Ն Ի Ւ Թ Ե Ր

Հ. Յ. Դ[illegible]Ն[illegible]ԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Բ. ՀԱՏՈՐ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
(ՃԱՒԵԼՈՒԱԾՈՎ)

ՊԷՅՐՈՒԹ 1985

Ն Ե Ր Ա Ծ Ա Կ Ա Ն

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան իրական եւ ամբողջական պատմութիւնը չի կրնար գրուիլ առանց անոր օրէնսդիր գերագոյն հաւաքականութեանց՝ Հ. Յ. Դ. Ընդհանուր Ժողովներու եւ անոնցմէ բխող յաջորդական Ծրագիրներու, որոշումներու եւ գործունէութեան եղանակներու ըստ հնարաւորի ամբողջական ծանօթացման:

Կ'ըսենք՝ ըստ հնարաւորի, քանի դժբախտաբար ներկայիս կարելի չէ **բոլոր** Ընդհանուր Ժողովներու եւ անոնցմէ բխած Բիւրօներու եւ Պատասխանատու Մարմիններու նիստերու արձանագրութեանց ամբողջական ծանօթացումը: Դաշնակցութիւնը, բարեբախտաբար, իր կազմութեան առաջին իսկ օրերէն սկսեալ եղած է գերապանցապէս գործի կուսակցութիւն. բայց դժբախտաբար, ատոր իսկ հետեւանքով, իր ժողովներն ու մարմինները անհրաժեշտ կարեւորութիւնը չեն ընծայած արձանագրութեանց, պատմական այն փաստաթուղթերուն՝ որոնք օր մը կոչուած պիտի ըլլային իրենց գործունէութեան լրիւ ու հարապատ պատկերը տալու: Պատմութիւնը դարբնողները Պատմութիւն չեն խաղար:

Պայմաննե՛րը նաեւ, որոնց մէջ կ'ապրէին ու կը գործէին մեր կազմակերպական մարմիններէն ու գործիչներէն շատերը, — աշխատանքներու գաղտնի եւ ընդյատակեայ բնոյթը կամ ֆէտայական խումբերու հետ լեռնէ լեռ թափառումները, սուլթանական կամ ցարական ոստիկանութեան ամէնօրեայ հալածանքն ու հետապնդումները, — կը ստիպէին ըլլալ շատ վգոյշ, եւ կազմակերպութիւնն ու անոր վանական միաւորներու գործունէութիւնը վտանգող փաստաթուղթեր չպահել կամ չկրել: Երկրի մարմիններէն ու գործիչներէն փաստօրէն շատ սահմանափակ թուով գրութիւններ մնացած են միայն, — անոնք՝ որ օրին այս կամ այն ձեւով հասած են Ժընեւ, Արեւմտեան Բիւրոյին: Իր յուշերուն մէջ՝ Ռուբէն տեղ մը կը խօսի արխիւային թուղթերու գործածութեան մասին, երբ սոված ու յոգնապառ ֆէտայիները ծխախոտ փաթթելու համար սովորական թուղթ իսկ չէին գտներ...: Մօտաւորապէս նոյնն է եղած կովկասեան մարմիններու թղթածրարներու պարագան. վգուշանալով ոստիկանութեան հետապնդումներէն, Արեւելեան Բիւրօն տարիներ շարունակ փճացուցած է բոլոր ատենագրութիւններն ու վտանգաւոր փաստաթուղթերը. կորուստէ փրկուած են միայն Ժընեւ ղրկուած կարգ մը կարեւոր գրութիւններ:

Ցետագային, Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն ետք, Երկրի եւ կովկասեան մարմիններու վերաբերեալ կարեւոր թուով թղթածրարներ՝ կամ փճացուած են, կամ օրին պահուած են անծանօթ գաղտնարաններու մէջ եւ փաստօրէն կորսուած, — կամ, լաւագոյն պարագային, անցած են Հայաստանի նոր իշխանաւորներուն ձեռքը եւ այսօր մաս կը կազմեն Հայկական Ս. Խորհրդային Հանրապետութեան պետական արխիւներուն (1):

Դաշնակցութեան Կեդրոնական Դիւանին մէջ ոչ մէկ փաստաթուղթ կը գտնուի Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան հիմնադիր ժողովէն (Թիֆլիս, 1890ի ամառ կամ աշնան սկիզբը) եւ կուսակցութեան անդրանիկ Ընդհ. Ժողովէն (Թիֆլիս, 1892ի ամառ): Այս վերջինէն՝ մնացած է Հ. Յ. Դ. անդրանիկ Ծրագիրը միայն, կազմուած առաւելաբար Ռոստոմի ու յաւելումներու ենթարկուած՝ Քրիստափորի եւ Զաւարեանի կողմէ (2): Անկէ ետք՝ կը գտնենք հատուկտոր փաստաթուղթեր 1895—98 թուականներուն Կովկասի մէջ գումարուած Ընդհանուր-ռայոնական Ժողովներուն վերաբերեալ (3): Հ. Յ. Դ. 2րդ. Ընդհ. Ժողովէն սկսեալ (Թիֆլիս, 1898 Ապրիլ—Մայիս), սովորութիւն դարձած է հրատարակումը ԳԱՂՏՆԻ մակագրուած և Դաշնակցութեան գլխաւոր մարմիններուն միայն վերապահուած (Բիւրօներ, Պատասխանատու Մարմիններ եւ Կեդրոնական Կոմիտէներ) որոշումներու գրքոյկներու, որոնցմէ պահուած են հատուկտոր օրինակներ: Նոյն Ընդհ. Ժողովէն սկըսեալ, պահուած են նաեւ, բարեբախտաբար, արձանագրութիւններ, ատենագրութեանց ամփոփումներ եւ յա-

րակից կարգ մը շահեկան փաստաթուղթեր (շրջաբերականներ, մարմիններու միջեւ փոխանակուած գրութիւններ, կարգ մը շրջաններու տեղեկագրեր, եւն.):

Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ գրեթէ Ընդհ. Ժողովներուն չափ կարեւորութիւն ներկայացուցած են Արեւելեան Բիւրոյի շրջանի (Տարօն, Վասպուրական, Բարձր Հայք, Ատրպատական, Կովկաս եւ Ռուսաստան) մասնակի Ընդհանուր Ժողովները, ծանօթ՝ Կովկասեան Ռայոնական Ժողովներ անունով: Այդ ժողովներու ընթացքին է որ տրուած են Կովկասի թէ Երկրի մարտական գործունէութեան վերաբերեալ շատ մը հիմնական որոշումներ: Ռայոնական ժողովները շարունակուած են 2րդ. Ընդհ. Ժողովէն ետք, մինչեւ 1917: Կեդրոնական Դիւանին մէջ պահուած են բարեբախտաբար անոնցմէ շատերու արձանագրութիւնները, ինչպէս նաեւ յարակից փաստաթուղթեր ու որոշումներու քանի մը գրքոյկներ:

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքի ներկայ Բ. հատորը ամբողջութեամբ յատկացուած պիտի ըլլայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին 3 Ընդհանուր Ժողովներուն (1892, 1898, 1904), ինչպէս նաեւ մինչեւ 1906 գումարուած Արեւելեան (Կովկասեան) Ռայոնական ժողովներուն վերաբերեալ փաստաթուղթերու հրատարակութեան: Ժողովական արձանագրութիւններէն եւ որոշումներէն դուրս, պիտի տանք նաեւ ներկայիս մեր տրամադրութեան տակ գտնուող այն բոլոր գրութիւնները, շրջաբերականները, յայտարարագրերը, — օրին տպագրուած կամ ոչ, — որոնք այս կամ այն ձեւով առընչութիւն ունին այդ ժողովներուն կամ անոնցմէ բխած մարմիններու գործունէութեան հետ: Կարգ մը ժողովներու կապակցութեամբ, պիտի հրատարակուին նաեւ ցարական Օխրանայի արխիւներէն քաղուած փաստաթուղթեր (4):

Ժողովներու եւ յարակից գործունէութեան այս շարքին մէջ անհրաժեշտաբար տեղ պիտի գտնեն տակաւին՝ 2րդ. Ընդհ. Ժողովին կողմէ հաստատուած Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմինն եւ 3րդ. Ընդհ. Ժողովէն ետք (Սոֆիա, 1904 Յունուար—Փետրուար) կեանքի կոչուած Դաշնակցութեան Խորհուրդին վերաբերեալ կարգ մը նիւթեր: Վերոյիշեալ մարմիններու, Ընդհ. Ժողովներուն միջեւ, փաստօրէն ամենապօր վարիչ հաստատութիւններն էին Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Ինչ որ Կեդրոնական Դիւանին մէջ մնացած է անոնց ժողովական արձանագրութիւններէն՝ հետագային ամբողջակա՛ն կերպով կու տանք այլ հատորով մը, երբ հրատարակուին Բիւրոներու եւ Պատասխանատու Մարմիններու վերաբերեալ թուղթերը:

Անկախ Ընդհ. Ժողովներու որոշումներու գրքոյկներէն եւ օրին առանձին հրատարակութեան արժանացած «Հ. Յ. Դ. Ծրագիր»ներէն, «Կովկասեան Նախագիծ»էն եւ կարգ մը այլ յայտարարագրերէ, 1895—98ի Կովկասեան Ռայոնական ժողովներու եւ Հ. Յ. Դ. 2րդ. Ընդհ. Ժողովին վերաբերեալ կարգ մը արձանագրութիւններ լոյս տեսած են արդէն ԴԻՒԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ երկհատոր շարքին մէջ: Պիտի տանք սակայն վերստին՝ ապահովելու համար ներկայ հատորի նիւթին ամբողջականութիւնը:

Հ. ՏԱՇՆԱՊԵՏԵԱՆ

(1) «*Հանգեր Հայաստանի արխիւներէ*» պարբերաթերթի 1969ի 3րդ. (24րդ.) համարին մէջ, էջ 12, կը կարդանք՝ թէ Հայաստանի պետական արխիւներուն մէջ կան նաեւ նիւթեր «Հայ յեղափոխական շարժումներուն, ցարական կառավարութեան կողմից այդ շարժումների դէմ կատարուած հալածանքի տեղեկութիւն տալիս եւ հետապնդումների, դաշնակցութիւն կոչուածի կազմակերպման, այդ կուսակցութեան գործունէութեան, եւն.» մասին: Նոյն համարին մէջ, էջ 13 եւ 17, կը գտնենք յիշատակութիւն 1914—17ի կամաւորական գործունէութեան եւ 1918—20ի Հայաստանի «պետական դէկավարման օրգաններ ֆոնտերի» վերաբերեալ արխիւային նիւթերու:

(2) Հ. Յ. Դ. անդրանիկ Ծրագիրը առաջին անգամ հրատարակուած է ԴՐՕՇԱԿի մէջ, Ա. Ընդհ. Ժողովէն երկու տարի ետք միայն (1894, թիւ 10 եւ 11). ապա լոյս տեսած է նաեւ առանձին գրքոյկով, յաջորդական տարիներու ընթացքին արժանանալով բազմաթիւ տպագրութիւններու (ոմանք արեւելահայերէնով, ուրիշներ՝ արեւմտահայերէնով): «Ռուստոմը անձամբ պատմել է մեզ, — կը գրէ ողբացեալ ընկ. Ս. Վրացեան ԴԻՒԱՆԻ Ա. հատորին մէջ, էջ 87, — որ այդ Ծրագրի ներածական ընդհանուր տեսութիւնը գրել է ինքը եւ Քրիստափորն ու Զաւարեանը յանձնարարել են կատարել: Այդ պարագան հաստատուում է Հ. Յ. Դ. կենտր. Դիւանում պահուած ԴՐՕՇԱԿի հատաճծուով, ուր ծրագրի ընդհանուր տեսութեան տակ նշանակուած է Ռուստոմի անունը»: «*Ծուշպատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան*» հատորին մէջ, էջ 165, կը կարդանք նաեւ՝ «Այդ ծրագրի ներածական մասը գրել էր, Ընդհ. Ժողովից յետոյ, Ռուստոմը, եւ առանց Ընդհ. Ժողովի ճշգրտութեան բովից անցնելու՝ կցուել էր ծրագրին՝ յաջորդ՝ երկրորդ Ընդհ. Ժողովից վաւերացնելու պայմանով»:

(3) Օրին՝ Արեւելեան Բիւրոյին ենթակայ շրջաններու պարբերական այս հաւաքոյթները կոչուեցան Ընդհանուր Ժողովներ: Արեւմտեան Բիւրոյի, Պոլսոյ եւ արտասահմանի մարմիններու ընդդիմութեան վրայ, սակայն, այդ անունը վերացուեցաւ եւ 1898ի Ապրիլ—Մայիս ամիսներուն Թիֆլիս կայացած համագումարը, մասնակցութեամբ երկու Բիւրօներուն եւ Դաշնակցութեան գրեթէ բոլոր կեդրոնական կոմիտէներուն (բացառութեամբ Վասպուրականի, Սասունի եւ Ամերիկայի մարմիններուն), կոչուեցաւ Հ. Յ. Դ. 2րդ. Ընդհ. Ժողով: Արեւելեան շրջաններու պարբերական համագումարները (գրեթէ տարին անգամ մը) կոչուեցան Կովկասեան Ռայոնական Ժողովներ:

(4) Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի որոշմամբ, Քալիֆորնիոյ Հաւաքը Հիմնարկութեան մօտ գտնուող՝ ցարական գաղտնի ոստիկանութեան՝ Օխրանայի Փարիզեան գրասենեակի արխիւները մանրակրկիտ կերպով աչէն անցուց եւ Դաշնակցութեան վերաբերեալ թղթածրարները առուներէն հայերէնի թարգմանեց ընկ. Անտրէ Ամուրեան, 1969ին: Այդ թղթածրարներու փաստաթուղթերէն մաս մը արդէն իսկ հրատարակուեցաւ ԱԶԴԱԿ ՇԱՐԱԹՕՐԵԱԿի մէջ՝ ընկ. Ամուրեանի ծանօթագրութիւններով:

Ա.— Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Ինչպէս ըսուած է ներածական բաժնին մէջ, փաստօրէն ոչ մէկ գրաւոր արձանագրութիւն մնացած է Հայ Յեղափոխականներուն Դաշնակցութեան Հիմնադիր եւ Առաջին Ընդհանուր Ժողովներէն: Գէթ՝ նման ոչ մէկ փաստաթուղթ գոյութիւն ունի Հ. Յ. Դ. կեդրոնական Դիւանին մէջ:

Դաշնակցութեան հիմնադրութեան մէջ գործօն դեր ունեցած կարգ մը հին ընկերներու յուշերու պատառիկները, Ռուստոմի վերյիշումները՝ մէջբերուած Ս. Վրացեանի, Ա. Փիլխանդանեանի, Վ. Նաւասարդեանի եւ ուրիշներու կողմէ՝ բաւական յստակ կերպով ցոյց կու տան որ 1890 թուականի ամրան կէսերուն, հաւանօրէն Օգոստոսի սկիզբները, արդէն իսկ կազմաւորուած էր Հայ Յեղափոխականներուն Դաշնակցութիւնը եւ ընտրուած՝ անոր անդրանիկ Գերագոյն Մարմինը՝ «Հ. Յ. Դ. կենտրոն»ը:

«Ճիշդ ո՞ր ամսին եւ ո՞ր օրը տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադրութիւնը, ստոյգ յայտնի չէ. — կը գրէ ողբացեալ ընկ. Ս. Վրացեան: Քրիստափորի յուշերից դատելով պատմական այդ դէպքը տեղի ունեցած պէտք է լինի 1890 թ. Օգոստոսին: Ըստ Ռուստոմի՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադրութիւնը տեղի է ունեցել Յուլիս ամսին: Կուկունեանի արշաւանքի պատմութիւնից երեւում է, որ Օգոստոսին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը արդէն կազմուած էր եւ անցել էր գործունէութեան»(1):

Մ. Վարանդեան եւս կը հաստատէ՝ որ «ծնաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 1890ի ամառը», թէեւ՝ «ժողովները սկսուած էին դեռ 1889ի աշնան»(2):

Նորակազմ կեդրոնական վարչութեան կամ «Հ. Յ. Դ. Կենտրոն»ի անդամներն էին՝ Քրիստափոր Միքայէլեանը, Սիմոն Զաւարեանը, Աբրահամ Դաստակեանը, բժիշկ Յովհ. Լորիս-Մելիքեանը եւ Լեւոն Սարգսեանը: Քրիստափորի (Քիշնեւ) եւ Սիմոնի (Տրապիզոն) ձերբակալութենէն ետք, կազմին վրայ կ'անկցուին Մարտին Շաթիրեանն ու Արշակ Թադէոսեանը: Ռուստոմը, «կենտրոն»ին պաշտօնապէս մաս չկազմելով հանդերձ, նախ եւս Պարսկաստան անցնիլը աւելի ամենագործօն օժանդակն էր(3):

Հիմնադիր ժողովէն (կամ անկէ քիչ ետք «կենտրոն»էն) մնացած միակ փաստաթուղթը Հայ Յեղափոխականներուն Դաշնակցութեան անդրանիկ կոչ-յայտարարագիրն է (մանիֆէստը), — «որ մի տեսակ հրաշքով ընկել է Ռուստոմի ձեռքը Պետրոգրադի ժանտարմական վարչութեան դիւանական թղթերը էրէրնիս, 1917 թ. յեղափոխութիւնից յետոյ»(4): Անդրանիկ կոչ-յայտարարագիրը, ամենայն հաւանականութեամբ, հրապարակ է եկած 1890ի աշնան կամ վերջերը: Ան յետագային հրատարակուած է զանազան առիթներով, իւ մասնաւորի ԴԻՒԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆի առաջին հատորին մէջ (էջ 88—89), ԴՐՕՇԱԿի 1890—97 տարիներու հաւաքածոյի վերատպագրութեան առիթով՝ դրուած հատորին սկիզբը, Հ. Յ. Դ. ՎԱՓՍՈՒՆԱՄԵԱԿ (հրատարակութիւն Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի կ. կոմիտէի, 1950) հատորին մէջ (էջ 49—51), եւն.: Կու տանք վերստին, ճկատի ունենալով մեր ներկայ շարքին հետ անոր կապը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին տարուան գործունէութեան հետ սերտօրէն կապուած է անշուշտ Սարգիս Կուկունեանի խումբի արշաւանքը, որու վերաբերեալ հիմնական յուշագրութիւններն ու փաստաթուղթերը տրուած են ԴԻՒԱՆի երկու հատորներուն մէջ, (Ա. հատոր, էջ 10—86, եւ Բ. հատոր՝ էջ 5—25):

«Հ. Յ. Դ. կենտրոն»էն մնացած է նաեւ խաչատուր Կերեկեհեանի սպանութիւնը դատապարտող «ճայտարարութիւն» մը, հրատարակուած ամենայն հաւանականութեամբ 1891ին(5), զոր կու տանք ճոյնպէս՝ առնելով ԴԻՒԱՆի Ա. հատորէն (էջ 94—95):

«Հ. Յ. Դ. կենտրոն»ի գործունէութեան մասին ընկ. Ս. Վրացեան կը գրէ(6).— «Վարչութիւնը չարդարացրեց իր վրայ դրուած մեծ յոյսերը. նրա բոլոր գործունէութեան դէմ ամէն կողմից ծայր տուին դըժ-

գոհուբիւններ: Այդ տրամադրութեան արտայայտութիւնն է 1892 թ· Ապրիլին հրապարակուած «Հայ յեղափոխականներին» ուղղուած մէկ կոչը «Հ· Յ· Դաշնակցութեան մի խումբ» ստորագրութեամբ, որ ինքնադատութիւն էր յեղափոխական գործի ընդհանուր թուլութեան եւ միաժամանակ՝ հրաւէր ընդհանուր ժողովի: Այդ կոչից մէկ օրինակ մնացել է Հ· Յ· Դ· կենտր· Դիւանատունը: Կոչի տակ Ռոստոմի ձեռքով գրուած է· «Հրատարակուած Թաւրիզում, 1892 թ· ապրիլին, Ընդհ· ժողովից առաջ: Խմբագրել են Ցոնաները եւ Օհոնեանը»: Այդ կոչը եւս կու տանիք մեր ներկայ շարքին մէջ, առնելով Դիւանի Ա· հատորէն (էջ 95):

Հ· Յ· Դ· առաջին Ընդհանուր ժողովին մասին (գումարուած Թիֆլիս, 1892ի ամառը(7) կամ աշնան(8)), Մ· Վարանդեան կը գրէ իր Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ հատորին մէջ (էջ 107).— «Ներկայ էին գլխաւոր դեկավարներուն հետ, ի միջի այլոց, Արամ Արամեան (Էրզրումէն), Տերսիմի Քեռիին, Պետօ, Արաբօ, Նիկոլ-Դուման, Ցովսէփ Արղուբեան, Ցոնան Դաւթեան: Ժողովները տեղի կ'ունենային չղայնացած մթնոլորտի մէջ (Թիֆլիզում), ռուսական ժանտարմերիայի արթուն հսկողութեան տակ: Ընկերները շարունակ կը փոխադրուէին թաղէ թաղ, տունէ տուն: Եւ այդտեղ, վերջապէս, Հ· Յ· Դաշնակցութեան կարեւոր գործիչներու այդ անդրանիկ համագումարին մէջ, ինքնութեան դրուեցան ծրագրային, տակտիկային ու կազմակերպչական խնդիրները, շօշափուեցաւ անգամ կուսակցական ընդհանուր, ընկերային աշխարհահայեացքի խնդիրը...»:

Առաջին Ընդհանուր ժողովի արգասիքն է Հ· Յ· Դաշնակցութեան անդրանիկ Ծրագիրը: Ան առաջին անգամ հրատարակուած է 1894ին, ԴՐՕՇԱԿի թիւ 10 եւ 11 համարներուն մէջ, ապա արժանացած յետոյդական առանձին հրատարակութիւններու՝ արեւելահայերէն եւ արեւմտահայերէն: Համաձայն Ա· Գիւլխանդանեանի(9), Ս· Վրացեանի(10) եւ Վ· Նաւասարդեանի(11), Ծրագրի ներածական-տեսական բաժինը գրած է Ռոստոմը՝ Ա· Ընդհ· ժողովէն անմիջապէս յետ, յատկանշերով կամ աշխատակցութեամբ Քրիստափորի եւ Սիմոն Զաւարեանի, մինչ գործնական մասը կամ «բուն ծրագիրը» (Նպատակ, Միջոցներ, Կազմակերպութիւն) մշակուած է Ա· Ընդհ· ժողովին իսկ ընթացքին: Հ· Յ· Դ· կեդրոնական Դիւանին մէջ կը մնան «բուն ծրագրի» բանի մը խմորատիպ օրինակները, ինչպէս նաեւ ձեռագիր օրինակ մը — ամենա՛յն հաւանականութեամբ յետագայ արտագրութիւն — Միխայէլ Ցովհաննէսեանի (Վարանդեան) ստորագրութիւնը կրող:

Անդրանիկ Ծրագիրը, ամբողջական կերպով եւ արեւելահայերէն բնագրով, վերատպուած է Դիւանի Ա· հատորին (էջ 95–102), ապա նաեւ Հ· Յ· Դ· ՎԱՒՍՈՒՆԱՄԵԱԿին մէջ (էջ 97–109): Ներկայ մեր շարքով կու տանիք արեւմտահայերէն Քէլքսքը, առնելով 1906ի չորրորդ տպագրութենէն(12): Կը յուսանք այս ձեւով տուած ըլլալ Հ· Յ· Դաշնակցութեան հիմնադիր եւ Ա· Ընդհ· ժողովներէն մնացած փաստաթուղթերու ամբողջութիւնը՝ գէթ ներկայի մեր ծանօթութեանց եւ հնարաւորութիւններու սահմաններուն մէջ(13):

Հ· Տ·

---

(1) «Ցուշապատում Հ· Յ· Դաշնակցութեան», *հրատարակութիւն Հ· Յ· Դ· Բիւրոյի*, Գոնքէն, 1950· էջ 84:

(2) Մ· Վարանդեան, «Հ· Յ· Դաշնակցութեան Պատմութիւն», Ա· հատոր· էջ 58:

(3) Տեսնել (1), էջ 95· (2), էջ 59 եւ 64· ինչպէս նաեւ՝ Ն· Հանդոյց, «Հայոց հասարակական շարժումների պատմութիւնից (Մարտին Շաֆիրեանի յուշերը)», *ՀԱՑՐԵՆԻՔ ամս·*, Ա· տարի, *թիւ* 5 եւ 6:

(4) «Դիւան Հ· Յ· Դաշնակցութեան», Ա· հատոր, էջ 86:

(5) Տեսնել (2), էջ 86:

(6) Տեսնել (4), էջ 87:

(7) Տեսնել (1), «Հ· Յ· Դ· Ընդհ· ժողովները», էջ 556:

(8) Տեսնել (2), էջ 107:

(9) Ա· Սեւեան (Գիւլխանդանեան), «Հ· Յ· Դաշնակցութեան սկզբնական ծրագիր-կանոնագիրքը», *ՀԱՑՐԵՆԻՔ ամս·*, Ժե· տարի, *թիւ* 3· «Հ· Յ· Դ· առաջին ծրագրի հեղինակները», նոյն, Ժե· տարի, *թիւ* 4: Նոյն հեղինակէն՝ տեսնել նաեւ «Ե՞րբ է հիմնուել Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը», *ՀԱՑՐԵՆԻՔ ամս·*, Ժե· տարի, *թիւ* 2 եւ «Հ· Յ· Դաշնակցութեան առաջին քայլերը եւ գործիչները», նոյն, Ժե· տարի, *թիւ* 6 եւ 7:

(10) Տեսնել (1), էջ 107· եւ (4), էջ 87:

(11) Վ· Նաւասարդեան, «Գաղափարների ոգին», Գահիրէ 1951, էջ 32–42:

(12) 1906, Ժընեւ, Դաշնակցութեան տպարան: Ծանօթ է որ Հ· Յ· Դաշնակցութեան երկրորդ Ծրագիրը մշակուեցաւ 1907ին միայն, Վիեննայի չորրորդ Ընդհ· ժողովին: Անկէ առաջ, մեծ-նոյն Ծրագիրը, դարձեալ արեւմտահայերէնով, կը գտնենք Բ· Ընդհ· ժողովի որոշումներու գրքոյկին մէջ (Ժընեւ, 1903):

(13) Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան հիմնադրութեան կապակցութեամբ՝ չհեկնիկ է նաեւ տեսնել Գ· Ղազարեան, «Ի՞նչպէս ծնունդ առաւ Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը», *ՀԱՑՐԵՆԻՔ ամս·*, Դ· տարի, *թիւ* 1· իսկ Ա· Ընդհ· ժողովի մասին՝ Իշխան Յ· Աղուլեան, «Ցովնան Դաւթեան», *Վէմ*, Զ· տարի, *թիւ* 3:

1.— Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՈՉ–ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ (ՄԱՆԻՖԷՍՏ)

Հայե՛ր,

Այսօր հայոց հարցը նոր շրջանի մէջ է մտնում: Դարերից ի վեր ստրուկ Թիւրքա–Հայաստանը ազատութիւն է պահանջում:

Հայը, որ դեռ երէկ, չլինքը ծռած, Եւրոպայից օգնութիւն էր աղերսում, այսօր համոզուելով, որ օտարի վրայ դրած յոյսը ցնորք է, վճռել է իր ձեռքով պաշտպանել իր իրաւունքը, իր կայքը, պատիւը, ընտանիքը...

Դարերով ճնշուել է հայ ժողովուրդը Թուրք բռնապետների լծի տակ: Դարերի ընթացքում ցանել է, բայց պտուղը երբեք չի վայելել· աւազակ տիրողը յափշտակել է: Դարերի ընթացքում անարդել են նրա սրբութիւնները, բայց հայը կրել է այս բոլորը, կրել է համբերութեամբ՝ չարունակելով ողողել հայրենիքի հողը իր քրտինքով... Դարերի ընթացքում հայը կարծէք թէ կամեցաւ ապացուցանել մարդկութեանը, թէ կարելի է ազատութիւն ձեռք բերել կուլտուրական ճանապարհով: Քաղաքակիրթ Եւրոպան խոստացաւ վերջ տալ Թուրքերի բարբարոսութիւններին Հայաստանում: Սակայն, անցան տարիները տարիների հետեւից, եւ հայերի դրութիւնը իրանց հայրենիքում ոչ թէ միայն չլաւացաւ, այլ աւելի ծանրացաւ եւ այժմ միանգամայն անտանելի, դժոխային է դարձել: Հայի պէս համբերող ազգն անգամ անկարող է չարունակել իր գոյութիւնը այդպիսի երկրում:

Բայց համբերութիւնն էլ ունի իւր սահմանը: Գադաթնակէտին հասցրած հալածանքները, վերջապէս, աթափեցրին հային· այսօր նա վճռել է կամ մեռնել կամ ազատուել: Եւ ահա Էրզրումը եւ ապա Կ· Պոլիսը աներկիւղ բողոքում են անիրաւութիւնների դէմ· Հայը այլեւս չի խնդրում, այլ պահանջում է եւ պահանջում է գէնքը ձեռքին:

Սուլթանը սարսափահար է· Թուրք կառավարութիւնը գլուխը կորցրել է:

Այսօր Եւրոպան իր առաջ տեսնում է մի ամբողջ ժողովուրդ, մի ամբողջ ազգ, որ սկսել է պաշտպանել իր մարդկային իրաւունքները:

Այդ ժողովուրդը հասկացել է, որ իր ոյժը իր մէջ է· երկկուլայ սուրուկ, համբերող հայաստանցին այսօր յեղափոխական է դարձել:

Հայոց հարցի վճռի յետաձգելը այլեւս անկարելի է: Այսպիսի մի պատմական ճգնաժամի մէջոցին, առաջին հարցը, որ պէտք է զբաղեցնի ամէն մի լուրջ հայրենասէրի, — այդ բոլոր յեղափոխական ոյժերի միութեան եւ դաշնակցութեան հարցն է:

Այդ յեղափոխական գաղափարի դրօշակակիրն է «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը», որ առաջին հերթին դիմում է բոլոր հայերին եւ հրաւիրում է կանգնել մի դրօշակի տակ:

«Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը», թէեւ նոր է հանդէս գալիս իբրեւ կազմակերպութիւն, բայց նա վաղուց գործող խմբերի միութիւնն է· «Դաշնակցութիւնը» ձգտելու է միացնել բոլոր ոյժերը՝ կազմելով իր հետ բոլոր կենտրոնները: Նպատակ ունենալով Թիւրքաց Հայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւնը՝ «Դաշնակցութիւնը» մտել է այն կուռ մէջ, որ սկսել է ինքը ժողովուրդը տաճկաց կառավարութեան դէմ՝ ուխտելով մինչեւ արեան վերջին կաթիլը կռուել հայրենիքի ազատութեան համար:

Մի՛անանք ամէնքս ժողովրդի հետ, որ բարձրացրել է ազատութեան դրօշակը· նա, ով այսօր երեսը կը դարձնի ժողովրդից եւ չի հետեւիլ նրան, այդ ժողովրդի հակառակորդն է, նրա թշնամին է...

Ուրեմն, եղբայրներ, միանանք յանուն սուրբ դործի ընդհանուր թշնամու դէմ:

Եւ դո՛ւք, երիտասարդներ, միշտ եւ ամէն տեղ վեհեմ զաղափարների պաշտպաններ, միացէք ժողովրդի հետ:

Եւ դո՛ւք, ալեզարդ ծերունիներ, ոգեւորեցէք ձեր որդոց եւ օգնեցէք նոցա ձեր բազմամեայ փորձառութեամբ:

Եւ դո՛ւք, հարուստներ, բաց արէք ձեր քսակները, գէնք հայթայթելու ժողովուրդին, որ նա կարող լինի պաշտպանել իր կուրծքը, որ բաց է արել թշնամու դէմ:

Եւ դո՛ւ, հայ կին, ոգի ներշնչիր սուրբ գործի մէջ:

Եւ դո՛ւ, հայ հոգեւորական, օրհնիր ազատութեան զինուորներին...

Սպասելու ժամանակ չէ...

Համախմբուե՛նք, հայեր, եւ քաջութեամբ առաջ տանենք հայրենիքի ազատութեան սուրբ գործը:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

2.— ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Օգոստոսի վերջերին սպաննուեց Էրզրումում Ե· Կերեկեհեանը: Հանգուցեալը անյայտ չէր այն ամէն մէկին ով փոքր ի շատէ ծանօթ է հայ յեղափոխական շարժման պատմութեան հետ: 80ական Թուականների սկզբներում տեղի ունեցած Էրզրումի շարժման ամենահանդուգն ստեղծողներից մէկը Ե· Կերեկեհեանն էր, եւ սորա համար հանգուցեալը ամբողջ հինգ տարի տանջուեց տաճկական բանտերում: Եւ ահա նա ըսպանուում է մի հայի ձեռքով յանուն սկզբունքների, որի համար կռուել, տանջուել ու չարչարուել է հանգուցեալը:

Ի նկատի ունենալով քաղաքական սպանութիւննե-

բի մասին գոյութիւն ունեցող մի սխալ ու վնասակար պատկերը, Հ. Յ. Դ.ը իր պարտքն է համարում հրապարակային յայտնել իր կարծիքը այդ հարցի մասին: Մեր խօսքը այն պատնէշների մասին է, որ գործադրւում են ընկերների վերաբերեալ:

Ամէն մի հասարակական, նամանաւանդ յեղափոխական գործում առաջ է գալիս գործիչների մէջ սկզբունքների, կուսակցի եւ կարծիքի տարբերութիւն, որ յաճախ հասցնում է մոլեռանդութեան, մոռացնում է ընդհանուր գործը, ընդհանուր թշնամին: Մոռացւում է որ կուսակցով ընդհանուր թշնամու դէմ, մարդիկ դորանով սուրբ գործում եղբայրներ են եւ ընկերներ, որոնց միացնում է պղծի ազատութեան եւ բարօրութեան գաղափարը: Բանը այնտեղ է հասնում, որ մի կուսակցութիւն վճռում է հեռացնել, ոչնչացնել հակառակորդներից մէկին կամ միւսին, կարծելով որ դորանով կը հարթեցնէ իր ճանապարհը, կը հեշտացնէ իր կուրը ընդհանուր թշնամու դէմ: Եթէ մէկը այստեղ չահում է, դա ընդհանուր թշնամին է, որը հեշտութեամբ, նոյնիսկ հարազատների ձեռքով, ազատւում է իր համար մի վտանգաւոր անձնաւորութիւնից: Մոռացւում է որ այդ միջոցով չեն հարթւում խոչընդոտները, որ այդպիսի քայլեր աւելի սուր կերպարանք են տալիս կուսակցական յարաբերութիւններին, մի անջնջելի վիրաց անելով նրանց մէջ:

Ճանուն ընդհանուր գործի եւ բազմաչարչար ազգի ազատութեան գաղափարի, մենք դիմում ենք հայ յեղափոխականներին, մանաւանդ մեր կոմիտէներին, երբեք չդիմել այդպիսի միջոցի: Մենք բարձրաձայն յայտնում ենք, որ այդպիսի ապանութիւն մենք համարում ենք յանցանք, ուղղուած ազգի շահերի դէմ, որի անունով կատարւում է նա:

Հ. Յ. Դ.ը ընկերների վերաբերեալ միմիայն մի դէպքում թոյլատրելի է համարում այդ միջոցի գործադրութիւնը, այն է, երբ ապացուցուած է մէկի դիտակցական դաւաճանութիւնը եւ այդ մահավճիռը կարող չէ լինել առանց կենտրոնի համաձայնութեան, առանց նորա տնկիցիայի(1):

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

(Կարմիր գոյնով կլոր կնիք, մէջտեղը՝ խաչաձեւուած դրօշակ, գաւազան եւ հրացան, իսկ չուրջը գրուած՝ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն:)

(1) Հաւանութեան, վաւերացման:

3.— ՀՐԱՒԷՐ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ՀԱՑ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ընկերնե՛ր,

Ի նկատի ունենալով մեր յեղափոխական գործերի ընդհանրապէս թոյլ ընթացքը, ժողովրդի գործից սառչելը, որ հետեւանք են գլխաւորապէս գործողների մէջ մի ընդհանուր ընկերական կապ, գործունէութեան որոշ ուղղութիւն — տագնապկան չկենալուն եւ բոլորիս դիմած կէս-նպատակի անորոշութեան, ապագրէպի վրայ գործողների «Դաշնակցութեան» մի որոշ խումբ, որոնց աւելի զգալի է գործի ներկայ անմխիթար եւ տարտամ դրութիւնը՝ ցանկանալով վերջ տալ այդ անորոշ դրութեան, որոշ եւ հաստատ հիմունքների վրայ դնել յեղափոխական գործը, իւր պարտականութիւնն է համարում կազմել մի ժողով: Ուստի առաջարկում ենք ձեզ մասնակցել կայանալիք ընդհանուր ժողովին, ընտրելով ձեր չրջանում մի պատգամաւոր ներկայանալու այդ ժողովին, ուր քննուելու են գլխաւորապէս հետեւեալ կէտերը·

1) *Յեղափոխութեան նպատակը·*
2) *կազմակերպութիւնը·*
3) *Միջոց–տաքտիկան:*

Առաջարկելով այս 3 գլխաւոր կէտերը ձեր խորհրդածութեան, աւելորդ չենք համարում յայտնել մեր մի քանի հայեացքները:

Մեր նպատակն է յեղափոխութեան միջոցով ձեռք բերել Թուրքա–Հայաստանում ժողովրդական–ռամկավարական կազմակերպութիւն:

Յեղափոխական կազմակերպութիւնը բաժանուած պէտք է լինի չրջանների: Ընդհանուր բնաւորութիւն կրող խնդիրները վճռւում են չրջանների ներկայացուցիչների հերթական եւ արտակարգ ժողովներում, որ կոչւում են «գործադիր ժողով» կամ «գործադիր մարմին», որի վճիռներին եւ իրաւասութեան ենթարկւում է ամբողջ կազմակերպութիւնը: Այդ ժողովներում խնդիրները վճռւում են ձայների մեծամասնութեամբ, բացի ընդհանուր ապստամբութեան ծանր եւ վճռական խնդրից, որի համար պահանջւում է «գործադիր ժողովի» ձայների երեք քառորդը: Իսկ տեղական կամ չրջանական խնդիրները վճռւում են տեղական ժողովներում:

Իսկ ինչ կը վերաբերի միջոց–տաքտիկային, բայ ցի յայտնի՝ պրոպագանդա(1), ագիտացիա(2) եւ տերրոր(3) միջոցներից, մնացած գործնական եւ նպատակայարմար միջոցների մասին առ այժմ մենք ոչինչ չենք կարող ասել, այլ թողնում ենք, որ դուք ձեր չրջանում, ինչպէս վերոյիշեալ կէտերը, նոյնպէս եւ այլ, եւ էլի ուրիշ խնդիրներ — օրգանի(4), կասսայի(5), գործիչների պարտականութեան, իրաւանց եւայլն — խիստ լուրջ քննութեան եւ մշակման ենթարկելով, մի եզրակացութեան գաք եւ այդ ներկայացնէք կայանալիք ժողովին:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՆՈՒՄԲ

(1) Տարոզչութիւն:
(2) Շարժում, խլրտում, խլբդային աշխատանք:
(3) Ահաբեկում:
(4) Գաղտնաթերթ:
(5) Գանձարկղ, հիմնադրամ:

ԾՐԱԳԻՐ
ՀԱՑ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿԱԶՄՈՒԱԾ 1892 Թ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ

Այն ժամանակէն, երբ մարդկութիւնը մտեր է քաղաքակրթութեան ճամբան մէջ, այն ժամանակէն երբ նա սկսեր է իր պատմութիւնն ունենալ, ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ կը տեսնենք իշխողներ ու հպատակներ, կեղեքողներ ու կեղեքուողներ, տանջողներ ու տանջուողներ: Տառապեալներու լացին ու կոծին, աշխատաւորին ծանր տնքոցին հետ միասին՝ ամէն տեղէ մեղ ականջին կը հասնին ձրխակեր իշխողներու ցնծալից աղաղակները: Այսպէս եղեր է անցեալին մէջ, այսպէս է այժմ, սակայն այդպէս սլիտի չըլլայ ապագային մէջ· — մենք վստահ ենք ատոր: Շատ լաւ կը տեսնենք, թէ ինչպէս իշխող դասակարգերը միշտ կ'ինայնաւելի եւ աւելի թէ՛ ֆիզիքապէս եւ թէ բարոյապէս, թէ ինչպէս աշխատանքը հետզհետէ ձեռք կը ձգէ իր իրաւունքները, թէ ինչպէս կեղեքուող տարրը հսկայական քայլերով կը մօտենայ իր վերջնական յաղթութեան: Եւ այդ տարրը կը հասնի կատարեալ յաղթութեան, երբ կը վերնան ամէն տեսակ դասակարգեր, երբ աշխատանքի միջոցները եւ արդիւնքը կը դառնան աշխատաւորին կատարեալ սեփականութիւնը, երբ մարդոց կառավարութեան կը փոխարինէ իրերու կառավարութիւնը:

Բայց ի՞նչպէս կարելի է հասնիլ այդ բաղձալի ապագային:

Կար ժամանակ, երբ մարդկութեան բոլոր ցաւերը բուժելու, տիրող անհաւասարութիւնը ջնջելու, եղբայրութիւն, ազատութիւն ու հաւասարութիւն հաստատելու համար մարդկութեան բէֆորմատորներ (բարենորոգիչներ) երեւան կու գային այս կամ այն վարդապետութիւնով, իրենց որոշ «հաւատոյ հանգանակներով»: Համոզուած իրենց վարդապետութեան արդարութեանը, ոգեւորուած վեհ զգացումներով, պատրաստ կրելու ամէն տեսակ զրկանքներ, զոհել կեանքն իսկ՝ իրենց գաղափարները մարմնացնելու համար, այդ բէֆորմատորները կը նայէին ամբողջ մարդկութեան վրայ այնպէս, ինչպէս իրենց վրայ: Անոնք հաւատացած էին թէ բովանդակ մարդկային հասարակութիւնը կարող է ունենալ նոյն զգացումները, նոյն ձգտումը, նոյն պատրաստականութիւնը, ինչ որ իրենք ունին, թէ իրենց վարդապետութիւնը կարող է իրականանալ հէնց վաղը, — պէտք է միայն քարոզել, համակցնել անոր արդարութիւնը եւ օրինակներ ցոյց տալ:

Անցան դարեր, մէկ վարդապետութիւն յաջորդեց միւսին, չատ բէֆորմատորներ զոհուեցան, բայց եւ այնպէս կը տեսնենք թէ մարդկութեան մէկ մասը, — որու համոզուիլն իսկապէս անհրաժեշտ է, որովհետեւ անոր ձեռքը կը գտնուի անարդարութեան բանալին, — դեռ եւս չէ՛ համոզուեր, չ'ուզեր համոզուիլ եւ ո՛չ մէկ կերպ ալ չի համոզուիր, քանի որ ատիկա իր գործին չի գար: Համոզեցէ՛ք քաղաքակրթուած անգլիական լորտը, թէ իրաւունք չունի իրլանդացիները կեղեքելու· համոզեցէ՛ք բարձրագոյն ուսում ստացած գործարանատէրը, թէ անարդար կերպով է որ իր գրպանը կը լեցնէ բանուորներու աչխատանքը· համոզեցէ՛ք վերջապէս քիւրդը, որ ինքը ոչ մէկ բարօրական իրաւունք չունի ալաչկերացիին տունը եւ ընտանիքը գրաւելու···

Պատմութեան դառն ու դաժան դասերը ակներեւ կերպով ցոյց տուին միանգամայն, թէ մարդկութեան տանջուած մասին իր դառն վիճակը հասկանալը, համոզուիլը, մինչեւ իսկ զայն բարեփոխելու բաղձալը, դեռ եւս բաւական չեն յաղթանակը տանելու, թէ ատկէ զատ անհրաժեշտ է ձեռք բերել իրական ոյժ ալ: Բայց որովհետեւ այդ իրական ոյժը յանկարծակի չի ստեղծուիր, որովհետեւ անիկա արդիւնք է գոյութիւն ունեցող պայմաններու եւ կը փոխուի այդ պայմաններուն փոփոխման համեմատ, ուստի պարզ է, թէ ոչ մէկ հանրային կազմակերպութիւն, որքան ալ իտէալական ըլլայ, մէկ անգամէն անկարելի է իրականացնել, թէ այդ իտէալական կազմակերպութեան կոթողի է հասնիլ միմիայն գոյութիւն ունեցող պայմանները բարեփոխելով:

Ահա ճիշդ այս պատճառով, մենք ասպարէզ չենք իջներ իբրեւ այս կամ այն իւտոպիական (մոռացածին) վարդապետութեան պատկանողներ, չենք ձգտիր մրցնել մեր կեանքին մէջ այս կամ այն «դաւանութիւնը» հանդերձ իր «հանգանակներով», մեր ժողովրդին չենք նկարագրեր այժմ այս կամ այն իտէալական հանրային կազմակերպութիւնը իր բոլոր մանրամասնութիւններով: Մեր ձգտումն է, որ մեր ծրագիրը կենսական ըլլայ· մեր ուշադրութիւնը, գլխաւորապէս, կեդրոնացած է մեր երկրի ներկայ դրութեան վրայ· մեր նպատակն է անողոք եւ անաչառ քննադատութեան ենթարկել մեր կեանքին մէջ ներկայիս գոյութիւն ունեցող պայմանները, մերկացնել բոլոր այն ցաւերը, որոնցմէ կը տանջուի մեր բազմաչարչար ժողովուրդը, եւ, հիմնուած ընկերական գիտութեան դրական օրէնքներու վրայ, պարզել այդ ցաւերուն էական պատճառները եւ միաժամանակ կատաղի կռիւ մղել այդ ցաւերը պատճառող պայմաններու (ֆակտոր) դէմ: Հիմնուած նոյն դրական օրէնքներուն եւ երկրին ներկայ պայմաններուն վրայ՝ կ'արծարծենք, կը պարզենք այն դրութիւնը, զոր անհրաժեշտ կը համարենք, որ փոխարինէ ներկային:

Տեսնենք այժմ թէ ինչ կը ներկայացնէ մեր կեանքը:

Թիւրքերը մեր երկրին տիրապետելէն ետքը, ամէն ջանք ի գործ դրեր են մեր ժողովուրդը վերածելու

8

կաստայի (դասի) մը, որու պարտականութիւնն ըլլայ միմիայն աշխատիլ, արդիւնաբերել, ուրիշ ոչինչ։ Պէտք էր այդ ժողովուրդը մշտական հպատակութեան տակ պահել եւ անարգել կերպով ծծել անոր արիւն-քրտինքով եւ ղրկանքով ձեռք բերած աշխատանքը։ Ահա ատոր համար անհրաժեշտ էր մեռցնել այդ ազգին ոգեղէն, քողով որ նա աշխատի եղած նման եւ այդ աշխատանքով կերակրէ տիրապետող տարրը։ Թիւրքերը բնաջինջ ըրին մեր ազնուականութիւնը եւ իրենք բռնեցին անոր տեղը, խլեցին ժողովրդին ձեռքէն սուր, հրացան, ամէն տեսակ պաշտպանութեան զէնքեր եւ քողին միայն արօրն ու բրիչը։ Արտաքսեր են մեզ գինուորական ծառայութենէն եւ գինուորի փոխարէն մեզմէ կ'առնեն բազմատեսակ հարկեր՝ կերակրելու համար իրենց գինուորները եւ բազմաթիւ պաշտօնեաները. ամենածայրայեղ դէպքերու մէջ անգամ չէին դիմեր մեր օգնութեանը, երկիւղ կրելով, որ այդ զէնքը օր մը կարող է իրենց գլխուն դառնալ։ Մէկ խօսքով՝ Թիւրքերը ձգտեր են մեզ դնել ճիշդ այն դրութեան մէջ, ինչ դրութեան մէջ որ էին իլդիզները (ատրուճ) սպարտացիներու ձեռքին տակ։ Ջանազան պատճառներով, որոնց մասին երկար պիտի ըլլայ հոս խօսիլը, այդ բանի մէջ չյաջողեցան անոնք բաւարարաբար. անոնց այդ ձգտումը չկրցաւ իրականանալ լիակատար կերպով։ Բայց եւ այնպէս, երկրին ժողովրդին մէջ կ'որոշուէր երկու իրարմէ բաժնուած, եթէ ոչ կաստա, գէթ դասակարգ, հիմնուած բռնի ֆիզիքական ուժի վրայ. մէկ կողմէն առանձնաշնորհեալ մխիթարեան տարրը, միւս կողմէն բազմաթիւ քաղաքական իրաւունքներէ զրկուած քրիստոնեայ ժողովուրդը։ Ժամանակի ընթացքին, գլխաւորապէս երկրին անտեսական զարգացման շնորհիւ, այդ երկու դասերուն տարբերութիւնը աստիճանաբար նուազեր է, բայց դեռ բոլորովին չէ վերջացեր. տարբերութիւնը խիստ զգալի է դեռ։ Այդ անհաւասարութեան պաշտպանը, ուժ տուողը հիմա Թիւրք կառավարութիւնն է։ Գէտք է ուրեմն մէկդի ձգել այդ կառավարութիւնը, պէտք է ձեռք բերել ազգերու եւ դասերու հաւասարութիւնը օրէնքի առջեւ։

Ահէ զատ՝ երկրին ազգաբնակութեան մէջ կը տիրէ կուլտուրական աչքի զարնող անհաւասարութիւն։ Ազգաբնակութեան մէկ մասը՝ քիւրդը դեռ կը վարէ կիսավայրենի, վրանաբնակ կեանք եւ իր էութեամբ թշնամի է խաղաղ երկրագործ դասին։ Վերյիշեալ անհաւասարութեան պատճառով հայ երկրագործ ժողովուրդը անկարող դարձած է ինքզինքը պաշտպանելու։ Եւ Թիւրք կառավարութիւնը, փոխանակ օգնութեան գալու կուլտուրապէս բարձր կանգնած խաղաղ, աշխատող տարրին, փոխանակ զսպելու այդ ւսազգականներուն անընդհատ յարձակումները, փոխանակ աշխատելու այս կամ այն միջոցով զանոնք խաղաղ պարապմունքի դարձնելու, ընդհակառակը ինքն է որ կը քաջալերէ այդ ւսազգականները, անոնց կողոպուտին մէկ մասը ինքը ստէպ կը վայելէ, եւ վերջապէս ինքն է որ բացարձակ կերպով, յայտնապէս զանոնք իր սեփական հրացաններով կը զինէ։

Այս բացասական նշանակութենէն զատ՝ զոր ունի Թիւրք կառավարութիւնը մանաւորապէս հայերու նկատմամբ, ունի ընդհանուր նշանակութիւն մըն ալ իր բոլոր հպատակներուն վերաբերմամբ։

Սկիզբները, երբ Թիւրքերը նոր երեւցան մեր կողմերը, երբ դեռ ամէն մէկ Թիւրք գինուոր էր, Թիւրք կառավարութիւնը առանձին մարմին չէր կազմեր գրեթէ. ինքը նոյնն էր, ինչ որ էր համայն Թիւրք ժողովուրդը եւ ամբողջովին կը ծծէր հպատակ ժողովուրդներու արիւնը։ Բայց որովհետեւ այդ ահագին կազմութիւնն անկարող էր պահպանել իր դոյութիւնը կողոպուտով, որովհետեւ ոչ մէկ հպատակ ժողովուրդ, որքան ալ աշխատասէր, արդիւնաբերող ըլլար, ոչ մի հնարաւորութիւն ունէր կերակրել թէ զինք եւ թէ զանոնք իր աշխատանքին արդիւնքով, ուստի Թիւրք ժողովրդին մեծագոյն մասը պէտք է դիմէր խաղաղ պարապմունքներու, ստիպուած ինքն ալ պէտք է արդիւնաբերէր, հպատակ ազգերու աշխատանքով ապրելու արտօնութիւնը քողով իր աւելի ուժեղ, աւելի ճարպիկ, աւելի խորամանկ մասին, որ եւ եղաւ երկրին տիրապետող տարրը։ Այդ դեռ հերիք չէր։ Խաղաղ պարապմունքի դիմած Թիւրք տարրը ոչ միայն ստիպուած էր հրաժարիլ հպատակ ազգերը կեղեքելու իրաւունքէն, այլ եւ հետզհետէ ինքն ալ ինկաւ անոնց դրութեան մէջ եւ նոյնպէս սկսաւ կեղեքուիլ, բան իսկ իր ազնուականութեան, բան իսկ իր կառավարութեան ձեռքով։

Ահա այդ կառավարական մարմինն է, որ բաւականին զօրանալով ժողովրդէն, կապարի նման կը ծանրանայ իր բոլոր խաղաղ հպատակներու կուրծքին վրայ։ Ինքը բազմաթիւ մշտական զօրք, Քնդանօթներ, վերջին ձեւի հրացաններ ունի հիմա. իր հրամանին տակ են ոստիկանութիւնը, լրտեսներու ահագին բանակը, դահիճները, իր ձեռքն են բանտերը, աքսորավայրերը, եւ այդ իր ուժով կը ճնշէ ու կը ծծէ... եւ վա՛յ անոր, որ համարձակի խլել իրմէ կամ բոլորովին արգիլել այդ ծծելու իրաւունքը։ Ապստամբ ազգ ըլլայ ատիկա, Թիւրք ասֆիտա, Թէ հայ յեղափոխական, միեւնոյն է։ Այդպիսիներու դէմ են՝ զօրքը, ժանդարմները. այդպիսիներու համար պատրաստ է բանտը, աքսորը, կախաղանը։ Մարդու հոգեկան աշխարհը կաշկանդուած է ամէն կողմէ. հալածուած է մամուլը, հալածուած է խօսքը, հալածուած է խիղճը։

Այս բոլորին վերջ է կարող է տալ միմիայն բռնի յեղափոխութիւնը, եւ մենք ատոր կը դիմենք։ պէտք է թօթափել այդ խայտառակ լուծը, ոչնչացնել արդի միապետական բռնակալ ըէժիմը (կարգեր), ձեռք բերել ազգերու համերաշխութիւն, աշխատանքի ապահովութիւն, խղճի, խօսքի ու համագումնքի ազատութիւն։

Սակայն այդ արտաքին բռնակալ լուծը հեռացնելը, ինքնավարութիւն ստանալը, վերը յիշուած քաղաքական իրաւունքները ձեռք բերելը մենք դեռ մեր նպատակին հասած չենք համարիր. միայն գործի մէկ մասն է ատիկա։ Միայն ատով մենք չենք կարող ապահովել աշխատաւորին՝ իր աշխատանքէն լիակատար կերպով օգտուելու հնարաւորութիւնը։ Աշխատաւոր դասին չհաւերու դիմաց կանգնած է ուժ մըն ալ, որ այժմ համեմատաբար թոյլ է, որ սրդի պայմաններուն մէջ դեռ հնարաւորութիւն չունի բացարձակապէս իր ամբողջ ուժով արտայայտուելու եւ որ որոշ չափով ճնշուած է բռնապետական ըէժիմի տակ։ Այդ ուժը տնտեսական զարգացման եւ, ատոր հետեւանք, տնտեսական անհաւասարութեան ուժն է։

Տնտեսական անհաւասարութիւնը մեր երկրին մէջ, ինչպէս եւ ամէնուրեք, ծագեցաւ այն ժամանակէն, երբ աշխատանքի միջոցներուն կատարելագործման հետ միասին, կարելի եղաւ արդիւնաբերել աւելի, քան պէտք էր անհատին գոյութիւնը պահպանելու համար։ Եւ որովհետեւ այդ միջոցներուն կատարելագործման հետ միաժամանակ առաջ եկաւ աշխատանքի բաժանումն ալ, որսորդներու քովն երեւցան անասնապահները, երկրագործները, արհեստաւորները, ուստի այդ տարբեր պարապմունքի տէր դասերուն եւ անհատներուն մէջ անխուսափելի կերպով պէտք էր հաստատուէր արդիւնքներու փոխանակութիւն, ուրիշ խօսքով՝ առեւտուր։ Ահա այս ժամանակ կարելի եղաւ ձեռքէ ձեռք անցնել, փոխադրել մէկ տեղէ միւս տեղ արդիւնաբերութեան աւելորդը, անհատները կամ համայնքները հնարաւորութիւն ունեցան հարստութիւն դիզելու իրենց մօտ, ահա այդ ժամանակ հասարակութեան մէջ ասպարէզ եկաւ տնտեսական անհաւասարութեան յարատեւ ուժը։ Դրամը՝ որ մտցուած էր փոխանակութիւնը դիւրացնելու համար, սկսաւ աւելի եւ աւելի մեծ դեր խաղալ հանրային յարաբերութիւններու մէջ։ Փողատէրը նոյնպէս, ինչպէս եւ փիլիսական ուժի տէրը, կարող էր ինքը չաշխատիլ, չարդիւնագործել, քրտինք չթափել, այլ ապրիլ փառաւոր կերպով հարիւրաւոր, հազարաւոր աշխատաւորներու հաշուով։

Փողատէրը կամաց-կամաց սկսաւ հաստատ դիրք բռնել եւ իր ձեռքն առաւ մեր երկրին մէկ քանի տնտեսական ֆունկցիաները (գործառնութիւնը), բայց դեռ կարողացած չէ իր ձեռքը ձգել երկրին ամբողջ տնտեսական կեանքը. ինքը դեռ անմիջական մասնակցութիւն չունի արդիւնագործութեան մէջ, ինչպէս տեղի կ'ունենայ ատիկա անտեսապէս աւելի զարգացած երկիրներու մէջ, ուր դրամատէրերը վարձկան բանուորներու ձեռքով կը հերկեն իրենց հողերը, կը բանեցնեն գործարանները եւ այլն։ Մեր մէջ փողատէրը կամ կը կատարէ միջնորդի դեր արդիւնաբերողներու եւ սպառողներու միջեւ, — օգտուելով, հարկաւ երկու կողմէն ալ, կամ ահագին տոկոսով առակ փոխ կու տայ ատոր անոր, գլխաւորապէս արդիւնագործողին. այս ինքն անիկա կամ վաճառական է կամ վաշխառու։ Իսկ բուն արդիւնագործող դրամատիրութիւնը մեր մէջ դեռ այնքան չնչին եւ այնքան սաղմային վիճակի մէջ է, որ անոր մասին խօսիլն անգամ աւելորդ է։

Փողատէր-վաշխառու դասը իր ցանցերով պատեր է ամբողջ երկիրը եւ յամառ ձեռք-ձեռքի տուած կառավարութեան պաշտօնեաներու, ազնուականութեան եւ եկեղեցականներուն հետ, երկաթէ ճանկերով կը քամէն աշխատաւոր ժողովրդին արիւնը։ Իր ունեցած ուժին չնորհիւ կարողացեր է իրեն համար փափուկ դիրք մը ստեղծել, կարողացեր է ձեռք ձգել գանազան առանձնաշնորհումներ եւ հարկերու ամբողջ ծանրութիւնը բեռցնել խեղճ աշխատաւոր ժողովրդին վրայ։ — Փողատէր-վաշխառուն եղեր է տարր մը, որուն հետ անխուսափելի կերպով կ'ընդհարուին ազգութեան բոլոր խաւերը. անոր կը դիմէ Թէ՛ արդիւնաբերողը եւ Թէ սպառողը, Թէ՛ աշխատանքի միջոցներու կարօտ աշխատաւորը եւ Թէ զուարճութիւններու եանէ ինկած ազնուականը։ Անոր կը դիմէ կառավարութիւնն ալ իր ընթացիկ ծախքերը դոցելու եւ իր պարտքերը վճարելու համար։ Ահէ զատ, անընդհատ Թիւրք կառավարութիւնը իր ապուշ պաշտօնեաներով անընդունակ գտնուելով մինչեւ անգամ իր հարկերը ինքը հաւաքելու, ստիպուած կը դիմէ փողատէր-վաշխառուներու միջնորդութեան։ Այդպիսով դրամը կը դառնայ այն ուժը, որու առջեւ գլուխ կը խոնարհեցնեն Թէ ճնշուած աշխատաւորը եւ Թէ գործող իշխանաւորը։

Դրամը աշխարհաքաղաքացի է, չի՛ ճանչնար ո՛չ ազգ, ո՛չ կրօնք, կը նայի ամէնուն վրայ հաւասար աչքով, անխտիր կերպով կը կեղեքէ Թէ՛ հայը եւ Թէ Թիւրքը, Թէ՛ քիւրդը, Թէ՛ եզիդը... չի ճանչնար ո՛չ մէկ սրբութիւն, ո՛չ մէկ ւսանդղապահութիւն, հիմնայատակ կ'ընէ վաղեմի տոհմային կազմակերպութիւնը, խռովութիւններ կը ձգէ նահապետական ընտանիքի մէջ, կը քայքայէ համայնական կեանքը։

Դրամը որքան աւելի զարգանայ, այնքան աւելի զօրեղ կ'ըլլայ անոր յեղաշրջիչ ուժը, այնքան աւելի աչքի կը զարնէ անտեսական անհաւասարութիւնը, այնքան աւելի խոր անդունդ կը բացուի հարուստներու եւ աղքատներու միջեւ, ինչպէս որ կը տեսնենք ատիկա անտեսապէս աւելի զարգացած երկիրներու մէջ։ Այնտեղ այդ անհաւասարութիւնը կը հասնի իր գագաթնակէտին՝ ազգաբնակութիւնը որոշ կերպով բաժնուած է երկու դասակարգի՝ փողքսիթ, բայց երկրին հարստութեան տէր բուրժուազիային եւ բազմաթիւ, օրուայ հացի կարօտ պրոլետարիային (բանուոր դասակարգի)։

Տնտեսական այդ չարիքին՝ անտեսապէս կեղեքող դասին դէմ ալ կը կռուինք այժմ։ Ի գործ կը դնենք ամէն մէկոց պահպանելու գոյութիւն ունեցող համապատասխան սկզբունքները։ Մենք կ'աշխատինք տարածել համայնական սեփականութիւնը եւ համայնական աշխատանքը, որպէսզի աւելի պատրաստ գտնուինք անցնելու հանրային այն կազմակերպութեան, որ այսօր վաղը պիտի հաստատուի տնտեսապէս աւելի զարգացած երկիրներու մէջ՝ պրոլետարիայի յեղափոխութիւնով։

Այս ընդհանուր տեսութենէն պարզ է՝ թէ թիւրքաց Հայաստանի դրութիւնը միանգամայն տարասեռ է չատ կողմերէ։

Ազատել ժողովուրդը այդ անտանելի դրութենէն, առեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնք թոյլ տան ապագայ մտնել ընդհանուր մարդկութեան զարգացման շուրջին մէջ՝ կարելի է միայն յեղափոխութիւնով։

Ընդունելով իբրեւ սկզբունք, որ ամէն մարդ իր ճակտին քրտինքով պիտի վաստկի իր կերած հացը, որ հաւասար աշխատանքի հետ անհատը պիտի ունենայ նոյնպէս հաւասար իրաւունք կեանքէն օգտուելու։

Նկատելով՝ որ ամբողջ կուլտուրական աշխարհի պատմութիւնը հազարաւոր տարիներու ընթացքով մեզի ցոյց կու տայ՝ թէ յանձնել ամբողջ ժողովրդին քանքար մէկ դասակարգի, որ իր կացութիւնը կարող է հաստատել ծագման, ֆիզիքական եւ նիւթական ուժի կամ թէ նոյն իսկ ուսման վրայ, տալ կառավարութեանղեկը ո՛րեւէ դասակարգի, կը նշանակէ այդ դասակարգը ճնշող տարր մ'ընել, ծառայ դարձնել ժողովուրդը այդ փոքրիկ մասին եւ միեւնոյն ժամանակ անբարոյականացնել իշխող պոլիտիկոսներին,

Նկատելով, որ հանրային կեանքի ալիքը, թուլացնելով առանձին անհատի գազանական ձգտումները եւ պակասեցնելով նիւթական, անտեսական անհատապաշտութեան հետ անխախտ կապուած ճնշումը, կը տանի մեզ դէպի եղբայրական սկզբունքները, դէպի ընկերական, համայնական հաստատութիւնները։

Նկատելով այս բոլորը, մենք կ'ընդունինք իբրեւ

Ն Պ Ա Տ Ա Կ

«Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» նպատակն է ապստամբութեան միջոցով թիւրքաց Հայաստանի մէջ ձեռք բերել քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւն, դնելով ներկայիս մէջ հետեւեալ պահանջները։

1. Ապագայ ազատ Հայաստանի մէջ իշխող ժողովրդական-տնտեսական կառավարութիւնը, ծառայելով ընդհանրութեան չահերուն՝ անչուշտ հաստատուած պէտք է ըլլայ ամէն չափահաս քնակչի հաւասար ընտրողական իրաւունքին վրայ, առանց ընտրողական որեւէ սահի (ցենզի), իսկ այդ չահերը իրականապէս պաշտպանելու համար ընտրողական սկզբունքը կառավարչական բովանդակ գործողութիւններէն սկսեալ դէպի աւելի նեղ՝ գաւառականը եւ համայնականը պէտք է ստանայ աւելի եւ աւելի լայն ծաւալ։

2. Կեանքի եւ աշխատանքի ապահովութիւն ամենախիստ միջոցներով։

3. Տարբեր ազգութիւններու եւ դաւանութիւններու հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ։

4. Ազատութիւն, խօսքի, մամուլի, ժողովներու։

5. Հող չունեցողին հող տալ եւ ապահովել մշակողին հողէն օգտուելու հնարաւորութիւնը։

6. Ամէն տեսակ տուրքերու քանակութիւնը պէտք է որոշուի ըստ կարողութեան, համրայական սկզբունքով, որ դարերէ ի վեր խոր արմատ ձգած է մեր ժողովրդին մէջ։

7. Ոչնչացնել ամէն տեսակ պարտաւորեցուցիչ եւ չվարձատրուող աշխատանք, ինչպէս կոռ ու թէկար, անկարիա, օլամ եւայլն։

8. Ոչնչացնել զինուորական տուրքը, հաստատելով տեղի եւ ժամանակի պահանջին համեմատ զինուորագրութիւն։

9. Ամէն կերպով նպաստել ժողովրդին մասսայ զարգացման։ Ուսումը պարտաւորիչ ընել։

10. Զարգացնել ժողովրդին արդիւնաբերութիւնը, մտցնելով անոր մէջ նոր ճեւեր համայնական սկզբունքներով եւ ընդլայնել արտածութեան միջոցները։

11. Ուժ տալ գիւղացու, արհեստաւորի համայնական սկզբունքներուն, զարգացնելով այն ընկերական հիմնարկութիւնները, ճեւերը, որոնք ծագեր են Հայաստանի հողին վրայ տեղական եւ պատմական հանգամանքներու ազդեցութեան տակ։ Ընդարձակել այդ հիմնարկութիւններուն սահմանը, սկսած քաղէն, գիւղէն մինչեւ գաւառը եւ ապա մինչեւ ամբողջ պետութիւնը ու այդպիսով միանգամայն ապահովել հաստատելի ամէն մէկ անդամը բնութեան եւ ընթացիկ կեանքի պատահական հարուածներուն դէմ։

Մ Ի Ջ Ո Ց Ն Ե Ր

«Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը» ապստամբութեան միջոցով իր նպատակին հասնելու համար կը կազմակերպէ յեղափոխական խմբեր, որոնք

կառավարութեան դէմ անընդհատ եւ զօրեղ կռուի հետ՝ կոչ կը մղեն նաեւ այն ընդհանուր պայմանները դէմ, որոնցմէ ներուած են միեւնոյն ժամանակ թէ՛ հայ եւ թէ օտար տարրերը (ասորիները, եզիդիները, քրդերուն մէկ մասը, խաղաղ թիւրքերը եւ այլն)։ Այս ուղղութիւնն, իր ընդհանուր նշանակութենէն զատ, կարող է, նէթ ոչ միացնել, գէթ չեզոքացնել օտար տարրերու ընդդիմադրական ուժը։

Յեղափոխական խմբերը ի գործ դնելու են հետեւեալ միջոցները.

1. «Դաշնակցութեան» գլխաւոր սկզբունքները, նպատակը, ինչպէս նաեւ յեղափոխական գործին պահակցօրէն վերաբերութեան համար պրոպագանդ ընել (քարոզել)։

2. Կազմակերպել մարտական խմբեր, յատկապէս պարապիլ անոնց հետ վերոյիշեալ խնդիրներով եւ գործով պատրաստել։

3. Ամէն միջոց ի գործ դնել՝ թէ՛ խօսքով եւ թէ գործով բարձրացնելու ժողովրդին յեղափոխական գործն ու ոգին։

4. Ամէն միջոց ի գործ դնել ժողովուրդը զինելու։

5. Կազմակերպել յեղափոխական կոմիտէներ եւ սերտ կապ հաստատել անոնց միջեւ։

6. Ուսումնասիրել երկիրը եւ ժողովուրդը յեղափոխական տեսակէտէն եւ յարատեւ նիւթ մատակարարել «Դաշնակցութեան» օրգանին («Դրօշակ»)։

7. Կազմակերպել դրամական չրջաններ։

8. Կռիւ մղել եւ ահաբեկել կառավարութեան պաշտօնեաները, մատնիչները, դաւաճանները, վնասատուները եւ ամէն տեսակ հարստահարիչները։

9. Պաշտպանել խաղաղ ժողովուրդը, ազգաբնակութիւնը ասպատակներու յարձակումներու դէմ։

10. Ձեռնպահներ հաստատել՝ մարդիկ եւ զէնք տեղափոխելու համար։

11. Կառավարութեան հիմնարկութիւնները ենթարկել աւերումներու եւ կողոպտումներու։

Կ Ա Զ Մ Ա Կ Ե Ր Պ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

«Դաշնակցութիւնը» անցեալի փորձէն համոզուած է, թէ յեղափոխական գործին մէջ իրաւունքի եւ պահանջի խնդիր չի կրնար ըլլալ, այլ միմիայն բարոյական պարտաւորութեամբ ու բաւարարութեամբ խնդիր։ Ահա այս հիման վրայ «Դաշնակցութեան» Ընդհանուր Ժողովը ընդունեց կազմակերպութեան մէջ մացնել ապակեդրոնացման սկզբունքը, որ աւելի կը համապատասխանէ ընկերական, բարոյական յեղափոխական գործին եւ որ անցեալին մէջ կխով չափ գործադրուեր է։ Սոյն սկզբունքով գործող կոմիտէները կը կապէ, կը միացնէ Ընդհանուր Ժողովը, որ մշակեր է ներկայ Մրագիրը, որու վճիռները պարտաւորիչ են ամէնուն համար եւ ինքը միայն կարող է փոփոխութիւն մացնել Մրագրին մէջ։

Կազմակերպութիւնը հետեւեալ ձեւը կ'ընդունի.

1. Բոլոր կոմիտէները թէ՛ քաղաքներու եւ թէ՛ գիւղերու մէջ իրենց ներքին գործերը կը վարեն անկախ, ինքնուրոյն կերպով։

2. Գաւառական քանի մը խմբեր կը միանան եւ կը կազմեն չրջան մը, որ ունի իր կեդրոնական կոմիտէն։

3. Եթէ թիւրքաց Հայաստանի սահմանակից դիւղերուն մէջ խմբեր չկան, կեդրոնական կոմիտէին գործը կը տարածուի սահմանէն դուրս։

4. Իւրաքանչիւր անդամ կ'ենթարկուի այն կոմիտէին, որուն մէջ կը գտնուի (խմբական եւ ազ հասկական ապակեդրոնացում)։

5. Կոմիտէ չեղած տեղը «Դաշնակցութեան» անդամը կը գործէ անկախ, յարաբերութիւն ունենալով մօտակայ կոմիտէի հետ։

6. Դաշնակցական կոմիտէներուն եւ անդամներուն համար կ'ընդունուի խիստ ընկերական գաստիարակութիւն։

7. Մ'րեւէ կոմիտէի անդամի սխալը կամ զեղծումը կը քննի ինքը կոմիտէն, իսկ ամբողջ կոմիտէները՝ իր չրջակայ կոմիտէներուն ներկայացուցիչները։ Մարակչիռ պարագաներու մէջ, երբ դատի կոմիտէները անձեռնհաս են վճիռ կայացնելու, այն ատեն Ընդհանուր Ժողովն է որ քննութիւնը կը կատարէ։

⁂

Կոմիտէները իրենց բոլոր կարեւոր տեղեկութիւնները՝ թէ՛ գործունէութեան եւ թէ՛ պահանջի մասին պարբերաբար կը ղրկեն այն հիմնարկութեան, որ կը կոչուի բիւրօ(*)։ Ան այժմ այդպիսի երկու բիւրօ կայ, ... (1)։ Իւրաքանչիւր բիւրօ առանալով վերոյիշեալ գրաւոր տեղեկութիւնները, կը հաղորդէ թէ՛ մէս բիւրօներուն եւ թէ՛ իր չրջանի կոմիտէներուն։ Այն տեղեկութիւնները, որոնք հարկաւոր են

(*) Արտասահմանէն կոչուի է գիմել «Դրօշակի» խմբագրութեան հասցէին։

խմբագրութեան, բիւրօները անյապաղ կ'ուղարկեն ա-նոր: Բիւրօներուն մէջ ամփոփուած տեղեկութիւննե-րէն կարելի է գաղափար կազմել յեղափոխական գոր-ծին դրութեան եւ ընթացքի մասին:

ՄԱՆՕԹ.— Թէեւ սրեւէ ուրիշ կէտ մը գործունէութեան տե-սակէտով մեծ նշանակութիւն առանայ, ան ալ կ'ունենայ բիւրօ:

***

Իւրաքանչիւր կոմիտէ հաւաքած նպատակներով իր տեղական պէտքերուն գոհացում տալէն ետքը, աւե-լորդ դումարը կը ղրկէ կեդրոնական արկղը:

Դրամական բոլոր հաշիւները կը կեդրոնանան բիւ-րօներուն մէջ:

Ամէն կոմիտէ պարտաւոր է ամիսն անգամ մը հա-շիւ ներկայացնել այն բիւրոյին, որուն հետ կապ-ուած է:

Մանրքի հաշիւը, ծայրայեղ պարագայի մէջ, կա-րելի է յետաձգել մինչեւ երեք ամիս:

***

Դաշնակցութիւնն ունի իր օրգանը, «Դրօշակ» ա-նունով: «Դրօշակը» պիտի ըլլայ անկեղծ արտայայ-տող, քարգման հայ յեղափոխական կեանքին, երե-ւոյթներուն, անոր մէջ պիտի չօշափուին տնտեսական, հասարակական, քաղաքական խնդիրները՝ համաձայն Դաշնակցութեան ծրագրած ուղղութեան: Կը հրատա-րակուին նաեւ ժողովրդական ու գիտական–ընկերվա-րական գրուածքներ:

Ամէն կոմիտէ կարող է հրատարակել կարեւոր պա-րագաներու մէջ «Թռուցիկ թերթ»:

Ներկայացնելով սոյն ծրագիրը, ուրախութեամբ կ'ընդունինք անոր վերաբերեալ բոլոր դիտողութիւնները՝ ապագայ ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու համար:

---

(1) Անգրաճիկ Տրագրով ակնարկուած երկու Բիւրօները Ա-րեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրօներ չեն: Ամենայն հաւանականու-թեամբ՝ կ'ակնարկուի Թիֆլիսի եւ Թուրքիոյ Բիւրօներուն· վեր-չիներն կազմուած էին Ատրպատականի եւ վասպուրականի մարմին-ներէ: Գործնապէս 1896ի Արեւելեան Ռայոնական ժողովէն, եւ իբրեւ պէս՝ 1898ի Հ· Յ· Դ· 2րդ· Ընդհ· ժողովէն ետք է որ ԴՐՕ-ՇԱԿի խմբագրութիւնը դարձաւ Արեւմտեան Բիւրօ, Թիֆլիսինը՝ Արեւելեան Բիւրօ, եւ վերջ տրուեցաւ Թուրքիոյ Բիւրոյին (որ վե-րածուեցաւ վերջին նշդր· Կոմիտէի):

Դիւանն Հ· Յ· Դաշնակցութեան երկու հատոր-ներուն մէջ հրատարակուած են 1895ի սկիզբը եւ 1896 Դեկտ· — 1897 Յունուար ամիսներուն գումարուած (ամենայն հաւանականութեամբ՝ Թիֆլիս) երկու Ռա-յոնական—Ընդհանուր ժողովներու վերաբերեալ որ-ոշագրութիւններ: Դիւանի խմբագրութեան տուած բացատրութեանց համաձայն, Արեւելեան մարմիններու այդ երկու Ռայոնական ժողովներն ալ սկզբնա-պէս գումարուած են իբրեւ Ընդհանուր ժողովներ· յետագային սակայն, այդ ժողովներուն ոչ–մասնակից մարմիններու հասկնալի ընդդիմութեան իբրեւ հետե-ւանք, անոնք նկատի առնուած են իբրեւ կովկասեան Ռայոնական ժողովներ միայն: Ասիկա ոչինչ կը պակ-սեցնէ անշուշտ անոնց *պատմական* կարեւորութենէն· 1896–97ի Ռայոնական ժողովին է որ որոշուած է ձեռ-նարկել խանասորի արշաւանքին: Կու տանք այդ երկու ժողովներու ամփոփ արձանագրութիւնները:

1896–97ի Ռայոնական ժողովին կը վերաբերի նաեւ «Հ· Յ· Դ· Վասպուրականի Կեդր· Կոմիտէի կար-ծիքները Ընդհ· ժողովի մասին» խորագրուած գրու-թիւնը, զոր կու տանք նոյնպէս՝ առնելով Դիւանի Բ· հատորէն (էջ 324–326):

Հ· Յ· Դաշնակցութեան արեւելեան մարմինները ունեցա՞ծ են արդեօք այդ երկու ժողովները կանխող կամ միջանկեալ այլ համագումարներ՝ միեւնոյն տա-

Բ.— 1895—98 ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ

րողութեամբ: Փաստաթուղթերու պակասը մեզի թոյլ չի տար այս ուղղութեամբ յստակ պատասխան մը տա-լու:

Կայացած են անշուշտ այլ ժողովներ եւ խորհըր-դակցական հանդիպումներ՝ նուազ ընդհանուր, աւելի տեղական–շրջանային կամ զուտ մասնագիտական-ռազմական բնոյթի, ինչպէս 1895 Փետրուարի «Երե-ւանի Ա· Ռայոնական ժողովը» (*Դիւան, Ա· հատոր*, էջ 167–168) եւ 1896 Յունիս–Յուլիսի Կարսի «Զինուո-րական խորհուրդը» (*Դիւան, Ա· հատոր*, էջ 385–388 *եւ Բ· հատոր*, էջ 257–258), որոնցմէ մնացած արձա-նագրութիւնները եւս կու տանք մեր ներկայ շարքով:

Արեւելեան մարմիններու եւ երկրի գործունէու-թեան հետ իրենց ունեցած սերտ առընչութեան հա-մար՝ Դիւանէն առնելով կու տանք նաեւ Վասպու-րականի Կ.Կ.ի մէկ նամակը՝ ուղղուած Թուրքիոյ Բիւ-րոյին (*Ա· հատոր*, էջ 262–264), եւ 1896 Յունուարի Գոլսոյ Կեդր· Կոմիտէի մէկ շրջաբերականը (*Ա· հա-տոր*, էջ 257–260):

Կու տանք վերջապէս ամփոփ արձանագրութիւնը 1897–98ի (հաւանօրէն՝ Դեկտեմբեր–Յունուար) Կով-կասեան մարմիններու «տարեկան Շրջանական ժողո-վ»ին, որ Հ· Յ· Դ· 2րդ· Ընդհ· ժողովին անմիջական կերպով նախորդող եւ զայն նախապատրաստող կարե-ւոր համագումարներէն մէկն է (*Դիւան, Բ· հատոր*, էջ 239–250):

Հ· Տ·

1.— 1895Ի «ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ» ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Այս ժողովին մասին, ծանօթագրութեան մը մէջ, «Փիւնիկ»ի խմբագրութիւնը կը գրէ.—

Ժողովի արձանագրութիւնը չհրատարակուեց: Այդ ժողովից իրրեւ ցնծութ մնացել է միայն ներկայ ամփոփումը, որ ժամանակին Թիֆլիսից ուղարկուած է եղել Ծրցնեւ, Ռոստոմին· Հ. Ց. Դ. կեցտր. Դիւանի պահուած օրինակի վրայ մակագրուած է՝ «տալ Քոթոթին»(1): Ռոստոմը ժողովին չի մասնակցել: Բուն արձանագրութիւնները չեն պահուած:

Ներկայ 1895 թուականի սկզբում տեղի ունեցաւ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան պատկանող եւ Տաճկաստանից դուրս գտնուող կոմիտէների ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողով:

Ժողովի նպատակը.— *Ժողովի նպատակն էր՝ պարզել վերջին երեք տարուան ընթացքում առաջ եկած մի քանի անորոշ հարցեր, լուսաբանել ընդհանրապէս գործուած սխալները եւ ճանապարհներ գտնել խոյս տալու համար ապագայում այդպիսի սխալների կրկնութիւններից· ներկայացուցիչների երես առ երես տեսակցութեամբ աւելի սերտ կապ հաստատել գործող խմբերի մէջ, եւ որ գլխաւորն է՝ դալ համաձայնութեան այն ընթացքի վերաբերմամբ, որ հարկաւոր է բռնել ներկայ բարդ հանգամանքներում, որպէսզի բոլոր խմբերի գործողութիւնների մէջ լինի ներքին համերաշխութիւն՝ Դաշնակցութեան վերջնական նպատակին — Տաճկահայաստանի ազատութեանը աւելի կատարելութեամբ հասնելու համար:*

Ժողովի կազմութիւնը.— *Ժողովին մասնակցում էին այն կոմիտէների ներկայացուցիչները, որոնք գործի տեսակէտից աւելի նշանաւոր դեր ունին կատարելու: Ցանկալի էր, ի հարկէ, կազմել աւելի բազմամարդ ժողով, հրաւիրել ներկայացուցիչներ բոլոր՝ թէ՛ օժանդակող եւ թէ՛ գործող խմբերի կողմից, բայց այդպիսի բազմամարդ ժողով նոյնիսկ գործնական տեսակէտից շատ արգելքների կարող էր հանդիպել եւ ցանկալի հետեւանքներ չտալ: Միւս կողմից էլ՝ ներկայ հանգամանքներում, ցանկալի չէր, որ Տաճկահայաստանից ուժեր հեռանային ժողովին մասնակցելու համար: Ընկերութեան Բիւրօն աւելի օգտակար համարեց բաւականանալ դրանցից մի քանիսների գրաւոր կարծիքներով: Ուստի Բիւրօն, որին պատկանում է ժողով կազմելու իրաւունքը(2), յոյս ունի, որ բոլոր բացակայ ընկերները ու խմբերը ներողամիտ կը գտնուին դէպի նա, ի նկատի ունենալով վերոյիշեալ հանգամանքները: Ժողովին մասնակցում էին 12 չրջանների ներկայացուցիչները: Ժողովականները աշխատում էին խնդիրները որոշել ոչ թէ ձայների բազմութեամբ, այլ ձգտում էին բոլոր հարցերում գալ միաձայն որոշումների:*

Այդ որոշումները Տաճկաստան գտնուող խմբերի համար կարող են միայն խորհրդակցական եւ ոչ պարտադիր նշանակութիւն ունենալ:

Ժողովում շօշափուած հարցերը· ընդհանուր ակնարկ գործերի դրութեան.— *Առաջին մի քանի նստերում ներկայացուցիչները հաշուի հետ միասին ամփոփ կերպով պատկերացրին իրանց ոլոյնի (չրջան) յեղափոխական գործի դրութիւնը, ցոյց տուին թէ գործուած սխալները եւ թէ այն դրական քայլերը, որոնց չնորհիւ գործը ունեցել է այս կամ այն յաջողութիւնը: Նախկին երկու Բիւրօների ներկայացուցիչները ընդհանուր հայեացք ձգելով գործի ամբողջ պատկերի վերայ՝ աւելացրին նաեւ տեղեկութիւններ այն խմբերի գործունէութեան մասին, որոնց ներկայացուցիչները պակասում էին ժողովում: Այս տեղեկագրից կարելի է գալ այն ուրախալի եզրակացութեան, որ գործը այսօր աւելի հաստատ հիմքի վերայ է դրուած, քան էր 92 թուի ժողովից առաջ, որ մեր անելիքներն ու միջոցները աւելի գործնական են եւ աւելի որոշ քան թէ 2½ տարի առաջ, եւ որ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան գործունէութիւնը այս չորս տարուան ընթացքում ապարդիւն չէ անցած մեր յեղափոխական զարգացման տեսակէտից: Չի կարելի չուրախանալ, որ հասարակութեան մէջ վաղուց տիրող անտարբերութիւնը դէպի յեղափոխական գործը օր ըստ օրէ պակասում է, ոչնչանում է եւ, ընդհակառակը, չատերի մէջ հաստատուում է այն համոզմունքը, որ յեղափոխական ծածուկ գործունէութիւնն է այն միջոցը, որով ներկայ հանգամանքներում կարելի է դրական կերպով նպաստել Տաճկահայաստանում յեղափոխութիւն առաջ բերելու գործին:*

Կազմակերպութեան վերաբերեալ հարցեր.— *Նշանաւոր(3) հարցերից մէկն էր ժողովականների համար՝ աւելի պարզ որոշել միմեանց մէջ ունենալիք փոխադարձ յարաբերութիւնների ձեւը եւ միջոցները: Ինչպէս յայտնի է («Դրօշակ»ի թիւ 11), 92 թուի ժողովում ընդունուած էր ապակենտրոնացման սկզբունքը, որով ամէն խումբ, նոյնիսկ անհատ, ազատ էր գործելու: Ժողովում ընդունում են նոյնպէս ապակենտրոնացման դրական կողմերը, քանի որ հազար վերստների վրայ տարածուող գործունէութեան չրջանում կենտրոնականութիւնը պիտի ստեղծէր մի ահագին տէրութեան նման կազմ, բայց զաղտնի կազմակերպութիւն, ինչ որ ինքն ըստ ինքեան անկարելի բան է: Բացի այդ՝ կենտրոնացումով կը ճնշուէր զանազան խմբերի չատ անգամ անհրաժեշտ ինքնուրոյնութիւնը, կը սահմանափակուէր նրանց զարգացումը, կը հեռացուէր նրանցից գործի համար անհրաժեշտ պատասխանատուութիւնը: Վերջապէս, որեւէ պատճառով կենտրոնին հասած վտանգը մեծ հարուած կը լիներ ամբողջ կազմակերպութեան համար եւ նոյնիսկ կարող էր պատճառ լինել գործի ընդհատման: Միւս կողմից էլ չէր կարելի չհամաձայնուել, որ բուն ապակենտրոնացումը կարող է հասցնել նոյնիսկ միմեանց հակասող գործողութիւնների զանազան խմբերի մէջ, կարող է ոչ-ցանկալի մրցումն առաջ բերել միեւնոյն կազմակերպութեան պատկանող եւ գործին ծառայող խմբերի եւ անձնաւորութիւնների մէջ· կարող է ուժերը ու միջոցները բաժանել բոլորովին աննպատակայարմար կերպով եւայլն:*

Ուստի անհրաժեշտ էր մի միջին ճանապարհ գըտնել, պահպանելով մի կողմից խմբերի եւ ոլոյնների ազատութիւնը եւ ինքնուրոյնութիւնը, իսկ միւս կողմից՝ ապահովել գործնական ներդաշնակութիւն եւ համերաշխութիւն բոլոր խմբերի մէջ:

Այդ իրագործելու համար ընդհանուր ժողովը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեանը՝ ընդունելով սկզբունքով կազմակերպութեան նախկին ձեւը.—

Ապակենտրոնացումը, որով իւրաքանչիւր ոլոյն գործում է ինքնուրոյն կերպով, ժողովս անհրաժեշտ է համարում՝ որ մասնաւոր խմբերը սերտ կապ պահպանեն իրանց ոլոյնական կոմիտէների հետ, իսկ ոլոյնական կոմիտէները Բիւրօյի հետ: Երբ հարցը ընդհանուր է, վերաբերում է աւելի լայն չրջանի, կամ դրա ազդեցութիւնը կարող է տարածուել գործող խմբի կամ ոլոյնական կոմիտէի չրջանից դուրս, գործի յաջողութիւնը պահանջում է, որ այդ դէպքերում գործող մարմինը խորհրդակցէ եւ աշխատէ համաձայնուել այն խմբերի եւ չրջանի հետ, մինչեւ ուր հասնում է կատարուելիք գործի ազդեցութիւնը: Իսկ աւելի ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող հարցերում, կոմիտէները գործում են Բիւրօյի գիտութեամբ եւ խորհրդակցութեամբ: Նոյնը պիտի լինի մանաւանդ կազմակերպութեան ուժերն եւ միջոցները գործածելու հարցում: Հակառակ դէպքում՝ եթէ զանազան խմբեր տեղեակ չլինին միմեանց գործողութիւնների մասին եւ այդ գործողութիւնները համաձայնեցրած չլինին ընդհանուրի շահին, կարող է առաջ գալ ուժերի եւ միջոցների աննպատակայարմար գործածութիւն. օրինակ, մի աննշան տեղ կարող են 5 հոգի ուղարկուել, այն ինչ աւելի կարեւոր կէտում ոչ ոք չլինել· մէկը կը ստանայ միջոցներ ամէն կողմից, մինչդեռ միւսը տրլիներով գուրկ կը լինի:

Կոմիտէների Բիւրօյի հետ ունենալիք «խորհրդակցութիւնները» արդիւնաւէտ դարձնելու եւ առհասարակ անհամաձայնութիւնների եւ դժգոհութիւնների տեղիք չտալու նպատակով, ժողովը որոշեց, որ «Բիւրօն ընտրողական լինի եւ մինչեւ միւս ընդհանուր ժողովը բաղկացած լինի 6 ընտրուած անձնաւորութիւններից՝ երեքը Բիւրօյի գտնուած քաղաքից, իսկ մնացեալ երեքը այն նշանաւոր երեք կենտրոններից, որոնց ցոյց է տուել ընդհանուր ժողովը»:

Որովհետեւ Բիւրօյի անդամների մէկ տեղ ժողովելը կարող էր կտրել ներկայացուցիչներին երբեմն ընտրող տեղերից, ուստի ժողովը թոյլ տուեց Բիւրօյի անդամներին մնալ իրանց տեղը՝ սերտ յարաբերութեան մէջ մտնելով միմեանց հետ եւ գլխաւոր հարցերը որոչելով միմեանց համաձայնութեամբ, իսկ ժամանակ առ ժամանակ պայմանաւորուել եւ տեսակցել իրար հետ:

Ասածներից պարզ է, որ «կոմիտէների» ներկայացուցիչներից կազմուած ընդհանուր ժողովը մնում է գործի հիմնական ընթացքի ղեկավար, իսկ Բիւրօն մի կապ պահպանող, ներդաշնակութիւն տուող եւ ուժերը նպատակայարմար բաժանող մարմին՝ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը կազմող ազատ եւ ինքնուրոյն կերպով գործող մարմինների եւ կոմիտէների մէջ:

Ժողովի նպատակայարմար որոշմամբ, «Վարկաստանի Բիւրօն» այսուհետեւ կոչուելու է եւ առանձնալու ինքնուրոյն խմբի անուն ու նշանակութիւն: Լինելով ազատ իր գործունէութեան մէջ՝ Վարկաստանի խումբը սերտ յարաբերութիւններ պիտի պահպանէ Բիւրօյի հետ, պիտի ներկայացնէ վերջինիս իր կարծիքներն ու պահանջները, որոնք Բիւրօն պարտաւոր է կատարել իր միջոցների ներելուն չափով: Այս որոշման դէմ բողոքել է Վարկաստանի ներկայացուցիչը՝ ի նկատի ունենալով, որ ժողովը ձեռնհաս չէր այդպիսի մի խնդիր լուծել, քանի որ Վարկաստանի Բիւրօն կազմուել է գլխաւորապէս Վասպուրականի գործիչների ցանկութեամբ, իսկ ժողովին Վասպուրականի գործիչները չէին մասնակցում: Նոյն տեսակ դիրք կ'ունենան Բիւրօյի վերաբերմամբ եւ այն գործունեայ խմբերը, որոնք առաջ կը գան ապագայում Բիւրօյից շատ հեռու կամ այս եւ այն պատճառով անջատուած տեղերում: Կազմակերպութիւնը, ի հարկէ, ինքն ըստ ինքեան նպատակ չէ, այլ միջոց հասնելու մեր նպատակին — Տաճկահայաստանի ազատութեան:

Այդ ազատութիւնը պահանջում է անթիւ արիւնաչաղախ զոհեր, անասելի մեծ ոյժ, անյողդողդ կամք, ծանր եւ վտանգալի ձիգ տարիների անխոնջ գործունէութիւն... Հեշտ չէ ձեռք բերուում նոյնիսկ անհատի չատ քիչ մարդավարի վիճակը, բայց որքա՜ն-որքան դժուար է ստեղծել մի ամբողջ ազգի բախտաւորութիւնը, բարօրութիւնը... Ժողովրդական ապրելակերպութիւնը երկնքից չէ իջնում եւ ոչ էլ գետնից սունկի պէս բուսնում, այլ նախապատրաստւում, կընքւում, սրբագործուում է նոյն ազգի բոլոր մաքուր զաւակների տասնեակ տարիների ընթացքում գործ դրած անընդհատ դառնագին աշխատանքով... Հայկական յեղափոխական դրամայի առաջին գործողութիւնն է միայն, որը, անուշտ, տեղի կը տայ չուտով միւս

գործողութիւններին... Պէտք է պատրաստ լինել, պէտք է զինուել, պէտք է լարել իր բոլոր ուժերը գործը յաջողութեամբ պսակելու համար... Ճակատագրական կռիւը յայտնուած է, յետ դառնալը կամ դանդաղկոտութիւնը ամօթալի, մահաբեր, նոյնիսկ անկարելի է...

Ահա թէ ինչու ժողովը ուրախութեամբ նկատելով, որ յեղափոխական գործը ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի է ամրանում եւ արմատ ձգում ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ, այնուամենայնիւ ցանկութիւն յայտնեց, որ բոլոր խմբերը, բոլոր յեղափոխականները իրենց ամբողջ ուժերը գործ դնեն հաստատելու, համոզելու ժողովրդին, թէ որքան անհրաժեշտ է այս գործում, մանաւանդ իրերի ներկայ դրութեան ժամանակ, հաստատակամութիւնը, տոկունութիւնը, հետեւողականութիւնը եւ, ընդհակառակն, ինչ աստիճան կորստաբեր, վտանգաւոր են յանկարծակի հիասթափումը կամ անտարբերութիւնը այս կամ այն մասնաւոր դէպքերի առթիւ:

Ներկայ հանգամանքներում այս կամ այն անյաջողութիւնը չպէտք է մեզ յուսահատեցնէ, նոյնիսկ այս կամ այն յաջողութիւնը, մասնաւոր յաղթութիւնը չպէտք է մեզ գլխից հանէ. մեզ պէտք է ոգեւորէ ընդհանուր գործի վսեմութիւնը, ջերմ հաւատը, սուրբ գործի տանելիք յաղթանակը եւ, ուստի առանց մազապարհներ եւ կայարաններ ստեղծել: Մի քանիսները դրանցից կան, միւսները ստեղծուելու են ապագայում: Ամենակարեւորը գտնելով առայժմ 3 ճանապարհ. 1) դէպի Մուշ տանող, 2) դէպի Վասպուրական, 3) դէպի Ալաշկերտ–Վան: Ժողովը պարտք դրեց սահմանակից ռայոնների վրայ կանոնաւորել յիշեալ ճանապարհները, պակաս տեղերը լրացնել կայարանները, նշանակել հարկաւոր մարդիկ եւայլն:

Չէնքի եւ դրամական միջոցների հայթայթումը.— Կռուի միջոցները չատացնելը եւ դրա հետ սերտ կապուած դրամական հարցը կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնելը պիտի համարուի նոյնպէս ամենագլխաւոր հարցերից մէկը:

Հեռու լինելով այն կարծիքից, թէ Ընկերութիւնը կարող է զինել ամբողջ ժողովուրդը, նոյնիսկ նրա մէկ տասներորդ մասը, ժողովը մնում է համամիտ 92 թուի ժողովի հետ, հետեւեալ պատճառներով: Առաջին՝ ներկայ պայմաններում չատ դժուար է տեղացիների համար զէնք գնել մոլեռանդ մահմետականներից: Երկրորդ՝ չատ անգամ գործին նուիրուած մարդիկ աղքատ լինելով՝ անկարող են ձեռք գցել կռուելու պարագաներ: Մենք չենք խօսում բուն յեղափոխական խմբերի մասին, որոնց օգնելը արդէն Ընկերութեան ուղղակի պարտքն է: Միւս կողմից, օժանդակ հանդիսանալով զէնք տարածելուն՝ դրանով մեծ զարկ տուած կը լինինք եւ նրան, որ ժողովուրդը ինքը կը ձգտի զինուել, որից յետոյ արդէն գալիս է զէնքից օգտուելու խնդիրը — պաշտպանողական եւ յարձակողական դիրք բռնելը: Ի նկատի ունենալով անցեալի փորձը՝ ժողովը կարծում է, որ երկրում յեղափոխական գործը առաջ տանողները պիտի ձգտին ինչքան կարելի է զէնքը ձրի չբաժանել եւ տալ, հարկաւ, գործին չատ մօտ մարդկանց: Ինչ վերաբերում է զէնք ձեռք գցելու հարցին, դա վերապահւում է ամէն մի գործող խմբի, որ, հարկաւ, հետամուտ կը լինի քէկուզ քիչ, բայց լաւ զէնքեր գնելու ձեռնհաս եւ փորձուած մարդկանց միջոցով, որպիսի ւղղութեան մէջ կարող է օգտակար լինել եւ Բիւրօն՝ տեղեկութիւններ տալով այն մասին, թէ որտեղ եւ ինչպիսի գներով կարելի է գնել լաւագոյն զէնքեր: Ինչքան անհրաժեշտ է զէնք ձեռք բերելու գործը ընդարձակել, նոյնքան էլ կարեւոր է, որ բոլոր խմբերը ձգտին դրամի հարցը հաստատուն եւ տեւողական հիմքերի վրայ դնել:

Այդ տեսակէտից՝ բացի զանազան ժամանակաւոր ձեռնարկութիւններից, նաեւ կարեւոր նշանակութիւն են ստանում ամսական վճարները, որոնցով, եթէ կանոնաւոր տարուի դրամ հաւաքելու այդ եղանակը, միշտ կարելի է չօշափելի գումարներ կազմել եւ, որ գլխաւորն է, յեղափոխական գործունէութիւնը չի ընդհատուիր եւ չ'ենթարկուիր պատահական տատանումների, այլ առաջ կը տանի կանոնաւոր տեւողական կանուխեմբ անընդհատ: Որպէսզի Բիւրօն կարողանայ այս կամ այն ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող ձեռնարկութիւնը անել, անհրաժեշտ է, որ խմբերը չուտ չուտ տեղեկութիւններ տան իրենց ունեցածի մասին: Ամենաուշը խմբերը 4 ամիսը մի անգամ եւ Բիւրօն տարին մի անգամ հաշիւ են ներկայացնում՝ առաջինները Բիւրոյին, երկրորդը բոլոր ռայոնական կոմիտէներին: Դրամ ժողովելու համար չդիմել այնպիսի միջոցների, որոնք կարող են այսպէս կամ այնպէս վիրաւորել գործիչի զգացմունքը. յեղափոխական մեծ գործի համար զոհողութիւններ անողը ողորմութիւն չէ տալիս, որ հարկ լինի նուաստանալ, վիզ ծռել նրա առաջ. նա իր ամենատարրական եւ ամենասրբազան պարտքն է կատարում եւ, հետեւաբար, առանց գործիչների կողմից զանազան խոստումների, երաշխաւորութիւնների, ճարտար լեզուի, պարտաւոր է օժանդակել գործին ինչքան կարող է, ինչով ձեռնհաս է, նա հաւատ պիտի ընծայի յեղափոխական գործիչներին... Ինչքան ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ուղղակի գործում չմանակցող խմբերը, որոնք ծախսի զգալի պահանջներ չունին, իրանց միջոցները գործ են դնում կամ Բիւրոյին յանձնելով, կամ ըստ ցուցման Բիւրոյի՝ ուղարկելով իրանց միջոցները ուրիշ գործող խմբերի:

Ամսագրի հրատարակութիւնը.— «Յեղափոխականների Դաշնակցութեան» ժողովը լուրջ նշանակութիւն տալով ճշմարիտ ագիտացիային՝ հրաւիրում է բոլոր խմբերին, կազմելով խմբագրական մանաւանդ ժողովներ, միշտ նուիրաբերել Բիւրոյի միջոցով Ընկերութեան օրգան «Դրօշակ»ին եւ բարձրացնել զանազան հարցեր, որոնք ունին այս կամ այն յեղափոխական նշանակութիւնը: Շատպողական դէպքերում տեղական խմբերը պիտի աշխատեն թուղթի քերթերով «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան այսինչ ճիւղ» ստորագրութեամբ վառ պահել հասարակութեան հետաքրքրութիւնը դէպի յեղափոխական գործը: Որպէսզի այդ թուղթիկների մասին անտեղեակ լինին միւս խմբերը, լաւ կը լինէր Բիւրոյի միջոցաւ յաջողակները դրանցից տարածել ռայոնից դուրս(5): Զգալով մի գիտական լուրջ պարբերականի հրատարակութեան կարեւորութիւնը՝ ժողովը որոշեց գտնել ձեռնհաս խմբագիր եւ աշխատակիցներ այդ գործը գլուխ բերելու համար: Կոմիտէները պարտաւոր են ձեռք բերել նեւթական միջոցներ:

Ժողովը՝ մի կողմից՝ համոզուած լինելով, որ Թուրքիայում կատարուող ամենայն մի փոփոխութիւն եւրոպական պետութիւնները միշտ կապում են իրենց շահերի հետ եւ հետեւաբար, հայկական խնդրի այս կամ այն կերպ լուծելը լինելու է այդ պետութիւնների համաձայնութեամբ, եւ միւս կողմից՝ ի նկատի առնելով, որ, օրինակ, Անգլիայում բացի հասարակական կարծիքի եւ կառավարչական շրջանների նպաստաւոր տրամադրութիւնից, գոյութիւն ունին նոյնիսկ ամբողջ միութիւններ (Անգլօ–Հայկական Միութիւնը եւ Հայկական Դաշնակցութիւն), որոնք ներգործական դեր են վերցրել իրենց վրայ հայկական խնդրին նպաստելու համար, — այս հանգամանքների վրայ հիմնուելով՝ վճռեցաւ կազմակերպութեան կողմից, ըստ կարելւոյն, ազեններ(4) ուղարկել Եւրոպա, որոնք աշխատին օգտուել հանգամանքներից՝ եւրոպական հասարակական կարծիքի վրայ ազդել, որոշ գործունէութեան հրաւիրելին Եւրոպայի զանազան անկիւններում եղած հայկական ուսանողական թէ այլ կոլոնիաները(6), կապելին դրանց իրար հետ եւ, որ գլխաւորն է, անմիջապէս լիակատար տեղեկութիւններ հաղորդելին Բիւրոյին՝ եւրոպական քաղաքական շրջաններում տիրող տրամադրութեան եւ, մասնաւորապէս Անգլիայում եղող միութիւնների վերաբերմամբ: Վերջինը կարեւոր է նամանաւանդ այն պատճառաւ, որ մեր հասարակութիւնը բոլորովին զգաստ չմնենալով, օրինակ, Անգլօ–Հայկական Միութեան մասին՝ չատ անգամ հարց է դնում նրանց նիւթապէս օգնելու նկատմամբ, թէեւ մինչեւ այժմ դեռ ոչ ոք չգիտէ, ի՞նչ է աւելի կարեւոր ներկայումս յիշեալ Միութեան. արդեօք դրա՞մ թէ, օրինակ, լուր փաստական տեղեկութիւններ Հայաստանում կատարուող բարբարոսութիւնների մասին եւ կամ որոշ գործունէութիւն Մայր հողի վրայ:

Ի վերջոյ, ժողովը կարեւոր համարեց իր նիստերի մասին կազմուած արձանագրութիւնը հրատարակել՝ ի գիտութիւն բացակայ եղող յեղափոխական ընկերների եւ, առհասարակ, ամբողջ հայ հասարակութեան:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

---

(1) Ռոստոմի ծածկանունները մէկը:
(2) Նախաձեռնութիւնը, իրաւունքը:
(3) կարեւոր, հիմնական:
(4) գործիչներ:
(5) Դիւանի թէջ–ը պահած եմ ձեռնութեամբ: Պէտք է ըլլայ հաւանօրէն՝ «անտեղեակ չլինին» կամ «տեղեակ լինին»:
(6) գաղութները:

2.— Հ. Յ. Դ. ԵՐԵՒԱՆԻ Ա. ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

«Դիւանի» խմբագրութիւնը (Ա. հատոր, էջ 167) կը գրէ, իրեն ծանօթագրութիւն.—

Ինչպէս յայտնի է, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, միեւնոյն երկրորդ Ընդհ. ժողով (1898 թ.), բաղկացած էր անկախ կոմիտէներից, որոնք իրենց շրջանում գործում էին ինքնուրոյն կերպով: Կոմիտէները ունէին իրենց ներքին կանոնագիրը, որ, սովորաբար, յարմար–

ցրւում էր տեղական պայմանների: Այդ տեղական կանոնները վերջը, երկրորդ Ընդհանուր ժողովում, միւթծառայեցին ընդհանուր կազմակերպական կանոնների մշակութեան: Երեւանի Ա. Ռայոնական ժողովի կանոնները որոշ գաղափար տալիս են եւ միւս շրջանների կանոնների մասին:

95 Թ. Փետր. 10 եւ 11ին գաւառապի եւ տեղապի 15 *ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ կայացած Ա. Ռայոն. Ընդհանուր ժողովը հետեւեալ որոշումները արեց.—*

1. *Ռայոնական գլխաւոր կոմիտէ ճանաչուեց «Հրաւէր» կոմիտէն:*

2. *Սերտ յարաբերութիւն կապել ռայոնի բոլոր կոմիտէների մէջ.*

ա) *Իւրաքանչիւր կոմիտէ պարտաւոր է ամիսը մէկ անգամ նամակ գրել «Հրաւէր» կոմիտէին, որը իր կողմից նոյնպէս ամիսը մէկ անգամ տեղեկութիւններ կը տայ ընդհ. գործի վերաբերեալ:*

Ծանօթ.— *Բացառիկ դէպքերում փոխադարձաբար անմիջապէս նամակ գրել:*

բ) *Այսուհետ ուղարկած եւ ստացած նամակները պէտք է կրեն իրենց վրայ համար (թիւ). այդ համարները պէտք է ճշդութեամբ պահուին, որպէսզի կորածները անմիջապէս իմացուին:*

գ) *Իւրաքանչիւր կոմիտէ պէտք է ունենայ իր նոմերը(1), իրրեւ նշանաբան, որ որոշում է «Հրաւէր»ը:*

դ) *Իւրաքանչիւր կոմիտէ պարտաւոր է ամիսը մէկ հաշիւ տալ «Հրաւէր» կոմիտէին, որն էլ իր կողմից հաշիւ կը տայ Ընդհ. ժողովներում եւ Դաշնակցութեան օրգանի մէջ:*

ե) *Ընդհանուր ժողովներ(2) կը կայանան տարին 2 անգամ. ժամանակը եւ տեղը կ'որոշէ «Հրաւէր» կոմիտէն:*

Ծանօթ.— *Գաւառական կոմիտէների կարեւոր խնդիրները մշակւում են Ընդհ. ժողովներում:*

3. *Գաւառական կոմիտէների պարտքը եւ պահանջը դէպի «Հրաւէր» կոմիտէն.—*

ա) *Բացի «Հրաւէր»ի կասայից, գաւառներում գոյութիւն կ'ունենան եւս երեք կասաներ(3):*

բ) *կասա չճանաչուող կոմիտէն իր բոլոր դրամական միջոցները ուղարկում է «Հրաւէր» կոմիտէին:*

գ) *Գաւառական երեք կասաների պակասորդը (դեֆիցիտը) լրացնում է «Հրաւէր»ի կասան:*

դ) *Գաւառական կոմիտէներին միանգամայն արգելւում է դրամական նպաստներ տալ եկող-գնացող անձանց, բացի «Հրաւէր» կոմիտէից յանձնարարական ունեցողներից:*

ե) *Իւրաքանչիւր կոմիտէի վրայ պարտք է դրւում պատրաստել ե'ւ ինտելիգենտ(4), ե'ւ կռուող մարդիկ բուն գործելու տեղը ուղարկելու համար:*

զ) *Պատրաստի ունենալ ապաստանարաններ գործին մասնակցող անձանց, նեղ րոպէում, ապաստան տալու հետեւող աչքերից:*

է) *Գլխաւոր «Հրաւէր» կոմիտէին վերապահւում է իրաւունք՝ հայթայթել «զէնք» եւ*

ը) *Մտանել ու տարածել «Հ. Յեղ. Դաշնակց. օրգանը»:*

4. *Մշակւում է դէպի Տաճկաստան անմիջական եւ նոր գիծ անցկացնելու հարցը:*

«ՀՐԱՒԷՐ» ԿՈՄԻՏԷ

---

(1) Թիւը, համարը:
(2) Ներկայ իմաստով՝ Շրջանային ժողովներ:
(3) Գանձարկղներ:
(4) Մտաւորական:

3.— ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կ. Կ.Ի ՆԱՄԱԿԸ ԹԱՒՐԻԶԻ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Ստորեւ՝ «Դիւանի» ծանօթագրութիւնը (Ա. հատոր, էջ 262): Ամրողջութիւնը կու տանք անփոփոխ:

Գրուած է Պետոյի ձեռքով: Սկիզբը եւ վերջը դրուած է կնիքի, առաջինը սեւ, մուրով, վերջինը քաւմոյ՝ կանաչ: Կնիքը կլոր է. մէջտեղը՝ երկու ատրճանակ խաչաձեւ. ատրճանակների վրայ՝ դաշոյն եւ դրօշակ խաչաձեւ. տակը 1895. շուրջը՝ «Հ. Յ. Դաշնակցութ. Վասպուրակ. կեդր. կոմիտէ»: ԽՄԲ.

Պարսկաստանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյին.

Այժմ գտնւում ենք հայկական յեղափոխութեան ամենատագնապալից վիճակի մէջ: Սա մի նոր դրութիւն, չրջան է, որ ձեռք է բերուած ահագին զոհերով, արիւնով: Որքան ծանր, քանդ է առաջ բերուած այս նոր չրջանը, նոյնքան մեծ է յեղափոխութեան յառաջադիմութիւնը: Ու մենք համոզուած ենք, թէ նոր, վերջին տրադիկան(1) չրջանն առաջ գալու, ստեղծուելու համար (որը դրեթէ պահանջ է, իրերի դրութեան պատճառով) միակ եւ միակ միջոցն է անդուլ, անդադար կռիւը, դեռերով հոսող արիւնը. չկայ այս, յեղափոխականը զարնանը Քող կանգ առնի, կորած, մեռած է ամէն յոյս: Գիտենք նաեւ, ամբողջ Տաճկաստանի երկարութեամբ եւ լայնութեամբ սպանուած, կողոպտուած, անպատուուած են ոչ թէ մի անհատ, մի դիւղ, այլ բոլոր հայաբնակ քաղաքները, նահանջները, ամբողջ ժողովուրդը. իսկ դժդոհների թիւը հազարաւորներ են. ի՞նչ անել — կռուել եւ ամէն տեղ ու միչտ կռուել:

Յեղափոխական գործերը ամէն տեղ բացուած են Թուրքի առաջ. Թուրքն ու հայը կանգնած են դէմ դիմաց, պէտք է չտապել, այլապէս ամէն բան կորած է: Վասպուրականի Դաշն. կեդր. կոմիտէն, ի նկատի առնելով իրերի այս սպառնալից դրութիւնը, որոչեց դիմել ձեզ առաջիկայ գարնան գործունէութեան համար: Կրակը պէտք է բորբոքել ամէն տեղ եւ միաժամանակ, որքան ոյժ ունինք նրանով: (Կարծում ենք՝ լաւ էք հասկանում, թէ ինչ ենք ուզում ասել): Այս գործի համար մեզ հարկաւոր են կռուող, լաւ հայդուկներ, որոնց գոնէ մի մասը լինին հայ զինուորներ: Թուի մասին ոչինչ չենք կարող ասել. որքան չատ, այնքան լաւ. մենք յոյս ունինք, որ Վասպուրականի համակ Քիւը հարիւրից կ'անցնի: Պէտք է ստեղծել 90 Թուականի ժողովրդական չարժում, իսկ դրա համար ձեզ անհրաժեշտ կը լինէր առանց ուշանալու պիտատորներ(2) ղրկել Կովկաս: Դեռ ուշ չէ, պէտք է չտապել:

Կոմիտէս սոյն առիթով ունի Գոլսի եւ Էրզրումի կեդրոնական մասնաժողովների կարծիքները, որոնք վերջերս իրանց պաշտօնական նամակներում նոյն կարծիքն են յայտնում. իսկ Էրզրումից գրում են, որ Թրենցից մէկը պիտի մեզ մօտ գայ, յատկապէս խորհրդակցելու:

Զմոռնանք յիչել, որ այժմ ձիաւոր հայդուկն եւս ազատ կարող է գործել. եթէ կարելի է մի խումբ եւս ձիաւոր հանեցէք: Վասպուրականը համեմատաբար քիչ զոհ տուեց. գործունէութեան ասպարէզ ունի, հանդիստ է ու, իրրեւ պահպանողական նահանգ, եռանդ ունի պահած:

Խնդրում ենք այս Թղթի իսկականը ղրկեցէք միւս կոմիտէներին, իսկ պատճէնը պահէք ձեզ մօտ եւ անմիջապէս բանակցութիւն պահպանեցէք այս առաջարկութեան առթիւ մեզ հետ:

ՊԵՏՕ, ՇԱՒԱՐՇ, ԺԵՆԵԱ
ՀԱՍՏԱՏԱՄԻՏ
Ն. Տ. Ց.
(Կնիք)

96 թիւ, 20 Յունուարի

Ց. Գ.— Այս Թղթի մի օրինակը մեր սուրհանդակով ղրկեցինք, որը Սարայում ձերբակալուեցաւ եւ նամակը ոչնչացրեց: Ապա առիթ ունեցանք կրկին այս Թուղթը Յունուար 20ին ղրկելու, որը չյաղողուեցաւ ու մնաց մինչեւ այսօր: Շտապ լինելով, կնիքի Թանաքի տեղ՝ մրով կնքեցինք. ապա միջոց ունենալով՝ Թանաքով:

Կարդացէք բոլորը: ՊԵՏՕ:

Նոյն Թուղթին վրայ, իրրեւ շարունակութիւն, դարձեալ Պետոյի ձեռքով եւ գաղտնի մելանով գրուած է հետեւեալ նամակը.—

96, Փետր. 5

Ընկերնե'ր,

Զեզնից մինչեւ հիմա մի նամակ ենք ստացել — Թոստոմին՝ Էրզրումի գործերի մասին: Իսկ ձեր մասին ոչ մի տեղեկութիւն: Իրրեւ տարածուած լուր, լսում ենք, Թէ գործարանը վնասուած է, գինագործներից ձերբակալուած, զէնքեր խլուած: Ի սէր պարկ. մեծ Ալլահի մի տեղեկութիւն տուէք:

Առհասարակ Վասպուրականից նամակներ դուրս հանելը տասնեակ արգելքների է հանդիպում, բայց այս աչնան անյաջողութիւնները մեզ ահագին հարուած տուին: Դէպի Պարսկաստան աչնանից ալ ու ձախ ըսպասնել, Թալանել, ձերբակալել էր, այդ պատճառով չորս անգամ ձեզ ղրկուած նամակ-Թղթակցութիւններ չէք ստացել, նոյնիսկ ամենասպահով միջոցով ղրկուածն էլ: Ասորիների միջոցով ղրկուածը դեռ մինչեւ հիմա մնում է այնտեղ, վախկոտները ուրիչի գոնէ չեն յանձնում ձեզ հասցնելու համար: Կարաւանով մի մեծ ծրար ղրկեցինք (Աղայի կամ ընկերոջ հետն էր), այդ էլ չէք ստացել, որովհետեւ Թոստոմի նամակում չէր յիչուած: Դարմօն բռնուեց, բոլոր Թղթերը ոչընչացան, ինքն էլ քաչաբար բանտից փախաւ, մեզ մօտ է: Սալախանցու միջոցով վերջերս ճարահատ մի կարճ նամակ ղրեցինք: Ահագին քանակութեամբ Թարմ Թղթակցութիւններ ձեզ ղրկած ենք, դժբախտաբար, եւ ոչ մէկն էլ չէք ստացել: Գոլսի վրայով ձեզնից երեք անգամ աւել ղրկեցինք. 2 ամսուան մէջ 20 ծրար, որոնցից 12ը Թղթակցութիւն. տարաբախտաբար, չըբանք էլ չեն կարողացել բաց անել, զարմանք(3): Այդ առիթով մի քիչ իրար դիպանք, մեզնից մինը խիստ նամակ գրեց: Ամէն գրելիս, մենք փորձում ենք 3 անգամ, ապա գրում: Ինչպէ՞ս է որ չեն բացած: Հակառակը, եթէ չէր բացւում, անմիջապէս մեզ լուր տալու էին, որով մի ճար կարելի էր անել: Մենք կարծում ենք, որ քիչ անհոգ են եղել:

Այսպէս Թէ այնպէս, չատ ծանր էր, պատահում էր, որ միեւնոյն նիւթը 3 անգամ էինք գրում Թէ՛ ձեզ եւ Թէ՛ նրանց: Սարա-Բողազ. կռիւները երեք անգամ ղրկեցինք: 2ը չի յաղողուել, վերջինը չգիտենք: Ի դէպ, եթէ սահմանագլխից չուղարկէիք, բոլորովին պիտի խայտառակուէինք. բայց չատ սխալներ կան մէջը եւ Բողազքէսանի դեղեցիկ կռիւը դուրս բերուած չէ, ուր մերոնց գումով չրջապատում եւ կրակ են տալիս. մերոնք ծխից դուրս են պրծնում գոմից եւ առանց մի զոհ տալու քրտերին կոտորում:

Նիւթերը բոլորովին հինանալով՝ կ'աչխատինք միայն համառօտ ծաղկաքաղ անել Թղթակցութիւններից: Ե-Թէ զատ, բրուչիւրով ուզեն ամփոփել, մի կերպ կարելի է ամփոփել. գրեցէք այդ մասին: Կռուի մէջ իսկապէս նահատակուած են 5 հոգի, 6 էլ ցրուած զանազան տեղեր՝ սպանուած են. 10 հոգի էլ կորուած են:

Հերձուածների դրկած 17 հոգուց միայն երկուսը դարձան։ Նիկոլը վիրաւորուած չէ ամենեւին, ոչ էլ Խաչատուրն ու Յարութիւնը։ Միայն Խաչ. Յաղթադպրից յետոյ ճամբան չդնելու պատճառով կորաւ եւ 3 օրից դուրս պրծաւ Վան։ Խնամին, Գնկէ Յակոբ, Կարթ, Կարօն եւայլն կոլուսած են. Ուստա Փանոս սառած է կուռի դաշտում։

Այժմ Դաշնակցութեան բոլոր կոմիտէները չատ կանոնաւոր կապուած են իրար հետ — Պոլիս, Տրապիզոն, Կարին, Վան, Մուշ, Խնուս, Երզնկա, Բիթլիս եւ սրանց հետ տասնեակ գաւառներ։ Ինչ խօսք, որ զուտնաչինները դրանց մեծ մասի եղը քաշած ու փախած են։

Կարճկան գաւառն եւս կապուեցաւ մեր կոմիտէի հետ. սրանով Դաշնակցութիւնը Վասպուրականում ունի 5 գաւառներ, որոնցից 4ը գաւառական վարչութիւն ունին. Քող որ միւս գաւառներում էլ հատ-հատ գիւղեր կան կապուած։ Կազմակերպութիւնը լայն ծաւալ է առած, որով եւ պատասխանատուութիւնը խիստ ծանրանում է։

Ըստ Նիկոլի, կարելի է հանգիստ կերպով 100 մարդ այստեղից դուրս հանել զէնք բերել գործելու համար, այնքան որ զէնք կայ։ Մենք արդէն չուտով կը սկսինք մարդիկ ընտրել եւ քերիչները բռնելուն պէս, խումբ-խումբ ձեզ ղրկել։ Զէնքի որքանութեան մասին չուտով տեղեկութիւն տուէք մեզի։

Սասունեանի մասին նորից մտածում ենք մի ճար գտնել. հարկաւոր է մտնել Տիար-Տխուբ, մելիքների հետ գործ ունենալու։ Այստեղ սասունների հետ բաւական լաւ յարաբերութիւն ունինք. մեր կուռից յետոյ նրանց 16 գիւղն էլ մերի պէս քալանեցին եւ 13 սասուն սպանեցին. դրգռուած են սասունները։ Սարայի մելիքը մի քանի ամիս է Վան է, մեզ հետ լաւ յարաբերութեան մէջ։ Բուն Սասունեանի մէջ քարոզելու համար յարմար ձեզնից մարդ երթայ Ուրմիայի վրայով, այնտեղի սասունների օգնութեամբ գարնան սկզբին, եւ որքան այստեղ պատմում են, պ. Ղարա-Մելիքն յարմար է այդ գործին. մենք Սարայի մելիքի միջոցով աշխատում ենք յարաբերութիւն սկսել։ Սասունեանի չարժումը ահագին նշանակութիւն ունի մեր գործերի նկատմամբ. նա Զէյթունից աւելի բարձր է; մեզ կից։ Այս մասին մեզ գրեցէք։

Մեր վիճակը քաղաքում բաւական լաւ է։ Աչնանը, երբ խումբը Շատախից դարձաւ, ժողովուրդն սկսեց լաւ վերաբերուել. աւելի լաւացաւ, երբ կուռի խումբը մտաւ քաղաք։ Մինչեւ այժմ ժողովուրդը հիւրասիրում է։ Ծախքեր քիչ ունինք. այսքան մարդից ամիսը հազիւ 3 ոսկի, որի կէսը զրկիչ նպաստ ենք տալիս վալատներին եւայլոց։ Դեռ մի ամսուան կայ։

Բանից ելած Աւետ.(4) ամէն գէշ միջոց ձեռք է առած քաղաքում մեր խմբերը խառնելու, բամբասելով, թէ Դաշնակցութիւնը մտադիր է կոտորած անելու, ու քաշում է դէպի արմենականները. ամո՛թ իրեն։ Կոտորածի երկիւղը դեռ կայ, զգոյշ ենք։

Ջերմ համբոյրներ։

Յա՛, չուկան դեռ կանոնաւոր չի բացւում։

ԳԵՏՕ

---

(1) Ղզիրգական, օրհասական.
(2) Շարժում ստեղծող, խլրդային աշխատանք տանող։
(3) Կ'ակնարկուի անկասկած ծածկագրի կամ գաղտնի մելանի։
(4) Աւետիսեան (?)։

4.— ԳԱՂՏՆԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ
(16 Յունր. 1896)

(Չհաղորդել դաշնակցական կազմակերպութեան չպատկանող անձերու)։

Կ. Գոլսի կեդրոնական կոմիտէն կը փութայ իր ընկերներուն ուշադրութեան յանձնել հետեւեալ չրջաբերականը, որ հրատարակուած է Դաշնակցութեան Կովկասեան կոմիտէներու կողմէն։

Սիրելի ընկերներ,

Գործի դրութիւնը քանի գնում, այնքան աւելի բարդանում է... Եթէ մի կողմ թողնենք դիւպլոմատիական միջամտութիւնները, առանց որոնց հայկական հարցը չի կարող որոշ ելք ստանալ՝ գործի բուն ասպարէզում, Տաճկահայաստանում, վերջերս ստացած տեղեկութիւններից երեւում են հետեւեալ, մեզ համար մեծ կարեւորութիւն ունեցող փաստերը։

Որտեղ հայերը մեծամասնութիւն, կամ որոշ զգալի ոյժ են կազմում, տաճիկների եւ քրտերի կողմից յարձակումներ տեղի չեն ունենում։ Ինչքան էլ նրանք դէմ լինին հայերին, այնուամենայնիւ գիտեն, որ յարձակուած ժամանակ կարող են ընդդիմադրութեան պատահել, որքան էլ անզէն լինեն վերջիններս։ Ջէ՞ որ տաճիկներն էլ մարդ են, նրանք էլ իրենց կաշուից վախում են։ Ահա ինչու կոտորածները մեծ ծաւալ են ստացած Փոքր Ասիայում, Տրապիզոնից, Բաբերդից սկսած դէպի Երզնկա, Արաբկիր ու Տիգրանակերտ, որտեղ հայերը ամբողջ ազգաբնակութեան ¼ մասն էլ չեն կազմում։ Բայց նոյնիսկ այդ տեղերում տաճիկները ընդդիմադրութեան պատահելիս, թողնում փախչում էին։

Տրապիզոնում, երիտասարդների մի խումբ 10–15 հոգուց բաղկացած, կորելով մի նեղ հայաքանակ փողոցի երկու ծայրերն էլ, յետ է մղում ահագին խուժան։

Երզնկայում մահմետականների կողմից էլ բաւական մարդ է ընկած։

Գալով այն կէտերին, որտեղ հայերը քիչ քիչ չատ զգալի թուով են, պէտք է ասել, որ այն կէտերում կոտորածը աւելի թոյլ է եղել։

Կարինում կոտորածը տեղի է ունեցել ըստ մեծի մասամբ խառը թուրքաբնակ թաղերում ու չուկայում։ Միւս թաղերը, մասամբ հայ ազգաբնակութեան մեծամասնութեան պատճառով, մասամբ էլ այն դիրքի, որ բռնած են եղել մեր այնտեղի ընկերները, մնում են ազատ։ Կարնում ապրող Դաշնակցականները, առաջուց իմանալով 21ին սպասելիք կոտորածի մասին, ամէն ջանք գործ են դնում ստեղծել թաղերում պաշտպանութեան խմբեր, բայց չեն յաջողացնում վերջացնել գործը, որովհետեւ ըչֆորմների լուրի տրուելը կուռի առիթ է դառնում. ամսի 18ին նահատակուած հարիւրների մէջ կան եւ մեր ընկերներէն 8ը, որոնք օրինակ են եղել միւսներին իրրեւ դիմադրող ու կուռի մէջ նահատակուողներ։ Դրա հետեւանքն է լինում այն, որ 700 հայի դէմ ընկնում է մօտ 130–150 հոգի եւ բաշիբոզուկներից։

Աւելի հետաքրքիր է, թէ ինչ դրութեան մէջ են եղել Բասենը եւ մի քանի այլ տեղեր։

Որտեղ ժողովուրդը ունեցել է մէկ քանի հրացան եւ կտրիճ տղաքներ, դիւղերը պաշտպանած են։ Այդ հասկանալի կը լինի, եթէ ի նկատի ունենանք, որ պաշտպանողները նստած են լինում պատի յետեւը, որ նրանց գնդակը հասնում է քշնամուն ու չի թողնում մօտենալ դիւղին, իսկ յարձակուող խուժանը առհասարակ բաց տեղ է լինում, դաշտի վերայ եւ հինգտասը մարդ ընկնելուց թողնում հետանում է գիւղից։ Սրան չատ նպաստում է այն հանգամանքը, որ ամէն տեղ, որտեղից լսւում է հրացանի ձայն, յարձակուողները ենթադրում են չանֆիդա (անձնազոհ) յեղափոխականների ներկայութիւնը։ Իսկ չանֆիդաները տաճիկների համար դառել են ահ ու սարսափ։

Ծեղափոխականների մի քանի խմբերի անցնելը, Օգս.—Սեպտ. ամիսների ընթացքում տարած մի-երկու մաղ յաղթանակները, չանֆիդաներից մի քանիսի անպատմելի քաջութիւնը (հանգուցեալ Կորկոտեանը, պատմում են, մինչ նրա ընկնելը տասից աւելի թուրք է սպանել) — այս ամէնը սարսափ է դցել քրտերի ու տաճիկների վրայ։

Հասան-Կալէ գիւղաքաղաքում խմբերի անցնելու ժամանակ մէկը պատահմամբ ատրճանակ է արձակում։ Ամբողջ գիւղաքաղաքը իրար է անցնում, գիշերը ոչ ոք չէ քնում, սպասելով որ չանֆիդաները վրայ կը տան։ Շատերը, ինչպէս էր 90–91 թ., ապաստան են փնտռում հայերի մօտ, «Այսօր դուք մեզ պաշտպանեցէք յեղափոխականներից, վաղը մենք կը պաշտպանենք ձեզ» ասելով։ Չանֆիդաների մեծ անունը լսելով, թարաքամայ աւազակներից մէկը դիմում է նրանց, որ միասին յարձակուեն X. հարուստ թուրք գիւղի վրայ, եւ դա հասկանալի է։ Բասենում մեր ընկերներից 14 հոգուց բաղկացած խումբը յաջողեցնում է պաշտպանել երեք-չորս գիւղ։

Մուս խումբը երեսուն հոգուց բաղկացած դիմադրում է ամբողջ երկու չաբաթուան ընթացքում մի քանի 100 հոգու յարձակմանը եւ պաշարմանը։ Ահա ինչու բասենի 10–12 գիւղերում հայերի կողմից սպանուած են ոչ աւելի քան չիսուն հոգի, իսկ բաշիբոզուկների կողմից հարիւրից աւելի։ Ուրիշ փաստ։

Վանից, Նոյեմբերի 5ին մեր ընկերը գրում է.

Երկու չաբաթ է դպրոցները, խանութները Վան գոց են, չրջաններից գիւղացիք թափուել են Վանին կից գտնուած գիւղերը։ Ազգաբնակութեանը սով է սպառնում... Գարակաստանից անցեալ ամսուան 18ին դուրս եկած 56 հոգուց բաղկացած խումբը (42 մեր ընկերների հետ միասին են եւ 14 արմենականներ) սահմանի միւս կողմը ընդհարում է ունենում քրտերի մեծ բազմութեան հետ։ Քրտերը չրկապատում են նրանց մի ձորակում եւ բռնում չրկապատող սարերի գագաթները։ Չնայած դրան, կուռի ընթացքում «քաջերից» ընկնում են վեցը, վիրաւորուում են երեքը, իսկ քրտերից քսան-երեսուն հոգի (որոնց մէջ են երկու-երեք յայտնի աղասիներ)։ Իրողութիւնը սա է. իսկ սահմանի քրտերից լսելով, քրտերից սպանուած է մի քանի հարիւր մարդ. էլի քրտերի խօսքով չանֆիդաները մի տեղ ցրտից ու սովից դրդուած մտնում են մի քրտի գիւղ եւ հաւատացած լինելով քրտերի դիմադրութեան մէջ, կոտորում են բոլոր գիւղերում գտնուղ ցեղապետներին։ Այս լուրի մէջ մասամբ ճշմարտութիւն կայ, որովհետեւ վերը յիշած Վանի նամակում ասում է, որ խմբից կուռի ժամանակ 18 հոգի բաժանուելով մինչեւ հիմա չեն հասած Վան եւ յայտնի չէ, թէ ուր են, կենդանի՞ են արդեօք, թէ քաջերի նման ընկան կուռի դաշտում...

Ահա ինչու են քրտերը եւ տաճիկները սարսափում չանֆիդաներից։ Ահա ինչու են փախչում նրանցից որտեղ ենթադրում են նրանց գոյութիւնը։ Պարզ չէ՞ արդեօք, ընկերներ, որ կոտորածների պատճառը հայերի թուլութիւնն է։ Պարզ չէ՞ արդեօք, որ ժողովուրդը պաշտպանելու, մեր արդարացի պահանջները լսելու, իրականացնելու համար հարկաւոր են չանֆիդաներ, հարկաւոր է զէնք կուռելու եւ պաշտպանուելու համար։ Ահա ինչու մեր կարծիքն է՝ հասար կանչել ամէն կողմից բոլորին, մանաւանդ քաջ եւ վարժ մարդկանց, նախկին զինուորներին՝ օգնութեան հասնել կուռում գտնուղներին։

Սպասելու ժամանակ չէ... Սահմանի այն կողմը արիւն է հոսում եւ մեր խրախուսող ռուսաստանցիների կողմից դաւաճանութիւն է այժմ նստել տեղներս եւ սպասել... Սպասել, չգիտենալով ինչու համար նոյնիսկ։ Երբ մեր ազգի գոյութիւնն է այսօր ամբողջապէս որոշւում, մեր ամբողջ ապագան, մի՞թէ պարզ չէ, որ մեզ վրայ էլ մի մեծ պատմական պարտք է

դրուած: Այդ պարտքն է ամէն ազգասէրի նուիրել ի-րան բոլորովին յեղափոխական Ս. Գործին, կռուողին գնալ կռուելու, մնացողին, հարեւաններին, համա-զգիւղացիին զինել, ամէն պատրաստութիւն տալ կա-մաւոր յեղափոխականին, իսկ իր պատմական պարտքը հնարաւոր ոյժով կատարել տալ այս պարտքը: Զէ՞ որ յեղափոխական կազմակեր-պութիւնը՝ այդ ժամանակուայ օրէնքով չճանաչուած տէրութիւնը՝ որոշ չափով ունի եւ օրէնքով ընդուն-ուած կեղեքող տէրութիւնների իրաւունքը:

Սիրելի ընկերներ, մենք չենք մտնում ձեր տեղա-կան հանգամանքների մէջ, բայց մի քանի վրայ չեշ-տում ենք, ցրուելով ամէն կողմ, օգնութեան կանչել բոլորին, առանց սպասելու գալ դէպի սահման ու անց-նել:

Զանֆիդանների դրօշակը պիտի լինի այսօր յար-ձակուել, կոտորել ժողովրդի վրայ յարձակուողնե-րին, կռուել մինչ վերջին չունչը լերը, վայրենի տէ-րութեան դէմ, վայրից սկած մինչեւ վերջին զափ-թիան, հարկահանը: Սա է պահանջում յեղափոխական ոգին, սա է պահանջում Սուրբ Արդարութիւնը:

Սահմանի մօտ արդէն չարժում սկսուած է: Անց-եալ շաբաթ յիսուն հոգի անցան, միւսներն էլ անցնե-լու են: Դուք էլ չուտ եկէք, հասէք օգնութեան: Կա-մաւորները քո՛ղ խումբ-խումբ ճանապարհ ընկնեն...

Բարեւ եւ յաղողութիւն բոլորիդ:

Դեկտ. 1, 1895 թ.

5.— ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Յառաջ՝ ձոյնութեամբ կաւ տաճիկ «Դիւանի» խմբագրութեան ծանօթագրութիւնը (Ա. հատոր, էջ 385).—

Ինձնական թուականներից, Հ. Ց. Դ. Դիւանում, զինուորական բնոյթ կրող շատ հին նիւթ է մնացել: Ստորեւ բերուող վաւերագիրը բնագիր արձանագրու-թիւնն է զինուորականի մի խորհրդի, որ տեղի է ու-նեցել 1896 թ. ամառը, Բերդիկում (Կարսում): Վա-ւերագրի վրայ նշանակուած է միայն ամսաթիւը, տա-րին չկայ, բայց բովանդակութիւնից երեւում է, որ Վանի կոտորածից անմիջապէս յետոյ է տեղի ունեցել խորհրդակցութիւնը, ուրեմն 1896ին:

Խորհրդակցութեան կազմի մասին կարելի է որոշ կերպով ասել, թէ մասնակցել են՝ Բիւրոյի ներկայա-ցուցիչը, Արմենակը (Հրայր-Դժոխք), Արիստակէս (Կարօ) Զօրեանը, Արա-Մելիքը, Ղարա-Մելիքը, Զալ-լադը. միւսների անունները կարօտ են պարզաբանու-թեան:

Վաւերագիրը, իբրեւ արձանագրութիւն, շատ ան-

կատար է, բայց իր արժէքը այնքա՞ն մեծ է, որ մենք առաջ ենք բերում առանց մէկ բառ իսկ փոխելու, պա-կասաւոր ու մութ մասերը թողնելով ձեռնհաս ան-ձանց լուսաբանութեան:

22 ՅՈՒՆԻՍ 1896

Ներկայ էին Համազասպը, Թորոսը, Արիստակէ-սը, Արմենակը:

1) Գոլոյ դործիչները ովքե՞ր են, ի՞նչ են անում եւ ի՞նչ հայեացք ունին ընդհանուր անելիքների մասին: Գոլոյ նամակները տեղս չեն ստացում, ճիշդը՝ քիչ եւ ուշ-ուշ են ստացում:

2) Քաղաքական աշխարհի բռնած դիրքը պէ՞տք է արդեօք ի նկատ առնել, թէ ոչ. եթէ այո, պէ՞տք է արդեօք բաւականանանք լրագիրների տուած աղբիւր-ներով, թէ՞ հարկաւոր կը լինի դիմել անմիջական յա-րաբերութեան կարեւոր ներկայացուցիչների կարծիք-ները իմանալու: Հարկաւոր է միշտ յարմարուել եւ անպայման ի նկատ առնել նրանց բռնած դիրքը:

Անցնելու

Գէ՞տք է կենտրոնանալ, թէ ոչ:

Հ.— Գէտք է կենտրոնանալ. այդ կարելի է, թէեւ դուրս մեծ զոհողութիւններով, որովհետեւ մի մասը եթէ կոտորուի, միւս մասը կը հասնի տեղ: Փաստեր՝ թաթուլի խումբը, բաղկացած 30–35, Դժոխքի՝ 35–40 երկրորդ անգամ, իսկ առաջին անգամ 25–30ը: Հրն-չակեանների խումբի անցնելը, 2 անգամ, որից մի անգամը բռնուեց:

Ե.— Երեք ճանապարհ. 1) Ալաշկերտ, 2) Բասեն, 3) Ենիքօ: Անցնելու գլխաւոր պայմանները երեք են. ա) Ռուսաստ. սահմանի վրայ յարմար տեղ գինուելու, բ) լեռնոտ ճանապարհ եւ տեղը հասնելու ժամանակա-միջոց, գ) իջեւանելու ապահով տեղ: Ալաշկերտի գի-ծը երրորդ պայմանին բաւարարութիւն չէ տալիս:

Հ.— Երրորդ պայմանն էլ գէթ կիսով չափ բաւա-րարութիւն կը ստանայ, որովհետեւ ա) Սերոբը այդ ճանապարհը ուսումնասիրելով 95 թ. Մայիսին խում-բեր էր կազմել, որոնք պէտք է ընդունուէին այդ գիւ-ղերում, այդ գիւղերի համաձայնութեամբ. բացի այդ բ) փետրուար ամսին Գեւոիկը կամենալով ուսումնա-սիրել գալով Տաճկաստանից մինչեւ սահմանը եւ այդ մասին տեղեկութիւն տալով մեզ՝ յայտնել էր, որ բո-լոր գիւղերում այդ գծով կարելի է պատպարուել՝ տալով թէ՛ գիւղերի եւ թէ՛ գլխաւորների անունները. գ) ի նկատ առնելով անցած փորձերը՝ չպէտք է ա-ռանձին նշանակութիւն տալ այն հանգամանքին, որ մի քանի գիւղերի մարդիկ խօսք չեն տալիս ընդունել, ո-

բովհետեւ չատ անգամ ասում են չենք ընդունի, բայց ընդունում են, եւ երկրորդ՝ ամէն մի գիւղում չգան-կացողներ կարող են լինել. (ի նկատ առնք, ե.ի ա-նելով, որ այս՝ միայն Ռուսաստանում):

Ե.— Հ.ի ասած կազմակերպութիւնը, որի մասին թէ՛ Սերոբը, թէ՛ Գեւոիկը տեղեկութիւն են տուել, այժմ չկայ, 1) որովհետեւ այդ տեղերում մենք մար-դիկ չենք ունեցել, որոնց միջոցով մենք պրոպագան-դա արած լինէինք, կամ հետները կապուած լինէինք. այդ դծով չենք անցկացրել խումբ երբեք. 2) Արամա-յիսին եւ Յակոբին երբ Զալլադը առաջարկել էր անց-նել այդ գծով, նրանք մերժեցին ասելով, որ դժուար է: Դորան Հ. պատասխանում է, որ Արամայիսը մօտ 6 տարի է, որ այդ գծի հետ անմիջական տեղեկութիւն չունի:

Բասենի ճանապարհը բաւարարութիւն չի տալիս վերջին երկու պայմաններին, որովհետեւ Միրզա բէկը իր խմբով, 40 մարդկանցով, չորում է ճանապարհին, իսկ իջեւանելի գիւղերում զօրքեր կան, որոնք նոր տե-ղեկութեան համեմատ միացել են ենթադրաբար մի գիւղում: Բացի այդ, որովհետեւ այդ գծի վրայով մենք մինչ անցել ենք, ուստի՝ թշնամին միայն այդ գծով է սպասում մեզ հանդիպել եւ կենտրոնացած է այդտեղ:

Ենիքօյի գիծը բաւարարութիւն է տալիս բոլոր պայմաններին, միայն ունի հետեւեալ անյարմարու-թիւնները: Առաջին՝ կազակի պոստ (կազակների կա-յան) կայ այն գիւղում, ուր պէտք է առաջին պայմանը ի կատար ածուի. 2) հետեւեալ օրը պէտք է պատըս-պարուել ռուսաց անտառում, ուր կարող են մեզ տես-նել օբհեսչիկները (պահակները):

Ա.— Ալաշկերտի գիծը հէնց 1) պայմանին բաւա-րարութիւն չի տալիս, որովհետեւ Արաքսից անցնելու միակ կամուրջը խիստ հսկողութեան տակ է. 2) Սե-րոբի փորձը հիմնաւոր չէ, որովհետեւ հէնց ինքը եւ թաթուլը այդ գծով անյարմար համարեցին անցնել անցեալ տարի եւ մի ամիս սպասելով անցան Բասենի գծով: Բացի այդ, Սերոբի ասելով այդ գծով ուղղակի կարելի է գնալ Ախլաթ, խմանալով որ չորս օր չա-րունակ պէտք է քիւրտերի միջով գնալ, — մի բան, որ անհաւատալու չափ անխոհեմութիւն է: Գեւոիկի ասածները քիչ հաւատալի են, որովհետեւ նախ փո-փոխամիտ է եւ թէ նա, իմ կարծիքով, աւելի գրել է, քան տեսել:

Թ.— Համաձայն լինելով Ա.ի ասածներին, աւե-լացնում եմ, անցնելիս պէտք է գնալ ռուսաց Բասենից մինչեւ Քեօսադաղ, իսկ այս ճանապարհը լինելու է ռուսաց սահմանը, չոսէ է չինւում եւ զինուորներով խիստ հսկւում, այնպէս որ անցնել անհնարին է. այդ-պէս էր վկայում եւ անցեալ տարի այդ վայրը:

Ա–կ.— Ալ. կողմերի գիւղերից չատերը հազոր-դակցութիւն ունին կաղզուանի հետ եւ միշտ պատ-

բաստակամութիւն են յայտնել օգնել անցնողներին, որ հնարաւոր եւ կարելի են համարում:

Ա.— Թ.ի ասած անյարմարութիւնը Ենիքօյի գծի մասին աւելի ծանր է, քան ենթադրւում է, որովհե-տեւ այժմ զօրքի մի մասը դնացել է անտառը լազեր, իսկ քիչ յետոյ բոլորը կը գնան:

Հ.— Այդ առաջներն էլ եղել է:

Ընդհանուր տեսութիւն գծերի մասին

Ե.— Նախ այժմ անցնել անհնարին է, որովհետեւ քարերը ամառ լինելու պատճառով սարերի վրայ են եւ կը տեսնեն ճանապարհին. երկրորդ՝ գիւղը մտնելիս պէտք է իջնել դաշտ, ուր այժմ ամառ լինելու պատ-ճառով վարուցանք անողների իրանց անասուններով են իջեւանած. երրորդ՝ Հ. ասդան մտն է գալիս բա-սենի գծի վրայ: Ընդհանրապէս կառավարութիւնը այժմ խիստ է նայում սահմանագծի վրայ, որովհե-տեւ բոլոր հայ պաշտօնեաներին փոխել են եւ փոխում են:

Անցնելու մթերքների միջոցների բաւարարութեան չափը

1. Բասենի եւ Ալաշկերտի գծի վրայ կայ 44 հրացան, որից 12ը ղափաղլու են և 17,000 փամփուշտ. 40–44 տարճանակ ?...

Ենիքօյի գծի վրայ կայ 126 հրացան, մօտ, 12,000 փամփուշտ, 88 տարճանակ ?...

7 ձի, մօտ 120 մարտախմբի հաւանականօրէն, մօտ 30 ռուսահայեր, մօտ 8–10 նախկին զինուորներ, 40ի չափ հրացան ձգողներ, տանկատաններները գըլ-խաւորապէս չգիտեն:

Առաջին առաջարկութիւն

1) Մինչեւ 20 օր պատրաստ լինել անցնելու. եթէ Վանի դէպքերը, սպանութիւնները մեծ չափով եղած լինեն, այդ քան օրից յետոյ չանցնել. եթէ փոքր չա-փով եղած լինեն, անցնել յարձակում գործելով1): Վանի դէպքերի մասին եթէ նոր տեղեկութիւն չլինի, ընդունել Վանի սպանութիւնը՝ փոքրաթիւ:

Ղ. Այո՛:
Թ. Ո՛չ:
Ա–կ. Ո՛չ:
Հ. Այո՛:
Ջ. Այո՛:
Եկւոր. Այո՛:
Ա.թ. Ո՛չ:
Ա. Ո՛չ:

Ո՛չ.— Կոտորածների մեծ վնասը, որ անխուսա-

փելի է եւ աննպատակայարմարութիւնը, որովհետեւ միջամտութիւն անսպասելի է։

Երկրորդ առաջարկութիւն

Ամբերի տեղափոխելը յետաձգել մինչեւ սեպտեմբեր, չարունակելով զէնքեր անցկացնել, դորանով մի կողմից քաղաքական աշխարհի ղիրքը կը պարզուի, միւս կողմից սեպտեմբերին մեծ ուժով գործ կ՚անենք։ սեպտեմբերին խմբերը աչխատել անցկացնել խաղաղ, առանց ընդհարումների, եթէ հնարաւոր է, կենտրոնանալ Բասենում.

Ջ. Ո՛չ։
Աբ. Ո՛չ։
Թ. Այո՛։
Ա–կ. Ջեռնպահ։
Հ. Ո՛չ։
Ա. Այո՛։
Ղ. Այո՛։
Եկ. Ո՛չ։

Ո՛չ.— Տեղափոխելիս կարող են նոյնպէս ընդհարումներ լինել եւ հետեւաբար կոտորած կը լինի. խումբը ցրելով դժուար է մէկ էլ նորից հաւաքել, հետեւաբար ամսի կէս ժամանակամիջոցում դժուար է զգալի տարբերութիւն առաջացնել ուժերի մեծութիւնների մէջ. այնպէս որ մի որոշ թուով մարդկանց թուրքիայում կը գտնենք. ժողովրդի մէջ դժգոհութիւն առաջ կը գայ մեր անգործութեան վերաբերեալ։ Միւս կողմից դժուար է սպասելը, որ մինչեւ սեպտեմբերը քաղաքական աչխարհի ղիրքը հազիւ թէ կը պարզուի։

Երրորդ առաջարկութիւն

Ընդհանուր ժողովին Թաթուլի, Դժոխքի եւ այլների որոշած կենտրոնացումն կ. Պ. եւայլն հնարաւորութի՞ւն է եւ պէ՞տք է ձգտել բացառապէս նորա իրագործման թէ՞ ոչ. հակառակ դէպքում քուէարկուած առաջարկութիւններից ո՞րը ընդունել։

Ջումբը կը ցրենք, ձիերով զէնքերը կը տեղափոխենք հասն, ապա կ. Շ., որ դժուար չէ, ունենալով մօտ 600 մարդ, մենք սեպտեմբերին կը դիմադրենք ամբողջ ամիս եւ ձմեռ կը մնանք պաչարուած դրութեան մէջ։ Զանազանութիւնը առաջուան կենտրոնացումից կայանում է նրանում, որ մարդիկ կը տեղափոխուին միայն վերջին պարտիայի հետ։

Նախ չատ դժուար եւ դրեթէ անհնարին է կենտրոնանալ ի նկատի առնելով տեղափոխուելու արգելքները, ժողովուրդը նախկին համակրութիւնը, աչակցութիւնը ցոյց չէ տալիս, ի նկատի առնելով կրած սարսափները, սպանութիւնները։

Ղ. Ոչ։
Հ. Ոչ։
Ա. Ոչ։
Թ. Ոչ։
Ա. Ոչ։
Ջ. Ոչ։
Եկ. Ոչ։
Աբ. Այո։

Առաջին առաջարկութիւնը անցել է 4 ձայնով 4ի դէմ. երկրորդ առաջարկութիւնը 3 ձայնով 3ի դէմ եւ երրորդ առաջարկութիւնը՝ մէկ ձայնով 7ի դէմ(2)։ Հետեւաբար ո՞ր առաջարկութիւնը ընդունել։

Ղ. Առաջին։
Հ. Առաջին։
Աբմ. Երկրորդ։
Թ. Երկրորդ։
Ա. Երկրորդ։
Ջ. Առաջին։
Եկ. Առաջին։
Աբ. Առաջին։

Ընդունուեց առաջին առաջարկութիւնը 5 ձայնով 3ի դէմ։

Այժմ ունից ի՞նչ պակասութիւններ են մնում լրացնելու։

Հրացանները 149 բերտ. 8 նոր սիստ., 5 այնալու, 100 մարդ. 26,000 բերդանկի փամփուչտներ, 7,000 կը պակսի բերդանկի՝ եթէ լինի 170 հրացան։

20 — գուլպայ,
50 — չալուար,
100 — արխալուղ,
10 — գլխի չոր,
150 — մնթ. չապիկ, ոտաչոր,
150 — մնթ. մանր ծախս։

---

580 — 600

Այդ ծախսը տեղը կը հոգացուի։
Գնալու իրանց մօտ կայ 600 մնթ.։

Ջ. Անցնել կենտրոնանալու նպատակով անհնարին է. ընդհարումն անխուսափելի է. ուստի պէտք է անցնել յարձակումով։ Որովհետեւ նախ խիստ հրամայողութիւններ կան, բացի այդ, ռուսաց սահմանից անցնել առանց կռուելու անկարելի է, ուստի աւելի նպատակայարմար է մեր բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Վարսկաստան եւ այդտեղից յարձակում գործել։ կը ստանանք կուկունեանդա(3)։ Էրզ., Ալաչ., Բասենի կոտորած կը լինի, բայց ես կը յարձակուեմ Դալի–բաբայի վրայ եւ մի քանի քրքական գիւղեր կը ջարդեմ։

21 ՅՈՒԼԻՍ

Այսօրուան ժողովը, վանի եւ Բաթումի խմբերի դրութիւնը աչքի առաջ ունենալով, աչքի առաջ ունենալով Թաթուլի եւ Դժոխքի բռնուիլը, նրանց խմբի այս կամ այն կողմ անցնելը, աչքի առաջ ունենալով նաեւ իր նախընթաց արձանագրութիւնը, որով անցնելը պայմանաւորուած էր վանի կոտորածների ծաւալովը, — երկար ու բարակ քննելով երկրի ներկայ դրութիւնը, անցնել թէ չանցնելու հարցը նորից դրեւեց այս բանաձեւով։

Ներկայ պայմաններում Տաճկ. Հայաստանում չարժումներ առաջ բերել տալը ձեռնտո՞ւ է, թէ ոչ։

Պատասխան.—

1.— Ոչ։
2.— Ոչ։
3.— Ոչ։
4.— Ոչ։
5.— Ոչ։
6.— Ոչ։
7.— Այո։

Մանօթ.— Այս հարցը այս ձեւով դրուելը առաջ եկաւ այն միաձայն համոզմունքից, որ մեր խմբի անցնելը անպատճառ առաջ պիտի բերէ կոտորած, որ թաքուն, լուռ անցնելը անհնարին է համարուում, ընդհարումը անխուսափելի է եւայլն...

Կոտորած առաջ բերելը ձեռնտու չէ ընդհանուր առմամբ, մասնաւորապէս Բասէնում եւ չրջակայքում, որ այս կողմերի միակ գիծն է եւ որը կոտորածից յետոյ բոլորովին կը փակուի մեզ համար...

Տրուեց նոյն ղիչեր այն հեռագիրը, որի պատասխանը ստացուեց երրորդ օրը միայն։

Այդ պատասխանը մեզ համար այնքան էլ պարզ չէր, բայց այնուամենայնիւ հեռագրի իմաստը ընդունելով որ անցնելու մասին է, նոյն օրուան (ամս. 23ին) դումարուած ժողովը այս հարցը դրեց.

Արդեօք չարունակե՞լ ցրուել տեղիս խումբը, որի մի մասը արդէն ցրուած էր։

Որոչուեց՝

Միաձայն — չարունակել ցրուել։

Ս. ԱՐԱՄԵԱՆ

1896 թ. 27 Յուլ., Բերդիկ

---

(1) Բնագրում գրուած ու յետոյ ընկուած է հետեւեալ կտորը. «Անցնել յարձակում գործելով, Ջալլադի առաջարկած եղանակով։ Այդ հետեւանք կ՚ունենայ կոտորած, ըստ Ջալլադի, Շատրուան, ամբողջ հայերի, որոնք կազմում են 20 գիւղ, 7000 բնակիչներով, 120 Թուրքերի մէջ». (Մանօթ. «Իւանչի խմբագրութեան)։

(2) Տուած են ձայնութեամբ, հակառակ իմաստի բացայայտ անորոշութեան։

(3) Անկասկած՝ ակնարկութիւն կուկունեանցի արշաւանքի ժամանակ։

6.— 1896 – 97ի
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ «ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ» ՌԱՁՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Այս ժողովէն մնացած են միայն արձանագրութիւններու ներկայ ամփոփումը եւ հանի մը պատահական յիշատակութիւններ նամակներու մէջ։

1896 Թուի Դեկտ. 27ից սկսուեց Դաշնակցութեան տարեկան Ընդհանուր Ժողովը, որը 22 նիստ ունեցաւ եւ որին մասնակցում էին Վրէժ Ժամանակ, Մրգաստանի, Մովսէսի, Նաւահանդստի, Գաղթավայրի, Ապառաժի, Հիւսիսային Բերտի, Նուիրագի, Եկատերի, Ոսկեհապատի, Գարուտի, Բերդիկի, Արարատի եւ Մեծ Գաղաքի(1) ներկայացուցիչներն եւ բուն գործի ղեկավար ուժերից հինգ անհատներ. բացակայ էր արտասահմանի ներկայացուցիչը։

Նախ քան նիստը բանալը, ժողովականները ոտքի կանգնելով յարգեցին այն յեղափոխականների յիչատակը, որոնք նահատակուեցին Կ. Պոլսի վերջին ցոյցի(2) ժամանակ եւ Վարագայ լերան ճակատամարտում։ Դրանից յետոյ, ժողովը որոչեց առանձին, նամակով յայտնել իր խորին յարգանքը եւ հիացումը Գարոյին, Հրաչեայինն, Լեւոնին եւ բոլոր ընկերակիցներին նրանց հերոսական անձնուիրութեան համար։

Ժողովի սկզբնական նիստերում իւրաքանչիւր ներկայացուցիչ ամփոփ կերպով պատմեց իր ոլոյնի անցեալ տարուան գործունէութիւնը լաւ եւ վատ կողմերով, յաջող եւ անյաջող հետեւանքներով եւ ապա ներկայացրեց այժմ պատրաստի եղած յեղափոխական ուժերի համառօտ հաչիւը։ Այդ բոլորից յետոյ, ժողովը քննեց հետեւեալ հարցերը.—

1. Խաղաղ նախապատրաստութիւն.
2. Գործունէութեան դադրեցնելը բուն երկրում.
3. Ապագայ գործունէութեան տակտիկան բուն երկրում.
4. Կաղմակերպութիւն եւ դիսցիպլինա.
5. Լեռնավայր եւ Քարաժայռ.
6. Միութիւն կամ համերաչխութիւն.
7. Ընդհանուր հաչուետուութիւն.
8. Այլեւայլ հարցեր։

1. Խաղաղ նախապատրաստութիւն.— *Ժողովականներից մէկը, պատճառ բերելով այն հանգամանքը, որ հայերը իրանց Դատի համար արդէն բաւական զոհեր տուել են, այժմ կարգին ոյժ չունեն, չեն կարող զոհ ցոյցերով իրանց Դատը վճռել տալ եւ, վերջապէս, Հայկական Հարցը ներկայումս քաղաքական–հերթական հարց է, առաջարկեց — դադարեցնել ցուցային գործունէութիւնը եւ ամէն ճիգ թափել միայն խաղաղ նախապատրաստութեան համար, թէկուզ դրա համար հարկաւոր լինի տասը տարի։*

Ժողովը միաձայն մերժեց այդ առաջարկութիւնը

եւ որոշեց չարունակել կենդանի յեղափոխական դործունէութիւնը, որովհետեւ նախ՝ նախապատրաստութիւնը երբեք խաղաղ կերպով չի կարող կատարուել, քանի որ զէնք տեղափոխելիս միշտ էլ կարող են ընդհարման պատահել, կռուի բռնուել եւ դրանով խլրտում առաջ բերել։

Երկրորդ՝ տաճկահայ ժողովրդի դրութիւնը այնքան անտանելի է, որ նա երկար սպասել, ապագայի յոյսով սփոփուել չի կարող։

Երրորդ՝ եթէ Հայկական Հարցը այժմ հերթական է, այդ դեռ չի նշանակում թէ այդպէս էլ կը մնայ, կամ յաջող լուծում կը ստանայ։ Ժամանակի ընթացքում նա հետզհետէ մեռնում է, ուստի ժողովուրդը նորից պիտի արտայայտէ իր արդար բողոքը, ցոյց տայ իր աննորմալ վիճակը եւ դրանով միայն նպաստէ իր Դատի յաջող լուծման։

2.— **Գործունէութեան դադարեցնելը բուն երկրում.**— *Մի գործիչ՝ հիմնուելով անցեալի փորձի եւ գործերի ներկայ դրութեան վրայ, առաջարկեց դադարեցնել ակտիւ գործունէութիւնը ներքին նահանգներում եւ բոլոր ուժերը կենտրոնացնել եւրոպական Տաճկաստանում, իսկ, եթէ հնարաւոր է, երկիր մըտցնել միայն հատուկտոր ուժեր։ Երբ այդպիսով ճեռք բերած կը լինենք որոշ ըէֆորմներ(3), երբ ժողովուրդը զէթ մասամբ ազատ կը լինի, այն ժամանակ միայն կարելի է մոցնել զէնք եւ խմբեր...*

Իր այդ առաջարկութեան օգտակարութիւնը եւ նպատակայարմարութիւնը ապացուցանելու համար, նա բերում է հետեւեալ փաստերը.—

ա) Հայկական Հարցը արդէն լուծուելու վրայ է, մեր ուժերը չնչին են եւ նրանով հազիւ կարողանանք մի արդիւնաւէտ բան անել եւրոպական Տաճկաստանում։

բ) Մեր անցկացրած խմբերը երկրի մէջ կոտրածների առիթ են դառնում, ինչպէս օրինակ, մի քանի դիւղերում վասպուրականի ճանապարհի վրայ։

գ) Հայկական Հարցը արդէն անց է կացրել այն փուլը(4), երբ հարկաւոր էին հայդուկային խմբեր, ժողովրդական ցոյցեր, նորանոր կոտորածներ եւայլն։ Այդ հարցը վճռողը դիպլոմատիան(5) է, իսկ նա էլ միջամտում է միայն այն ժամանակ, երբ նրա սեփական շահերն էլ են վնասւում (ինչպէս Գուլի վերջին ցոյցին)։ Հենց այդ պատճառով պէտք է կենտրոնանալ միայն եւրոպական Տաճկաստանում։

Ժողովը մի առ մի քննեց այդ բոլոր փաստերը եւ եկաւ այն եզրակացութեան, որ դրանք հիմնաւոր չեն, որովհետեւ

ա) ինչ ուժեր (զէնք-մարդիկ) որ անհրաժեշտ են ներքին նահանգներում գործունէութեան համար, նրանք արդէն պատրաստի կան եւ հարկաւոր էլ չեն լինի եւրոպական Տաճկաստանում, հետեւապէս բուն երկրի գործունէութիւնը չի կարող մեր ուժերը ջլատել։

բ) Յեղափոխական խմբերը ընդհանուր առմամբ կոտորածի պատճառ չեն դառնում, այլ, ընդհակառակը, յարմար դէպքում, նոյնիսկ պաշտպանել են ժողովրդին։ Մինչեւ այժմ բոլոր կոտորածները տեղի են ունեցել բարձրագոյն հրամանով եւ, ընդհակառակը, այն տեղերում, որտեղ յեղափոխական ոյժ է եղել, կամ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան միջոց է ունեցել, կոտորածը չատ չնչին ծաւալով է կատարուել, իսկ մի քանի տեղերում բոլորովին տեղի չի ունեցել։ Իրրեւ օրինակ կարելի է յիշել Սամսոնի, Խլաթի, Շատախի եւ Բասենի ամբողջ գաւառները, ուր կոտորած չի եղել։ Իսկ Բասենի Դալիբաբա, Իւզվերան, Զիլոզ եւ Թոդովերան գիւղերը կոտորածից ազատուելու համար պարտական են միայն յեղափոխական խմբերին, որոնք յետ են մղել հարեւանցի քրդերին եւ տաճիկ զօրքին եւ թոյլ չեն տուել ծրագրած թալանն ու կոտորածը իրագործելու։

գ) Յեղափոխական դործը բուն ժողովրդական մի գործ է, ուստի եւ՛ վնասակար եւ՛ նոյնիսկ անհնարին է հեռանալ ժողովրդից եւ բաւականանալ միայն եւրոպական Տաճկաստանով։ Ճիշդ է, կռուածաղիկը(6) եւ եւրոպական Տաճկաստանը մեր Հարցի վերաբերմամբ մեծ նշանակութիւն ունին, սակայն, բուն երկիրը պիտի ցոյց տայ իր աննորմալ վիճակը, անտանելի կեանքը, ժողովուրդը ինքը պիտի արտայայտի իր կենսունակութիւնը, ինքնուրոյն ապրելու ընդունակութեան յատկանիշները, որպէսզի Եւրոպան էլ ստիպուած լինի կատարելու ժողովրդի պահանջները։

Գալով եւրոպ. հարերին, այսքանը կարելի է ասել, որ նրանք միշտ էլ կը մնասուն, քանի որ երկիրը խաղաղ չէ եւ Տաճկաստանի ֆինանսները սիստեմատիկաբար քայքայւում են։ Բացի այդ բոլորից, աչքի առաջ պէտք է ունենալ, որ Հայկական Յեղափոխութիւնը բուն երկրում առաջ է եկել որոշ պայմաններից եւ քանի որ այդ պայմանները ոչ թէ վերացել, այլ աւելի եւս վատթարացել են, ուստի խօսք անգամ չի կարող լինել ներքին նահանգների դործունէութիւնը դադարեցնելու մասին։

Հայ ժողովրդին ամէն րոպէ կոտորած է սպասում. նա զգում է այդ. նա զէթ ինքնապաշտպանութեան համար զէնք է պահանջում, եւ մենք պարտաւոր ենք հնար եղածին չափ կատարել այդ իրաւացի պահանջը եւ ոչ թէ անուշադիր թողնել բուն երկիրը եւ դրանով ստիպել հայ ժողովրդին կորցնել իր բարոյական արիութիւնը, հաչտուել իր թշուառ դրութեան հետ եւ վերջնականապէս ստրկանալ, քիւրդի եւ տաճկի ճիրաններում։ Ի նկատի ունենալով այդ բոլոր փաստերը՝ ժողովը մերժեց յիշեալ առաջարկը եւ որոշեց — մեծ ուշադրութիւն դարձնել Կռուածաղիկի(6) վրայ, բայց միեւնոյն ժամանակ չարունակել ակտիւ գործունէութիւնը եւ՛ ներքին նահանգներում։

3. **Ապագայ գործունէութեան տակտիկան բուն երկրում.**— *Աչքի առաջ ունենալով այն իրողութիւնը, որ հանգամանքները աւելի ու աւելի բարդւում են եւ յեղափոխական գործը ամենակրիտական փուլի(4) մէջ է մտնում, Ընդհանուր ժողովը ամենածանրը եւ առաջնակարգը համարեց ներքին նահանգների գործունէութեան տակտիկայի(7) հարցը, որը եւ երկար վիճաբանութիւնների, մանրակրկիտ քննութեան նիւթ դարձաւ։ Առաջարկուեցին գործունէութեան մի քանի ձեւեր, որոնք են՝*

1) Բաւականանալ միայն մանր հայդուկային խմբեր մտցնելով երկրի մէջ։ Այդ խմբերի գործն է լինելու անհանգստացնել թէ՛ տաճիկ կառավարութիւնը եւ թէ՛ մահմեդական տարրին, յարձակումներ գործել ճանապարհների վրայ, ամրանալ լեռներում եւ միշտ հեռու մնալ ժողովրդից, որպէսզի կոտորածների եւ ճնշումների առիթ չլինի։

2) Մեծ արշաւանք՝

ա) Խանարազից(8) մանր խմբերով ներս դնալը, ղէնք տեղափոխելը անհնարին է, ուստի պէտք է հաւաքել Բերդիկի ոլոյնում եղած բոլոր ուժերը, մի անգամից ներս արշաւել եւ բարձրաւանդակ(9) հասնել (եթէ հնար է)։

բ) Վրէժստանից(1), որի նպատակն է լինելու վրէժ լուծել քիւրդ մահմեդականներից եւ տաճիկ զօրքից, ցոյց տալ, որ հայ ժողովուրդն էլ ոյժ ունի, իր Քըչնամիներին պատժելու եւ բարեկամներին խնայելու, դրանով վերահաստատել վհատուած հայերի բարոյական ոգին, առաջ բերել մեծ խլրտում, եւ, վերջապէս, դրաւել դիւլոմատիայի ուշադրութիւնը։

3) ա) Խանարազի կողմից բոլոր ուժերը կենտրոնացնել բարձրաւանդակ(9), նախապատրաստել եւ ապա կամ Կռուածաղիկի(6) նոր ցոյցից յետոյ կամ մի ուրիշ դէպքում զօրեղ արձագանգ տալ եւ սկսել կազմակերպուած ապստամբութիւնը։

բ) Վրէժստանից մանր խմբերով գնալ Շամ(10) եւ այնտեղ սկսել գործը, որովհետեւ մեծ խմբով ներս գնալը անհնարին է, իսկ միայն սահմանին խփել եւ իսկոյն յետ նահանջելը անօգուտ է եւ վտանգաւոր։

Այդ բոլոր առաջարկութիւնների էլ մի առ մի քննութեան ենթարկեց, յայտնուեցին դանազան թերեւ դէմ կարծիքներ, ուշադրութեան առնուեցին անցեալի փորձերը, գործի ներկայ պայմանները եւ այդ բոլորից յետոյ, ընդհանուր եզրակացութիւնը եղաւ հետեւեալը.—

Առաջին առաջարկութիւնը մերժուեց այն պատճառաբանութեամբ, որ հայկական յեղափոխութիւնը արդէն անցուցել է զուտ հայդուկային գործունէութեան չրջանը, որ այդ խմբերը իրանց մանր մունր յարձակումներով ու աղմուկներով չեն կարող Եւրոպայի ուշադրութիւնը գրաւել, չեն կարող ժողովրդից հեռու մնալ եւ կոտորածների ու բռնութիւնների առիթ չտալ։ Վերջապէս, ամէն տեղ չկան լեռնային ապաստարաններ, ուր այդ խմբերը իրանց գոյութիւնը պահպանել կարողանան։

Երկրորդ առաջարկութեան Ա. կէտը նոյնպէս մերժուեց հետեւեալ փաստերի հիման վրայ։

Խանարազի հայ ժողովուրդը անհամեմատ սակաւաթիւ եւ անզօր է, քան թէ մահմեդական տարրը, հետեւապէս արշաւանքից յետոյ մահմեդականները կարող են հեշտ ու սրի ճարակ դարձնել ամբողջ Խանարազը։ Արշաւող խումբը ճանապարհի հետաւորութեան եւ ուրիշ շատ արդելքների պատճառով չի կարողանայ բարձրաւանդակ(9) հասնել եւ կարճ ժամանակում կ՝ոչնչանայ։ Խանարազը ներկայացնում է մի բնական դուռ, որի միջոցով մենք երկիր ենք մտնում, ուստի պիտի աշխատել անվտանգ պահել նրան, իսկ արշաւանք դործելով, մենք գոնէ առ ժամանակ կը կորցնենք այդ դուռը, որովհետեւ դրացի կառավարութիւնը խստութիւններով կ՝ոչնչացնէ իր չրջանի յարմարութիւնները (ինչպէս անցեալում), իսկ Խանարազում էլ հայ տարր չի մնայ։ Այդ բոլոր բացասական փաստերի վրայ պիտի աւելացնել եւ այն, որ մինչեւ արշաւանքի յարմար րոպէն հասնելը հարկաւոր կը լինի մեծաքանակ ծախսեր անել (մարդկանց կերակրելու), որ ձեռնտու չէ։

Երրորդ առաջարկութեան Ա. կէտը քննելիս պարզուեց, որ բարձրաւանդակում կենտրոնանալը հնարաւոր է, ինչպէս այդ վկայել են Երկրի մէջի մեր գործիչները եւ իրանք՝ բարձրաւանդակցիք, միեւնոյն ժամանակ իրանց կողմից մեծ պատրաստակամութիւն յայտնելով։

Աչքի առաջ ունենալով բոլոր վերոյիշեալ փաստերը, ժողովը ընդունեց երկրորդ առաջարկութեան Բ. կէտը, երրորդ առաջարկութեան Ա. կէտը, իսկ դրա Բ. կէտը քիչ փոփոխութեան ենթարկեց եւ այդ բոլորը ձեւակերպեց այսպէս.

ա) Խանարազի, Բերդիկի ոլոյնում եղած ուժերը կենտրոնացնել բարձրաւանդակ(9), թէկուզ զէնքը տեղացիներին յանձնելով։

բ) Վրէժստանում(1) պատրաստի ոյժ (զէնք եւ մարդիկ) պահել եւ յարմար դէպքում մեծ արշաւանք գործել սահմանից(11)։

ՍԱՆՕԹ.— *Դրանց մանրամասնութիւնը որոշելը եւ իրագործելը թողնւում է տեղական կոմիտէներին։*

գ) Վրէժստանում արշաւանքի անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսնելուց յետոյ, աւելացած զէնքը մի կերպ Շամ(10) ուղարկել դոնէ տեղացիների ձեռքով։

դ) Երկրի այս կամ այն գաւառում արդէն կազմակերպուած հայդուկային խմբերը չոչնչացնել, որովհետեւ, ինչպէս անցեալում, այնպէս էլ ապագայում կարող են որոշ պաշտպանութիւն ցոյց տալ ժողովրդին։

4· Լեռնավայր եւ Քարաժայռ(12).— *Ժողովը աչքի առաջ ունենալով Լեռնավայրի անառիկ դիրքը, տեղական Ժողովրդի յեղափոխական ոյժը եւ ընդհանրապէս միւս յարմարութիւնները ու առաւելութիւնները, որոշեց լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ կէտի վրայ եւ այնտեղ ուղարկել կազմակերպող–ղեկավարող մի ոյժ: Գալով Քարաժայռին՝ Ժողովականներից մի քանիսը թերահաւատութիւն յայտնեցին, հիմնուելով այն բանի վրայ, որ չի կարելի լիովին հաւատալ Ժայռեցիների անկեղծութեանը եւ մչտական բարեկամութեանը, որ այդտեղի գործը դուցէ եւ հայկական չհամարուի եւայլն: Սակայն, Ժողովականներից երեքը Քչ՝ անցեալից եւ Քչ՝ ներկայից մի շարք համոզեցուցիչ փաստեր բերելով եւ մասնացոյց անելով այն իրողութիւնը, որ ցանկալի ձեռնարկութիւն արդէն կիսով չափ կատարուած է (Քեռին իր ամբողջ խմբով Քարաժայռ է հասել եւ լաւ ընդունելութիւն գտել), փարատեցին բոլոր կասկածները, ուստի եւ Ժողովը որոշեց Ժայռն էլ գործունէութեան մի կենտրոն համարել եւ մեր նկատմամբ ոչնչացման քաղաքականութիւն որդեգրել:*

5· Միութիւն կամ համերաշխութիւն.— *Այս հարցը քննելիս պարզուեց, որ մինչեւ հիմա «Դաշնակցութիւնը» մի անգամ արդէն փորձ արել է միանալ «Հնչակեաններին» հետ եւ միշտ ձգտել է ընդհանուր գործունէութեան մէջ համերաշխութիւն պահպանել, սակայն, այդ բանները, դժբախտաբար, չեն իրագործուել, եւ դրա խոչընդոտները գլխաւորապէս «Հնչակեաններ» կողմից են եղել: Ներկայումս էլ «Հնչակ»ի խմբագրից հեռացած մի խումբ Հնչակեաններ ցանկանում են միանալ Դաշնակցութեան հետ, բայց յայտնի չէ Քէ դրանք ինչ ոյժ են եւ ինչ պայմանով են ուզում միանալ: Բացի դրանից, այդ խմբի մի քանի անդամների վրայ բարդուած են մի շարք մեղադրանքներ, որոնց հիմնաւոր կամ անհիմն լինելը դեռ պարզուած չէ: Ահա այդ բոլոր հանգամանքները ուշադրութեան առնելով եւ միեւնոյն ժամանակ ի սրտէ ցանկանալով միութիւնը կամ գոնէ համերաշխութիւնը իրականացած տեսնել, Ընդհանուր Ժողովը իր կողմից լիազորութիւն տուեց երկու Բիւրօներին, որպէսզի բանակցեն յիշեալ «Հնչակեաններին» հետ, հաւաքեն նրանց մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւնները եւ հնար եղածի չափ աշխատեն գլուխ բերել միութիւնը կամ գոնէ համերաշխ գործելու համաձայնութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ ցանկալի է, որ այդ բանը իրագործուէր նաեւ բոլոր միւս յեղափոխական կուսակցութիւնների վերաբերմամբ:*

6· Կազմակերպութիւն եւ Դիսցիպլինա(13).— *Անցեալի վրայ ձգած ակնարկը պարզեց այն իրողութիւնը, որ այդ գործունէութեան ընթացքում չատ ու չատ անգամ սխալներ են պատահել, որոնցից վնասուել է ընդհանուր գործը, տուժել է Ժողովուրդը, որ երբեմն մի կոմիտէ քանդել է միւսի վճիռը, մի ուրիշը գործել է բոլորովին հակառակ Բիւրոյի վճռին եւ ընդհանրապէս, ամէն տեղ բացակայ է եղել դիսցիպլինա ասած բանը:*

Զարիքն ուղղելու համար մի քանիսն առաջարկում էին փոխել կազմակերպութեան ձեւը, այսինքն՝ դէպի կենտրոնացման. սակայն, այդ առաջարկութիւնը մերժուեց այն հիման վրայ, որ անցեալի Քերութիւնները եւ սխալները առաջ են եկել ոչ Քէ կազմակերպութեան ձեւից, այլ Քիւրիմացութիւններից, անտարբերութիւնից եւ կամ բոլորովին այլ պատճառներից: Դրանից յետոյ Ժողովը լուրջ քննութեան ենթարկեց այդ ցաւալի իրողութեան բոլոր չարժառիթները եւ երկար վիճաբանութիւններից յետոյ, կայացրեց հետեւեալ որոշումները.—

1) *Կազմակերպել մի ուժեղ խմբագրութիւն «Դրօշակ»ի համար, որպէսզի նրա անդամներից մէկը ժամանակ առ ժամանակ չրջագայի արտասահմանում, կազմակերպի նորանոր խմբեր, բանակցի զանազան գործիչների, հրապարակախօսների հետ եւ առհասարակ աշխատի վառ պահել հայկական բողոքը եւ աւելի ու աւելի զրգռի Եւրոպայի հետաքրքրութիւնն ու մարդասիրութիւնը: Այդ խմբագրութիւնը միեւնոյն ժամանակ լինելու է ամբողջ «Դաշնակցութեան» արտասահմանեան ներկայացուցիչ–բիւրօն: Այդ հարցի վերաբերմամբ Ժողովը լիազօրութիւն տուեց Մեծ Քաղաքի(1) կոմիտէին, որպէսզի նա խորհրդակցելով Ոսկանապատի(1) եւ մեր արտասահմանի ընկերների հետ, ընտրէ խմբագրութեան անդամներին:*

2) *Բիւրոյի (Ռուսաստանի) անդամների Քիւը (6) Քողնել անփոփոխ, միայն Արարատի (տեղացիների ցանկութեամբ) ձայնը տալով Վրէժստանին:*

3) *Բիւրոյի իւրաքանչիւր անդամ պէտք է ընտրուի մի տարի ժամանակով:*

4) *Բիւրօն կարող է հրաւիրել մի նուիրուած մարդու, որը մչտապէս ապրի Մեծ Քաղաքում, մերթ ընդ մերթ չրջագայէ՝ կատարելու Բիւրոյի այս կամ այն յանձնարարութիւնը:*

5) *Թէ՛ Բիւրօն եւ Քէ՛ բոլոր կոմիտէները պարտաւոր են իրագործել Ընդհանուր Ժողովի որոշումները. հակառակ վարուողը պատասխանատու է:*

6) *Եթէ հարկաւոր եղաւ այս կամ այն որոշման մէջ քիչ փոփոխութիւն մտցնել, այն ժամանակ Բիւրօն կարող է այդ անել, միայն նախապէս խորհրդակցելով գործողութեան տեղի կոմիտէի հետ եւ այնպէս, որ այդ փոփոխութիւնը չհակասի գործունէութեան ընդհանուր ընթացքին:*

7) *Գործիչներին դէրեր յանձնելիս Բիւրօն կամ համապատասխան կոմիտէն պէտք է ամենաառաջին նշանակութիւնը տան նրա անհատական ընդունակութիւններին եւ դրանց համեմատ էլ կայացնեն իրենց որոշումը, որին անպայման հպատակուելու է գործիչը:*

8) *Ընդհանուր Ժողովը լիազօրութիւն տուեց եօթը Բիւրօներին եւ Կուսածաղկի կենտրոնական Կոմիտէին(6), որպէսզի նրանք հարկաւոր եղած դէպքում փոխադարձ խորհրդակցութեամբ բանակցեն այս կամ այն պետութեան, այս կամ այն քաղաքական գործիչի հետ, պատասխանեն նրանց հարցերին ու առաջարկութիւններին եւ նոյնիսկ որոշումներ ու վճիռներ կայացնեն ամբողջ «Դաշնակցութեան» կողմից(14):*

9) *Բոլոր կոմիտէները եւ գործիչները պարտաւոր են ուչի ուչով ուսումնասիրել «Դաշնակցութեան» Մըբագիրն ու գործել նրա ոգուն համեմատ:*

10) *Առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը պիտի գումարուի Մեծ Քաղաքում(1), եթէ արտակարգ հանգամանքներ չպատահեն: Այդ Ժողովին մասնակցողներին պիտի որոչէ եւ հրաւիրէ Բիւրօն, ի հարկէ, նախապատուութիւն տալով գործունէութեան ոլորակին:*

7· Ընդհանուր հաշուետուութիւն.— *Ժողովում կարդացուեց «Դաշնակցութեան» տարեկան ընդհանուր հաշիւը. սակայն, անհնարին էր որոշ գաղափար կազմել ամբողջ մուտք ու ելքի մասին, որովհետեւ չատ տեղերից կամ բոլորովին հաշիւ չէին ուղարկել, կամ միայն մի կիսամեակի հաշիւն էին ներկայացրել: Ահա այդպիսի անախորժութիւնների առաջն առնելու համար Ժողովը որոշեց.*

1) *Բոլոր կոմիտէներին յիշեցնել կանոնաւոր հաշուետուութեան պարտաւորութիւնը:*

2) *Իւրաքանչիւր կոմիտէ նախապէս պիտի վերըստուգէ իր հաշիւները եւ ապա ուղարկէ առանձին ստորագրութեամբ:*

3) *Սրանից յետոյ հաշիւ պիտի տան նաեւ արտասահմանի եւ Տանկաստանի կոմիտէները, որպէսզի գաղափար կազմենք մեր ոյժի մասին:*

4) *Իւրաքանչիւր կոմիտէ իր ոլայնի հաշիւը պիտի ուղարկէ իր ժամանակին՝ մօտակայ Բիւրոյին:*

5) *Բիւրօն բոլոր հաշիւները պիտի ուղարկէ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, արխիւում պահելու համար:*

8· Այլեւայլ հարցեր.— *Բացի վերոգրեալներից, Ժողովում քննուեցին նաեւ ուրիչ մի քանի հարցեր, սակայն, դրանք մասնաւոր ոլայնական բնաւորութիւն(15) ունէին, ուստի եւ արձանագրութեան մէջ չմտան: Ի միջի այլոց, խօսուեց «Դրօշակ»ի զանազան Քերութիւնների, արժանիքների եւ ընդհանուր ուղղութեան մասին, բայց որովհետեւ խմբագրութեան ներկայացուցիչը բացակայ էր, այդ պատճառով Ժողովը անտեղի համարեց աւելի երկար կանգ առնել եւ մի որեւէ որոշում կայացնել այդ հարցի մասին:*

Ծայտուեցին միայն մի քանի դիտողութիւններ, որոնք ուշադրութեան պիտի առնուին ապագայում:

Այդ բոլորից յետոյ Ժողովը փակեց իր պաշտօնական նիստերը, հաստատ յոյս ունենալով, որ բոլոր որոշումները հաւանութիւն կը գտնեն նաեւ բացակայ ընկերների կողմից, մանաւանդ որ այդ որոշումները կայացնելիս մեծ նշանակութիւն է տրուել բուն Ծրկրից առացած տեղեկութիւններին, յեղափոխական գործին մօտիկ անձնաւորութեանց նամակներին, բանաւոր կարծիքներին եւայլն:

Ստորագրութիւններ ներկայացուցիչների

Բերդիկի	ԱՏՐՆԵՐՍԵՀ Ս· ԱՐԱՄԵԱՆ
Վրէժստանի	ՎԱՀԱՆ
Մոլափի եւ Գաղթավայրի	ԿԱՐՆԻ(16)
Նաւահանգստի	ՋԱՒԻՆ
	ՆԻԿՕԼ
Քարաժայռ	ԿԱՐԱ–ՄԵԼԻՔ
Քարտէի	ՌՇՏՈՒՆԻ–ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ
Արարատի	ՕՆԻԿ
Նուիրագրի	ՄԻՐ–ՓՈՒՇԿԻՆ
Ապառաժի	ՏՕՆԻ
Հիւսիսակէտի	ԱՐՄ· ԲՐԵՆ
ՍՄԲ ՕՀ·(17)	
ԼԱԼԻԿ	
Շատախի	ՎԱՐԴԱՆ(18)

1·— Կուսակցական Մարմիններու կամ շրջաններու ծածկանուններ·—

Վրէժստան կամ Վրէժ՝ Ատրպատական.
Մրգաստան՝ Երեւան.
Ծովափ՝ Տրապիզոն.
Նաւահանգիստ՝ Գաթում.
Գաղթավայր՝ հաւանաբար Երիւ կամ Սեւծովեան այլ շրջան մը.
Ապառաժ՝ Լեռնային Ղարաբաղ.
Հիւսիսակէտ՝ հաւանօրէն Ս· Փէթերբուրգ.
Նիստ՝ արդեօ՞ք նկատելիութեամբ (Հիւս· Ամերիկա).
Ոսկեմատա կամ Ոսկեդաշտ՝ Գոմեր.
Քարտէ կամ Քար՝ Ալեքսանդրապոլ.
Բերդիկ կամ Զրաքերդ՝ Կարս.
Մեծ Քաղաք՝ Թիֆլիս:

2·— Կ'ակնարկուի Օսմանեան Դրամատան գրաւման:

3·— Ֆրանսերէն բառ, — բարեհոգութիւն:

4·— » » փուլ:

5·— » » դիւանագիտութիւն:

6·— Կուսածաղկի կամ Վիշապ, — Գալոյ կուսակցական ծածկանունը:

7·— Ֆրանս· բառ, — գործնականութիւն, գործունէութեան համակ:

8·— Կուսակցական տնտեսուհի, — շրջանհսկողութենէն դասելով՝ պէտք է ըլլայ կարելի Տաթօսի ամրոցում գիծ մը, հաւանօրէն Ալաշկերտի վրայով:

9·— Բարձրաւանդակ, — Սեանայ կուսակցական ծածկանունը:

10·— Նամ, Նամիր կամ Նամիրամ, — Վասպուրականի կուսակցական ծածկանունը:

11·— Այս որոշումներու գործադրութիւնը կազմեց, ժողովէն վեց ամիս յետ, նամատոն պաշտամունքը: Տե՛ս ամէնի Ք· հատորին մէջ կը գտնուի նամատոն պաշտամունքին վերաբերեալ այլ փաստա-

բուղթեր, ինչպէս՝ Արխտակէս Զօրեանի, Գրիստափորի եւ Արծուիկեան Բիւրոյի ճամակները, Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի մէկ նիստը, ինչպէս նաեւ Բիւրոյի ներկայացուցիչ Ցարքե Շահրիկեանի եւ արշաւամէի գինուորական դեկավարները՝ Իշխան Ց. Արզուբեանի եւ վարդանի վերաբերեալ գրութիւնները, որոնցմէ առաջին կարեւորները մէկն է վարդանի ճամակը ԴՐՕՇԱԿի եղբայրութեան՝ արշաւամէին հոմ (տեսնել «Իւսա Հ. Ց. Դաշնակցութեան», Բ. հատոր, էջ 94–97)։

12.— Լեռնավայր, — կիլիկիոյ կուսակցական ծածկանունը. Քառաժայռ, — Տէրսիմի շրջանը։

13.— Լուսնկրէն բառ, — կարգապահութիւն։

14.— Թէեւ 1896-97ի այս համագումարին Ընդհ. ժողովի քննչական յանձնախումբը դարձեալ առաւելաբար ԴՐՕՇԱԿի եղբայրութիւնն էր, սակայն փաստօրէն այս ժողովէն սկսեալ է որ եղբայրութիւնը դարձաւ Արեւմտեան Բիւրօ։ Տարիներէն հոմ, Բ. Ընդհ. ժողովը պիտի վաւերացնէր այդ կոչումն ու ձեռք կազմած իրաւասութիւնները։ Այստեղ կը տեսնենք նաեւ՝ որ Բիւրօներուն եւ կարեւոր կէտ. կոմիտէի մը հաստիքային եւ հիմնական պատասխանատուութիւններ կը տրուին, — ինչ որ ճախճախայլն է Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմնի եւ Հ. Ց. Դ. հոգիապէս յետագայ կազմութեան։

15.— Ռայոնական քննատրութիւն, — շրջանային քննչութ։

16.— Մովսէի (Տրապիզոն) ներկայացուցիչ կարէնը, եթէ շէֆոր չկայ տեղամասերու եւ ամեմասերուն դասատրութեան մէջ, Արամ Յակոբեանն է, մեր ամենահին յեղափոխական գործիչներէն, որ պիտի մասնակցէր Բ. Ընդհ. ժողովին՝ իբրեւ Նահանգիստի (Գաբուսի) պատգամաւոր եւ, 1901ին, Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմնի Ֆիլիպէի ժողովին՝ իբրեւ անդամ եւ ներկայացուցիչ Գալոյ Գետախանատու Մարմնի։

17.— Սմբատ Օհանեան կամ Անտոն, — Սիմոն Զաւարեանի կուսակցական ծածկանուններէն։ Զաւարեան, ամենայն հաւանականութեամբ, ժողովին կը մասնակցէր իբրեւ Բիւրոյի ներկայացուցիչ։

18.— Նահատակի վարդանը (Սարգիս Մինթաղեան)։

7.— Հ. Ց. Դ. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐԸ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Գրուած գաղտնի մելանով, վազգէնի ձեռքով (Տիգրան Տէրոյեան)։

Դաշնակցութեան Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէն, չունենալով ոչ մէկ դիւրութիւն ուղարկելու Ընդհ. Ժողովին իր յատուկ պատգամաւորը, գրաւոր կերպով կը յայտնէ իր կարծիքները։

Մեր լսածով դիմաւոր հարցերը լինելու են՝ գործունէութեան նոր տակտիկան եւ միութեան խնդիրը։

Գործունէութեան մասին մեր կարծիքն է՝ եղած պատրաստի ուժերով կռիւը չարունակել անընդհատ։ Ծոյցեր, չարժումներ անպակաս անել թէ՛ քաղաքներու եւ թէ՛ գաւառներու մէջ։ Նոր չարժումներու համար պատրաստուիլ եւ գոլորի մէջ, որտեղի չարժումները ամենէն աւելի մեծ արձագանգ կը գտնեն աշխարհի մէջ։ Փորձերը ցոյց տուած են այս։

Ամէն ջանք թափել ռումբեր ու դինամիտ ներմուծել գաւառները, որոնք ապստամբական մեծ չարժումներու ժամանակ չատ գործ կարող են կատարել։

Տէրորը, անհատական գործունէութիւն, որ չատ տեղեր աւելորդ համարուած է, մեր չրջանակի համար անհրաժեշտ է միշտ իր բարոյական բարձր ազդեցութեան համար։

Մեր կարծիքով, չատ աղէկ կը լինի իրագործել 96ի համար գծուած ծրագրի գոնէ մէկ մասը, գոլոր, Տրապիզոնի, Էրզրումի եւ Վանի բաժինը։ Բացի գոլոսէն, մնացած տեղերու համար պատրաստուած ուժերը կը մնան անարատ։ Եթէ իրագործուի այդ ծրագիրը, կարելի է ուղղակի ազատ դրօշակ պարզել Վասպուրականի հարաւային լեռնոտ գաւառներու վրայ, ուր կեդրոնանալու է մեր եւ Էրզրումի ուժերու մեծ մասը։ Միայն նախապէս պաշարի պատրաստութիւն պէտք է տեսնել։

Իսկ եթէ հնար լինի ասորիներն ալ ոտքի հանել միաժամանակ, մէկ խօսքով կարելի է ասել մեր հարցը իր վերջնական լուծումը կը ստանայ։ Ասորեստանի համար պէտք է ազդեցիկ միջոցներ ձեռք առնուին, ոչ թէ նախորդ տարուան նման ծիծաղելի միսսիա մը պատրաստուի։ Այդ ինքն իրեն յայտնի էր, որ անյաջողութեան պիտի հանդիպէր։ Մեզ երբեք յայտնի չէ՝ ինչ արդիւնք ունեցած է այդ միսսիան։

Դիար–Տխուրը(1) պատրաստ է չարժուել ամէն րոպէ։ Միայն կայծ մը պէտք է տալ եւ 4,000 հրացանաւորներ (ոչ փամփուչտաւոր) Մելիքներու առաջնորդութեամբ ոտքի կը կանգնին։ Մարչիմոն նշանակութիւն չունի անոնց մօտ, միայն Մելիքներ են։ 96ի մէկ փորձը դարձեալ ցոյց տուաւ ասորիներու կտրճութիւնը։

Վանի մեծ կռուէն վերջ քիւրդեր կը յարձակին Դիար–Տխուրի քանի մը գիւղերու վրայ եւ կը թալանեն։ Մելիքներ քանի անգամ կը բողոքեն տաճիկ կառավարութեան. երբ անլսելի կը մնայ, իրենք անմիջապէս կը յարձակին քիւրդերու վրայ, աւելի չատ գիւղեր կ'աւերեն, կը թալանեն եւ կը նստին քիւրդ գիւղերու մէջ։ Տաճիկ կառավարութիւնը Վանէն զօրք ուղարկեց անոնց վրայ, Մելիքներ քաշուեցան իրենց անառիկ երկիրը եւ պատրաստուեցան կռուելու կառավարութեան դէմ։ Այդ ժամանակ տեղի ունեցաւ Վանի Սեպտ. 11ի (Հ. տ.) մեր նշանաւոր կռիւը։ Կառավարութիւնը անմիջապէս զօրքերը ետ կանչեց, մէկ մասը սահմանագլուխ ճամբեց, մէկ մասը ներս բերաւ։ Կառավարութեան սոսկումը ծայրայեղ էր այդ առեն։

Ասորեստանի մասին պատասխանատու է միմիայն պարսկական Բիւրօն, որ ունի ամէն դիւրութիւններ եւ ցարդ անտարբեր մնացած է(2)։ Պարսկաստանի Բիւրոյի թուլութիւն, անտարբերութիւն՝ Վասպուրականի կոմիտէի համար ալ չատ ծանր նստած է, մանաւանդ 96ի մէջ։ Մինչեւ հիմա կանոնաւոր յարաբերութեան մէկէն մը պատրաստուած չէ։ Թերթեր, բրոշիւրներ կու գան ու կը մնան այնտեղ։ Բանական դիմում, ահագին դիրքեր դեռ 95էն կը մնան Պարսկաստան։ Երբեք փորձ մը չարուեցաւ զանոնք փոխադրելու մեզ մօտ, որ, ի հարկէ, չատ–չատ կարեւոր է։ Մեր անմահ ընկերոջ Գեւոյի նահատակութենէն ետք՝ կը չփուին ու կը չփուին եւ չեն կրցած տակաւին ներկայացուցիչ մը ուղարկել Վասպուրականի կոմիտէի համար, որու պէտքը չափազանց զգալի է։ Ոչ միայն մէկ, անհրաժեշտ են մեզ համար քանի մը ինտելիգենտ ուժեր։ Այս ուժի պակասութեան համար գաւառները բոլորովին երեսի վրայ մնացած են։ Տեղական ինտելիգենտ ուժեր չկան. պարզ է, պէտք է անպատճառ դրսէն գան. ուրիշ ճար չկայ։

Ժողովուրդը իր դրամով զինելու փորձեր եղան մեր կողմէն, որպէսզի կուսակցութիւն չպարտաւորուի իր ամբողջ ուժերը զոհել ժողովրդի պաշտպանութեան եւ կարողանայ ազատ դործել։ Սակայն, Բիւրօն բոլորովին թոյլ մնաց եւ այս մասին 95ի աշնան եղած կարգ մը յանձնառութիւններ զէնքեր գնելու համար՝ ցարդ անկատար կը մնան։

96ի մեծ կռուի ժամանակ, Դաշնակցութիւն ամենէն փոքր տեղ կը բռնէր գրեթէ, մինչդեռ պատրաստի ուժեր անգործութեան մատնուած էին Պարսկաստանի մէջ։

96 Սեպտ. 11ի կռուի հերոսները, իրենց ասածով, դրեթէ ըմբոստութեամբ եկած էին մեզ մօտ, որովհետեւ Բիւրօն չէր համաձայնած։ Մինչդեռ այդ ահեղ կռուի արդիւնքն է, որ ժողովուրդ եւ մասնաւորապէս Դաշնակցութիւն իր գոյութիւնը կը պահպանէ Վանի մէջ։ Ու անոր փառաւոր արդիւնքը պարծանք եղաւ յեղափոխութեան, սոսկացնելով տաճիկ կառավարութիւնը, խուճանը եւ բոլոր քիւրտերը։

96ի Վասպուրականի կոտորածներ, թէեւ մեր չատ մը ծրագիրները օդը ցնդեցուցին եւ ժողովուրդ ամէն տեղ ալ լքաւ մեզնէ առժամանակ, բայց Սեպտ. 11ի կռիւը ժողովուրդը յեղաշրջեց։ Նա նորէն սկսեց կենդանութիւն առնալ, յուսահատները սիրտ առին եւ ոգեւորութիւնը հետզհետէ ընդհանուր դարձաւ։ 96 Դեկտ. 7ի տեղական ընդհանուր ժողովէն յետոյ ընտրուեցաւ Դաշնակցութեան Վասպուրականի Կեդրոնական Կոմիտէն։ Ժողովրդի ոգեւորութիւնը մեզնով եղաւ եւ անոր միակ ուշադրութիւնը դէպի մեզ է — դէպի Դաշնակցութիւնը։ Գաւառական վարչութիւններ ակամայ են իրենց կանոնաւոր յարաբերութիւնը կեդր. Կոմիտէի հետ. ափսո՛ս, անոնց կենսական պահանջները ոչնչով լրացնելու անկարող ենք։ Նոյնիսկ թերթ չենք կրնար հասցնել, որ շատ մեծ տեղ կը բռնէ։ Մեր ստացած թերթերը մէկ կամ երկու օրինակ կը լինին, այն ալ ոչ թէ Բիւրոյէն, այլ Տաճկաստանի կոմիտէներէն։ Մեր անկեղծ չնորհակալութիւն Տաճկաստանի երեք կոմիտէներուն, որոնք ամէն րոպէ պատրաստ գտնուած են մեր պահանջները լրացնելու՝ իրենց կարողութեան չափով, յարաբերութիւն պահպանելով, թերթեր, լուրեր հաղորդելով եւայլն։

Հին դրութիւնը փոխուած է մեր կողմէ. այժմ աւելի կարելի է գտնել ժողովրդի մէջ անկեղծութիւն եւ հարազատութիւն դէպի յեղափոխական սուրբ գործը։ Ուժեր, գաղափարական, փորձուած ուժեր անհրաժեշտ են մեզ, լրացնելու համար կոմիտէի եւ կազմակերպութեան պահանջները։ Անհրաժեշտ են եւ այն պատճառով, որ մէկ անգամով մաքրուած Հնչակեաններ եւ Արմենականներ վերստին գոյութիւն չունենան մեր մէջ։

Ճունիսի մեծ կռուէն յետոյ, Արմենականներ եւ Հնչակեաններ իրենց գոյութիւնը կորնչուցին։ Դաշնակցութիւն մինակ կարողացաւ իր գոյութիւնը պահպանել։

Կոտորածներու ազդեցութիւնը՝ երկու կուսակցութեանց վերցուելէն զատ՝ քիչ նշանակութիւն ունեցաւ ժողովրդի համար։ Նա պատրաստ է դարձեալ եւ մեր գաւառական ընկերներ ազատ մնացած են ամէն տեղ. Շատախ իր տրամադրութեամբ փրկուեցաւ, Մոկս ազատ է։ Գաւաշ, Կարճկան թէեւ չատ զոհ տըւին, բայց նորէն կան, իրենց տեղն են։ Խլեան, Սպարկերտ, Կարկառ այս տարի չկոտորուեցան։ Արճէշ միայն քանի մը գիւղեր ծանր կորուստ կրեցին կոտորածէն։ Արծկէն ազատ է։

Երեւանի կոմիտէն եթէ յանձն առնէ, այս տարի կարելի է իրագործել եւ Արճէշ–Արծկէի համար գծած ծրագիրը։ Որովհետեւ Արճէշ–Արծկէի տեղական վարչութիւն խումբը պատրաստած ճամբայ պիտի հանէր, երբ կոտորածն սկսեց։

Միութեան հարցին գալով՝ մեր չուրջը գտնուած երկու կուսակցութեանց մասին յայտնեցինք վերը։ Կոտորածէն առաջ ալ Արմենականներ եւ Հնչակեաններ միեւնոյն քաղաքի մէջ գործ ունէին. գաւառները բոլոր մեզ հետ էին։ Այժմ քաղաքի մէջ ալ չկան եւ, ինչպէս յայտնեցինք, եթէ ունենանք գաղափարական գործիչներ, բոլորը մեզ հետ կը լինեն։ Ժողովրդի տրամադրութիւնը աղէկ է դէպի յեղափոխութիւն եւ դէպի Դաշնակցութիւնը։

Լսելով Հնչակեաններու ներքին երկպառակութեանց մասին՝ մենք չենք կրնար որոշ գաղափար կազմել միութեան խնդրի վրայ, եւ եթէ հարցը կնճռոտի, չատ տխուր հետեւանք պիտի ունենայ։ Այս մասին Ընդհանուր Ժողովը կրնայ համոզում գոյացնել իր մէջ, ի հարկէ։ Մենք մեր գիտցածը մինակ հաղորդեցինք։

Երիտասարդ Թուրքիային ամէն կերպով մօտիկանալ նպաստաւոր կը լինի մեր կարծիքով. բանական է, որ միութիւն անկեղծ լինի եւ ոչ օգտուելու համար սոսկ։

Երիտասարդ Թուրքիան գաւառներու մէջ ալ, ան-

չուշա, իրեն համակրողներ ունի. Քո՛ղ միլոցներ ձեռք առնուին եւ ամէն տեղ յարաբերութիւն տեսնուի:

Հ. Ց. Դաշն. Վասպ. կեդր. կոմիտէի կողմէն՝

ԹՆՆԵԱ, ԱՐՏՈՍ, ՎԱՉԳԻՆ

28 Դեկտ. 1896, Վան

---

(1) Ամիսական՝ յեղափոխական վայրի մը, շրջանի մը ծախսումնեւր. ատրոշ:

(2) Գարնանստանի կամ Թաւրիզի Բիւրոյի կապակցութեամբ՝ քան երեւոյթին չափ տիրած է 1895էն ետք, գէթ մինչեւ 1896-97ի ձմեռն-գարնանային ժողովը: կամ, առ ձուազ Ազգապատկանի եւ վաղուրախանի Մարմիններբը շրջան մը շարունակած են վրէժի կեդր. կոմիտէի ճանչնալ իրրեւ Բիւրօ:

8.— ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ (ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ) 1897 – 98 ՏԱՐԵԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ

1897–98 Շրջանական Ժողովը չարունակուեց 18 օր, որի ընթացքում կայացաւ 21 նիստ:

Ժողովը կազմուած էր Մայր, Ֆար, Զրաբերդ, Արա, Մերգ, Ամուր, Ոսկեղուր, Լուսամուտ, Նահանգիստան(1) կոմիտէների ընտրած ներկայացուցիչներից եւ հրաւիրուած այնպիսի գործիչներից, որոնք երկրում պատասխանատու գործեր են վարել, եւ Բիւրոյի երեք անդամներից:

Առաջին նիստի սկզբում Արա քաղաքի ներկայացուցչի առաջարկութեամբ Ժողովը ոտի կանգնելով յարգեց 1897 թ. ընթացքում Սուրբ Գործի համար նահատակուած ընկերների յիշատակը եւ յետոյ վճռեց միաձայն՝ յայտնել իր խորին յարգանքը Արշաւանքին(2) եւ Գոլսի ցոյցին(3) մասնակցողներին, որոնք հերոսական քաջութեամբ կատարեցին իրենց վրայ առած ծանր ու պատասխանատու պարտաւորութիւնը: Նաեւ յայտնել յատուկ շնորհակալութիւն Մինասբէքի(4) հայ ժողովուրդին, որն ամենայն կերպ աջակցեց ու նպաստեց Արշաւանքի յաջողութեան:

Ա. Բ. Գ. Դ. նիստերում կոմիտէների ներկայացուցիչները ներկայացրին Ժողովին բերանացի զեկուցում ու հաշիւ իրենց տեղական գործերի վերաբերեալ: Բոլոր ներկայացուցիչները չեշտում էին պատմական րոպէի լրջութիւնը եւ այն հսկայական երեւոյթը, որ մինչդեռ մեր Ընկերութեան գործունէութիւնը երկրում օր ըստ օրէ զօրեղանում է, յեղափոխական տրամադրութիւնը ռուսահայերի մէջ թուլանում է, եւ առաջարկում էին Ժողովին լուրջ կերպով զբաղուել այդ հարցով:

Զեկուցումներից երեւաց, որ բոլոր տեղերում, բացի Արա եւ Նահանգիստան քաղաքներից, 1897 թ. ընթացքում նիւթական միլոցները՝ համեմատած անցեալ տարիների հետ, պակասել են, մի քանի քաղաքներում, ինչպէս Զար, Զրաբերդ եւ Ամուր, շատ զգալի կերպով:

Գործիչների թիւը բոլոր տեղերում շատ սահմանափակ է, մի քանի տեղերում փոխանակ մեծանալու, վերջին տարուան ընթացքում մինչեւ անգամ փոքրացել է, չնայած այն հանգամանքին, որ համարեա ոչ մի տեղ ուրիշ յեղափոխական կազմակերպութիւն, բացի Դաշնակցութիւնից, գոյութիւն չունի այժմ:

Ամենահայաշատ տեղերում անգամ համոզուածների թիւը ամենաչատ տասնեակներով է հաշուելում, համոզուած յեղափոխական մասսա դեռ ոչ մի տեղ գոյութիւն չունի: Ամէն տեղ գործը առաջ է գնում միմիայն ջնորհիւ առանձին անհատների, որոնց շատ մեծ դժուարութիւնների է յաջողւում իրանց եռեւից տանել հասարակութեան աննշան փոքրամասնութիւնը: Մեծամասնութիւնը ընդհանրապէս անտարբեր է դէպի գործը եւ եթէ նպաստ տալիս է, այն էլ պատահաբար, ոչ այնքան ներքին դրդմամբ, որքան դէպի գործիչները ունեցած անձնական յարաբերութիւնների ջնորհիւ: Հասարակութեան որոշ մասը՝ բուրժուազիան եւ սահմռկած ինտելիգենցիան համարեա ամէն տեղ ոչ մի կերպով չէ նպաստում գործի յառաջդիմութեան եւ շատ անտարբեր է վերաբերւում նրան: Ոմանք դէմ չլինելով յեղափոխութեան՝ դժգոհ են յեղափոխական գործը առաջ տանող կազմակերպութիւններից եւ այդ պատճառով իրենց ետ են պահում գործից, իսկ միւսները կարծում են, թէ այժմ անմտութիւն է չարունակել յեղափոխական ձեռնարկութիւնները: Հաւատ եւ համակրութիւն դէպի գործը նկատում է, այն էլ ոչ այնքան բուռն չափերով, միայն հասարակ ժողովրդի խաւերում՝ արհեստաւորների, բանուորների, գործատարների, մանր վաճառականների եւ գիւղական ամբոխի մէջ, որտեղ մուտք է գործում պրոպագանդան:

Վերջին տարուան նշանաւոր դէպքերը, ինչպէս Արշաւանքն(2) ու Գոլսի ցոյցը(3), թէեւ ամէն տեղ եւ ամէն չրջանում խոզել են լաւ տպաւորութիւն, բայց այնուամենայնիւ առաջ չեն բերել երկարատեւ ոգեւորութիւն ու հաւատ դէպի գործի ցանկալի նպատակը: Հասկանալի է, որ այդ դէպքերը աւելի խորը եւ երկարատեւ տպաւորութիւն կը թողնեն ժողովրդի վրայ, եթէ իր ժամանակին ամէն տեղ ինչպէս հարկն է Դաշնակցութեան օրգանի կամ այլ միլոցներով տեղեկութիւններ ու պատմուածքներ տարածուէին այդ դէպքերի մասին. ոչ մի տեղ այդ չի արուել. Քերքը շատ դէպքերը լուռեիամբ է անցել կամ ժժգոյն է նկարագրել. բացի այդ՝ նա քիչ թուով է տարածուել. շատ տեղեր նրա այն համարները, որոնց մէջ կան վերջին դէպքերի նկարագրութիւնները մինչեւ 97 թ. վերջը՝ դեռ մուտք չեն գործել. առահասարակ, պրոպագանդան ամէն տեղ ու ամէն չրջանում չատ թոյլ եւ անգործ է եղել: Բացի ընդհանուր անյաջող պայմաններից, դրան քիչ չի նպաստել օրգանը, որը եղած պահանջներին չատ քիչ ու աննչան բաւարարութիւն է տուել ու իր կոչման բարձրութեան չի հասել դեռ: Ճեղափոխական գրականութիւնը շատ աղքատ է, Դաշնակցութեան մի քանի հրատարակութիւնները, յեղափոխական բովանդակութիւն ունեցող բրոշիւրները մեծ մասամբ վաղուց սպառուել են ու այլեւս չեն տարածուում հասարակական խաւերում: Շատ տեղերում, մանաւանդ գիւղերում, ժողովուրդը գաղափար ունի հայկական չարժման ու նրա նչանաւոր մոմենտների մասին միայն գաղթականների ու կամաւորների անչուք պատմութիւններից. կանոնաւոր ու գիտակցական յեղափոխական պրոպագանդան անհամեմատ աւելի մեծ օգուտներ կը տար, եթէ մուտք գործէր ու մշտական գիտութիւն ունենար այդ խաւերում: Այն տեղերում, ուր կան հայաչատ քաղաքներ ու զուտ հայարնակ գիւղեր, նկատում են չատ թոյլ կապեր գիւղերի ու քաղաքների միջեւ. կան տեղեր, ուրանք մեծամասնութիւն են կազմում, որտեղ ոչ մի կապ գոյութիւն չունի, բազմաթիւ գիւղերում կազմակերպութեան ոչ մի նչոյլ չկայ, մի քանի գիւղերում թէեւ տեղի են ունենում ժողովարարութիւններ, բայց այդ էլ պատահական, միանուագ. չատ հազուագիւտ գիւղերում կայ տեղական կոմիտէ, որը գործ է կատարում ու նիւթական միլոցներ է հայթայթում միչտ:

Սակայն, չնայելով հասարակութեան մէջ տիրող այդ ընդհանուր հիասթափման եւ մի տեսակ չուարած դրութեան, գործը ոչ մի տեղ դեռ չի մեռել, նուիրուած ոյժեր թէեւ քիչ թուով, բայց ամէն տեղ կան: Հասարակութեան այն չրջանները, որոնք հաւատում են գործին, ամէն տեղ, ինչպէս յայտնեցին ներկայացուցիչները, միաձայն կրկնում են, որ գործը պէտք է չարունակուի անընդհատ, որ յեղափոխութիւնը մեր պատմական կեանքի վերջին չրջանի բնական հետեւանքն է, որ նրան դադարեցնել ո՛չ հնարաւոր է եւ ո՛չ էլ ցանկալի:

Համարեա բոլոր տեղերից առաջարկում են մեծ ուչադրութիւն դարձնել երկրի վրայ, կենտրոնացնել հնարաւորութեան չափ մեծ քանակութեամբ կոմունալ նիւթական միլոցներ, ուժեր եւ գործիքներ այն կէտերում, որոնց մասին որոշում է կայացել անցեալ 1897 թ. Ընդհ. Ժողովում: Ծոյցերը Գոլսում հնարաւորութեան դէպքում միչտ ու ամէն տեսակ պայմանների մէջ ցանկալի են, քանի որ նրանց միլոցով կարելի է զգալի կերպով չօչափել եւրոպական չահերը եւ առաջ բերել նրա միլոցմտութիւնը. բացի Գոլսի ցոյցերից ցանկալի են այն միւս կէտերում, որտեղ իր չահերը կարող են չօչափել:

Արշաւանք կրկին կարելի է ձեռնարկել, եթէ հանգամանքներն այդ պահանջեն, եթէ նրա միլոցով կարելի լինի ներսի գործերին, երբ նրանք տեղի ունենան, աւելի մեծ ոյժ տալ, չլարել կառավարութեան ուժերը, որ նա չկարողանայ մի տեղի վրայ, ուր ծանգած լինի ապստամբութիւնը, կենտրոնացնել իր ուչադրութիւնը: Բոլոր տեղերից առաջարկում են լուրջ ուչադրութիւն դարձնել Դաշնակցութեան օրգանի ու պրոպագանդի վրայ, բարեփոխել օրգանը, աւելի հետաքրքիր դարձնել նրան, տալ բազմակողմանի ընթերցանութեան նիւթ յեղափոխական բովանդակութեամբ, մատչելի դարձնել հասարակ դասի ընթերցողների համար, հարստացնել յեղափոխական գրականութիւնը զանազան տեսակի գրքոյկներով մեր եւ օտար կեանքից:

Ներկայացուցիչների զեկուցումներից յետոյ Բիւրոյի անդամներից մինը զեկուցում ներկայացրեց Բիւրոյի գործունէութեան մասին: 1897 թ. ընթացքում Բիւրօն իր գլխաւոր ուչադրութիւնը դարձրել է նոյն թուի Ընդհ. Ժողովի որոչումների վրայ: Այդ որոչումներից յաջողուել է իրագործել Արշաւանքը, որը կատարուեց չատ յաջող կերպով, ու Գոլսի ցոյցը: Արտասահմանեան Բիւրօն, որը համաձայն Ընդհանուր Ժողովի որոշման պէտք է կազմակերպուէր, գոյութիւն չստացաւ, քանի որ արտասահմանի ընկերները չհամաձայնուեցին ընդունել Ընդհանուր Ժողովի իրեւ ընդհանուր: Մի քանի պատճառաբանութիւնների թուում նրանք մատնանչում են անում այն հանգամանքի վրայ, որ նրանց ներկայացուցիչը իր ժամանակին ներկայ չէ եղել Ընդհ. Ժողովին, անմիջապէս չի մասնակցել նրա պարապմունքներին: Բիւրօն իւր կողմից ոչինչ չի խնայել համոզելու համար նրանց՝ ընդունել Ընդհանուր Ժողովի այդ որոչումը, բայց անչօդուտ: Այդ թերիմացութիւնները բնականաբար դանդաղեցրել են արտասահմանի գործունէութիւնը եւ չեն բերել նրան այն հետեւանքներին, որոնք ցանկալի էին. արտասահմանում տեղի ունեցած ցոյցերը կարող էին աւելի ազդու ու չօդտակար լինել, եթէ հէնց սկզբից այդ թերիմացութիւնները գոյութիւն չունենային: Երկրի ներսում աչքի ընկնող գործիչներ չի չօդտակարել անել, բայց կենտրոնացման համար որոչ նախապատրաստութիւններ արուել են: Թէեւ Ժողովարդի հետ ուղղակի կապեր չեն հաստատուել եւ մինչեւ այժմ մարդ չի գնացել այդտեղ, բայց նիւթեր որոչ քանակութեամբ մատել են: Գարնաչօրեայ ցրտերն ստիպուած է եղել հետաձգել, թէեւ ժողովիների հետ հաստատած բարեկամական կապերը չեն խախտուել այնտեղ:

Շամխոր(5) հետ յարաբերութիւններ կան. այնտեղ ուղարկուած են որոչ քանակութեամբ մատաղան միլոցներ, գործիքներ:

Բոլոր զեկուցումները լսելուց յետոյ՝ Ժողովը զբաղուեց հետեւեալ ընդհանուր հարցերով:

Ա.— Ինչո՞վ պէտք է բացատրել այն հանգամանքը, որ նոյն ռուսահայ հասարակութիւնը, որ 90–91 թուականներին ոգեւորութեամբ էր վերաբերւում դէպի յեղափոխական գործը, այժմ գրեթէ անտարբեր է:

Բ.— Որքա՞ն անկեղծ են այն ինտելիգենտները, որոնք մերժում են յեղափոխականներին օգնել, պատճառ բերելով որ իրանց համոզմունքով այժմ չանցանք է չարունակել յեղափոխական գործունէութիւնը թուրքիայում:

Գ.— Որքա՞ն հիմնաւոր է նրանցից անկեղծների համոզմունքը:

Այդ հարցերի վերաբերմամբ Ժողովը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.—

ա) Ռուսահայ հասարակութեան հիմնական մեծ մասը բացատրւում է մասամբ յեղափոխական կազմակերպութիւնների եւ գործիչների պակասութիւններով, մասամբ էլ եւ գլխաւորապէս այդ նոյն հասարակութեան ամբոխային եւ սորկական հոգեբանութեամբ:

բ) Հակայեղափոխական ինտելիգենտների մէջ միանգամայն անկեղծներ չատ հազուագիւտ են, իսկ մնացածները կամ ի բնէ աչքծակական աչխարհահայեացքի կուսակիցներ են, որոնք հիմնաքափուած յեղափոխական են ձեւանում, կամ այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնք յեղափոխութեան դէմ են խօսում՝ միայն իրանց դրպանի եւ անձի ապահովութեան տեսակէտից:

գ) Անկեղծ յեղափոխականների պատճառաբանութիւնները միայն ըստ երեւոյթին են հիմնաւոր եւ չեն դիմանում լուրջ քննադատութեան:

Որովհետեւ երկար կը լինէր արձանագրութեան մէջ յառաջ բերել այն հիմքերը, որոնցով Ժողովը եկաւ այդ եզրակացութեան, որոշուեց այդ հիմքերը տպել առանձին եւ տարածել հասարակութեան մէջ:

Ցետոյ, ի նկատի ունենալով պատմական րոպէի լրջութիւնը եւ այն հանգամանքը, որ թէ՛ մեր արտասահմանեան ընկերները եւ թէ՛ մեր չրջանի բոլոր կոմիտէները պահանջում են որքան կարելի է չուտ Ընդհանուր Ժողով հրաւիրել, Շրջանական Ժողովը վճռեց, որ անհրաժեշտ է Ընդհ. Ժողով հրաւիրել՝ որքան չելով ժամանակը: Այնուհետեւ աչքի առաջ ունենալով զանազան հանգամանքներ եւ, ի միջի այլոց, խմբագրութեան ուղարկած դրութիւնը, Ժողովը որոշեց առաջիկայ Ընդհ. Ժողովը գումարել Սարուստանում(6) եւ կազմեց այն՝ չրջանների ու մարմինների ցուցակը, որոնք պէտք է ներկայացուցիչներ ուղարկեն գումարուելիք Ընդհ. Ժողովին: Այդ ցուցակի համաձայն, Սարուստանը բաժանուեց 10 չրջանի, որոնցից իւրաքանչիւրը պէտք է ուղարկէ մի-մի ներկայացուցիչ, բացի 2 ներկայացուցիչ, Սարուստանի ուսանողութիւնը 1 ներկայացուցիչ, Վրկիստան պէտք է ուղարկէ 2 ներկայացուցիչ. Սեւաստանից(7)՝ Շամիր, Տովասար, Ծաղիկ, Ոսկեհանք մի-մի ներկայացուցիչ: Եգիպտոս, Ամերիկա, Եւրոպա, Գալքանեան թերակղզի եւ արտասահմանեան ուսանողութիւնը՝ մի-մի ներկայացուցիչ: Բացի այդ, Բիւրօն պարտաւոր է հրաւիրել բոլոր այն գործիչները, որոնք Ընդհ. Ժողովի ժամանակ կը գտնուեն Սարուստանում: Որոշուեց, որ այն մարմինը, որ չի կարող ներկայացուցիչ ուղարկել, կարող է ձայնը տալ գրաւոր կամ լիազորութիւններ տալ ում որ կամենայ:

Բացի այդ, Ժողովը կազմեց հետեւեալ հարցերի ցուցակը.—

1. *Ընդհանուր Ժողով.*
2. *Տակտիկա(8).*
3. *Կազմակերպութիւն.*
4. *Պրոպագանդա(9).*
5. *Դրամական դրութիւն.*
6. *Միութիւն:*

Քննելով այդ հարցերը՝ Ժողովը յայտնեց հետեւեալ կարծիքները եւ տուեց հետեւեալ որոշումները, որ անհրաժեշտ էր գտնում առաջարկել Ընդհ. Ժողովին ի քննութիւն:

I ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Ոմանք պնդում էին, թէ Ընդհ. Ժողովը պէտք է հրաւիրել միայն այն ժամանակ, երբ հանգամանքները այդ պահանջին, պատճառ բերելով այն, որ Ընդհ. Ժողով գումարելու համար հարկաւոր է բաւական գումար ծախսել (ճանապարհածախսեր) գործիչներին որոշ ժամանակով հեռացնել գործից ու բնութիւնը վրանդին ենթարկել նրանց եւ այն, որ կարիք չի լինել Ընդհ. Ժողով գումարել որոշուած ժամանակ: Մեւսները, դրա հակառակ, պնդում էին, թէ պէտք է անպատճառ պարբերաբար Ընդհ. Ժողով գումարել, որովհետեւ այդ Ժողովն է միակ ձեռնհաս մարմինը վճռելու կարեւոր հարցերը եւ յարմարեցնելու մեր ընթացքը հանգամանքների պահանջին. իսկ այժմ քաղաքականութիւնը այնպիսի արագ եւ դիւրափոփոխ ընթացք է ստացել եւ յեղափոխական գործը այնպիսի ֆազիսի(10) մէջ է, որ հեղինակաւոր որոշումներ անհրաժեշտ կը լինեն ամենաքիչը 1–2 տարին մի անգամ: Վիճաբանութիւններից յետոյ 13 ձայնով 2ի դէմ որոշուեց Ընդհ. Ժողով հրաւիրել պարբերաբար, որոշ ժամանակամիջոցներից յետոյ, իսկ հանգամանքների պահանջած ժամանակ՝ ե՛ւ որոշուած ժամանակամիջոցներից առաջ:

Այնուհետեւ քուէարկուեց այն հարցը, թէ քանի՞ տարին մի անգամ պէտք է Ընդհ. Ժողով գումարել. 8 հոգի ցանկութիւն յայտնեցին, որ Ընդհ. Ժողով գումարուի ոչ ուշ քան երկու տարին մի անգամ, իսկ 7 հոգի՝ տարին մի անգամ:

II ՏԱԿՏԻԿԱ

Ա. Ցուցական գործունէութիւն եւ ուժերի կենտրոնացում.— Տակտիկայի վերաբերեալ գլխաւոր հարցերն էին ցուցական գործունէութիւն եւ ուժերի կենտրոնացումն երկրի որոշ կէտերում, իրրեւ նախապատրաստութիւն ապագայ ապստամբութեան համար: Ժողովականներից երկու հոգի՝ մէկը երկրացի, միւսը երկրում անմիջական գործ կատարած ռուսահայ, պնդում էին, թէ այդ երկու տեսակ գործունէութիւններից պէտք է ընտրել կա՛մ մէկը կամ միւսը, որովհետեւ նրանք միմեանց խանգարում են՝ ջլատելով մեր առանց այն էլ սահմանափակ ուժերը. առաջինը, չերհելով Գոլսի մինչեւ այժմ եղած ցոյցերի (մանաւանդ Օսմ. բանկի գրաւման) անհրաժեշտութիւնը եւ օգտակարութիւնը, իրրեւ յեղափոխական գործունէութեան բնորոշ արտայայտութիւնների եւ դիպլոմատիայի վրայ ազդելու հիմնական փորձերի, գտնում էր, որ այսուհետեւ, այդ զօրեղ ցոյցերի եւ նոյնիսկ 100 հազար կոտորածների անհետեւանք մնալուց յետոյ՝ անմտութիւն է ցուցական գործունէութիւնը, եւ բերելով կրետէի օրինակը, որ կարող է ազատութիւն յուսալ միայն այն պատճառով, որ չնորհիւ իր ներքին ուժերի ընդունակ գտնուեց ամիսներով դիմադրել, նա պնդում էր, թէ մեր միակ ելքն է այժմ ներքին ոյժ ձեռք բերել ապագայ երկարատեւ դիմադրութեան համար եւ այդ նպատակով ամէն ջանք թափել հետզհետէ բուն երկրի մէջ որոշ կէտերում ռազմական ոյժ կենտրոնացնելու (որի համար հարկաւոր կը լինի 8–10 տարի): Երկրորդը, ընդհակառակը, ապացուցնում էր, թէ ցուցական գործունէութիւնը երբէք այնքան անհրաժեշտ չի եղել, որքան այժմ եւ թէ զէնքերի կենտրոնացում բուն երկրում այժմ անհնարին է: Նա պընդում էր, թէ այդ նպատակով տարիների ընթացքում ձեռնարկած փորձերը, չնորհիւ երկրում տիրող անտանելի պայմանների եւ մեր միլոցների (թէ՛ մարդկանց եւ թէ՛ դրամի կողմից) չնչինութեան, իրանց նպատակին չեն հասնում, զէնքերը կորչում են, նոյն իսկ ծախւում են մեր թշնամիներին, կամ թէ բռնւում են եւ առաջ են բերում խիստ խուզարկութիւններ, ընդհարումներ, կողոպուտ, բռնութիւն, երբեմն ե՛ւ կոտորած, որոնց հետեւանքը լինում է աչխատանքի, դրամի եւ աչքի ընկնող ուժերի կորուստ եւ հարստահարուած ժողովրդի մէջ հազիւ նչմարուող յեղափոխական ոգու թուլանալը: Կռուել երկրի մէջ մեր քըչնամու հետ այժմ մենք անկարող ենք. պատրաստուել կռուելու համար նոյնպէս չենք կարող, մինչեւ որ չի փոխուեն պայմանները, իսկ այդ պայմանները փոխուել կարող են միայն չնորհիւ այն բեմֆորմների(11), որոնց ծրագիրը մշակել են եւրոպական տէրութիւնները եւ որոնց իրագործումը պահանջում են նրանք թուրքիայի կառավարութիւնից: Այդ բեմֆորմներն են ներկայ մոմենտի հարցը. նրանք մեզ խոստացուած են Եւրոպայի կողմից եւ մօտակայ միակ նպատակը պէտք է լինի մեր բոլոր ուժերը լարելով՝ պահանջել եւ ստանալ այդ բեմֆորմները. իսկ այդ բեմֆորմները կարելի է ստանալ ոչ թէ երկար տարիներ լուռ ու մունջ պատրաստութիւններ տեսնելով, այլ կռիւ մղելով, ցոյցեր անելով. այդ կռւում ոյժն ու չաջողութիւնը կարող է մեր կողմը լինել, եթէ նա մղուի ոչ թէ երկրի խորքում, որտեղ մենք չատ քիչ ենք, որտեղ մենք յաճախ չաղթւում ենք ու անխնայ, անպաչտպան կոտորւում հեռու Եւրոպայի հսկող աչքից եւ որտեղի մեր ամենափայլուն գործերը (96ի Վանի հերոսական կռիւը եւ 97ի չաղթական Արչաւանքը) մնում են գրեթէ անչայտ Եւրոպայի, այլ Թուրքիայի այն կէտերում, որտեղ մենք կարող ենք վճռել Թուրքիայի եւ Եւրոպայի չահերին՝ այնպիսի զօրեղ եւ քիչ մարդ ու դրամ պահանջող զէնքի միջոցով, ինչպէս ռումբն է. այդ կրկնակի չահերին մենք կարող ենք վճռել ծովեզերեայ Թուրքիայում, իսկ ոչերութեան մնացած կէտերում մենք կարող ենք կատարել միայն անհետեւանք հերոսութիւններ, որոնք կարող են նիւթ չինել վիպասանութեան, բայց ոչ նպատակ յեղափոխութեան: Ցոյցեր անհրաժեշտ է անել միայն այնպիսի կէտերում, ուր չօչափւում են Եւրոպայի չահերը եւ որտեղ չուտով կարելի է սպասել նրանից օգնութիւն. մնացեալ կէտերում նրանք միտք չունեն, իսկ զէնքերի կենտրոնացման կարելի կը լինէր դիմել միայն այն դէպքում, եթէ բեմֆորմները հերթական հարց չլինէին կամ եթէ արդէն մոռցուած լինէին եւ մենք մտադիր լինէինք ձգտել աւելի հեռաւոր նպատակների: Որ ցոյցերը ունենում են ազդեցութիւն, ցոյց է տալիս այն հանգամանքը, որ Սուլթանի կառավարութիւնը դիմում է Դաչնակցութեան եւ խոստումներ անում՝ խնդրելով դադարեցնել ցուցական գործունէութիւնը:

Ժողովականների մեծամասնութիւնը, սակայն, գտնում էր, թէ պէտք է չարունակել միաժամանակ ե՛ւ ցուցական գործունէութիւնը ե՛ւ ուժերի կենտրոնացումը: Այդ մեծամասնութեան կարծիքով ցուցական գործունէութիւնը չի կարելի դադարեցնել, որովհետեւ ցոյցերը անկասկած ազդեցութիւն գործում են Եւրոպայի վրայ եւ կարող են չաղթղթել բեմֆորմների(11) մոցնելը, մինչդեռ ուժերի կենտրոնացումը ըստ էութեան պէտք է գաղտնի պահուի եւ լուռ ու մունչ կատարուի այնպէս, որ եթէ մենք միայն կենտրոնացմամբ զբաղուինք, Եւրոպան կարող է հանգիստ սրտով մեզ մոռնալ եւ հայկական հարցը մահուդի տակ դնել: Բայց եւ չի կարելի միայն ցոյցերով բաւականանալ, որովհետեւ նախ՝ կարող են եւ ցանկալի նպատակին չհասնել, այնպէս որ մեր չոյսը էլի կը մնայ երկրի ներքին մասերի չարժումների վրայ, եւ երկրորդ՝ ցոյցերը այն ժամանակ են նշանակութիւն ունենում, երբ ենթադրւում է, թէ չենում են

Երկրի ժողովրդի եւ ուժի վրայ: Եթէ Եւրոպան, երբ մենք նրա շահերին ցոյցերով վնասում ենք, բարեխօս է հանդիսանում մեզ համար Թուրքիայի առաջ և ապահովում է նրան ուշադրութիւն դարձնել մեզ վրայ, այդ նրանից է, որ հիմնաւոր է համարում մեր պահանջները եւ մեզ վրայ նայում է իբրեւ ամբողջ ժողովրդի ներկայացուցիչների վրայ, հակառակ դէպքում նա կարող էր միանալ Թուրք կառավարութեան հետ եւ կոտրել մեզ հետ՝ իբրեւ իր չհաշերին վնասող տարրի հետ: Բացի այդ, Երկիրը փոխադրուած զէնքերից մի մասը ճիշդ է, կորել է, բայց միւս մասը տեղ է հասել եւ արդէն օգուտներ է տուել բնակչութեան (տեղ-տեղ զէրծ պահելով նրան կոտորածից), որ այժմ աւելի է սկսել հակահանալ զէնքի դիմը եւ առանց մեզ էլ ձրդտում է ձեռք բերել զէնք· այնպէս որ կենտրոնացումը այսուհետեւ աւելի եւս յաջողութեամբ կարելի է կատարել, եթէ, մանաւանդ, հարկ եղած ուշադրութեամբ և եռանդով սկսենք վերաբերուել այդ գործին:

Վիճաբանութիւններից յետոյ Ժողովը բոլոր ձայներով 2ի դէմ վճռեց առաջարկել Ընդհ. Ժողովին շարունակել ցուցական գործունէութիւնը եւ զէնքերի կենտրոնացումը զուգընթաց, Ծողնելով Բիւրօներին, հանգամանքների պահանջի համաձայն, թէ ուժերի ո՛ր մասը պէտք է ցոյցերի վրայ գործադրուի եւ ո՛րը կենտրոնացման:

Բ· Բարեկամութիւն Երկրում ապրող միւս ցեղերի հետ եւ յարաբերութիւն թուրքահպատակ ուրիշ ազգերի յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ·- թէ՛ ազգերի ու ցեղերի համերաշխութեան տեսակէտից եւ թէ՛ գործի յաջողութեան տեսակէտից, ժողովականները բոլորը ցանկալի էին համարում բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանել բուն Երկրում ապրող ուրիշ ցեղերի հետ, սակայն, բոլորն էլ ցաւելով խոստովանում էին, որ Թուրք ժողովրդի հետ այժմ հայերին համերաշխ լինել անկարելի է, քանի որ նրանց բաժանում է այնքան արիւն եւ վիրաւորանք:

Ջրդեռի վերաբերմամբ ոմանք նոյն կարծիքին էին եւ պնդում էին, թէ հայերի եւ Թուրքերի կռւում քիւրդերը Թուրքերի կողմը կը լինեն եւ եթէ ոչ միչտ ինքնաբերաբար, գոնէ նրանց հրամանով կը կոտորեն ու կը կողոպտեն հայերին, որովհետեւ քրդերը միչտ իրանց չահը ի նկատի կ'ունենան եւ դաշնակից կը լինեն զօրեղ հարստահարողին եւ ոչ թէ Թոյլ ապստամբին, լաւ իմանալով, որ հակառակ դէպքում, Թուրքերը իրանց էլ հայերի վիճակին կը հասցնեն: Ապստամբին դաշնակից լինել եւ ապստամբել կարող են նրանք, որոնք դժգոհ են իրենց դրութիւնից, իսկ քիւրդերը չատ լաւ են զգում իրանց այժմեան պայմաններում: Միւսները, ընդհակառակը, պնդում էին թէ քիւրդերի գոնէ մի մասը կարող է չատ վտանգաւոր եւ օգտակար դաշնակից լինել հայերին. եզիդներ եւ ուրիշ չատ քրդական ցեղեր, որոնց մի մասը մահմետականացած հայեր կարելի է ենթադրել, բարեկամաբար են տրամադրուած դէպի հայերը եւ յաճախ, պաշտպան են հանդիսանում մեզ, իսկ ուրիշ քրդական ցեղերը (խօսքը համիտականների մասին չէ) մեզ դէմ դրգռում են կառավարութեան գործակալ մօլլաները հաւատացնելով, թէ հայերի նպատակն է ազատութիւն ձեռք բերելով բէկ դառնալ քիւրդերի գլխին: Մենք էլ մինչեւ այժմ առանձնապէս չենք աչխատել ձեռք բերել քիւրդերի բարեկամութիւնը, եւ մինչեւ անդամ յարձակումներ ենք գործել նրանց վրայ, մինչդեռ նրանք այնպիսի ոյժ են ներկայացնում Փոքր Ասիայում, որ արհամարհել չի կարելի եւ թշնամացնել վերին աստիճանի վտանգաւոր է:

Ասորիների եւ առհասարակ Թուրքահպատակ քրիստոնեաների վերաբերմամբ կարծիքների տարբերութիւն չկար: Ժողովականները համաձայն էին նոյնպէս եւ ուրիշ Թուրքահպատակ ազգերի յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ յարաբերութիւններ ունենալու հարցի վերաբերմամբ:

Վիճաբանութիւններից յետոյ Ժողովը որոշեց·— 1) (Միաձայն) Դիմել Թուրքահպատակ հայերին հարեւան բոլոր ցեղերին եւ նրանց լեզուով գրուած Թուուցիկ Թերթերով բացատրել մեր ծրագիրը, հաստատելով, որ մեր նպատակն է ձեռք բերել ներքին ինքնավարութիւն հայկական նահանգների համար, մի բան, որ չի խանգարում ուրիշ ցեղերին ճնշուելն ու հարստահարուելն(12):

2) (Միաձայն) Գրաւոր բանակցութիւններ սկսել եւ պատգամաւորութիւն ուղարկել ասորիների մօտ բարեկամական կապեր հաստատելու համար:

3) (Միաձայն) Յարաբերութիւններ սկսել Թուրքահպատակ միւս ազգութիւնների յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ համերաշխ գործակցելու համար:

Եւ 4) (Ձայների մեծամասնութեամբ) Դիմել Թուրքահպատակ բոլոր մեր վիճակակից ազգութիւններին բացատրելով, որ մեր նպատակն է ձեռք բերել ներքին ինքնավարութիւն հայկական նահանգների համար, եւ առաջարկել նրանց համերաշխ գործելով մեզ հետ, ձգտել այն նպատակին վերաբերմամբ, որտեղ իրանք են բնակչութեան կենտրոնական գերիչխող տարրը կազմում: (Փոքրամասնութիւնը դէմ էր, պնդելով թէ այդպիսի դիմումն չօչափելի օգուտներ չբերելով՝ կարող է նոյնիսկ վնասել մեր դատին: Աւելորդ հիմքեր տալով Թուրք կառավարութեան ձեռքը բռնութիւնները չգործադրելու այն պատրուակի համար, որ առանց այն էլ նա առաջ է բերում Եւրոպայի դէմ, թէ բռնութիւններ հարկաւոր են ոչ միայն հայկական նահանգների համար, այլ եւ ամբողջ Թուրքիայի համար):

Գ· Արշաւանք դրսից·— Բոլորը համաձայն էին, որ Սարուստանի սահմանակից մասերում արշաւանքը կարող է վնասակար հետեւանքներ ունենալ մեզ համար, իսկ Վրէժոստանի սահմաններից արշաւել գոնէ 2 տարի անհնար է, ինչպէս հեղինակաւոր կերպով պնդում էին անցեալ տարուան արշաւանքի բոլոր մասնակցողները:

Դ· Միճարէթի(4) պաշտպանութիւն·— Միաձայն որոշուեց 20 հոգուց բաղկացած խումբ ուղարկել Միճարէթ, որպէսզի տեղում գտնուած նոյնքան մարդկանց հետ կազմակերպեն Երկրի պաշտպանութեան գործը:

III ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Ա· Բիւրօ եւ նրա յարաբերութիւնները կոմիտէների հետ·— Բոլորը համաձայն էին այն բանում, որ Բիւրօն հիմնուած լինելով Ծրագրի համաձայն, իբրեւ լոկ տեղեկատու հիմնարկութիւն, իրերի բնական պահանջին համապատասխանելով դարձել է կիսավարչական մարմին, որ չէ հակասում ապակենտրոնացման սկզբունքին, որովհետեւ լաւ հասկացուած ապակենտրոնացումը դէմ չէ այնպիսի կենտրոնական հաստատութեան, որ չխանգարելով տեղական հարցերի մէջ եւ կատարեալ ազատութիւն տալով այդ հարցերում տեղական գործիչներին՝ հսկում է, սակայն, նրանց գործունէութեան, համաձայնեցնում է իրար հետ նրանց այն քայլերը, որոնք ընդհանուր նշանակութիւն ունին եւ առհասարակ նախաձեռնող է հանդիսանում և վարում է ընդհանուր գործը ծրագրի եւ Ընդհ· Ժողովի վճիռների գծած սահմաններում:

Կենտրոնական մարմնի Թուի մասին, սակայն, երկար վիճաբանութիւններ եղան: Աննչան մեծամասնութիւնը (10 ձայն 9ի դէմ) պնդում էր թէ չպէտք է խիստ փոփոխութիւններ մտցնել եղած կարգերի մէջ, այլ պէտք է եղածը, որ երեսան է եկել իբրեւ բնական ծնունդ իրականութեան, աւելի եւս զարգացնել այն ուղղութեամբ, որ ցոյց է տալիս կեանքը: Այդ տեսակէտից նրանք անհրաժեշտ էին համարում Թողնել 2 Բիւրօ՝ — մէկը Սարուստանում, մէկը՝ արտասահմանում, տալով նրանց կիսավարչական իրաւունքներ իրանց չրջանում (մի կողմից Սարուստան, Վրէժոստան եւ Երկրի մի մասը, միւս կողմից արտասահման եւ Երկրի միւս մասը)(13):

Փոքրամասնութիւնը բաժանուում էր երկու մասի, մի մասը բերելով Միացեալ Նահանգների եւ Շուէյցարիայի օրինակները՝ պնդում էր, որ ապակենտրոնացման սկզբունքը դէմ չէ կենտրոնական վարչութեան եւ առաջարկում էր կազմել մի կենտրոնական վարչութիւն, որ ընտրուելով Ընդհ· Ժողովից՝ կը վարի գործը այդ Ժողովի վճիռների համաձայն: Միւս մասը առաջարկում էր բաժանել Երկիրը մի քանի մասերի, նայելով թէ որքան կէտերում պատասխանատու գործեր կը լինեն կատարելու, նշանակել այնտեղ գործադիր պատասխանատու մարմիններ աչքի ընկնող տեղական եւ դրսի գործիչներից, տալ նրանց կենտրոնական կոմիտէների իրաւունքներ, բաժանել բուն Երկրից դուրս եղած սահմանակից տեղերը այնպէս, որ նրանցից ամէն մէկը օժանդակիչ համարուի Երկրի չրջաններից մէկին, հիմնել այդ չրջաններին կից Բիւրօներ, որոնցից իւրաքանչիւրը կը հանդիսանայ օժանդակիչ իր կենտրոնական կոմիտէին: Գործակատարութիւն դնել կենտրոնական կոմիտէների եւ նրանց կից Բիւրօների վրայ տանիլ գործը իրանց չրջանում Ընդհ· Ժողովի վճռի համաձայն եւ իրաւունք տալ նրանց ընտրել իրանց մէջից մի–մի ներկայացուցիչ ամէն չրջանից (կենտրոնական կոմիտէն եւ կից Բիւրօն միացած), որոնք հարկաւոր դէպքում ժողովուելով կարողանան 1) հանդիսանալ ամբողջ կազմակերպութեան ներկայացուցիչ Եւրոպայի եւ Թուրքիայի առաջ, 2) վճռել այնպիսի ընդհանուր հարցեր, որոնք դուրս լինելով մի չրջանի իրաւասութիւնից եւ չօչափելով ուրիշ չրջանների չահերը, այնքան կարեւոր չեն լինի սակայն, որ պէտք լինի նրանց համար դումարել Ընդհ· Ժողով:

Հետեւեալ Ժողովում խօսք եղաւ նրա մասին, թէ տա՛լ արդեօք իրաւունք Բիւրօներին փոխել Ընդհ· Ժողովի վճիռները հանգամանքների պահանջի համաձայն, այսինքն՝ չկատարել Ընդհ· Ժողովի որոշածը եւ ձեռնարկել այնպիսի բան, որ չէ որոշուած Ընդհ· Ժողովից: Միաձայն վճռուեց, որ այնպիսի դէպքերում, երբ այդպիսի արմատական փոփոխութիւն կարող է պահանջուել հանգամանքների փոփոխման չնորհիւ (դիցուք, յունական պատերազմի նման մի բան կամ ուրիշ ցեղի ապստամբութիւն), Բիւրօները պարտական են հրաւիրել Ընդհ· Ժողով, եթէ այդ անկարելի լինի, դոնէ Չրջանական Ժողով: Ցետոյ ձայները բաժանուեցին· 8 հոգի այն կարծիքին էին, որ եթէ այնքան չտապով պահանջուի վճիռ, որ անհնար լինի գումարել նոյնիսկ Չրջանական Ժողով(14), այն ժամանակ Բիւրօները կարող են իրանք վճռել հարցը, պարտաւոր լինելով, սակայն, նախապէս նամակներով իմանալ մօտակայ կոմիտէների կարծիքները, առնել այն կոմիտէի համաձայնութիւնը, որտեղ կատարուելու է գործը, եւ արդարացնել իրենց վարմունքը յատուկիկայ Ընդհ· Ժողովի առաջ· իսկ 5 հոգի այն կարծիքին էին, թէ Բիւրօները առանց Ընդհ· կամ Չրջանական Ժողովի, իրաւունք չունին հիմնական փոփոխութիւն մըտցնել Ընդհ· Ժողովի վճիռների մէջ, այլ կարող են միայն երկրորդական փոփոխութիւններ մտցնել, այն էլ խորհրդակցելով պատասխանատու մարմինների կամ նրանց ներկայացուցիչների հետ: Այնուհետեւ որոշուեց՝ 1) (Ձայների բացարձակ մեծամասնութեամբ)

որ Բիւրոյի անդամներին ամէն տարի ընտրում է Շրջանական Ժողովը, 2) (ձայների մեծամասնութեամբ) որ Բիւրոյի անդամները չփոխուեն ամէն անգամ բոլորը միասին, այլ մի անգամ կանոնաւոր ընտրուելուց յետոյ, մաս մաս, այնպէս որ ամէն տարի դուրս գայ Բիւրոյի կազմութիւնից նրա փոքրամասնութիւնը նորից վերընտրուելու իրաւունքով, 3) (միաձայն) որ Բիւրոյի անդամները պարտական են իրանց Ժողովներին հրաւիրել խորհրդակցական ձայնով պատասխանատու մարմինների անդամ եղած այնպիսի անձնաւորութիւնների, որոնք կարող են օգտակար լինել ընդհանուր հարցեր քննելիս, 4) (միաձայն) որ Բիւրոյի անդամները բոլորը լինեն մշտապէս միեւնոյն տեղում ապրող անձնաւորութիւններ, թուով առնուազն 5 հոգի, փոխանակ այժմեան կարգի, որի համաձայն Բիւրոյի անդամներից 3ը Մեծ Քաղաքումն(15) են ապրում, իսկ միւսները զանազան հեռաւոր կէտերում, 5) (բոլոր ձայներով 4ի դէմ) որ Սարուստանում կնիք ունենայ միայն Բիւրօն (իսկ 4ը հարկաւոր էին գըտնում, որ ունենան բացի Բիւրօներից եւ սահմանակից կենտրոնական կոմիտէները), 6) (բոլոր ձայներով 3ի դէմ) որ տեղական մարմինները տեղական կարիքները հոգալուց յետոյ մնացած փողերը ուղարկեն Բիւրոյին կամ ուրիշ մարմինների, միայն թէ Բիւրոյի համաձայնութեամբ:

Բ. *Սարուստանի Շրջանակներ.— Որոշուեց բաժանել Սարուստանը 10 Շրջանակների հետեւեալ կենտրոնական կէտերով.— Մեծ Քաղաք, Ոսկեղջիւր, Նալահանգիստ, Աւազան, Քար, Ջրաբերդ, Արա, Ամուր, Նալբանդ եւ Եկեղեցի(16):*

Գ. *Սարուստանի եւ Վրէժստանի(17) տեղական եւ կենտրոնական Կոմիտէների կազմակերպութիւնը, նրանց իրաւասութեան սահմանները եւ փոխադարձ յարաբերութիւնները.— Որոշուեց որ 1) տեղական կոմիտէները կազմուած լինին ընտրողական սկզբունքով, ինչպէս այդ պահանջում է Ընկերութեան ծրագիրը, 2) որ նրանց ընտրեն տեղական խմբերի ներկայացուցիչները, 3) որ այն քաղաքներում, որտեղ տեղական բուրժուազիան, որեւէ պատճառով չէ կարողանում գործել միւս տարրերի հետ միասին, այդ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները կազմեն մի առանձին կոմիտէ (Շրջանական Ժողովի ձայնի իրաւունքով) տեղական բուն կոմիտէի դիտութեամբ եւ այն պայմանով, որ գոնէ մի անձնաւորութիւն երկու կոմիտէների մէջ էլ անդամ լինի եւ նպաստի նրանց համերաշխ գործունէութեան, 4) որ ամէն մի Շրջանակի տեղական կոմիտէների ներկայացուցիչները հաւաքուելով կենտրոնական կէտում՝ ընտրեն այնտեղ կենտրոնական կոմիտէ, հետեւեալ կերպով. ամէն մի կոմիտէ պէտք է ուղարկի մի ներկայացուցիչ, իսկ կենտրոնական կէտի կոմիտէն այնքան ներկայացուցիչ պէտք է ունենայ, որքան միւս կոմիտէները միասին, 5) որ այդպիսով ընտրուած կենտր. կոմիտէն կը լինի եւ տեղական կոմիտէ կենտրոն կէտի համար, 6) որ կենտրոնական կոմիտէների անդամները փոխուում են մաս–մաս (Բիւրոյի անդամների նման), 7) որ կենտրոնական կոմիտէներն պարտաւոր են հրաւիրել իրանց Ժողովներին խորհրդակցական ձայնով, տեղում գըտնուղ յայտնի գործիչներին եւ այնպիսի անձանց, որոնք կարող են մեծ օգուտ տալ գործին, 8) որ կենտր. կոմիտէները կարող են միմեանց հետ յարաբերութիւնների մէջ մտնել, բայց անդամներ ուղարկել միմեանց չեն կարող առանց Բիւրոյի համաձայնութեան, 9) Վրէժստանը բաժանել երեք Շրջանակների կենտր. կոմիտէներով, որոնցից Մինարէթի կենտր. կոմիտէն կը կազմուի պատասխանատու գործիչներից եւ կը համարուի գլխաւոր, 10) ամէն կենտր. կոմիտէ իրաւունք ունի Թուրքիկ Թերթեր հրատարակել դուրս չգալով Տրապէզի սահմաններից, 11) միայն կենտրոնական կոմիտէները իրաւունք ունին Սարուստանում տեղական գործերի համար, անհրաժեշտ ոեւէ գործիչի ամբողջ տարին ապրուստի միջոց տալ կազմակերպութեան փողերից, այն էլ համաձայնութեամբ Բիւրոյի եւ ամենամայրայիւղ, բացառիկ եւ միանգամայն անհրաժեշտ դէպքերում պարտական լինելով արդարացնել իրանց արածը այդ կողմից Շրջանական Ժողովի առաջ, 12) Վրէժստանը պէտք է ունենայ մի կնիք (10 ձայն), 2 կնիք (6 ձայն):*

Դ. *Շրջանական Ժողով(14).— Որոշուեց 1) չարունակել այսուհետեւ էլ ամէն տարի հրաւիրել Շրջանական Ժողով, 2) որ այդ Ժողովին հրաւիրուեն Սարուստանի, Վրէժստանի եւ Երկրի այն մասի կենտրոնական կոմիտէների ներկայացուցիչները, որ Ընդհ. Ժողովը կը մտցնի մեր շրջանի մէջ, 3) Շրջանական Ժողով գումարելուց առաջ Բիւրօն պարտական է հարցնել է զանազան կենտրոնական կոմիտէների կարծիքները այն հարցերի մասին, որ նրանք կը ցանկանային քննութեան ենթարկել Ժողովում, եւ այդ պատասխաններից օգտուելով՝ կազմել առաջիկայ Ժողովի քննութեան ենթարկուելիք հարցերի ցուցակ ու նախապէս ուղարկել այդ ցուցակը բոլոր կենտր. կոմիտէներին, որպէսզի նրանց ներկայացուցիչները Ժողովի գալիս բերեն իրանց հետ իրանց ուղարկողների կարծիքները, լիազօրութիւն ունենալով ի հարկէ ցուցակից դուրս նոր հարցեր առաջարկել Ժողովին եւ բոլոր հարցերի վերաբերմամբ Ժողովում տեղի ունեցած մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ ձայն տալ իրանց համոզմունքի համաձայն, 4) ամէն տարի Շրջանական Ժողովն է ընտրում նոր անդամներ Շրջանական Բիւրոյին հերթական դուրս եկող անդամների տեղ, 5) առաջիկայ Ընդհ. Ժողովի ժամանակ այն ներկայացուցիչները,*

որոնք եկած կը լինեն չրջանի կենտր. կոմիտէների կողմից, հաւաքուելով առանձին կը կազմեն արտակարգ Շրջանական Ժողով եւ կ'ընտրեն չրջանական Բիւրօն, եթէ Ընդհ. Ժողովը ընդունի 2 մեծ չրջանի բաժանմունքը եւ 2 Բիւրօների սկզբունքը, 6) Շրջանական Ժողովին պէտք է հրաւիրուեն եւ տեղում գտնուած պատասխանատու գործիչները, 7) Շրջանական Ժողովում պէտք է զեկուցում տան եւ հաշիւ ներկայացնեն Բիւրօն եւ կենտր. կոմիտէների ներկայացուցիչները:

Ե. *Արտասահմանեան Բիւրօ.— Որոշուեց 1) որ արտասահմանեան Բիւրօն պէտք է լինի արտասահմանի և Երկրի մի մասի չրջանի համար, կազմակերպութեան ներկայացուցիչ եւրոպական կառավարութիւնների ու հասարակութեան եւ Թուրք կառավարութեան առաջ եւ խմբագրական կոմիտէ կազմակերպութեան Թերթի համար, 2) որ արտասահմանեան Բիւրօն իր այժմեան կազմութեամբ չի համապատասխանում այդ դերին, ուստի պէտք է նոր մարդիկ մտցնել նրա մէջ եւ աւելացնել անդամների քիւը, եթէ այդ հարկաւոր գտնի Ընդհ. Ժողովը, 3) որ արտասահմանեան Բիւրօն ընտրում է Ընդհ. Ժողովի կողմից եւ նրա անդամները մի անգամ կանոնաւոր ընտրուելուց յետը փոխուում են մաս–մաս նորից վերընտրուելու իրաւունքով, 4) որ արտասահմանեան Բիւրօն պէտք է ուսումնասիրի արեւելեան հարցը, եւրոպական քաղաքականութիւնը եւ Թուրքահայաստանը կանոնաւոր կերպով եւ սիստեմատիկ, 5) որ նա պէտք է յարաբերութիւններ պահպանի եւրոպական նշանաւոր քաղաքական եւ հասարակական գործիչների հետ, 6) որ նա պէտք է աշխատի կանոնաւոր պրոպագանդա անել հայկական դատի համար եւրոպական հասարակութիւնների առաջ, 7) որ նա առաջիկայ Ընդհ. Ժողովից առաջ դիմի մեզ համակրող նշանաւոր պետական գործիչներին (օր. Գլադստոն, Բրայս եւայլն) ու խորհրդակցելով նրանց հետ Երկրի դրութեան վրայ՝ յայտնի Ընդհ. Ժողովին նրանց կարծիքները մեր դատի մասին եւ բացի այդ, զեկուցում կազմեն նոյն Ընդհ. Ժողովի համար Թուրքահայաստանում մնացած հայերի Թուի մասին:*

IV ԳՐՈՊԱԳԱՆԴԱ (9)

Ա. *Օրգանի խմբագրական կոմիտէ.— Բոլորը համաձայն էին որ պրոպագանդան մինչեւ այժմ տարուել է շատ Թոյլ կերպով: Բոլորը, բացի մէկից, գըտնում էին, որ կազմակերպութեան օրգանը, իբրեւ Ժողովրդին ոգեւորող, ընդհանուր յեղափոխական հարցեր լուսաբանող եւ մեր դատը փաստաբանող՝ անբաւարար է կատարել իր դերը: Ժողովը որոշեց 1) յանձնարարել խմբագրական կոմիտէին, որ կազմակերպութեան օրգանը կարողանայ կանգնել իր կոչման բարձրութեան վրայ և՛ գրականական տեսակէտից այնպէս, ինչպէս մինչեւ այժմ բարձր է կանգնած եղել բարոյական կողմից, առաջարկել Ընդհ. Ժողովին այնպէս փոփոխութիւն մտցնել խմբագրական կոմիտէի մէջ, որ նրա անդամներից գոնէ մէկը օժտուած լինի օրգանն խմբագրելու համար անհրաժեշտ գրականական պատրաստականութեամբ և ընդունակութիւններով, 2) բոլոր կենտր. կոմիտէները պարտաւոր են նիւթեր եւ, եթէ կարելի է, յօդուածներ ուղարկել կենտր. կոմիտէին(18):*

Բ. *Գրքոյկներ եւ թռուցիկ թերթեր.— Որոշուեց առանձին ուշադրութիւն դարձնել այսուհետեւ այդ ճիւղի վրայ:*

Գ. *Պրոպագանդիստներ.— Որոշուեց 1) Սարուստանում չպահել մշտական պրոպագանդիստներ, որոնց վրայ մեր սկզբունքի դէմ է ծախսել կազմակերպութեան այն փողերը, որոնք հաւաքում են զէնք գնելու Երկրում գործ կատարելու համար, այլ չարունակել հին ձեւով, պէտք եղած ժամանակ պատահական պրոպագանդիստներ ուղարկել հարկաւոր տեղերը, 2) առանձին ուշադրութիւն դարձնել պրոպագանդայի վրայ գիւղերում:*

Դ. *Պրոպագանդա եւրոպական հասարակութիւնների մէջ՝ գրաւոր եւ բերանացի.— Որոշուեց խմբագրութեան վրայ, որ միեւնոյն ժամանակ եւ արտասահմանեան Բիւրօն է, պարտականութիւն դնել կոնոնաւոր պրոպագանդա անել եւրոպական հասարակութիւնների առաջ թէ՛ անձնական ծանօթութիւնների, միջնորդների եւ թէ՛ մամլոյնդ, եւրոպական մամուլի միջոցով, աշխատելով որոշ թերթերի մէջ կանոնաւոր կերպով տեղեկութիւններ տալ եւրոպացիներին մեր դատի եւ մեր ընթացքի մասին:*

V ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՀԱՐՑ

Ա. *Հաշուետուութիւն.— Որոշուեց 1) այսուհետեւ ամէն Շրջանական Ժողովում ընտրել քննիչ յանձնաժողով Բիւրոյի եւ կենտր. կոմիտէների ներկայացրած հաշիւները քննելու եւ ստորագրելու համար, 2) պատրաստել մի ընդհանուր եւ միաձեւ բլանկ, որով կազմուեն բոլոր կենտր. կոմիտէների հաշիւները:*

Բ. *Նախահաշիւ.— Որոշուեց ամէն Ընդհ. Ժողովում կազմել մօտաւորապէս նախահաշիւ ապառուելիք եկամուտների եւ արուելիք ծախսերի:*

Գ. կարմիր խաչ։— *Որոշուեց հիմնել յեղափոխական կարմիր խաչ, որի բաժանմունքները պէտք է կազմուեն կոմիտէների չմասնակցող անձնաւորութիւններից եւ որի նպատակը պէտք է լինի ժողովել նպաստներ վիրաւորեալ, բանտարկեալ եւ աքսորեալ յեղափոխականների համար եւ օգնել նրանց կոմիտէների պիտուքեամբ։*

Դ. Գործից հեռացած Սարուստանում ապրող կամաւորների օգնութիւն։— *Որոշուեց, որ պատասխանատու գործեր վարելու անընդունակ այն կամաւորները, որոնք գործից երկար ժամանակով կամ ընդմիշտ հեռացել են Սարուստան, այլեւս իրենց գործ չկենդանացնելու պատճառով կարող են կազմակերպութեան փողից ապրուստի մի քանի առանձնաչուք մի այն մի ամիս։ Այդ ամսուան ընթացքում ինքը՝ կամաւորը մի կողմից, բիւրօն եւ կոմիտէները միւս կողմից պարտաւոր են ամէն կերպ աշխատել պարապմունք գտնել։ Պարապմունք գտած օրից սկսած, կամաւորը զրկւում է կազմակերպութեան միջոցներից օգտուելու իրաւունքից։*

VI ՄՒՈՒԹԻՒՆ

Ի նկատի ունենալով, որ Դաշնակցականները միշտ սիրաշունչով կուսակից են եղել զանազան հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնների միացեալ գործունէութեան, եւ որ ժողովուրդն էլ պահանջում է, որ յեղափոխականները միասին գործեն, Շրջանական ժողովը առաջարկում է Ընդհ. Ժողովին, չնայելով մեր արած անցեալ երկու փորձերի անյաջողութեան, զբաղեալ փորձ անել միանալու միւս հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ, իսկ անյաջողութեան դէպքում յայտարարել մեր օրգանում, որ մենք ընդհանուր առմամբ նայում ենք նրանց վրայ, որպէս միեւնոյն նպատակին ձգտող դաշնակիցների, եւ պատրաստ ենք ձեռք մեկնել նրանց հետ հարկ եւ հնարաւոր եղած ժամանակ։

---

(1) Կուսակցական տեղամուծիք, մէկ մասը՝ մեզի համար ամորձ։

Ֆար, — Ալեքսանդրապոլ։
Զրաթխդ, — կարս։
Միրգ (հաւանօրէն Մրգաստան), — Երեւան։
Ոսկեղջուրը, ամենայն հաւանականութեամբ, պէտք է ըլլայ Ոսկեջուր (թէեւ արձանագրութեան մէջ գործածուած է նաեւ Ոսկեղջիւր ձեւը) — Բագու (կոչուած նաեւ Ոսկեամպատ)։
Նաւահանգիստ, — Պաթում։

(2) Խամասոր։

(3) Կ՚ակնարկուի ամիսական Գոլոյ 1897ի ցուցական գործուածքը (տեսնել ՆԻՒԹԵՐ Հ. Ց. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ, Ա. հատոր, էջ 169–172)։

(4) Միմարէք, — Սալմաստի շրջանի կուսակցական ծածկանունը։

(5) Շամ կամ Շամիր, — վասպուրականի յեղափոխական ծածկանունը։

(6) Ռուսաստան (առաւելաբար կովկաս)։ Աթեւելեան Բիւրօն կոչուած է նաեւ Սարուստանի Բիւրօ։

(7) Կ՚ակնարկուի Թուրքիոյ յեղափոխական շրջանակներուն, — Շամիր՝ վան, Ծովասար՝ հաւանօրէն Սասնոյ կամ Բաղէշի շրջանը, Ծագիկ (կամ Կռուածագիկ)՝ Գոլիս եւ Ոսկեհատ՝ Խմմիր։

(8) Գործակատեր։

(9) Ֆարոզչութիւն։

(10) Փուլ։

(11) Բարեկորոգումներ։

(12) Վերաբաղդած նոր նոյնութեամբ, թէեւ իմաստի ամենեքեան նոյն է։ հաւանօրէն «չի խանգարում»ը ըսուած է «կապ չունի»ի կամ «պատճառ չի կրնար ըլլալ»ի իմաստով։

(13) Վարչական յատուկ բաժանումներով օժտուած երկու Բիւրօներու այս գրութիւնը ի վերջոյ ծուիրակացաւ Հ. Ց. Դ. 2րդ Ընդհ. Ժողովին։

(14) «Շրջանական Ժողովը» հայացումն է ամիսական «Տեղական Ժողով»ին։ Պէտք է նշել սակայն՝ որ յետագային շատ ամիսական է գործածուիլ «Տեղական» ձեւը (բազմաթիւ կ. կոմիտէներու ներկայացուցիչներու ժողովի իմաստով, եւ առաւելաբար կովկասի մէջ), հաւանօրէն շփոթ չյառաջացնելու համար իւրաքանչիւր կ. կոմիտէութեան շրջանի «Շրջանային» ժողովին հետ։

(15) Թիֆլիս։

(16) Նալբանդ, — Նոր Նախիջեւանի շրջան։
Նիկոլեզի, — Մոսկուա։

(17) Վրէժստան, — Ատրպատական։

(18) Պէտք է ըլլայ հաւանօրէն «...ուղարկել խմբագրութեան» կամ «խմբագրական կոմիտէին»։

Գ.— Հ. Յ. Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Բ. Ընդհ. ժողովի արձանագրութիւնները կնճած, դասաւորած եւ հրատարակութեան պատրաստած է ողբացեալ ընկ. Սիմոն Վրացեան (*ԴՐԻԱՆ Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, Բ. հատոր, էջ* 208–239)։ Դաշնակցութեան կեդրոնական Դիւանին մէջ մնացած են նաեւ որոշ թուով օրինակներ «*Մրագիր Հ. Ց. Դաշնակցութեան եւ ատենագրութիւն Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովի*» գրոյկէն (հրատ. № 8, Թրնեւ, Հ. Ց. Դաշնակցութեան տպարան, 1903)։ Գրոյկով տրուած «Ատենագրութիւնների կրճատ ամփոփումը» աւելի սահմանափակ է քան Դիւանի «Հ. Ց. Դ. 2րդ. Ընդհ. ժողովի նիստերուն ամփոփ եւ կրճատ ատենագրութիւնը», ուր յապաւումներ եւ գաղտնի պահուած (կիտաւոր) մասեր փաստօրէն չկան։ Ցայտնի է որ ամբողջական *թէքսթն* է տրուած ընկ. Ս. Վրացեան, առնելով ոչ գրոյկէն, այլ թուն իսկ ժողովական արձանագրութիւններէն։ Այդ արձանագրութիւնները գրոյկով ամբողջական կերպով հրատարակելը արդիւնք է արդէն ժողովի յատուկ մէկ որոշման (տեսնել վերջին մասը)։

Ուշագրաւ է նաեւ՝ որ եւ՛ գրոյկը եւ՛ Դիւանի հրատարակութիւնը արեւմտահայերէնով են։ Ըստ երեւոյթին Բ. Ընդհ. ժողովի արեւելահայերէն արձանագրութիւններ գոյութիւն ունեցած չեն, կամ, եթէ պատրաստուած են օրին, կորսուած են յետագային։

Ընկ. Ս. Վրացեանի հրատարակութեան պատրաստած աշխատութիւնը այլապէս շահեկան է սակայն, շնորհիւ ասոր առաջին մասին՝ «ժողովի նախապատրաստութիւնն ու ընթացքը» գլուխին, որ արձանագրութեանց հետ ուղղակի կապ չունի եւ կը կազմէ պայմանագրու, տրամադրութիւններու եւ որոշումներու բաւական բծախնդիր վերլուծում մը։ Ուստի մենք այստեղ կու տանք Դիւանի հրատարակութիւնը՝ իր ամբողջութեան մէջ, Ս. Վրացեանի ծանօթագրութիւններով հանդերձ (աստղանիշներ)։ Ի պահանջել հարկին՝ մենք եւս կու տանք յաւելեալ ծանօթագրութիւններ (թուանշաններ)։ Երանի՛ թէ մեր ողբացեալ բազմավաստակ ընկերը առիթը ունեցած ըլլար ինքն իսկ հրատարակութեան պատրաստելու յաջորդ հատի մը Ընդհ. ժողովներու ատենագրութիւնները նաեւ, ի մասնաւորի՝ թուղթերը 1907ի Վիեննայի Հ. Ց. Դ. 4րդ. Ընդհ. ժողովին՝ որուն ինք եւս մասնակցած էր իբրեւ Նալպանտի (Նոր Նախիջեւան) պատգամաւոր։

Հ. Տ.

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

ԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան գերագոյն օրէնսդիր իշխանութիւնը Ընդհանուր ժողովն է:

Առաջին Ընդհանուր ժողովը տեղի ունեցաւ 1892 թ.: Դրանից առաջ գումարուել էր Հիմնադիր ժողովը, 1890 թ. ամառը:

Հիմնադիր ժողովի ճիշդ ժամանակի, այսինքն՝ ո՛ր ամսի մէջ գումարուելու մասին ստոյգ տեղեկութիւն չկայ. այդ ժողովից ոչ մի վաւերաթուղթ չի մնացել: Հաւանաբար Յուլիս ամսին է տեղի ունեցել Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադրութիւնը:

Շատ նիւթ չի մնացել եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Առաջին Ընդհանուր ժողովի մասին: Ինչ որ մնացել է՝ հրատարակուել է «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան» Ա. հատորում:

Այնուհետեւ Կովկասում տեղի են ունեցել մի շարք տարեկան ժողովներ, որոնք սկզբնապէս կոչւում էին «Ընդհանուր ժողով»ներ եւ փաստօրէն Ընդհանուր ժողովի էլ պաշտօնն էին կատարում, բայց իսկապէս Ընդհանուր ժողով չէին, որովհետեւ տեղական ու մասնակի բնոյթ էին կրում:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին ծրագրի «կազմակերպական» մասում Ընդհանուր ժողովի մասին այսպիսի կէտ է դրուած. «Որեւէ կոմիտէի անդամի սխալը կամ զեղծումը քննում է ինքը՝ կոմիտէտը, իսկ ամբողջ կոմիտէտինը՝ իր չբջակայ կոմիտէտների ներկայացուցիչները: Մանրակրկիտ դէպքերում, երբ հարեւան կոմիտէտներն անձեռնհաս են վճիռ արձակելու, քննութիւնը կատարում է Ընդհանուր ժողովը(*):

Դրանից առաջ, բնորոշելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնական սկզբունքը եւ ընդունելով, որ «յեղափոխական գործում չի կարող լինել իրաւունքի եւ պահանջի խնդիր, այլ միմիայն բարոյական պարտաւորութեան եւ բաւարարութեան խնդիր», այդ հիման վրայ ծրագիրը որդեգրում է «ապակենտրոնացման սկզբունքը»: «Այս սկզբունքով գործող կոմիտէներին կապում, միացնում է Ընդհանուր ժողովը, որը մշակել է ներկայ ծրագիրը, որի վճիռները պարտաւորեցուցիչ են բոլորի համար եւ որը միայն ինքն է կարող փոփոխութիւն մտցնել ծրագրի մէջ»(**):

Ուրիշ որեւէ կէտ Ընդհ. ժողովի իրաւասութեան, կազմի եւ գումարման ձեւի մասին 1892 թ. ծրագիրը չի տալիս:

Այդ պատճառով առաջին տարիների «Ընդհանուր ժողովները» որոշ ու կազմակերպուած ձեւ չունէին: Ամէն տարի Կովկասի, Պարսկաստանի եւ Երկրի(*) սահմանակից չրջանների «գործի կոմիտէտ»ների ներկայացուցիչներ եւ անհատ գործիչ ընկերներ հաւաքւում էին ժողովի, քննում էին նախորդ տարեչրջանի գործունէութիւնը, որոշումներ էին տալիս նոր տարեչրջանի համար եւ ցրւում էին: Այս հաւաքումները երբեմն կոչւում էին «Ընդհանուր ժողով, երբեմն «Հայկոնական ժողով» եւ, ինչպէս ասինք, փաստօրէն կատարում էին Ընդհանուր ժողովի պաշտօնը: Ցամենայն դէպս, նրանց որոշումները պարտաւորեցուցիչ էին ոչ միայն իրենց վայրի, այլ եւ այդ վայրերի գործունէութեան օժանդակող դրսի չրջանների, ինչպէս եւ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան համար էլ:

Այս կարգի հաւաքոյթներից էր եւ այն ժողովը, որ գումարուեց 1897 թ.(1) եւ որին Հ. Յ. Դ. Բիւրօն թիֆլիսում եւ կովկասի ու Պարսկաստանի ներկայացուցիչներն ու գործիչները ուղում էին իրաւապէս էլ Ընդհանուր ժողովի իրաւասութիւն տալ, բայց այդ ցանկութեան դէմ դուրս եկաւ «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը, եւ ժողովը մնաց, որպէս տեղական կամ հայկոնական ժողով:

Իսկական Ընդհանուր ժողով գումարուեցաւ միայն 1898 թուին, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ յայտնի է «երկրորդ Ընդհանուր ժողով» անունով՝ առաջինը լինելով 1892ի Ընդհանուր ժողովը:

*
**

Առաջին Ընդհանուր ժողովից յետոյ, վեց տարի էր անցել — 1892–1898 — եւ այդ ժամանակուան ընթացքում ահագին խնդիրներ էին կուտակուել, որոնք հեղինակաւոր լուծում էին պահանջում: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը արդէն տարածուն կուսակցութիւն էր, որ արմատներ էր ձգել ոչ միայն Կովկասում, Պարսկաստանում եւ Մեծ Հայքում, այլ եւ պատկառելի ոյժ էր դարձել Պոլսում, Եգիպտոսում, Բալկաններում, Ամերիկայում եւ այլուր: Նա հետզհետէ գրաւում էր հնչակեան քայքայուող կուսակցութեան տեղը: Նրան հաշուի էին առնում արտաքին ուժերը: Նրան «միութիւն» էին առաջարկում հնչակեանները. նոյնիսկ Ղ՚ա բարեկամութիւնն էր փնտռում ինքը՝ գոռող Նազարբէկը: Նրա հետ բանակցում էր Սուլթանը Ճարութիւն փաչա Տատեանի միջոցով: Հայ ժողովրդի ազատատենչ մասի յոյսերը աւելի եւ աւելի Դաշնակցութեան կողմն էին դառնում, — Դաշնակցութեան, որ բանկ

(*) «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան», Ա. հատոր, էջ 101:
(**) Նոյն տեղը:

(*) Միջնեւ Հայաստանի Հանրապետութեան տեղծումը երբեմն սեպով հակացում էր Տաճկահայաստանը:

Օթոմանի, Վանի Սեպտ. 11ի կռուի ու Յանասորի արշաւանքի պէս փառաւոր դործեր էր կատարել: Իր կազմակերպական մեքենայով, սակայն, Դաշնակցութիւնը ի վիճակի չէր կատարելու հետզհետէ իր ուսերին աւելի եւ աւելի ծանրացող պարտականութիւնները:

1892 թ. Ընդհ. ժողովը ձեւակերպել էր միայն Դաշնակցութեան հիմնական սկզբունքները — «ապակենտրոնացում», «բարոյական պարտաւորութիւն եւ բաւարարութիւն»: Բայց այդքանը հերիք չէր: Երբեմն այդ «ապակենտրոնացումը» անիշխանութեան կերպարանք էր առնում: Երբեմն տեղի էին ունենում խաչաձեւումներ մարմինների եւ առանձին գործիչների ձեռնարկների մէջ: Իրաւունքների եւ պարտականութեանց սահմանները չփոթւում էին, որից առաջ էին գալիս դժգոհութիւններ, եւ տուժում էր գործը(*): Անհրաժեշտ էր կուսակցութեան տալ որոշ ու յստակ ձեւակերպուած կազմակերպական ձեւ: Եւ այդ պարտականութիւնը կատարեց 2րդ Ընդհանուր ժողովը:

*
**

Ընդհանուր ժողով գումարելու միտքը վաղուց էր զբաղեցնում կուսակցութեան չարքերն ու մարմինները: Ինչպէս ասինք, այդ պահանջը ոմանք ուղում էին բաւարարուած համարել 1897 թ. տեղական Ընդհանուր ժողովով, բայց այդ ցանկութիւնը չանցաւ: Այսպէս, նոյն տարուան 3 Մարտ նամակով Ա. Վռամեանը առաջարկում է «Դրօշակ»ի խմբագրութեան «արծարծել Ընդհանուր ժողով գումարելու խնդիրը. հիմա ժամանակն է, եւ Գուլկարեան կրնար ըլլալ ամենէն յարմար տեղը այդ ժողովը գումարելու. թէ՛ մօտիկ Երկրին եւ թէ՛ քիչ ծախքով»:

Ի պատասխան այս առաջարկի, Ռոստոմը «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կողմից, գրում է Վռամեանին, Մարտ 23 նամակով.—

«Ընդհանուր ժողովի հարցը միշտ մնում է: Թիֆլիսի Բիւրօն համաձայնել էր Ընդհանուր ժողով կազմել արտասահմանում, բայց որովհետեւ ուշացաւ, մօտեցաւ Ճունուար ամիսը, երբ ամէն տարի մասնակի ժողովներ են տեղի ունենում, առաջարկեցինք իրենց մասնաւոր ժողովում խօսել ի միջի այլոց եւ Ընդհանուր ժողով կայացնելու մասին, կամ ընտրել ժողովում 2–3 մարդ արտասահմանեան Ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու համար: Բայց, յանկարծ, արձանագրութիւնից տեսնում ենք, որ ժողովը ընդհանուր է համարուել»:

(*) Մանանչելով տեղի ունեցող խաչաձեւումներն ու բախմէչխոնութիւնը կուսակցութեան մէջ՝ Ս. Զաւարեանը 1897 թ. Ճունիս 10ին գրում էր Ռոստոմին. «Տասը տեղից մոռծւում եւ կարգադրութիւններ են արւում մի տեղի մասին, առանց միմեանցից տեղեկութիւն ունենալու... Բայց վատ հետեւանքներից ոչ մի լաւ հետեւանք դա չի կարող հասցնել»: Ս.Վ.

Այնուհետեւ համարեա ամբողջ տարի բանակցութիւններ ու գրագրութիւններ են կատարուում եւ միշտ էլ թիֆլիսից դժուարութիւններ են հանում ժողովի գումարման համար: Այսպէս, Ա. Վռամեանը, 1897 թ. Նոյեմ. 8 նամակով, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կողմից գրում է Ց. Իւսուֆեանին, Ամերիկա.—

«Այս օրերս զբաղուած ենք ապագայ Ընդհ. ժողովին ներկայացնելիք ծրագրով մը. մտադիր ենք մեր դիտողութիւնները կոմիտէներուն հաղորդել՝ առաջարկելով միանդամայն, որ իրենք ալ իրենց կարգին մշակեն ծրագիր մը, կամ ձեւակերպեն անհրաժեշտ փոփոխութիւններու մասին պարբերաբար յայտնուած կարծիքները: Կը սպասենք, որ դուն ալ նմանօրինակ աշխատութեան մը ձեռնարկես:

Բաց մնացած խնդիր մըն ալ՝ ժողովը գումարելու կամ չգումարելու մասին է: Անտոնը Թ.ից(*) իր երէկ ստացուած նամակին մէջ կը յայտնէ, թէ ընկերներու մէջ վախ կայ, որ այդ ժողովը կրնայ կռիւներ առաջ բերել, ուստի այդ միտքը չատ համակրողներ չունի. բայց ամէն պարագայի մէջ գլխաւոր խումբերու եւ գործիչներու կարծիքը պիտի հարցուի: Հիմա մեծամասնութեամբ լուծելու սկզբունքը պիտի դրուի ներկայացուցչական այդ մեծ ժողովին մէջ, հետեւաբար ձայնատուութեան կենսական խնդիրը կը ծագի ինքնին. ինչպէ՞ս պիտի բաժանուին քուէները»:

Նոյն խնդրի մասին կարդում ենք եւ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան 18 Դեկտ. նամակում Տրապիզոնի կոմիտէին.—

«Ընդհանուր ժողովի հարցը վաղուց ընդհանուր պահանջ է, բայց խնդիրը նրանում է, որ Մեծ Ֆաղաքից դեռ որոշ, դրական պատասխան չունինք այդ հարցի առթիւ. մենք իր ժամանակին դիմել ենք այնտեղ: Ջարմանալին այն է, որ դուք եւ Վազգէնը, նաեւ Արծիւը հաղորդում էք, որ իբր Ընդհ. ժողովի խնդիրը արդէն որոշուած բան է, որ Մեծ Ֆաղաքը նոյնպէս իր հաւանութիւնը տուել է»:

Հետզհետէ Երկրի մարմիններն էլ արտայայտում են Ընդհ. ժողովի մասին, այլ եւ ուղարկում են իրենց կարծիքները: Այս տեսակէտից առանձնապէս հետաքրքրական է Վասպուրականի կենտր. կոմիտէի հետեւեալ ծածկագիր նամակը՝ գրուած Վազգէնի ձեռքով.—

Շամիր, 19/1 Դեկտ. 1897

Ընկերնե՛ր,

Նախորդով գրած էինք որ՝ մեր կարծիքները յայտնելու ենք Ընդհ. ժողովի եւայլնի մասին:

Ժողովը անհրաժեշտ է, մանաւանդ ապագայ գործունէութեան մասին: Եթէ հնար լինի Ընդհ. ժողով կազմել, ի հարկէ, շատ աղէկ կը լինի. եթէ ոչ՝

(*) Ս. Զաւարեան Թիֆլիսից: ԽՄՌ.

աշխատակ Ընդհ.ի կեդրոնական տալ ժողովին՝ բոլոր կարեւոր տեղերու պատգամաւորները հաւաքելով։ Կը ցաւինք որ մեր կողմերէն անկարող ենք պատգամաւորներ հասցնել ժողովին, որը կատարուելու է, անշուշտ, Մեծ Քաղաքին մէջը։ Ու պիտի բաւականանք միայն դրաւոր յայտնելով մեր կարծիքները։

Առայժմ ապագայ գործունէութեան մասին մեր կարծիքները կ'ուղարկենք ձեզ, իսկ մնացած՝ Շամիրի 97ի տեղեկագիրը, դրամական հաշիւը, միութեան խնդիրը եւայլն կը մնան յաջորդներով։ Գուցէ մեր կողմէն մէկը նշանակենք ժողովին մէջ իբր պատգամաւոր, յայտնեցէք ո՞վ կայ մեր ծանօթներէն այդտեղը։

Վասպ. կեդր. կոմիտէի կարծիքները՝ ապագայ գործունէութեան մասին

Դաշնակցութեան անցեալի գործունէութիւնը ի նկատի ունենալով՝ Վասպ. կեդր. կոմիտէն կազմած է հետեւեալ ծրագիրը կուսակցութեան ապագայ գործունէութեան մասին։

Մանակի թեթեւ չարժումները, անպայման կերպով իրենց չրջանը լրացուցած ըլլալով՝ անհրաժեշտ է այսուհետեւ խորհիլ լուրջ, գրական գործունէութեան մը համար, որու ուժեղութեան չնորհիւ հնար լինի ուժգին ցնցում առաջ բերել եւ վերջնականապէս վճռել հայկական հարցը։

Այդ լուրջ գործունէութեան համար՝ Վասպ. կեդր. կոմիտէս աչքի առաջ ունի՝ Քարճայր, Մովսասար (Աբդոյի գերեզման), Շամիր եւ Աորեատան(*)։ Այս չորս տեղեր իրար հետ կապուած՝ կարելի է հաղորդակցութիւնը մշակել եւ միեւնոյն ծրագրով գործ սկսել։ Առաջին երեք տեղերու մէջ պէտք է կեդրոնացնել զէնքի մեծ ուժեր — իւրաքանչիւրի մէջ գոնէ պատրաստել 500–700ական հրացանով կազմակերպուած ուժեր։ Իսկ չորս տեղերու մէջ մտցնել մեծ քանակութեամբ լուր(**)։ Աորեատանի համար 2–3 զաւփարական գործիչներ եւ 1–2 թեթեւ հայդուկային խումբեր բաւական են ոտքի հանելու Աորոց մելիքները։

Թէ ո՛րչափ ժամանակ է հարկաւոր, վերոյիշեալ չորս տեղերու պատրաստութիւնները ամբողջացնելու համար՝ այդ մասին ոչինչ կարելի չէ ասել, քանի որ մեր կամքէն անկախ պատճառները կարող են յետաձգել կամ փութով իրականացնել։ Միայն այսչափ անկասկած պէտք է լինել որ՝ եթէ հնար լինի որեւէ գծով ուժերը ներս մտցնել՝ այդ ուժերը կարելի է ցանկացած տեղը հասցնել։ Մովսասար Շամիր իրար հետ կապուած են գրեթէ, Քարճայր եւ մելիքները անջատ կը մնան։ Շատ դիւրութեամբ կարելի է մելիքները Շամիրի հետ կապել եւ Քարճայրը Մովսասարի հետ։

Վերոգրեալ չորս տեղի համար գործունէութեան մանրամասն ծրագիրը պէտք է կազմել առանձին։ Ցաւոտ մարմին մը պիտի վարչ այդ տեղերու գործերը. նա պատրաստելու է ծրագիրը։

Հանգամանքները փոխուած լինելով այժմ, եւ այդէն տեղ, բացի մելիքներէն, վատահելի ուժեր ստեղծուած, կարելի է հաւատալ, որ գործը պիտի յաջողուի։ Բացի այդ, ի հարկէ, դրսէն մարդիկ ալ պէտք է մտնեն հոն, ուր կարիք կայ դեկավարող ուժերու։ Եւ որչափ այդ ուժերը բազմաթիւ լինեն՝ յաջողութիւնը այնչափ ակներեւ կը լինի։

Այս չորս տեղերու հետ միասին պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձնել եւ Վիչապի վրայ, որը չարժուելու է այն ժամանակ, երբ որ հարկը պահանջէ։

Ու երբ, այս չորս տեղերը պատրաստութիւնները ամբողջացնելէ յետոյ ժամանակը հասնի, դրօշակը պարզելու Քարճայրն Մովսասար, Շամիր եւ Մելիքները՝ այն ատեն Վիչապը(*) պէտք է չարժի գոնէ 96ի նման ուժով մը։ Վիչապի չարժումը որչափ որ չուտ վերջնայ՝ գաւառները կարող են գոնէ 2–3 ամիս դիմանալ ու այդպիսով վճռել հայկական հարցը։

Ապագայ գործունէութեան մասին՝ Վասպ. կեդր. կոմիտէն այս համոզման եկած է, աչքի առաջ ունենալով եւ Մովսիփ, Մերնկատարի (Ուրուսկանի չրջանակ, Մովսասար եւն.) եւ Ցամաքճորի (Աղբիւրի չրջանակ)(**) կարծիքները, Վրէժստանի պատրաստ ուժը, Մեծ Քաղաքի եւ ուրիշ չատ կոմիտէներու ցոյց տուած պատրաստակամութիւնը, խոստումները եւայլն։

Վասպ. կեդր. կոմիտէի կողմէն՝ ՎԱՉԳԷՆ

Ընդհ. ժողովի ուշացումը առիթ է տալիս դժգոհութեանց ու բողոքների։ Մանաւանդ բուռն կերպով արտայայտուում է Տրապիզոնի կենտր. կոմիտէն, որին պատասխանում է Ռոստոմը, 1898 թ. փետր. 9ին, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կողմից.—

«Այս տարուան Մեծ Քաղաքի Ռայոնական ժողովը ձեզ տեղի է տուել կարծելու, թէ դրանով նոքա իրենց միապետական ուղղութիւնը չխախտելու համար Ընդհանուր ժողովի իրագործումը մի կողմն են թողնում։ Մինչդեռ Մեծ Քաղաքում ամէն տարի կայանում են Ռայոնական ժողովներ, որոնք ոչ մի կապ չունին Ընդհանուր ժողովի գաղափարի հետ (անցեալ տարուանը թիւրիմացութեամբ է միայն Ընդհանուր կոչուել, որի դէմ մենք իր ժամանակին բողոքել ենք)։ Ընդհանուր ժողովը պիտի կայանայ բոլորովին անկախ

(*) Տերթիմ, Սասուն, Վան, ասորիներ։
(**) Ուժանակ։ ՀՄՌ.

(*) Գալիոը։
(**) Տրապիզոն, Տոքատ, Բէյբլիս։

Մեծ Քաղաքի ժողովներից։ Իր ժամանակին մենք խնդրել ենք, որ իրենց Ռայոնական ժողովում որոշեն Ընդհանուր ժողովի տեղը, ձեւը, ժամանակը եւայլն։ Բացի այդ, առաջարկել ենք ընտրել պատուիրակներ՝ Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի կոմիտէների կողմից Ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու։ Եւ թէ Մեծ Քաղաքացիք բնաւ մտադրութիւն չունին խաթել որեան, նրան, խանգարել Ընդհանուր ժողովի կայանալը՝ դա պարզ է եւ նաւահանգստի մի նամակից, որով բողոքում են Մեծ Քաղաքի առաջարկութեան դէմ՝ պատուիրակների մէկոյզով ներկայանալ Ընդհանուր ժողովին եւ ոչ այն ձեւով, որ իւրաքանչիւր կոմիտէ ունենայ իր առանձին ներկայացուցիչը։ Մեր կարծիքով նաւահանգիստը զուր է բողոքում։ Առանձին ներկայացուցիչներ ուղարկելու իրաւունքը վերապահուում է միայն բուն Սրկրի գործիչ կոմիտէների համար։ Ամերիկան, Եգիպտոսը, Բուլղարիան կ'ունենան մէկ-մէկ ներկայացուցիչ, իսկ Ռուսաստանինը եւ Պարսկաստանինը թող կատարուի պատուիրակների ձեւով։ Ուրիշ կերպ, այսինքն՝ եթէ ամէն մի պատահական կոմիտէ (արտասահման, Երկրից դուրս) իրաւունք ունենայ մի-մի ներկայացուցիչ ուղարկել, խառնաչփոթ բան դուրս կը գայ. դա Ընդհանուր ժողով չի լինի»։

Երկար ձգձգումներից յետոյ, վերջապէս Ընդհ. ժողովի խնդիրը լուծում է ստանում Կովկասեան Ռայոնական ժողովում։ Այդ մասին հաղորդում է «Դրօշակի խմբագրութեան (Վոմմեանի ձեռքով) գրուած 1898 թ. փետրուար 15ի նամակը Մելիքին (Ց. Իւսուֆեան), որ այդ ժամանակ գտնուում էր Ամերիկա, Ուստր։ «... Կովկասի մէջ գումարուեցաւ Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովը, որու առանձնադրութիւնը տակաւին ստացած չենք. գլխաւոր խնդիրն այն է, որ այդ ժողովն ալ միանալով Երկրի եւ արտասահմանի կոմիտէներու յայտնած փափաքին՝ Ընդհանուր ժողով գումարելու առաջարկն ընդունեց։ Վերջապէս, որոշուած է այդ ժողովը գումարել Մարտ 29ին (Հ. ս.), Զաւակէն չատաթ մը առաջ, Անտանի քաղաքին մէջ(2)։

«Այսօր իսկ հրաւէր ղրկեցինք Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին (Լովէլի հասցէով), որպէսզի կոմիտէներու հետ համաձայնութեան մը գալով՝ պատգամաւոր մը ընտրէ։ Հրաւէրին մէջ յայտնած ենք ոչ ժողովին գումարուելու տեղը եւ ոչ թուականը։ Պատգամաւորը Մարտ 9/21ին պիտի գտնուի եւրոպական որեւէ նաւահանգիստ մը կամ Փարիզ. հոն նամակով մը պիտի իմացնենք իրեն ուր երթալը եւ պիտի հաղորդենք հարկ եղած տեղեկութիւնները, որպէսզի կարենայ մերիներուն հանդիպիլ։ Ուրեմն, դուն ալ գաղտնի կը պահես այդ երկու կէտերը։

«Ամերիկայի Պատգամաւորական ժողովին արձանագրութիւնը չատացանք եւ ոչ իսկ նամակ մը նորընտիր կեդր. կոմիտէէն, ուստի յայտնի չէ մեզ թէ ի՞նչ կերպով պիտի ընտրուի Ընդհանուր ժողովի պատգամաւորը։ Հարկաւ կը հակիս, որ օրինական ճամբայով կատարուի այդ ընտրութիւնը։

«Ամերիկեան կոմիտէները պարտաւոր են նաեւ իրենց հաւաքական հաշիւը ներկայացնել Ընդհանուր ժողովին։ Հարկ եղածը խօսէ, որ հետաւոր ճամբորդութեան համեմատ դրամ տան իրենց պատգամաւորին. մեր վրայ յոյս չունենան ի զուր»։

Նոյն նիւթին է վերաբերւում եւ «Դրօշակի» խմբագրութեան 1898 թ. 16 փետր. նամակը Բելլինի «Մոլնկիւլ» կոմիտէին։ Ռոստոմը խմբագրութեան կողմից գրում է հետեւեալը.—

«Ընդհանուր Դաշնակցական ժողովի միտքը, որ վաղուց է վեր պատում էր մեր մէջ, վերջապէս իրականանալու վրայ է։ Թիֆլիսում կայացած Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի կոմիտէների Ռայոնական ժողովում վճռուել է չատ մօտ ժամանակում կատարել Ընդհանուր ժողով, որի անհրաժեշտութեան վրայ պընդում էին վերջերս Երկրի մէջ գտնուած կոմիտէները»։ Եւ առաջարկում է, խորհրդակցութեամբ փարիզի մեր կոմիտէի հետ, «հրաւիրել արտասահմանեան քաղաքներից մէկում մի Դաշնակցական ուսանողական ժողով, որը կը ծրագրէ ուսանողների մասնաւոր գործունէութեան ուղղութիւնը, կը մշակէ Ընդհանուր ժողովին ներկայացնելիք առաջարկութիւնները եւ կ'ընտրէ մի պատգամաւոր՝ ժողովին մասնակցելու։ Այս խնդրի մասին գրել ենք եւ Փարիզ»։

Փարիզի եւ Բերլինի կոմիտէները, սակայն, չեն համաձայնում այս առաջարկութեան եւ ուզում են ամէն մէկը առանձին ներկայացուցիչ ունենալ Ընդհ. ժողովում։ Մարտ 10ին «Դրօշակի» խմբագրութիւնը (Ռոստոմ) պատասխանում է. «Որովհետեւ ժողովը կայանալու է այնպիսի պայմաններում, որ միանգամայն վտանգաւոր է դարձնում մեծ թուով պատգամաւորներ ունենալը, մեր մէջ համաձայնութիւն է կայացել պատգամաւորներ հրաւիրել ոչ թէ բոլոր Դաշնակցական կոմիտէներից առանձին-առանձին, այլ որոշ կեդրոն բաժանուած լոյն չրջաններից։ Այսպէս, Ամերիկան (որ մօտ 20 կոմիտէ ունի) ուղարկելու է միայն մէկ ներկայացուցիչ։ Բուլղարիան եւ Ռումանիան՝ նոյնպէս մէկ, Եգիպտոսը Կիպրոսի հետ միասին՝ մէկ եւայլն։ Միայն բուն Սրկրի կոմիտէները իրաւունք ունին առանձին-առանձին ներկայացուցիչ ունենալուն։

Բերլինի ուսանողները յամառում են, եւ հետեւանքը լինում է այն, որ Ցրոպայի ուսանողութիւնը ներկայացուցիչ չի ունենում Ընդհանուր ժողովում։

Ընդհանուր ժողովի հրաւէրագրերը ուղարկուում են «Դրօշակի» խմբագրութեան կողմից, փետր. 15ին եւ 16ին, մօտաւորապէս միեւնոյն բովանդակութեամբ. տարբերութիւնները ըստ վայրի են եւ ըստ

պայմաններէ։ Նմոյշի համար առաջ բերինք Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին (Լովէլ) փետր. 15ին գրուած նամակը, Վռամեանի ձեռքով.

«Ընկերնե՛ր. Դաշնակցական կոմիտէներու կողմէն մխիթարուած յայտնուած փափաքին համաձայն՝ որոշուած է մինչեւ երկու ամիս Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողով գումարել։

«Ուստի Ամերիկայի կեդր. կոմիտէն ներկայիս կը հրաւիրուի առ այդ հարկ եղած օրինական դիմումներն ընելով իր չրջանի կոմիտէներուն՝ կատարել տալ պատգամաւորի մը ընտրութիւնը։

«Եթէ ո՛րեւէ պատճառով կարելի չըլլայ յատուկ պատգամաւոր ղրկել, ամերիկեան կոմիտէները իրենց հաւաքական ձայնատուութեան իրաւունքը կարող են յանձնել ուրիշ ոայոնի պատկանող իրենց ծանօթ գործիչի մը եւ կամ Դաշնակցական ուրիշ մարմնի մը։

«Այժէն պարագայի մէջ, յատուկ պատգամաւոր ընտրելի թէ ոչ, նկատելով Ընդհ. Ժողովի բացառիկ կարեւորութիւնը, կը յանձնարարուի մանրամասնօրէն մշակուած տեղեկագիր մը պատրաստել ու ներկայացնել Ընդհ. Ժողովին, քննութեան ենթարկուելիք բոլոր խնդիրներու մասին։

«Ամերիկեան կոմիտէները կը հրաւիրուին իրենց հաւաքական, ընդհանուր հաշիւը ներկայացնելու Ընդհանուր Ժողովին։

«Ամերիկայի պատգամաւորը պարտի ոչ ուշ, քան մինչեւ 9/21 Մարտ, 98, գտնուիլ Եւրոպայի որեւէ նահանգիստ մը՝ Լիվրպուլ, Համպուրկ, Հաւր եւ կամ Փարիզ, ուր Poste restante նամակով մը պիտի հաղորդուի իրեն իր անդրագոյն ուղեւորութեան համար հարկաւոր դատուած տեղեկութիւնները։ Ուստի խմբագրութեանս կանխաւ պէտք է հաղորդել պատգամաւորին անունն ու մականունը, ո՛ր նաւահանգիստը եւ ե՛րբ մեկնիլը։

Պատգամաւորին երկար ճամբորդութիւնն ի նկատ ունենալով՝ ըստ այնմ կարեւոր գումար մը հաճեցէք իր տրամադրութեան ներքեւ դնել»։

Ամերիկան, սակայն, չկարողացաւ պատգամաւոր ուղարկել, ոչ էլ նրա տեղեկագիրը հասաւ Ժողովին։ Ց. Իւսուֆեանը Ամերիկայից գործիչի հանդամանքով մասնակցեց Ընդհ. Ժողովին։

Ընդհ. Ժողովի նախօրեակին տիրող տրամադրութիւնները բնորոշելու տեսակէտից հետաքրքրական է եւ Ռոստոմի «Դրօշակի» խմբագրութեան կողմից գրած 26 Մարտ նամակի հետեւեալ հատուածը Թաւրիզի կոմիտէին.—

«Ներողութիւն, որ երկար գրելու ժամանակ չունինք. հարցանիքի պատրաստութիւնների մէջ ենք։ Ռոստոմը վաղը մեկնելու է։ Միւսները սպասում են փողի։ Դրամ մենք եւս չենք ստանում, չնայած մեր նամակներին, հեռագրին եւսյլն։ Ժամանակները վատ են։ Տեսնենք ընդհանուր հարցանիքի հետեւանքը։ Աստուած տայ, որ խաղաղ անցնի գոնէ։ Այդ կողմից երկիւղ ենք կրում, որովհետեւ մի–երկու պարոններ, ինչպէս իմանում ենք Թիֆլիսից, Թուրք պրոպագանդ են անում խմբագրութեան դէմ, ինտրիգաններ են լրում»։

Ռոստոմը Ժընեւից մեկնեց Կովկաս Մարտ 29ին, իսկ մի քանի օր յետոյ դուրս եկաւ եւ Վռամեանը։ «Դրօշակի» խմբագրութեան գործերը մի առժամանակ անցան Մ. Վարանդեանի ձեռքը։ Ընդհ. Ժողովից առաջ յուզող միտքերի բնորոշման տեսակէտից անհետաքրքիր չէ եւ վերջինիս 3 Ապրիլի նամակը Վառնայի կոմիտէին.—

«Երկու խօսք ի պատասխան ձեր հարցումին՝ թէ արդեօք Ընդհ. Ժողովը օրակարգի ի՞նչ խնդիրներ պիտի յարուցանէ ու քննէ։ Բնական է, որ միմիայն հաւանական մասը չի կարող զբաղեցնել Ընդհ. Ժողովին, այլ կը յարուցուին շատ էական ու կարեւոր հարցեր, որոնք կ'առաջնորդեն դէպի Դաշնակցական ծրագրի հիմնական վերաքննութիւնն ու թերեւս մասամբ փոփոխումը։ Ձենք կարծում, սակայն, որ ապակենտրոնացումը որ մեր լաւագոյն զէնքն է եւ յաջողութեան գրաւականը, որեւէ չօչափելի փոփոխութիւն կրէ։

«Կը ծագին հարցեր մեր ծրագրի թէ՛ զուտ տեսական եւ թէ՛ գործնական կէտերի վերաբերեալ։ Թէորիական հարցերը, ինչպէս նաեւ շատ ուրիշ անմիջական կարեւորութիւն ունեցող հարցեր, հաւանաբար, չեն ենթարկուիր Ընդհ. Ժողովի քննութեան։ Ընդհ. Ժողովը այնքան խելահաս կը լինի, որ իր սուղ ժամանակը կը նուիրէ զուտ գործնական ու հրատապ խընդիրներին։ Խնդիրներ մեր ընդհանուր կազմակերպութեան վերաբերեալ։ Տակտիկան, ուր կը մտնեն օրինակ ուժերի այս կամ այն տեղ կենտրոնացնելու հարցը, յեղափոխական կազմակերպութիւնները ուժեղացնելը, պրոպագանդը օտար, տանձկահպատակ տարրերի մէջ, համերաշխութեան կամ միութեան հարցը եւսյլն։ կը խօսուի Բիւրօների, կենտր. կոմիտէների, կոմիտէների յարաբերութեան, իրաւասութեանց մասին։ Թերեւս նոր Բիւրօներ կազմելու պէտք զգացուի յեղափոխական գործունէութիւնը փութացնելու համար։ Դրամական ուժերը աւելացնելու նոր–նոր միջոցներ պիտի խորհուին, եւսյլն, եւսյլն»։

Ընդհանուր Ժողովը բացուեցաւ Ապրիլ 5ին, իսկ Ռոստոմը, ճանապարհին, Յարկովում, հանդիպելով Ց. Իւսուֆեանին՝ Թիֆլիս հասաւ մի քանի օր առաջ։ Ապր. 2ի նամակով «Դրօշակի» խմբագրութեան նա հաղորդում է հետեւեալ տեղեկութիւնները.—

«Միայն կիւրակի գիշերը կարողացանք տեղ հասնել։ Ուշ էէր, որովհետեւ դեռ հազիւ մի 4–5 օրից յետոյ բարեկամներս հաւաքուեն պակի խնդիրը վերջացնելու։

«Այդ լաւ է, ժամանակ ունիմ այստեղ հօրեղբայրներիս հետ համաձայնութեան գալու։ Սրանք չափազանց լարուած են եղել իմ դէմ մի շարք քիւրդիստացութիւնների պատճառով, որ հետզհետէ պարզուում են։ Ցոյս ունիմ, որ բոլորովին կը պարզուի հարցը, եւ հօրեղբայրներս խոչընդոտ չեն հանդիսանայ ընդհանուր խորհրդակցութեան ժամանակ։ Գուցէ հարկ լինի երես առ երես դուրս գալ ինձ զրպարտող Բորիսի հետ։ Սրանց «հնեղանալու» պատճառներից, հանգամանքներից մի քանիսը շատ կոմիկական են։ Դրա մասին յետոյ։ Ես պինդ եմ կանգնելու, իսկ եթէ համաձայնութեան չեկանք, tant pis! Գարեգինին տեսայ. Վահան դեռ եւս ոչ, չի եկել։

«Ես էլ լաւ եմ։ Նեարդերս էլ, բարեբախտաբար, շատ հանգիստ։ Ճանապարհորդութիւնը շատ լաւ ազդեց վրաս։ Ներողութիւն, որ մանրամասն չեմ գրում։ կ'աշխատեմ մի յարմար ժամանակ այդ անել»։

Ժողովի աշխատանքները շատ դանդաղ են ընթանում։ Ապրիլ 20ին Ռոստոմը հաղորդում է Ժընեւ. «Արդէն երկու շաբաթ է ինչ սկսուել են իմ պարապմունքները, բայց դեռ եւս բուն խնդրին չեմ հասել. հազիւ հազ զեկուցումներով էի զբաղուած։ Այսօր յուսով եմ վերջինը կը լինի եւ վաղը կը սկսիմ կանոնաւոր պարապմունքները։

«Որոշ դեռ ոչինչ չեմ կարող գրել։ Անտոնը հրաժարւում է. կարող է Թուխալը գալ»։

Յօսքը «Դրօշակի» խմբագրի մասին է. Զաւարեանը մերժում է եւ, իրրեւ խմբագիր, կարող է գալ Քրիստափոր Միքայէլեանը։

Շորս օր անցած, Ապրիլ 24ին Ռոստոմը գրում է. «Գործերս առայժմ լաւ են գնում. յոյս ունիմ մի 2–3 շաբաթից յետոյ վերջացնել»։ Այս լաւատեսութիւնը, սակայն, չի արդարանում։ Ընդհակառակը, մասամբ ոստիկանական հսկողութիւնից խուսափելու համար, մասամբ էլ ներքին պատճառներով Ժողովը խիստ ձգձգւում է եւ տեղիք է տալիս բողոքների։ Առաջ են գալիս եւ այլ կարգի դժուարութիւններ, որոնցից յիշենք Ս. Զաւարեանի Մայիս 21 գրաւոր հրաժարականը Քեկնածութիւնից Բիւրոյի, կամ այլ մարմինների անդամութեան համար։ Դժբախտաբար, յայտնի չեն մանրամասն պատճառները, բայց երեւում է, որ Ժողովում պահանջ է դրուել ընտրութիւնները կատարել առանց բոլոր հիմնական հարցերի լուծման։ Ըստ երեւոյթին, պատգամաւորների մի մասը, դժգոհ Ժողովի երկարաձգումից՝ պնդել է, որ օր առաջ ընտրութիւններ կատարուեն, որպէսզի իրենք կարողանան հետաքրքնալ առանց Ժողովի վերջին սպասելու։ Գործերի մէջ այդ իմաստով Թուղթ կայ ստորագրած Նաւահանգստի եւ Տրապիզոնի պատգամաւորների կողմից, որոնք չատ խիստ բառերով բողոքում են Ժողովի ձգձգումների դէմ։

Ահա Ս. Զաւարեանի Ընդհ. Ժողովին ուղղած գրութիւնը։

«Անցեալ նիստերում բերելով չատ առարկութիւններ՝ քանիցս անգամ ես յայտնած եմ, որ ընտրութիւններին դիմելն ու նրանց կատարելը նախ քան ընդհանուր հարցերի լուծումը, կը ստիպէ մեզ չատ եւ չատ սխալներ անել։ Վերջին չաբաթը ինձ աւելի եւս համոզեց այդ բանի մէջ։

«Զգանկանալով այդ սխալների պատասխանատուութիւնը տանել՝ ես հրաժարւում եմ որեւէ մեր պատասխանատու մարմինների (Բիւրօ եւ Գաղտնի կենտրոնական կոմիտէներ) անդամ ընտրուելուց։ Ես վերապահում եմ ինձ այն ազատութիւնը ինչ որ Ժողովականներից չատ չատերը։

«Երբ պարզ կը լինին կազմակերպութեան բոլոր մարմինների պարտականութիւնները ու յարաբերութիւնները, երբ լուծուած կը լինին դրամական, դիւանագիտական ու միւս առկախ մնացած ընդհանուր բնոյթ ունեցող խնդիրները, այն ժամանակ ես կը մտնեմ Դաշնակցութեան մարմիններից մէկի մէջ (հարկաւ արդէն ընտրուած կամ եղածների համաձայնութեամբ)։

«Գուցէ աւելորդ չլինի այստեղ ասել, որ այս հրաժարականով ես չեմ ուզում ճնշում գործ դնել եւ ձեր առաջ կանգնեցնել մի ինչ որ ուրուականի հարց, որը անտեղի կերպով արուեց անցեալ օրերից մէկում։

«Անձնականապէս ոչ ներկայ, ոչ դրսում գտնուած ընկերներից եւ ոչ մէկի հետ ես (մեղմ խօսելով) վատ չեմ։ Գաղափարական տեսակէտից, գլխաւոր հարցերի վերաբերմամբ, ես համամիտ եմ կազմակերպութեան եւ Ժողովականների ճնշող մեծամասնութեան հետ։ Բացառութիւնը կենտրոնականութեան եւ ապակենտրոնացման հարցն է. դա էլ չի կարող պատճառ մի առանձին պատճառ լինել, որովհետեւ ես ապահով եմ, որ կազմակերպութիւնը թէ՛ պաշտօնապէս, թէ՛ այս կամ այն ձեռի տակ թոյլ չի տայ կենտրոն ստեղծելուն եւ կ'ապահովէ մեր բոլոր մարմինների հաւասարակշռութիւնը։

«Միւս կողմից էլ, նոյնիսկ դէպի կենտրոնականները ես զգում եմ ամենաքիչը ընկերական յարգանք։ Բայց եթէ չլիներ նոյնիսկ այս ամէնը, եթէ ես անձնականապէս վատ լինէի չատերի հետ, եթէ Ժողովը անէր այս կամ այն մեծ սխալը, — եթէ լինէր նոյնիսկ այս ամէնը, տատմ եմ, — ես այնքան սերտ կերպով կապուած եմ Դաշնակցութեան միջոցաւ մեր Ժողովուրդի դատի հետ, այնքան մեծ յարգանք եւ վստահութիւն ունիմ դէպի Ժողովը իր ամբողջ կազմով, որ ոչ մի պարագայում խոչընդոտ չէի հանդիսանայ կազմակերպութեան ու Ժողովի կարծիքներին ու անելիքներին, այլ, ընդհակառակը, կ'աջակցէի այդ անելիքների իրագործութեան։

«Ահա ինչու, Թողնելով մի կողմ մեզ վախեցնող ուրուականը, ես խնդրում եմ միմիայն ընտրութիւնների ժամանակ, իմ անձի վերաբերմամբ, Թողնել ինձ այս կամ այն մարմնի մէջ մտնելը:

21, V, 98 *Ձեր՝ Ս. Օհանեան»*

Այս գրութիւնից երեւում է, Թէ կենտրոնացման եւ ապակենտրոնացման խնդիրը բաւական զբաղեցրել է ժողովը: Ջաւարեանը ծայրայեղ ապակենտրոնական էր:

Ընդհ. ժողովի գործերի մէջ մնացել է եւ Ս. Ջաւարեանի ձեռքով գրուած հետեւեալ գրութիւնը — մի հատուած կանոնագրի նախագծից — որից երեւում է, որ Ջաւարեանը չատ գործօն մասնակցութիւն է ունեցել կանոնագրի մշակման աշխատանքներին:

«Դաշնակցութեան որոշումները կատարելու պարտականութիւնը դրուում է ամբողջ կազմակերպութեան վրայ առանձին անհատից, խմբից, կոմիտէից սկսած մինչեւ կենտր. կոմիտէն, Բիւրօներն ու Պատասխ. Մարմինները:

«Ամէն մարմին իրա չրջանին վերաբերեալ գործերը կատարում է իր պատասխանատուութեամբ. եթէ որեւէ ձեռնարկութեան ազդեցութիւնը դուրս է գալիս մարմնի չրջանից, կամ ձեռնարկութիւնը կատարելու համար անհրաժեշտ է հարեւանների ու միւս մարմինների աջակցութիւնը, այդ պարագայում գործող մարմինը դիմում է հարեւան աւելի լայն չրջան ունեցող մարմիններին:

«Այդ չրջանների վճիռները կայացուում են ձայնեների մեծամասնութեամբ: Երբ որեւէ խմբի, կամ Բիւրոյի, կամ Պատ. Մարմնի կողմից անհրաժեշտ է գրտնուում ձեռնարկել որեւէ գործի մարմնի անդամների մասնակցութեամբ, ամէն մէկի վրայ պարտականութիւն է դրուում ներկայանալ ընկերների (2/3ի) ձայներին: Ծայրայեղ պարագաներում ձեռնարկուելիք գործի համար յարմարագոյնը որոչուում է վիճակով:

«Դաշնակցութեան մէջ, անհատներից, խմբերից եւ կոմիտէներից սկսած մինչեւ Բիւրօ եւ Պատ. Մարմին, չկայ իշխող իրաւունքի ու իշխանութեան, այլ միմիայն պատասխանատուութեան ու պատրաստակամութեան կատարելու կազմակ. որոշումներն ու ընկերների խնդիրները: Պարզ է, որ քանի անհատը ու այս կամ այն մարմինը աւելի անձնուէր ու արդիւնաւէտ կերպով է կատարել իրա վրայ դրուած պարտականութիւնը, այնքան նա աւելի կը վայելէ ընկերների յարգանքն ու հաւատը, այնքան նա աւելի համապատասխան կը համարուի աւելի լայն չրջանի գործերը ստանձնելու:

«Երբ այս կամ այն անցանկալի գործերի ու դրութեան չնորհիւ խզուում են եւ դադարում են ընկերական լինելուց այս կամ այն մարմնի անդամների ու կամ ամբողջ մարմինների յարաբերութիւնները եւ անկարելի է հարցերը պարզել, Թիւրիմացութիւնները լուծել ու չարիքի առաջը առնել միչնորդ ընկերական դատաստանի միջոցաւ, այդ պարագաներում ամէն մարմին դառնում է դատաստանական առեան իրա ընկերոջ կամ ուրիչի վերաբերմամբ եւ տալիս որոշում 2/3 ձայների մեծամասնութեամբ:

«Պատժի ծայրայեղ աստիճանները (սպանութիւն ու կազմակերպութիւնից հեռացնելը) որեւէ մարմնի կողմից կարող է տրուել միմիայն դատապարտուող մարմնից աւելի լայն չրջան ունեցող մարմնի համաձայնութեամբ, որը արդարութիւնը պաշտպանած լինելու համար կամ ինքը կը քննէ գործը, կամ դրա անելը կը յանձնէ ուրիչ քննիչ դատաստանական առեանի:

«Դատաստանական մարմինների վրայ պարտք է դրուում մեղադրուողի չահերը պաշտպանել կարելի եղած միջոցներով՝ չմոռնալով, որ յեղափոխական գործի էտիկայի հետ միասին կայ եւ ընդհանուր բարձր արդարութեան ձայնը, որոնք հաւասարապէս պարտաւորեցուցիչ են ամբողջ Դաշնակցութեան համար»:

Ընդհ. ժողովի ընթացքի բնորոշման համար որոշ տեղեկութիւն է պարունակում եւ Հր. Թիրեաքեանի 25 Մայիս նամակը Կիպրոսի Կոմիտէին.—

«Ընդհ. ժողովը դեռ կը չարունակուի. 15 օրէն անպատճառ աւարտած կը լինենք: Արտասահմանի Բիւրօ խմբագրութիւնը կազմուեց հետեւեալ անձնաւորութիւններէ. Քրիստափոր, Վահաք, Սմբատ, Ռոստոմ եւ Գարօ: Վերջինս անուանական պիտի լինի. անոր տեղ անպաչտօն կերպով կ'երթայ Տիգ. Ծովհաննիսեանը. ան թէեւ օրինական կերպով ընտրուեցաւ, սակայն մեր մի քանի ընկերներու յայտնած դժգոհութիւններու պատճառով հրաժարական տուաւ եւ ընդունեց մասնաւոր կերպով երթալ Ժընեւ: Ի'հ, արտասահմանն ալ ուժեղացաւ: Երկու անդամներ չրջիկ պիտի լինին: Ընդհ. ժողովի բացակայութեան ժամանակ Դաշնակցութեան կամքը արտայայտող մարմիններ պիտի լինին երկու Բիւրօները եւ հետեւեալ 4 Պատասխ. Կեդր. Կոմիտէները՝ Ծաղիկ, Լեռնավայր, Բարձրաւանդակ, Շամիր: Թէ այս մարմինները ինչպէս պիտք է կազմուեն եւ այլ մանրամասնութիւնները՝ յետոյ»:

Տիգրան Ծովհաննիսեանը — հետագային յայտնի փաստաբան եւ գրագէտ — Քրիստափորի քենկածուն էր: Քրիստափորը նրա հետ մեծ յոյսեր էր կապում, որոնք, սակայն, չարդարացան: Տ. Ծովհաննիսեանը կարճ ժամանակ մնալով Ժընեւում՝ համոզուեցաւ, որ յեղափոխական գործը իր ասպարէզը չէ, եւ հեռացաւ:

Ընդհանուր ժողովը վերջացաւ Ծուխի սկիզբները: Ժողովի տեւողութեան ընթացքին կուսակցական կեանքը չրջաններում գրեթէ կանգ էր առել՝ առաջ բերելով ընդհանուր դժգոհութիւն:

Օգոստոսի սկզբին Վռամեանը վերադառնալով Ժընեւ նորից ձեռք է առնում խմբագրութեան գործերը: Օգոստ. 12ին Ալեքսանդրիա գրած մէկ նամակում նա տալիս է հետեւեալ տեղեկութիւնները Ընդհ. ժողովի մասին. «Ընդհանուր ժողովը վերջացած է երեք չաբաթէ ի վեր եւ հետզհետէ ընկերները կը սկսին ցրուիլ: Խմբագրութեան անդամներէն միայն Վահաքը եկած է. միւսներն ալ չեն ուշանար: Ժողովի տեսնագրութիւնը տպուելու վրայ է եւ կը յուսանք մինչեւ 10 օր կոմիտէներուն ցրուել: Հետաքրքիրները Թերեւս չգտնան փնտռածնին, որովհետեւ տակտիկան, բանակցութիւնները եւ ընտրութիւնները չպիտի հրատարակուին, այլ իւրաքանչիւր կոմիտէի պիտի հաղորդուի տակտիկի վերաբերեալ այն մասը, որ իրենց գործունէութեան կը վերաբերի: Միութեան խնդիրն ալ կարգադրուած է. մերժուած է կարգ մը նկատումներու հիման վրայ»:

Մի ուրիչ նամակում, Օգոստ. 24ին, Վռամեանը հաղորդում է Ամերիկայի կենտր. կոմիտէին, Թէ՝ «Ընդհանուր ժողովը կարծուածէն աւելի երկար տեւեց նախ՝ պատգամաւորներուն ուշ գալուն եւ երկրորդ՝ զգուշութեան համար ժողովի նիստերը չաբաթի մը չափ ընդհատուելուն համար: Այդ երկարելն է եղած պատճառը, որ խմբագրութիւնս մասամբ անկարող գտնուած է կոմիտէներու պահանջներուն եւ հարցերուն գոհացում տալ, որովհետեւ մենք ալ բաւական առեն զրկուած մնացինք լուրերէ: Այսօր կրնանք հաղորդել, որ արդէն ժողովի նիստերը Ծուխի սկիզբներուն վերջացեր են եւ խմբագրութեանս մէջ ատացուած է տեսնագրութիւնը, որուն կրճատ ամփոփումը տպուելու վրայ է եւ մինչեւ 7–8 օր կը յուսանք կոմիտէներուն ցրուել»:

Իսկ Արեւելեան Բիւրոյին գրած 31 Օգոստ. նամակում Վռամեանը ասում է, Թէ՝ «Ընդհ. ժողովի սյլանդակօրէն չափազանց երկարումը իր գէշ հետեւանքներն ունեցեր է գրեթէ բոլոր չրջաններու համար — բան մը, որ դժուար չէր գուշակել: Գործերը կանգ են առեր. խմբագրութիւնը անկարող գտնուած է գոհացընելու եւ ուղղութիւն մը տալու ընթացիկ գործերուն, եւ ամէնքն ալ ձեռքերնին գրպաննին դրած, բանննին բաց՝ Ընդհ. ժողովէն դալիք պատգամներուն սպասէր են»:

Այսպէս Թէ այնպէս, երկրորդ Ընդհանուր ժողովը, կարելի է ասել, վերջացաւ յաջողութեամբ, հիմնական լուծում տալով հերթի դրուած բոլոր կարեւոր հարցերին: Բայց ամենակարեւորը նրա կատարած գործն մէջ եղաւ, ի հարկէ, կուսակցութեան կազմակերպական կանոնագրի մշակումը՝ լայն ապակենտրոնացման դրութեան հիման վրայ: Շնորհիւ այդ կազմակերպական դրութեան՝ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը առաջ կերպով զարգացաւ, ծաւալուեց, ժողովրդականացաւ եւ դարձաւ հայոց կեանքի ղեկավար հզօր կազմակերպութիւնը:

ԺՈՂՈՎԻ ԿԱԶՄԸ ԵՒ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

Ժողովի մանրամասն արձանագրութիւնները, դժբախտաբար, պահուած չեն: Մնացել է «Նիստերու ամփոփ եւ կրճատ տեսնագրութիւնը», այսինքն՝ արձանագրութեանց սեղմ ամփոփումը: (Տե'ս Հ. Ց. Դիւան, Թիւ 1522 Թղթածրար): Այս ամփոփումը տպուած եւ մարմիններին ուղարկուած է որոշ կրճատումներով: Այստեղ հրատարակում ենք առանց յապաւումների:

Երկրորդ Ընդհ. ժողովը գումարուեցաւ Թիֆլիսում: Նիստերը տեղի էին ունենում մասնաւոր բնակարաններում, գաղտնի կերպով:

Ժողովին մասնակցում էին 19 պատգամաւորներ եւ 13 գործիչներ: Ահա նրանց ցանկը. փակագծի մէջ տալիս ենք վայրի եւ պատգամաւորների իսկական անունները: Մի քանիսի մասին, դժբախտաբար, ստոյգ տեղեկութիւններ կարելի չեղաւ ձեռք բերել:

Ա. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐ

1. Վիշապի՝ Վահագ — (Գոլիս, Ա. Վռամեան).
2. Ոսկեհանքի՝ Բաբայեան — (Իզմիր, Գ. Խաժակ).
3. Ծովափի՝ Տաչրացի — (Տրապիզոն, Վրէն Գասպարեան).
4. Արծիւի՝ Արծրունի — (Երզնկա՞).
5. Կղզիի՝ Հրաչ — (Կիպրոս, Հրաչ Թիրեաքեան).
6. Խմբագրութեան՝ Ռոստոմ:
7. Վրէժոտանի՝ Մխիթար — (Թաւրիզ, Բժ. Գր. Օհանեան).
8. Գալջանեան Թերակղզի՝ Արվախի — (Բուլղարիա եւ Ռումանիա, Վարդ Պատրիկեան).
9. Եդիպտոսի՝ Գարօ — (Արմէն Գարօ).
10. Մեծ Քաղաքի՝ Ռուբէն — (Թիֆլիս).
11. Ոսկեջուրի՝ Էլէն — (Բագու, Քրիստափոր).
12. Ամուրի՝ Կարօ (Մեւ) — (՞).
13. Քարի՝ Բժիշկ — (Ալեքսանդրապոլ).
14. Ջրաբերդի՝ Խաչվանք — (Կարս).
15. Նաւահանգստի՝ Կարէն — (Բաթում, Աբամ Ծակոբեան).
16. Աւազանի՝ Շահէն — (՞).
17. Նալպանտի՝ Բէգլար — (Նոր-Նախիջեւան).
18. Եկեղեցիի՝ Ուսանող Ծովսէփ — (Մոսկուա, Ծովս. Թադէոսեան).
19. Սարուստանի Բիւրոյի՝ Սիմոն — (Ռուսաստանի Բիւրօ, Ս. Ջաւարեան):

Բ. ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

1. *Արթակ Ռչտունի* — (*Յովսէփ Միրզայեան*).
2. *Բորիս* — (*Սմբատ Նաչատուրեան*).
3. *Կարա-Մելիք* — (*Բարսեղ Տէր Գրիգորեան*).
4. *Մանուկ* — (*).
5. *Մելիք* — (*Յովհ. Իւսուֆեան*).
6. *Շատախցի Յովսէփ*.
7. *Նիկոլ* — (*Նիկոլ-Դուման*).
8. *Շահրիկեան* — (*Ցար. Շահրիկեան*).
9. *Սաքօ* — (*Սեւ Քարեցի Սաքօ*).
10. *Վահէ Սիւնի*.
11. *Վարդան* — (*Նահատակի հրամանատարը*).
12. *Տորք* — (*Ց. Աչըկդէղեան*).
13. *Քեռի* — (*Շիշմանեան, Տէրսիմի Քեռին*): ԽՄԲ.

Հ. Ց. Դաշնակցութեան երկրորդ Ընդհ. Ժողովի նիստերուն ամփոփ եւ կրճատ ատենագրութիւնը(3).—

Դաշնակցութեան կոմիտէներու միահամուռ յայտնած բաղձանքին համաձայն, խմբագրութիւնը եւ Սրուանտեան Բիւրօն հրաւէր ուղղեցին երկրորդ Ընդհ. Ժողովը գումարելու:

Ժողովը բացուեցաւ 5 Ապրիլ 1898ին, Մեծ Քաղաքի մէջ եւ ունեցաւ 66 նիստ: Ներկայ էին՝

Ա. Թուրքիայէն՝ Վիշապի, Ոսկեհանքի, Յովսէփի, Արծիւի եւ Կղզիի պատգամաւորները (5 ձայն):

Բ. Երկրէն դուրս՝ Վրէժոտանի, Բալկանեան Թերակղզիի, Եգիպտոսի եւ Սրուանտեան ինը կեդր. կոմիտէներէ, այն է՝ Մեծ Քաղաքի, Ոսկեղուրի, Ամուրի, Քարի, Զրաբերդի, Նաւահանգստի, Աւազանի, Նալպանտի և Եկեղեցիի պատգամաւորները (12 ձայն):

Գ. Երկրի մէջ պատասխանատու գործեր վարող ընկերներ Թուով 13 հոգի, որոնցմէ մէկը հրաւիրած էր խմբագրութիւնը արտասահմանէն, միւս 12ը, որոնք կը գտնուէին Ժողովի գումարման պահուն Մեծ Քաղաքի մէջ եւ մօտերը, Սրուանտեան Բիւրոյի հրաւէրով:

Դ. Խմբագրութեան եւ Բիւրոյի ներկայացուցիչները (2 ձայն):

Բացակայ էին Շամխորի, Բարձրաւանդակի, Կարմիր-Բերդի(4) եւ Ամերիկայի պատգամաւորները:

Առանցմէ առաջինը իր ձայնը յանձնած էր Յովսէփին, իսկ երկրորդն ու երրորդը՝ միայն տեղեկագրեր ներկայացուցած էին Ժողովին(*):

Հետեւաբար, Ժողովը կը կազմէին 17 պատգամաւոր 18 ձայնով, Բիւրոյի եւ խմբագրութեան երկու ներկայացուցիչներ՝ 2 ձայնով եւ 13 ընկերներ 13 ձայնով, ընդամէնը 32 հոգի 34 ձայնով:

Ժողովը իր այդ կազմին մէջ ինքզինքը ճանաչեց եւ յայտարարեց վաւերական Ընդհանուր Ժողով Դաշնակցութեան եւ սկսաւ իր գործողութիւնները(*):

Ժողովը նկատելով, որ Ընդհ. Ժողովի կանոնադրութեան մը չգոյութեան պատճառով ճշդուած չէին կարգ մը կազմական խնդիրներ, առանց որոնց լուծման անհնար էր օրակարգի խնդիրներուն անցնել, հետեւեալ որոշումները տուաւ.—

1. Ընդհանուր Ժողովը իր վճիռները կու տայ գոնէ ձայներու երկու երրորդի առաւելութեամբ:

2. Պատգամաւոր մը երկու ձայնէ աւելի չի կրնար ունենալ:

3. Գործիչ մը, երբ չրջանի մը ձայնը կը ստանայ, կը համարուի պատգամաւոր եւ կը կորսնցնէ իր գործիչի ձայնը:

4. Նկատելով որ կոմիտէներու ուղղուած հրաւիրագրերուն մէջ առաջարկուած էր անոնց՝ տեղեկագրերով յայտնել իրենց կարծիքը այս կամ այն խնդրի մասին, եթէ հնար չունենային պատգամաւոր ղրկելու կամ իրենց ձայնը Ժողովի տեղին մօտ գտնուող գործիչին կամ ուրիշ Դաշնակցական մարմնի մը յանձնել.—

Ժողովը միայն այս Ընդհ. Ժողովի համար ընդունեց՝ երկրի այն կոմիտէներու տեղեկագրերուն միայն քուէի իրաւունք ճանաչել, որոնք յարգելի պատճառով մը չէին կրցած պատգամաւոր ղրկել կամ իրենց ձայնը ուրիշի մը տալ:

5. Սարուստանի Պատգամաւորական Ժողովը եւ խմբագրութիւնը հարկ տեսած էին արտասահմանի եւ Սարուստանի Դաշնակցական ուսանողութիւնն էլ հրաւիրելու Ընդհ. Ժողովի՝ տալով անոնց մէկ-մէկ ձայնի իրաւունք: Ոչ մէկը եւ ոչ միւսը ժամանակ եւ դիւրութիւն չէին ունեցած Ժողով գումարելու եւ պատգամաւոր ընտրելու: Բայց Մոլէկիւլ կոմիտէն (արտասահմանի ուսանողական կոմիտէ մը) իր կողմէն լիազօրութիւն ունեցող գործիչի մը միջոցաւ կ'առաջարկէր միայն տեսական խնդիրներու լուծման մէջ ճանաչել իր ձայնը՝ նոյն սկզբունքը դնելով եւ միւս

(*) Տպագրուած օրինակի մէջ աւելցուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը.— «Ժողովը փակուեցաւ յետոյ միայն խմացուցիչ, որ կոմիտէ-Բերդն իր ձայնը տուած էր Ոսկեհանքի պատգամաւորին, իսկ Աժերիկայի տեղեկագիրը, ինչպէս նաեւ կոմիտէ-Բերդի երկրորդ տեղեկագիրը, մնացեր էին խմբագրութեան մէջ, յատկապէս անակնկալ ընդհատումի մը հետեւանքով»:

(*) Բնագրի մէջ, յետոյ, գրուած ու ջնջուած են հետեւեալ տողերը.— «Պալչեանեան կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչը միայն բողոքեց Ընդհ. Ժողովի այդ կազմին դէմ եւ միայն այն պայմանով համաձայնութեան մասնակցեցաւ Ժողովին, եթէ իր բողոքը մտցուի Ժողովի արձանագրութեանց մէջ:

Ժողովը յարգելով պ. ներկայացուցչի առաջարկը՝ որոշեց կցել տեղեկագրութեան այդ բողոքի համառօտագրութիւնը եւ յանձնարարել նախագահին, քարտուղարներուն՝ դնել մեկնաբանական համառօտ այն պատճառաբանութիւնները, որոնց հիման վրայ այդ բողոքը ի նկատ չառնուեցաւ Ժողովի կողմէն»:

ուսանողական կոմիտէներու համար, եթէ այդպիսիները ներկայացուցիչ ղրկէին Ընդհ. Ժողովին:

Ժողովը ընդունեց Մոլէկիւլի առաջարկը եւ այդ հիման վրայ երկրորդ Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու իրաւունք տրուեցաւ Մոլէկիւլի, Խարթուփի եւ Հիւսիսակերտի կոմիտէներու պատգամաւորներուն՝ տալով անոնց ձայնի իրաւունք միայն զուտ տեսական խնդիրներու լուծման ժամանակ:

Ինդիր եղաւ, թէ կարելի՞ է արդեօք արդէն Ժողովին հրաւիրուածներէն դուրս ընդունել նոր անդամներ՝ խորհրդակցական ձայնով:

Նկատելով, որ ներկայ անդամներու թիւը արդէն մեծ է եւ նորեր եւս աւելցնելով Ժողովի հաւաքումները կը դժուարանան եւ թէ Ժողովը իր գործունէութիւնը պիտի չեղչէր ամէն անգամ, երբ հարկ տեսնուէր որոշել, թէ պէ՞տք է այսինչ գործիչը ընդունել թէ ոչ, Ժողովը մեծամասնութեամբ մերժեց նոր անդամներ աւելցնել ներկայ կազմին:

Այս նախապատրաստական գործողութիւններէն ետք Ժողովը ընտրեց քննիչ յանձնախումբ մը երեք անդամէ բաղկացած, որուն պաշտօն յանձնուեցաւ ստուգելու Ընդհ. Ժողովին ներկայացուած գրաւոր տեղեկագրերու (Բերդ, Փարիզ, Ոսկեհանք, Եգիպտոս, Կղզի, Սալնոյ Զոր, Շամխոր, Զոհ, Աղեքսանդրիա եւ Գահիրէ, Եկեղեցի, Նիկոսիա, Խարթուփ), ինչպէս նաեւ բոլոր կոմիտէներու, խմբագրութեան եւ Սարուստանի Բիւրոյի համապատասխանութիւնը, կարելի եղածին չափ ամփոփ եւ լրիւ(*):

Զեկուցումները գրաւեցին Ժողովի տասն եւ չորս նիստերը:

Ժողովականների առջեւ պարզուեցաւ Դաշնակցութեան անցեալ ամբողջ գործունէութիւնը 1892-97, իր բոլոր կողմերով:

Ժողովը գործի չափ տեսակէտով վճռականապէս գտաւ այդ զեկուցումները կցել ատենագրութեան եւ ցրուել, այլ յանձնարարեց պատգամաւորներուն, որ իւրաքանչիւրը իր զեկուցումը գրաւոր պատրաստելով յանձնէ Դիւանին, որպէսզի ամփոփելով մէկ տետրակի մէջ ղրկուի արտասահմանի Բիւրոյի պահելու: Այդ տետրակէն կ'օգտուին Դաշնակցութեան գործիչները կամ մարմինները ամէն անգամ, երբ հարկ տեսնուի որեւէ առթիւ(*):

Ժողովը ստիպուած ըլլալով ամբողջ տասնուչորս նիստ նուիրել այդ զեկուցումներուն, խոյս տուաւ նիստ մը եւս երկարել եւ ամէն գործ տեսակէտէն մասնաւոր հանգամանք կրնային ունենալ միայն. օրինակ, այս կամ այն մարմնի, այս կամ այն ընկերոջ մինչեւ ծագած քիւրմացութեան կամ բողոքի դէպքերը, ուստի յանձնարարեց չհագեցող կողմերուն իրաւախոհութեամբ ընտրել երեք ժողովականներէ բաղկացած յանձնախմբեր խնդիրը քննելու եւ Ընդհ. Ժողովին տեղեկացնելու համար:

Այդ տեսակ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ վրէժոտանի ընկերներու պահանջով քննելու համար Միւնարէքի(5) կեդր. կոմիտէի եւ զինուորներուն մինչեւ ծագած դժգոհութիւնները(**): (Այդ յանձնախումբը երկար քննութենէ ետքը, անհնար գտաւ արդարացուցիչ կամ ամբաստանող վճիռ մը բերել մէկ կամ միւս կողմին նկատմամբ. իր տրամադրելի մինչոցներն անբաւարար նկատուեցան խնդիրը հիմնապէս լուսաբանելու, որովհետեւ բացակայ էին կարեւոր վկաներ եւ կը պակսէին վաւերագրեր):

Ընդհ. Ժողովի դատաստանին դիմաց նաեւ խմբագրութեան ներկայացուցիչը, որ պահանջեց քննել Սարուստանի վերջին (1897-98) Պատգամաւորական Ժողովի քննադատութիւնը խմբագրութեան բիւրոյական եւ խմբագրական գործունէութեան դէմ:

Ժողովը որոշեց այս խնդիրը յետաձգել մինչեւ բիւրոյական խմբագրութեան ընտրութիւնները, բայց եւքն ալ որովհետեւ հարկ կը զգացուէր այդ ընտրութիւնները փութացնել, միջոց չունեցաւ այդ խնդիրով զբաղելու:

Ժողովը ընտրութիւններէն ետք գոհացում տուաւ խմբագրութեան ներկայացուցչին՝ Ա. յայտարարելով, թէ Սարուստանի Պատգամաւորական Ժողովի կարծիքը պարտաւորիչ չէ Ընդհանուր Ժողովի համար, Բ. թէ Ժողովը խմբագրական նախկին մարմինը վերընտրելով ներկայ կազմին մէջ եւս՝ միանգամայն իր վստահութիւնը յայտարարած կը լինի խմբագրութեան նախկին անդամներուն, Գ. եւ յանձնարարեց, որ այդ խնդիրը քննուի Սարուստանի Ժողովական պատգամաւորներու մասնաւոր ատենի մը առթիւ խմբագրութեան ներկայացուցչին մասնակցութեամբ:

(*) Ցետոյ գալիս է հետեւեալ հատուածը, որ գրուած ու ջնջուած է.— «Չենք մը տեղեկագրերու ընթերցումը առիթ տուաւ է նեսոի ունենալու մեր մէջ տիրող տգեղ երեւոյթը, որ իրար յաջորդող մարմիններ ու գործիչներ ընդհանրապէս ձգտում ունին նախորդներու գործունէութիւնը անյարկող ներկայացնել. Ժողովը վճռականապէս գտաւ այս բանը գլխաւորապէս գործի բարոյական առնչութեան չդնելով տեղի ունեցած դէպքերը, ինչպէս Ոսկեհան-ջատագի գործը, տաճկահայ-ռուսահայ խնդիրը եւայլն: ԽՄԲ.

(*) Յաջորդաբար, այդ նիւթերը չեն մնացած Հ. Ց. Դ. Դեպանումէ: ԽՄԲ.

(**) Գլխաւորապէս Յանասորի արշալոյսի նախապատրաստութեան չդնելու տեղի ունեցած դէպքերը, ինչպէս Ոսկեհան-ջատագի գործը, տաճկահայ-ռուսահայ խնդիրը եւայլն: ԽՄԲ.

ՕՐԱԿԱՐԳ

Ա. Տակտիկա կամ գործունէութեան եղանակ.
Բ. Կազմակերպութիւն.
Գ. Կարգապահութիւն (discipline).
Դ. Դրամական խնդիր.
Ե. Մխութեան խնդիր.
Զ. Բանակցութեան խնդիր.
Է. Ընթերութիւններ։

Ա. ՏԱԿՏԻԿԱ (6)

Ժողովը Տակտիկայի վիճաբանութեան ձեռնարկեւ առաջ, սկզբունքով մը հաճայն ընդունեց, թէ առանց եւրոպական միջամտութեան անկարող ենք մեր ժողովուրդի ազատութեան գործը դլուխ բերել, հետեւաբար, գործունէութեան եղանակը որոշելու առեն ի նկատի պիտի ունենալ այդ միջամտութիւնը յաոաջ բերելու բոլոր հնարաւորութիւնները։

Վիճաբանութիւնները տասնեւհինդ երկար նիստեր նիւթ եղան եւ պատեհան գլխաւորապէս հետեւեալ երկու կէտերու շուրջ.—

1. *Միայն ցուցական գործունէութիւն բուն երկրին (Օսմանեան Հայաստանին դուրս)։*

2. *Ուժերու կեդրոնացում երկրին մէջ (ապըստամբական պատրաստութիւններ) ցոյցերու հետ ընկերացած։*

Միայն ցուցական գործունէութեան պաշտպանները կը պատճառաբանէին, թէ ցուցական գործունէութիւնը երբեք այնքան անհրաժեշտ չէ եղած, որքան այժմ, եւ թէ զէնքերու կեդրոնացումը բուն երկրի մէջ այժմ անհնարին է. կը պնդէին, թէ այդ նպատակով երկար տարիներ ձեռնարկուած փորձերը երկրի մէջ, տիրող դժոխային պայմաններու եւ մեր տրամադրելի միջոցներու (մարդ եւ դրամ) պակասութեան չնորհիւ իրենց նպատակին չեն հասնիր. զէնքերը կը կորսուին, նոյնիսկ մեր թշնամիներու կը ծախուին եւ ընդհանրապէս առաջ կը բերեն խիստ խուզարկութիւններ, ընդհարումներ, կողոպուտ, բռնութիւն, երբեմն եւ կոտորած, որոնց հետեւանքները եղած են եւ կը լինին աշխատանքի, դրամի եւ կարեւոր ուժերու կորուստ ու հարստահարուած ժողովուրդի մէջ հաղիւ նշմարուող յեղափոխական ոգիի թուլացումը. կռուիլ երկրին մէջ մեր թշնամւոյն դէմ այժմ մենք անկարող ենք. պատրաստուիլ կռուելու համար՝ նոյնպէս չենք կարող, մինչեւ որ չփոխուին պայմանները, իսկ այս պայմանները փոխուիլ կարող են միայն չնորհիւ այն բարենորոգումներուն, որոնց ծրագիրը մշակած է Եւրոպան եւ որոնց իրագործումը կը պահանջէ Օսմանեան կառավարութենէն։

Այս բարենորոգումներն են ներկայ վայրկեանի հարցը. առանք խոստացուած են մեզ Եւրոպայի կողմէն եւ մեր մերձաւոր միակ նպատակը պէտք է լինի մեր բոլոր ուժերը լարելով՝ պահանջել եւ առանալ այս բարենորոգումները. իսկ առանք կարելի է առանալ ոչ թէ երկար տարիներ լուռ ու մունջ պատրաստութիւններ տեսնելով, այլ կռիւ մղելով, քիչ-չատ ուժեղ ցոյցեր ընելով։ Այդ կռուի մէջ ոյժն ու յաղթութիւնը կարող են մեր կողմը լինել, եթէ մղուին ոչ թէ երկրի խորը, ուր մենք չատ քիչ ենք, ուր յաճախ կը յաղթուինք ու անխնայ եւ անպաշտպան կը կոտորինք հետու Եւրոպայի աչքէն եւ ուրեմն մեր ամենավայլուն գործերը (96ի Վանի հոյակապ կռիւը եւ 97ի յաղթական արշաւանքը) զրեթէ անյայտ կը մնան Եւրոպայէն, այլ Թուրքիոյ այն կէտերը, ուր մենք կարող ենք վնասել Թուրքիոյ եւ Եւրոպիոյ չահերուն այնպիսի զօրեղ եւ քիչ մարդ ու դրամ պահանջող զէնքի միջոցով, ինչպէս ումբն է։ Այս կրկնակի չահերուն մենք կարող ենք վնասել Թուրքիոյ ծովեզերքին վրայ, իսկ մնացած կէտերու մէջ մենք կարող ենք կատարել միայն ապարդիւն հերոսութիւններ, որոնք կարող են նիւթ կազմել վիպասանութեան, բայց ոչ նպատակ յեղափոխութեան։ Ցոյցեր անհրաժեշտ է ընել եւ պէտք է ընել միայն այնպիսի կէտերու վրայ, ուր կը չօչափուին Եւրոպայի չահերը եւ ուր չուտով օգնութիւն կարելի է սպասել անկէ. մնացեալ կէտերու մէջ անօգուտ է. իսկ զէնքերու կեդրոնացման կարելի էր դիմել միայն այն պարագային, եթէ բարենորոգումները օրակարգի խնդիր չլինէին. կամ եթէ արդէն մոցուած լինէին ու մենք մտադիր լինէինք դիմելու աւելի հետուր նպատակներու։ Ցոյցերու ազդեցութեանց ապացոյց կարելի է յիշել այն հանդամանքը, որ Սուլթանի կառավարութիւնը դիմած է Դաշնակցութեան եւ խոստումներ կ'ընէ՝ խնդրելով դադրեցնել ցուցական գործունէութիւնը։ Այս հիմերու վրայ կ'առաջարկէին Դաշնակցութեան ամբողջ ուժը գործ դնել Հայրենիքին դուրս Թուրքիոյ որոշ կէտերու մէջ (ծովեզերեայ) ցոյցեր կատարելու՝ պարտականութիւն համաձայնելով ներսը միայն կազմակերպութեամբ զբաղուելէ։

Ապստամբական պատրաստութիւններու (ցոյցերու հետ ընկերացած) պաշտպանները կը պատասխանէին.

1) Երկրի դժոխային պայմաններու մասին խօսիլ հիմնաւոր չէ, քանի որ այդ կարգի նկատումները նշանակութիւն կարող են ունենալ ոչ թէ մեր գործունէութեան նպատակը որոշելու, այլ միջոցները խորհելու առեն։ Այդ պայմանները միշտ դժնդակ լինելէ չեն դադրած, բայց եւ այնպէս հնարաւոր եղած է մինչեւ այժմ այնքան պատրաստութիւն տեսնել երկրին մէջ եւ փայլուն գործեր կատարել, իսկ այսօր դեռ այն առաւելութիւնն ունինք, որ անհամեմատ կերպով ածած է յեղափոխական տարրը բուն երկրի մէջ, անցեալի փորձառութիւնը կայ եւ գործի հիմերը վաղուց դրուած են արդէն։ Եթէ երկրին մէջ դժոխային են պայմանները — այդ պայմանները նոյն համեմատութեամբ ծանր են այսօր Պոլսոյ մէջ, քան 1896ին, ուր այսօր գրեթէ անհնարին է խմբական եւ երկարատեւ որեւէ գործ կատարել — միակ ձեւը, որ հաւանականութիւն կրնայ ունենալ իբր ժողովրդային զօրեղ բողոք եւրոպական ազդու միջամտութիւն հրաւիրելու։

2) Մեր ուժերի ամփաւութիւնը կարող էր փաստ ծառայել այն պարագային, երբ իրապէս երկրին մէջ գտնուղ յեղափոխական ուժերը եկուոր մարդիկ լինէին, որոնք կարելի լինէր քաշել, հանել երկրէն եւ տանիլ գործունէութեան վայրերը եւ եթէ այդ ուժերը նոյնքան օգտակար հանդիսանային այդ գործունէութեան, որքան են այժմեան իրենց դերին մէջ, — բան մը, որ հակառակն է իրականութեան։

Չէնիթերու կորուստը երկրին մէջ ծանր փաստ մը կարելի էր համարել, եթէ ճիշդ լինէր այդ իրողութիւնը. իրաւ է որ բանական զէնքեր ձերբակալուած են, բայց չէ՞ որ Դաշնակցութեան գնած զէնքերուն մեծագոյն մասը կը մնայ իր տրամադրութեան տակ, իր պահեստներուն մէջը կամ հայ ժողովուրդին ձեռքը։ Կորսուած զէնքերը նոյն պատահականութեան ենթակայ եղած են, ինչպէս նաեւ այն ումբերն, որոնք Թուրք կառավարութեան ձեռքը լինան Պոլսոյ մէջ։ 90ական Թուներուն մեր բաժնած զէնքերը մինչեւ իսկ կը ծախուէին ժողովուրդի կողմէն քիւրտերուն եւ Թուրքերուն, իսկ այս 7–8 տարուան յեղափոխական կարճ կեանքը ոչ միայն այդ ցաւալի երեւոյթը արմատախիլ ըրաւ, այլ եւ այնքան բացաւ հայ ժողովուրդին աչքը, որ այսօր չատ տեղեր հայը իր վերջին կահկարասին կը ծախէ եւ զէնք կը գնէ։

Գալով դրամի սակաւութեան՝ վախը անտեղի է, որովհետեւ հաղիւ թէ առաջին երկու տարուան մէջ արդէն պատրաստ դտնուած զէնքերը կարելի լինի փոխադրել գործունէութեան համար որոշուած վայրերը։ Իսկ եթէ արտակարգ ծախսերու պէտք զգացուի, աւելի դիւրաւ կարելի է հայ ժողովուրդի ազակցութեան դիմել այդ գործին համար, քան թէ զուտ ցուցականին։

3) Սխալ է այն կարծիքը, թէ կոտորածներու պատճառ եղած է երկրի գործունէութիւնը։ Արդէն ապացուցուած խնդիր է այսօր, որ կոտորածները բարձրագոյն հրամանով ծրագրուած եւ իրագործուած են, իրրեւ պատասխան հայկական դատի յաղողութեան իր բոլոր մասերուն մէջ՝ սկսելով Ս. Ստեփանոյի դաշնագրէն, Ջէյթունի ապստամբութիւններէն, մինչեւ վերջին բոլոր անցքերը, որոնք Թուրքիայէն դուրս կամ ներս, հետեւէն կամ մօտէն առընչութիւն ունէին հայ տարրի ազատութեան խնդրի հետ։ Եթէ անմիջական պատրուակ (ոչ թէ պատճառներ) որոնելու ըլլայինք, աւելի չուտ Պոլսոյ կամ Տրապիզոնի անցքերը կարող էին համարուիլ, քան ներսի գործունէութիւնը։ Դաշնակցութեան համար այսօր ընդունուած իրողութիւն մըն է, որ մեր փէտայիական խումբերու չնորհիւ էր որ չատ տեղ կոտորածներու առաջն առնել հնարաւոր եղաւ. (տե՛ս Դիրօշակի 95, 96, 97ի համարները)։ Իրաւ է, թէ եղած են աւերներ ու ապառնութեանց դէպքեր մեր խումբերու տեղափոխութեան ժամանակ, բայց առանք հետեւանք են մասամբ այս խումբերու անփորձութեան քան անխոհեմ չարժումներուն եւ մասամբ եւս անխուսափելի այն պարզ պատճառով, որ մարդկային կարողութենէն վեր է ամէն բան նախատեսել, եւ թէ ոչ մէկ լուրջ գործ դլուխ եկած է կամ կրնայ գալ առանց զոհերու։

4) Գալով այն խնդրին, թէ Պոլսի կամ Թուրքիոյ ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ կատարուելիք ցոյցերով միայն կարելի է հայ ժողովուրդի պահանջները լսելի ընել տալ կամ խոստացուած բարենորոգումները ձեռք բերել — այդպիսի եղրակացութեան չեն կարող հասցընել ցարդ կատարուած իրողութիւնները։ Պոլսի ցոյցերը եթէ համարուեր են իրրեւ բողոք արտայայտութիւն բուն երկրի անտանելի վիճակին, այն պատճառով է միայն, որ միշտ զուգընթաց կատարուեր են երկրին մէջ տեղի ունեցող բոլոր անցքերուն։ 18 Մեպտ. 95ի ցոյցը (Հնչակեան), որ այնքան խղճալի էր, Սասունի արիւնոտ տարեդարձի եւ կոտորածներուն չնորհիւ իր նշանակութիւնը առաւ։ 14 Օգոստ. 96ը իր բոլոր մեծութեամբ հանդերձ վանի հերոսական կռիւներուն չատ բան կը պարտի. 6 Օգոստ. 97–ը Թանասարի չնորհիւ միայն աչքի ինկաւ եւ Եւրոպան ու Թուրքիան յուզեց։

Լրագրերով դատելու չենք երկրէն ներս ու դուրս կատարուած գործերու ընծայուած կարեւորութեան աստիճանը. այստեղ դէր կը խաղայ պարզապէս լուրերու դիւրին եւ արագ հաղորդումը. կը բաւէ բանալ «Կայծոյտ» եւ «Դեղին» դրքերը երկրի ներսի գործունէութեան տրուած կարեւորութիւնը չափելու համար։

Ամբողջ Թուրքիան խարխլելու սպառնացող այս համաշխարհ. յեղափոխական ուժին է, որ այսօր կը դիմմէ Թուրք կառավարութիւնը բանակցութիւններ կատարելու. եթէ գիտնար, թէ մեր ամբողջ ուժը Պոլսի մէջ է, մեզ դիմելու փոխարէն՝ նոր ոստիկաններու քիւրը կը բանէր աւելցնել Մայրաքաղաքին մէջ եւ խընդիրը վերջացած էր։

Բարենորոգումներ կը տրուին բողոքող կէտի ժողովուրդին հետեւաբար, Եւրոպայի հանրային կարծիքը, ինչպէս նաեւ պաշտօնական Եւրոպան այն աստիճան միայն պիտի միջամտեն մեր դատին, որ տրամադրած պայմանները մէկ կողմ, ա) երբ հայ ժողովուրդի հզօր բողոքը լսեն իր իսկ Օճախին մօտ. բ) երբ այդ բողոքը Թուրքիոյ ներքին անդորրութիւնը խանգարելով՝ որոշ հաղորդակցութիւնը խանգարելով սպառնայ եւ Թուրքիոյ ելեւմուտքը տակնուվրայ ընէ։

Ծոյցերը, առանց երկրի մասնակցութեան, կարող են վնասել մեր դատին՝ զինք տալով մեր թշնամիներու ձեռքը՝ քանի մը տասնեակ անիշխանականներու դործ ներկայացնելու մեր բողոքը, եւ անդամ երբ համոզուին, թէ ոչ ոյժ կայ երկրին մէջ եւ ոչ կարողութիւն բողոքելու, դժուար չէ գուշակել, թէ իրենց շահերը պաշտպանելու համար ձեռք ձեռքի կու տան Թուրք կառավարութեան հետ խպատ խորտակելու մեր ոյժը այդ քաղաքներուն մէջ։

5) Ենթադրելով պահ մը, որ Դաշնակցութիւնը դադրեցնէ իր գործունէութիւնը երկրին մէջ, մի՞թէ ամէն չարժում իրապէս պիտի դադրի։ Յեղափոխական չարժումը այսօր իր աղբիւրն ունի ժողովուրդի ընդերքներուն մէջ, հարիւր հազար նահատակներու արիւնոտ յիշատակին մէջ։ Հոն կայ ջլատած, բայց հոգւով բարձր ու վրիժառու հայ ժողովուրդը, որ ժամէ ժամ աւելի ու աւելի ազատական դիրք բռնել սկսած է իր արիւնը ծծողին դէմ, որովհետեւ դանակը ոսկորին հասած է։ Այդ ժողովուրդը արդէն ինքը զինք գնել ու ծարել սկսած է եւ չմոռնանք, որ կան ուրիշ յեղափոխականներ եւս այդ արիւնոտ երկրին վրայ, որոնք մեր հրամանին չեն սպասեր։ Այն բոլոր ցաւալի պատահարները, որ կը վախնանք թէ կրնային ծագիլ երկրին մէջ ներսի մեր գործունէութենէն, թերեւս աւելի ահռելի կերպով առաջ գան, եթէ Թողունք ժողովուրդը իր ճակատագրին, որովհետեւ դժուար թէ գտնուի ձեռք մը, որ կանոնաւորութիւն ու ուղղութիւն տայ այդ ժողովուրդի տարերային ու յախուռն չարժումներուն։

Կեդրոնացման գործն է, որ պիտի ամրապնդէ ժողովուրդի հոգին, պիտի սորվեցնէ անոր իր բազումկնութիւնն վատահելու, յարատեւութեան մէջ գործին պատկումն ակնկալելու, պիտի պատրաստէ ժողովուրդը օգտուելու մերձաւոր ապագայի բարենորոգումներէն եւ, վերջապէս, պիտի պատրաստէ մեծ գործը — յեղափոխական ընդհանուր չարժումը բովանդակ Հայաստանի մէջ։ Այս պարագաներուն մէջ կեդրոնացման գործի վիժումը չ'ունենար իրր հետեւանք այն աւերը լքումը, ինչ որ կրնայ ունենալ վիժած ցոյցէ մը հոգ զգացուած պարապը։

Մեր պարտականութիւնն է, վերջապէս, պաշտպանութեան միջոցներ տալ երկրի ժողովուրդին, որ ոչ միայն ամէն ժամանակ աւելի պէտք ունի մեր աջակցութեան, այլ եւ արժանի է աւտր ամէն ժամանակ աւելի իր գիտակից վերաբերումովը դէպի պահուն ու կեանքը։ Մոռնալու չէ նաեւ, որ կարող են ծագիլ անակնկալ դէպքեր (պատերազմ, գրաւում), երբ որեւէ կէտի մը վրայ քանի մը հազար հայ տուներու երեւումը իր որոշ նշանակութիւնը կարող է ունենալ այդ երկրին բախտը վճռելու գործին մէջ։

Գալով ցոյցերուն՝ պէտք է զգուշանալ գործելէ ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ, նախ՝ որովհետեւ երկրի յարաբերութիւններու դուռ կը ծառային ատոնք, երկրորդ՝ երկրի մօտ գտնուած այդ վայրերու մէջ կատարուած ցոյցերը կարող են աղէտներու առիթ դառնալ երկրին համար, երրորդ՝ այդ վայրերը եւրոպական միջամտութիւն հրաւիրելու աստիճան քաղաքական չահեր վտանգելու հաւանականութիւնը չեն ներկայացներ։ Հետեւաբար, ցոյցի համար միակ վայրը պէտք է ընտրել Պոլիսը, որ յեղափոխականն իր անցեալէն եւ պատմական դերէն զատ, որ ունի իրրեւ Թուրքիոյ հայերու զարկերակը եւ պաշտօնական կեդրոնը, համեմատաբար աւելի չանս ունի քիչ վնասուելու եւ քիչ վնասելու երկրին, եւ ուր իսկապէս հաւանականութիւն կայ եւրոպական միջամտութիւն հրաւիրելու։ Եւրոպական պետութիւններու համար ձեռնտու չէ խառնակութիւններու ասպարէզ տեսնելու այդ քաղաքը՝ այս կամ այն տէրութեան առիթ չընծայելու համար Պոլսին տիրանալու։

Վերեւ բերուած բոլոր պատճառաբանութիւններու հիման վրայ կ'առաջարկէին մեր կազմակերպութեան գլխաւոր ուժերը կեդրոնացնել երկրի քանի մը մասր եւ յարմար կէտերու վրայ՝ երկարատեւ դիմադրութեան համար, եւ միեւնոյն ատեն Պոլսի մէջ զօրեղ ցոյցի պատրաստութիւն տեսնել եւ կատարել այն ժամանակ, երբ որոշուած կէտերը պատրաստ կամ ապրստամբած վիճակի մէջ գտնուին։

Այս կարծիքները պաշտպանողները դէմ էին նոյնպէս փէտայական–պարտիզանական կռիւներու, որոնք, իրենց կարծիքով, իրր վաղանցուկ չարժում մը, ապարդիւն անցնելէ զատ, կարող էին առիթ տալ հայ տարրի համար վնասաբեր յուղումներու եւ նոյնիսկ կոտորածի։

Ցոյց եւ փէտայական–պարտիզանական կռիւ։— Ժողովականներէն մէկը անհնար համարելով կեդրոնացումը նոյն պատճառաբանութեամբ, ինչպէս զուտ ցուցականները, կ'առաջարկէր երկրէն դուրս մեծ ցոյցերը անպայման չարունակելով հանդերձ՝ երկրի մէջ եւս ունենալ Թուրքիկ փէտայական խումբեր, որոնք անընդհատ «պարտիզանական» կռիւ մղէին տիրող կարգերու դէմ՝ մէկ կողմէն չփոթեցնելով կառավարութիւնը եւ ահ ու սարսափ պատճառելով չարագործ Թուրքերուն, միւս կողմէն ոգեւորութիւն ներչնչելով եւ կռուելու փորձառութիւն յառաջ բերելով հայ տարրի մէջ, մինչեւ բարւոքին անհրաժեշտ պայմանները եւ յեղափոխական հոծ տարր մը կազմուի երկրին մէջ։

ՈՐՈՇՈՒՄ

Ժողովը, երկար վիճաբանութիւններէ վերջ, բաւական մեծամասնութեամբ (2 ձայն դէմ) սկզբունքով ընդունեց ուժերու կեդրոնացումը երկրին մէջ, ցոյցը Պոլիս եւ ծովեզերեայ քաղաքները, եւ մերժելով փէտայական ապստամբական գործունէութիւնը՝ ընդունեց մարտական–զինամարզական խումբեր կազմակերպելու ծրագիրը։

Ա. ՈՒԺԵՐՈՒ ԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄ ԿԱՄ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ։— Ժողովը ի նկատի առնելով Բարձրաւանդակի եւ Լեռնավայրի Թէ՛ յեղափոխական անցեալը եւ Թէ՛ Եւրոպայի առջեւ անոնց ստացած քաղաքական նշանակութիւնը, ինչպէս նաեւ այդ կէտերու աշխարհագրական յարմար դիրքը, տեղական հայ տարրի քանակութիւնը եւ տրամադրութիւնը, որոշեց կեդրոնացման կէտեր ընդունել այդ երկու կէտերը։

Լեռնավայրի առթիւ առարկուեցաւ, Թէ Դաշնակցութիւնը դեռ ոչ մէկ կազմակերպութիւն ունի Կիլիկիոյ մէջ, եւ արդէն հնչակեանները կը գործեն հոն։

Ուստի խնդիր ծագեցաւ, Թէ՝ ա) չէ՞նք կարող Լեռնավայրի գործը Թողուլ հնչակեաններուն։ բ) հակառակ պարագային, կարելի չէ՞ արդեօք անոնց հետ համերաշխ գործել։ գ) փափաքելի եւ հնարաւո՞ր է արդեօք անոնցմէ անկախ գործել, Թէ՞ մեր այդ ընթացքը կուսակցական մրցում առաջ բերելով՝ չատ բացասական հետեւանքներ կրնայ ունենալ։

Ժողովը քննելով այս բոլոր առարկութիւնները՝ հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցաւ։— Կիլիկիոյ մէջ հնչակեան ըսելով պէտք է հասկնալ նորերը միայն (Մարտականները), որովհետեւ հիներու ձեռքը գրեթէ բան մը չմնաց հոն։ Մարտականներն ալ Թէեւ մինչեւ վերջերս 15ի չափ մասնաճիւղեր ունէին, բայց ատոնք ալ, անցեալ տարուան Մէրսինի ցաւալի դէպքերէն ետք, մեծ մասով քայքայուեցան, գլխաւոր գործիչները ձերբակալուեցան կամ հարկադրուեցան կիլիկիան փախչիլ։ Պէտք չէ մոռնալ նաեւ, որ Կիլիկիոյ ժողովուրդը 95ի չարժումներէն յուսախաբ՝ մասնաւոր համարում չի տածեր հիմա հնչակեան կուսակցութեան նկատմամբ։ Ժողովը ուշադրութեան արժանի համարեց այն պարագան, որ Մարտականներու բարոյականը հետու է մեզ յարգանք ներչնչելէ, մանաւանդ այժմ, երբ իրենց ընկեր եղած մաքուր յեղափոխական անձնուրութիւններ հետզհետէ կը հեռանան իրենցմէ։

Ուստի Ժողովը գտնելով, որ Լեռնավայրի գործը մինչդամային բարձր է Մարտականներու ուժէն եւ Դաշնակցութեան պարտքն է առաջնակարգ կարեւորութիւն տալ այդ վայրի գործունէութեան։ որոշեց Բարձրաւանդակի համահաւասար կեդրոնացման վայր ընդունել Լեռնավայրը, պայմանով, որ միջոցներ ձեռք առնուին կազմակերպութիւն ստեղծելու Կիլիկիոյ մէջ։

Գալով այն բանին, Թէ հնարաւորութիւն կա՞յ Կիլիկիոյ մէջ համերաշխ գործել Մարտականներու հետ, Թէ պէտք է ստիպուինք բոլորովին ազատ մնալ անոնցմէ, ժողովը յարմար դատեց Թողուլ այդ խնդիրը Կիլիկիոյ մէջ գործող մեր ընկերներու կշռադատութեան, գործի չահերու եւ տեղական պայմաններու համաձայն կարգադրելու, դուրս չեզնելով Ընդհանուր ժողովի որոշումներու սահմանէն։

Ժողովին առաջարկ բերուեցաւ կեդրոնացման վայր ընդունել նաեւ 1) Շատախ եւ 2) Ֆարաժա(*)։

Ժողովը նկատելով, որ այս երկու կէտերն ալ կեդրոնացման համար հարկ եղած առաւելութիւնները լիովին չունին եւ յատկապէս Ֆարաժայի ուսումնասիրութիւնը բաւարար չհամարելով իրր որոշ երաչխաւորութիւն գործի յաջողութեանը, Թէեւ Ֆարաժայը իր աշխարհագրական անառիկ դիրքի եւ տեղական քիւրդ բնակչութեան մեզ նկատմամբ ունեցած նպաստաւոր տրամադրութեան չնորհիւ ապագային մեր կռուի կռուաններէն մէկը կրնայ դառնալ, իսկ միւս կողմէն նկատելով, որ Դաշնակցութեան արդի միջոցները չեն ներեր Բարձրաւանդակի, Լեռնավայրի եւ Կռուածաղկի համահաւասար հոգ տանել այդ վայրերու կազմակերպութեան եւ զինման գործին, որոշեց՝

1· Շատախ–Վասպուրականի հայաչատ չրջանը պաշտպանողական դրութեան մէջ դնելու համար, վրէժ-ժտանի մօտ (300) երիտ հարիւր հրացանները հնարաւոր կերպով բաչխել Շամիրի, Շատախի եւ Մոկի լեռնային մասերուն կազմուելիք զինամարզական-մարտական խումբերուն։

2· Շարունակել Ֆարաժայի ուսումնասիրութիւնը ապագայ գործունէութեան տեսակէտէն· պահպանել մեր արդէն ունեցած կապերը Ֆարաժայի ցեղապետներուն եւ կրօնապետներուն հետ եւ ջանալ կազմակերպել այդ չրջանի հայաբնակ վայրերը՝ յատկապէս մարտական–զինամարզական խումբերու ձեւով, առանց որոնց դոյութեան կարելի չէ ապագային եւս Ֆարաժայեցւոց հետ համերաչխ գործունէութեան ծրագրի իրագործման խնդիրը։

Բ. ՅՈՅՑ։— Ժողովը սկզբունքով ընդունելով հանդերձ ցոյցեր կատարել Կռուածաղիկ(**) եւ Թուրքիոյ ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ՝ գործնականին մէջ հետեւեալ սահմանափակումներն ըրաւ։—

Կռուածաղիկ։— Որոշեց կեդրոնացման գործին հետ միաժամ անյապաղ ձեռնարկել ցոյցի պատրաստութեան՝ Կռուածաղկի մէջ (միաձայն)։

Գալով Կռուածաղկի ցոյցերու ժամանակին՝ որոշեց·

ա) Անկախ ցոյց կատարել, այսինքն՝ առանց երկրի պատրաստութիւններուն սպասելու, այն պարագային միայն, երբ անպայման մեծ ու հոյակապ գործ մը յոյս կայ գլուխ բերելու (միաձայնութեամբ)։

(*) Տէրթմ։
(**) Պոլիս։

բ) *Անխտիր մեծ կամ փոքր ցոյց կատարել, երբ քաղաքական հանգամանքները ձեռնտու համարուին Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմնին կողմէն։*

գ) *Անխտիր մեծ կամ փոքր ցոյց՝ երկրին մէջ հայկական ապստամբութիւն ծագած տեղն։*

Ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ ցոյց հնարաւոր համարեց երկու պարագայի մէջ միայն։

ա) *Երկրի մէջ հայկական ապստամբութիւն ծագած տեղն։*

բ) *Եթէ անհնար լինի կռուածադիկի մէջ պատրաստուիլ, իսկ քաղաքական հանգամանքները պահանջեն անպատճառ ցոյց մը պատրաստել։ Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող մարմինն կը թուի ընտրել ուրիշ ծովեզերեայ քաղաք մը եւ հոն կազմակերպել ցոյցը։*

Առաջարկուեցաւ նոյնպէս կատարել ցոյցեր.—

1. *Կռուածադիկ եւ Ոսկեհանք(7) միաժամանակ։*
2. *Անկախ՝ միայն Ոսկեհանք։*
3. *Բոլոր ծովափները անխտիր՝ առանց պայմանի։*
4. *Մեծ ցոյց նաեւ բոլոր ծովափները։*
5. *Մեծ ցոյց Ծովափ, Սամս եւ Ոսկեհանք(7)՝ անկախ։*
6. *Մեծ ցոյց երկրի դուռ ծառայող բոլոր ծովեզերեայ քաղաքները։*
7. *Բոլոր ծովափները, երբ իբր դուռ այլեւս պէտք չեն։*
8. *Երբ իբր դուռ դադրած են ծառայելէ եւ միանգամայն քաղաքական պայմանները նպաստաւոր են։*
9. *Ծովափները — մեծ կամ փոքր ցոյց — երբ քաղաքական պայմանները նպաստաւոր են։*
10. *Երեք կէտերու մէջ (Ծովափ, Սամս, Ոսկեհանք) միայն, երբ քաղաքական պայմանները նպաստաւոր են։*

Սակայն, Ժողովը նկատելով, որ զաւառական ծովափնեայ քաղաքներուն մէջ ցուցական գործողութիւնները չեն ունենար քաղաքական այն մեծ նշանակութիւնը, ինչ որ Կռուածադիկի մէջ կատարուածները, եւ միւս կողմէն քաղաքական հանգամանքներն այնքան բարդ են, որ կարելի չէ ճիշդ կշռադատութիւն ընել եւ աներկբայ դրական արդիւնք ակնկալել՝ որ փոխարինէր այն բազմատեսակ կորուստներուն, որոնք հաւանօրէն կարող էին յառաջ գալ այդ, իբր երկրին աւելի մօտիկ, քաղաքներու մէջ կատարուելիք ցոյցերէն, —

Ուստի մեծամասնութեամբ մերժեց վերոյիշեալ բոլոր առաջարկները։

Գ. ԶԻՆԱՄԱՐԶԱԿԱՆ-ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐ.— *Ժողովը որոշեց պարտաւորիչ ուշադրութիւն դարձնել ամէն տեղ եւ գլխաւորաբար կեդրոնացման համար ոչնչացուած կէտերու չուրջը տեղական զինամարզական խմբեր կազմակերպելու վրայ։*

Այդ խմբերը կը հիմնուին տեղական կամ կեդրոնական կոմիտէներու ձեռքով, որոնց եւ կ'ենթարկուին, տեղական միջոցներով եւ, ըստ կարելւոյն, տեղական երիտասարդներէն։ Այդ խմբերը նպատակ ունին.

1. *Տեղական տարրի մէջ յեղափոխական կռուող ուժեր պատրաստել, ստուարացնել եւ ծաւալել (Ծրագիր. Միջոցներ. յօդ. 9)։*
2. *Զարագային համեմատ սատարել Ժողովուրդի պաշտպանութեան (Ծրագիր. Միջոցներ, յօդ. 9) եւ կեդրոնացման գործին (Ծրագիր, յօդ. 10)։*
3. *Այնպիսի ապստամբութիւններով, որոնք չեն հակասեր Դաշնակցութեան սկզբունքներուն եւ Ընդհ. Ժողովի վճիռներուն, նիւթական միջոցներ ձեռք բերել խումբի կամ, եթէ կարելի է, տեղական մարմիններուն համար։*

Դ. ԱՐՇԱԻԱՆԴ.— *Աչքի առջեւ ունենալով, որ կեդրոնացման գործը մինչեւ հետեւեալ Ընդհ. Ժողովը մեծ տեղ պիտի բռնէ կազմակերպութեանս գործունէութեան մէջ, Ժողովը (մեծամասնութեամբ) որոշ վճիռ չտուաւ ոչ սահմանի վրայ եւ ոչ ալ սահմանէն երկրի ներսը արշաւանք գործելու մասին։*

Միայն որոշեց ապստամբական գործը յաջող կամ անյաջող կերպով կատարուած պարագային, երբ արդէն երկրի մէջ կռիւը սկսած է — ըստ հայեցողութեան Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնին — երկրէն դուրս կազմուած մարտական խումբերու եւ անոնց հետեւող կամաւորներու միջոցով սահմաններէն ակտիւ միջամտութիւն կատարուի՝ ՔՒ' իբր արձագանգ երկրի կռուին եւ ՔՒ' իբր պաշտպանութիւն կամ օգնութիւն ընդհանուր գործին։

Ե. ՏԷՌՈՐ.— *Ժողովը նկատելով, որ տէռորը (Դաշն. Ծրագիր. Միջոցներ, յօդ. 8) անճուկ ըմբռնումով միայն գործադրուած է ցարդ, որով մնասած է յեղափոխական հմայքին (prestige) երկրէն ՔՒ' ներսը, ՔՒ' դուրսը, եւ միւս կողմէն ներդաշնակելու համար այդ կարգի գործերը երկրի ընդհանուր շահերուն հետ՝ որոշեց.*

1. *Թուրքիայէն դուրս եւս ամէն տեղ տէռորի ենթարկել հայ դաւաճաններ եւ ոչ-պաշտօնեայ Թուրք չարագործներ 3րդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն։*
2. *Կեդրոնացման վայրերու չրջանին մէջ տէռոր կատարել պատասխանատու կեդր. կոմիտէներու վճռով։*
3. *Այդ չրջաններէն դուրս կատարել տեղական կոմիտէի 2/3 ձայնի որոշմամբ եւ խորհրդակցութեամբ մօտակայ կամ աւելի լայն չրջանի մարմիններուն՝ նաեւ տէռորի ունենալիք ազդեցութեան չրջանակին։ (Տե՛ս կարգապահ. Բ. 1, 2, 3, 4 յօդ., Գ. 1 յօդ., Դ. 1 եւ 2 յօդ., տես Դրամական խնդիր Գ. 1 յօդ.)։*

Զ. ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ ՕՏԱՐ ՏԱՐՐԵՐՈՒ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ.— 1. *Որոշուեցաւ (մեծամասնութեամբ) Ասորեստան պատգամաւոր մը ղրկել առայժմ միայն երկիրը ուսումնասիրելու եւ հարկաւոր տեղեկութիւններ բերելու նպատակով։ Այս վճռի իրագործումը կը թողուի Պարսկաստանի կեդր. կոմիտէին, որ եւ կ'որոշէ ժամանակը, անձնաւորութիւնը եւ հարկաւոր ծախքերը։*

2. *Ջանալ կապեր հաստատել Մակեդոնացիներու, Ցոյներու եւ ուրիշներու հետ՝ այդ պարտաւորութիւնը դնելով տեղական մարմիններու վրայ։*

3. *Երիտասարդ Թուրքերու հետ չարունակել սկսուած համերաշխ գործունէութեան մասին բանակցութիւնները, անոնց Թերթերու եւ մեր հրատարակութիւններու միջոցով պարզել տաճիկ կառավարութեան մեր ձգտումները եւ նպաստել անոնց մէջ իսկական յեղափոխական ոյժ ստեղծելուն։ (Տե՛ս Դաշնակց. կամքը Ներկ. Մարմին, յօդ. 2)։*

Բ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Կազմակերպութեան հիմնական սկզբունքի, այն է ապակեդրոնացման կամ կեդրոնացումի մասին գրեթէ վիճաբանութիւն տեղի չունեցաւ, որովհետեւ Ժողովը ուրախութեամբ հաստատեց, որ Դաշնակցութիւնն իր վեց տարուան յարաճուն գործունէութիւնը մասամբ կը պարտի ապակեդրոն դրութեան, որ մէկ կողմէն առաջ բերած է նախաձեռնութեան ոգի եւ պատասխանատուութեան դիտակցութիւն եւ միւս կողմէն ձեւական չղթաներու մէջ չկաշկանդելով Դաշնակցական մարմինները՝ թոյլ տուած է իւրաքանչիւրին անկախ գործադնալու գործի չափերու եւ տեղական պայմաններու համաձայն։

Ժողովը որոշեց, հետեւաբար, ընդունել եւ վաւերացնել, իբրեւ լրացում ծրագրի կազմակերպութեան վերաբերեալ յօդուածներուն, այն ձեւերը եւ յարաբերութիւնները միայն, որոնք կեանքի եւ գործի պայմանները ընդհանրացուցած էին արդէն եւ կամ պահանջ դարձուցած մեր կազմակերպութեան մէջ։

Իր այդ աշխատութեան ատեն Ժողովը կանգ առաւ գլխաւորապէս հետեւեալ չորս կէտերուն վրայ.—

1. *Ընդունել այն որոշ տարբերութիւնը, որ իրապէս գոյութիւն ունի Թուրքիոյ եւ Թուրքիայէն դուրս գտնուող կոմիտէներու կազմութեան եւ գործունէութեան եղանակին մէջ, այն է՝ առաջիններուն մէջ տիրող դաւադրական գործունէութեան հիմունքն էին, որ անխուսափելի կերպով սահմանափակած են զիրար ճանչնալով տեղական անձերու ընտրական սկզբունքի կիրառութիւնը երկրին մէջ։*
2. *Կատարելապէս ապահովելու համար վճռած ձեռնարկներու չաջողութիւնը (կեդրոնացում, ցոյց), Ժողովը որոշեց լայն ինքնօրէնութիւն տալ այդ ձեռնարկները վարող մարմիններուն պատասխանատու ճանչնալով անոնք՝ իրենց յանձնուած գործին համար։ Այդ մարմինները որոշուեցաւ ընտրել Ժողովի կողմէն եւ անուանել «Պատասխանատու կեդրոնական կոմիտէներ»։*
3. *Նկատելով, որ Դաշնակցութիւնը հետզհետէ աւելի ընդարձակելով իր գործունէութիւնը ՔՒ' արտասահմանի եւ ՔՒ' Փոքր Ասիոյ մէջ, ինքնին ծագած արտասահմանեան Բիւրոյի մը պէտքը, որու դերը իրերու բնական բերումով կատարած է ցարդ խմբագրութիւնը, Ժողովը որոշեց՝ ընդունելով կեանքի գործնական պահանջներէ բխած այդ երեւոյթը, զօրացնել խմբագրութիւնը եւ յայտարարել Արեւմտեան Բիւրօ։*
4. *Նկատելով, որ Ընդհանուր Ժողովի բացակայութեանը միշտ պէտք զղացուած է ունենալ մարմին մը, որ ձեռնհասութիւն եւ իրաւունք ունենայ Դաշնակցութիւնը ներկայացնելու օտարներու առջեւ, նկատելով, որ կան նաեւ բացառիկ պարագաներ, երբ անհրաժեշտ է ստիպողաբար վճիռ մը տալ կամ քայլ մը ընել Դաշնակցութեան կողմէ, բայց երբ հնար չկայ Ընդհանուր Ժողով դումարելու, Ժողովը վճռեց այդ իրաւունքը տալ «Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմին» անուան տակ երկու Բիւրօներուն եւ Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներուն հաւաքաբար։*

Ա. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔԻՈՑ ՄԷՋ

Կոմիտէ

1. *Կոմիտէ չեղած տեղը կոմիտէն կը կազմուի Դաշնակցական պատուիրակի մը ձեռքով եւ տնօրէնութեամբ ու չրջանի կեդր. կոմիտէի դիտութեամբ։*
2. *Կոմիտէն առնուազն երեք անդամէ կը բաղկանայ։*
3. *Կոմիտէն կազմուելէն ետք եթէ պատուիրակը կը մնայ, կը դառնայ տեղացիներու ընկեր՝ հաւասար ձայնի իրաւունքով։*
4. *Նոր անդամներ կ'ընտրուին կոմիտէի անդամներուն փոխադարձ համաձայնութեամբ։*
5. *Որեւէ կոմիտէի կնիք կը տրուի միայն այն պարագային, երբ ատոր պէտքն զգացուի եւ երբ չեղքանի կեդր. կոմիտէն ալ յարմար դատէ։*

Ծանօթ.— Կեդրոնական կոմիտէի գտնուած քաղաքի մէջ եղած կոմիտէներն երբեք կնիք չեն կրնար ունենալ։

6. Կոմիտէն անկախ է իր զուտ տեղական գործերուն մէջ, իսկ Ընդհ. ժողովի նախագծած որոշ պարագաներու եւ վճռած ձեռնարկներու գործադրութեան սահմաններուն մէջ՝ կոմիտէն պարտաւոր է դիմել կեդր. կոմիտէի համաձայնութեամբ:

7. Կոմիտէն իր տեղական ծախքերէն աւելցած գումարը իր հաշուին հետ կը ղրկէ կեդրոնական կոմիտէի արկղը՝ շրջանի Բիւրոյին իմաց տալով:

Կեդր. Կոմիտէ

1. Շրջանի մը կոմիտէներու հաւանութեամբ եւ Դաշն. կամքը ներկայացնող Մարմնի համաձայնութեամբ իրենցմէ ամենէն աւելի յարմար դիրք ունեցող եւ եռանդուն գործունէութիւն ցոյց տուող կոմիտէն կը յայտարարուի կեդրոնական կոմիտէ այդ շրջանին համար:

2. Կեդր. կոմիտէն առնուազն երեք անդամէ կը բաղկանայ:

3. Կեդր. կոմիտէն ունի իր կնիքը:

4. Կեդր. կոմիտէն կը պահպանէ արտաքին յարաբերութիւնները թէ՛ մէս կեդր. կոմիտէներու եւ թէ՛ Բիւրոներու հետ:

Ծանօթ.— Բացառիկ եւ կարեւոր պարագաներու մէջ տեղական կոմիտէները կրնան անմիջապար հաղորդակցիլ մէս մարմիններու հետ:

5. Կեդր. կոմիտէն կը գործադրէ Ընդհ. ժողովի բոլոր որոշումները, որ իր շրջանին կը վերաբերին՝ խորհրդակցելով տեղական կոմիտէներու հետ:

6. Կարեւոր պարագաներու մէջ, երբ դիւրաբիւններ կան, կեդր. կոմիտէն կը հրաւիրէ շրջանի Գաղտամասուրական ժողով:

7. Կեդր. կոմիտէն հարկ դատած ատեն կարող է ղրկել պատուիրակներ իր շրջանի կոմիտէներուն թէ՛ անոնց գործերուն մօտէն ծանօթանալու եւ թէ՛ զանոնք ուժովցնելու:

8. Կեդր. կոմիտէն պարտաւոր է կոմիտէներու եւ խումբերու աշակցութեամբ իր շրջանի յեղափոխական քարտէզները եւ տեղական հայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը պատրաստել եւ ղրկել, ինչպէս նաեւ տեղեկագրել Բիւրոյին կատարուող յեղափոխական գործերը, կառավարութեան եւ ասպետներու հարբուհասարութիւնները, հայերու եւ մէս տեղական ցեղերու փոխադարձ յարաբերութիւնները, տեղական զինուորական ոյժը եւայլն եւայլն:

9. Կեդր. կոմիտէն տարին երկու անգամ (Մայիս եւ Նոյեմբ. ամիսներու մէջ) կը ղրկէ իր Բիւրոյին իր շրջանի գործունէութեան տեղեկագիրը:

10. Կեդր. կոմիտէն դէթ առնուազն երեք ամիսն անգամ մը իր Բիւրոյին կը ներկայացնէ իր շրջանի հաշիւները թէ՛ օրագրական ձեւով եւ թէ՛ այն աղիւսակներու համաձայն, որ ընդունուած են Ընդհ. ժողովի կողմէն: Հաշիւները կրելու են կոմիտէի կնիքը եւ անդամներու ստորագրութիւնները:

11. Կեդր. կոմիտէն պարտաւոր է պատրաստել իր շրջանի կոմիտէներու եւ խումբերու մանրամասն ցանկը (ըստ պատրաստուած ցանկի) եւ արտասահմանեան Բիւրոյին ղրկել պահելու համար:

12. Կեդր. կոմիտէն կը ստանայ Բիւրոյէն Դաշնակցութեան անունով շրջաբերութեան հանուած նուիրատոմսերը, կը բաշխէ կոմիտէներուն ու կը պահէ այդ տոմսերուն հաշիւը:

13. Կեդր. կոմիտէն իր շրջանի կոմիտէներու հասոյթի ցուցակը շրջանի անունով հրատարակութեան կու տայ «Դրօշակ»ի մէջ:

14. Կեդր. կոմիտէն իր բոլոր կարեւոր թղթերը կը ղրկէ Արեւմտեան Բիւրոյին պահելու՝ մնացածը ոչնչացնելով:

15. Կեդր. կոմիտէն կը կազմէ իր շրջանի խմբերու, ենթակոմիտէներու, կեդր. կոմիտէի քաղաքը գտնուող կոմիտէներու կազմական ներքին կանոնագիրը՝ չհակասելով Դաշնակցութեան ծրագրին եւ Ընդհ. ժողովի որոշումներուն:

Բ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԷՆ ԴՈՒՐՍ

Կոմիտէ

1. Կեդր. կոմիտէն կը կազմուի կեդր. կոմիտէի պատասխանատուութեան տակ շրջանի Գաղտամասուրական ժողովի գծած Ներքին կանոնագրի համաձայն:

2. Կոմիտէն կնիք չ'ունենար:

Ծանօթ.— Ժողովը որոշեց 2րդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն կեդր. կոմիտէներու մէջտեղ ժողովել արդէն տրուած կնիքները եւ Բիւրօներուն յանձնել:

3. Կոմիտէն իր դրամը կը ղրկէ շրջանի կեդր. կոմիտէի արկղը, իսկ անպատեհութիւն տեսնուած ատեն՝ իր Բիւրոյին, կանխաւ իմաց տալով կեդր. կոմիտէին այդ մասին:

Կեդր. Կոմիտէ

1. Կեդր. կոմիտէն կ'ընտրուի իր շրջանի Գաղտամասուրական ժողովի կողմէն:

Ծանօթ.— Իւրաքանչիւր կեդր. կոմիտէի շրջանի Գաղտամասուրական ժողովի կը թողուի որոշել այդ շրջանին մէջ գտնուող մարմիններու մասնակցութեան եղանակը Գաղտամասուրական ժողովին:

2. Կեդր. կոմիտէն իր ունեցած դրամէն հանելով տեղական ծախքերը՝ մնացածը կը յատկացնէ իր Բիւրոյի խորհրդակցութեամբ, անոր մէջտեղ կամ

ուղղակի, Ընդհ. ժողովի որոշումներով գծուած ձեռնարկներուն (կեդրոնացում, ցոյց եւայլն):

3. Տե՛ս կազմ. Թուրքիոյ մէջ, կեդր. կոմիտէ, յօդ. 3:

4. Տե՛ս կազմ. Թուրքիոյ մէջ, կեդր. կոմիտէ, յօդ. 11:

5. Տե՛ս կազմ. Թուրքիոյ մէջ, կեդր. կոմիտէ, յօդ. 12:

6. Տե՛ս կազմ. Թուրքիոյ մէջ, կեդր. կոմիտէ, յօդ. 13:

7. Թուրքիայէն դուրս ոչ մէկ մարմին առանց իր Բիւրոյի խորհրդակցութեան եւ առանց զինքը ստացող եւ պահող մարմնի համաձայնութեան իրաւունք չունի զինք գնելու:

8. Վրէժստանի, Պալքանեան Թերակղզիի, Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի Գաղտամասուրական ժողովներու, ինչպէս նաեւ Սարուստանի կեդրոնական կոմիտէներու Գաղտամասուրական ժողովին կը վերապահուի Ընդհ. ժողովի այս վճիռներէն դուրս մնացած կազմակերպական խնդիրները գծել իւրաքանչիւրը իր ներքին կանոնագրով, առանց հակասելու Դաշնակցութեան ծրագրին եւ Ընդհ. ժողովի որոշումներուն:

Գ. ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

1. Պատասխ. կեդր. կոմիտէ կը կոչուի Ընդհ. ժողովի կողմէ ընտրուած այն մարմինը, որուն կը յանձնուի վճռուած խոշոր ձեռնարկի մը իրագործման պատասխանատուութիւնը երկրի որոշ շրջանի մէջ:

2. Պատասխ. կեդր. կոմիտէի վայրեր որոշուեցան՝ 1. Բարձրաւանդակ, 2. Լեռնավայր, 3. Կուսաժաղիկ եւ 4. Վասպուրական(8):

3. Այդ մարմինները առնուազն երեք անդամէ կը բաղկանան՝ ընտրուած Ընդհանուր ժողովէն:

4. Պատասխանատու կեդր. կոմիտէներուն կը յանձնարարուի ամէն կերպ չանալ տեղացիներէն եւս կարող ընկերներ միացնելու իրենց:

5. Որեւէ պատճառով պակսող անդամին տեղ նորը կ'ընտրուի մնացած ընկերներու եւ շրջանի Բիւրոյի համաձայնութեամբ:

6. Պատասխ. կեդր. կոմիտէն վարիչ դեր ունի իր գործունէութեան շրջանը կազմող երկրին մէջ:

7. Պատասխ. կեդր. կոմիտէի խորհրդակցութիւնը պարտաւորիչ է հարեւան կեդր. կոմիտէներու կամ մէս կոմիտէներուն համար ամէն անգամ, երբ վերջիններուն կողմէն քիչ-չատ կարեւոր յեղափոխական գործ մը կատարել որոշուի:

8. Պատասխ. կեդր. կոմիտէն իր ստանձնած խոշոր ձեռնարկին գործադրութեան վայրկեանը վճռելէ առաջ, պարտաւոր է այդ մասին խորհրդակցիլ գոնէ իր շրջանի Բիւրոյին եւ երկու Պատասխ. կեդր. կոմիտէներու հետ:

9. Պատասխ. կեդր. կոմիտէն կը համարուի անդամ Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմնին: (Տե՛ս նաեւ Կարգապահ. Ե., յօդ. 1):

Դ. ԲԻՒՐՕ

1. Բիւրօն դիտակ կը պահէ իր շրջանի կեդր. կոմիտէները դործի ընթացքի մասին եւ պարբերաբար կը հաղորդէ անոնց իր բիւրոյական հաչիւը:

2. Բիւրօն պարտական է, եթէ հարկ տեսնէ, տեղացիներու համաձայնութեամբ՝ հաւասար ձայնի իրաւունքով ընկերներ ղրկելով՝ զօրացնել կեդր. կոմիտէները:

3. Բիւրօն կարգադրիչ (régulateur) դեր ունի դրամի բաշխումի մէջ (տե՛ս կեդր. կոմ., յօդ. 6):

4. Բիւրօն կ'ունենայ իր պահեստի գումարը՝ բացառիկ ծախքերու համար:

5. Բիւրօն կը կատարէ իր շրջանի կեդր. կոմիտէներու հաչուեւտուութեան քննիչը:

6. Բիւրօներուն կը վերապահուի կնիք պատրաստել ու յանձնել՝ այդ մասին արդէն գծուած օրէնքներով. (կազմ., կոմիտէ յօդ. 5, կեդր. կոմիտէ յօդ. 1):

7. Բիւրօն կ'ընտրուի Ընդհ. ժողովի կողմէն եւ իր պաշտօնավարութիւնը կը տեւէ մինչեւ յաջորդ Ընդհ. ժողովը:

8. Եթէ որեւէ պատճառով Բիւրոյի անդամներէն մէկը պակսի, ընորը կ'ընտրուի Բիւրօներու համաձայնութեամբ:

9. Բիւրօն ունի իր կնիքը:

10. Դաշնակցութիւնը ունի երկու Բիւրօ — Արեւելեան եւ Արեւմտեան:

1. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1. Արեւելեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմեն՝

ա) Երկիրը՝ կիրառած-Խարբերդ-Տիգրանակերտ գծէն դէպի արեւելք՝ Վասպուրական, Բարձրաւանդակ, Շանթախերտ, Արծիւ, Մովափ, Բերդ եւայլն:

բ) Սարուստան եւ Վրէժստան:

2. Արեւելեան Բիւրօն կը բաղկանայ եօթը անդամէ:

3. Ծանրակչիռ խնդիրներու լուծման մէջ բիւրոյական մէկ անդամի ձայնով կը մասնակցին Ջրաբերդի, Ոսկեզուրի եւ Նաւահանգիստի կոմիտէները՝ իրենց ներկայացուցիչներով:

4. Արեւելեան Բիւրօն իրաւունք ունի, երբ հարկ զգացուի, Դաշնակցութեան հաշուով առ առաւելն եօթը անդամ ունենալու:

2. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1. Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմեն.—

ա) Լեռնավայր, Կուսածաղիկ (Վիշապ) եւ Սամ-

ատնէ դէպի արեւմուտք (Յարքերդ, Կարմիրբերդ, Ոսկեհանք եւայլն). Փոքր Ասիա (Կիլիատն–Յարքերդ–Տիգրանակերտ գծէն դէպի արեւմուտք):

բ) Եգիպտոս, Պալքանեան Թերակղզի, Ամերիկա եւ ամբողջ արտասահմանը (Սարուստանէն եւ Վրէժբաստանէն դուրս):

2. Արեւմտեան Բիւրօն in corpore իր պատասխանատուութեան տակ կը հրատարակէ «Դրօշակ»ը՝ ուղղութեան մասին առաջնորդութեամբ Ընդհ. Ժողովի կազմէն մշակուած ծրագրով մը, եւ Դաշնակցութեան անունով եղած ուրիշ հրատարակութիւններ:

3. Արեւմտեան Բիւրօն պարտաւոր է հրատարակել ամէն անգամ երբ պէտք ղեցուի, ֆրանսերէն լեզուով «Դրօշակ»ի յատկացուած մը՝ Supplément Français Du Droschak, որ պիտի ծառայէ եւրոպական հասարակութիւնը մեր դատին ծանօթացնելու:

4. Արեւմտեան Բիւրօն կը բազկանայ հինգ անդամէ, որոնց երեքը կը մնան Թիֆլիս քաղաքը «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը եւ բիւրոյական ընթացիկ գործերը վարելու, իսկ մէւս երկուքը չորսին գործիչներ են:

Ծանօթ.— Մնայուն եւ չրջուն անդամները կ'որոշէ ինքն՝ Արեւմտեան Բիւրօն:

5. Բիւրոյի չրջուն կոչուած ընկերները հաւասար ձայնի իրաւունքով իրր անդամ կը մտնեն Պատասխանատու կեդրոնական կոմիտէներու մէջ: Անոնց բիւրոյական ձայնը ի նկատ կ'առնուի Բիւրոյի կազմէն ծանրակչիռ խնդիրներու լուծման առթի մէւս:

Բ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄՔԸ ՆԵՐԿԱՑԱՑՆՈՂ ՄԱՐՄԻՆԸ

1. Ընդհ. Ժողովի բացակայութեան Դաշնակցութիւնը կը ներկայացնէ չորս Պատասխանատու կեդր. կոմիտէները եւ երկու Բիւրօները՝ «Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմին» անուան ներքեւ:

2. Երբ յօդ. 1ի մէջ յիշուած մարմիններէն մէկը կը լուծուի, մնացածները պարտական են անոր ձայնը յանձնել Թուրքիոյ ամէնէն ձեռնհաս կոմիտէին՝ այդ կորզագրութիւնը հաղորդելով բոլոր կեդրոնական կոմիտէներուն:

3. Դաշն. կամքը ներկայացնող Մարմինն է, որ կը վարէ արտաքին բոլոր յարաբերութիւնները:

4. Այդ Մարմինն կը վերապահուի Ընդհ. Ժողովի հետեւեալ իրաւունքը՝ վճռած ձեռնարկներու յաջողութիւնը ապահովելու համար կատարել ուժերու բաշխումը, այն է՝ զօրացնել կամ կազմել այս կամ այն մարմինը (Բիւրօն, Պատ. կեդր. կոմիտէն եւայլն) անպայմանները համաձայնութեամբ:

5. Ջնախատեսած բացառիկ պարագաներու առթին, այն է՝ պատերազմի կամ բաղաքական ամակնկալ ու մեծ տագնապի առթիւ, այդ մարմինը կարող է փոխել կամ յետաձգել Ընդհ. Ժողովի վճիռները կամ նոր ձեռնարկ սկսիլ իր պատասխանատուութեան տակ, ըստ հնարաւորութեան մէւս կեդր. կոմիտէներու հետ խորհրդակցելով:

6. Դաշն. կամքը ներկայացնող Մարմինն կը յատկացուի երկու հոգի — հայերէն ու ֆրանսերէն. վերջինս հետեւեալ կերպով՝ Conseil des Représentants (F.R.A.):

Ծանօթ.— Այդ հոգիները կը պահուին Արեւմտեան Բիւրոյին մօտ:

Տե'ս նաեւ՝ Տակտ. Ծոյց, Մով. քաղ. 2 յօդ., կազմակերպ. Ա. կեդր. կոմ., 3, Ընդհ. Ժողովի 4րդ յօդ.ի Ծանօթ. Բ. կէտ եւ յօդ. 6. կարգապահ. Ա. 6րդ յօդ.:

Գ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1. Առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը որոշուեցաւ գումարել 1900թ.ի վերջերը:

2. Երկու Բիւրօները կ'որոշեն Ժողովին գումարման օրը եւ վայրը եւ կ'ուղղեն հրաւէրները:

3. Բիւրօները պարտական են հրաւէրները ղրկել Ժողով գումարելէ առնուազն վեց ամիս առաջ՝ հրաւիրելով ձայնատու մարմիններու կարծիքները այն խընդիրներու մասին, որ իրենք կը փափաքին Ժողովի քննութեան ենթարկել: Այդ պատասխաններէն օգտուելով՝ կը կազմեն խնդիրներու օրակարգը եւ նախապէս կը ղրկեն այդ ցուցակը բոլոր ձայնատու մարմիններուն, որպէսզի անոնց ներկայացուցիչները Ժողովի եկած ատեն իրենց հետ բերեն այդ մարմիններու կարծիքները, հարկաւ, լիազօրութիւն ունենալով ցուցակէն դուրս նոր խնդիրներ ուղարկել Ժողովին եւ բոլոր խնդիրներու մասին Ժողովի մէջ տեղի ունեցած մտքերու փոխանակութենէ ետք ձայն տալ իրենց համոզումնքի համաձայն:

4. Ընդհ. Ժողովը պաշտօնապէս ճանչնալով ատրբեջ. նշանակուած չրջաններու Դաշնակցական կազմակերպութիւնները՝ ձայնի իրաւունք տուաւ անոնց առաջիկայ Ընդհ. Ժողովի համար հետեւեալ համեմատութեամբ.—

Ա.	Ձայն
1· Կաւատաղիկ–Վիչտպ (Պատ. կեդր. կոմիտէ)	1
2· Բարձրաւանդակ (Պատ. կեդր. կոմիտէ)	1
3· Լեռնավայր (Պատ. կեդր. կոմիտէ)	1
4· Վասպուրականի–Շատիր (Պատ. կեդր. կոմիտէ)	1
5· Մեղուհ (կոմիտէ)	1
6· Մոլափ (կեդր. կոմիտէ)	1
7· Կարմիր–Բերդ (կոմիտէ)	1

	Ձայն
8· Ոսկեհանք (կոմիտէ)	1
9· Սարուստան (կեդր. կոմիտէներու չրջան)	4
10· Վրէժաստան (կեդր. կոմիտէ)	1
11· Պալքանեան Թերակղզի (կեդր. կոմիտէ)	1
12· Ամերիկա (կեդր. կոմիտէ)	1
13· Եգիպտոս (կոմիտէները)	1
բ.	
14· Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրօ	2
գ.	
15· Սարուստ. եւ արտաստահմ. ուսանողութիւն (Դաշն.), խորհրդակցական ձայնով	2

Ծանօթ. Ա.— Սարուստանի կեդր. կոմիտէներու Պատգամաւորական Ժողովին կը թողուի իր կողմէն ընտրել չորս պատգամաւոր եւ կամ բաչխել այդ չորս ձայները իր յարմար դատած կեդրոնական կէտերուն:

Բ.— Եգիպտոսը առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովին այն պայմանով միայն կրնայ մասնակցիլ, եթէ մինչեւ այն ատեն Դաշն. կամքը Ներկայացնող Մարմնի կողմէն ճանչցուի իբրեւ վերջնականապէս կազմակերպուած եւ որոշ գործունէութիւն ցոյց տուած մարմին:

Գ.— Սարուստանի եւ արտաստահմանի Դաշնակցական Ուսանողութեան տրուած ձայները խորհրդակցական են:

5. Նչանակուած չրջաններէն զատ երկրի մէջ առաջիկային նոր կազմուելիք կեդր. կոմիտէներն եւս Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու իրաւունք ունին:

Ծանօթ.— Պատասխանատու կեդր. կոմիտէներու չրջաններու մէջ կազմուելիք կեդր. կոմիտէներն եւս այդ իրաւունքը կը պահեն:

6. Դաշն. կամքը ներկայացնող Մարմնին իրաւունք կը տրուի Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու հրաւիրել նաեւ (նչանակուած չրջաններէն դուրս) որոշ գործունէութիւն ցոյց տուող ամկախ կոմիտէներ:

7. Սկզբունքով ընդունուեցաւ, որ զուտ դրամական մարմինները չեն կարող մասնակցիլ Ընդհ. Ժողովներուն. իսկ եթէ այդպիսի առանձին որեւէ մարմին մեծ նչանակութիւն ստանայ, Դաշն. կամքը Ներկայացնող Մարմնին կը վերապահուի զայն եւս հրաւիրել:

8. Բիւրօ մը եւս իր չրջանի երկու Պատասխանատու կեդր. կոմիտէներ փոխադարձ համաձայնութեամբ կարող են Ընդհ. Ժողովի հրաւիրել հեռու տեղեր գըտնուող այնպիսի ընկերներ, որոնք իրենց յեղափոխական գործունէութեամբ այդ մարմիններուն որոշ երաչխաւորութիւն կը ներչնչեն Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորութեան զգալապէս նպաստելու: Իսկ Ժողովի գումարման վայրը կամ անոր մօտ գտնուող այդպիսի ընկերները անպայման մէւս Ընդհ. Ժողովը կարող է հրաւիրել:

9· Այդ կերպով հրաւիրուած ընկերները պատգամաւորի հաւասար ձայնի իրաւունք կ'ունենան Ընդհ. Ժողովի մէջ:

10· Ընդհ. Ժողովը իր որոշ նիստերուն խորհրդակական ձայնով հրաւիրել կարող է նաեւ այնպիսի ընկերներ (համապատասխան յօդ. 8ին) եւ ուրիչ յեղափոխական կուսակցութիւններու պատկանող կամ չպատկանող անհատներ, որոնց մասնակցութիւնը օգտակար կը դատուի այս կամ այն խնդրի առթիւ բացուելիք վիճաբանութիւններուն:

11· Երկրի (Թուրքիոյ) ամէն ձայնատու մարմին Ընդհ. Ժողովին տեղեկագիր կամ պատգամաւոր ղրկելէ առաջ, եթէ հնար կայ, պարտական է (Տե'ս կազմ., կ. Կոմ. յօդ. 12) չրջանի Պատգամաւորական Ժողով գումարել, հակառակ պարագային զոնէ իր չրջանի կոմիտէներու կարծիքները առնել:

12· Երկրէն դուրս պատգամաւորները կ'ընտրուին չրջանի Պատգամաւորական Ժողովի կողմէն:

13· Ամէն պատգամաւոր պարտական է իր չրջանին ոչ միայն մեծամասնութեան, այլ եւ փոքրամասնութեան կարծիքները բերել Ժողովին:

14· 4րդ, 5րդ, 6րդ եւ 8րդ յօդուածներու տրամադրութեան համաձայն հրաւիրուած պատգամաւորներու և գործիչներու երկու–երրորդի ներկայութեամբ Ընդհ. Ժողովը բացուած կը համարուի:

15· Ընդհ. Ժողովը իր վճիռները կու տայ գոնէ ձայներու երկու–երրորդի առաւելութեամբ, ձեռնպահներն ալ հաչուելով:

16· Մէկ պատգամաւոր երկու ձայնէ աւելի չի կրնար ունենալ:

17· Գործիչ մը երբ չրջանի մը ձայնը կը ստանայ, կը համարուի պատգամաւոր եւ կը կորնչցնէ իր գործիչի ձայնը (Տե'ս յօդ. 8):

18· Ընդհ. Ժողովի վճիռները վերջնական կը համարուին, երբ Ժողովը փակուած կը յայտարարուի եւ ամբողջական արձանագրութիւնը կը տարածուի:

Դ. ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր Ժողովը նկատելով, որ Դաշնակցական քանի մը մարմիններ հարկ եղած լրջութեամբ չեն ըմբռնած Ծրագրի կազմակերպութեան յօդուած 4րդի ոգին, կոմիտէներու լուրջ ուչադրութիւնը կը հրաւիրէ այդ յօդուածներու տրամադրութեան վրայ, որով ամէն Դաշնակցական պարտաւոր է համակերպիլ իր անձին նկատմամբ եւս իր պատկանած մարմնի ըրած կարգադրութեան:

Ա. Ընկերներու արտաքսում

1. Գաժանական բնոյթ ունեցող ամէն վճիռ կը տրուի ձայներու երկու–երրորդի մեծամասնութեամբ:

2· Ամէն Դաշնակցական մարմին (խումբ, ննջեցեալ կոմիտէ, կոմիտէ, կեդր· Կոմիտէ, Բիւրօ) կարող է կարգապահական պատիժներ տնօրինել եւ իր մէջէն արտաքսել գեղծում գործող անդամը, զգուշութեան համար անմիջապէս տեղեկացնելով միւս շրջաններուն եւ Բիւրօներուն:

3· Արտաքսման ամէն վճիռ ժամանակաւոր է, մինչեւ աւելի լայն շրջանէն վաւերացուիլը:

4· Եթէ լայն շրջանի մարմինն եւս կը հաստատէ, վճիռը վերջնական կը համարուի միայն այդ շրջանի համար:

5· Արտաքսուողը կարող է բողոքել աւելի լայն շրջանի մարմիններուն:

6· Ընդհ· Ժողովը կամ Դաշն· Կամքը Ներկայացնող Մարմինը միայն կրնայ ընկեր մը Դաշնակցութենէն իսպառ արտաքսել եւ այդ մասին յայտարարել «Բրօշակի» մէջ:

Բ· Մահուան պատիժ ընկերներու համար

1· Դաշնակցական կոմիտէները, կեդր· Կոմիտէները եւ Բիւրօներ, իրենց անհատական պատասխանատուութեան տակ, կարող են Դաշնակցական ընկեր մը մահուան դատապարտել ապացուցուած դաւանանութեան եւ ընկերասպանութեան (անիրաւ կերպով, անհատական վրէժխնդրութեամբ եւայլն) ոճիրներու համար, պայմանաւ որ վճիռը միաձայն որոշուի:

Ծանօթ·— Եթէ վճիռը միաձայն որոշուած չէ, պարտաւոր են դիմել աւելի լայն շրջանին համաձայնութեան (Տե՛ս յօդ· 4):

2· Եթէ Դաշնակցական մարմին մը իր անդամ-ընկերը կը դատապարտէ մահուան, պարտական է իր-մէ լայն շրջանի համաձայնութիւնն ստանալ (Տե՛ս յօդ· 4):

3· Ուրիշ յանցանքներու համար մահուան պատժի կիրառութիւնը կարելի է միայն այն ատեն, երբ աւելի լայն շրջանի համաձայնութիւնը ստացուի:

4· Մահուան դատավճռին վերի երեք յօդուածներով նախատեսուած պարագաներու մէջ վաւերացումը հետեւեալ աստիճանաւորումը կ'ընդունի· Կոմիտէն՝ կեդր· Կոմիտէին, կեդր· Կոմիտէն՝ իր շրջանի Բիւրոյին, Բիւրօն՝ միւս Բիւրոյին:

Գ· Մահապատիժ ուրիշ յեղափոխական կուսակցութիւններու կամ հիմնարկութիւններու պատկանող անհատներու համար

1· Երբ ամբաստանուողը կը պատկանի վստահութիւն ներշնչող ոեւէ յեղափոխական կուսակցութեան կամ հիմնարկութեան, դատապարտող մարմինը պարտաւոր է դիմել անոնց՝ իրաւահոն ատեան մը կազմելու:

Եթէ այդ դիմումները հետեւանքի մը չյանգին, դատապարտող մարմինը ազատ է իր գործողութիւններուն մէջ:

Դ· Մարմնի մը արձակած վճիռներու գործադրութեան պայմանները միւս շրջաններու մէջ

1· Երբ դաշնակցական մարմնէ դատապարտուած մը փախուստ կու տայ ուրիշ մարմնի մը շրջանը, վերջինս պարտական է յարգել տրուած վճիռը, այսինքն՝ կրնայ գործադրել այդ վճիռը դատապարտող մարմինին հետ հաւասար պատասխանատուութեան տակ· կրնայ եւ չգործադրել, բայց ստանձնելով չգործադրած ըլլալուն պատասխանատուութիւնը (Տե՛ս նաեւ Տակտիկ, Տեսոր յօդ· 1, 2, 3):

Ե· Զինուորական կարգապահութիւն եւ պատերազմական վիճակ

1· Ընդհ· Ժողովը կը յանձնարարէ Գատաստ· կեդր· Կոմիտէներուն զինուորական կարգապահութեան եւ պատերազմական դրութեան համար պատրաստել առանձին կանոնագիր:

2· Գատերազմական դրութիւն կը յայտարարուի երկու պարագայի մէջ միայն·

ա) Երբ Օսմանեան կառավարութիւնը ինքը կը յայտարարէ·

բ) Երբ Դաշնակցութիւնը ապստամբական կամ ցուցական կռիւ կը սկսի:

3· Կարգապահական վերեւ յիշուած կանոնները կը դադրին զօրութիւն ունենալէ «պատերազմական դրութիւն» յայտարարուած պահուն(9):

Դ· ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ա· Հաշուետուութիւն

1· Ժողովը լսել հաշուեքննիչ յանձնախումբի զեկուցումը եւ վաւերացնելով բոլոր ներկայացուած հաշիւները՝ յանձնարարել Արեւմտեան Բիւրոյին պահանջել կոմիտէներէ չստացուած հաշիւները եւ յանձնախմբի պատրաստած աղիւսակը լրացնելով՝ ցրուել բոլոր կեդր· Կոմիտէներուն:

2· Ժողովը նկատելով, որ ներկայացուած բազմաթիւ հաշիւներուն մէջ կազմութեան միաձեւութիւն չկայ, չատ դժուար է ճշդրիտ եզրակացութիւններ հանել, թէ ո՞ր տեսակի ծախքեր ինչ տոկոս կը կազմեն Դաշնակցութեան ընդհանուր հաշուեկշռին մէջ, ապագայի համար որոշել·

ա) Օրագրական հաշիւները մէկ սխեմով կատարել տալու համար ընդունել հաշուեքննիչ յանձնախմբի պատրաստած աղիւսակը եւ ցրուել բոլոր կեդր· Կոմիտէներուն:

բ) Պարտաւորել կեդր· Կոմիտէները, որ օրագրական ձեւով պահեն իրենց շրջանի դրամի եւ զէնքի հաշիւները:

գ) Պարտաւորել կեդր· Կոմիտէները, որ իրենց շրջանի մանրամասն հաշիւներու հետ, որոշուած ատեն, Բիւրօներուն ներկայացնեն նաեւ նոյն հաշիւները աղիւսակի վերածած:

դ) Գործիչի մը իրր ճանապարհածախս տրուած գումարը — որու քանակը կ'որոշէ տեղական կոմիտէն — պէտք է իրր պահանջ արձանագրել այն կոմիտէի հաշուին, ուր կ'երթայ գործիչը: Վերջինս պարտաւոր է իր հաշիւը տալ այդ երկրորդ մարմնին:

3· Ժողովը նկատելով որ, քէեւ չատ հազուագիւտ եղած են այնպիսի դէպքեր, երբ Դաշնակցութեան միջոցներէն նպաստներ տրուած են գործի մէջ գտնուող մեր ընկերներու ընտանիքներուն, սկզբունքով մերժեց այդ կարգի նպաստները:

Բ· Դաշնակցական տուրք

1· Ընդհ· Ժողովը միաձայն որոշեց պարտաւորել բոլոր Դաշնակցականները պարբերական որոշ տուրք մը (ամսէ ամիս կամ տարին անգամ մը) վճարել Դաշնակցութեան:

2· Գատագամաւորական Ժողովները կարող են որոշել յօդ· 1ով քննարկուած տուրքի քանակը (minimum կամ եկամտին %), եթէ խնդրին այդ տեսակ լուծումը արդէն հասունցած կը համարին իրենց շրջանի համար:

Գ· Տեսորը հանգանակութեան գործին մէջ

Ժողովը յանձնարարեց կոմիտէներուն ամէն կերպ ջանալ խոյս տալու սպանութեան դիմելէ դրամ հաւաքելու գործին մէջ:

Դ· Օգնութիւն գործող եւ գործի վայրէն հեռացած ընկերներու

1· Դաշնակցական ամէն գործիչ պարտական է իր սեփական աշխատանքով ապրիլ ամէն անգամ՝ ա) երբ մասնաւոր զբաղմունքը չի վնասեր իր ստանձնած գործին յաղորութեան, բ) երբ իր ստանձնած գործը կատարելէն կամ իր շրջանէն հեռանալէն առաջ անմիջապէս նոր գործի չի կոչուիր:

2· Յօդուած 1ի Բ· պարբերութեան մէջ նախատեսուած պարագային Դաշնակցական մարմիններն ու ընկերները պարտական են ընկերոջ համար աշխատանք գտնել եւ կազմակերպութեան հաշուով անոր ծախքերը հոգալ առ առաւելն մէկ ամիս:

Ծանօթ·— Յօդուած 2րդի նախատեսած պարագաներու մէջ գտնուող ընկերոջ մը Դաշնակցութիւնը կ'օգնէ մէկ ամիս եւ ոչ թէ ամէն կոմիտէ մէկ-մէկ ամիս:

Ե. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ(10)

Ա· Արեւելեան Բիւրօ(10)

1· Ա· Թ· 2· Ա·· 3· Ռ· 4· Շ· 5· Սեր· 6· Սիմ· 7· Տ· Թ·(*):

Բ· Արեւմտեան Բիւրօ

1· Բորիս, 2· Գարօ, 3· Թոստոմ, 4· Վահագ, 5· Էլէն:

Գ· Բարձրաւանդակի Գատաս· կեդր· Կոմիտէ

1· Աղբիւր, 2· Գուրգէն, 3· Սաքօ, 4· Վարդան:

Ծանօթ· 1·— Ժողովը որոշեց յանձնարարել ընտրուած ընկերներուն, եթէ իրենք յարմար կը տեսնեն, ընդունին նաեւ Դժոխքը իրր հաւասար ընկերանդամ:

2·— Այդ մարմնի մէջ ինտելիգենտ կազմակերպող գործիչի մը անհրաժեշտութիւնը տեսնելով՝ Ժողովը որոշեց յանձնարարել Արեւելեան Բիւրոյին, որպէսզի գտնէ այդպիսի անձ մը եւ ղրկէ Բարձրաւանդակ:

Զ· Լեռնավայրի Գատ· Կեդր· Կոմիտէ

1· Հրաչ, 2· Մար·, 3· Արբակ:

Ծանօթ·— Ժողովը ի նկատ առնելով Ամերիկայի կոմիտէներու ջերմ փափաքը յատկապէս զբաղուիլ եւ օգնել Լեռնավայրի գործին՝ միաձայն ընդունեց, որ այդ կոմիտէները կարող են իրենց կողմէն անդամ մը ունենալ Լեռնավայրի Գատ· կեդր· Կոմիտէի մէջ, ընտրութիւնը վերջնիս հաւանութեամբ, եթէ այդպիսի անդամի մը կարեւորութիւնը զգացուի:

Է· Կառուածապիկի Գատ· Կեդր· Կոմիտէ

1· Աշոտ, 2· Բաբա, 3· Կարէն(11):

Ծանօթ·— Ժողովը կը փափաքէր Մրկոն եւս ընտրել Մաղնի Գատ· կեդր· Կոմիտէի մէջ, բայց առոյգ բան մը չգիտնալով անոր յօժարութեան մասին, որոշեց այդ խնդիրը թողուլ Մրկոյի եւ Գատ· կեդր· Կոմիտէի փոխադարձ համաձայնութեան:

(*) 1· Աբրահ Թոպէճեան, 2· Աւետիք Սահակեան, 3· ?, 4· Ճ· Շահրիկեան, 5· ?, 6· Ս· Զաւարեան, 7· Տիգրան Թոպէճեան:

Զ. Վասպուրականի Գատ. Կեդր. Կոմիտէ

1. Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէի ընտրութեան առեն Ժողովը բախեցաւ երկու կարգի դժուարութեան. նախ՝ չկային դրսի ընկերներու մէջ տրամադրելի ուժեր. երկրորդ՝ երկրի մէջ գտնուած ուժերն ալ անծանօթ էին Ժողովի ստուարագոյն մեծամասնութեան:

Ուստի, Ժողովը նկատելով, որ արդէն Շամիրի ընկերները քանիցս անգամ եւ դեռ վերջերս ալ Արեւելեան Բիւրոյէն ինտելիգենտ եւ կարող ընկեր մը խընդրած էին, որոշեց յանձնարարել Արեւելեան Բիւրոյին ամէն ջանք գործ դնելով՝ փութալ կազմակերպող եւ ինտելիգենտ ոյժ մը ղրկել Շամիր, որ Վասպուրականի չբջանի Գատ. Կեդր. Կոմիտէն ընտրած երկու ընկերներու հետ միանալով՝ կազմէ Վասպուրականի Գատ. Կեդր. Կոմիտէն:

2. Մինչ այդ մարմնի կազմութիւը, Ընդհ. Ժողովի այդ կէտին նկատմամբ առած վճիռը (Տե՛ս Տակտիկա) կը վարեն Շամիրի եւ Վբէժի Կեդր. Կոմիտէները:

3. Մինչեւ Վասպ. Գատ. Կեդր. Կոմիտէի կազմութիւը, Շամիրի Կեդր. Կոմիտէն կը համարուի անոր փոխանորդը Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմնի մէջ:

Զ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ա. Միութեան կամ համերաշխ գործունէութեան խնդիրը նոր Հնչակեան կուսակցութեան հետ.—

Նոր Հնչակեան կուսակցութեան Կեդր. Վարչութիւնը այդ առաջարկը ուղղած էր Դաշնակցութեան «Դրօշակի» խմբագրութեան միջոցաւ, որով երկու տարիէ ի վեր այդ առթիւ կատարուած բոլոր բանակցութիւնները վարած էր խմբագրութիւնը ընկերներու համաձայնութեամբ եւ անոնց կարծիքներէն առաջնորդուելով:

Ժողովը լսեց այդ խնդրի առթիւ խմբագրութեան մասնաւոր տեղեկագիրը, ծանօթացաւ այդ խնդրին վերաբերեալ բոլոր վաւերագրերուն, ի միջի այլոց եւ պ. Ձիհանկիւլեանի նամակի հետ ու Ժողովի պատուիրակներուն տուած բերանացի բացատրութիւններուն, եւ ի նկատ առնելով պատգամաւորներու կարծիքները այն բոլոր կէտերու մասին, որոնք հետեւէն կամ մօտէն առընչութիւն ունէին միութեան խնդրին հետ, հետեւեալ նկատումներու հիման վրայ տուաւ իր որոշումը՝ պատճառաբանութիւնը «Դրօշակի» մէջ հրատարակել յանձնարարելով:

1. Նկատելով, որ Դաշնակցութեան հետ միութիւն առաջարկող Նոր Հնչակեան Վարչութիւնը անկարող գտնուած է ցարդ իր հետ միացնելու Հնչակեան բոլոր ուժերը, որով նախկին Վարչութիւնը իր կուսակիցներուն հետ կը շարունակէ տակաւին ինքզինքը հռչակել հարազատ ներկայացուցիչ ամբողջ Հնչակեան կուսակցութեան,

2. Նկատելով, որ Նոր Հնչակեան կուսակցութիւնը հիմնովին գոյութիւն չունի Մեծ եւ Փոքր Հայքի մէջ, Պոլսի մէջ միայն անհատներ կան, իսկ իր գլխաւոր ուժը որ Լեռնավայրի մէջ իր ունեցած կազմակերպութիւններն կը ներկայացնէին՝ այսօր քայքայուած վիճակ մը ունի,

3. Նկատելով, որ այդ կուսակցութիւնը ինքնին կազմակերպուած ամբողջութիւն մը չի ներկայացներ, եւ այլեւայլ մասերն իսկ տարբեր կերպով կը վերաբերին միութեան խնդրին,

4. Նկատելով, որ այդ կուսակցութիւնը ի սկզբան հակառակ յայտարարելով ինքզինքը որեւէ ուղղութեան՝ իր խախուտ դրութիւնը մատնեց եւ միւս կողմէն իր յետագայ հրատարակութիւններով ապացուցեց նոյնիսկ յեղափոխական ոգիի չքացումը իր մէջ,

5. Նկատելով, որ այդ կուսակցութեան ղեկավարներէն շատերը վստահութիւն չեն ներշնչեր յեղափոխական եւ ընդհանուր բարոյականի կրկին տեսակէտներով, որով կը բացատրուի մաքուր ճանչցուած գործիչներու հետզհետէ հեռացումը այդ հրատարակութենէն (Տամատեան, Ձիհանկիւլեան, Գրլըճեան եւն.),

6. Նկատելով, որ Ա. Արփիարեանի պէս մէկը, հակառակ տրուած խոստումներուն, ոչ միայն չէ հեռացուած նոր կուսակցութենէն, այլ եւ իր ձեռքն առած է այսօր կուսակցութեան ղեկը,

7. Նկատելով, որ այդ կուսակցութեան վարիչ անդամներէն շատերը երկու տարի անընդհատ զբաղուած լինելով կուսակցական այլեւայլ պայքարներով՝ ոչ մէկ երաշխաւորութիւն կ'ընծայեն թէ նոյն ընթացքը չպիտի շարունակեն նաեւ Դաշնակցութեան մէջ, եթէ միութիւնը իրագործուի,

8. Նկատելով, որ պաշտօնապէս միութիւն առաջարկելով հանդերձ՝ Հնչակեան ղեկավարներէն շատերը անպաշտօն կերպով հալածանք սկսած էին Դաշնակցութեան դէմ, բան մը, որ քիչ վերջ բացարձակ սկսաւ արտայայտուիլ կուսակցութեան օրգանին («Մարտ») եւ աւելի ուշ «Նոր-Կեանք»ի էջերուն մէջ,

9. Նկատելով, որ այդ կուսակցութիւնը ազգադաւ փրոփականտայի ձեռնարկած է՝ գրգռելու Օսմանեան հայերը իրենց ռուսահպատակ եղբայրներու դէմ.—

Ժողովը միաձայն որոշեց Նոր Հնչակեան կուսակցութիւնը իր արդի կազմին մէջ չճանչնալով իբր վըստահութիւն ներշնչող յեղափոխական կազմակերպուած մարմին մը՝ մերժել անոր Վարչութեան առաջարկը միութեան կամ համերաշխ գործունէութեան մասին:

Ժողովը հաստատ համոզուած, սակայն, թէ Նոր Հնչակեան կուսակցութեան մէջ կան անկեղծ յեղափոխական խմբեր եւ անհատներ, որոշեց հրաւէր կարդալ անոնց, որ գան եւ իբր Հնչակեան գործիչներ ձեռք ձեռքի տալով մեր ընկերներուն՝ համերաշխաբար մղեն մեր անհաւասար կռիւը քշնամիին դէմ:

Բ. Համերաշխութիւն միւս յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ մարմիններու հետ.—

Գալով միութեան խնդրին միւս յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ մարմիններու հետ, Ժողովը ի նկատ առնելով Դաշնակցութեան այդ նպատակով կատարած ապարդիւն փորձերը անցեալին մէջ՝ առկախ Ժողուց այդ խնդիրը: Բայց ընդունելով միանգամայն, որ յեղափոխական բոլոր ուժերու գործակցութիւնը անհրաժեշտ է մեր դատը յաղողութեամբ գլուխ հանելու համար, որոշեց ջերմապէս յանձնարարել Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններուն եւ ընկերներուն, որ ամէն կերպ ջանան համերաշխութեան յանգելու իրենց չրջաններուն մէջ գտնուող ոչ-Դաշնակցական վստահելի յեղափոխականներու հետ, որպէսզի առով կարելի լինի հող պատրաստել եւ հաստունցնել ապագայ միութեան բաղձալի գործը:

Է. ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ (12)

Արթին փաչա Տատեան թուրք կառավարութեան կողմէն դիմումներ ըրած էր խմբագրութեան, խնդրելով դադրեցնել յարձակողական հանգամանք կրող գործողութիւնները, փոխարէն խոստանալով ընդունել եւ իրագործել տալ Դաշնակցութեան առաջարկները հնարաւոր բարենորոգումներու մասին: Ժողովը յանձնախումբ մը կազմելով՝ լիազօրութիւն տուաւ անոր, Ընդհ. Ժողովի Տակտիկայի մասին տուած որոշումներու սահմանին մէջ, մշակել եւ Դաշնակցութեան կողմէն տրուելիք պատասխանը:

ՈՐՈՇՈՒՄ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՄԲՈՂՋՈՎԻՆ ՉՀԱՂՈՐԴԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նկատելով, որ գրեթէ բոլոր կեդր. կոմիտէները պատգամաւորներ կամ գործիչներ ներկայ էին Ընդհ. Ժողովին, որոշուեցաւ գործի չհոս տեսակէտէն, կոմիտէներուն հաղորդուելիք ամփոփ ատենագրութեան մէջ չմտցնել հետեւեալ երեք մասերը.— 1) Տակտիկա կամ գործունէութեան եղանակ, 2) Բանակցութեան խնդիր եւ 3) Ընտրութիւններ: Գալով այն կեդր. կոմիտէներուն, որոնց վայրերը գնացող չկայ Ժողովին մասնակցող ընկերներէն, գրաւոր հաղորդել Ժողովի այն որոշումները միայն, որոնք անմիջապէս կը վերաբերին այդ կէտերու գործունէութեան(13):

Պալք. Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչը առաջարկեց ընդել իր բողոքի մասին յիշատակութիւնը ատենագրութեան մէջէն, որովհետեւ Ընդհ. Ժողովի կազմի մասին իր հայեացքները պարզուած գտաւ կազմակերպութիւն, Ընդհ. Ժողով 8րդ յօդուածով:

ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՑԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Ջնջել երրորդ երես վերջերեր պարբերութեան «Քանի մը... տեսակէտէն» եւ փոխարէն աւելցնել հետեւեալը.— «Այս զեկուցումներու առեն Ժողովի ուշադրութիւնը գրաւեցին մէկ-երկու դէպքեր, երբ իբր յաղորդող քանի մը մարմիններ եւ գործիչներ ձերբազատում ունեցած են իրենց նախորդներու գործունէութիւնը անյաղող ներկայացնելու: Ժողովը վճռականապէս գտաւ այդ բանը գլխաւորապէս գործի բարոյական տեսակէտէն»(**):

Աւելցնել կազմակերպ. Ընդհ. Ժողովի յօդուածներուն՝ յօդ. 18.— «Ընդհ. Ժողովի նիստերը բացուած յայտարարուելէն ետք գատ. կեդր. կոմիտէները եւ Բիւրոները Ժողովին կը ներկայացնեն իւրաքանչիւրն իր չրջանի համարատուութեան տեղեկագիրը: Բիւրոներու տեղեկագիրներուն մէջ կը մտնեն նաեւ միւս կեդր. կոմիտէներուն ալ, եթէ կարեւորութիւն չի տեսնուիր այս կամ այն կեդր. կոմիտէի համարատուութիւնը մասնաւոր տեղեկագրով մը լսելուն»:

Աւելցնել կարգապահութիւն, Զ., ծանոթագրութեան մասին.— Ժողովը ըստ կարելւոյն նուազեցնելու համար այն վտանգը եւ վնասները, որ նամակներու կորուստը կամ գրաւումը պատճառած է եւ կը պատճառէ գործին, որոշեց յանձնարարել կոմիտէներուն՝ 1) Որ խոյս տան նամակներ գրելէ ամէն անգամ, երբ հնար կայ սուրհանդակի միջոցաւ բերանացի հաղորդել կարեւորը, 2) Նամակները գրել կարճ եւ ամփոփ, ծածկագրով եւ գաղտնի թանաքով, վերջին երկուքը գաղտնի պահելով ոչ-կոմիտէական ընկերներէն, 3) Ջատիւ հետեւիլ, որ կոմիտէի կողմէն նշանակուած ընկերէն զատ ոչ մէկ ուրիշը գործի մասին թղթակցութիւն պահէ դրսի ընկերներու հետ:

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐԻ ԶԵՌՔՈՎ

1) Հրաչ — Կղզիի պատգամաւոր.
2) Արթակ Ռշտունի.
3) Ռուբէն — Մեծ Քաղաքի պատգամաւոր.
4) Բաբայեան — Ռսկեհանքի պատգամաւոր.

(*) «1892-97, իր բոլոր կռմիտներով» բառերէն յետոյ:

(**) Այս հառուածը, ինչպէս ատենագրութեան սկզբում ասւանգ, իր տեղում ընդուած է եւ գրուած է այստեղ իբրեւ յաւելուած: ԽՄԲ.

5) Վահէ Սիւնի — *Գոլսի գործիչ*.
6) Տորք.
7) Արծրունի — *Արծիւի պատգամաւոր*.
8) Վահան — *Հռուսածաղկի պատգամաւոր*.
9) Արվախի — *Բալիկանի չրջանի*.
10) Խաչակիր (*Քեռի*).
11) Ցովսէփ (*Վահան*) — *Շատախու գործիչ*.
12) Վարդան.
13) Սմբ. Օհ. (*Սարուհանի Բիւրոյի ներկայացուցիչ*).
14) *Գոլսի գործիչ* Մելիք.
15) *Ներկայացուցիչ խմբագրութեան* — Ռոստոմ.
16) *Ոսկեղրի կողմից*՝ Էլլէն.
17) Կարա Մելիք.
18) Արսէն.
19) *Նաւահանգստի պատգամաւոր* Կարէն:

---

(1) Կ'ակնարկուի 1896-97ի «Ընդհանուր»—Հայոց ազգային ժողովին:

(2) Անտոն եւ Սմբատ Օհանեան Ս. Ջաւարեանի ծածկանուններն են. Անտոնի *հայր*՝ Թիֆլիս:

(3) Այս մասէն կը սկսի «Պրագիր Հ. Ց. Դաշնակցութեան եւ ատենագրութիւն երկրորդ Ընդհ. ժողովի» գրքոյկի Ընդհ. ժողովի արձանագրութեանց յատկացուած բաժինը:

(4) Վասպուրական, Սասուն եւ··· (կարմիր–բերդը կը մնայ անորոշ):

(5) Սալմաստի շրջան:

(6) Հրատարակուած գրքոյկին մէջ գրուած է *գործունէութեան եզանակ*, բայց յապաւուած է փաստօրէն ամբողջ գլուխը (մինչեւ Բ.— ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ), բացի ՏԵՒՈՐ ԵՒ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ ՕՏԱՐ ՏԱՐՐԵՐՈՒՆ ՀԵՏ բաժիններու որոշ մասերէն:

(7) Խմբը (Ոսկեհաճէ), Տրապիզոն (Մովսէս) եւ Սամսոն (Սամս):

(8) Սասուն, Կիլիկիա, Գոլիս եւ վասպուրական.— Գրքոյկին մէջ անուններն յիշուած չեն:

(9) Գրքոյկին մէջ՝ այստեղ, իբրեւ ԿԱՐԳԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆ բաժին Զ. գլուխ, ուր կը նշուի նաեւ *Նամակագրութիւնը* (տե՛ս ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՑԱՒԱԼՈՒԱԾՆԵՐ, էջ 69, — «*Անհրաժեշտ կարգադրութիւն, Զ., Նամակագրութեան մասին*... դրսի ընկերներու հետ»:

(10) Գրքոյկին մէջ այս գլուխը չկայ: Է. օրակարգն է, որ գրուած է Ե. տեղը:

(11) Դժբախտաբար ներկայիս որեւէ փաստաթուղթ չունինք հաստատելու՝ թէ որո՛ն են եղած 1892-98 տարիներու Հ. Ց. Դ. Բիւրոյի (Թիֆլիսի) անդամները: Քրիստափորի, Ջաւարեանի եւ Ռոստոմի ճամբ (թէեւ այս վերջինը մինչեւ 1895 կը գտնուէր ԴՐՕՇԱԿով, ծրքեւ) կեդրոնական դէմքերու, ինչպէս նաեւ անոնց ամէնքէն աշխոյժ գործակիցներու՝ Ցովհաննէս (Ցոհան) Դաւթեանի, Աւետիք Սահակեանի, Իշխան Ցովսէփ Արղութեանի, Ցովս. Նուռուճեանի, Ցարութիւն Շահրիկեանի եւ ուրիշներու տիրական ներկայութիւնը զգալի է հիմ մը ամէն կողմ եւ ամենէն կարեւոր ձեռնարկներուն մէջ, — սակայն գրաւոր արձանագրութիւններ չկան:

Ինչ կը վերաբերի 1898ին ընտրուած Արեւելեան Բիւրոյի անդամներուն, Ս. Վրացեանի ծանօթագրութեան մէջ հարցական կը մնան 7ին երկուքը: Ֆր.ը աշխուժ կրնայ պարզապէս Քրիստափոր ըլլալ, թէեւ էլլէնը (որ Քրիստափորի ծածկանունն էր) կը գտնենք նաեւ Արեւմտեան Բիւրոյի մէջ: Կը կարծենք որ նման կեդրոնական դէմքերու պարագային, երկու Բիւրօներուն ալ անդամ ընտրուած ըլլալը ժողովին կամ նիստականներուն կողմէ առանձին մեզանչում մը չէր: Քիչ մը ամէն տեղ էին անոնք, ու փաստօրէն չկար յեղափոխական հիմ թէ շատ կարեւոր ձեռնարկ մը՝ որ չվայելէր անոնց հովանաւորութիւնը կամ չկատարուէր անոնց գիտութեամբ, դեկավարութեամբ, յաճախ գործօն մասնակցութեամբ: Նման երեւոյթ մը (երկու Մարմիններու անդամ ընտրուած ըլլալ) հետագային պիտի գտնենք նաեւ Ռոստոմի կապակցութեամբ (4րդ. Ընդհ. ժողով):

Իսկ թէ ո՞վ էր Սեր.ը (Սե՞րժ, Սերո՞բ, Սերգէ՞յ), որոշ չէ: Նման անուն մը չենք գտներ Ընդհ. ժողովին մասնակցած պատգամաւորներուն կամ գործիչներուն մէջ: 1899 Ցունուարին կայացած Արեւելեան Բիւրոյի մէկ ժողովին ատենագրութեան տակ ստորագրած են Նիքբա (Ց. Շահրիկեանն է), Լալվար (ամենայն հաւանականութեամբ՝ Աւ. Սահակեանը), Սմբ. Օհ.(անուն)՝ որ Ս. Ջաւարեանն է, Մելիք (արդեօ՞ք Նուռուճեանը՝ որ 1892-96 տարիներուն Գոլսէն այդ անունով կը թղթակցէր խմբագրութեան հետ), Սուրէն, Մարտ եւ «Բագրատունիի յանձնաբարութեամբ, ձրա փոխանորդաբար՝ Մարտ»: Սեր.ը Սուրէ՞ն է արդեօ՞ք, եւ ո՞ր Սուրէնը: Ի դէպ, Սուրէն եւ Մարտ կրնան նաեւ (ոչ մէկ ապահովութիւն ունինք) Արշակ եւ Տիգրան Թադէոսեաններու ծածկանուանները ըլլալ:

Աւելի ծանօթ են մեզի Բարձրաւանդակի (Սասուն) եւ Լեռնավայրի (Կիլիկիա) Գատ. կ. կոմիտէներու անդամներու անունները: Առաջինը կը բազկանայ Ազբիւր–Սերոբէ (Վարդանեան), Գուրգէնէ (Գալուստեան Մալեանց) — երկուքն ալ 1899ին նահատակուած՝ պարտականութեան ճամբուն վրայ —, Սեւաբեցի Սաքոյէ, Խանասորի Վարդանէ (Սարգիս Մեհրապեան) եւ Հրայր–Դժոխքէ (Արմենակ Ղազարեան, Ուրուակ): Ի դէպ, Վարդանը շատով պիտի հրաժարէր եւ Սոֆօն պիտի ձերբակալուէր:

Լեռնավայրի Գատ. Մարմնի անդամներուն մասին — Հրայր (Հայկ Թիրեանեան, Սեպուհ), Մար (Միհրայէլ Տէր Մարտիրոսեան, Մար–Շիմօն) եւ Արբակ Ռշտունի (Ցովս. Միրզայեան) — առիթ ունեցած ենք խօսելու Նիհիներու Ա. հատորին մէջ:

Կռուածաղիկի կամ Վիշապի (Գոլոշ) Գատ. Մարմնի անդամներէն Աշոտը պէտք է ըլլայ Գոլոշ գործիչներէն (աւելի ուշ՝ Ցուցական Մարմնի անդամ) Սեւ Աշոտը, որ գործածած է նիհիեան եւ բագրատունի մականունները: Բարամ, կամ Բարայեանը, Գարեգին Խաժակ է, իսկ կարէնը՝ Նաւահանգստի (Գաւառ) պատգամաւոր Արամ Ցակոբեանը:

(12) Գրքոյկին մէջ այս գլուխը չկայ:

(13) Այստեղ վերջ կը գտնէ գրքոյկը:

ԵԱՒԵԼՈՒԱԾ

Հ. Ց. Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԱՑԼ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ

Հետագայ կարգ մը փաստաթուղթերը, ցարդ անտիպ, առնուած են Հ. Ց. Դ. կեդրոնական Դիւանէն.

1) Հաշուական թուղթեր, — ի մասնաւորի՝ Արեւելեան Բիւրոյի 1895-96 տարիներու հաշուեցուցակները՝ ուղղուած խուճբերուն, Վրէժի (Ստրպատական) եւ Մովսէի (Տրապիզոն) կեդր. կոմիտէներու 1896 եւ 1897 տարիներու հաշուեցոյցերը, Արաբատեան կոմիտէի 1897 թուի հաշուեցոյցը, Վահէ Սիւնիի եւ Շահէնի կողմէ ստորագրուած հաշուեցուցակներ (1896), եւն.: Իրարու ընդմէջ, ստորեւ կու տանք հաշուական երեք փաստաթուղթեր, քննելով ամենէն լաւ վիճակի մէջ պահուածները.

ա. Բիւրոյի 1895 Ցունուար–Ցուլիս ամիսներու հաշուեցուցակը, յարակից բացատրականով.

բ.— Վրէժի կ. կոմիտէի 1896 թուի ա. կիսամեակի հաշուեցուցակը.

գ. Արաբատեան կոմիտէի 1897 տարուան հաշուեցոյցը:

2) Անհատներէ եւ Մարմիններէ Բ. Ընդհ. ժողովին ուղղուած չորս գրութիւններ, որոնք ճանկի կարգ մը հարցերու շուրջ կարծիքներ ու տեսակէտներ կը յայտնեն: Կու տանք առանց յապաւումի, հետեւեալ կարգով.

ա. 17/29 Ցունիս 1897ին վառնայէն գրուած՝ Գէորգ Ե. վարդապետ Նալպանտեանի (Նդեսիացի, Ընծայր) ճամակը.

բ. 14/26 Մարտ 1898ին Ազեքսանդրիայէն գրուած՝ Միասեռ Գուլյումճեանի (Առաճձար, կարիճ) առաջարկները՝ Գոլսոյ գործունէութեան մասին.

գ. Հնչակեան ակաւոր գործիչ ցարութիւն Ճանկիւլեանի գրութիւնը (ամբողջը).

դ. Նիկոսիոյ կոմիտէի ամբողջ ճամակը:

3) «Գաշտօնական» մակագրուած բազոմի ճամակ մը, գրուած վառնայէն՝ 12 Մարտ 1898ին, Արամ Մանավեանի կողմէ (կրնայ նաեւ ըլլալ Մանուէլեան· բոլոր պարագաներուն, ոչ մէկ կապ ունի անշուշտ վասպուրականի եւ Արաբատեան Դաշտի ապագայ հերոսին հետ, որ այդ թուականներուն Շուշիի կամ Երեւանի քէմական դպրոցի աշակերտ էր միայն):

---

4) Երկու գրութիւններ՝ որոնք, բովանդակութենէն դատելով, գրուած են Ընդհ. ժողովին իսկ ընթացքին, եւ որոնք բազոմ կ'արտայայտեն տրուած կարգ մը որոշումներու կամ երեւան եկած մասնակի մտայնութեանց դէմ: Կու տանք ամենէն հին, որպէսզի ամբողջական ըլլայ, մեր ներկայ հեռաւորութեանց տակ–մաններուն մէջ աշխուշտ, Ընդհ. ժողովի պատկերը.

ա.— Նկեղեցիի (Մոսկուա) ներկայացուցիչի բազոմը.

բ.— Կարէնի եւ Շահէնի միացեալ բազոմը:

1ա.— ԲԻԼՐՈՑԻ 1895 ՏԱՐՈՒԱՆ ԱՒԱԶԻՆ ԿԻՍԱՄԵԱԿԻ ՀԱՇՈՒԵՏԱԽՏԱԿԸ

Ձեռագիր, մէջտեղէն (վերէն վար) ծալուած մեծ թուղթի վրայ (87x44 սմ.). ծանօթագրութիւնները՝ հաշուետախտակի տակ:

Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան Բիւրօն կատարելով Ընդհանուր ժողովի որոշումը, հրատարակում է, իբրև պետութիւն Ընկերութեան բոլոր խմբերի եւ անդամների, իւր 1895 թուի ֆինանսի ամփոփման հաշիւը, որը խնդրում է կարդալուն պէս ոչնչացնել: Բոլոր խումբերի ժամանման հաշիւները պահուած են Բիւրօյում, որը եւ կդէ դրան առթիւ հետաքրքրուողներին բաւականութիւն տալ:

1895 թ. Ցուցուարից մինչեւ Ցուլիս	Մնացորդ անցեալից	Անդամավճար	Նիւթապաշտ, կոնցերտ եւ տուխիսներից	Գիւղերից	Հանգանակութիւն եւ ճաշեր	Մուտքի իսկական գումար	Սիւս խմբերից տացուած	Ընդհանուր գումար	Հրատ. եւ տարեմուտ	Ձեռքի պարագաներ եւ տպագրութ.	Փոստ-պաշտօն եւ պիտոյք	Ապրանքի ֆինանսական տոկոս	Խմբերի եւ անդամների տրամադրութեան տակ	Ելքագրութիւն եւ ռեստորանային	Ընդհանուրի վարչական	Ելքագրութիւն	կարիք	Մասնակի համար հատ հատ տոկոս	Փոստային եւ այլ տեսակ ծախքեր	Ծախքի իսկական գումար	Փոխադրուած ապրիլ խմբերին	Ընդ. գումար	Մնացորդ
Բիւրօյում	— 204	929	596	»	571	1·292	10·580	11·872	328	248	548	117	2·220	714	1·170	1·100	500	770	213	7·928	3·000	10·928	944
Բերդիկ գիւղում (Կարս)	1·718	518	117	22	152	2·527	1·100	3·627	118	78	400	»	2·251	344	»	»	»	»	8	3·199	»	3·199	428
Ապառաժում (Ղարաքադ)	130	440	»	»	2·625	3·195	»	3·195	391	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	391	2·000	2·391	804
Արաքատում *Ճանապ. — Մայիս*	»	157	»	217	30	404	200	604	117	»	»	»	89	»	»	»	»	»	79	285	»	285	319
Այգեստանում (Գանձակ) *Մնաց. 94 թ. — Ճանապ.*	»	46	887	149	589	1·671	»	1·671	»	»	»	»	61	»	»	»	»	»	1	62	1·609	1·671	»
Գազպատում (?)	»	650	2·211	»	900	3·761	6·000	9·761	3·081	2·422	1·073	447	»	»	»	»	»	»	»	7·023	»	7·023	2·738
Գարուտ Խաղտուում (Ալեքսանդրապոլ)	184	483	168	104	346	1·285	1·100	2·385	902	»	1·100	31	»	334	»	»	»	»	18	2·385	»	2·385	»
Ղսախանապատում (Գաֆու) *Ճանապ. 94թ. — Մայիս 95թ.*	»	5·778	»	»	8·042	13·820	430	14·250	200	130	»	»	1·375	»	1·400	»	2·000	»	»	5·105	6·100	11·205	3·045
Նաւահանգստում (Գաթում)	»	100	451	»	310	861	500	1·361	317	»	»	19	531	»	»	»	»	»	10	883	250	1·133	228
Զնգմ. մնաց խմբերում	»	»	»	»	»	6·951(*)	»	6·951	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6·951	6·951	»
	1·828	8·501	4·430	492	13·565	35·767	19·910	55·677	5·454	2·878	3·121	614	6·527	1·392	2·570	1·100	2·500	770	335	27·261	19·910	47·171	8·506
									11·453				7·919		6·170								
														14·089									

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հաշիւը Թէեւ կիսամեայ է, բայց պիտի համարուի մօտաւորապէս, որովհետեւ կան քաղաքներ, որոնց մուտքն ու ելքը վերաբերում է կամ աւելի կարճ, կամ աւելի երկար ժամանակի: Ոսկեհանապատի հաշիւը չի հակասում սրան, որովհետեւ ամենամեծ մուտքը եղած է այդտեղ 94/95 Թուականների ձմեռը: Հաշուից երեւում է, որ իսկական մուտքը հասնում է 35·767 րուբլու:

(*) *Այս գումարը կազմուած է խմբերի Բիւրօյին ուղարկած հետեւեալ գումարներից — Բ·ից, Աւ·ից եւ Մ·ից 2500, Ղ·ից 800, Իջեւից 700, Ա·քից 500, Ա·ից եւ Աբ·ից 300, Աբամից 427, Լարիջանից 332, Հայկից եւ Աբմենակից 300, Նորաշէնից 200, Ռ·ից 200, Կ·բօլից 100, ... (2), Ա· Ուս· Գր·ից 72, Կալխիդայից 230, Զ·ից եւ Դ·ից 160 եւ Գաս·ից 100· ընդամէնը 6951 ր·:*

(1) Փակագծի մէջ արտած անգամուածքը ուելցուցած ետ մնիմ:

(2) Ձեռագիրը մը եւ համապատասխան գումարը՝ անգլերէն է:

Մեր խնդրին իսկական գաղափար կազմելու համար ի նկատի պիտի ունենանք եւ մի քանի հանգամանքները՝ բուն գործողները ու կոմիտէները, որոնց ձեռքով ծախսուած է 14·089 ր·, այս գումարի ամենամեծ մասը գործադրուել է նոյնպէս զէնքի, կամ զէնքի փոխարինման վերայ: Երկրորդ տեղն է բռնում հրատարակչական խմբ կամաւորների վերայ գործ դրած ծախքը: Այդ գումարի մէջ նոյնպէս Սասունի սուխանների բաժանած նպաստը — մօտ 1500 ր եւ մի կարեւոր ու ցանկալի ձեռնարկութեան համար հանգանակած 2000 րուբլու գումարը: Գործողների ապրուստը կամ նրանց համար պատրաստակ տեղ ստեղծելու ծախքերը բռնում են երրորդական տեղ: Նոյնպէս երրորդական տեղ է բռնում Ընկերութեան մի քանի անհատների ճանապարհածախքը Տաճկաստանից դուրս, որը նոյնպէս մտել է այս գումարի մէջ:

Երկրորդ կիսամեակի սկզբին Հայ Ց· Դաշնակցութեան Թուրատանի խմբերը ունեցել են ազատ գումար՝ 8506 ր· (35·767 — 27·261):

1բ.— ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. Կ.Ի 1896Ի Ա. ԿԻՍԱՄԵԱԿԻ ՀԱՇՈՒԵՑՈՑԸ

Ընթացիկ տետրակի չափի երկերեք թուղթի վրայ, երկու երես: Ձեռագիր:

Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ «ՎՐԷԺ» ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ՀԱՇԻՒԸ
1896 Թ. Ա. ԿԻՍԱՄԵԱԿԻ (ՑՈՒՆԻ. 1 — 10 ՄՑՍ.)

Մուտք			Ելք	
1) Ոսկանապատից		2·180 դր.	1) Հրացան, տորճ. և հրացանի մասեր	10·318 դր.
2) Բիւրոյից		1·750 »	2) Փամփուշտաման եւ պայուսակներ	1·513 »
3) Մրջ.յից	(Գրակ.)	2·000 »	3) Ղոնդաղ	614 »
4) Ներկայացումից	»	1·240 »	4) Փամփուշտ	1·943,45 »
5) Վրէժից	»	7·610 »	5) Զէնքի փոխադրութեան	3·232 »
6) Հեւսիսային բեւեռից		6·000 »	6) Արհեստ. և արհեստանոցի ծախք	2·717,85 »
7) ԲլՓ.յից	»	1·410 »	7) Փոխադրած Տաճկ. եւ Սալմ.	1·868,50 »
8) Մաւզ.յից	»	1·000 »	8) Տաճկ. վերադարձողների ճնպրհծիք.	573,50 »
9) Շրթ.յից	»	690 »	9) Տաճկ. եւ Ռուս. յանձնարարութեամբ ուղղկծ.	1·682 »
10) «Վրէժ»ի միջոցով	»	5·000 »	10) Տղայոց ապրուստի և ճանապարհի	1·184 »
11) Արհ. մուտք	»	291 »	11) Փոստի, հեռագրի եւ անցագրի	931,45 »
12) Նուէրներ	»	202 »	12) Զանազան մանր ծախք	100,55 »
	Գումար	29·373 »	13) Կանխիկ դրամ մնում է	2·694,70 »
			Գումար	29·373,00 »

1) Այս հաշուի մէջ չէ մտնում Սլ.ի 1690 դր. հանգանակութիւնը, որի մի մասը (700 դ.) աշնան խմբի հետ է ուղարկուած, իսկ մնացածը գործադրուած է խմբի եւ տեղական այլ ծախքերի վրայ:

1գ.— ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ 1897Ի ՀԱՇՈՒԵՑՈՑԸ

Ընթացիկ տետրակի չափի երկերեք թուղթի վրայ, երկու երես: Ձեռագիր:

ՀԱՑ ՑԵՂԱՓՈԽ. ԴԱՇՆԱԿՑ. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ 1897 ԹՈՒԻ ՀԱՇԻՒ

1. Ֆենքից	250,00	1. Տեղական ծախք	11,30
2. Անդամավճարներ քաղաքացիներից	1·116,52	2. Հիւանդներին	32,66
3. Աւետիսից	100,00	3. Նստածներին	46,53
4. Նուէր	87,00	4. Հայդուկներին ապրուստ այստեղ	65,25
5. Վիճակախաղ	50,00	5. Դեղեր Մաշտոցեան դրկած	52,42
6. Նախջ. (Նախիջեւան)	190,00	6. Հոթերի քրէհը (?)	21,80
7. Ագլս. (Ագուլիս)	965,90	7. Երկաթներ Մաշտոցեան	21,49
8. Ցղն. (Ցղնայ)	71,10	8. Զիերի ծախք	32,68
9. Մեղր. (Մեղրի)	105,00	9. Գաւառները չրջողներին	120,00
10. Extra (?)	169,74	10. Եկող գացողներին	389,26
11. Էջմծ. (Էջմիածին)	109,00	11. Ապրանքի տեղափոխութեան	438,22
12. Իգդ. (Իգդիր)	41,00	12. Հայդուկների գնալուն	377,92
13. Նոր-Բայազ.(իտ)	51,25	13. Հայդուկների վերադառնալուն	452,60
14. Ղմրլ. (Ղամարլու)(1)	87,00	14. Մաշտոցեան փոխադրած	1·703,00
15. Ամառանոցից	120,00		3·765,13
16. Կաղզվան	100,00		
17. Աստրախան	191,00		
	3·804,51		
Դուրս եկած ծախքը	3·765,13		
Մնում է առձեռն	39,38		

(1) Փակագծի մէջ ամբողջացուած տեղանունները տուած են մեք:

2ա.— ԳԷՈՐԳ Ե. ՎՐԴ. ՆԱԼՊԱՆԴԵԱՆԻ (ԸՆԾԱՑՐ) ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած ճամակի ընթացիկ (գծաւոր) թուղթի վրայ (22x27 չափի): Լեզուն, հնաոճ ու յաճախ սխալներով լի, պահած եմ անփոփոխ: Առաջին մասը բովանդակութեամբ ալ մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը չունի. ուրկէ հետաքրքրական է երկրորդ մասը, ուր Գէորգ Ե. Վրդ., յետոպաշ յեղափոխական Ընծայրը, ի՞նչէ ծրագրային կարգ մը կէտերու մասնաճշումներ (արդեօ՞ք որոշ փոխզիջումներով, — յստակ չէ):

Առաջին էջին վերը կը գտնեմ ձեռագիր մակագրութիւն մը՝ *Սա. 8 Յուլիս 97:*

17/29 Յունիս 1897, Ի Վառնա

Մեծապատիւ

Աւետնապետ Գաս. Ընդհ. Յովսէփոյ

Հայ Ցեղ. Դաշնակցութեան

Տի՛ար,

Համակրանօք կարդացի Հ. Ց. Դաշնակցութեանդ ծրագիրը, որ կազմուած է պայմաններով՝ Տաճկահայաստանի ինքնօրէնութիւնը ձեռք բերելու նպատակաւ. եւ յուսալից ապագայի խոստմամբ: Այդ կազմուած պայմաններ որչափ իտէալական լինին ըստ ասութեան ծրագրոյն՝ դարձեալ փորձով կը տեսնենք որ այդ բաղձացեալ ազատութեան իրականացումն միանգամէն անկարելի կը թուի, եթէ ընդ մերթ չբարեփոխուին ըստ պարագայից պահանջմանը: Եթէ առանց կռիւի եւ առանց արեան, անաչխատ կերպով սպանուէր այդ պատերազմական ոգին, տապալէր այդ միապետական բռնութիւնը, եւ թօթափէր այդ խայտառակ լուծը, եւ ձեռք բերուէր այն ցանկալի ազատութիւնը, եւ եթէ այն օտար զրկուած կարծեցեալ ազգերն, որք են քիւրք եւ քիւրտ եւ ասորի հասարակութիւնք, եթէ կարեկից, եւ գործակից գտնուելով աջակցէին այս Ս. Գործին, եթէ երկրին բարւոքմանը, խաղաղութեանը եւ յառաջդիմութեանը եւ եթէ բնակչաց համաձայնութեանը օգուտն ապահովելու համար զոհեր տային, յայնժամ կարելի էր իրենց հաւասար, եւ համերաշխ վարուելու. վատահութիւնը տալ, վանդի ըստ ծրագրոյն, քանի որ ցարդ կիսավայրենի է քիւրտը, եւ անկարող՝ երկիր մը կառավարելու, եւ սոցա արդիւնքն է Հայաստանի արդի վիճակին, որ միանգամայն հետզհետէ սարսափելի դրութեան մատնուեցաւ. ամէն կերպով:

Տի՛ար, ապաքէն յայտնի է այս վերջի կոտորածներէն եւ գաղթականութենէն Տաճկահայաստանը դատարկացաւ. Հայ բնիկներէ. մնացեալքն հոն փոքր թիւ կը կազմեն. և մեծամասնութիւնը կազմող քիւրն քիւրք եւ քիւրտ տարբն եղաւ, ըստ որում, եթէ վարչական մարմինը՝ հաւասար քուէով ընտրուի է պաշտօն, կրկին անգամ նոքա մեծ քիւ կազմելնուն համար՝ վարչութեան մարմնոյն մեծ մասը, եւ ղեկը եւ ոյժը, անոնց ձեռքը պիտի մտանուի, զորս կիսավայրենի, ապուշ եւ ապիկա կը խոստովանինք: Այլեւս ի՞նչ կարելի է, որ մենք մեր խղճի եւ խօսքի եւ մտածելի այն բաղձացեալ ազատութիւնը կամ ձեռք բերենք, կամ կարողանանք պահպանել: Ո՛չ ապաքէն անոնց այդ անձնական վարչութեան ձեռքէն ազատուելու համար էր այսքան ցեղ. խումբերու կազմուիլն եւ արիւնալի կռիւն ընդդէմ մոլեռանդութեան եւ բռնութեան:

Հետեւաբար ըստ իմ համոզմանս նախ պէտք է ըլլան Հայ կամ քրիստոնեայ կուսակալ, կառավարիչ, գաւառապետ, գիւղախմբապետ, դատաւոր, եւ ընդհանուր դատախազ, եւ քննիչներ, ժողովրդոյ առաջնորդներ եւ ոստիկանապետներ, զօրականաց սպայք, եւ պաշտօնական լեզուն Հայերէն. յո՞ր վայր եւ ի՞նչ կրօնքի եւ ցեղի պատկանող ժողովուրդ եւ մեծամասնութիւն կազմող քիւ լինի, քէ ի քաղաք եւ քէ ի գաւառս պէտք է վերջապէս նախ զայնս լաւ կրթել, եւ ուսմամբ զարգացնել, եւ ապահովուած անոնց հաւատարմութեանը վրայ, ապա անոնց վարչական մարմին կազմուելու համար քուէ առնելու արժանաւոր դատուիլ, բացի վերոյիշեալ պաշտօնեաներէն, որք միայն եւ միայն կրթեալ եւ ուսեալ եւ հաւատարիմ Հայ եւ կամ քրիստոնեայ տարրերուն պէտք է յանձնուիլ, եւ մըներացեալ զանազան ժողովրդներուն անդամ կամ պաշտօներու մէջ պէտք է այլասեռներէն ընտրութիւն քուէից առաւելութեամբ ի պաշտօն:

Արդէն երկրի ձեռնհաս դատաստանի օրինաց առջեւ տարբեր ազգերու եւ դատաւորներու հաւասարութիւն պէտք է անխտիր:

Գալով ներկային մինչ ցբազձացեալ ինքնօրէնութեան ժամանելու միջոցին, իւրաքանչիւր տեղւոյն բնիկներէն կազմուած Ցեղ. խումբերն ու կոմիտէներն երկրի դէրքին ծանօթ ներկայացուցիչներ ունենալու են, եւ անոնց քննութեամբ եւ խորհրդով կազմուած պէտք է ըլլան քաղաքականութեան պարագային յարմար ապատամբական հրոսակախումբեր, եւ նոցա միջոցաւ բաղձալի նպատակին հասնելու չարժումներ, եւ խումբեր, կոմիտէներ եւ հրոսակախումբեր կազմելու համար չափազանց զգուշութեամբ՝ անհատներ ներկայացուցիչներ, (քուէից առաւելութեամբ ընտրուած), որք Ցեղ. Ս. Գործին գիտակօրէն վերաբերուելու եւ փրփրականաց (քարոզ) ընելու են. այնպէս որ մարդիկ՝ իր անձնական ազնիւ բնաւորութեան վրայ սիրուած՝ սոյն ծրագրոյն համակրին, եւ նորա գործնական օրէնակին հետեւին, քան զայրագին եւ խորչանօք մը հետեւանն. զի շատ անգամ անհերիք ներկայացուիչք անհամակրելի դառնալով իրենց տեղակալ ընթացքովը, տեղակացուցիչ դարձուցած են Ցեղ. Ս. Գործն իրենց հետ:

Հուսկ ուրեմն այս բոլորին Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրելով՝ պատչեն անօրինելը Ձեր կամաց եւ որոշման կը թողում. մնալով յաւէտ կենացդ եւ գործոց յաջողութեան Աղօթարար

ԳԷՈՐԳ Ե. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՆԱԼՊԱՆԴԵԱՆ
ԵԴԵՍԻԱՑի:

Հ. Ց. Դաշնակցութեանդ ծրագրոյն մէջ մատնանիշ ըլլալիքն։

Տող	Տող	
6	3	Ուսոի պարզ է, թէ ոչ մէկ հանրային կազմակերպութիւն, որքան ալ իտէալական ըլլայ, մէկ անգամէն անկարելի է իրականացնել, թէ այդ իտէալական կազմակերպութեան հասնիլ կարելի է միմիայն գոյութիւն ունեցող պայմանները բարեփոխելով։
7	14	Անհրաժեշտ էր մեռցնել այդ տարբերին պատերազմական ոգին։
8	20	Պէտք է մէկդի ձգել այդ կառավարութիւնը, պէտք է ձեռք բերել ազգերու եւ դաւանութիւններու հաւասարութիւնը օրէնքի առջեւ։
9	2	Քիւրտը դեռ կը վարէ կիսավայրենի, վրանաբնակ կեանք, եւ իր էութեամբը թշնամի է խաղաղ երկրագործ դասակարգին։
11	9	Մարդու հոգեկան աշխարհը կաշկանդուած է ամէն կողմէ, հալածուած է մամուլը, հալածուած է խօսքը, հալածուած է խիղճը։ Այս բոլորին վերջ կարող է տալ միմիայն բուն յեղափոխութիւնը, եւ մենք ատոր կը դիմենք։ պէտք է թօթափել այդ խայտառակ լուծը, ոչնչացնել արդի միապետական բռնակալ ռեժիմը (կարգը), ձեռք բերել ազգերու համերաշխութիւն, աշխատանքի ապահովութիւն, խղճի, խօսքի ու համոզմունքի ազատութիւն։
14	20	Անշնորհք քիւրք կառավարութիւնը իւր ապուշ պաշտօնեաներով անընդունակ գտնուելով մինչեւ անգամ իր հարկերը ինքն հաւաքելու։
15	22	Տնտեսական այդ չարիքին՝ անտեսապէս կեղեքող դասին դէմ ալ կը կռուինք այժմ. ի գործ կը դնենք ամէն միջոց պահպանելու գոյութիւն ունեցող համապատասխան սկզբունքները։
16	9	Հայաստանի դրութիւնը միանգամայն սարսափելի է չատ կողմերէ։
»	11	Ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնք թոյլ տան անոր մտնել ընդհանուր մարդկութեան զարգացման շաւիղին մէջ՝ կարելի է միայն Յեղափոխութեամբ։
17	1	Տալ կառավարութեան ղեկը որեւէ դասակարգի, կը նշանակէ այդ դասակարգը ճնշող տարր մ՚ընել, ծառայ դարձնել ժողովուրդը այդ փոքրիկ մասին եւ միեւնոյն ժամանակ անբարոյականացնել իշխող պոլիտիկոսներին։
17	20	Հաստատուած պէտք է ըլլայ ամէն չափահաս բնակչի հաւասար ընտրողական իրաւունքին վրայ, առանց ընտրողական որեւէ սակի (ցենզի), իսկ այդ չահերը իրականապէս պաշտպանելու համար ընտրողական սկզբունքը կառավարական բովանդակ գործողութիւններէն սկսեալ դէպի աւելի նեղ՝ գաւառականը, եւ համայնականը պէտք է առնայ։
18	6	Տարբեր ազգերու եւ դաւանութիւններու հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ։
»	13	Ապստամբութեան միջոցաւ իր նպատակին հասնելու համար կը կազմակերպէ Ցեղ. խմբեր,
19	17	որոնցմէ նեղուած են — թէ Հայ, թէ օտար տարրերը (ասորին, եզիդին, քիւրտ, եւ թիւրք եւն.)։
20	5	Նաեւ Ցեղ. գործին գիտակցօրէն վերաբերութեան համար փորփականտ ընել (քարոզել)։

Գ.

2բ.— ՄԻՍԱՔԻ (ԱՌԱՆՁԱՐ, ԿԱՐԻՃ) ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած բառակուսի–գծաւոր ձամակի փոքր թուղթի վրայ (13,5x20 սմ.)։ Գիրը Միսաք Գոյումճեանինն է (Առաձար)։ տարբեր բան չեն ըսեր նաեւ բովանդակութիւնն ու ոճը (տեսնել Մ. Գոյումճեանի ձամակները ՆԻՒԹԵՐու Ա. հատորին մէջ)։

Գոյութիւն ունի նաեւ երկրորդ օրինակ մը, նոյն տեսակ թուղթի վրայ բայց նուազ խնամուած գիրով, եւ բառացիօրէն միեւնոյն բովանդակութեամբ։ Այս երկրորդ օրինակին տակ ա-ւելցուած է,— *«նամակիս մէկ օրինակն ալ ուղղակի Վահակին կը ղրկեմ Ընդհ. ժողովին ներկայացնելու համար։ Նաեւ տեղիս կոմիտէին տեղեկագրին օրինակը կը ղրկենք ուղղակի իրեն. իսկ ձեզի ղրկածնիս կը պահէք գովերնիդ։* Մ.Գ.»։ Ամենայն հաւանականութեամբ՝ երկրորդ այս օրինակը ուղղուած է Արեւմտեան Բիւրոյին, Թիֆլիս։

Աղեքսանդրիա, 1898 Մարտ 14/26

Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովին

Մաղկի(1) գործունէութեան մասին կարծիքներս սա կէտերէ կը բաղկանան։

1. Իր ընդհանուր գծերուն մէջ սահմանել Մաղկի գործունէութիւնը, որչափ որ կարելի է այդ բանը, նախատեսելով ապագայի հաւանականութիւնները. պէտք է որոշել թէ ասկէ վերջը Մաղկի գործունէութեան բնութիւնը ի՞նչ կրնայ ըլլալ եւ ծանր տեւորական գործողութիւն մը կամ ցոյց մը ի՞նչ պարագաներու մէջ, ինչ տեսակ վայրկեանի մէջ ընելու է։ Նաեւ բացարձակ արտօնութիւն չտալ Մաղկի կեդրոնական կոմիտէին իր ուզած ժամանակ, առանց մօտի կոմիտէներու կամ պիւրոներու հաւանութիւնները առնելու, ցոյցեր կամ ուրիշ կարեւոր գործեր վճռելու. տեւորական ծանր գործողութիւնները մինչեւ անգամ պէտք է մոցնել ասոր մէջ, օրինակի համար պատրիարքի մը, նախարարի մը սպանութիւնը։ Շատ անգամ կը պատահի որ առանց ուրիշ կոմիտէներու կարծիքը առնելու եղած որեւէ ծանր գործը կը վնասէ այդ կոմիտէներու հեռաւոր կամ մօտաւոր ծրագիրներուն։

Ամբարան կազմակերպութիւն եւ խմբական գործեր անկարելի են ասկէ վերջը Մաղկի մէջ։ Օգոստոս 14ի ցոյցէն(2) վերջը պարագաները չատ փոխուած են։ Գաւառացիներու արտաքսումը, ոստիկանական ծայրայեղ խստութիւնները՝ արգելք կ՚ըլլան այդ տեսակ կազմակերպութեան եւ գործերու։ Վերջին Օգոստոս 6ի դէպքերէն(3) հասկցուեցաւ որ ոչ–խմբական կազմակերպութիւնը չատ նպատակայարմար ճամբայ մըն է. այս կազմակերպութիւնն էր որ ձերբակալութիւններու քիւրը իր minimumին մէջ ձգեց եւ ոստիկանութեան առջեւ չատ դռներ գոցեց եւ նոյն իսկ զանիկա յաջողեցաւ չուարեցնել։

2. Մաղկի ցոյցերը կապել ուրիշ տեղի արշաւանքներու կամ ցոյցերու ու ապստամբութիւններու։

3. Մաղկը ներկայի մէջ նիւթական ուժ մը չի ներկայացներ. 1896 Օգ. 14էն մինչեւ Օգ. 6ը գրեթէ անկարելի եղած էր հարուստներէն դրամ առնել. իսկ առնուածներն ալ չատ քիչ էին։ Դրամը դրսէն կը սպասէ ան այսօր։ Ատոր պատճառը պէտք է փնտռել հոս.— յեղափոխութեան վարկը կոտրած է հոն, պէտք է բարձրացնել։ Անշուշտ ոչ–նուազ կարեւոր պատճառ մըն ալ կը կազմէ ուժի պակասը։ Եթէ Դաշնակցութիւնը ունենար այն ուժն ու վարկը որ ունէր Օգոստոս 14էն առաջ, եւ այսօր Մաղկի մէջ, այդ քաղաքը ճըշմարիտ ոսկեհանք մը կը դառնար։

4. Կեդրոնական կոմիտէի կազմութեան հարցը։ Կեդրոնական կոմիտէն պէտք է կազմուի երկրորդական կոմիտէներու կողմէ. իւրաքանչիւր երկրորդական կոմիտէ իր կողմէն մէկը ընտրելու իրաւունք պէտք է ունենայ կեդր. կոմիտէի մէջ։ Մինչեւ հիմա կեդրոնական եւ տեղական կոմիտէներու մէջ կապ մը ըլլալու համար կեդրոնական կոմիտէն իր մէջէն մէկը կ՚ընտրէր եւ զանիկա կը ներկայացնէր երկրորդականին. բայց այս կերպ ընտրութիւնը չատ անգամ անպատեհութիւններ յառաջ կը բերէր. այդ ներկայացուցիչը (կեդրոնականի կողմէ ընտրուած) չէր կրնար երկրորդականին տրամադրութիւնները, պահանջները ճշմարիտ կերպով կեդրոնականի մէջ պաշտպանել, քանի որ չատ անգամներ ինքը դրսէն եկած մը՝ չէր կրնար համոզուիլ եւ չհամոզուած ըլլալով չէր կրնար իր ներկայացուցած կոմիտէին կարծիքները պաշտպանել երբ այդ կարծիքները կեդրոնականի կարծիքներուն կը հակառակէին։ Մինչդեռ երբ երկրորդականը իր մէջէն ընտրէր այդ մարդը աւելի օրինական եւ աւելի տրամաբանական կ՚ըլլար։ Այս կերպը ընտրութիւնը երկրորդական կոմիտէներու մտքին մէջ եւ ոչ մէկ կասկածի տեղի կու տայ կեդր. կոմիտէ կազմող անհատներու մասին. բան մը որ պատահած է անցեալի մէջ։

Մաղկի պատգամաւորութեան մասին ձայնս պ. Վահապին կու տամ։

ՄԻՍԱՔ

(1) Կռուածագիկ կամ Մաղկի, — Կ. Պոլիս։

(2) Գաճ Օթոմանի գրաւումը։

(3) Կ՚ակնարկուի 1897 Օգոստոսի Գոլոյ ռումբային գործադրութիւններուն (տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, Ա. հատոր, էջ 169–170)։

2գ.— Ց. ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Հնչակեան ծանօթ գիտակար, 1897ին Հնչակեան կուսակցութենէն հրաժարած՝ Ցարութիւն Ճանկիւլեանը կը գրէ Հ. Ց. Դ. Երկրորդ Ընդհ. ժողովին, ցիւր ուսնեալ առաւելութեան Ա. Ազգային Սահմանադրութեան եւ Հ. Ց. Դ. — Հնչակ. կուսակցութիւն «Միացման» խնդիրները։ Գրուած է ճամակի բառակուսի–գծաւոր 13,5x21 սմ. չափի թուղթի վրայ։ Թուական չի կրնար, բայց քան խորագրի եւ բովանդակութեան («Միութեան» հարցը օրակարգի վրայ էր) ուղղուած է Բ. Ընդհ. ժողովին։

2րդ Ընդհ. ժողովին.

97 Մարտ 27էն ի վեր հրաժարած Հնչակեան կուսակցութենէն այսօր եւ ոչ մէկ կուսակցութեան կը պատկանիմ, բայց չէզոքութեանս մէջ միշտ ընդհ. միութեան ջերմ փափաքող եւ համակիր կը մնամ. իմ այս դրութեանս համար բնական է որ երբեւ անհատ մը կը խօսիմ եւ չեմ կրնար ինծի համախոհ ընկերներու կողմէ ներկայանալ՝ կուսակցութեան գոյն մը չտալու համար խնդրին։ Այս մասին նոյն իսկ անկարելի էր Գ. Տամատեանի դիմել, քանի որ անորոշ վիճակ մը ունի ան մինչեւ այսօր եւ նամանաւանդ որ հնչակեան կը մնայ դեռ։

Ահաւասիկ այն կարծիքները որ ես ունիմ միութեան հարցի մասին։

Ընդհանուր հիմնական միութիւնը ժողովրդային պահանջ մը դարձած է այսօր. այսօր ամէն հայ կը խոստովանի թէ միութիւնն է միայն որ մեզի պիտի առաջնորդէ դէպի փրկութիւն եւ մենք ամէն բանէ առաջ անկէ պէտք է յուսանք մեր ճակատագրի փոփոխութիւնը։ Բայց մինչեւ հիմակուան եղած բանակցութիւններէն սա եզրակացութիւնը կը հանեմ, թէ այն արգելքները որ միութեան առջեւ պատ կը քաշեն, գլխաւորաբար կը գտնան Արեւելքի հուրջը եւ կը

կազմեն «Արփիարը հարցը: Ընդունելով հանգերձ թէ Արփիարը սկզբունք չունի, բարոյական նկարագրէ զուրկ է եւ յեղափոխական չի կրնար ըլլալ, չեմ կըրնար հաստատել այն «դաւաճան» մակդիրը որ Դաշնակցութիւնը տուած է այդ մարդուն. երբ ծրնեւ զայն մխութեան համար բանակցելու «Դրօշակի» խմբագրութեան հետ, հոն ինծի ցուցուցին այն տոքիւմանները, որոնց կրճատած Դաշնակցութիւնը այդ մակդիրը կը հաստատէր: Բայց ես այս տոքիւմանները անբաւական համարեցի եղած ամբաստանութիւնը հաստատելու կամ արդարացնելու համար, հիմնուելով այն կէտին վրայ մանաւանդ, որ Արփիարի հարցաքննութեան իսկական օրինակը չէր իմ տեսածը, այլ անոր հայերէն պատճէնը, որ օրինական եւ ոչ մէկ գոյն կը ներկայացնէր: Ամէն բանէ առաջ ուրեմն պէտք է Արփիարի հարցը լուծել. մէկ քանի անգամներ Արփիար «Մարտ»ի մէջոցով այդ տոքիւմաններուն հրատարակութիւնը պահանջեց. «Դրօշակի» խմբագրութիւնը լռեց, այդ լռութիւնը տկարութեան նշան մը համարուեցաւ. ժողովուրդին կողմէն. անկէ առաջ Հնչակեան կուսակցութիւնը պահանջեց երկու կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէ կազմուած խառն ժողովի մը առջեւ պարզել այդ խնդիրը եւ լուծել. այս առաջարկն ալ մերժուած է Դաշնակցութենէն(1):

Ուրեմն այս մասին ես կը կարծեմ թէ պէտք է կազմել երկու կուսակցութիւններու կողմէ ընտրուած ներկայացուցիչներէ կամ նոյն իսկ չէզոք վստահելի անձնաւորութիւններէ կազմել ժողով մը որ քննէ Արփիարի հարցը: Երկու կողմէն եւս պէտք է զիջողութիւններ ըլլան, եւ Դաշնակցութիւնը գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւններու ամենէն զօրաւորը ըլլալով պէտք է ինքը առնէ առաջին քայլը եւ այս ընթացքով ապացուցանէ, թէ ինքը մխութեան համակիր է եւ անցեալի բանակցութիւններու անյաջողութիւնները ի բին վերագրուելու չեն:

Մխութեան հարցն է որ այսօր կը զբաղեցնէ ամենէն աւելի մխքերը. ասկէ վերջի մեր կռիւներու համար մեծ գումարներու պէտք ունինք մենք եւ այդ գումարները ունենալու համար պէտք է մխութիւնը յառաջ բերենք. ժողովրդային վստահութիւնը դէպի յեղափոխական գործիչները խախտած է վերջերս. պէտք է ամրացնել այդ խարխլած չէնքը եւ այս՝ մխութիւնով կարելի է: ԵԹԷ երբեք սակայն փափաքուած մխութիւնը անկարելի ըլլայ գոյացնել, պէտք է ձգտիլ ամբողջ ուժով դէպի համերաշխութիւն. եւ այս պարագային համերաշխութիւնը պէտք է ըլլայ մեր ուղղութիւնը նորէն դէպի մխութիւն առաջնորդուելու համար:

Մխութեան հարցէն վերջը կը բացուի կազմակերպութեան եւ գործունէութեան ծրագրի փոփոխութիւնները, որոնց կարեւորութիւնը աստիճանած է վերջին դէպքերէն վերջը. մանաւորապէս կ'ուզեմ ըսել բացառիկ ապակեդրոնացումի մասին, ինչպէս նաեւ մասնակի ցոյցերէ ու չարժումներէ հրաժարելու համար:

ԳԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԿԻԼԵԱՆ

---

(1) Հարցը պարզ չէ այնքան՝ որքան կը ներկայացնէ Ճանկիլեան իր այս նամակին մէջ: 1/13 Ցուլիս 1897ին, իմ, ծքնեւի մէջ, Արփիարեանի վերաբերեալ փաստաթուղթերուն ծանօթանալէ ետք, Ռոստոմի, Վամեանի եւ Արմէն-Գարոյի հետ ստորագրած էր «տեսնուագրութիւն»—համաձայնագիր մը, ուր միութեան բանակցութեանց համար պայման կը դրուէր Արփիարեանի հեռացումը Հնչակեան կեդրոնէն: Տեսնել Արփիարեանի ամբողջական քղեքածրաքը՝ ԴՐՕՇԱԿ, յունուար 15 Նոյեմբեր 1899ի համարին:

2Գ.— Հ.Ց.Դ. ՆԻԿՈՍԻՈՑ ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած նամակի ընթացիկ չափի (21,5x27) քուղթի վրայ, ա. էջը՝ տպագրեալ վերտառութեամբ (գիմնչում եւ տակը՝ Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, ՆԻԿոսիայի ԿՕՄԻՏԷ):

Կզգին Ընդհ. ժողովի ուշադրութիւնը կ'ուզէ կեդրոնացնել կիլիկիոյ վրայ (Լեռնավայր): Գիտենք որ Բ. Ընդհ. ժողովը յատուկ որոշումներ տուաւ այդ ուղղութեամբ, Լեռնավայրը ձկտելով կեդրոնացման չորս կէտերէն մէկը եւ զայն օժտելով յատուկ Գատուսխանատու Մարմնով (Հրայ, Մար եւ Արբակ):

Նամակը անստորագիր է սակայն, թերեւս՝ անաւարտ (թերթ մը կրնայ կորսուած ըլլալ):

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովին

Նախ խօսելով յեղ. ընդհ. գործունէութեան մասին, անչուշտ առաջին հարցն է, թէ արդեօք պէ՞տք է չարունակել այդ գործունէութիւնը, թէ ընդհակառակն, մանաւանդ այնպիսի պարագային, ինչպէս այժմ է, երբ ոչ միայն ոչ-յեղափոխական տարրի որոշ մասի մէջ, այլ նոյն իսկ մի ժամանակ յեղափոխական եղած եւ այդ կեանքի մէջ որոշ դեր խաղացած անձնաւորութեանց չրջաններու մէջ, յամառ կերպով կ'արծարծուի յեղափոխական սուր գործունէութիւնը դադրեցնելու միտքը:

Նկատի ունենալով, որ յեղափոխական գործունէութիւնը դադրեցնելու փոքրիկ փորձն անգամ կրնայ ժողովրդի լաւ տարրը յուսախաբ ընել եւ ընդհակառակն մեր թշնամին — տանճիկը աւելի լրբացնել,

Նկատի ունենալով, որ կառավարութիւններու համար իսկ մեր այդպիսի մի սխալ քայլը առիթ կու տայ Հայկական Հարցը, եԹԷ ոչ ընդ միշտ, գէթ ժամանակաւոր կերպով մէջտեղէն վերցնելու,

Եւ նկատի ունենալով, որ մի տարուայ զինադադարն իսկ կրնայ յեղափոխական գործի ապագան երկար տարիներով յետաձգել, մենք կու գանք այն եզրակացութեան, որ առանց ժամ մը իսկ խոստում տալու մեր թշնամւոյն յեղափոխութեան գործունէութիւնը դադրեցնելու մասին, չարունակել մեր ընդգծած ճանապարհը նոյն ուղղութեամբ, միայն աւելի փորձառու, աւելի խելօք եւ աւելի ուժգին հոսանքով:

Խօսելով այն բոլոր տեղերու մասին, ուր «Դաշնակցութիւնը» որեւէ յեղ. գործ է կատարած, եւ որոնց վերաբերմամբ որոշումներ է տուած 97ի Ընդհ. ժողովին(1), չենք կարող մեր զարմանքը չյայտնել, երբ նկատի առնենք որ մինչեւ օրս «Դաշնակցութիւնը» համարեա մոռացութեան տուեր է Լեռնավայրի պէս տեղը, անցեալ ժողովի արձանագրութեան մէջ մի քանի տողով հոն մի ղեկավար–կազմակերպող ուժ ուղարկելու որոշումը բաւական համարելով: Մի քանի տարիներու մէջ տեղի ունեցած յեղափոխութեան չարժումներու, ցոյցերու եւ կոտորածներու իբրեւ դիտող եւ հետաքրքրուող Հայ. Ցեղ. գործունէութեամբ, սա եզրակացութեան հասած ենք, որ մեր ընտրած բոլոր գործունէութեանց վայրերուն մէջ, Լեռնավայրը բացառիկ մի դիրք բռնած է:

Նկատի ունենալով, որ դարուս մէջ միայն այդ տեղն է եղած Հայի ազատութեան ու անկախութեան ձգտելու օրրանը, որ հերոսներու եւ հերոսուհիներու անմահ յիշատակներով եւ սխրագործութիւններով կը անանին ներկայ լեռնցիք,

Նկատի ունենալով, ապստամբական տեսակէտով անոր դիրքի առաւելութիւնները համեմատուած մեր չարժումների յայտնի այլ տեղերու հետ,

Նկատի ունենալով, որ այս լեռնցիները համեմատաբար աւելի զինուած եւ կռուելու վարժ են. նկատի ունենալով ծովեզրի մօտութիւնը, չուրանալով հանդերձ որ Թշնամու ուշադրութիւնը յատկապէս կեդրոնացած է այդ ծովեզրի վրայ,

Նկատի ունենալով, որ Հիւսիսը(2), որչափ եւ մեր ապագայ յաջողութեան չկամ, մի առանձին ցանկութեան նշան չէ ցոյց տուեր նորա տէր լինելու,

Եւ նկատի ունենալով այն յոյսը, որ մենք ունինք կառավարութիւններու վրայ դէթ Թշնամական դիրք չբռնելու դէպի ապստամբողները, ինչպէս այդ նկատուեցաւ վերջին ապստամբութեան միջոցին, կու գանք Ընդհանուր ժողովի ուշադրութիւնը յատկապէս հրաւիրելու այս կէտի վրայ:

Այս կէտի վրայ ուշադրութիւն հրաւիրելով, չէ թէ կ'ուզենք կարճ միջոցում չարժում յառաջ բերել, ոչ, այլ լուրջ կերպով պատրաստութիւն պէտք է, թէկուզ այդ տեւէ 3 տարի իսկ, միայն թէ կարողանանք որոշ չափով կռուող ոյժ եւ զինամթերք ունենալ ապահովելու համար դէթ վեցամեայ ապստամբական վիճակ ու դիմադրութիւն:

Երեք տարուայ պատրաստութիւն ըսել է մի առժամանակ զինադադար, որ հակառակ կը լինէր մեր վերը գրած տողերուն, թէ «մի տարուայ զինադադարն իսկ կրնայ յեղափոխական գործի ապագան երկար տարիներով յետաձգել»: Եւ այդ իրաւացի է: Հայկական խնդիրը միշտ վառ պահելու եւ յեղափոխական տրամադրութիւնը մեր ժողովուրդի մէջ բարձրացնելու համար, վերջին Արշաւանքի(3) եւ Ծաղիկի 96 թ.ի դէպքի պէս(4) փորձեր պէտք է կարեւոր դատուած ժամանակ կատարել, աչխատելով որքան կարելի է ատոնք յարմարցնել եւ քաղաքականութեան պահանջներուն: Այս ձեւով, թէ գործը միշտ վառ կը մնայ, թէ Տաճիկ կառավարութեան ուշադրութիւնը, մասամբ Լեռնավայրէ կը հեռացուի, եւ թէ այդ ժամանակամիջոցի մէջ լուրջ պատրաստութիւններ կը կարողանանք առաջ բերել ապստամբութեան յարմար վայրի մէջ:

Ջմռռնանք աւելցնելու նաեւ, որ այդպիսի մի պատրաստութիւն կարելի է յաջողցնել մեծ գումարներով. քանակութիւնը որոշել թէեւ դժուար է, սակայն սա հաւանական է, որ «Դաշնակցութիւնը» ամբողջ կարողութեան կէսէն աւելին, գոնէ կէսը, չարունակ Լեռնավայրի այս ճեռնարկի տրամադրութեան ներքեւ դնելով, կարելի կը լինի մի լուրջ գործողութիւն առաջ բերել:

Հարկաւոր է նաեւ գործիչներու մասին խիստ ընտրութիւն, որպէսզի այսպիսի ծանրակչիռ խնդրի մէջ՝ Փափազեանի եւ Ալիքի պէս անփորձներ չսպրդին եւ գործը տակնուվրայ չընեն, ինչպէս որ փորձը մեզ ցոյց տուաւ:

Մեր կարծիքով, քանի որ այս միջոցին կառավարութիւնը ամենախիստ միջոցներով կը հսկէ ոչ միայն ծովափի ամբողջ երկայնութեամբ, այլեւ կարեւոր կէտերը բռնած է զինուորներով, առ այժմ գործը պէտք է առաջ տանիլ բնիկ ժողովրդի մէջ համակիր գոնուղ անձերու միջոցաւ, իսկ դրսէն մտցնել ղեկավարներ այն դէպքին, երբ երկրի մէջ մէկ երկու տեղ փոքրիկ կոմիտէներու կազմակերպութիւններ եղած լինին, որ գոնէ կարողանան զանոնք պահել: Հակառակ պարագային զուր մարդիկ ձերբակալելէ զատ, կառավարութեան հսկողութեան աստիճանալուն միայն պիտի նպաստենք:

Հոս այժմ «Դաշնակցութեան» կողմէն գտնուած անձինք, Գ. Մար եւ Գ. Սեպուհ(5) չատ յարմար են երկրի համար, եԹԷ միայն հոն կառավարութեան աչքէն խոյս տալու միջոցներ լինին:

Գալով միութեան խնդրին, Ընդհ. ժողովը պէտք է այս խնդիրը լրջօրէն նկատողութեան առնէ, ինչ որ մեր եւ ընդհ. ցանկութիւնն է. ատով է որ յեղափոխական աստիճանը պիտի կարենայ լայն ծաւալ ստանալ ամէն տեղ, յատկապէս Լեռնավայրի մէջ, ուր առանց միութեան ստիպուած պիտի լինենք չատախակի ընդհարումներ ունենալ Հնչակեաններու (Մարտեաններու) հետ, որոնք հոն խիստ մեծամասնութիւն կը կազմեն. նաեւ ատով է, որ յեղափոխական գործը մեծ

Նպաստներ կրնայ ձեռք բերել ժողովրդի ամէն դասակարգերէ։ Ուստի մեզ ցանկալի է որ Ընդհ. ժողովը քննելով այս հարցը, դիւրութիւններ ընծայէ նրա լուծման, ի պահանջել հարկին պէտք եղած ղիւմանները տնեղով իսկ։

Ցանկալի է նաեւ որ հոմխրէներն ունենային իրենց մօտ մի հաշուեցուցակ Դաշնակցութեան ելեւմուտքի մասին։

---

(1) Արեւելեան Մարմիններու Ոչյոնական ժողով։
(2) Կ'ակնարկուի հատուածէն՝ Ռուսաստանի։
(3) Խամաստր։
(4) Գալիս, Օսմ. Դրամատան գրաւումը։
(5) Մար–Շիմօն (Միհ. Տէր Մարտիրոսեան) եւ Հրայ (Թիրխատեան)։ Տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, ա. հտր., Մարթիճի թղթածրարը (էջ 6–119)։

3) ԱՐԱՄ ՄԱՆԱՎԵԱՆԻ ԲՈՂՈՔԱԳԻՐԸ՝ ՎԱՐԴ–ՊԱՏՐԻԿԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նամակի գծուռ մեծ թուղթի վրայ (21,5x34 սմ.) գրուած այս բազմօրագիրը (վառնա, 12 Մարտ 1898) ուղղուած է Հ. Ց. Դ. 2րդ. Ընդհ. ժողովին։

Բազմէն առաքեալ Վարդ–Պատրիկեանը (Վարդօ, Արվախի) էր ու տակաւին տարիներ պիտի մնար Բիւրոյի ներկայացուցիչ Գալֆանեանու մէջ։ Գիտի մասնակցէր 2րդ. եւ 3րդ. Ընդհ. ժողովներուն։ Չեմ գիտեր թէ 2րդ. Ընդհ. ժողովը անհրաժեշտ կարեւորութիւնը տուա՞ծ է այս բազմագրիւն, որ ի դէպ, հակառակ անկեղծութեան չունչին, չունի յաջող ոճ եւ խճողուած է, յաճախ, աւելորդ մանրամասնութիւններով։ Իրազուրիւնը այն է, սակայն, որ ամակի թուակնիքէն 9 տարիներ եւտ, Հ. Ց. Դ. 4րդ. Ընդհ. ժողովը (վիեննա) պիտի որոշէր «վարդօճ վերջնականապէս արտասահման Դաշնակցութենէն՝ իբրեւ զեղծարար, յեղափոխութիւնը արատաւորող եւ անբարոյական ամբաստանութիւն»։

Շահեկան է ի մասնաւորի բազմագրի վերջին մասը, որ կը վերաբերի Գամքայի եւ յարակից դէպքերուն։

Տառադարձած է, ամէնագրի ձեռագրով, Ազամ Մանավեանի. Ետու տակը՝ փակագծի մէջ՝ Լրտես, եւ անոր տակ, երկու գծիկներու միջեւ, Գազիկ։ Ամէնայն հատանգամանութեամբ նեթագիրին երկու ծանոթագրութիւնները եւ վերլուծիները։

Գաշտօնական

ԲՈՂՈՔ
ԱՌ
Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎՆ

Ձեմարիտ, անկեղծ եւ հաւատարիմ հայրենասէրի մը պարտականութիւնն է անտարբեր չգտնուիլ ոչ թէ միայն արտաքին թշնամւոյն ըրած անիրաւութիւններուն, այլ մինչեւ իսկ ներքին ընկերներու ի գործ դրած անիրաւութիւններու մասին՝ որոնց առաջին վերնաը տեսնելու դժբախտութիւնն ունեցանք՝ գիտուքեամբ զոհ տալով ներսիդէզը՝ որուն տարիւ վերջը պիտի խօսինք, որ մինչեւ ցարդ մութի մէջ մնացած է, եւ յանիրաւի կերպով պ. Արվախիի կողմէ ալ անպատուուած եւ գործի ասպարէզէն զրկուած եմ իբրեւ անպարտաճանաչ։

1896 Օգոստոս 14 Գանքայի դէպքէն յետոյ, պ. Արվախի ընտրուած էր «Լիազօր Ներկայացուցիչ» Գալֆանեան երկիրներու, ապակեդրոնացման դրութիւնով գործերը անկախ, ինքնուրոյն կերպով վարելու։

Ի բաց Թողլով պ. Արվախիի բռնապետական դրութիւնը, որ իր ուսած գիտութիւններու չնորհիւ ձեռք առած է աւելի տարբեր խորամանկութիւն մը՝ Դաշնակցութեան Ծրագիրը վարպետ ձեւերով իր ձեռքին մէջ բռնած, իբր թէ կէտ առ կէտ կը գործադրէ այնպէս՝ ինչպէս «օրէնքը բռնաւորին ձեռքին մէջ»։ Անցնինք իրողութիւններուն, որոնք կը լուսաբանեն պ. Արվախիի ընթացքն ու դրութիւն։

1.— *Ուժանակներու փոխադրութեան գործը յանձնուած էր (Վառնայի մէջ) պ. Կօզմայի, որ մադրութեան ներքեւ դնելով մի քանի տղաներ եւ գիս։ փոխադրութիւնը կատարուելէն յետոյ, վերադարձիս հարկ անհրաժեշտ էր յանձնարարութեան մը համար Կօզման տեսնել. ուստի տունը երթալով տան մէջ գտնուող կնոջը (որ անբարոյական մ'է) հարցուցինք Կօզմային ո՞ւր գտնուիլը։ Ուր ըլլալը չգիտնալ ձեւացնելէն յետոյ, սկսաւ մի առ մի բացատրել մեր ճամբորդութեան նպատակը, այնպիսի մի եղանակաւ եւ մանրամասնօրէն, իբր թէ ինքը ներկայացուցիչ մը եղած ըլլար եւ ծանր պատասխանատուութիւններ ըստանձնած պաշտօնեայ մը... Դաշնակցութեան կողմէ ընտրուած։*

Սարսռազդեցիկ տպաւորութեան տակ, տեսակ մը բարկութիւն զգալով, պարտք համարեցինք պ. Ա.ի տեղեկացնել այս անակնկալ եւ անգաղտնապահ սխտեմը՝ իբրեւ Գալֆանեան երկիրներու ներկայացուցչի։ Պ. Արվախի, առաջին անգամ խիստ կերպով մերժեց եւ չուզեց ուսնկնդրել մեր նպաստաւոր այս տեղեկութիւնը։ Օրեր անցնելէն վերջ, պատեհ առթի մը պարզեցինք, բայց դժբախտաբար, օրօրոցի մանուկ խաբելու մը պէս կարեւորութիւն տալ ձեւացուց եւ գլխէն ճամբեց, առանց հետեւանքներն հետաւտեսել ուզելնալու։

Գալ Ալիի ոուժերը պայթեցաւ։ Մի քանի յեղափոխականներու Վառնա ապաստանիլը՝ տաճիկ կառավարութեան կողմէ ծանուցուելեաւ պուլկար կառավարութեան։ Պուլկար կառավարութեան քաղաքականութիւնը փոխուած էր հայերու մասին. սկսաւ յեղափոխականն փնտռել Վառնայի մէջ, եւ, Կօզմային օձիկը բռնեցին իբրեւ ծանօթ յեղափոխական (բան մը որ գուշակել տուած էի պ. Վահան Վարագի հոս եղած ժամանակ. «Վառնայի մէջ յեղափոխականները ամէնքն ալ ծանօթ են. եթէ քաղաքականութիւնը փոխուի, ամէնքն ալ առանց դժուարութեան օձիկնին ձեռք պիտի տան» ըսելով)։ Շուկը տարաձայնուեցաւ լրտեսներու բոյն դարձած այս քաղաքին մէջ։ Ամէն ոք հետաքրքիր էր հասկնալու թէ՝ արդեօք պատճառը ի՞նչ էր Կօզմայի ձերբակալման։ Եւ ոչ մէկը կրնար բան մը հետեւցնել՝ եթէ պ. Կօզման՝ երաշխաւորութեամբ ազատ ձգուելէն վերջ, փաթթի հովերէն ուռուցիկ, սրճարանին մէջ 10–15 հոգիներու ներկայութեան, անուղղակի կերպով ինքզինքը չմատնէր «իբրեւ թէ ես Գալիս տիւնամիթ կը փոխադրեմ եղեր, ասոր համար զիս բռնեցին եւ երեք օր պայմանաւ ազդարարեցին երկրէն դուրս ելլել» ըսելով։

Այս ալ տեղեկացուցինք ներկայացուցչին։ Բայց ի զո՛ւր։ Իր համոզումով տղայ եւ ստրուկ կարծուածի մը ճիշդ տեղեկութիւնները եւ միանգամայն ճշմարիտ վկայութիւնները նշանակութիւն եւ կարեւորութիւն չունին իր բարձր խոհականութեան եւ իմաստութեան առջեւ։ Շատ բնական է, որ Կօզմայի եւ իր միջեւ անձնական որեւէ սերտ կապ մը կայ, որ չի թոյլատրեր կարեւորութեան արժանի իրողութիւններն ի նկատի առնել... այդ անձնական խնդիրը մերկացուելով չըբախտառակուելու համար։

Անձնականի վերաբերեալ խնդիրներն ալ մեծ դեր կրնան ունենալ յեղափոխական ասպարէզին մէջ անխոհեմութիւններ եւ գիտութեամբ գործուած սխալներ վարդուրելու։

2.— *Մանօթ դաշնակցականուհի մը, օր. Շուշանիկ Բակրեան, ընկերներու խորհրդով եւ որոշումով կը մնայ հոս՝ հակառակ իր ազնիւ ձգտումներուն, զգացումներուն եւ նպատակի մը հասնելու փափաքին։*

Կօզմա, որուն բարոյականի մասին մանրամասն կերպով պարզելու պաշտօնը չունինք, քանի որ զինքը թէ՛ Գալֆն եւ թէ Վառնայի մէջ ճանչցողներ շատ տխուր կերպով կը նկարագրեն, բուռն կերպով կը սիրահարի ընկերներու բարոյական ձեռնտուութենէ զրկուած այս աղջկան, եւ, առաջարկելու միջոցներ կը խորհէր հեշտ նպատակին հասնելու համար։

Աղջիկը մերժած էր Կօզմայի առաջարկութիւնը արհամարհական ձեւի տակ, բայց եւ այնպէս չէր կրողացած եւ ոչ ոքի յայտնել իր պատիւը չարաշուրուելու համար։ Միայն սին երեւակայութիւն մը զինքը կը յուսացնէր ընկերոջ մը անյաղթելի արդար պաշտպանութիւնը, որ պիտի փրկէր զինքը օր մը դժոխային այս մթնոլորտէն, եւ անոր չնորհիւ պիտի հասնէր իր ցանկացած նպատակին !!։

Անցան օրեր, ամիսներ, եւ վերջապէս, առիթը ներկայանալով, օր.ը չի վարաներ պ. Արվախիի յայտնելու այս աղուոտ իրողութիւնը՝ իբրեւ անկեղծ, ազնիւ ընկերոջ եւ միանգամայն լիազօր ներկայացուցչի...։

Պ. Արվախի, զաղափարի եւ զգայուն սրտի տէր իմաստուն մի մարդ, կը բարկանայ, կը կատղի, բայց

խնդիրը կը խեղդուի մութի մէջ... ինչ որ արդէն մութի մէջ դարձած էր... առանց ընկերական պատուոյ առեանի։

3.— 1897 Մայիս ամսոյ մէջ պ. ներկայացուցիչը պաշտօն կու տար Նշանի՝ Շումլա երթալ դրամ հաւաքելու։ Հոն, Նշանի մասին խնդիրներ կը ծագին, որուն պատճառը մեղի մութ է, միայն սա չափ իմացանք թէ՝ Նշանը ծեծ կերած է հոն. ստոյգ ըլլալը չենք գիտեր. բայց հաւանական կ'երեւի, որովհետեւ պ. Արվախի այն առենները Ֆիլիպէ կը գտնուէր, այս խնդիրը իմանալով, անմիջապէս կը հեռագրէ Նշանին դուրս ելլել Շումլայէն ու երթալ Ռուսճուք։

Ռուսճուքի կոմիտէն ալ կը ղրկէ Շիշտովի, ուր մաքսի բեռնակիրներէն դրամ կը հաւաքէ եւ փոխարէն ընկալագրեր կու տայ։

Ամիսներ անցնելէն վերջ, Գրիգոր Սահակեան անուն անձը, որ Շիշտովէն եկած ու Ֆարիէոյի քարտահանքը գացած է աշխատելու, կու գայ Վառնայ, կը ներկայանայ ինծի՝ ձեռքը բռնած մի ընկալագիր, որուն վրայ 2 Ֆրանք գրուած է(*), եւ կ'ըսէ. «Թերթին մէջ 1 Ֆրանք գրուած է, այն առեններս Նշանը մեղի Շիշտովի մէջ ըսաւ, որ «Հայտէ քալեցէք ձեզի սահմանագլուխ ղրկեմ». եկանք Վառնա, Քուով (6) վեց հոգի էինք, մեր անձնական ծախքովը պիտի երթայինք, տեսանք Նշանը, ըսինք «ո՞ւր է, ե՞րբ պիտի երթանք». — «է՛, որչափ որ ես քեզի ըսի նէ ...հիմա մարդու պէտք չկայ եղեր. գացէ՛ք ինչ կ'ուզէք նէ ան ըրէք»։ Այն առեն բաւական օրեր անդործ մնալէ յետոյ, գացինք քարահանքը, որ մինչեւ հիմա հոն կ'աշխատինք»։

Ներկայացանք պ. ներկայացուցիչին, Գրիգոր Սահակեանի ըսածները՝ թէ ընկալագրի մասին եւ թէ Նշանի խօսքերէն համոզուելով խաբուած վառնա գալերնին պարզեցինք։ Այս պահուն Նշանը Գալիկարիայէն դուրս ելած էր։ Պ. Արվախի չուզեց այս խնդիրն ալ նկատողութեան առնուլ եւ մերժեց այնպիսի միապետական մի եղանակաւ, որ եթէ տարբերութիւն մը կար՝ այն ալ սուլթանի կոտորածներն էին։

Պաշտօն չունիմ եւ ոչ ալ պարտականութիւն հասկընալու, թէ իրօք Նշանին պաշտօնապէս յանձնարարուա՞ծ էր մարդերը սահմանագլուխ ղրկելու համար Շիշտովէն հանել ու Վառնա ղրկել։

Ձեմ ուզեր հետաքրքիր ալ ըլլալ, թէ արդեօք Նշանը իրա՞ւ դրամական զեղծում ըրած է՝ ընկալագրին վրայ (2) երկու Ֆրանք իսկ քուբոնին վրայ (1) մէկ Ֆրանք գրելով եւ ներկայացնելով զայն պատկանեալ մանախքին, թերթին մէջ հրատարակուելու համար. այլ խնդիրը սա է որ երբ այս իրողութիւնը, ըլլայ

(*) Այս խնդիրը Վառնայէ Կոմիտէին յանձնուեցաւ, որ, «հայոց, վաղը» ըսելով պիտի կորզուէր...

կասկածելի, ըլլայ հաւանական, կը ներկայացնեմ պ. ներկայացուցչին, որ Դաշնակցութեան կողմէ պաշտօն ստանձնած է իրեն ներկայացուած խնդիրները նկատողութեան առնելու, ինչո՞ւ համար կը մերժէ «կարեւորութիւն չունի, նշանակութիւն չունի, եթէ չեն վրատուհում, թող գան ետ առնեն իրենց տուած դրամը. թքել եմ իրենց ալ փողերնուն ալ վրան, Ննջանը այդպէս բան չէ կարող անել...» ըսելով: Արդեօք քանի՞ֆրանքներ ըլլալու էին որ կարեւորութեան արժանի ըլլային պ. Արվախիի քով:

Մենք այս կէտին վրայ աւելի ծանրանալով կը հարցնենք. ի՞նչպէս կրնայ արդարանալ Ննջանը, երբ ընկալագիր տուած առներ կը գրէ վրան 2 ֆրանք, իսկ իր քով մնացած քուբոնին վրայ՝ 1 ֆրանք. բնական է որ Կոմիտէին մէկը չ'երթար եւ չի հարցներ դրամ վճարողին, թէ այս ինչ մարդուն ո՞րչափ տուիր, հապա, միայն Ննջանին ներկայացուցած քուբոններուն վստահելով, կ'անցընէ զանոնք իր հաշուոյ տետրակին մէջ եւ կ'ուղարկէ հրատարակութեան: Այսպէս խնդիրը 1 ֆրանքի վրայ չի դառնար, այլ 1000ներու:

Ես ալ ներկայացուցչին համակարծիք ըլլալով կ'ըսեմ. «Ննջանը իր գործերուն մէջ միշտ աղնիւ դատեցած է», բայց կարելի է ըրած է այս գեղումները՝ որ խելքէ վեր չէ: Ի՞նչ պատճառներ կան նկատողութեան չառնուելու:

4.— ¶. Արվախի, թէ՛ իբրեւ ներկայացուցիչ եւ թէ անձնապէս մի ժողովրդի անհատ, Կօզմայի վրայ այնպէս հաւատք ունէր՝ ինչպէս մոլեռանդ պարսիկ մը կրօնքին վրայ՝ մինչեւ այն պահուն, երբ Կօզմայի տունը գտնուող կնոջ ծննդաբերութենէն մի քանի օր յետոյ, օր. Շուշանիկ դաղտնի կերպով կը տեղեկացնէր Կօզմայի աղտոտ ընթացքը՝ իր մասին:

¶. Ա. չատ ո՛չ նկատողութեան առաբկայ ընելու համոյքը ունեցաւ Կօզմայի խնդիրները: Այո՛, չատ ուշ, երբ ամէն բան արդէն ոչնչացած էր եւ բաբելոնական խառնակութիւնը հաստատ հիմ ձգած էր, որոնց հետզհետէ ծայրայեղութեան հասնելու բուն չարժաւորն եղած էր Կօզմա (այս անձին դէմ զանգատողներ ի վաղուց թէեւ չատ եղան, բայց անլսելի մնացին):

Գործունէութեան ասպարէզին մէջ Կօզմայի վերջին արարքները տեղի տուին պ. Ա.ի բռնապետական խիստ ընթացք մը բռնելուն: Այլեւս չկար ազնիւ, անկեղծ, ճշմարիտ եւ խելօք յեղափոխական պ. Ա.ի համար. չէր ուզեր եւ ոչ մէկը իր անձին պէս ճանչնալ. ամէնքն ալ, առանց բացառութեան, Կօզմայի հաւասար էին իր հետաոտես աչաց առջեւ՝ բացի Մելքոն կիւրճեանէ եւ Մանուէլեանէ, որոնք, առ ի չգոյէ նիւթականի, ամէն մէկուց ի գործ կը դնէին, զի մի գուցէ անոր կարծիքներուն հակառակելով փափուկ զգացումները վիրաւորեն եւ վշտացնեն: Այսպէս յաջողեցան երեքին միասին բնակիլ, ճաշել, խմել չեմ դիտեր *ի՛նչ կոկիկ եկամուտի ծախքով՝ որ ինծի եւ չատերուն համար մուք է:*

Սակայն չ'ուրացուիր որ՝ պ. Արվախի յաջողած է տեղական հարուստներն եւ ազդեցիկներն ձեռք ձգել, բան մը որ եւ ոչ մէկ դաշնակցական կարողացած էր մինչեւ այսօր ընել: Սա է որ պ. Ա.ի յատկութիւնը երեւան կը բերէ գործնական կերպով եւ համակրանքի կ'արժանացնէ զինքը բարձր եւ զարգացեալ դասակարգին մէջ(*):

Բայց աւանակի պէս անտարբեր չգտնուելու համար, պէտք է տեղական գործունէութիւններու մասին գաղափար մը տալ, որպէս զի, երբ որ ապագայ առիթը ներկայանայ, չըսեն թէ՝ Վառնայի մէջ գտնուող յեղափոխականները ամէնքն ալ խրտուիլակներ են եղեր, որ եղած դարձածներուն աչք են գոցեր, եւ չեն աչխատեր կարելի եղածին չափ ուղղելու եւ կամ դիմումներ ընելու:

Տեղական գործերը վարող մարմինը՝ ճիշդ քաղաքական խորհուրդի մը պէս կը պաշտօնավարէ, առանց կարեւորութիւն տալու կազմակերպուած խումբերուն: Զափազանցութիւն չէ ըսածս: Հոս հալածուած է խօսքը, հալածուած է խիղճը, հալածուած է արդարութիւնը, հալածուած է ընկերական գուբգուբանքը, հալածուած է բարոյականը, հալածուած է անկեղծութիւնը, հալածուած է ազնուութիւնը, հալածուած է մինչեւ իսկ (եթէ չեմ սխալիր) կռուէ վերադարձող զինուորը: Անիրաւութիւն, անպատուութիւն, բռնութիւն, ամբարգամբ, նախատինք, դիւանագիտական աղտոտ խաղեր՝ ձեռք ձեռքի տուած՝ կը տիրապետեն պաշտօնական կերպարանքի տակ: Ձկայ որոշ ծրագրի, կանոնագրի գործադրութիւն, չկայ ռամկավարական դրութիւն, չկայ ժամադրութեան յարգում, չկայ խրնդիրներու մասին քիչ մը մտիկ ընելու նուաստութիւն: Իրենք՝ իբրեւ բարձր դասակարգի մարդիկներ՝ առանձին չրջանակ մը կազմած, կը փախչին եւ կը խորչին, քերեւս պժգանք իսկ կը զգան իրենցմէ ստորին կարծուած մարդիկներու հետ տեսնուելէ, անոնց խաւերուն մէջ մտնելէ, անոնց հոգեկան, սրտի եւ մտքի արտայայտութիւնները ուսումնասիրելէ, իբրեւ թէ իրենք եղած ըլլային «հայրենիքի սեղանի վրայ» իրենց անձը զոհաբերողը, եւ անոնք, որոնք քանիցս արեան եւ կրակներու մէջ մտած են ճշմարիտ հայրենասէրի մը ձգտումով, պարզ «վաստա» մը եւ կամ այս տեսակ ջոջ յեղափոխականներու ձեռքին մէջ դրամագլուխ եղած ըլլային, նման այն եզներուն՝ որոնք «մինչեւ վերջին չունչը» արօրին ու մաճին տակ, կաշի ու ոսկոր կը մաշեցնեն՝ ագարակատիրոջ հանգստութեան համար:

(*) *Մէկուկէս տարուան մէջ, կ'ըսէ կարեւոր անձնաւորութիւններէն մին, 20·000 (քսան հազար) ֆրանք հաւաքուած է, ամբողջ Գուլկարիոյ մէջ:*

Հակայեղափոխական սխտեմով կազմակերպուած այս «առանձին չրջանակ» ունեցող խայտառակ ուժին չուրջ, արդեօք ի՛նչ դառն վտանգներու առջեւ կուրծք կու տայինն պ. Արվախիի ընկերները՝ հեռաւոր վայրերու մէջ: Արդեօք իրենց երեւակայութեան մէջ գոնէ մագի մը չափ գուշակո՞ծ էին, թէ պալքանեան երկիրներու ներկայացուցիչը՝ Ընդհ. Ժողովի կողմէ գրուած Ծրագիրը առաձգական լսութիւն մը պէս իր ուզած կողմը կը քաչէր «ուզածիս կը վստահիմ, պատասխանատուն ես եմ, ոչ ոք իրաւունք ունի իմ վրայ բռնութիւն բանեցնելու եւ ոչ ալ իմ գործերուս խառնուելու» ըսելով: Մինչեւ իսկ եթէ գործին յատկացուած մարդը կարծիք մը յայտնէ եւ կամ խորհրդակցելու պէտքն իսկ զգայ, անմիջապէս գործն կ'առնուի անոր ձեռքէն եւ գաղտնի կերպով կը յանձնուի ուրիշի մը, կոյր գործիքի մը:

Ամբակեան ապակեդրոնացման դրութիւնն ալ դիւրութիւններ կը չնորհէ եղեր արդարացի ձգձգումներ, դանդաղումներ, բողոքներ խեղդելու... անիրաւութիւններ երեւան չելլելու համար. այս սխտեմը չէինք գիտեր, այս ալ սորվեցանք:

Ցարմար տեղն է յիչել, որ բարձր չրջանակ կազմող մեր այս անուանական ընկերները, խումբերու եւ խմբապետներու հանդէպ իրենց ազգային, եսասիրական ծոյլ, թոյլ եւ ինքնահաւան դրութիւններով պատճառ եղան անոնց ցիրուցան ըլլալուն, յուսահատելուն եւ անոնց ազնիւ զգացումներուն, ձգտումներուն ոչնչանալուն:

Ցեղափոխական, կատարեալ «կարմիր» յեղափոխական ըլլալու համար պէտք է մարդս հարուստ ըլլայ (??), ապա թէ ոչ կարեւորութիւն չունին աղքատ մարդկիներէ կազմուած խումբերը, որչափ ատեն ալ որ անոնք պատրաստ ըլլան իրենց անձը զոհ բերելու հայրենիքի համար: Հոս մարդուս ծիծաղը կը չարժէ, անձնազոհութեան վրայ եթէ խօսուի: Դրամ պէտք է իրենց, դրա՛մ, եւ ոչ թէ իրենցմէ աւելի մարդ՝ Դաշնակցութեան մէջ իրենցմէ աւելի ուրիչ «ուզի ձեռքի խալապալըխ» չըլլալու համար: Եւ ճիշդ այս պատճառաւ է որ խումբերը երեսի վրայ մնացած են:

5.— *Մրագրի օրէնքով, ըլլայ Տաճկաստանի մէջ, ըլլայ արտասահման, ամէն կազմակերպուած կոմիտէ պարտի իր քաջատոցը ունենալ: Հոս այս տեսակ բան չկայ... խնայողութեան համար: Հեռաւոր տեղէ եկող ընկերներ, անձնապէս եւ թէ պաշտօնապէս, կը տեսնուին սրճարաններու մէկ մէկ անկիւնները օրերով մընալ՝ եթէ անոնք պ. Արվախիի անծանօթ են... դէմքով: Իսկ եթէ գործիչներ են ծանօթ, այն ատեն երկու ֆրանքնոց օթէլներու մէջ կը հիւրընկալուին, տնտեսապիտական նուրբ հաչիւներն իսկ ի նկատի չառնուելով:*

Այսպէս օրերով սրճարաններու անկիւնները մնային ուժանակներու փոխադրութեան ատեն տղաներէն երկուքը, որոնց անունները չեմ յիչեր: Այսպէս Թողուցին, որ ոջիլներու մէջ իր մեղքերը քաւէ Ռուբէն (Կայծակ) անուն երիտասարդը:

Հալածելով հալածեցին եւ մինչեւ իսկ վարպետ ձեւով պատկած սենեակէն ալ դուրս նետեցին Դաշնակցութեան «լրտեսն» եղող եւ միանգամայն Թերթերը ցրուողը, որ հազիւ հազ կարողացած էր, իրենց վրայ բեռ չըլլալու համար, գիչերները հանգչեցնելու համար իր գլուխը՝ տեղ մը դտնել, որ իրենց մնաս մը երբեք չունէր, առանց զգացնելու տղուն, որպէսզի, չըլլայ որ իրենց անիրաւութիւններուն թափանցէ եւ փորձանք մը ըլլայ իրենց գլխուն վրայ: Ջվարանեցան նաեւ մինչոցներ ձեռք առնել այդ երկրէն տղուն ազնիւ զգացումները ջախջախելու, ասոր անոր ձեռքը խաղալիք ընելու, եւ, ստորնացուցիչ դրութեան մը մէջ ձգելու՝ իրենց բռնապետական եւ անճոռնի դրութիւնները առջեւ խոնարհեցնելու համար, որ, եթէ ի հարկին իրենց անիրաւութիւններուն դէմ բողոքի ձայն մը բարձրացնէ՝ նկատողութեան չառնուի՝ իբրեւ արժանիք չունեցող եւ ստորին մարդու մը կողմէ եղած ճռճռոց:

Արդեօք ի՞նչպէս վարուեցան 1898 Մարտ ամսոյ մէջ Յանասարի երկու զինուորներուն հետ, որոնք չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ հոս եկած էին: Եթէ ոչ պաշտօնապէս՝ գոնէ անձնապէս արդեօք ցոյց տուի՞ն իրենց ընկերական պարտականութիւն մը, որոնց մասին անհրաժեշտ էր «բարոյական աջակցութիւն» մը. այս կէտը մեզի անծանօթ ըլլալուն, կ'առաջարկենք այդ անձերէն ստուգել իրենց մասին եղած վարմունքը:

Ո՞ր մէկը թուիմ: «Ցեղափոխական ասպարէզին մէջ ամէնքն ալ հաւասար ընկերներ են» կ'ըսեն մեր վարիչները եւ Ա.ի նմանները:

Եթէ «հաւասար ընկերներ են, ինչո՞ւ համար նիւթական եւ բարոյական տեսակէտով միմիայն իրենց ման եւ բաժին կը հանեն, իսկ կը դժկամակին զէթ չնորհել կուռ դաշտին մէջ արիւն թափող զինուորին բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւնը, երբ նա ողջ կը դառնայ իր պարտականութիւնը անթերի կերպով կատարած. ինչո՞ւ համար, կ'ըսեմ, երբեք մագի մը չափ ուշադրութիւն չեն ուզեր դարձնել եւ կը թողուն որ ամէն կողմէ հալածուած եւ անպաշտպան ոչնչանայ... իբր բարոյական վարձատրութիւն անոր անկեղծ հայրենասիրութեան:

6.— 1896 Օգոստ. 14ի ցոյցէն յետոյ (պ. Վահան Վարազի, Հրաչի (Սեպուհ) եւ մի քանի ընկերներու հոսկից մեկնելէն վերջ) պ. Արվախի մի քանի անգամներ լինձ յայտնեց ամիս մ'ալ սպասել դործի ուղարկուելու համար, եւ, այսպէս բաւական ատեն սպասելով՝ տեսանք որ վերջը չի գար, պաշտօնական նամակաւ մը տեղական կոմիտէին խնդրեցինք մի անցագիր՝ Ռոտոսթօ երթալու համար. մեր դրաւոր խնդրագրին ի պատասխան, կոմիտէի անդամներէն մէկոյն մի

բերանացի հաղորդեցին ինձ, թէ «անցագիր կը տրուի այն մարդոց՝ երբ պաշտօնապէս որեւէ մի տեղ ղրկուին»: Անուղղակի կերպով սա ալ ըսաւ, որ պ. Արվախի ըսաւ, թէ Գալջանեան կեդրոնական կոմիտէի գործերուն պէտք պիտի ըլլայ, թող սպասէ»:

Իրրեւ ընկերական որոշումները յարգող յեղափոխական ընկեր, հլու զինուորի մը պէս անսացինք, եւ սկսանք աւելի յարգանքով վերաբերուիլ իրենց հետ: Բայց ամիսներ անցնելէն վերջ, երբ կօզմայի մասին ծագած խնդիրներն աւելի լուրջ կերպարանք առնել սկսան, այնատեն պ. Արվախի սկսաւ մեզ դէմ աւելի տարբեր դրութիւն մը բռնել՝ առանց որոշ պատճառի. եւ, օր մը, 1898 Յունուար ամսոյ մէջ, Սամաթիոյ հերոս Արտաչէս Միսաքեանի մօր՝ տիկին Միսաքեանի տունը, ուր կը գտնուէր պ. Արվախի, սկսաւ մեզ դէմ անարգական ոճով եւ ոգւով, տեսակ մը նախատանքի ձեւով ըսել սա բացորոշ եւ չեչտեալ խօսքերը. «Դաշնակցութիւնը քեզ գործ չէ վստահում, գնա՛, ազատ ես ուր որ կ'ուզես, դուն մեր շրջանակին չես պատկանում. Յասդիւղը կոտորել տուիք. ես քո վերայ ոչ հաւատք ունիմ եւ ոչ վստահութիւն, այսպէս համոզուած եմ, եւ ոչ ոք ալ կրնայ իմ այս ազատ համոզմանս վերայ բռնութիւն բանեցնել, այո՛, այսպէս համոզուած եմ ժամանակ մը, մինչեւ որ այդ կոտորածի խնդիրը ընկերական ատեանի մը մէջ պարզուի»: Մեւնոյն ժամանակ, տիկ. Միսաքեանի եւ անոր աղջկանը ներկայութեան կը յայտնէր կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած ժողովներուն՝ սեղանի վրայ, 150 ռուբլ Յասդիւղի համար ստորագրելը: Մինչդեռ, 12 ռուբլեր դժկամակելով յանձնուած էր Յասդիւղի ընկերներէն մէկոյն՝ Պապիկի, Հրաչի եւ Կարոյի կողմէ, իբր թէ կեդր. կոմիտէն գաղտնի կու տային, եւ թէ կը պատուիրէին որ եկեղեցիէն դուրս չհանեն եւ իրենց անձը պաշտպանեն:

Ահա սոսկալի խնդիր մը, որուն ներքեւ դիւանագիտական խարդախութիւն մը դարձած է անուշուտ, եւ այս խնդիրը լուծուելու համար պէտք է սպասել մինչեւ Ընդհանուր Ժողովին գումարուիլը, որովհետեւ միմիայն անոր կը վերաբերի եւ ոչ թէ կոմիտէներուն: Բայց ո՞վ պիտի ներկայացնէ եւ խնդիր ընէ Ընդհ. Ժողովին մէջ եւ պիտի պահանջէ որ անպատճառ նկատողութեան առնուի, քանի որ պ. Արվախի եւ Յասդիւղի ներկայացուցիչ եղող Հրաչեան միայն գիտեն: Շատ բնական է, որ անոնք ալ միշտ պիտի չկանան Ընդհ. Ժողովէն ծածկելու, խեղդելու... պատասխանատուութեան տակ չինկալու համար: Բայց որո՞ւ հոգ, Յասդիւղը կոտորուեր է, եւ հոն գտնուող յեղափոխական տղաներն ալ՝ բարոյականի տեսակէտով զոհ գացեր են, բաւական է որ պ. Արվախիի եւ պ. Հրաչի համբաւը չվտանգուի: Արդեօք Ընդհ. Ժողովը ի՞նչ կարծիք պիտի ունենայ այս տխուր գործունէութեան մասին:

Հարկ անհրաժեշտ է հոս համառօտ կերպով նօթի առնել:

1.— Յասդիւղի մէջ գտնուող տղաքը կոմիտէ չէին կազմեր, այլ՝ հնչակեաններէ նոր դարձած խումբերը կը վարէին, իրենց ներկայացուցիչ ունենալով պ. Հրաչեան:

2.— Քանի քանի անգամներ այդ խումբի մարդոց մասին գանգատներ ըրած էին, բայց նկատողութեան չէին առնուած:

3.— Ցոյցէն 4 ամիսներ առաջ խնդրած էին իրենց ներկայացուցչէն գիւղին պատրաստութիւնը եւ այս մասին պատրաստած էին գիւղին քարտէսը, բայց քանիցս գումարուած ժողովներուն մէջ իբր թէ «կարեւորութիւն չունի, նշանակութիւն չունի» որոշում տուած են եղեր: Մինչդեռ պ. Արվախի իր ձեռքով ստորագրած է 150 ռուբլ!!!

4.— Հրաչեայ 3 օր առաջ (ցոյցէն) գիւղ կ'երթայ եւ հոն գտնուող տղաքը կը զինէ պանքա ատենլու համար:

5.— Գաղիկ կը հակառակի եւ չ'ուզեր որ խումբը գիւղէն հեռանայ. «կը փախչին, չեն իջար, մեղք է գէնքերուն» որոշ խօսքերով, որ միշտ հետերնին չբերուելով ուսումնասիրած էր անոնց ամբողջ զգացումները:

6.— 35–40 ատրճանակ Աղասիի յանձնուիլը Հրաչի կողմէ: Աղասի առանց ապաւինելու 35–40 ատրճանակին եւ 12 փոքրիկ ռումբերուն, բացէ ի բաց կը յայտնէ իր անկարողութիւնը եւ կը խնդրէ Հրաչէն՝ որ գոնէ իր տեղը մէկը ղրկէ, բայց այս ալ կը մերժուի «կարեւորութիւն չունի, ի՞նչ է որ. ահա 12 ռումբերով եկեղեցին, ինքզինքիդ պաշտպանեցէք» խօսքերով:

7.— Յասդիւղը Աղասիին յանձնելէն վերջ, Գաղիկն ալ կը դնէր առջի երեկոյին Բերայի սենեակներէն մէկէն ռումբ ձգելու համար: Բայց տան տիկնոջ կողմէ մերժուելուն բացը կը մնար, որով ոչ օգտակար կ'ըլլար գիւղին եւ ոչ ալ ուրիշ տեղ:

8.— Յասդիւղի տեղեկագիրը պանդատներով, բողոքներով կը ղրկուի խմբագրութեան Հրաչի հոն եղած ժամանակ: Գանգատագիրը կը վերցուի եւ միայն պարզ նկարագրութիւնը կը տրուի «Դրօշակ»ին մէջ:

9.— Հրաչեայ նամակ մը կը գրէ տղոցը՝ որք վառնա կը գտնուին, եւ այսպէս կ'ուզէ անոնք հանդարտեցնել՝ որոնք զրկուած էին իրենց պահանջներէն. «տղերք, տեղեկագիրնիդ այնպիսի մի յաւակնաբանով սկսած էիք որ տեսակ մը գանգատանք էր ինձ դէմ, ես ձեզնից աւելի պահանջած էի Յասդիւղը լաւ վիճակի մէջ դնել, բայց ընկերներ հակառակեցան ինծի դէմ. հիմա փաստ ունիմ անոնց հետ խօսելու հոն եւս»: Այս տողերը պ. Վահան Վարազ կարդաց՝ երբ կը հարցաքննէր ի՞նչպէս ըլլալը հասկնալու՝ Յասդիւղի կոտորածի մասին:

Թէեւ անցածը՝ անցած է, բայց... պէտք է նկատողութեան առնուլ թէ՝ ի՞նչ եղան այն ստորագրուած 150 խորհրդաւոր ռումբերը, ո՞ւր ղրկուեցան, ինչո՞ւ համար չապաւինեցան եւ չվստահեցան Յասդիւղի մէջ գտնուող յեղափոխական տղաներուն, մինչեւ իսկ զրկելով զանոնք մէկ սանդիմէ, որոնցմէ մէկուն՝ Աղասիի պատուիրակութեամբ բաւական ոսկիներ հաւաքեցին Պոլսոյ հարուստներէն, եւ, կլորիկ դումարներ յանձնեցին Սամաթիոյ, կէտիկ Փաշայի եւ Իսկիւտարի մէջ գտնուող յեղափոխականներուն:

Յասդիւղի մէջ գտնուող տղաքը, այն սոսկալի օրերուն մէջ զէնքէ, ֆիզիքական ուժէ, նիւթականէ զուրկ մնալով հանդերձ, այսօր Գալջանեան երկիրներու ներկայացուցիչը, առանց չվհնելու, առանց խըղճահարուելու կը նկրտի տակաւին բարոյականէ ալ զրկել զանոնք, որպէսզի, զի մի գուցէ Պոլսոյ մէջ դարձածներուն թափանցելով պատ. Ընդհ. Ժողովին առջեւ բողոքի ձայն բարձրացնեն: Այո՛, եւ այս պատճառաւ է որ պ. Արվախի կը չնայ իր ամբողջ խորամանկութիւնները ի գործ դնել հետ պահելով զանոնք, նամանաւանդ այս տողերը գրողը, ընկերական և գործունէութեան չրջանակէ, չմերկացուելու համար կեղտոտութիւն մը, որուն հետեւանքն եղած է Յասդիւղի կոտորածը, եւ ոչ թէ, իրենց կարծիքով, Յասդիւղի տղայոց անկարողութիւնը:

Յասդիւղի մէջ գտնուող տղաքը մահուանէ վախցողներ չէին:

Թող չկարծէ Գալջանեան երկիրներու արդի ներկայացուցիչը, թէ այս տողերը գրողը հարստանալու դիտաւորութեամբ մտած է յեղափոխական ասպարէզին մէջ: Եւ երբեք տրամաբանութիւն չէ իր անիրաւութիւնները, բռնապետական դրութիւնը մերկացնողին համար ըսել «դրամ կ'ուզէ, անօթի է մնացեր, կոմիտէի անդամ ըլլալ կ'ուզէ, ի՞նչ ըրած ունի, Դաշնակցութեան 300 ֆրանքը կերեր է»(*): Եթէ ինքը չի դիտեր, թէ մարդկային խորամանկութիւնը իր որոշ սահմանը ունի, բախտախնդրութիւնը միշտ անել փողոցներու մէջ կը չրջի, իսկ չահախնդրութիւնը կ'ուզէ օգտուիլ ժողովրդին յուսահատութեան մէջ, իր «անօթի» կարծածը վաղուց տեսեր է եւ կամք ունեցեր է վճռելու ու պէտք եղած տեղը դիմելու, իր արդարացի ձայնը լսեցնել տալու համար:

Սոյն բողոքագիրը կը ներկայացնեմ եւ խոնարհաբար կը խնդրեմ Ընդհ. Ժողովէդ, իբրեւ Դաշնակցութեան մի անդամ, ի նկատառում:

Մնամ միշտ յարգանօք
Պատ. Ժողովիդ անձնուէր
ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԵԱՆ
(ԼՐՏԵՍ) — ԳԱԳԻԿ —

1898 Մարտ 12
Վառնա

(*) Իրրեւ թէ 300 ֆրանք կերած ըլլալը (???):

Պատրաստ եմ ամէն պարագայի մէջ բացատրութիւններ տալ, եթէ պաշտօնապէս պահանջուի:

ՆՈՁՆ

4ա.— Ց. ԹԱԴԷՈՍԵԱՆԻ ԲՈՂՈՔԻ ԳԻՐԸ

Սկեղեցիի (Մոսկուա) ձերկայացուցիչ ուսանող Ցովսէփը կը բողոքէ Բ. Ընդհ. Ժողովի այն որոշման դէմ, որուն համաձայն՝ յաջորդ Ընդհ. Ժողովին համար Արեւելեան Բիւրոյին եւ իր շրջանակին կը տրուէր ընդամէնը հինգ ձայն միայն: Կը չեշտէ Ռուսաստանի մեր կազմակերպութեան հիմնական դերն ու կարեւորութիւնը՝ յեղափոխական գործին մէջ:

Ապագայ Ընդհանուր Ժողովի գումարման խնդրի ժամանակ երկար վիճաբանութիւնների տեղիք տուեց Ռուսահայքի ունենալիք ձայների քանակութեան հարցը: Ռուսաստանի ներկայացուցիչներից այդ նիստին ներկայ գտնուող ամենաչնչին փոքրամասնութիւնը հակառակ միւս ներկայացուցիչներից չատերին, որոնք՝ ԱՆԱՐԴԱՐ կերպով նեմացնելով ռուսահայերի թէ անցեալ եւ թէ ներկայ գործունէութիւնը, առաջարկում էին տալ այդ ուայոնում գտնուող բոլոր մարմիններին (սկսած խմբերից մինչեւ Բիւրոն միասին) միմիայն չորս ձայն, — այդ փոքրամասնութիւնը պընդում էր որ ռուսահայերին անհրաժեշտ է տալ առնուազն ութ ձայն, եւ որպէս ապացոյց դուրս բերում էր հետեւեալը.

I· Անցեալի տեսակէտից՝ Ռուսաստանը Դաշնակցութեան օրօրանն է· մեր կազմակերպութիւնը ծնունդ է առել ու զարգացել ռուսաց երիտասարդութեան չնորհիւ· նոյն երիտասարդութեան է պատկանում այն պատիւը, որ ներկայումս Դաշնակցութեան հեղինակութիւնը ու ժողովրդի հաւատը դէպի մեր կազմակերպութիւնը անհամեմատ զարգացել, բարձրացել է:

II· Անցեալի ու ներկայի տեսակէտից՝ ա) ռուսահայերի նիւթական օժանդակութիւնը կազմել է եւ կազմում է մեր կազմակերպութեան տարեկան բիւջէի առնուազն 2/3 մասը, բ) մեր կազմակերպութեան թէ գործադիր եւ թէ նամանաւանդ գործադրող (մասւոր, ինտելիգենտ) ոյժերի մեծամասնութիւնը կազմուած է ռուսահայերից, գ) մեր գլխաւոր նիւթական ոյժը՝ գէնիքը, մատակարարում է նոյն տեղի ժողովուրդը եւ դ) ոչ մի տեղ կազմակերպական մարմինները այնքան բազմաթիւ չեն, ինչպէս Ռուսաստանում:

III· Բարոյական մեծ սխալ է անտես առնել մի երկիր, որ ունի մի միլիոն հայ ազգաբնակութիւն, եւ որին մենք ամէնքս վերագրում ենք մեր յեղափոխական գործունէութեան համար մեծ ապագայ ու պատասխանատու դեր· իսկ այդչափ սահմանափակ ու բացառիկ դրութեան մէջ դնել այդ ժողովուրդը նշանակում է փակել կենդանի գործի դռները նորա առաջ եւ այդպիսով անգործութեան մատնել նորան:

IV. *Ջէ նկատուում այժմ ո՛չ մի անհրաժեշտ դըրդիչ պայման եւ դրական պատճառ, որ ստիպէր մեզ այսքան աննպատակ ու բացառիկ դրութեան մէջ դնել Թուսաստանի մարմիններըը, յատկացնելով նորան մի այն չորս կամ հինգ ձայն, զրկելով նորան միեւնոյն ժամանակ եւ այն արդիւնաւոր պայմաններից, որոնք յատկացրած են երկրին ու արտաահմանին, այն է՝ իրաւունք է տրւում Դաշնակցութեան կամքը արտայայտող մարմիններին ժամանակի ընթացքում աւելացնել այդ տեղերին յատկացուած ձայների թիւը:*

Ջնայած փոքրամասնութեան այդ պատճառաբանութիւններին ու առարկութիւններին, ժողովը որոշեց տալ Թուսաստանին հինգ ձայն:

Համոզուած լինելով, որ այդ որոշումը նախ՝ վնասակար է եւ երկրորդ՝ անարդար, ես բողոքում եմ այդ վճռի դէմ եւ հրաժարւում եմ մասնակցել քուէարկութեան:

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՆԵՐԿԱՑՑՑՈՒՄԻՆ

4բ.— ԿԱՐԻՆԻ ԵՒ ՇԱՀԷՆԻ ԲՈՂՈՔԸ

Կ'ակնարկուի «ամհամաբաշխութեան» եւ «փոխադարձ վստահութեան պակասի»: Արդեօ՞ք հիմնական պատճառը ուսանող ցավակի բռնօգտագրին բնոյթը կազմող վէճն է: Ալաշկերտի (հատուածքեն Օտեսայի եւ Խրիմի շրջան) եւ Նախիջեւանի (Գաթաւ) պատգամաւորները հետացա՞ն արդեօք Ընդհ. ժողովէն, — չեմ գիտեր: Բայց կարելի ստորագրութիւնը կը գտնեմ տեսագրութեանց ամփոփման տակ: Ցամենայն դէպս Ցունիս 21ին ժողովը իր աւարտին մօտ էր: Ըստ երեւոյթին՝ տեղի ունեցած էին արդէն մարմիններու ընտրութիւնները, եւ կարէն, իմ եւս, ընտրուած էր Գատ. Մարմնի մը անդամ (Կաուածպոիկ, Գոլիս):

Ընկերներ !

Այլեւս սպասել չենք կարող. ուստի կը մեկնինք: Ժողովի այսպիսի վերջաւորութեան մը յանգիլը, մեզ շատ մը տխուր խորհրդածութիւններ ընել կու տայ.

ա) *Արդեօք հայ երիտասարդութեան յեղափոխական ուժը սպառած չէ՞, քանի որ մի ուրիշ կուսակցութիւն քիչ առաջ բոլորովին կազմալուծուեցաւ, իսկ մերը, որ այնքան պարծանքով միակ արժանաւորը եւ ամենամաքուրը հռչակած ենք, կանգնած կը տեսնենք այնպիսի ընկերական հողի վրայ, որ եթէ նոյնութեամբ չարունակուի՝ ճակատագրաբար պիտի մեւնոյն վախճանն ունենայ՝ թէեւ տարբեր ձեւով:*

բ) *Արդեօք կարելի՞ է տանիլ մի յեղ. կուսակցութիւն, որի գլխաւոր ուժերը իրար վրայ հարկ եղած հաւատը չունին եւ իրար նկատմամբ ոչ-գեղեցիկ համոզում ու կարծիքներ ունին:*

գ) *Արդեօք անխղճութիւն չէ՞ այսպիսի անհամեմատչիս տարրերով ներկայանալ հասարակութեան իբր «մի մարմին» եւ իր վրայ առնել ահագին պատասխանատուութիւն՝ մի ժողովրդի գոյութիւնը ապահովելու կռուին մէջ:*

Ահա այս մտածումները իբր «իրական ուրուականն» չեն հեռանար մեր մտքին ու սրտին առջեւէն ու թոյլ տրամադրութեամբ եւ վատ տպաւորութեան տակ կը մեկնինք վճռավայրէն:

Գուցէ Թուլասրտութիւն համարէք մեր մեկնելը. ճիշդ է, 2½ ամսուայ ժողովական կեանքը Թուլացուց մեզ, ա՛յնքան Թուլացուց, որ կը զգանք, թէ մեր կեանքով մի քայլ անգամ գործը յառաջ գալու չէ, մանաւանդ որ ձայնի խնդիր չկայ այլեւս՝ այլ փոխադարձ համաձայնութեան:

Մեր երթալով կը հրաժարինք Ընդհ. ժողովին մասնակցելէ, հետեւաբար տրուելիք վճիռներուն համար մեր կողմէ ո՛չ մի լիազօրութիւն տալով մնացողներուն՝ մեզ կը վերապահենք վերջը զանոնք ընդունելու եւ կամ մերժելու իրաւունքը:

Ցարգանօք՝
Աւազան—Նաւահանգիստի պատգ.
ԿԱՐԻՆ
ՇԱՀԷՆ

21 *Ցունիս* 1898
Մեծ-Քաղաք(1)

(1) Թիֆլիս:

Դ.— 1899 — 1903 ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Բ. եւ Գ. Ընդհանուր ժողովներուն միջեւ ինկող այս ժամանակաշրջանը կը յատկանշուի երկրի մէջ յեղափոխական շարժման ծաւալումով, փէտայական սխրագործութիւններով, 1897–99 թուականներուն ժողովրդական տրամադրութեանց մէջ յառաջացած տեղատուութենէն ետք՝ ցեղափոխութեան նկատմամբ Հայութեան վստահութեան վերահաստատումով եւ ամրապնդումով, եւ Եւրոպայի մէջ, Արեւմտեան Բիւրոյի ջանիերուն շնորհիւ, Հայ Դատի ուղղութեամբ դրական ու ծաւալուն խարոգչութեամբ (Pro Armenia): Ցեղափոխական ու մարտական յարաճուն գործունէութեամբ եւ հայ ազատագրական պայքարի նոր ու խանդավառ բռնկումներով հարուստ այս շրջանին կը պատկանին Սասնոյ փէտայական փաղանգին կազմակերպումն ու ամրացումը՝ Սերոբի մահէն ետք Անդրանիկի ու Գէորգի առաջնորդութեամբ, Երկրի ժողովուրդի յեղափոխական դաստիարակութեան կազմակերպումն ու զինումը՝ Հրայրներու եւ Վարդգէսներու հետեւողական խարոգչութեամբ, Փոքրիկի գործը՝ Նոյնինքն Քրիստափորի դեկավարութեամբ, եւ հայ եկեղեցական կալուածներու գրաւման ցարական որոշման դէմ կովկասահայութեան համաժողովրդական ծառացումը՝ Դաշնակցութեան առաջնորդութեամբ:

Շահեկան կը նկատենք Հ. Ց. Դաշնակցութեան երկու կարեւոր Ընդհանուր ժողովներուն միջեւ երկարող այս հինգ տարիներու կուսակցական–յեղափոխական գործունէութեան մասին տալ հետեւեալ փաստաթուղթերը, որոնք հաւանօրէն այդ ժամանակաշրջանին վերաբերեալ միակ գրաւոր վկայութիւնները չեն (1899–1903 տարիներու լման արխիւը չունինք ներկայիս մեր տրամադրութեան տակ), բայց լոյս կը սփռեն Դաշնակցութեան գործունէութեան բանի մը հիմնական մարզերուն վրայ, ինչպէս՝ Արեւելեան Բիւրոյի դերը: Երկրի յեղափոխական կազմակերպման մէջ, Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմնի Ֆիլիպէի ժողովի (1901) որոշումներն ու Փոքրիկի գործը, եւ եկեղեցական կալուածներու գրաւման հրամանագրի նկատմամբ Դաշնակցութեան պաշտօնական կեցուածքը:

Առաջին փաստաթուղթը(1) կը վերաբերի Հ. Ց. Դ. Արեւելեան Բիւրոյի (Թիֆլիս) 1899 Ցունուարի ժողովին: Հ.Ց.Դ. 2րդ. Ընդհանուր ժողովի աւարտէն 6–7 ամիսներ ետք տեղի ունեցած Արեւելեան Բիւրոյի այս ընդլայնուած ժողովը (մասնակցութեամբ կովկասեան կարգ մը կեդրոնական կոմիտէներու ներկայացուցիչներուն), որու ատենագրութեանց ամփոփումը (գարդ անտիպ) կու տանք՝ առնելով Հ. Ց. Դ. կեդրոնական Դիւանէն, շահեկան է բանի մը տեսակէտով.

ա) Ան մեզ կը լուսաբանէ ընդհանրապէս՝ Երկրի յեղափոխական գործի դեկավարման եղանակին, դժուարութիւններուն, խոչընդոտներուն, եւ զանոնք վերացնելու ուղղութեամբ պատասխանատու մարմիններու ձիգին եւ վճռակամ աշխատանքին մասին:

բ) Ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը հայթայթէ Դաշնակցութեան այդ օրերու նիւթական հնարաւորութիւններուն, կարիքներուն եւ մտահոգութիւններուն մասին, — մտահոգութիւններ՝ որոնք մէկ–երկու տարիներ ետք ծնունդ պիտի տային Փոքրիկի գործին:

գ) Անգամ մը եւս կը յայտնաբերէ Դաշնակցութեան հիմնադիրներու եւ անոնց շունչին տակ հասակ նետած դեկավարութեան բարոյական պայծառ դիմագծութիւնն ու զոհաբերութեան անսպառ ոգին («Ան-

(1) Այս, ինչպէս նաեւ Հ. Ց. Դ. կեդր. Դիւանէն արխիւային զանազան այլ փաստաթուղթերու ընտրութիւնն ու պատճէնահանումը կը պարտինք Ամերիկայի կ. կոմիտէին եւ բնիկ Գէորգ Տօնապետեանցին: Մեր շնորհակալութիւնները:

խուսափելի ու անյետաձգելի պարտականութիւն... ամրապնդելու համար»):

դ) Ու վերջապէս, Դաշնակցութեան պատմութեան գործնական մարզին մէջ, Բիւրոյի որոշումներու այս արձանագրութիւնը տեղեկութիւններ կը հայթայթէ մեզի Երկրի Պատասխանատու Մարմիններու (Բարձրաւանդակ եւ Վասպուրական) անդամներու ձերբակալման (Սաֆօ, Տորք), զանազան պատճառներով հրաժարման (Վարդան) եւ զանոնք փոխարինելու կոչուած նոր ընկերներուն մասին (Տերսիմի Գեղի, Գիսակ — Վարդգէս —, եւն.):

Թէեւ Բիւրոներու եւ պատասխանատու այլ մարմիններու ժողովական տեղեկագրութիւնները սկզբունքով չեն մտներ Հ. Յ. Դ. Ընդհանուր եւ Ներքնական ժողովներուն յատկացուած այս հատորին մէջ, կու տանք սակայն ներկայ ամփոփում-արձանագրութիւնը անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով՝ վերը նշուած իր բազմակողմանի շահեկանութեան համար, եւ իբրեւ լրացուցիչ (պիտեչեական բաժին եւ մարմիններու նոր նշանակումներ) 2րդ Ընդհ. ժողովի որոշումներուն:

Երկրորդ փաստաթուղթը կը կազմեն Արամ Ցակոբեանի կողմէ Ս. Վրացեանի գրաւոր հարցումներուն տրուած պատասխանները (2), որոնք կը վերաբերին առաւելաբար Դ.Կ.Ն. Մարմնի Ֆիլիպէի ժողովին գումարման պարագաներուն, այդ ժողովի որոշումներուն, ինչպէս նաեւ Դաշնակցութեան Պալսոյ եւ Կիլիկիոյ գործիչներուն հանդիսացած ընկեր, ան լաւատեղեակ էր անշուշտ 1895–1903 տարիներու յեղափոխական աշխատանքներուն, դէմքերուն, ժողովական եւ յարակից անցուդարձերուն, դժուարութեանց եւ իրականացումներուն, — բան մը՝ որ կէս-յուշագրական բնոյթի անոր հաստատումներուն կու տայ որոշ չափով վաւերագրական արժէք: Պատմական տուեալ ժամանակաշրջանին աւելի քան երեսուն տարիներ ետ գրի առնուած այդ յիշատակները կը պարունակեն սակայն ժամանակագրական կարգ մը սխալներ, ինչպէս նաեւ դէմքերու եւ դէպքերու վերյիշումին հետ կապուած անորոշութիւններ, զորս պիտի ջանանք մատնանշել եւ ուղղել՝ ներկայի մեր հնարաւորութեանց սահմաններուն մէջ: Անհետացած կարգ մը դէմքերու կապակցութեամբ, — որոնց ամէնօրեայ գործակիցն է եղած ինք, — կարէն կ'արտայայտէ նաեւ կարգ մը ենթակայական դատումներ եւ գնահատանքներ, զորս կու տանք նոյնութեամբ՝ իբրեւ իր անհատական մտածումները, չկտրատելու համար ամբողջութիւնը:

Իբրեւ յաւելուած՝ կը կցենք Արեւմտեան Բիւրոյի 1901 թուականի մէկ շրջաբերականը՝ Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմնի կարգ մը որոշումները հաղորդող (2 ա.):

Պարզ է որ տուեալ շրջանի եւ գործունէութեան կապակցութեամբ մեր աղբիւրները կրնան ամբողջանալ եւ գնահատութիւն մը հնարաւոր կը դառնայ՝ երբ հրատարակուին Դ. Կ. Ն. Մ-ի Ֆիլիպէի ժողովին ատենագրութիւնները ու «Փոթորիկ»-ի արխիւային թուղթերը (եթէ մնացած են):

Փակելու համար այս բաժինը, կու տանք երկու շրջաբերականներ (3 ա. եւ 3 բ.), որոնք ազգային միասնական ծառայումի կոչեր են՝ Դաշնակցութեան կողմէ ուղղուած հայ ժողովուրդին, ընդդէմ 1903ի ցարական հրովարտակին՝ հայ եկեղեցական կալուածներու յարմուծին գրաւման կապակցութեամբ:

Աւելցնենք՝ որ, ամենայն հաւանականութեամբ, 1900–1903 տարիներուն Դաշնակցութեան կովկասեան մարմինները շարունակած են գումարել Ռայոնական ժողովներ կամ խորհրդակցական հանդիպումներ: Համապատասխան փաստաթուղթերը, սակայն (եթէ մնացած են), չունինք մեր տրամադրութեան տակ:

Հ. Տ.

---

(2) Գրուած, ամենայն հաւանականութեամբ, Սոֆիայէն, 1929ի վերջերը կամ 1930ի սկիզբը:

1.— ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ԺՈՂՈՎ

1898 *Յունուարի Ընդհանուր ժողովի դծած գործունէութեան եւ պարտաւորութիւնների սահմանն ու առհասարակ Սարուստանում(1) տիրող ոչակցիան Արեւելեան Բիւրոյին պարտաւորեցրել են իրա՛ չէջանական անդամների մասնակցութեամբ ժողով գումարել եւ նրա հայեցողութեանը ենթարկել հետեւեալ հարցերը:*

Ժողովի առաջին նիստը կայացաւ 1899 Թ. Յունուարի 16ին, եւ յաջորդաբար տասնեւվեց նիստ ունենալուց ու առաջարկուած հարցերը վճռուելուց յետոյ փակուեց այսօր՝ 26 Յունուարի 1899 Թ.:

Շրջանական անդամներից ներկայ եղան Ջրաբեր-դի, Ոսկանապատի կեդրոնական Կոմիտէների ներկայացուցիչները, իսկ Մովսէսը(2) իրա կարծիքները հաղորդել էր գրաւոր, որոնք ուշադրութեան առնուեցան հարցերի քննութեան միջոցին:

Բիւրոյի ընտրուած անդամներից բացակայում էր միայն Տ.Ը'(3) որը անձնական պաշտօնի պատճառով բացակայում է Մեծ Քաղաքից եւ գտնուում է հեռու Մեծ Քաղաքի շրջանից:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԱԾ ՈՒ ՎՃՌՈՒԱԾ ՀԱՐՑԵՐ

1. *Որովհետեւ Շամիրամի պատասխանատու կեդրոնական Կոմիտէի համար Ընդհանուր ժողովի ընտրած անդամներից Տորքը(4) երկար մտնելուց յետոյ ձերբակալուել ու բանտարկուել էր, ու նրան յաջորդող դեռ եւս չէ ընտրուած, որովհետեւ Մինաբէքից Շամիրամ(5) կատարուած վերջին փոխադրութիւններից մին ու փոխադրիչ խումբը վտանգի ենթարկուած լինելու եւ Մինաբէքի Մարմնի լրացուցիչ ընտրութիւնը կատարուած չլինելու պատճառով փոխադրութեան գործը դադարեցուել է Մինաբէքի Մարմնի կողմից,*

Որոշուեց Շամիրամի Մարմնին լրացուցիչ անդամ առաջարկել եւ ուղարկել Սօսին, եւ յանձնարարել Մինաբէքի Մարմնին, որ Երկրի գործօն ընկերների խորհրդակցութեամբ կազմեն Շամիրամի գոնէ առաջնակարգ պատասխանատու Մարմինը, եւ չարունակել տան փոխադրութեան գործը:

2. *Կեդրոնացման վայրերից Բարձրաւանդակի(6) պատասխանատու կեդրոնական Կոմիտէի համար Ընդհանուր ժողովի ընտրած անդամներից Վարդանը հրաժարած ու Սաքօն(7) երկրում ձերբակալուելով բանտարկուած լինելով, համաձայն Ընդհանուր ժողովի մշակած կանոնագրութեան «կազմակերպութիւն Թուրքիայէ դուրս» բաժնի «Պատասխանատու կեդրոնական Կոմիտէ»ների կազմութեան պատկանող մասի 5րդ յօդուածի, Բարձրաւանդակի մնացած ընկերների հանութեան ենթարկելու թէութեամբ՝ նոյն Պատասխանատու կեդր. Կոմիտէի լրացուցիչ անդամ ընտրուեցին*

I	Գեղի	4 ձայնով.	(2 ձայն հակառակ, մինը ձեռնպահ),
II	Գիսակ	5 »	(2 ձայն ձեռնպահ),
III	Լեւոն (կ.)	6 »	(1 ձայն ձեռնպահ)(8),

որոնց ընտրութիւնը, ըստ վերոյիշեալ յօդուածի զօրութեան, վերջնական կը լինի երբ երկրի մնացորդ ընկերները իրանց հաւանութիւնը գրաւոր կը յայտնեն:

Բայց աչքի առաջ ունենալով, որ կեդրոնացումի նախապատրաստական գործը արդէն սկսուել է եւ Երկրի մնացորդ ընկերներից չարունակ պահանջ դրւում է իրանց գործակից ղրկելու,

Որոշուեց Բիւրոյի հաւանութիւնը ստացած վերոյիշեալ անձերին օրքան կարելի է չուտ ուղարկել Բարձրաւանդակ:

Որոշուեց նաեւ, որ բացի սրանից, երբ հնարաւորութիւն լինի, նոյն Պատասխանատու կեդրոն. Կոմիտէի հաւանութիւնը ստանալու թէութեամբ, ընտրել և ուղարկել մի ուրիշ ինտելիգենտ լրացուցիչ ընկեր՝ որը գործի մեծութեան եւ դժուարութիւններին համապատասխանող բոլոր յատկութիւններն ու առաւելութիւնները ունենայ:

3. *Որովհետեւ Արեւ. Բիւրոյի ընտրուած անդամների անձնական ու ընտանեկան նիւթականի պահանջները ու պայմանները չեն թոյլատրում անձնական պարապմունքներից ազատ լինելով ծանրաբեռնուել կազմակերպութեան միջոցների վրայ,*

Որովհետեւ անդամների անձնական զբաղումները դրաւելով ժամանակի կարեւոր մասը՝ եւ երբեմն ոմանք բացակայելու ստիպուելով, անդամների մէջ աշխատութեան բաժանումը բաւարար սահմանի մէջ պահել հնարաւոր չի լինում, որով եւ յարաբերութիւնները ձգձգուում ու ընդհանուր գործը տուժում է,

Այս անպատեհութիւններին դարման տանելու համար առաջարկուած ձեւերից յարմարագոյն համարուեց շրջանների բաժանումը, այն է՝ Արեւել. Բիւրոյի շրջանները բաժանելով անդամների մէջ, ամէն մէկ շրջանի յարաբերական եւ կազմակերպական գործը յանձնել եւ յատկացնել վիճակուած անդամին, բայց յամենայն դէպս, պատասխանատու եւ Բիւրոյի կարգադրութեան վերապահուած հարցերը միշտ ենթարկել Բիւրոյի քննութեան ու որոշման:

Այս հիման վրայ բաժանումը կատարուեց հետեւեալ կերպով.—

Ա. . . . . ու Վրէժստանի, Շամիրամի շրջանները Սուրէնին,

Բ. Ջրաբերդի շրջանն ու զինապահեստական գործը Մարտին,

Գ. Նաւահանգստի չրջանի ու արտաստահմանեան բանակցութեան գործը Սմբատ Օհանեանին,

Դ. Ոսկանապատի, Հիւս. Սարերի, Եկեղեցիի չրջանները «Վալվար»ին եւ Նիւթրայրին(9):

Անխուսափելի ու անյետաձգելի պարտականութիւն ընդունելով, որ մէն մի չրջանի անդամ, ըստ չրջանի պահանջի, տարեկան մաքսիմում մինչեւ երեք ամսուայ համար, իրա անձնականի նիւթական պայմանները զոհելով, իրան վիճակուած չրջանի մէջ չրջի կազմակերպութիւնը ուժեղացնելու, կենդանացնելու եւ ամրապնդելու համար:

Որոշուեց յանձնարարել Սարուստանի բոլոր կեդրոն. կոմիտէներին՝ որ նրանք էլ իրանց չրջանի համար սոյն, կամ նպատակայարմար այլ ուղղութեան հետեւելու աշխատին:

Որպէսզի Դաշնակցութեան գործօն անդամների թիւը աստուարանայ եւ նրանք փորձառութիւնով պատրաստուին գործօն մարմիններին օժանդակելու, եւ ի հարկին նրանց փոխարինելու,

Որոշուեց որ Բիւրոյի անդամներ աշխատին իրանց օժանդակ ընկերներ գտնելու, որոնք կը հրաւիրուին նաեւ Բիւրոյի նիստերին խորհրդակցական ձայնով, եւ մինչտ գիտակից կ'անուին կազմակերպութեան ընթացիկ գործառնութիւններին ու հարցերին,

Որոշուեց յանձնարարել Սարուստանի բոլոր կեդ. կոմիտէներին, որ իրանք եւս աշխատեն իրագործել սոյն ուղղութիւնը:

4. *Դաշնակցութիւնը իրա գոյութեան ընթացքում առիթ չէր ունեցել բիւտժէք կազմելու, բայց, որովհետեւ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը ընդարձակուել ու երկրի յեղափոխական տարրը բազմապատկուելով հասունացել էր բուն ապստամբական կէտեր որոշելու եւ կեդրոնանալու համար, որի ծրագրուած իրագործումը գոնեա՛ մօտաւորապէս չափուած պէտք է լինի գործի պահանջի նուազագոյն աստիճանի հետ, որի համեմատութեամբ ստիպուած լինելու են Դաշնակցութեան բոլոր մարմինները իրանց ուժերը սպառելու եւ բաւականութիւն տալու,*

Ուստի, ըստ այնմ որոշուեց կազմել բիւտժէքը՝ որը կայացաւ հետեւեալ կերպով. (միայն թուանշանների կազմութեան պարագայում 1ի դէմ 6 ձայնով, իսկ սկզբունքով բիւտժէք կազմելու վերաբերութեամբ միաձայնութեամբ, կամ որ նոյնն է՝ 7 ձայնով:)

ԲԻՒՏԺԷՔ

Բարձրաւանդակի կեդրոնացման համար ներմուծել առնուազն 1500 հրացան, որոնց մինչեւ կեդրոնացման վայրը հասցնելու համար լինելիք փոխադրութեան եւ այլ զանազան ծախքերը ու մասնակի կորուստները հաշուելով, կեդրոնացման վայրում մէն մի հրացանի արժէքը մօտաւորապէս 70 րուբլի ենթադրելով՝	
1500×70=	105·000 ր·
Նոյն քանակութեամբ հրացանների համար գոնէ մէկ միլիոն (1·000·000) փամփուշտ ներմուծել անհրաժեշտ նկատելով, եւ որոնց փոխադրութեան եւ այլ ծախքերը հրացանների վերաբերմամբ ընդունուած որակի և քանակի համեմատութեամբ հաշուելով, կեդրոնացման վայրում ամէն մէկ 100 փամփուշտի արժէքը մօտաւորապէս ենթադրուեց 10 րուբլի, որով՝ 10·000×10=	100·000 ր·
Բացի հրացանից եւ փամփուշտից, զանազան կարգի և տեսակի անհրաժեշտ ռազմամթերքների եւ ծախքերի համար՝	25·000 ր·
Զինակիցների եւ մարտահմբերի պաշարի համար՝	70·000 ր·
	300·000 ր·
Լեռնավայրի կեդրոնացումի համար նոյն հաշուով՝	300·000 ր·
Շամիրի կիսակեդրոնայման համար՝	50·000 ր·
Կուռածաղիկի կեդրոնացման համար(10)	50·000 ր·
Երկրում կազմուելիք թուղթի հրատարածքների եւ առհասարակ ամէն կողմ կազմուելիք մարզական խմբերի կազմութեան նպաստելու համար՝	150·000 ր·
Կազմակերպութեան Մարմինների, գործօն անդամների, խմբագրութեան, զանազան հրատարակութիւնների եւն. ծախսերի համար՝	100·000 ր·
Աննախատեսելի բացառիկ ծախքերի համար	50·000 ր·
	1·000·000 ր·

Որովհետեւ ծախքերի այս նախագծից Կուռածաղկի ու Լեռնավայրի բաժինները պատկանում են Արեւմտեան Բիւրոյի չրջանին, որոշուեց նոյն չրջանի նախագիծը ենթարկել նոյն Բիւրոյի հայեցողութեանը, որ եթէ փոփոխութիւն մտցնի, այդ փոփոխութիւնը առանձինն հաղորդէ Արեւել. Բիւրոյի կեդ. կոմիտէներին:

Սոյն նախագիծը Արեւմտ. Բիւրոյին ներկայացնելով հանդերձ, որոշուեց բանակցութեամբ մօտաւորապէս ճշդել ու իմանալ, թէ Արեւմտ. Բիւրոն ի՞նչ չափով պիտի կարողանայ մասնակցել իրա չրջանի կամ Դաշնակցութեան ընդհանուր ծախսուց մօտաւորապէս ենթադրեալ նուազագոյն քանակին:

Այնուամենայնիւ անցեալի փորձառութեան վրայ հիմնուելով ընդունուեց, թէ մարզական ու թուղթի խմբերի համար նախագծուած ծախքերից՝	100·000 ր·
կազմակերպման ծախքերից՝	50·000 ր·
Ձնախատեսուած ծախքերից՝	25·000 ր·
	175·000 ր·
Արեւմտեան Բիւրոյի չրջանի կեդրոնացումի ծախքերից՝	175·000 ր·
	350·000 ր·
վիճակուելու եւ ծանրանալու է Արեւել. Բիւրոյի չրջանների վերայ. սոյն գումարի վերայ աւելացնելով Արեւելեան Բիւրոյի երկու կեդրոնացման յատուկ ծախքերը	350·000 ր·
Գումար	700·000 ր·

Հետեւաբար եօթ հարիւր հազար րուբլի Արեւելեան Բիւրոյի չրջանները ստիպուած լինելու են հայթայթելու:

Ուստի սոյն ընդհանուր գումարը միաձայնութեամբ յարմար դատուեց հետեւեալ կերպով բաշխել Բիւրոյի չրջանների:—

Սարուստանի կեդրոնական չրջանին (Մեծ Քաղաք)			50·000 ր·
Նաւահանգստի	»	»	50·000 ր·
Ոսկանապատի	»	»	350·000 ր·
Հիւսիսային Սարերի	»	»	100·000 ր·
(Շ) *Ապառաժ*	»	»	30·000 ր·
(Ե) *Մրգաստան*	»	»	30·000 ր·
Ջրաբերդիկի	»	»	20·000 ր·
Վրկժտանի	»	» (11)	20·000 ր·
Եկեղեցիի	»	»	50·000 ր·
Գումար			700·000 ր·

Որի համաձայն որոշուեց յանձնարարել եւ խնդրել պատկանեալ չրջաններից, որ առաջարկուած չափանիշ միջոցներով ամէն ջանք գործ դնեն իրանց մասը հայթայթելու համար:

Սոյն չրջաններից դուրս, մնացած Ամերիկայի, Եւրոպայի, Եգիպտոսի, Բուլղարիայի եւ Արեւմտեան Տաճկաստանի չրջանների բաշխումը կատարելու համար բնականաբար որոշուեց դիմել Արեւմտեան Բիւրոյին:

5. *Որովհետեւ մեզանում հայ ժողովուրդի զանազան խաւերի մէջ առհասարակ տիրած տգիտութիւնը կամ ուշակիան ծնունդ չէ միայն կազմակերպութեան զանազան աստիճանի Մարմինների Քոյլ լինելուց, այլ բնական հետեւանքն է ձախողութիւնների եւ քաղաքական պայմանների՝ որոնք իրանց ազդեցութիւնը ունեցած են նոյնիսկ սիրողներից բաղկացած կազմակերպութեան մի քանի մարմինների վերայ, մինչդեռ այդպիսի ձախողութիւններ ու քաղաքական պայմաններ առաջ են եկել բոլոր ազգերի յաղափոխական կեանքի ու պատմութեան մէջ, որոնք ո՛չ երկարատեւ կարող են լինել՝ եւ ոչ էլ հասատի կորստեան ու գոյութեան կռուէն հրաժարուելու պատճառ,*

ա. Որոշուեց յանձնարարել եւ չեչտել կազմակերպութեան Արեւելեան Բիւրոյի չրջանի բոլոր Մարմիններին, որ սիստեմաբար իրագործեն փորձականի բոլոր կարելի միջոցները՝ որոնք կազմակերպութեան հիմնական ծրագրով բնորոշուած են ու ծառում են տեղական պայմաններից:

բ. Որոշուեց յանձնարարել ու չեչտել այն անյետաձգելի պարտաւորութեան իրագործումի մասին, որով Ընդհանուր Ժողովը պարտաւորեցրել է Դաշնակցութեան բոլոր Մարմիններին՝ մարզական խմբեր կազմելու եւ ընդհանրացնելու համար:

գ. Աչքի առաջ ունենալով որ հայ-բուրժուազիական դասակարգի մէջ տարաբախտաբար գտնւում է դեռ եւս՝ նիւթապէս ուժեղ մի փոքրամասնութիւն՝ որը ո՛չ միայն ո՛եւիցէ կերպով գործնականապէս չէ յայտնած իրա համակրութիւնը կամ օգնութիւնը հայկական յեղափոխական գործին՝ այլ եւ պատրուակներով անարգելու ի՛սկ յանդգնութիւնը ցոյց է տալիս,

Աչքի առաջ ունենալով որ կեդրոնացման երկու վայրերի՝ Բաթմբաւանդակի եւ Լեռնավայրի մէջ տով է տիրում,

Աչքի առաջ ունենալով որ այդ տովատանջ վայրերի ժողովրդին ո՛րեւէ կերպով նպաստ հասցնելը ո՛չ միայն կը նպաստէ յեղափոխական գործին՝ այլ եւ ընդհանուր հայկական ինքնաճանաչութեան միտքը մշակելով կ'ազդէ զգացումների վերայ,

Եւ ենթադրելով որ բուրժուազիայի այդ դասակարգը՝ որքան էլ անհամակիր ու աննպաստ լինի յեղափոխութեան, թերեւս չկարենայ զուտ բարեգործական՝ ինչպիսին է տովհային հաց տալ, դիմումներին անհետեւանք թողուլ,

Աչքի առաջ ունենալով միեւնոյն ժամանակ, որ Դաշնակցութեան Մարմինները չեն կարող ոչ ուղղակի բարեգործական գործի ձեռնարկել եւ ոչ էլ զուտ բարեգործական անունով կամ այլ պատրուակով յեղափոխութեան նպաստի դիմումներ անել, բայց եւ այնպէս Մարմինների մէջ կը գտնուին անհատներ՝ որոնք անձնական կապերի եւ յարաբերութիւնների չնորհիւ

կը կարողանան գտնել միջնորդներ, որոնց թելադրելու ինդիքաթիւը(12) կ'ունենան ակնարկուած բուրժուազիական տարրի մէջ սովեալների համար ժողովարարութիւն կատարելու,

Որոշուեց յանձնարարել Արեւելք Բիւրոյի չրջանի բոլոր Մարմիններին, որ իրանց անդամներից վերոյիշեալ յատկութիւնը եւ յարմարութիւնը ունեցողներ անձնապէս հետամուտ լինին այդ ինդիքաթիւը իրագործելու:

դ. Որովհետեւ Դաշնակցութիւնը կեդրոնացման վայրերում եւ ի մասնաւորի Բարձրաւանդակում եւ Լեռնալայրում իրա զինակիցներին եւ մարտախմբերին ոչ միայն ռազմական մթերք՝ այլ եւ երկրի տնտեսական պայմաններից ստիպուած, նրանց պաշարն էլ մատակարարելու, հայթայթելու կամ նպաստելու պարտաւորութիւնն է վերցրած, որը կրկնապատկում է Դաշնակցութեան նիւթական միջոցների սպառումը, եւ որի մասին, հաւանականաբար, միջին ու բուրժուազիական դասակարգերը անտեղեակ են, եւ որոնք թերեւս աւելի համակիր վերաբերուէին Դաշնակցութեան՝ եթէ տեղեկանային գործունէութեան ու նիւթական զոհողութեան այս եղանակի հետ,

Որոշուեց յանձնարարել չրջանի բոլոր Մարմիններին, որ ժողովարարութեան միջոցին պէտք է տեսնեն դասակարգերի եւ անհատների պարզաբանեն Դաշնակցութեան գործունէութեան այս կարգի մանրամասնութիւնները:

ե. Ինչպէս տեսնուեց իրա կարգին, Դաշնակցութեան եւ յեղափոխական գործի բուն երկրի մէջ առացած ծաւալի եւ նպատակի չափողութեան պահանջի համեմատութեամբ՝ Ընդհանուր ժողովի ծրագրած կեդրոնացումները ամենանուազագոյն միջիմումի չափով հնազանդիկ աւելի նիւթական միջոցների են կարօտ քան Դաշնակցութեան ամենայարող տարիների մուտքի գումարը,

Եւ աչքի առաջ ունենալով որ կեդրոնացումների դլուխ բերելը որքան էլ ժամանակի կամ տարիների գործ համարուի, քաղաքական պայմաններ կարող են մեզ ստիպել փութացնելու եւ ամենաուղ ժամանակի մէջ իրագործելու,

Աչքի առաջ ունենալով որ նոյնիսկ առանց ժամանակի պայմանի, կեդրոնացումների չափողութիւնը կախուած է կանխաւ կատարուելիք անյետաձգելի նախապատրաստութիւններից ու նիւթական կարեւոր գումարների սպառումներից,

Աչքի առաջ ունենալով որ այդ նիւթական կարեւոր միջոցների հայթայթումը թերեւս չյաջողուի առաջադրուած խաղաղ միջոցներով,

Գլխաւորապէս Ջրաբերդի չրջանի ներկայացուցչի կողմից առաջարկ տրուեց սուր միջոցների դիմել:

Բայց, որովհետեւ մեծամասնութիւնը չէր կարողանում խղճի հանդարտութեամբ, հաստատել թէ բոլոր հնարաւոր խաղաղ միջոցները իրագործուել եւ անյաջող սպառուել են,

Որովհետեւ սուր միջոցի՝ այսինքն տեռորի գործադրութիւնը վերապահուել է Ընդհանուր ժողովի կողմից ամենածայրայեղ եւ յուսահատական դէպքում,

Որոշուեց չորսից մինչեւ վեց ամիս անպայման աշխատել ծանուցեալ խաղաղ միջոցների իրագործումին, եւ նոյն ժամանակամիջոցում եթէ Դաշնակցութեան նիւթական միջոցները ցանկացուած ծաւալն ու չյաղողութիւնը չեն ստացել, այն ատեն միայն Բիւրոյի չրջանական երկրորդ ժողովը գումարելով կատարել գործունէութեան հաչուետուութիւնը եւ արդիւնքի համաձայն վճռել յանձնարարել կոմիտէներին Ընդհանուր ժողովի արտօնած ծայրայեղ միջոցը իրագործելու, ուր որ անհրաժեշտ է համարւում (5ի դէմ 2 ձայն):

6. Որովհետեւ լրագիրներում հրատարակուած պաշտօնական յայտարարութիւնից յայտնուեց, որ պետութիւնների սպառազինման սահմանափակումի մասին զումարուելիք կոնֆէրէնցիայում(13) միջազգային հարցեր քննութեան առարկայ լինելու չեն եւ հետեւաբար Տաճկահայաստանի դատի վերաբերմամբ Դաշնակցութեան կողմից եթէ նոյն կոնֆէրէնցիային մի յիշատակագիր մատուցուի քննութեան չի ենթարկուի, եւ մանաւանդ մեր պաշտպանած դատի վերաբերմամբ, առանց քաղաքական որոշ մոմենտների ստիպման, յիշատակագրով տրուելիք պահանջը անուշադիր թողուելու հանգամանքում անհրաժեշտ է բողոքի եւ պահանջի ժողովրդական արտայայտութիւն՝ որը միայն ալըստամբական չարժումով ու չարժումի ծաւալով եւ չափով կը բնորոշուի, որի նախապատրաստութիւնները դեռ նոր են սկսուած,

Առ այժմ անպատչաճ համարուեց Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմնին(14) առաջարկել որ պետութիւններին մի այդպիսի յիշատակագիր ներկայացնէ:

Բայց առիթը ներկայացուած ժամանակ անպատրաստ չլինելու, Երկրի եւ ժողովրդի իսկական վիճակէն բխած Դաշնակցութեան լուրջ եւ բանաւոր պահանջները միանգամ ընդմիշտ որոշ կերպով դիւանագիտութեան ուշադրութեանը եւ գնահատմանը արժանացնել կարենալու համար, անհրաժեշտ համարուեց Երկրի քաղաքական, օրէնսդրական, վարչական, տնտեսական եւ այլ դիւութիւնների վերաբերմամբ մի ամփոփ ու բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն կատարել:

Իսկ այդ ուսումնասիրութիւնը կատարելու համար որոշուեց ինդրել Արեւմտեան Բիւրոյի Ամբագրութեան Մարմնին՝ որ նախաձեռնարկ լինի եւ իրա զեկ ու ձեռնհաս ընկերների օժանդակութեամբ հնարաւոր սուղ ժամանակամիջոցում առաջադրուած ուսումնասիրութիւնը կատարելուց եւ ըստ այնմ Հայկական Դատի պահանջները կազմելուց յետոյ ենթարկել Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնին:

7. Ջրաբերդի սահմանից մի քանի փոխադրական կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած դաշնակցական ընկերներից Դիմաքսին 1898 Թուականի առաջին կէսեակի վերջերում Ջրաբերդի կեդրոն. Կոմիտէի կողմից՝ հաւանութեամբ Բիւրոյի, փոխադրութեան կարեւոր գործ յանձնուել ու այդ գործի նախապատրաստական ծախուց համար իրա պահանջի համաձայն (500) րուբլի կանխաւճար իրան է վճարուել: Եւ սակայն Դիմաքսը փողը ստանալուց յետոյ հեռացել եւ ամբողջ վեց ամիս անյայտացած կերպով բոլորովին անտեղեակ է թողել կազմակերպութիւնը իրա ո՛ւր լինելու եւ ի՛նչ արած լինելու մասին, մինչդեռ այդ ժամանակամիջոցում մի ժամանակ Մեծ Քաղաքում էլ եղել եւ սակայն քաջնուած է մնացել. որով Ջրաբերդի Կոմիտէն եւ Բիւրոն ստիպուած հետախուզել եւ գտնել տալով Մեծ Քաղաք են բերել տուել՝ նրա ընթացքը քննելու եւ մի որոշում կայացնելու համար, բայց նա՝ նախ քան քննութիւն եւ կարդադրութիւն, վերստին խոյս տալով անյայտացել է:

Բիւրոն՝ համաձայն ցանկութեան Ջրաբերդի կեդ. Կոմիտէի, այս հարցով զբաղուելու ստիպուելով պատչաճ էր դատել Ժողովի հայեցողութեան ենթարկել:

Որովհետեւ նրա Բիւրոյի անդամներից երկուսին անհատապէս տուած բացատրութիւնները եւ վերջին անգամ Մեծ Քաղաքից անյայտանալուց յետոյ՝ իբրեւ արդէն երկիր անցնելու համար ճանապարհ ընկած, պատ ի պատ իմաստներով գրած երկու նամակները որոշ համոզում գոյացրին, Թէ նա հետամտել է խաբելոյ կազմակերպութիւնը, օգտուել իրեն տրուած գումարից, չարաչար է գործածել իրա վրայ դրուած վստահութիւնը ու չէ կատարել ստանձնած պարտականութիւնը,

Որոշուեց դատաստանի ենթարկել նրան ու իրա եղբօրը, ծանօթների միջոցով իրան վերաբերութիւն ունեցող կոմիտէներին տեղեկացնել, որ նա արգելուած է այժմէն կազմակերպութեան ծառայութիւն մատուցանելուց, որ նա դատաստանի է ենթարկուած եւ պարտաւոր է ներկայանալ Ջրաբերդի կեդ. կոմիտէին՝ որը դատելու է նրան Բիւրոյի ներկայացուցչի մասնակցութեամբ:

Որոշուեց որ եթէ մինչեւ երկու ամիս նա չպատասխանէ այս հրաւէրին ու չներկայանայ դատուելու եւ ինքզինք պաշտպանելու կամ արդարացնելու, սոյն ժամանակամիջոցը օրւանի մէջ հրատարակութեան Թուականից սկսած լրանալուց անմիջապէս յետոյ նրան համարել մահուան պատժի դատապարտուած:

Ուստի եւ այդ պայմանաժամը լրանալուց անմիջապէս յետոյ օրւանի միջոցով եւ այլ պատչաճ միջոցներով ինդրել կազմակերպութեան բոլոր մարմիններից, որ ո՛ւր որ նրան գտնեն, իրագործեն սոյն մահուան պատիժը:

ՆԻԹՐԱ ԼԱԼՎԱՐ ՄԵԼԻՔ
ՍՄԲ. ՕՀ. ՍՈՒՐԷՆ ՄԱՐՏ.

Բազրատունիի յանձնարարութեամբ,
նրա փոխանորդաբար՝ ՄԱՐՏ(15)

---

(1) Ռուսաստան (Աթէլէյեան Բիւրոյին ենթակայ կ. կոմիտէներու շրջան):

(2) Ջրաբերդ, Ջրաբերդիկ կամ Բերդիկ, — կաբս:
Ոսկեձապատ, — Գոմու:
Ծովափ, — Տրապիզոն:

(3) Հաւանօրէն Տիգրան Թադէոսեանց է, 2րդ. Ընդհ. ժողովին ազդամ ընտրուած Աթէլէյեան Բիւրոյին:

(4) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Ց. Աչըգիէօզեանը (տես ձեղ էջ 54):

(5) Սալմաստէն վան:

(6) Սասուն:

(7) Վարդանը (Խամասորի) ու Սեւբաթկի Սմոն, Ազբիւր-Սեբաթի եւ Գուրգէնի (Գ. Մալխասց) հետ, ընտրուած էին ազդամ Բարձրաւանդակի Գատ. Մարմնին:

(8) Գեղի, — ամենայն հաւանականութեամբ՝ Տերսիմի Գեղոնի (Ռուբէն Շիշմանեան):
Գիսակ, — Վարդգէս Սերէնկիւլեան, որ չատով պիտի դառնար Վասպուրականի գլխաւոր դեկավարը:
Լեւոն կ. մեզի համար կը մնայ անորոշ:

(9) Վրէժստան կամ Վրէժ, — Ատրպատական (Թաւրիզ):
Հիւս. Սարեր, — հաւանօրէն՝ Փերթողուկ:
Նկեղեցի, — Մոսկուա:

(10) Լեռնավայր, — Կիլիկիա:
Շամիր կամ Շամիրամ, — վան:
Կաւուծաղիկ, — Գալիա:

(11) Մեծ Քաղաք, — Թիֆլիս:
Նաւահանգիստ, — Գաթում:
Ապառաժ, — Շուշի:
Մրգաստան, — Երեւան (այս երկու կեդրոնները անուան սկզբնատառերը գրուած են փակագծերու մէջ, կուսակցական տեղեակութեան առաջ):

(12) Նախաձեռնութիւնը:

(13) Հաղիդաժողով:

(14) Ընդհ. ժողովի բացակայութեամբ՝ Դաշնակցութիւնը (իր ամբողջութեան մէջ) ձեռկայացնող մարմին՝ ստեղծուած 2րդ. Ընդհ. ժողովի որոշումով (տես ձեղ էջ 64) եւ կազմուած երկու Բիւրոներու եւ չորս Գատ. կ. կոմիտէներու ձեռկայացուցիչներէն:

(15) Ստորագրողներէն՝ Սմբ. Օհ. (Սմբատ Օհանեան) Սիմոն Զաւարեանն է, Նիքբամ՝ Ցոլց. Շահրիկեանը, Լալվարը, ամենայն հաւանականութեամբ, Աւետիք Սահակեանը (Հայր Ազբանամ), Մելիքը՝ արդեօ՞ք Ցովհ. Նուսուխեանը: Ըստ երեւոյթին՝ Բագրատունին ժողովէն բացակայող անդամն է՝ հաւանօրէն Տիգրան Թադէոսեանը: Արդեօ՞ք Արշակ Թադէոսեանն է Մարտը՝ որ կը ստորագրէ Ե՛ր, Ե՛ւ, փոխանորդաբար, Բագրատունիի անունով: Սուրէնը Ե՛ւս կը մնայ, գժրախտաբար, անծանօթ:

2ա.— ԱՐԱՄ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ (ԿԱՐԼԷՆ) ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆԻ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐՈՒՆ

Ցուցուածն է ամակի մը: Գրուած է սեւ մելանով, ամակի 11x23 սմ. թուղթի վրայ, մաքր տառերով, 10 էջ:

1.) *Իմ մասնակցած «Նորհուրդ»ը Վառնայի մէջ տեղի չէ ունեցել, այլ Փիլիպէում, եւ կրում էր «Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմինն» տիտղոսը:*

1898ին Թիֆլիզում կայացած Ընդհ. ժողովը որոշել էր, Ընդհ. ժողովի ուշանալու դէպքում կամ որեւէ նոր որոշում առնելու կարիք զգացուած պարագայում, Բիւրոների եւ Երկրի Գատաստանատուն Մարմինների ներկայացուցիչներից կազմել մի Նորհրդաժողով, որը վերոյիշեալ տիտղոսը կրելու էր եւ Քեզնիք գործերի մէջ փոխարինելու էր Ընդհ. ժողովը: (Ցաջորդ Ընդհ. ժողովներում Նորհուրդ անունը կրեց. Նորհուրդի իրաւասութեան սահմանները աւելի յստակ կերպով գրծուեցին կանոնագրի մէջ:)

Ահա այդ Մարմինն էր, որ գումարուեց 1900ին Փիլիպէում(1): Մասնակցում էին Արեւմտեան Բիւրոյի կողմից Քրիստափորը, Արեւել. Բիւրոյի կողմից Ց. Շահրիկեանը, Լեռնավարյրի Գաւ. Կ. Կ.ից Հայկ Թիրեաքեանը (Հրաչ) եւ Գեւոյ Սէրէմճեանը, Գոլոյ Գաւ. Կ. Կ.ի կողմից Ռոստոմը, Աչոտը (Սեւ Աչոտ՝ կարապետ Եղիկեան) եւ ես: Բացակայ էին Շամիրի (Վանի) եւ Բարձրաւանդակի (Սասուն—Մուշ) Գաւառախ. Կ. Կ.ների ներկայացուցիչները:

Օրակարգի գլխաւոր առարկան դրամական հարցն էր եւ Գոլոյ կազմակերպութեան (ժամակը ձերբակալուել էր) ու ցոյցի տեսակը որոշելու խնդիրները:

ա.— Դրամական հարցը.

Դաշնակցութիւնը գտնւում էր սոսկալի դրամական կացութեան մէջ: Մեծ առաջադրութիւններ՝ արտասահմանեան պրոպագանդ (Pro Armenia), Երկրի կեդրոնացած վայրերի միաժամանակ ապստամբութիւն, Գոլոյում ուժեղ ցոյց, իսկ սնտուկում՝ դատարկութիւն: Փողի չգոյութեան պատճառաւ ամէն ձեռնարկ անդամալուծւում էր եւ ընկերների անձնազոհութիւնը բաւական չէր կուսակցական մեքենան չարժելու: Մի քանի կարեւոր ընկերներ դուրսը մնացել էին փող չլինելու պատճառաւ, իսկ Երկրի մտնողները հենց սկզբից վտանգւում էին նոյն պատճառաւ:

Դեռ 1898ի Ընդհ. ժողովում մի քանի պատգամաւորներ (գլխաւորաբար տաճկահայեր) բռնի հանգանակութեան հարցը դրինք, բայց մեծամասնութիւն չգտնեց. բուռն կերպով դէմ արտայայտուեցին Բաղուն, Շուշին եւ Թիֆլիսը: Բայց Ընդհ. ժողովից յետոյ պատգամաւորները չպիտի կարողանային իրենց վայրը վերադառնալ, եթէ մեր (Բաթում—Նաւահանգիստ) չվերադարձնէին. կովկասում կէս բռնի հաւաքած փողը չէինք. իսկ երբ գործիչները մտան Երկիր կամ պատրաստւում էին մտնել, դրամական տագնապը իր գագաթնակէտին հասաւ. անել կացութիւն էր ստեղծուել. (կուսակցութեան տարեկան պիւտճէն 40,000 րուբլին չէր անցնում):

Ես այն ժամանակ փախստական էի Թիֆլիզ—Բաթումից, եւ գտնւում էի Ռոստով—Եկատերինոսլաւ չրջանը: Իմ եւ Աչոտի (որ Գոլոյց դուրս եկել եւ միացել էր ինձ) նախաձեռնութեամբ, Նաւահանգիստ եւ Աւազանի (Բաթում եւ Օռեսա, այս վերջինին մէջ մըտնում էր նաեւ Ղրիմի Քերակղզին) չրջանների միացեալ չրջանային ժողով գումարեցինք Նովորոսիսկում 1899ի աշնան, որի մէջ կտրուկ որոշում տրուեց սկսիլ բռնի հանգանակութեան, եւ այս որոշումը հաղորդուեց Արեւել. Բիւրոյին՝ կէս վերջնագրի ձեւով: (Այդ չրջ. ժողովին Սիմֆէրոպոլից մասնակցում էր յայտնի Միհրանը, որի վրայ վստահութիւն չունենալով, այնպէս արինք որ նա չտեղեկացաւ այս որոշման, նրանից գաղտնի ժողովները գումարելով. բայց դժբախտաբար յետագայում նրան «Փոթորիկ»ի մէջ առին եւ չիացաւ ու դարձաւ Միհրանական չարժման պետը):

Արեւել. Բիւրոն իր կողմից բանակցեց Արեւմտ. Բիւրոյի հետ եւ որոշուեց 1899ի Դեկտ. 25ին(2) «Դաշն. կամքը Ներկ. Մարմնի» ժողով գումարել Փիլիպէում, ուր արդէն գտնւում էր Ռոստոմը եւ քաց սրած էր մասնաւոր դպրոց՝ իր տիկնոջ հետ:

Ես ու Աչոտն ճիշդ ժամանակին եկանք, բայց ո՛չ Արեւելեան եւ ոչ էլ Արեւմտեան Բիւրոյից ներկայացուցիչ կար. Հրաչն էլ բացակայ էր. խոստանում էին գալ, բայց ձգձգում էին: 2 ամիս սպասեցինք Փիլիպէում: Աչոտը պարապ չկենալու համար, գալէ. Կ.Կ.ի հրահանգով, աւելի ճիշդը Ռոստոմի՝ ձեռնարկեց բռնի հանգանակութեան: Ծուսահատած, Վառնայի գծով մեկնում էինք կովկաս, երբ Վառնայում ստացանք Ռոստոմի հեռագիրը, որ չմեկնինք, սպասենք, ժողովը կայանալու է: Վերջապէս Մարտին տեղի ունեցաւ ժողովը եւ որոշեց կովկասում եւ Ռուսաստանում սկսիլ բռնի հանգանակութիւնը «Փոթորիկ» մարմնի կազմութեամբ, որին մէջ մտան Քրիստափոր, Ռոստոմ, Աչոտ, ես եւ մէկ էլ Արեւել. Բիւրոյի նշանակելիք մէկ ընկերը. (Ց. Շահրիկեան Լօզան գնաց բժշկուելու. երբ լաւանալով վերադարձաւ, չատ ուշ մտաւ «Փոթորիկ»ի մէջ):

Գուցէ անհետաքրքիր չէ այստեղ տալ մի մանրամասնութիւն, որը չեմ կարծում ոեւէ մէկին ծանօթ լինի:

Քրիստափորը հակառակ էր «Փոթորիկ»ին, բայց անել էր կացութիւնը, ուրիշ ելք չկար, գլուխ ծռեց իրականութեան առջեւ (միաձայն էր որոշումը). արդէն ոչ ոք ախորժակով նման առաջարկ չէր բերած. բայց իբրեւ քօմպրօմիս, առաջարկեց (այդ առաջարկը արձանագրութեան մէջ չմտաւ) որ նախքան «Փոթորիկ»ի դործի ձեռնարկելը «խաղաղ» միջոցներով ձեռք բերել որեւէ կարեւոր գումար եւ այդ պարագայում չձեռնարկել «Փոթորիկ»ին: Բոլորս էլ համաձայնուեցինք:

Իր «խաղաղ» միջոցը այն էր որ Մանթաշեւի որդիներից մին (էն ժամանակ նրանք Եւրոպա գտնւում էին Փիլիպպոս Վարդանեանի հսկողութեան տակ եւ մօտ էին մեր ուսանողների հետ) կամաւոր առեւտգումի ենթարկուի եւ տարուի Իտալիա, ուրկից փրկագնի պահանջ դրուի հօրը (փրկագնից բաժին պիտի հանուէր եւ առեւտգողին. որովհետեւ շատ քիչ փող ստանում էին ծախսի համար եւ այդ պարագան յոյս տալիս էր որ պիտի համաձայնուէր): «Փրկագնի» պահանջը Դաշնակցութեան անունից չպիտի լինէր, այլ իբր մի մասնաւոր կազմակերպութեան կողմից. առեւտգիչ խմբի ղեկավարը ? ես պէտք է լինէի: Քրիստափոր մեկնեցաւ Ժընեւ. նախապէս հետը պայմանաւորուեցանք թէ Մանթաշեւի տղի համաձայն լինելու կամ չլինելու պարագային ի՞նչ պիտի հեռագրէ ինձ Գուրկազ. ես Գեւոյին հետ մեկնեցայ Գուրկազ, այնտեղ ղէնքի գնդումի մի գործ կար, միասին կարգադրելու եւ սպասելու Քրիստափորի հեռագրին, Ժընեւ կամ Կովկաս մեկնելու համար: Գուրկազում ստացայ Քրիստափորի հեռագիրը բացասական մտքով եւ մեկնեցայ Օռեսայի գծով Կովկաս:

Երկրորդ կէս «խաղաղ» միջոցն էր Գեւոյի մակեդոնացիների հետ Թուրքիոյ մէջ բռնի դրամ ձեռք բերելը առեւտգումի միջոցաւ (եւրոպացու կամ մեծ պաշտօնատարի, կալուածատէրի եւն.): Մակեդոնացիները նման յաջող փորձ մը ըրած էին, բայց դժբախտաբար Գեւոյի մասնակցութեամբ եղածը անյաջող անցաւ եւ վերջացաւ կախաղանով. (Գեւոյի հետ էին Թաթուլ, Օննիկ — ռուսոսթոցիներ — եւ Նաչիկ Աւետեան — տրապիզոնցի —, Թահրի փաշայի տեւորիստներից մին, որ Սիմֆէրոպոլից — կովկասի փախել էին Ղրիմ — իմ միջամտութեամբ եկաւ Բուլղարիա, յատկապէս Գեւոյի արշաւախումբին մասնակցելու համար, որովհետեւ «անդործութիւնից մեռնում էին» երկու ահաբեկիչները):

Քրիստափորը ուրիշ «խաղաղ» միջոցների էլ դիմեց կուսակցական եկամուտը աւելացնելու համար, բայց չյաջողեց (տեսնել ծանօթութիւն) եւ հարկադրուեց գալ Բագու եւ «Փոթորիկ»ին սկսիլ:

բ.— Գոլոյի կազմակերպութիւնը եւ ցոյցի ձեւը.

Այս հարցը քննելիս պարզուեց, որ մասսայական ձեռնարկ անկարելի է, ուստի որոշուեց խոշոր մահափորձ կատարել, Սուլթան Համիտը ահաբեկումի են-

թարկել, բայց որովհետեւ առնուազն 50,000 րուբլի ենթադրւում էր դաւադրութեան ծախքը, ուստի դործադրութիւնը կապուեց դրամական գործին:

Այս ժողովի արձանագրութիւնը պէտք է որ լինի Ժընեւի արխիւում, որքան յիշում եմ ստորագրուեց եւ ղրկուեց Ժընեւ: Դաշնակցութեան 10ամեակը Փիլիպէում տօնեցինք. Քրիստափորը ճառ խօսեց, «կեանք կայ որ մահ է, մահ կայ որ կեանք է» բնաբանով:

2. *Այդ տեսն Բալկանում գտնւում էին Վարդոն (Վառնա), Վահան Մանուէլեան, Կարապետ Գինեան, Անտոն Գօչ, Երզնկացի Մուրատ (գանձապահ) եւ Ռոստոմը (Փիլիպէ). Սլիվէնում Նաչիկ աղա Թօհաֆճեանը, Վառնայում՝ Յակոբ Ադամեան, Վահան Մազմանեան (այս վերջիններս աչքի չէին զարնում). Ռուսճուքում՝ Յարութիւն Փափազեան: Բայց ներգործական դեր կատարում էր Ռոստոմը: Միւսները նրա առջեւ խաւարում էին: Գործունէութեան գլխաւոր առարկան կազմակերպութեան տարածումը եւ նոր ընկերներ ձեռք բերելն էր, մի քիչ էլ զրամական գործը. 1896ի Բանկ Օթոմանի ցոյցից առաջ հրացաններ դնուած են, կարծեմ Հրաչի ձեռքով, բայց չեն ղրկուած Գոլիս եւ Գուրկազի մէջ անտէր մնալով չարաշահութեան ենթարկուել են (չարաշահներից մէկը յետոյ սպանուեց):*

Իմ տպաւորութիւնս այն էր, որ Բուլղարիայում կազմակերպութիւնը չատ Թոյլ էր:

3. *Գոլոյի հետ կապը կը պահուէր փոստի միջոցաւ: Այդ գործում, եւ առհասարակ Գոլոյի կազմակերպական գործերում մրջիւնային աշխատանք եւ չատ կարեւոր դեր խաղացել էր պոլսեցի օր. Գայիանէ Մամիկոնեան (Մոսկուայի Ստեփան Մամիկոնեանի ցեղակից). նա անձնուիրութեամբ օգնում էր դրսից գնացող գործիչներին եւ երբ վտանգւում էին, դրսի հետ կապը նա էր պահում:*

4. *Մասնաւոր դեր չունէր Բալկանը Երկրի նկատմամբ. որպէս մերձաւոր վայր, կայանի դեր կատարում էր Գոլիս մտնող ելլողների համար:*

5. *Վարդը, Վարդոն եւ Իսահակ Արվահի նոյնն են(3): Վարդոն 1898ին Բուլղարիայի կողմից պատգամաւոր եկած էր Ընդհ. ժողովին: Մեր Բուլղարիա գտնուած ժամանակ Վարդոն հրատարակում էր «Շարժումը». Վառնայում դիրքը լաւ էր եւ օգնում էր կուսակցական ձեռնարկներին: Օրինակ՝ Աչոտը հանգանակութեան ձեռնարկած էր. Վառնայի մէջ հակառակորդները մեծ աղմուկ բարձրացուցին, փրովոքասիոններ սարքեցին մեղի դէմ (ինձ ալ մէջ խառներ էին, Աչոտի հետ միասին կ'ապրէինք), մինչեւ նախաբարապետ Քարաւելովին հեռագիրներ տուին, պաշտպանութիւն խնդրելով Հայկ. Կոմիտէի 2 տեսորեան անդամների դէմ: Հարկ եղաւ հակահոսանք յառաջ բերել եւ այդ առթիւ Վարդոն իր աջակցութիւնը բերաւ անվերապահօրէն: Վարդոյի գործունէութեան մասին աւելի լաւ գիտէ Մազմանեանը, քէեւ նա է որ կազմակերպեր է*

մահապատժի գործադրութիւնը: Մեր ժամանակ արդէն հաչիւների համար խօսում էին, բայց անխղճութիւն կը լինէր այդ հաչիւների համար նրան մահուամբ պատժել.— Նա իր ուսերին տարած էր կուսակցական մամուլի գոյութիւնը, պայքարած էր հակառակորդների դէմ — նա իրեւ կրքոտ եւ ինքնասէր մարդ, հաւասարակշռութիւնը կորսնցուց եւ դարձաւ հակակուսակցական, դրա համար էլ խփուեց:

6· Ռոստոմը, բացի կազմակերպական ընդհանուր գործից, բալկանում աշխատեցաւ կազմակերպութիւնը սերտացնել տալ ժողովուրդի բոլոր խաւերին. սերտ յարաբերութիւններ մշակեց մակեդոնացիներու հետ, առնոնց հետ պայմանաւորուելով զինավարժութեան կայաններ հաստատեց (յետագայում դպրոցի փոխուեց): Մակեդոնացիներու հետ համաձայնելով բռնի հանգանակութիւն կատարել տուեց, «Փոթորիկ»ից առաջ: Նեւրոզ–Թաքուլ ծանր մեղադրանքներով դատի տակ էին (դրսեցիք–ներսեցիք կռիւներու հետեւանքով). առնոնց պաշտպանութիւնը կազմակերպեց եւ աշխատեց նոր ուժեր քաշել կազմակերպութեան մէջ: Մի խօսքով՝ գաղութային գործունէութիւն, Ռոստոմի չունչով:

7· Ինձ քնաւ առաջարկ չէ եղել կիպրոս գնալ Լեոնավայրի համար: Հետաքրքիր է այդ տեղեկութիւնը ո՞րտեղից քաղել ես:

8· «Բաբը Ալիի ռումբը», աւելի ճիշդը Գոլոսոյ ցոյցի գործը(4) ծրագրուած էր 1897ի սկիզբը Թիֆլիզում կայացած ժողովի մէջ, որ թէեւ Բ. Ընդհ. ժողով անունը կրում էր, բայց մի կարգ վայրերի ներկայացուցիչների չմասնակցելու պատճառաւ, Ընդհ. ժողով անունը առնուեց նրանից եւ Արեւելեան Բիւրոյի չրջանի Ռայոնական ժողով անունը ստացաւ. (մասնակցում էին բացի Կովկասեան մարմիններից, Պարսկաստանի, Վասպուրականի, Տրապիզոնի, Գոլոսի ներկայացուցիչները): Այդ ժողովին մէջ էր որ վճռուեց նաեւ Խանասորի արշաւանքը(5):

Թէեւ Ընդհ. ժողով չընդունուեց, բայց տրուած որոշումները ընդհ. բնոյթ ունէին եւ գործադրուեցին:

Բորիսի յանձնուեց ցուցական (Գոլոսի) գործի կազմակերպումը: Կովկասից Գոլոս գնացին Վարդան Թիրեաքեան (Հրաչի յայորդ մեծ եղբայրը, այժմ կուբանում) եւ իմ մօտիկ ընկեր (դպրոցականից մինչեւ վերջը) Ցակոբ Գարակէօզեանը, որ ռումբը ձգուած օրերին անձնասպան եղաւ, ոստիկանութեան դիմադրելուց յետոյ (Սրա կենսագրութիւնը եւ նկարը կայ «Դրօշակ»ում. ես եմ գրել կենսագրութիւնը)(6):

Ընդհանրապէս Բորիսին(7) քննադատում էին որ լաւ չէ կազմակերպել ցոյցի գործը եւ չուտ հեռացեր են Գոլոսից: Ես այն ժամանակ Կովկասում էի (Բաթում – Կուբան – Թիֆլիզ եւն.):

9· Որքան յիշում եմ, Ռոստոմի եւ Բորիսի յարաբերութեանց վատութիւնը սկսում է ծրնեւից: Ռոբիս ուզում էր «Դրօշակի» մէջ գեկավարի դեր ստանձնել, չէր հաւանում խմբագրութեան. իսկ Ռոստոմ, նրա եւ բոլոր նրա նմանների վրայ նայում էր իբրեւ հիւր եղող ընկերների եւ չէր ձգտում, որ տանտիրոջ տեղ անցնին. դրանից էլ առաջ գալիս էին սուր քննադատութիւններ եւ յարաբերութիւնների սառնութիւն:

10· Հրաչը, մեր պնդումների վրայ ամուսնացաւ իր նշանածի հետ (երկար տարիներ նշանուել էին) որ վառնա էր գտնւում. 1901ին էր, կարծեմ, եկաւ Կովկաս կնոջ հետ եւ յետոյ անցան Ոսկեհանք, այնպէս որ նշանուած վիճակի մէջ չգնացին, այլ իբրեւ ամուսնացածներ:

11· Լեոնավայր առաջին անգամ մտել էր Մարը(8) եւ բանտարկուել. նրա օգնական Բաթումից ուղարկեցինք Հատիկը (Մկրտիչ Հատիկեան, տրապիզոնցի), որ Գոլոսից դուրս էր եկել 1894–95ին եւ անձնական գործով էր զբաղում (մանր առեւտուր). ռուսահպատակ էր եւ արձանագրուել էր Նիքիթ Խատիկով անունով. լաւ վրացերէն գիտէր, որով կրնար վրացի ձեւանալ. պուրկաներ առինք նրա համար եւ իրեւ պուրկա վաճառող վրացի, մտաւ Կիլիկիա:

Իսկ 1898ին Ընդհ. ժողովում որոշուեց յատուկ գաւառախանատու կ. կոմիտէ. հաստատ յիշում եմ այդ Մարմնի անդամ ընտրուեցին Հրաչ, Գեւոս Սէրէմճեան, ուզէ եւ Մարը: 1898ի Ընդհ. ժողովի արձանագրութեան մէջ պէտք է լինին անունները(9):

Ալեքսանդրիայի Մարտիճը, ընկ. Լալայեանցը պիտի լինի, Մանթաշեւի գործի կառավարիչ. նա 1920ի Հոկտ.ին եկաւ Երեւան, կարծեմ փող բերեց(10): Բոլշեւիկների գալով մնաց Կովկասում. տկար էր. ուզում էր անցնիլ Ալեքսանդրիա՝ անցագիր չտըւին, չնայած որ Զեկայի նախագահ Ցինցադզէի մօտիկ բարեկամն էր: Ցինցադզէն եղել է Ալեքսանդրիայում քաղաքական փախստական եղած ժամանակ եւ այնտեղ բարեկամացել ու մտերմացել են: 1921ին Թիֆլիզում յաճախ պատահում էինք իրար եւ խօսում. լաւ դաշնակցական էր. լուռեցի էր, կարծեմ Դաեղ գիւղացի: Նրա կինը եգիպտուհի է, անպատճառ պէտք է գիտնայ ամուսնու կեղծ անունը: (Ինչ մեռաւ Կովկասում, որքան յիշում եմ 1922ին): Ո՛չ մի նօթ չունեմ. յիշողութեամբ գրում եմ այս բոլորը:

ԱՐԱՄ

Ց. Գ.— ՃՇԳՈՒՄ

Նամակս փակած էի արդէն, երբ ստացուեց «Դրօշակ»ի Նոյ.ի համարը(11), որի մէջ ընկ. Լեոնեանը ի միջի այլոց գրում է հետեւեալ տողերը.— «Բոնի միջոցներով դրամ հանգանակելու գործին դէմ էր Քրիստափորը, բայց երբ Գաւառախանատու Մարմինը հակառակ իր ձայնին (ընդ. իմն է) որոշում տուեց, նա ի հարկէ ենթարկուեց մեծամասնութեան որոշման:

Բայց ինչպէս ինքն էր պատմում, չափազանց զայրացած եւ կշտամբանքով, ընտրուած մարմինը մօտ 2–3 տարի մատը մատին չխփեց, իսկ որոշ գործեր, որոնք պիտի կատարուէին այդ գումարներով, բոլորովին կանգ էին առել. Քրիստափորը ստիպուած ինքը գործի անցաւ, որպէսզի յարգած լիճի կուսակցութեան որոշումը եւ այդ նպատակով էլ ծրնեւից մեկնեց Կովկաս, սակայն հենց սկզբից գործը գնաց չափազանց անյաջող:

Գործը բոլորովին նոր էր: Անտեղեակ Կովկասում դնուած ուժերին, Քրիստափորը չկրնացաւ իրեն բաղմապիսի մխիթարց անհամապատասխան եւ գործի համար միանգամայն անպէտք մարդկանցով»:

Ինչպէս արդէն գրել եմ, Քրիստափորը թէեւ հակառակ էր բռնի դրամ հաւաքելուն, բայց որոշումը տրուած է միաձայն, ուրեմն սխալ է ընկ. Լեոնեանի հաւաստումը թէ հակառակ իր ձայնին որոշում առնուած է:

1900 Մարտ ամսուան մէջ(1) որոշումը առնուեց եւ որուեց որ ամառը Քրիստափոր, Ռոստոմ գան Կովկաս եւ սկսենք գործը. Քրիստափոր ցանկանում էր ինք սկզբից ներկայ լինել, որպէսզի «սխալներ չարուեն». Աչոան ու ես վերադարձանք Կովկաս եւ ամբողջ 10 ամիս սպասեցինք, ո՛չ Քրիստափորը եկաւ եւ ոչ էլ Ռոստոմը (այս վերջինը իր դպրոցի գործին մէջ խրուել էր եւ չէր կարողանում հեռանալ Փիլիպէից): Ուշանալուն համար եթէ զայրացող մը կայ՝ Աչոան ու ես էինք: Էլի Աչոնը կուսակցական միջոցներով ապրում էր, իրեւ զէնքի պահեստը պահող, իսկ ես անձնական միջոցներով էի գլուխս պահում (անգործ էի եւ ազգականներից, ծանօթներից անձնական փոխառութիւն անելով էի ապրում դէչ վիճակի մէջ). եւ արդէն որոշեցինք պատճառաբանեալ հրաժարական տալ եւ քաշուել: Ուրեմն գործի ուշ սկսելու պատասխանատուութիւնը ընկնում էր նաեւ Քրիստափորի վրայ:

Սխալ է նոյնպէս այն «որ 2–3 տարի մատը մատին չխփեց ընտրուած մարմինը եւ Քրիստափորը ստիպուած ինքը գործի անցաւ.... եւ այդ նպատակով էլ մեկնեց Կովկաս եւն.»: Մարմինը անգործ նստել է ո՛չ թէ 2–3 տարի, այլ 10 ամիս, որի մեղքը ծանրանում էր Քրիստափորի եւ Ռոստոմի վրայ. Քրիստափորը ո՛չ թէ ստիպուած, այլ իր ցանկութեամբ գործի անցել էր եւ ո՛չ թէ «կուսակցութեան որոշումը յարգելու համար» Կովկաս եկաւ, այլ իրրեւ այդ մարմնի անդամ պարտաւորուած էր գալու: Սկզբից ի վեր, երբ նա 10 ամիս յետոյ 1901 Յունուարին(12) եկաւ Բագու, Աչոան ու ես իրա մօտ էինք. Աչոնը մինչեւ վերջն էլ մնաց եւ Մատթէոսին ընկերացաւ մինչեւ Մոսկուա. յետոյ ոստիկանութիւնից հալածուելով խոյս տուեց:

Քրիստափորը իմ դէմ զայրացած էր (գուցէ եւ Ռոստոմի, որ քնաւ չեկաւ կամ շատ ուշ եկաւ) որովհետեւ ես դէռ գործը չսկսած, մի քանի շատ լուրջ պատճառներով, որոնք ինձ վերապահեցի եւ որոնք անծանօթ մնացին Քրիստափորին, հրաժարուեցի Մարմնից եւ հեռացայ Բագուից ու գնացի Սոչի հաստատուելու: Պատճառներից մէկն էլ Լեոնեանի յիշածն է «չրկապատել էր իրեն բազմապիսի, միմիանց անհամապատասխան եւ գործի համար միանգամայն անպէտք մարդկանցով». ես կ'աւելացնեմ սրա վրայ, գործին անհամապատասխան՝ բռնած տակտիկան:

Իմ մեկնելուց յետոյ Մխրանին կանչել են (որքան ես գիտեմ Սաֆոյի թելադրութեամբ): Ես Մխրանին շատ լաւ ճանչում էի, նա գուցէ չգտնուար Մխրանական ժխորը ստեղծող, եթէ իմ հսկողութեան տակ մնացած լինէր, թէեւ սկզբից ֆանֆարոն էր եւ յիմար փառասէր:

***

Ի դէպ, ընկ. Աբրահամից (Գիւլխանդանեան) յաւած եմ, որ անցեալ տարի մեր չրջանը եկած ժամանակ, Քրիստափորի իմ դէմ բարկացած լինելը իրրեւ զէնք տուած է հակառակորդներիս բերանը: Սոֆիա եկած երեկոյին պանդոկին մէջ մի քանի ընկերների ներկայութեան երբ իր եւ իմ տարբերի խնդիր եղաւ, նա յայտնեց ի միջի այլոց որ ես աւելի տարեց եմ իրանից, որովհետեւ «Եւ 1901ին Գաւառախանատու Մարմնի անդամ էիր եւ Քրիստափորը քեզ մեղադրում էր, իրան մինակ ձգել հեռացել ես եւն.»: Ես անշուշտ այդ խօսքից չվիրաւորուեցի, ի միջի այլոց ասուած մի խօսք էր մտերիմ ընկերների չրջանում, բայց երբ ընկ. Աբրահամի մեկնելուց յետոյ (Բուլղարիայից), լսեցի որ ուրիշ քաղաքի մէջ հակառակորդներիս մէկը իրրեւ փաստ իմ դէմ ասել էր «որ նրան Քրիստափորն էլ հակառակ էր, ինչպէս մեզ պատմեց ընկ. Գիւլխանդանեանը», խոր կեղծով ցաւեցի, ոչ թէ ինձ դէմ մի զէնք տուած լինելուն համար, այլ ընկ. Աբրահամի լրջութեան պակասի համար: Քրիստափորը հակառակ էր նաեւ Զաւարեանին, Աւետիք Սահակեանին եւ ուրիշներին, բայց ոչ ոք թոյլ չէ տուել իրան այդ հակառակութիւնները խծբծանքի առարկայ դարձնելու կամ մեկը միւսը վարկաբեկելու: Քրիստափորը անախալական աստուած չէր, նա էլ ունէր իր թերութիւնները, մի քանի անգամ սուր ընդհարումներ էլ եմ ունեցել հետը յարաբերական եւ այլ խնդիրների չուրջը զուտ գաղափարական հողի վրայ (ուրիշներն էլ ունեցել են): Բայց իր առաւելութիւնները այնքան մեծ էին իր թերութիւններից, որ միշտ խոր յարգանք եմ տածել դէպի նա եւ այդ յարգանքից էլ դրդուած՝ Բենոյի, Վ. Շահպազի հետ գլուխ բերի նրա յուշարձանի գործը: Ցամենայն դէպս վայելուչ բան չէ 30 տարի առաջուայ ըսուած խօսքեր հակառակորդներին տալը: Ես մտածում էի ընկ. Աբրահամին մի քանի խօսք գրել այս մասին, բայց նախամեծար համարեցի լռելը. ի՛լ ղղուեցի պալքանեան ասէ–կոսէներից. հիմա Լեոնեանի

պրածը առիթ տուեց որ այս մի քանի տողը գրեմ քեզ· ուզում ես իրան ասա կամ ոչ։

9 Նոյ· ԱՐԱՄ

Ց· Գ·— *Ֆրխտափորի (իբրեւ Բիւրոյի անդամի կամ Բիւրոյի վարիչի) հետ հակառակութիւն ունեցեր ենք, Տրապիզոնի կոմիտէում, Բաթումի կոմիտէում և 1898ի Ընդհ· ժողովում յարաբերական հարցերի շուրջ· իսկ 1901ին «Փոթորիկ»ի սկսելուց առաջ, Բագուից հեռացել եմ եւ հրաժարուել իմ պնդումներով կազմըւած մարմնից, ի միջի այլ պատճառների, խուսափելու համար նրա հետ ընդհարուելուց։ Ցուցերիս մէջ երեւալու են վերի յիշած հակառակութիւնների պատճառները։*

Ցամենայն դէպս Փոթորիկը *փրկարար դեր կատարեց եւ նրան պարտական ենք հայ-քաթարական, եկեղեցիների գրաւման, եփրեմի արշաւանքի եւն· գործերի մէջ կուսակցութեան լայն չափով գործունէութիւնը։*

Ն·

(1) Նշուած տարիքներ եմ յիշողութեամբ վերարտադրուած այս թուականը սխալ է։ Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմնի ժողովը տեղի է ունեցած Ֆիլիպէ՝ 1901ի գարնան։

(2) Գարգ է որ այս թուականը եւս կը դառնայ հարցական։

(3) Վարդ Պատրիկեան (չշփոթել Ամերիկայէն Իզմիր գործիչ եկած Վարդ-Մանուշակի՝ ծանոթ Աբրահամեանի հետ, — տեսնել Նիհիթի, Ա· հատոր, ցուցակ անձնանուններու, էջ 293)։ Վարդոյի մասին տեսնել նաեւ, Ներկայ հատորիս մէջ, Ա· Մանավեանի նամակը Հ·Յ·Դ· 2րդ Ընդհ· ժողովին)։

(4) Կ'ակնարկուի 1897 Օգոստոսի Գոլոյ տեղորական գործունէութիւններուն (տեսնել Ա· հատոր, էջ 69–171)։

(5) Տեսնել 1896 Դեկտ· — 1897 Յունուարի կովկասեան Ռայոնական ժողովի արձանագրութեանց ամփոփումը՝ Ներկայ հատորիս մէջ (էջ 29–34)։

(6) Ցանգ Գարակէօզեանի մասին տեսնել Ա· հատոր՝ էջ 172։

(7) Բաքիս, — Խաչատրեան Սմբատ։ Տեսնել Ա· հատոր, ցուցակ անձնանուններու, էջ 295։

(8) Մար, — Մար-Շիմօն, Տէր Մարտիրոսեան Միհայէլ։ Տեսնել Ա· հատոր, ցուցակ անձնանուններու, էջ 298։

(9) Բ· Ընդհ· ժողովին՝ Լեռնավայրի Գատ· կ· կոմիտէի անդամ ընտրուած էին Հրաչը, Մարբ եւ Աբգար Ռշտունին (Միքրզեան Ցովսէփ, — տեսնել Ա· հատոր, ցուցակ անձնանուններու, էջ 290)։ Այս մասին տեսնել Ներկայ հատորը՝ էջ 67։

(10) Արդ՞օ՞ք։ Կը մնայ ճշդելի։ Մեր կարծիքով, 1917ին Ամերիկա գաղուող եւ երկար տարիներէ ի վեր յեղափոխական աշխոյժ գործունէութենէ ձգուած Աշոտ Մարբին Մուրատեանը (տեսնել Ա· հատոր, Մարբինի թղթածրարը՝ էջ 7–119, եւ ի մասնաւորի Արտաւազդ Հանըմեանի կ 17–1 ճամակը՝էջ 117) եւ Ա· Համշէոթեանի պատերազմի շրջանի նշխատասի ծանօթ ընկերներէն՝ Ա· Լալայեանցը (տեսնել Ա· հատոր ցուցակ անձնանուններու, էջ 295) չեն կրնար միեւնոյն աձգ եղած ըլլալ։ Մարբին Մուրատեան աբեմտահայ է՝ իր թղթածրարի բովանդակութենէն դատելով, մինչ Լալայեանցը — կ'ըսուի — լռահայ։

(11) Տեսնել ԴՐՕՇԱԿ, 1929 Նոյեմբեր։ Այս թուականէն հետեւցուցած ենք որ Աբամ Ցակոբեանի ճամակը պէտք է գրուած ըլլայ 1929ի վերջը կամ 1930ի սկիզբը (տեսնել ծանօթագրութիւն, էջ 88)։

(12) Թուականը կը մնայ ճշդելի, թէկուզ նախորդները։

2Բ.— ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՑ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒՆ

Նամակի չափ (մեծ) սովորական կրկնակ թուղթի վրայ, չորս երես։ Ձեռագիր (խմորատիպ)։

Ընկերնե՛ր,

Հայ Յեղ· Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմնի որոշումներէն, որոնք տեղի ունեցան ներկայ տարուայ Մայիսին, կը հաղորդենք ձեզ ի գիտութիւն եւ ի հարկին նաեւ ի կիրառութիւն հետեւեալ կէտերը·

1.— *Հաշուետուութեան վերաբերմամբ կամքը ներկայացնող Մարմինը կարեւոր համարեց յիշեցնել բոլոր մարմիններուն, որ ըստ Ընդհանուր ժողովին ընդունուած դրութեան համաձայն ներկայացնել իրենց հաշիւները՝ պատկանած Բիւրոներուն։*

2.— *Ժողովը նկատելով, որ չնայած Ընդհ· ժողովի վճռին որով կազմակերպութեան բոլոր անդամները կը պարտաւորուին ամսական կամ տարեկան որոշ տուրք վճարել Դաշնակցութեան, չատ մը դաշնակցականներ եւ նոյնիսկ կոմիտէներ չեն կատարեր իրենց այդ պարտականութիւնը, որոշեց յանձնարարել Բիւրոներուն իրենց տրամադրելի միջոցներով գործադրութիւն տալ այդ տուրքին։*

3.— *Որոշուեցաւ առաջարկել երկրէն դուրս գըտնուող կոմիտէներուն, որ իրենց չրջանի պատգ· ժողովներուն դնեն կազմակերպութեան օրկանի (Դրօշակի) տուրքի հարցը եւ տեղական պայմաններու համաձայն որոշ կարգադրութիւն ընեն այդ մասին։*

4.— *Ժողովականներու մի մասի կողմէն տրամադրութիւն յայտնուելով քննութեան ենթարկել Ընդհ· ժողովի գծած տաքտիկը, ժողովս, համաձայն Ընդհ· ժողովի արձանագրութեան 63րդ· յօդուածի, ներկայիս մէջ պատերազմի կամ քաղաքական անկանկալ տագնապի չնախատեսուած բացառիկ պարագաներու մէջ չգտնուելով, իրաւունք չզգաց փոփոխութիւն մտցնել Ընդհ· ժողովի տաքտիկի վճիռներուն մէջ։*

5.— *Ժողովը լսելով Բիւրոներու բացատրութիւնները Ընդհ· ժողով չկարենալ հրաւիրելուն մասին, տեսաւ որ այդ պայմանները իսկապէս արգելք են մինչեւ իսկ մօտ ապագային Ընդհ· ժողով գումարելու, ուստի որոշեց այդ հարցը բաց թողնել, մինչեւ առիթ կուգան աւելի հնարաւոր պայմաններ եւ կամ պահանջ կը դրուի Ընդհ· ժողովին ձայն ունեցող մարմիններու մեծամասնութեան կողմէ։*

6.— *Որոշուեցաւ յանձնարարել կազմակերպութեան բոլոր մարմիններուն, որ, ուր հնարաւորութիւն կայ, առանց վնասելու Կազմակերպութեան ընդհանուր մուտքին եւ կամ զուտ յեղափոխական հաստոյքներուն, առանձին ժողովարարութիւններ ընել եւ անդամավճարներ սահմանել «Հայ յեղափոխական կարմիր խաչ» անունով, եւ առաջ եկած արդիւնքը՝ առանց երբեք խառնելու կազմակերպութեան ընդհանուր մուտքին մէջ, յատկացնել հայ յեղափոխական բանտարկեալներու եւ իրենց յեղափոխական գործունէութեամբ աշխատութեան անկարող կամ անգործ մնացած կարօտեալներուն օգնելու, խորութիւն չդնելով կուսակցութիւններուն մէջ։*

7.— *Ի նկատի ունենալով, որ մի քանի չրջաններու մէջ մարտական խումբեր հիմնելու չափող փորձեր եղած են, որոշեցաւ վերստին յանձնարարել կազմակերպութեան բոլոր մարմիններուն, մանաւանդ երկրի սահմանակից չրջաններուն, աւելի ուժ տալ Ընդհ· ժողովի այդ վճռին եւ նոյնիսկ ի հարկին ընդունակ մարդիկներ նշանակել։*

8.— *Աչքի առաջ ունենալով, որ հակառակ Ընդհ· ժողովի վճռին, դեռ եւս շատ տեղեր պատգամաւոր· ժողովներով չեն մշակուած ու սահմանուած կոմիտէներու եւ խմբերու ներքին կանոնագիրը, որոշեցաւ ա) այս մասին եւս ստիպողաբար յանձնարարել կեդր· կոմիտէներուն եւ բ) խնդրել որ հնարաւորութեան չափով խուսափին տեղական բարդ ծախսերէ եւ անպայման որոշ քանակութեամբ օժանդակեն կենդանի գործին։*

9.— *Ի նկատի ունենալով որ երկրէն դուրս եղած են կոմիտէներ, որ տարիներով ոչ մի չօշափելի գործունէութիւն եւ օգուտ չեն ցոյց տուած Դաշնակցութեան եւ ընդհակառակը երբեմն վնասեր են կազմակերպութեան բարոյական հեղինակութեանը, վճռուեցաւ յանձնարարել Բիւրոներուն եւ կեդր· կոմիտէներուն, առանձին պահանջներ դնել այդ կարգի մարմիններու վրայ։*

10.— *Ժողովը ցաւօք սրտի լսեց, որ ի զուր ժամանակ վաճառութեան են յանգած Նոր-Հնչակեան կուսակցութեան հետ միանալու համար «Զէյթունի» միջոցաւ վերսկսուած բանակցութիւնները, որովհետեւ «Զէյթունը» ցարդ չէ կարողացած անոնց յարգել տալ կայացուած նախնական պայմանները։ Այսպէսով ժողովին պարզուեցաւ, որ Նոր-Հնչակեան կուսակցութիւնը իր արդի կազմին մէջ յեղափոխական տեսակէտով կը մնայ նոյն անվստահելի մարմինը, ինչպէս որ էր առաջ։*

11.— *Որպէս զի Դաշնակցութեան ժամանակը ու սուղ միջոցները ի զուր չվատնուին, որոշուեցաւ առաջ յետոյ միութեան կամ համերաշխութեան նոր առաջարկներով զբաղուիլ միայն այն ժամանակ, երբ առաջարկն ու առաջարկողները լուրջ եւ անկեղծ լինելու համոզումը կը ներկայացնեն։*

12.— *Ժողովը լսելով Պուրկազի մէջ Դաշնակցութեան պատկանած զէնքերու դոզութեան (100 հրացան եւ 20·000 փամփուշտ, 8·000 ֆր· արժէքով) խնդրի մանրամասնութիւնները, լիազօրութիւն տուաւ Վիշապի Գատ· Մարմնին վերջնականապէս ճշդել բուն յանցաւորները եւ պատիժները անօրինել։ Ժողովը գոհութեամբ տեղեկացաւ, որ ծախուածներէն երեսուն (30) հրացան յետ առնուած է եւ 5·000 փամփուշտին կազմակերպութիւնը տիրացած է։*

13.— *Որոշուեցաւ յանձնարարել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներուն, որ իրենց չրջաններուն մէջ եղած կազմակերպութեան ռազմամթերքի եւ բոլոր զոյքերու մանրամասն ցուցակը կազմեն։*

Հ· Ց· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
(Կնիք Արեւմտեան Բիւրոյի)

Ընկերնե՛ր,

Հրաւիրելով ձեր ուշադրութիւնը ներկայ չրջաբեականի կէտերէն 1, 2, 3, 6, 7, 8րդ·ի կիրառութեան վրայ, Բիւրոյի կողմէն հետեւեալը կ'աւելցնենք 9 եւ 13րդ· որոշումներու մասին։

Երկրէն դուրս «կոմիտէ» կոչուած մարմինները այսուհետեւ Դաշնակցութեան կոմիտէ պիտի ճանչցըւին միայն այն ատեն, երբ բացի տեղական գործերէն՝ այդ մարմինները որեւէ նկատելի օժանդակութիւն ցուցնեն Կազմակերպութեան՝ դրամով, զէնքով կամ կարող գործիչներ հայթայթելով։

Կազմակերպութեան զոյքերու ցուցակը կազմելու առեն կը խնդրենք խնամքով յիշատակել ոչ միայն կազմակերպութեան սեփականութիւնը եղող իւրաքանչիւր առարկայ՝ այլ նաեւ անոնց իւրաքանչիւրին ո՞ր, որո՞ւ քով, որո՞ւ պատասխանատուութեամբ եւ ե՞րբ յանձնուած ըլլալը։

3Ա.— ԿՈՉ ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՑԵՐԻՆ

Տպագրուած 21x27 սմ· չափի թուղթի վրայ, երկու երես։

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ

Կատարուեց նոր ոճիր…

Ռուս կառավարութիւնը, բարձրագոյն հաւանութեամբ, առանց մեր եկեղեցու ներկայացուցչի գիտութեան անգամ, աւազակօրէն յափշտակեց այն բոլորը, ինչ համաբուում էր այդ եկեղեցու անձեռնմխելի սեփականութիւն՝ դեռ 1836ի կանոնագրութեամբ։

Մեր սեւաւոր պատմութիւնը դարձեալ բոլորից իր այն չրջաններից մէկը, երբ մեր դարաւոր աչխատանքի ու զոհաբերութիւնների արդիւնքը յանձնում ենք օտարին։ Հին ցաւ է այդ, հին անարգանք… Դարերի ընթացքում՝ այնքան դիչատիչներ, — արաբ, թաթար, մոնղոլ, սելջուկ, — մին միւսիետեւից յօշոտեցին մեզ, այժմ էլ տանկի ու քերդի հետ՝ երկգլխան արծիւն է քաղել մեր ուսին, քերքում է մեր կուրծքը, հրճուում է մեր տանջանքի ճիչով, մեր անզօր հառաչանքներով։

Ամբողջ մի դար է, մահմեդական զօրութիւնների

դէմ կռուելու համար՝ մենք տուեցինք ռուսին մեր լաւագոյն ուժերը, աջակցեցինք նրան, խաչ ու խաչվառով վազեցինք նրա առաջ, նրա սուրը համբուրեցինք եւ մեր գլխին դրինք: Եւ ցարերի հանդիսաւոր խոստումներ, հրովարտակներ, իրաւունքներ, արտօնութիւններ «սիրելի հայ ժողովրդին»... Մեզ ասացին, որ ցարի խօսքը՝ օրէնք է, հրովարտակը՝ սրբութիւն: Արդի՞նքը... մեր այժմեան արտասուելի կացութիւնն է. հիւսիսից լոյս ու արդարութիւն էինք սպասում, գալիս է կեղտոտ ջրերի լայնածաւալ մի հեղեղ, որ իր պղտոր ծփանքներով խեղդում է այն ամէնը, ինչ որ գեղեցիկ է եւ արդար:

Եւ ինչո՞ւ այսպէս: Ինչո՞ւ այս աւերածը, այսքան բռնութիւնները մեր գլխին. ումի՞ց էր վախենում ռուս կառավարութիւնը, ո՞վ սպառնաց նրա իշխանութեանը:

Հայ հոգեւորականութի՞ւնը... բայց կառավարութիւնը վաղուց է վարւում նրա հետ, ինչպէս իր համազուրկ ստորադրեալի հետ:

Հայոց կաթողիկո՞սը... այդ վատաբախտ ծերունին, որ ուխտադրուժ կառավարութեան ճանկերում ոչ թէ բողոքելու, այլ նոյնիսկ արտասուելու իրաւունքից էլ զուրկ է:

Հայոց բուրժուազիա՞ն... այդ թուլամորթ ու ուժնէգատ(1) տարրը, որ մի գերագոյն արհամարհանք է տածում դէպի ազգային–հասարակական պարտաւորութիւնները:

Հայ ժողովո՞ւրդը... այդ խեղճ ու անճարակ մասսան, որ յայտնի է իր հաւատարմութեան զգացումներով դէպի կայսերական գահը:

Ոչ մէկը եւ ոչ միւսը:

Ռուս բռնապետութեան ձգտումն է՝ կնքել հայի հարիւրաւոր տարիների պատմութիւնը, վերջ տալ նրա ազգային ինքնուրոյնութեան:

Միեւնոյն հայացինջ ծրագիրն է, որ գործադրւում է մաս–մաս, անողորմ հետեւողականութեամբ:

Ելեկին դպրոցները — համատարած խաւարի մէջ պլպլացող այդ միակ լոյսը:

Փակեցին բարեգործական, հրատարակչական ընկերութիւնները, փակեցին անգամ գրադարանները:

Ճնշեցին, տրորեցին հայի լեզուն, պատիւն ու արժանիքը: Ամէն բան անարգուեց, սրբապղծուեց:

Ազգային գրականութի՞ւն չմնաց. անապատում տնկուած բոյսի է նա նման, որի արմատները ամէն օր կրծում են մոլի ռուս պարապիտները(2):

Ինչի՞ ազատութի՞ւն չմնաց. դաւանափոխութեան եւ կրօնական զազրելի հալածանքի ասպարէզ դարձրին խաղաղ Արարատեան աշխարհը:

Բաւական չէր այդ. պէտք էր հարուածել ժողովրդի ամենանուրբ, ամենազգայուն նեարդին — նրա անտեսութեանը. հայի արցունքով ոռոգուած հողերը սկսեցին խլել եւ ռուս եկուոր գաղթականներին յանձնել: Այժմ էլ ահա տեղի է ունենում ամենածանր եւ ամենաստոր հարուածը — յափշտակում են մեր եկեղեցու սեփականութիւնը:

Ի՞նչ պէտք է անել...

Մի անգամ գոնէ համարձակուենք մեզ խեղդող իրականութեանը նայել բաց աչքով, բաց ճակատով, մի անգամ գոնէ ըմբռնենք մեր սեփական պատմութեան տրամաբանութիւնը, հասկանանք մեր չուրջը դարձող իրերի բնական ընթացքը:

Զգողջեցինք, լուսեցինք տարանք անարդար հարուածները, սողացինք բռնաւորի ոտքերի տակ, համբուրեցինք նրա բիրտ բռունցքը, եւ մեր գլխին իջնող հարուածները կրկնապատկուեցին, մեր կոկորդը սեղմող երկաթէ օղակը աւելի նեղացաւ, մենք մեռնում ենք անպատիւ, խայտառակ մահով:

Չհասա՞ւ արդեօք անվհատ բողոքի ժամը, երբ ամենատկար զոհն անգամ, իրրեւ գերագոյն արտայայտութիւն իր անկողոպտելի իրաւունքի, ցասումով ըմբոստանում է իր դահիճների դէմ...

Հերի՛ք է, որքան օրօրուեցինք «խոհեմութեան» մեղեդիներով: Ինչպես ու ազնիւ անխոհեմութիւնը մինչեւ աւելի գեղեցիկ ու օգտակար է եղել:

Բողո՛ք հայութեան բոլոր անկիւններում, ուր մըտածող մի գլուխ կայ եւ ըմբոստացող մի հոգի:

Թող իրրեւ բողոքի արտայայտութիւն՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետը հրաժարական տայ եւ խզէ ամէն յարաբերութիւն հայ եկեղեցու եւ ռուս կառավարութեան միջեւ:

Թո՛ղ հայոց բոլոր եկեղեցիները փակեն իրենց դռները, իրրեւ սգի նշան:

Թո՛ղ ժողովուրդը կազմակերպուած ցոյցերով ու հանրագրերով հասցնէ բողոքի ձայնը կենտրոնական կառավարութեան:

Թո՛ղ, վերջապէս, երիտասարդութեան զգայուն տարրը, իրրեւ արտայայտիչ ժողովրդի ցասման, կազմակերպուի անհաչտ կռուի համար: Գո՛ւմ ամէն տեղ եւ բոլոր միջոցներով բռնապետութեան վայրագ ներկայացուցիչների դէմ, որոնք մի–մի պատուհաս են դարձել մեր դժբախտ երկրի համար:

Ծո՛յց տանք ուխտադրուժ բռնապետութեան, որ նա չէ կարող տեւողաբար ու անպատիժ կերպով խաղալ մի ազգի ճակատագրի հետ:

Ծո՛յց տանք աշխարհին, որ երկչոտ, անզգայ ըստրուկներ չենք, որ մենք եւս ընդունակ ենք դիմադրելու, երբ ոտնահարում են մեր անկապտելի իրաւունքները:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՑԵ՛Ր

Բողոքը բոպէի արհաւիրքների դէմ անհրաժեշտ է, բայց բաւական չէ: Մենք պարտաւոր ենք, իրրեւ գիտակից ազգ, աւելի հեռուն նայել եւ ներկայի փորձութիւններից քաղել հրահանգներ ապագայի համար:

Մեր գլխին տեղացող վերջին հարուածները աւելի քան երբեւիցէ հրահանգում են մեզ լուրջ անդրադառնալ մեր ընդհանուր ազգային իրականութեան վրայ:

Ո՞րն է այդ իրականութիւնը:

Ասիական դեսպոտներ(3), մինը միւսից ահաւոր, մինը միւսից քստմնելի, ասես նախնական մի համաձայնութեամբ՝ ձգտում են ջնջել մեզ, իբրեւ ուրոյն, ազգային գոյութիւն:

Ջնջման միջոցները յաճախ տարբեր են, բայց նպատակը մի է. ցար եւ սուլթան հաւասար խանդով են մղում մեր աւերածի գործը:

Բռնութեան ռեժիմը, — տիեզերական ծանօթ օրէնք է, — վաղ թէ ուշ ծնում է հակազդեցութիւն, բողոք ու կռիւ: Սահմանից այն կողմը, Սասունի ու Մուշի բարբարութիւնների վրայ, Տաւրոսի գագաթներում, մեր եղբայրները չխուսափեցին այդ դժնդակ օրէնքից, — նրանք վեր բարձրացրին բռնապետութեան նետած ձեռնոցը եւ 15 տարուց ի վեր մղում են սոսկալի, անհաւասար կռիւը՝ այնտեղ, ուր պատմական իրաւունքը կապուած է արդարութեան յաղթանակի եւ վրէժի հատուցման հետ, այնտեղ, ուր անթիւ կորած գերեզմաններ դեռ մռնչալով խօսում են մեր նուիրական դատից...

Նրանք կռւում են, տոգորուած այն գիտակցութեամբ, որ մի անկիւն է պէտք բազմաչարչար հայութեանը, մի ազատ անկիւն, ուր նա կարողանայ հանգիստ առնել դարերի անդադրում հալածանքներից եւ ի կատար ածել պատմութիւնից ստանձնած՝ քաղաքակրթական իր բարձր մխսխան(4):

Մի ազատ անկի՛ւն... Ժամանակն է, գերագոյն ժամանակը, որ ամէնքս տոգորուենք նոյն գիտակցութեամբ եւ մեր սրտի բոլոր խանդով գրկենք Տաճկահայաստանի արիւնոտ դաշտը:

Տասնըհինգ տարուայ ընթացքում շատ բան կարող էինք անել ի նպաստ այդ դատի, շատ քիչ արեցինք:

Տպչնապների, յեղափոխական գոռ պայթիւնների միջոցին Թոյլ արձագանգ միայն տուինք մեր եղբայրների օրհասական կոչին:

Եւ հայոց ազատութեան կռիւը Թիւրքիայում երբեք չունեցաւ ցանկալի սլացքը, նա մնաց կցկտուր ու անդամալոյծ:

Գաւեանք անցեալի մեղքը, այժմ, երբ ասդին այլեւս կորցնելու ոչինչ չի մնում, երբ ռուս կառավարութիւնը վայրագ փութկոտութեամբ ջնջում է ազգային ամենանուիրական ստացուածքները:

Գաւեանք հին մեղքը, եւ Գալիլիենեան խնդիր ուժի դէմ կռուելով հանդերձ՝ երբեք չմոռանանք, աչքից չթողնենք այն հսկայական, արիւնոտ դրաման, որ խաղացւում է սահմանի միւս կողմը, երբեք չմոռանանք այն սրբազան կռակը, որ թողել են մեզ մի քանի սերունդ գիտակից հայեր... Այնտեղ եւս, սահմանի միւս կողմը, տարածւում է հիւսիսային բռնապետի մահաբեր թաթը: Այնտեղ էլ ցարիզմը տարիներից է վեր դաւ է նիւթում հայ ժողովրդի դէմ: Նա՛ է խրախուսում հայերի մասսայկին(5) սրածութիւնները: Նա՛ է արգելք լինում հայկական ռեֆորմների(6) իրականացման:

Կռիւը, ուրեմն, թիւրքաց լծի դէմ, միաժամանակ կռիւ է ցարի քաղաքականութեան դէմ, նրա հայակործան ախորժակների դէմ:

Գաւե՛նք հին մեղքը, հայրենակիցներ, դէպ այժմ մեկնե՛նք մեր բազուկները կռուող եղբայրներին, խմբովին ներշնչուե՛նք նրանց իղձերով եւ ոյժ տանք, զօրացնե՛նք հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնը, որ անբաւ զրկանքների ու փորձութիւնների միջով առաջնորդում է դէպի յաղթանակ:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՆԿԱԽ ԿՈՄԻՏԷ

Օգոստոս 1903 թ.
Կովկաս

(1) Ցրտնսեր բառ, — ուրացող, ուխտադրուժ:
(2) Ցրտնսերէն բառ, — մակաբոյծներ:
(3) Ցրտնսերէն բառ, — բռնակալներ:
(4) Ցրտնսերէն բառ, — առաքելութիւնը:
(5) Ցրտնսերէն բառ, — զանգուածային:
(6) Ցրտնսերէն բառ, — բարեփոխումներու:

ՅԻ.— ՈՉ–ՌՈՒՍԱՀՊԱՏԱԿ ՀԱՑԵՐՈՒՆ

Տպագրուած 21x27 սմ. չափի պաշտօնաթուղթի վրայ, երկու երես: Առաջին էջին վերը՝ զինանշան եւ Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ — ԱՐՏԻՄՏՆԱՆ ԲԻՒՐՕ վերտառութիւն:

18/5 Յունուարի 1904, Ժընեւ

Յարգելի հայրենակիցներ,

Ցայտնի է Ձեզ, որ Ռուսիոյ նախարարական խորհուրդը իր Յունիս 12ի նիստին մէջ որոշած է յարգուներս գրաւել հայ եկեղեցապատկան կալուածները, ըստ նոր տնօրինութեան՝ պիտի կառավարուին այսուհետեւ պետական կալուածներու նախարարութեան կողմէ: Իսկ կալուածներէն ստացուած հասոյթները պիտի յատկացուին ծխական եւ ուրիշ կարգի դպրոցներու պէտքերուն եւ այդ ծախքերէն մնացած դումարները միայն պիտի յանձնուին համապատասխան եկեղեցիներուն ու վանքերուն:

Յունիս 12ի կարգադրութիւնը, խլելով հայ կղերի ձեռքէն եկեղեցապատկան կալուածներու վարչութիւնը, ո՛չ միայն կը խախտէ Հայաստանեայց Եկեղեց–

ւոյ իրաւունքները ազգային գոյքերու կառավարութեան խնդրոյն նկատմամբ, այլեւ կը հանդիսանայ իրրեւ նորատեսակ յափշտակութեան ձեւ մը 100 միլիոն րուբլի արժէքաւոր հայ ազգային ստացուածքներու: Դժուար է ուրիշ կերպ անուանել ռուս նախարարներու որոշումը, քանի որ «հայ ծխական» անուանուած դպրոցները, որոնց գոյութեան պահպանման համար պէտք է ծախսուի կալուածական հասոյթներու մեծագոյն մասը, չունին գրեթէ ո՛եւէ «հայ» ազգային եւ կրօնական նկարագիր: Բաւական է միայն յիշել, որ այդ վարժարաններու ուսուցիչներէն չատերը չեն պատկանիր հայ ազգութեան, որ հայերու հետ միասին ոչ-հայ երեխաներ եւս կը յաճախեն այդ վարժարաններէն մեծ մասը, ուր հայոց լեզուի ու կրօնի դասաւանդութիւնը դարձած է սոսկ ձեւականութիւն մը: Ռուսաստանի «հայ ծխական դպրոցները» իրենց ներկայ դրութեան մէջ կը հանդիսանան ո՛չ թէ իրրեւ կրթական հիմնարկութիւններ, այլ իրրեւ ռուսացման նոր ձեւի մը հիմնարկութիւններ, որոնք կը ձգտին ոչնչացնել հայութիւնը իր իսկ սեփական միջոցներովը: Բացի այդ, չկայ ո՛չ մի երաշխաւորութիւն, թէ ռուս պաշտօնեաները չպիտի համարեն «ծխական դպրոցները» համայն պետութեան ուսումնարաններ, ուր կը սովորին նաեւ մի քանի հայ մանուկներ, եւ հետեւաբար ո՛չ ոք կարող է վստահ լինել, որ հայ եկեղեցական կալուածներու եկամուտով ռուսական կառավարութիւնը չպիտի հոգայ իր իսկ սեփական պէտքերը:

Ահա թէ ի՛նչու Ծունիս 12ի որոշումը հայերու կողմէն հանդիպեցաւ միահամուռ դիմադրութեան: Ամբողջ հայ հոգեւորականութիւնը, իրեն գլուխ ունենալով եկեղեցւոյ ալեզարդ պետը, եւ համայն հայ հասարակութիւնը, առանց խորութեան կուսակցութիւններու, հասակի ու սեռի՝ որոշեցին չընդունիլ այս ապօրինի կարգադրութիւնը եւ բողոքել սանձարձակ կամայականութեան դէմ:

Կաթողիկոսը հեռագրով ու նամակներով աղերսեց կայսեր ի նկատի առնել իր բերած լուրջ բացատրութիւնները եւ յետաձգել յիշեալ որոշման իրագործումը: Սինոդի անդամները, թեմակալ առաջնորդները հրաժարական տուին, անհնարին գտնելով իրենց պաշտօնավարութիւնը ներկայ պարագաներու մէջ: Ռուսաստանի բոլոր քաղաքներուն եւ նոյնիսկ դիւղերուն հայ բնակչութիւնը արիւնահեղ ցոյցերով բողոքեց կատարուած աւազակութեան դէմ եւ մերժեց յանձնել կալուածները: Ռուսիոյ դարաւոր տիրապետութեան ընթացքին մէջ առաջին անգամն էր, որ Կովկասի մէջ հազարաւոր հայեր կոուեցան բռնակալութեան դէմ, իրենց թափած արիւնովն ու կեանքի գնովը պաշտպանելու համար հայ ազգային իրաւունքները:

Մերունի հայրապետին աղերսանքները մնացին ձայն բարբառոյ յանապատի: Հայ հոգեւորականութեան «զմբռնութիւնը» խորտակելու համար ռուսական Գլեւէի կառավարութիւնը նոր հրաման արձակեց, որով հոգեւորական պաշտօններու մէջ հաստատուելու համար նախապէս կը պահանջուի Կովկասի կառավարչապետին կամ նահանգապետներուն համաձայնութիւնը. ահա՛ մի պարագայ եւս, որ նոր տեսակի չինովնիկութեան կը վերածէ հայ հոգեւորականութիւնը, զայն կը դարձնէ կառավարութեան ձեռքին մէջ անվրէպ զէնք մը՝ անոր նպատակները իրագործելու համար: Ծողովրդին արդար բողոքը խեղդելու նպատակով՝ հայաբնակ գլխաւոր քաղաքները յայտարարուած են պինուորական դրութեան մէջ. փակուած են քիչ թէ շատ արժանաւոր դիրք բռնող թերթերը, աքսորուած են ու կ'աքսորուին բողոքի նշոյլ ցոյց տուող հայերը, կը հալածուին հայկական դատի կենդանի ներկայացուցիչ՝ տաճկահայերը... Այսպէս, բռնութիւնը ըրաւ, ինչ որ կրնար ընել:

Ֆաբէութեան միջոցաւ, մտրակի հարուածներու սարսափին տակ, զէնքի ուժով ձեւակերպուեցաւ Թղթի վրայ կալուածներու մեծ մասին փոխանցումը: Վարպետ պաշտօնեաները խորտակեցին էջմիածնի գանձարանը եւ Մայր Աթոռի դումարները փակեցին Երեւանի նահանգական գանձարանի մէջ:

Զրկուած ու կողոպտուած իր դարաւոր հարստութեան աղբիւրներու հասոյթներէն, հայ բարձր հոգեւորականութիւնը մատնուած է ծանր կացութեան. էջմիածնի ճեմարանը, թեմական դպրոցները պարտքով ու մանաւոր հասոյթներով է միայն որ կը պահպանուին:

Ոչ ոքի յայտնի է, թէ ուր պիտի յանգի սկսուած պայքարը:

Մերժելով ստանալ տէրութեան յափշտակած կալուածներուն եկամուտը, Ռուսաստանի մեր եղբայրները որոշած են չարունակել կռիւը:

Այս պարագաներուն մէջ պէտք է որ ուրիշ երկիրներու հայերն եւս մասնակից լինին ազգային չահերու պաշտպանութեան գործին:

Մէկ կողմ թողլով բողոքի այն ձեւերը, որ մինչեւ այժմ հայ գաղութներու այլեւայլ ժողովներն արտայայտեցին, ինչպէս եւ կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին ռուսաց դեսպանատան միջոցաւ ներկայացուցած զեկուցագիրը, մենք այս դրութեամբ կ'ուզենք առաջարկել բողոքի մի նոր միջոց ոչ-ռուսահպատակ հայերուն, այն է՝ ուշխատիլ կալուածական խնդիր դնել, Լահէի Միջազգային Ատեանին առջեւ:

Ռուսաստան գտնուող հայ եկեղեցական կալուածները, ինչպէս կը վկայէ նոյնիսկ ռուս կառավարութեան կողմէ 1836 թուին կազմուած յատուկ կանոնագրութիւնը (Պոլոժենիէ), կը կազմեն սեփականութիւնը համայն հայութեան լուսաւորչական եկեղեցւոյն, այսինքն բոլոր լուսաւորչական հայերուն: Ցիչեալ գոյքերուն մեծ մասը, հայ սրբավայրերուն անուանով գնուած են աշխարհքիս բոլոր անկիւնները ցրուած

բարեպաշտ հայերու անձուկ միջոցներովը: Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Տաճկաստանի հայերը նոյնչափ մասնակցած են այդ ազգային եկեղեցական հաստատութեան գումարման, որչափ եւ Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Հոլանտայի, Ռումանիայի, Ֆրանսայի, Ամերիկայի եւ այլ հեռաւոր երկիրներու հայերն ու անոնց նախահայրերը: Հետեւաբար այդ բոլոր հայերն ունին հաւասար իրաւասութիւն պահանջելու, որ յիշեալ գոյքերը դառնան իրենց վստահութիւնը վայելող մարմնոյ մը հսկողութեանն ու տրամադրութեանը տակ, որպիսին բոլոր հայերու համար կը հանդիսանայ ներկայիս մեզ էջմիածնայ Մայր Աթոռը: Հակառակ պարագային ազգային այդ ամբողջ հարստութիւնը բաժնուելու է բոլոր հայ եկեղեցական համայնքներու միջեւ:

Կալուածներու գրաւման փաստը կատարուելէ յետոյ, ահա այդ գատն է որ պիտի սկսին այսօր ոչ-ռուսահպատակ հայերը ռուս կառավարութեան դէմ. ադո՛ր մասին է որ պէտք է խորհին ու գործեն բոլոր հայերը:

Լուսաբանելով խնդիրը իրենց տեղական տեսակէտներով ու փաստերով, հանդիսանալով իրրեւ մի հաւաքական կրօնական մարմին, զանազան երկիրներու մէջ ապրող հայերը պէտք է պաշտպանեն իրենց չահերը, բան մը, որ ներկայ պարագաներուն մէջ կը լինի եւ ընդհանուր ազգային չահերու պաշտպանութիւն: Սակայն, պէտք չէ մոռնալ որ ոեւէ հետեւանքի հասնելու համար անհրաժեշտ է, որ իւրաքանչիւր մի երկրում հայերու չահերուն պաշտպանութիւնը յանձն առնէ այդ երկրի կառավարութիւնը, որը միայն կարող է դիմել Լահէի Բարձրագոյն Ատեանին պաշտօնապէս:

Իրագործելու համար այդ՝ անհրաժեշտ է խորհրդակցութիւն ու համաձայնութիւն ամէն մի երկրի հայութեան մէջ. պէտք է լուրջ, փաստաբանուած խնդրագիր ներկայացնել երկրի կառավարութեան եւ հաւաքել ըստ կարելւոյն չատ ստորագրութիւններ. ապա՛կէ զատ պէտք է նաեւ ընտրել վստահելի մարմին մը, որ կարենայ եռանդուն կերպով հարցն առաջ մղել:

Մեր կողմէն կրնանք հաղորդել, որ միջազգային իրաւաբանական խնդիրներուն տեղեակ անձեր յուսադրած են մեզ, որ յարուցուելիք խնդիրը կրնայ ունենալ որոշ քաղաքական հետեւանքներ, եթէ պետութիւններէն գոնէ մին (Անգլիա, Ամերիկա, Հոլանտա կամ մի ուրիշը) համաձայնի նախաձեռնարկ լինել:

Վստահ ենք, յարդելի հայրենակիցներ, որ ազգային այս հրատապ խնդրոյն առջեւ, մեկ կողմ թողլով կուսակցական բաժանումները, ամէնքդ պիտի գործէք ձեռք ձեռքի տուած, ընդհանուր ուժով պաշտպանելու համար մեր ընդհանուր ազգային չահերը:

Ես յուսայ եւ կը վստահի ձեր չրջահայեցութեան ու անկեղծ հայրենասիրական զգացմունքներուն վրայ՝

Հ. Ց. Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Ե.— Հ. Յ. Դ. ԵՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

Դաշնակցութեան երրորդ Ընդհանուր Ժողովէն (Սոֆիա, 1904 Փետրուար–Մարտ) Հ· Յ· Դ· կեդրոնական Դիւանին մէջ մնացած են հետեւեալ փաստաթուղթերը·—

ա·— «Զեկուցածքներ երրորդ Ընդհ· Ժողովի Ատենագրութիւններէն» կոմիտէներուն սահմանուած գլբֆոյկէն բազմաթիւ օրինակներ·

բ·— Կազմուած մէկ տետրակ՝ «Հ· Յ· Դ· երրորդ Ընդհ· Ժողովի արձանագրութիւն»: Տետրակը կը բաղկանայ 16x20 սմ· չափի միագիծ շուրջ 200 էջերէ· Ժողովի արձանագրութիւնը կը գրաւէ 152 էջ:

գ·— Արձանագրութեանց երկու տարբեր սեւագրութիւններ, նախորդի (բ·) բովանդակութեամբ:

դ·— Մէկ փոքր տետրակ՝ «Գ· Ընդհ· Ժողովի ծախսերը», բաղկացած 11x17 սմ· չափի էջերէ: Ձանազան էջերու վրայ կը գտնուին մատիտով արձանագրութիւններ գանձուած եւ ծախսուած գումարներու, պատգամաւորներու հաշուոյն կատարուած վճարումներու (ճամբու ծախս, պանդոկ, եւն·):

ե·— Սղագրական արձանագրութիւններ կարգ մը նիստերու, գրուած շատ արագ, հաւանաբար Ա· Վռամեանի ձեռագրով, — 4 Մարտի՝ 17 մեծադիր էջ, 13/26 Մարտի («Կովկասեան խնդիրներ»)՝ նոյն չափի 36 էջ, Սոֆոյի «Կրօնական դաշնակցութիւն» ճառը՝ 6 էջ: Ասոնցմէ այլ նիստերէ սղագրական արձանագրութիւններ չկան:

զ·— Ձանազան լիազօրագրեր՝ պատգամաւորներու տրուած, համապատասխան Մարմիններուն կողմէ (Թորգոմին եւ կայծակ–վաղարշակին՝ Սասնոյ Պատասխանատու կ· կոմիտէէն, Սամսոնին՝ Ատրպատականի կ· կ·էն, Փիոնեանին՝ Պալէանեան կ· կոմիտէէն, բժ· կիլիկեանին՝ Ատանայի կ· կոմիտէէն, եւն·):

է·— Բազմաթիւ նամակներ՝ ուղղուած Ընդհ· Ժողովին Դաշնակցութեան, բարեկամներու (Իզմիրլեան պատրիարք, Ղարախանեան վրդ·), ինչպէս նաեւ մարմիններու և գործիչներու կողմէ (Մելիք – Յ· Եսայեան, Պիոնեան, Կոմս, Իշխան, Իզմիրի կոմիտէ, բժ· Կիլիկեան, եւն·):

ը·— Տեղեկագրեր Մարմիններու, — Ատրպատական, Ամերիկա, Պալէանեներ, Ռոսկեհանէ (Իզմիր), Ռուսաստանի Ուսանող· Միութիւն, եւն·: Կը պակսին տեղեկագրերը Երկրի, Պոլսոյ և Կովկասի Մարմիններուն:

թ·— Գ· Ընդհ· Ժողովին կողմէ «մշակուած պահանջներ», ձեռագիր, բրէներէն եւ փրանսերէն լեզուներով:

ժ·— Հաշուական թուղթեր, գինական պահեստներու ծածկագիր ցուցակներ, նախահաշուի ձեռագիր եւ տպագրեալ տախտակներ, եւն·:

***

Ատենագրութեանց ամփոփումը պարունակող գլբֆոյկը եւ Ժողովի ամբողջական արձանագրութիւնը (տետրակ բ·) առանձին տալը պիտի յառաջացնէր աւելորդ կրկնութիւններ, ճանի առաջինը խաղուած է երկրորդէն եւ ամբողջութեամբ կը գտնուի անոր մէջ: Ուստի առաջին առթիւ պիտի հրատարակենք բ· տետրակը՝ «Հ· Յ· Դ· Երրորդ Ընդհ· Ժողովի արձանագրութիւնը», պարզապէս տարբեր տառերով տալով այն մասերը՝ որոնք նոյնութեամբ կը գտնենք նաեւ հրատարակած եւ մարմիններուն սահմանուած գլբֆոյկին մէջ:

Հասկնալի է անշուշտ մարմիններու հնգամեայ տեղեկագրերու կարեւորութիւնը՝ ամբողջական գաղափար մը կազմելու համար համապատասխան շրջաններու 1899–1903 տարիներու գործունէութեան, դժուարութեանց եւ իրականացումներուն մասին: Եւ այս իմաստով՝ խորապէս ցաւալի է թղթածրարին մէջ բացակայութիւնը Պոլսոյ, Դուրան–Բարձրաւանդակի եւ վասպուրականի նման հիմնական նշանակութիւն ներկայացնող շրջաններու տեղեկագրերուն՝ հաւանաբար կորսուած ի սպառ: Մնացեալ շրջաններէն (տեսնել բ·) պիտի տանիմ տեղեկագրեր կամ տեղեկագրերու մասեր, ըստ նիւթի կարեւորութեան եւ Դաշնակցութեան Պատմութեան համար ներկայացուցած նշանակութեան:

Ընդհանուր Ժողովին ուղղուած կարգ մը ճամակներ եւ լիազօրագրեր, իրենց վաւերագրական եւ պատմական արժէքով, պիտի կարենանք յստակացնել ժամանակաշրջանի մը մտայնութիւնը եւ մտածումները՝ երրորդ Ընդհանուր Ժողովի մասին մեր ծանօթութիւնը դնելով ընդհանուր մթնոլորտի մը հարազատ պարունակին մէջ:

Պարագայաբար, կրնանք տալ նաեւ թղթածրարներէն առնուած հաշուական կամ այլ վաւերաթուղթեր:

***

Հ· Յ· Դ· երկրորդ Ընդհ· Ժողովը որոշած էր՝ որ Կուսակցութեան գերագոյն յաջորդ համագումարը տեղի պիտի ունենար 1900ի վերջաւորութենէն առաջ: Պայմաններու բերումով, սակայն, Բիւրոները չկրցան իրականացնել այդ որոշումը եւ, Ընդհ· Ժողովին տեղ, 1901ի գարնան Փիլիպէի մէջ տեղի ունեցաւ Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի Ժողովը, մասնակցութեամբ երկու Բիւրոներու եւ Վիշապի ու Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմիններու ներկայացուցիչներուն: Գիտենք՝ որ այդ Ժողովին մէջ որոշուեցաւ ձեռնարկել «Փոթորիկ»ի (բռնի հանգանակութեան) գործին, Պատասխանատու Մարմինները լրացուեցան նոր անդամներով, առաջին անգամ՝ տրուեցաւ Սուլթանի մահափորձին սկզբունքային որոշումը (իրականացումը կապուած էր «Փոթորիկ»ի յաջողութեան հետ), եւ ընդհանրապէս՝ Դաշնակցութեան զանազան շրջաններու յետագայ գործունէութեան կապակցութեամբ տրուեցան կարեւոր որոշումներ (տեսնել Արամ Ճակոբեանի պատասխանները Ս· Վրացեանի հարցումներուն, էջ 94–98):

1903ի կէսերուն ժամանակը եկած կը նկատուէր արդէն եւ, Յուլիսի մէջ, մարմիններուն ուղղուած գաղտնի շրջաբերականով մը, երկու Բիւրոները Ընդհ· Ժողովի համար նկատի կ'ունենային նոյն տարուան Հոկտեմբեր ամիսը, դրկելով միաժամանակ Ժողովի օրակարգը: Գործնական դժուարութիւնները սակայն հիչ մը եւս ուշացուցին Ընդհ· Ժողովի գումարումը՝ որ ի վերջոյ տեղի ունեցաւ Սոֆիայի մէջ՝ 1904ի Փետրուար եւ Մարտ ամիսներու ընթացքին:

Ստորեւ այդ շրջաբերականը, որ տպագրուած է 23x30 սմ· չափի բարակ թուղթի մը երկու երեսներուն վրայ:

Գաղտնի

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓոԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒՆ

(ՇՐՋԱՔԵՐԱԿԱՆ–ՆԱՄԱԿ)

Ընկերներ,

Համաձայն վերջին Ընդհանուր Ժողովի որոշման՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հետեւեալ Ընդհանուր Ժողովը տեղի պիտի ունենար ոչ ուշ քան 1900 թուի վերջերը: Սակայն չարք մը աննպաստ եւ արգելափակ պայմաններ 1898էն ի վեր արգելք հանդիսացան Ընդհանուր Ժողովին գումարման, որուն փոխարէն տեղի ունեցաւ 1901ին՝ կամք ներկայացնող մարմնի նիստը:

Թողնելով Ժողովի այսչափ ուշանալու պատճառների մանրամասնօրէն պարզելը առաջիկայ Ընդհանուր համախմբման՝ այժմ, հասունցած պահանջի եւ կարելիութեան առջեւ, երկու Բիւրոները նախաձեռնութիւն կը ստանձնեն ձեռնարկել Հ· Յ· Դաշնակցութեան Գ· Ընդհանուր Ժողովի գումարման: Ասոր հետ միասին, նկատի ունենալով որ կազմակերպութեան զանազան մարմիններ՝ պնդելով Ընդհանուր Ժողով հրաւիրելու կարեւորութիւնը, վերջերս ուղարկեր են Բիւրոներուն՝ Ժողովին առաջարկելիք չարք մը հարցեր, մենք, համաձայն վերջին Ընդհանուր Ժողովի ատենագրութեան 63րդ յօդուածի տրամադրութեան, այժմէն իսկ հնարաւոր կը համարենք առաջարկել ձեզի քննութեան հարցերուն ցանկը:

Վերջին Ընդհանուր Ժողովի ատենագրութեան հաստատն, Ժողովի գումարման մասին կոմիտէներուն լուր պէտք է տրուէր գոնէ վեց ամիս առաջ: Սակայն ի նկատի ունենալով քանի մը ստիպողական եւ լուրջ հանգամանքներ, մանաւանդ որ շատ տեղեր արդէն կայացած են չրջանական Ժողովներ, իսկ միւս տեղերէն ցանկութիւն յայտնած եւ հետեւապէս խօսեցած Ժողովին առաջարկուելիք հարցերի մասին, մենք օդտակար կը գտնենք որ Ժողովը տեղի ունենայ կարելի եղածին չափ չուտով, եթէ հնար է՝ ոչ ուշ քան Հոկտեմբերի սկիզբները: Ուստի մենք կը խնդրենք երկրի կեդրոնական Կոմիտէներէն՝ ներկայ Շրջաբերականը առանալուն պէս՝ իսկոյն եւ եթ դիմել անհրաժեշտ պատրաս-

տուքիւններու եւ իրենց ներկայացուցիչը (եթէ անկարելիութիւն կայ՝ գրաւոր կարծիքները) անյապաղ ղրկել Թիւրքիայէն դուրս գտնուղ մօտակայ վայրը, լուր տալով Բիւրոներէն մէկուն իրենց պատգամաւորի կամ կարդադրութեան մասին: Երկրի կոմիտէներուն պատասխանները առնելով՝ Բիւրոները անմիջապէս կը հաղորդեն Ժողովին մասնակցող մարմիններուն՝ Ժողովի գումարման տեղը եւ օրը:

Ժողովի որոշումները աւելի արժէքաւոր դարձնելու համար՝ ցանկալի է որ ամէն մարմին, ամրապընդուած իր շրջանի բոլոր ձեռնհաս ուժերի խորհրդակցական ցուցմունքներով, ծանրանայ գլխաւորապէս այն հարցերուն վրայ, որոնց մասնակցած է ինքը գործնականապէս, խոյս տալով վերացական այն տեսակ առաջարկութիւններէ, որոնց իրագործումը վեր է յեղափոխական մարմնի ուժերէն:

Բոլոր Դաշնակցականներու անկեղծ ցանկութիւնն է, որ առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը ճշդօրէն պատկերացնէ զինուորական, դրամական եւ կազմակերպական այն բոլոր ուժերը, որոնք անհրաժեշտ են հայկական դատը առաջ մղելու համար:

Հինդ տարուայ պատրաստութենէ յետոյ, ընկերներ, աչխատինք որպէս զի առաջիկայ Համախմբումը լինի չաղկապող, գործնական, ընդունակ տալու սկսած կուռքն մի նոր եւ ուժգին զարկ:

ԱՐԵԻՄԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

13/1 Յուլիս 1903

ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

1) *Զեկուցումներ, գրաւոր, որոնք նպատակ պիտի ունենան պատկերացնել իւրաքանչիւր մարմնի գործունէութիւնը 1898 թուէն մինչեւ 1903:*
2) *Դրամական հաչուետուութիւն իւրաքանչիւր շրջանի (1898–1903), նախորոշած ձեւով:*
3) *Ճչգրիտ տեղեկութիւններ երկրի վիճակի եւ յեղափոխութեան գործունէութեան ազդեցութեան մասին:*

Բ. ԳՕՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

4) *Ժողովրդական ապստամբական ձեռնարկներ՝ ուժերի կեդրոնացումով (Բ....., Լ..... եւն.)(1):*
5) *Ցուցական գործունէութիւն եւ ատոր համար յարմար կէտեր (Վիչապ, Ոսկեհանք եւն.):*
6) *Կոմիտէ չեղած վայրերում՝ անհատական կռիւ: Տեռորական եւ այլ միջոցներ:*
7) *Հրոսակային եւ տեղական ինքնապաչտպանողական խմբեր:*
8) *Ժողովուրդը գործնականապէս պատրաստելու եւ զինելու միջոցներ:*
9) *Թղթակից–ուսումնասիրողներ:*

Գ. ԳՕՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԷՆ ԴՈՒՐՍ

I. ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

10) *Հայկական Դատը պաչտպանող օրգաններ, Pro Armenia-ի նմանողութեամբ, երեք լեզուներով (ֆրանսերէն, անգլերէն եւ գերմաներէն): Գրքերու հրատարակութիւն օտար լեզուներով:*
11) *Միջազգային մնայուն Բիւրօ եւ տեղական կոմիտէներ եւրոպական մայրաքաղաքներու մէջ: Միտինկներ եւ կոնֆերանսներ:*
12) *Պարլամենտական ագիտացիա, ընդունել տալու եւրոպական դռնէ չորս խորհրդարաններուն մէջ՝ յօդուտ հայերու միջամտելու բանաձեւեր:*
13) *Արեւմտեան Բիւրոյին վերաբերեալ հարցեր (լայնացնել Բիւրօ–խմբագրութիւնը, փոխադրել Բիւրօ–խմբագրութիւնը Փարիզ եւլն.):*

II. ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՈՒՐԻՇ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

(Կովկաս, Պարսկաստան, Ամերիկա եւլն.)

14) *Դրամական խնդիր (տուրք, հանգանակութիւն եւլն.):*
15) *Պրոպագանդ (չրջող մչտական պրոպագանդիստներ՝ երկրի մարմիններու եւ Արեւելեան Բիւրոյի կողմէն):*
16) *Հրատարակչական գործունէութիւն (պարբերականներ, թռուցիկներ, բրօչիւրներ, պատկերներ եւլն.):*
17) *Զինուորական ուժ: Կռուող դնդեր պատրաստելու միջոցներ:*
18) *Զէնք եւ ռազմամթերք ձեռք բերելու խնդիրներ: Զինագործներ:*

Դ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

19) *Վերաուղումն Բ. Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն, պարունակուած մանաւանդ 25–45 երեսներու մէջ (տես Ծրագիր–Ատենագրութիւն Բ. Ընդհանուր Ժողովի, երկրորդ տպագրութիւն):*
20) *Ներքին կանոնագրութիւն կոմիտէներու, զինուորական խմբերու եւ այլ մարմիններու համար:*

(1) Բարձրաւանդակ, Լեռնավայր, Ւեւ.:

21) *Նուազագոյն պահանջները խմբերէն, կոմիտէներէն եւ այլ մարմիններէն՝ երկրին մէջ եւ երկրէն դուրս. սերտ կապ անոնց մէջ:*
22) *Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող մարմինը աւելի չարժական դարձնելու միջոցները:*
23) *Օրգանի տուրք (միանուագ կամ բաժանորդագրութեան ձեւով):*
24) *«Կարմիր խաչ»՝ բանտարկեալ, աքսորուած ու դատուղ ընկերներուն օգնելու համար:*

Ե. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՄԵՐԱՇԽ ԳՕՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

25) *Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու հետ:*
26) *Թիւրքիայի մէջ՝ Թիւրքերու, մահմեդականներու, քրդերու եւ ալբանացիներու հետ:*
27) *Ռուսաստանի մէջ՝ բանուորական, սահմանադրական եւ այլ հոսանքներու ու չարժումներու վերաբերմամբ:*

Զ. ՆԱԽԱՀՇԻԻ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

28) *Նախահաչիւ առաջիկայ ձեռնարկները:*
29) *Ընտրութիւն Պատասխանատու մարմիններու:*
30) *Ընտրութիւն Բիւրոներու:*

Օրակարգը, — «Հարցերու ցանկ», — ամբողջական գաղափար մը կու տայ այն բոլոր հիմնական խնդիրներուն մասին՝ որոնք 1903ին անմիջական կերպով կը զբաղեցնէին Դաշնակցութիւնը, — մարտական եւ ցուցական գործունէութիւն, արտասահմանեան բարոզչութիւն (Pro Armenia, եւն.), կազմակերպական անյետաձգելի հարցեր, դրամական խնդիր, եւայլն, — եւ որոնց մասին երրորդ Ընդհ. Ժողովը պիտի գար յստակ բանաձեւումներ տալու եւ վճիռներ արձակելու: Գարգ է նաեւ, անշուշտ, որ Բարձրաւանդակի (Սասուն) ապըստամբութեան հարցը, որ որոշիչ հոլովոյթ ունեցած էր 1903 Յուլիսէն 1904 Փետրուար երկարող 7–8 ամիսներուն ընթացքին, Ընդհ. Ժողովը ամենէն աւելի յուզող եւ զբաղեցնող խնդիրներէն մէկը պիտի ըլլար:

1904ի Յունուարի վերջերը Սոֆիա հաւաքուած էին Դաշնակցութեան առաջին եւ երկրորդ սերունդներու կարկառուն ներկայացուցիչներէն շատեր, կազմակերպական ու մարտական դեկավարներ՝ ինչպէս Քրիստափորն ու Սիմոնը, Աշոտ–Երկաթն ու կայծակ–Վաղարշակը, Աւետիք Սահակեանն ու Սափոն, Վարդան–Շահպազն ու Ա. Վռամեանը, Լեռնավայրի Մարթինը, Ռահվէրն ու Վահրամը (Ց. Գալֆայեան) եւ քազմաթիւ ուրիշներ: Խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուած էր նաեւ Pro Armeniaի խմբագիրներէն՝ փրոֆեսոր Փիէռ Քիյառը: Մեծ բացական Ռուստոմն էր անկասկած, կազմակերպական գործերով զբաղուած այլեւս: Ներկայացուցիչ չունեցաւ նաեւ Վիշապը (Գալիս):

Երրորդ Ընդհանուր Ժողովին մասնակցած կարեւորագոյն դէմքերէն չորսը շուտով պիտի իյնային պարտականութեան ճամբուն վրայ, չորսն ալ փաստօրէն «զէնքի ի ձեռին», — երկաթը եւ կայծակը՝ 1904 Յունիսին, Ընդհ. Ժողովէն քանի մը ամիսներ ետք միայն, Անդրկովկասէն առանձին խումբերով Սասուն անցնելու միջոցին, մօտաւորապէս նոյն օրերուն եւ միեւնոյն պայմաններուն մէջ՝ վաճայ Ֆլէճեան Զոլ–Ագոն, եւ Քրիստափորը՝ 1905 Մարտին, վիտոշի ստորոտը, Սուլթանի ահաբեկման ծրագրի ծիրին մէջ՝ ռումբի փորձի պահուն: Թորգոմը (Թուման Թումեանց), որ Բարձրաւանդակի ընտրեալ ներկայացուցիչն էր Ընդհանուր Ժողովին, բայց որ, Սասունէն ապահով կերպով Անդրկովկաս անցնելէ ետք, նախընտրեց աւելի մեծ խումբով մը վերադառնալ պայքարի պատրաստուող արծուերոյնը, նահատակուեցաւ նոյնպէս վրայ, կռուի բռնուելով թուրք գերազանց ուժերու հետ: Կազմակերպական եւ մարտական աւելի անմիջական մտահոգութիւններով զբաղուած ոչ նուազ մեծանուն այլ ընկերներ, ընդ որում՝ Հրայրն ու Վահանը (Մանուէլեան), նոյնպէս նահատակուեցան, երրորդ Ընդհանուր Ժողովի աւարտէն հազիւ մէկ կամ երկու ամիս անցած: Գերագոյն դեկավարներու առաջնահերթ հիմնանուիրումը, պարտականութեան ամենամեծանը եւ ամենավտանգաւոր զօտիին մէջ, աւանդութիւն է եղած Դաշնակցութեան համար՝ Բարգէն–Սիւնիներէն մինչեւ Եփրեմներն ու Քեռիները, եւ հիմնական գաղտնիքը՝ անոր բարոյական ամրասիր դիմագծութեան:

Հ. Տ.

1.— ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ

Ցետոյակի սկիզբը մէկ էջէն ի վեր մը աւելի յատկացուած է ատոքագրութիւններու: «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհ. Ժողովին մասնակցողները» խորագրին տակ կը գտնենք 19 ատոքագրութիւններ, որոնցմէ շատերուն համգամանքը եւս նշուած է՝ քան երեւոյթին նեթրակայի ձեռագրով: Շարքը հետեւեալն է.—

1.— Աշոտ երկաթ, պատգամաւոր Գուրակի եւ Սալմոյ Ջորի կեդր. կոմիտէի, ճաւ փոխանորդ պատգ. Բարձրաւանդակի.
2.— Վաղարշակ-Կայծակ, պատգամաւոր Մշոյ կեդր. կոմիտէի.
3.— Եղուանդ Համամչեան, պատգամաւոր Կարսի եւ Երեւանի.
4.— Վարդ Գ., պատգամաւոր Իգմիրի շրջանի.
5.— Ցիգրան, պատգամաւոր Բաթումի.
6.— Ս. Գարգեւ, Ամերիկայի պատգամաւոր.
7.— Աշոտ–Մարքիճ.
8.— Աշոտ Եղիկեան, պատգամաւոր Տգիպտոսի.
9.— Թորգոմ.
10.— Աճ. Դաշ, փոխանորդ պատգամաւոր Գալֆանի.
11.— Սաֆօ, Ոսկանապատի ներկայացուցիչ.
12.— Վահրամ, Ատանայի եւ Այնթապի պատգամաւոր.
13.— Սմբ. Օհանեանց (Անտոն).
14.— Մէվլէվի, Եւրոպայի դաշնակցական ուսանողութեան ներկայացուցիչ.
15.— Վահաք, գործիչ Ամերիկայի.
16.— Էլլէն, ներկայացուցիչ Արեւմտ. Բիւրոյի.
17.— Սամսոն, ներկայացուցիչ Վրէժի.
18.— Ցելիճս, ներկայացուցիչ Քարի.
19.— Ռահվէր, կիլիկիոյ Գատ. կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչ.

Այս ցանկը ամբողջական չէ, քանի մը վարք, արձանագրութեան մէջ, կը կարդանք՝ որ ժողովին մասնակցած են 20 պատգամաւորներ ու գործիչներ:

Երկաթը ուրիշ մէկը չէ՝ եթէ ոչ Ամերիկայէն երկիր վերադարձած Արմենակ Ս. Լեւոնեանը (տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, Ա. հատոր, ցուցակ անձնանուանութեանց, էջ 295), որ 1902էն ի վեր կը գործէր Ախլաթի (Գուրակ) եւ Գիւլիսի (Սալմոյ Ջոր) շրջաններուն մէջ՝ իբրեւ առաջ բարձրաւանդակի Գատասխանատու Մարմնի (Հրայր եւ Վահան հետ):

Կայծակը (Վաղարշակ Գաղտասարեան) Տարօնի գիմադրական ծաւալ դեկավարներէն է, գործակցած Սերոբին, Անդրանիկին եւ Գէորգ Զաւարեան. մասնակցած է Առաքելոց վանքի կռուին:

Եղուանդ Համամչեանը (Համամճեան) կարսի շրջանի գործիչներէն է եղած: Արձանագրութեան մէջ կը կրէ Հայկունի անունը:

Վարդ Գատրիկեանի (Վարդո) անուան հանդիպած են քանիցս, այս հատորին իսկ մէջ: Դաշնակցութեան Գալֆանեան շրջանի կեդրոնական դէմքերէն էր եւ խմբագիրը «Շարժուձի»:

Գաբումի Տիգրանը արդէօ՞ք կապ ունի 1899 Յունուարի Արեւելեան Բիւրոյի ժողովին մասնակցած Տիգրանին հետ.— անորոշ է:

Մեզի անծանօթ է ասիւ Ամերիկայի ներկայացուցիչ Ս. Գարգեւը (հաւանաբար ծածկանուն մը):

Աշոտ–Մարքիճին (Մուրատեան), լաւ ծանօթ են Նիհթերու Ա. հատորի ընթերցողները: Այս հատորին մէջ եւս առիթ ունեցանք իր մասին խօսելու, Արամ Յակոբեանի պատասխանատուութեանց առթիւ:

Եգիպտոսի պատգամաւոր Աշոտ Եղիկեանը, որուն անունը արձանագրութեան մէջ վերծանած է Աշոտ Բագրատունիին, ուրիշ մէկը չէ եթէ ոչ Գալսոյ Գատ. Մարմնի երթեմնի առաջ. Սեւ–Աշոտը (կարապետ Եղիկեան):

Թորգոմը, Գալսոյ գործիչներէն (րուն անունով՝ Աբաշէս Սեւմերճեան), պէտք չէ չփոթել Բարձրաւանդակի բացակայ ներկայացուցիչ Թորգոմին — Թուման Թումեանցի — հետ:

Համեմատաբար ծանօթ է Անտոն Գաշը, Գիմադեանի փոխանորդը՝ իբրեւ Գալֆանի շրջանի ներկայացուցիչ, որ Ընդհ. Ժողովէն եւոք հաստատուեցաւ Ժընեւ, իբրեւ տեսակ մը դիւանապետ ԴՐՕՇԱկի խմբագրութեան եւ Արեւմտեան Բիւրոյի:

Սաֆօ (կարմրաթշիկ) Մարտիքոս Մարգարեան է, կարսի եւ Գամուխ ամենահին գործիչներէն, որ ցուցական Մարմնին մէջ իր ունեցած ոչ–դաշնակցականավայել կեցուածքին համար կուսակցութենէն արտաքսուեցաւ 1907ի 4րդ Ընդհ. Ժողովի որոշումով:

Վահրամին եւս (Ց. Գալփայեան) ծանօթ ենք ՆԻՒԹԵՐու Ց. հատորէն (տեսնել անձնանուանութեանց ցուցակը, էջ 294):

Գիտենք՝ որ Սմբատ Օհանեանցը կամ Անտոնը ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ Սիմոն Զաւարեանը ի՛նքը:

Տարմչքատի Ուսանող· Միութեան հաստատագիրը կը յայտնէ՝ թէ 29 ձայնով պատգամաւոր է ընտրուած Մ. Գուլումճեանը (Կարին, Առանձար), մինչ 26 ձայն միայն ստացած է Ազասէրը: Ժողովի արձանագրութիւնը ցայց կու տայ սակայն՝ որ Ազասէրն է ներկայ եղած այնտեղ, իբրեւ Եւրոպայի Դաշնակցական Ուսանողութեան ներկայացուցիչ: Մէվլէվիի Ազասէրն է ուրեմն:

Վահաքը Արշակ Վռամեանն է, որ 1898էն ի վեր կը գործէր Ամերիկա:

Էլլէնը՝ Գրիստափորը:

Սամսոնը, Ստեփան Թադէոսեան, Ատրպատականի շրջանի ամենահին եւ ամենէն կեդրոնական դէմքերէն է, Գրիստափորի հրոյ զաւակը:

Ցելիճսի (Զաւէնեան, ըստ արձանագրութեան) բո՛ւն իմքնութիւնը անծանօթ է մեզի:

Իսկ Ռահվէրը (բուն անունով՝ Միսաք Վարդանեան) ձոյնպէս կը ճանչնանք՝ Ա. հատորի կիլիկեան գործունէութեան մուիքրած բաժնէն:

Վերոյիշեալ 19 անուններէն զատ, արձանագրութեանց մէջ կը գտնենք տակաւին հետեւեալները, — Ցովհաննէս՝ պատգամաւոր Վանի (պէտք է ըլլայ Ցելէեան Զոլ ազգ, որուն մասին կը խօսի Ռուբէն իր Ա. հատորին մէջ, էջ 431), Աւետիք՝ ներկայացուցիչ Արեւելեան Բիւրոյի (Ա. Յահակեան, Հայր Աբրահամ), Արտաշէս՝ պատգամաւոր Ռուսաստանի դաշնակցական ուսանողութեան (?), Վարդան՝ գործիչ Վանայ շրջանէն (Վարդան–Շահպազը), Լօրիս՝ գործիչ Արտասահմանեան Փրոփականդի (ամենայն հաւանականութեամբ՝ բժիշկ Լօրիս Մելիճեան), եւ, իբրեւ հիւր, Փրամացի ծանօթ քննկերվարական Փիէռ Քիյառը (խմբագիր Pro Armenia֊ի):

Կու տանք ուրեմն ամբողջական արձանագրութիւնը, Մարմիններուն սահմանուած գրջոյկին մէջ տեղ գտած բաժիններ՝ հայաստանեան տառերով, *իսկ մնացեալ՝ չհրատարակուած մասերը պարզ (բոլորգիր) տառերով*:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր Ժողովը բացուեցաւ 31 Յունուարի (Ն. Տ.) 1904ին Սոֆիայի մէջ(1):

Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը բացատրեց այն հանգամանքները, որոնք պատճառ եղած էին Ժողովին այսչափ ուշ գումարուելուն:

98ի Բ. Ընդհ. Ժողովի տուած որոշումները, տիրող աննպաստ պայմաններու պատճառով, մինչեւ 1900ի վերջը գործադրուած չըլլալով՝ ձեռնհաս մարմիններու մէջ տրամադրութիւն չկար ժողով գումարելու: Ատոր փոխարէն կազմակերպութիւնը բաւականացաւ 1901ին

Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի Ժողով կազմելով: Այդ ժողովի կողմէ տրուած որոշումներու գործադրութիւնը մօտ երկու տարի եւս յետաձգեց Ընդհ. Ժողովի գումարումը: Ցետոյ՝ քանի մը խօսքով հաստատեց առաջինը՝ այն առաջդիմութիւնը, որ Բ. Ընդհ. Ժողովէն ետքը կը նկատուի թէ՛ ընդհանրապէս հայ ժողովրդի տրամադրութեան մէջ դէպի յեղափոխական գործը եւ թէ մասնաւորապէս Դաշնակցական կազմակերպութեան ծաւալման մէջ, երկրորդ՝ շեշտեց այն ծառայութիւնները, որոս Դաշնակցութիւնը մատուցած է հայկական շարժումին 98էն ի վեր, երբ նոյնիսկ յեղափոխական գաղափարը օրէ օր նսեմանալու վրայ էր: Եւ խօսքը վերջացնելով՝ կարդաց անունները այն բոլոր դաշնակցական գործիչներուն, որոնք յեղափոխական վերջին շրջանին մէջ նահատակուած էին: Ժողովը իր յարգանքը մատոյց ապատութեան այդ մարտիկներու յիշատակին՝ յոտնկայս լսելով անոնց խնկելի անունները:

Ծանուցանելով Ժողովի պաշտօնական բացումը, ձեռնարկուեցաւ դիւանի ընտրութեան: Ժողովին ներկայ էին հետեւեալ ընկերները.

1. Բարձրաւանդակի ներկայացուցիչ — Թորգոմի փոխանորդ Աշոտ-Երկաթ
2. Տարօնի ներկայացուցիչ — Վաղարշակ
3. Ախլաթի ներկայացուցիչ — Աշոտ-Երկաթ
4. Համիրի (Վան) ներկայացուցիչ — Ցովհաննէս
5. Լեռնավայրի (Կիլիկիա) Գատ. Մարմնի ներկայացուցիչ -- Ռահվէր
6. Հովիտի (Այնթապ) ներկայացուցիչ -- Վահրամ
7. Խոր-Վիրապի (Ատանա) ներկայացուցիչ — Վահրամ
8. Ոսկեհանքի (Իգմիր) ներկայացուցիչ — Վարդո
9. Զրաբերդի (Կարս) ներկայացուցիչ — Հայկունի
10. Քարի (Ալեքսանդրապոլ) ներկայացուցիչ — Ցելիճս-Զաւէնեան
11. Մրգաստանի (Երեւան) ներկայացուցիչ — Հայկունի
12. Ոսկանապատի (Բագու) ներկայացուցիչ — Սաֆօ
13. Նաւահանգիստի (Բաթում) ներկայացուցիչ — Տիգրան
14. Վրէժստանի (Պարսկաստան) ներկայացուցիչ — Սամսոն
15. Բալքանեան թերակղզիի ներկայացուցիչ — Պիոնեան եւ Գոշ՝ փոխանորդաբար
16. Ամերիկայի ներկայացուցիչ — Պարգեւ
17. Եգիպտոսի ներկայացուցիչ — Աշոտ Բագրատունի
18. Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչ — Աւետիք
19. Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչ — Էլլէն
20. Հիւսիսակերտի (Պետերբուրգ) Ուսանողութ. ներկայացուցիչ — Արտաշէս (խորհրդակցական ձայն)
21. Եւրոպայի Դաշն. Ուսանողութ. ներկայացուցիչ — Մէվլէվի (խորհրդակցական ձայն)

Այս պատգամաւորներէն վատ Ընդհ. Ժողովի կողմէ գործիչ ընկերներ հրաւիրուած էին՝

23. Վարդան -- Վանայ շրջանէն
24. Թորգոմ — Վիշապի շրջանէն
25. Մարթին — Լեռնավայրի շրջանէն
26. Սմբատ Օհանեան — Արեւմ. Բիւրոյի շրջանէն
    Արեւմ. Բիւրոյի եւ Լեռնավայրի Գատ. Մարմնի կողմէ հրաւիրուած էին՝
27. Վահաք — Ամերիկայի շրջանէն
28. Լօրիս — Արտ. Բրոբագանդի գործիչ
29. Քիյառ — P. Armeniaի խմբագիր (խորհր. ձայնով)

Ընդամէնը 26 հոգի՝ 29 ձայնով, որոնցմէ 3ը խորհրդակցական(2):

Ծանօթ.— Թէեւ վերջին Ընդհ. Ժողովի որոշման համեմատ Սարուստանը միայն 4 ձայն պէտք էր ունենար, բայց Քարն ալ Կովկասեան Շրջանական (Ռայոնական) Ժողովի որոշումով պատգամաւոր մը ղրկած ըլլալով՝ Ընդհանուր Ժողովը հիմնուելով Ծրագրի 70, 71, 72 յօդուածներու իմաստին վրայ եւ յարգելով Շրջանական Ժողովի որոշումը, Քարի պատգամաւորին ձայնը ճանչցաւ:

Նախապատրաստական այս գործերը աւարտելէ ետքը, Ժողովը անցաւ օրակարգի խնդիրներուն:

1.— ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Ժողովը քանի մը օրուան ընթացքին մէջ լսեց հետեւեալ տեղեկագիրները.— 1. Նաւահանգիստի, 2. Ոսկանապատի, 3. Եգիպտոսի, 4. Հիւսիսակերտի, 5. Ամերիկայի, 6. Քարի, 7. Մրգաստանի, 8. Զրաբերդի, 9. Վրէժի, 10. Արտաս. Բրոբագանդի, 11. Ոսկանապատի, 12. Համիրի, 13. Վիշապի, 14. Լեռնավայրի, 15. Արեւել. Բիւրոյի, 16. Եւր. Դաշնակց. Ուսանողութեան, 17. Արեւմ. Բիւրոյի, 18. Պալք. Կեդր. Կոմիտէի, 19. Ախլաթի, 20. Բարձրաւանդակի:

Այս տեղեկագիրներու ընթերցման միջոցին Ժողովը շնորհակալութիւն քուէարկեց Pro Armeniaի խմբագրական մասնախմբին, պատուոյ նախագահ ընտրելով անոր անդամները, Արտասահմանեան Բրոբագանդի ներկայացուցչին, եւ Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմնին, վերջինին՝ հետեւեալ բանաձեւով.— «Ընդհ. Ժողովը լսելով Բարձրաւանդակի տեղեկագիրը, որոշեց Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմնին եւ Զինուորական Խորհրդին բոլոր անդամներուն, այդ շրջանի կռուողներուն ու ապգաբնակութեան իր շնորհաւորութիւնը եւ ընկերական երախտագիտութեան զգացումը յայտնել այն ժողովրդական կազմի, ընկերական յարաբերութիւններու եւ համերաշխ գործակցութեան համար, որու շնորհիւ Տարօնի շրջանին մէջ բարձր եւ կենդանի է պահուած յեղափոխական դրօշակը»:

Ժողովը նկատելով որ ներկայացուած տեղեկագիր-

ները որոշ ծրագրով մը չեն կազմուած՝ որոշեց ա) յանձնարարել Արեւմ. Բիւրոյին որ այդ առթիւ հաւաքուած նիւթերէն օգտուելով յատուկ ծրագիր մը կազմէ ապագայ տեղեկագիրներու համար եւ ցրուէ Կեդր. Կոմիտէներուն, բ) Տեղեկագիրներէն ծագած հարցերը անցընել օրակարգի մէջ:

2.— ԺՈՂՈՎԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Ժողովին մէջ կարդացուեցան հետեւեալ նամակները.— Ընկեր Իւռուֆեանէ, Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմնի անդամ Թորգոմէ, Արտաքին գործոց Կեդր. Կոմիտէէն, Բալկանեան Կ. Կոմիտէէն, Լեռնավայրի Բաղէ Կ. Կոմիտէի պատգամաւոր Կիլիկեանէն (2 նամակ), Տարմչդատի Դաշն. Հայ ուսանողութենէն, Սալմաստէն՝ Շատախի խմբապետ Փոխիկէն, Աղեքսանդրիայէն՝ Ոսկեհանքի նախկին գործիչներ Արշակէն եւ Տիգրանէն, Շամիրէն՝ Կոմսէն եւ Բայանդուրէն, ընկեր Շատիկէն (2 նամակ), Ոսկեհանքի առժամեայ Կ. Կոմիտէի գործադիր վարչութենէն, Նիւ Եորք՝ Գնունիէն, Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմնի անդամներ Վահանէն եւ Դժոխքէն:

Գնունիին նամակը անհետեւանք թողուեցաւ. Դիտողին նամակը անանուն ըլլալուն պատճառով չկարդացուեցաւ. իսկ միւս նամակներու մէջ յայտնուած խնդիրները մտցուեցան Ժողովի օրակարգին մէջ:

3.— ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿ (ՏԱՔՏԻԿ) — ԱՌԱՋԻԿԱՑ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԸՐՋԱՆԻՆ ՀԱՄԱՐ —

Կարդացուեցաւ Բ. Ընդհ. Ժողովի արձանագրութեան այն մասը, որ կը վերաբերի ցուցական գործունէութեան եւ կեդրոնացումի: Կեդրոնացում բառը անցեալի մէջ թիւրիմացութիւններու տեղի տուած ըլլալով՝ անհրաժեշտ համարուեցաւ որոշ սահմանել եւ Ընդհ. Ժողովը ընդունեց հետեւեալ բացատրութիւնը.

— «Կեդրոնացում կը նշանակէ համախմբում ռազմական, դրամական եւ կազմակերպող ուժերու՝ աշխարհագրական եւ ապագաբնակչական տեսակէտով նպաստաւոր պայմաններ ներկայացնող սահմանափակ վայրերու մէջ՝ իրենց անհրաժեշտ շրջանակներու հետ»:

«Իւրաքանչիւր շրջանի անհրաժեշտ շրջականերու, ինչպէս նաեւ ուժերու բաժանման մասին վերջնական որոշումը կու տայ նոյն շրջանի Պատասխ. Մարմինը»:

Ժողովը որոշեց շարունակել ցոյց-կեդրոնացումի տաքտիկը, այնպէս ինչպէս որոշած էր Բ. Ընդհ. Ժողովը:

Ա.— ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿ

Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմնին ներկայացուցիչը նկատելով որ 1) Թուրք կառավարութիւնը արդէն սկսած է պատրաստութիւններ տեսնել յարձակում գործելու համար *Սասնոյ* վրայ, 2) *Քաղաքական պայմանները նպաստաւոր են ուժէ չարժում ընելու, քանի որ գարնան մակեդոնական չարժումը պիտի վերսկսի եւ եւրոպական դիւանագիտութիւնը պիտի ստիպուի զբաղիլ արեւելեան հարցով, որով հայկական ո՛րեւէ ապըստամբական գործ կրնայ մեր հարցը կապել մակեդոնական հարցին*, 3) *Մակեդոնական եւ հայկական ապըստամբութեանց միաժամանակ պայթումին հետեւանքով Թուրք կառավարութեան զինուորական ուժը երկուքի բաժնուելով մեր թշնամին չպիտի կարենայ իր բոլոր ուժովը յարձակիլ Սասնոյ վրայ եւ մարել մեր ապստամբութիւնը*. 4) *Երբ Սասունը չչարժի, հոն գտնուած ուժերը կրնան ցրուիլ, կարգապահութիւնը այլեւս անկարելի կը դառնայ, հետեւաբար կռիւը անխուսափելի եւ նպատակայարմար կը համարէր: Ընդունելով կռուի անխուսափելիութիւնը՝ Սասնոյ ներկայացուցիչը* անհրաժեշտ կը տեսնէր նաեւ յարձակողական տաքտիկի հետեւիլ. որովհետեւ այդ տաքտիկը կարելիութիւն կու տար առաջին րոպէին զինուորական կարեւոր դիրքեր գրաւել, սարսափեցնել թուրք զօրքն ու քիւրտերը, գրաւել զէնք ու ռազմամթերք, տէր դառնալով քանի մը կարեւոր անցքերու՝ անկարելիութեան մատնել քիւրտերու հաստատուիլը Սասնոյ մօտերը (զըրտերը սովորութիւն ունին ամէն գարնան անցնիլ Սասնոյ շրջակաները եւ հոն մնալ մինչեւ ձմրան սկիզբը), քանի որ այդ քրտերը բնակելով կռուի վայրին վրայ՝ կամաց կամաց պիտի ստուարացնեն մեր թշնամւոյն շարքերը, ուժ ցոյց տալով՝ մէկ քանի ցեղերը ստիպել հայ յեղափոխականներու հետ դաշնակցելու:

Ժողովականներու մէկ քանիի կարծիքով թուրք կառավարութեան կողմէ եղած պատրաստութիւնները դեռ որոշ ապացոյց մը չէին կրնար նկատուել որ կառավարութիւնը վճռած է առաջիկայ գարնան անպատճառ յարձակում գործել Սասնոյ վրայ, մանաւանդ որ Սասնոյ Մարմինը վերջին տարիներս քանի մը անգամներ ունեցած է այդ վախը, բայց կառավարութիւնը ոչ մէկ փորձ ըրած է յարձակում գործելու, եւ հետեւաբար առաջիկայ գարնան ալ կրնայ պատահիլ, որ այդ վախը սոսկ վախ մնայ եւ թշնամին յարձակումէ խուսափի:

Գալով քաղաքական պայմաններու, այդ մասին ալ յայտնուեցան հետեւեալ կարծիքները.

1) Մակեդոնական շարժումը կարելի չէ նկատել անխուսափելի առաջիկայ գարնան համար, քանի րր քաղաքական վանապան պատճառներով մակեդոնացիները կրնան իրենց տաքտիկը փոխել եւ առաջիկայ տարին խաղաղ անցընել:

2) Մակեդոնական շարժումը եթէ նոյն իսկ վերսկսի գարնան եւ միաժամանակ Սասունը ապստամբի, հաւանական է որ միայն մակեդոնական հարցը դառնայ դիւանագիտութեան զբաղումի առարկայ, իսկ մերը անտեսուի՝ ինչպէս եղաւ կրետական խնդրին ատեն: Ուստի այդ տեսակէտով աւելի նպատակայարմար էր մեր կողմէ ապստամբական որեւէ շարժում յետաձգել այնպիսի ժամանակի մը, երբ եւրոպական դիւանագիտութիւնը Թուրքիոյ մէջ ուրիշ գործ չունենալով ստիպուէր միայն մեր հարցով զբաղիլ:

3) Թշնամիին զինուորական ուժին բաժանումին համար ալ դիտել տրուեցաւ, որ թուրք կառավարութեան համար այնչափ ալ մեծ դժուարութիւն մը չպիտի ըլլար կռուիլ թէ՛ Մակեդոնիոյ եւ թէ Հայաստանի մէջ, քանի որ Հայաստանի մէջ գտնուած զինուորական ուժը մակեդոնական շարժումի եւ նոյնիսկ Բուլգարիոյ դէմ պատերազմի մը պարագային իսկ պէտք չպիտի ունենար կամ չպիտի ուզէր տեղափոխել: Իսկ թուրք կառավարութեան ելեւմտական կացութիւնն ալ ա՛յնչափ գէշ չէ, որչափ մենք կը կարծենք, քանի որ կը տեսնենք թէ ի պահանջել հարկին միշտ դրամ կը գտնէ իր բանակի պէտքերու եւ սպառազինութեանց համար:

Այս առարկութիւնները ընողները կը կարծէին, որ եթէ Սասունը տարի մըն ալ պատրաստուի, նոր ուժեր հաւաքէ եւ երկրի միւս վայրերն ալ՝ ինչպէս Կիլիկիան՝ պատրաստուին միաժամանակ ոտքի ելլելու համար, աւելի մեծ շարժում կարելի կ'ըլլայ առաջ բերել, աւելի երկար դիմադրել եւ այդպիսով եւրոպական միջամտութիւնն ալ աւելի հաւանական կը դառնայ. մանաւանդ որ մեր ներկայ ուժերով չենք կրնար մեծ գործեր կատարել Սասնոյ մէջ եւ նոյնիսկ կրնանք պատճառ դառնալ Մշոյ Դաշտի կամ ուրիշ մօտակայ վայրերու կոտորածին: Յայտնուած թեր ու դէմ կարծիքներէ յետոյ Ժողովը միաձայն ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

— «Ընդհանուր Ժողովը որոշեց տալ Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմնին լիազօրութիւն ընտրելու այն ուղղութիւնը, որ ինք յարմար կը տեսնէ առաջիկայ գարնան համար, դնելով անոր տրամադրութեան տակ պէտք եղած միջոցները եւ կռուի տեխնիկական մասի պատասխանատուութիւնը ձգել այս Մարմնին վրայ»:

Ժողովը որոշեց գոհացում տալ այդ շրջանին հետեւեալ պահանջներուն.

1) Անյապաղ լրացնել 2000 ոսկիի պահանջը, զոր դրած էր Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմինը, վեղչելով այդ գումարէն այն 1300 ոսկին, որ արդէն փոխադրուած է:

2) Ցանձնարարել Ջրաբերդի եւ Մրգաստանի կոմիտէներուն կամ ժամանակաւոր Մարմնի մը՝

I Շիաւոր խմբով կամ ոեւէ ուրիշ միջոցով *Սասուն* հասցնել *ուժանակ, ռումբ*, հրացանի մասեր, բերդանի գիլկէներ, 50,000 մօսինի փամփուշտ եւ բերդանի փամփուշտ կարելի եղածին չափ մեծ քանակութեամբ եւ այս ամբողջը ոչ ուշ քան Մայիսի կէսը:

II Որպէսզի Բարձրաւանդակի շարժումները չներկայանան արտաքին աշխարհի առջեւ իբր տեղական լեռնային բուռն ժողովրդի մը դժգոհութեան արդիւնք, այլ նկատուին ընդհ. հայկական բողոքի արտայայտութիւն, Ընդհ. Ժողովը պարտականութիւն կը դնէ Թուրքիոյ սահմանակից մարմիններու վրայ՝ Սասնոյ շարժումները սկսելուն պէս, խորհրդակցութեամբ Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմնի հետ եւ բիւդճէի սահմաններուն մէջ, ձայնակցիլ եւ օժանդակել երկրի շարժումին՝ յարձակողական այլեւայլ կռուի կամ տեռորի բնաւորութիւն կրող ձեռնարկներով, թէ՛ սահմանի վրայ, թէ՛ Տաճկաստանի սահմանակից վայրերու մէջ: Այդ ձեռնարկները պիտի ըլլան յարձակումներ թրքական պահականոցներու եւ փոստերու վրայ, աւերում կառավարական հիմնարկութիւններու, սպանութիւն կամ գերում կառավարական պաշտօնեաներու: Նայելով ձեռնարկներու բնաւորութեան, խմբերը կրնան ըլլալ մեծ կամ շատ փոքր, բայց ցանկալի է որ ամէն մէկ խումբ բաղկացած ըլլայ ոչ աւելի քան 30 հոգիէ: Այս վերջին որոշումը Ժողովը կարեւոր համարեց այն տեսակէտով, որ կարելի կ'ըլլայ շատ խմբեր կազմակերպել:

Բոլոր այդ ձեռնարնկերը պիտի դասաւորուին Սասնոյ կռուին տեւողութեան համեմատ եւ տեղի չպիտի ունենան միաժամանակ:

Պարտաւորացնել Մշուսի, Ախլաթի եւ Վանայ կոմիտէները կազմել տեղական պայմաններուն եւ իրենց տրամադրութեան տակ դնուած ուժերուն համեմատ Թուրքիկ հրոսակային խումբեր՝ յարձակողական ձեռնարկներու համար:

Այս որոշումը գործադրելու համար Վան եւ Մշուս ունին արդէն որոշ քանակութեամբ զէնք, իսկ Ախլաթ գրեթէ ոչինչ չունենալով՝ որոշուեցաւ ուշադրութիւն դարձնել մասնաւորապէս այդ վայրին: Այս առթիւ առաջարկուեցաւ նաեւ դինամիտային ցոյցեր ընել կարմրին, Բաղէշ եւ ուրիշ կարեւոր վայրեր. Ժողովը ձգեց այդ խնդրի մասին ո՛եւէ որոշում տալու գործը Բարձրաւանդակի Պատասխ. Մարմնին:

4) *Սասնոյ* դիմադրական ուժը աւելցնելու համար որոշեց որ *Շամիրէ* Կ. Կոմիտէն պարտաւոր ըլլայ իր ձեռքին տակ գտնուած 121 հրացաններէն 60ը փոխադրել *Ախլաթ* մինչեւ գարուն *Սասնոյ* համար:

5) Վրէժի Կ. Կոմիտէին տրամադրութեան տակ դնել (5000) *հինգ* հազար րուբլի, յանձնարարելով՝

I Մինչեւ գարուն նախապատրաստել Վրէժստան գտնուած 90*ի չափ* հրացաններու փոխադրութիւնը:

II Գնել նոր զէնք եւ արդէն պատրաստ 90 հրացանի հետ ղրկել երկիր:

III Բարձրաւանդակի ներկայացուցչին տրամադրութեան տակ դնել 1000 րուբլի, գնելու համար զանազան անհրաժեշտ գործիքներ (*դիտակ եւայլն*):

IV *Երկու քաջարկից հաստատել կռուի վայրէն դուրս ոեւէ յարմար տեղ լուրեր հաղորդելու համար:*

Սասնոյ դրած պահանջներու գործադրութիւնը անհրաժեշտ ըլլալով արագացնել՝ Ժողովը կազմեց յատուկ մասնաժողով մը անմիջապէս գործադրել սկսելու համար տրուած որոշումները: Նոյնպէս կազմուեցաւ մաս-

նաժողով մը՝ ուսումնասիրելու միջոցներ որ ապստամբութեան ժամանակ կարելի ըլլայ արագ տեղեկութիւններ հասցնել արտասահման եւ այդ նպատակով կապմել գաղտնի *բառարան*, ծածկագիր պայմանադրական հեռագրաձեւեր:

Արեւելեան Բիւրոյի շրջանի այս տարուան ռազմական պահանջները լրացնելու համար Ընդհ. Ժողովը որոշեց Կովկասի Շրջանական Ժողովի կողմէն կապմուած՝ ռազմամթերք գնող մարմնին յանձնարարել, դնելով անոր տրամադրութեան տակ 20,000 րուբլի, գնել՝

200 *Բերդան հրացան, իւրաքանչիւրը մօտաւորապէս* 25 *րուբլի*·

200 *Մոսին հրացան, իւրաքանչիւրը մօտաւորապէս* 35 *րուբլի*·

200 *հազար մոսինի փամփուշտ, իւրաքանչիւրը մօտաւորապէս* 3 *կոպէկ*:

Բոլոր հրացաններու համար մասեր, ատրճանակներ եւն., պարտաւորեցնելով որ մինչեւ Ծունիս բոլորը փոխադրուած ըլլան սահմանի կէտերը:

Բ.— ԿԻԼԻԿԻԱ

Ժողովականներու մէկ մասը նկատելով որ դիւանագիտութիւնը միայն այն ժամանակ կը միջամտէ կամ կորուկ քայլ կ'առնէ, երբ յեղափոխական ո'եւէ շարժում երկար կը տեւէ եւ կամ թերեւս բարձրաւանդակի ապստամբութեան մարելէն ետքը պէտք ըլլայ լուրջ հետեւանքի մը հասնելու համար վառ պահել յեղափոխական շարժումը, նկատելով նաեւ որ Զէյթունի ամենափոքր շարժումը կապուած Սասնոյ գործին աւելի մեծ նշանակութիւն կ'ունենայ քան Զէյթունի ոեւէ մեծ շարժում առանձին կատարուած, կը թելադրէր որ կիլիկեան շարժումը պատրաստուի յարդողելու բարձրաւանդակին:

Կիլիկիոյ Մարմնին տուած տեղեկութիւններէն երեւցաւ, որ Դաշնակցութիւնը անկարող է տրուած ժամանակամիջոցին մէջ ո'եւէ շարժում առաջ բերել այնտեղ որ լուրջ հանգամանք մը կարենայ ստանալ: Իսկ հապճեպ պատրաստութեամբ ժողովուրդը ապըստամբեցնել չատ դժուար եւ աննպատակայարմար էր, որովհետեւ նախ Կիլիկիոյ Ժողովուրդը՝ մասնաւորապէս Զէյթունը՝ անցեալի մէջ խաբուած ըլլալով(3) չպիտի համաձայնէր ոտքի ելլել առանց լուրջ պատրաստութեան և երկրորդ՝ հապճեպ պատրաստութեամբ մը կիլիկիան ապստամբեցնելով՝ մենք կը կորնչցնենք լաւ ապստամբական մը, որ ապագային կրնայ, նոյնիսկ եթէ բարձրաւանդակը ընկճուի, մեր ամենէն ամուր կռուանը ըլլալ:

Ժողովը լսելով Կիլիկիոյ ներկայացուցիչներուն կարծիքը, տուաւ միաձայն հետեւեալ որոշումը՝ Կիլիկիոյ առաջիկայ տարուան գործունէութեան մասին.

— «Կիլիկիոյ Մարմինը պէտք է ձգտի պատրաստել կիլիկեան՝ գլխաւորապէս Զէյթունեան չարժում մը, որ արձագանգ տայ Սասնոյ կռիւներուն: Ընդունելով հանդերձ այս նպատակը՝ Ժողովը որոշեց այս մասին չպարտաւորացնել Կիլիկիոյ Գատ. Մարմինը»:

Գ.— ՎԱՆ ԵՒ ՏԵՐՍԻՄ

Վանի համար Ժողովը տուաւ հետեւեալ որոշումները.

1· *Գործիչներ ղրկել Վանայ շրջակայքը կազմակերպելու եւ ժողովուրդը զինելու իր սեփական միջոցներով, այն ծրագրին համաձայն որ զծուած է Բարձրաւանդակի ու Շամիրի ներկայացուցիչներուն կողմէ 1901 Թուականին:*

2· *Երբ Վասպուրականը ներկայացնէ զինուորական կազմակերպութիւն մը, Դաշնակցութիւնը յանձն կ'առնէ կազմակերպական զինուորներու Թուին համեմատ զէնք տալ. նոյնիսկ աւելի՝ երբ յարմար նկատուի կամ քաղաքական հանգամանքները պահանջեն:*

Արտասահմանէն Վան ղրկուած կամ տեղին վրայ գնուած զէնքերու 3/4ը պէտք է ցրուել Վանայ շրջանի զանազան վայրերը, ըստ հայեցողութեան նոյն շրջանի Մարմնին:

Որոշուեցաւ երթնկա ղրկել գործիչ մը, կազմակերպելու այդ շրջանի հայարնակ զիւղերը, ստեղծելու մարզական-մարտական խումբեր, վերահաստատելու այն կապերը, որոնք անցեալին մէջ գոյութիւն ունէին Տերսիմի քիւրտերուն հետ, ապագայ համերաշխ գործունէութեան մը համար:

Բարձրաւանդակի Գատասխ. Մարմնին իրաւունք տրուեցաւ կապեր հաստատել Տերսիմի հետ:

Դ.— ՑՈՒՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

Ցուցական գործունէութեան մասին եղան հետեւեալ հիմն. առաջարկները.

1) *Ցոյց միայն Իզմիրի մէջ.*

2) *Ցոյց Իզմիրի ու Վիչապի մէջ.*

3) *Ցոյց Վիչապի մէջ՝ կապուած երկրի գործի հետ.*

4) *Ցոյց միայն Վիչապի մէջ՝ անկախ երկրի գործէն.*

5) *Ցոյց ո'եւէ տեղ՝ մակեդոնացիներու հետ:*

Այս առաջարկներու մասին յայտնուեցան հետեւեալ կարծիքները: Միայն Իզմիրի մէջ ցոյց ընել առաջարկողները կը հիմնուէին սա կէտին վրայ, որ Գոլիսը՝ ենթարկուած ոստիկանական ամենախիստ հսկողութեան՝ նպաստաւոր հող չի ներկայացներ. հոն ցոյց մը կազմակերպել, եթէ ոչ անկարելի, գէթ շատ դժուար է: Գոլիսը փակուած ըլլալով նաեւ եւրոպական նաւատորմիղի առջեւ՝ միջամտութիւն անկարելի կ'ըլլայ. եթէ 96ի ցոյցը, օրինակ, փոխանակ Գոլսի՝ Իզմիր կատարուէր, եւրոպական միջամտութիւն մը անպատճառ տեղի կ'ունենար: Եթէ մենք մեր նոր ցոյցը կատարենք Իզմիր, եւրոպական նաւատորմիղը այդ քաղաքի բաց դուռի հանգամանքէն օգտուելով անմիջապէս կը հասնի եւ մեր հարցը կ'ելլէ դիւանագիտական սեղանի վրայ: Տեխնիկական տեսակէտով ալ Իզմիր աւելի դիւրին է ցոյց ընել քան Գոլիս, որովհետեւ այդ վայրը վտանգուած չէ եւ եւրոպական հիւպատոսարանները ալ կան ինչպէս Գոլիս: Իզմիրի մէջ աւելի դիւրին ըլլալով ցոյց մը կազմակերպել, մանաւանդ որ այնտեղ ընկերներ կան արդէն, կրնանք Սասունի առաջիկայ գործին արձագանգ տալ, մինչդեռ Գոլսի մէջ այնչափ կարճ ժամանակամիջոցին անկարելի է պատրաստել ոեւէ ցոյց որ արձագանգ տայ Սասունի:

Իզմիրի ու Գոլսի մէջ ցոյց առաջարկողները կը դնէին որ երկու վայրերու ցոյցերը իրար արձագանգ տալով կրնան աւելի մեծ ազդեցութիւն գործել եւ բացի այդ երբ երկու ցոյցերը միաժամանակ պատրաստուին ու ոեւէ յանկարծական պատճառով մը մէկը վրտանգուի, գէթ միւսը կրնայ կատարել ինչ որ ծրագրուած էր:

Վիչապի մէջ ցոյց կատարելու կողմնակիցները կը պնդէին սա կէտին վրայ, որ Գոլիսը ըլլալով Տաճկաստանի սիրտը, այնտեղ կատարուած ոեւէ ցոյց անպայման աւելի մեծ նշանակութիւն կ'ունենայ քան Իզմիր կամ ուրիշ տեղ: Ընդունելով հանդերձ որ Գոլսի գործը կապուած է չատ մեծ դժուարութիւններու հետ, չէին կրնար նկատել բոլորովին անկարելի, եւ այդ դժուարութիւնները որքան ալ մեծ ըլլան՝ կարելի չէ ձեռք քաշել Գոլիսէն, բան մը որ կազմակերպութեան տակրութիւնը պիտի ապացուցանէ: Իսկ բաց դուռի հանդամանքը, զոր Իզմիրի պաշտպանները մէջտեղ կը դնէին, այնչափ մեծ նշանակութիւն չունի, որովհետեւ եւր. պետութիւնները, եթէ ուզեն միջամտել, Վոսփորի մէջ գտնուած դեսպանական պահականաւերով ալ կըրնան գործել. իսկ եթէ չուզեն միջամտել, բաց դուռի հանգամանքը ոչ մէկ նշանակութիւն չ'ունենար, այնպէս՝ ինչպէս եղաւ Սելանիկի մէջ վերջին դինամիտային ցոյցի ժամանակ: Նոյն իսկ եթէ եւրոպական նաւատորմիղը ցոյցի պատճառով մտնէ Իզմիրի նաւահանգիստը, այդ կարող է նպաստել միայն եւրոպական հետերու պաշտպանութեան, այնպէս՝ ինչպէս եղաւ Կէյրութի վերջին խռովութիւններու ժամանակ:

Վիչապի մէջ ո'եւէ գործ մինչեւ առաջիկայ գարուն պատրաստելը անկարելի գտնողները կ'առաջարկէին ցոյց պատրաստել այնտեղ եւ երկրի գործէն անկախ պայքարի մը առաջ բերել, պայմանաւ սակայն որ այդ ցոյցը ըլլայ աւելի մեծ քան մինչեւ այժմ եղածները:

Առաջարկուեցաւ նաեւ որ Իզմիրը ըլլալով կարեւոր դուռ մը Կիլիկիոյ համար եւ միանգամայն դրամական աղբիւր, պէտք չէ այնտեղ ցուցական գործունէութեան ձեռնարկել՝ չվտանգելու համար այդ վայրը:

Ժողովը ի վերջոյ տուաւ հետեւեալ որոշումը:

Ընտրել Ծուցյան Գատասխանատու Մարմին մը, որու նպատակն է.

1) *Վիչապի ու Ոսկեհանքի շրջանին մէջ այլեւայլ ձեռնարկութիւններով արձագանգ տալ պատրաստուելիք Բարձրաւանդակի շարժումին եւ ապագային երկրին մէջ տեղի ունենալիք ապստամբական ձեռնարկներուն.*

2) *Նպատակայարմար պարագային, միացած մակեդոնացի յեղափոխականներու հետ՝ առնել այս կամ այն քայլը, մեր մէջ եղած համերաշխութիւնը ամրապընդելու եւ երկու դատերը միացնելու նպատակով.*

3) *Երկրի շարժումներէն անկախ գործ կատարել Վիչապի մէջ այն պարագային միայն, երբ յոյս կայ հոյակապ ձեռնարկ մը գլուխ բերելու(5):*

Ե.— ԿՈՄԻՏԷ ՉԵՂԱԾ ՎԱՅՐԵՐՈՒ ՄԷՋ ԱՆՀԱՏ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

Կոմիտէ չեղած վայրերու մէջ անհատներու գործունէութեան մասին առաջ եկան երկու տարբեր ուղղութեամբ կարծիքներ:

Մէկ կողմը կը պահանջէր տալ անհատ գործիչներուն որոշ չափով ապատութիւն, որովհետեւ այն ժամանակ միայն կարելի կ'ըլլայ յեղափոխական գաղափարը վառ պահել ժողովրդի մէջ՝ երբ կենդանի գործ կը կատարուի կարելի եղածին չափ շատ տեղեր: Դաշնակցութիւնը ներկայիս մէջ անկարող ըլլալով ամէն վայր կազմակերպել՝ պէտք չէ սահմանափակել անհատ դաշնակցականներու իրաւունքները եւ այդպէսով մեռելութեան դատապարտել կանոնք: *Երբ անհատ դաշնակցական մը կարող է իր շրջանին մէջ յայտնի մտնիչ մը սպանել, կառավարական չէնք մը օդը հանել, տեռոր կատարել թուրք պաշտօնեայի մը վրայ, ի՞նչ անհրաժեշտութիւն կայ որ հեռուի մարմիններու դիմուի թոյլտուութիւն ստանալու համար:*

Ժողովականներու մի մասը տեսնելով այդ ուղղութեան մէջ անհատական ապակեդրոնացում եւ նկատելով այդ Դաշնակցութեան հիմնական սկզբունքին հակառակ՝ անհրաժեշտ կը համարէր անհատ գործիչներու իրաւասութիւնը սահմանափակել: Բացի այդ սկզբունքի խնդրէն, դիտուեցաւ նաեւ ուրիշ գործնական անյարմարութիւն մը, այն է՝ որ անհատ դաշնակցական մը, բոլորովին անտեղեակ դրացի կոմիտէի կամ Պատասխանատու Մարմնի տուած որոշումներուն ու գործունէութեան, կարող է յանկարծ կատարել այնպիսի գործ մը, որ բոլորովին խանգարէ այդ մարմիններու ծրագիրը: Անհատ գործիչները, պաշտպանուելով նաեւ Դաշնակցութեան անունին տակ, կրնան անձնական հակա-

ռակութիւններու պատճառով կատարել այնպիսի տեռորներ, որոնք կազմակերպութեան աւելի վնաս կու տան, քան թէ օգուտ: Այս ուղղութիւնը պաշտպանողները կ'ընդունէին տալ անհատ գործիչներու իրաւունք՝ կազմակերպական գործերով զբաղելու, բայց արգիլել տեռորներ, կառավարական շէնքերու վրայ յարձակումներ եւլն. եւլն., որքան ժամանակ որ մօտակայ կոմիտէի կամ Պատասխանատու Մարմնի համաձայնութիւնը չէ առնուած: Իսկ երբ կռիւ յայտարարուած է արդէն, ամէն կարգի իրաւունք կարելի է տալ, քանի որ պատերազմական դրութեան մէջ որքան շատ ձեռնարկներ կատարուին երկրի վանապան կէտերու վրայ, այնչափ աւելի կը մեծնայ կռուի նշանակութիւնը:

Այս հարցի մասին Ժողովը տուաւ հետեւեալ որոշումը:

Կոմիտէ չեղած վայրերու մէջ ոեւէ դաշնակցական անհատ, խաղաղ ժամանակ կազմակերպական ընդհանուր գործերէ վատ իրաւունք չունի ոեւէ պայանութիւն կամ յարձակողական գործ կատարելու, առանց մօտակայ կոմիտէի կամ Պատասխանատու Մարմնի համաձայնութեան: Իսկ եթէ բացարձակ կռիւ սկսած է արդէն, ամէն դաշնակցական անհատ, իր պատասխանատուութեան տակ կրնայ կատարել այն՝ ինչ որ յեղափոխական տեսակէտով նպատակայարմար է:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ(6)

Բացի ֆրանսերէն Pro Armeniaէն, առաջարկուեցաւ հրատարակել նաեւ գերմաներէն (Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ մէջ տարածելու համար), եւ անգլերէն (Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մէջ տարածելու համար) լեզուներով, հետեւեալ պատճառաբանութեամբ:

Ֆրանսերէն Pro Armeniaի տուած օգտակարութիւնը անժխտելի է, ոչ միայն այն տեսակէտով որ այդ թերթը դարձած է այսօր մամուլի եւ հասարակական գործիչի համար ամենալաւ դոկիւմանը(7) Հայկական Հարցի վերաբերմամբ, շնորհիւ երկրէն ստացուած նամակներու, այլ այդ թերթի շուրջը հաւաքուած են այնպիսի հեղինակաւոր մարդիկ, որոնք անցեալի մէջ մեր դատին տուած են շատ մեծ օգուտներ եւ ապագային համար ալ կարող ենք յոյսեր ունենալ: Բայց ամէն բան միեւնոյն խմբակէն, Pro Armeniaի շուրջը հաւաքուած մարդերէն պահանջել, ամէն առթիւ կանոնք միայն մղել առաջ՝ անկարելի է. անհրաժեշտ է որ նմանօրինակ եւ սիստեմատիկ(8) կերպով աշխատող խմբակներ կազմուին նաեւ եւրոպական ուրիշ երկիրներու մէջ՝ ինչպէս Անգլիա, Գերմանիա, Աւստրիա. իսկ այդ կարելի է այն ժամանակ երբ Pro Armeniaներ ունենանք այդ երկիրներու մէջ, որոնք իրենց շուրջը կարողանան հաւաքել այն գործիչները, որ մեր դատով զբաղիլ յանձն կ'առնեն: Երբ շարք մը դիմումները միաժամանակ կատարուին մէկ քանի երկիրներու ազդեցիկ խմբակներու կողմէ, կը ստիպուին որոշ չափով միջամտել, ինչպէս ցոյց տուին Իսկէնտէրունի եւ Մուշի դէպքերը ֆրանսական կառավարութեան մասին, նոյնիսկ եթէ անկարելի ըլլայ անմիջական կարգադրութիւն յուսալ՝ գէթ կարող կ'ըլլանք մեր առօրեայ պահանջներուն գոհացում ստանալ, ստիպելով որ հիւպատոսներ ղրկեն վտանգուած վայրերը եւ առաջքը առնեն գէթ նախատեսուած ջարդերու:

Քանի որ մեր դատի լուծումը կապուած է երկրի շարժումներու ու արտաքին միջամտութեան համերաշխ կազդուրդումին, անհրաժեշտ է որ ընդարձակենք պրոպագանդի շրջանը, գրաւենք բոլոր այն ուժերը, որոնք կարող են մեր դատին օգտակար դառնալ այս կամ այն երկրի մէջ, մանաւանդ որ այսօր թէ՛ Գերմանիոյ, թէ՛ Աւստրիոյ եւ թէ Անգլիոյ ու Իտալիոյ մէջ կան քաղաքական կարեւոր գործիչներ, որոնք թէեւ մեր դատը իրենց սրտին մօտիկ կը զգան, բայց կազմակերպուած գործ մը չըլլալուն՝ անկարող են ոեւէ լուրջ օժանդակութիւն հասցնել մեզի:

Ճիշդ է որ նոր Pro Armeniaներու հրատարակութիւնը կրնայ մեր բիւդճէն մասամբ ծանրաբեռնել, բայց պէտք չէ վախնալ ադկէ, որովհետեւ propagandaի(9) գործը կարեւոր նեցուկ մըն է երկրի գործին. եթէ երկրի շարժումներու ժամանակ մենք կարենանք շարժել Եւրոպայի բոլոր հայասէրներու հաւաքական ուժը եւ անոնց միջոցով ազդենք կառավարութիւններու վրայ, մեր դատի յաջողութիւնը աւելի հաւանական կը դառնայ, քան եթէ շարժումներու ժամանակ, եւրոպական դիւանագիտութիւնը նստի հանդարտ եւ կամ Ֆրանսան բոլորովին առանձին մնայ: Նոյն իսկ կարելի է յուսալ, որ նոր Pro Armeniaներու հրատարակութիւնը պիտի բերէ նաեւ նոր հրատարակութիւններ, որովհետեւ մեր ժողովրդի մէջ կան մարդիկ, որոնք յեղափոխական գործի համար թէեւ ոչինչ չեն տար, բայց իրենց դրամական աջակցութիւնը սիրով կու տան եւրոպական պրոպագանդի գործին. իրողութիւն մը, որ Pro Armeniaի հրատարակութիւնը մէջտեղ հանեց:

Գերմաներէն եւ անգլերէն լեզուներով Pro Armeniaներ հրատարակելու առաջարկին հակառակ եղողները կը հիմնուէին հետեւեալ փաստերու վրայ.

Նոր P. A.ներ հրատարակելով կազմակերպութեան ծախքերը զգալի կերպով կ'աւելնան եւ այդ իրողութեան հետեւանքը այն կ'ըլլայ որ երկրի պահանջներուն գոհացում չենք կրնար տալ: Եթէ մենք մեր դրամական ներկայ վիճակին վրայ կռնած ընդունինք այդ թերթերու հրատարակութիւնը, կրնայ պատահիլ որ մէկ տարի յետոյ ո՛եւէ պատճառով անկարելի ըլլալով բաւականաչափ բիւդճէ ունենալ, ստիպուինք դադրեցնել եւ ատիկա աւելի մեծ ամօթ ու վնաս պիտի պատճառէր մեզի:

Գերմանիոյ մէջ P. Armenia հրատարակելու մասին եղան այն դիտողութիւնները, որ Գերմանիան ըլլալով մեր դատին ամենակարեւոր հակառակորդներէն մէկը՝ իր տնտեսական եւ քաղաքական ծրագիրներուն պատճառով դէպի Տաճկաստանը, պէտք չէ ոեւէ յոյս ունենալ այդ երկրէն յօգուտ մեր դատին: Անցեալի ու ներկայի մէջ տեսնուած է որ գերմանացիները Տաճկաստանի մէջ դրական կերպով ցոյց տուին իրենց հակառակութիւնը եւ միշտ ձգտեցան Հայ Դատի տկարացումին, որ ամենաուժեղ էր իրենց դէմ Տաճկաստանի մէջ: Գերմանական կառավարութեան շահերը բոլորովին հակառակ ըլլալով մեր շահերուն, այնտեղ ոեւէ գործ ձեռնարկել միայն մարդասիրական գաղափարի վրայ յենուած, որ այնչափ ալ սիրելի չէ գերման կառավարութեան, բոլորովին աւելորդ է: Իսկ գալով հասարակական կարծիքին, Գերմանիոյ մէջ այդ կարծիքը այնչափ մեծ նշանակութիւն չունի որչափ Ֆրանսայի մէջ եւ նոյն իսկ սահմանադրական կոչուած Գերմանիոյ մէջ գերմանահպատակ լեհացիները, դանիացիները եւ ուրիշ տարրեր ենթարկուած են ամենախիստ ճնշման եւ հասարակական կարծիքը գրեթէ բոլորովին լուռ է մնացած այդ իրողութեան առջեւ: Գերմաներէն Pro Armenia մը ուրեմն այս երկրի մէջ ոչ մէկ արդիւնք չունենալով, պիտի պատճառէր միայն դրամի մսխում:

Բացի այդ բացասական կողմերէն, դիտուեցաւ նաեւ որ Գերմանիոյ համաձայնութիւնը անհրաժեշտ չէ մեր դատին լուծումին համար, ինչպէս եղաւ կրետական խնդրին մէջ, երբ հակառակ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ չէկոջութեան՝ միւս պետութիւնները կարողացան ապատել Կրետէն թուրքերու ձեռքէն:

Անգլիոյ համար դիտուեցաւ, որ անգլիական շահերը համաձայն ըլլալով մեր շահերուն, Անգլիան երբ առիթը ներկայանայ ստիպուած պիտի միջամտէ յօգուտ մեզի՝ իր շահերուն սպառնացող վտանգը հեռացնելու համար, նոյնիսկ առանց մեր դիմումներուն: Իսկ թէ առանց Pro Armeniaի հրատարակութեան ալ կարելի է անգլիական կարծիքը ու քաղաքական գործիչները յուզել միայն երկրի շարժումներով, յառաջ բերուեցաւ այն փաստը, որ անգլիական ժողովուրդը եւ իրարու յաջորդող եւ տարբեր ուղղութեան պատկանող երկու նախարարութիւններ Սասնոյ գործի ժամանակ գրեթէ ինքնաբերաբար պաշտպանեցին մեր դատը եւ աւելի մեծ աղմուկ հանեցին քան ինչ որ կ'ընեն Pro Armenia եւ անոր շուրջը հաւաքուած խումբը: Այս առթիւ մէջ բերուեցաւ նաեւ անգլիացի հայասէրներու այն կարծիքը, որ Անգլիոյ մէջ Pro Armeniaի մը հրատարակութիւնը կրնայ նոյնիսկ վնասակար ըլլալ մեր դատին, այն տեսակէտով որ մեր դատի հակառակորդները այդպիսի հրատարակութիւն մը նսեմացնելու եւ մեր դատին վնասելու համար՝ չպիտի վարանին յայտարարելու, որ անգլիական էնթրիկներ կան այս գործին մէջ եւ անգլիացիները իրենց ազգային շահերուն համար է որ Հայկական Հարցը ձեռք կ'առնեն:

Ցիշուեցաւ նաեւ այն պարագան որ ֆրանսերէն Pro Armeniaն կը կարդացուի նաեւ Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, Իտալիոյ եւ Անգլիոյ մէջ ալ, որովհետեւ յայտնի քաղաքական գործիչներու մէջ ֆրանսերէն գիտցողները կը կազմեն մեծամասնութիւն՝ եթէ ոչ ամբողջութիւն:

Հակառակ ըլլալով հանդերձ անգլերէն ու գերմաներէն P. A.ներ հրատարակելու, հակառակորդները կ'առաջարկէին շարունակել ֆրանսերէն Pro Armeniaն եւ միւս երկիրներու համար ընդունիլ propagandaի ուրիշ ձեւ, ինչպէս՝ կազմել կոնֆերանսներ, միթինկներ(10), Հայկ. Հարցի վերաբերեալ յօդուածներ վետեղել տալ կարեւոր եւր. թերթերու մէջ, կապեր հաստատել քաղաքական գործիչներու հետ եւլն. եւլն.:

Այս հարցի մասին Ժողովը տուաւ հետեւեալ որոշումները.

«Ընդհ. Ժողովը ընդունելով եւրոպական պրոպագանդի օգտակարութիւնը վանապան միջոցներով (միտինկ, կոնֆերանս եւլն.) մանաւանդ երեք Արեւմտեան երկիրներու մէջ (Ֆրանսա, Անգլիա, Իտալիա) որոշեց շարունակել ֆրանսերէն Pro Armeniaի հրատարակութիւնը եւ մերժել ուրիշ լեզուով Pro Armenia հրատարակելու առաջարկը»:

Ժողովը նկատելով որ վերջին տարիներս Բիւրոյի ներկայացուցիչներու գոյութիւնը Փարիզի կամ ուրիշ քաղաքական կեդրոններու մէջ օգտակար եղած է՝ 1) Ճշգրիտ տեղեկութիւններ տալու համար Հայ Դատի մասին, 2) Փարատելու համար կարգ մը մեզ համար վնասաբեր եւրոպական նախապաշարումներ, 3) Դարմանելու համար կարգ մը վարկաբեկումներ, որ կրած է Հայկական Դատը անարժան անձերու երեսէն, 4) Սերտ յարաբերութիւններ մշակելու համար խորհրդականներու կամ ազդեցիկ անձերու հետ, 5) Յեղափոխական շարժումի առաջ բերած օրական պահանջներու դիւանագիտական ճամբով գոհացում տալու, 6) Յրուած գաղութներն ու անձնաւորութիւնները շահագրգռելու ու մօտեցնելու համար Դատին՝ որոշեց որ Արեւմտեան Բիւրոն փոխնիփոխ եւ առժամեայ ներկայացուցիչներ ունենայ քաղաքական կարեւոր կեդրոններու մէջ:

Ժողովը նկատի առնելով որ ներկայ 1904 թուականին ծանր դէպքեր կ'ակնկալուին Երկրի մէջ, որոնք բացառիկ կերպով շուտափոյթ եւ պատասխանատու գործունէութիւն մը կը պահանջեն Արեւմտ. Բիւրոյէն՝ եւրոպական մամուլին ու դիւանագիտական շրջաններու վրայ ազդելու համար, որոշեց Արեւմտ. Բիւրոյի ընտրութեան ժամանակ կատարել նաեւ երկու պրոպագանդիստներու ընտրութիւն՝ համաձայն 1904 տարուայ բիւդճէին: Այդ ընկերները Արեւմտեան Բիւրոյի վայրը գտնուած միջոցին կը համարուին Բիւրոյի համապօր անդամ:

Մնայուն Բիւրօ.— Արտասահմանեան agitationի(11) պահանջը կանոնաւոր ուղիի վրայ դնելու համար, Ընդհ. Ժողովը կը յանձնարարէ Արեւմտեան Բիւրոյին այդ գործը կազմակերպել Պրիւքսէլի Միջազգային Համաժողովի մէջ ընդունուած հիմերու վրայ՝ որոնց համաձայն Մնայուն Բիւրօ (Bureau Permanent) պիտի հաստատուի Փարիզ եւ վանապան երկիրներու մէջ առանձին կո-

միտէներ՝ հեղինակատոր հայասէրներէ: Այդ նպատակի համար Արեւմտեան Բիւրոն կարող է իր արտակարգ ծախքերու գումարէն յատկացնել այնքան միջոցներ որքան պէտք կ'ըլլայ մշտական քարտուղար մը պահելու համար:

Զ.— ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐ

Անկախ Սասունի մօտակայ ապստամբութեան հետ կապուած արշաւանքներէն, առաջարկուեցաւ կարելի եղածին չափ չուա–չուտ արշաւանքներ կատարել դուրսէն՝ հիմնուելով հետեւեալ պատճառաբանութիւններուն վրայ.

1) *Արշաւախմբեր կազմելը համեմատաբար շատ դիւրին է.*
2) *Կը կրթէ մեր կռուողները եւ յառաջ կը բերէ փորձուած ուժեր.*
3) *Մարտափ կը տարածէ եւ կ'ահաբեկէ Թշնամին.*
4) *Կը վնասէ Թշնամիին, ննջարկուելով համեմատաբար քիչ կորուստի.*
5) *Լարուած կը պահէ Թուրք կառավարութիւնը.*
6) *Կենդանի կը պահէ Հայկ. Հարցը արտաքին աշխարհի մէջ.*
7) *Զի ձգեր որ յեղափոխական ոգին Թուլանայ, եւ գործերու անյաջողութեան պարագային հակազդեցութեան նոր հոսանք սկսի.*
8) *Մխիթոց կու տայ դրամ ճարելու.*
9) *Կը զօրացնէ պրոպագանդի գործը:*

Յոյժ տրուած սոյն օգուտներու դէմ եղան հետեւեալ առարկութիւնները.

1) *Արշաւախմբեր կազմելը ունի չատ դժուարութիւններ եւ մեծ ծախք կը պահանջէ, ինչպէս ցոյց տուած է Խանասորի արշաւանքը:*
2) *Արշաւանքները արտաքին աշխարհի համար ոչ մի նշանակութիւն չունին. ամենավերջին արշաւախմբի(12) կռիւները ոչ մէկ նշանակելի արձագանգ չգտան եւրոպական մամուլի մէջ և բաւէնի դէպքերը տեղին վրայ սահմանափակուեցան. Թուրք կառավարութիւնը վերջին ժամանակներս կ'աշխատի ապստամբական ոեւէ գործ տեղին վրայ մարել եւ չձգել որ լուրեր դուրս ելլելով եւրոպական մամուլի եւ դիւանագիտութեան զբաղումին առարկայ դառնայ Հայկական Հարցը. Երկրի մէջ կատարուած ո՛եւէ գործ այն ժամանակ միայն նշանակութիւն կ'ունենայ եւ կ'ազդէ Եւրոպայի վրայ, երբ այդ դէպքը վաղանցուկ երեւոյթ մը չէ եւ արձագանգը Եւրոպա հասած չի մեռներ, այլ տեւողական է:*

Դրսէն կատարուած արշաւանքներու հակառակորդները աւելի նպատակայարմար կը դտնէին զօրեղացնել Երկրի հրոսակային խմբերը, որոնք ոչ Թէ արշաւախմբերու պէս մէկ քանի օր միայն պիտի կրնան կռուիլ, այլ Երկրի մէջ, հայրենի հողին վրայ տարեներով կարող են գործել եւ միաժամանակ տալ այն օգուտները՝ որոնք չէշտուեցան դրսէն կատարուելիք արշաւանքի պաշտպաններու կողմէն:

Ժողովականներու մէկ մասը ընդունելով հանդերձ արշաւախմբերու օգտակարութիւնը կ'առաջարկէր չըպատուոերեցնել Դաշնակցական Մարմինները այդ կարգի գործունէութեան, որովհետեւ կատարուելիք աւելի մեծ ձեռնարկներ կան եւ կազմակերպութիւնը հազիւ Թէ կարենայ արշաւախմբեր ալ կազմել: Ժողովը տուաւ հետեւեալ որոշումը.

«Չհերքելով առաջիկայ յեղափոխական շրջանի ընթացքին մէջ արշաւանքներու կարեւորութիւնը, երբ անոնք կապուած են Երկրի գործերու հետ ու կրնան ծառայել իբր արձագանգ Երկրի բողոքին, բայց նաեւ նկատի առնելով այն բոլոր ձեռնարկները, որոնք արդէն ծրագրուած են ներկայ Ժողովի կողմէն եւ որոնց գործադրութիւնը պիտի դրաւէ կազմակերպութեան ամբողջ ուշադրութիւնը, մերժեց Երկրի գործէն առանձին արշաւանքի առաջարկը»:

Է.— ԹՂԹԱԿԻՑ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂՆԵՐ

Ժողովը՝ նկատելով որ Երկիրը պէտք եղածին պէս չէ ուսումնասիրուած, եւ վանական վայրերու մէջ բնակող հայ ազգաբնակութեան, յեղափոխական տրամադրութեան մասին դրական տեղեկութիւններ բոլորովին կը պակսին, սկզբունքով ընդունեց թղթակից ուսումնասիրողներու անհրաժեշտութիւնը, նախ՝ ուսումնասիրելու համար Երկիրը եւ երկրորդ՝ արագ հաղորդակցութեան մէջ պահելու համար արտասահմանեան մարմինները Երկրի դրութեան ու գործի վիճակի մասին:

Առաջարկուեցաւ դիմել Եւրոպայի հայ ուսանողութեան, որուն մէջ կարող են գտնուիլ անհատներ, որոնք ուզեն իբրեւ թղթակից-ուսումնասիրող անցնիլ Երկիր:

Այս առթիւ հարց բացուեցաւ թէ կարելի՞ է արդեօք ոչ-դաշնակցականի մըն ալ տալ դիւրութիւններ՝ Երկիր մտնելու եւ վանական վայրեր ճամբորդելով ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար:

Ժողովականներու մէկ մասը ոչ մէկ անյարմարութիւն չէր տեսներ որ կազմակերպութիւնը տայ պէտք եղած դիւրութիւնները նաեւ ոչ-դաշնակցական անհատներու, որոնց կարողութեան եւ ապնուութեան մասին բացարձակ վստահութիւն կայ, պայմանաւ սակայն որ եթէ այդ անհատները լոկ ուսումնասիրելու համար Երկիր կը մտնեն եւ ոչ մէկ կազմակերպական գործի չեն ուզեր խառնուիլ, կազմակերպութիւնը ապատ ըլլայ այդպիսիներու նիւթապէս օգնելու պարտականութենէն, այլ բաւականանայ յանձնարարականներով եւ տարբեր դիւրութիւններով կարելիութիւն տալ ճամբորդելու եւ ուսումնասիրելու:

Ժողովականներու միւս մասը, հակառակելով այդ կարծիքին, առաջարկեց բացառապէս դաշնակցականներու վերապահել այդ իրաւունքը, *առարկելով որ կազմակերպութիւնը պարտականութիւն չունի օտարներու օգնելու եւ յետոյ ոչ–դաշնակցական մը Երկիրը ուսումնասիրելով կարող է հակուիլ հակայեղափոխական ուղղութեան*, *ինչ որ Դաշնակցութեան համար ցանկալի եւ օգտակար չպիտի ըլլար: Այս առարկութեան պատասխանուեցաւ որ դաշնակցական մըն ալ կարող է պատահիլ որ հասնի այդ եզրակացութեան, բան մը որ անցեալին մէջ պատահած է արդէն, եւ կազմակերպութիւնը եթէ իր ուղղութեան վրայ հաւատք ունի, պէտք չէ որ այդ տեսակ վախեր ունենայ:*

Ժողովը այս մասին տուաւ հետեւեալ որոշումը.

«Նկատելով որ Երկրի մէջ մեծ պահանջ կայ ինտելիգէնտ ուժերու եւ մինչեւ հիմա դրսի մարմինները ապատ չեն եղած փափաքողները Երկիր ղրկել, Ընդհ. Ժողովը իրաւունք կու տայ Դաշնակցութեան Խորհուրդին, Բիւրոներուն եւ Կեդր. Կոմիտէներուն (Բիւրոներու գիտութեամբ) ընդունիլ այդպիսի ուժերու առաջարկը եւ փափաքողները ղրկել Երկիր՝ իբր թղթակից-ուսումնասիրող, օժանդակ ընկեր կամ գործիչ:

«Պատասխ. Մարմնի շրջանը ղրկուողի մասին նախապէս պէտք է տեղեկութիւն տալ այդ մարմնին:

«Թղթակից-ուսումնասիրողները կարող են չըլլալ դաշնակցական, այդ պարագային սակայն ղրկող մարմինը պէտք է որ բացարձակ վստահութիւն ունենայ անոնց վրայ: Կազմակերպութիւնը իրեն կը վերապահէ սակայն որոշել այն վայրը կամ շրջանը, որու մէջ պիտի հաստատուի կամ ճամբորդէ թղթակից-ուսումնասիրողը:

«Երբ թղթակից-ուսումնասիրողը ոչ մէկ կազմակերպական գործ յանձն առնել չ'ուզեր, կազմակերպութիւնը կը բաւականանայ միայն դիւրութիւններ տալով անոր՝ Երկիր անցնելու ու ճամբորդելու համար, ոչ մէկ դրամական օժանդակութիւն յանձն չառնելով:

«Թղթակից-ուսումնասիրողներու եւ Երկիր գործիչ ու օժանդակ ընկերներ ղրկելու համար Ժողովը որոշեց դնել երկու Բիւրոներու տրամադրութեան տակ 30,000 ֆրանք»:

Ը.— ԿԱՐԵՒՈՐ ԿԷՏԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Ժողովը ընդունելով Մեծ-Հայքի ու Փոքր-Ասիայի կանապան վայրերը կազմակերպելու անհրաժեշտութիւնը, որոշեց յանձնարարել կազմակերպութեան իրաւասու մարմիններուն թէ՛ ներսի եւ թէ դրսի՝ (տես «Թղթակից-Ուսումնասիրողներ») չսահմանափակել իրենց գործունէութիւնը իրենց շրջանով միայն, այլ ամէն ջանք թափել կազմակերպելու նաեւ նոր վայրեր, մանաւանդ անոնք, որ հարեւան են եւ ուր դեռ կազմակերպութիւն չկայ:

Թ.— ՄԱՐՏԱԿԱՆ–ՄԱՐԶԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԵՐ

Այս խմբերը, տարածելով յեղափոխական գաղափարը, ստուարացնելով ընկերներու թիւը, վարժեցնելով ժողովուրդը վէնքի գործածութեան եւ վինուելով սեփական միջոցներով՝ նպատակ ունին.

1) Պաշտպանել հայ ազգաբնակութեան գոյքը, պատիւը եւ կեանքը աւազակներու եւ կառավարութեան յարձակումներու դէմ.

2) Կատարել այլեւայլ ասպատակային ձեռնարկներ՝ թշնամիին վնաս հասցնելու համար.

3) Օգնել կազմակերպութեան այլեւայլ ձեռնարկներուն.

4) Նպատակայարմար ժամանակ դրամական միջոցներ ձեռք բերել թշնամիէն (*փոքր գործեր եւն.*).

5) Խաղաղ ժամանակ հանդիսանալով կազմակերպութեան համար իբրեւ պահեստի բանակ, ապստամբութեան կամ շփոթութեան ժամանակ՝ ստուարացնել Դաշնակցութեան կռուողներուն բանակը:

Զինուորական խմբերու կազմակերպութեան ժամանակ Ժողովը որոշեց ուշադրութիւն դարձնել մասնաւորապէս այն կէտին վրայ, որ խմբերը կամ վինուորները պարտաւոր ըլլան ըստ կարելւոյն վինուիլ իրենց սեփական միջոցներով:

Ժ.— ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ ԵՒ ԶԻՆԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Ժողովուրդը գործնականապէս պատրաստելու խնդրին վերաբերմամբ Ժողովը հասաւ այն եզրակացութեան, որ այդ կարելի կ'ըլլայ այն ժամանակ միայն՝ երբ պրոպագանդով կամ այլ միջոցներով կը համոզենք վինուիլ եւ օրինակներով կ'ապացուցանենք վէնքին ուժը: Հետեւաբար որոշուեցաւ պարտականութիւն դնել բոլոր դաշնակցական մարմիններու վրայ՝ բոնն կերպով աշխատիլ ժողովուրդը մղելու իր սեփական միջոցներով վինուելու եւ վարժեցնել գայն վէնքի գործածութեան:

Ժողովուրդին վինուելու դիւրութիւններ տալու համար առաջարկուեցաւ Երկրի եւ Կովկասի Կեդր. Կոմիտէներու տրամադրութեան տակ դնել շօշափելի գումար մը, որով կազմակերպութիւնը կարենար վէնքի եւ ռազմամթերքի պահեստներ ունենալ՝ յատկապէս ժողովուրդին վէնք վաճառելու նպատակաւ: Երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ Ժողովը մերժեց այդ առաջարկը հետեւեալ նկատումներով.

ա) Սկզբունքով յեղափոխական կուսակցութիւնը չի կրնար եւ իրաւունք ալ չունի կազմակերպութեան պատկանեալ ասեղ մ'անգամ տալ կազմակերպութենէն դուրս անհատներու կամ խմբերու, որոնք, ո՛վ գիտէ, ի՛նչ նպատակաւ, ի՛նչ անուան տակ, ե՛րբ եւ ինչպէ՞ս պէտք է գործածեն տրուելիք վէնքերը:

բ) Զէնք գտնել եւ Երկիր փոխադրելը այնքան դժուար է, որ կազմակերպութիւնը չի կրնար մինչեւ այժմ նոյնիսկ իր մարմիններուն եւ իր դրօշի տակ գտնուող խմբերուն բաւականաչափ վէնք մատակարարել, եւ հետեւաբար լուրջ խօսք չի կրնար ըլլալ աւելորդ պահեստներու մասին:

գ) Զէնքի գնումը, պահպանումը եւ փոխադրութիւնները, չնայելով կոմիտէներու գործ դրած ամէն ջանքերուն, միշտ կապուած են մեծ կորուստներու հետ եւ հետեւաբար ընդունելով վինավաճառ պահեստներու առաջարկը՝ բայց ոչ վուտ յեղափոխական ձեւի մը տակ, կազմակերպութեան միջոցները վտանգի ենթարկած պիտի ըլլանք:

դ) Ժողովուրդը վինուելու կարիքին համոզուելով՝ գուցէ ինքը կրնայ աւելի ապահով կերպով քրտերու եւ այլ միջոցներով վէնքերու շուկայ ստեղծել:

ԾԱ. ՏԵՒՈՐ

Տեւորի մասին Բ. Ընդհ. Ժողովի որոշումները փոխուեցան հետեւեալ կերպով.

1) *Տեւորի կ'ենթարկուին լրտեսներ, ատուած թուրք պաշտօնեաներ եւ յայտնի թուրք եւ քիւրտ հայատեաց չարագործներ թէ՛ Երկրի մէջ եւ թէ Երկրէն դուրս:*

2) *Տեւորներ կատարելու իրաւունք կը տրուի արտասահմանի մէջ՝ կեդրոնական կոմիտէներու, իսկ Երկրի մէջ՝ կոմիտէներուն, կեդր. կոմիտէներուն եւ Պատասխանատու Մարմիններուն՝ հետեւեալ սահմանափակումով, այն է՝ իւրաքանչիւր մարմին թէ՛ արտասահմանի եւ թէ Երկրի մէջ պարտաւոր է իր վճռի վերաբերմամբ ստանալ մօտակայ կամ աւելի բարձր մարմնի համաձայնութիւնը:*

3) *Տեւորի վճիռները պէտք է տրուին իւրաքանչիւր դէպքի համար միաձայն որոշումով:*

4) *Բացի վերոյիշեալ պայմաններէն՝ հայերի վերաբերեալ վճիռները պէտք է հիմնուին նաեւ պատճառաբանուած արձանագրութեան վրայ, որ կը ղրկուի կազմակերպութեան արխիւը:*

ԾՐ.— ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑ ԾԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՒ ՕՏԱՐ ՏԱՐՐԵՐՈՒ ՀԵՏ

Հնչակեան երկու հատուածներու հետ միութիւն կամ համերաշխութիւն առաջ բերելու խնդիրը դառնալով Ժողովի վբաղումին առարկայ՝ Ընդհանուր Ժողովը տըւաւ հետեւեալ որոշումը.

«Ընդհանուր Ժողովը նկատելով անցեալ բանակցութիւններու անյաջող փորձերը, այն դատապարտելի ոգին, որ արմատացած է հնչակեան երկու հատուածներուն մէջ թէ՛ յեղափոխական ընդհանուր տեսակէտով եւ թէ մասնաւորապէս Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան նկատմամբ, եւ այն ներքին պայքարները, որոնք ի վերջոյ եղբայրասպանութիւններու յանգեցան՝ արատաւորելով հայ յեղափոխութեան եւ հայ ժողովրդի պատիւը, մերժեց ոեւէ քայլ ընել անոնց հետ միութիւն կամ համերաշխութիւն կնքելու համար:

«Այս որոշումը սակայն չ'արգիլեր, մանաւանդ Երկրի մէջ, դաշնակցական ընկերներուն՝ վերոյիշեալ եւ այլ մարմիններու պատկանող, գործին նուիրուած եւ վստահելի անհատներու ու խմբերու հետ համերաշխօրէն կռիւ մղել ընդհանուր թշնամիին դէմ»:

Ոսկանապատի եւ Լեռնավայրի պատգամաւորները մնացին ձեռնպահ:

Ընդհ. Ժողովը վերակազմեալ Հնչակեան կեդրոնի նամակի առթիւ յանձնարարեց Արեւմտեան Բիւրոյին պատասխանել այդ նամակին՝ համաձայն Ժողովի ընդունած որոշումի իմաստին, արգիլելով Արեւմտեան Բիւրոյին ոեւէ առթիւ բանակցութեան մտնել Հնչակեան հատուածներու հետ:

Օտար տարրերու եւ կազմակերպութիւններու մասին Ժողովը ընդունեց հետեւեալ որոշումները.

«Ընդունակել թրքահպատակ այլեւայլ տարրերու հետ (քիւրտ, թուրք, ասորի, լիբանանցի, մակեդոնացի եւն.) համերաշխ գործակցութեան տակտիկը, որով ղեկավարուած է մինչեւ այժմ Դաշնակցութիւնը՝ յանձնարարելով բոլոր Պատասխանատու Մարմիններուն, Բիւրոներուն եւ Կեդր. Կոմիտէներուն՝ ըստ տեղական հանգամանքի, գործնականապէս մշակել բաղձալի մերձեցումի պահանջը այդ տարրերու հետ:

«Միաժամանակ Ժողովը մասնաւորապէս մատնանիշ կ'ընէ՝

I. *Վասպուրականի* եւ *Պարսկաստանի* Մարմիններուն՝ ասորիներուն հետ յարաբերութեանց գործը:

II. *Կիլիկիոյ* Պատ. Մարմինին *Լիբանանցիներու* խնդիրը:

III. Արեւմտեան Բիւրոյին ու *Վիշապի* Պատասխ. Մարմինին՝ մակեդոնացիներու հետ համերաշխ գործունէութեան պահանջը մօտիկ ապագայի մէջ:

IV. Կովկասի Պատ. Մարմինին (Ինքնապաշտ. Կեդր. Կոմիտէ) եւ Կովկասեան գաւառական Կոմիտէներուն՝ կը յանձնարարուի ձգտիլ համերաշխութիւն հաստատել Կովկասի մէջ ռուս կառավարութեան դէմ կռիւ մղող ուրիշ կազմակերպութիւններու հետ, որոնցմէ Ժողովը մատնանիշ կ'ընէ յատկապէս «Սոցիալիստ-Ռեւոլիւցիոներներու կուսակցութիւն»ը(13) որ թէ՛ իր տեսական աշխարհահայեացքով եւ թէ կռուի տաքտիկայով՝ աւելի կը համապատասխանէ մեր ծրագրին ընդհանուր ոգուն, եւ Վրաստանի «Սակարտվէլօ» կուսակցութիւնը: Պատասխ. Մարմինն եւ գաւառական կոմիտէները կը թողուի ինքնապաշտպանութեան գործի մէջ օժանդակութեան կամ գործակցութեան հրաւիրել ոչ-դաշնակցական, բայց կարող ու վստահելի խմբեր ու անձնաւորութիւններ:

V. «Քիւրտ ու թուրք տարրերու վերաբերմամբ Արեւմ. Բիւրոյին կը յանձնարարուի ժամանակ առ ժամանակ ինքնուրոյն կերպով կամ համախոհ թուրք ու քիւրտ բարեկամներու միջոցով՝ թուրք ու քիւրտ լեզուներով՝ այնպիսի հրատարակութիւններ ընել կամ եղածներէն այնպիսիներու նպաստել, որոնք կը պարզեն այդ ժողովուրդներուն մեր Դատի բնոյթը, մեր վերաբերմունքը դէպի օտար տարրերը Երկրի մէջ եւ այդ տարրերու սեփական շահերը»:

ԾԳ.— ԿՈՎԿԱՍ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ ընդունելով հանդերձ թէ իր հիմնարկութեան նպատակը եղած է եւ այսօր ալ է Օսմանեան Հայաստանի պատմական դատը, ճանչցուած եւ վաւերացուած միջազգային դաշնագրերով, չի կրնար սակայն անտես ընել հայ ժողովրդի մարդկային իրաւունքներու բռնաբարումի ծանր դէպքերը, որոնք վերջերս տեղի ունեցած եւ սկսած են յաճախակի ըլլալ Թուրքիայէն դուրս եւս, սկզբունքով ընդունելց պաշտպանել այդ կարգի իրաւունքները, տակտիկի վերապահելով որոշել ի՛նչ չափերով կատարել ինքնապաշտպանութեան այդ գործը:

Ներկայիս Դաշնակցութիւնը իր վրայ առնելով Կովկասահայ տարրի ինքնապաշտպանութեան գործը, որոշեց յանձնել այդ՝ Կովկասի Պատ. Մարմնին, որ պահելով իր «Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէ» անունը, պիտի շարունակէ գործել «Դաշնակցութեան» պաշտօնական անուան տակ:

Ժողովը Կովկասի վերաբերմամբ ընդունեց բերանացի եւ գրաւոր պրոպագանդի, տեռորի, ժողովրդական ցոյցերու եւ վինուած դիմադրութեան տակտիկը՝ մնալով պաշտպանողական հողի վրայ:

Դաշնակցական բանուորական խմբերը, այն գործարաններու սահմաններուն մէջ ուր անոնք կ'աշխատին, կը մասնակցին բոլոր բանուորական գործադուլներուն եւ շարժումներուն՝ երբ անոնք կապուած են բանուորներու ընդհ. վիճակին հետ այդ գործադուլներու մէջ. իսկ ինչ կը վերաբերի գործարանական կեանքէն դուրս ցոյցերուն, որոնք կրնան առաջարկուիլ ուրիշ կուսակցութիւններու կողմէն, բայց որոնց առիթներն ու նպատակը կրնան տարբեր ըլլալ, իւրաքանչիւր դէպքի համար մասնակցելու կամ չմասնակցելու խնդիրը կը վճռէ Պատասխ. Մարմինը:

Այս ընդհ. սահմաններու մէջ Կովկասի Պատասխանատու Մարմինը կը մշակէ իր տակտիկի մանրամասն ծրագիրը Կովկասի Ռայոնական Ժողովին մէջ:

ԾԴ.— ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Վրէժի պատգամաւորը Ժողովի ուշադրութիւնը հրաւիրելով Պարսկաստանի մէջ դաշնակցական կազմակերպութեան Թուլութեան վրայ՝ առաջարկեց ձեռք առնել պէտք եղած միջոցները՝ նկատի առնելով մանաւանդ որ Պարսկաստանը իրրեւ սահմանակից երկիր անհրաժեշտ է, որ մեծ ուժ ներկայացնէ: Եթէ Պարսկաստանը Թոյլ մնայ (ինչպէս է այժմ, երբ անցեալ տարուայ վրէժի ուսուցչական խումբը ցրուած է), Երկրի հետ յարաբերութիւնները կը կազան, փոխադրութիւնը չի կատարուիր այնքան արագ եւ կանոնաւոր, որչափ գործի չահերը կը պահանջեն, չենք կրնար արդէն գոյութիւն ունեցած յարաբերութիւնները քիւրտ ցեղերու հետ ապահովել եւ նոր յարաբերութիւններ, — ի միջի այլոց նաեւ Մար-Շիմոնի հետ — հաստատել: Իրրեւ միջոց Պարսկաստանի պատգամաւորը կ'առաջարկէր ընտրել Պարսկաստանի համար Պատասխ. կեդր. կոմիտէ կարող ընկերներէ:

Ժողովը ընդունելով այն անհրաժեշտութիւնը, որ պէտք է վօրացնել Պարսկաստանի Դաշնակցական կազմակերպութիւնը, տուաւ հետեւեալ որոշումը.

«Պարսկաստանի Կեդր. Կոմիտէի գործունէութիւնը աւելի գոհացուցիչ դարձնելու համար, որոշուեցաւ մէկ կամ աւելի կարող ընկերներով վօրացնել այդ Կոմիտէն»:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

Ընդհ. Ժողովը Երկրի մարմիններու լուրջ ուշադրութեանը կը յանձնէ հետեւեալ ճշմարտութիւնը.

«Ժողովրդի մը ապատագրութիւնը ապահովուած կրնայ համարուիլ միայն այն ժամանակ, երբ այդ ապատագրութեան շարժումը իր բոլոր պահանջներով (թէ՛ դրամի, թէ՛ կռուողներու, թէ՛ ղեկավարներու եւ թէ վէնքի) կ'ընդգրկուի լայն չափով իրենց՝ տառապողներու կողմէն: Ժողովը համոզուած է, որ առանց ներդաշնակ կապի տառապողներու եւ օժանդակողներու, կազմակերպական մարմիններու եւ ժողովրդական լայն խաւերու, դրսի օգնութեան եւ ժողովրդի գործօն մասնակցութեան ու գոհաբերութեան միջեւ, դժուար է հաւատալ շարժման կանոնաւոր ընթացքին եւ կազմակերպական միջոցներու նպատակայարմար եւ արդիւնաւէտ գործածութեան. ուստի կը պարտաւորացնէ Երկրի մարմինները, որ գործը չանան առաջ տանիլ ներսի ու դրսի միջոցներով ու ուժերով՝ առանց բացարձակապէս յոյս դնելու միայն արտասահմանի վրայ ու նոյն գիտակցութիւնը ներշնչել ժողովրդին:

4.— ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Դաշնակցութեան Բ. Ընդհ. Ժողովի արձանագրութիւններու մէջ «Կազմակերպութիւն» խորագրին տակ ամփոփուած սկզբունքներու մասին Ժողովը որոշեց «Դաշնակցութեան Կորհուրդին» Թողնել հարկաւոր փոփոխութիւնները:

Ա.— ԱՆՀԱՏ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Անհատ գործիչները կը բաժանուին երեք կարգի.

1) *Շրջուն–գործիչ (պրոպագանդիստ).*

2) *Գատուխրակ եւ*

3) *Ներկայացուցիչ*

Շրջիկ գործիչներ կը կոչուին այն ընկերները, որոնք կ. կոմիտէներու ընտրութեամբ կը զբաղուին բացառապէս այդ կոմիտէների շրջաններու կազմակերպական պահանջներով:

Ծանօթ.— Թէ՛ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան շրջանի մարմիններուն իրաւունք կը տրուի մշտական շրջուն գործիչներ ունենալ:

Գատուխրակ կը կոչուի այն գործիչը, որ դաշնակցական մարմնի կողմէն կ'երթայ որոշ տեղ մը, որոշ առաքելութեամբ մը եւ որոշ ժամանակամիջոցի մը համար, որ կը ճշդուի անոր վկայագրին մէջ:

Ներկայացուցիչ կը կոչուին Գատասխ. կեդր. կոմիտէներու եւ Բիւրոներու այն պատուիրակները, որոնք այդ մարմիններու կողմէն լիազօրութիւն կը ստանան՝ Թուրքիայի մէջ անոնց յայտնի որոշումները իրագործ դնելու կամ Թուրքիային դուրս՝ զանոնք ներկայացնելու: (Տես Տակտիկ–Կոմիտէ չեզած վայրերու մէջ անհատ գործիչներու դիրքը):

Բ.— ԽՄԲԵՐ, ԲՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆԵՐ, ԿՈՄԻՏԷՆԵՐ ԵՒ ԿԵՂՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐ (14) ԹՈՒՐՔԻՈՑ ՄԷՋ

ԽՈՒՄԲ

1· Խումբ մը կը կազմուի առնուազն 7 հոգիէ, առաւելագոյն քիչը եւ պարտականութիւնը կ'որոշուին շրջանի ներքին կանոնագրով:

2· Խումբ չեզած տեղը՝ խումբը կը կազմուի դաշնակցական պատուիրակի մը ձեռքով եւ տնօրինութեամբ:

3· Նոր անդամներ կ'ընտրուին խմբի անդամներու փոխադարձ համաձայնութեամբ:

ԲՆԹԱԿՈՄԻՏԷ

4· Բնթակոմիտէ մը կը կազմուի 5 խմբերէ կամ առնուազն 35 անդամէ:

5· Բնթակոմիտէն կը վարէ խմբերու ընդհանուր գործերը եւ միջոց կը հանդիսանայ խմբերու եւ աւելի բարձր մարմիններու կամ պատուիրակի միջեւ:

6· Բնթակոմիտէն կը բաղկանայ առնուազն 3 անդամէ:

ԿՈՄԻՏԷ

7· Կոմիտէն կը կազմուի 3 բնթակոմիտէէ կամ առնուազն 15 խմբերէ:

8· Կոմիտէն անկախ է իր զուտ տեղական գործերուն մէջ. իսկ Ընդհ. Ժողովի նախագծած որոշ պարագաներու եւ վճռած ձեռնարկներու գործադրութեան սահմաններու մէջ՝ կոմիտէն պարտաւոր է գործել կեդր. կոմիտէի կամ Գատ. կեդր. կոմիտէի եւ կամ ներկայացուցչի համաձայնութեամբ:

9· Կոմիտէն իր դրամական հասոյթներէն մի մասը, համաձայն ներքին կանոնագրութեամբ որոշուած տոկոսի, կը յատկացնէ իր վայրի զինման ու ժողովրդի պաշտպանութեան, մնացեալը յանձնելով աւելի բարձր մարմնին՝ շրջանին ընդհ. պէտքերուն համար:

10· Ունէ կոմիտէի կնիք կը տրուի այն պարագային միայն, երբ պէտքն զգացուի եւ երբ շրջանին կեդրոնական կոմիտէն ալ յարմար դատէ:

Ծանօթ.— Կեդր. կոմիտէի քաղաքին մէջ գտնուող կոմիտէները կնիք երբեք չեն կրնար ունենալ:

11· Կոմիտէն կը կազմուի առնուազն 3 անդամէ:

ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

12· Կեդր. կոմիտէն կը կազմուի 3 կոմիտէէ կամ առնուազն 45 խումբերէ:

13· Կեդրոնացման վայրերու մէջ Գատասխանատու Մարմինները շրջանի մը կոմիտէներու համաձայնութեամբ անոնցմէ ամենէն աւելի եռանդուն գործունէութիւն ցոյց տուող եւ պահանջներու նուազագոյն չափին համապատասխանող կոմիտէն կը յայտարարեն կեդր. կոմիտէ՝ յայտնելով այդ մասին Բիւրոյին կամ Դաշնակցութեան Մօրհուրդին ի դիտութիւն: Իսկ Գատասխանատու շրջաններէն դուրս՝ կոմիտէներու հաւանութեամբ եւ Դաշնակցութեան Մօրհուրդի համաձայնութեամբ իրենցմէ ամենէն աւելի գործունէութիւն ցոյց տուող կոմիտէն կը յայտարարուի Կեդրոնական Կոմիտէ:

14· Կեդրոնական կոմիտէն է արտաքին յարաբերութեան միջնորդը՝ լայն շրջաններու եւ կոմիտէներու միջեւ:

Ծանօթ.— Բացառիկ եւ կարեւոր պարագաներու մէջ կոմիտէները կրնան անմիջապար հաղորդակցիլ միեւնոյն մարմիններու հետ:

15· Կեդրոնական կոմիտէն՝ Գատասխանատու շրջաններէն դուրս՝ կը գործադրէ Ընդհանուր Ժողովի որոշումները, որոնք իր շրջանին կը վերաբերին, խորհրդակցելով տեղական կոմիտէներու հետ:

16· Տարին մէկ անգամ Կեդրոնական Կոմիտէն կը հրաւիրէ շրջանի պատգամաւորական ժողով՝ եթէ դիւրութիւններ կան:

17· Կեդրոնական Կոմիտէն հարկ դատած ատեն՝ կարող է ղրկել պատուիրակներ թէ՛ իր շրջանի կոմիտէներու գործին մօտէն ծանօթանալու եւ թէ անոնց դրամական ու–ռազմական հաչիւները ստուգելու:

18· Կեդր. Կոմիտէն պարտաւոր է կոմիտէներու եւ խումբերու աշակցութեամբ պատրաստել իր շրջանի յեղափոխական քարտէզները եւ տեղական հայ ժողովուրդի վիճակագրութիւնը եւ ղրկել իր Բիւրոյին:

19· Կեդրոնական Կոմիտէն տարին մէկ անգամ հոկտեմբերին կը ղրկէ իր Բիւրոյին՝ իր շրջանի գործունէութեան տեղեկագիրը:

20· Կեդրոնական Կոմիտէն տարին երկու անգամներ Բիւրոյին կը ներկայացնէ իր շրջանի հաչիւները թէ՛ օրագրական ձեւով եւ թէ այն աղիւսակներու համաձայն, որ ընդունուած է Ընդհանուր Ժողովի կողմէն: Հաչիւները կրելու են Կոմիտէի կնիքը եւ անդամներու ստորագրութիւնները:

21· Այն Կեդրոնական Կոմիտէն, որ դոնէ տարին մէկ անգամ հաչիւ չէ ներկայացուցած, կը համարուի լուծուած:

22· Կեդր. Կոմիտէն կը ստանայ իր Բիւրոյէն Դաշնակցութեան անունով պատրաստուած նուիրատրոյմներ, կը բաչխէ Կոմիտէներուն եւ հաչուետուութեան պահուն նուիրատրոյմներուն կազմները իր հաչուին հետ կը ղրկէ իր Բիւրոյին:

23· Կեդրոնական Կոմիտէն դէթ 3 ամիսը մի անգամ իր շրջանի կոմիտէներու հասոյթի ցուցակը շրջանի անունով հրատարակութեան կու տայ «Դրօշակ»ի մէջ:

Ծանօթ.— Կեդրոնական Կոմիտէի շրջաններէն դուրս գտնուող մարմիններու (կոմիտէ, Բնթակոմիտէ եւն.) նուիրատուութեան ցանկը կը տպագրուի «Դրօշակ»ի մէջ այն ժամանակ միայն, երբ իրենց հաչիւը կամ դրամը կը ղրկուի Բիւրոյին:

24· Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է պատրաստել իր շրջանի կոմիտէներու եւ խումբերու մանրամասն ցուցակը եւ ղրկել Արեւմտ. Բիւրոյին:

25· Կեդր. Կոմիտէն իր բոլոր կարեւոր թուղթերը, տոքիւմանները եւ յեղափոխական պատմական նչանակութիւն ունեցող իրերը կը ղրկէ Արեւմտեան Բիւրոյին պահելու՝ մնացածը ոչնչացնելով:

26· Կեդր. Կոմիտէն կը կազմէ իր շրջանի խումբերու, Բնթակոմիտէներու, Կեդր. Կոմիտէի քաղաքը գտնուող կոմիտէներու կազմական ներքին կանոնագիրը՝ համաձայն ծրագրի եւ Ընդհանուր Ժողովի վճիռներուն:

27· Կեդր. Կոմիտէն ունի իր կնիքը:

28· Կեդր. Կոմիտէն կը բաղկանայ առնուազն 3 անդամէ: Կազմակերպութեան մէջ մանրամասները կը գծէ Գատասխ. Կեդր. Կոմիտէն (իսկ բացակայութեան՝ անոր շրջանի Կեդր. Կոմիտէն) ներքին կանոնագրութեամբ, հնար եղածին չափ կերպարկելով ընտրական սկզբունքը:

Ցիչեալ ամէն կարգի մարմիններու Քուլանալու կամ ուժեղանալու պարագային՝ համապատասխան կերպով պէտք է փոխուին եւ անոնց անունները:

Գ.— ԹՈՒՐՔԻԱՑԵՆ ԴՈՒՐՍ

ԽՈՒՄԲ

29· Եօթը կամ աւելի դաշնակցականներ միասին գալով կը կազմեն խումբ՝ ինքնաբերաբար կամ պատուիրակի միջոցաւ:

30· Խումբերը կը բաժանուին երկու տեսակի՝ Օժանդակ եւ Մարտական:

31· Օժանդակ խումբը կ'օգնէ կազմակերպութեան նիւթական նպաստներով եւ այլ կարգի ծառայութիւններով:

32· Մարտական խումբերը կը զինուին իրենց միջոցներով եւ պատրաստ են, ըստ պահանջի, գործի դնելու:

33· Նոր անդամներ կ'ընտրուին խումբի անդամներու փոխադարձ համաձայնութեամբ:

ՆՆԹԱԿՈՄԻՏԷ

34· Շրջան մը կարող է ունենալ Բնթակոմիտէ՝ երբ առնուազն ունի 5 խումբ կամ 35 անդամ:

35· Բնթակոմիտէն կը կազմուի խմբերու առնուազն 5 ներկայացուցիչներու ընտրութեամբ:

36· Բնթակոմիտէն կը վարէ խմբերու ընդհանուր գործերը եւ միջնորդ կը հանդիսանայ խմբերու եւ աւելի բարձր մարմիններու կամ պատուիրակի միջեւ:

37· Բնթակոմիտէն կը բաղկանայ առնուազն 5 անդամէ:

ԿՈՄԻՏԷ

38· Շրջան մը կոմիտէ կ'ունենայ երբ առնուազն 5 Բնթակոմիտէ կամ 25 խումբ ունի:

39· Կոմիտէն իր դրամը կը ղրկէ շրջանի կեդր. կոմիտէի արկղը, իսկ բացառիկ դէպքերու մէջ, իր Բիւրոյին, կանխաւ իմաց տալով այդ մասին կեդր. կոմիտէին:

40· Կոմիտէն կնիք չ'ունենար:

41· Կոմիտէն կը կազմուի առնուազն 5 անդամէ:

42· Ցօդուած 8րդ.ը պարտաւորիչ է նաեւ դրսի կոմիտէներուն համար:

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

43· Շրջան մը կեդր. կոմիտէ կ'ունենայ, երբ առնուազն 5 կոմիտէ կամ 25 ենթակոմիտէ ունի:

44· Կեդր. կոմիտէն ամէն տարի կ'ընտրուի իր շրջանի պատգամաւորական ժողովին կողմէ:

45· Պատգամաւորական ժողովը կը բաղկանայ իւրաքանչիւր ընտրական շրջանի դաշնակցականներու թուի համաչափութեամբ ղրկուած պատգամաւորներէ:

Տաճօր·— Իւրաքանչիւր կեդր. կոմիտէի շրջանի պատգամաւորական ժողովին կը թողուի որոշել այդ շրջանի ձայներու համաչափութիւնը:

46· Իւրաքանչիւր կեդր. կոմիտէ իր ունեցած դրամէն զեղչելով տեղական ծախքերու գումարը, որը չպիտի անցնի ընդհանուր մուտքի 10%ը, մնացածը կը յատկացնէ, իր Բիւրոյի խորհրդակցութեամբ, անոր միջոցաւ կամ ուղղակի, Ընդհանուր Ժողովի որոշումներով գծուած ձեռնարկներուն:

47· «Կեդր. կոմիտէներ Թուրքիոյ մէջ» վերնագրին տակ յօդուածներ 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 եւ 27 պարտաւորիչ են նաեւ դրսի կեդրոն. կոմիտէներու համար:

48· Թուրքիայէն դուրս ոչ մէկ մարմին առանց իր Բիւրոյի խորհրդակցութեան եւ առանց զէնքը ստացող եւ պահող մարմնի համաձայնութեան, իրաւունք չունի զէնք գնելու:

49· Կեդր. կոմիտէն պարտաւոր է տարին զէնք մէկ անգամ կոնտրոլի ենթարկել իր շրջանի մարմիններու հաշիւները:

50· Վրէժատուի, Բալքանեան Թերակղզիի, Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի պատգամաւորական ժողովներուն, ինչպէս նաեւ Սարուխանի կեդր. կոմիտէներու պատգամաւորական ժողովին կը վերապահուի Ընդհ. Ժողովի այս որոշումներէն դուրս մնացած կազմակերպական խնդիրները գծել, իւրաքանչիւրն իր ներքին կանոնագրով, առանց հակառակելու Դաշնակցութեան ծրագրին եւ Ընդհանուր Ժողովի վճիռներուն:

Դ·— ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

51· Պատասխ. կեդր. կոմիտէ կը կոչուի Ընդհ. Ժողովի կողմէն ընտրուած այն մարմինը, որուն կը յանձնուի վճռուած խոշոր ձեռնարկի մը իրագործման պատասխանատուութիւնը երկրի որոշ շրջանին մէջ:

52· Պատասխ. կեդր. կոմիտէի վայրերը որոշուեցան՝ 1) Լեռնավայր, 2) Վիշապ–Ոսկեհանքի շրջան (Ծուցկան Մարմին), 3) Բաբթրատեղակ եւ 4) Կովկաս. Վասպուրականը՝ ներկայիս մէջ չունենալով հարկ եղած ուժը Պատասխանատու Մարմին կազմելու համար՝ որոշուեցաւ ղրկել հոն գործիչներ՝ յանձնելով առաջիկայ Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովի վերապահուած Վասպուրականի Մարմինը Պատասխանատու կեդր. կոմիտէ:

53· Պատասխ. Մարմինը կը կազմուի առնուազն երեք անդամէ, ընտրուած Ընդհ. Ժողովին կողմէ, իսկ կովկաս՝ Ռայոնական Ժողովին մէջ:

54· Պատասխ. Մարմինները պարտաւոր են ամէն ջանք ի գործ դնել իրենց շրջանի տեղացիներէն եւս կարող ընկերներ միացնելու իրենց:

55· Որեւէ պատճառով պակսող անդամին տեղ՝ նորը կ'ընտրուի մնացած ընկերներու եւ շրջանի Բիւրոյի խորհրդակցութեամբ:

56· Պատասխ. կեդր. կոմիտէն վարիչ դեր ունի իր գործունէութեան շրջանը կազմող երկրին մէջ:

57· Պատասխ. կեդր. կոմիտէի խորհրդակցութիւնը պարտաւորիչ է հարեւան կեդր. կոմիտէներու եւ միւս կոմիտէներուն համար ամէն անգամ, երբ վերջիններու կողմէն քիչ–շատ կարեւոր յեղափոխական գործ մը կատարել որոշուի:

58· Պատասխ. կեդր. կոմիտէն իր ստանձնած խոշոր ձեռնարկին գործադրութեան վայրկեանը որոշելէ առաջ պարտաւոր է այդ մասին խորհրդակցիլ, դոնէ իր շրջանի Բիւրոյին եւ մէկ պատասխանատու մարմնի հետ:

59· Պատասխ. Մարմնի անդամը, երբ դնուի դաշնակցական ռեւէ մարմնի մէջ, ունի ձայնի իրաւունք:

60· Պատասխ. Մարմնի անդամները պարտաւոր են երկրի՝ իրենց գործունէութեան վայրը՝ մտնել: Առանց ընկերներու համաձայնութեան դուրս մնացած անդամը կը համարուի հրաժարած:

61· Պատասխ. կեդր. կոմիտէները պարտաւոր են տարին զէնք մէկ անգամ կոնտրոլի ենթարկել իրենց շրջանի բոլոր մարմիններու հաշիւները:

62· Երկրի Պատասխ. կեդր. կոմիտէն կը համարուի Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովի անդամ:

63· Երկրի Պատ. կեդր. կոմիտէները ունին իրենց ներկայացուցիչները պատկանելու Բիւրոյի կազմին մէջ:

64· Պատասխ. կեդր. կոմիտէները, դրամի տագնապի օրերուն մէջ, իրենց անդամներէն մէկը դուրս կը ղրկեն՝ հարեւան կոմիտէներու եւ Բիւրոյի կողմէ ընտրուած ընկերներու հետ ժողովաբարութեամբ ըզբաղուելու համար:

Ե·— ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

65· Անցեալ 1903 Թուէն ի վեր Կովկաս հաստատուած վինքնապաշտպանութեան կեդր. կոմիտէն կ'ընդունուի ի չարս Պատասխանատու Մարմիններու:

66· Կովկասեան գաւառական բոլոր կոմիտէները, ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ պարտաւոր են գործել Պատասխանատու Մարմնի գլխավարութեան տակ, որ կը հետեւի Ընդհանուր եւ Ռայոնական (Շըրջանական) Ժողովներու որոշումներուն:

67· Ինքնապաշտպանութեան կեդր. կոմիտէն կը գտնուի Արեւելեան Բիւրոյի գտնուած քաղաքին մէջ եւ կը գործէ անոր հետ համերաշխ կամ միացած:

68· Ինքնապաշտպանութեան կեդր. կոմիտէի կազմը կ'որոշէ Կովկասի Ռայոնական Ժողովը:

69· Գաւառական մարմիններու եւ Կովկասեան Պատասխ. Մարմնի մէջ փոխադարձ յարաբերութիւնները կը պահուին Բիւրոյի եւ ուրիշ դաշնակցական մարմիններու միջոցով:

Զ·— ԲԻՒՐՕ

70· Բիւրոն գիտակ կը պահէ իր շրջանի կեդր. կոմիտէները գործի ընթացքի մասին ամիսը անգամ մը եւ կը հաղորդէ անոնց իր բիւրոյական հաշիւը՝ առնուազն իւրաքանչիւր 6 ամիս:

71· Ըստ կարելւոյն՝ Բիւրոն պարտաւոր է, տեղեկութիւններու համաձայնութեամբ, հաւասար ձայնի իրաւունքով ընկերներ ղրկելով՝ զօրացնել կեդր. կոմիտէները:

72· Բիւրոն կանոնաւորիչ դեր ունի դրամի բաշխումին մէջ, Ընդհ. Ժողովի որոշած նախահաշուի համաձայն:

73· Բիւրոներու կը վերապահուի կնիք պատրաստել տալ ու յանձնել ո՛ւր որ անկ է, այդ մասին արդէն գծուած օրէնքներու համաձայն:

74· Բիւրոները պարտաւոր են տարեկան առնուազն մէկ անգամ իրենց անդամներէն մէկը ղրկել այցելելու իրենց շրջանի կեդր. կոմիտէները, կամ իրենց իրաւասութեան ենթարկուած մարմինները, եւ առնելու նաեւ անոնց հաշիւները:

75· Բիւրոները պարտաւոր են 3 օրուան մէջ պատասխանել երկրէն եկած նամակներուն:

76· Բիւրոն պարտաւոր է տարուան վերջը ամփոփել բոլոր իր իրաւասութեան տակ գտնուած մարմիններու հաշիւները եւ ցրուել կեդր. կոմիտէներուն:

77· Բիւրոները պարտաւոր են իրենց կարեւոր որոշումներու մասին արձանագրութիւն պահել:

78· Դաշնակցութիւնը ունի երկու Բիւրօ — Արեւելեան եւ Արեւմտեան:

1) ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

79· Արեւելեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմեն՝

ա. Երկիր՝ Կիրասոն–Խարբերդ–Տիգրանակերտի գծէն արեւելք·

բ. Ռուսաստան եւ Պարսկաստան:

80· Արեւելեան Բիւրոն կը բաղկանայ հինգ անդամէ, որոնց երեքը կ'ընտրէ Կովկասի Ռայոնական Ժողովը, իսկ միւս երկուքը կը ղրկուին Բաթումի եւ Շամխորի մարմիններուն կողմէ:

81· Ռայոնական Ժողովի կողմէն ընտրուած անդամները պատասխանատու են ոչ միայն իրենց ընտրող Ռայոնական Ժողովի եւ Պատասխանատու Մարմիններու, այլեւ Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին առջեւ:

82· Երեք ընտրուած անդամներու համար ամէն տարի պիտի կատարուի վերընտրութիւն՝ Ռայոնական Ժողովին կողմէ:

Տաճօր·— Անդամները վերընտրելի են:

83· Արեւելեան Բիւրոյի տեղը (քաղաքը) կ'որոշէ Ռայոնական Ժողովը:

84· Արեւելեան Բիւրոյի անդամներէն զէք երկուքը պարտաւոր են զբաղուիլ միմիայն յեղափոխական գործով, ստանալով կազմակերպութենէն իրենց ապրուստի ծախքը:

85· Ծանրակչիռ խնդիրներու լուծման համար՝ Արեւելեան Բիւրոն կը հրաւիրէ արտակարգ Շրջանական Ժողով:

2) ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

86· Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմեն՝

ա. Փոքր–Ասիա՝ Կիրասոն–Խարբերդ–Տիգրանակերտի գծէն արեւմուտք·

բ. Եգիպտոս, Բալքանեան Թերակղզի, Ամերիկա եւ ամբողջ արտաքսեալները՝ բացի Թուրքահայերէ եւ Պարսկաստանէ:

87· Արեւմտեան Բիւրոն կը բաղկանայ 5 անդամէ, որոնց 3ը կ'ընտրէ Ընդհանուր Ժողովը, իսկ երկուքը կը ղրկուին Լեռնավայրի եւ Ծուցկան Պատասխ. Մարմիններու կողմէն:

88· Եթէ որեւէ պատճառով Արեւմտեան Բիւրոյի անդամներէն մէկը պակսի, նորը կ'ընտրուի Բիւրոյի եւ շրջանի Պատ. Մարմիններու համաձայնութեամբ:

89· Արեւմտեան Բիւրոն իր ընդհանուր կազմակերպական գործերէն դուրս՝

ա. Կը հրատարակէ «Դրօշակ»ը, ուղղութեան մասին առաջնորդուելով Ընդհ. Ժողովի կողմէն մշակուած ծրագրով մը, եւ ուրիշ հրատարակութիւններ, Դաշնակցութեան անունով, հայ եւ օտար լեզուներով·

բ. Կը հրատարակէ Ֆրանսերէն լեզուով Pro Armenia թերթը՝ խմբագրութեամբ Ֆրանսայի մեր բարեկամներու՝ որու նպատակն է եւրոպական հասարակութիւնը մեր դատին ծանօթացնել·

գ. Կը վարէ արտաքսահմանեան պրոպագանդը:

90· Բիւրոյական անդամներու մէջ աշխատանքի բաժանում ընդունելով հանդերձ՝ Բիւրօն in corpore պատասխանատու է իր բոլոր գործերուն համար:

91· Արեւմտեան Բիւրոյի կը յանձնարարուի դաշ-

նակցական ընկերներ հրաւիրել օժանդակելու իրեն՝ ա· խմբագրական, բ· պրոպագանդի, գ· տեղական-վարչական գործերու մէջ: Այդ կարգի ընկերները բիւրոյական ընկերներու հաւասար ձայն կ'ունենան, բայց միայն իրենց տուեալ գործերու մէջ:

92· Բիւրոն պարտաւոր է ի հարկին իր մէջէն մէկը կամ երկուքը զրաղեցնել իբր չրջանի գործիչ՝ իր չրջանի գործերով:

Է.— ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

93· Պատասխանատու կեդրոնական կոմիտէներու եւ Բիւրոներու ներկայացուցիչները կը կազմեն Դաշնակցութեան Խորհուրդը:

94· Դաշնակցութեան Խորհուրդը նիստ կը գումարէ պարբերաբար տարին անգամ մը, Դեկտեմբեր ամսուն: Կրնայ արտակարգ կերպով եւս գումարուիլ, երբ Բիւրօ մը եւ իր չրջանի Պատասխանատու Մարմինները մէկը համաձայնին իրարու:

95· Դաշնակցութեան Խորհուրդը անձեռնհաս կը համարուի եթէ Երկրի Պատասխանատու կոմիտէներու ներկայացուցիչներու օրինական թուին 2/3ը բացակայ գտնուի Ժողովէն:

96· Դաշնակցութեան Խորհուրդի պարտականութիւնները են՝

ա. Քննութեան ենթարկել Պատ. կեդրոնական կոմիտէներու եւ Բիւրոներու գործունէութիւնը Ընդհ. Ժողովի որոշած ձեռնարկներու իրագործման սահմանին մէջ.

բ· Ցեղափոխական ուժերու եւ դրամի նպատակայարմար բաշխումը կարգադրել.

գ· Վերահսկել Պատասխ. կեդր. կոմիտէներ եւ Բիւրոները.

դ· Դրամական միջոցներ գտնել.

ե. Վարել բոլոր արտաքին յարաբերութիւնները, յանուն Հ· Ց· Դաշնակցութեան, ուրիչ կուսակցութիւններու եւ տարրերու հետ.

զ· Քաղաքական անհրկնակ տագնապի ատեն իր պատասխանատուութեան տակ նոր ձեռնարկ սկսիլ, առանց հաւաքելու նախորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն:

97· Երբ յօդուած 93ի մէջ յիշուած մարմիններէն մէկը լուծուի, մնացածները պարտաւոր են անոր ձայնը յանձնել նոյն չրջանի ամենէն ձեռնհաս կոմիտէին՝ այդ կարգադրութիւնը հաղորդելով բոլոր կեդրոնական կոմիտէներուն:

98· Դաշնակցութեան Խորհուրդին կը յատկացուի երկու կնիք՝ հայերէն եւ ֆրանսերէն· վերջինը հետեւեալ ձեւով — Conseil de la Fédération Révolutionnaire Arménienne: Այդ կնիքները կը պահուին Արեւմտեան Բիւրոյի քով:

Ը.— ՆՈՒԱԶԱԳՈՑՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ

Ի նկատի ունենալով կազմակերպութեան ծաւալումը եւ դաշնակցական մարմիններու պատասխանատուութիւնները եւ իրաւասութիւնները աւելի որոշակի կերպով ճչդելու կարիքը, Ընդհանուր Ժողովը՝ բացի դաշնակցական մարմիններու կազմի մասին գծած եւ պարտաւորիչ յօդուածներէ՝ անհրաժեշտ կը նկատէ մասնաւորապէս կեդր· կոմիտէներու, Բիւրոներու եւ ուսանողութեան վերաբերմամբ հետեւեալ առանձին պահանջները դնել: Այն մարմինը որ այս պահանջները չի կատարեր կոհացում չէ տուած, կը զրկուի Ընդհանուր Ժողովին մասնակցելու իրաւունքէն:

Կեդրոնական Կոմիտէ.— Իւրաքանչիւր կեդրոն· կոմիտէ պարտաւոր է՝

ա· Տարեկան առնուազն 10,000 ֆրանքի մուտք ունենալ·

Ծանօթ.— 10,000 ֆր·ի մուտքը նշանակուած ըլլալով ամենացածր երկրի հաշուով, կեդր· կոմիտէի չրջանի պատգ· Ժողովը պարտի տեղական հանգամանքներու համաձայն բարձրացնել այս գումարը:

բ· Ամէն տարի կազմակերպութեան համար պատրաստել կամ դտնել կազմակերպող, ռազմագէտ կամ յեղափոխական գործի համար պահանջուած ուրիչ կարգի մասնագէտ ընկերներ, համաձայն իւրաքանչիւր չրջանի ներքին պայմաններուն, որոնց քանակը կ'որոշէ չրջանի պատգամաւորական Ժողովը:

Ծանօթ.— Այն կեդրոնական կոմիտէն, որ իր ցեղովը կը համապատասխանէ երկու կամ աւելի կեդր· կոմիտէի եւ իր Շրջանական Ժողովի որոշումով չ'ուզեր բաժանուիլ երկուքի, պարտաւոր է կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ դնել տարեկան գոնէ երեք ինտելիգենտ կազմակերպող ուժեր, որպէսզի իւրաքանչիւր երկու ձայն ստանալու Ընդհանուր Ժողովին մէջ:

գ· Իւրաքանչիւր տարի պատրաստել ամենապահասը 50 զինավարժ ընկերներ, որոնցմէ 10ը՝ պատրաստ Երկիր մտնելու իրենց հաշուով, եւ 2 հոգի զինուորական զանազան մասնագիտութիւններու վարժեցընել:

Բիւրոներ.— Երկու Բիւրոները պարտաւոր են՝

ա· Տարեկան առնուազն 10,000 ֆր·ի մուտք ունենալ, չհաշուելով հրատարակութիւններու հասոյթը:

բ· Պատրաստել կամ դտնել 6 մասնաւորական ուժեր, մէկ մասը ռազմագէտ եւ միւս մասը կազմակերպող:

Մասնաւորապէս Արեւմտ· Բիւրոն պարտաւոր է՝

գ· Հրատարակել տարեկան առնուազն 12 թիւ «Դրօշակ»:

դ· Տարեկան առնուազն 500 երես գրքոյկներ՝ գոնէ 5 տարբեր կարգի թեմաներ չօշափող:

Ուսանողութիւն.— Արտասահմանի եւ Թուրքահայաստանի դաշնակցական ուսանողութիւնը կը մասնակցի Ընդհանուր Ժողովին, երբ անդամներու թիւը պակաս չէ քան 50 արտասահմանի մէջ, իսկ 100՝ Թուրքահայաստանի մէջ:

Թ.— ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

.— Ընդհանուր Ժողովի յաջորդական գումարումներու ժամանակը կ'որոշուի Ընդհանուր Ժողովէն· արտակարգ պարագաներու մէջ կը հրաւիրուի Դաշնակցութեան Խորհուրդի կողմէն(15):

.— Առաջիկայ Ընդհ· Ժողովը որոշուեցաւ գումարել 1906ի Դեկտեմբ· 1ին (Ն·Տ·):

.— Երկու Բիւրոները կ'որոշեն Ժողովին գումարման վայրը եւ կ'ուղղեն հրաւիրագիրները:

Ծանօթ.— Եթէ նշանակուած ժամանակէն 3 ամիս անցնի եւ Ժողով չհրաւիրուի, Սարուստանի կեդրոն· կոմիտէները համաձայնելով Երկրի ոեւէ Պատասխ· կեդր· կոմիտէի հետ՝ կը հրաւիրեն Ժողով՝ իրենք որոշելով տեղն ու ժամանակը:

.— Բոլոր ձայնատու մարմինները պարտաւոր են 6 ամիս առաջ Արեւմտեան Բիւրոյին ուղարկել այն հարցերու ցանկը, որ անոնք կը փափաքին Ժողովին քննութեան ենթարկել: Այդ ցանկերէն օգտուելով՝ Արեւմ· Բիւրոն կը կազմէ խնդիրներու օրակարգը, որ եւ 4 ամիս առաջ կը ղրկէ բոլոր ձայնատու մարմիններուն, որպէսզի անոնց պատգամաւորները Ժողովի եկած ատեն իրենց հետ բերեն իրենց ներկայացուցած մարմիններու կարծիքները, հարկաւ լիազօրութիւն ունենալով ցուցակէն դուրս նոր խնդիրներ եւս առաջարկելու Ժողովին եւ տեղի ունենալիք մտքերու փոխանակութենէն ետքը՝ ձայն տալու իրենց համազումարներու համաձայն:

.— Ընդհանուր Ժողովին կը մասնակցին կազմակերպութեան բոլոր կեդր· կոմիտէները, որոնց կազմը եւ գործունէութիւնը նուազագոյն պահանջներուն կը համապատասխանեն:

.— Բիւրոները եւ Պատասխանատու Մարմինները կ'ունենան մի մի ձայն:

.— Դաշնակցական ուսանողութիւնը (Սարուստանի եւ Արտասահմանի) ձայն կը ստանան Ընդհանուր Ժողովին մէջ՝ եթէ ունենան որոշեալ ցեղը:

.— Դաշնակցութեան Խորհուրդին իրաւունք կը տրուի Ընդհ· Ժողովին մասնակցելու հրաւիրել նաեւ կեդր· կոմիտէներու չրջաններէն դուրս որոշ գործունէութիւն ցոյց տուող կոմիտէներ:

.— Բիւրօ մը եւ իր չրջանի մէկ պատասխանատու կեդր· կոմիտէն, փոխադարձ համաձայնութեամբ, կրնդ են Ընդհանուր Ժողովի հրաւիրել հեռու տեղեր գտնուղ այնպիսի ընկերներ, որոնք իրենց յեղափոխական գործունէութեամբ այդ մարմիններուն որոշ երաչխաւորութիւն կը ներկայացնեն Ընդհանուր Ժողովի զբաղումներուն զգալապէս նպաստելու: Իսկ Ժողովին գումարման վայրը կամ անոր մօտ գտնուղ այդպիսի ընկերներ՝ անպայման Ընդհ· Ժողովը կարող է հրաւիրել:

.— Նախորդ յօդուածի համաձայն, հրաւիրուած ընկերները պատգամաւորի հաւասար ձայնի իրաւունք կ'ունենան Ընդհ· Ժողովին մէջ:

.— Ընդհ· Ժողովը որոշ նիստերուն խորհրդակցական ձայնով կը հրաւիրէ նաեւ յօդուած ...ին չհամապատասխանող այնպիսի ընկերներ եւ ուրիշ յեղափոխական կուսակցութիւններու պատկանող կամ չըպատկանող անհատներ եւ օտարներ, որոնց մասնակցութիւնը օգտակար կը դատուի այս կամ այն խնդրի առթիւ բացուելիք վիճաբանութիւններուն:

.— Երկրի ամէն ձայնատու մարմին Ընդհանուր Ժողովին տեղեկագիր կամ պատգամաւոր ղրկելէ առաջ՝ պարտաւոր է (տես կազմ· յօդ· 16) չրջանի Պատգամաւորական Ժողով գումարել, հակառակ պարագային գոնէ իր չրջանի կոմիտէներու կարծիքները իմանալ:

.— Երկրէն դուրս պատգամաւորները կ'ընտրուին կեդր· կոմիտէի Շրջանական Ժողովին կողմէ:

.— Ամէն պատգամաւոր պարտաւոր է իր չրջանէ ոչ միայն մեծամասնութեան, այլեւ փոքրամասնութեան կարծիքները բերել Ժողովին:

.— Ծօդուած ...ի տրամադրութեանց համաձայն, հրաւիրուած պատգամաւորներու եւ գործիչներու երկու երրորդի (2/3) ներկայութեամբ Ընդհանուր Ժողովը օրինաւորապէս բացուած կը համարուի:

.— Ընդհանուր Ժողովը իր բոլոր վճիռները կու տայ ներկայ եղող բոլոր ձայներու 2/3ի մեծամասնութեամբ:

.— Իւրաքանչիւր պատգամաւոր մէկ ձայն ունի, բայց կարող է մէկ ձայն եւս ունենալ այն վայրէ համար միայն՝ որուն մօտէն ծանօթ է:

.— Պատգամաւորը իրաւունք չունի առանց զինքը ընտրող մարմնի համաձայնութեան իր ձայնը ուրիշին տալու:

.— Գործիչ մը երբ չրջանի մը ձայնը կը ստանայ՝ կը համարուի պատգամաւոր եւ կը կորնչնէ իր գործիչի ձայնը (Ծօդ·):

.— Ընդհ· Ժողովի նիստերը բացուած յայտարարուելէն ետք պատգամաւորները կը ներկայացնեն ամէն մէկն իր չրջանի համարատուութեան տեղեկագիրը:

.— Ընդհանուր Ժողովի վճիռները վերջնական կը համարուին այն ատեն միայն, երբ բոլոր առենադրութիւնները կ'արձանագրուին եւ Ժողովը փակուած կը յայտարարուի:

.— Դաշնակցութեան նպատակի եւ կազմակերպութեան սիստեմի վերաբերեալ ո'րեւէ արմատական փոփոխութիւն չի կրնար որոշել Ընդհանուր Ժողովը, եթէ կանխապէս այդ խնդիրը չէ ներկայացուած կեդր· կոմիտէներուն:

Ժ.— ԿԱՐԳԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր ժողովը կրկին չեչտելով Դաշնակցութեան կազմակերպական այն սկզբունքին վրայ, որը կ'ընդունի խմբական եւ ոչ-անհատական ապակեդրոնացում, բոլոր մարմիններու լուրջ ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ այդ պայմանի տրամադրութեան վրայ եւ կը հրահանգէ ամէն դաշնակցականի համակերպիլ իր անձին նկատմամբ իր պատկանած մարմնին ըրած կարգադրութիւններուն: Այս սկզբունքին հիման վրայ երբ դաշնակցական ո'եւէ մարմնի մէկ անդամը կամ փոքրամասնութիւնը չի համակերպիր մեծամասնութեան վճռին պարտի կա'մ չէզոքանալ տեղական գործերու մէջ եւ կամ գործունէութեան ուրիշ վայր ընտրել:

— Դաշնակցական ոեւէ ուրիշ մարմին այս կարգի չհամակերպող անհատի կամ փոքրամասնութեան հետ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ տեղական մարմնի համաձայնութեամբ միայն:

Յանձնարարութիւն.— Արտասահմանի Շրջանական ժողովներուն կը ձգուի այս յօդուածը ընդունիլ կամ յարմարեցնել տեղական պայմաններուն:

ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԱՐՏԱՔՍՈՒՄ

— Պատժական քնոյթ ունեցող ամէն վճիռ կը տրուի ձայներու 2/3ի մեծամասնութեամբ:

— Ամէն դաշնակցական մարմին կարող է կարգապահական պատիժներ տնօրինել իր անդամի նկատմամբ:

— Մեր յանցանքի եւ զեղծումի պարագային ամէն մարմին իր մէջէն կ'արտաքսէ յանցաւոր կամ զեղծարար անդամը, զգուշութեան համար իսկոյն տեղեկացնելով իր անմիջական բարձր մարմնին:

— Արտաքսման ամէն դատավճիռ ժամանակաւոր է մինչեւ Շրջանական ժողովին վերահաստատութիւնը եւ Դաշնակցութեան Ընդհուրդին վաւերացումը:

— Շրջանական ժողովը պարտաւոր է իր ներկայութեանը հրաւիրել մեղադրեալը՝ միջոց տալու համար անոր ինքզինք պաշտպանելու:

— Շրջանական ժողովէն հաստատուելէ եւ Դաշնակցութեան Ընդհուրդէն վաւերացուելէ ետքը միայն արձակուած վճիռը վերջնական կը նկատուի եւ դատապարտեալին Դաշնակցութենէն իսպառ արտաքսումը կը յայտարարուի «Դրօշակի» մէջ:

ՄԱՀՈՒԱՆ ԳԱՑԻ

— Մխիթարեան դաշնակցական կոմիտէները, կեդրոնական եւ գաւ. կ. կոմիտէները եւ Բիւրոները իրենց պատասխանատուութեան տակ՝ դաշնակցական ընկեր մը մահուան կը դատապարտեն ապացուցուած դաւաճանութեան եւ ընկերասպանութեան (անխրատկելիով, անհատական վրէժխնդրութեամբ եւն.) պարագային, պայմանաւ որ վճիռը միաձայն տրուի:

— Երբ դաշնակցական մարմին մը իր անդամ ընկերը կը դատապարտէ մահուան, պարտաւոր է իրմէ լսել ընդհանուր համաձայնութիւնը ստանալ:

— Ուրիշ ոճիրներու համար (զէնքի եւ դրամի իւրացում) մահուան պատիժ կիրառութիւնը եւս կարելի է միայն այն ատեն, երբ եւեթ լսել ընդհանուր համաձայնութիւնը ստացուի:

Ծանօթ.— Մահուան դատավճռին՝ վերի երեք յօդուածներով ( ) նախատեսուած պարագաներու մէջ վաւերացումը հետեւեալ աստիճանաւորութեամբ կ'ընդունուի. կոմիտէին՝ կեդր. Կոմիտէին, կեդր. Կոմիտէն՝ իր շրջանի Գատաստ. Մարմնին կամ Բիւրոյին, իսկ վերջիններուը փոխադարձաբար եւ կամ Դաշնակցութեան Ընդհուրդին:

— Երբ ամբաստանեալը կը պատկանի ո'րեւէ յեղափոխական կազմակերպուած մարմնի մը, ամբաստանող դաշնակցական մարմինը պարտաւոր է դիմել անոնց՝ իրենց ատեան մը կազմելու: Եթէ այդ դիմումները հետեւանքի մը չյանգին, դաշնակցական մարմինը ազատ է իր գործողութիւններու մէջ:

— Երբ դաշնակցական մարմնէ դատապարտուած մը փախուստ կու տայ դաշնակցական ուրիշ մարմնի մը շրջանը, վերջինս պարտաւոր է յայտնել տրուած վճիռը, այլեւս կրնայ գործադրել այդ վճիռը՝ դատապարտող մարմնին հետ հաւասար պատասխանատուութեան տակ, կրնայ եւ չգործադրել, բայց ստանձնելով գործադրած չլինելուն պատասխանատուութիւնը:

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԱՑԹՐԱԶՄԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Այս եւ առհասարակ զինուորական խմբերի նեչքին կանոնագրութեան խնդիրներու առթիւ կազմուած էր մանաւանդ, որը չկարողացաւ մինչեւ ժողովի վերջը իր գումարումները ունենալ եւ այդ պատճառով ոչինչ ներկայացուց ժողովին: Ուստի ցանկալի է, որ օգտուելով այն կանոնագրութենէն, որ ժողովին ներկայացուած էր Բարձրաւանդակի եւ Շամիրամի Մարմիններու կողմէն, մշակել նորը՝ Դաշնակցութեան Ընդհուրդի (գումարման) ժամանակ:

5.— ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ա. ՀԱՇՈՒԵՏՈՒԹԻՒՆ

Հաշուեքննիչ մանանախմբի տեղեկագրի համաձայն՝ ներկայացուած հաշիւները եղած են շատ անկանոն եւ պակասաւոր:

Ոչ մէկ հաշիւ չեն ներկայացուցած Երզնկա, Շապին Գարահիսար, Խարբերդ, Ապահաժ (Շուչի), Գոհրիբ:

Զրաբերդ.— Գոյացած են 98, 99, 900 եւ 901ի հաշիւները (նախորդ կոմիտէի օրերուն): Նոր կոմիտէի կողմէն ներկայացուած է կանոնաւոր հաշիւ 1902 եւ 903 տարիներու համար, կոմիտէի կնիքով վաւերացուած: Օրատետր չէ ներկայացուած: Ներկայացուած է նաեւ Զրաբերդի քաղաքի եւ գիւղերու ենթակոմիտէներու ցանկը, ինչպէս նաեւ զէնքերու եւ սահմանը անցնող խումբերու ցանկը:

Վրէժ (Պարսկաստան).— Կանոնաւոր հաշիւ տըրուած է 1898, 99, 900, 901, 902 Թուականներու համար: Կը պակսի 903ի հաշիւը: Օրատետր չէ ներկայացուած: 98-903 շրջանի համար զէնքերու ցուցակ, քէ' երկիր փոխադրուածներու եւ քէ մնացածներու:

Գար (Ալէքսանդրապոլ).— Ընդհանուր հաշուեկշիռ 1899-1903 շրջանի համար, առանց օրատետրի: Զէնքի հաշիւ չկայ:

Նաւահանգիստ (Բաթում).— Ընդհանուր հաշուեկշիռ 98-903 շրջանի համար. կան օրատետրեր եւ ընկալադրերու արմատներ: Գոյացած դրամ կայ 697 րուբլի 4 կոպէկ, որ սէնտ է ստացուի Կարէնէն, Քէչիչեանէն եւ Շահէնէն:

Արեւմտեան Բիւրօ.— Տարեկան հաշուեկշիռներ 98-903ի համար եւ օրատետրներ:

Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէ.— Ընդհ. հաշիւ 98-903 շրջանի համար. օրատետրներ չկան:

Վասպուրական.— Գիսակի օրագիրը 900-901 շրջանի: Վարդանի հաշիւ 903 Յունուարէն մինչեւ 903 Նոյեմբեր: Գոյացած են 98, 99 եւ 902 Թուականներու հաշիւները: Կայ Գիսակի ձեռատետրը զէնքերու մասին:

Ոսկանապատ.— Ոչ մէկ հաշիւ չէ ներկայացուած 98, 99, 900 Թուականներու համար. իսկ 901, 902 եւ 903 Թուականներու համար ներկայացուած են մասնակի հաշիւներ (901 Յունվ. — Նոյեմբեր, 902 Յունվ. — Յուլիս — Դեկտեմբեր, 903 Յունվ. — Ապրիլ): Օրատետր չկայ:

Բարձրաւանդակ.— Ներկայացուած է հաշիւ 902 Մայիս — 903 Օգոստ. շրջանի համար: Կայ զէնքերու հաշիւ:

Թմբուկ (Ախալքալաք).— Զէն ներկայացուած 98, 99, 900, 901, 902 (Յունվ. — Յունիս) Թուականներու համար. կան միայն Յունիս 902-902 Դեկտ. եւ 903ի հաշիւները:

Արեւելեան Բիւրօ.— Գոգաս է 98, 99, 900, 901 Թուականներու հաշիւը. կան միայն 902 եւ 903 Թուականներու հաշիւը, առանց օրատետրի:

Ծովափ (Տրապիզոն).— Ներկայացուած է հաշուեկշիռ 98-901 շրջանի համար. օրատետր 97-99ի շրջանի. կը պակսին 902-903 Թուականները:

Մրգաստան (Երեւան).— Կայ հաշուեկշիռ 901 Սեպտ. — 903 Օգոստ. շրջանի համար. կը պակսին 98, 99, 900 եւ 901 (մինչեւ Սեպտ.) հաշիւները:

Գուրակ (Ախլաթ).— Հաշուեկշիռ 903 Ապրիլ 15 1903 Հոկտ. 1 շրջանի համար, մեռցած զէնքի հաշուին:

Ոսկեհաճի (Իզմիր).— Ներկայացուած են 98, 99, 900, 901 եւ 903 (Մարտ—Դեկտ.) տարիներու հաշիւները: 1902 Ապրիլ — 903 Ապրիլ կը գտնուին եղեր Վարդոյի մօտ: (Այս հաշիւը պիտի ուղարկուի Աբեմ. Բիւրոյին):

Վիշապ (Զոլիա).— 1898 Ապրիլ 1 — 901 Մարտ 31ի հաշիւը ներկայացուած է Գաւ. Կեդր. Կոմիտէի միջոցով: 1901 Փետր. 21 — 3 Յունիս 1901ի հաշիւը ներկայացուած է Թոռոսոմի կողմէ:

Ալեքսանդրիա.— 1899-1902 Մարտի հաշիւը ներկայացուած է. (1899 Յունվ. — 1899 Դեկտ. հաշիւը ստորագրուած է Սեպտ-ի եւ Գորխի կողմէ. միւսները կնքուած են միայն կոմիտէի կնիքով):

Pro Armenia.— 1902-903 տարիներու հաշիւը ներկայացուած է. կը պակսի 900-901ը:

Պալեանեան շրջան.— 902-903 հաշուեկշիռ ներկայացուած է. նախորդ տարիներու հաշիւները կը գտնուին տեղեկագիրներու մէջ:

Լեռնավայր.— Կը գտնուի 1898-1903ի 5 տարուայ հաշիւը. ինչպէս նաեւ նոյն Մարմնի Ոսկեհանքի մէջ գործառնութեան հաշիւը՝ առանձին:

Փոթորիկ.— 1901 Քուին Ֆելիսէի մէջ գումարուած Դաշնակցութեան Կոչը Ներկայացնող Մարմնի կողմէ ընտրուած դրամական մարմինը («Փոթորիկ» խումբ) տուաւ իր հաշիւը: Այս հաշուի համաձայն՝ խումբը բռնի միջոցով հանգանակած էր 379,500 ֆրանք: Ժողովի ընթացքին մէջ ուելցաւ 20,000 րուբլի (53,000 ֆր.) եւս, ընդամէնը 5 անձնաւորութենէ: Ծախք ունեցած էր 6000 րուբլի (15,900 ֆր.) եւ 3 բանտարկեալ, որոնցմէ մին վերջերս յաջողուած էր փախցնել Ժանտարմներու ձեռքէն: Նոյն մարնոյ կողմէն եւ միեւնոյն նպատակով Տաճկաստան անցած խումբը չէ տուած ո'չ մի արդիւնք՝ այդ միջոցին սահմանագլխի վրայ ծագած խոստութիւններու պատճառով:

Ժողովը ուզելով քննել «Փոթորիկ» խմբի հաշիւը, խմբի ներկայացուցիչը յայտնեց, որ խօսք տուած ըլլալով վճարողներուն՝ ոչ ոքի չյայտնել անոնց անունները՝ չի կրնար, մանրամասն տեղեկութիւններ տալով, դրժել խումբի խոստումը. բայց հաշուետուու-

թենէ ազատ չմնալու համար կրնար մասնախումբի մը առաջ տալ անունները այն անձնաւորութիւններու, որոնք իւրաքանչիւր անգամ մասնակցած էին բանակցութիւններու կամ դրամի վճարումին ներկայ էին եղած։ Ժողովը առաջնորդուելով այն գաղափարէն, որ Դաշնակցութեան ամէն մարմին պարտաւոր է հաշիւ տալ Ժողովին, որուն կազմել երեք անձնաւորութիւններէ բաղկացած մասնախումբ մը՝ քննելու համար «Փոթորիկ»ի հաշիւները։ Այդ մասնախմբի անդամ ընտրուեցան Աչոտ–Երկաթ, Վահրամ եւ Ֆելիքս Զաւէնեան (Վահան), որոնց բերած հաշիւը կարդալով եւ բանացի բացատրութիւնները լսելով, Ժողովը վաւերացուց «Փոթորիկ»ի հաշիւները։

Ոսկեհանքի հանգանակութիւն.— *Կիլիկիոյ Գատ. Մարմնի տուած տեղեկութիւններէն յայտնուեցաւ, որ իր նախաձեռնութեամբ Ոսկեհանքի մէջ կատարուած բանի հանգանակութեան արդիւնքը եղած է ..... ֆրանք, ... անձնաւորութիւններէ։ Յումբը ունեցած է ..... մարդու (16) կորուստ՝ զանազան աստիճանի պատիժներու դատապարտուած։ Հաշիւներու պակասութեան առթիւ պատգամաւորները կու տային այն բացատրութիւնները՝ թէ, ոմանք, չտալ դուրս գալով՝ չեն կրցած հաշիւները բերել կամ ամփոփել, ոմանք՝ թէ այդ անհրաժեշտութիւնը չեն իմացեր եւ Ժողովին գալով Արեւմտեան Բիւրոյէն ստացեր են իրենց հատուկտոր հաշիւները եւ վերջապէս՝ թէ մի քանի տեղեր 98էն ի վեր չարունակական եւ անընդհատ մարմիններ եւ գործունէութիւն չէ եղած։*

Սակայն փափաքելով ամբողջ անցեալ շրջանի հաշուետուութիւնը ունենալ, Ժողովը կը յանձնարարէ Արեւմտեան Բիւրոյին առանձին–առանձին դիմումներ ընել իրենց հաշիւները չներկայացուցած մարմիններուն եւ պահանջել պակաս հաշիւները, որոնց հիման վրայ Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը կարող ըլլայ կազմել կազմակերպութեան ընդհանուր հաշուեկշիռը՝ անցեալ յեղափոխական շրջանին համար։

Բ. ՈՐՈՇՈՒՄ

Ապագայի համար որոշուեցաւ.

.— Հաշիւները պէտք է ներկայացուին՝ տարեկան երկու անգամ.

ա. Հաշուեկշռով (բալանկով).

բ. Զպատռած դրոշմանիշերով.

գ. Օրատետրով, որու մէջ մանրամասն յիշուած են բոլոր մուտք եւ ծախքերը (թէ՛ բալանկը եւ թէ օրատետրը պէտք է կրեն հաշուետու մարմնի կնիքը եւ բոլոր անդամներու ստորագրութիւնը).

դ. Փոխադրուած զէնքերու եւ ռազմամթերքի հաշիւներով.

ե. Առձեռն պատրաստ գտնուող զէնքերու եւ ռազմամթերքի հաշիւներով.

զ. Կազմակերպական այլեւայլ դոյքերու ցուցակով.

է. Յմբերու կամ ենթակոմիտէներու մանրամասն ցանկով։

ը. Զինուորներու եւ գործիչներու ցանկով։

.— Արեւմտեան Բիւրոն պարտաւոր է պահել առանձին տոմար, ուր պիտի արձանագրուին իւրաքանչիւր գատասխ. մարմնի, Արեւելեան Բիւրոյի եւ գատասխ. մարմիններու չրջաններէն դուրս գտնուած անկախ կեդր. մարմիններու եւ եւմումտքը՝ համաձայն այդ մարմիններէն պարբերաբար ստանալիք հաշիւներուն։

142.—(17) *Արեւելեան Բիւրոն եւս պարտաւոր է մասնաւոր տոմար մը ունենալ՝ իր չրջանի մարմիններու եւեմումտքը արձանագրելու եւ անոր համաձայն Ընդհանուր Ժողովէն ընդունուած նախահաշուով՝ բաչխումի գործը կարգադրելու համար։*

143.— *Այն մարմինները, որոնք քաղաքական դժուարութիւններու պատճառով վտանգաւոր կը համարեն հաշիւները երկար ժամանակ իրենց քով պահել, պարտաւոր են գաղտնի քանաքով եւ ծածկագրով պարբերաբար (կարելի եղածին չափ յաճախ) իրենց հաշիւները ղրկել Արեւմ. Բիւրոյին, որ կ'արձանագրէ այդ հաշիւները ընդհանուր տոմարի մէջ։*

144.— *Անհատներու տրուած դումարներու, զէնքերու եւ իրերու համար՝ մարմինները պարտաւոր են ունենալ կամ ընկալագիր կամ ստացողի ստորագրութիւնը օրատետրի մէջ այս մասին։ Միաժամանակ իւրաքանչիւր անհատ գործիչ պարտաւոր է իր ըրած ծախքերու հաշիւը տալ իր պատկանած մարմնին։*

145.— *Բիւրոները պարտաւոր են ունենալ հաշուապահ՝ իրենց մէջէն կամ հրաւիրուած դրսէն եւ խստութեամբ պահանջեն բոլոր մարմիններու հաշիւները որոշուած ժամանակամիջոցներուն։*

Ծանօթ.— *Գործը դիւրացնելու համար փափաքելի է, որ Արեւմ. Բիւրոն հրաւիրէ ժամանակաւոր կերպով մասնագէտ հաշուապահ մը՝ մշակելու համար որոշ սիստեմ մը, որով 904 թուականէն սկսուած պահուին Արեւմտեան Բիւրոյի մէջ ամբողջ կազմակերպական հաշիւները (դրամի, զէնքի, դրքի եւն.)։*

146.— *Արեւմտեան Բիւրոյին յանձնարարուի քարեփոխել անցեալի մէջ ընդունուած բլանկը հաշուեկշռի համար եւ ցրուել կոմիտէներուն։*

147.— *Կազմակերպութեան դրամը արգիլուած է իբր փոխատուութիւն կամ որեւէ չահագործական ձեռնարկի համար մասնաւոր անձերու տալ։*

148.— *Արեւմտեան Բիւրոն պարտաւոր է պատրաստել տալ եւ ցրուել բոլոր մարմիններուն ընկալագրեր փոխարինող դրոշմաթղթեր։ Ամէն տեսակի դրամական դանձում (նուիրատուութիւն, անդամավճար եւն.) պիտի կատարուի անոնց միջոցով։*

Ծանօթ.— *Այս դրոյմը կը վերաբերի արտասահմանի մարմիններուն։ Կովկասեան եւ Երկրի մարմինները կրնան դրամ զանձել նաեւ հին ձեւով։ Երբ դրոշմանիշերը արդէն ղրկուած լինին մարմիններուն, «Դրօշակ»ի մէջ պիտի յայտարարուի ի գիտութիւն հասարակութեան, որ դաշնակցական մարմիններն ու անհատները արտասահմանի մէջ, առանց զանձուած դրամի համապատասխան դրոշմանիշեր ներկայացնելու եւ նուիրատուի առջեւ ոչնչացնելու, իրաւունք չունին որեւէ գումար ստանալու։*

.— *Բոնի մէջոցով ստացուած գումարները եւս պէտք է տպագրուին «Դրօշակ»ի մէջ, միայն մաս առ մաս, ըստ հայեցողութեան Արեւմտեան Բիւրոյի եւ ըստ գործերու ընթացքին (կրնայ օրերին կարելի է համեմատաբար մեծ գումարներ տպագրել) (18)։*

.— *Բիւրոները եւ գատասխ. մարմինները իրար կոնտրոլի ենթարկելու փոխադարձ իրաւունքը ունին։*

.— *Ընկալագրերը փոխարինող դրոշմանիշերէն՝ իւրաքանչիւր դաշնակցական մարմին պարտաւոր է ըստ իր մուտքի ոչնչացնել (երեկոյթ, վիճակախաղ, ներկայացում եւն. եւն.) կամ պատռուած ձեւով նուիրատուին տալ։*

.— *Բիւրոները պարտաւոր են հաշուապահութեան եւ կոնտրոլի վերաբերեալ Ժողովի կողմէն ընդունուած վճիռները գործադրութեան դնել Ժողովի փակուելէն մինչեւ վեցամսեայ ընթացքին մէջ։*

Գ. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔ

.— *Ամէն դաշնակցական անհատ պարտաւոր է իր եկամուտի 2–10% դնել Դաշնակցութեան տրամադրութեան տակ։*

Դ. «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ՏՈՒՐՔ

.— *Ընդհանուր Ժողովը, ընդունելով օրգանի տուրք նշանակելու առաջարկը, որոշեց Թուրքիայէն դուրս միւս բոլոր վայրերու համար հաստատել «Դրօշակ»ի բաժնեգին տարեկան 3 ֆրանք, իսկ իւրաքանչիւր թերթի համար 25 սանթիմ։*

Ե. ՎԻՃԱԿԱԽԱՂ

.— *Դաշնակցութեան մուտքը աւելցնելու համար որոշուեցաւ վիճակախաղ կազմել, եթէ կարելի է ամէն տարի։ Այդ նպատակով իւրաքանչիւր անգամ հրապարակ պէտք է հանուին 500,000 (հինգ հարիւր հազար) ֆրանքի տոմսեր, յատկացնելով այդ գումարի մէկ հինգերորդ մասը պարգեւներու։ Տոմսերու արժէքը պիտի ըլլայ մօտաւորապէս 5, 10 և 100 ֆր.։ Այս որոշումի գործադրութիւնը յանձնուեցաւ Արեւմտեան Բիւրոյին։*

Զ. ԲՌՆԻ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հ. Ց. Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող մարմնի տուած եւ գործադրած որոշումը բռնի հանգանակութեան մասին՝ Ընդհանուր Ժողովը կ'ընդունի որոշ, տագնապալի վայրկեաններուն մէջ իբր անխուսափելի միջոց մը, որը սակայն իբր բացարձակ չարիք՝ պէտք է իր կիրարկութիւնը մէջ սահմանափակուի Ընդհանուր Ժողովի կողմէն մասնաւոր որոշումներով։ Այդ նպատակով Ընդհանուր Ժողովը կ'ընդունի՝

1) *«Փոթորիկ»ի գործը չարունակելու իրաւունքը տալ միմիայն կազմակերպութեան «Ցուցական Մարմնին» եւ այն՝ մինչեւ Դաշնակցութեան Ընդհուրդի յառաջիկայ նիստը միայն։ Այդ Մարմնէն դուրս արտասահմանի ոչ մէկ մարմին իրաւունք չունի բռնի միջոցներով դրամ հանդանակելու, 2) Ընդհանուր Ժողովի բացակայութեան Դաշնակցութեան Ընդհուրդը միայն կրնայ բռնի դրամ հաւաքող խմբի ձեռք բերած գումարներու բաչխումը կատարել։*

Է. ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ

Դաշնակցական ամէն գործիչ պարտաւոր է իր սեփական աշխատանքով ապրիլ ամէն անգամ՝ ա) երբ մասնաւոր զբաղմունքը չի վնասեր իր ստանձնած գործը յաջողութեամբ կատարելուն, բ) երբ իր ստանձնած գործը կատարելէն կամ իր չրջանէն հեռանալէն ետք, անմիջապէս նոր գործի մը չի կանչուիր։

.— *Նախորդ յօդուածի բ) պարբերութեան մէջ նախատեսնուած պարագային՝ դաշնակցական մարմիններն ու ընկերները պարտաւոր են ընկերոջ համար աշխատանք գտնել, եւ Դաշնակցութեան հաշուով անոր ծախքերը հոգալ առ առաւելն 2 ամիս։*

Ծանօթ.— *Այս յօդուածի տրամադրած երկամեայ օժանդակութիւնը պէտք է հաշուել ընկերոջ մը իր գործէն կամ չրջանէն հեռանալու օրէն սկսած, եւ ոչ թէ ամէն մէկ կոմիտէի չրջանը մտնելու օրէն։*

.— *Գործի մէջ գտնուող ընկերներու ընտանիքներուն ո՛չ մի նպաստ չի տրուիր կազմակերպութեան միջոցներէն։*

Ը. ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ

Դաշնակցութեան զանազան մարմիններու ներկայացուցիչներու տուած տեղեկութիւններու եւ հաշիւներու համաձայն՝ ներկայիս մէջ Դաշնակցութեան տրամադ-

րութեան տակ կը գանուին հետեւեալ պատրաստ գումարները.

Նաւահանգիստ	ֆր.	8000
Թմրուկ եւ Հարեւան (Ախալքալաք եւ Ախալցխա)	»	3200
Քար (Ալէքսանդրապոլ)	»	8000
Ջրաբերդ (Կարս)	»	11500
Մրգաստան (Երեւան)	»	9000
Ոսկանապատ (Բագու)	»	12500
Արեւելեան Բիւրօ, Այգեստան եւ Ապառաժ	»	38500
Պարսկաստան	»	2760
«Փոթորիկ»ի դրամ	»	326000
Ամերիկա	»	15000
Պալքանեան կ. կոմիտէ	»	2000
Եգիպտոս	»	500
Կիլիկիոյ Պատասխ. Մարմին	»	16000
Համագումար	ֆր.	452960

Ծանօթ.— Ձեռնարկուած ո՛չ երկրի մարմիններու առձեռն դրամը եւ ոչ ալ կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ եղած դէնք, ռազմամթերք եւ պատերազմական տեսակի գոյքերը:

1904 Թուականի ընթացքին մէջ կը սպասուին.

Նաւահանգիստ	ֆր.	12500
Թմրուկ եւ Հարեւան	»	10000
Քար	»	22500
Ջրաբերդ	»	30000
Մրգաստան	»	10800
Ուսանողութիւն եւ հիւսիսային Կովկաս	»	7500
Ոսկանապատ	»	100000
Արեւելեան Բիւրօ, Այգեստան, Ապառաժ	»	12500
Արեւմտեան Բիւրօ	»	27500
Ամերիկա	»	60000
Պալքանեան Կեդր. Կոմիտէ	»	8000
Եգիպտոս	»	2500
Համագումար	ֆր.	303800

Այս գումարները Ընդհանուր Ժողովը յատկացուց հետեւեալ ձեռնարկներուն առաջիկայ տարուան ընթացքին մէջ:

1.— *Բանտարկեալ մի քանի կարեւոր գործիչներու ազատմանը համար յատկացնել (20,000) քսան հազար ֆրանք դնելով այդ գումարը Բիւրոներու տրամադրութեան տակ եւ իր նպատակին յատկացնելու իրաւասութիւնը յանձնելով Բիւրոներուն եւ Պատ. Մարմիններուն:*

2.— *Երկու Բիւրոներու տրամադրութեան տակ դնել 30,000 ֆրանք, որ պիտի յատկացուի Քղթակից-ուսումնասիրողներ եւ գործիչ ու օժանդակ ընկերներ երկիր ղրկելու գործին:*

3.— *Արեւելեան Բիւրոյի ծախքերուն համար որոշուեցաւ յատկացնել 10,000 ֆրանք:*

4.— *Կովկասեան Ինքնապաշտ. Կեդր. Կոմիտէին տրամադրութեան տակ դնել 50,000 ֆրանք:*

5.— *Բարձրաւանդակի այս տարուան մօտալուտ չարժումներու պէտքերուն համար ընդունուեցաւ 145,000 ֆրանք:*

6) *Լեռնավայրի համար որոշուեցաւ յատկացնել 200,000 ֆրանք, դնելով այդ դումարը Պատասխ. Կեդր. Կոմիտէի տրամադրութեան տակ:*

7) *Շամիր եւ Վրէժի համար որոշուեցաւ 46,000 ֆր.:*

8) *Ծուցկան Մարմնի եւ «Փոթորիկ»ի ծախքերուն 150,000 ֆրանք:*

9) Pro Armenia*ի եւ արտասահմանեան պրոպագանդի համար որոշուեցաւ 30,000 ֆրանք, որուն 10,000ը մշտական, իսկ 20,000 ֆրանքը արտակարգ այս տարուան համար:*

10) *Արեւմտեան Բիւրոյին եւ խմբագրութեան յատկացուեցաւ 35,000 ֆրանք:*

11) *Տեղական ծախքերու եկամուտի 10% եւ չնախատեսուած(19):*

6.— ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑ

Ընդհանուր Ժողովը՝ կամենալով, որ գրքոյկներու եւ գրքերու ձեւով լոյս տեսնող Դաշնակցութեան (հրատարակութիւնները) բաւարարութիւն տան, մօտիկ ապագային, շարք մը հասունացած խնդիրներու, կարեւոր գտաւ շեշտել քանի մը թեմաներու մշակման անհրաժեշտութիւնը:

Ա. ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

Նկատի առնելով, որ Դաշնակցութիւնը իր վրայ կը վերցնէ այնպիսի գործ մը, ինչպիսին է կովկասահայերու ինքնապաշտպանութեան խնդիրը, եւ որ այդ գործը թէ՛ իր տեսական կողմով եւ թէ ընթացիկ կուռ գործնական կարիքներով պիտի տեղ բռնէ եւ լուսաբանուի կազմակերպութեան հրատարակութիւններուն մէջ, առաջարկուեցաւ հրատարակել քանի մը գրքոյկներ պատշաճ խնդիրներու մասին (օրինակ՝ Կովկասի մէջ առաջ եկած քաղաքական հոսանքները, հայերու անձնատման ձգտում չունեցողը, ազգայնական սկզբունքը, ապակեդրոնացման սիստեմը, կովկասահայերու արդի կացութիւնը եւն.):

Ընդհանուր Ժողովը ընդունելով այդ առաջարկները կարեւորութիւնը, բայց եւ նկատի առնելով որ գրքոյկներով մշակուած այդ խնդիրներէն մի քանիսը, պուլէտիկի(20) դուռ բանալով, կրնան ստիպել մեզ նոր գրքոյկներու հրատարակութեան դիմել, ուստի եւ գուցէ աւելի նպատակայարմար լինէր այդ խնդիրները մշակել երբեմն լուրջ ժողովածուներու հրատարակութեամբ եւ կամ օրուան հարցերու մասին «Դրօշակ»ի մէջ պայքար մղելով.— Ժողովը կը թողու Ա-րեւմտեան Բիւրոյին այս կամ այն ձեւով մէկ կամ երկու տարուայ ընթացքին մէջ բաւարարութիւն տալ այդ պահանջին եւ մասնաւորապէս կը չեշտէ հետեւեալ խնդիրներուն վրայ.

1) *Քաղաքական զանազան հոսանքները կովկասում.*

2) *Ռուս կառավարութեան հայերուս կլանել ձգտող ուղղութիւնը:*

Ծանօթ.— *Այս գրքոյկը պիտի գրուի ժողովրդական լեզուով եւ պարունակէ դիակիմաններ՝ հայ տարրի իրաւունքներուն դէմ կովկասի մէջ եղած ոտնձգութիւններու մասին:*

Գէթ է աշխատիլ, որ այդ աշխատութիւնը, եթէ կարելի է, կրէ լեզուալ(21) ձեւ, որպէսզի դիւրին ըլլայ Տաճկաստանի մէջ անոր տարածումը: Այդ նպատակով պէտք է ձգտիլ գրքոյկը հրատարակել Պոլիս կամ Իզմիր:

3) *Օտար տարրերու հետ համերաշխութեան օգտակարութիւնը:*

Բ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

Ընդհանուր յեղափոխական պահանջներու եւ կամ Տաճկահայաստանի ներկայ պայմաններու տեսակէտէն՝ Ժողովը ընդունեց նաեւ հետեւեալ հրատարակութիւններու անհրաժեշտութիւնը.

1· *Հայկական Հարցին տիբլոմատիկական(22) պատմութիւնը կապուած յեղափոխական կեանքի այն մոմէնդներուն(23), որոնք կապ ունին դիւանագիտութեան գործունէութեան հետ.*

2· *Տեղեկագրական տեսութիւն՝ տաճկահայ ժողովրդի արդի կացութեան մասին.*

3· *Էջեր Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան գործունէութենէն.*

4· *Պարտիզանական եւ այլ հրոսակային խմբերու տակտիկի մասին, օգտուելով եւրոպական հրատարակութիւններէն եւ մեր կռուող ընկերներու փորձառութենէն.*

5· *Պայթուցիկ նիւթեր պատրաստելու եւ գործածելու պատկերազարդ հրատարակութիւն.*

6· *Գործիչ ընկերներու կենսագրականները եւ յիշատակարանները մասնաւոր բրոշիւրներով (կամ առնոնցմէ օգտուիլ ուրիշ հրատարակութիւններու մէջ).*

7· *Յեղափոխական գործիչներու ալբոմ:*

Գ. «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

«Դրօշակ»ի բովանդակութիւնը աւելի ճոխացնելու եւ «Դրօշակը ուրիչ թերթերէ աւելի իրազեկ պահելու համար՝ Ժողովը որոշեց, որ ամէն մէկ դաշնակցական մարմին կամ գործիչ պարտաւոր է յեղափոխական կեանքի վերաբերեալ ամէն մէկ լուր հաղորդել անմիջապէս «Դրօշակ»ի խմբագրութեան:

Գանի մը ընկերներ կը նկատէին, որ «Դրօշակ»ի մէջ տպագրուող Քղթակցութիւնները, յաճախ չնորհիւ իրենց միաճեւութեան, կը կորսնցնեն երբեմն իրենց հետաքրքրութիւնը. Ժողովը՝ ընդունելով այդ նկատողութիւնը ոչ իբր անհիմն, կ'առաջարկէ խմբագրութեան այդ կարգի Քղթակցութիւնը, ըստ կարելւոյն, մասերու բաժնելով՝ տալ անոնց կարճ տեղեկութիւններու ձեւ մը:

Դ. ԺՈՂՈՎԻ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նկատելով, որ Գ. Ընդհ. Ժողովի մէջ ընդունուեցան կարգ մը փոփոխութիւններ նախկին Ժողովներու վճիռներու վերաբերմամբ, Ընդհանուր Ժողովը որոշեց յանձնարարել Արեւմ. Բիւրոյին՝

ա) Ըստ կարելւոյն չուշացով ցրուել դաշնակցական մարմիններուն կազմակերպական փոխուած կանոնները, եւ բ) մինչեւ ներկայ տարուան վերջը կարգաւորել նախորդ ու ներկայ Ընդհ. Ժողովներու ատենագրութիւնները, ինչպէս նաեւ յարակից բոլոր նիւթերը, ու Դաշնակցութեան Կորհուրդի վերջնական խմբագրութենէն յետոյ՝ հրատարակութեան տալ:

Ե. ԿՈՉԵՐ

Ժողովը որոշեց՝ ա. Դիմել առանձին կոչով մը դաշնակցական հայ ուսանողութեան եւ հաղորդելով անոնց Ընդհանուր Ժողովի վճիռը Քղթակից-ուսումնասիրողներու մասին՝ հրաւէր կարդալ գործին մասնակցելու. բ. Ընդհանուր Ժողովի կողմէն պատճառաբանուած կոչ մը ուղղել ընդհանրապէս հայ ինտէլիգէնտ(24) երիտասարդութեան՝ հրաւիրելով զայն յեղափոխական գործին մասնակցելու:

7.— ԱՅԼԵՒԱՅԼ ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ա. Արեւմտեան Բիւրոն Փարիզ փոխադրելու հարց.— Ընդհանուր Ժողովը՝ կարեւոր համարելով հանդերձ Արեւմտեան Բիւրոյի եւ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան փոխադրուիլը Փարիզ, որոշեց առկախ թողուլ այդ խնդիրը՝ ապացուցուած չհամարելով Բիւրոյի ու խմբագրութեան, քաղաքական տեսակէտէ, ապահովութիւնը Ֆրանսայի մէջ: Այդ խնդիրը նպաստաւոր հանգամանքներու մէջ կրնայ վճռել ինքը՝ Արեւմտեան Բիւրոն:

Բ. Եգիպտոս.— Եգիպտոսի մէջ թերթի մը հրատարակութեան հարցը Ժողովին ներկայացուած ըլլալով՝ թեր ու դէմ վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան, որոնցմէ ետք առաջարկը ետ առնուած ըլլալով՝ հարցը փակուած նկատուեցաւ: Ատոր փոխարէն Ժողովը որոշեց յանձնա-

րարել Արեւմ. Բիւրոյին ուժեղացնել Եգիպտոսի կապմակերպութիւնը՝ ի հարկին շրջուն գործիչ ղրկելով հոն եւ Բուլգարիա:

Գ. Ուսանողութիւն.— Ընդհանուր Ժողովը լսելով Եւրոպայի եւ Ռուսաստանի հայ ուսանողութեան վեկուցումները, որոշեց յանձնարարել Բիւրոներուն աւելի սերտ յարաբերութիւններ պահել ուսանողութեան հետ:

Դ. Ընդհանուր Ժողովի գործունէութեան կանոնագիր.— Դաշնակցութեան Խորհուրդին կը յանձնարարուի Ընդհ. Ժողովի գործունէութեան համար ներքին կանոնագիր մըն ալ պատրաստել: Այդ կանոնագիրը առաջիկայ Ընդհ. Ժողովի վաւերացման ենթարկուելէ ետք կիրառութեան կը դրուի:

Ե. Տեղեկագիրներու ձեւի մշակումը.— *Տեղեկագիրներու ձեւի մշակութեան համար կազմուած մասնաժողովի հաւաքած նիւթերն ու աշխատութեան արդիւնքը որոշեցաւ յանձնել Արեւմտեան Բիւրոյին, խնդրելով կազմել ամբողջական ծրագիր մը եւ ցրուել բոլոր մարմիններուն, որ ապագային իրենց տեղեկագիրները այդ ձեւով կազմեն:*

Զ. Հեռագիրներու եւ նամակագրութեան գաղտնի ձեւեր.— *Պայմանագրական հեռագիրներու եւ նամակներու համար նոր չիֆրերու կազմութեան գործը յանձնեցաւ այդ նպատակով կազմուած մասնաժողովի նախագահին, որ պատրաստելով պէտք եղածը, պիտի ղրկէ Արեւմտեան Բիւրոյին՝ ցրուելու համար:*

Է. «Փոթորիկ»էն անջատ բոնի հանգանակութիւն.— Ընդհանուր Ժողովը քննելով մէկ քանի բոնի հանգանակութեան դէպքերը, որոնք (*հակառակ այն որոշումին, որ միայն «Փոթորիկ» խումբը իրաւունք ունէր Տաճկաստանէն դուրս բոնի դրամ հանգանակելու*) տեղի ունեցան 903 թուականին Կովկասի մէջ, ընդունեց հետեւեալ որոշումը.

«Քննելով «Փոթորիկ»ի գործունէութեան հետ կողմնակի կերպով կապուած Նաւահանգստի եւ Սարուստանի մէկ քանի վայրերու մէջ տեղի ունեցած բոնի հանգանակութեան եւ սպանութեան մը յանգող դէպքերը, նկատելով որ այդ յանցանքներու մէկ մասը առաջ եկած են դէպքերու մասնակից մարմիններու իրենց իրաւասութեան սահմանի թիւր ըմբռնումէն, եւ նախատեսելով որ այդ կարգի երեւոյթներ կարող են առաջ բերել հասարակական բարոյականի անկում, կազմակերպական կարգապահութեան խորտակում եւ Դաշնակցութիւնն ու գործը վտանգի ենթարկող դժուարութիւններ,

Ընդհ. Ժողովը որոշեց յանդիմանութեան ենթարկել ընդհանուր կերպով բոլոր այն անհատներն ու մարմինները, որոնք այդ դատապարտելի դէպքերուն մասնակից են եղած ուղղակի կամ անուղղակի կերպով, քանի որ Ժողովի համար անկարելի եղաւ, անհրաժեշտ վկաներու եւ փաստերու պակասութեան պատճառով, ճշդել իսկական պատասխանատուները:

Ժողովը այս որոշումը կը նկատէ իբր նախապգուշութիւն մը բոլոր մարմիններու համար՝ առաջիկային խստիւ համակերպելու կարգապահութեան օրէնքներուն»:

Ը. Ոսկեհանճի խնդիր.— *Ժողովը ծանօթանալով իզմիրի տեղեկագրին եւ լսելով այդ առթիւ Ժողովի մէջ տրուած բացատրութիւնները, խստիւ ցաւ կը յայտնէ այն այլանդակ, հակաընկերական, հակակարգապահական դէպքերուն մասին, որոնք տեղի են ունեցեր 1902–1903 Թուականին Ոսկեհանքի մէջ:*

Ոսկեհանքէն Ժողովին ուղարկուած եւ «Ոսկեհանքի Կ. Կոմիտէի գործադիր վարչութիւն» ստորագրութիւնը կրող տեղեկագիրը՝ Ժողովը վճռեց ընդունիլ կազմակերպութեան արխիւին մէջ պահելու համար, սոյն պայմանով միայն՝ որ նախօրօք ճշդուին տեղեկագրի այն կէտերը, որոնք չարք մը ընկերներու բանտարկուած ըլլալուն պատճառով, բնականաբար միակողմանի կերպով ներկայացուած են: Իսկ ինչ կը վերաբերի այդ տեղեկագրի մէջ վերոյիշեալ վարչութեան կողմէ դրուած առաջարկներուն ու սպառնական պահանջներուն, Ժողովը՝ նախ՝ որեւէ անպայման, սպառնական պահանջ դաշնակցական ոեւէ մարմնի կողմէն Ընդհ. Ժողովին կը գտնի խիստ անպատկառ, քանի որ Ընդհանուր Ժողովի որոշումները պարտաւորեցուցիչ են ամէն մարմնի համար, եւ երկրորդ՝ տեղեկագրի առաջարկներու մասին ոեւէ կարգադրութիւն ընելու գործը կը թողու Ծուցական Մարմնին:

Ոսկեհանքի ընկերները լսելով Ընդհ. Ժողովի այս որոշումները՝ ղրկած էին մասնաւոր պատգամաւոր մը բացատրութիւններ տալու համար(25): Ընդհ. Ժողովը կարդալով Ոսկեհանքի մասնաւոր պատուիրակի բացատրութիւնները, ուր կը յայտնուէր՝ Թէ Ոսկեհանքի ընկերները պարտաւոր են համակերպելու Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն, գտաւ որ այդ յայտարարութիւնը պիտի մեղմացնէ Ոսկեհանքի տեղեկագրի սպառնական ոճի եւ պահանջներու մասին ընդունուած վերյիշեալ որոշումը, եւ վճռեց կցել այդ բացատրութիւնները Ոսկեհանքի տեղեկագրին:

Թ. Դէմորալիպսիոն(26) հայդուկներու մէջ.— Հայդուկային քանի մը խմբերու մէջ առաջ եկած դէմորալիպսիոնի հարցը վիճաբանութեան նիւթ դարձաւ Ժողովին մէջ: Ժողովականներէն մին դիտել տուաւ, որ այդ երեւոյթի գլխաւոր պատճառներէն մին է անգործունէութիւնը, որ շատ անգամ պահեստի վինուորներու բարքերու ապականման եւ անոնց մտքերու մէջ ժողովրդի հաշւոյն ձրիապէս ապրելու իրաւունքն ունենալու սխալ եւ վնասակար գաղափարին հաստատման պատճառ կը դառնայ: Իր կարծիքով, քօնթրոլի պակասութիւնն ալ մեծ դեր ունեցեր է վինուորներու մոլորուելու պատճառներու մէջ: Ուստի կ'առաջարկուէր, որ մի քանի

բարոյական սկզբունքներ դրուին Ժողովին կողմէ, — սկզբունքներ՝ որոնք նպաստէին այդ չարիքներուն առջեւը առնելուն:

Ժողովը այդ մասին կարծիքներ փոխանակելէ ետքը որոշեց թողնել այդ ընել վինուորական խմբերու համար մշակելի ներքին կանոնագրութեան մէջ: (Տես «Զինուորական կարգապահութիւն եւ պատերազմական դրութիւն»):

Ժ. Ընկեր Մելիքի ճամակները Ժողովին.— *Ժողովը ընկեր Մելիքի (Եուսուֆեան) նամակները կարդալէ եւ այդ առթիւ կարծիքներ փոխանակելէ ետք ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը՝*

«Ծննելով ընկեր Մելիքի բողոքները եւ լսելով այդ առթիւ ընկերներու բացատրութիւնները, Ընդհ. Ժողովը որոշեց արձանագրել հետեւեալը.— Գանգատներու այն մասը, որ կը վերաբերի մէկ քանի ընկերներու անբարեխղճութեան կամ չարամտութեան մէջ մեղադրուելուն՝ հետեւանք է քիւրմաշութեան: Իսկ ոճը, որով դրուած են այդ գանգատները, միանգամայն չի համապատասխաներ դրուղի սովորական լրջութեանը: Ինչ կը վերաբերի գործի եւ տակտիկի մասին յայտնուած մտքերուն՝ Ժողովը որոշեց, իբրեւ յարգուած ընկերոջ կարծիք, ուշադրութեան առնել զանոնք:

ԺԱ. Օհոնեանի հարց.— 1891 *Թուականին, կարինի Կ. Կոմիտէի որոշման համաձայն, կարինի մէջ տեղւոյն ենթարկուեցաւ տեղացի յեղափոխական գործիչ ճանչցուած Ս. Կէրէկէհեանը: Այս սպանութենէն քիչ ժամանակ յետոյ Ս. Կէրէկէհեանի եղբայրը, Տիգրան Կէրէկէհեանը անցնելով Թիֆլիզ՝ կը սկսի սպառնալիքներ ընել դէպի տեղւոյն հեղինակներն ու այն ժամանակուայ Հ. Ց. Դաշնակցութեան կեդրոնը: Կեդրոնը կատարուած տեղւոյն անկարգապահութեան արդիւնք համարելով՝ Թուղթիկով մը իր պարսաւանքը յայտնեց վստի դէմ՝ չեշտելով, որ Կէրէկէհեանի սպանութիւնը կատարուած է հակառակ կեդրոնի փափաքին եւ արդելքին: Այս Թուղթիկի երեսնալէն տարի մը յետոյ Կէրէկէհեանի եղբայրը Թիֆլիզի մէջ կը սպաննէ Օհոնեանը ու այդ սպանութիւնը, լուծեալն՝ բնական վրէժխնդրութեան արդիւնք համարուելով, սպաննողը կազմակերպութեան կողմէ կը մնայ անպատիժ եւ այդպիսով Օհոնեանը կը մատնուի մոռացութեան: Այսօր Ընդհանուր Ժողովը, նկատելով՝ որ Օհոնեանը եղած է անկեղծ, անձնուէր յեղափոխական եւ Ս. Կէրէկէհեանի տեղւոյը կատարուած է ո՛չ Թէ Օհոնեանի, այլ կարինի Կ. Կոմիտէի միաձայն վճռով, նկատելով՝ որ Թէ իրօք տեղւոյի ենթարկուող Կէրէկէհեանին պարզ դաւաճան նկատելու համար փաստեր կը պակսին, բայց անոր բռնած ընթացքը դէպի Կարին մտած մեր դաշնակցական ընկերները (սրճարաններու եւ խանութներու մէջ բարձրաձայն, յականէ ու անուանէ, հայհոյել նոր յեղափոխականներուն՝ ըսելով, որ անոնք եկած են Ժողովրդի խաղաղ վիճակը վրդովելու եւն. եւն.), որոնք սրտաբաց կերպով մօտեցած էին անոր՝ իր գործակցութիւնը առանալու նպատակով, Եթէ դաւաճանութիւնն չէ ըստ ձեւի, սակայն չատ հեռու չէ դաւաճանութենէն ըստ հետեւանքներու, նկատելով՝ որ այդ վճիռը արձակողները բոլորովին հեռու են եղած որեւէ անձնական դիտումներէ, այլ դեկավարուած են միայն գործի չահով, նկատելով՝ որ Եթէ այդ վճիռը արձակողները դատապարտելի են, դատապարտելի պիտի ըլլար այդ վճռին մասնակցած եւ վճիռը դիտակցօրէն իրագործած Արամ Արամեանը, որը սակայն կազմակերպութեան առջեւ, մինչեւ այսօր ճանչցուած է անմեղ եւ անոր յիշատակը ոչնչով չէ նսեմացուցած իր ձեռքով կատարած տեղւոյը,*

Նկատելով՝ որ Տիգրան Օհոնեանը արդէն իր արիւնով քաւած է այն յանցանքը, որ ըստ կեդրոնական Դաշնակցութեան հայեցքի ծանրացած է անոր վրայ,

Նկատելով՝ որ այժմեան ապակեդրոնական Դաշնակցութիւնը իր պատժական եւ կազմակերպական կանոններով չատ տարբեր է հին կեդրոնական Դաշնակցութենէն,

Ընդհանուր Ժողովը որոշեց բաւական համարել Տիգրան Օհոնեանի մոռացութեան մատնուած ըլլալը ամբողջ 13 տարի, եւ ամենայն իրաւամբ համարելով զայն մեր նահատակ ընկերներէն, պարտաւորեցնել Արեւմտեան Բիւրոն՝ առաջին առթիւ, «Դրօշակ»ի մէջ դնել կենսագրութիւնն եւ լուսանկարը:

ԺԲ. Ջալլադի հարց.— *Ընդհանուր Ժողովը նկատի առնելով ընկեր Ջալլադի (Կովկասի խմբապետներէն) անկեղծ զղջումը եւ վերջերս Նորէն վտանգաւոր գործերու մէջ նետուիլը, որոշեց յիշեալի մասին «Դրօշակ»ի 1898 Յունուարի Թիւին մէջ տպուած յայտարարութիւնը (որով Ջալլադը հեռացուած էր Ջրաբերդի չրջանի դաշնակցական գործերէն՝ իբրեւ անկարգապահ ընկեր) չեղեալ համարելով, գործի վերաբերութիւնը յանձնել Ոսկեհանգստի կեդր. Կոմիտէին, Եթէ այդ առթիւ Ջրաբերդի Կոմիտէին կողմէն հարց բարձրացուի:*

8.— ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ընտրութիւններու ձեռնարկէէ առաջ, Ժողովը միաձայն որոշեց գործի հրաւիրել Եուսուֆեանը, Նիկոլը, Վարդանը եւ Սաքոն:

Ա.— Բարձրաւանդակ.— *Բարձրաւանդակի գաստախանատու Մարմնի նախկին կազմը վերահաստատուելով ընտրուեցան՝ 1· Աչոտ–երկաթ, 2· Վահան, 3· Հրայր(27), որոնք արդէն գործին վայրը կը գտնըւին:*

Բ.— Վասպուրական.— *Վասպուրականի չրջանը ուժեղացնելու նպատակով Ընդհ. Ժողովը հրաւիրեց այդ չրջանի համար իբր գործիչներ հետեւեալ ընկեր–*

ները՝ 1· Կոմս, 2· Կոստանդին, 3· Բայանդուր(28), 4· Կ. Խորէնեան (Ամերիկայէն), որոնք միացած տեղական կեդր. կոմիտէին պիտի չանան՝

1.— Իրագործել Ընդհ. Ժողովի կողմէն այս տարուան համար ընդունուած որոշումները.

2.— Նախապատրաստել վաստակաւորականը առաջիկայ տարուան համար պատասխանատու կեդր. մարմնի վայր հրաւիրելու գործը:

Գ.— Ցուցական Մարմին.— Ցուցական մարմնի ընտրութեան անցնելիս ընկեր Էլլէնը նոյն մարմնի անդամակցութեան համար իր թեկնածուքիւնը դրած լինելով՝ ժողովականներէն մին հետեւեալը առաջարկեց.

«Ժողովը կազմակերպութեան չահը աչքի առաջ ունենալով, վտանգաւոր կը գտնէ Էլլէնի ցուցական մարմնի մէջ մտնելու ցանկութիւնը, ուստի եւ կ'առաջարկէ եւս առնել իր թեկնածուքիւնը»:

Ժողովը, խորհրդակցելով, մեծամասնութեամբ ընտրեց Էլլէնը իբր ցուցական մարմնի անդամ: Նոյն (ցուցական) մարմնի անդամ ընտրուեցան նաեւ հետեւեալները.

2· Մարտիրոս (Կարմրաքիլիկ), 3· Թորգոմ, 4· Ցուխան, 5· Աչոտ Բագրատունի(29):

Դ.— Լեռնավայր.— Լեռնավայրի գործատես. Մարմնի ընտրութեան նկատմամբ Ժողովը ընդունեց հետեւեալ որոշումը.

Ընդհ. Ժողովը նկատելով, որ թեկնածուներու մեծ մասը բացակայ են, իսկ ներկաները պայմանական ձեւով կու տան իրենց համաձայնութիւնը, կ'առաջարկէ Արեւմտեան Բիւրոյին՝ Լեռնավայրի չրջանի մէջ գործող ընկերներու համաձայնութեամբ՝ կազմակերպել Լեռնավայրի գործին համար պահանջուող գործատես. եւ այլ օժանդակ մարմինները, օգտուելով ադոր համար Ընդհ. Ժողովի կողմէն առաջարկուած ընտրելիներու հետեւեալ ցանկէն: Մինչեւ գործատես. Մարմնի կազմակերպումը այդ չրջանի մէջ գտնուող ընկերները կը չարունակեն գործը Արեւմտեան Բիւրոյի խորհրդակցութեամբ: Ընտրելիներու ցանկը՝ 1· Աղաս էր, 2· Կարիճ, 3· Մարքին, 4· Տիրան, 5· Վահրամ, 6· Ծղմալեան, 7· Մարքին, 8· Ռահվեր, 9· Կիլիկեան, 10· Տէր Տէր, 11· Ցօլան, 12· Աչոտ–Լեւոն, 13· Երուանդ, 14· Վարդան, 15· Գիւնեան(30):

Ե.— Արեւմտեան Բիւրո.— Ընտրութիւններու ձեռնարկելու միջոցին, ընկեր Անտոնը (Սիմոն) հետեւեալ յայտարարագիրը հաղորդեց Ժողովին՝ արձանագրելու խնդրանքով:

«Համոզուած լինելով, որ առանց Արեւմտեան Բիւրոյի նկատմամբ իմ կողմէ պահանջուած եւ վերջը հիմնականօրէն փոփոխուած նուազագոյն պահանջին, կարող է նոյն Բիւրոն կազմուի ոչ–նուիրուած յեղափոխականներէ եւ նոյնիսկ սիրողներէ, որը բնականաբէն կ'ունենայ բացասական ակնյայտնի հետեւանքներ, այն է՝ ա) կազմակերպութեան ներկայացուցչութիւնը վտանգուած յեղափոխականներու յանձնելու տեղ, միջոց կու տայ Բիւրոն կազմելու աթոռի խնդրով հետապքրքրուղ անձնաւորութիւններէ,

բ) Արեւմ. Բիւրոն չի վայելեր պատշաճ յարգանք եւ զուրկ կը լինի յեղափոխական անհրաժեշտ հմայքէն, որպէսզի գրաւէ հայ յեղափոխական նոր ուժերը,

գ) Միջոց կու տայ Բիւրոն կազմել այն տեսակ անդամներէ, որոնք իրենց սրտին մօտ չեն ընդունիր երկրի եւ բուն յեղափոխական պահանջները եւ հետեւաբար հարկ եղած հաւատքը չեն ներչնչեր երկրի մէջ աչխատողներուն, — ուստի այս բոլոր և այլ քանի մը պատճառներով՝ ես իրաւունք կը համարիմ ինձ ձեռընպահ մնալու Արեւմտեան Բիւրոյի ընտրութեան մէջ»:

Ընտրութիւններու անցնելէ առաջ նոյնպէս վիճաբանութիւն տեղի ունեցաւ թէ արդեօ՞ք պէտք է Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչներու (պրոպագանդիստ) ընտրութիւնը թողնել իրեն՝ Բիւրոյին, թէ Ժողովին մէջ կատարել:

Ժողովը, նկատի առնելով, որ առաջիկայ 1904 թուականին ծանր դէպքեր կ'ակնկալուին երկրի մէջ, որոնք բացառիկ կերպով չուտափոյթ եւ պատասխանատու գործունէութիւն կը պահանջեն Արեւմտեան Բիւրոյին՝ օտար մամուլին եւ դիւանագիտական չրջանակներու վրայ ազդելու համար,

Որոշեց Արեւմտեան Բիւրոյի 3 անդամներու ընտրութեան հետ միաժամանակ կատարել նաեւ երկու պրոպագանդիստներու ընտրութիւնը, համաձայն 1904 տարուան համար կայացած որոշման:

Այդ ընկերները Արեւմտեան Բիւրոյի վայրը գտնուած միջոցին կը համարուին Բիւրոյի համազօր անդամ:

Արեւմ. Բիւրոյի ընտրութեան ձեռնարկելով, ընտրուեցան Բիւրոյի անդամ եւ պրոպագանդիստ՝

1· Բժ. Լորիս–Մելիքեան
2· Ն. Մալումեան
3· Ռոստոմ
4· Ղարիբ (Ա. Ահարոնեան)
5· Միք. Ծովհաննէսեան(31):

Ընտրութիւններու միջոցին բժ. Լօրիս–Մելիքեան Ժողովին բերաւ հետեւեալ հրաժարական նամակը.—

«Մէկ քանի օր առաջ Ժողովդ իր բացարձակ վստահութիւնը յայտնեց ինձ՝ զիս միաձայն Արեւմտեան Բիւրոյի անդամ ընտրելով:

Ես զգացուած յանձն առի կատարել այն պարտականութիւնները, որ կը դնէր իմ վրաս այդ պաշտօնը, սակայն ընտրութեանս օրէն մինչեւ այսօր Ժողովի մէջ տեղի ունեցած վիճաբանութիւնները եւ որոշ ու անորոչ ակնարկութիւնները իմ ապագայ գործունէութեանս ու դերին մասին՝ կը ստիպեն ինձ վերջնականապէս հրաժարիլ Բիւրոյի անդամակցութենէն եւ

ներկայ պայմաններու մէջ որեւէ թեկնածուքենէ՝ այդ պաշտօնի համար:

Կը խնդրեմ, որ իմ այս հրաժարականը ամբողջովին անցնի Ժողովի արձանագրութիւններու մէջ»:

Ժողովը միաձայն որոշեց մերժել այդ հրաժարականը եւ խնդրել անկէ, որ չարունակէ իր ստանձնած գործը Արեւմ. Բիւրոյի միւս ընկերներու հետ համահաւասար պատասխանատուութեամբ եւ իրաւունքներով: Այս որոշումը հաղորդել իրեն եւ Բիւրոյին՝ տեղեկագրութեան կցելով նաեւ անոր հրաժարագիրը:

Նոյն նիստին մէջ որոշուեցաւ խնդրել Սիմոնէն, որ չարունակէ մնալ Արեւմ. Բիւրոյի մէջ՝ մինչեւ Ռոստոմի գալը:

Բժ. Լօրիս ի վերջոյ յայտարարեց Ժողովին, որ իր ստանձնած պատասխանատուութիւնը չի կրնար չարունակել, նկատի առնելով Բիւրոյի ամբողջական կազմը, եւ ուրեմն կը հրաժարի Բիւրոյի անդամակցութենէն, մնալով պրոպագանդիստ անդամ եւ պատասխանատու միայն պրոպագանդի գործին համար:

ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄԻՆ

Նկատելով որ Լեռնավայրի գործերու մասին արտայայտուած որոշումները երաչխիք մը չեն ներկայացներ նոյն չրջանի գործերուն հարկ եղած ժողովը տրուելուն,

Նկատելով որ Ժողովին ներկայ ընկերներէն Սիմոն ու Աղասէրը ցանկութիւն կը յայտնեն պատասխ. Մարմին մը կազմել՝ վստահ լինելով Ժողովէն բացակայ քանի մը ընկերներու աջակցութեան վրայ, Ժողովը որոշեց անդրադառնալ եւ փոխել նոյն չրջանի գործերու վերաբերմամբ իր տուած որոշումը եւ նոյն չրջանի պատասխ. Մարմնի անդամներ ընտրեց 1· Սիմոն, 2· Աղասէր, եւ Ժողովէն բացակայ՝ 3· Միսաք (Կարիճ) և Վարդանը, յանձնարարելով իրենց միացնել ուրիշ ընկերներ՝ ինչպէս Բորիսն ու Իւսուֆը, եւն.(32):

9.— ՍԿԶԲՈՒՆՔԻ ԵՒ ՏԱԿՏԻԿԱՑԻ ՄԱՍԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Ա.՝ Ընդհ. Ժողովը հետեւեալ որոշումը տուաւ.-(33)

«Ժողովը Երկրի մարմիններուն լուրջ ուշադրութեանը կը յանձնէ հետեւեալ տարրական ճշմարտութիւնները.

«Ժողովրդի մը ապատագրութիւնը ապահովուած կրնայ համարուիլ միայն այն ժամանակ, երբ այդ ապատագրութեան չարժումը իր բոլոր պահանջներով (թէ՛ դրամի, թէ՛ վէնքի, թէ՛ կռուողներու եւ թէ ղեկավարներու) կ'ընդգրկուի լայն չափով իրենց՝ տառապողներու կողմէն, եւ որ առանց ներդաչնակ կապի տառապողներու եւ օժանդակողներու գործունէութեան եւ վոհաբերութեան միջեւ՝ դժուար է համոզուած լինել կազմակերպութեան միջոցներու նպատակայարմար եւ արդիւնաւէտ գործածութեան,

Ուստի Ժողովը կը պարտաւորեցնէ Երկրի մարմինները, որ գործը առաջ տանին ներսի եւ դուրսի միջոցներովը՝ առանց բացարձակապէս յոյս դնելու միայն արտասահմանի վրայ ու նոյն գիտակցութիւնը ներշնչեն ժողովրդին:

Բ. «Բիւրոները պարտաւոր են մանաւոր տոմար մը ունենալ պատասխանատու եւ միւս կ. կոմիտէներու անունով՝ արձանագրելու համար անոնց եղեմուտքը՝ համաձայն այդ մարմիններէն պարբերաբար ստանալիք տեղեկութիւններուն եւ կատարելու համար քաչխումի գործը Ընդհ. Ժողովէն ընդունուած նախահաչուի համաձայն:

Գ.— Ժողովին ներկայացուեցան նոյնպէս հետեւեալ երկու առաջարկները, որոնք մերժուեցան ձայնեբու մեծամասնութեամբ.

«Ի նկատի ունենալով, որ ամէն մի դաչնակցականի պարտականութիւնն ու դերը, ինչպէս նաեւ ուրիշներու կողմէն վայելած յարգանքը կը չափուի այդ անհատի ձեռնհասութեամբ ու ցոյց տուած զոհաբերութեամբ, կ'առաջարկուին հետեւեալ կանոնները.

ա. Ամէն մի դաչնակցական գործին մէջ մտնելիս ոչ միայն պատրաստ լինելու է վտանգին ենթարկուելու կռուի մէջ, այլեւ անելու է զոհաբերութիւն ամէնօրեայ կեանքին մէջ՝ իր տոլորութիւններու համեմատ»:

բ. Դաչնակցութեան այլեւայլ մարմիններուն համար ընտրութիւններ անելիս ղեկավարուելու է այն սկզբունքով, որ ինչքան (աւելի) լայն եւ պատասխանատու է մարմինը՝ այնքան աւելի ձեռնհաս, աւելի անձնուէր եւ աւելի մեծ զոհաբերութեան պատրաստ է լինելու ընտրուող անհատը»(34):

Դ.— Առաջարկ. «Բոլոր դաչնակցական պատասխանատու մարմինները (Երկրի եւ դրսի), որոնք Ընդհանուր Ժողովներու բացակայութեանը ուղղութիւն են տալիս կազմակերպութեան ամբողջ գործունէութեան, կազմուած են լինելու այնպիսի ձեռնհաս, անձնուէր և ինտելիգենտ անձնաւորութիւններէ, որոնք կը դնեն իրենց՝ կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ»:

Վերեւի բանաձեւը ընդունուեցաւ մեծամասնութեամբ. բայց հետեւեալ օրը բողոք եւ դիտողութիւններ ներկայացուելով, նոյն որոշման տեղ Ժողովը դարձեալ մեծամասնութեամբ ընդունեց հետեւեալ որոշումը.

«Դաչնակցական բոլոր պատասխանատու մարմինները (Երկրի եւ դրսի), որոնք Ընդհ. Ժողովի բացակայութեանը ուղղութիւն են տալիս կազմակերպութեան ամբողջ գործունէութեան, կազմուած պէտք է լինին այնպիսի անձնուէր, ինդէլիգենտ եւ ձեռնհաս անձնաւորութիւններէ, որոնք կատարեալ վստահութիւն կը ներչնչեն իրենց դաչնակցական անկեղծ աչխարհահայեացքովը»:

ե· ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԶԻՆԵԼՈՒ ՀԱՐՑ

Ժողովուրդը զինելու համար Երկրի եւ Կովկասի կեդր. Կոմիտէներու [տրամադրութեան] տակ զէնքի և ռազմամթերքի պաշար ունենալու առաջարկը կրկին Ժողովին առաջ բերուած ըլլալով, երկար վիճաբանութիւններէ վերջ Ժողովը մերժեց առաջարկը՝ հիմնուած հետեւեալ պատճառաբանութիւններու վրայ, ընդունելով անցընել արձանագրութեան մէջ առաջարկը ներկայացնողին պատճառաբանութիւնները.—

Մերժման պատճառաբանութիւնները(35)·—

ա) *Սկզբունքով յեղափոխական կուսակցութիւնը չէ կարող եւ իրաւունք ալ չունի կազմակերպութեան պատկանող մի ասեղ անգամ տալ կազմակերպութենէ դուրս անհատներու կամ խմբերու, որոնք, ով գիտէ, ի՛նչ նպատակի, ի՛նչ անուան տակ, ե՛րբ եւ ինչպէ՞ս պիտի գործածեն զանոնք:*

բ) *Զէնք գտնելն եւ Երկիր փոխադրելն այնքան դժուար է, որ կազմակերպութիւնը չի կրնար նոյնիսկ իր մարմիններուն եւ կուսակցութեան դրօշի տակ կըռուող խմբերուն բաւականաչափ զէնք եւ ռազմամթերք մատակարարել· ի՞նչ լուրջ խօսք կարող է լինել ուրեմն ինչ որ աւելորդ պահեստներու մասին:*

գ) *Զէնք ձեռք բերելը, պահելը եւ փոխադրելը՝ չնայելով կոմիտէներու ի գործ դրած բոլոր ջանքերուն, կապուած է միշտ մեծ կորուստներու հետ: Մի նոր ձեւի տակ կազմակերպութեան միջոցները վտանգի պէտք է ենթարկած լինէինք, եթէ ընդունէինք զինական պահեստներու առաջարկը:*

դ) *Ժողովուրդը պահանջ զգալու պէս, գուցէ աւելի դիւրութիւններ ունենայ տեղական քրդերու միջոցով դրսէն բերել տալ:*

Ահաւասիկ «Ժողովուրդը զինելու» առաջարկին պատճառաբանութիւնները.—

ա) *«Ընդունելով, որ միմիայն դուրսեցիներու դրդմամբ եւ դուրսի օգնութեամբ տարուած յեղափոխական չարժումը կը լինի ոչ–յարատեւ եւ կ'ունենայ կիսաարուեստական ու կապալառուական բնոյթ,*

Որ հայկական չարժումը կարող է յանգել լուրջ յեղափոխութեան միայն այն ժամանակ, երբ այդ չարժման նուիրուած լինի եւ զինուի իր սեփական միջոցներով՝ հայ ազգաբնակութեան զէթ գիտակից մասը,

Նկատելով, որ չնայած Հ· Ց· Դաշնակցութեան Մրազրի եւ կազմակերպութեան, այլեւայլ ժողովների մշտական որոշումներու ու ցանկութեան՝ — զինել եւ ընդառնել հայ ժողովրդի զինման, մինչեւ օրս այդ ուղղութեամբ արուած է շատ քիչ բան, մասամբ ժողովրդի անտարբերութեամբ եւ մասամբ էլ կազմակերպութեան մարմիններու անկարողութեամբ եւ անուշադրութեամբ, գնելու այստեղ–այնտեղ չուկայ հանուող զէնքերը,

Դիտելով, որ վերջերս, չնորհիւ տեղական կազմակերպութիւններու զարգանալուն, ժողովրդի մէջ առաջ է եկեր լուրջ չարժում մը, — զինուիլ իր սեփական միջոցներով:

բ) *Որ չնորհիւ Թուրքաստանի ձեռք առած խստութիւններուն՝ զէնքի վաճառումը, ինչպէս եւ զինուիլը ստացեր է կիսայեղափոխական գոյն, դժուար՝ անհատներու, վտանգաւոր՝ վաճառականներու եւ համեմատաբար մատչելի ու վայել՝ յեղափոխական մարմիններու համար,*

գ) *Որ չնորհիւ կազմակերպութեան ունեցած բացառիկ միջոցներուն, խոշոր գումարներ չատ անգամներ լոկ տեսականօրէն կը յատկացուին այն տեսակ ծախքերու, որոնց անհրաժեշտութիւնը Թէական է, իսկ դրա հետ համեմատած՝ ժողովրդի զինման նպատակը իրեն՝ ազգաբնակութեան միջոցներով, իր կարելիութեան և խոշոր օգտակարութեան հետ միասին չէ սպառեր կազմակերպութենէն ոչինչ, այլ միայն կը զբաղեցնէ անոր միջոցներու մի մասը, որը բացառիկ պարագաներու մէջ ու նեղ օրերու համար կը լինի ամէն մի մարմնի տրամադրութեան տակ, — կ'առաջարկուի՝*

Հրահանգել Երկրի եւ Կովկասի Կ· Կոմիտէներուն՝ վստահելի հայ անհատները եւ տեղական մարմինները զինելու համար (ուղղակի կամ կողմնակի) ունենալ իր տրամադրութեան տակ զէնքի եւ ռազմամթերքի որոշ պաշար, հարկ եղած դէպքում յատկացնելով այդ գործին կոմիտէներու միջոցներուն մէկ մասը:

Այդ զէնքերը ծախուելու են չուկայի կամ զէնքի իսկական արժէքի դնով՝ հաշուելով եւ անակնկալ կորուստները, վաճառումէն գոյացած գումարը միշտ յատկացնելով զէնքի նոր պաշար դնելու համար:

Այս գործունէութեան համար ամէն մի մարմին մանրամասն հաշիւ է ներկայացնելու Շրջանական Ժողովին, Դաշնակցութեան Մօրհրդին եւ Ընդհ· Ժողովին:

= Վ Ե Ր Ջ =

(1) Գրքոյկին մէջ վայրը միայն նշուած չէ:

(2) Գրքոյկին մէջ մասնակցողներու անուանները տրուած չեն, իսկ Մարմիններ՝ կուսակցական ծածկանուններով միայն:

(3) Կ'ակնարկուի կիլիկիոյ մէջ Հնչակեաններու գործունէութեան եւ ի մասնաւորի Զէյթունի 1895–96ի ապստամբութեան:

(4) Օսմանեան դրամատան գրաւումը:

(5) Ակնարկութիւն կայ, անկասկած, Սուլթանի անաթեմման գործին, որ արդէն իսկ նախատեսուած էր, ինչպէս տեսանք, Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմնի ժողովին մէջ (Ֆիլիպէ, 1901):

(6) Այս բաժնին տրուած կարեւորութեամբ՝ կը թուի թէ 3րդ մասի (Գործունէութեան եղանակ) առանձին գլուխներէն մէկը պէտք է կազմէ ան, համազօր՝ «Բարձրաւանդակ», «Կիլիկիա», «Ծուցկաեան մարմին», «Արշաւանքներ» եւն· բոլորագրուած գլուխներուն· սակայն «Ներքինական Գրասպանդը», ինչ շարքին մէջ տեղ գտած ըլլալով հանդերձ, համաբանկալուած չէ:

(7) Ֆրանսերէն բառ, — փաստաթուղթ:

(8) Կանոնաւորապէս, ծրագրուած ձեւով:

(9) Գրուած է ֆրանսերէն, — պրոպագանդ կամ, աբեւմտահայ հնչումով՝ փրոփականտ, — բարոզչութիւն:

(10) Խորհրդաժողովներ եւ բարոզչական հաւաքոյթներ:

(11) Գրուած ֆրանսերէն, — շարժում, բարոզչութիւն, դատի մը ի նպաստ տրամադրութիւններ եւ մթնոլորտ ստեղծելու կռուած աշխատանքներ:

(12) Կ'ակնարկուի խանի եւ նեւրոզի խումբերու արշաւանքին:

(13) Յեղափոխական — Ընկերվարականներ (Էս – Էր):

(14) Ինչպէս ընդհանուր սովորութիւն էր այն օրերուն, այստեղ եւս կոմիտէ բառը գրուած է ո–ով: Մենք փոխած ենք ուղղագրական ձեւերնիս:

(15) Այստեղէն սկսեալ՝ յօդուածները թղթակիր մէջ թուագրուած չեն:

(16) Երեք թիւերը կը պակսին:

(17) Այստեղ կը վերսկսի յօդուածներու համարակալումը:

(18) Համարակալումը դարձեալ կը դադրի:

(19) Գումար նշանակուած չէ:

(20) Ֆրանսերէն բառ, — թաւավէզ:

(21) Օրինական:

(22) Դիւանագիտական:

(23) Գաներուն, կացութիւններուն:

(24) Մտաւորական:

(25) Ժողովին կցուած թուղթերէն կը հետեւցուի՝ որ Իզմիրի Մարմնին կողմէ ժողովին յանձնեալ բացատրութիւններ տալու համար զրկուած անձը վ· Էսկարճ Է՝ Կ· Այվազեանը (տեսնել Նիւթեր, Ա· հատոր, ցուցակ անձնանուններու, էջ 293):

(26) Ֆրանսերէն բառ, — բարոյալրում:

(27) Վահան Մանուէլեան (Տոդրամաճեան) եւ Հրայր–Դժդեհ (Արմենակ), որոնք պարտականութեան ճամբուն վրայ պիտի իյնային Բաքի մը ամիս առ:

(28) Վանայ Իշխանը:

(29) Մարտիրոսը Սափոն է (Մարտ· Մարգարեան), ծովնանը՝ հաւանօրէն Ց· Դաւթեանը, Թորգոմը՝ Գոլոյ գործիչը եւ Աշոտը՝ եղիկեանը (Սեւ Աշոտ):

(30) Այս անուններու կարեւոր մէկ մասին ծանօթ ենք Նիւթերու Ա· հատորէն (տեսնել ցանկ անձնանուններու): Մարքիճի անունը տրուած է երկու անգամ: Տիրանը՝ հաւանօրէն պէտք է ըլլայ Տիգրան: Թզմալեանը եւ Ֆէր Ֆէրը կը մնան անծանօթ: Երուանդը, Վարդանն ու Գիոնեանը, տրամաբանօրէն, Գ· Ընդհ· Ժողովին մասնակցող Երեւանի եւ Կարսի (Երուանդ Համամճեան), Վանայ (Շահպազ) ինչպէս նաեւ Գալֆայեանու բացակայ պատգամաւորը (Գիոնեան) պէտք է ըլլան: Ցետագայ որոշումէն դատելով, Վարդանը կրնայ նաեւ Խանասորի Վարդանը ըլլալ:

(31) Մալումեանը Ակնունիին է, իսկ Միհ· Ծովհաննէսեանը՝ Վարանդեանը:

(32) Գարգ է ուրեմն՝ որ Ժողովին մասնակցող Մէվլէվիին Ադամէրը է (տե՛ս Ա· հատոր, ցուցակ անձնանուններու) եւ ոչ Միսաք Գալումեանը (Կարին): Վարդանը Ս· Մենրապեան է, Խանասորի հերոսը: Բորիսը (Մար· Խաչատրեան) եւ նուսուփը (Մելիք, Ց· նուսուփեան) ոչնպէս ծանօթ են մեզի Նիւթերու Ա· հատորէն:

(33) Այս մասը կրկնութիւն է: Կու տանք՝ արձանագրութեան հաւատարիմ մնալու համար:

(34) Որեւէ փաստ չկայ, բայց գրեթէ ապահով կարելի է ըսել՝ որ երկու առաջարկներն ալ կը պատկանին Սիմոն Զաւարեանի, ձկատի ունենալով իր բարոյական կերպարը՝ ընդհանրապէս, եւ Արեւմտ· Բիւրոյի ընտրութեանց կապակցութեամբ իր ձգած արձագանգութիւնը ու թեկնածուքիւնը դնելու մերժումը՝ մասնաւորաբար:

(35) Այս մասը նոյնպէս կրկնութիւն է:

2·— ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԵՐ՝

ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒԱԾ Գ· ԸՆԴՀ· ԺՈՂՈՎԻՆ

Այս բաժնի վերաբերեալ ձեռագականին մէջ մենք շնչտեցինք արդէն շրջաններու տեղեկագրերու կարեւորութիւնը՝ 1899–1903 հնգամեակի անցուդարձերուն Մարմիններու ունեցած գործառնութիւններուն, ինչպէս նաեւ անոնց իրագործումներու մասին աւելի յստակ գաղափար մը ունենալու տեսակէտէն: Դաշնակցական կազմակերպական շրջաններու *պատմական պատմութիւն* է այս, այնքան կարեւոր՝ Հ· Ց· Դաշնակցութեան իրական եւ ամբողջական Գաստմութեան ձեւաւորման եւ կերտումին համար: Ուստի կու տանք այդ տեղեկագրերը հարազատութեամբ և գրեթէ ամբողջութեամբ, գնչելով միայն բոլորովին երկրորդական եւ անկարեւոր կարգ մը մասեր՝ որոնց չապաւումը կը կարենցնէ *թէքթը*, առանց ոչինչ պակսեցնելու հիմնական բովանդակութենէն:

Հ· Ց· Դ· 3րդ· Ընդհ· Ժողովի բդթածրարին մէջ կը գտնենք հետեւեալ շրջաններու տեղեկագրերը.—

ա·— Ատրպատական (Վրէժի կ· կոմիտէութիւն).

բ·— Ռակեհաճ (Իզմիր).

գ·— Գալճաճեան շրջան.

դ·— Նւրոպական փրոփականտ.

ե·— Հիւսիսակերտի (Փերթոսպուրկ) Ուսանող· Միութիւն.

զ·— Ամերիկա.

է·— Լեռնավայրի Հովտի կ· կոմիտէ (Այնթապ)·

ը·— Եգիպտոս:

Միւսները, — ու թերեւս ամենակարեւոր շրջաններն ու Մարմինները, ինչպէս՝ երկու Բիւրոները, Բարձրաւանդակի Գաստախանատու Մարմինը, Գոլիսը, եւն·, — կամ գրաւոր տեղեկագիր ունեցած չեն ու զեկուցած են բերանացի (ինչ որ հասկնալի կ'ըլլայ, մասնաւորաբար, պատերազմական գերթէ մնայուն վիճակ ապրող Բարձրաւանդակի պարագային), կամ մեծապէս շահեկան այդ տեղեկագիրները կորսուած են ի սպառ: Բիւրոներու տեղեկագիրները կրնան նաեւ գտնուիլ այդ Մարմիններու յատուկ բդթածրարներուն մէջ, որոնց հրատարակութեան կ'առաջադրենք ձեռնարկել՝ երբ վերջ գտնէ Հ· Ց· Դ· առաջին տասը Ընդհ· Ժողովներու նիւթերու տպագրութիւնը:

Անշահեկան մասերու մասնակի յապաւումներով, ուրեմն, կու տանք վերոյիշեալ տեղեկագրերէն առաջին վեցը: Եգիպտոսի եւ Հովտի տեղեկագիրները ոչինչ կ'աւելցնեն այդ շրջաններու մասին Նիւթերու առաջին հատորով տրուած ծանօթութեանց վրայ· շատ ամփոփ են անոնք ու սահմանափակուած՝ գրեթէ միայն օրակարգի շուրջ ընթացիկ տեսակէտներով:

Ա·— ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Հ· Ց· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ

Կ· ԿՈՄԻՏԷԻ ՀՆԴԱՄԵԱՑ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ

1897 *թուի Խանասորի աջողանքէն յետոյ Ատրպատականի յեղափոխական գործունէութիւնը ենթարկուեց ամենախիստ հալածանքների, պարսից կառավարութեան կողմից:*

Տաճկաց կառավարութիւնը ամենախիստ սպառնալիքներով պահանջից, պարսից կառավարութիւնից, մաքրել Սալմաստը յեղափոխականներից. հակառակ դէպքում, ինքը կ'արշաւի Սալմաստի վրայ: Պարսից կառավարութիւնը կասկածելով, որ կարող է տաճկաց կառավարութիւնը զանազան բարդութիւններ առաջ բերել սահմանագլխում, մանաւանդ որ տաճկաց հիւպատոս Րըզա Բէյը ամենախիստ դիմումներ էր անում կառավարութեան, ստիպուած եղաւ Սալմաստը ենթարկել ամենախիստ խուզարկութիւնների, ինչպէս նաեւ, Սալմաստից Թաւրիզ ու դէպի Ուրմիայի ափը տանող ճանապարհները:

Կ. Կոմիտէն, որ այդ ժամանակ գտնուում էր Սալմաստում, միլոցներ ձեռք առաւ ապահով հեռացնելու Սալմաստից բոլոր յեղափոխականներին (այդ ժամանակ դաշնակցականներ էին միայն Սալմաստում), որ եւ յաջողուեց: Այդ ժամանակներում ժողովուրդի մէջ տարածուած էր, որ իբր թէ գրդիրը պիտի արշաւէն Սալմաստի վրայ: Մի կողմից յեղափոխականների բացակայութիւնը, միւս կողմից պարսիկ կառավարութեան հարստահարութիւնները, երրորդ կողմից քրդերի արշաւանքի լուրը ժողովուրդին դրել էին անել դրութեան մէջ եւ չգիտէր ինչ անէր: Դեռ Սալմաստից չէին հեռացել Կ. Կ-ի անդամները եւ զինուորների մի մասը, երբ ձերբակալուում են երուանդը(1) եւ մի քանի զինուորներ, ինչպէս նաեւ գիւղացիներ: Կառավարութիւնը այդ ձերբակալումներից յետոյ փոքր ինչ թուլացնում է իր խստութիւնները, մեծ-մեծ տուգանքներ առնելով գիւղացիներից:

Սակայն, քրդական արշաւանքի լուրը յամառ կերպով պատուում է: Սալմաստի Մահլամ գիւղի գիւղացիները, վախենալով քրդական արշաւանքից, մանաւանդ որ գիւղը գտնուում է սահմանին աւելի մօտ, լքած ստորոտում, դիմում են կենտրոնական կոմիտէին եւ խնդրում, որ տրուի իրենց մի խումբ, խմբապետով՝ իրենց պաշտպանութեան համար: Իրենց վրայ են վերցնում նաեւ խմբի ապրուստի ամէն ծախք: Կ. Կոմիտէն փոխիկի խմբապետութեամբ ուղարկում է Մահլամ՝ 15 հոգի զինուած զինուորներ, որոնք, ցրուելով գիւղացիների մէջ, հաստատում են իրենց բնակութիւնը: Ախպէրն էլ ուղարկուում է Գաղթաչէն(2)՝ հսկելու այնտեղ գտնուած փոքր քանակութեամբ զէնքերին եւ յարմար առիթներից օգտուելով փոխադրելու վան, եւ խստութիւնները վերանալուց յետոյ, եթէ Գաղթաչէնի եւ վանի գիծը յաջողութիւն ունենայ, այն դէպքում Սալմաստի զէնքերը Գաղթաչէնի վրայով փոխադրել վան:

Սալմաստում խստութիւնները դեռ չարունակուում էին. խուզարկութիւններ եղան նաեւ Թաւրիզում: Այդ խստութիւնները ստիպեցին հեռանալ Ատրպատականից բոլոր ընկերներին: Թաւրիզում մնաց միայն մի պահեստուոր, Սալմաստում՝ Մահլամ եւ Սարամերիկ գիւղերում հայդուկներ, գիւղերը պաշտպանելու համար, եւ ուսուցիչ Գ. Խանդեանը, որին յանձնուում է զինուորների վրայ հսկողութիւնը եւ զէնքերի ապահով պահեստը, մինչեւ նոր ընկերների դալը: Իսկ Գաղթաչէնում(2) մնում է Ախպէրը մի քանի զինուորներով: Խստութիւնները մի կարճ ժամանակով դադարում են, սակայն չէ դադարում տաճկաց Խոյի եւ Սալմաստի հիւպատոս Րըզա Բէյը, որը կասկածելով որ յեղափոխականները գարնան նոյնպէս կարող են նոյնանման արշաւանքներ գործել, եւ որպէսզի այդ արշաւանքների առաջն առնի, տարածում էր զանազան լուրեր եւ պահանջում կառավարութիւնից՝ խուզարկութիւններ. օրինակ, տարածում էր որ Կովկասից 50 փեւտայի է անցել, Դումանը 100 հոգիով եկել է, եւ այլն: Պարսիկ կառավարութիւնը այդ լուրերի վրայ հիմնուելով սկսում էր խուզարկութիւններ: Այդ ժամանակ Սալմաստ է վերադառնում Թորոսը(3), իսկ Թաւրիզ վերադառնում է (արհեստանոցը) Սմսոնը: Րըզա Բէյը չէ հանգստանում: Այս անգամ տարածեց, որ Արշաւանքի զէնքերը գտնուում են Սալմաստում, եւ դեկտ. 0հանեանը(4) երկու հարիւր հոգիով եկել է Կովկասից՝ Տաճկաստան անցնելու համար: Այս լուրը այնքան յաջող կերպով պատուում էր, որ Ատրպատականի Ռուսկնորդ Սարաչեանը հեռագրում է Բագու՝ 0հանեաններին, հարցնելով նրա առողջութիւնը: 0հանեանը պատասխանում է. այդ հեռագիրը ներկայացուում է կառավարութեան, որը համոզուում է որ 0հանեանը չէ եկել եւ, ուրեմն, Րըզա Բէյի չինծու լուրերն են: Րըզա Բէյը չէ դադարում երրորդ անգամ Սալմաստը խուզարկելու մտքից: Իր օգնական Ճակոյի տուած ցուցմունքների հնորհիւ յայտնում է կառավարութեան, որ Մահլամ եւ Սարամերիկ գիւղերում ֆեետայիներ են բնակուում, եւ պահանջում է արշաւանքի զէնքերը: Պարսիկ կառավարութիւնը այս անգամ սկսեց ամենախիստ խուզարկութիւններ, այս անգամ փնտռում էր ոչ միայն յեղափոխականներ, այլեւ զէնքեր:

Առաջանալով այդպիսի խիստ հանգամանքներ՝ Թորոսը չէ կարողանում մնալ Սալմաստում: Ստիպուած է լինում հեռանալ Թաւրիզ, մանաւանդ որ այդ ժամանակում Խոյի տեղացի ընկերներից մէկը նամակ է գրում Թորոսին ու պահանջում մի լրտեսի տեղը: Այդ նամակը բռնուում է եւ Թորոսի դրութիւնը Սալմաստում աւելի խախուտ է լինում:

Խուզարկութիւն լինում է նաեւ Թաւրիզում ու ձերբակալուում են Լիլաւա Թաղի բոլոր վանեցի արմենական ուսուցիչները: Սալմաստի խուզարկութիւնները լինում են շատ խիստ. զէնքեր ձեռք բերելու համար քանդում են դոմերի յատակները, ախոռները, չափում են սենեակները եւ կտուրը, տեսնելու համար արդեօք չէ՞ կարուած սենեակը: Այդ ձեւի խուզարկութիւնները ի նկատի ունենալով Խանդեանը փոխում է զէնքերի պաղտնարանը ու ինքն էլ չկարողանալով մնալ Սալմաստում, անցնում է Թաւրիզ, իսկ հայդուկները, որպէսզի կառավարութեան ձեռքը չընկնեն, բաժանուում են խմբերի եւ ցրուում գիւղերը, բայց գիւղացիները վախենալով տեղ չեն տալիս հայդուկներին: Ճարահատ, հայդուկների մի մասը բռնի կերպով մտնում են գիւղերը, միւս մասը մնում է այգիներում, երրորդ մասը ցերեկները բարձրանում են լեռները իսկ գիշերները վերադառնում գիւղերը: Ծուրտ եղանակը, անորոշ դրութիւնը, կառավարութեան հալածանքները այնպէս ազդել էին հայդուկների վրայ, որ նոքա սկսել էին տրտունջներ դէպի կազմակերպութիւնը: Ջունէնալով, մանաւանդ, ոգեղէնի անձնաւորութիւն, ամէն մէկը գործ էր անում այնպէս, ինչպէս ինքն էր հասկանում եւ ցանկանում: Այստեղից արդէն դրուում է այն բոլոր չարիքների հիմքը, որ կամաց-կամաց առաջ եկան: Գիւղացիները վախենալով կառավարութիւնից՝ սկսեցին խորթ աչքով նայել դէպի հայդուկները: Ճիշդ է, խուզարկութիւնները դադարեցին, սակայն, Սարփաւարի(5) հարստահարութիւնները չդադարեցին, «դաչտ ես պահում, դաչտ կայ ձեր գիւղում» անուան տակ գիւղերը եւ անհատներին ենթարկում էին մեծ-մեծ տուրապանքների: Այս ժամանակներում գիւղացիների մէջ առաջանում է սառնութիւն դէպի հայդուկը, որ հետզհետէ առաջ գնալով, երբեմն էլ արտայայտուում էր: Սակայն, չնայած այդ յարաբերութեան, հայդուկները ունէին նաեւ իրենց բարեկամները: Նոցա բարեկամները կազմում էին այն գիւղացիները, որոնք այս կամ այն գիւղացու հետ մի որեւէ ոխ ունեն լուծելու, կամ այն գիւղացիները՝ որոնք չեն ուզում մասնակցել գիւղական ծախքերին, կամ մի ուեէ ազդեցիկ մարդու պարտք ունեն տալու, եւ այլն: Եւ այսպէս հայդուկը դառնում է գիւղացու բարեկամ եւ պարտականութիւն է համարում պաշտպանել իր բարեկամին, եւ որովհետեւ այդ պաշտպանութիւնները լինում են ընդհանրապէս գիւղի ազդեցիկ մարդկանց դէմ, այդ պատճառով ե'ւ մի փոքրիկ դէպքը աւելի մեծ աղմուկ է հանում: Երբեմն պատահում է, որ մի հայդուկի բարեկամ գիւղացին գործ է ունենում միւս հայդուկի բարեկամ գիւղացու հետ. այստեղ արդէն գործին խառնուում են հայդուկները, մէկը մէսի դէմ պաշտպանելու: Ամբաստի միջամտութիւնը նոյն իսկ լ ղուր է անցնում եւ առաջանում է հայդուկների քաշքշականութիւնը:

Այդպիսի հանգամանքում ապրելով, հայդուկները Սալմաստում առաջ բերին մի շարք դժգոհութիւններ, որոնց անուշադիր թողնել անկարելի էր: Կովկասից պահանջուեցին մարդիկ, բայց ոչ ոք չեկաւ: Գրուեցին քէչ' Արեւելեան եւ քէչ Արեւմտեան Բիւրոներին, մարդիկ խնդրուեցին, գործել մարդ չեկաւ: Այդ դրութիւնը հայդուկներին աւելի սիրտ էր տալիս երբ տեսնում էին, որ արած չարիքները մնում են անուշադիր, իսկ իրենք՝ անպատիժ:

Ատրպատականի Կ. Կոմիտէն, որ կազմակերպուած էր հինգ անձնաւորութիւններից՝ Թորոսից, Բէկից (տեղացի), օր. Փազինեանից, Սմսոնից եւ Թափռիկից, նկատելով որ Կովկասից ոչ ոք չէ գալիս, իսկ Սալմաստում բացի հայդուկների չարիքները ունենք բաւական քիւով զէնքեր, փամփուշտ եւ այլն, որոնք դտնուում են անապահով տեղ (փճանալու տեսակէտից) եւ որոնց հարկաւոր է ջոկել, լաւերը փոխադրել Երկիր, իսկ վատերը՝ արհեստանոց, որոշեց՝ ուղարկել այնտեղ արհեստաւոր Սմսոնին, որին յանձնուում է զէնքի հսկողութիւնը եւ փոխադրութիւնը: Այդ ժամանկներում Սալմաստում պատահած մի սպանութեան առթիւ, որ գործել էր հնչակեան զինուոր, դարձեալ սկսել էր խստութիւններ Ղալասար եւ Փայջուկ գիւղերում. հետեւանքը լինում է գիւղացիների 3000 թուման տուգանք տալը: Հենց այդ ժամանակներում գտնում է Սալմաստ Սմսոնը, որին հաղիւ յաջողուում է բնակութեան տեղ դտնել Ղալասարում, ուր գտնուում էին զէնքերը: Այդ ժամանակներում Գաղթաչէնից եկել էր նաեւ Ախպէրը, այնտեղ խստութիւններ սկսուելու պատճառով: Սալմաստի հայդուկների գործած չարիքների առաջը առնելու համար միլոցներ էր մտածուում, սակայն այնպիսի հանգամանքներ էին առաջ եկել, որ ոչ մի միլոց օգտակար հետեւանք չէր ունենայ բացի Սալմաստից հեռացնելը: Կ. Կոմիտէն որոշեց զինակիր խումբ ուղարկել դէպի Երկիր, որ զէնքերը յանձնեն Վասպուրականի Կ. Կոմիտէին, իսկ իրենք ցրուեն իրենց տեղերը: Հայդուկները համաձայնուեցին եւ սկսուեցին խմբի պատրաստութիւնները:

Այդ ժամանակում Գ. Խանդեանը հիւանդութեան պատճառով հեռանում է Սալմաստից: Մնում են Սալմաստում Սմսոնը, Ախպէրը, Փոխիկը: Խումբը կազմակերպուեց 24 հոգուց բաղկացած, Փոխիկի խմբապետութեամբ, որուեց նոցա 30 հրացան՝ բերդան եւ մոսին, 7833 փամփուշտ եւ 100 փամփուշտաման, ջրամաններ, եւայլն: Խումբը ճանապարհելու համար Թաւրիզից, Կ. Կոմիտէի կողմից եկել էր Թորոսը: 1898 թ. Սեպտ. 1ին խումբը ճանապարհուեց դէպի Վան՝ Գաղթաչէնի ղեմ: Այդ խմբով Սալմաստը չմաքրուեց. կային նաեւ ուրիշ հայդուկներ, որոնք եկել էին Կովկասից: Որոշուեց՝ պատրաստել երկրորդ խումբը եւ ճանապարհել Ախպէրի խմբապետութեամբ: Թորոսը, առաջին խումբը ճանապարհելուց յետոյ վերադարձաւ Թաւրիզ, իսկ Սալմաստում սկսուեց երկրորդ խմբի պատրաստութիւնը: 1898 թուի Սեպտ. 25ին ճանապարհուեց երկրորդ խումբը 17 հոգուց բաղկացած, տանելով 18 հրացան՝ բերդան ու մոսին, 4872 փամփուշտ եւ 70 փամփուշտաման, ինչպէս նաեւ ջրամաններ, դարձեալ Գաղթաչէնի գծով: Այսպիսով մաքրուեց Սալմաստը չարիքներից: Այդ խմբի հետ անցաւ նաեւ չատախցի Ծովսէփը, որը վերադարձել էր Կովկասից: Խումբը հասնելով Գաղթաչէն չէ չարունակում իւր ճանապարհը

հը դէպի երկիր. զէնքերը պահուում են Գաղթաչէնում, իսկ հայդուկներից մեծ մասը ճանապարհուում է կովկաս: Երկիր անցնում է միայն Ճովսէփը: Երկիր չանցնելու գլխաւոր պատճառը սահմանագլխի խստութիւններն էին:

Սալմաստը մաքրուելուց յետոյ, ուր մնացել էին միայն 3 հոգի ամուսնացածներ, Կ. Կոմիտէն կարգադրում է Սամսոնին գնալ Խոյ, այնտեղ ունեցած զէնքերը հաւաքելու, նայելու, որոնք Արշաւանքից յետոյ յանձնուում են վալադ Տիգրանին՝ տանելու Խոյ եւ փոխադրելու Գաղթաչէն: Սամսոնը հասնելով Խոյ անմիջապէս ստանում է երկու հեռագիր՝ վերադառնալ Սալմաստ: Վերադառնում է, առանց զէնքերը նայելու: Սալմաստում իմանում է, որ Փոխիկը 9 հոգով վերադարձել է Վանից Մահլամ. գիւղացիները ամենախիտ սպառնալիքով եւ զէնքով պահանջում են հեռանալ գիւղից, իսկ Փոխիկը հիւանդ, գտնուում է Հաբեան գիւղում: Հիւանդներ կային նաեւ գինուորների մէջ: Առանձին մարդ է ուղարկուում Մահլամ, գիւղացիներին խնդրելու որ մի երկու օր թողնեն մնան փոքր ինչ հանգստանալու համար, իսկ Սամսոնը գնում է Հաբեան խմբապետին տեսնելու: Գիշեր էր արդէն, երբ Մահլամից լուր բերուեց, որ գիւղացիները մի ժամ անգամ չեն ուզում պահել. այդպէս պատասխանողները եղել են գիւղի իշխանները: Խորհրդակցելով խմբապետի հետ որոշուեց՝ առաւօտեան փոխադրել բոլորին ուրիշ գիւղ, որովհետեւ Մահլամի գիւղացիները Խոյի եւ Սալմաստի ընդհանուր դատաւորին յայտնել էին տղաների գալը որպէս ղաչաղներ: Տղաները հեռանում են գիւղից այգիները: Առաւօտեան շատ վաղ, դեռ բոլորովին չլուսացած, դատաւորի ձիաւոր եւ հետեւակ զօրքը քիւրդ Մէհմէտի ձիաւորների հետ մտնում են Մահլամ գիւղը: Քիւրդ ձիաւորները Խոյ Առաքելի առաջնորդութեամբ բարձրանում են մօտակայ լեռը, դիրքեր բռնում, իսկ պարսիկ ձիաւորները եւ գինուորները Անանիայի առաջնորդութեամբ չրջապատում են այն այգին, ուր գտնուում էին տղերքը (նախօրօք լրտեսում են տղաների ուր լինելը): Տղերքը, Թուղ 10 հոգի (դոցա հետ միացած է լինում մնացած հայդուկներից մէկը), 5 հրացանով կրակի չուրջը նստած նկատում են որ չրջապատուած են. վեր են թռչում տեղերից եւ հրացանները ձեռքերնին դուրս են գալիս այգուց եւ մի անգամից արձակելով հրացանները պատում են չղթան ու փախչում դէպի լեռը տանող ճանապարհով, անդադար իրար հետեւից կրակելով հրացանները: Պարսիկ գինուորները չփոթուած յետ են քաշուում առանց հրացան արձակելու: Այդ ժամանակ Անանիան հանում է սուրճանակը, արձակում դէպի տղաները ասելով՝ զօրքի հրամանատարին՝ «Մի՛ր էք թողնում դոցա. կա՛մ բռնէք, կա՛մ սպանէք, Քէ չէ յետոյ մեզ կը կոտորեն»: Զօրքի հրամանատարը հրամայում է դիրքեր բռնել եւ խփել. ընկնում է տղաներից մէկը՝ հրացանով: Այդ ժամանակ տղերքը բարձրանում են լեռը եւ հանդիպում են քիւրդ ձիաւորներին: Ստիպուած դոցա հետ էլ կռուելով վերադառնում են: Լինելով երկու կրակի մէջ, չգիտեն ինչ անել. մտնում են մօտիկ գտնուած բոստանների, ագարակի պահապանութեան համար չինուած բուրգի մէջ: Զօրքը չէ մօտենում բուրգին, դիրքեր բռնած սպասում են: Զօրքի հրամանատարը կարգադրում է թնդանօթ արձակել: 3 անգամ թնդանօթ են արձակում եւ ոչ մէկը նպատակին չէ հասնում: Զօրքը սկսում է հրացաններ արձակել. տղերքից 4 հոգի սպանուում են, բուրգի մէջ միւս 5 հոգին վճռում են անձնատուր լինել եւ դրա համար հրացանի ծայրին կապում են սպիտակ թաշկինակ եւ պարզում: Զօրքը չհասկանալով այդ՝ չարունակում է հրացանաձգութիւնը. տղերքը հրացանները դուրս են ձգում, զօրքը մօտենում է: Կենդանի մնացածների եւ սպանուածների գլուխները կտրում, բացի մէկից՝ որին ձերբակալում են կենդանի. դա խմբի վալադն էր: Դէպքը սարսափելի ազդեցութիւն թողեց ամբողջ Սալմաստի ազգաբնակութեան վրայ եւ սարսափելի նախատում էին մահլամցիներին: Գրգռուած էին նաեւ հայդուկները: Հետեւեալ օրը 4 հոգի, որոնց հետ միացել էր մի հնչակեան գինուոր, եփրեմի առաջնորդութեամբ, գիշերով մտնում են Մահլամ գիւղը, ուր գտնուում էր դեռ զօրքի առաջնորդ Հաջի Խանը, իր գինուորներով: Այդ փոքրիկ խումբը մտնում է մատնիչներից մէկի տունը — Զաքէի — եւ մատնիչը եւ ընտանիքը սրի անցկացնում: Այդ դէպքը աւելի սարսափազդեց. Հաջի Խանը թողնում է անմիջապէս գիւղը, գիւղացիները ահ ու դողի մէջ էին: Հայդուկներին խիստ պատուիրուեց, որ առանց Կ. Կոմիտէի որոշմամբ ոչ մի սպանութիւն չանեն, արածն էլ բաւական է: Սոսկալի դէպքը պատահեց 1898 թ. Հոկտ. 14ին:

Դէպքից յետոյ սկսուեց փաստեր հաւաքել մատնիչների վերաբերմամբ, որոնց թիւը հասնում էր 12ի:

Փաստերի եւ մատնիչների ցուցակի հետ Սամսոնը գնում է Թաւրիզ: Կ. Կոմիտէն փաստերը ենթարկելով քննութեան, որոշում է դեր խաղացած 3 մատնիչների տեղերի ենթարկել, իսկ միւսները թողնել առայժմ: Կ. Կոմիտէն նոյն ժողովում որոշեց նաեւ Թորոսին ուղարկել Կովկաս նախ մարդ ուղարկելու համար եւ աշխատելու Սալմաստի արշաւանքի պարտքը վճարել, իսկ արհեստանոցում թողնել Վետրոսին, որ նոր էր եկել: Թորոսը ճանապարհուեց Կովկաս, իսկ Սամսոնը՝ Սալմաստ:

Կ. Կոմիտէն կազմակերպուած էր աչքի ընկնող անձնաւորութիւններից, որոնք ուսուցիչներ էին Լիլաւայի դպրոցում: Անդամներն էին Ճոնան եւ Տիկ. Դաւըթեաններ, Սահակ եպ. Այւազեան, դոկտ. Փաշայեան, Տիգրան Ռշմաճեան, օր. Փազինեան եւ Մարտիրոս Ճարուքիւնեանց:

Սամսոնը վերադառնալով Սալմաստ՝ Կ. Կոմիտէի որոշումով կարգադրեց տեղերի խնդիրը: Տեղերը յաջող անցաւ Խան Առաքելի եւ Մատնիչ Ստեփանի վերաբերմամբ: Առաջինի տեղերը արեց Դարմոն, երկրորդինը կատարեց Լեւոնը. երրորդը, — Անանիայի տեղերը —, որ յանձնուած էր Փոխիկին եւ Վարդանին, անյաջող էր անցել: Անանիան փախաւ Ուրմի: Կ. Կոմիտէն բաւականացաւ այս տեղերներով: Գիւղացիները ահ ու դողի մէջ էին եւ աշխատում էին հաշտուել, զգալով որ իրենց արածը անմարդասէր գործ էր:

1899 Թուի ձմեռը, որ փոքր ինչ հանգստութիւն էր տիրում, սկսուեց զէնքի փոխադրութիւն՝ Սալմաստից Խոյ: Փոխադրուեց 6 մօսին, 9 բերդան, 209 մօսինի փամփուշտ, 88 բերդանի փամփուշտ, 6 փամփուշտման: Արշաւանքից յետոյ Խոյում 2000 մօսինի փամփուշտ գնելու համար Կ. Կոմիտէի որոշումով 100 Թուման ղրամ տրուեց տեղացի բարեկամ Ալեքսանին, որպէսզի դնի: Բայց փոխանակ փամփուշտ դնելու, ղրամը ինքն էր ծախսել: 99 Թուին Թորոսը Խոյ եղած ժամանակ Ալեքսանից մուրհակ է առնում միայն:

Փոխադրութիւնը Սալմաստից չչարունակուեց, ոյոյհետեւ Գաղթաչէնում գտնուած զէնքերը դեռ մնում էին եւ չէին փոխադրուած: Փոխադրութեան գլխաւոր արգելքը Վանքի վանահայր Ճովհաննէս վարդապետն էր, որը յայտնի էր (Ախպէրի եւ այնտեղի ընկերների արած ցուցմունքով) որպէս մատնիչ: Նա վանքում նոյնիսկ խուզարկութեան ժամանակ ցոյց էր տուել երկու հրացանի եւ մի քանի հարիւր փամփուշտի տեղը: Այսպէս, հրացանների ու ծայրերի մի մասը գտնուում էր Վանքում, միւս մասը Խոյ, իսկ մեծ մասը Սալմաստ: Փոխադրութեան անյաջողութիւններից մէկն էլ այն էր, որ Վանում մարդ չունէինք. գործը տեղացիների վրայ էր մնացել, նոքա էլ չատ դանդաղ էին չարժուում: Ձիւղ է, Արշաւանքից յետոյ առանձին սուրհանդակով միշտ կապ է պահպանուած եւ փամփուշտներ փոխադրուած, սակայն գործը ընդարձակ ծաւալ չէր ստանում, որովհետեւ չկային ո՛չ Վանում եւ ոչ էլ սահմանապլուխներում ուժեղ մարդիկ:

Սալմաստի վիճակը սկսեց հետզհետէ բարելաւուել: Այդ հանգամանքը առիթ տուեց հայդուկներին նախկին ձեւով չարունակել իրենց կեանքը (հայդուկների Թիւը չատ քիչ էր): Այս անգամ գիւղացիները որպէս յանցաւորներ աւելի ընկճուեցին հայդուկների առաջ, իսկ հայդուկները աւելի երես առան եւ սկսեցին կազմակերպել իրենց թայֆայականութիւնը:

1899 Թուի Ապրիլին, կենտրոնական Կոմիտէն բացուել առանում է նամակ, որով առաջարկում են 15 հոգու, որ պիտի ուղարկուեն Բագուից, զէնք տրուի եւ ճանապարհուի Երկիր: Կ. Կոմիտէն համաձայնում է եւ կարպադրում է ուղարկել տղաներին: Սալմաստը հակառակ էր խմբի անցնելուն, պատճառաբանելով որ կը վնասուի փոխադրութեան գործը, նորից կը սկսուի Սալմաստի խուզարկութիւնը, եւ երրորդ՝ վասպուրականից համաձայնութիւն չենք առել:

Այդ ժամանակ Սալմաստ էր եկել որպէս գործիչ ընկեր բժ. Թաշճեանը: Կ. Կոմիտէն պահանջեց Սամսոնին Թաւրիզ գնալ եւ խումբ ուղարկելու համար որոշ եզրակացութեան գալ: Կ. Կոմիտէն որոշում է ուղարկել այդ խումբը, առարկելով, որ ինքը արդէն համաձայնութիւն տուել է եւ տղերքը ճանապարհուած կը լինեն. երկրորդ՝ զէնք կը մտցնեն Երկիր, եւ երրորդ՝ խմբի գնալը կը թարմացնի գործը Վասպուրականում: Այս որոշումից յետոյ ստացուում է նամակ Սալմաստից, որով Թաշճեանը յայտնում է Թէ ինչպէս 4 հայդուկներ, որոնք հեռացուած էին պաշտօնապէս Դաշնակցութիւնից, յարձակուում են փայտլուկում մի վաճառականի տան վրայ եւ դրամ պահանջում, յետոյ փախչում: Սրանցից երկուսը ձերբակալուում են, յետոյ ազատուում. մէկը անցնում է կովկաս, միւսը ընտանիքով Խոյ, իսկ երկուսը՝ Քաքնուում են գիւղերում: Ապա գրում է, որ Երկիր անցնող խմբից տղերք եկել են: Կ. Կոմիտէն որոշեց, Սալմաստում Քաքնուած երկու հայդուկներից մէկին, վանեցի Ալիսաեան(5) Գրիգորին, որ յայտնի էր իր գործած չարիքներով, տեղերի ենթարկել, իսկ միւսին հեռացնել կովկաս, ինչպէս նաեւ ճանապարհել խումբը: Այդ որոշումներով Սամսոնը ճանապարհուում է Սալմաստ:

Թաշճեանը չէ համաձայնում մնալ Սալմաստ, հեռանում է: Սկսուում է խմբի պատրաստութիւն, միւս կողմից Գրիգորի տեղերը իրագործել, սակայն Գրիգորը Քաքնուած է եւ ձեռք չէ ընկնում: Խումբը պատրաստուեց եւ 1899 Թուի Ճունիսի 10ին ճանապարհուեց Շաչոյի խմբապետութեամբ, տանելով 18 հրացան, որից 3 վերադարձաւ Սալմաստ, եւ մօտ 400 ծայր:

Գրիգորի տեղերը ձգձգուում էր, եւ ինչպէս վերջը իմացուեց, հայդուկները, որոնց յանձնուած էր, չէին ցանկանում անել:

Խումբը անցնելով Երկիր ունենում է զրուերի հետ մեծ կռիւներ, տալիս է 3 զոհ, եւ պատռելով շղթան կորցնում է հեռաը: Դիրքում եղած ժամանակ հայդուկներից մէկը ուղարկուում է մօտիկ գիւղը հաց բերելու, որը եւ ձերբակալուում է:

Խմբի կռիւների լուրը տարածուում է ամէն տեղ, դարձեալ վրդովուում է Սալմաստի խաղաղութիւնը, դարձեալ զօրք, դարձեալ ձիաւորներ, դարձեալ խուզարկութիւններ: Լուր տարածուեց, որ պիտի խուզարկուի Մահլամ գիւղը. անմիջապէս կարգադրուեց տղաներին հեռանալ լեռները, կամ տորթաձակ գիւղերը: 1899 Թուի Ճուլիսի 12ին առաւօտեան չատ վաղ, չրջապատում են Ղալասար գիւղը եւ Սամսոնի բնակարանը, ինչպէս նաեւ տեղացի մի հայդուկի՝ Սագոյի տունը: Այդ խուզարկութեան ժամանակ գինուորները սպանում են մի գիւղացու, չատերին ծեծելով վիրաւորում են, փճացնում են կալերը, անբերից գողութիւններ

են անում եւ այլն, ձերբակալում են Սապոյին, եղբօրը, հօրեղբօրը եւ հօրեղբօր որդուն, ապա ձերբակալում են Սամսոնին եւ խուզարկում մի քանի հոգով տունը, — ոչինչ չեն գտնում: Սամսոնը անցագիր ուննենալով ազատուում է, իսկ մեւսները Արքպատականի Առաջնորդի միջամտութեամբ ազատուում են: Գիւղը իր կրած բոլոր վնասների հետ 300 թուման էլ տուգանք է վճարում: Այսպիսով վերջացաւ խուզարկութիւնը:

Այդ ժամանակներում Սալմաստ եկաւ Արքպատականի Առաջնորդ Սահակ Եպիսկոպոսը: Սամսոնը խորհրդակցելով Եպիսկոպոսի հետ, որոշեց հեռանալ Սալմաստից, որի մասին եւ յայտնեց Կ. Կոմիտէին, պատճառաբանելով որ նախ պահանջած ուժերը չեն տրուում, կայ դրամի մեծ պակասութիւն, փոխադրութեան գործը խանգարուած է եւ վանում չունենք մարդ: Այդ պատճառաբանութիւններով հեռանում է Սալմաստից Թաւրիզ, ուր հանդիպում է Թորոսին, որը նոր էր վերադարձել Կովկասից: Կ. Կոմիտէն նորից ուխտում է Սամսոնին Թորոսի հետ վերադառնալ Սալմաստ: Նախքան այդ որոշումը, պաշտօնական մի որոշում է ուղարկում Սահակ Եպիսկոպոսին՝ զինաթափ անելու հայդուկներին: Հայդուկները զինաթափ են լինում, բայց, որպէս վրէժ, երկու հայդուկի ուղարկում են Ղալասար եւ մօտ 300 թուման դրամ առնում վաճառականներից: Այդ դէպքի առթիւ Կ. Կոմիտէն չտապեցրեց Թորոսի եւ Սամսոնի Սալմաստ գնալը: Հասնելով Սալմաստ, ուր եկած էր Գաղթաշէնից Ախպէրը, յաջողուում են հայդուկներից յետ առնել փողերը եւ վերադարձնել տէրերին: Դրամ առնող հայդուկները, որ ծեծել էին Սահակ Եպիսկոպոսի գրագրին, որպէս պատիժ, հայդուկների ներկայութեամբ ծեծուեցին: Մի չարք ժողովներ ունենալով Սալմաստում, որ վերաբերում էր Սալմաստը մաքրելու եւ գործերը կարգի դնելու խնդիրներին, որոշուեց հայդուկներից պահանջել հեռանալ, տալով ճանապարհի ծախք: Բոլորին տրուեց ճանապարհի ծախք եւ հեռացուեց եւ գիւղերում կարգացուեց պաշտօնական գրութիւն, որ Դաշնակցութիւնը չունի ոչ մի զինուոր Սալմաստում. ամուսնացած զինուորները, որոնք մնում են Սալմաստում, չեն ճանաչուում որպէս Դաշնակցութեան զինուորները. այսուհետեւ գիւղացիները իրենք ինչպէս ուզում են կարող են վերաբերուել: Սահակ Եպիսկոպոսը պէտք է գնար Մակու. Թորոսն էլ միացաւ հետը կանոնաւորելու այդ գծի վրայ ունեցած մեր գործերը եւ նայելու զէնքերը: Եպիսկոպոսի եւ Թորոսի հետ միացաւ նաեւ Ախպէրը, որ Գաղթաշէնի գործիչն էր: Նոքա տարան իրենց հետ Փոխիկին եւ Դարմոյին՝ որպէսզի Մակուից ճանապարհեն կովկաս, հակառակ դէպքում դիմեն ամենախիստ միջոցների: Եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ, Մահլամի համար բերուեց ուսուցիչ մեր ընկերներից Աղբիւս Մխիթարեանը եւ Հին Գաղթի համար՝ Ստեփան Վարդանեանը, որը անհաղորդ էր յեղափոխական գործերին: Այդ ժամանակներում Նոյ էին եկել Կուկունեանի խմբի անդամներից երկուսը, որոնք փախել էին աքսորավայրից, Ստեփան Ստեփանեանց (Մերուկ)(6) եւ Մեհրաբ Դաշեան (Մատոս): Եպիսկոպոսը Մերուկին նշանակում է Նոյի Սէյդաւար վէրի ուսուցիչ: Այսպիսով, մենք ունենում ենք Նոյում մի կայարան, որ դիւրացնում է աւելի փոխադրութեան գործը:

Մակուի գործերը յանձնուում են Ախպօր, իրեն օգնական ընկերներ ունենալով Արմենակին (Նժդեհին) եւ Մեսրոբին (Մաշտոցին): Արմենակին(7) յանձնուում են քաղաքագութիւնները եւ գրդերի մէջ պրոպականդա անելու գործը, իսկ Ախպօր եւ Մեսրոբին՝ փոխադրութեան գործը:

Եպիսկոպոսը եւ Թորոսը վերադառնալով Սալմաստ, Թորոսը չտապում է Թաւրիզ: Փոխիկը, Դարմոն(8) եւ Լեւոնը նորից ընդունուում են որպէս կազմակերպութեան գլխաւորներ՝ երկար վիճաբանութիւններից յետոյ, եւ վերցուում է երդումնագիր: Թորոսը ճանապարհուում է Թաւրիզ: Ստացուում է որոշում Կ. Կոմիտէից, տեղերի ենթարկել Նոյում Տիգրանին, զէնքերը ծախելու եւ դրաւ դնելու պատճառով: Այդ տեղերը յանձնուում է Մատոսին: Մուտացայ վերը յիշել, որ նախքան Եպիսկոպոսի եւ Թորոսի Մակու գնալը, դեռ շատ առաջ, Գաղթաշէնի ընկերների ցուցմունքի հիման վրայ եւ նորա անցեալը ի նկատի ունենալով, Վանքի վանահայր Ծովհաննէս Վարդապետը ենթարկուում է տեղերի, որպէս մատնիչ:

Մատոսին յանձնուած տեղերը կատարուում է յաջողութեամբ: Մատոսը Նոյում չկարողանալով մնալ, Սալմաստի վրայով անցնում է Թաւրիզ:

Գաղթաշէնում եղած ժամանակ Եպիսկոպոսը եւ Թորոսը 6 հոգուց բաղկացած մի փոքրիկ խումբ (որոնք ցանկանում էին հայրենիք վերադառնալ) ուղարկում են Երկիր, տալով նոցա 6 հրացան, 1245 փամփուշտ եւ 20 փամփուշտաման: Այս խումբը Երկիր մտնելով կռուի է բռնուում ու սպանուում են բոլորը, կորցնելով բոլոր զէնքերը:

Սալմաստը հանդարտուեց. սկսուեց փոխադրութիւնը եւ այդ նպատակով Գաղթաշէնից(2) եկաւ Ախպէրը: Մինչեւ այդ ժամանակ Գաղթաշէնի զէնքերը փոխադրուել էին Երկիր. փոխադրուած էին նաեւ Նոյի զէնքերը: Ձմեռուայ ընթացքում, 1900 թուին, Սալմաստից փոխադրուեց Գաղթաշէն 13 բերդան հրացան: Թէ՛ Նոյի եւ թէ 13 հրացանները պահուում էին Գաղթաշէնում:

Ուղիղ այդ ժամանակներում Կ. Կոմիտէի որոշմամբ Լեւոնը ուղարկուում է Ուրմի. Թաւրիզից նոյնպէս ուղարկուում է ուրիշ մի հայդուկ Մահլամցի Անանիային եւ Շամաչա Վարդանին (Նոյի նախկին լըռտեսին) տեղերի ենթարկելու. այդ քայլը անյաջող է

անցնում: Տեղերիստները վերադառնում են. Թաւրիզից եկածին անմիջապէս ուղարկում են Կովկաս:

1900 թուին, Դեկտեմբերին, Գաղթաշէնից եկաւ Սալմաստ՝ Ախպէրը, և սկսուեց և զէնքի պատրաստութիւն փոխադրութեան համար: Մի քանի անգամ փոխադրուեց Սալմաստից Նոյ, այնտեղից՝ Գաղթաշէն փոխադրելու համար 37 հրացան եւ մի արկղ քիքեղից բերդանի փամփուշտ, մօտ 277 հատ: Հրացանները հանում են ապահով Գաղթաշէն: Այդ ժամանակ Վան է գնում Գիւսակը(9) եւ գործը աւելի կանոնաւոր ընթացքի մէջ է մտնում, մանաւանդ փոխադրութեան գործը եւ սուրհանդակի միջոցաւ ունեցած յարաբերութիւնը: Կապ էր պահպանուում թէ՛ Սալմաստից եւ թէ Գաղթաշէնից: Գաղթաշէնում գրդական պրոպականդան աւելի առաջ է գնում չնորհիւ գրդական կոչիչներ, բրոշիւրներին եւ լրագիրներին, որ տարածուում էին գրդերի մէջ: Մեզ բարեկամ ունէինք Գաղթաշէնում Մուստաֆա Բէկ անունով քիւրդ ցեղապետը, որին յաջողուել էր կապտել Բէդր Խան Բէյի որդու հետ եւ մեր միջոցով նոքա նամակագրութիւն ունէին իրար հետ:

1901 թուի ամառը Կ. Կոմիտէի անդամներից 4 հոգի Թաւրիզից եկան Սալմաստ՝ Գեւորսը, Մարտիրոսը, Արշակը եւ Միքայէլը: Գեւորսի հետ, երկու օրից յետոյ, փոխադրուեց Վրէժի արհեստանոցը 35 խողովակ, հրացան պատրաստելու համար, ապա Կ. Կոմիտէի որոշմամբ Սամսոնը եւ Մարտիրոսը պիտի գնային Նոյ եւ Գաղթաշէն գործերի ընթացքը նայելու, իսկ Արշակը եւ Միքայէլը մնացին Նոյում: Մարտիրոսը եւ Սամսոնը Գաղթաշէնում նայելով գործերին եւ հրացաններին մօտիկից ծանօթանալուց յետոյ վերադառնում են Նոյ: Արշակը եւ Սամսոնը անցնում են Կովկաս նախօրօք Սալմաստի գործերը յանձնելով Միքայէլին, իսկ Մարտիրոսը մնաց Նոյում, Ստեփանի մօտ. այնտեղից պիտի անցնէր Նախավկայ եւ ապա Կովկաս:

901 թուի աշնանը Սամսոնը վերադառնում է Կովկասից, Միքայէլը գնում է Թաւրիզ: Այդ ժամանակ Վրէժի արհեստանոցը ուղարկուում է Թիֆլիզից Վարդանը(10), ծանօթանալու հրացանի պատրաստութեան հետ, երկիր անցնելու համար: Գալիս է Թաւրիզ, ապա Սալմաստ, Վահանը՝ Սասունի ներկայացուցիչը(11): Սալմաստում մի քանի օր մնալով, ծանօթանալով գործերի հետ, Ստեփանի հետ ճանապարհուում է Գաղթաշէն՝ Վան անցնելու համար: Գաղթաշէնում էլ մի քանի օր մնալով, ծանօթանալով այնտեղի գործունէութեան հետ, անցնում է Վան: Ստեփանը վերադառնալով Գաղթաշէնից անցնում է Թաւրիզ, այնտեղ հաստատուելու:

902 թուին փոխադրուում է Գաղթաշէն, այնտեղ ընացողների հետ, միայն 4 հրացան: Փոխադրութիւնն չէ լինում, որովհետեւ Գաղթաշէնի զէնքերը դեռ փոխադրուած չէին Վան: Նկատելով, որ Դարմոն հետզհետէ չարիք է դառնում, պահանջուում է նորանից հեռանալ Գաղթաշէն Ախպօր մօտ (նա Ախպէրից ազդեցուում էր որպէս հին ընկեր եւ որպէս մոկացի): Թէեւ զանազան պատճառաբանութիւններով ուզում էր մընալ, բայց ճնշում գործ դնելով հեռացուում է Գաղթաշէն եւ գրուում է Սալմաստից Ախպօր, որ պահէ իր մօտ եւ մի որեւէ գործ յանձնէ, հակառակ դէպքում, եթէ վերադառնալու լինի պիտի տեղերի ենթարկուի: Մի որոշ ժամանակ Ախպէրը Դարմոյին իր մօտ պահելուց յետոյ Գաղթաշէնից Սալմաստ ուրհանդակի պաշտօնը յանձնուում է նորան: Դարմոն մի քանի անգամ այդ պաշտօնը կանոնաւոր կատարելուց յետոյ, վերջին անգամ գալիս է Սալմաստ եւ մի քէֆի ժամանակ հարբելով կռուում է մի տեղացու հետ եւ տարճանակով վիրաւորում եւ անցնում Նոյ: Թեմական առաջնորդ Մուրադեանը, որ Սալմաստ էր, այդ մասին բանակցում է Սամսոնի հետ: Սամսոնը յայտնում է, որ որպէս կազմակերպական մարդ մենք կը պատժենք: Համաձայնում է Մուրադեանը, սակայն գաղտնի կատարում է ձերբակալել Նոյում, եւ ձերբակալուելց բերուեց Սալմաստ: Մուրադեան վարդապետը ամբողջ մի ամիս մնալով Սալմաստ, ամէն կերպ ապացուցից, որ ըստմ հակաղաշնակցական է եւ աշխատում է դաշնակցականներին մաքրել Սալմաստից: Թէ՛ քարոզներում, թէ՛ դիւղացիների մէջ եւ թէ ժողովներում չարունակ հակաղաշնակցականութիւն էր քարոզում:

1902 թուին ամբողջ ձմեռուայ ընթացքում Գաղթաշէնից ստացուում էին նամակներ, որոնք գանգատուում էին վանահայր Գէորգ Վ. Նալբանդեանի(12) բռնած ընթացքի մասին: Գէորգ վարդապետը 901 թուին էջմիածնից նշանակուում է վանահայր, իսկ մինչեւ այդ ժամանակ վանքը կառավարում էր մեր ընկեր Մեսրոբը: Գէորգ վ. բուլղարացի էր եւ եղել էր դաշնակցական կոմիտէում եւ այդ մասին ստացուեց Ֆելիքսէի Կ. Կոմիտէից յանձնարարական. այդպիսով վարդապետը նոյնպէս ճանաչուեց դաշնակցական ընկեր եւ յանձնարարուեց Գաղթաշէնի ընկերներին: Առաջնալով Գաղթաշէնի ընկերների եւ վարդապետի մէջ անհամաձայնութիւններ՝ Կ. Կոմիտէն Մարտիրոսին ուղարկում է քննելու եւ վերջացնելու առաջացած դժդոհութիւնը: Մարտիրոսը Սալմաստի վրայով անցնում է Գաղթաշէն: Քննելով գործը, նկատում է, որ այդ դժդոհութիւնները առաջացել են քիւրդիստանութիւններից: վերջացնում է խնդիրը, բաժանում է աշխատանքը, Գաղթակցութիւնները եւ գրդերի մէջի պրոպականդան յանձնում է Արմենակին, զէնքերի պահեստը՝ վարդապետին, իսկ փոխադրութիւնը՝ Ախպօր եւ Մեսրոբին. այդ ժամանակ Ախպէրը արդէն հիւանդ էր: Վերջացնելով գործը վերադառնում է Թաւրիզ:

Մարտիրոսի Թաւրիզ վերադառնալուց յետոյ գալիս է Վարդանը(10) Սալմաստ, Վան անցնելու համար: Մի քանի օր ծանօթանալով Սալմաստի գործերին անց-

նում է Գաղթաշէն եւ ապա ապահով անցնում է Երկիր՝ Վան:

1902ի ամառուայ սկիզբներին կովկասից անցնում է Գաղթաշէն Սարգիս Օհանջանեանը փոխադրելով իր հետ նաեւ փամփուշտ, ապա Գաղթաշէնից անցնում է Վան, բայց ճանապարհին ձերբակալուում է: Գաղթաշէնից Սարգիսը գրում է նամակ Սալմաստ, ուր նկարագրում է Ախլօր ծանր վիճակը. Թէեւ սկիզբներում էլ Կ. Կոմիտէն կարգադրել էր գնալ Թաւրիզ բժշկուելու, սակայն ձի չկարողանալով նստել չէ կարողանում գնալ: Կարգադրուեց Յոյից ուղարկել բժիշկ. բժիշկը գնում է, սակայն անօգուտ: Ախպէրը մեռնում է, որով պակասում է Գաղթաշէնի մի կարեւոր ուժը: Այդ ամառը Գաղթաշէնի վրայով ապահով Վան է հասնում նաեւ երկաթը: Այդ նոյն ամառը Կ. Կոմիտէի որոշումով Յոյ է գալիս Սիրակը, որպէս ներկայացուցիչ: Կազմակերպելու համար, ամբողջ ամառը Յոյ մնալով, դոկտ. Փաշայեանի հետ անցնում են Գաղթաշէն, որովհետեւ դարձեալ վարդապետի եւ ընկերների մէջ անհամաձայնութիւններ էին առաջ եկել: Սիրակը վերացնելով անհամաձայնութիւնները վերադառնում է Թաւրիզ, իսկ դոկտ. Փաշայեանը վերադառնում է Սալմաստ՝ ապա Թաւրիզ:

1902 Թուականի աշնանը Մակուի Սարդարը յարձակուում է քիւրդ ցեղապետ եւ մեզ բարեկամ Մուստաֆա Բէկի վրայ, խլում նրա հողերը եւ գիւղերը: Թէեւ Բէկը գնաց Թաւրիզ բողոքելու բարձր կառավարութեան, սակայն ի զուր անցաւ բողոքը եւ ստիպուած եղաւ քաշուել սահմանագլուխ եւ յարձակումներ գործել: Այդ կռիւները վտանգաւոր դրութիւն առաջ բերին Գաղթաշէնի ընկերների համար: Արմենակը հեռացաւ Սալմաստ, Մեսրոբը քաշուեց Մակու (նա տեղացի էր): Սալմաստում Արմենակը չատ զանգատուում էր վարդապետի ընթացքի վրայ: Նախքան Արմենակի Սալմաստ գալը եկաւ վարդապետը եւ բողոքում էր Արմենակի եւ Մեսրոբի բռնած ընթացքի վրայ. այստեղից անցնում է Թաւրիզ, ուր դարձեալ ներկայացնում է իր բողոքը, ապա փամփուշտ, զէնքեր եւ քերքերի մեծ քանակութիւն վերցնելով փոխադրում է Գաղթաշէն:

Մուստաֆա Բէկի հեռանալով, հեռանում է նաեւ զէնք փոխադրող սուրհանդակը, որին փոխադրելու համար նախօրօք տրուած էր մօտ 2290 նոր, 2000 հին ծայր եւ 2 հատ նոր խողովակ: Սուրհանդակը չի փոխադրում. դրա համար միջոցներ ձեռք առնուեց յետ առնալու, բայց ապարդիւն: Ինչպէս լուեց, սուրհանդակը սկսել է ծախել փամփուշտները:

1902 Թուականի վերջերին Կ. Կոմիտէն կանչում է Սամսոնին Թաւրիզ: Թաւրիզում լինում են մի չարք ժողովներ. այդ ժողովներում որոշուում է նաեւ Դարմոյի տեռորը, որ սկսել էր վտանգաւոր ընթացք: Նա մի քանի քիւրդ եւ Թուրք աւազակների հետ եւ անում էր ամէն բան: Կասկածելով կազմակերպութիւնից, մխանում է դոցա հետ եւ կտրում բոլոր յարաբերութիւնները հայդուկներից եւ կազմակերպութեան անձնաւորութիւններից:

Այդ ժողովում խօսուում է նաեւ Գաղթաշէնի ընկերների մէջ առաջ եկած տարաձայնութեան մասին: Յօսուում է նոր գիծ հաստատելու փոխյարաբերութեան համար, որովհետեւ Գաղթաշէնի գիծը արդէն փճացել էր եւ այլն:

Ժողովներից յետոյ Սամսոնը վերադառնում է Սալմաստ: Այդ ժամանակներում լուրեր էին տարածուել, որ Վանում խուզարկութիւններ են տեղի ունեցել եւ մարդիկ են ձերբակալուել: Սալմաստի սուրհանդակը ճանապարհից վերադարձել էր, ձիւնի չատ լինելու պատճառով առաջ գնալ չէր կարողացել:

Մոռացայ վերը յիշել, որ 902 Թուականի գարնանը, որպէս գործող ընկեր, Թաւրիզից եկաւ Սալմաստ, յանձնարարականով, Հայկ Սերեմճեանը: Երկու ամիս Սալմաստում մնալուց յետոյ, Կ. Կոմիտէի համաձայնութեամբ, անցնում է Գաղթաշէն, այնտեղից ցանկութիւն է յայտնում Երկիր անցնելու, բայց Կ. Կոմիտէն համաձայնութիւն չէ տալիս, ի նկատի ունենալով նրա անփորձութիւնը: Գիսակը(9) որ նոյնպէս ծանօթ էր, եւ որին Հայկը ինքը նամակով տրամադրութիւն էր յայտնել գնալ, նոյնպէս անփորձութիւնը ի նկատի ունենալով, խորհուրդ է տալիս մի տարի փորձուել Պարսկաստանում, եւ ապա անցնել Երկիր:

Կ. Կոմիտէի որոշմամբ Սերեմճեանը մնում է Յոյում ուսուցչական պաշտօնով պահպանելով կապ Սալմաստից, Թաւրիզից, Գաղթաշէնից եւ հակառակը: Մի տարի մնալուց յետոյ, ընտանեկան հանգամանքների չնորհիւ, հեռանում է դէպի հայրենիք՝ Բուլգարիա:

Գիսակի ձերբակալման լուրը կգկտուր կերպով պատուում էր. ոչ մի լուր չէր ստացուում: Մարտի վերջերին Վանից Գաղթաշէնի վրայով եկան երկու յատուկ սուրհանդակ, նամակներով: Նամակները գրել էլ Վարդանը(10), որ նկարագրում էր Գիսակի(9) ձերբակալութիւնը, դրամի պակասութիւնը ու իրենց դժուար դրութիւնը: Սալմաստից Բաչկալայի վրայով հնարաւոր եղաւ դրամ փոխադրել իսկոյն հեռագրով: Այդ լուրի մասին անմիջապէս գրուեց ամէն տեղ, որ ինչպէս Վարդանը գրել էր, աշխատուի իսկոյն մարդ ուղարկել Գիսակի տեղը. երկար ժամանակ ոչ մի տեղից մարդ չեկաւ: Որպէսզի Գաղթաշէնի գիծը եւ գործերը նորից սկսուեն, Կ. Կոմիտէի կարգադրութեամբ, Թաւրիզ է գալիս Յանը Գաղթաշէն գնալու համար: Յանը եւ Արմենակը Թաւրիզից գալիս են Սալմաստ եւ անցնում Գաղթաշէն, բայց դարձեալ մնալ չեն կարողանում այնտեղ, վերադառնում են Յոյ, որովհետեւ կառավարութեան խստութիւնները չարունակուում էին:

Կ. Կոմիտէն այդ ժամանակներում ստանում է կովկասից Բիւրոյի անդամների եւ Ոսկանապատի Կ. Կոմիտէի անդամների ստորագրութեամբ մի պաշտօնական գրութիւն, որով պահանջում են մաքրել Սալմաստը բոլոր չարիք դարձած հայդուկներից, որոնք ենթէրի անունն էին կրում, եւ դորա համար առաջարկում էին 500 րուբլի եւ երկու անձնաւորութիւն: Ի նկատի ունենալով որ Դարմոյի տեռորից յետոյ կարող են բարդութիւններ առաջանալ եւ այնտեղի ներկայացուցչի կեանքը վտանգի ենթարկուել, Կ. Կոմիտէն պահանջում է որոշուած երկու մարդկանց: Սալմաստում որոշ ծրարով աշխատում են յայղղեցնել Դարմոյի տեռորը, սակայն Դարմոն նոր մարդկանց գալը լսելով զգուշանում է եւ ինչպէս իմացուեց՝ նոյնիսկ ուզեցել է քերդանել: Այդ հանգամանքը ի նկատի ունենալով, տեռորը յանձնուում է հայդուկներից մէկին. երբ առաջարկուեց նորան, նա պատասխանեց. «Ճիշդ է Դարմոյի հետ ես հաշտ չեմ, բայց նա եղել է ինձ հետ կռուի ընկեր: Ինձ համար դժուար է կատարել այդ տեռորը, բայց որովհետեւ դա կազմակերպութեան որոշումն է, ես հպատակուում եմ այդ որոշման եւ խոստանում եմ կատարել»: Հայդուկին (Ցակոբին) տրուեց 3 օր ժամանակ: Այդ ժամանակ Յոյից Սալմաստ եկան Յանը եւ Սիրակը: Վերջինս Կ. Կոմիտէի որոշմամբ գնացել էր Յոյ Արմենակին համոզելու Վան գնալու համար եւ Յոյում խմբակներ կազմակերպելու: Արմենակը խոստանում է գնալ:

Դարմոյի տեռորը կատարուում է յաջողութեամբ: Իսկոյն Թուուցիկներ ցրուեց, որ այդ տեռորը կատարուած է Կ. Կոմիտէի որոշմամբ: Սիրակը ճանապարհուեց Թաւրիզ: Կ. Կոմիտէից ստացուեց պաշտօնական գրութիւն ժողովուրդի եւ հայդուկների մէջ կարգալու, որով յայտնում է նախ Դարմոյի մատուցած ծառայութիւնները եւ ապա չարիքն ու պատիժը եւ ապա աւելացնում է «նոյն վիճակին կ'ենթարկուի ամէն ոք, ով նոյն ընթացքը կը բռնէ»: Այս գրութիւնը կարդացուեց գիւղում, որ Թողեց իր որոշ տպաւորութիւնը: Արմենակը Վան գնալը ձգձգում էր, Յանը եւ Մինասը ցանկանում էին անցնել Վան. Կ. Կոմիտէն որոշեց ուղարկել, որպէս փորձ, նոր գիծ բացելու Սալմաստից ուղղակի Վան: Գտնուեց մի քիւրդ վալադ, որը խոստացաւ տանել: Կարգադրուեց եւ Յանը, Մինասը ու մի վանեցի հայդուկ երկու քիւրդ վալադի հետ ճանապարհուեցին, սակայն սահմանագլխից վերադարձան կասկածելով քիւրդ վալադի վրայ: Նորից Սալմաստ գալով՝ Յանը եւ Մինասը յանձնարարականով գնացին Եբեան այնտեղից անցնելու: Մենք միայն Գասպարը: Մի որոշ ժամանակից յետոյ Գասպարը ցանկութիւն յայտնեց քիւրդ վալադի հետ, որը տանում է մի քանի հայեր իրենց հայրենիքը, անցնել Վան. որոշուեց եւ ուղարկուեց: Ճանապարհին այդ փոքրիկ խումբը, որ գնում էր առանց զէնքի, նկատուում է քրդերից: Քրդերը յարձակուում են այդ խմբի վրայ: Քիւրդ վալադներից մէկը փախցնում է Գասպարին, իսկ մեզ-

ները միւս քիւրդ վալադի հետ ապանուում են: Այս դէպքը առիթ տուեց համոզուելու, որ քիւրդ վալադը վստահելի էր եւ կարելի էր օգտուել:

Այդ ժամանակում Կ. Կոմիտէն յայտնեց Սալմաստ, որ Բագուից պահանջուած մարդիկը եկել են եւ Սամսոնը գնաց Թաւրիզ:

Թաւրիզում տեղի ունեցան ժողովներ: Առաջ դրուեց Սալմաստը մաքրելու հարցը եւ հետեւեալ որոշումը կայացուեց.— «Որովհետեւ Դարմոյի տեռորից յետոյ դաշնակցական հայդուկները իրենց չատ լաւ էին պահում, սպասել, եթէ դարձեալ մի չարիք գործեցին իսկոյն կամ հեռացնել, կամ տեռորի ենթարկել»: Նոցա հեռացնելը միանգամից դժուար էր, որովհետեւ բոլորն էլ ամուսնացած էին:

Որոշուեց նաեւ Երուանդին ուղարկել Յոյ, պահանջել Արմենակից հեռանալ Թաւրիզ, որովհետեւ նորա եւ Գէորգ վարդապետի մէջ առաջացել էին ծայրայեղ դժգոհութիւններ, ապա գնալ Գաղթաշէն, ցուցակագրել զէնքերը, գործը յանձնել վարդապետին եւ յայտնել Մեսրոբին, որ Կ. Կոմիտէն ընդունել է իր հրաժարականը: Հրաժարուել էր նաեւ Արմենակը. դոքա հրաժարուել էին, որովհետեւ վարդապետի հետ լարուած էին:

Երուանդը, Սամսոնը, Յաչոն եւ Նեբրուզը(13) գնում են Սալմաստ, եւ որովհետեւ Նեբրուզը եւ Յաչոն դեռ անծանօթ էին փայլուկ գիւղին, իսկ հնչակեանների գալու լուրը պատուում էր եւ հաւատացուում էր որ տեսել են, ուստի Յաչոն եւ Նեբրուզը մնացին Ղալասար, բայց պատուիրուեց գիւղացիներին, որ եթէ մի փոքր ցոյց անելու լինեն՝ իսկոյն յայտնեն մեզ: Երուանդը ճանապարհուեց Յոյ: Այդ ժամանակ եկել էր Գաղթաշէնից Մեսրոբը անձնական գործով. դա էլ Երուանդի հետ գնում է: Երուանդը Արմենակին հանդուում է գնալ Թաւրիզ, որը եւ գնում է. Մեսրոբը անցնում է Մակու: Մի քանի ժամանակից յետոյ Երուանդը գնում է Գաղթաշէն, ստուգում է զէնքերի եւ ծայրերի հաշիւը, գործը յանձնում է վարդապետին եւ Սալմաստի կարգադրութեամբ բերում է հետը 1000 մօտիկ ծայր: Նախ քան Երուանդի գալը Թաւրիզից գալիս են Մարտիրոսը եւ օր. Մեծքայեանը, որոնց հետ Թաւրիզ է փոխադրուում՝ նորոգելու համար 20 խողովակ եւ կարուպկայ: Հնչակեանների գալը, յետոյ պարզուեց որ սուտ է, իսկ գիւղացիները խնդրում էին տալ զէնքերը դնել իրենց գիւղում: Նեբրուզը եւ Յաչոն տեղափոխուեցին Փայլուկ եւ մի քանի օրից յետոյ յայտնեցին, որ իրենք տրամադիր չեն մնալու այնտեղ եւ ցանկանում են անցնել Կովկաս. ամէնից աւելի է, որ եկել են Սալմաստ բայց ոչինչ չեն արել: Թէեւ նոցա դեռ Թաւրիզում յայտնուած էր որոշումը, բայց այս անգամ էլ յիշեցուեց, սակայն նոքա չհամաձայնուեցին եւ ճանապարհուեցին Թաւրիզ, ապա՝ Կովկաս: Սամսոնը Սալմաստ էր, նաեւ դոկտ. Փաշայեանը: Ա-

չունը կամաց-կամաց մօտենում էր, պէտք էր մտածել փոխադրութեան համար: Ռոյից երեսունդը Սալմաստի վրայով անցնում է Թաւրիզ: Փաչայեանը հեռանում է Աւրպատականից Ալէքսանդրիա: Նորա հեռանալով Կ. կոմիտէն զրկուում է փորձուած եւ բարեխիղճ գործիչից: Այդ ժամանակներում (նախքան Փաչայեանի գալը) Վանից քրդերի հետ գալիս է Ռոյ՝ Օհաննէսը: Նա ուղարկուում է որպէս փորձ քրդերի հետ զէնք տանելու: Օհաննէսը քրդերին թողնում է Ռոյում, ինքը գալիս է Սալմաստ՝ բերելով Վարդանի(10) նամակը, եւ որովհետեւ այդ փոխադրութիւնը փորձ էր, ուստի 5–6 հատ որոշուեց ուղարկել եւ անմիջապէս փոխադրուեց Ռոյ: Քրդերը չեն համաձայնուում տանել: Ուղիղ Ռոյից նշանակում է տեղ Օհաննէսը: Փոխադրում են նշանակած տեղը, ուր չեն հանդիպում քրդերին, վերադառնում են Սալմաստ, այդպիսով անյաջող է անցնում փոխադրութիւնը: Սալմաստում որոշուում է կանչել Տիգրանին տանող քիւրդ վալադին՝ Մուստաֆային, պայմանաւորուել նորա հետ, տալ 3–4 հոգի տղերքից եւ զէնքի հետ ճանապարհել Վան: Այդպէս էլ անում են: Քիւրդը եւ երեք հայդուկ, որոնց հետ նաեւ Վանից եկած Օհաննէսը: Ճանճնուում է դուցա 18 հրացան եւ 600 ծայր եւ ճանապարհուում են: Գրուում է Վարդանին՝ արդէօք սահմանին մօտ դտնուած Քոռէ(5) հայազնակ գիւղում կո՞յ կազմակերպութիւն. որպէսզի փոխադրութիւնը արագացուի, Սալմաստից փոխադրուի Քոռէ, իսկ այնտեղից՝ Վան: Պատասխան ստացուում է, որ կարելի է փոխադրել, կան կազմակերպուած խմբակներ, որ կարող են օգնել: Զէնք փոխադրող խմբակի հետ փոխադրուում են նաեւ բաւականին թերթեր, բրոշիւրներ, նկարներ եւ այլն: Ռումբը Վանի մօտ կռուի է բռնուում եւ կորցնում 6 հրացան եւ կարոյի նկարները: Մնացածը տեղ է հասնում եւ վերադառնում են: Ծովհաննէսը մնում է Վան: Նորա տեղը գալիս են 3 հայդուկ: Հենց այդ ժամանակ Ռոյից վարդապետը դրում է Սալմաստ, որ քրդեր են Վանից եկել եւ նամակներ են բերել եւ պիտի զէնք տանեն: Սամսոնը գնում է Ռոյ, ստանում է նամակները: Վանից դրում են, որ անպատճառ զէնք տանք տանելու, բայց քիչ, որովհետեւ փորձ է: Տրուում է քրդերին 6 հրացան եւ ճանապարհուում, որոնք ապահով տեղ են հասնում: Ռոյից Սամսոնը վերադառնում է Սալմաստ: Վանից եկած խմբակը նամակ էր բերել, ուր գրուած էր որ երկրորդ փոխադրութեան համար ուղարկում են օգնական ընկեր երկու հոգու, իսկ երրորդը՝ որ տեղացի է, հեռացուում է իր մնասակար ընթացքի համար: Սալմաստից հեռագրուեց այդ մասին Կովկաս. երկրորդ՝ փոխադրութեան համար հեռագրուեց Թաւրիզ զէնք բերելու: Եկաւ երեսունդը, Ծովսէփեանի(14) հետ, որոնք բերեցին 14 հրացան: Այդքանը քիչ էր. հեռագրուեց որ նորից բերեն. դարձեալ ուղարկուեց 14 հատ: Պատրաստուեց երկրորդ խումբը եւ 23 հատ ճանապարհուեց դէպի Քոռէ, սակայն խումբը եւ վալադը ճանապարհի ապահովութիւնը ի նկատի ունենալով, գնում են ուղղակի Վան, ապահով տեղ հասնում:

Երեսունդը եկաւ ուսուցիչ Փայաջուկ գիւղի համար. իսկ Ծովսէփեանը, թէեւ ուսուցչական պաշտօնով էր կանչուած, Արեւելեան Բիւրօն ի նկատի ունենալով որ Աւրպատականում ընկերները դպրոցից հեռացել են եւ մարդու կարիք կայ, որոշել էր առանց պաշտօնի մնալ եւ զբաղուի կազմակերպական գործերով:

Վաղուց մտադրութիւն կար Ուրմիի վրայ ուշադրութիւն դարձնել եւ փոխադրութեան դիծ ստեղծել, որի հետ համաձայն էր նաեւ Վանը, որովհետեւ Ուրմիից դէպի Երկրի սահմանի վրայ բնակուում էր Շէյխ Իբրահիմ Սաիդին, որը իւր ձեռքի տակին ունէր մեծ ուժ: Նա նախապէս ցանկացել էր միանալ կամ բարեկամանալ հայ յեղափոխականների հետ: Այդ նպատակով, նա դէմ էլ էր արմենականներին, որոնք խաբել էին եւ 50–60 Թուման էլ կերել էին: Մեր նպատակն էր այդ Շէյխի հետ էլ միանալ եւ պրոպականդա սկսել քրդերի մէջ: Բացի այդ, բարեկամական կապեր հաստատել սահմանի վրայ բնակող Մաւանա կոչուած ասորի պիւղի հետ եւ դուցա միջոցով բարեկամանալ Մար Շիմոնի հետ: Հենց այդ նպատակով էլ որոշուեց Ծովսէփեանին(14) ուղարկել Ուրմի: Ծովսէփեանը ամիս ու կէս մնալով Սալմաստում, դանօքանալով տեղական դործերի հետ, ճանապարհուեց Ուրմի:

Զէնք փոխադրող խումբը վերադարձաւ ապահով, որի հետ եկել էին երկաքը, Վարդանը(10) եւ վաստպուրականի Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչը(15). մի քանի օրից ճանապարհուեցին Թաւրիզ եւ այնտեղից Կովկաս: Երրորդ անգամ փոխադրել չէինք կարող, որովհետեւ ցուրտ էր եւ լեռները ձիւն. փոխադրութիւնը յետաձգուեց գարնանը: Քիւրդ վալադը ամէն գնալուց տանում էր բերդան հրացան՝ ծախելու: Նորան պատուիրուեց ծախել Վան մեր ընկերներին. այդպէս էլ արել է:

Աւրպատականի Կ. կոմիտէն ամբողջ հինգ տարուայ ընթացքում արել է երբեմն հանգանակութիւն, քէ՛ Թաւրիզում, քէ՛ Սալմաստում եւ քէ Ռոյում, ցրուել է երկու անդամ Քուռնիկ, մէկը տասնամեակի առթիւ, միւսը Նոր Տարուայ առթիւ. ունի՝ խմբակներ կազմակերպելու համար ներքին կանոնագրութիւն, կազմակերպուած են Թաւրիզում քէ՛ երիտասարդների եւ քէ կանանց չրջանում խմբակներ: Ամբակներ կազմակերպուած են նաեւ Սալմաստում:

Քրդական պրոպականդա փորձուեց նաեւ Սալմաստում, կապ հաստատուեց մի քիւրդ ցեղապետի հետ, ստացուեցին նամակներ: Այդ բարեկամութիւնը քէեւ մնում է, բայց քիւրդը շատ չէ մօտենում, վախենալով կառավարութիւնից: Կ. կոմիտէն կապ է պահպանել եւ նպատակներ ստացել չարունակ Թեհրանից, Ռաշտից, Ղազուինից, Շահրուդից, Նոր Ջուղայից, Աբգաբելից եւ այլն:

Վերջացնելով Աւրպատականի Դաշնակցութեան 5 տարուայ գործունէութեան տեղեկագիրը, որ կազմուած է շատ կարճ բովանդակութեամբ եւ չատպ, խնդրուում է ժողովականներից մուք կէտերը լուսաբանելու համար դիմել նոր ներկայացուցչին:

Աբհեստանոցը ամբողջ հինգ տարուայ ընթացքում նորոգել է Աբշալանքից վերադարձած փճացած հրացանները: Աբհեստանոցը, արհեստ սովորելու եւ երկիր անցնելու համար, եկել են չատերը, սակայն սովորել է միայն Վարդանը(10) ու անցել Վան, եւ ներկայումս սովորում են երկու հոգի, որոնք պատրաստ են երկիր անցնելու:

---

(1) Արդեօ՞ք նրանդ Ֆէօգէնանք (Սեպուհ, — տեսնել Մալխասի «Պատմութիւն», Բ. տիպ, էջ 186) — քէ՞ նրանդ Ֆրէնգիստանք՝ այդ օրերում պարզ ուսուցիչ Աորպատականի մէջ: Ամբողջ է:

(2) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Թադէոս Աւսհեանի վանքը (այլ անուամբ՝ Մենաստր):

(3) Գալուստ Ալոյեանք:

(4) Քրիստափոր Օհանեան, խանասորի արշաւանքի թղթակիր:

(5) Դժուար ընթեռնելի յատուկ անուններ:

(6) Արդեօ՞ք Բալա-ղանք: Դիտել Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵՆ Բ. հատորի մէջ (էջ 19), կուկուզեանի արշաւախումբէն ձերբակալուածներուն մէջ կը կարդանք անունները Ստեփան Ցարութիւնեանի (ոչ Ստեփանեանց) — Ծերուսի, եւ Վիրապ Դաշոյեանի: Ամենայն հաւանականութեամբ ձերկայ Թէքերին մէջ յիշուող երկու անձերն են:

(7) Աբմենակը կրնայ ըլլալ Սլաէք (Աբմ. Օխիկեան), որ այդ շրջանին կը գործէր Գարակասան:

(8) Փոխիկ, Ախպէր, Դարմօ, Շաշօ, եւն. — բոլորն ալ խանասորի արշաւանքին մասնակցած անուանի հայդուկներ են.— տեսնել Դիտել Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵՆ, Բ. հատ., էջ 74–87 (ցանկ անուանցնրու):

(9) Վարդգէս Սէրէնկիւլեանք, Դաշնակցութեան ձերկայացուցիչ՝ Վասպուրականի շրջանին համար:

(10) Վարդան–Շահպազ:

(11) Վահան Մաճունէեանք, Դաշնակցութեան ձերկայացուցիչ՝ Դուքան Բարձրաւանդակի շրջանին համար:

(12) Ցեղափոխութեան մէջ ծանօթ՝ Ըճծայր անունով (տեսնել էջ 75):

(13) Ըստ երեւոյթին՝ Ռավկասէն ճոր հնդկերը եսչած (դաշնակցական նեչօ ?) ու Նեւրուզ եան:

(14) Գետմ է ըլլայ Մալխասը՝ Աբտաշէս Ծովսէփեան (տեսնել իր «Պատմութիւն»ը):

(15) Գ. Ըճդ. Ծոդովի պատգամաւորներ. երրորդը Յէլէան Զոլ–Ազան է:

Բ.— ՀՆԳԱՄԵԱՑ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀԱՑ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՍԿԵՀԱՆՔԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԱՍԻՆ

1898 թուէն ցվերջ 1903ի

Նիւթերու Ա. հատորին ծանօթ ընթերցողին համար մեծ ճշդութիւն պիտի չբերէ Ոսկեհանքի (Իմմիր) այս տեղեկագիրը: Կու տամ սակայն, իբրեւ կիսապաշտօնական գրութիւն (կազմուած տեղւոյն վրայ յատաջացած հնդէ. կոմիտէի առաջնակարգ գործդեր վարչութեան» մը կողմէ) եւ մանաւանդ յաւելեալ ճիւր՝ դէպիներու ժամանակագրութեան յատկացման պատասխ:

Տեղեկագրի առաջին էջին վրայ, վերը, ձախին, մակագրուած է.— «Ներկայացած Գ. Ընդ. Ժողովին: Այս տեղեկագիրը Ընդ. Ժողովի կողմէ դասապարտուած է (տես արձանագրութիւն»: Իրօք, գիտենք որ տեղեկագրի եւ մանաւանդ ամոր «Տիտղոսներ եւ պահանջներ» բաժնի ոգի ու մօտեցումն միակողմանի եղակաւը վրդովում յառաջացուցին Ընդ. Ժողովին մէջ (տեսնել արձանագրութիւն, էջ 132). մանաւանդ որ Հրայչ ու Վարդ–Մանուկակը բանտն էին եւ փաստարէն անկարող՝ պաշտպանուելու: Ընդ. Ժողովի դատապարտութեան բանաձեւին վրայ, Իմմիրի «ազատական գործադիր վարչութիւն»ը պէտք տեսաւ Սոֆիա փուրացնելու վ. էոկաբը (կար. Այվազեան)՝ յատկութիւն տալով Դաշնակցութեան Ընդ. Ժողովի ոչ–գրկամ տպաւորութիւնը (Իմմիրէն) որոշ չափով մեղմացնելու համար: Տեղեկագրէն ետք կու տամ ետեւ էոկաբի գրութիւնը («Բացատրութիւններ Ոսկեհանքի հնգամեայ տեղեկագրի մասին»)՝ ուղղուած Ընդ. Ժողովին, եւ որ մակագրուած է, — «Ներկայացած Գ. Ընդ. Ժողովին, Ոսկեհանքի կողմէ զրկուած ժամանուր պատգամաւորի միջոցով: Կցել տրամադրութեան»:

Ոսկեհանքի սկզբնական կազմակերպական գործը Աչոտ–Մարքինի կատարեալով հետեւալէն յետոյ 1898ին կ'անցնի էոուարի ձեռքը(1), որը խաղաղ փոխանակութեան դերով կ'աշխատի մշակել նորագրղրոյժերը եւ միաժամանակ բնդլայնել յեղափոխութեան գաղափարը երիտասարդութեան մէջ:

1900ին տեղս կը հասնի Վարդ (իբր պարզ ընկեր) ու չարմար տեղ մը կը հաստատուի դերձակութիւնով պարապելու(2). սակայն հազիւ 8–10 ամիս անցած, մտածումը կ'ունենայ հրապարակի վերայ խանութ մը ունենալու. հակառակ էոուարի ու ընկերներուն անյարմար դատելուն՝ կը բանայ ուզած խանութը, միեւնոյն ատեն բանալով իր գաղափարի վարպետութիւնը, որը ատկայն ի վերջոյ կարելի չեղաւ թաքցնել հետաքրքիր չուկայիներէ:

Այդ 8–10 ամիսներուն ընթացքին մէջ Վարդ յարաբերութեան կը մտնէ Որոտ խմբի անդամներէն երկուքին հետ ու հետզհետէ սերտ մտերմութիւն մշակելով կը փորձէ քամահրել էոուարը: Որոտ խումբ՝ որ իր դիտակցութեան անցուկ ատհմանին մէջ չէր կարող ըմբռնել, թէ փրոփականդը կարեւոր դեր մ'է ընդհին, կը հաւատայ Վարդի թեւլորութիւններուն ու ինք ալ իր կողմէ կը սկսի հարկի անհարկի դիտողութիւններ անել էոուարի վերայ: Այդ պարագան պատճառ կը դառնայ, որ էոուար ատկայնէն տարբեր, խոտ

վարուի Որոտ խմբի հետ, որոնք այլեւս — ըստ իրենց մտածման — անհանդուրժելի գտնելով էտուարի ընթացքը, Վարդի խորհրդով կ'որոշեն տեղեկագրական մը ղրկել Արեւմտ. Բիւրոյին, ուր բացի Ոսկեհանքի վիճակէն՝ նկարագրուած լինի էտուարի խիստ վարքը: Տեղեկագրականը կը պատրաստուի ու կը ներկայացուի Վարդին, իր դիտողութիւններն ընելու. բայց Վարդ այս անգամ հակառակ թելադրութեամբ կը համոզէ ընկերները ետ կենալ այս որոշումէն: Վարդի այս խորհրդաւոր ընթացքը կը խախտէ Որոտ խմբի վստահութիւնը, որը աստիճանաբար աւելնալով խզումն առած կը բերէ Որոտ խմբի եւ Վարդի միջեւ:

Իրերի այս վիճակին մէջ կու գայ Ֆարհատ(3) եւ ապա Զոհրապ. Ֆարհատ մխանալով էտուարի, կը կապուի Ոսկեհանքի կեդր. կոմիտէն. կը կազմեն եւ տեղական կոմիտէն՝ հետեւեալ անձերով, — Զարեհ, Զոհրապ եւ Վարդ:

Էտուար կեդրոնականի ընկեր դառնալէ յետոյ կ'որոշուի, որ այլեւս Վարդը պահէ խմբերի յարաբերութիւնը. այս մասին կը ծանուցուի Որոտ խմբին, որը արդէն ըմբռնած լինելով Վարդի տղայական եւ անվայել տրամադրութիւնները, վերջնականապէս կը դնէ իր վէրջն: Ֆարհատ չի համոզուիր այս պատճառաբանութեանց ու կը պահանջէ, որ էտուար Վարդը պատասխանատու ներկայացնէ Որոտ խմբին. Վարդ կը ներկայացուի, սակայն կրկին կը մերժուի: Էտուար ապօրինի գտնելով Որոտ խմբի վարմունքը, բացատրութիւն կը պահանջէ իրենցմէ, Որոտ խմբի ընկերները կը պատասխանեն հետեւեալս. «Վարդ մեզ հետ յարաբերութեան մտած օրէն սկսած ու շարունակած է քո հացէին ուղղել ստախօս, խաչագող, գիշերաթռիչ եւն. որակականներ, եւ եթէ մենք այսօր անոր հետ յարաբերութեան մտնենք դարձեալ, օր մ'ալ մեր հացէին պիտի ուղղէ այդ կարգի որակականներ, գուցէ եւ կատածելիներ ալ ներկայացնէ մեզ կեդրոնականի հանդէպ»:

Էտուար կը լռէ այս տխուր ամբաստանութեանց դէմ: Բայց երբ Որոտ խմբի տեղեկագրականն ալ կը վերադարձուի Արեւմտ. Բիւրոյէն, հոն ալ Վարդի դատադրութիւնը տեսնելով, ընկերական ատեան մը կը պահանջէ. ատեանը կը կազմուի եւ Վարդ խոստովանելով իր սխալները՝ ներողութիւն կը խնդրէ էտուարէն, Ֆարհատի ու Զոհրապի ներկայութեան:

Ապա կեդրոնականը կ'որոշէ ձեռնարկել դիմումներն, եւ որովհետեւ տեղիս ջոջերէն Զիլինկրոֆ, էտուարի(4) Ոսկեհանք դտնուած ժամանակ իրեն եղած դիմումի մը առթիւ, մատնելու աստիճան ստորնութեամբ վարուած ու յեղափոխութեան հարուած մը հասցնել փորձած էր, հին արատը սրբելու եւ նոր դիմումներուն ազդուութիւն մը տալու նպատակաւ կ'որոշուի յիշեալը ենթարկել տեւորի. տեւորը կը գործադրուի եւ հակառակ վրիպումին՝ կը թողու սակայն իր բարերար ազդեցութիւնը ջոջերի վերայ: Էտուար ուզելով օգտուիլ բարեպատեհ առիթէն, խորհուրդ կու տայ Ֆարհատին անմիջապէս ձեռնարկել դիմումների. Ֆարհատ չի համաձայներ ու այլեւս աւելորդ նկատելով էտուարի ներկայութիւնը, կը ստիպէ զինքը մեկնիլ իր գործելավայրը: Էտուար որ տակաւին ոչ մի դիւրութիւն եւ մանաւանդ պատճառ ալ չունէր մեկնելու, կը հակառակի. Ֆարհատ տեսնելով էտուարի ընդդիմադիր տրամադրութիւնը, Ոսկեհանքէն անոր իրաւասութիւնը բարոյապէս ջնջելու համար, կը թելադրէ Զոհրապին որպէսզի կազմակերպութեան բոլոր գոյքերը բռնի ուժով առնէ էտուարէն. եւ որովհետեւ յիշեալ գոյքերը ի պահ դրուած էին մշեցի Գետրոսի մօտ, Զոհրապ կը դիմէ անոր ու զինու սպառնալիքով կ'առնէ գոյքերը ու կը յանձնէ Ֆարհատին:

Այս ձախաւեր տնօրինութեան կը յաջորդէ էտուարի վտարման մասին պատրաստուած ամբաստանագիրը, որը կը ղրկուի Հուր–Երկաթ(5). իսկ տեղացի ընկերներին Վարդի միջոցաւ կը յայտարարուի բերանացի:

Ամբաստանագրի ամփոփումը.—

«Ոսկեհանքի կեդր. կոմիտէն նկատելով, որ Վիշապի մէջ Շահբազի տեւորիստների ձերբակալման պատճառ դարձած է էտուար, նկատելով որ տեղական խմբերը դժգոհ են իրմէ (Որոտ խ.ի տեղեկագրականը հիմ բռնելով) եւ մանաւանդ նկատելով որ հակընկերական ընթացք մը կը պահէ միշտ կեդրոնականին հանդէպ, որոշած է վտարել զինքը կեդրոնականի ընկերակցութենէն»:

(Ստորագրութիւն եւ կնիք)

Այս իրերայաջորդ տխուր եղելութիւններու հանդէպ՝ էտուար կ'որոշէ մեկնիլ, բայց 5–6 տարիների ընթացքին մէջ բոլոր ընկերական չրջանակների համար ալ լինելով վստահելի ընկեր մը, առժամապէս կը ստիպուի մնալ ու պղտորուած միտքերը հանդարտեցնել, չէզոք վիճակ մը պահելով հանդերձ:

Ֆարհատ կը հակառակի այս բանին եւս ու չրջանակական նամակով մը նոր պահանջ կը դնէ խմբերի վերայ, որ միայն եւ միայն Վարդի հետ յարաբերութիւն սահին: Որոտ խումբը, որ կանխաւ խզած էր իր յարաբերութիւնը յիշեալէն, կը մերժէ դարձեալ, ու իրենցմէ վստահելի ու լաւագոյնը ճանչցուած ընկերի վտարման պատճառներին իրազեկ դառնալու համար ընկերական ատեան մը կը պահանջէ կեդրոնականէն: կեդրոնականը կը մերժէ: Լեւոնեան(6) այս ժամանակները Ոսկեհանք եկած լինելով (ըստ ոմանց քննիչի պաշտօնով), կը ներկայանայ Որոտ խմբին քէ՛ իբր առժամապէս յարաբերութիւն սահող եւ քէ իբր հաշտարար միջնորդ, եւ երկու պաշտօնական հաւաքումներէ յետոյ մի որոշ եւ դրական փաստ չի գտներ էտուարը դատապարտելու. բայց մէս կողմէ չկրնալով Ֆարհատի կամքին հակառակ որոշում մը տալ, կը մեկնի Ոսկեհանքէն, առանց նուազագոյն մերձեցում մը կարենալ գոյացնելու լարուած ընկերականութեան միջեւ:

Ֆարհատ այլեւս վերջնականապէս համոզուած Որոտ խմբի անդառնալի անջատումին, Վարդի միջոցաւ ձեռք կ'առնէ Արիւն խումբը, ու անմիջապէս կը ձեռնարկէ չրջաբերականների ցրուումին. երկու օրուայ մէջ կը ցրուուին 72 չրջաբերականներ. կառավարութիւնը նկատելով այս նոր երեւոյթը կը կրկնապատկէ հսկողութիւնները. Արիւն խմբի ընկերները ինքնապաշտպանութեան համար զէնք կը պահանջեն կեդրոնականէ, կեդրոնականը կը մերժէ, չվստահելով հասարակ պատճառի մը համար(!!!) Քանկագին զէնքերը անոնց յանձնել: Այս պարագան ներքին դժգոհութիւն մը կ'առաջացնէ Արիւն խմբի մէջ, որ այլեւս ինք ալ կը դադրեցնէ յարաբերութիւնները կեդրոնականի հետ:

Ֆարհատ կը մնայ անօգնական. մնացեալ չրջաբերականները կ'ուղարկէ Դարդանէլ, ուրկէ Ֆրանսական փոստ միջոցաւ կը ղրկուին Ոսկեհանք՝ իրենց հացէներին: Շրջաբերականների ցրուումը կը լրանայ: Հերթը կու գայ դիմումներին. Վարդ առաջին առթիւ կը դիմէ Առաքնորդարան, ուր այն պահուն ներկայ կը լինի Գարեգինը: Առաքնորդը երկդիմի պատասխանով մը Վարդը կը ճամբէ, որուն անմիջապէս կը հետեւի Գարեգին՝ Մաքսուտի ընկերակցութեամբ, բայց չի յաջողիր բռնել: (Հոս արժէ յիշատակել Գարեգինի ու Մաքսուտի լրտեսութեան պարագաները. տեղիս ջոջերը գալեօզեանի հետ կը դիմեն առաջնորդին — չրջաբերականները ստանալէ յետոյ — ու անոր խորհրդով կառավարութեան կը յանձնեն իրենց ուղարկուած չրջաբերականները, եւ ոստիկանութեան ձեռքով կը ստիպեն Տէր Աբրահամի տղան Գարեգինը՝ յեղափոխականների հետքը գտնելու, ընկերակցութեամբ Բարթուղիմէոս եպիսկոպոսի եղբօրորդւոյն՝ Մաքսուտի, որ Զիլինկրոֆի ղէպքէն յետոյ Մուրատեան եպիսկոպոսի ներքին համաձայնութեամբ եկած էր Իզմիր՝ լրտեսի պաշտօնով, ըստ իր յայտարարութեան):

Մի քանի օրեր յետոյ Վարդ դարձեալ դիմումի դործով կարգ մը պաշտօնական գրութիւններով բեռնաւորուած Բոնովա արուարձանը մեկնած պահուն կը նշմարուի լրտես Գարեգինէ ու Մաքսուտէ, որոնք այս անգամ կը յաջողին զինքը բռնել ու յանձնել ոստիկանութեան:

Իրերի այս վիճակին մէջ կը սկսին նորանոր ձերբակալումներ, որի չարժառիթները բացատրելու համար հարկ է որ յետադարձ ակնարկով մը անդրադառնանք Զոհրապի գալատեան ու ստանձնած դերին պարագաներուն վրայ:

Ֆարհատի Ոսկեհանք հասնելէն յետոյ կեդր. կոմիտէի կողմէ Զոհրապ կը կանչուի տեւորիստի պաշտօնով. Զոհրապ կու գայ, բայց Ոսկեհանքի պարագանները փոխուած լինելով՝ Զոհրապի դերն ալ կը փոխուի. իրմէ կը պահանջուի փրուխականտիստի պաշտօնն ստանձնել, որի մէջ Թէեւ անճարակ, սակայն Ֆարհատի կամքը յարգելու համար կ'ընդունի ու կը սկսի իր գլուցած ու հասկցած եղանակով փրուխականտը: Չատկի երկրորդ օրը կը հանդիպի իր ծանօթներէն մշեցի Գետրոսին եւ Սափրիչ Օհաննէսին, որոնց հետ միասին կը գնայ գինետուն մի քիչ ժամանակ անցկացնելու. հոն կ'աւելնան հետզհետէ Խայըրըզը կարապետ եւ Գոյաճի Մատուր: Խմիչքը կը սկսի, գաւաթները կը փոխանակուին մէկդմէկ, մինչեւ Զոհրապ գլուխը կորցրած կը հանէ ծոցէն իր յեղափոխականի տոքիւմանները (Թէ ինչո՞ւ՝ չդիտենք). այս բանը նկատելով Խայըրըզը կարապետ յաջորդ օրը անմիջապէս կ'իմացնէ ոստիկանութեան. ոստիկանութիւնը՝ չգրտնելով Զոհրապը, կը ձերբակալէ իր ընկերները՝ պահանջելով որ Զոհրապի տեղը ցոյց տան. Զոհրապ կը լսէ իրողութիւնը ու իսկոյն կը փախչի Ոսկեհանքէն:

Այս պարագաներու մէջ հետզհետէ կը ծանրանայ Ոսկեհանքի վիճակը: Որոտ խումբը, տեսնելով այս բոլորը, անմիջական գործման մը գտնելու խորհրդով կը դիմէ էտուարին, ու կը պահանջէ իր օժանդակութիւնը: Էտուար բոլոր ապագայ պատասխանատուութեանց մասին Որոտ խմբէն ազնիւ խօսք առնելէ յետոյ, կը սկսի գործի: Կ'որոշուի Մաքսուտը տեւորի ենթարկել. տեւորը կը գործադրուի ամենայն յաջողութեամբ, տեւորիստներն ալ ապահով կը պահուին:

Կառավարութեան գայրոյքը կատաղութեան կը հասնի ի տես յեղափոխականների յաջողութեան: Հրապարակը կը լեցուի յայտնի ու գաղտնի ոստիկաններով: Վտանգը կը հասնի մինչեւ ընկերական չրջանակը, մանաւանդ երբ Գարեգին կառավարութեան պահակը ի՛նք լրացնելու միտումով բան գործ կ'ընէ կըրկնապատկել իր ոյժերը, հրապարակային սպառնալիքներ ալ տեղալով յեղափոխականների դլխին: Որոտ խումբը ասոր նկատմամբ եւս անտարբեր չի մնար. կ'որոշէ Գարեգինը եւս տեւորի ենթարկել. այս անգամ եւս յաղթանակը կը մնայ յեղափոխականների կողմը, օր ցերեկով կը սպանուի Գարեգին եւ տեւորիստները ազատ կը մնան: Ճիշդ նոյն օրուայ նախորդ գիշերը դժբախտաբար պատահականօրէն կը ձերբակալուի էտուար իր տան դրան առջեւ, անտեղեակ մըն նալով վերջին տեւորի գործադրուած լինելուն մասին:

Էտուարի ձերբակալումէն գրեթէ մի ամիս յետոյ — Ֆարհատի պահանջով — կու գայ Ազիզոֆ, 1–2 չաբաթ անցած՝ կը հասնի Մարզար, որի դուրս բերուելու մասին ուշ տեղեկութիւն տրուած լինելով տեղացի ընկերներին՝ առանձին դուրս կ'ելլէ ու անմիջապէս կը ձերբակալուի: Մարզարէն յետոյ կու գայ Մինաս, որը տեղացիների միջոցներով ազատ կ'ելլէ:

Այս անցուդարձի պարագաներէն յետոյ տեղական խմբերը միահամուռ ուժով կ'որոշեն դիմումի ձեռ-

նարկել եւ, իրենց յարաբերութիւնը կեդրոնականի հետ խզուած լինելուն, նամակով կը դիմեն Աբեւմա. Բիւրոյին, որպէսզի Բիւրոն պէտք եղած վաւերականութիւնը ու միջոցները տայ իրենց: Բիւրոն իր պատասխանով ի համաձայնութիւն կը հրաւիրէ տեղական խմբերը կեդրոնականի հետ, խմբերը չեն ընդունիր ու նորէն կը դիմեն Բիւրոյին: Բիւրոն այս անգամ եւս կը բացատրէ խմբերի պահանջին եւ կը յայտարարէ, թէ «թէ տեղացի ընկերները չուզեն համաձայնիլ Ֆարհատի հետ, Բիւրոն ստիպուած Ոսկեհանքը պիտի փակէ յեղափոխութեան առջեւ». այսպիսով Բիւրոյի յարաբերութիւնն ալ կը դադրի տեղացի ընկերների հետ:

Շատ չանցած Ֆարհատի կարգադրութեամբ, Ազիզոֆի ձեռքով, անյարմար վայրի մը մէջ տեւորի կ'ենթարկուի Մաաթէոս Գալեօզ. ապանութիւնը թէեւ յաջող կ'անցնի, բայց Ազիզոֆ չկարենալով փախչիլ, կը ձերբակալուի ու անմիջապէս կը խոստովանի իր կատարած ապանութիւնը Ֆարհատի թելադրութեամբ ըրած լինելը: Ոստիկանութիւնը Ազիզոֆէն կ'իմանայ մինչեւ իսկ Ֆարհատի բնակած տունը, ու նոյն գիշերուայ լուսադէմին յարձակելով Ֆարհատի տան վրայ՝ կը ձերբակալէ զայն եւս Մինասի հետ, որ այդ գիշեր պատահմամբ Ֆարհատի տունը կը գտնուէր:

Ֆարհատի ձերբակալուելէն յետոյ կեդրոնականը այլեւս ջնջուած, տեղական ընկերները կը խորհին կապուիլ ուղէ Մարմնի. փոխադարձաբար հետզհետէ մերձեցում մը գոյացնելով Լեռնավայրի Գատ. Մարմնի հետ, կը սկսին յարաբերութեան՝ պահանջելով մխաժամանակ, որ նոր ուժեր ղրկեն Ոսկեհանք. Գատ. Մարմինը կը փորձէ նախ Մարքինը եւ ապա Տիգրան Օհաննէսը ղրկել, որոնց երկուքն ալ կասկածուած լինելնուն՝ անյարմար կը նկատուին:

Ճետ այսու սկսուած լինելով արտասահմանեան դիմումը, Գատ. Մարմինը նամակով մը կ'ազդարարէ պատրաստ լինել (տեղացի ընկերներին) Ոսկեհանքի ջնջերէն Մերկեր Մերկերեանը տեւորի ենթարկելու, որը հետեւելով իր նմանների օրինակին, չատ վատ վերթերուել է դիմումի առթիւ: Անհրաժեշտ միջոցները ձեռք կ'առնուին, սակայն երկրորդ նամակով մը կ'ազդարարուի եւս կենալ այդ որոշումէն. տեղացի ընկերները չհամակնալով այս հակառակ որոշման նպատակը՝ բացատրութիւն կը պահանջեն Գատ. Մարմինէն, բայց ուէ պատասխան չի տրուիր իրենց. այս անգամ տեղացի ընկերները կ'որոշեն տեւորի ենթարկել Ֆաթրեան կարապետ եւ Գոյամի Մատուրը, նախ դիմումները վարկը բարձր պահելու եւ ապա՝ երկու վնասակար անձ մէջտեղէն վերցնելու նպատակով: Այս մասին կանխաւ համաձայնած լինելով Գատ. Մարմնի հետ, տեւորը կը կատարուի ամենայն յաջողութեամբ, բայց տեւորիստները մի քանի օր պահուելէ յետոյ նաեւ փոխադրուած պահուն, մակդիկովարի մանութեամբ կը չրջապատուին ոստիկաններէն. կռիւը կը սկսի. ոստիկաններէն մին կը սպաննուի, որմէ յետոյ տեւորիստներէն մին կը դիմէ ինքնասպանութեան, իսկ միւսը այլեւս անկարող լինելով փախչիլ, կը ձերբակալուի:

Ընկերների աստիճանական նուազումով՝ Ոսկեհանքի չրջանը կը սկսի տակաւ առ տակաւ տկարանալ, մանաւանդ Նիւթական անանկութիւնը աւելի քան երբեք կը չեչտուի. ընկերները կը խորհին վերստին դիմումի ձեռնարկել Հուր–երկաթի մէջ: Դիմումը կը սկսի, ոմանք անտրտունջ կը վճարեն, իսկ ոմանք — մեծամասնութիւնը — որոնք կանխաւ գիտակցութիւն ունէին կազմակերպութեան ներքին երկպառակութիւններուն, վաւերականութիւն կը պահանջեն. ընկերները այս մասին կը գրեն Գատ. Մարմնին, որը կ'ուղարկէ երկու ամիս միայն գործածելի վկայական մը. ընկերները կը բողոքեն այս կարգադրութեան դէմ ու պատուիրակի ջարտ մը կը պահանջեն, որին ի փոխարէն կ'ուղարկուի նոր վկայական մը՝ մինչեւ 1903 Դեկտ. 31 գործածելի: Մինչ այս մինչ այն՝ ժամանակը կը սահի, դիմումն ալ ապաստած արդիւնքի 1/3ը միայն կու տայ, եւ որով հազիւ կարելի կը լինի բանտարկեալ ընկերների պէտքը ու տեղական ծախսերը առժամապէս հոգալ:

Ապա տեղացի ընկերները վերստին կը դիմեն Գատ. Մարմնին՝ նոր ընկեր պահանջելով: Գատ. Մարմինը 903 Դեկտեմբերին կ'ուղարկէ Վ. Էտկարը, որը իր հետ առնելով մաս մը տեղացի ընկերներէն եւ Վիչապի ընկերներէն Անդրանիկը, Գատ. Մարմնի տնօրինութեան համեմատ՝ կը կազմակերպէ Ոսկեհանքի կեդր. կոմիտէի առժամեայ գործադիր վարչութիւնը, ցնոր տնօրինութիւն:

ՈՍԿԵՀԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՑ ՎԻՃԱԿԸ

Ոսկեհանքի չրջանը ներկայ վիճակի մէջ ունի ընդամէնը եօթը խումբեր, որոնք կը գտնուին հետեւեալ վայրերու մէջ.—

Իզմիր	*4 խումբ*
Հուր – երկաթ	*2 խումբ*
Նոր – Գիւղ	*1 խումբ*

Ի բաց առեալ այս խումբերէն մէն մի կէտի վրայ կան եւ բաւական թուով համակիրներ, զորս տեղական արդի մարմինը մօտիկ ապագային պիտի աչխատի կազմակերպութեան դրօշին տակ առնել:

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԳԱՀԱՆՋՆԵՐ

Ոսկեհանքի 1898–1903 տեղեկագիրը, որ բացի տեղական մարմիններու հնդամեայ ընդհանուր գործունէութեան պատկերացումէն, ներքին երկպառակութիւններու ու անոնցմէ առաջ եկած տխուր հետեւանքներու մանրամասները պիտի ներկայացնէ Ընդհ. Ժողովիդ, արդի առժամեայ Մարմնի կողմէ հարկ դատուած է նկարագրել մասնաւորապէս երկու հիմնական պատճառի համար, որպէսզի անգամ մը եւս չկրկնուին այնպիսի տնօրինութիւններ, որոնք ոչ մի կերպ համապատասխան չեղան անցեալում՝ երկրի ընկերական թէ քաղաքական պահանջներին հետ:

Անչուշտ հասկանալի է, որ երկու հիմնական պատճառներ ըսելով, կ'ուզենք մատնանչել՝ I. Ոսկեհանքի կեդրոնական կոմիտէն, II. Լեռնավայրի Գատ. Մարմինը, որի հետ կապուած է Ոսկեհանքի չրջանը(7):

Առաջինը գտնելով հանդերձ երկրին մէջ, չուզեց կամ աւելի ճիշդ ասած չկարողացաւ ուղղութիւն մը տալ իր ընդհ. քայլերուն, եւ փոխանակ տեղական պատրաստ ուժերի հետ համերաչխորէն գործելու, աւելի ընդարձակ տեղ տուաւ տիրական գաղափարին, այլապէս իր եսին: կառավարութեան միջամտութիւնը (մատնիչների ձեռքով) հարուած հարուածի հասցնելով յաղողեցաւ վերջապէս ջլատել մեր ոյժերը, — ուժեր՝ որոնք համաձայնութեամբ թերեւս հրաչքներ յաղողէին գործել այն յուսատու եւ խաղաղ ժամանակների մէջ:

Խօսելով Գատ. Մարմնի մասին, մենք բացարձակապէս ապարդիւն եւ նոյն իսկ ապօրինի կը գտնենք, որ ուէչ չրջանի Գատ. Մարմինը ազատ միջավայրի մը մէջ նստելով վարել փորձուի իրեն կապուած չրջանը, առանց ի մօտուստ կարենալ ըմբռնելու երկրի յարաբերուաւորութիւնը, ու ուէչ ձեռնարկի հանդէպ առաջ եկած հարիւրաւոր խոչընդոտ–անակնկալները (որոնց դիմագրաւելու ծանր հարկը ու այժմէութիւնը — նիւթապէս թէ բարոյապէս — կը պահանջեն, որ միեւնոյն կէտին վրայ գտնուի չրջանի մը Գատ. Մարմինը):

Արդ՝ մենք մանրամասնօրէն ուսումնասիրած լինելով չրջանին մէջ անցեալում գործուած սխալները իրենց յարակից պատճառներով, յօգուտ եւ ի բարեւքումն Ոսկեհանքի ապագային, կը պահանջենք:

I. *Որ տեղական արդի մարմնոյն տրուի կատարեալ իրաւասութիւն վարելու Ոսկեհանքի յեղափոխական բոլոր գործառնութիւնները, — իր բացարձակ պատասխանատուութեան տակ — հաչտեցնելով զայն չրջանին ներքին թէ արտաքին պայմաններին հետ եւ կապելով ընդհանուր յեղափոխական քայլին:*

II. *Ոսկեհանքի հանպանակութենէն գոյացած գումարին կէսը ընդհ. տրամադրել տեղական մարմնին, նախ իր գոյութիւնը, եւ ապա իր ձեռնարկների ակզբնաքայլը ապահովելու համար, ըստ կարելիութեան:*

III. *Առաջիկային նոր ոյժերու յաւելման հարկը ներկայացած պահուն, ուէչ ընկեր չուղարկել Ոսկեհանք, եթէ կանխաւ վերջնական համաձայնութիւն չէ կայացել նորեկի եւ տեղական Մարմնի մէջ:*

Հակառակ վերոնչանակեալ երեք կենսական պայմաններին, դժուարին, գուցէ եւ անկարելի պիտի լինէր մեզ՝ չարունակել տեղիս յեղ. գործառնութիւնները, կառավարուելով վերստին այս կամ այն մարմնի փափաքին համաձայն, որպիսիք անցեալին մէջ ինչպէս տեսանք, անկարող ըմբռնելու երկրի վիճակը, բացարձակապէս անգիտակ իրենց պարտականութեանց փափկութեան, սխալէ սխալ առաջնորդելով տարին հացցուցին քայքայման եզրը, հազար ու մի դժուարութիւններով ու դուրգուրանօք պատրաստուած Ոսկեհանքի կազմակերպութիւնը:

Թերեւս մի քիչ խիստ են մեր դիտողութիւնները, բայց չպիտի ցաւինք այդ մասին, առաջնորդուելով խղճի ու պարտաւորութեան ձայնին եւ որի առաջ ուխտել ենք մեր կարողութեան ներած չափով ծառայել ազգային գործին, նոյնիսկ իբր ամենէն յեղափոխականներ, եթէ զլացուին մեզ մեր իրաւացի պահանջները, դիմ կը յանձնենք Ընդհ. Ժողովիդ ուշադրութեան:

ՆՊԱՏԱԿ ՈՍԿԵՀԱՆՔԻ

Ոսկեհանքի տեղական արդի մարմինը, ուսումնասիրելով տեղիս ապագային ունենալիք օգտակարութիւնները մեր յեղափոխական գործին, համաձայն ու նպատակ ընտրած է՝ I. Ճուտական, II. Դրամական, III. Ճարտարական օժանդակութիւններ, բացարձակապէս իրեն վերապահելով գործելու եւ միջոցների տեսակներու ընտրութեան իրաւունքը, հիմնուելով այն փաստի վերայ, թէ Ընդհ. Ժողովոյ մէջ որոշուած եւ ընդունուած որեւէ ձեւ կամ միջոց, ապագայի մէջ նոր հանգամանքների առաջ կրնայ արգելքներ հանդիպիլ եւ որի մասին բարձրագոյն մարմնի հետ նորանոր բանակցութեան մտնել, կարենալ հակացնելու համար արդէն ընդունուած միջոցի անգործադրելիութիւնը, ի զուր ծամանակ պիտի խլէ մեզմէ, որը անփոխարինելի կորուստ մ'է գործի համար:

Հայ Ճեղափոխական Դաշնակցութեան
Ոսկեհանքի Կեդրոնական Կոմիտէի
Առժամեայ Գործադիր Վարչութիւն

ՀՐԱՉ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՍՈՒՐԷՆ

ՎԱՐԳԵՍ Վ. ԷՏԿԱՐ(8)

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՍԿԵՀԱՆՔԻ ՀՆԳԱՄԵԱՅ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

902 — 903 պատահած ներքին երկպառակութիւններ մասին Ոսկեհանքի ներկայ տեղեկագրով տրուած բացատրութիւնները մխակոմանի չեն.

Ա.— Անոր համար, որ Ոսկեհանքի տեղեկագրի կազմութեան մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները հաւաքուած են ո՛չ թէ Որոտ խմբի ընկերներէն (Որոտը որչափ որ յիշատակուած է խմբի անունով, սակայն անիկա եղել է ենթակոմիտէ) որը արդէն գոյութիւն չունի, այլ՝ կազմակերպութեան պատկանող հին ընկերներէ (Արիւն խումբ եւ մշեցիներ) որոնք ժամանակին պործակցած են աւելի Ֆարհատին՝ քան Որոտ խմբին:

Բ.— Անոր համար, որ եթէ Ոսկեհանքի ընկերները կուսակցապէս լինէին, ատոր ապացոյցը պիտի ըլլար էտուարդի հետ ունեցած հինգամեայ յարաբերական շրջանի մէջ:

Գ.— Անոր համար, որ էտուարդ–Ֆարհատի միջեւ ծագած անհամաձայնութեանց մէջ չկայ մի այնպիսի կարեւոր պատճառ, որի հետեւանքով Ֆարհատ իրաւունք համարէր վտարել էտուարդը, առանց նոյնիսկ Աբեւմտ. Բիւրոյի կանխաւ համաձայնութեան:

Դ.— Անոր համար, որ էտուարդի անպայման վտարումը յայտարարող պաշտօնական ամբաստանագրի պատճառած աղմուկը մի անգամ ընդ միշտ խեղդելու, ու յետագայ չարեաց առաջքն առնելու համար, Որոտի կողմէ պահանջուած ընկերական առեանը — որ իրենց տարբական իրաւունքն էր — անպայման կերպով մերժուած է Ֆարհատի կողմէ: (Ատ իրր ծանօթութիւն հարկ է յիշել թէ՝ ճիշդ այդ նպատակաւ Աբեւմտ. Բիւրոյի կողմէ ուղարկուած էր ընկեր Լեւոնեան(6), որը՝ Ոսկեհանք հասնելով, փոխանակ անմիջական միջոցներ դիմելու, մի տասն ու հինգ օր Ֆարհատի մօտ անցընելէ յետոյ, պատահարար կը հանդիպի էտուարդի, որը՝ կը յիշեցնէ իրեն ինչ պաշտօնով եկած լինելը. անկէ ետք ընկեր Լեւոնեան պաշտօնապէս երբար տեսակցութիւն կ'ունենայ Որոտ խմբի հետ, որոնց իրր բաւարարութիւն, կ'առաջարկէ հրաժարիլ ընկերական առեանի պահանջէն ու հնազանդիլ Ֆարհատի:)

Ե.— Անոր համար, որ Որոտի միջոցաւ կատարուած տեղորները (գործադրողների) փոխատեան բացարձակ ալրելէ ետք եղած է հանդիսանալ Ֆարհատ, մշեցիներէ հաւաքած ճանապարհածախսի դրամը դրաւելով:

Երկպատակութիւնների այս ամենախոշոր պատճառները կը բերեն մեզ այն եզրակացութեան, որ խմբական կամ խմբապետական ընկերներուն կողմէ տեսնուած թերութիւնները չի կարելի համեմատել այն սխալներուն հետ, զորս գործուած են Ֆարհատի կողմէ, որը՝ ներկայացնելով վարչէ եւ պատասխանատու մարմնի մի անդամը, պարբեր վարչական չրջհայեացութեամբ չարչքը իր ծաղման մէջ խափանել, քան մրցման ելլել աւելի ստորադաս ընկերներուն հետ, որոնք գուցէ իր չափ գիտակցութիւն չունէին, չատ մը տեսակէտներով:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԵՐԿԱՑ ԳԱՀԱՆԱՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ոսկեհանքի մարմնոյն իր գործերուն մէջ անկախ լինելու տրամադրութիւնը առաջ եկած է Ա. անցեալ դէպքերի տխուր ազդեցութենէն. Բ. կեդր. Կոմիտէի Գործ. Վարչութեան Թոյլատրած աւելի լայն իրաւասական հանգամանքէն եւ Գ. Դաշնակցութեան կողմէ արդէն ընդունուած ապակեդրոնացման սկզբունքէն: Իսկ այդ իրաւասութիւնները խնդրելով Ընդհ. Ժողովէն, նա նպատակ ունեցած չէ բնաւ՝ բովանդակ Դաշնակցութենէն անկախ լինել, որովհետեւ իր ըմբռնումով յեղափոխութիւն ըսելով, դաշնակցական յեղափոխութիւն կը հասկնայ եւ այլ կերպով ալ պատճառ չունի հասկանալու, քանի որ ներկայիս Դաշնակցութիւնն է միայն յեղափոխական կոչման բարձրութեան վրայ եւ որին արիւնով կապուած է Ոսկեհանք, զոհաբերելով բաւական լաւ ուժեր անցեալի մէջ:

Գալով դրամականին, Ոսկեհանքի մարմինը յուսալով թէ կը տրուի իրեն կարեւոր ձեռնարկներու իրագործման արտօնութիւնը Ընդհ. Ժողովոյ կողմէ, համարձակած է խնդրել Ոսկեհանքի դիմումներէն գոյացած գումարին կէսը, որի ամենանուազ մասէն պիտի օգտուէր ապրելու տեսակէտով, (ինչ որ արդէն ընդունուած օրէնք մ'է ամէն չրջանի համար), մնացեալ մեծ մասը յատկացնելով գործին:

Նկատի առնելով նոր ընկերի մը մուտքի մասին — ինչ պաշտօնով որ ալ ըլլայ — մեր կանխաւ համաձայնութեան առաջարկը, դա՝ արդէն Դաշնակցութեան հիմնական սկզբունքներէն մին է. եւ մենք երբեք խոչընդոտ չպիտի հանդիսանանք այն եկուորին, որ բռնորէն չի ձգտիր խեղդելու մեր տեղացիական իրաւունքը. մանաւանդ որ առանց փոխադարձ կատարեալ համաձայնութեան ճամբայ ելլող ընկերներ չատ քիչ անգամ կը յաջողին ըստ արժանւոյն գործ մը գլուխ բերել:

Ոսկեհանք իր ընդունած ցուցական, դրամական եւ յարաբերական օժանդակութեան նպատակի մասին կատարեալ անկախութիւն պահանջելով, երբեք նպատակ ունեցած չէ չճանչնալ Դաշն. Գերագոյն Մարմնոյ իրաւասութիւնը, այլ նկատի առնելով երկրի յարաբերական վիճակը՝ ուզած է նաեւ այդ արտօնութիւնը, որովհետեւ եթէ ժամանակի պահանջին հետ չհաւասարակշռէ իր քայլերը, գործը սրդիւնաւէտ վախճան չ'ունենար:

Խօսելով տեղեկագրի խիստ ոճի ու անկախ գործելու սպառնալիքի մասին, դա ալ արդիւնք է, Ա. այն յոռետեսութեան որպիսին թէեւ աստիճանաբար բայց խոր արմատ ձգած է ոսկեհանքցիների մէջ անցեալ դէպքերի ու անոնց յարակից մանր–մունր պատահարների պատճառաւ, եւ Բ. այն տագնապութեան, որով չէին կարողացել կշռել յարգանքի աստիճանը Ընդհ. Ժողովոյ հանդէպ: Իսկ վերջին պահուն ընկեր մը՝ դիտուղարկելով Ընդհ. Ժողովոյ կողմէ իրենց մասին ըրուած դատապարտութեան մեղմացումը խնդրելէն, ամենապարզ ապացոյցն է Դաշնակցութենէ երբեւիցէ բաժանուելու տրամադիր չլինելուն, — ինչ որ չպիտի ընէին եթէ վճռած լինէին բաժանուել:

Արդ այս բացատրութիւնները ներկայացնելով Գատաւոր Գ. Ընդհ. Ժողովոյդ իմ ընկերների կողմէ (որոնք ինձ 904, 12 Մարտ, 24 Թուահամար վկայագրով կատարեալ իրաւասութիւն էին տուել ներկայանալ Գատաւոր Ընդհ. Ժողովոյդ եւ ճչգրիտ բացատրութեամբ բանալ իր տեղեկագրի պատճառած քիւրմացութիւնները), զարժանն տնօրինել կը խընդրեմ:

Ծարդանօք

Վ. ԷՏԿԱՐ

904, 16/29 Մարտ, Սոֆիա

---

(1) Էտուար կամ Էդվարդ, Իմմիրի գործիչներէն՝ Սմբատ Գոյաճեանը (այլ ծածկանունով՝ Սիսակ): Տեսնել Նիւթերու Ա. հատորին մէջ՝ Աշոտ Մարթինի թղթածրարը, «Կարգ մը ճշդումներ» բաժինը՝ էջ 290 եւ ապացուցներու ցուցակը՝ էջ 294:

(2) Վարդ–Մանուշակ (ծակոր Աբրահամեան), Ամերիկայէն Իմմիր եկած գործիչ: Տեսնել Ա. հտր., ցուցակ ապացուցներու՝ էջ 293:

(3) Ֆարհատ եւ Սեպուհ՝ Հրաչի (Հայկ Թիրեաճեան, Գամբայի Հրաչը) ծածկանուններն են: Տեսնել Ա. հտր., էջ 290–291 եւ ցուցակ ապացուցներու՝ էջ 295:

(4) Նախ գրուած է «Մարթինի Ոսկեհանք գտնուած ժամանակ», ինչ որ թերեւս աւելի տրամաբանական է. ապա՝ Մարթինի անունին վրայ գիծ քաշուած եւ, այլ ձեռագրով մը, աւելցուած է՝ «էտուարի»:

(5) Մանիսայի կուսակցական տեղամասը:

(6) Աշոտ–Երկաթ (Արմենակ Ս. Լեւոնեան):

(7) Գ. Ընդհ. Ժողովի արձանագրութիւններէն կը տեղեկանանք, որ նախապէս Լեռնավայրի Գատախաւսատու Մարմնին կապուած Ոսկեհանքի շրջանը Ժողովի որոշումով այնուհետեւ կապուելու Ցորքնտիր Ցուցական Մարմնին՝ որ կոչուած էր կազմակերպելու եւ ղեկավարելու Գոլոշ եւ Իմմիրի յեղափոխական ընդյատակեայ աշխատանքները:

(8) Անունները համար՝ տեսնել Ա. հատորի անձնանունները ցուցակը եւ «Կարգ մը ճշդումներ» բաժինը (էջ 290–291): Վ. Էտկարը (Կարապետ Այվազեան) Ընդհ. Ժողովին յանձնելով բացատրութիւններ տալու համար Մարտին Իմմիրէն Սոֆիա հասնող «մասնաւոր պատգամաւորն» է, մինչ Ընդհ. Ժողովին մէջ Ոսկեհանքը կը ներկայացնէր Վարդ–Գատրիկը): Այս մասին տեսնել նաեւ Ա. հատորի էջ 290ի ծանօթագրութիւնը:

Գ.— ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳԱԼՓԱՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ

1898 — 1904

Գալքանեան չրջանի դաշնակցական կազմակերպութիւնը չատ տկար եղած է 1898ի Ընդհ. Ժողովէն յետոյ եւ հետզհետէ միայն կրցած է ծաւալիլ ու զօրանալ եւ հասնիլ ներկայ վիճակին, որ նախկին տկարութեան հետ համեմատած՝ թէեւ զօրաւոր կրնայ համարուիլ, սակայն դեռ չատ հնարաւորութիւն կայ աւելի զօրացնելու:

1898ի Ընդհ. Ժողովէն յետոյ երեք Կ. Կոմիտէներ յաջորդած են իրարու: Առաջինը կազմուած է 1897 Սեպտ. 1ին եւ դադրած է գործելէ 1899 Մարտ 6ին:

Այս Կ. Կոմիտէի հրաժարումէն յետոյ 6–7 ամիս գործերը բոլորովին անխնամ մնացած են եւ եղած փոքրիկ ու տկար կազմակերպութիւնն ալ գրեթէ բոլորովին ջնջուած է, որովհետեւ այս միջոցին դաշնակցական գործիչներու պակասը, կատորածներու հակազդեցութիւնը, հակայեղափոխական պրոպականտան, մութենականներու յիմար քարոզները ընդհանրապէս, իսկ գործակալ զէնքերու խնդրին երեւան գալը մասնաւորապէս՝ մնասած են Գալքանեան չրջանի կազմակերպութեան վարկին:

Ռոստոմ յարմար առեներին, նոյնիսկ քիչ մը ուշ եկաւ Գուլկարիա: Բիւրոյի խորհրդով՝ Ֆիլիպէի կոմիտէն ստանձնեց Առժամանակեայ Կեդր. Կոմիտէի դերը. Մանաւանդ Ռոստոմի ընկերակցութիւնը իրեն ուժ մը եւ գրաւական մըն էր:

Կազմակերպական որեւէ գործ յաջողցնելու համար նախ պէտք էր ցրուած ընկերները հաւաքել, Գուլկարի խնդրին առթիւ չարամտօրէն հրապարակը աղմուկով եւ ամէն տեսակ սմբատատանութիւններով լեցնող հակառակորդներու յառաջացուցած չփոթութիւնը դարմանել: Ռոստոմ երկու անգամ չրջեցաւ Գուլկարիոյ հայաչատ քաղաքները, նախկին ընկերները հաւաքեց, նոր ընկերներ ճարեց եւ ամէն տեղ քիչ չատ ուժ գոյացուց, որպէսզի ամէն տեղի մէջ մչտական յարձակումներու դէմ տեւական ընդդիմութիւն ցոյց տուող եւ կազմակերպութիւնը զօրացնելու աչխատող ընկերներ ունենանք:

Ռոստոմ Գուլկարի զէնքերու խնդիրը քննեց գրեթէ հրապարակու. ու թէեւ յանցաւորներու համար ըրուած պատիժը հնարաւոր չեղաւ չուտով գործադրել, բայց քննութեան ձեւը արդէն ապահովութիւն կը ներչնչէր ժխմանին համար. այդ պատճառաւ զայթակղիչներէ չատեր զգուշացած գտան եւ հակառակորդներու յարձակումները իրենց ազդեցութիւնը կորուսին:

Հարկ էր կեդր. Կոմիտէի քաղաքի կազմը զօրացնել

ուրիշ տեղերու օրինակ ու խթան ըլլալու համար: Այդ նպատակաւ չարք մը օգտակար ձեռնարկներով, հիմնարկութիւններով, ժողովուրդը մեզ մօտեցնելու և սիրաշահելու աշխատեցայ:

Այսպէս նախ արքունեան խառն կամ զուտ դաշնակցական բազմաթիւ լսարաններ, օրիորդաց, տիկնանց եւ երիտասարդներու համար առանձին լսարաններ, յետոյ կազմուեցան երգեցիկ ու թատերասէր երկսեռ խումբերը եւ հետզհետէ զինավարժական–մարմնամարզական խումբերը, առանց հաշուելու զուտ յեղափոխական 3–4 օժանդակ խումբերը՝ որոնք նոյնպէս այդ ժամանակ կազմուեցան: Այս եղանակաւ քաղաքի գրեթէ բոլոր երիտասարդ ու տարամարդելի ուժերը գրաւուեցան եւ չատ չանցած՝ բոլորը դաշնակցական դարձան:

Տիկին եւ Տիար Զօրեանց(1) հաստատած էին փոքրիկ տղոց մանկապարտէզ մը և չափահաս օրիորդներու համար դասընթացք մը: Շատ չանցած տեղական հասարակութեան եւ դաշնակցական ընկերներու մէջ այն տեսակ պահանջներ ստեղծուեցան՝ որ անհրաժեշտ եղաւ այդ հաստատութիւնը կանոնաւոր ուսումնարանի մը վերածել: Մենք ունեցանք ուրիմն վարժարան մը, որ մեզի հետ կապեց բազմաթիւ ընտանիքներ, չհեղուց բազմաթիւ համակիրներ եւ ծառայեց մեր ազդեցութիւնը զօրացնելու, ինչպէս նաեւ եղաւ կեդրոնատեղի բոլոր դաշնակցական խումբերու հաւաքումներուն եւ վարժութեանց:

Ֆիլիպէի կազմի զօրանալը ազդեց ուրիշ տեղերու վրայ եւս. բայց ամենէն աւելի՝ ընկեր Թոստոմի չնորհիւ Առժամանակեայ Կեդր. Կոմիտէի մակեդոնական կազմակերպութեան հետ սերտ բարեկամական յարաբերութիւնը նպաստեց ամբողջ չրջանի մէջ Դաշնակցութեան վարկին ու ազդեցութիւնը բարձրացնելու:

Մակեդոնացոց հետ մեր բարեկամութիւնը պաշտօնական անձերու տեսակցութեան մէջ չէր ամփոփուեր, այլ կ'արտայայտուէր երկու բարեկամ կազմակերպութեանց միասին ըրած ձեռնարկներով, հանդէսներով ու նոյնիսկ Թուրքիոյ մէջ յեղափոխական կեանքի գործով: Այդ բոլորի կեդրոնը Ֆիլիպէն էր, ուր երկու ազգերու մեռած յեղափոխական ընկերներու համար երկու կազմակերպութեանց հաւասար մասնակցութեամբ հոգեհանգիստներ եղան, սգահանդէսներ տրուեցան, լսարաններ, հանդէսներ եղան: Զուտ հայկական հանդէսներու իսկ պուլկարները ոչ միայն բանախօսներով կը մասնակցէին, այլ նոյնիսկ իրենց երգեցիկ խումբերու սորված հայերէն երգերով մեր հանդէսներու փայլը կ'աւելցնէին: Անմոռանալի են ի միջի այլոց հայ եւ պուլկար ընդհ. յեղափոխական նահատակներու համար եղած հոգեհանգիստն ու սգահանդէսը, Pro Armeniaի օգտին կատարուած հանդէսը եւ մանաւանդ Էսքիւնէի մօտ կուռի մէջ ինկող եւ քաղաքը կախաղան բարձրացող(2) կէս առ կէս հայ եւ պուլկար ընկերներու յիշատակին եղած հոգեհանգիստը եւ ժողովրդական ահագին ցոյցը, որ ամբողջ քաղաքն տակն ու վրայ ըրաւ, այնպէս որ Թուրք հիւպատոսը ոստիկանութեան պաշտպանութեամբ միայն կրցաւ ծայրայեղութիւններէ ազատիլ:

Այս բոլորը կուսակցական տեսակէտով մեծ օգուտ ունեցան. ամբողջ Պուլկարիոյ մէջ Դաշնակցութեան վարկն ու ազդեցութիւնը բարձրացուցին. իսկ հայ հասարակութեան չահեցուցին զինքը հիւրասիրող ժողովուրդի ընդհանուր համակրութիւնը, այնպէս որ պուլկար եւ հայ չատ բարեկամացան իրարու հետ: Մեր ուշնեւոր եւ ամենէն աւելի պահպանողական տարրն անգամ գոհ էր այդ արդիւնքէն եւ Դաշնակցութեան համակիր կ'երեւէր, մանաւանդ այն տեղ երբ Սարաֆովի կոմիտէն ամէն ազգէ բռնի հանգանակութիւն կ'ընէր եւ մեր հայերը Դաշնակցութեան միջամտութեան շնորհիւ ազատեցան ծանր տուրքերէ ու խստութիւններէ:

Առժամանակեայ խիստ օգտակար գործերէն մէկն ալ եղաւ զինավարժական ու մարմնամարզական խումբերու հաստատումը: Գ. Թոստոմ կրցաւ Մակ. կազմակերպութեան պատկանող քանի մը սպաներ համոզել որպէսզի մարմնամարզական ընկերութիւններու քով զինավարժական կամ նշանառութեան խումբեր ալ կազմուին: Գործը յաջողեցաւ եւ հայերը, որ մինչեւ այն տեղն իրենց վարժութիւնները գաղտնի կ'ընէին, կըրցան ազատ եւ սպաներու առաջնորդութեամբ արդիւնաւորապէս կատարել: Ֆիլիպէէն տարածուելով՝ զինավարժական խումբեր կազմուեցան Պուլկարիոյ գրեթէ բոլոր քաղաքներու մէջ եւ ամէն տեղ փափաքող հայերը անխտիր մասնակցեցան: Այդ վարժութիւնները չարունակուեցան մինչեւ որ կառավարութիւնը արգիլեց: Քանի մը քաղաքներու մէջ հայերը գաղտնի կը չարունակեն իրենց վարժութիւնները: Այս վարժութիւնները բայի տեղական կազմակերպութեան տուած օգուտէն, երկրի ալ օգուտ բերին կուռոդներ պատրաստելով: Մեր չրջանէն տասնի մօտ երկիր մտնող ընկերներ՝ բոլորն ալ նշանառութեան վարժութիւններ ըրած էին, Խորիշէի մօտ այնքան քաջութեամբ կռուող ընկերները մեր ամենէն յաջողակ զինավարժներն էին. անոնցմէ մին՝ Օննիկ Թորոսեան՝ առաջին մրցանակի արժանացած էր, երբ Ֆիլիպէի մէջ պուլկար սպաները հանդէս մը սարքեցին նշանառութեան մէջ առաջին հանդիսացողները վարձատրելու համար:

Առժամանակեայ Կեդր. Կոմիտէն կանոնաւորապէս կազմուած եւ գործել սկսած է 1900ի սկիզբները, բէեւ Ֆիլիպէի կոմիտէին հաշիւներն ալ միասին առնելով՝ 1899 տարուայ Յունուար 1էն հիմնեալ կը համարուի: Առժամանակեայի օգտակարութիւնը բաւական կարեւոր է ոչ թէ դրամական մեծ հասոյթ ստեղծելուն համար (բան մը որ անհնար էր եթէ նկատի ունենանք իրեն տրուած աննպաստ պայմանները), այլ Պուլկարխոյ մէջ դաշնակցական քայքայուած կազմակերպութիւնը վերահաստատուելն ու անոր վարկը բարձրացնելն եղած է իր գլխաւոր գործը: Նկատելով որ այդ տեսակէտով բաւական յաջողած է, պաշտօնէ հրաժարեցաւ 1901 Դեկտ. 31ին, որպէսզի Շրջանական Ժողովով օրէնական կեդր. Կոմիտէ մը կազմուի: Առժամանակեայ կեդր. Կոմիտէն ներկայացուցած է հետեւեալ հաշուետկիրը իր ունեցած ելեւմուտքին համար, որմէ կը տեսնուի թէ նոյնքան ժամանակի համար նախորդ կեդր. Կոմիտէի կրկինը հասոյթ ունեցած է:

Ընդհանուր մուտք

Անդամավճարներէ	2620·70
Կամաւոր նուէրներէ	588·00
Տիկնանց Շաբաթ Ընկերութիւն	493·60
Լսարանի հասոյթ	11·85
Հանգանակութիւն արծաթ	2736·05
Հանգանակութիւն ոսկի	810·00
Ընդհ. դումար	7260·20

Ընդհանուր ելք

Վիլայէթ դրկուած(3)	2625·85
Այլեւայլ ծախքեր	564·95
Ձէնքերու տրուած	154·70
Մարզիչներու	166·80
Արեւելեան Բիւրոյին	2736·05
Արեւելեան Բիւրոյին ոսկի Ֆր.	810·00
Կոմիտէի մօտ պատրաստ	201·85
Ընդհ. դումար	7260·20

Շրջանական Ժողովը դումարուեցաւ Ֆիլիպէի մէջ, քննեց Առժամանակեայի հաշիւները, ծանօթացաւ չրջանի կազմակերպութեան վիճակին եւ արդիւնաւոր եղաւ մանաւանդ անով՝ որ կազմական չատ մը հարցեր որոշեց. իւրաքանչիւրը մօտէն ծանօթանալով Ֆիլիպէի կազմին ու գործունէութեան, վերադարձին նոր ուժ տուաւ իր տեղի կազմական գործերուն, որով կազմակերպութիւնը Շրջանական Ժողովէն յետոյ աւելի ծաւալեցաւ ու զօրացաւ:

Նոր Կեդր. Կոմիտէի ընտրութիւնը եղաւ ձայներու մեծամասնութեամբ տեղի վրայ, այսինքն ընդունեցաւ՝ որ չրջանի ամենէն զօրաւոր կոմիտէն վարէ կեդր. Կոմիտէի պաշտօնը: Այդ ձեւ ընտրութեան համամիտ չէին միայն Վառնայի եւ Ֆիլիպէի պատգամաւորները, որոնք կ'ուզէին անձեր ընտրել այլեւայլ քաղաքներու մէջ: Ֆիլիպէն ըլլալով չրջանի ամենէն աւելի զօրաւոր կէտը, նշանակութեամբ կեդր. Կոմիտէի վայր եւ Առժամանակեայի անդամներն եղան նոր կեդր. Կոմիտէն կազմողները:

Նորընտիր կեդր. Կոմիտէն գործի սկսաւ 1902 Յունվ. 8ին ունենալով հինգ անդամ, որոնցմէ Գ. Մուրատ եւ Գ. Թոստոմ վեց–եօթը ամիս յետոյ մեկնելով քաղաքէն՝ դադրեցան անդամակցութենէ. մնացեալ երեք անդամներէն մին ալ տեղական խնդիրներու պատճառաւ թէեւ հրաժարեցաւ, սակայն իր հրաժարականը չընդունուեցաւ: Այս երրորդ անդամը գործօն դեր մը չուզելով ստանձնել, գործերը ծանրացան միայն երկու անդամներուն վրայ. վերջնոս միայն անոնց գործակից եղաւ Գ. Վարդան: Այս կեդր. Կոմիտէի թուլութեան միակ պատճառը անդամներուն պակասն էր եւ եթէ մնացեալները այդ վիճակի մէջ չհրաւնակեցին պաշտօնավարել, որովհետեւ ուրիշ ճար չունէին: Իրենց ընկերները ժամանակի ընթացքին մէջ հետզհետէ միայն հրաժարեցան, իսկ Թոստոմի մեկնումէն յետոյ անոր տեղ կարող ընկեր մը ունենալու յոյս տրուած էր, որը երբ չիրականացաւ, Շրջանական Ժողով գումարել եւ նոր ընտրութիւն ընելու ձեռնարկուեցաւ, բան մը որ նոյնպէս իրենց կամքէն անկախ պատճառներով յետաձգուեցաւ եւ մինչեւ տարուոյն վերջը իրենք տեսչութեան գործերը չարունակել: Սակայն հակառակ այս անպատեհութեանց Կեդր. Կոմիտէի անդամները կրցածնին ըրած են չրջանիս կազմակերպութիւնը աւելի զօրացնելու եւ Դաշնակցութեան վարկը բարձր պահելու համար:

Այս չրջանին, ամէն տեղ, կազմակերպութիւնը չատ զօրացաւ, այնպէս որ ոչ մի ժամանակ պալքանեան չրջանի կազմակերպութիւնը այնքան բազմաթիւ խումբեր եւ համակիրներ չէ ունեցած:

Ֆիլիպէի նախորդ չրջանի գոյութիւն ունեցող խումբերը իրենց թուով ու անդամներով կրկնապատկուեցան եւ չահուեցան բազմաթիւ նոր համակիրներ: Գեսոյի եւ իր ընկերներու մահէն յետոյ(1) մինչեւ իկ Դաշնակցութեան հակառակորդ եղող, Գեսոյի եւ իր ընկերներու դէմ կռուած անձերն իսկ փոխուեցան և դաշնակցական դարձան: Այն տեսակ ժամանակ էր որ չէինք կրնար խոտ ըլլալ եւ ընտրութիւն ընել, այնպէս որ մեր երկուան հակառակորդները չանկարծ դաշնակցական չարքերու մէջ մտցուցինք ու թէեւ չատ մը խնդիրներ ունեցանք, բայց գոհ ենք որ նոյնիսկ այդ խնդիրներու պատճառաւ մարդիկը պտուեցան, խումբերու կանոնագրութեան համար գործնական կեանքը մեզ չատ բան ցոյց տուաւ:

Ֆիլիպէն այժմ ունի եօթը արական խումբ եւ երկու իգական խումբ, մին Շաբաթի ընկերութիւնը եւ մէկը օրիորդաց հիարմիր Աչէրը: Երկուքն ալ իրենց տեսակին մէջ չրջանիս միակ իգական խումբերն են. վերջերս մեր Սլիվէնի անդամներուն օրինակին հետեւելով կազմած է Արեւելք ընկերութիւնը: Այս խումբերէն զատ կան երգեցիկ եւ թատերասէր երկսեռ խումբեր եւս, մարզական եւ զինավարժական խումբերը առայժմ գոյութիւն չունին, բայց վարժութեանց համար արտոնութիւն կամ հնարաւորութիւն ըլլալուն պէս կը կազ-

մուին, որովհետեւ միւս խումբերու փափաքող անդամներէն են որ այդ խումբերը կը կազմեն եւ իրենց մէջ կ'առնեն ուրիշ փափաքողներ եւս առանց կուսակցական խորութեան: Խումբերէն զատ Ֆիլիպէի մէջ ունինք ժողովուրդի ամէն դասակարգի պատկանող բազմաթիւ համակիրները, որոնք ոչ-նուազ կ'աւելցնեն մեր ուժն ու վարկը: Ֆիլիպէի մէջ ժողովրդական շատ մը հաստատութիւններ մեր ընկերները կը կառավարեն, ինչպէս Գիրքասիրաց Եղբայրութեան ընկերացարանը, Աղքատախնամ Ընկերութիւնը: Ֆիլիպէի յեղափոխութեան առած օժանդակութիւնը ամենէն աւելի եղած է:

Ֆիլիպէէն յետոյ Գուլկարիոյ մէջ ամենէն զօրաւոր կէտերը անոր մօտիկ եւ անոր ազդեցութիւնը կրող քաղաքները եղած են, հակառակ իրենց սակաւաթիւ հայութեան, այնպէս որ հարաւային Գուլկարիան հիւսիսայինէն զօրաւոր է: Սոֆիա ունի չորս խումբ բազմաթիւ անդամներով, տեղւոյն հայութեան մեծ մասը դաշնակցական է: Ֆիլիպէէն յետոյ՝ Ռուսճուքի հաւասար անդամավճար առած է, չնայելով որ Ռուսճուքէն անհամեմատ քիչ հայութիւն կայ Սոֆիայի մէջ:

Գուլկազ զաւառացիներու մեծամասնութիւնը խումբական ձեւով կազմակերպուած է եւ Ֆիլիպէէն յետոյ ամենէն շատ անդամավճար առած են: Մինչեւ օրս զինավարժական խումբ մը կայ, որու անդամներէն չատերը բազմիցս դիմած են Երկիր մտնելու համար: Գուլկազը չրջանիս կազմակերպութեան ամենէն զօրեղ կէտերէն մին է: Զէնքերու խնդիրը պատահելէն յետոյ լքուած էր, որեւէ կապ չէինք ուզեր պահել, մինչեւ որ ինքնաբերաբար դիմողները չատցան եւ մեր ընկերները մի քանի անգամ այցելելով՝ զանոնք կազմակերպեցին: Կարճ ժամանակի մէջ Գուլկազ այնքան զօրացաւ, որ մինչեւ Երկրի կուսողներ հասցուց եւ այսօր ալ չատեր կան պատրաստ՝ որոնք կը քախանձեն երթալ:

Սլիվէն թէեւ փոքրիկ գիւղաքաղաք մըն է, բայց բաւական լաւ գործունէութիւն ունեցած է, չրջակայ կայարաններն ալ կազմակերպելով: Այստե՛ղ միայն կիները Շաքէի նման ընկերութիւն կրցած են հաստատել:

Ֆիլիպէէն մինչեւ Գուլկազ կայարանները աչխատող զաւառացիները մեծամասնութեամբ դաշնակցական են. թէեւ չատ քիչ հայութիւն կայ, բայց բաւական նպաստած են յեղափոխութեան: Ամենէն աչքի զարնող կէտերն են Գորիսովկրատ, Գարա-Բունար, Գայաճըք, Սթրալճա:

Հիւսիսային Գուլկարիոյ ամենէն զօրաւոր կէտն է Ռուսճուք, ուր հայութիւնը համեմատաբար աւելի բազմակիզիկ է ու լաւ երիտասարդութիւն կայ, սակայն գործող մարդու պակասը տեղական կազմակերպութեան Թոյլ մնալուն պատճառ եղած է: Ունի երեք խումբ. Սոմովիտ եւ Ճուրճովա ալ իրեն կը պատկանին. բայց եւ այնպէս Սոֆիայի չափ անդամավճար միայն ունեցած է, եթէ չհաշուենք հանգանակութեամբ առացուած գումարները:

Վառնան Գուլկարիոյ ամենէն հայաչատ քաղաքն է. ունինք չատ համակիրներ, սակայն խմբական ձեւով կազմակերպուած չեն եւ յեղափոխութեան դրեթէ ոչինչ չեն վճարած ինքնաբերաբար: Սպաթար խումբ մը կար որ այժմ քայքայուած է: Վառնան Դաշնակցութեան դրամ տուած է հանգանակութեամբ միայն, զոր Գ. Վարդը ըրած է եւ արդիւնքը ուղարկած Արեւմտեան Բիւրոյին: Վառնայի մէջ երիտասարդները կը պահեն ընթերցարան մը, որ դաշնակցական հաստատութիւն կը համարուի եւ դաշնակցական պրոպականտային կը ծառայէ:

Շամլա չատ տկար մնացած է: Տեղական կամ անձնական կռիւներով իրարու դէմ լարուած մարդիկ իրենց թշնամութիւնները կուսակցական անունով կը մղեն եւ 4–5 հոգի քանի մը անգամ խմբուելով ինքզինքին կոմիտէ կոչելով դիմած են մեզի, բայց մենք զիրենք չենք ուզած ճանչնալ այդ անունով, այլ իբր դաշնակցական ընկերներ ընդունած ենք: Ասոնք հաղորդակցութեան համար «Գետօ–Գուլկարացի» ընթերցարանը հիմնած են, որու համար կը մտածեն իրենց բոլոր միջոցները: Ամբողջ երկու տարուան մէջ 68 լեւ վճարած են եւ կը պարտին 30 լեւ՝ իրենց ղրկուած եւ ծախսուած «կարմիր–Խաչ»ի տոմսակներու գինը:

Սիլիստրէի հայութեան մեծամասնութիւնը նոյնպէս մեզի համակիր է. խմբական կազմակերպութիւն չկայ. քանի մը դաշնակցական ընկերներ մէկ–երկու տարին անգամ մը Դաշնակցութեան օգտին ներկայացում կու տան: Մինչեւ այժմ ցոյց տրուած օժանդակութիւնը այդքան եղած է: եթէ աչխատող ըլլայ կազմ մը կարելի է բաւական զօրացնել: Հոս ալ մեր դաշնակցական ընկերները կեդրոնատեղի մը ունենալու համար սենեակ մը վարձած են եւ Թերթեր ալ բերել կու տան, որով իրենց անդամավճարները իրենց համար կը ծախսեն:

Ռումանիոյ հետ մեր կանոնաւոր յարաբերութիւնները այս չրջանին միայն սկսած են, բայց եւ այնպէս կարգ մը քաղաքներ ուղղակի Արեւմտեան Բիւրոյի հետ յարաբերութիւն ունին: Ռումանիոյ ամենէն զօրաւոր կէտը Սուլինան է, ուր հայաստանցիներու մէջ խմբական կազմակերպութիւնը չատ զօրացած է: Ունին տասնեւմէկ խումբ, որոնց մէկը զինուորական է եւ առանձին իրաւունքներ վայելել ուզելուն համար գժտութիւններու պատճառ եղած է: Գալչանեան չրջանի ամենէն չատ նիւթական օժանդակութիւն տուող տեղն է Սուլինան՝ Ֆիլիպէէն յետոյ:

Ռումանիոյ ընկերներու աչխատութեամբ խումբեր կազմուած են Գրայլա եւ Թուլչա քաղաքները:

Ռումանիոյ երկրորդ զօրաւոր կէտն է Գոստանցան, ուր տասնական հոգիանոց եօթը խումբեր եւ ենթակոմիտէ մը կայ:

Գուքրէչը այս չրջանին կազմակերպուեցաւ, ունի հինէն Անդրանիկ խումբ մը, այժմ նոր խումբեր ալ կազմուելու վրայ են:

Շրջանիս կազմակերպութեան զարգացման աստիճանը այս է, որ թէեւ նախկին վիճակէն անհամեմատ աւելի ծաւալած ու զօրացած է, սակայն տակաւին չատ հող կայ եղած կազմակերպական ուժը կրկնապատկելու եւ եռապատկելու: 1903 Դեկտ. 31ին հրաժարող Դեդը. Կոմիտէն իրեն տրուած միջոցներով այսքան միայն կրցած է ընել եւ աւելին ընելու հնարաւորութիւն չունէր, որովհետեւ իրեն կը պակսէր հարկ եղածը:

Այս չրջանիս մէջ Գեդը. Կոմիտէն մակեդոնական կազմակերպութեան հետ իր բարեկամական յարաբերութիւնները առաջուան պէս պահած է, միայն թէ որովհետեւ անոնք երկպատակեցան եւ մէկզմէկու դէմ թշնամութիւններ կ'ընէին, Կոմիտէն լաւ համարեց այս կամ այն կողմին չարած չերեւալու համար քիչ մը վերապահութեամբ վարուիլ եւ աւելի չատ իր յարաբերութիւնները Սարաֆովականներու կամ երկրի կազմակերպութեան վերաբերող անձերու հետ պահել: Այս չրջանին չատ չունեցանք մակեդոնացոց հետ միասին հանդիսներ կամ ուրիշ գործեր, որովհետեւ կառավարութիւնը Գուլկարիոյ մէջ մակեդոնական բոլոր կոմիտէները ընած էր եւ անոնք պաչտօնական կազմակերպութիւն չունէին: Գործիչներու հետ էին մեր տեսակցութիւնները եւ Արեւմտեան Բիւրոն գիտէ արդէն, թէ անոնց ներքին կազմակերպութեան մարդիկ ուսուցած մեզի իմացուցին իրենց ապատամբութիւնը եւ մեզմէ էսորիկէի չրջանին համար հայ ընկերներ ալ խնդրեցին, որոնց սակայն վերջը պէտք չունեցան, որովհետեւ այդ չրջանի համար իրենց ծրագրածը չիրականացաւ:

Զինավարժական խմբերն ալ կառավարական հրամանաւ կազմալուծուած ըլլալով, նշանառութեան վարժութիւններ չկրցանք կատարել տալ բացի մի քանի տեղերէ, Գուլկազ եւ կայարանները, ուր վարժութիւնները գաղտնի կ'ըլլային:

Գալչ. Կեդր. Կոմիտէն ճիշդ երկու տարի պաչտօնավարեցէ յետոյ, յայողելով Շրջանական Ժողով գումարել Վառնայի մէջ, կը դադրի պաչտօնավարեցէ:

Ինչպէս կը տեսնուի մեր հաչուեկչիռէն(4)՝ Կեդր. Կոմիտէի ձեռքը հասած գումարը երկու տարուան չրջանի մէջ եղած է 7796 լ. 10 արծաթ ֆրանք եւ 4189 ոսկի ֆրանք, առանց հաչուելու այլեւայլ տեղերէ ուղղակի Արեւմտեան Բիւրոյին ուղարկուածները, կամ պ. Ռոստոմի եւ պ. Վարդի ըրած հանգանակութիւնները՝ որոնք ղրկուած են ուղղակի Բիւրոյին, եւ որոնց գումարը 3500–4000ի կը հասնի:

Եկամուտի ամենէն խոչոր տոկոսը խումբերու ամսավճարներն են եղած: Հանգանակութենէ զատ ոչ մի տեղ ուրիչ տեսակ հաստոյք եղած չէ բացի Ֆիլիպէէ, ուր ներկայացումէ, լարանէ եւ նուիրատուութեամբ ալ 1500 ֆրանքէ աւելի մուտք եղած է:

Գործնական կեանքը համոզած է մեզ, հաչուեկչիռներն ալ արդէն պարզ ցոյց կու տան, թէ կազմակերպութեան համար չատ չահաւոր է ամէն տեղի մէջ խմբական ձեւով համակիրները ուղղակի դաչնակցական չարքերու մէջ առնել: Ինչպէս ըսինք, մեր չրջանի մէջ խումբերու անդամավճարները հաստոյքի մեծ տոկոսը կը կազմեն, ուրեմն պէտք է աւելի ուժ տալ եւ բազմապատկել խումբերը՝ որպէսզի ժողովուրդը ինքնաբերաբար եւ սիրով վճարել վարժուի: Հանգանակութեամբ, ներկայացումով եղած հաստոյքները պատահական բաներ են: Խումբերու չատութիւնը նիւթականէն զատ բարոյական ալ օգուտ ունի: Տեղի մը հաստատութիւնը, որքան ալ համակիր ըլլայ մեզի, կրնայ չուտով ազդեցութիւններու ենթարկուիլ եւ փոխուիլ, չբերնուած պարագային ալ մեծ օգուտ մը չունի, ո՛չ դրամ կը վճարէ, ոչ ալ յեղափոխական պրոպականտայով կը զբաղի, մինչդեռ՝ քանի որ դուն դաչնակցական կը համարուիս խումբի անդամները, պարտականութիւն կը զգան գործելու, կազմակերպութեան նիւթապէս ու բարոյապէս օժանդակելու: Անոնք դժուար կ'ենթարկուին ազդեցութիւններու եւ դժուար կը փոխուին, իսկ կազմակերպական գործի մէջ հետզհետէ վարժուելով՝ ընդունակները գործիչներ կը դառնան: Զէզոք եւ համակիր հասարակութենէ դժուար թէ նոյնքան լաւ գործիչներ դուրս գան:

Այս եւ ասոնց նման կարգ մը նկատումներով՝ Կեդր. Կոմիտէն զարկ տուած է չրջանիս մէջ խմբական կազմակերպութեան զօրանալուն, եւ նկատի ունենալով Դաշնակցութեան կողքը ներկայացնող Մարմնի ժողովին մէկ յօդուածը, որով առանձին պահանջներ կը դրուէր արտասահմանի մէջ կոմիտէ կոչուած մարմիններու վրայ, Կեդր. Կոմիտէն չրջանիս մէջ ոչ մի տեղ կոմիտէ չէր որոշած, բացի ամենէն աւելի զօրաւոր տեղերէն՝ Սուլինա, Գոստանցա, Ռուսճուք, Գուլկազ՝ որոնք ենթակոմիտէ կամ մասնաճիւղ կը կոչուէին: Ամէն քաղաքի մէջ խմբապետական ժողովներ կային, որոնք իրենց տեղական գործերը կը կառավարէին: Այդ ժողովները աւելի արդիւնաւոր եղան, որովհետեւ խմբապետներով՝ խումբերը իրենք էին տեղական ամէն գործ կարգադրողը եւ մէկզմէկու խթան կ'ըլլային, չունէին իրենց գլխուն հսկիչ եւ կարգադրիչ կոմիտէ կոչուած առանձին մարմինը, որմէ սպասէին ամէն բան: Փորձը ցոյց տուած է թէ, ուր որ կոմիտէներ կային, հոն կազմը Թոյլ եղած է, խումբերու եւ կոմիտէին միջեւ անհամաձայնութիւններ ծագած են, իսկ ընդհակառակը, ուր որ գործերը կարգադրուած են խմբապետական ժողովով, հոն կազմը աւելի զօրացած է եւ քիչ խնդիրներ պատահած են:

Կեդր. Կոմիտէն ասկայն հին դրութիւնը չէ կրցած բոլորովին փոխել, որովհետեւ որոչ կանոնագրութիւն

մը կամ ծրագիր մը չունէր իր ձեռքը: Շատ տեղեր հին կոմիտէի անդամներ չարունակած են իրենց պաշտօնը նոյն անունով, նոյնիսկ ուզած են կնիք ունենալ. տեղեր ալ եղած են, ուր կոմիտէ անունը պահած են մէկ երկու հոգի, առանց խումբ կամ հետեւորդ ունենալու. ուրիշ տեղեր նոյնիսկ քանի մը հոգի միանալով առաջին անգամով ինքզինքին կոմիտէ հռչակած՝ կը դիմեն մեզ ընկալգիր, պաշտօնական թուղթ եւայլն ուզելու, եւ ինչպէս չուտով կը կազմուին այդ տեսակ վիմտաէները, նոյնպէս ալ չուտով կը լուծուին:

Այս բոլոր անպատեհութեանց առաջքը առնելու համար անհրաժեշտ է ամէն քաղաքի տեղական գործերը խմբապետական ժողովներու ձգել եւ այդպէսով խումբերը գործօն վիճակի մէջ դնել. միայն շատ բազմաթիւ կամ առատաբար անդամներով խումբեր ունեցող քաղաքներու մէջ առանձին մարմին մը կամ կոմիտէ մը հաստատել: Բայց ամէն բանէ առաջ պէտք է ճշդել արտաքսմանի մէջ կոմիտէի կազմութեան պայմանները եւ կոմիտէի գործունէութեան կանոնագրութիւն մը գծել, որպէսզի թիւրիմացութիւնները վերանան:

Շրջանին մէջ կազմակերպութիւնը զօրացնելու համար անհրաժեշտ պահանջներէն մէկն ալ դաշնակցական գործիչ ընկեր մը ունենալն է: Կեդր. կոմիտէ մը որքան կարող եւ աշխատող անձերէ կազմուած ըլլայ, երբ անոր անդամներէն ոչ ոք իր տեղէն չի կրնար եղլել՝ ուզուած քաղաքը երթալու, գործերուն հոգ տանելու համար, պէտք եղած օգուտը չի կրնար յառաջացնել: Կեդր. կոմիտէի անդամները թղթակցութեամբ պէտք վարեն գործերը եւ բանականաբան միայն իրենց քաղաքի կազմին ուժ տալով: Այժմ չրջանիս մէջ ամէն տեղ հոգ պատրաստուած է արդէն, չրջուն գործիչ ընկեր մը կրնայ կազմակերպութիւնը կրկնապէս եւ աւելի զօրացնել: Ամէն տեղ պահանջ կայ արդէն եւ Շրջանական ժողովի պատգամաւորներն ալ դրեթէ ամէնքն ալ նոյն պահանջը դրին: Շրջուն գործիչ ընկերի մը պէտքը չատ զգալի է 1) Շրջանին կազմակերպութիւնը զօրացնելու համար, 2) Մակեդոնական կազմակերպութեան հետ յարաբերութիւն պահելու համար, 3) Ղօղաոյ եւ Եւր. Թուրքիոյ գործերը վարելու համար: Այդ երեք կէտերն ալ կարեւոր են եւ այդ բոլորին զոհացում տալու համար՝ անհրաժեշտ է որ դուրսէն եւ բանական հեղինակաւոր դաշնակցական ընկեր մը ըլլայ, կարենայ չրջանիս մտաւորականութիւնը զոհացնող ուժ ըլլալ եւ յեղափոխական պրոպագանդը առաջ տանիլ, եւ երբորդ՝ երկրի գործը վարելու պատասխանատուութիւնը առանձնելու կարող ըլլայ:

---

(1) Ռաստամ եւ իր կինը:
(2) Կանգարկուն Գեորգոս Սերեմճեանի եւ իր. ընկերներուն:
(3) Գալիս:
(4) Տեղեկագրին կցուած է մանրամասն հաշուեկշիռ, զոր տակը կ'ընծեմ:

Դ.— ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԳՐՈՊԱԳԱՆԴԻ ՄԱՍԻՆ

Թծ. Ց. Լռաու Մելիքեանի մեծապէս չահեկան այս տեղեկագիրը կու տանք լրիւ:

Մեր հարցը այս պահուս կը գտնուի ճգնաժամային կացութեան մը մէջ եւ հետեւաբար այսօր աւելի քան երբեք անհրաժեշտ է ունենալ պարզ ու յստակ ծրագիր մը, որ մեթոտիկ ու սիստեմատիկ կերպով գործադրուի: Այս ծրագիրը երկար տարիներու փորձառութենէ մը յետոյ պէտք է ունենայ մեր առանձնայատուկ պայմաններուն համապատասխան ուղղութիւն մը, բոլորովին անկախ միջազգային կամ օտար զանազան գաղափարներու ազդեցութենէն:

Ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է ի մի հաւաքել մեր ունեցած բոլոր կենսունակ ուժերը, որքան ալ որ անոնք իրարմէ տարբերին երկրորդական զանազանութիւններով:

Այս անհաւասար կռուին մէջ հարկաւոր է նախ ճշդորոշապէս սահմանել մէկ կողմէ մեր բարեկամներն ու թշնամիները եւ միւս կողմէ մեր մօտաւոր չահողութեան պայմանները: Այս սահմանումը իբր հիմք պիտի ծառայէ մեր կազմակերպութեան եւ ընդհանուր գործունէութեան:

Ինքնին հասկանալի է որ մենք կը հետապնդենք հայ ժողովուրդի քաղաքական եւ անտեսական ազատագրումը եւ ոչ թէ հայկական թագաւորութեան վերականգնումը, որ քաղաքական ներկայ պայմաններու մէջ բացարձակապէս ցնորք է: Այն բոլոր հայերը եւ օտարները, որոնք անկեղծօրէն կ'ընդունին այս ծրագիրը եւ կ'օժանդակեն անոր իրագործումին՝ մեր բարեկամներն են, ինչ կուսակցութեան ալ որ պատկանին եւ ինչ զգացումներ ալ որ ղեւանին:

Այս ընդհանուր գաղափարներով էր որ 1900 թուականին սկսանք Եւրոպայի մէջ մեր գործին համար պրոպագանդ ընել:

Մինչեւ 1900 թուականը Ֆրանսայի մէջ հայերու նկատմամբ միմիայն մասնաւոր համակրութիւններ կը յայտնուէին: Անգլիոյ մէջ ալ Գլատստոնի եւ իր բարեկամներու կողմէ եղած չանքերը ապարդիւն մնացին գլխաւորաբար Ռուսաստանի հակառակութեան եւ Հնդոստոյի սուր քաղաքականութեան պատճառով, որով անգլիական կառավարութիւնը՝ հակառակ իր բարի կամեցողութեան առանձին մնաց եւ ստիպուեցաւ նահանջել: Միւս կողմէ Եւրոպայի մէջ հասարակական կարծիք գոյութիւն չունէր մեզի համար, որովհետեւ մամուլը՝ մասամբ կաշառակերութեամբ եւ մասամբ անտարբերութեամբ հասարակութիւնը տգէտ կը պահէր Հայաստանի մէջ խաղցուած արիւնալի տոմարին: Մեր հարցին լուծումը կախուած է երկու ազդակներու կապակցութենէն, որոնցմէ մէկը երկրի մէջ ներքին յուզումն է, իսկ միւսը Եւրոպայի համակրութիւնը: Մեր տուած հարիւր հազարաւոր զոհերը ապարդիւն մնացին, որովհետեւ այն միջոցին կը պակսէր այս երկու անհրաժեշտ ազդակներէն մէկը, Եւրոպայի համակրութիւնը: Միայն կրօնական զգացումներէ դրդուած մարդասիրական չարժում մը կար Գերմանիոյ, Դանըմարկայի, մասամբ Ծրանսայի եւ եւրոպական միւս երկիրներուն մէջ, որ արտայայտուեցաւ դրամական նպաստներով, որքանոցներու բացումով եւայլն: Իսկ զանազան երկիրներու մէջ մեր դատին համակիր գործիչներու չանքերը պէտք եղած արդիւնքը չտուին, որովհետեւ գոյութիւն չունէր քաղաքական պրոպագանդի կազմակերպուած սիստեմ մը, որ այդ ցրուած ուժերը միացնէր եւ օգտակար դարձնէր: Վատահօրէն կարելի է ըսել, որ եթէ այդպիսի կազմակերպեալ պրոպագանդ մը գոյութիւն ունենար, կոտորածները այդչափ ահռելի համեմատութիւն չէին առներ եւ կամ գէթ քանի մը տարիական իրաւունքներ կրնայինք ձեռք բերել անոնց գնով:

Դժբախտաբար բաւական ուշ, միայն 1900 թուականին հիմնուեցաւ այդ կազմակերպութիւնը(1), որ հետզհետէ ընդարձակուելով եւ սիստեմատիկ ուղղութիւն մը ստանալով՝ համեմատաբար կարճ ժամանակի մէջ փայլուն արդիւնքներ տուաւ: Եւ հակառակ Եւրոպայի դիւանագիտական չահերուն մեր նկատմամբ ստացած հետզհետէ աննպաստ հանգամանքին ու չնայելով երկրի մէջ յեղափոխական գործունէութեան տկարացումին եւ ներքին յուզումներու նուազումին՝ այս հայանպաստ պրոպագանդան այսօր կը տպաւորէցնէ դիւանագիտութիւնը եւ մտածել կը ստիպէ հասարակութիւնը: Եւ հոս պէտք չէ մոռնալ որ այս միջոցին մէջ զանազան ուրիշ խնդիրներ կու գային դժուարացնել մեր պրոպագանդը, զոր օրինակ՝ Դրէյֆիւսի խնդիրը Ֆրանսայի մէջ եւ բօքրական պատերազմը Անգլիոյ մէջ: Միւս կողմէ ստիպուած էինք կռուիլ ուրիշ անախորժ դժուարութիւններու դէմ, որոնց հեղինակները նոյնիսկ մեր՝ հայերուս մէջ պէտք է փնտռել: Փարիզ հաստատուած քանի մը հայեր, որոնք սկիզբէն ի վեր ինքզինքնին իբր հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչները ցոյց տալով եւրոպացիներուն՝ իրենց տեսակ մը մեծաշորհը կը կործտէին պրոպագանդի գործը(2), չվարանեցան ամենաստոր միջոցներու դիմել մեր սկսած ձեռնարկութիւնը դժուարացնելու համար: Եւրոպացի գործիչներու մտքերը կը պղտորէին Հ. Ց. Դաշնակցութեան նկատմամբ, զայն ներկայացնելով իբրեւ ռուսական գործակալներու կազմակերպութիւն մը: Բարեբախտաբար այն անձնուրաբութիւնը, որուն Հ. Ց. Դաշնակցութեան կողմէ յանձնուած էր այս գործը կազմակերպելու պաշտօնը(3), տասը տարուան բաժանումէ մը յետոյ իսկ իր նախկին համալսարանական ընկերներուն մէջ կը գտնէր մարդիկ, որոնք իրենց բոլոր յարաբերութիւնները անոր տրամադրութեանը տակ կը դնէին՝ հետզհետէ գործին չուրջը հաւաքելու առաջնակարգ դերքի տէր անձնաւորութիւններ: Երախտագիտութեան պարտք ունինք յիշելու այդ մարդերէն մէկը, որ դժբախտաբար մեռաւ կանխահաս մահով մը: Այդ մարդը բժիշկ եւ նշանաւոր գործիչ Ծակլարն է, որ չատ դիւրացուց մեր մուտքը ականաւոր անձնաւորութեանց չրջանին մէջ: Դարձեալ այդ նախկին ընկերներու աջակցութեան չնորհիւ էր, որ 1900ի Փարիզի ցուցահանդէսին կրցանք մեր հարցը արծարծել տալ սոցիալիստական, խաղաղութեան եւ ուրիշ համաժողովներու մէջ: Այդ միջոցին արդէն դրուած էր մեր դատին նուիրուած Ֆրանսերէն թերթի մը խնդիրը: Հոս չատ երկար պիտի ըլլար թուել այն բազմատեսակ դժուարութիւններն ու արգելքները, որոնց կը բախէր այս անհրաժեշտ գաղափարին իրագործումը. երկար չանքերէ եւ բանակցութիւններէ ետքը վերջապէս նոյն տարուան Նոյեմբեր ամսուն լոյս տեսաւ առաջին թիւը, որ չատ լաւ ընդունելութիւն գտաւ եւրոպական մամուլին մէջ, ինչպէս՝ Temps, Times, Frankfurter Zeitung եւն.: Թուրքիոյ ամէն կողմերէն մեր ընկերներու ղրկած թղթակցութիւնները չատ բարձրացուցին այս թերթին արժէքն ու նշանակութիւնը եւ զայն բողոքի պաշտօնական ու վաւերագրական օրգանը ըրին ոչ միայն հայոց, այլեւ Թուրքիոյ բոլոր հարստահարուած եւ իրաւազուրկ ժողովուրդներուն:

Pro Armeniaի տարածումը առջի օրէն կարելի եղածին չափ դիւրացնելու համար, սկիզբը անոր հրատարակութիւնը յանձնուեցաւ Փարիզի հրատարակչական ընկերութիւններէն մէկուն, սակայն անկաչկանդ պրոպագանդի գործը ամէն մասամբ անկախութիւն պահանջելով՝ հարկ տեսնուեցաւ մտնաւոր խմբագրատուն մը բանալ: Մտնաւանդ որ կարճ միջոցի մէջ արդէն յաջողած էինք ձեռք բերել մեր փափաքած երկու գլխաւոր առաւելութիւնները. ա) Թերթին ընդարձակ տարածումը, բ) աժան գինը:

Այսօր Pro Armeniaն կը հրատարակուի 2000 օրինակ, ունի 200–300 բաժանորդ, իսկ մնացածը ձրի կը ղրկուի մամուլին, գրադարաններուն, քաղաքական գործիչներուն եւն.: Տարեկան ծախքն է 8000–10,000 ֆր.:

Pro Armeniaի հիմնարկութեամբ տեսակ մը կեդրոն ստեղծուեցաւ Եւրոպայի մէջ հայանպաստ պրոպագանդի, եւ սիստեմաթիկ ուղղութեամբ գործը օրէ օր ընդարձակուելով՝ մեծ յաջողութիւններ գտաւ: Անկարելի ըլլալով այս համառօտ տեղեկագրի մէջ պատմել այդ բոլոր յաջողութիւնները իրենց մանրամասնութիւններով՝ մենք կը բաւականանք յիշատակելով գլխաւոր դէպքերը.—

ա) 1901ին Գլասկոյի խաղաղութեան համաժողովի որոշումը:

բ) 1901 Նոյ. 4ի հարցապնդումը Ֆրանսական Եւրոպրոխանական ժողովին մէջ:

գ) 1901 Դեկտ. 7՝ Հոլանդայի երեսփ. ժողովի մէջ, 1902 Յունվ. 20՝ Ֆրանսական Ներակոյսի եւ երեսփ. ժողովի մէջ։ Նոյն միջոցներուն՝ գերմանական ռայխստագի մէջ։

դ) Նոյն թուականի փետր.ին միխինգներ փարիզ եւ ժընեւ։

ե) 1902 Մարտին Մոնակոյի խաղաղութեան համաժողովի որոշումը։

զ) Դանիմարկացի հայասէրներու առաջարկը եւրոպայի բոլոր հայասէրներու մասնակցութեամբ միջազգային համաժողով մը գումարելու։ Այս առաջարկը անգլիացի քանի մը հայասէրներու փարիզ այցելութեան առթիւ տրուած հացկերոյթի մը մէջ ընդունուելով՝ որոշուեցաւ Բրիւսէլի համաժողովը։

է) Այս համաժողովի առթիւ Անգլիա այցելութիւնս նորոգեց եւ ամրապնդեց մեր յարաբերութիւնները տեղին հայասէրներուն հետ։

ը) Բերլինի կազմակերպուեցաւ հայասէրներու մասնախումբ մը։

թ) Բրիւսէլի համաժողովին առթիւ, որուն բնականաբար չէին կրնար մեր բոլոր համակիրները մասնակցիլ, հազարաւոր ստորագրութիւններ հաւաքուեցան զանազան երկիրներու մէջ։

Բրիւսէլի համաժողովին մէջ երկու տարբեր ուղղութիւններ յայտնուեցան։ Մէկը՝ մարդասիրական, որուն գլխաւոր ներկայացուցիչներն էին դանիմարկացիները, միւսը քաղաքական, զոր գլխաւորաբար ֆրանսացիները կը պաշտպանէին։ Այդ համաժողովին մէջ կը պահպէին Անգլիոյ եւ Գերմանիոյ ներկայացուցիչները։ Անգլիացիները խրտչեցնողը հաւանօրէն Դաշնակցութեան հակառակորդներուն կողմէ այն չարամիտ տարաձայնութիւններն էին՝ թէ Pro Armenia դաշնակցական օրգան մըն է։ իսկ գերմանացիք չեկան, թերեւս դրամ եւ ժամանակ չվատնելու համար։

Համաժողովի կողմէ որոշուած միջազգային մասնախումբի կազմութիւնը անկարելի եղաւ, այն պատճառով որ նշանաւոր հայասէրները ատոր համար անհրաժեշտ եղած ժամանակը չունէին։ Հետեւաբար գործը մնաց Pro Armeniaի չուրջը խմբուած անձնաւորութեանց վրայ։

ժ) 1902ի վերջերը մահմետական խնդիրը օրուան հարց դառնալով, մենք առիթէն օգտուեցանք մեր խընդիրը անոր հետ կապելով դարձեալ հրապարակ հանելու։

1903 փետր. 3ին Փարիզ Շատօ Դ'ոյի թատրոնին մէջ գումարուեցաւ մեծ միտինգ մը, ուր զանազան կուսակցութեանց պատկանող նշանաւոր գործիչներ խօսեցան ի նպաստ Հայաստանի եւ Մակեդոնիայի, եւ որ մեծ տպաւորութիւն առաջ բերաւ ամբողջ եւրոպայի մէջ։

Այս միտինգէն յետոյ Գրեանաէ հարցապնդում մը ընդհանրապէս եւ հիւսիսակերպի մասնաւորապէս չընդունակում են մնալ դաշնակցական, եւ հայ-յեղափոխական գործին ունեցած մասնակցութեան համար ինչպէս միշտ, այժմ էլ ունին 3 ընտրուած անդամից բաղկացած «յեղափոխական կոմիտէ»։ Վերջին 5 տարիների ընդհանուր լքման եւ ըէակցիայի(2) ալիքները հասնելով եւ հիւսիսակերպի ուսանողութեան, առաջ բերին ընդհանուր յուսահատութիւն։

Շարունակելով իր նիւթական աջակցութիւնը, տարեկան 150–200 ր. նպաստներով, հիւսիսակերպի ուսանողութեան պահպանում էր դէպի գործն անհրաժեշտ հաւատը, որ անհրաժեշտ է կենդանի գործի քարի կարապետներին նախաձեռնութիւն եւ ոգեւորութիւն ներշնչելու համար։ Լինելով ուժեղ քէորքսիկ(3) մարտնչողներ քան այդ քէորքսիին(3) մարմնացումն տուող գործիչներ, ուսանողութիւնը քուսւում էր Բ. 95ի տարափների ազդեցութեան տակ կորցրել

կին օրուան խնդիրը դարձնեն մեր հարցը եւ մեր եւրոպացի բարեկամներուն առիթ ընծայեն խնդիրն աջակցութիւնէն օգտուելով հրապարակ իջնելու։

Եւրոպական պրոտեստանդի մասին այս հակիրճ գիտողութիւնը փակելէ առաջ՝ չնորհակալութեան մեծ պարտք մը ունինք հաստատելու մանաւանդ Քիւյտահն, որ սկիզբէն մինչեւ այսօր անձնուիրաբար կը խմբագրէ Pro Armeniaն եւ զրեթէ իր ամբողջ ժամանակը մեր դատին նուիրած՝ անխոնջ եռանդով կ'աշխատի մեր ազատագրութեան գործին։

Ինչպէս նաեւ Գրեանաէին, որ թէ՛ խօսքով, թէ՛ գրչով եւ թէ իր խորհուրդներով հզօր աջակից մը եղաւ մեր գործին։ Եւ վերջապէս Ժոռէսին, Անատոլ Ֆրանսին եւ միւս այն բոլոր ականաւոր անձնաւորութեանց, որոնք ամէն առիթ իրենց հեղինակաւոր ձայնը բարձրացուցին մեր դատին պաշտպանութեանը համար։

Ց. ԼՈՒՌՈՒ ՄԵԼԻՔԵԱՆ(4)

23 Յունուար 1904

---

(1) Արեւմտ. Բիւրոյի կազմակերպած հնչեպակաց փոքրամասնի գործը։

(2) Կ'ակնարկուի Աբդուլ Համիտեանի եւ իր էսքի մը համախոհներուն։

(3) Ինչը՝ բժ. Ց. Լոռաս Մելիքեանը, Հ. Ց. Դ. հնչեպակաց Փոքրամասնի գլխաւոր գործիչը։

(4) Դաշնակցութեան ամենամեծ գործիչներէն է բժիշկ Ց. Լոռաս (կամ Լոքիս) Մելիքեանը, մասնակցած 1890ի Հիմնադիր ժողովին եւ ազդամակցած Հ. Ց. Դ. անդրանիկ նիդրանին։ Կարդալ իր մասին՝ «Յուշապատում Հ. Ց. Դաշնակցութեան», էջ 121–122։

Ե.— ՀԻՒՍԻՍԱԿԵՐՏԻ (ՓԵՏԵՐՍԹՈՒՐԳ) Հ. Ց. ԴԱՇՆ. ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Սարուսեանի(1) ուսանողական ժողովներն ընդհանրապէս եւ հիւսիսակերպինը մասնաւորապէս չընդունակում են մնալ դաշնակցական, եւ հայ-յեղափոխական գործին ունեցած մասնակցութեան համար ինչպէս միշտ, այժմ էլ ունին 3 ընտրուած անդամից բաղկացած «յեղափոխական կոմիտէ»։ Վերջին 5 տարիների ընդհանուր լքման եւ ըէակցիայի(2) ալիքները հասնելով եւ հիւսիսակերպի ուսանողութեան, առաջ բերին ընդհանուր յուսահատութիւն։

Շարունակելով իր նիւթական աջակցութիւնը, տարեկան 150–200 ր. նպաստներով, հիւսիսակերպի ուսանողութեան պահպանում էր դէպի գործն անհրաժեշտ հաւատը, որ անհրաժեշտ է կենդանի գործի քարի կարապետներին նախաձեռնութիւն եւ ոգեւորութիւն ներշնչելու համար։ Լինելով ուժեղ քէորքսիկ(3) մարտնչողներ քան այդ քէորքսիին(3) մարմնացումն տուող գործիչներ, ուսանողութիւնը քուսւում էր Բ. 95ի տարափների ազդեցութեան տակ կորցրել էր իրա խառնուածքին եւ դիրքին համապատասխան դիմաւոր յինաբանը եւ խախտուած համամասնութիւնը մինչեւ վերջին ժամանակները ներկայացնում էր մի անկերպարան դրութիւն, որ եւ իրաւունք էր տալիս թէ՛ կովկասեան եւ թէ արտասահմանեան գործիչներին մեղադրել նրան քուլտուրքուութեան, յետամնացութեան եւ գաղափարից զուրկ լինելու մէջ։ Սակայն՝ որ ուսանողութիւնը, չնայելով արտաքին անասքրութեան, դեռ պահում էր իր մէջ կուսակուսած, բայց մի ելք փնտրող եռանդ, դրան գուցէ ապացոյց լինեն բազմաթիւ հանդամանքներ, որոնցից այստեղ կը յիշեմ մի քանիսները.— այսպէս օր.՝ ազգային-դեմոկրատական չարժումը, որ ուսանողութեան ազգային ոգեւորութեան չրջանում ոչ մի յաջողութիւն չէր գտնում, վերջին ըէակցիայի(2) ժամանակ գտաւ բաւական պարարտ հող՝ ուսանողութեան աւելի սրամտական խաւերում։ Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ եւ այն հանգամանքը, որ հայ ուսանողութիւնը մերթընդ հանդէպ պաշտօնապէս միանալ ռուս ուսանողական չարժումներին, հայ ուսանողների խոշոր մեծամասնութիւնը՝ թերեւս իր բողոքով բնազդներին եւ կուսակուսած եռանդին որեւէ գործադրութիւն տալու համար՝ ունեցում է գլխաւ միանակցութիւն համամասնական չարժումներին։

Սրան պակաս ապացոյց չէ եւ այն հանգամանքը, որ մինչդեռ Հիւսիսակերպի քաղաքացիների դաշնակցական կազմակերպութիւնը բէակցիայի ազդեցութեան առակ այնպէս չքացաւ, որ իր գոյութեան եւ ոչ մի հետք չթողեց, ուսանողութիւնը չարունակում է մինչեւ այժմ էլ թէեւ թերի, բայց եւ այնպէս իր գոյութիւնը զգացնել տալ հաստատակորոյս մարմինն միասնելի չափերով։ Եւ պէտք է ուրախանալ այն ամէն մի երեւոյթի համար, որ ուսանողութեան վերակենդանացնող նշան կարող է համարուել։ Այս առումքով մեծ խթան էին վերջին կուլտուրական չարժումները, որոնք անկասկած սթափութեան ուսանողութեան զգայուն մասը եւ պրծելու հետաքրքրներ բացին նրա առաջ։

Ի նկատի ունենալով վերակենդանանալու եւ սթափման նշանները, պէտք է ամէն կերպ աջակցել ուսանողութեան՝ տալով նրանց իրանց այժերին համապատասխան կենդանի գործ եւ առաջարկութիւններ, եւ մասնակարթելով գլխաւորապէս հայ յեղափոխական գործակատարութիւն, որի բացակայութիւնը մինչեւ այսօր չափազանց նպաստել է լքման եւ ապաթիայի(4)։ Ընդպէտք է մոռանալ այն հանգամանքը, որ ուսանողութիւնը ապրելով իր ուսւ ընկերների ճնշող մեծամասնութեան կողքին՝ իւրացրել է նրանից ի մէջի այլոց եւ ռասական վերաբերմունքի անհրաժեշտութեան պատճառը, գործի գրականութեան անչը, մի խօսքով իռեալոգիայի(5) կարիքը։ Բայց դժբախտաբար մինչեւ այժմ դաշնակցական կազմակերպութիւնը չնայելով ուսանողութեան դիմումներին, չէ բաւականացրել այդ

պահանջը: Պէտք է յուսալ, որ կազմակերպութիւնը, քանի որ չէ հանել իր տեսողութեան եւ յուսոյ չրջանակից Սարուստանի(1) ուսանողութիւնը, լուրջ ուշադրութիւն կը պարտի այս կէտի վրայ եւ բաւարարութիւն կու տայ ուսանողութեան միանգամայն արդարացի պահանջներին:

Գալով Հիւսիսակերտի ուսանողութեան բռնելիք դիրքին եւ պատասխաններին դէպի հարցերի ցանկում առաջադրուած խնդիրները, չտպտում եմ հաղորդել, որ ուսանողութիւնը յայտնում է իր բացարձակ պատրաստութիւնը ամբողջապէս ընդունելու Ընդհ. Ժողովի ծրագրած խնդիրները եւ իր բոլոր ՔՀ' բարոյապէս եւ ՔՀ մտաւոր ոյժերով աջակցելու տաճկահայ եղբայրների պատմական դատին: Միեւնոյն ժամանակ ի նկատի ունենալով, որ կովկասահայերի վերջին չարժումները Դաշնակցութեան առաջ դրին նոր հոգսեր եւ խնդիրներ, որոնք հենց ՔՀկուղ տեղագրական պայմանների չնորհիւ ի մօտոյ չահագրգռեցին Սարուստանի ուսանողութիւնը, վերջինս իր պարտքն է համարում իր պատգամաւորի միջոցով յայտնել իր կարծիքը կովկասահայերի հարցի եւ Դաշնակցութեան բռնելիք դիրքի մասին: Այս կարծիքը առ այժմ լինելով մեծ մասամբ տեսական, անկասկած կ'ունենայ որեւէ նշանակութիւն միայն սկզբունքի տեսակէտից· պէտք է յուսալ, որ առաջիկայ Սարուստանի Հայ Ուսանողութեան Համագումարը կը դնի այդ խնդիրը աւելի գործնական ուղիների վրայ, անչուշտ յարմարուելով Ընդհանուր Ժողովիդ մշակած կազմակերպութիւններին:

Հիւսիսակերտի ուսանողութեան կարծիքով որքան Ճունիսի 12ի օրէնքը(6) տրամաբանական հետեւանք էր ռուս միապետութեան ռեժիմի ընդհանրապէս եւ հայերի վերաբերմամբ նրա ունեցած քաղաքականութեան մանաւանդ, նոյնքան բնական եւ հասկանալի պիտի լինին եւ ռուսահայերի ուժեղ քաշով արտայայտած վերջին չարժումները: Եթէ այս կարծիքը դեռ որեւէ ապացոյցի կարիք պիտի ղգայ, այս դէպքում բաւական է հենց մատնացոյց անել ՔՀկուղ «Կովկասեան վէրքերը», որ Դաշնակցութեան օրգանից հիւրընկալուած եւ նրա բարոյական պատասխանատուութեամբ հրատարակուած լինելով, ձեռք է բերում նոյն կուսակցութեան ներկայացուցիչների համար կրկնակի համոզեցուցիչ արժէք:

Այս այսպէս լինելով հանդերձ, Ճունիսի 12ի օրէնքը եւ հայկական վերջին չարժումները կովկասում այն պատմական առաւելութիւնը միայն ունին, որ նրանք ամբողջապէս ցնցելով հայի բարոյական աշխարհը, առաջ բերին մի անհրաժեշտ եւ անյետաձգելի պահանջ.— մի կողմից ձեւակերպելու հայ մարդու ցանկութիւնները ու բողոքները, որոնք առ այժմ արտայայտուում են միայն բնազդմամբ, եւ միւս կողմից ստեղծելու համապատասխան մի կազմակերպութիւն, որ լինէր մասնայի(7) տրամադրութեան ՔՀ' արտայայտիչը եւ ՔՀ' ղեկավարը:

Եթէ ուրեմն ճիշդ է, որ Ռուսաստանի հայկական վերջին չարժումները իրանց պատմական անհրաժեշտութեան, իրենց ծաւալի կամ մի այլ պատճառով առաջ են մղել տեսականապէս ձեւակերպուելու եւ գործնականապէս կազմակերպուելու պահանջներ, ապա ուրեմն նրանք ունեն ամէն մի այսպէս կոչուած քաղաքական կամ ազգային հարցի բոլոր անհրաժեշտ նշանները: Եթէ ընդունելի են բոլոր վերեւ ասածները, ընդունելի պիտի լինի եւ հետեւեալը, որ այժմ Ռուսաստանում գոյութիւն ունի Հայկական Հարց, որ պիտի ձեւակերպել տեսականապէս եւ կազմակերպել գործնականապէս:

Ի՞նչ է Հայկական Հարցը կովկասում: Դա հայի ազգային ինքնուրոյնութեան փաստը եւ նրա յառաջխաղաց զարգացման օրինականութիւնը ճանաչեցնելու ինդիր է մի կողմից, եւ այդ պահանջի իրականացման ուղղակի ՔՀ անուղղակի խոչընդոտների դէմ այս կամ այն կերպ կռուելու հարց է միւս կողմից:

Հայութիւնը իբրեւ մի ամբողջութիւն կովկասում՝ այսօր ունի պատմական խիստ որոշ կուլտուրական սանդղներ, ինչպէս կրօն եւ նրա ներկայացուցիչները — եկեղեցին ու հոգեւորականութիւնը, լեզու, խոհերի եւ զգացմունքների մի աչխարհ, որի արտայայտութիւնն է նրա գրականութիւնը, եւ պատմական պայմաններից խիստ ազդուած որոշ տնտեսական կացութիւն· հայը մի խօսքով ունի իր ազգային ուրոյն կեանքը կովկասում, ինչպէս տնուրանալի կերպով ունի կուլտուրապէս յառաջդիմելու եւ տնտեսապէս բարւոքուելու արդարացի պահանջները:

Թողնելով առ այժմ մի կողմը տնտեսական խնդիրը, վերջին չարժումները իրենց չարժառիթով, այն է եկեղեցական կալուածների դրաւումով, ցոյց տուին ՔՀ որքան զօրեղ է հայի կուլտուրական ջիլը եւ որքան նրբութեան է հասել նրա ազգային պատասխանատուութեան զգացմունքը: Ճանուն ըստ երեւոյթին վարկազուրկ հոգեւորականութեան եւ նրա պետի պրեստիժի(8), յանուն ըստ երեւոյթին մոռացութեան տրուած կրօնի եւ էջմիածնի՝ հայը նետուեց քաղաքական անհաւասար կռիւը, որ իր յայտնի հետեւանքներով եւ մանրամասնութիւններով ձեռք բերեց մարդկութեան լաւագոյն մասի համար փաստի, նոր ապացոյցների կարիք չունեցող ակսիոմայի(9) ոյժ:

Այն ՔՀեւ կազմակերպուած, բայց ընդհանուր մի ներքին գործունէութիւնը, որ դպրոցների փակուելուց յետոյ նկատելի է կովկասի հայաբնակ վայրերում եւ ուղղուած է մայրենի լեզուն տարածելուն եւ գրականութիւնը տարբալուծելու մեր ժողովրդի լայն խաւերի մէջ, նոյնպէս անժխտելի ապացոյց է ՔՀ' հայի կուլտուրական(10) պահանջների եւ ՔՀ' դրանց խոչընդոտների դէմ ձեռնարկուած կռիւների:

Այս դէպքում էլ վերջին հայկական չարժումների պատմական նշանակութիւնը կայանում է նրանում, որ նրանք վերջնականապէս պարզեցին երկու բան.— նախ՝ որ ռուս միապետութիւնը իր էութեամբ թշնամի է հայի կուլտուրական(10) զարգացման եւ երկրորդ՝ որ անհրաժեշտօրէն նրա դէմ մղած կռիւը ընդունում է քաղաքական կռուի բնաւորութիւն:

Բայց ամէն մի հասարակական չարժում քաղաքական տարրի հետ իր մէջ միշտ եւ անհրաժեշտօրէն պարունակում է եւ սոցիալական(11) տարրեր: Այս կարծիքն եւս համոզեցուցիչ դարձնելու համար միանգամայն նպատակայարմար է յիշեցնել Դաշնակցութեան օրգանի յանճնարարած հռչակաւոր հասարակական Ջոմբարտի այն համեմատութիւնը՝ ՔՀ եթէ ամէն մի հասարակական չարժման մի ոտը կազմում է քաղաքական կռիւը, նրա միւս ոտն է սոցիալական(11) կռիւը: Եւ սա հասկանալի է միանգամայն, եթէ ի նկատի առնուի այն հանգամանքը, որ ռուս միապետութիւնը եւ հասարակական կազմի ներքին հակասութիւնները իրենց տնտեսական ծանր լուծով՝ կամաց-կամաց տարրեր չարունակ ամբարել էին հայի մէջ այն խորին տեսութիւնը, որին Ճունիսի 12ի օրէնքը հնարաւորութիւն տուաւ այդպէս ուժգին արտայայտուելու: Եթէ ռուսացման ժայրեղի քաղաքականութեան աւելացել է հայ գիւղացու հողային տագնապալի հարցը, կամ խոշոր գործարանամայրերում՝ բանուորի սոցիալական անարդար վիճակը, այն ժամանակ անչուշտ պատկերը կը լրացուի ՔՀ' իր կուլտուրական եւ ՔՀ տնտեսական կողմերից: Քայքայո՞ւմ է արդեօք կամ ուզո՞ւմ է քայքայել ռուս միապետութիւնը հայ գիւղացու տնտեսական դրութիւնը՝ ՔՀ' հողի չրջանը տարածելու դէմ խոչընդոտներ հանելով, ՔՀ' ռուս գաղթականներով լեցնելով հայի երկիրը եւ ՔՀ' հայերին իրենց պատմական հայրենի հողից ու ջրից զրկելու ծրագիրներով:

Տանջուո՞ւմ է արդեօք բանուորը քաղաքում բուրժուազիայի եւ նրա հովանաւոր ռուս միապետութեան կրկնակի լծի տակ: Գոյութիւն ունե՞ն արդեօք այս փաստերը: Եթէ այո՛, ապա ուրեմն հայկական հարցը Ռուսաստանում ոչ միայն քաղաքական է այլ եւ սոցիալական(11):

Ուրեմն ի՞նչ է Հայկական Հարցը Ռուսաստանում. դա հայի կուլտուրական անկախութեան [խղճի, խօսքի ազատութեան] եւ տնտեսական բարեփոխութեան [ազրար(12) բանուորական] խնդիրն է: Այն հանգամանքը, որ «ազգային հարց» ասելով այստեղ հասկացւում է ՔՀ' կուլտուրական եւ ՔՀ' տնտեսական խնդիրների չաղկապումը, երբեք չի կարող չփոթեցնել նրանց, որոնք տեսականապէս ընդունելով հանդերձ գիտական սոցիալիզմի կամ մարքսիզմի դաւանանքը, պնդում են միեւնոյն ժամանակ նրա միակողմանիութիւնը եւ նոյնիսկ ժխտում են նրա փիլիսոփայական բնաւորութիւնը, որ կոչւում է մատերիալիզմ(13):

Չնախորոշելով հանդերձ «ազգային հարցի» դիտական մասը եւ թողնելով, որ ապագայում գրական մտքերի փոխանակութիւնը առաջ բերի մի որոշ, տեսականապէս պատճառաբանուած աչխարհահայեացք, առ այժմ կարելի է եւ անհրաժեշտ է կանգնել ազգային հողի վրայ վերեւ բացատրուած մտքով, առանց վախենալու, որ միակողմանի տեսութիւնը կը չտապի այդպիսի ուղղութիւնը միկրոել «էկլեկտիկի»(14) մականունով:

Կա՞ն արդեօք ոչ միայն մեզ մօտ, այլ եւ ամէն մի ուրիչ քաղաքակիրթ բայց ճնշուած ազգի մօտ այս մտքով ազգային հարցեր: Արդարացնո՞ւմ է արդեօք վիւոութիւնը յանձին իր լաւագոյն ներկայացուցիչների՝ փոքր, բայց կուլտուրական ազգերի ազգային յառաջխաղացութիւնը· տախտա՞ծ է նոյնիսկ եւրոպական Սոցիալ Դեմոկրատիան ճանաչել փոքր ազգերի համար նրանց ազգայնութեան խնդրի արդարութիւնը (աւստրիական Սոցիալ Դեմոկրատների 1896ի համագումարը, ռուսաց սոցիալ դեմոկրատների օրգան «Իսկրան» եւ «Սոցիալ Ռեվոլիւցիոննայի Ռասսիան»)· վերջապէս ակամայ դիմումներ անո՞ւմ են նոյնիսկ հայ ուղղափառ սոցիալ դեմոկրատները՝ ազգայնականութեան վերաբերմամբ: Անուո՛ւմ են այս բոլորը· ապա ուրեմն կարելի է ապաւինել կեանքի եւ գիտութեան եւ հայկական հարցը ձեւակերպել իբրեւ ազգային հարց — կուլտուրական եւ տնտեսական մտքով:

Այժմ խնդրի գլխաւոր հետաքրքիր կողմը հետեւեալն է.— ընդունելով հանդերձ Ռուսաստանի հայերի հարցի դոյութիւնը, արդեօք այդ հարցը գոյութիւն ունի՞ եւ Դաշնակցութեան համար, իբրեւ մի կազմակերպութիւն, որ ունի իր անցեալը, ներկան եւ դեռ չլուծած ապագայ:

Այս հարցին ճիշդ պատասխանելու համար անհրաժեշտ է նախ եւ առաջ վերաքննել հետեւեալ հարցերը· ի՞նչ է Դաշնակցութիւնը ինքն ըստ ինքեան, եւ ի՞նչ է Դաշնակցութիւնը Կովկասում՝ իր դաւանանքներով եւ կազմակերպութեամբ:

Որքան էլ որ չափազանց պարզ եւ հասկանալի լինի տաճկահայի մղած կռիւ քաղաքական բնաւորութիւնը, որչափ էլ կարիք չզգացուէր տեսականապէս ձեւակերպելու թշնամու ձեռքին խողխողուող մի ժողովրդի տանութեան ազաղակը եւ նրա լաւագոյն որդիների արիւրը ցաւումն ու վրէժը, այնուամենայնիւ իբրեւ մի կազմակերպութիւն, Դաշնակցութիւնն էլ տուել է իր «Հաւատոյ Հանգանակը», որ իբրեւ յառաջաբան կըցուած է 1892 թ. Ընդհ. Ժողովի ծրագրին: Ենթադրելով, որ այդ ծրագրի մանրամասնութիւնները ընդհանուրին ծանօթ են, միանգամայն տրամաբանական մի հետեւողութիւն կը լինի, եթէ այդ հաւատոյ հանգանակը ձեւակերպուի իբրեւ հայի ազգային հարց՝ իր

կուլտուրական եւ տնտեսական շահերով, որի լուծումը ամենահարազատ վերաբերմամբ միանգամայն արդարացի կերպով տեսնում է կուսակցութիւնը՝ բռնի յեղափոխութեան միջոցով ազատ հայրենիք ընծեռնելուց: Որ դա մի համամարդկային հարց է եղել սկզբից մինչեւ այժմ, դրան ապացոյց՝ ի միջի այլոց եւ կովկասահայերի ունեցած անժխտելի մասնակցութիւնը տասնհայերի դատին. որ դա համազգային մի հարց էր, դրան ապացոյց՝ այն հանդամանքը, որ դաշնակցական կազմակերպութիւնը իր ցանցերի մի խոշոր մասը տարածել է եւ ռուսահայերի մէջ: Եւ եթէ ամբողջ հայութիւնը լարելով իր բոլոր բարոյական եւ նիւթական ոյժերը մինչեւ այսօր զբաղուել է եւ զբաղուում է միայն տասնհայոց դատով, դա պէտք է բացատրել նախ՝ Տաճկահայաստանի անտանելի կացութեամբ եւ երկրորդ՝ ռուսահայի մինչեւ այժմ ունեցած քաղաքական եւ տնտեսական համեմատաբար լաւ պայմաններով: Այնպէս որ Դաշնակցութիւնը կովկասում մինչեւ այժմ էլ եղել է միայն ընդհանուր ազգային դատին նուիրուած կազմակերպութեան մի առողջ արտայայտութիւն: Եթէ Դաշնակցութիւնը մինչեւ այսօր կրողացել է յարդութիւն գտնել կովկասահայերի մէջ, դա անշուշտ պիտի վերագրել ռուսահայի կուլտուրական(10) յառաջխաղացութեան, ազգային ինքնագիտակցութեան զարգացման եւ տնտեսապէս բարւոք վիճակին: Եթէ ուրեմն Դաշնակցութիւնը օրգանապէս կապուած է եղել մինչեւ այժմ վերոյիշեալ երեւոյթների հետ, ապա ուրեմն ռուսահայի կուլտուրական եւ տնտեսական դրութիւնը նրա համար ոչ միայն այն հետաքրքրութիւնը պիտի ունենայ, ինչ որ ունի առհասարակ ամէն մի դեմոկրատ հայի համար, այլ եւ պիտի ունենայ դոյութեան՝ լինել չլինելու նշանակութիւն: Մինչեւ այսօր Դաշնակցութիւնը իր բարոյական եւ նիւթական աշակցութիւնը քաղել է այն գաղափարական ոյժից, որ տալիս էր կովկասահային նրա ազգային համեմատաբար լաւ կացութիւնը. եթէ այժմ առաջ է եկել տասնհայոյի ազգային հարցը կովկասում, եթէ ռուսահայի ազգային գիտակցութիւնը կանգնած է կոպիտ ոյժի, լքման կամ հակառակ դէպքում կենտրոնախոյս ազդեցութիւնների վտանգի առաջ, ապա ուրեմն վտանգուում է Դաշնակցութիւնը կովկասում. ապա ուրեմն պէտք է ոչ միայն պահել, այլ եւ զարգացնել ակտիւ կերպով(15) ռուսահային, հենց քէկուզ իրեւ մի ազգութիւն՝ յօգուտ տասնհայոց դատի:

Եթէ մինչեւ այժմ եղած հայութիւնը կովկասում իր ազգային գիտակցութեան նախկին մակերեւոյթով ընդունակ էր անժխտելի մասնակցութիւն ունենալու տասնհայոց դատին, պէտք է ենթադրել, որ այդ ազգային գիտակցութեան — այսինքն կուլտուրական զարգացման եւ տնտեսական բարւոքման մակերեւոյթի — ցածրանալուց կամ բարձրանալուց կախուած կը լինի եւ ռուսահայի ունեցած մասնակցութիւնը տասնհայոց դատին՝ նուազելու կամ աւելանալու հարցը: Պէտք է հաւատալ, որ ապագայի կուլտուրապէս բարձրը, քաղաքական կուռի չափիդով անցած եւ տնտեսապէս պէտք է աչքի առաջ ունենայ, ի նկատի առնելով այն վերջին պատահարների հետ, քան թէ այդ մինչեւ այժմ եղել է: Եթէ ճիշդ են այս բոլորը, ապա ուրեմն ճիշդ պիտի լինի եւ այն, որ Դաշնակցութեան համար, այո՛, գոյութիւն ունի եւ Ռուսաստանում Հայկական Հարցը:

Թողնելով տեսականը եւ դիմելով կեանքի փաստերին, ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ վերջին շարժումները գրաւեցին կովկասի բոլոր դաշնակցականներին եւ նոյնիսկ ամբողջ կազմակերպութիւններ, որոնք իրականապէս կանգնեցին շարժման առաջին շարքերում:

Այս երեւոյթը որքան էլ բացատրելու լինենք առասարակ դաշնակցականի, իբրեւ յեղափոխականի տեմպերամենտով(16) մարդու անհատականութեամբ, որ չի կարող արձագանգ չտալ հայրենի դժբախտութեան, որտեղ եւ ինչ ձեւով էլ նա արտայայտուելու լինի, այնուամենայնիւ այդ երեւոյթը կատարելապէս լուսաբանուած չի լինել, եթէ չյիշուի այն օրգանական կապը, որ կայ դաշնակցական կազմակերպութեան եւ կովկասեան հայերի հարցի մէջ:

Այսպէս ուրեմն Դաշնակցութեան համար նոյնպէս գոյութիւն ունի Ռուսաստանում Հայկական Հարցը, որ բխում է կազմակերպութեան դաւանած սկզբունքներից, այդ հարցի համազգային բնաւորութիւնից եւ վերջապէս ռուսահայ դաշնակցականների անհատական եւ մասսայական հոգեբանութիւնից: Այս վերջին հանգամանքը մանաւանդ պէտք է աչքի առաջ ունենալ, ի նկատի առնելով այն վերջին պատահարների նշանակութիւնը, որոնք ռուսահայերի շարժման ժամանակ առաջ եկան դաշնակցական կազմակերպութիւններից մի քանիսի մէջ: Թէ որքան տեսլողական եւ օրգանական է Դաշնակցութեան հոգեբանական պահանջը իր վրայ վերցնելու ռուսահայերի դատը, դրան ապացոյց է մի վերջին փաստն էլ. դա կուսակցութեան օրգանի՝ «Դրօշակի» բռնած դիրքն է, որ այսօր հաւատար հետաքրքրութեամբ, եւ աւելին կարելի է ասել՝ հաւատար բարոյական պարտականութեան եթէ ոչ գիտակցութեամբ, գոնէ բնազդմամբ՝ տասնհայոց դատի հետ նուիրում է իր թերթերը եւ ռուսահայոց խնդրին:

Տեսականապէս պարզելուց եւ կեանքի պահանջներն իրեւ փաստ ընդունելուց յետոյ, ռուսահայոց խնդիրը պահանջում է ի հարկէ եւ որոշ կազմակերպուած գործունէութիւն:

Կասկած չկայ, որ մասնակցելով ռուսահայոց գործին, իբրեւ համազգային մի մասի, Դաշնակցութիւնը ստիպուած պիտի լինի կովկասի վերաբերմամբ ի նկատի առնել եւ հասարակական կազմի ուրոյն պայմանները, եղած կազմակերպուած կամ չկազմակերպուած տրամադրութիւնները: Գիտի որ հայկական խընդիրը Ռուսաստանում պատմական հանգամանքների չնորհիւ ընդհանուր քաղաքական չարժման միայն մի մասը կարող է կազմել, այդ պատճառով բնական է, որ Դաշնակցութիւնն էլ իր գործակի վրայ կարող է արձանագրել իբրեւ լոզունգ(17), — «կովկասը կովկասի համար՝ իբրեւ սահմանադրական Ռուսաստանի ազատ ֆեդերացիաների մի ազատ մասնիկ». այս քաղաքական նպատակին հասնելու համար անկասկած է, որ կազմակերպութիւնը մի կողմից առաջ մղելով հայ տարրի ազգային կուլտուրական յառաջխաղացութեան գործը — գաղտնի դպրոցներով, թերթերով, գրքերով, բանաւոր պրոպագանդայով եւ այլն եւ նոյնանման պրոպագանդա անելով հարեւան թուրք եւ վրացի տեղերի մէջ, մի եւ նոյն ժամանակ պէտք է նախապատրաստէ հայ ժողովուրդը՝ համառուսական կամ կովկասեան յեղափոխութեան համար:

Գալով ագրար(12) չարժման, բնական է, որ հայ գիւղացու տնտեսական կարիքները թէ՛ արտաքին ճնշման եւ թէ ներքին հոլովոյթի ազդեցութեան տակ միշտ առաջ կը մղեն գործնական պահանջներ, որոնց իրականացման համար հայ տարրը կ'ունենայ այնպիսի մի ապաւէն, ինչպէս ամբողջ կովկասեան դաշնակցական կազմակերպութիւնը իր բոլոր թէ՛ բարոյական, թէ՛ մտաւոր եւ թէ՛ մարտիկ ոյժերով:

Իսկ ինչ վերաբերում է գործարարական քաղաքականութեան ունենալիք գործունէութեան, անկասկած որ այստեղ այս կամ այն կերպ պէտք է որոշել դէպի սոցիալ – դեմոկրատներն ունենալիք վերաբերմունքը, ընդունելով այդ կուսակցութիւնը իրեւ կեանքի առաջ բերած մի անուրանալի փաստ:

Ներկայ զեկուցման մէջ յիշած պատճառներով հարկ թէ հնարաւոր լինի ուրանալ սոցիալ – դեմոկրատների գործունէութեան կա՛մ դաւանած սկզբունքի պատմականօրէն ճիշդ եւ բարոյապէս արդար լինելը: Նոյն դիտողութիւններով անհրաժեշտ է միայն՝ լրացնել մարքսիզմի վերոյիշեալ միակողմանիութիւնը, ազգայնացնելով սոցիալ – դեմոկրատական չարժումը հայերի մէջ: Պատմականօրէն մեծ նշանակութիւն ունի ոչ միայն բանուորի տնտեսապէս քայլ առ քայլ բարւոքելը՝ չնորհիւ գործադուլների եւ օրավարձի յաւելման, այլ եւ մեծ կարեւորութիւն ունի թէ ի՞նչ է ներկայացնում բանուորը իր ներքին աչխարհով իրրեւ քաղաքացի, հասարակութեան կամ ազգի մի անդամ:

Դաշնակցութիւնը համազգային գաղափարի մարմնացումը պիտում տեսնելով գիւղացու եւ ոչ թէ նրա տղրուկ աղայական դասակարգի մէջ, նոյն հետեւողութեամբ համազգային գաղափարը. պիտի մարմնացնի քաղաքներում ոչ թէ բուրժուազիայի, այ անկասկած բանուորի մէջ: Նրա նպատակը պիտի լինի, յանուն քաղաքական լաւագոյն ապագայի, ոչ միայն Ռուսաստանում, այլ եւ Տաճկաստանում տեսնել գիւղացու եւ բանուորի իրրեւ հայ ազգի գերակչռող տարրի ազգային գիտակցութեան եւ տնտեսական բարւոքման յառաջխաղացութիւնը:

---

(1) Ռուսաստանի (կուսակցական տեղաճուկ):
(2) Հակազդեցութիւն, յետշրջում:
(3) Թէորետիկ՝ տեսական. թէորիա՝ տեսութիւն (բոլորն այ առսնրէն բառեր են, փրանսերէնէ առնուած):
(4) Անտարբերութիւն, անգոյացութիւն:
(5) Գադափարաբանութիւն:
(6) Կ'ակնարկուի եկեղեցական կալուածներու գրաւման ցարական հրովարտակին:
(7) Ջանգուած:
(8) Վարկ, հեղինակութիւն:
(9) Իմիջայլոյտ՝ ապացուցման պէտք չունեցող ճշմարտութիւն:
(10) Մշակութային:
(11) Ըղկերային:
(12) Հողային:
(13) Նիւթապաշտութիւն՝ իմաստասիրական, գիտական իմաստով:
(14) Ընտրական՝ փիլիսոփայական իմաստով:
(15) Աշխոյժ, գործօն կերպով:
(16) Խառնուածքով:
(17) Բառ առ, կոչ:

Զ.— ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՑ ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԲՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

Ընկերներ,

Ցանուն Ամերիկայի տասնեակ մը հարիւր դաշնակցական ընկերներուն, կ'ողջունենք ձեզ որ կը մասնակցիք այս պատկառելի ժողովին:

Վեց տարուայ ժամանակամիջոցին մէջ Ամերիկայի Դաշնակցութիւնը անդադրում գործեց իր Շրջանին վերաբերած գործերուն լայն վիճակ մը ստեղծելու. եւ ուրախ ենք հաղորդելու Ընդհ. Ժողովին՝ թէ Միացեալ Նահանգներուն մէջ այսօր Դաշնակցութիւնը անբաղդատելիօրէն խոշոր ծաւալ ստացած է, լայն հող ունի իր ձեռքին տակ, եւ ուրախութիւն է մանաւանդ այն պարագան՝ որ հետզհետէ աւելի ու աւելի մեծ չափերով գործը իր սահմանները կ'ընդարձակէ:

Ձենք կարծեր, թէ հարկ կայ այս յաջողութեան պատճառներուն վրայ երկար կանգ առնելու, զայն վերլուծելու համար: Անոր վերլուծումը երկու բնորոշ բառերու մէջ կարելի է ամփոփուած համարել: — Երկրի գործերուն յաջող ընթացքը, եւ այստեղի ընկերներուն եռանդուն չանքերը: Վերջինին մէջ պարունակուած պէտք է սեպել այն կարեւոր դերը որ կատարած են «Հայրենիք» թերթը եւ գործիչ ընկերները: Եւ առնց հետ պէտք է աւելցնել՝ թէ տասնեակ մը տարբերու Դաշնակցութեան յարաճուն, չխոտոր գործունէութիւնը, որ ժողովուրդը քայլ առ քայլ դիտակցու-

թեան առաջնորդած էր, այսօր մեր Շրջանը իր այս վիճակին հասցուց:

Որպէսզի խճողուած չըլլայ աւելորդաբանութիւններով այս տեղեկագիրը, հոս անմիջապէս կ'անցնինք վեց տարուան մեր ունեցած գործերու դասական ընթացքին եւ համեմատական հաչուետուութեան:

Ա. Կոմիտէներու եւ ընկերներու համեմատական թիւերը

Ամերիկայի Դաշնակցութիւնը ունէր.—

1898ին,	12	կոմիտէներ,	մօտաւորապէս	70 ընկերներով
1899ին,	18	»	»	165 »
1900ին,	20	»	»	200 »
1901ին,	24	»	»	280 »
1902ին,	28	»	»	600 »
1903ին,	40	»	»	900 »

Եւ այսօր 1904ի սեմին վրայ, ունինք 1000է աւելի ընկերներ:

Բ. Դրամական հաշուետուութիւն

Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին գանձը մտած է իրեւ զուտ հասոյթ.—

1898ին	. . . . .	561	*Տոլար*	52 *Սէնթ*
1899ին	. . . . .	572	»	32 »
1900ին	. . . . .	842	»	75 »
1901ին	. . . . .	1520	»	11 »
1902ին	. . . . .	6779	»	74 »
1903ին	. . . . .	9836	»	57 »

Եւ նայելով կոմիտէներու կատարած հանգանակութիւններու գումարներուն ներկայ տարուան մէջ, — օրինակ. Լինի կոմիտէն, որ անցեալ տարի հանգանակեց 650 տոլարի չափ, այս տարի Յունուարին մէջ իր կատարած հանգանակութեան գումարը հասաւ 1075 տոլարէ աւելի, — 1904ին կեդր. կոմիտէի հասոյթը հաւանաբար կը հասնի 15000 տոլարի համեստ գումարին:

կեդր. կոմիտէի գանձէն ելած է.—

	Ցատկացուած զուտ յեղափոխական գործի	Ցատկացուած ճանապարհածախսի, ուրիշ դիւանական ծախսերու եւ գործիչներու ապրուստի:
1898ին	26 տոլ. 25 ս.	169 տոլ. 1 ս.
1899ին	429 » 47 »	96 » 94 »
1900ին	440 » 74 »	298 » 87 »
1901ին	271 » 38 »	344 » 90 »
1902ին	4299 » 37 »	641 » 37 »
1903ին	8645 » 3 »	1511 » 86 »

կեդր. կոմիտէի գանձը մնացած է մօտաւորապէս 3000 տոլար: Այս դումարը երկիր ղրկելէ առաջ պիտի սպասենք Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն:

ՄԱՆՕԹ.— Ասիկա չի ներկայացներ Դաշնակցութեան Ամերիկայի կոմիտէներուն ընդհանուր հաշուեկշիռը: Կոմիտէներու տեղական ծախսերը չեն պարունակուիր ո՛չ ելքի եւ ոչ ալ մուտքի հաշիւներուն մէջ:

ՄԱՆՕԹ.— 1903ին Ամերիկա եկող նոր գործիչ ընկերներու ճանապարհածախսն է որ բաղդատաբար բարձրացուցած է այդ տարուան ընթացիկ ծախսերու դումարը:

կեդր. կոմիտէի մուտքի գումարները գոյացած են գլխաւորաբար ընկերներու տարեկան կանոնաւոր տուրքերովը: Իւրաքանչիւր դաշնակցական ընկեր որ կը գործէ եւ հիւանդ չէ՝ պարտի վճարել տարեկան 6 տոլար իբրեւ ամսավճար եւ 10 տոլար «Զէնքի դրամ»: Ընկերներէն ոմանք մինչեւ 100 տոլարով մասնակցած են «Զէնքի դրամ»ի հանգանակութիւններուն:

Ոչ-դաշնակցականներ, մանաւանդ վերջերս, սկսած են մասնակցիլ այս հանգանակութիւններուն: Մխիթարեան է ու միանգամայն պատուաբեր, Դաշնակցութեան համար, այն պարագան՝ որ ոչ-դաշնակցականներ ինքնաբերաբար նուէրներ կը ղրկեն ուղղակի կեդր. կոմիտէին, երկրի կուսակցութեան հասցնելու համար:

«ԴՐՕՇԱԿ»ը Ամերիկայի մէջ

Ամերիկայի մէջ, ինչպէս ամէն տեղ, ԴՐՕՇԱԿ թերթը կը ճանչցուի իբրեւ միակ «թարգմանը հայ յեղափոխական կեանքին»: Անիկա ամերիկահայուն համար ընդհանրապէս, եւ դաշնակցական ընկերներու համար մասնաւորապէս, Յեղափոխական Աւետարանի դերը կը կատարէ: Այսօր 1500 օրինակ չի բաւեր Ամերիկայի համար, չնայելով որ իւրաքանչիւր օրինակը մէկ աւելի ընթերցողներ ունի: Ամերիկայի ընկերները կը փափաքին որ աւելի յաճախ լոյս տեսնելը կարելի դարձնուի որպէսզի աւելի կանոնաւոր նուիրատուութիւններով թեթեւցնել նիւթական դժուարութիւնները:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ը

Ամերիկայի հայութեան այն մեծամասնութիւնը, որ իր մէջը չունի կուսակցական նեղ ու գծուծ նկատումներ, ՀԱՅՐԵՆԻՔ թերթը կը ճանչնայ իբրեւ ազգային յեղափոխական լուրջ թերթ: Ասոր ապացոյցը այն է որ այս վերջին տարուան մէջ, մանաւանդ, հրապարակայ քայլով մեծցաւ անոր ընթերցողներու թիւը: Մօտաւորապէս 2000 օրինակ կը տպագրուի. եւ այս թիւը օրէ օր ալ կ'աճի: Թերթին ծաւալը մօտ օրերու մէջ կը յուսանք մեծցած տեսնել, երբ 6ի տեղ 8 երեսներով պիտի հրատարակուի ան:

Մեր նախորդ Գատ. Ժողովը, օգտուելով ՀԱՅՐԵՆԻՔի բաժնետէր ընկերներու մէկ հին առաջարկէն, որով բաժնետէրերը կը յօժարէին իրենց իրաւունքներէն ղրկուիլ, եթէ միայն ոչ-բաժնետէր ընկերներն ալ փոքրիկ նուէրներով դրամագլուխ մը կազմէին ու նուիրէին ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ, որուհետ այդ դրամագլուխը գոյացնել ընկերներու 50ական սէնթի բացառիկ նուէրներով, եւ այդպիսով դարձնել ՀԱՅՐԵՆԻՔը Դաշնակցութեան սեփականութիւն: Հոս չենք կրնար չյիշել Ամերիկայի բոլոր ընկերներու դնահատումը բաժնետէր ընկերներու այն մեծ զոհողութիւններուն, որոնք կարելի ըրին ՀԱՅՐԵՆԻՔի լոյս տեսնելը եւ այսքան առաջ երթալը:

Հնչակեաններ Ամերիկայի մէջ

Այս ազատ երկրին մէջ չէ կարելի որ չգտնուին Ժողովուրդին հայրենասիրական անկեղծ ղեկավարները չհաւատացողներ: Հնչակեան կուսակցութեան «հին» եւ «նոր» հատուածները կը ճանչնանք մենք — ու մեզի հետ ստուար մեծամասնութիւն մը ազգային խնդիրներով հետաքրքրուող հայրենակիցներու — իրրեւ արգելքներ յեղափոխական գաղափարին տարածմանը: Նոր օրուան հետ նոր փորձանք մը կը յարուցուի անոնց կողմէն, որ կը ծառայէ յեղափոխական տեսակէտէ Ժողովուրդը յուսահատեցնելու ու զանոնք ետ պահելու Գործին մասնակցելէ: Եւ մենք ստիպուած կ'ըլլանք յաճախ մեր ուժերը բաժնել, մէկ կողմէն ջանալով առաջին տեղը տալ զուտ յեղափոխական գործերուն, ու միւս կողմէն անոնց ցանած յուսահատական սերմերը չբացնել եւ արգելք դառնալ այդ հակայեղափոխական ձգտումներուն:

Ուրախ ենք ըսելու, թէ մեր ջանքերը ապարդիւն չեն ըլլար. օրէ օր Ժողովուրդին մէջ յեղափոխական գիտակցութիւնը կը զարգանայ, որով կը սկսին ճանչնալ յեղափոխականին ու յեղափոխութիւնը չհասկացողներուն տարբերութիւնը: Գատ. ունինք խորհելու թէ ասոնց բոլոր ուժը Ամերիկան է: Վերջերս, ինչպէս կ'երեւի, «նոր»երու կեդրոնը Ամերիկա տեղափոխուած է, եւ իրենց «Հնչակեան» ալ Գոսթընի մէջ կը հրատարակուի: «Հին»երու կեդրոնի անդամներն ալ Ամերիկայի մէջ կը գտնուին հիմա:

Բոլորովին գոհ սրտով մը չենք կրնար նայիլ, սակայն, անցեալի այս յաղող ընթացքին վրայ: «Կրնայինք աւելին ընել» մտածումը կարելի չէ հեռացնել մեր մտքերէն: Ամերիկան եղող ունի յեղափոխական գաղափարի տարածման եւ երկրի ընկերներու և անոնց գործին օժանդակութեան ձեռնարկներու ընդաթափակուելուն համար: Ընդհ. Ժողովին ուշադրութեանը յանձնելով այս կէտը՝ կը սիրենք յուսալ թէ Ամերիկայի համար այնպիսի տնօրինութիւններ պիտի ընէ, որ մեր յոյսերը յաջողութիւններով պսակուին:

Աւելորդ չենք սեպեր հոս արտագրել 1903ի Արտակարգ Գատ. Ժողովին հետեւեալ որոշումը.— «Նկատելով որ Ամերիկայի Դաշնակցութիւնը ապագային ալ պիտի կարօտի ընկեր Ա. Վռամեանի գործունէութեան, իր չքլանի գործերը բաղձալի բարձրութեան մը հասցընելու համար, ներկայ արտակարգ Գատ. Ժողովը որոշեց առաջարկել Ընդհ. Ժողովին որ տարբեր որոշում մը չընէ ընկեր Ա. Վռամեանը ուրիշ վայր մը ղրկելու կամ անոր ուրիշ գործ մը յանձնելու մասին, որպէսզի ան վերստին Ամերիկա դառնայ»:

Թողելով որ մեր պատգամաւոր ընկերները լրացնեն տեղեկագրին մէջ պակաս մանրամասնութիւնները, կը մնանք Ձերդ ընկերական ջերմ բարեւներով՝

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ
(կնիք)

3.— ԱՑԼ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ

Երկրորդական քազմաթիւ այլ փաստաթուղթերու կողքին, երբորդ Ընդհ. Ժողովի թղթածրարին մէջ կը գտնենք հետեւեալ կարգ մը վաւերագրերը՝ որոնց հրատարակութիւնը կը նկատենք շահեկան.—

Ա) Հ. Ց. Դաշնակցութեան 1904 տարուան նախահաշիւը, տպագրուած 28x45 մմ. չափի մեծ թուղթի վրայ, մէկ երես: Հետաքրքրական է, թէեւ ոչ զարմանալի, որ բոլոր շրջաններուն մէջ գոյամարտի կուսակցական նկատումներուն կարեւորագոյն բաժինը սահմանուած է յատկացնելու Բարձրաւանդակի գործին (Սասնոյ ապստամբութեան): Նախահաշիւը կու տանք ցոյցաթուղթի՝ քովէն ձեւով:

Բ) Ընդհ. Ժողովի ընթացքին պատրաստուած եւ Դաշնակցութեան ամուսնով դեսպաններու եւ հիւպատոսներու յղուած յուշագիր մը, խմբագրուած փրանսերէնով եւ օսմաներէնով, որ կը վերաբերի Սասնոյ մօտալուտ ապստամբութեան պատճառներուն, եւ հայութեան պահանջները կը բանաձեւէ: կու տանք այդ յուշագրի փրանսերէն բնագիրը:

Գ) Ոսկանապատի (Բազու) պատգամաւոր Սափայի ճառը՝ ուր կ'առաջարկուի «կրօնական դաշնակցութիւն» կնքել Անկլիոյ եկեղեցւոյ հետ, Ռուսաստանի եւ Կովկասի մէջ՝ ցարական հայկու բազմականութեան եւ Հայաստանեայց եկեղեցիի ռուս ուղղափառութեան կապելու ճիգին դէմ պայքարելու, եւ Տաճկահայաստանի մէջ՝ Անգլիոյ բազմական աւելի ազդու միջամտութիւնը պահովելու մտահոգութեամբ: Առաջարկը մերժուած է Ընդհ. Ժողովին կողմէ. կու տանք պարզապէս՝ իբրեւ պատմական փաստաթուղթ:

ԳԱՂՑՆԻ

ԳՐԱՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ

ՀԱՑ ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ — 1904 Թ. ՀԱՄԱՐ

(ՎԱՆԻ ԲԱՑԱՌԻԿ ԳՈՐԾ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾՈՂՈՎՈՒՄԻ)

ՄԱՐՄԻՆՆԵՐ	ՄՈՒՏՔ (ֆրանկ)			ԲԱՇԽՈՒՄՆ	ԾԱՀՔ (ֆրանկ)		
	Պատրաստ	Սպասելիք	Դումար		Պատրաստ	Սպասելիք	Դումար
ՆԱՒԱՀՂԱՆԳՈՒԹԻՒՆ	8,000	12,500	20,500	Բարձրավանդակի կարիքներին (ջրաբերքի և Ւրևևել. Բիւրօյի համաձայնութեամբ)	8,000		
				Բարձրավանդակին սպասող խմբերին՝ 5 հազար, Ինքնապաշտ. կօմիտէին՝ 2 հազար, թերթի փոխադր.՝ 1 հազար, ճեպագիրը՝ գէնքի, ռազմամիջոցի կամ Ւրևևմտ. շրջանին.	—	12,500	
							20,500
ԹՄՐՈՒԿ և ՀԱՐԵՒԱՆԴ	3,200	10,000	13,200	Բարձրավանդակի կարիքների համար	3,200	—	
				Նոյն նպատակին՝ 5 հազար, Ինքնապաշտ. կօմիտէին՝ 2 հազար, տեղական, Ւրևևմտեան շրջանին կամ գէնքի և ռազմամիջոցի՝ 3 հազար	—	10,000	
							13,200
ՅԱՍ	8,000	22,500	30,500	Բարձրավանդակի կարիքներին	8,000	—	
				Նոյն նպատակին՝ 10 հազար, տեղական ծախս և Ինքնապաշտ կօմիտէին՝ 4 հազար հինգ հարիւր, Ւրևևմտեան Բիւրօյի շրջանին և կամ գէնքի ու ռազմամիջոցի՝ 3 հազար, Վասպուրականի շրջանին՝ 5 հազար.	—	22,500	
							30,500
ՋՐԱՐԵՐՊ	11,500	30,000	41,500	Բարձրավանդակի կարիքներին	11,500	—	
				Բարձրավանդակի շրջանին՝ 15 հազար, տեղական ծախս և Ինքնապաշտ. կօմիտէին՝ 6 հազար, Ւրևևմտեան Բիւրօյի շրջանին՝ 5 հազար, անակնկալ՝ 4 հազար	—	30,000	
							41,500
ՄՐԳԱՆՑԱՆ	9,000	10,800	19,800	Վասպուրականի շրջանին՝ 5 հազար և Բարձրավանդակին՝ 4 հազար	9,000	—	
				Ւրևևմտեան Բիւրօյի շրջանին (Լեռնավայր, Վիշապ, [illegible]) 5 հազար, Ինքնապաշտ. կօմիտէին [illegible]	—	[illegible]	
							19,800
ՅԱՐԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ և ՀԻՒՍՍԻ	—	7,500	7,500	Ինքնապաշտ. կօմիտէին՝ հազար հինգ հարիւր, Ւրևևմտեան Բիւրօյին՝ 3 հազար, Ւրևևել. Բիւրօյին՝ 3 հազար.	—	7,500	7,500
ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	12,500	100,000	112,500	Վրէժ. Տ.՝ 2,650, Վասպուր՝ 2650, Բաթրմ.՝ 7,200.	12,500	—	
				Վրէժի գինուցուծարանին՝ 4,200, Ինքնապաշտ. կօմիտէին և տեղական՝ 40 հազար, Լեռնավայրին՝ 30 հազար, Վիշապին՝ 15 հազար, եւրօպ. պրօպագանդ՝ 5 հազար և անակնկալ՝ 6 հազար	—	100,000	
							112,500
ԱՐՒԵՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ. ԱՅԳԵՑԱՑԻՆ. ԱԳՈՒԱԶԱԺ	38,500	12,500	51,000	Վրէժատան՝ 5 հազար, Վասպուրական՝ 4 հազար, Բարձրավանդակ՝ 29,500	38,500	—	
				Բիւրօյ. ծախսեր՝ 10,000, Ինքնապ. և տեղակ.՝ 2,500.	—	12,500	
							51,000
ՎԻՒԺԱՏԱՆ	2,760	—	2,760	Վրէժատանի կարիքներին	2,760	—	2,760
ԱՐՒԵՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ	—	27,500	27,500	Բիւրօյի և „Պրօ Ւրմէնիայի“ համար.	—	27,500	27,500
ԱՄԵՐԻԿԱ	15,000	60,000	75,000	Բարձրավանդակ՝ 10 հազար, Պարսկաստան՝ 2,500, Վասպուրական՝ 2,500	15,000	—	
				Վրէժատան՝ 5 հազար, Ցուցական մարմնին՝ 10 հազար, Լեռնավայրի պատ. մարմնին՝ 35 հազար, եւրօպ. պրօպագանդի՝ 4 հազար, տեղական ծախսեր՝ 6 հազար.	—	60,000	
							75,000
ԲԱԼԿԱՆԵԱՆ ԿԵՂՐ. ԿՕՄԻՏԷ	2,000	8,000	10,000	Ցուցական մարմնին	2,000	—	
				Լեռնավայրին՝ 5 հազար, Ցուցական մարմնին՝ 2 հազար, տեղական՝ հազար	—	8,000	
							10,000
ՆՅՈՒՅՈՐՔ	500	2,500	3,000	Լեռնավայրի կարիքներին՝ 2,700 և տեղական՝ 300.	—	3,000	3,000
ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ ՊԱՏ. ՄԱՐՄԻՆ Ցրւած է տեղեան	16,000	—	16,000	Լեռնավայրի պատ. մարմնին	16,000	—	16,000
	126,960	303,800	430,760		126,000	303,800	430,760

ԾԱՆՕԹ. — Ըստ նախահաշուի մէջ չեն մտցուած՝ ա) կազմակերպութեան ձեռքի տակ եղած գէնք, ռազմամիջոց և այլ գոյքերը, բ) „Պրամ“ թղթի մնացորդ, գ) նբերի մարմինների մնացորդ.

1904, 10 մայիս
ՓԼՈՐԵՆՑ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Բ.— ՑՈՒՇԱԳԻՐ
ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԱԳՕՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ԱՒԹԻՒ

Կու տանք փրանսերէն բէկտը՝ ծոյնութեամբ:

Monsieur le Consul,

Les Arméniens de Sassoun sont obligés de recourir aux armes pour résister par la force à une intolérable oppression : ils se révoltent par nécessite.

Il y a un quart de siècle, les nations européennes signataires du traité de Berlin nous ont reconnu des droits, ont assumé le devoir d'en imposer la reconnaisance à l'Empire Ottoman et se sont aussi solennellement engagées avec nous.

Cependant, depuis cette date, nos malheurs et notre détresse se sont aggravés d'année en année : au vieux système des vexations turques s'est ajoutée la méthode d'extermination hamidienne. Dès que nous avons osé croire que les promesses de l'Europe n'étaient pas de vaines paroles inscrites sur le papier, à nos légitimes revendications le Sultan à répondu par de pires violences. Après les massacres partiels du Sassoun qui auraient dû avertir l'Europe, si elle avait voulu être avertie, est venue l'effroyable période des grandes tueries et trois cent mille créatures désarmées ont été égorgées, sans qu'il fût fait un geste pour les sauver. Depuis, par l'interdiction de circuler, par les impôts toujours plus pesants, par l'éviction des biens communaux des villages, par les meurtres isolés ou en masse, par les conversions forcées à l'islamisme, l'extermination de notre peuple se poursuit sournoisement, lentement et sûrement.

Ici même (Enumération des violences les plus récentes qui ont nécessité l'insurrection). (1)

Nous ne faisons donc pas la révolution pour elle même, mais parce que nous y sommes obligés et contraints par la force des choses. Nous ne sommes point séparatistes : nous demandons à avoir. dans l'organisme de l'Empire Ottoman, une autonomie locale où soient sauvegardés les droits élémentaires de l'homme, où ses biens, sa personne, son honneur soient en sécurité.

Ces garanties élémentaires, nous sommes décidés à les revendiquer par tous les moyens en notre pouvoir. Elles n'excèdent pas ce que la diplomatie européenne jugeait le minimum de réformes nécessaires, en mai 1895 (2), avant l'effroyable hécatombe qui suivit la promulgation des soi-disant réformes. Les révolutionnaires arméniens ont déjà formulé ces revendications à maintes reprises, lors de l'attaque de la Banque Ottomane et plus récemment dans le projet remis au ministre français des affaires étrangères le 19 septembre (3) 1901, et que nous annexons, avec quelques amendements de détail, à la présente lettre.

Voici sous une forme sommaire l'énumération des réformes nécessaires, pratiques et immédiatement exécutables, qui constituent nos très modestes mais irréductibles exigences :

1) Institution d'un contrôle européen permanent. Nomination d'un gouverneur indépendant du Palais, assisté d'une assemblée élue par la population.

2) Réforme de l'impôt. Suppression des impôts vexatoires (énumération).

Exemption d'impôt pendant dix ans. Extinction des impôts arriérés. Non intervention de l'armée dans la perception de l'impôt.

3) Création dans les communes rurales et urbaines, en nombre proportionnel à celui des habitants, de gardes champêtres et urbains, munis d'armes d'ordonnance, qui défendront la population contre tous actes de violence et de brigandage.

4) Réforme des tribunaux conformément au memorandum de mai 1895.

5) Restitution des terres usurpées sur les villages ou enlevées aux Arméniens émigrés. Rentrée des émigrés qui seront remis en possession de leurs biens.

6) Amnistie générale pour tous les crimes et délits politiques et faits connexes. Abolition des lois et réglements vexatoires établis contre les Arméniens (loi sur les passeports, etc.).

7) Egalité réelle des droits et des devoirs pour toutes les nationalités de l'Empire.

8) Liberté de la presse. Liberté de réunion.

Nous sommes décidées à ne pas poser les armes tant que satisfaction ne nous aura pas été donnée sur tous ces points.

Le ministre français des affaires étrangères a reconnu dans une déclaration publique que nous ne pouvions en effet supporter plus longtemps le sort épouvantable que nous ont fait la cruauté du Sultan et l'inertie de l'Europe; il nous a tracé notre devoir quand il a dit à la Chambre des deputés.

«Il semble fatal que des populations dont on continuerait à laisser impunément piller les biens ou qui ne cesseraient pas de se voir exposées à des attentats, à des meurtres trop souvent impunis, finissent par se dire que tout vaut mieux que la vie sous le cauchemar d'une hécatombe».

L'heure annoncée par ces paroles est venue. Ici

et partout où il y a des Arméniens, en Asie, en Turquie d'Europe, à Constantinople, nous continuerons la lutte quelles qu'en doivent être les conséquences pour nous mêmes, pour l'Empire et même pour la paix générale. Ce n'est pas ici un mouvement isolé, mais le suprême effort d'un peuple qui veut vivre d'une vie vraiment humaine. Nous ne faisons ici ni vaines menaces, ni prières inutiles: nous affirmons notre droit et nous pouvons redire avec les héros de la Banque Ottomane : «Nous mourrons, nous le savons, mais la révolution qui a pénétré dans les os de la nation arménienne continuera à menacer le trône des sultans, tant que nous n'aurons pas conquis nos droits humains, tant qu'il restera un seul Arménien».

(1) «Թուում ճորագոյն խժդժութիւններուն՝ որոնք անխուսափելի դարձուցին ապստամբութիւնը», — էջին կէսը ձգուած է պարապ: Հաւանաբար աւելցուած է աւելի ուշ, հրատարակութեան միջոցին (եթէ հրատարակուած է):

(2) Կ'ակնարկուի Մայիսեան ծրագրին (1895):

(3) Անորոշ, — կրնայ ցաւ. ըլլալ «le 1er septembre».

Գ.— «ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ»

Թղթածրարին մէջ պահուած է չորս մեծադիր թերթերու ութը երեսներուն վրայ արձանագրուած (հաւանօրէն վառամեանի ձեռագրով)՝ Սափոյի (Մարտիրոս Մարգարեան, Բագուի ներկայացուցիչ) մէկ ճառը, խօսուած 12 Փետրուարին: Համաձայն յուսանցքի արձանագրութեան, ճառը տեւած է մէկուկէս ժամ: Թէ ինչո՞ւ նման ճառեր — եւ ապահովաբար աւելի յաւե՛րը — ասոր նման առանձին զուգուրանքով պահուելու բախտին արժանացած չեն, — չենք գիտեր: Կու տանք Սափոյի ճառին կարեւորագոյն մէկ բաժինը, իբրեւ ցարական հայկակ. բազաքականութեան դէմ կովկասահայու ծայրայեղ բայց հասկնալի հակազդեցութեան մէկ արտայայտութիւն, զանց ընելով մուտքի բաժինը, որ պատմականը կ'ընէ թրքական հայածանքներուն, եւ անոնց իբրեւ հետեւանք՝ հայ յեղափոխութեան պոռթկումին:

Թոյլ ենք մենք, աղքատ եւ անզօր՝ կռուելու համար երկու մեծ պետութիւնների դէմ: Մինչեւ այժմս մեզ սպառնացողը տանկի բռնակալութիւնն ու տգիտութիւնն էր, ու քիւրդի նիզակն ու սուրը: Դրանց վերայ աւելացաւ եւ ռուս միապետութեան հայերիս ձուլելու բացարձակ տրամադրութիւնը, որը մինչեւ այժմ չտեսնուած անպատկառութեան հասաւ 1903 թ. Յունիս 12ի օրէնքով: կասկած չկայ այժմ, թէ ի՛նչ է ռուս. միապետութեան ցանկութիւնը, այն է՝ բսպառ ձուլել հայ ժողովուրդը, համասլաւնութեան մէջ միացնելով եկեղեցիները: Եթէ բաւարար ապացոյցներ չհամարուին այդ նկատմամբ՝

դպրոցների փակումը,
փակումը Հրատ. Ընկերութեան,
փակումը Բարեգ. Ընկերութեան,

փակումը Մարդասիր. Ընկերութեան գրադարանի (Բագու),

Հայոց լեզուի եւ կրօնի դասերի կրճատումը եւ գաղտնի հրամանագրերով տեղ տեղ ի սպառ վերացնելու փորձերը.

Եթէ բաւարար չհամարուի, նոյնիսկ Յունիսի 12ի օրէնքի գործադրութիւնը եւ նրա հետեւանք ժողովուրդի միահամուռ բռնկումը, ապա այս դիմումներս(1) պիտի միանգամայն փաստէ ռեւէ կասկած ռուս ցանկութիւնների նկատմամբ դէպի հայ լուսաւորչական եկեղեցին: (Կարդաց ռուս սինոդի պաշտօնական նամակը, տպագրուած «Եկեղեցական լրատուի»(2) ամսագրի մէջ, ուղղուած սիեզերական պատրիարքին, որը խօսելով օրթոտոքս եկեղեցու դէմ այս կամ այն օտար եկեղեցիները բռնելիք ընթացքը, վերջացնում է նամակը, որը պարունակում է իւր մէջ ռուս. վերջին կրօնական համագումար ժողովի որոշումները, հետեւեալ բառերով. «... Իսկ ռուսաց եկեղեցու անմիջական նպատակն է ուղղափառութեան դարձնել ի վաղուց անտի ուղղափառութիւնից հեռացած համայնիցները, ինչպիսիք են նեստորականները, հայերը եւ դպտիները»):

Ահա թէ ինչ է ռուս սինոդի, յենուած պետութեան ամբողջ ուժի վերայ, անմիջական նպատակը, որի իրագործման ինչ որ անմիջականութիւնը ապացուցեց կրօնական ժողովից մի ամիս դեռ չանցած՝ Յունիսի 12ի օրէնքի հրատարակութիւնը, հայ եկեղեցիների քայլերը արտօնող: Եւ կողոպտուեցին նոքա: Այսօր, Գոլոժենիան էլ քննութեան առարկայ է: Երէկ էլ մի նոր օրէնք՝ հայ քահանան ու սարկաւագը պիտի հաստատուին իրենց պաշտօնի մէջ նահանգապետից կամ գաւառապետից: Արդէն մեր եկեղեցին, 1500ամեակը տօնող եկեղեցին, քաթարներ, արաբներ տեսած եկեղեցին, այսօր տատանուում է եւ սասանուում հիմքից՝ 5 միլիոն գինուոր ունեցող պետութեան հարուածների տակ...:

Արդէն հայոց եկեղեցիում հնչում է ռուսաց լեզուն. հայ քահանան ռուսերէն է ստիպուած այսօր երդուեցնելու հայ գինուորին, ատենանաւորին, դարձեալ նոր սինոդի հրամանով: Այլեւս ի՞նչ կարող ենք սպասել վաղը. միթէ՞ անհատական պիտի թուի մեզ եթէ ասեմ, թէ չատ չի անցնի ու մենք, կովկասի հայերս, ստամներս պիտի կրճատացնենք անզօր զայրոյթից, կարդալով նոյն սինոդի երկրորդ նամակը, — «կրօնական համագումար ժողովը քննելով այսպէս անուանուած հայ լուսաւորչական եկեղեցու ծագման եւ զարգացման հարցը, գտաւ, որ նա, այդ եկեղեցին, ուղղափառ օրթոտոքս եկեղեցու բեկորն է, ինչ ինչ պատճառներով անջատուած օրթոտոքսութիւնից եւ թէ, հիմնուելով այսինչ և այնինչ հեղինակաւոր աստուածաբանների այսինչ ու այնինչ խօսքերի վերայ,

որոշեց՝ ճանաչել հայ լուսաւորչական եկեղեցին օրՔոտոքս ուղղափառ եկեղեցի»: Ահա՛ որոշում, որի տակը «Քազաւոր կայսրը բարեհաճեց հաստատել եւ ստորագրել իւր սրբազան ձեռքով», — ու ամէն բան պրծաւ: Անհաւանական չէ մի այսպիսի բան սպասել ռուս սինոդից, երբ նա համարել է մեր եկեղեցին կլանելու հարցը «անմիջական», երբ նոյն սինոդը կաթոլիկ վրացիների վերաբերութեամբ նմանօրինակ մի բան արանից 15 տարի առաջ կատարել է, յայտարարելով, որ վրացի կաթոլիկները վրացի չեն, այլ՝ հայեր, հայ կաթոլիկներ. եւ մեր ԹԷԹեւամիտ մամուլը իրա ժամանակ այդ առթիւ ԹԷԹեւամտօրէն իր ուրախութիւնը յայտնեց օրագրութեան էջերում, փոխանակ զգալու գալիք արհաւիրքը: Մենք Քոյլ ենք եւ անօգնական, իսկ Քշնամիները՝ ահաւոր եւ ուժեղ: Ներկայ դարը քաղաքական դաշնակցութիւնների դար է, եռապետեան, երկպետեան դաշնակցութիւնների: Անգլիան նոյնիսկ, իր անպարտութեան վերայ վստահ Անգլիան՝ դաշնակցեց Ճապոնիայի հետ: Բուլղարները ազատուեցին՝ ունէին կրօնակից սլաւոնները ռուս: Կրետը՝ Յունաստանը: Հայերս ենք միայն, որ մենակ ենք, բոլորովի՛ն մենակ...: Քաղաքական դաշնակից ունենալ չենք կարող: Մեր դասը ինքնուրոյն կերպով տապել եւ վերջնական լուծում տալ չենք կարող, ինչպէս եւ արձանագրուած է մեր 2րդ Ընդհ. ժողովից ի վեր, քանի որ ֆիզիքապէս անկարելի է որ մէկը հազարին յաղթէ: Մեծ պետութիւնների բարենորոգութիւնը, Քուրի վրայ յոյս դնելն էլ տեսանք, խիստ սուղի նըստաւ, չա՛հ, չահ չունե՛ն մէջը...: Որքան էլ որ ծանր է, պիտի առաջարկեմ այստեղ, այնուամենայնիւ միակ միջոցն է մեզի համար, — ես պարտական եմ աչքերս չփակել օրՔոտոքսութեան վտանգի առաջ եւ առաջարկել, յանուն եկեղեցու փրկութեան եւ տաճկահայ ժողովուրդի ազատութեան, որ մենք պիտի աշխատենք եւ գլուխ բերենք կրօնական դաշնակցութիւն՝ անգլիականական եկեղեցու հետ: Այդպիսով, միանգամից երկու նպատակ հասած կը լինենք. առաջին՝ պատուար քաշած կը լինենք սպառնացող օրՔոտոքսութեան, բոլի ռուսացման առաջ, երկրորդ՝ մեր դասը Տաճկաստանում այդպիսով կը մտնի մի նոր փուլի մէջ: Տաճկահայաստանում ամէնուրեք նորանոր անգլիական հիւպատոսութիւններ կը հաստատուեն, մենք ապահոված կը լինենք Անգլիայի, դաշնակից Անգլիայի համակրանքն ու պաշտպանութիւնը իբր կրօնակից ժողովուրդ: Անգլիան, որը Աստուածաշնչական Ընկերութեան միջոցաւ միլիոններ է ծախսում իր ազդեցութիւնը ամէնուրեք տարածելու եւ ռուսաց առաջխաղաց չարժման առաջն առնելու համար, թէ՛ մօտակայ եւ թէ հեռու արեւելքում, կարծում եմ, գրկաբաց կ'ընդունի մեր առաջարկը, եթէ կաթողիկոսի միջոցաւ դիմելու լինենք Լոնդոն, Քենտրբերիի եպիսկոպոսին:

Այս ծանր հարցը ունի երեք ծանրագոյն դժուարութիւններ, որոնց լուծելն է հարցի ամբողջութեամբ լուծելը: Հարցի դժուար կողմերն են.

ա.— Ի՞նչպէս կը նայէ հայ ժողովուրդը այս դաշնակցութեան վերայ. արդեօք չի՞ ընդդիմանայ:

բ.— Ի՞նչպէս դաղտնի պահել նախնական քայլերը ռուսաց կառավարութիւնից, որպէսզի փաստը կատարուելուց վերջը միայն նա իմանայ: Եւ

գ.— Կաթողիկոսն եւ մեր հոգեւորականութիւնը կը համաձայնի՞ն մեր այդպիսի քայլ առնելուն: Համոզուած եմ, որ եթէ լրջօրէն գործի ձեռնարկուի, այս երեք կէտերն էլ յաղողութեամբ կարելի կը լինի իրագործել առանց մեծ դժուարութիւնների:

Ամենից առաջ, կարծում եմ, ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ Անգլիան ուրախութեամբ պիտի ընդառաջ գայ մեր կողմից անելիք այս առաջարկին. ո՞ր պետութիւնը եւ ե՞րբ է եղել որ չուզենայ իւր պրեստիժը(3) բարձրացնել եւ տարածել լայնութեամբ եւ խորութեամբ: Մեր ժողովուրդը, մէկ կողմից տաճկաց լծի ծանրութեան տակ հեւծուած եւ արնաքամ եղած՝ այն դրութեան է հասել, որ ինքնաբերաբար խմբական կրօնափոխութեան է դիմել եւ վերջերս էլ Մշոյ դաշտում հազարաւոր ստորագրութիւններով պատրաստ էր դիմելու՝ օրՔոտոքսութեան անդունդը գլորուելու, եւ նրան այդ անդունդից հանեց Անգլիական իւր ժամանակաւոր յաղթութիւններով Աւազելոց վանքի պաշարման չրջանում:

Նոյնիսկ Քուրքանալու դէպքերը սակաւ չեն երկրում, ուր մինչեւ այդ աստիճան ծանր է քրիստոնեայ ապրելը: Ապա ուրեմն որքա՜ն աւելի մեծ ուրախութեամբ նրանք պիտի ընդունէին ամէն մի բարեփոխութիւն իրենց անտանելի դրութեան, եթէ նա գար բարձրից, էմմիածնից, աւետելու նրանց փրկութիւնը, գոնէ դրութեան թեթեւութիւնը, թէկուզ մենակ նոր հիւպատոսների ներկայութեան չնորհիւ, որոնցից, մանաւանդ անգլիականներից, սովորել է ակնածել տաճկական սանձարձակութիւնը: Իսկ ռուսահա՞յը: Ծունեսի 12ի օրէնքից վերջը, Սեպտեմբերի 2ի թալանից վերջը, ռուսահայը ուրախութեամբ հոգին սատանային բաժին կ'անէ, միայն թէ ռուսացումից ապահովէ, ինչ գնով էլ որ ձեռք բերուի այդ ապահովութիւնը: Իսկ ի՞նչ գին է առաջարկուում, ի՞նչ զոհեր է պահանջելու հայ եկեղեցուց՝ եկեղեցական այդ դաշնակցութիւնը: Ես կարծում եմ որ ոչի՛նչ, կամ համարեա ոչինչ. մէկ երկու դոկմատիկ(4), ժողովուրդի համար գոյութիւն չունեցող եւ նոյնիսկ աստուածաբանների համար ներկայումս զուտ վերացական զիջումներ, դոկմատիկ համաձայնութիւն, օրինակ այսպիսի հարցերի, թէ մարդկայնութիւնը, որ կար Քրիստոսի մէջ, խառնուա՞ծ էր աստուածայինի հետ՝ թէ անխառն էր. այս ինչ ըստինքեան անմիտ հարցին այո կամ ոչ պատասխանելով, կամ սրա նման մէկ երկու նոյնպիսի ժողովուրդի համար անհասկանալի եւ

անհետաքրքիր հարցերի մասին համաձայնութեամբ, եւ կամ լոկ Քղթի վերայ դրուած՝ անգլ. եկեղեցու հովանաւորութիւնը ընդունելով՝ կը վերջնաքար խնդիրը, որը ոչինչով չէր էլ կարող յայտնի լինել ժողովուրդին ըստ էութեան, մանաւանդ որ լեզուն, ծէսերը, արարողութիւնները, մէկ խօսքով ամբողջ եկեղեցին կը մնար անխախտ եւ անփոփոխ, որոնք կազմում են ժողովրդի եւ ոչ աստուածաբանների եկեղեցին: Ոչինչ, ոչինչ չէր փոխուի եկեղեցուց, որ նրա արտ եւ հոգու հետ կապուած է դարերի ընթացքում:

Ծէսերը, լեզուն, առանձնայատկութիւնները, մեղեդիները ու չարականները, ընտրողական սկզբունքն ու լայն համբերատար ոգին, բոլո՛րը, եկեղեցական ամբողջ ինքնուրոյնութիւնը կը մնային անձեռնմխելի, եւ դաշնակցութիւնը կը կայանար զուտ դոկմական(4) մի երկու հարցերի չուրջը՝ զուտ Քուղթի վրայ:

Ռուս կառավարութիւնը ի հարկէ դժուարութիւններ, դուցէ անյաղթելի դիմադրութիւն յոյց տայ այս հարցում, սակայն չպէտք է մոռանալ, որ նախապատրաստական չրջանը կատարել պէտք է դաւադրական ձեւով, լուրջ դաղտնապահութեամբ: Հայրիկը մէկ հոգեւորականի եւ մէկ աչխարհականի կ'ուղարկէ իր կողմից Լոնդոն, այնտեղ բանակցութիւն սկսելու եւ Անգլիայի տրամադրութիւնը եւ յոյց տալիք երաչխաւորութիւնները ստուգելու, եւ եթէ հասկացուեց, թէ Անգլիան այդ ակտի չնորհիւ կը խոստանայ կատարեալ ազատութիւն մեր եկեղեցու՝ մէկ կողմից, միւս կողմից ապահովութիւն օրՔոտոքսութեան առաջխաղաց ընթացքի դէմ, ահա՛ այն ժամանակ, նախապէս առաջադրուած լինելով ե՛ւ Գոլսի Գատրիարքի եւ կրօնական ժողովի մէջոցաւ մեր հոգեւորականութեան համաձայնութիւնը, կը ստորագրէ դաշնագիրը եւ այդպիսով վերջնականապէս կ'ապահովէ մեր եկեղեցին օրՔոտոքսութեան վտանգից եւ զարկ կը տայ տաճկահայ դատին, խլելով նրան ռուսաց ճանկերից, որի ցանկութիւնները ամբողջ Հայաստանի եւ մեր վերաբերութեամբ՝ այլեւս գաղտնիք չեն բոլորովին:

(Թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակումէ ետք, կրօնական Դաշնակցութեան առաջարկը եւս առնուեցաւ առաջարկողի կողմէ:

Ի նպաստ խօսեցին Գարգեւ, բժիշկ Լորիս, Աչոտ, Ռահւեր:

Ընդդէմ խօսողներն էին՝ Սիմէան, Քրիստափոր, Վահան, Վազգէնակ):

---

(1) Այս փաստաթուղթը:
(2) Իտալերէն գրուած, — «Ծերմովձոյ վեսՔնիէ»:
(3) Վարկը, հեղինակութիւնը:
(4) Վարդապետական, տեսական՝ կրօնական իմաստով:

4.— ԼԻԱԶՕՐԱԳՐԵՐ ԵՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Ինչպէս ներածական բաժնի մէջ ցուցուցաւ, Հ. Ց. Դ. Սրբոյդ Ընդհանուր ժողովի թղթածրարին մէջ կը գտնուին նաեւ պատգամաւոր ընկերներու տրուած լիազօրագիր, գործիչ ընկերներու քէ Դաշնակցութեան բարեկամ անձնաւորութիւններու կողմէ Ընդհ. ժողովին ուղղուած ճամակներ, հաշուական եւ այլ թուղթեր:

Ներկայ բաժնին մէջ կու տանք լիազօրագրերն ու կարեւորագոյն ճամակները: Իբրեւ ձուլոց չունինք (իբրեւ ադրիւր կամ որոշ տրամադրութեանց արտայայտութիւն՝ ձորութիւն չենթադ), զանց կ'ընենք խմբապետ Փոխիկի (Ատրպատականէն), Աբամ-Սամուէլի, Աբշակի եւ Տիգրանի (Ալեքսանդրիայէն), «Դիտաղ»ի ճամակները եւ կարգ մը ուրիշ երկրորդական գրութիւններ:

Գ.Ը.Ժ. 1.— ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵՂՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԼԻԱԶՕՐԱԳԻՐԸ

Գրուած սեւ մելանով, Հ. Ց. Դ. Ատրպատական կեդր. կոմիտէի երկրբդր պաշտօնաթուղթի (22x27 սմ.) մը առաջին էջին վրայ: կնքուած է Ատրպատականի կ. կոմիտէի կարմիր կնիքով:

Արեւմտեան եւ Արեւելեան
Բիւրոներուն:

Ցառաջիկայում կայանալիք Հ. Ց. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր Գատգամաւորական ժողովին կեդր. կոմիտէիս կողմից առաջարկում ենք լիազօր պատգամաւոր ճանաչել մեր ընկեր Սամսոն Ղաբրիէլեանին:

Հ. Ց. Դ. Ա. Կ. ԿՈՄԻՏԷ

1903 թիւ,
1 Դեկտեմբերի

Գ.Ը.Ժ. 2.— ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ

Այս ճամակը եւս գրուած է Ատրպատականի կեդր. կոմիտէի պաշտօնաթուղթի մը առաջին էջին վրայ: Ուղղուած է Ազիւմեանի Բիւրոյին, բայց ձեռագիր մակագրուած է՝ Ընդհանուր ժողովին:

Ծունուարի 5ին, 1904 թ.

Հ. Ց. Դ. Արեւմտեան Բիւրոյին

Սիրելի ընկերներ!

Ընդհանուր ժողովին մասնակցելու համար Ատրպատականի կենտրոնական կոմիտէն որոշել է ուղարկել երկու ներկայացուցիչներ, որոնց մէկը որպէս խորհրդատու անդամ:

Արդէն պաշտօնական նամակով ներկայացրել ենք Սամսոնը որպէս ներկայացուցիչ «Վրէժ»ի կենտր. կոմիտէի կողմից. այս նամակով էլ չուտպում ենք տեղեկացնել Ձեզ մեր երկրորդ ներկայացուցիչ Մարտիրոս Ծարուքեանեանի մասին, որ այժմ գտնուում է Բելգիոմում:

Մեր որոշման համաձայն, Սամսոնը կովկասում տեսնուելով Մ. Ծարուքիւնեանի հետ, միասին պիտի գային Ընդհանուր Ժողովին, բայց որովհետեւ Մարիրոս Ծարուքիւնը ժամանակից առաջ արդէն կովկասից մեկնել էր Բերլին, հնարաւոր չեղաւ միասին գալը: Ուստի, խնդրում ենք (որ) դուք միջոցներ ձեռք առնէք իմացնելու նրան Ժողովի տեղը եւ հոգաք ճանապարհածախսը:

Ընդունեցէք մեր ընկերական բարեւները:

Հ. Ց. Դ. ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ
ԿԵՆՏՐՈՆ. ԿՈՄԻՏԷ
(կնիք)

Գ.Ը.Ժ. 3.— ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻ ԼԻԱԶՕՐԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած է գրեթէ ամբողջութեամբ ծածկագիր, 13x20,5 սմ. ճամակի երկրորդ թուղթի մը առաջին էջին վրայ, կարմիր մելանով, ստորագրուած՝ Հրայրի (Դժոխք) եւ Վահանի (Մանուէլեան) կողմէ, եւ կնքուած՝ բարձրաւանդակի կեդր. կոմիտէի կնիքով (ԻԿԱԿՆԱԻԱՐՁՐԱՒ, — կարգալ շրջուած): Ծածկագիրը վերծանուած է սեւ մելանով:

Երկրորդ էջին վրայ, վերը, սեւ մելանով, գրուած է Թորգոմի կողմէ.—

«Հ. Ց. Դ. IIIրդ Ընդհ. Ժողովին, — *իմ ձայնը կու տամ Երկաթին:*

ԹՈՐԳՈՄ»

Հայ յեղափոխութեան պատմութեան ամենէն pathétique փաստաթուղթերէն մէկն է անկասկած՝ այս փոքր երկտողը: Ընդհ. Ժողովէն հազիւ մէկ ֆանի ամիսներ *ետ*, Սասնոյ կռիւներու ընթացքին կամ կառոյցներուն օգնութեան հասնելու ճամբան վրայ՝ ճահճակալուած էին արդէն *Ե*՛ւ լիազօրուող Հրայրն ու Վահանը, *Ե*՛ւ լիազօրուող Թորգոմն ու կայծակ-վաղաքշակը, *Ե*՛ւ Թորգոմէն փոխանորդագիր ստացող՝ Սալմոյ Ջորի պատգամաւոր Աշոտ-Երկաթը:

կու տամ ճաւ առաջին էջի տպագրական պատճէնը:

Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան
Գ. Ընդհ. Ժողովին

Սիրելի ընկերներ,

Մեր ընկերներէն Թորգոմ և Կայծակ ընտրուած են պատգամաւոր՝ առաջինը Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմնոյս կողմանէ եւ երկրորդը Տարօնոյ կեդր. Կոմիտէի կողմէն, մասնակցելու Ժողովիդ:

Ասոնց միջոցաւ կ՚ուղարկենք մեր գործառնութեանց տեղեկագիրը, ռազմական եւ դրամական հաշուեկշիռը եւ տեղեկագրութիւններ:

1903 Նոյ. 9 *Բ.ի Պատ. Մարմին*
Բարձրաւանդակ ՀՐԱՑՐ ՎԱՀԱՆ

(կնիք)

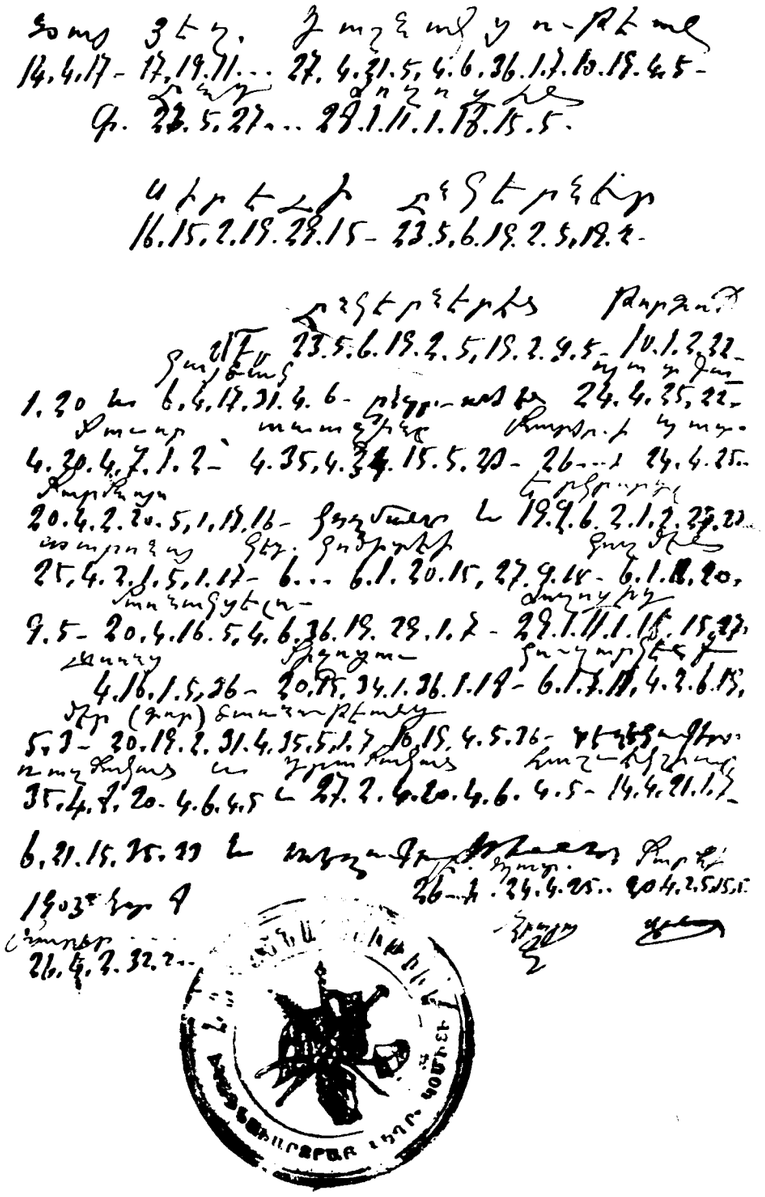

Գ.Ը.Ժ. 4.— ՊԱԼՓԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՎԿԱՑԱԳԻՐԸ

Գրուած սեւ մելանով, Պալճաճան կ. կ.ի երկրեքրք պաշտօնաթուղթի մը (21,5x27 սմ.) առաջին էջին վրայ, եւ կնքուած մոմիշակագոյն կնիքով:

Վ Կ Ա Ց Ա Գ Ի Ր

Հ.Ց.Դ. Պատգամաւորական Ընդհ. Ժողովին

Ընկերներ,

Ներկայով կու գանք Ձեզ յայտնել, որ Պալք. Շերքեզեանական Ժողովը Ընդհ. Ժողովի համար պատգամաւոր ընտրած է ընկեր Պ. Վարդոն, եթէ ան ուրիշ տեղէ ձայն չստանայ, իսկ ուրիշ տեղէ ձայն ստանալու պարագային՝ Ժողովը իր ձայնը տուած է ընկեր Պ. Փոնեանին:

Այսու կը հաստատենք նաեւ, որ վերոյիշեալ Ոսկեհանքի կեդր. կոմիտէն իր հաշուեկշիռը եւ տեղեկագիրը կրկնակի առաջարկներով միասին ղրկելով Պ. Վարդոյին, Ընդհ. Ժողովի համար պատգամաւոր ընտրած է նոյնպէս Վարդոն:

Ընկերական բարեւներով
(կնիք Պալքանեան Կեդրոնական Կոմիտէի)

14 Յունուար 04
(Հ.տ.)

Գ.Ը.Ժ. 5.— ԵՒՐՈՊԱՑԻ Հ. Ց. Դ. ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՎԿԱՑԱԳԻՐԸ

Գրուած կապտաւուն-սեւ մելանով, ճամակի 14x22,5 սմ. երկրեքրք թուղթի մը առաջին էջին վրայ: Ուսանող. Միութեան Ներկայացուցիչ ընտրուած է Առաճարը (կարին), սակայն, ինչպէս ի յայտ կու գայ արձանագրութիւններէն (տեսնել էջ 108ի ծանոթագրութիւնը), ժողովին մասնակցած է Ագասէրը՝ ձայներու բուի տեսակէտէն յաջորդ թեկնածուն:

Բոլոր թեկնածուների ընդհանուր ցանկի մէջից ձայների մեծամասնութեամբ ընտրուեց Միւնխենի ուսանող Պրն. Գուլումջեան (Առաճար):

Թեկնածուներն են.

1.— Պրն. Գուլումջեան — 29 ձայն (15 ձայն Լայպցիգից, 11 ձայն Բերլինից, 2 Ժընեւից եւ 1 Դարմշտադտից):

2.— Պրն. Ագասէր — 26 ձայն (8 ձայն Փարիզից, 7 Դարմշտադտից, 6 Լոզանից, 3 Ժընեւից եւ 2 Բեռնից):

3.— Պրն. Սադեան — 8 ձայն (5 ձայն Ջիւրիխ, 2 Ժընեւ եւ 1 Դարմշտադտ):

4.— Պրն. Ղասաբեան — 6 ձայն՝ Լոնդոնից:

5.— Պրն. Ցակոբեան — 5 ձայն՝ Ժընեւից:

Պրն. Գուլումջեանին մենք արդէն գրեցինք իր ընտրութեան մասին:

ԴԱՐՄՇՏԱԴՏԻ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆԻՆ

Ց. Գ.— Անյապաղ հաղորդեցէք՝ ե՞րբ է կայանալու Ժողովը:

Գ.Ը.Ժ. 6.— ՀՈՎԻՏԻ (ԱՑՆԹԱՑ) Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԼԻԱԶՕՐԱԳԻՐԸ

Գրուած ճամակի սովորական միաթերթ թուղթի մը առաջին էջին վրայ: Կնքուած չէ, բայց ստորագրուած Կ. Կամիսէի երեք անդամներու կողմէ՝ որոնցմէ առ ճուազն ծօլաճ անունը ծանօթ է մեզի (տեսնել Ա. հատոր, ցուցակ անձնանուններու, էջ 296): Հովիտի Կ. Կոմիտէն իր ձայնը տուած է վաճրամին (Ց. Գալփայեան, — տեսնել նոյն, էջ 294):

Լեռն.ի Հովտի կեդր. կոմիտէն, Հ. Ց. Դաշնակցութեան Յորդ Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու եւ առյն Արեւելն. Շրջանի իրաւունքները պաշտպանելու համար՝ ներկայացուցչի ձայնը տուաւ Լեռնավայրի ընկերներէն Պ. Վահրամին:

Հովտի Կ. Կոմիտէ
Նէմր(?) Գոյրգէն
ԾՕԼԱՆ

904, *Յունվր.* 1/14

Գ.Ը.Ժ. 7.— ԱՏԱՆԱՑԻ («ԲԱԶԷ») Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԼԻԱԶՕՐԱԳԻՐԸ

Գրուած սեւ մելանով, ճամակի ընթացիկ տիպի (գծաւոր) երկրեքրք թուղթի մը առաջին երեսին վրայ: Ստորագրութիւններ, բացի Անի-էն, մոմիշակագոյն մելանով են: Լիազօրուած է Բժ. Կիլիկեանը, թէեւ գրութեան մէջ յստակօրէն կը կարդամ՝ Պրն. *Կիլիկեանին:*

Աստանա, 25 *Դեկտ.* 1903

Տեարք,

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Աստանայի Կ. Կոմիտէն ստացած լինելով Դաշնակցութեան Արեւմտեան եւ Արեւելեան Բիւրոներու կազմակերպութեամբ դումարուելիք երրորդ Ընդհ. Ժողովին հրաւէր-լրջաթերականը եւ նկատի առնելով լրջաթերականի չօշափած հարցերը, իր մասնաւոր լրջանական ժողովներու մէջ առնոց վրայ խորհրդակցելէ եւ վիճաբանելէ վերջ, միաձայնութեամբ իր պատգամաւորի ձայնը յանձնեց իր ընկերներէն պարոն Կիլիկեանին, որը պիտի կրէ ներկայ վիճակականը, որպէսզի իբր լիազօր ներկայացուցիչ նոյն ժողովի ընդհ. խորհրդակցութեանց եւ որո-

չումնեցուն մասնակցելով՝ պաշտպանէ մեր չքլանի բռնաւունքները եւ պահանջները։

ԱՏԱՆԱՑԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐ՝
ԱՐԱՔ ԾՈՎ ՓՈՔՈՐԻԿ
ՎԱՀԻ ՇԱՀԻՆ ԱՆԻ
ՇԷՔԴԱՆ

Գ.Ը.Ժ. 8.— ԲԺ. ԿԻԼԻԿԵԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Առաջինը գրուած է սեւ մելանով, մխաթեթ եւ մհագիծ ճամակի թուղթի մը (14,5x20 սմ.) մէկ էջին վրայ։ Երկրորդը՝ ճամակի փոքր չափի (13,5x20,5 սմ.) սովորական երկթերթ թուղթի մը առաջին երեսին վրայ, մանիշակագոյն մելանով։

Բացայայտօրէն, ԲՍԱՀ Կ. կոմիտէն Ատեանի Մարմինն է, որու պատգամաւորը էր Կիլիկեան։ Արձանագրութիւնն մէջ, ատեանի, Ատեանի շրջանը կոչուած է հար-վիրապ։

Գէյրութ, 20 Յունուար, 1904

Գ. Ընդհ. Ժողովին

Սիրելի ընկերներ,

Ընդհ. Ժողովին խորհրդակցութեանց մասնակցելու համար Լեռն.ի Բազէ Կ. կոմիտէի կողմէն պատգամաւոր ընտրուած լինելով հոս եկայ արտասահմանն անցնելու համար, բայց դժբախտաբար այլ եւ այլ պարագաներու տակ հարկադրուած լինելով չկարենալ ներկայ գտնուիլ Ընդհ. Ժողովոյ խորհրդակցութեանց, իմ ձայնս կը յանձնեմ Լեռն.ի Գատ. Մարմնի անդամներէն Գրն. Վահրամին եւ կը խնդրեմ, որ այս դրութիւնս բանական համարէք հաստատելու եւ վաւերացնելու համար իր ներկայացուցչի պաշտօնը։

Ընկերական բարեւներով՝
Լեռնավայրի Բազէ Կ. Կոմիտէի
պատգամաւոր անդամ՝
ԿԻԼԻԿԵԱՆ

Գէյրութ, 26 Յունուար 1904

Ընդհ. Ժողովին

Ցէր Նախագահ,

Նախորդ նամակս կը հաստատեմ, որով Ձեզի ծանուցած էի ինչ ինչ պարագաներու բերմամբ Ընդհ. Ժողովի նիստերուն իմ անձամբ ներկայ գտնուելուս անկարելիութիւնը եւ իմ պատգամաւորի ձայնը Լեռնավայրի Գատաստանատուն Կոմիտէի անդամներէն Գրն. Վահրամին յանձնելս։ Այժմ այս գրովս Ձեզի կը տեղեկացնեմ, որ ևթէ Գրն. Վահրամը այնպիսի կացութեան մը մէջ գտնուի որ իրեն անկարելի լինի ուրիշ ձայն մը ունենալ, օր. իր անձին վրայ քանի մը ձայներու կուտակումը եւ այլն, ևս իմ ձայնս կը յանձնեմ Լեռնավայրի Գատաստ. Կոմիտէին։

Ընկերական բարեւներով՝
ԿԻԼԻԿԵԱՆ
Գատ. Լեռն.ի Բազէ Կոմիտէի

Գ.Ը.Ժ. 9.— ՈՍԿԵՀԱՆՑԻ (ԻԶՄԻՐ) ԱՌԹԱՄԵԱՑ ՄԱՐՄՆԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գրուած սեւ մելանով, ճամակի փոքր չափի (11x17,5 սմ.) ութերես երկթերթ թուղթի մը առաջին երեսին վրայ։ Կը բացատրէ թէ ինչո՛ւ Մարմինը վ. էսկաբը կը ճամբէ Սոֆիա, Ընդհ. Ժողովին ներկայանալու եւ բացատրութիւններ տալու համար։

2/28 — 3/12 904, *Ոսկեհանք*

Հ. Ց. Դաշնակցութեան
Սոֆիայի մէջ գումարուած
3րդ Ընդհ. Ժողովի նախագահին.

Ոսկեհանքի Կիզդր. Կոմ. Առժամեայ Գործ. Վարչութիւնս, տեղեկանալով որ իր Գատ. Ժողովիդ ներկայացած տեղեկագիրը Գ. Վարդոյի միջոցաւ, իր մտքերը եւ իսկական եղելութիւնները և վիճակը պատկերացնելու չյաջողելէ զատ, հիմնովին սխրթեր եւ սխալներ մը յառաջ բերած է, տեղիս համար այդ անակնկալ եւ կենսական քիւրիմացութեան առջեւ՝ անմիջապէս Մարմնոյս կողմէն ընկեր մը ճամբայ կը հանենք, լիայոյս լինելով, որ Ոսկեհանքի տեղեկագրի քիւրիմացութեան հանդէպ ապով ամէն բացատրութիւն՝ պիտի յաջողինք իսկական դաղափար տալ իր մասին։ Ուստի կը խնդրենք, որ եթէ կարելի է, յետաձգելով մեր խնդիրը, ժամանակ չհատնինք մեզի, որ ընկերը հասնելով չգոցուած գտնէ մեր մասին բացատրութեանց կարգը։

Ի դիմաց Ոսկեհանքի Առժ. Կեդր. Կոմ.ի
Գործ. Վարչութեան՝
ՍՈՒՐԷՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎԱՐԳԵՏ

Գ.Ը.Ժ. 10.— ՎՃԻՌՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՑԱՆՁՆԱԽՕՒՄԲԻ ՆԱՄԱԿԸ՝ ԱՏՐԳԱՏԱԿԱՆԻ (ՎՐՏԺ) Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Գրուած սեւագոյն-մանիշակագոյն մելանով, ճամակի 13,5x21 սմ. չափի երկթերթ թուղթի մը ա. եւ գ. երեսներուն վրայ։ Ընդհ. Ժողովէն՝ շրջաբերէն մէկուն ուղղուած միեակ ճամակն է։

Բովանդակութիւնը յստակ է եւ բացատրութեան չի կարօտիր։ Գեմիրու փոխադրութեան արագացման մտահոգութիւնը յառաջացրնող Բարձրաւանդակի մօտալուտ կռիւներն են անշուշտ։

26 *Յունուար 904, Սոֆիա*

Վրէժի կեդրոնական կոմիտէին

Սիրելի ընկերներ,

Ընդհանուր Ժողովը, իր մի չարք վճիռներէ դուրս ձգելու իր որոշումով, հաստատել է մի մասնախումբ, որի պատասխանատուութիւնն է Ժողովի ընդունած որոշումները անյապաղ հաղորդել պատշաճ մարմիններուն եւ ընկերներուն։ Ահա այդ մասնախումբի կողմից է, որ գրուում է ձեզ այս նամակը։

Գիտէք է աշխատել ձմեռուայ ընթացքում, որքան ծայր կամ կոթ կը լինի պատրաստ, փոխադրել Մինարէթ(1). իսկ եթէ յարմարութիւններ կան Մինարէթից էլ Շամիր(2) փոխադրելու (սուրհանդակների միջոցաւ), պէտք է ջանալ փոխադրել ծայրերը։

Հարկաւոր է հոդալ նաեւ Գազիանթէպից(3) գիծ պատրաստել եւ այնտեղի իրերը փոխադրել Շամ(2)։ Կորհրդակցեցէք Շամի ընկերների հետ եւ գործը առաջ մղէք։

Այսօր գրում ենք Մեծ Քաղաք(4), որ ձեզ փոխադրին 1200 րուբլի։ Այդ դումարից 1000 րուբլիով պէտք է դնել նոր տեսակի ծայրեր եւ փոխադրել Մինարէթ, իսկ մնացած 200 րուբլին յատկացուում է տեղիդ արհեստաւորների ապրուստին։

Ամերիկայից այդտեղ ստացուած 540 Քումանը պէտք է գործածել այսպէս, — գնեցէք 1000 նոր տեսակի ծայրեր, իսկ մնացած դրամով հին ձեւի կոթեր։

Մարտիրոսիւնից Մինարէթ է ուղարկուել 1500 ֆր., գլանից 1000 ֆր. փոխադրելու է Շամ(2), իսկ մնացած 500 ֆր.ը ստացէք այդտեղ եւ ձեռք բերէք նոր տեսակի ծայրեր։

Ժողովը խնդրում է ոչ մի կերպ չշեղուիլ այս կարգադրութիւններից եւ ջանալ արագացնելու դրանց գործադրութիւնը։

Ընկերական բարեւներով՝
Մասնաժողով ՍԻՄՈՆ
ՄԱՄՈ
ԷԼԼԷՆ
ԳԱՐԵԳԻՆ(5)

(1) Սալմաստ։
(2) Վան։
(3) Թադէի վաճառք (Մեծաւոր)։
(4) Թիֆլիս։
(5) Սիմոնը եւ Էլլէնը (Քրիստափոր) ծաճօք են։ Գարեգինը Սամսոնի ծածկանունն է։ Մամոն, թէեւ յստակօրէն գրուած (արդեօ՞ք Սաֆօն՝ Մարտիրոս Մարգարեանը), կրնայ ցաւս բլլալ Համօ։

Գ.Ը.Ժ. 11.— ԿՈՄՍԻ ՆԱՄԱԿԸ՝ ՎԱՆԷՆ

Գրուած մանիշակագոյն մելանով, ճամակի գծաւոր (19,5x25,5 սմ.) թուղթի վրայ, վեց էջ։ Ձեռագիրը մաքր է, եւ, մելանի տարածման հետեւանքով, կարգ մը տեղեր՝ դժուար ընթերցելի։ Որոշ բառեր ծածկագրով են, ու վերծանուած՝ սեւ մելանով։

Գրուած ըլլալով Ընդհ. Ժողովէն բաւական առաջ, պէտք է ուղղուած ըլլայ Բիւրոնեերէն մէկուն (ամենայն հաւանականութեամբ Արեւելեան Բիւրոյին), եւ աճոր միջոցաւ՝ ներկայացուած Ընդհ. Ժողովին։

№ 1 28 *Հոկտ., 1903, Շամ.*(1)

Սիրելիք,

*Բաւական նեղութիւններ կրելուց յետոյ, վերջապէս հասանք։ Շատ եմ ցաւում միայն, որ ձեզանից խնդրածս իրերը եւ Քղքերը չկրցայ բերել հետս։ Նրանց անհրաժեշտութիւնը զգացուում է այստեղ եւ յոյս ունեմ, որ ցայժմ ուղարկած կը լինիք։ բայց յանձնային դէպս, եթէ դեռ չէք ուղարկել, աշխատեցէք տեղափոխել Մինարէթ(2), որտեղի հետ կայ կանոնաւոր դիծ։ Երկիր մտնելուց անմիջապէս, այսպէս ասած հենց երկրի սեմի վրայ, դէպի ինձ պարզուած տեսայ հազարաւոր ձեռքեր, որոնք տենդօրէն զէնք(3) են պահանջում, հակառակ դէպքում մի ամենաթեթեւ խլրտման պիտի սկսուի կորստաբեր գաղթականութիւնը, որին այնքան յաճախ դիմել է ժողովուրդը իրեւ փրկութիւն։ Մանր ու սեւ մտքերով համակուած քայլում էի թշուառութեան ու յուսահատութեան երկրով, ու հսկայ կարիքը սարսափեցնում էր ինձ։ Միխթարական էր միայն մի փոքրիկ անկիւն, որը ոգեւորեց ու մասամբ յուսադրեց ինձ։ Մեր պաշտօնատեղիի մօտ կայ մի կղզի(3), որին դեռ չմօտեցած կարծեցի դտնել կրօնի սեւ Քանձրութեան տակ մթագնած դէմքեր, սակայն որքա՜ն լաւ էր երբ գտայ ոգեւորուած, լմբռստ ու եռանդով լի մենակների մի խումբ, որոնց հոգին սերտ կերպով չաղկապուած է մեծ գործի հետ։ Գիսակը(4) կրցել է անել այն, որ ոչ ոք դեռ չէր արել։ Նա ոչնչից կարողացել է առաջացնել մի սերունդ, որ այժմ երիտասարդական հրով լի կուրծքերը դուրս նետած կանդնել է պատնէշի պէս։ Միխթարական է։ Գիսակից յետոյ Քեմր Քափուր մնալով տեղ-տեղ ջրլատուել է, ցրուել ամբողջութիւնը եւ Քուլացել առհասարակ։ Տեղս գրեթէ չկայ գօրեղ մի մարմին, Քէեւ դուրկ չենք անհատներից։ գաւառները չատ տեղեր կղզիացած են մնացել ու այդպէս ոչնչացել են։ Այդ բոլորը սակայն ոչինչ։ մեզ Քուում է, որ պիտի կարենանք նորից վերականգնել բոլորը։ Գիսակը(3) դրսի հետ կանոնաւոր Քղքակցութիւն ունի։ կ'աշխատեմ օգտուել այդ առիթից եւ խորհրդակցել նրա հետ։ Շատ ուրախ եմ, որ հետս կայ մի ընկեր, որին կ'ուղարկենք պատուիրերը ընդմիշտ։ Դա Մենակի ընկեր Բայանդուր Իչխանն(5) է, վերջերս ձեզ հետ տեսնուած։ Իսկ ես կը մնամ եւ տեղականների հետ պուցէ կարողանամ մի

քան անել: Միայն այժմէն իսկ գիտէք կրթուած ուժեր, որոնք յարմար առիթ կարողանան գալ: Ահա այժմ հարկաւոր են չորս մասնագէտներ, որոնց աչքի առաջ ունեցէք յաջորդ պէտս.— մի արհեստաւոր, մի էլէկտրօ-տեխնիկ, մի տոպոգրաֆ(6) ու մի ռազմագէտ ուժ: Սրանք, կրկնում եմ, ամենակարեւորն են, որոնց գըտնելու համար, յոյս ունեմ կ'աչխատէք: Դոցա հետ է գտնել Ամերիկայից, Ոսկեհանքից եւ մայրաքաղաքներից, որոնց խնդրում եմ դիմէք («գտնել» բառի վրայ չծիծաղէք. ցանած չեն, — այդպէս չէ՞): Դեռ Տաւեխոցից(7) մի նամակ պրեցի Վահանին(8)... մոռացայ ասել, որ մենք հենց այդտեղից մտադիր էինք նախ անցնել այն կողմ, տեսնուել, խորհրդակցել, ապա իջնել, բայց վերահաս ձմեռը կարող էր ամբողջ 3–4 ամիս բանտարկել մեզ անդործ քողլով: Մարգարէ չպէտի լինէի նախատեսելով, որ գաբնան(3) անխուսափելի է բռնկումը(9). ահա ես կանգ առայ գլխաւորապէս այդ կէտի վրայ: Գրեցի նոցա, որ մեր կողմերում չկայ գրեթէ ամենաանհրաժեշտ պատրաստութիւնը գոնէ պաշտպանուելու համար: Ահագին չրջաններ քողնուած են գրեթէ առանց մի հատ զէնքի(3), եւ երեւակայեցէք, եթէ նոքա սկսին մի բան՝ ի՛նչ պիտի լինի մեր կողմերը: Գրեցի մեր դիտողութիւնների արդիւնքը եւ նրանց վրայ հիմնուած եզրակացութիւնը — որ, ամէն կերպ պիտի խուսափել ազդուելից մինչեւ ասչուն: Եթէ կարողանանք դիմանալ մինչեւ այդ ժամանակը մենք կ'ունենանք գրեթէ մի անընկճելի ուժ: Այս բոլորը գրեցի նրանց եւ այժմ էլ ձեզ եւ Արեւմտ. Բիւրոյին եմ դիմում նոյն առաջարկով. աչխատեցէք ձեր կողմից գրել, որ տեղի չտան, եթէ ոչ բոլոր միւս մասերը ոտքի տակ կը տրորուեն եւ իրենք էլ. չեմ կարծում երկար դիմանան, որովհետեւ թշնամին այնքան թոյլ չէ որքան կարծում ենք: Նա իր ուժով կարճ ժամանակում կը ոչնչացնի այնտեղ էլ եւ այս անգամ սարսափելի կը լինին հետեւանքները...: Գիտեմ, քաղաքական գործիչը կարող է նպաստաւոր լինել, կամ կառավարութիւնը՝ ինքը կ'արշաւէ, նախապատճառ կը լինի... չգիտեմ ճշմարիտ. միայն իմացէք, որ բացի այնտեղից, ոչ մի տեղ չունենք լուրջ պատրաստութիւն եւ ինչպէս գիտէք (դառն, սարսափելի իրողութիւն) դուք չունիք այդտեղ ուժ. եթէ այդ լինէր, գոնէ այդպիսի վայրկեաններու յուսահատ մի քայլ կ'անէինք, մի քանի դէպերից ներս կ'արշաւէինք(3) զօրեղ խմբով(3): Մօտիկ ժամանակներում կ'աչխատենք հասցնել ձեզ մեր քեմի (որը շատ մեծ է եւ կարեւոր) վիճակագրը, — որը պիտի լինի շատ ընդարձակ եւ մանրամասն, — որից փաստացի կը տեղեկանաք բոլոր մերկ իրողութիւնը: Նախապէս խնդրում ենք վիճակագրի ներկայացնել Ինդհ. Ժողովին(3): Զգիտեմ դուք տեղեկութիւն ունէ՞ք, որ այլեւս ոչ մի զէնք(3) չունենք ոչ Ջրաբերդ, ոչ Մրզաստան եւ ոչ Մինաբէթ(10): Այնտեղ եղածս միջոցին ես խօսեցի տղաների հետ. Դարվիշը(11) դիւրութիւններ էր գտել. չգիտեմ որքան դիւրին եւ իրագործելի են: Այսպէս թէ այնպէս դա ամենալուրջ հարցն է, որով պիտի զբաղուի յատուկ ընտրուած մի խումբ.— գարունը մօտ է: Ես չկարողացայ տեսնուել ոչ Երկաթի եւ ոչ Վարդանի(12) հետ. չատ տարօրինակ ու անհասկանալի մնաց ինձ նրանց մեկնիլը: Իմ պլոյս միայն մի օր առաջ հեռացել են գիտնալով հանդերձ, որ մենք եկել ենք. ափսոս. կարեւոր էր տեսակցել նոցա հետ: Գիւտակի այժմեան դրութիւնը վատ չէ, բայց նա պաշտօնական անձանց մէջ ունի մի քանի թշնամիներ, որոնք, ինչպէս լսել են թէ՛ ինքը եւ թէ տեղացիք, կամենում են թունաւորել(3) նրան: Մոտածում ենք դիմումներ անել հիւպատոսներին(3). տեսնե՛նք: Նա եւ Մուչեղը բանտարկուած են մէկտեղ:

Այժմ մի քանի հարցերի մասին կ'ուզէի խորհրդակցել ձեզ հետ: Դա քիւրտերի(3) վերջերս նկատուող ցանկութիւնն է եւ չարժումը, մօտիկնալու ձգտումը դէպի մեզ: Արդէն 5–6 յայտնիներ կան, որոնք զանազան ժամանակներում ցանկութիւն են յայտնել աչակցել մեզ եւ ծանօթանալ: 2–3ը արդէն ջերմ մասնակցութիւն ունեն եւ բարեկամական չօչափելի ապացոյցներ են տուել: Այսպէս չարունակել՝ պարզ է, որ միտք չունի. անհատներով բան դուրս չի գալ: Հարկաւոր է նրանցից ամբողջութիւններ կազմել կամ կապել որոշ կապերով մեզ հետ: Այժմ հարց է ծագում՝ ի՞նչ սկզբունքների վրայ պիտի հիմնել մեր բարեկամութիւնը եւ վարել բանակցութիւնները, ի՞նչ ասել նոցա, ի՞նչ յոյսեր տալ ապագայի վերաբերմամբ: Նոքա մեծ համարում ունեն մեր ուժի վրայ, այդ համարումը ի հարկէ կ'աչխատենք պահել, բայց հարցը հասունացել է, ծանալիլ է եւ պիտի օր առաջ որոշ հիմքերի վրայ դնել: Մոտածեցէք դորա մասին, մշակեցէք մի ծրագիր յանձնելով մեր քննութեան: Դոցանից մէկը մօտ օրերս ցանկութիւն էր յայտնել տեսնուելու մեզ հետ, բայց մենք դեռ չենք վճռում, որովհետեւ չգիտես ի՞նչ ասել: Այստեղ տեղացիների յայտնում է երբեմն կոթեր դնել(3), բայց առ այժմ փոքր ինչ քանկ են: Հինի ծայրերը չատ քիչ են այստեղ: Մեր բերած ռումբերը(3) եւ խմորը ահագին տպաւորութիւն առաջացրին. աչխատեցէք ի սէր Աստծու դնել դրանից մեծ քանակութեամբ ձեռք բերել եւ վրէժխնդրութեամբ անցկացնել: Մի ուրիշ կարեւոր հարց եւս.

Թերթեր, դրքեր եւ օտար թերթեր անկանոն են ստացուում այստեղ, որ չատ է պաղեցնում գործը: Բացի դրանից մեր մօտ բարեկամներին հարկաւոր է պչատ տալ, մօտեցնել մեզ. այդ բոլորի եւ ուրիշ բաների պահանջ կարիքների համար յարմար տեսնուեց պահանջել մի մամուլ, Թող լինի փոքր (3–4 փութ) հայերէն եւ տաճկերէն տառեր(3): Դրա համար մենք գտել ենք մի չատ յարմար վայր, որտեղ կարող ենք ազատօրէն գործել: Եթէ կայ որեւէ արգելք, կամ հնարաւորութիւն չկայ, անպատճառ ուղարկէք մի սեմինոն(3) (քանդատներ(?) գործածելու հրահանգի հետ), միայն պիտի պատուիրել հայերէն եւ տաճկերէն տառեր(3): Ձեզ պարզ ասեմ, դուք դանդաղ էք եւ ձգձգող. խնդրում ենք, տղերք չան, այս անգամ ըստ սովորութեան ականջի յետեւ չձգէք: Դա կ'ուղարկէք Մինարէթ, որը հեշտութեամբ կ'անցկացնի այս կողմ. մենք նրանց էլ ենք դրել: Մօտ օրերս Ամերիկայից ըստացուած էր 100 լիրա: Այդ դրամը կարծեմ ուղարկուած էր Բարձրաւանդակի(13) համար. այստեղից եւիս կարեւոր մարդկանց հետ դրած ուղում էին ուղարկել, բայց ես յետ պահեցի նոցա եւ իսկոյն գրեցի տղոց խնդրելով, որ եթէ հնարաւոր է՝ կէսը յատկացնեն մեզ, եթէ ոչ՝ իսկոյն Թող ստանան որոշ տեղից, տեսնենք: Մեզ դրամ այժմ հարկաւոր է մի քանի ձեռնարկութիւնների համար: Ճոյս ունենք, որ մեր կարեքը կը տրիպէ ձեզ չուտով ուղարկել 80–100 լիրա:

Առայժմ ոչինչ չկայ գրելու: Ինդրում ենք կրկին, ըստ ձեր խոստման, անյապաղ կատարէք մեր պահանջները: Սպասում ենք նամակներիս պատասխանին: Նամակս խնդրում ենք ուղարկել եւ Ոսկեհանք: Այս անգամ նրանց եւ Համբարձումեան չենք գրում:

Մոռացայ գրել, որ այժմ եւ եթէ, այստեղ հարկաւոր է 10–15 հատ մաուզեր(3) եւ նռգան(3), թէ՛ քաղաքի եւ թէ նամակատարների համար: Այստեղ եղել են, բայց գնացողները վերցրել ու տարել են առանց վերադարձնելու: Համբոյրներ եւ բարեւներ:

Ի դիմաց Շամի կենտր. կոմիտէի՝
ԿՈՄՄ

Ց. Գ.— Այդտեղ տեսէք դրող Փափազեանին(14) եւ նրա միջոցով տեսնուեցէք մի վանեցի պատանու հետ, որին ես յանձնարարականով ուղարկեցի իրեն: Այդ պատանու տանը պահուած կայ մի կոթ, որ չեն տալիս ասելով թէ առանց այդ պատանու թողլոըութեան չեն կարող. տեսէք նրան եւ պահանջէք մի երկտող տոմսակ, որ կարողանան առանձել:

***

Երկիրը այժմ խաղաղ է: Նեղութիւններ, կեղքումներ ու ճնշումներ առայժմեանելուց կարծես զգուշանում են: Դա կարծես մի սպասնական լուռթիւն լինի, բայց չէ, կարծում եմ երկու պատճառ ունի.— ա. Մահեղոնական խնդիրն է, որ մեծ ուժեր է խլել կառավարութիւնից եւ այդ ուժերը բեւեռել ընդմիշտ: Ցեղով նա չէր ցանկանալ, ի հարկէ, բռնկուած տեսնել մեր կողմը՝ չվլատելու համար իր ուժերը: բ. Ռուսական բռնած դիրքն է դէպի կովկասահայերը: Տաճիկ կառավարութիւնը աչխատում է վատասկել մեր տրամադրութիւնը լաւամարդի դիմակ դնելով. եւ ի՞նչ, մասամբ հասնում է իր նպատակին: Ապացոյց՝ Գոլոի հայերի ցոյցը, ուռւս դեսպանի տան առաջ, — եւ հատուկտոր, դեռ մութ ու անորոշ արտայայտուող կարծիքներ, որոնց լսում ենք այստեղ:

Մոռացայ դրել, որ մեր Բարձրաւանդակի(13) ընկերները երկրի վերաբերմամբ կենտրոնացում սկսել են լսրտնում: Այդ ասել էր ինձ արտաստհմանում Անտունեանը(15) եւ ճիշդ էլ է. նախ բացի իրենց չրջանից կարծես չեն ուզում լսել ուրիշ տեղերի մասին, այդ հայեացքը պէտք է փարատել: Զէ՞ որ մեր չրջանումն էլ կան այնպիսի վայրեր, որոնք չեն զիջում նրանց վայրերին. մենք ունենք եւ առաւելութիւններ...:

Մեր նշանաբանն է վերջապէս՝ որ մեռնում եմ ֆաջի ցնամ, կռիւ տալով միջնեւ վերջ(16):

Մոռացայ դրել, որ գնէք մեզ համար մի արկղ կեղծամներով, ներկերով, մատիտով եւ իր հարկաւոր պարագաներով: Դա չատ կարեւոր է մեզ եւ մերոնց զանազան պարագաներում, մանաւանդ այս վայրկեանիս մի ծրագիր գլուխ բերելու համար: Ինդրում ենք չյետաձգէք եւ այս եւ միւս խնդրածներս:

Նամակս կցկտուր եղաւ, կը ներէ՛ք. հարցերը խճճել են ինձ: Ախր մինչեւ այժմ ես չունեմ մի մարդավարի յանձնարարական. ի՞նչ պիտի լինի: Արեւմտ. Բիւրոյից պիտի գրէին, դուք պիտի տայիք ու մինչեւ այժմ ոչինչ չկայ: Լաւ է դեռ, որ տեղացիք ճանաչում են ինձ եւ չպահանջեցին. այնուամենայնիւ ուղարկեցէք իրերիս հետ:

---

(1) Վաճ, ուր ձոր հասած էին վ. Փափազեանը (Կոմս) եւ Իշխանը (Բայազդուր)՝ իրրեւ գործիչներ:

(2) Սալմաստ:

(3) Ծածկագիր գրուած բառեր:

(4) Վարդգէս Սերէնկիւլեանը, ամէնամ նրկրի Գաւառախօսուած Մարմնի, որ այդ օրերում վանայ բանակ էր:

(5) Ցեստագյ վանայ Իշխանը (Նիկոլ Զօրապետ):

(6) Ֆրանս. բառ՝ topographe, — երկրի մակերեւոյթի չափումներու մասնագէտ:

(7) Արեշէի կուսակցական տեղամուեը (Վանայ ծովու հիւսիսը):

(8) Վահան Մանուէլեան, ամէնամ Բարձրաւանդակի Գաւառախօսուած Մարմնի:

(9) Կ'ակնարկուի ամերիկահայ ապստամբութեան:

(10) Ոչ կարս, ոչ Ծրեւան եւ ոչ Սալմաստ:

(11) Գալուստ Ալոյեանը (Թաթոս):

(12) Վարդան-Շահպազ:

(13) Սասուն:

(14) Վրթանէս Փափազեան, որ Կոմսի մեծ եղբայրն էր:

(15) Հաճատուրեան՝ Ամոսը (Սիմոն Զաւարեան):

(16) «Որ մեռնում .... միջնեւ վերջնախադասութիւնը ծածկագրի բանալին է պարզապէս: Կը բաւէ իւրաքանչիւր տառի տալ թուանշան մը՝ 1 – 2 – 3 ... թնական կարգով: Ծեռնարկուած է զանազան ծածկագրեր, բոլորն ալ ճոյճոմ տարբերութեամբ (մանաւանդ՝ ձեռքով բմբռնումով): Լեռնավայրի ծածկագրի բանալին էր «Մայր Աթոռի ափերուն» երգը. գործածուած է նաեւ «Մեր Հայրենիքը»:

Գ.Ը.Ժ. 12.— ԻՇԽԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ՝ ՎԱՆԷՆ

Թուրքն ու միլոնը յար եւ ձմռան են կռիւի ճամկին: Գրուած է թացայայօրէն ձոյն օրերուն, եւ դիկուած՝ միաժամանակ, միեւ-ձոյն Մարմինի (Ռիւրտիներէն մէկուն): Մէկ բերդ, երկու երես:

Ընկերներ,

Երկար ճամբաներին առնամանիքներում առաջ-նելուց յետոյ հասանք տեղս: Եւ անմիջապէս կը սկսինք Գիւակից(1) յետոյ քայքայուած գործերը կանո-նաւորել. այսպիսի կռուի տեսակէտից նպաստաւոր (կէտ) յանգանք է մեր կողմից անուշադրութեան մատ-նել: Մինչեւ այժմ միայն մի բարձրաւանդակ(2) մեր գործունէութեան կենտրոնատեղի արած՝ բոլոր ճիգ ու ջանք քաշել ենք նրա վրայ: Սակայն, դա միանգա-մից սխալուած քայլ է: Բարձրաւանդակի մի բուռ ժո-ղովուրդը միացած կռուողների հետ՝ չի կարող այն-քան էլ երկար դիմադրութիւն ցոյց տալ: Ճիշդ է, որ-պէս ռազմական մի վայր, նա քայ է իւր ժողովուր-դով եւ անընկճելի ու ըմբոստ, սակայն մի ծաղկով զարուն չի գալ: Միայն բարձրաւանդակի պինդով մենք մի լուրջ հետեւանքի չենք կարող հասնել: Պէտք է աշ-խատել, պատրաստութիւններ տեսնել հայաչատ գա-ւառներում: Մեր ներկայ քիմը կարիք ունի լուրջ պատրաստութեան: . . . . . (3) կորստաբեր փորձերը եւ քէ ներկայ դառն իրականութիւնը ստեղ-ծել են...(3) փափաքով տոգորուած եւ վրէժխնդրու-թեամբ զինուած (մի) դասակարգ, որ մեր նպատակ-ների համար, մեր իղձերի իրագործման մէջ հսկայա-կան դեր կարող է կատարել: Ամբողջ ժողովուրդը բե-բանաբաց զէնք է աղաղակում, չի կարելի այլեւս օրօր կարդալ: Պէտք է լուրջ գործի ձեռնարկել եւ աչխատել որքան կարելի է բաւարարութիւն տալ նրանց պա-հանջներին: Այլապէս, ինչպէս ընկերս է գրել, ամենա-քնքուշ դէպքը անգամ ահագին զայրակնութեան դուռ պիտի բանայ, իւր դառն եւ կորստաբեր հետե-ւանքներով: Միակ դրա առաջ կարող ենք առնել կա-նոնաւոր պատրաստութեամբ, եւ զէնքի փրկարար փայլը յետ կը կանգնեցնի նրանց այդպիսի միտումնե-րից: Ուրեմն, կանոնաւոր նախապատրաստութիւն է հարկաւոր: Մեր միակ երկար դիմադրող յոյսը պիտի լինի գաւառս իր նպաստաւոր դիրքերով: Իսկ այնինչ ոչ մի պատրաստութիւն չկայ մինչեւ այժմ: Գարնան, որ անխուսափելի են դէպքերը(4), մարդ սարսափում է, — ի՞նչ պիտի լինի մեր վիճակը, եթէ մինչեւ գար-նան(4) էլ նոյն դրութիւնը մնայ:

Դրսում ոչ մի զէնք(4) չունենք, ներսում եղած-ներն էլ կենտրոնացրել ենք մի քանի տեղերում, իսկ մնացածնե՞րը: Ընկերներ. ժողովրդի արեան ծանր պատասխանատուութիւնը ընկնում է մեր վրայ, որով-հետեւ նրա յոյսն ու ապաւէնը մենք ենք: Մի՞թէ մենք թոյլ պիտի տանք նրա անհուն հաւատքի ընկճման դէպ-քի մեզ: Եթէ ոչ լուրջ գործ սկսելու, գոնէ կարիքը (կայ) մի թեթեւ նախապատրաստութեան մինչեւ գար-նան, որ հիմնաքար կը լինի ապագայի ընդհանուր գործերին եւ գալիք օրերին դրան: Վերջապէս, մեղքը ձեր չլինքին կը փաթաթենք եւ մենք կը բարձրանանք լեռները, երբ այս դրութիւնը չարունակուի: Գարու-նը(4) բացուեց թէ չէ, ոչ թուրքն է հանդիստ մնացո-ղը եւ ոչ մենք. այսուհետեւ դուք գիտէք: Մինարէ-թի(5) գիծը կանոնաւոր է: Այնտեղից ամէն բան կա-րելի է ներս անցընել: Ընդհանուր ժողովը(4) մտ է. կանոնաւորիցէք այդ բոլորը, որ ապագային դուք մեզ մտ . . . . . (3) մնաք, մենք էլ ձեզ մտ: Կրկնում եմ, ներկայիս դրութիւնը անմխիթար է, յու-սահատական է, պէտք է . . . . . (3), անհուն ե-ռանդ, որ կարողանանք գալիք վտանգների եւ չարիք-ների առաջն առնել: Անհրաժեշտ է մի զինուորական ոյժ, եթէ հնարաւոր է զրկել, թողէք գայ, մինչեւ ժա-մանակը գաւառիս հետ մանրամասնաբար ծանօթանայ եւ ուսումնասիրէ լուրջ կերպով: Մենք կ'աչխատենք մանրամասն, գուտ ռազմական եւ վիճակագրական տե-ղեկագիրներ կազմել եւ զրկել: Կոմսը տեղւոյս գոր-ծերի համար կը մնայ քաղաք, իսկ ես կը չորեմ գա-ւառները: Մեր պահանջները որքան կարող էք աչխա-տէք աչքիթող չանել եւ չուտ իրագործել: Գարուց(6) եղած բերդանի փամփուչտները(4), ի'նչ միլոցներով դուք գիտէք, փոխադրեցէք Մինարէթ, տեղս հասցե-նելու համար. գործիքները առանց դրանց քանի՞ փա-րայ արժեն:

Երեւի մինչեւ 2–3 ամիս անկարող կը լինեմ ձեզ նամակ գրելու:

Սիրոյ համբոյրներով՝

ԲԱՑԵՆԴՈՒՐ–ԻՇԽԱՆ(7)

---

(1) Վարդգէս Սէրէնկիւլեան:

(2) Սասուն:

(3) Գաղտնագծի մը հետեւանքով՝ անընթեռնելի դարձած բա-ներ:

(4) Մածկագիր:

(5) Սալմաստ:

(6) Ալեքսանդրապոլ:

(7) Իշխանի (Նիկոլ Գօդոսեան, որ կոչուած էր շուտով գառ-նալու Լեռնապարի հերոսը՝ վանայ Իշխան ծանօթ անունով) ծած-կանունները մէկը կը թուի ըլլալ Բայեզիդուր կամ Բայազիդրը:

Գ.Ը.Ժ. 13.— ՍԵՐԳԷՑԻ ԵՒ ՄԱԼԽԱՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

Ամբողջութիւնը կը բաղկանայ 12.5x20 սմ. չափի ճամակի ե-րեք սպաւ թուղթերէ: Մալխասի (Ա. Յովսէփեան) երկտողը, գրուած սեւ մելանով եւ բաւական լաւ ըմբռնելի, կը գրաւէ մէկ էջ, իսկ Սերգէյի ճամակը, գրուած կապոյտ մելանով մը՝ որ, ժամանակի ընթացքին թացուելով, գրեթէ անընթեռնելի է դար-ձած (թուղթը մզուտած է), կը գրաւէ մնացեալ հինգ էջերը:

1904 Փետրուարին Մալխաս Գարսկաստանէն ժամանակաւոր կերպով վերադարձած էր Թիֆլիզ (տեսնել իր ԱՓՐՈՒՄՆԵՐ–ը):

Իսկ քէ ո՞վ է Սերգէյը, — կը դժուարանամ բսելու: Արդեօ՞ք Աբամը, որ սակայն 1904ի սկիզբը տակաւին կարս պէտք է գտնը-ւած ըլլայ: Ռուբէնի յուշերէն կարելի է հետեւցնել՝ որ, երբ Աբամ եւ Ռուբէն կարսէն կ'անցնին Ալեքսանդրապոլ, Գ. Ընդհ. Ժողովը վերջացած էր արդէն (այնտեղ էին Զաւարիանն ու Երկաթը): Սեր-գէյը արդեօ՞ք վաճայ Սարգիսն է (Բարսեղեան):

Թիֆլիզ, Փետր. 11, 904

Սիրելի Բրիստափոր,

Երկար առանձ ի վեր կը սպասէի քու նամակիդ, որ մինչեւ այժմս էլ չեկաւ. կ'երեւի հետացողը կը մոռացուի: Ես հոս եկած եմ քիչ մը ապրանք գնելու. փառք Տիրոջը այս տարի գործերս լաւ են. ընտանիքս ալ ժամանակաւոր կերպով Ուրմիէն տեղափոխած եմ Թաւրիզ: Մասնաւոր բարեւներ ունիս կնոջմէս եւ փոք-րիկներէն, նոյնպէս եւ բարեկամներէ: Շատապով կը գրեմ այս երկտողը. նորէն կը գրեմ: Դուն ալ գրէ. հին բարեկամները մոռնալու չէ:

Համբոյրներ

քո՝ Ա. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Հ. Ց. Դ. Ընդհ. Ժողովին.

Որովհետեւ ես ինձ դրել եմ Ժողովիդ տրամադրու-թեան տակ, ուստի պէտք եմ համարում յայտնել հե-տեւեալը.—

Փետրուարի 3ին, ժամը 12·30ին, ես եւ մեր ըն-կերներից Թռուցիկը գտնում էինք Բագուում, վակ-զալի մօտ մի խանութում, որտեղ կարդալով այդ օր-ուայ լրագիրը, իմացանք՝ որ Հայոց եկեղեցում այդ օրը ժամը 1ին մաղթանք պէտք է կատարուի ռուսաց զօրքի յաղողութեան համար: Մենք յանկարծակիի ե-կանք, զարմացանք, եւ չտապեցինք եկեղեցու բակը, որ եկեղեցի եկող հասարակութիւնը համոզենք վերա-դառնալու, հաւատացած լինելով միեւնոյն ժամանակ, որ հազիւ թէ 10–20 հոգի եկած լինեն: Մտանում ենք եկեղեցու բակը յետեւի կողմից եւ, ի զարմանս մեր, տեսնում ենք լցուած ինտելիգենտ հասարակութեամբ. դուրս ենք գալիս միւս կողմից դէպի պարապետ՝ նոյն-պէս լիքը. խօսացնում ենք մի երկու ծանօթի, պա-տասխանում են, որ սա շատ լաւ է, «պոլիտիկա» է, եւն.: Մեր զղուանքն է գալիս. ի՞նչ պոլիտիկա եւ ին-չո՞ւ համար: Մեզ հետ է միանում մեր ընկերներից, այդտեղ կ. կոմ.ի անդամ Մրաւը: Ժողովուրդը քանի գնում չատանում է, հայերի խանութները փակուում են, չորս կողմից մեծ հոսանքներով լցուում են պարա-պետ: Զանգահարութիւնը սկսուած էր եւ չարունակ-ւում է: Բակումն են դրօշակները եւ կայսեր պատկե-րը պահի մէջ՝ ձողի վրայ ամրացրած: Փափօրը դուրս է գալիս եկեղեցուց դրօշակներով եւ ուղղուում դէպի պարապետ: Մեր յիշողութեան առաջ է գալիս 3 ամիս առաջ այդ նոյն տեղում կատարուած կրուը ռուս զօր-քի դէմ եւ այդտեղ ընկած նահատակները: Մենք յի-շում ենք մեր՝ հայերիս արիւնով ձեռք բերուած պատ-իւը ամբողջ աչխարհում, որպէս մի հերոս ազգ. աչքներիս առաջ է գալիս նահատակների դիակները: Մեզանից ամէն մէկը զղում է, որ անպատասխան է մեր ամբողջ ազգը: Հաւաքուած խնամիքներս, կեսա-խնամիքներս, բուրժուա եւ խանութպան ամբոխը սըր-բագործում է նահատակների գերեզմանները եւ հայհո-յում նոցա յիշատակը: Առաջ է գալիս վրէժխնդրու-թեան կարիք. հարկաւոր է պատժել այս լիքը ամբոխը նորա դաւանանութեան համար, նորա սարսափելի ոճ-րագործութեան համար, եւ պէտք է պատժել սարսա-փելի կերպով: Ես որոշեցինք երեքս գցել ռումբ: Այդ միլոցին այդտեղից անցնում էր մէկը, որ կարող էր մեզ չուտով տալ ամէն ինչ: Ինդրեցինք. սկզբում նա չեմաչուում արաս, բայց երբ իմացաս ինչու համար է եւ երբ տեսաս ահագին ամբոխը հաւաքուած հայհոյե-լիս իւր նահատակ ընկերներին, չտապից կատարել մեր խնդիրքը: Տասը րոպէում ամէն ինչ պատրաստ էր: Վերեւում ասացի, որ փափօրը արդէն դուրս էր եկել եկեղեցուց ու դէպի պարապետ էր գնում. հետեւա-պէս ժամանակը կարճ էր. խորհրդակցել տեղական ըն-կերների հետ՝ չէինք կարող ժամանակ չլինելու պատ-ճառով: Կարգապահութիւնը պահանջում էր նախ խոր-հրդակցել մեր տեղական միւս ընկերների հետ, ո-րոնց խանութները գտնուում էին բազարում, իսկ միւս-ները որտեղ կը լինէին այդ րոպէին չէինք կարող իմա-նալ:

Բայց պատժել այդ լիքը ամբոխը, որ հաւաքուած աղօթում եւ համակրական յոյզեր է անում գօրքին՝ որ 3 ամիս առաջ կարդում էր այդ նոյն տեղում հայ երիտասարդներից ամենալաւերին, անհրաժեշտ էր: Զպատժել դոցա, զղում էինք՝ կը նշանակէր չունենալ պատուի զգացմունք, չլինել հայ եւ յեղափոխական եւ հաւատարմութիւն այդ լիքը ու դաւանան ամբոխին: Զը-պատժել դոցա սարսափելի կերպով այդ մեծ ոճրի հա-մար, կեղծ կերպով հանգստացնելով մեր խիղճը, որ չենք խորհրդակցել Մարմնի հետ, մեզանից ամէն մէ-կը զղում էր, որ դա կեղտոտութիւն է, փոքրոգու-թիւն է, կեղծ է, եւ մենք որոշեցինք իրագործել մեր միտքը առանց դիմելու Մարմնին, որովհետեւ նոցա փնտռելը միայն հաւասար էր անպատիժ թողնելուն: Ժամանակը չատ կարճ էր: Եկաւ ռումբը, պատրաստը-ւեց եւ զցուեց երեքիցս մէկի ձեռքով: Ռումբը պայթեց եւ պայթեց, ինչպէս ուրիշներն են պատմում, այն ժա-մանակ, երբ այդ լիքը ամբոխը ոգեւորուած օրկեստրի . . . . . ի(1) եղանակով՝ «ուռա՛» էր ազաղակում: Ջոհեր եղան. ամբոխը սկսեց դուրս խուժել պարա-պետից:

Իրը տեղեկութիւն աւելացնում եմ, —

Մենք հաւատացած էինք, որ խանգարուեց ամէն ինչ ռումբի պայթումից: Բայց եւ կրկին ու կրկին խոչոտանկութիւն մեզ՝ հայերիս: Մնացած հաւատա-

կութիւնը գլուխ ունենալով իրանց հոգեւորականներին, թողնելով այդ տեղ թափուած դիակները եւ վիրաւորները, գնում են «ուռա»յի աղաղակներով դէպի նահանգապետը եւ խնդրում են նրանից՝ յայտնի կոյրին իրենց հաւատարիմ հպատակութեան զգացմունքները:

12 Փետրուարի *ՍԵՐԳԷՑ*
Մ. Ֆ.

(1) Ռուսերէն գրուած, — «Կենցէ՛ Ցարը»:

Գ.Ը.Ժ. 14.— ՄԵԼԻՒՈՒ (Ց. ՆՈՒՍՈՒՖԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ

Ինչպէս ի՛նք կը բացատրէ Ընդհ. Ժողովին ուղղուած իր գրութեամբ, առաջին մաթ պատճէնն է այն նամակին՝ զոր Մելիք 17 Յունուար 1901ին ուղղած է Արեւելեան Բիւրոյին, իբրեւ հրաժարական:

Այս ցոյց կու տայ ճանր՝ որ Արեւելեան Բիւրոյի 899 Յունուարի Ժողովի արձանագրութեան տակ ստորագրող Մելիքը ուրիշ մէկը չէր, եթէ ոչ Ցովհաննէս Նուսուֆեանը:

Ընկերնե՛ր,

Ձեր հրաւէրը ստացայ, բայց փոխանակ ինքս գալու Ժողովի, լաւագոյն համարեցի երկտողս ուղարկել Ձեզ. նախ՝ որ մեր Ժողովները իմ մուխս մարում են, մանաւանդ որ վերջին Ժողովի մուխը դեռ քթիցս չէ դուրս եկել:

Երկրորդ՝ որովհետեւ սիրողների երեսից մեր խեղճ ազգը չատ հարիքներ տեսաւ, մեծ զրկանքներ կրեց, անհունօրէն տուժեց եւ չարունակում է տուժել ցարդ, նոյնիսկ արնաքամ եղաւ: Ուստի ես, որ միշտ դէմ եմ եղել մեր գործում սիրողներին, հետեւաբար եւ չեմ կարող սիրող լինել, հրաժարուում եմ սիրող լինելուց:

Երրորդ՝ եւ որ ամենագլխաւորն է, գոնէ Նուսուխու համար, առնուազն անբարեխղճութիւն եմ համարում տարեկան 1–2 անգամ Ժողովի գալ, տաքուկ անեակում բազմել, տաք տաք վիճել եւ ազգին ճակատագիրը լուծել:

Գիտեմ, որ սիրամարգեան փետուրներով «մեծանուն յեղափոխական մը» իմ երկտողս պիտի բացատրէ «ճաֆքի հոտուն....»— հոգ չէ, դրան էլ կը դիմանամ...

Առայժմ այսքան:

ՏԻԳՐԱՆ ՎԱՀԱՆԵԱՆ (ՄԵԼԻՔ)

17 Յունուարի, 1901 Թ.

Ներկայ նամակը ուղղուած է եղել Արեւելեան Բիւրոյին, որը առանալուց յետոյ Թողել է առանց ոբեւէ քննութեան եւ ոչ էլ հաղորդել միւս մարմիններին: Լսելով՝ որ կամքը Ժողով է ունենալու, խնդրել էի Թուղթս ուղարկել կամքին, որին ոչ միայն նամակս չէր ուղարկուած, այլ ինչպէս ինձ Արեւել. Բիւրոյի անդամն ասաց, որ յանձնարարուած է բերանացի յայտնել, այդ էլ չէ արուած: Իսկ կամքին ներկայացող անդամը վերջերս ինձ յայտնեց, որ Արեւել. Բիւրոն իրեն այդպիսի մի յանձնարարութիւն չէ արած:

Այժմ երկտողս ներկայացնում եմ Ընդհանուր Ժողովիդ քննութեան եւ տնօրինութեան, որովհետեւ 1901 Թ. Յունուար 17ից ես քաշուած եմ Դաշնակցութեան գործունէութիւնից, եւ պիտի մնամ քաշուած, քանի որ իմ յարուցած խնդիրը կը մնայ առանց լուծուելու եւ քանի որ սիրողները ամբողջ գործերը կը վարեն:

Մելիք

Ես սիրողներին դէմ չեմ երբ նրանք իրենց տեղումն են, բայց դրանց երբեք չպէտք է յանձնել ու չպէտք է ստանձնեն պատասխանատու գործեր:

ՆՈՑՆԸ

11ին Դեկտ. 904(1)

(1) Թուականի ակնյայտ շփոթ մը կայ: Գիտէ է ըլլայ 11 Դեկտ. 903 կամ՝ 11 Յունուար 904:

Գ.Ը.Ժ. 15.— ՄԵԼԻՒՈՒ (Ց. ՆՈՒՍՈՒՖԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ

Նուսուֆեանի այս նամակը կու տամ ամբողջական հարազատութեամբ, հակառակ աճոր պարունակած սուր բննադատութիւններուն, որոնք հիմնուած են առնուազն վիճելի տուեալներու վրայ՝ բաձի Մելիք երբէ տարիներէ ի վեր հաշուած կը մնար կուսակցական գործօն կեանքէ: Ամէն բննադատութիւն մտահոգման իրաւայատուկ եղանակ ու հոգեբանութիւն կ'արտայայտէ սակայն, եւ ատով իսկ օգտակար է ժամանակաշրջանի ամբողջական պատկերի ծաւօքացման տեսակէտէն՝ իբրեւ անկեղծ արտայայտութիւնը Դաշնակցութեան ամենաեռին եւ ամենէն եռիմակաւոր գործիչներէն մէկուն:

Երրորդ Ընդհանուր Ժողովին

Թէեւ ես հրաւէր չէի ստացել, բայց հոգով չատ փափաքում էի այս Ժողովին ներկայ լինել խորհրդակից ձայնով: (Երանի՛ հին ու նոր գործիչներից չատերը ներկայ լինէին այդ ձեւով, մանաւանդ որ Ընդհ. Ժողովները մեզանում չատ ուշ ուշ են տեղի ունենում): Բայց, դժբախտաբար, հակառակ իմ բուռն փափաքին, անկարող եմ ներկայ լինել, այդ պատճառով ստիպուած եմ ներկայիս գոհանալ: Եթէ սրանով մի քիչ էլ օգնած լինեմ մի քանի կարեւոր խնդիրների լուծմանը, անչափ գոհ պիտի լինեմ:

Վերջին Ընդհանուր Ժողովը եւ նրանից յետոյ մի տարուայ ընթացքում Դաշնակցութեան ապրած կեանքը (քէեւ հեռու գտնուած եմ, բայց միշտ հետաքրքրուած ըստ կարելւոյն, եւ դիտած կատարուածները) ի նկատի ունենալով՝ Ընդհ. Ժողովի ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում հետեւեալ կէտերի ու առաջարկների վրայ.

Ա.— Որեւէ մարմին առնուազն մի տարի գոյութիւն ունեցած լինելու է, եւ գործով ապացուցած իր գոյութիւնը, որպէսզի քուէի իրաւունք ունենայ Թէ' Ընդհ. Ժողովում եւ Թէ միւս պատասխանատու մարմինների մէջ: Հակառակ պարագայում պէտք է մատնակցի միայն խորհրդակցական ձայնով:

Բ.— Ընդհ. Ժողովին գալով՝ կարող են մասնակցել միայն Ընդհանուր Ժողովով որոշուած մարմինները, եթէ կազմակերպուած են, իսկ անոնք որ պահանջուած կազմը չունին, կազմալուծուած են, քուէի իրաւունքից զրկուում են. իսկ անհատները մասնակցում են խորհրդակից ձայնով: Այդ տեսակէտով կամքի ոչ-րոչումները կատարելապէս ապօրինութիւն էին եւ հակառակ Դաշնակցութեան ոգուն եւ դատապարտելի՝ Ընդհանուր Ժողովով: Տողերս չեն վերաբերում այլեւս անցեալին, որ անվերադառնալի է, այլ ապագային՝ որը հիմնելու եւ կազմակերպելու ենք անցեալից փորձուած ու իրաւատուած:

Գ.— Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու եւ քուէ տալու իրաւունք պիտի ունենան միմիայն պաշնակցական ակռւ, իսկական յեղափոխականները, որոնց համար Ընդհ. Ժողովի դծած օրէնքները ոչ միայն պարտաւորեցուցիչ են, այլ եւ նրանք ի պահանջել հարկին պարտաւորուում են տեղափոխուել գործի վայրը, երկիրը, կուսի դաշտը: Սիրողները միայն խորհրդակից ձայն են ունենալու:

Ընդհ. Ժողովի ամենակարեւոր ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում այս ամենակարեւոր կէտի վրայ: Բ. Ընդհ. Ժողովին սիրողները քուէով մասնակցելով անցկացրին այնպիսի հարցեր, որ երբեք չէին անցնիլ, եթէ միայն գործօն յեղափոխականները մասնակցած լինէին: Երկրորդ՝ յիշեալ սիրողները գալով եւ ամենակարեւոր, ծանրակչիռ խնդիրները իրենց քուէով լուծելուց յետոյ իրենց քմայքին համաձայն, Թէ' գործից բոլորովին քաշուեցան, Թէ' պատճառ եղան (ուրիշների) ակռւ գործից քաշուելուն, եւ Թէ այդ սխալ որոշումներից՝ վեց տարուայ ընթացքում Դաշնակցութիւնը ստացաւ տուժեց:

Դ.— Պատասխանատու, — մանաւանդ չեչտում եմ, — Երկրի Պատասխանատու Մարմինների կազմի վրայ ամենալուրջ ուշադրութիւն դարձնելու է. Չնայելու է ըստ կարելւոյն այդ Մարմինները կազմել մեր լաւագոյն, կարող, փորձուած ուժերից եւ չվարուել այնպէս, ինչպէս վարուեցաւ Բ. Ընդհ. Ժողովը: Բ. Ընդհ. Ժողովում Երկրի Պատասխանատու Մարմինների կազմուեցան մի նիստում, իսկ Ամբագրութեան կազմը տասն նիստում էլ հազիւ վերջացաւ: Կարծես Ամբագրութիւնը միւս մարմիններից աւելի առաւել պատասխանատու եւ կարեւոր մարմին լինէր: Ընդհակառակը. Ամբագրութիւնը ոչ միայն աւելի չէ, այլ նոյնիսկ պակաս կարեւորութիւն ունի միւս Պատասխանատու Մարմինների համեմատութեամբ, որովհետեւ արտասահման ապրելու եւ գրելու համար միշտ կարող ենք մարդ գտնել եւ միշտ միշտ գտնուում են մարդիկ որ կարող են տանել Ամբագրութիւնը:

Ե.— Երկու Բիւրոների կազմը բոլորովին փոխելու է:

Բիւրոները չեն լոկ մի մի խորհրդակիցներ, ինչպէս փաստաբանում են մեր ընկերներից ոմանք, այլ խնդրակատ գործավարող մարմիններ են եւ Երկրի վերաբերութեամբ նոյնիսկ մի մի կենտրոն են եղած, հակառակ Դաշնակցութեան ապակենտրոնացման սկզբունքին: Ով ինչ ուզում է Թող ասի, բայց իրական կեանքը, տասնեակ տարիների փորձը այդպէս է եղել, ուստի Ջանալու է այնպէս կազմել Բիւրոները, որ մնան չլինելուց զատ, ինչպէս ցարդ, մանաւանդ Երկրի Ներկատմամբ, այլեւ օգտակար լինեն: Իմ առաջարկած կազմը մի կենտր. Կոմիտէ, որը բաղկացած էր 13 հոգուց, 11 ձայնով ընդունեց: Ես առաջարկում եմ, որ Երկրի Պատասխանատու Մարմիններից մի մի անձ համարեա Բիւրոների անդամ, իսկ երկու հոգի ընտրեն Բիւրոների Ռայոնական Ժողովները, բայց պայմանով, որ այդ երկուսն էլ լինեն Երկրի ծանօթ, Երկիրը տեսած մարդիկ, իսկ Եթէ չգտնուի այդպիսի մէկը եւ նա ընտրուի, պարտաւորիչ պիտի լինի նրա համար գէթ վեց ամիս ապրել Երկրում:

Զ.— Ամերիկան Ընդհ. Ժողովում ունենալու է 2 ձայն եւ մի հոգի մասնակցելու է Արեւմտեան Բիւրոյին: Ամբագրութեան մէկ անդամը ընտրում է Ընդհ. Ժողովը, որը Արեւմտեան Բիւրոյի մէջ անդամների հետ վարում է Ամբագրութիւնը: Արեւմտեան Բիւրոն է արտասահմանում Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը: Արտասահմանում կենտրոնացած մեր ուժերը Երկիր Ջանալու է ուղարկել: Այնտեղ մարդի պահանջը աւելի մեծ է եւ աւելի կարեւոր՝ քան Թէ արտասահմանում:

Է.— Ըստ իս Կիլիկիայի խնդիրը ամենեւին կապուած չէ Երկրի միս նահանգների հետ, այլ Երկուսն էլ իրարից անջատ, առանձին առանձին խնդիրներ են եւ մէկը միւսի վրայ մտաչափ իսկ չի ազդել ցարդ եւ չի էլ ազդելու ապագայում. ուստի առայժմ, մինչեւ միս նահանգների խնդրի լուծումը, պէտք է Թողնել Կիլիկիան հանգիստ, որի համար ոչ պահանջուած զբաղում ունենք ու ոչ պահանջուած մարդիկը, եւ մեր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնելու ենք միս նահանգների վրայ: Միս նահանգներում պէտք է ստեղծենք կապակերպութիւններ, ուժեր առաջ բերենք եւ մեր կուսի դաշտը լնուենք: Ափսոս, այս տողերս չեմ կարող աւելի երկար գրել, չատապում եմ, գրաբերս դուրս է գալու չատապով: Առանց այդ էլ մեր ուժերը քիչ են, լաւ խորհելու է այս առաջարկիս վրայ: Ոմանք առաջարկում են նոյնիսկ Վասպուրականի Պատասխանատու Մարմինը լուծել, միացնել մի ուրիշի հետ, իսկ, ընդհակառակը, ես առաջարկում եմ բոլոր միս նահանգները էլ ստեղծել, կազմակերպել Պատասխանատու Մարմիններ. չեմ հասկանում, ինչ մի չար բախտով Դաշնակցութիւնը ցարդ այդ չէ ըմբռնել, ինչպէս եւ միւս յեղափոխականները:

Ը.— Դիպլոմատիա. վերջին Ընդհ. Ժողովից յետոյ Դաշնակցութիւնը մի խոշոր սխալ գործեց եւ 5–6

ատրուայ ընթացքում ունէի մեծ անգ ատրունցաւ դիպլոմատիային եւ ատրատահմանեան գործունէութեան, գործունէութիւն՝ որը մինչեւ Բ. Ընդհ. ժողովը նոյնիսկ դատապարտուած էր Դաշնակցութեան օրգանի կողմից: Օր· Գրուացիներէ(1), Սվանեաններէ եւ Զիլոցիներէ գործունէութիւնը: 6 ատրուայ ընթացքում Դաշնակցութեան եկամուտների մեծագոյն մասը ծախսուած է ատրատահմանում, իսկ ամենաանհրաժեշտ մասը՝ երկրում, այն երկրում՝ ուր իրր թէ կենտրոնացում ենք առել բերում: Օրինակ՝ լսեցէք, հաւատացէք չէ գալիս, այդ կը ասուղէ Ընդհ. ժողովը հարկաւ, թէ անցեալ ատրուայ 34 հազար եկամուտից 700 (եօթ հարիւր) ռուբլի է ծախսուել երկրում, իսկ մնացածը ծախսուել է ատրատահմանում: Եւ դեռ ասանից յետոյ չպրոնեցում են պռոալ՝ կենտրոնացում, կենտրոնացում՝ որին եա այլեւս չեմ հաւատում, ինչպէս չէի հաւատում եւ Բ. Ընդհ. ժողովի ժամանակ:

Դրամի 10% մասը անգամ չատ է ատրատահմանի համար: Ծարդ մեր ուժերը միշտ ձգտած են կա՛մ ատրատահմանի, կա՛մ Պարսկաստան եւ կամ կովկասեան գանգատ քաղաքները եւ խոյս են տուած երկրից, հաւատ դաշտից, ատպարէզը թողնելով մեր քարմ, անփորձ, վատահաւատ պատանիներին, որոնք եթէ փորձ, համատ, լատագոյն ուժերի հետ լինէին՝ կարող էին կարճ ժամանակից յետոյ իրենք էլ մի մի լաւ, փորձուած ուժեր լինել եւ հեռերին փոխարինել: Անձամբ ինչ ինչ պատճառներով երկիր չգնալ, խոյս տալ երկրից, բայց եւ այնպէս գործը դեկավարել եւ ուրիշներին, անփորձներին իրենց չգնացած տեղերը ուղարկել, եա առնուազն համաձայն եմ անբարեխղճութիւն:

Ինչո՞ւ օրինակ չենք առնում մակեդոնացիներից: Մի՞թէ Սարաֆովները, Ծոնչեվները, Անաստասները ետրպա են նատում: Սոֆիա, Ֆիլիպպէ, Ռուսճուք չեն կենտրոնանում, այլ իրենց գործունէութեան խակական ատպարէզը ընտրում են Մակեդոնիան, կուռի դաշտը: Արդեօք մենք սրանից յետոյ պիտի հետեւո՞նք Սարաֆովներին, Ծոնչեվներին եւ լսենք երկրի մեր ընկերների կոչը, որ նահատակ ժողովուրդի կոչն է, թէ պիտի կոյր, խուլ ձեւանանք եւ չարունակենք նահատակ ժողովուրդի անունով բարձրագոչ ճառեր արտատանել, չողչոզուն, ճոճուն ֆրազներով օդը թնդացընել, թերթեր մրոտել, արտատուքներ թափել··· կոկորդիլոսի, երբ մեր երկրի ընկերները մարդիկ են ուղում, մարդիկ՝ կարող, փորձուած, հմուտ:

Եթէ այս Ընդհանուր ժողովից յետոյ էլ գործի գլուխ չանցնին մեր հմուտ, փորձառու, լատագոյն ուժերը, արձագանգ չտան մեր երկրի կոչին եւ չարունակեն թուխս նատել արտատահմանում եւ պատասխանատու գործեր հեռուից դեկավարեն պատանիներին, անփորձների եւ անկարող ուժերի ձեռքով, եա հաստատապէս եւ համարձակ կարող եմ գոչել, — մենք կտրած ենք, մենք խարում ենք ազգին, խաբում ենք ամբողջ աշխարհը, ու .ես. կը հետանամ ընդմիշտ Դաշնակցութիւնից:

Բայց, հաւատալով՝ որ մեր ընկերները վերջին կոչը արձագանգ կը գտնի իրենց ատրատահմանեան ընկերների սրտում, ինչպէս արձագանգ գտաւ իմ սըրտում, եա իմ ամբար ձայնը միացնելով իմ ընկերների ձայնին գոչում եմ, — ընկերնե՛ր, գնա՛նք, միանանք մեր երկրի ընկերներին, կուրծք կրծքի տուած ապրենք կամ մեռնենք ազգի հետ, լաւ իմանալով որ մեր մահով կը ծագի Հայաստանի վրայ ազատութեան արեգակը:

Ես պատրաստ եմ դնալ երկիրը, այնտեղ՝ ուր աւելի օգտակար կը լինեմ, ուր աւելի պահանջ է զգացուում ինձ նման ուժերի, բայց ոչ մինակ, այլ ձեզ հետ, միասին, ընդհանուր ուժով, խմբովին:

Եւ արդեօ՞ք կ'արժանանամ այդ ցանկալի օրուան, որ միասին, խմբովին դիմենք կուռի, արեան դաշտը··· Այն ժամանակ, այն ժամանա՛կ միայն Հայաստանը կ'ազատուի, տարակոյս չունեմ··· Ախ ո՞ւր էր, որ ատած երազ չլիներ, այլ իրականութիւն···

Դաշնակցութեան վերածնութեանը
ակնդէտ ապատող՝
ատանջուած Մելիք

28 Դեկտ·(2)

(1) Դժուար ըմբռնելի· կրճա՛յ այլ անուն մը ըլլայ:
(2) Գիտ է ըլլայ 1903: Տարեթիւը դրուած չէ:

Գ·Ը·Ծ· 16·— ՄԵԼԻՔԻ (Յ· ՅՈՒՍՈՒՓԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած, ձախորդութեան ձամ, ձամակի ընթացիկ չափի եւ տեսակի (գծաւոր) թուղթի վրայ, սեւ մելանով: Կաւ տաճ ամբողջութեամբ:

Յրդ Ընդհանուր Ժողովին Դաշնակցութեան

«Ինձ սիրում եմ, բայց ճշմարտութիւնը
ձեզանից աւելի եմ սիրում»:

ՊՂԱՏՈՆ

1901 Թուի Յունուար 17ին մի նամակով ուղղուած Աբեւելեան Բիւրոյին, ես հրաժարուեցայ սիրող լինելուց ու քաշուեցայ գործից, ապաւանալով իմ նամակի արդիւնքին(*): Իմ յիշեալ պատճառաբանեալ հրաժարականի խնդրով ոչ մէկայն Աբեւել· Բիւրոն ինքը չբաւարարուեց, այլեւ նոյնիսկ այդ մասին չբաւհաճեցաւ դէպ ի գիտութիւն հաղորդել մեւս Բիւրոյին եւ Դաշնակցութեան այլ պատասխանատու կարեւոր մարմիններին· նա «մինակէր այլեւ» արեց իմ պատճառաբանեալ մտածողականը: Այդ էլ բաւական չէ· Աբեւել· Բիւրոն ոչ մէկայն խնամքով ծածկեց, քաջգրեց իմ հրաժարականի խնդիրը, այլեւ անբարեխղճաբար, գիտակցաբար խեղաթիւրեց եւ լուր տարածեց ամէնուրեք, թէ ես հիւանդութեանս, յոգնութեանս պատճառով քաշուած եմ գործից, հրաժարուած՝ ինչպէս Ս·ն, մէկայն այն դանգատութեամբ, որ Ս·ն բերանացի է յայտնած իր մտածողութիւնը, իսկ ես՝ գրաւոր:

Աբեւելեան Բիւրոյի այդ վարմունքից է որ եկ խոցուելով ու ցաւելով՝ ես խնդրեցի, որ իմ հրաժարականը ուղարկուէր կամքին: Ինձ պատասխանուեցաւ, որ իմ նամակը չէ ուղարկուած, բայց յանձնարարուած է իրենց ներկայացուցչին, որ բերանացի իմ հրաժարականը հաղորդէ կամքին: Ես գոհ մնացի ու անհամբերութեամբ սպասում էի··· կամքին մասնակցող անդամներից յետոյ իմացայ, որ իմ հրաժարականի մասին ոչ գրաւոր եւ ոչ իսկ բերանացի ակնարկ անգամ չէր եղել ժողովում Աբեւել· Բիւրոյի ներկայացուցչի կողմից: Եւ կամքը անգիտակ այս բոլորին՝ միաձայն ինձ ընտրած են եղել Աբեւել· Բիւրոյի անդամ, ինչպէս եւ Արտէնին: Մոռացայ յիշել, որ Աբեւել· Բիւրոյի ներկայացուցիչը նոյնիսկ այդ ընտրութեան ժամանակ իրեն քաշէն տալով ինձ, ամենեւին ծպտուն անգամ չէ հանել իմ հրաժարականի մասին: Իսկ ընտրութիւնից յետոյ Աբեւել· Բիւրոն, ոչ Արտէնին եւ ոչ ինձ, իրենց որդեդրած ամենագիղեցիկ, ազանդական սովորութեան համաձայն, չեն բաբեհաճել եւ մինչեւ ցարդ հաղորդել: Աբեւել· Բիւրոյի անդամ ընտրուած լինելս եա իմացայ միայն Վարդոյից, երբ ընտրութիւնից մի քանի ամիս յետոյ իրար հանդիպեցինք, եւ յետոյ կամքի միւս անդամներից: Վերջերս, ամսոս 10ին, Աբեւել· Բիւրոյի կամքին մասնակցող ներկայացուցիչը ընկերների ներկայութեան ինձ հաղորդեց, թէ Աբեւել· Բիւրոն իրեն այդպիսի յանձնարարութիւն չէր արել: Ընդհանուր ժողով, դու դատիր դրանց···

Մի րոպէ ենթադրենք անգամ, թէ պաշտօնապէս իրեն այդ մասին ոչ մի յանձնարարութիւն արած չէր, բայց իրեն քաջ յայտնի էր իմ հրաժարականը, ինքը իսկ անձամբ կարդացած էր, գիտէր, ինչո՞ւ մինչեւ իսկ իմ ընտրութեան ժամանակ չէ բարեհաճել կամքին հաղորդել, որ ես հրաժարական եմ տուած Աբեւել· Բիւրոյին եւ լուռ ու մնջիկ թոյլ է տուել ինձ քաշուելիկ եւ ինքն էլ առօք-փառօք քաշէ է տուել: Իսկ առօք-փառօք միաձայն ընտրութիւնն էլ, իմ հրաժարականի բախտին է արժանացել եւ «մինակէր այլեւ» է եղել··· Հետեւելով իր որդեգրած նշանաբանին՝ «L'Etat, c'est moi» (պետութիւնը ես եմ)··· Ահա ինչ ապակենտրոնացում:

28 Դեկտեմբերի, 1903 թ· Մելիք

Գ·Ը·Ծ· 17·— Գ· ՇԱՏԻԿՆԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Թղթածրարին մէջ՝ նախկին մարտին Գ· Շատիկեանէ կը գտնեմ երկու գրութիւններ, որոնցմէ առաջինը, խանգավառ արտայայտութիւններու շարք մը միայն, զանց կ'ընեմ: Աւելի շահեկան է ներկայ՝ երկրորդ նամակը, ուր Շատիկեան կը ներկայանայ կազմակից՝ բոլի հանգամանութեամբ:

Գրուած է սեւ մելանով, փոքր չափի (11,5x18 սմ·) երկտերր թուղթի մը առաջին երես երեսներուն վրայ:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան
Ընդհանուր Գործադիրական
Երրորդ Ժողովին

Սիրելի ընկերներ,

Ներուած էի գրել կարծիքս յեղափոխական ատմենակարեւորագոյն հարցի նկատմամբ:

Այդ հարցն, որու մասին կու գամ կարծիքս յայտնելու, չատ պարզ ու հասկանալի է ժողովականներիդ, որովհետեւ՝ ով ծանօթ է մօտից Հայ Յեղափոխութեան, նորա քաջ յայտնի է մեր անյաղողութիւնների քուն պատճառը: Օրինակներ առաջ բերել աւելորդ եմ գտնում:

Եւ քանի որ րոպէն կրիտիկական է, հայութեան լինել չլինելու պատկերը նկարագրուում է մեր աչքի առաջ՝ մօտ ապագայում, մեզ հարկաւոր է այդ դրամական հանգամանութեան հարցում չատ լուրջ կերպով վերաբերուել եւ անցեալի նման առկախ չթողնել:

Մեր անցեալի դատն փորձերից յետոյ, չատ հասկանալի է որ՝ հայ հարուստը ոչ թէ չհասկանալով հետի է պահում ինքն իրան այդ պարտականութիւններից, այլ զգալով հանդերձ որ պարտական է, չէ ուզում մասնակցել, որովհետեւ տեսլով չկայ···

Շատեր կը պատասխանէք ՍՏԻՊՆԻ···:

Շատեր կը պատասխանէք հանրային կարծիք···:

Շատեր կը պատասխանէք մարդասիրական սկըզբունք···:

Ահա՛ իմ կարուկ պատասխանը·—

Ոչ մի հանրային կարծիք իրաւունք չունի մեզ դատապարտելու, քանի որ Մայր Երկիրն է պահանջողը: Եթէ այդ Երկիրը գոյութիւն չունենար, այդ հայ հարուստների գոյութիւնը լինելու չէր· քանի որ կան, եւ քանի որ գոցա գոյութեան պատճառը այսօրուայ ատրապող Երկիրն է, այսպէս թէ այնպէս, այդ հարուստների պարտականութիւնն է իրենց գոյութիւն տուող մի Երկրի գոյութիւնը պաշտպանել:

Ոչ մի մարդասիրական սկզբունք չի կարող արգելք լինել մեզ

Ջարը սպանննել բարին ստեղծելու գործում:

Մի խօսքով՝ բաւական է որքան ապահեցինք հաբուսանների ու այդ մեռապապաշտների անտարբերութեան:

Դոքա պարտական են վճարելու, իսկ եթէ չեն ուզեր պարտականութիւններին կատարել, մենք յանուն Հայրենիքի, յանուն Ազատութեան մեծ գաղափարի, մեր պարտականութիւնները կատարելուց յետոյ, պարտ իրաւունք կ'ունենանք ստիպել նոցա եւս, որ պարտաճանաչ լինեն, հետեւելով այն համոզմունքին՝ որ ասում է Laurent Vailhade, — «Qu'importent les victimes, si le geste est beau!»(1):

Յարգանքով օգնական՝

24/1/1904, *Փարիզ* Գ. ՇԱՏԻԿԵԱՆ

(1) «Ի՞նչ փոյթ զոհերը, երբ գեղեցիկ է արարքը»:

Գ.Ը.Փ. 18.— Կ. ՊԻՈՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած սեւ մելանով, ճամակի ընդարձակ չափի գծուար թուղթի մը մէկ երեսին վրայ:

15/28 *Յունուար*, 1904, *Ֆիլիպէ*

Յարգելի՛ ընկերներ,

Վարդին հեռագրեցի, որ չսասկացնէ իր գալը, կամ յայտնէ մտադրութիւնը. ասկալին պատասխան չեմ: Թերեւս ձեզ գրած է, կամ արդէն ճանապարհ ելած՝ Սոֆիա գալու համար:

Սեթփան Սաճիպանեան անուն մէկը հոս չատ կը յարմարի հասակով, կազմութեամբ, ձեր նկարագրած ընկերոջը, մանաւանդ անունի նոյնութիւնը ամենէն նպատակաւոր պարագան է: Ինքը առեւտրական է. խոստացաւ Վիեննայի համար անցագիր մը առնել, յետոյ դուք կրնաք այնտեղէն վիզէ ընել տալ Գարակատանի համար:

Մեր չրջանի կազմի նկարագրութիւնը, եղած գործունէութիւնը, բարոյական ու նիւթական վիճակը պատկերացնող գրաւոր տեղեկագիրը կը ստանաք չուտով:

Ներփակ կ'ուղարկենք Թոստոմի մեկնելէն յետոյ մեզի եղած յանձնարարութեան համեմատ Վիչապ ուղարկուած գումարներու բոլոր փոստի ընկալագրերը: Այդ ընկալագրերու մէջ է նաեւ Յմրտգրութենէն ուղարկուած 500 ֆրանքի մեր ձեռքով Վիչապ ղրկուիլը յայտնող թուղթը: Վերջին 400 ֆրանքի ընկալագիրը մեր քիւ 282 նամակին հետ ժրնեւ ուղարկած ենք, երբ մեզմէ այդ գրամը փոխագրուած ըլլալու մասին տեղեկութիւն ուզուած էր:

Ընկերական բարեւներով՝

Կ. ՊԻՈՆԵԱՆ

Ց. Գ.— Ընկալագրերու ցոյց տուած գումարէն զատ, գնացած ատեններն կամ հոս եղած միջոցնուն՝ ձեռքէ վիչապի հաշուոյն Թորգոմին յանձնուած է ընդամէնը 365 ֆրանք եւ Քրխոին՝ 399 ֆրանք:

ՆՈՁՆ

Գ.Ը.Փ. 19.— ՆԱԽԿԻՆ ԳԱՏՐԻԱՐՔ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԻ (ՏԱՐԱԳԻՐ) ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Երրորդ Ընդհ. ժողովի բանաքերուց մէջ կը գտնեմ Իզմիրլեան Գախկին Գատրիարքի կոդմէ (այդ օրերուն՝ ոխտոռուած Բուսպագէմ) Տոքթ. Կ. Փաշայեանին ուղղուած երկու նամակներ: Ըստ երեւոյթին՝ Տոքթ. Փաշայեան ուզած է Իզմիրլեանի գրաւոր տեսակէտները ունենալ՝ գանոնք գրկելու համար Ընդհ. ժողովին: Առաջին նամակի երկրորդ էջերէն վարի մասը պատռուած ըլլալով, ստորագրութիւն մնացած չէ: Երկրորդը՝ ստորագրած է Տարագիր, որուն տակ այլ ձեռագրով մը ուելցուած է՝ Իզմիրլեան Գախկին Գատրիարք:

Երկու նամակներն ալ գրուած են սեւ մելանով, ճամակի ընդարձակ չափի եւ տիպի (գծուար) թուղթի վրայ:

Իզմիրլեանի եւ Խարախանեանի նամակները քէնէ ոսփիպ չեն (տեսնել Ս. վրացեան, «Իզմիրլեանի եւ Խարախանեանի գրութիւնները Հ. Ց. Դաշնակցութեան», ՀԱՑՐՆԻԳ ամս., Թ. տարի, թիւ 9, Յուլիս 1931), սակայն Գ. Ընդհ. ժողովի ճիւրքերու ամբողջականութեան համար գտնեմ այս տարի կը հրատարակեմ վերոյիշեալ:

Ս. Երուսաղէմ, 27 *Յունուար*, 1904

Վեհապետութեան օգնական Կարապետ Խան Փաշայեան
Աղեքսանդրիա, Եգիպտոս.

Գերապնիւ բարեկամ,

Ստացայ Ձեր Վեհափառութեան 6 Յունուար, 1904 *թուակիր կարեւոր նամակը. անմիջապէս հաղորդեցի զայն Գեր. Տ. Ներսէս վարդապետ Խարախանեանի եւ օր մ'ալ իր քով Բուլուղի: Կը հաւատայի որ Նորին Գերապատուութիւնը տաքութեամբ չի վերաբերիր իմ պատրաստած տեղեկագրին, եւ կ'ուզէ ինք զատ, բայց առանց իմ պիտանալուն, գրել: Աւոր վրայ առաջարկեցի, որ ինքն ալ բան մը պատրաստէ եւ տեսնենք, ասկայն մերժում եղաւ պատասխանը. ուստի եւ վերջին անգամ յայտարարեցի, թէ ուղէն կ'ըլլայ որ զատ զատ գրենք, որպէս զի առանց դիտողութեան համակերպեցաւ անմիջապէս: Հետեւաբար փոխանակ մէկի՝ երկու տեղեկագիր պիտի ստանաք սա թէօրեմամբ, որ Ներսէս վարդապետ իր ազնուութեամբ գիտէ իմ տեղեկագրի պարունակութիւնն, իսկ ես, իմ անկեղծութեամբ, չգիտեմ անոր տեղեկագրին մինչեւ իսկ համառօտութիւնը: Ինչ որ է, փակենք այս խնդիրը:*

Ներփակ կը ստանաք իմ տեղեկագիրը «Տարագիր» ստորագրութեամբ, որ թէեւ համառօտ՝ բայց կը յուսամ որ պարզած է որդի տիրող քաղաքական եւ ազգային հանգամանաց և իրաց, որչափ հնար է, ճշդիւ կացութեան էական կէտերը:

Այլեւս բացարձակապէս յայտնի է այսօր, գերազնիւ բարեկամ, որ Հայկական Ինդրոյն եւ մեր գոյութեան իսկ սպառնացող ռուս-Քրքական միացեալ ուժն է, որու հանդէպ ազգային զօրաւոր պատրաստութեան եւ չարունակելի ընդդիմութեան հետ՝ մեծ պետութիւններէն գոնէ մէկուն, — Անգղիոյ կամ Գաղղիոյ, — ի պահանջել հարկին Հայկական Դատը գործնական-նպատակ պաշտպանելու պատրաստակամութեան պէտքն անհրաժեշտ կը նկատեմ. — ինչ որ Մակեդոնիան, իր ծանօթ ամէն առաւելութիւններուն հետ, Ռուսիոյ կողմէ կը վայելէ այսօր: Անգղիան բաւական կը համարէ որ Ռուսիան Հայաստանի չտիրէ եւ Միջերկրականին չմօտենայ. անկէ անդին «ինչ որ ալ ըլլայ՝ ըլլայ»ի քաղաքականութեան յարած է: Իսկ Գաղղիան, իրրեւ Ռուսիոյ դաշնակիցը, չ'ուզեր անոր քաղաքականութեան հակառակիլ, որ եթէ անկեղծօրէն կամենար, իմ կարծիօք, կրնար համոզել Ռուսիան եւ միացնել Հայկական Ինդիրը Մակեդոնական Հարցին, եւ այդ երկու խնդիրները մէկ տեղ, մէկ յոդնութեամբ լուծելու առաջնորդել քաղաքական աչխարհը. բայց, մարդապարական ամէն ազնիւ զանգերու հակառակ, չըրաւ, եւ յոյս մ'ալ չ'երեւիր որ ասկից ետքն անանկ գործնական քաղաքականութեան մը հետեւի: Ուստի, ռուս-Քուրքական միացեալ ամէհի ոյժին դէմ միայնակ պիտի մնանք: Այլ խնդիր է՝ եթէ ազգային ընդդիմութիւնն այնչափ զօրաւոր եւ այնչափ տեւական պիտի կրնայ ըլլալ, որ պարտաւորէ Եւրոպան միջամտել եւ Հայկական Ինդիրը վերջնականապէս եւ հիմնապէս լուծել այն պայմաններով՝ ինչ պայմաններով որ լուծուելն պիտի ստանայ Մակեդոնական Ինդիրը:

Հարկ կը համարիմ ամենայն անկեղծութեամբ կրկնել՝ որ հակառակ պարագային ազգին վիճակն այժմեանէն չատ աւելի աղետալի պիտի ըլլայ, եւ պատասխանատուութիւնը՝ ահաւոր:

Սոյն նամակն ստորագրելուս հետ այրեցի Ձեր յիչեալ նամակն, ապահով եղէք: Նոյնպէս ապահով կրնաք ըլլալ, որ ոչ ոք չի կրնար իմանալ մեր միջեւ փոխանակեալ թղթակցութիւնները: Հաճեցէք եւ դուք մեր սոյն նամակն այրել, անհետացնել:

⁂

Գերապնիւ բարեկամ,

Ձեր Ազնուութիւնն 6 Յունուար 1904 թուակիր մեկ նամակովը կը հրաւիրէր մեզ պարզել՝

1.— 1895էն առաջ եւ անկէ ետքի ազգային ընդհանուր վիճակը.
2.— Երկրին ընդհանուր կացութիւնը եւ տնտեսական ու իրաւաբանական փոփոխութիւններն, և
3.— Յայտնել մեր կարծիքն մօտիկ ապագային՝ նկատմամբ ազգային արդի կացութեան՝ բերնելիք դիրքին:

Սոյն երեք կէտերու մասին հետեւեալ հակիրճ ընդհանուր տեսութեամբ կու գամ յայտնել իմ հայեացքն եւ կարծիքը:

Յայտնի է, որ Թուրք կառավարութիւնը հինգ հարիւր տարիէ ի վեր իր իսլամ եւ քրիստոնեայ հպատակաց նկատմամբ իսլամական սա սկզբունքն եւ ուղղութիւնն ունեցած է, թէ ամէն իրաւունք եւ առաւելութիւն իսլամին, իսկ անպայման իրաւազուրկ տարրկութիւն՝ քրիստոնէին: Աի այնչափ ընդարձակ սահմանի մէջ, որ իսլամ մը, երբ ուզէ այս կամ այն քրիստոնէին ինչքը, պատիւը եւ կեանքն իրրեւ իր իրաւունքը, կրնայ ի՛նչ միջոցով ալ ըլլայ, իւրացնել եւ վայելել համարձակ եւ անպատիժ:

Թուրք կառավարութիւնը քէպէտեւ վերջ ի վերոյ եւրոպական մեծ պետութեանց բուռն ուժով ստիպումներէն պարտաւորեալ արդարութեան գործադրման, երկրին եւ հպատակաց անդորրութեան եւ բարգաւաճման համար վարչական, իրաւաբանական, տոյժ բաչխման ու հաւաքման եւ ոստիկանական եւրոպական օրէնսդրութիւններ եւ այլ ինչ ինչ բարենորոգումներ ընդունեց, քէպէտ քրիստոնէից եւ իսլամաց անխտիր հաւասարութիւնն հռչակող 1839ի եւ 1856ի հրովարտակները հրատարակեց, եւ մանաւանդ քէպէտ քրիստոնէից վիճակին բարւոքման համար դաշնադրական պարտաւորութիւններ յանձն առաւ, բայց այդ ամէնը նկատմամբ քրիստոնէից լոկ արտաքին ձեւակերպութեանց սահմանին մէջ մնացին. իսկ իրականն ու խակականը՝ նոյն իսլամական սկզբունքն եւ ուղղութիւնը գործադրութեան չարունակաբար: Այլեւս անեղերական դարձած ճշմարտութիւն մ'է թէ Թուրք կառավարութիւնը իր հպատակ քրիստոնեայ այս կամ այն ազգին համար յանձն առած եւ գործադրութիւնն իրեն թողուած ամենէն տարրական բարենորոգումներն անգամ ոչ միայն չի գործադրեր, այլ ահաւելիօրէն ընկել կը ձեռնարկէ այն քրիստոնեայ ազգն, որուն համար պարտաւորեալ յանձն առած է բարենորոգումներ գործադրել:

Թուրք կառավարութիւնը Գերլինի Դաշնադրութեան, ի մէկէ այլոց, հայոց համար 61րդ յօդուածը ստորագրած Թուականէն — 1878էն — Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ գործադրելու պատրուակին տակ սկսաւ աստիճանաբար սաստկացնել խստութիւնները, — մտաւորական ամէն արտադրութիւններն ու հրապարակագրութիւնը գրաքննական արտաքոյ կարգի օրէնքներու եւ կամայականութեանց ու քմահաճոյից ենթարկուեցան եւ կաչկանդուեցան: Հայոց դպրաւոր հարստահարիչ պաշտօնեաներն եւ չարք-չարք Շէյխ ճէլալէտտիններ, Մուսա բէկեր, Թուրք եւ քիւրտ կոլիրներ, հարկահաններ եւ նորակազմ լրտեսներն եւ համախումբ զօրագունդերը Թոյլատրուեցան ու քաջալերուեցան հայոց վրայ ամէն տեսակ հարստահարութիւններ, կեղեքումներ... գործել. իսկ հայերն ընդ-

հանրապէս իբրեւ ամրապոյծ ու եղեռնապոծներ բանտերու, բանտային սոսկալի տանջանքներու, աքսորի եւ մինչեւ իսկ կախաղանի կը մատնուէին: Երկրին մէջ դրեթէ չէր մնացած ոչ իրաւունք, ոչ արդարութիւն եւ ոչ կեանք, ընչից եւ պատուոյ ապահովութիւն: Աւելորդ է ընդհանուր բնոյթ առացած հարստահարութեանց այն ամէն քաոտնելի անասկները եւ որոնք մանրամասնել ու պարզել, որոնք արդէն աշխարհահռչակ եղած են իրենց ամբողջութեամբը: Տես 1870ի, 1876ի եւ 1895 փետրուար 8ի Բ. Դրան մատուցուած հարստահարութեանց ազգային վարչական տեղեկագրերն եւ չորք մը անգնդիական կապոյտ դրքերը:

Այս հայերնէ հալածանքին հետեւանքով՝ երկրին ընդհանրապէս, իսկ հայոց մանաւորապէս, առեւտրական եւ անասնական վիճակը սկսաւ հետզհետէ փճացման եւ քայքայման դիմել: Աղքատութիւնն ու չքաւորութիւնն առ հասարակ ամէն տեղ տիրեր (էին) եւ կեանքի պայքարն ու թշուառութիւնն իր գագաթնակէտին հասեր: Այս ամենուն յաջորդից անցագրային ճեւակերպեալ խստութեամբ մը Թոյլատրուած հայոց գաղթականութիւնը կամ հայերն իրենց հայրենիքէն վտարելու չարաննդ քաղաքականութիւնը:

1895էն առաջ Հայաստանի մէջ իրերն այս ամենասխուր վիճակն ունէին, երբ կարնոյ եւ Կ. Պոլսոյ դէպքերէն եաքը 1894ի Օգոստոսին տեղի ունեցաւ Սասունի կոտորածը: Այդ կոտորածին պատճառաւ Անգղիոյ նախաձեռնութեամբ անգղիական, ֆրանսական եւ ռուսական կառավարութիւնները միշամտեցին եւ այդ կոտորածի քննութիւնէն եաքը 61րդ յօդուածի հիման վրայ հայկական վեց նահանգներու համար 1895 Մայիս 11ի բարենորոգմանց ծրագիրն եւ անոր յարգելիք յիշատակագիրը մշակեցին եւ մատուցին Թուրք կառավարութեան:

Թուրք կառավարութիւնն երբ այդ ամենատարբրական եւ առանց եւրոպական գործնական հակողութեան, ուզղակի իր կամայականութեան Թողուած, ծրագիրն իակ մերժելու համար աներեւակայելի հնարքներով եւ անհատնում դիտողութիւններովն քաղաքական աշխարհը կը զբաղեցնէր, ահա լորդ Սալիզպըրիի 1895 Օգոստոսին, խօսքի սահմանին մէջ մնալու համար միայն ըրած ծանօթ բանախօսութիւնէն անմիջապէս եաքը՝ Ռուսիան պաշտօնապէս Թուրքիոյ խնամակալ պաշտպանն իակ հայկական բարենորոգմանց ոխերիմ թշնամին դարձաւ, եւ 1895 Սեպտեմբեր 18/30ի Կ. Պոլսոյ դէպքին հետ սկսան երեք հարիւր հազար հայերու նմանը չտեսնուած ահաւոր կոտորածը, Հայաստանի ընդհանուր ապերն, ապաքը, հրդեհները, հայոց բոնի Քրքացումները, ձերբակալութիւնները, բանտային զարհուրելի խոշտանգանքները, սպանութիւնները, բերդապրելութեան, աքսորի եւ կախաղանի անդադրական ու անվճռ դատապարտութիւնները: Այս ապրատփներուն մէջ 40–50 հազար հայեր Հայաստանի կեդրոնէն կովկաս, եւ Օսմանեան Գանձայի դէպքին յաջորդող կոտորածներու հետեւանքով՝ կոստանդնուպոլսէն ալ բազմաթիւ հայեր հազճեպ խուճապով Եւրոպա, Ամերիկա, Եգիպտոս, Գուլկարիա եւ այլուր փախան, եւ ամէն չնչից հակատակ այս գաղթականաց հայրենիքը վերադարձն անհնարին ըլլալով՝ ցիրուցան տարաղնուեցան ամէն տեղ: Քանի մը տասնեակ հազար որբեր ու այրիներ Թշուառութեան դառն բաժակը ցեղին մրուր քամեցին: Կ. Պոլսոյ բանուոր, արհեստաւոր, մանրավաճառ եւն. հայ գաղթականները բոնի, անհաց, անջուր հայրենիքէ վտարուեցան, որոնք նիւթական ծանր վնասներ կրելէ զատ, իրենց ընտանեաց օրապահիկը ճարելու միջոցներէն ալ զրկուեցան:

Այնքան յայտնի է երկրին տնտեսական վիճակին կրած փոփոխութիւնն ու հիմնապէս դրեթէ քայքայումն ու կործանումն, եւ հայոց դրամական, հողային եւ այլ ստացուածոց հսկայ կորուստն ու Թշուառութիւնն, որ հարկ չկայ երկարօրէն պարզելու: Նոյնպէս հարկ չկայ փաստաբանելու Թէեւ լռելեայն, բայց աւելի ծայրայեղօրէն, քան ինչ որ էր 1895էն առաջ, հայոց համար գործադրութեան դրուած նորանոր տեսակներով եւ նորատհման տուրքերով բազմապատկեալ՝ արդի հարստահարութիւններն, որոնց տակ կը հեծէ այսօր բովանդակ Հայաստան, առանց երբեք ճիգ ու ձայն կարենալ հանելու, վասն զի այլեւս հայոց համար արդարութիւն, իրաւունք, դատաստան խպատ ապուռ բարձուած պարզ դիւտողութիւն մը՝ ոճիր, բողոք մը՝ եղեռն կը համարուի...:

Վէրք է եւ պարտք՝ փրկել հայրենիքն այդ ամենատկալի կացութիւնէն եւ տալ հայոց իրբեւ մարդու՝ խղճի ազատութեան, մտաւորական անարգել զարգացման, կենաց, ընչից ու պատուոյ անվթար պահպանման եւ քաղաքակրթութեան բարիքները վայելելու պայմաններով ապրելու իրաւունքը:

Սակայն այդ նուիրական բարձր նպատակին հասնելու համար որեւիցէ կարեւոր ձեռնարկէ առաջ հարկ է, ինչպէս կը կարծեմ, նկատողութեան առնել.

ա.— Այսօր տիրող սա անվիճելի ճշմարտութիւնը, Թէ Մահեդոնիոյ ազգարնակութիւնն իր Թուական առաւելութեան հետ՝ իր ցեղակից ու կրօնակից եւ անմիջական սահմանակից պուլկարական իշխանութեան օգնութիւնը կ'ընդունի, եւ մանաւանդ, իրրեւ ալեւ եւ իրրեւ օրթոտոքս, Ռուսիոյ բացարձակ հովանաւորութիւնը եւ գործնական պաշտպանութիւնը կը վայելէ: Իակ Հայաստանի սահմանակից միակ քրիստոնեայ նոյն այն ուս պետութիւնն՝ ամէն ժամանակէ աւելի ամբողջ հայոց անողոք թշնամին եւ հայկական բարենորոգմանց կատաղի հակառակորդը դարձած է:

բ.— Այն իրականութիւնը Թէ հայկական Հարցը Մահեդոնականին կցելու համար խորհրդարանական

հարցումներով եւ հարցապնդումներով, եւրոպական միջինգներով եւ հրապարակագրութեամբ առ մեծ պետութիւնս կոչերն ու դիմումներն եւ այդ նպատակին նուիրուած այլ ամէն ազնիւ եւ մարդասիրական եւնդուն ջանքերը՝ մինչեւ ցարդ անհետեւանք մնացին:

գ.— Ահռելի կոտորածներուն և Հայաստանի մէջ տիրող արդի սոսկալի կացութեան հանդէպ մեծ տէրութեանց մինչեւ ցարդ սառն անտարբերութեամբ հանդիսատես մը ըլլալուն հայոց վրայ ընդհանրապէս Թողած լքման եւ յուսախաբութեան ծանր տպաւորութիւնը, եւ նմանօրինակ պարագայից մէջ հայոց գաղթելու հետզհետէ զօրացած դրեթէ անդիմադրելի տրամադրութիւնն եւ ասով Հայաստանի մէջ հայոց Թոյն նկատելի նուազումը:

դ.— Ռուսիոյ հայոց նկատմամբ ձեռք առած անողոք քաղաքականութիւնը չէզոքացնող ուժի մը այսօրեայ բացակայութիւնը, եւ

ե.— Հայաստանի ռուսական սահմանապլխէն մինչեւ Կիլիկիա հայկական նահանգներուն ընդարձակ տարածութեան վրայ, իրարմէ այնքան հեռաւոր, մէկ երկու կէտերու մէջ եղած պատրաստութեանց ոչ նուազ նկատելի անբաւականութիւնը:

Արդի տիրող այս եւ այլ ատոնց յարակից հանգամանքներն՝ լուրջ, հեռանկատ եւ երբեմն ուսումնասիրութեամբ վերլուծելով միայն, ըստ իմ կարծեցս, կարելի է ճշդել, որոշել այն դիրքն, զոր բռնել, կամ այն ընթացքն՝ որուն հետեւիլ պէտք է այսօր կամ վաղը: Հակառակ պարագային ազգին վիճակը այժմեանէն չատ աւելի ազեատալի կ'ըլլայ, եւ պատասխանատուութիւնն՝ ահաւոր:

Մնամ յարգալից սիրով՝
ՏԱՐԱԳԻՐ
(ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ ՆԱՒԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ)

27 Յունուար, 1904

Գ.Ը.Ժ. 20.— ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ՝ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ

Ուղղուած է ուղղակի Ընդհ. Ժողովի դիւանին: Գրուած՝ սեւ մելանով, նամակի ընթացիկ չափի եւ տիպի (գծաւոր) թուղթերու վրայ (23x29 սմ.), 10 էջ:

Շահեկան է պնդուած՝ երկու կրօնաւորներու (Իզմիրլեանի եւ Խապախեանի) խառնուածքի եւ կեցուածքի տարբերութիւնը:

Երուսաղէմ, 1/4 Մարտ 1904

Առ
Գ. Նախապահ Հ. Ց. Դաշնակցութեան
Ընդհանուր Ժողովոյ,

Ինձ ալ հրաւէր եղած էր տեղեկութիւններ տալ

երկրի վիճակի մասին 95 Թ. առաջ եւ անկէ վերջ եւ յայտնել իմ կարծիքս ապագայ գործունէութեան մասին, որ տանջուող հայ ժողովուրդին մարդկային վիճակ մը պատրաստելու կը ձգտի:

Գարագանները չեն օգներ ինձ եւ անժամանակ կը համարեմ մանրամասն եւ բազմակողմանի տեղեկագիր մը պատրաստել Թուրքիոյ բռնաւորական լուծին ներքեւ հեծող հայ ժողովուրդի ամենադառն վիճակի վերայ, որ ամէն հայու ալ ծանօթ է ու յայտնի նոյնիակ Եւրոպայի դահլիճներուն պաշտօնական տեղեկագրութիւններով եւ հրատարակութիւններովը: Միայն Թէ ես ծնած ու սնած լինելով Տարօնոյ պէս մի բազմահայ գաւառի մէջ, որ ի հնումն քաղերու օրրան եւ վերջին ժամանակներն ալ խժդժութիւններու եւ հարստահարութիւններու Թատերաբեմ մը եղած էր, ուր զրկուածներու եւ չարչարուածներու Թափած աղի արցունքներուն ականատես եղած եմ, պարտք կը համարիմ ակնարկ մը ձգել անոնց այն վիճակին եւ յայտնել իմ հայեացքս:

Դժոխային են տանջանքներն, որոնց ենթարկուած էր այդ պատմական գաւառի, ինչպէս նաեւ Նորա սահմանակից միւս հայկական գաւառներու հայ ազգաբնակութիւնը չատ տարիներէ ի վեր: Գողութիւններ եւ աւազակութիւնները ընդարձակ չափերով, յայտնի կեղեքումներ եւ յափշտակութիւնները, բռնաբարութիւններ եւ առեւանգութիւնները, ցորեան, գարիի եւ խոտի դէզերու ու մարագներու այրումները, հարկերու ահաւոր ծանրութիւնները եւ բաչխումները սովորական էին այդ գաւառներու համար, մանաւորապէս դիւղացի հայերն էին չարչարանաց ծանրութիւնը կրողները:

Հարստահարիչ եւ աւերիչ տարրի մէջ առաջին տեղը կը բռնէին միշտ քիւրտերը: Ցառասունական Քրիստոնէն առաջ Հայաստանի այլ եւ այլ կողմերը իրենց բռնապետական անասհման չահատակութիւններով անուանի տէրէպէյիներու ժամանակ հայերը անոնց մէջ բաժնուած էին, բայց սա առաւելութիւնը կար, որ անոնք կը պաշտպանէին իրենց հայերը ուրիշ քիւրտ ցեղերու դէմ ու չատ տեղեր հայն ու քիւրտը կը զինակցէին Քշնամիի դէմ կռուելու համար: Տէրէպէյին միշտ պատրաստ էր վրէժը լուծելու իր հայերու կրած վնասներուն: Սակայն անոնց մէջտեղէն վերցուելովը կացութիւնը փոխուեցաւ եւ մէկ պէյի կամ աղայի տեղ չատերը բուսան ու սկսան իւրաքանչիւրը իր կողմէն կողոպտել ու հարստահարել անպաշտպան հայերը, որոնք չուարած չգիտէին Թէ որո՞ւ դիմեն: Հին, ազդեցիկ տէրէպէյիները այլեւս չկային, կառավարութիւնն ալ չէր կրնար կամ աւելի ճիշդ չէր ուզեր հայերը պաշտպանել. Թէեւ երբեմն երբեմն քիւրտերը կը ձերբակալուէին ու կը բանտարկուէին, բայց չուտով կ'արձակուէին կաչառքի չնորհիւ: Գառագեղէն եւսծ դատաւորները չարաչար վրէժ կը լուծէին իրենց դէմ բո-

ղոքող հայերէն եւ իրենց տուած կաշառքի տոհմապատիւը կը հանէին: Իսկ երբ համխիղճ հեծելազօրու կազմակերպութեան ձեռնարկուեցաւ, քիւրտերը այլ եւս առանձնաշնորհեալ դասակարգ մը համարուեցան ու անոնց ղէմ որեւէ բողոք կամ գանգատ բացարձակապէս մերժուեցաւ: Նոյնիսկ Թուրք քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնեաները սկսան գանգատիլ ու ակամայ կը խոստովանէին, Թէ այդ չփացած ասպետներու սանձարձակ չարագործութեանց երեսէն երկիրը բոլորովին կ'աւերուի եւ կառավարութեան ազդեցութիւն չէ մնացած: Մինչեւ իսկ լուսեցաւ, Թէ քանի մը տեղեր քաղաքային եւ ոստիկանական պաշտօնեաները խիստ պատիժներու ենթարկուած էին քիւրտերու հետ ղէշ վարուած լինելնուն համար: Սակայն, հակառակ այս դժգոհութիւններուն՝ քրտասիրութիւնը հետզհետէ հող կը գտնէր Թէ՛ կառավարական շրջաններու եւ Թէ Թուրք ժողովրդեան մէջ. ամէնքն ալ բարձրէն եկած ներքին հրամաններուն ու հրահանգներուն կը համակերպէին: «Քիւրտերը զայրացնելու չէ, անոնք մեզի պէտք կու գան, մանաւանդ հայերու դէմ», — ըսած էր Զէքի փաշան: Բայց միւս կողմէն ուրախանալի էր տեսնել, որ հակառակ ամէն կողմէ հայերու վրայ ծանրացած բռնութեան եւ զրկանաց, հակառակ Թուրք կառավարութեան հայամէնի դժոխային քաղաքականութեան՝ ազատասիրութեան կենդանի չունչ մը սկսած էր փչել բազմամեայ չորացեալ ոսկորներուն, փրկարար շարժում մը տեղի կ'ունենար եւ ոսկոր ոսկորի կը մօտիկնար...: Հայ յեղափոխական գործիչներու եւ ուրիշ աչխատողներու ջանքերու արդիւնքը սկսած էր երեւնալ, ցանուած սերմերը կը սկսէին ծլիլ, նախապաշարումներով կապուած, կաչկանդուած դարաւոր տրուկը ինքնապաշպանութեան միջոցներու կը դիմէր եւ միայն արօրին ու մաճին կապուած գիւղացին զէնքի ալ պէտք ունենալուն կը համոզուէր, ու իր սրբած իրը, ձին կամ կովը վաճառելով՝ հրացան կը գնէր ու իր դարաւոր կեղեքիչներուն դէմ կ'ելլէր խրոխտաբար: Այդ միջոցներուն էր (1889–90), որ Տարօնոյ ու չրջակայից սարսափ ազդող Մուսա բէկը իր 60 ձիաւոր քիւրտերով խայտառակութեամբ վարդենիսէն եան կը դառնար չկրնալով գիւղը մտնել, վի Մարզար Վարժապետի առաջնորդութեամբ վարդենիսցի խումբ մը հայ երիտասարդները անոր առջեւն ելած էին մարքիներ հրացաններով զինեալ. ու Մուսան այլեւս բախտ չունեցաւ այդ գիւղը մտնել, կիներ ու աղջիկներ գիտել ու անառակութիւններ ի գործ դնել: Հետզհետէ Մշոյ Դաշտի մէւս գիւղերն ալ նոյն քաջութեամբ ոգեւորուեցան, կայծակի արագութեամբ մէկդմէկու օգնութեան կը հասնէին. երբ յարձակումներ տեղի կ'ունենային, այդ պարագային եկեղեցւոյ զանգակները պատերազմական փողի տեղ կը ծառայէին: Քիւրտերը այլեւս պահանջելու, կեղեքելու ու վնասելու համար հայ գիւղերը չէին համարձակիր մտնել: Երջանի՛կ ժամանակ: Բայց ափսոս որ չատ կարճատեւ եղաւ: Նոր եռանդն ու ոգեւորութիւնը չկրցան տոկալ սոսկալի հալածանքին, զոր կառավարութիւնը ի գործ դրաւ Վարդենիսի ծանօթ դէպքէն ետք: Գիւղացիները աչք առած էին քիւրտերու դիմադրել իրր ազատակիրներու, բայց չհամարձակեցան ազատակարծող զաքթիներու եւ օսմանեան զօրքերու ալ դիմադրել: Կանխահաս էր այդ փորձութիւ, ու անոնք լաւ արժանւոյն պատրաստուած չէին: Նոր գընուած եւ ձեռք բերուած զէնքերը նմանը չտեսնուած բարբարոսութիւններով հատաքրտեցան, ու երբ համոզուեցան, որ ալեւս դիմադրելու միջոցներ չեն մնացած, քիւրտերուն հրահանգ տրուեցաւ ու անոնք սկսան իրենց նորօրինակ չահատակութիւնները, ինչպէս կ'ընէին ի հնումն՝ Քշնամի երկրի մէջ, մեծամեծ խումբերով, նոյնիսկ օր ցերեկով յարձակեցան հայոց դիւղերու վրայ, կողոպտեցին ու աւերեցին, տեղ տեղ սպանութիւններ ու առեւանգութիւններ ալ ըրին, այրեցին ու փճացուցին ցորենի ու խոտի դէզերը, ու Քէեւ կառավարութիւնը վերջէն ծայրայեղութիւնը տեսնելով ստիպուեցաւ միջամտել եւ կողոպտուածներն ու աւարները մասամբ ետ դարձուց, բայց հալածանքն ու հարստահարութիւնը չդադրեցան, մանաւանդ որ նոր պատրուակ մ'ալ՝ յեղափոխականներու երեւումը, կառավարութեան ձեռք իրրեւ ղէնք սկսած էր գործածուիլ: Ի՜նչ չարիքներ, ի՜նչ խժդժութիւններ ըսես որ չգործուեցան այդ անունով ալ: Ժանտասմանները ձիաւոր խումբեր, կանոնաւոր զօրաց խումբեր գատ գատ վիզերը կը շրջէին ոեւէ յեղափոխական մը հետապնդելու պատրուակաւ, գիւղացիներ ու քաղաքականները անխնայ կը քանակոծէին, սիւներու կը կապէին, տղբերու մէջ կը Քաղէին, բերաններն մարդու եւ անասուններ կղկղանք կը լեցնէին, չատերն ալ քաղաք կր դրկէին բանտարկուելու, ու վերջապէս դումար մը կաշառք առնելով կր մեկնէին: Բայց անոնց չուտ կը յաջորդէին ուրիշ խումբեր ալ, որոնք միեւնոյն գործողութիւնը կր կրկնէին: Հարկահաններն ալ այս գործողութիւնները կը կատարէին իրենց պաշտօնին առթիւ: Վերջապէս տնողք ու վայրենի խժդժութիւններու ընդարձակ ասպարէզ մը բացուած էր ու ատոր երեսէն բազմաթիւ երիտասարդներ տուն ու տեղ, կին ու զաւակ Քողուլով կը փախչէին: Պաշտօնատուները, դատարանները եւ ոստիկանութիւնը հայերով զբաղած էին ու իրարու հետ կը մրցէին «անհաւատարիմ կեաւուրները» խոշտանգելու, կեղեքելու եւ իրաւազուրկ ընելու համար: Կը զրպարտէին, սուտ վկաներ կը պատրաստէին եւ անարդար վճիռներով կը դատապարտէին, որր 15 տարի ատժանակիր աչխատութեան, որը մահուան եւ չատերն ալ մշանջենաւոր բերդարգելութեան: Կային որ բանտարկութենէ կ'ազատուէին կանխաւ կաշառքներ տալով: Այնքան առաջ գացած էր հայերը քաղաքական յանցանքով ամբաստանելու եւ բանտարկելով կաշառք առնելու դրութիւնը, որ 1892–94ին Բաղէշի կուսակալ Հասան–Քահան փաչան, չքաւականանալով Բաղէշ քաղաքի վաճառականներէն, խանութպաններէն եւ արհեստաւորներէն 20 հազար օսմանեան լիրայէն աւելի առած կաշառքներովը, պաշտօնեաներ գրուեց կուսակալութեան ամէն կողմը՝ Մուշ, Սղերդ, Գուլանուխ եւ այլն տեղերը ու Բաղէշ տանիլ տուաւ չատ մը հայեր, որոնք կը կարծուէին Թէ բան մը ունէին, բանտարկեց ու տանջեց եւ կաշառք առնելով արձակեց: Նոյն իսկ կարնոյ կուսակալութեան պատկանող Բղիէն ալ Ամրիկան երկու եղբայրները բերել տուաւ Բաղէշ ու բանտարկեց եւ 400 լիրա առնելով արձակեց: Օսմանեան պատարանները կատարեալ գործիք մ'էին այս տեսակ կաշառակեր պաշտօնեաներուն ձեռքը: Գուլանուխէն Խօշկէրտի գիւղացի Միրզոյեան Գասպար վարժապետ մը իր Մեղաքէլ որդւոյն հետ Բաղէշի մէջ բանտարկած էին: Երկար բանակցութենէ վերջ, երբ համոզուեցան որ դրամ չունին, քառասուն քիլ ցորենի մուրհակ մը տուին ու Քողուցին: Իսկ բանտարկուած տարաբախտ հայերու կրած չարչարանքներն ու մարտիրոսութիւնը ես չեմ կարող նկարագրել, ժամանակին այդ մասին բաւական մանրամասնութեամբ հրատարակութիւններ եղած են արտասահմանի ազգային եւ օտար Թերթերու մէջ: Ո՛րչափ հայեր այդ դժոխային վայրերու մէջ չկրնալով տոկալ վայրագ տանջանքներու՝ տակաւին առոյգ հասակի մէջ կնքեցին իրենց կեանքը: Աչքովս տեսայ 10–12 կորովի տալտրիկիցիները, որոնք ազատ լեռներէն ի բանտ առաջնորդուած էին, հետզհետէ կմախք դարձան ու վերջապէս ծագիկի պէս Քառամեցան ու գերեզման իջան:

Տեղական կառավարութեան, եւ առաջնորդարաններու միջոցաւ Պատրիարքարան տրուած բողոքները չկրցան դարման մը բնել հայ ժողովուրդի ցաւերուն. վերջերը Աչդեհան պատրիարքն ալ Բ. Դրան հետ համաձայն տեսակ մը անվտահութիւն ցոյց կու տար յամախտած բողոքներու ատուգութեան մասին, ուստի դարմանալու չէ որ Թուրք կառավարիչներն ալ առաջնորդներէն կր պահանջէին իրենց ժողովուրդը հաւատարմութեան եւ հնազանդութեան յորդորել եւ սուբեանին պոհունակութեան եւ չնորհակալութեան հեռագիրներ ուղղել, անոնց խազաղ ու հաւգիստ կացութեան համար:

Երկրի մէջ այս անցքերը կ'անցնէին 95 Թուականէն առաջ, իսկ անկէ ատեն վիճակը աւելի եւս ծանրացաւ: Մէկ կողմ Քողուն 95 եւ 96 Թուականներուն տեղի ունեցած կոտորածներու ահեղի դէպքերը, որք հայ ժողովուրդը իր առոյգ եւ բնաւոր չատ մը զաւակներէն զրկեցին: Մի՞Քէ կոտորածէն պակաս ազետաբեր են պաղեսականութիւնն ու պահնդխութիւնը, որ տակաւին կը չարունակուին հակառակ պաշտօնական արգելքներու, այնպէս որ մարդ քամնելով կը տեսնէ Երկրին հետզհետէ պատարկանալն ու Հայաստանի հայերէն Քափուրնալը: Բայց ատոր մեծ չափերով առաջ կ'երթայ բռնութիւնն, հայոց հողերու յափչտակութիւնը, սպանութիւնը եւ առեւանգութիւնը, որոնց մասին խտիւ արգիլուած է բողոք ընել ու ազմուկ հանելը: Կը չարունակուին ոստիկանական խուզերիներն ու երթեւեկութիւններու արգելքները: Հարկահաւաքութիւնը կը կատարուի անողոք ու անվայել չարչանքներով, չքաւորներու օրական պարկերը անգամ կը չափտակուի ու կը վաճառուի, տուրքերն արդէն նոր ի նորոյ յաւելուածներով ծանրացած են ու անտանելի եղած մեր աղքատ ու Քալանուած գիւղացիին, որ այլեւս անտանելի կը գտնէ կացութիւնը ու յուսահատական միջոցներ կը խորհի, այն է՝ եթէ Քոյլ տան՝ պղթել ու հեռանալ այն դրախտավայրերէն, որք Թուրք կառավարութեան չնորհիւ կատարեալ դժոխքի փոխուած են, եւ կամ մահու ու կենաց յուսահատ կռիւ մը մղել Քշնամւոյն դէմ ու իր աւերակներու տակ Քաղուիլ:

Հիմա պանք այն հարցին Թէ ի՛նչ պէտք է ընել մեր հայ ժողովուրդի այս կացութեան հանդէպ: Եթէ այս պարնան, եւ կամ ուրիշատեն մը, Մակեդոնիա վերըստին ապստամբութեան դրօշ բանայ եւ Գուլկաբիա ու Սերպիա ալ Թուրքիոյ հետ պատերազմի բռնուին, ըստ իս, չատ ցաւալի պիտի լինի եթէ մենք ձեռքերնիս ծալած նստինք ու սպասենք օգտուիլ օտարներու Քաշած արիւնէն. — դա յիմարութիւն է: Իրաւ է Թէ հայ արիւն ալ չատ Թափուեցաւ, բայց հանգամանքները զայն սպարդիւն Քողուցին: Մարդու պէս արիւն չի Քափեցնինք, հատպ ոչխարներու պէս, անմռունչ կեցանք դանակի առջեւ: Օր մը պէտք է որ ցոյց տանք Թէ գիտենք քաջի մահով մեռնիլ: Ինչ որ անհատապէս մեր անմահ նահատակները կը հաստատեն, ազգովին ալ հաստատենք: Ո՛չ որ ժամանակի հետ չի քալեր ու պատեհութիւնէն չի դիտեր օգտուիլ, վերջը չարաչար կը ղղջայ: Ցաչողութիւնը ու ձախորդութիւնը եղրայրներ են, վերջինէն վախցողը առաջինը չի կրնար ձեռք բերել: Եթէ կը ցանկանք որ Հայոց Հարցն ալ Մակեդոնականին հետ իր լուծումն ստանայ, ղէն ի ձեռին պահանջելով միայն կարող ենք յոյս ունենալ յաղողութեան: Այդ վիճակին ալ սակայն առաջ բերելու համար կարեւոր պատրաստութիւններ պէտք են, զէնքի, ռազմամթերքի եւ պաչարի կողմանէ: Կռիւներու եռանդ ու յօժարութիւն ունեցող այրուած սրտեր չատ ունինք, բայց Սամսոնի պէս մէկ իշու ծնօտով հազար մարդ ջարդելու հրաչքի դարն անցած է. կռուողի համար զէնք պէտք է որպէսզի գործն Սասունի 1894ի նման խնդճ ու ողորմելի վիճակ մը չունենայ: 1892ին խորհուրդ յղացուած էր Մշոյ քաղաքի զօրանոցի վրայ յարձակում մը փորձել զինարանը գրաւելու համար: Դժուար բան մը չէր Թուր, սակայն նկատուեցաւ որ չատախօս հայերը, որոնցմէ պիտի կազմուէր յարձակող զունդը, միայն չազմազգի հրացաններ ունէին եւ

ծրօնք գիւղէն եկած վառօդն ալ քիչ բան մը։ Մինչ, Մշոյ Թուրքերը գրեթէ առանց բացառութեան նոր զէնքեր ունէին, իսկ զօրանոցի մէջ կը գտնուէր վաշտ մը (Թապուր) հետեւակ եւ վաշտ մ'ալ ձիաւոր զօրք, զաղթի եւ Մշոյ դաշտի հայերու ջով դանակ մը անգամ չէին Թողուցած։ Երկու տարի վերջ Սասունի դէպքի ժամանակ հայերը նոյն չափազանց հրացաններով կըռւեցան քրտական ահագին բազմութեան ու զօրաց հետ, մինչ 6–7 հատ մարթին գտնուած էր։ Ասոր համար ասունցիներու դիմադրութիւնը չատ կարճատեւ եղաւ ու վախճանը՝ աղիտալի։ Գէտք է դիտնալ որ յիշեալ կռուին չէին մասնակցած Սասունի գիւղերու ահագին մեծամասնութիւնը և Մշոյ դաշտի բոլոր հայ գիւղերը, այլ գլխաւոր կռուողները եղած են Շատախի երեք գիւղերը՝ Կելիէկուզան, Շէնիկ եւ Սէմալ ու Տալուորիկը, որ 5 ժամէն աւելի հեռու է անոնցմէ։ Դժբախտաբար այս երկու հատուածները թշնամիի դէմ չեն կրցած միանալ, այլ հատ հատ կռուած են իւրաքանչիւրը իր դիրքը պաշտպանելով։ Ուստի, վեր ի վարոյ պէտք չէ՛ նայիլ մեծ գործին վրայ, որու պիտի ձեռնարկուի։ Գաւառներու մէջ հայերը իրենցմէ Թուով քանի մը պատիկ աւելի թշնամի տարրերէ չրջապատուած են։ Անոնք արդէն առիթի կը սպասեն ջարդի եւ աւարառութեան սկսելու, ուստի մեր կողմէն ալ գէթ պաշտպանողական դիրքի մէջ լաւ դիմադրութիւն մը ընելու համար՝ զէնքի, ռազմամթերքի եւ պաշարի պատրաստութիւնը ըստ կարելւոյն անթերի լինելու է։ Բաց ասոր հոգ տանելու է քիչ չատ զինել այն գիւղացիներն ալ, որոնք կռուոյ կեդրոններու մօտերն ու չուրջը կը գտնուին, որպէսզի փոթորիկի ժամանակ ինքզինքնին կարող ըլլան պաշտպանել յարձակումներու դէմ։ Գատաստութիւնները գոնէ 5–6 ամսուայ դիմադրութեան բաւելու չափ ըլլալու են, որպէսզի ըստ արժանւոյն ուշադրութիւն դրաւէ։ Հարկ անհրաժեշտ է որ գտնըւին հմուտ ռազմավարներ ալ զօրավարի պաշտօն կատարելու համար, ինչպէս նաեւ զինուորական կրթութիւն ստացողներ, որոնց միջոցաւ տեղացիներն ալ կրթուին որչափ հնար է։

Ասոր համար ամէն հայու վրայ նուիրական պարտականութիւն մը կը ծանրանայ օգնել իր եղբայրներու փրկութեան սուրբ գործին։ Եկեղեցիներ, վանքեր, հիւանդանոցներ, նոյնիսկ վարժարաններ կառուցանելէն աւելի փառաւոր, աւելի աստուածահաճոյ եւ նուիրական է այս գործը, Քրիստոսի իսկական եկեղեցիի շինութիւնն է, ուստի միահամուռ եւ համազգային լինելու են ջանքն ու ուխտադրութիւնը, անձնուիրութիւնն ու նուիրատուութիւնները։ այս պայմաններու մէջ վստա՛հ ըլլանք թէ Աստուած մեզի հետ է։

Այս առթիւ չէ կարելի չցաւիլ յեղափոխական կուսակցութեանց բաժանումներու եւ մէկզմէկ վարկաբեկ ընելու համար թափած ջանքերու մասին ալ։ Եթէ միութիւնը անկարելի է առանց մէջ, գէթ այսպիսի ճըգնաժամի մը մէջ, կարգադրութիւն մը ընե՞լն ալ կարելի չէ՝ մէկզմէկ չխանգարելու համար։ Դէպի Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը ուածած անկեղծ համակրանքս յայտնելով հանդերձ ջերմապէս կը փափաքիմ, որ Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովը այս մասին ալ, եթէ հընար է, հաճի կարգադրութիւն մը ընել։

Ուրիշ խնդիր մ'ալ քիւրտերու հետ միանալն է։ 95–96ին ի գոլոս յայտնի բաղրխան պէյի հոն գտնուող տղաներէն մին՝ քիւրտերու եւ հայերու միջեւ համաձայնութիւն մը առաջ բերելու համար բանակցութեան մտնելու լուր ղրկեց, կը խոստանար իր կողմէն ջանքեր նուիրել յաջողութեան համար եւ վստահութիւն ունէր թէ պիտի յաջողի։ Սակայն անոր անկեղծութեան մասին կասկածներ յայտնուելով ու գոլոսոյ մէջ հետզհետէ առաջ եկած չփոթութիւններն ալ արգելք եղան խնդիրը ըստ արժանւոյն մշակելուն։ Հիմա ալ պիտի ըսուի թէ ժամանակ չկայ ու իրաւ է, բայց եթէ մեծ գործը պիտի յետաձգուի՝ ի հարկէ պատրաստութիւնները պիտի չարունակուին։ այդ պարագայի մէջ Դաշնակցութիւնը կրնայ այդ խնդիրն ալ ի նկատի առնել ու մշակել։ Քիւրտերու ամէն ցեղերը միեւնոյն չեն, անոնց մէջ կան որ ճշմարիտ գայլեր են, միշտ կեղեքող, միշտ յափշտակող ու արիւնարբու։ Այդպիսինները զժուար կ'ընդունին ան, ու մեզի չեն մօտենար. բայց կան ցեղեր ալ, որոնք մեզի չափ ու մեզմէ աւելի Թուրքէն կը զզուին ու եթէ քիչ չատ ուժ մը տեսնան մեր մէջ, մեզի կը յարին։ Այդպիսեաց կարգէն են Տարօնոյ Գալնեցիներն ու Տերսիմի Գըզլպաշները։ Այս վերջիններուն հայելու հետ միանալու ձգտումին մօտէն տեղեկութիւն ունիմ։ Երբեմն (82–83 Թուականներուն), յայտնի Շահ Հիւսէյնի հետ երկար խօսակցութիւններ ու խորհրդակցութիւններ ունեցած եմ, մարդը չատ լաւ տրամադրութիւն ունէր։ Տերսիմն ամբողջն ալ իր հետն էր, բայց մենք պատրաստ չէինք։ Հիմա Հիւսէյն պէյը մեռած է։ տղան՝ Հայտար պէյը, հօր գլացումները եւ ազդեցութիւնը չունի կ'ըսեն, բայց Տերսիմը միշտ մոլեռանդ Քրքատաց մը կը մընայ։ Այդ ցեղէն կը գտնուին Գղիխ, Դերջանի, Քնուսի եւ այլ կողմեր ալ, որոնց հետ կարելի է յարաբերութիւն մշակել։

Կը մաղթեմ որ երկնային իմաստութիւնը առաջնորդ լինի Ձեր խորհուրդներուն եւ յաջողութիւն չնորհէ Ձեր ազգօգուտ գործերուն։

Ողջունիս եւ համակրանաց անկեղծ հաւաստեօք, մնամ անձնուէր Ձերդ՝

Ն. Վ. ՄԱՐԱՄԱՆԵԱՆ

Զ.— 1904 — 1905 ՏԱՐԻՆԵՐԸ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Սասնոյ կռիւներու ընթացքին թէ անոնցմէ ետք, 1904–1905 տարիները Դաշնակցութեան կովկասեան մարմիններուն համար կը յատկանշուին բազմաթիւ ճակատներու վրայ մղուած տենդագին գործունէութեամբ մը։

Ծանօթ է համապարփակ խանդավառութեան այն ալիքը, զոր Կովկասի հայութեան մօտ ստեղծեցին Բարձրաւանդակի փետրայական փոթրաթիւ բանակին սխրագործութիւնները(1)։ Հ. Ց. Դ. Երրորդ Ընդհ. ժողովէն անմիջապէս ետք, Ալեքսանդրապոլի մէջ տեղի կ'ունենար ղեկավար ընկերներու, Հ. Ց. Դ. կովկասեան մարմիններու եւ մարտական դասի ներկայացուցիչներու ընդարձակ խորհրդակցութիւն մը(2), ուր կը գործնականացուէին Ընդհ. ժողովի որոշումները՝ Սասուն օգնական ուժեր եւ զինամթերք հասցնելու, ինչպէս նաեւ այլ արշաւախումբեր կազմակերպելու ուղղութեամբ (տեսնել էջ 111 եւ 116)։ Ապա իրարու կը յաջորդէին Թորգոմի (Թուման Թումեանց), Աշոտ–Երկաթի, Կայծակ–Վաղարշակի, Նիկոլ–Դումանի, Գայլ–Վահանի, Միհրանի եւ ուրիշներու անցքը Երկիր, փոթրաթիւ զինատար խումբերով թէ ցուցական մեծ արշաւախումբերով, իրենց հերոսական պայքարով ու յաճախ՝ անխուսափելի, եղերական վախճանով։

Օգնական խումբերը չհասան Սասուն, ուր ակընկալուած թուականէն առաջ յարձակման անցած էր Թուրք բանակը՝ փետրայիները ստիպելով կռիւ մղելու իրենց սահմանափակ ուժերով եւ ռազմական անբաւարար պատրաստութեամբ, եւ ապա ֆաշուելու բարձրաւանդակէն՝ Ախլաթի եւ վասպուրականի գծով դէպի Գարսկաստան ու Կովկաս։

Տաճկահայաստանի ազատագրական պայքարին առընթեր, կովկասահայութիւնը, մասնաւորաբար եկեղեցական կալուածներու գրաւման ցարական հրամանագրէն ետք, շատ բնական կերպով մտահոգ էր ճակատ իր սեփական իրաւունքներու կապտումով եւ ազատութեանց բռնաբարումով։ Այդ մտահոգութիւնները յըստակօրէն արտայայտուած էին արդէն 3րդ. Ընդհ. ժողովին մէջ (տեսնել էջ 119), ուր Դաշնակցութիւնը որոշած էր «իր վրայ առնել կովկասահայ տարրի ինքնապաշտպանութեան գործը, յանձնելով այդ՝ Կովկասի Գատախանատու Մարմնին, որ, պահելով իր «ինքնապաշտպանութեան կեդր. կոմիտէ» անունը, պիտի շարունակէ գործել Դաշնակցութեան պաշտօնական անուան տակ»։

Ընդհանուր ժողովէն ետք, սակայն, դէպքերը կովկասի եւ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ ընթացան զահավէժ արագութեամբ։ Ռուս յեղափոխական շարժումը, Սոցիալ–Դեմոկրատ եւ Սոցիալիստ–Յեղափոխական կուսակցութեանց առաջնորդութեամբ, ծաւալեցաւ ու բռնկեցաւ, ցարական բռնակալութեան դէմ անհաշտ պայքարի համառուսական բովին մէջ առնելով նաեւ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը՝ իր Արեւելեան Բիւրոյով, Կովկասի եւ Ռուսաստանի բոլոր մարմիններով, շարքերով ու համակիր զանգուածներով։ Դաշնակցութիւնը մասնակցեցաւ Ռուսաստանի կուսակցութեանց համաժողովներուն, խորհրդակցութիւններուն, կազմակերպչական ու դաւադրական գաղտնի աշխատանքներուն։ Եւ անկասկած՝ շատ աւելի կարեւոր պիտի ըլլար իր մարտակա՛ն մասնակցութիւնը համառուսական յեղափոխական շարժման, եթէ 1905 Փետրուարին չսկսէին հայ–թաթարական կռիւները՝ որոնք Դաշնակցութեան զինեալ ուժերը զբաղեցուցին աւելի քան տարիով մը(3)։

Այս պայմաններուն մէջ բնական է տեսնել, որ

1904–1906 տարիները Դաշնակցութեան կովկասեան մարմիններուն համար կը յատկանշուին տեղագիր գործունէութեամբ մը՝ թէ՛ ժողովական, թէ՛ կազմակերպչական եւ թէ մարտական գօտիներուն մէջ: Իրաւու յաջորդած են բազմաթիւ անպաշտօն (խորհրդակցական բնոյթի) թէ պաշտօնական Ռայոնական ժողովներ, որոնցմէ մէկ քանիէն միայն՝ մեզի հասած են գրաւոր վաւերական արձանագրութիւններ: Ուրիշներու մասին կը վկայեն յուշագրութիւններ(4):

Բնական է նաեւ նկատել, որ կովկասահայութեան եւ ընդհանրապէս՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար, ցարական հալածանքներու խստացման իրբեւ հետեւանք՝ համառուսական յեղափոխական հնոցին մէջ նետուիլը կ'առաջացներ ծրագրային նոր ու հիմնական հարցեր, նոր ու հիմնական պահանջներու բանաձեւման եւ գործունէութեան նոր դաշտին յատուկ գործելակերպի յստակացման անհրաժեշտութիւն: Արեւելեան Բիւրոն, կովկասի Պատասխանատու Մարմինը (Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէ)՝ որ 1904ին փաստօրէն կը նոյնանար Ռսկանապատի (Պաքու) Կ. Կոմիտէին հետ(4) եւ կովկասեան յաջորդական Ռայոնական ժողովները զբաղեցան ծրագրային նոր պահանջներու եւ գործունէութեան եղանակներու ձեւակերպումով: Ընկերվարութեան ամբողջապէս յարելու կամ ռուս բոլշեւիտութեան դէմ հայութեան ծառացումը զուտ ազգային–ազատագրական պայքարի հունին մէջ պահելու հակոտնեայ երկու ձգտումները բախեցան իրարու, յաճախ ստեղծելով բուռն վէճեր(4): Ի վերջոյ, 1905ի գարնան, Հ. Յ. Դ. Խորհուրդն էր որ Դաշնակցութեան գործունէութեան նոր դաշտին յատուկ տեսական եւ ծրագրային բանաձեւումը՝ Կովկասեան Գործունէութեան Նախագիծը կազմեց, երբ արդէն կուսակցութեան կովկասեան մարմիններն ու մարտական ուժերը ամբողջութեամբ կը գտնուէին հայ–թաթարական պատերազմի ամենաթուխ շրջանի բոհուփոհին մէջ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնական յարաբերութեան՝ տեղի պիտի ունենար 1907ին միայն, Վիեննայի 4րդ. Ընդհ. ժողովի որոշումով եւ անկէ անմիջապէս ետք:

⁂

Այս բաժնին մէջ յաջորդաբար պիտի տանք.

1) 1904 Ապրիլի Ալեքսանդրապոլի ժողովի զեկոյցներն ու որոշումները, ինչպէս նաեւ Սասնոյ կռիւներուն եւ 1904ի արշաւախումբերուն հետ կապուած կարգ մը փաստաթուղթեր:

2) Արխիւային մեր ներկայ հնարաւորութեանց սահմաններուն մէջ՝ 1904ի ընթացքին կայացած կովկասեան մարմիններու ռայոնական թէ խորհրդակցական կարգ մը ժողովներու մասին ամփոփ տեղեկութիւններ, ինչպէս նաեւ Արեւմտեան Բիւրոյի 1904 Դեկտեմբերի երկու շրջաթերականները՝ տարուան ընդհանուր կացութիւնն ու մտքերը յուզող հարցերը յստակօրէն պարզող:

3) 1904 Դեկտեմբերի կովկասեան 4րդ. Ռայոնական ժողովի որոշումներու արձանագրութիւնները, եւ Հ. Յ. Դ. Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէի (Կովկասի Պատ. Մարմին) ու Արեւմտեան Բիւրոյի շրջաթերականները՝ զուտ կովկասեան ընկերային եւ յեղափոխական մտահոգութիւններ ու տեսակէտներ արտայայտող:

4) 1905ի Հ. Յ. Դ. Խորհուրդի օրակարգը, գլխաւոր որոշումները, Կովկասեան Գործունէութեան Նախագիծը եւ երկու Բիւրոներու հաւաքական մէկ շրջաթերականը՝ 1905ի վերջը ընդհ. ժողով գումարելու անհրաժեշտութեան մասին:

5) 1905 Նոյեմբերի կովկասեան Ռայոնական ժողովի ատենագրութեանց ամփոփումը եւ որոշումներու արձանագրութիւնը: Օրուան ամենահրատապ խնդիրը կը կազմեն բնականաբար հայ–թաթարական կռիւները: Արձանագրութեանց ամփոփման կցուած է Ս. Զաւարեանի պատրաստած Ուղեցոյցը՝ «Կովկասի եւ Ռուսաստանի գործունէութեան համար», որ արտացոլումն է Աշխարհիկ Սուրբին բարոյական ներաշխարհին եւ ընկերային ըմբռնումներուն, եւ որ, իրբեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար առաջնորդող աշխարհահայեացք եւ կուսակցական–բարոյական դիմագծութեան հայելի՝ մեր կուսակցութեան մնայուն փառերէն մէկը կը կազմէ, անժխտելիօրէն:

Բոլոր մասերուն եւ ենթաբաժանումներուն մասին պիտի տանք, անշուշտ, առանձին ծանօթագրութիւններ:

Հ. Տ.

---

(1) Տեսնել Մ. Վարանդեան, «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն», — գլուխ XV, «Սասնոյ պատերազմը եւ կովկասեան Հայութեան ձիգը», էջ 285–301:

(2) Ղեկավարներու եւ խմբապետներու այս հաւաքոյթին մասին Ռուբէն նաւ կը գրէ իր «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակներ»ուն մէջ, առանց մտնելու օրակարգի եւ որոշումներու մանրամասնութեանց մէջ: Տեսնել Ա. տպագրութիւն, Ա. հատոր (կարսի հնոցին մէջ), գլուխ Ջ., էջ 199–240: Ռուբէն մաս պիտի կազմէր Նիկոլ–Դումանի խումբին, եւ իր կրակի մկրտութիւնը պիտի ստանար Ռացիի կռուին: Նոյն խումբին մաս պիտի կազմէր նաեւ բժիշկ Զաւրիեւը:

(3) Տեսնել այս մասին՝ Մ. Վարանդեան, «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն», եւ ի մասնաւորի XIX («Համառուսական շարժումները եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը»), XX, XXI, XXII, XXIII, եւ XXIV գլուխները («Հայ–թաթարական պատերազմը»):

(4) Տեսնել ի մասնաւորի՝ Ա. Գիւլխանդանեան, «Հոգուի դերը մեր ազատագրական շարժման մէջ», «Հայրենիք» ամսագիր, Ֆ. տարի, թիւ 5 (Մարտ 1925):

1.— ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՑԱՐԱԿԻՑ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ

1904 Ապրիլին Քաթ (Ալեքսանդրապոլ) մէջ կայացած ժողովին մասին, որուն կը մասնակցէին մարտական զեկավարներ, սահմանային Կ. կոմիտէներու (Քար, Զրաբերդ—կարս — եւ Մրբազաստան—Նրեւան —) եւ երկրի մարմիններու ներկայացուցիչները, Սիմոն Վրացեանի թուղթերուն մէջ կը գտնենք արձանագրութեանց թէեւ հակիրճ, սակայն բաւականին յստակ, ու հետաքրքրական տեղեկութիւններ պարունակող ամփոփում մը, զոր կու տանք նոյնութեամբ(1ա):

Ս. Վրացեանի թուղթերուն մէջ կը գտնենք նաեւ Ռայոնական եւ այլ ժողովներու ուրիշ ամփոփ արձանագրութիւններ, զորս պիտի տանք հետզհետէ, ամէն անգամ որ համապատասխան ժողովին պաշտօնական տեղեկագրութիւնը չունենանք մեր տրամադրութեան տակ: Կարգ մը պաշտօնական արձանագրութեանց եւ Ս. Վրացեանի կատարած բազդատութիւնը ցոյց կու տայ, որ մեր ձգտացեալ ընկերը իր բոլոր ամփոփումները կատարած է ամենայն հարազատութեամբ, առնելով հիմնական նշանակութիւն ունեցող բոլոր հարցերն ու համապատասխան որոշումները, եւ անտեսելով անկարեւոր մանրամասնութիւնները միայն: Թուական բոլոր տուեալներու վերաբտադրութիւնը հարազատ է եւ նշգրիտ:

Քաթի խորհրդակցութիւնը կը կատարուէր ճիշդ այն օրերուն, երբ Սասունը նոր էր բռնկած: Մեր տրամադրութեան տակ ունինք օրին տպագրուած երեք թռուցիկ–շրջաբերականներ, առաջինն երկուքը հրապարակ հանուած Ռսկանապատի (Պաքու) Կ. Կոմիտէին կողմէ եւ բացառաբար՝ Սասնոյ կռիւներուն վերաբերեալ: Կու տանք ժամանակագրական կարգով, — 1բ եւ 1գ: Երկրորդը կը ներկայացնէ Վահանի (Մանուէլեան) մէկ ճամակը՝ որ կը գտնէ Հրայրի մահը (առնուած է անոր շրջագծի մէջ): Իսկ վերջինի՝ երբորդ փաստաթուղթը երեւանի Կ. Կոմիտէի (Հ. Յ. Դ. 3րդ. Կ. Կոմիտէ) մէկ թռուցիկն է, որ կը նկարագրէ Մոսուն–Զօրի արշաւանքը — 1դ.՝ «Բագրեւանդի կռիւները» — Գայլ–Վանի եւ Միհրանի զեկավարութեամբ, 1904 Յուլիսին:

Երեք թռուցիկներն ալ հրատարակուած են օրաթերթի թուղթի վրայ, առաջին երկուքը փոքր չափի (13x23 սմ.), երրորդը՝ մեծ (23x32 սմ.):

1ա.— ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԺՈՂՈՎԸ

1904 *Թ. Ապր. 5–12 Քարում գումարուում է մի խորհրդակցութիւն, որին մասնակցում էին Բիւրոյից՝ Սիմոնը, Երկրից՝ Թորգոմը, Երկաթը, Կայծակը, Մրբազաստանից՝ Թորոսը, Դրախտը, Թոխմախը, Զրաբերդից՝ Դ. Հայկունի, Տուրքաթ, Ա. Հայկունի, Քարից՝ Վաղո, Մ. Զաւէնեան եւ ?(1):*

Քննութեան են դրուում երկրին վերաբերող խընդիրները: Որոշուեց, որ սահմանագլխի 3 կոմիտէները (Քար, Զրաբերդ, Մրբազաստան) իրենց մէջից կամ դըրսից ձեռնհաս մարդիկ նշանակեն զինուորական գործերի համար (զէնք գնել, պահել, տեղափոխել, խմբեր կազմել): Որպէսզի այս նշանակուած մարդկանց մէջ ևս սերտ կապ լինի, մէկին նշանակել չըլինի:

Փոխադրութիւնները կատարել՝ ա) ժողովրդի մէջոցով՝ հանգրուանէ հանգրուան, բ) օտարների մէջոցով՝ վճարով, գ) ապրանքների մէջոցով, դ) ֆետայական խմբերով:

Գծեր.— Տաք Աղբիւրի գիծը վտանգուած չէ եւ Ապրիլ 20ից Յունիս 15 կարելի է ժողովրդական ու ֆետայական մէջոցներով փոխադրել 90·000 փամփուշտ, (որից 30·000ը՝ դիւզի), 50 կոթ, 100 ատրճանակ, իւղ, գործիքներ, մաներուքներ, խնձոր, թերթեր: Իւրաքանչիւր փոխադրող խմբի հետ պէտք է ներս անցնեն հինգ հայդուկներ եւ գնան մինչեւ Գուրակ եւ Բարձրաւանդակ(2): Հայդուկները պէտք է լինեն ընտրովի, զինավարժ, եռանդուն եւ առոյգ:

Դրախտ, Թոխմախ եւ Զաւէնեան նշանակուեցին (պատասխանատու)՝ այս գծի փոխադրական գործը վարելու:

Տաք Աղբիւրից գիծը գնալու է Տաւէխնոց:

Փոխադրութեան ծախսերի համար պիտի տրուի մանրամասն հաշիւ Մրգաստանի Կ.Կ.ին:

Երկաթին յանձնուեց (պատասխանութիւն)՝ պարզելու Թոխմախի եւ Զաւէնի մէջեղ եղած թիւրիմացութիւնները եւ այդ գծի վրայ կարգադրութիւններ անելու:

Զրաբերդի գծերը վտանգուած են: Զրաբերդի Կ.Կ.ն անմիջապէս մարդիկ ուղարկէ ուսումնասիրելու և բանալու հին ու նոր գծերը: Այս գործը յանձնուեց Տուրքաթին եւ Որսորդին:

Որովհետեւ զարնան գիշերները կարճ են եւ հետեւակները չեն կարող մի գծից միւսը հասնել, որոշուեց ֆետայական փոխադրութիւնները անել ձիաւոր խմբերով: Իւրաքանչիւր խումբ բաղկանալու է 20–25 ձիաւորներից: Խումբերը չանալու են տարբեր գծերով միաժամանակ անցնել: Ճամբայ հանել որքան կարելի է չուտ:

Փոխադրութեան եւ խմբերի կազմակերպութեան գործը ենթարկել ամենախիստ գաղտնապահութեան:

Խմբի իւրաքանչիւր զինուորը ունենալու է հետեւեալ իրերը, — պայուսակ, ջրաման, քանդէյ, իւղաման, հրացանի մասեր (կատու, ասեղի զսպանակ, կողքի զսպանակ եւայլն), ատրճանակ կամ խանչալ, փոքր տեսակի ուժով՝ մէկ հատ իւրաքանչիւրին, լեցուած, բայց փուչին ու կապարը չդրուած, վիրակապ, իոտոֆորմ, բամպակ, հացի պաչառ («չեքէր լոխմա»ի, «հալւա», քիչ աղ, 4 մոխալ «նոպաթ չեքէր» ծառայութեան համար եւայլն) եւ մի կարդ դեղօրայք, որոնց կարդին ոչնչի դեղ:

Հագուստ.— Լաւ տակով ծուղաչ(?) մէկ տակ կըրունկ տրուած, սպիտակեղէն, ֆայլա, խչիկ, չալւար (վարի մասը նեղ, վերը լայն, առանց խոնկանի), գօտի, սիւմա, պաչլը–փափախ, ձեռնոցներ, երեք զոյգ գուլպայ եւ մի քնքեւ վերարկու կամ ուսերին առնելիք չալ:

Ոչ մի խումբ չպէտք է հաւաքել, մինչեւ որ հարկ

եղած բոլոր իրերը չառնուեն ու գծերի վրայ չփոխադրուեն։

Արշաւախմբեր.— *Սրանց անելիք գործերն են՝ զօրանոց-պահականոցների ոչնչացում թէ՛ սահմանի վրայ եւ թէ ներսը, առեւանգումն պաշտօնեաների, ըսպանումն ատուած պաշտօնեաների կամ կեղեքիչ քիւրտ ու թուրք բէյ-աղաների, պատժումն թշնամի քիւրտ ցեղապետների, յարձակում փոստերի վրայ, գաղտնի յարձակում բանակների վրայ, պաշտպանումն ժողովրդի՝ կոտորածի վտանգների ժամանակ։ Այս գործողութիւնները պէտք է սկսուեն երբ Բարձրաւանդակը կռուի բռնուի, եւ դասաւորուեն ժամանակի ընթացքում*(3)։

Արշաւող կամ թռուցիկ խմբերը մասնաւոր հագուստ չունեն եւ իւրաքանչիւր զինուոր, ըստ կարելւոյն, ինքը պիտի հոգայ իր հագուստները, կօշիկն ու ճերմակեղէնը։ Իրենց հետ կ'ունենան նոյն իրեղէնները, ինչ որ փոխադրող խմբերը։ Իւրաքանչիւր զինուոր հրացանի հետ կը վերցնէ (եթէ բերդանի է) 220 *եւ (եթէ մոսինի է)* 300 *փամփուշտ։ Կոմիտէները պարտաւոր են այս խմբերի համար պատրաստ ունենալ* 200 *հրացան՝ փամփուշտներով,* 50*ի չափ ատրճանակներ,* 100 *խանչալ եւ ռումբեր։*

Կազմակերպում.— *Կոմիտէները ամենագաղտնի կերպով պիտի ցուցակագրեն եւ ընտրեն զինավարժ, հպատակուող ու քաջ զինուորներ եւ գործի սկսելուց մի քանի օր առաջ զօրակոչի ենթարկեն։ Պէտք է փութկոտութեամբ պատրաստեն եւ սահմանագլուխ ուղարկեն* 200 *հոգու համար հարկ եղած իրերը։ Անմիջապէս պէտք է դիմել կոմիտէներին եւ պահանջել խմբապետներ եւ վերեւի որոշումները իրագործելու ձեռնհաս մարդիկ, որոնք շուտով պիտի անցնեն սահմանագլուխ, պիտի ուսումնասիրեն վայրերը եւ ձեռնարկների տեխնիկական կողմերը, պիտի փորեն թաքստոցներ, մանրամասն մշակեն անելիքները, կազմեն ծրագիրներ, վարժեցնեն զինուորներին, մօտից ծանօթանան զինուորներին եւայլն։ Բոլոր խմբապետները պիտի սովորեն ռումբի գործածութիւն եւ վարժեցնեն խմբի ճարպիկներին։ Մինչեւ վերջ պահել խիստ գաղտնապահութիւն։*

Զինուորական նախապատրաստութիւններ.— *Որոշուեց ունենալ մի կարգին մարզիչ դասախօսութիւնների եւ փորձերի միջոցով պատրաստելու խմբապետներ եւ տասնապետներ։ Այս նպատակով մի ամսուայ համար հրաւիրել Վարդանին, իսկ եթէ նա չկարողացաւ՝ Նիկոլին։*

Յանձնարարուեց Թորգոմին, որ գնէ մի քանի տղայ եւ յանձնէ Խաչիկին, որ յարմարագոյն փչելու գործիքով նշաններ տալ սովորեն։

Հրահանգել բոլոր Կ. Կոմիտէներին, որ անմիջապէս զինուորական խմբեր կազմեն եւ մասնաւոր մարզիչների միջոցով վարժեցնեն։

Իբրեւ խմբապետ-տասնապետներ աչքի առաջ ունենալ հետեւեալներին, — Հայկ, Թռուցիկ, Անուշաւան, Մատթէոս, Մկրտիչ (Կզզի գիւղացի), Արշաւիր (Ոսկանապատցի ապայ), Խէչօ (Ոսկանապատցի), Խաչիկ (Գուլկարացի), Հմայեակ եւ Երկաթ։

Ինտելիգենտ ուժ.— *Տրամադրելի ունենք Ս. Յ. (Թորգոմի գտածը), Ռուս (Զրաբերդում), Հմ. Խաչ. (Քարում)։*

Արհեստաւորներ.— *Միհրան (Մեծ Քաղաքում). մէկն էլ Վրէժստանի վրայով անցնելու գնացել է։*

Թղթակիցներ.— *Յանձնարարուեց Սիմոնին՝ ուսանողական շրջանից ճարել։*

Արշաւող-Թռուցիկ խմբերի անելիքները ուսումնասիրելու համար ի նկատի առնուեցին հետեւեալ անձնաւորութիւնները, — Սերգէյ, Զալլաղ, Արամայիս, Յակոբ, (Տուրքախ եւ Որսորդ)։

Ժողովրդական զէնքեր.— *Որոշուեց, որ Կ. Կոմիտէները պատրաստ ունենան մի քանի տասնեակ զէնքեր ժողովրդին ծախելու համար։ Ժողովուրդը ի'նքը գնելու եւ փոխադրելու է. խաչագողութիւնների եւ շահագործումների առաջն առնելու համար զէնք գնողները Երկրի գործիչ ընկերներից յանձնարարականներ պիտի բերեն։*

Որոշուեց նաեւ, Տաք-Աղբիւրի գծի վրայ փոխադրող ժողովրդական խումբերին տալ մի քանի ատրճանակներ, իսկ Խան-Արազից եթէ գան փոխադրեն՝ 15 *զէնքից մէկը կարող են պահել իրենց շրջանում։*

---

(1) «Բիւրոյից Սիմոնը», — կը գրէ Ս. Վրացեան։ Իրականութեան մէջ, գիտենք որ Զաւարեան 3րդ. Ընդհ. Ժողովին մերժած էր Բիւրոներէն մէկուն մաս կազմել եւ մնած՝ Լեռնավայրի Պատ. Մարմնին մէջ։ Սակայն ճիշդ է նաեւ՝ որ Ընդհ. Ժողովը որոշած էր «խնդրել Սիմոնէն, որ շարունակէ մնալ Արեւմտ. Բիւրոյի մէջ՝ մինչեւ Ռոստոմի գալը» (տեսնել էջ 135, ա. սիւնակ)։ Մնաց որ բարոյական այդպիսի հեղինակութիւններու համար խորհին մէջ ձեւական իսկ էր այս կամ այն մարմնին մաս կազմելը.— Քրիստափորները, Ռոստոմները ու Սիմոնները գերազանցապէս ԲԻՒՐՕ էին ո'ւր ալ որ գտնուէին, կուսակցական ո'եւէ խորհրդակցութեան ընթացքին, ո'եւէ ժողովի մէջ։

Մասնակցող մնացեալ ընկերներէն՝ Թորգոմը (Թ. Թումեանց), Երկաթը եւ Կայծակը (Վաղարշակ) ծանօթ են։ Հայկունիներէն մէկը 3րդ. Ընդհ. Ժողովին մասնակցած Եր. Համամչեանը պէտք է ըլլայ, իսկ Մ. Զաւէնեանը՝ հաւանօրէն Ֆելիքսը (տեսնել էջ 108)։ Թոքսոսը (Գ. Ալոյեան), Տուրքախը եւ Թոխմախը նոյնպէս ծանօթ անուններ են։

(2) Կուսակցական տեղանուններու համապատասխան վայրերը տուած ենք զանազան առիթներով։ Տեսնել, ի մասնաւորի, էջ 109 (3րդ. Ընդհ. Ժողովին մասնակցող շրջաններ)։

(3) Իրականութեան մէջ, Ապրիլ 5ին Սասնոյ կռիւները սկսած էին արդէն (առաջին ընդհարումները՝ Մարտ 30-31ին, — տեսնել Սողոմոնի նամակը՝ 1բ.)։ Սասնոյ ապստամբութեան մասին, ընդհանրապէս, տեսնել նաեւ վաւերաթղթակցութիւնները ԴՐՕՇԱԿ-ներուն մէջ (1904 Ապրիլ-Մայիսի թիւեր) եւ Մ. Վարանդեան, «Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն», էջ 265-284։

1բ.— ՆԱՄԱԿ ՄՈՒՇԷՆ

(ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՆԱՄԱԿԻՑ)

Ապրիլ 12/25, 1904 *Թ.*

Տարօնոյ եւ Սասնոյ աշխարհ արեան լիճ է դարձած։ Հայ ժողովուրդ յոյս ունէ ազատուել այդ լճէն։

Տաճիկ կառավարութիւն Համիտի լակոտներով լեցուցեր է Մշոյ քաղաք, գիւղեր ու լեռներ։ Մարտի 31*ին սարսափելի կռիւ մը ծագեցաւ Սասնոյ գաւառի Կելիէկուզանի մէջ. պ. Մուրատ, Եսօն եւ Իսրայէլ գընացած էին հոն՝ հայդուկներով. լաչըկանցաց քիւրտեր,* 400 *հոգիէ բաղկացած, կը յարձակեն նրանց վրայ. կը սկսի կռիւ։* 32 *քիւրտ կը սպաննուի եւ* 20*էն աւելի կը վիրաւորուին, իսկ հայ քաջերէն միմիայն մակունքցի քաջ Իսրայէլ կը նահատակուի եւ երկու չէնիկցի տղայ կը վիրաւորուին. այս լուրը զանկոքցի մուլլայ Ապտուլլայի ձեռքով կը հեռագրուի կինճէն՝ Մշոյ կառավարչին եւ Բաղէշու կուսակալին։*

Մշոյ կառավարութիւն 1000*էն աւելի հեծեալ ոստիկաններ հանեց, քիւրտ ցեղապետներ եւ քիւրտեր հաւաքեց՝* 1500 *մարդէն աւելի. իսկ կուսակալը* 4000 *զօրք,* 6 *թնդանօթներ հետը առնելով՝ Խզուղաճի եւ Քիւրտ Մէյդանի ճանապարհով ուղղակի Խոկճայ լեռան վրայով կը մտնէ Սասնոյ գաւառ. իսկ Տիգրանակերտի կողմէն Սեւտի բէյ եւ Սլվանայ Հաճի Թաշիր աղան, ամէն մէկը* 4000 *զօրքով, Սասնոյ եւ Խուլբայ գաւառներ չորս կողմ պաշարած են։*

Այս առաւօտ նամակ առինք պ. Հրայրէն (Դժոխք)՝ անկեղծ գործիչէն. մեծայեղ ու փառաւոր կռիւ մը ծագած է Ապրիլ 1*ին, առաւօտ ժամը* 3*էն մինչեւ* 11*ը, անչափ ու անթիւ զօրք ջանպեզար եւ աշիրաթ ջարդուած՝ յետ փախած, յաղթութիւնը մերն է. իսկ մերիններէն միայն* 7 *տղայք դաշտէն սուրհանդակ բերած են եւ կռուոյ մէջ ինկած են, որոնց անուններին տակաւին տեղեակ չենք...։ Նամակս աւարտելէն զկնի լուր առինք որ* 1300 *զօրք ջանպեզար եւ աշիրաթ վընասուած են կռուոյ մէջ, թէ՛ հրացանի գնդակներով եւ թէ ումանակի (ռումբի) հարուածով։*

ՍՈՂՈՄՈՆ

Հ. Յ. Դ. ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ
Կ. ԿՈՄԻՏԷ

1գ.— ՍԱՍՈՒՆԻ ԿՌԻՒԸ

Ապրիլ 14, 1904 *Թ., Սասուն*

Սիրելիք!

Ապրիլ 12*ի երեկոյեան կուսակալը Սեմալ դրկեց իբր պատգամաւոր Ս. Յովհաննու վանահայր Առաքել վարդապետը, որը իւր հետ կը բերէր պատրիարքի նամակը, Մշոյ ու Բաղէշու առաջնորդներու եւ Մշոյ դըլխաւորներու գիրերը։ Պատասխանելու համար յաջորդ առաւօտ գնացի Գեղաշէն, ուր պիտի հաւաքուէինք։ Ժամը* 1*ին, ապրիլ* 13*ի առաւօտը, հոն հասայ. մենակ կը սպասէի Հրայրի գալուն. յանկարծ կռուի հաւարի ձայներ հասան։ Կուսակալի բանակցութեանց խնդիրը կեղծ է եղեր. զմեզ իրարու վրայ հաւաքելով եւ ապահով համարելով՝ կ'ուզէ եղեր մէկ հարուածով ամէն ինչ վերջացնել։ Առաւօտեան ժամը* 1*ին զօրքերը եւ աշիրը կը յառաջանան դէպի Շէնիկ եւ անկէ ալ Սեմալ։ Հրայր (Դժոխք) իր խմբով կը գտնուէր Սեմալ. կը նշմարէ անոնց յարձակողական դիրքը եւ անմիջապէս կրակի կու տայ Դաշտոկը եւ Սեմալը. իսկ ժողովուրդը կ'ելլէ դէպի սար։ Մերինները սպասելով, որ գան ժողուուին՝ կ'ուշանան վերեւ դիրքեր բռնել. Սեմալի հրդեհն ալ կ'արգելու զիրենք թշնամի շարժումները տեսնելու։ Թնդանօթի* 15 *հարուած կը պարպեն Սեմալի վրայ եւ չորս կողմէ կը խուժեն։ Մերինները տեղի կու տան եւ կը նահանջեն մինչեւ Զայ. կը սպաննուին մեր թանկագին ընկեր Հրայրը (Դժոխք) եւ զինուոր Մատոն (ախալցխացի), Սեմալայ Կրպոն և ուրիշ քանի մը ժողովուրդ։ Թշնամին կը յառաջանայ Կելիի (Կելիէկուզան) վրայ։ Հող տղայք օգնութեան կը հասնին եւ վերէն կը յարձակին զօրաց վրայ. առոնք կը յաղթուին եւ փախուստ կու տան կռուելով. մերայիններ բաւական տեղ յետ կը մղեն զանոնք։ Սեպուհ եւ քանի մը ուրիշ տղայք վիրաւորուած են, իսկ թշնամիէն՝* 100*է աւելի մարդ է սպաննուած եւ բազմաթիւ վիրաւորուած.* 17 *մաուզէր բերինք։ Այսօր նոր զօրքեր եկան Մուշէն. վաղը թերեւս նոր կռիւ ունենանք։*

Նոր նամակ առի Շամիրէն, թէ՝ Խան սոսուր խմբով մը ապահով է եւ քիչ ատենէ հոս պիտի մտնէ։

Համբոյրներով՝
ՎԱՀԱՆ

Հ. Յ. Դ. ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ
Կ. ԿՈՄԻՏԷ

1դ.— ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԻ ԿՌԻՒԸ

Ա.

Թուրք զօրքերի եւ քիւրտ աշիրաթների ձեռքով աւերուած ու թալանուած Ուչքիլիսէ, Ղուլմուպուճաղ, Ղարաբազար, Սէյդօ եւ Շուշան հայ գիւղերի վրէժը առնուեց։

Հաղորդում ենք մի քանի մանրամասնութիւններ այդ գործի մասին, որ այս տարի կատարուած յեղափոխական քայլերի ամենափայլուններից մէկը պիտի համարուի։

Ճուլիսի 11ին, լուսաբացին, ալեւոր Մասխի փէշերում հանդչող Ջնդլներ բարձունքների, Ռէսի-Գոմիր բլուրի վրայ ծածանուեցին երկու դաշնակցական դրօշակներ:

Այդ բլուրից դէպի արեւմուտք, մի սիրուն տափարակի վրայ, երեւում է Մոսունը, — հայկական մի մեծ գիւղ, որի մի ծայրում, հեռադիտակի միջոցով կարելի է նկատել այդտեղի զօրանոցը. իսկ դէպի հարաւ, բլրի ստորոտում, մի ձորակի մէջ ընկած էր Զօրի պահականոցը:

Մոսունի զօրանոցը եւ Զօրի պահականոցն էին, որ պիտի պատժուէին անզէն ժողովուրդի դէմ կատարուած բարբարոսութիւնների համար:

Վրէժխնդիր խմբերը երկու էին՝ «Արտաւազդ» 50 հոգուց եւ «Մասխ» 35 հոգուց բաղկացած: Առաջինը վահանի հրամանատարութեան տակ, երկրորդը՝ Մխրանի:

Ճուլիսի 11ի ցերեկը խմբապետները, նրանց օգնականները եւ տանտապետները զբաղուած էին տեղի ու դիրքերի ուսումնասիրութեամբ եւ միւսօրուայ արշաւանքի ծրագրի վերջնական որոշումով:

Ճուլիսի 12ին, դիշերուայ ժամը 2ին, խմբերը ոտի կանգնեցին եւ առաջ շարժուեցին: Բլրի ստորոտում նրանք բաժանուեցին. «Արտաւազդ»ը բռնեց Մոսունի ճանապարհը, իսկ «Մասխ»ը ուղեւորուեց դէպի Զօր:

Մոսունի մի ծայրում, Քորուն տանող ճանապարհի վրայ, ընկած էր անչուք զօրանոցը իւր ցածիկ պարսպապատ բակով, որտեղ բացօթեայ, Ուչքիլիսէի դէպքերի պատճառով աւելացրած զօրքերը, սեռնակների փոքրութեան պատճառով դիշերում էին: — Այստեղ եղող զօրքի թիւը ճիշդ հաշուով 160 էր, որոնցից 50ը նորակոչներ: Զօրանոցից մի փոքր հեռու գիւղական ջրաղացի մօտ ցցուած էին երկու սպիտակ վրաններ՝ օֆիցերների համար:

Երկու ժամուայ ճանապարհ կտրելով՝ Ճուլիսի 12ին, առաւօտեան ժամը 4ին, «Արտաւազդ» խումբը երեք կողմերից պաշարեց զօրանոցը եւ վրանները: Երկու հոգի կտրեցին բայազէտի հեռագրական թելը: Զօրս ոմբաձիգներ խմբից բաժանուելով աննկատելի կերպով իրենց ձգեցին զօրանոցի կտուրը: Այդ ժամանակ միայն զօրանոցի չունը հայաց եւ հրացանի փողին կրծած պահապան զինուորը սթափուելով ձայն տուեց՝ «օ քիմ», այն ո՞վ է: Պահապանի ձայնը խեղդուեց կոկորդի մէջ. փէշլիի գնդակը ցած գլուխը պահապանին: Վայրկենապէս զօրքը ոտքի կանգնեց եւ զօրանոցի մէջ եղողները դուրս թափուեցին՝ չատերը չապկանց: Այդ վայրկենին երկու ոումբ միաժամանակ պայթեց ուղիղ խռնուած զօրքի մէջ ալ ու ձախ թափթփուեցին գալարուող դիակներ: Կենդանի մնացած զօրքը սարսափահար զօրանոց մտաւ եւ զինուելով, ներսի հրամանների սարսափի տակ, փոքրաց դուրս գալ, բայց երրորդ եւ չորրորդ ոումբերը չէմքի մէջ աւերում գործեցին՝ ջարդ ու փշուր անելով դուռը, ցած թափուող դիակների կոյտերի հետ միասին:

Իսկ այդ տեղից մի փոքր հեռու, պարիսպների վերայից տեղում էր գնդակների տարափը՝ աջ ու ձախ քշնամու դիակներ սփռելով: Զօրանոցի բակի մէջ խրարանցում էր տիրում: Վրաններից դուրս թռած 16 զինուորները, որոնք պարսպի յետեւից կրակ էին տեղում, րոպէապէս յետեւից պաշարուեցին եւ տեղն ու տեղը ջարդ ու փշուր եղան. հենց նոյն վայրկեանին, մի փոքր հեռու, մթերանոցի մօտ, մի խումբ զինուորների մէջ պայթեց Համոյի ձգած ոումբը. զինուորներից միայն մէկը մնաց կենդանի:

Երկու ժամ չարունակ տեղացող ռմբային եւ մօսինի հրացաններից արձակած կրակից յետոյ տիրեց մի գերեզմանային լուութիւն. զօրանոցում այլեւս կենդան մարդ չէր մնացել: Մի փոքր թիւ միայն յաջողեցրել էր զօրանոցի յետեւի մի փոքրիկ դռնակից դուրս թափուել եւ գիւղի մէջ պատսպարան գտնել: Այդ էլ խոյն յայտնի եղաւ: Սկսուեց գիւղի մէջ, փողոցներում եւ տներում խուզարկութիւն, բաւականին զինուորներ հենց այդ տեղ ընկան: Գիւղը միանգամայն մաքրուեց տաճիկ զինուորներից:

Այդ կռւում հայ ֆիդայու գնդակներին զոհ գնացին 120–130 տաճիկ զինուորներ, իսկ հայ զինուորներից ընկաւ մէկը եւ վիրաւորուեցին երկուսը:

Բ.

Գարապ չէր մնացել եւ «Մասխ» խումբը: Ջնդլներ կոչուող բարձունքների ստորոտում՝ արեւելքից դէպի հիւսիս–արեւմուտք ընկած է մի ձորակ, որը ձգուելով եւ ազմուելով գնում Ռէսի Գոմիր սարի բլուրի մօտ վերջանում է մի կիրճով, որի բաւականին նեղ անցքից դուրս գալով մի ճանապարհ տանում է դէպի Մոսուն ապա Բայազէտ:

Ահա այդ ձորակի մէջ ընկած է Զօրի պահականոցը, իւր 45–50ի չափ զինուորներով: Բացի այդ՝ ձորակի երեք ճիւղերի միացման արձակ տեղում փռուած քրտական փոքրիկ աշիրաթի՝ Ջիլանցիների մի օրան 60ի չափ վրաններով եւ 100ի չափ կրակելու ընդունակ տղամարդկանցով:

Ճուլիսի 12ի դեռ եւս աղջամուղջին խմբի տասնեակները կարգով դիրքեր գրաւելով՝ կիրճի մուտքից սկսած մինչեւ վրանների թիկունքի ժեռուտները, ըստպատում էին խմբապետի նշանին, որը իր հերթում ըստպատում էր Մոսունի վրայ սպառող յարձակման ընթացքին:

Մոսունի յարձակումը երկար սպասել չտուեց: Առաջին իսկ ոումբերը արձագանգ դառն ամէնուրեք: Զօրի պահականոցի պահապանը սարսափից այդ անսովոր պայթիւնի ձայնից եւ րոպէապէս հրացանը ոտի մէջ ուղղեց եւ արձակեց: Այդ ձայնի վրայ զօրքերը

դուրս թռան զէնքը ձեռքերին, վազեցին նոյնպէս քրտերը, որոնք, միանալով զօրքերին, գրոհ տուեցին դէպի կիրճի մուտքը: Ծարմար րոպէն պատրաստ էր. փողը նշան տուեց եւ միաժամանակ ամէն կողմերից տեղաց ղնդակների կարկուտը: Դիակները ճօճացին մխմանց վրայ, սարսափը տիրեց ձորակին, որի մէջ գլուխ կորցրած զօրքերը եւ քրտերը, այս եւ այն քրը, այս եւ այն թուփը վազվզելով, գլորուում էին հարիւրաւոր ղնդակների տարափից: Թափուող կրակը տեւեց մինչեւ առաւօտ. լոյսը բացուեց, յոխորտացող զօրքերի տեղ դիակներ էին փռուած այս եւ այն տեղ:

Այդ կոտորածից համարեա թէ ազատուողներ չէղան, բացի մի քանիսից, որոնք Ռէսի–Գոմիր սարի վրայ դիրք բռնած հատ ու կտոր պայթիւններով իրանց դոյութիւնն էին ցոյց տալիս: Այդտեղ կային կանայք եւ երեխաներ, որոնք վրաններից դուրս գալով քաշուել էին հակառակ կողմի բլուրները. նրանց հրամայուած էր խնայել: Այստեղ սպանուեց նաեւ իր քաջութեամբ անուն հանած էլբաշին իր տղայի հետ միասին:

Երկու ժամ տեւող կռուից յետոյ ձորակը լռեց, եւ նրա մուտքն ու դիրքերը գրաւող տասնեակները քաշուեցին, որից յետոյ սկսուեց ծանր օրուայ յամառ ու երկարատեւ կռիւը:

Գ.

Առաւօտ էր արդէն:

Մոսունի եւ Քորունի փախստական հայ ժողովուրդը առաջ առաջ բարձրանում էր դէպի Ջնդլի դիրքերը՝ զրաղեցնելով մի երկու տասնեակ, (որոնք) ղնդակների տակ պահպանում էին 500ից աւելի կին ու երեխաների նահանջը: Գիշերային յարձակումները եւ սոսկալի կոտորածը ոտի էր կանգնեցրել չրջակայ քրտական աշիրէթները եւ զօրքը: Տղաները չրջապատուեցին միաժամանակ մի քանի կողմերից: Արշաւեցին քրտական աշիրէթները, որը զէնքով եւ որը անզէն: Արշաւեց զօրքը հետեւակ եւ հեծեալ հարիւրակներից կազմուած: Նորից երեւացին քրտեր եւ բաշիբոզուկներ, դաշտի վրայ երեւաց երկու թնդանօթ, սակայն որոնք մի որոշ տարածութիւնից առաջ այլեւս չարժուել չկարողացան: Ռմբակոծութիւնն անդադար էր:

Մոսունի առաջ տարածուող դաշտը ծածկուեց ահռելի խուժանով:

Գաղթող ժողովրդին ուղեկցող մի երկու տասնեակ, ինչպէս Զօրի վրայ յարձակուող տասնեակները սկսեցին բարձրանալ եւ փոքր առ փոքր դիրքեր գրաւել, միւս կողմից անընդհատ կրակ տեղալով թշնամու վրայ, ամէն անգամ թափթփելով նրանցից բազմաթիւ դիակներ:

Այդ օրուայ կռիւները նշանաւոր են թշնամու ուղեցած զոհերի քանակութեամբ եւ մեր տուած մի երկու զոհերի անասելի քաջութեամբ եւ հերոսական մահուամբ:

Քրտական մի չէյխ, գլուխը անցած կատաղի ահագին մի խուժանի, սալաւաք կանչելով եւ խրախուսանքներ կարդալով յարձակուում էր Վահանի, Բաբգէնի, Համոյի եւ Գարեգինի դիրքերի վրայ եւ նորից յետ մղուում՝ կոտորածներ տալով:

Բաբգէնի եղած դիրքի վրայ իչխելու համար 12 հեծեալ քրտեր փորձեցին մի պատյտ գործել եւ գրաւել մի բարձր դիրք, բայց Բաբգէնի անվրէպ ղնդակները մէկիկ–մէկիկ ցած բերեցին նրանց ձիերից:

Թշնամու ուշադրութիւնը դարձաւ այս կէտի վրայ: Դիրքի անյարմարութիւնը եւ պաշտպանողների փոքրաթիւ լինելը մի կողմից, կուռողների յոգնածութիւնը եւ անընդհատ ու լարուած ուշադրութեամբ կռուելը միւս կողմից եւ թշնամու անվերջ խուժումը այդ դիրքի վրայ երրորդ կողմից, ստեղծեցին օրհասական դրութիւն. բայց այդտեղ էլ չորս կորիճներ՝ Բաբգէն, Վահան, Համօ եւ Գարեգին կռուում էին մի անլսելի քաջութեամբ, գլորելով իրանց վրայ գրոհ տուող ահագին խուժանից բազմաթիւ դիակներ, մինչեւ որ իրանք եւս ծանր կռուի մէջ ընկան հերոսական մահով: Զօրս հերոսների նահատակման տեղում, չտերի ասելով, թշնամին թողեց աւելի քան հարիւր լիտուն դիակներ:

Մի ոչ պակաս յամառ կռիւ տեղի ունէր այդ րոպէին մի այլ դիրքում: Քրտերի մի բազմութիւն հիւսիսից եւ զօրքերի մի հարիւրեակ արեւմուտքից յարձակուում եւ մեծ կորուստներով յետ էին նահանջում մի դիրքից, որտեղից այդ յարձակման դիմադրում էին հինգ հայդուկներ՝ Սուրէնը, Հաջին, Սիմոնը, Գեւորսը եւ Մինասը: Կռիւը ծանր էր եւ անհաւասար: Դիրքի վրայ յարձակուում էին մի քանի ուղղութեամբ նոր կռուող ուժերով: Դիակները գլորուում էին անընդհատ. բայց յարձակումը չէր դադարում: Հինգ հոգու խումբը ստիպուած էր դիրքը թողնել. քաջ Սուրէնը եւ ալեխառն Հաջին առիւծի պէս դուրս թռան դիրքից կրակ տեղալով եւ ընկան տեղացող ղնդակների տարափից. մի վայրկեան եւս՝ եւ երեք կորիճներ կարողացան դիրք պահել. թշնամու առաջին չարքից գլորելով մի քանիսը միանգամից:

Այս օրուայ թշնամու կորուստը 250ից անց էր:

Արեւը թեքուում էր, տղաները գրաւում էին բարձր դիրքեր. թշնամին յետ էր նահանջում ամօթահար:

Հռչակաւոր Ջնդլի բարձունքների վրայ չուռով նորից ծածանուեց Դաշնակցութեան յաղթական դրօշակը:

Դ.

Ճուլիսեան արեւը, թեքուած դէպի հորիզոն, իր բոլոր ջերմութեամբ դեռ եւս չարունակում էր այրել

ջրից եւ բուսականութիւնից զուրկ Ջնդլի ժեռուտ բարձունքները: Ամէն ինչ խաղաղ, օդի մէջ ոչ մի չարժում նկատելի չէր:

Ահա այդ բարձունքների մի քնք հարթութեան վրայ չունչ էր առնում ծծի երեխաներով եւ լայդող մանուկներով ծանրաբեռնուած եւ տուն ու տեղ ձգած Մոսունի եւ Քորունի գաղթող ժողովուրդը: Դառն ճակատագրից հալածուած կենդանի էակների այդ տեսարանը աւելի քան յուզիչ էր:

Շուտով յայտնուեցին արշաւախմբերը. մի օրուայ ծանր կռուից յետոյ յոգնած ու դադրած տոհմակները դանդաղ քաշւում էին դէպի վերջին դիրքերը:

Նրանց հոգսը գաղթող ժողովուրդն էր, տեղազուրկ, հալածուած, տոնջուած մասսան: Ծոզնածութիւնը, քաղցն ու ծարաւը ուժասպառ էին արել այդ թշուառ մասսային. իսկ քերծուած, արիւնլուայ եղած մանկական ոտերի կսկիծը աչխարհ էր լացացնում:

Նրանք սահմանի միւս կողմում ունէին հարազատներ, որոնց մօտ կարելի էր պատսպարան գտնել: Ահա այդ ծանր խնդրի լուծմամբ զբաղուած էր Ֆիդայիին, երբ յանկարծ տեղացող գնդակների տարափից մի քանիսը զարկուեցին:

«Ծղա՛յք, սահմանից կը տեղան գնդակները, համբերեցէ՛ք»: Այս ձայնի վրայ հայեացքները այն կողմը դարձան: Ճիրաւի սահմանի վրայ կանգնած էր ռուսահպատակ քիւրտ Համիդ բէկը՝ իր երկու հարիւրից աւելի հրացանաւորներով. իսկ նրանցից աւելի էլ բարձր դիրքեր բռնած՝ երեք հարիւրից աւելի պլաստուն կոզակներ եւ սահմանապահ զօրքեր կրակ էին տեղում:

Ձնչուածների համար արիւն թափող հայդուկի կրծքում զայրոյթը սոսկում առաջացրեց:

Այնտեղ քրտի հետ միացած տաճիկ զօրքն էր հային կոտորում, իսկ այստեղ՝ ռուսը: Երկու տեղում էլ քիւրտն էր դաշնակից, արիւնարբու գազան, քաղաքակիրթ աչխարհին ամօթանք բերող քիւրտը:

Ռուսի իբր ազատարար զէնքը պղծուած, կեղտոտուած էր. նա քրտի, տաճկի զէնքի անարգանքին հասած, կրակ էր թափում ճնչուած ժողովուրդի վրայ:

Այդ կրակի տակ էր նաեւ գաղթող ժողովուրդը, վայնասուն բարձրացրած կին ու երեխաների բանակը: Կռուելը անմտութիւն էր: Կռուի չրջանը անցել էր, այժմ պէտք էր հոգալ անդէն ժողովրդի մասին: Որոշուեց եւ բարձրացաւ խաղաղութեան դրօշը — միջազգային նշանը: Բայց ի զո՛ւր: Քրտի հետ միասին նրա դաշնակից ռուս զինուորը արհամարհեց զէնքը վայր դնելու նշանը եւ չարունակեց կրակ տեղալ: Այն ժամանակ երբ ռուս կառավարութեան Գոլսի դեսպանը Սուլթանին առաջադրում էր հայկական ռեֆորմների ծրագիրը, հէնց այդ նոյն ժամին ռուս զինուորը քրտի հետ միացած կրակ էր տեղում նոյն հալածուած հայի վրայ:

Դրութիւնը անելանելի էր: Կա՛մ պէտք էր կռուի բռնուել ռուսների հետ եւ զէնքով պատասխանել, կա՛մ փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ զէնքերը վար դնել եւ անձնատուր լինել կոզակներին: Բայց ռուս զօրքի հետ կռուի բռնուելը խմբերի ծրագրից եւ նոյնիսկ նրանց լիազօրութիւնից դուրս էր, միւս կողմից քչնամական դիրք բռնել դէպի ռուս սահմանապահները՝ նշանակում էր վերջնականապէս անկարելի անել գաղթականներին սահման անցնելը եւ ռուսաց հողի վրայ ապաստան գտնելը: Վճռուեց խոյս տալ կռուից եւ, ծայրայեղ դէպքում, զինաթափ լինել: Դառն էր այդ վճիռը, բայց եւ անխուսափելի. դա պահանջում էր Դաշնակցութեան ընդհանուր տակտիկան. դա պահանջում էր եւ 78 տուն գաղթականների ապահովութիւնը:

Մութը արդէն կոխել էր սար ու ձոր: Կռիւը վերջացել էր: Մերոնցից 34 մարդ հարկադրուած եղան անձնատուր լինելու ռուսներին. միւսները կարողացան ցրուել եւ անյայտանալ մթութեան մէջ:

Գաղթականներից մի քանի հարիւր հոգու յաջողուեց անցնել սահմանը. միւսները հարկադրուած եղան մնալ տեղում: Նրանց մասին որոշ տեղեկութիւններ առայժմ չունենք:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՅՐԴ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

2.— ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ 1904 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Ինչպէս ներածական բաժնի մէջ ըսուեցաւ, 1904 թուականի կովկասի մէջ տեղի ունեցած եղ Ռայոնական քաղաքական բազմաթիւ ժողովներ: Կու տանք ամենամէկ երեքի մասին ամփոփ տեղեկութիւններ, օգտուելով Ս. Վրացեանի կատարած հաւաքածոյներէն: Չորրորդը, 1904 Դեկտեմբերի Ռայոնական Դ. ժողովը, որու արձանագրութեանց պատճէնը ունինք, յաջորդ բաժնի մէջ պիտի տանք առանձին:

Առաջինի (2ա) թուականը որոշ չէ, թէեւ, տրուած ըլլալով որ այնտեղ տակաւին օրակարգի ճիւթ եղ Բարձրաւանդակի կռիւները, պէտք է ենթադրել՝ որ Թիֆլիսի այդ ժողովը գումարուած է Ապրիլ–Մայիս ամիսներուն, ամենէն ուշը՝ Ցունիսի սկիզբները:

Երկրորդը (2բ) եւ երրորդը (2գ) արտակարգ Ռայոնական ժողովներ եղ, գումարուած Ցուլիսի վերջերը՝ Բարձրաւանդակի եւ Մշոյ Դաշտի կռիւներու ւաւարտէն ետք, եւ Սեպտեմբերի կէսերուն՝ Ռուսաստանի պահեստի սպաներու զօրակոչը ուժեղացնէ իրեն գլխաւոր օրակարգ:

Ժողովներու մասին վերոյիշեալ տեղեկութիւններէն ետք, կու տանք նաեւ Արեւմտեան Բիւրոյի կողմէ 1904 Նոյեմբերին եւ Դեկտեմբերին Հ. Յ. Դ. կեդրոնական կոմիտէներուն ուղղուած երկու շրջաբերականներ (2դ եւ 2ե), որոնք, ինչպէս ներածական բաժնի մէջ ըսուած է, յստակօրէն կը պարզեն 1904 թուականի ազգային–յեղափոխական քաղաքականութիւնը եւ մտերիմ յուզող քննկերային նոր խնդիրները, ու նախատեսել կու տան Հ. Յ. Դ. հարիւրամեայ յառաջիկայ գումարումը եւ հովկասեան Նախագծի պատրաստութիւնները:

2ա.— 1904 ԱՊՐԻԼ–ՄԱՅԻՍԻ(?) ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

1904 թ. Մեծ Քաղաքում (Թիֆլիս) կայացաւ Հ. Յ. Դ. Արեւելեան Բիւրոյի (չրջանի) Ռայոնական ժողովը, առաջինը՝ Ընդհ. ժողովից յետոյ: Ժողովին մասնակցում էին 12 ձայնատու եւ մի քանի խորհրդակցական ընկերներ: Քննութեան հարցերն էին՝ 1) Բարձրաւանդակի ներկայ դրութիւնը եւ մեր բռնելիք դիրքը, 2) Զրաբերդի եւ Ալաշկերտի համակրական յոյզերի քննութիւնը, 3) Դաշնակցութեան ազատ ադեներ՝ վարձով, 4) Կովկասեան գործունէութիւն, 5) Տեւորներ, 6) Ընտրութիւն Բիւրոյի եւ Ինքնապաչտպանութեան Կոմիտէի, 7) Հաչուետուութիւն եւ հաչուապահութեան սիստեմը, 8) Կովկասում թերթ հրատարակելու խնդիր, 9) Ժողովուրդը զինելու եւ առհասարակ զէնք և ռազմամթերք հայթայթելու մասին եւ 10) Եկեղեցական կալուածների խնդիրը:

Ժողովի հարցերին անցնելուց առաջ մէկը (պ. Ո.) առաջարկում է էջմիածնից մի հոգեւորական հրաւիրել, որ տեղեկութիւններ տայ էջմիածնի իրական դրութեան մասին. բայց Բիւրոն յայտնում է, որ ինքը սպառիչ տեղեկութիւններ ունի եւ առաջարկը մերժւում է:

Բարձրաւանդակի մասին Ժողովը բաժանուում է երկու կարծիքի. ըստ ոմանց՝ եթէ Բարձրաւանդակը ընկճուի դեռ միւս խումբերը չչարժած, վերջիններիս չարժուելը աւելորդ կը դառնայ, քանի որ սրանց նպատակը պիտի լինէր չփոթ առաջ բերել Թուրքերի թիկունքում, չլատել նրանց ուժերը եւ Թուլացնել Բարձրաւանդակի դէմ ուղղուած հարուածը: Ուրիչներ՝ Թէ անգամ եթէ Բարձրաւանդակը ընկճուած էլ լինի, նոր խմբերը պէտք է ուղարկել կռիւը երկարատեւ դարձնելու համար, «մինչեւ որ դրա ձայնը հարկաւոր չափով զարկի Եւրոպայի ականջին եւ եւրոպական մամուլը յեղյեղուի մեր կռուի լուրերով»: Բացի այդ, Բարձրաւանդակի ընկճումը սառը ջուր կը լեցնի «ժողովրդի այս լարուած եւ ոգեւորուած յեղափոխական տրամադրութեան վրայ, տրամադրութիւն՝ որպիսին չէ եղել երբեք», մինչդեռ կռիւը չարունակելով կարելի է վառ պահել այդ տրամադրութիւնը: Ժողովի մեծամասնութիւնը յանգեց երկրորդ կարծիքին եւ որոչեց չարունակել իրագործել Ընդհանուր Ժողովի վճիռները եւ հաւանութիւն տուեց Զրաբերդի, Քարի եւ Մրգաստանի գործողութիւններին այդ ուղղութեամբ, միայն չէչտելով այն հանգամանքի վրայ, որ «մեզ ինչ պէտք է չատ արագ կատարել»: Որոշուեց նաեւ, որ խմբերը «երկիր ոտք դնեն նախագծուած յարձակողական ծրագրով՝ ընտրած լինելով այս կամ այն յարմար կէտը»:

Որոշուեց, որովհետեւ «խիստ կարեւոր եւ անհրաժեչտ է բոլոր մեր այդ չարժումների եւ բողոքի ձայները Եւրոպային հասցնել», «անընդհատ թղթակցութիւններ ուղարկել եւրոպական թերթերին»: Այդ նպատակով մի խմբագրական յանձնաժողով էր կազմուած Մեծ Քաղաքում. մէկն էլ կազմուեցաւ Ոսկանապատում (Բագու)՝ երեք հոգուց բաղկացած: Դէպքերի մասին հեռագիրներ պիտի տրուին Մեծ Քաղաքից, Ոսկանապատից եւ Պարսկաստանից:

Որոչուեց չարունակել գնել հրացաններ՝ միայն արգունական, հին Թէ նոր:

Ընտրուեց 5 հոգինոց Բիւրօ, որի 2 անդամը պէտք է լինեն ազատ:

Ընտրուեց 12 հոգինոց Ինքնապաչտպանութեան Կոմիտէ:

9 ձայնով ընդդէմ 1ի՝ որոչուեց կովկասում թերթ հրատարակել եւ յանձնուեց Ինքնապաչտպանութեան Կոմիտէին Բիւրոյի հետ միասին հրատարակել:

Եկեղեցական կալուածների պայքարին մասնակից դարձնել ե՛ւ ոչ–դաչնակցական հասարակութիւնը: Այդ նպատակով խոան ժողովներ գումարել Երեւանում, Թիֆլիսում եւ Բագուում:

Միւս հարցերը՝ սովորական լուծում ստացան:

2բ.— 1904 ՑՈՒԼԻՍԻ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԺՈՂՈՎԸ

Ցուլիս 25–26ին Մեծ Քաղաքում գումարուեց Արեւելեան Բիւրոյի չրջանի արտակարգ Ռայոնական Ժողովը: Բարձրաւանդակը արդէն ընկճուել էր, «քայց հարցը, որ կապուած է Բարձրաւանդակի հետ, դեռ չէ վերջացած, այլ չարունակուում է ուշագրութիւնը գրաւել Թէ՛ դիպլոմատիայի եւ Թէ Սուլթանի, ահա Թէ ինչո՛ւ Ժողովը որոչեց (5 ձայն 1ի դէմ), որ հարկաւոր է սահմանների վրայ չարունակել գործունէութիւնը, որքան էլ այդ գործունէութիւնը անկասկած աւելի քիչ արժողութիւն ունենայ երկրի ներսում չարժման հետ համեմատած: Միւս կողմից Ժողովը որոչեց երկրի ներսը ուղարկել ինչ ճանապարհներով որ կարելի կը լինի՝ ռազմամթերք (մանաւանդ նորի ձայրեր) ու կրող անհատներ»: Այս որոչումը գործադրելու համար ընտրուեց «զինուորական մասնախումբ՝ 2 Զրաբերդի ընկերներից (Ե. եւ Ս.), մի Բիւրոյի անդամից, Մըրզաստանում լրացնելով սոցա Քիւը՝ պ. Թորոսով: Մասնախումբը գործելու է մինչեւ Դեկեմբեր, երբ կայանալու է Դաշնակցութեան Ընդհանուրի գումարումը»:

Ապա քննուեցին մի չարք ընթացիկ հարցեր:

29.— 1904 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԺՈՂՈՎԸ

1904 թ. Սեպտ. 15ին Մեծ Քաղաքում գումարուեց հովկասեան Շրջանական Արտակարգ Ժողովը: Օրակարգ.

1) Պահեստակոչի խնդիր (մոբիլիզացիա)(1).— Կառավարութիւնը պահեստի զինուորներ էր տանում հեւսիս-արեւելք: Զինուորները դիմում են Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ միջոց տայ հետանալու. դնում են իրենց՝ Հ. Յ. Դ. տրամադրութեան տակ: Ժողովը որոշեց «խորհուրդ տալ բոլոր պահեստի զինուորներին՝ որքան հնարաւոր է փախուստ տան. միեւնոյն ժամանակ յայտարարել նրանց, որ Դաշնակցութիւնը չի կարող յարմարութիւններ տալ, միայն խոստանում է գրել իր ընկերներին որ ինչքան կարող են՝ աջակցեն փախչողներին»: Միայն Կարսի շրջանից տարուելու էր 1600 պահեստի զինուոր, որոնցից 1000ը՝ հայեր: Այս առթիւ դիմում է լինում ե'ւ վրացիներին՝ սոցիալ-դեմոկրատներին եւ ժողխոսներին. վերջինները յայտնում են իրենց համաձայնութիւնը:

2) Գաղթականների խնդիր.— Ռուս կառավարութիւնը որոշել է գաղթականները փոխադրել Ռուսաստանի ներքին նահանգները: Որոշուեց հակառակել այս որոշման եւ չանալ գաղթականներին տեղաւորել Մակուի շրջանը:

3) Եկեղեցական եւ դպրոցական դրամների խընդիրը.— Անցել են սրա-նրա ձեռքը: Որոշուեց հաւաքել եւ պահել բանկում(2) եւ առհասարակ չանալ, որ ազգային միջոցները չփճանան:

4) Երկիր նոր խումբ անկացնելու խնդիր.— Քաղաքական պայմանները ի նկատի ունենալով՝ խումբ չուղարկել, բայց սահմանի վրայ դինամիտով ցոյցեր անել, եւ ռազմամթերք ու այլ նիւթեր հասցնել երկրի ընկերներին՝ Վրէժատանի գծով:

Եւ մի շարք ուրիշ երկրորդական հարցեր:

---

(1) Զօրակոչ:
(2) Դրամատուն մէջ:

24.— ԱՐՆԻՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

23x28 սմ. երկերեք քառերի մը չորս երեսներուն վրայ. խմորատիպ:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան
Կեդրոնական Կոմիտէներին

Ընկերնե՛ր,

Ընդհանուր տեմփի.— Հ. Յ. Դաշնակցութեան երրորդ Ընդհանուր Ժողովից յետոյ թէեւ քիչ ժամանակ է անցել, բայց այս կարճ միջոցում տեղի ունեցան այնպիսի խոշոր դէպքեր, որ անհրաժեշտ է դառնում, առաջիկայ «Խորհուրդ»ի ժողովում, քննութեան ենթարկել տաքտիքի(1) վերաբերեալ մի քանի հարցեր, որոնք կապ ունեն Սասունի ապստամբութեան եւ նրան յարակից չարժումների հետ:

Ինչպէս ձեզ յայտնի է, Սասունը ընտրուած էր իբրեւ մէկը կենտրոնացման վայրերից: Վերջին Ընդհանուր Ժողովում որոշուած էր նոյնպէս, որ երբ կառավարութիւնը յարձակուելու լինի Սասունի վրայ, եւ վերջինը ստիպուած դիմադրելու, Վասպուրականը պիտի արձագանգ տայ եւ սահմանագծից զինուած խմբեր պիտի ներս խուժեն, աչխատելով հասնել կռուի վայրը: Դա արուած էր չարժմանը ընդհանուր կերպարանք տալու նպատակով, ինչպէս նաեւ թոյլ չտալու համար, որ թշնամու ուժերը կենտրոնանան Սասունի վրայ: Սակայն կառավարութեան յարձակումը սպասածից աւելի կանուխ սկսուեց, եւ Սասունը ստիպուած եղաւ ընդունել կռիւը՝ ոչ բոլորովին պատրաստ վիճակում. նրա համար սահմանուած ռազմամթերքը եւ զինուորական ուժերը տեղ չհասան. դուրսը մնացին նոյնիսկ Ընդհանուր Ժողովի պատճառով երկրից ելած կարեւոր ուժերը՝ Թորգոմը, Երկաթը եւ Վաղարշակը. խումբերը սահմանը անցան շատ ուշ, եւ անցածներից ոչ մէկը տեղ չհասաւ:

Նոյն պատճառով էլ Վասպուրականը անկարող դտնուեցաւ ժամանակին արձագանգ տալու: Սասունը ընկճուեց մեր ընկերների սպասածից շատ առաջ. կուրը անցաւ այնուհետեւ Դաշտը, այնտեղից Ախլաթ եւ ապա միայն Վասպուրական: Ոմբերի ընդհարումները տեղի ունեցան բոլորովին անլատ թէ' իրարից եւ թէ դրսի կուիներից: Այսպիսով Ընդհանուր Ժողովի որոշումը՝ — տալ բոլոր կուիներին ամբողջական չարժման կերպարանք, — չիրականացաւ եւ այս արիւնոտ տարին չտուեց հայկական դատին այն մղումը, որ ըսպասուում էր, չնայած ներսի կռուողների անուրանալի հմտութեան եւ արշաւախմբերի ինքնամոռացման հասած անձնուիրութեան:

Թէ այս տարուայ չարժումները եկան թշնամու եւ օտարի առջեւ հաստատելու յեղափոխական տարրի կորովը, մի հանգամանք, որ անյուշտ կարեւորութիւն ունի ապագայի տեսակէտից, — դէպքերի բացատական հետեւանքները միւս կողմից ստիպողաբար ծնում են մի շարք հարցեր, որոնց լուծումը անհրաժեշտ է՝ մեր ընթացիկ կռուի չարունակութեան համար:

Կովկասեան խնդիր.— Մի ուրիշ կարեւոր հարց, որով առանձնապէս պիտի զբաղուի «Խորհուրդը», դա կովկասահայերի հարցն է:

Դեռ եկեղեցական կալուածների գրաւման հրամանից չատ առաջ դաշնակցական մարմինները անպաչտօն կերպով կռիւ էին մղում ռուսական միապետութեան

ճնշումների դէմ: Փորձ եղաւ նաեւ ստեղծել նոր մարմիններ՝ յատկապէս այդ կռիւը վարելու համար թէ' օրինական եւ թէ յեղափոխական ճանապարհներով, որպէսզի Դաշնակցութիւնը առանց տարուելու նորանոր խնդիրներով, ամբողջապէս նուիրուի իր բո'ւն նպատակին: Յատուկ մարմին ստեղծելուն այն նշանակութիւնն էր տրուում, որ նրա մէջ կարելի կը լինի ամփոփել բոլոր այն յեղափոխական ուժերը, որոնք այս կամ այն պատճառով չէին յարել Թիւրքահայերի դատին: Բայց դեռ նախապատրաստութիւնների չրջանում՝ պայթեց կալուածների գրաւման խնդիրը, եւ դաշնակցական մարմինները հարկադրուած եղան ուժգնապէս միջամտելու: Իրաւունք չհամարելով ասպարէզ գալ կազմակերպութեան անունով՝ նախքան Ընդհանուր ժողովը այդ արտօնէր պաշտօնապէս, մեր ընկերները կազմեցին նոր մարմիններ՝ «Ինքնապաչտպանութեան Կոմիտէներ» անուան տակ, որոնք ղեկավարեցին ժողովրդական չարժումները եւ չարունակում են գործել մինչեւ այժմ:

Յետագայում գումարուած Ընդհանուր ժողովը ընդունեց որ ինքնապաչտպանութեան կոմիտէները ճանաչուեն իբրեւ դաշնակցական մարմիններ, որոշեց ընդհանուր գծերով նրանց ուղին, թողնելով մանրամասն ծրագրի մչակումը «Խորհրդին»:

Դաշնակցութեան երեք գլխաւոր սկզբունքները՝ սոցիալիզմը(2) իբրեւ առաչնորդող ուղղութիւն, ապակենտրոնական – ռամկավարական կարգերը իբրեւ ապահովութիւն ազգերի ազատ զարգացման, կարող են կիրառուել եւ Կովկասում: Սակայն աչքի առաջ ունենալով Կովկասի տնտեսական համեմատաբար բարձր զարգացումը, նրա վերաբերեալ գործնական ծրագիրը պահանջում է յատուկ մանրամասներ: Եւ հենց այս աչխատանքն է, որ ընկնում է բոլոր այն ընկերների վրայ, որոնք մասնաւորապէս չհագրդռուած են կովկասեան խնդրի մէջ:

Առանձին ուչադրութեան արժանի է նոյնպէս հաշտչութեան գաղափարը Ռուսաստանի բոլոր յեղափոխական եւ ընդդիմադիր կուսակցութիւնների մէջ: Համերաչխ գործակցութեան պայմանները ճչդելու փորձը տեղի ունեցաւ Եւրոպայում կայացած մի համաժողովում, որին մասնակցելու հրաւիրուած էր եւ մի ներկայացուչիչ՝ Դաշնակցութեան կողմից: Հետեւանքները մխիթարական են: Կարգադիր յանձնախումբը մի երկու կէտերի պարզուելուց յետոյ, հրապարակ կը հանի համաժողովի կողմից ընդունուած պրոկլամասիոնը(3):

Այս համառօտ ծանօթութիւնից յետոյ առաջ ենք բերում վերոյիչեալ երկու կարեւոր խնդիրների հետ կապուած հարցերի չարքը: Աւելացնում ենք դրան նաեւ այն բոլոր կէտերը, որոնք վերաբերուում են կազմակերպական գործերին: Եւ առաջարկելով ձեզ այս բոլորը, խնդրում ենք յայտնել ձեր կարծիքները այն հարցերի մասին, որոնց վերաբերմամբ դուք ձեզ ձեռնհաս էք համարում:

I. Հայաստանի արդի կացութիւնը, ժողովուրդի տրամադրութիւնը եւ դիմադրելու կարողութիւնը:

II. Քաղաքական դրութիւնը: Ռուս-Ճապոնական պատերազմի եւ քաղաքական այլ հանգամանքների ազդեցութիւնը մեր դատի վրայ:

III. Երկրի զանազան վայրերում գործունէութեան եղանակը. մասնաւորապէս կենտրոնացման տաքտիքը(1):

IV. Տեւորական գործողութիւնների տարածումը երկրի ներսերը. նրա նպատակայարմարութիւնը եւ հնարաւորութիւնը զանազան կէտերում: Գործադրութեան միջոցներ, ուժանակային գործողութիւններ:

V. Արշաւախմբերի նպատակայարմարութիւնը զանազան պարագաներում:

VI. Քրտական հարեւան ցեղերի հետ համերաչխութեան յարատեւութեան պայմանները. պրոպագանդի(4) հնարաւորութիւնը հեռաւոր ցեղերի մէջ:

VII. Պրոպագանդ(4) թիւրք ազգաբնակութեան՝ մասնաւորապէս քաղաքային բնակիչների չրջանում:

VIII. Միացած ձեռնարկներ մահեդոնացիների հետ՝ իբրեւ իրականացում արդէն կայացած համաձայնութեան:

IX. Եւրոպական պրոպագանդ(4) եւ նրա ծաւալը՝ ներկայ հանգամանքներում:

X. Գործունէութեան վայրերի հիմնական ուսումնասիրութեան միջոցները՝ ռազմական տեսակէտից:

XI. Ռազմամթերքի գնման եւ փոխադրութեան դիւրութիւնները:

XII. «Ինքնապաչտպանութեան Կոմիտէներ»ի ծրագիր Կովկասի համար:

XIII. Ռուսական ներկայ ուժերի(5) դէմ բողոքող տարրերի համաժողով. մեր դերը՝ միւս կռուող տարրերի չարքում:

XIV. «Դրօչակ»ի եւ միւս հրատարակութիւնների վերաբերեալ խնդիրներ: Յեղափոխական գրականութեան փոխադրութեան հարցը:

XV. Թղթակիցներ եւ չրջիկ գործիչներ:

1904, Նոյեմբեր 30 Հ. Յ. Դ.
ԺՔՆԵԼ ԱՐՆԻՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

---

(1) Գործուածքութեան եղանակ:
(2) Ընկերվարութիւն:
(3) Պաշտօնական յայտարարութիւն:
(4) Քարոզչութիւն:
(5) Վարչակարգ:

2ի.— ՑԱԻԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Նայն չափի եւ տեսակի թուղթի վրայ· Խմբագիրք։

Հ· Ց· Դաշ· կենտ· կոմիտէներին

Ընկերնե՛ր,

Ձեզ ուղարկած մեր շրջաբերական նամակի մէջ արդէն չօշափուած են Դաշնակցութեան հերթական խնդիրներից կարեւորագոյնները։ Այսօրուայ մեր նամակով ուզում ենք աւելացնել մի քանի տեղեկութիւններ եւս։

ՏԱՐՕՆ.— Մեր ուշադրութիւնը կենտրոնացած է մնում Սասունի եւ Դաշտի վրայ։ Ինչպէս յայտնի է, զինուորները եւ քիւրտերը պարտութիւն կրելով յեղափոխական խմբերից՝ իրենց վրէժի բոյնը քափում էին անզէն գիւղերի վրայ, եւ ներկայումս մեծ թուով կոթսեռալներ սպասում են դրսի օգնութեանը ու նպաստին։ Վահանի եւ Հրայրի վազուժամ կորուստի պատճառով — նրանց էին ճանաչում դրամ յանձնողները — փոխադրութեան միջոցները չատ դժուարացան։ Հարկաւոր էին նոր կապեր, նոր պայմաններ։ Մինչդեռ՝ ազէտի մեծութեան դիմաց անհրաժեշտութիւն էր զգացուում մխանգամից մի խոշոր գումար տեղ հասցընել, եւ այդ պատճառով էր, որ կազմակերպութիւնը դիմեց փարիզի մեր բարեկամների միջնորդութեան՝ 30·000 ֆր· ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուցչի ձեռքով կարօտեալներին բաշխելու համար։ Մինչեռ(1) Դէլկասէի համաձայնութիւնը առնելուն պէս՝ յանձնուեցաւ նրան այդ գումարը, որին աւելացրին նաեւ մի հայ հարուստի ձեռքով Պրեսանսէի տրամադրութեան տակ դրուած 5·000 ֆր·։ Դժբախտաբար այդ ճանապարհը չարդարացրեց մեր յոյսերը։ Ջնայած որ վազուց ստացուել է Վանայ հիւպատոսի հաղորդագրութիւնը՝ դրամը վան հասնելու մասին, բայց Մշից ստացուած մեր վերջին նամակին նայելով, նպաստները տակաւին չեն բաշխուում։ Կայ սակայն մի հանգամանք, որ մեզ յոյս է տալիս։ Անգլիական հիւպատոսը, որ նոր է վերադարձել Վանից եւ պատել է Սասնոյ եւ Դաշտի գիւղերը, յայտարարել է, թէ նպաստներ է բաժանելու։ Մշոյ մեր ընկերները հաւանական են կարծում, որ բաժանուելիք գումարների մէջ կարող է լինել եւ ֆրանսական հիւպատոսի տրամադրութեան տակ դրուած 35·000 ֆր·ը։ Այս յապաղման մասին մեր բարեկամները ուղղակի եւ անուղղակի կերպով յայտնել են մինիստրին(1)։ Պիէռ Պիյատի վերջին նամակից իմանում ենք, որ Պրեսանսէն բացատրութիւն է ուզելու մինիստրից, եւ եթէ բաւարար պատասխան չստանայ, հրաժարականում է անելու խորհրդարանում։ Հարկ ենք համարում աւելացնել, որ միաժամանակ չարունակել ենք մեր ձեռքի տակ եղած միջոցներով փոքրիկ նպաստներ հասցնել։ Օժանդակութիւն եղել է նաեւ պատրիարքից եւ հիւպատոսներից։ Մեր ընկերներից Սարհատը(2) եւ Կորիւնը(3) իրենց խմբերով այն կողմերն են գնում եւ գաղտնի կերպով հսկելու են բաշխման կանոնաւորութեան վրայ։ Ջմռուանց աւելացնել, որ Վանայ հիւպատոսի առաջարկի եւ Դէլկասէի Քիյատին գրած նամակի հիման վրայ, համաձայնութիւն է տրուած, որ ստացուած նպաստի մի փոքրիկ մասը, 2·000 ֆր·, յատկացուի վանայ քչուառների պէտքերին, եւ պակասը լրացնելու համար անմիջապէս յանձնուում է մինիստրութեան մի նոր գումար։

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ.— Դրութեան մէջ առանձին փոփոխութիւն չի եղել։ Այն պաշտպանողական դիրքը, որ բռնել էին մեր ընկերները, քիչ մնաց փոխուէր Աղթամարի եւ Նարեկայ կռիւներով եւ Վանայ մէջ առալեկած խլրտումներով։ Բայց յեղափոխականների հաստատ եւ զգուշաւոր ընթացքի, ինչպէս նաեւ հիւպատոսների միջամտութեան չնորհիւ, կառավարութիւնը զսպեց քէ՛ իրեն եւ քէ քիւրտ ցեղերը։ Ընթացիկ գործերից ուշադրութեան արժանի են վերջերս կատարուած տեռորները։ Տեռորի են ենթարկուել ի միջի այլոց Աղթամարի կաթողիկոսի տեղապահը եւ նրա քարտուղարը։ Սրանք են եղել Աղթամարի մատնութեան հեղինակները եւ Նարեկայ կռուի մասին աննպաստ հեռագրեր տուողները։ Գիսակի(4) դատավճիռը յետ է եկել Գոլոից։ Երեւի նախագահ Լուբէի միջամտութեան չնորհիւ։ Ինդիրը նորից պիտի քննուի։ Ցաւելով պիտի հաղորդենք, որ դէնք փոխադրող խմբերից մէկը՝ յայտնի Փոխիկի առաջնորդութեամբ կռուի է բռնուել ճիչդ նոյն կէտում, ուր Դումանի խումբն էր ընդհարուել այս ամառ(5), եւ մեծ կորուստ է կրել։ Լուր կայ նոյնիսկ որ խմբից ազատուող չի եղել։ Ինումբը բաղկացած էր 14 հոգուց։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.— Գործերը յայղով վիճակի մէջ են։ Տեղական տարրը աւելի է մտերմանում կազմակերպութեան հետ։ Ինդիր են կազմուել եւ կանանց չրջաններում։ Մխիթարական է տեսնել, որ յեղափոխական մարմիններ առալ են եկել նաեւ ամենահեռաւոր անկիւններում։ Հայաչատ վայրերում կազմակերպութիւնը վայելում է բարոյական հեղինակութիւն, եւ կառավարական պաշտօնեաներն իսկ այլ եւ այլ դէպքերում արտայայտում են ձգտում՝ յեղափոխականների աջակցութեան դիմելու։

ԿՈՎԿԱՍ.— «Ինքնապաշտպանութեան կոմիտէներ»ը յաղողութեամբ չարունակում են սկսած պայքարը։ Կազմակերպութիւնը մեծ ծաւալ է ստանում գաւառներում։ Ժողովրդի տրամադրութիւնը բարձր է, չնայած անվերջ բանտարկութիւններին ու աքսորներին։ Տեռորները այնքան սովորական երեւոյթ են դարձել, որ այլեւս աւելորդ են համարում նրանց մասին տեղեկագրել։ Նորակազմ կոմիտէներից չատերը, ինչպէս տեղեկացնում են մեզ կովկասի ընկերները, պարտք են համարում անպատճառ սպաննել մի լրտես կամ կեղծիք պաշտօնեայ։ Արեւելեան Բիւրօն ստիպուած է յատուկ միջոցներ ձեռք առնել՝ տեռորի գործադրութիւնը սահմանափակելու համար։ Առանձին ուշադրութեան արժանի են այն ճիգերը, որ անում են կովկասի մեր մարմինները համերաշխութիւն հաստատելու համար տեղական բոլոր միւս կուռող տարրերի հետ։ Ձեզ արդէն յայտնի է, որ մոբիլիզացիայի(6) մղտադրութեան առթիւ հայ, վրացի, ռուս կազմակերպութիւնների կողմից կոչ է եղել պահեստի զինուորներին՝ չներկայանալ եւ դիմադրել։ Դորա արդիւնքը պէտք է համարել այն, որ զօրաշարժը կովկասում յետաձգուեց։ Կովկասեան գործունէութեան յատկանիշ գծերից մէկն է կոմիտէական դատարանը, սանձահարումը պաշտօնեաների հարստահարութեանց, վաչխառութեան, ղողութեան եւ աւազակութեան։ Կոմիտէները իրենց պաշտպանութեան տակ են առել ոչ միայն ճնշուած եւ կեղեքուած հայերին, այլեւ պատեհ դէպքերում՝ դրացի թուրքերին եւ քիւրտերին։ Սա անհերքելի ապացոյց է կազմակերպութեան բարձր հեղինակութեան եւ ժողովրդի ինքնագիտակցութեան։ Սրանով՝ բռնակալութեան հարուածների տակ, կազմակերպւում է նոր ինքնավարութեան սկզբունքը, որ դուրս գալով ազգային նեղ չրջանից, հիմք է ծառայելու ապագայ դաշնակցական կառավարութեան։ Կովկասեան մեր Մարմիններին պակասում է մշակուած ամփոփ ծրագիր, որ ընդհանուր ուղղութիւն տար ամբողջ գործունէութեան եւ հիմք ծառայէր ապագայ աշխատանքի։ Ինչպէս արդէն յիչել էինք մեր վերջին չրջաբերականում, առաջիկայ «Յորհուրդ»ի գլխաւոր աշխատանքներից մէկը այդ ծրագրի մշակումն է լինելու։

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ.— Ընդհանուր ժողովից յետոյ մի քանի ընկերների նախաձեռնութեամբ եւ Արեւելեան Բիւրոյի հաւանութեամբ որոշուում է դիմել կաթողիկոսին, որ նա իր կողմից պատուիրակներ ուղարկի Եւրոպայի կառավարութիւնների մօտ՝ հրաւիրելու նրանց ուշադրութիւնը Հայկական Հարցի վրայ, այն յոյսով, որ ամենասանչող դէպքում՝ պատուիրակութեան ուղեւորութիւնը կը ծառայէ իբրեւ միջոց պրոպագանդի(7)։ Ցրանսիայի եւ Ամերիկայի ընդունելութեան մանրամասները յայտնի են։ Աւելացնենք, որ պատուիրակութիւնը նորից Լոնտոն ուղեւորուեց՝ ներկայանալու անգլիական թագաւորին։ Ցոյս կայ ընդունուելու, կենտրոբերի եպիսկոպոսի միջամտութեան չնորհիւ։ «Պրօ–Արմենիա»յի խումբը, առաջուայ պէս չարունակում է իր գործունէութիւնը։ Բացի դրանից՝ մենք ունենք այժմ մեր հարցի մի նոր եւ ուղղակի պաշտպան, մեծ հեղինակութիւն վայելող «Européen» չաբաթաթերթը, որ սրբանից յետոյ խմբագրուելու է Պրեսանսէի եւ Պիէռ Քիյատի ձեռքով։ Հայկական Հարցը միշտ հրապարակի վրայ պահելու համար, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը երկրից ստացուած բոլոր կարեւոր տեղեկութիւնները կտիւնների, կոտորածի մասին՝ հեռագրով հաղորդում էր Եւրոպայի կարեւոր թերթերին եւ պաշտօնական հիմնարկութիւններին։ Հեռագիրներ ուղարկում էին նրանց նոյնպէս Պարսկաստանի եւ Կովկասի ընկերները։ Միջոցներ են ձեռք առնուած՝ Հայաստան ուղարկելու Եւրոպայի ճանապարհորդ–թղթակիցներ։

«ԴՐՕՇԱԿ».— Մտադրութիւն կայ ամիսը երկու անգամ հրատարակելու։ Սա ի հարկէ կ'իրագործուի այն դէպքում, երբ փոխադրութեան միջոցները աւելի կանոնաւորուին։ Ցունուարին աւելանալու է մի ընկեր եւս Բիւրոյի կազմի մէջ։ Այս օրերս կը վերջանայ տպագրութիւնը մի հատորի, նուիրուած կալուածների խնդրին եւ կովկասեան վերջին չարժումներին։ Պատրաստուում է կենսագրական բրոշիւրների(8) մի չարք, որոնցից մէկը՝ «Ա· Փոլոչեանը» արդէն պատրաստ մամուլի տակ է։

Ուրիչ մանրամասնութիւնների եւ հարցերի մասին՝ «Յորհուրդ»ից յետոյ։

Ընկերական բարեւներով՝
Հ· Ց· Դ·
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Ժընեւ, 1904 Դեկտ·

---

(1) Նախարար։
(2) Գէորգ Ջաուշը։
(3) Գոմսայ Իսօն։
(4) Վարդգէսը (Սէրգեկիւլեան)։
(5) Կ'ակնարկուի Ռազիի կռուին։
(6) Զօրակոչ, զօրահաւաք։
(7) Քարոզչութիւն։
(8) Գրքոյկներ, պրակներ։

3.— Հ·Ց·Դ· ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ 1904 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 4ՐԴ· ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Արեւելեան Բիւրոյի շրջանի Ռայոնական «Յորհուրդ» ժողովին մնացած են գրաւոր երկու փաստաթուղթեր։

Առաջինը 22x28 սմ· չափի տասը էջերէ բաղկացած խմբագրուած գրութիւն մըն է (3ա.— Ջորրորդ Շրջանային ժողովի որոշումներու արձանագրութիւնը), հաւանաբար ժողովէն ետք ուղղուած Հ· Ց· Դ· մարմիններուն։

Երկրորդը (3բ.— Ռայոնական ժողով 1904 թ·), 21x31 սմ· չափի 13 էջերէ բաղկացած, ձիստնու արձանագրութիւն մըն է, գրուած սեւ մելանով, մանրատառ։ Գրութեան մանրութենէն գտնելով՝ կարելի է ենթադրել որ սեւագրութեան մը մաքուր եւ վերջնական արտագրութիւնն է։

Երկու փաստաթուղթերը զիրար կը լրացնեն· սակս թէ ինչ'ւն, հակառակ մասնակի կարգ մը կրկնութիւններու, նաւ սակի երբ

կուճ ալ: Աւազիկը ունի շբջաձեներու եւ ոճոճց զգծուձէութեամբ մասին բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ, որոնք տեղ գտած չեն երկրորդին մէջ, մինչ երկրորդի՝ ատենագրութեանց ընթերցումով, աւելի լայնօրէն կարելի է ծանօթանալ արշաւումներուն տուն տուող տեսակէտներուն, շբջաձեներու կարծիքներուն, ոճոճատական արտայայտութիւններուն, եւն.:

Հարց է թէ ինչո՞ւ շբջաբերականին մէջ Ռայոճական (Շբջաձային) ժողովը կը կոչուի «չորրորդ»: կովկասի Ռայոճական միւս ժողովները կարգաթիւ չունին: Նման բանի մը ժողովներու ծանօթ արդէն 1895–97 տարիներէն (տեսնել էջ 17–44), մինչ միւնոյն թուականի արտակարգ թէ ոչ–արտակարգ ժողովներու հանդիպեցաւ արդէն 1904 տարւոյ ընթացքին: Ամենէն հաւանականը այն է՝ որ «չորրորդը» ըսուած է «1904ի Ռայոճական ժողովի 4րդ հանդիպում» իմաստով, յաջորդական այդ ժողովները ձկտելով՝ մէկը միւսին շարունակութիւնը: Այդպէս ենթադրել կու տայ նաեւ արձանագրութեան առաջին տողը.— «ժողովը չարունակելով զրաղուիլ կովկասեան խնդրով»: (Ընդգծումը մերմէ):

Այդ երկու փաստաթուղթերէն նախ, կու տամ նաեւ երկու շբջաթերականները, — առաջինը (3ց)՝ Հ. Ց. Դ. Իմպռապաշտպանութեան կեդր. կոմիտէին կողմէ 19 Դեկտեմբերին (ամենայն հաւանականութեամբ՝ 1904) ուղղուած «Հայ քաղուորներին», եւ երկրորդը (3դ)՝ Աբեմսեան Բիւրոյի 10 ճուճուար 1905ի մէկ շբջաթերական–ճամակը՝ ուղղուած Հ. Ց. Դ. կեդր. կոմիտէներուն, Ռուսաստանի յեղափոխական միւս կուսակցութիւններու հետ գործակցութեան վերաբերեալ:

3ա.— ՋՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԱՑԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծ Քաղաքում 1904 թ. Դեկտ. 10ից տեղի ունեցան Շբջանային ժողովների մի չարք նիստերը: Ժողովին մասնակցելու հրաւիրուած էին՝ Արեւել. Բիւրոյի, Ինքնապաշտ. կոմիտէի, Մրգաստանի, Քարի, Ջաթեըրդի, Մեծ Քաղաքի, Ոսկանապատի, Ոսկանապատի II կոմիտէի, Ժլատի, Նաւահանգստի, Ուսանողութեան, Ապառաժի, Այգեստանի, Նալբանդի, Եկեղեցու եւ Վրէժստանի ներկայացուցիչները(1):

Ընտրուեց նախագահ, որ առաջարկեց ժողովականներին յոռնկայս յարգել ներկայ տարուայ մեր նահատակների յիշատակը: Ապա ժողովն անցաւ հերթական խնդիրներին:

Իւրաքանչիւր կոմիտէի ներկայացուցիչը նախագահի առաջարկութեամբ ներկայացրեց իրենց գործունէութեան տեղեկագիրը, որի արդիւնքը համառօտակի հետեւեալն է.

ՋՐԱՔԵՐԴ (ԿԱՐՍ).— *Անցեալ Ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն՝ կազմակերպել են երկիր մըտնող խմբեր, ձիաւոր «կայծակ» եւ «Որսկան» խումբերը: Երկուսն էլ զանազան պատճառներով իրանց նպատակին չհասան. առաջինը սահմանագլխին վրայ կռուի բռնուեց, իսկ երկրորդը զոհ գնաց պատահականութեան հենց սահմանի վրայ: Երկիր է փոխադրուած 225 լիբա, որից ուսացուել է միայն 25ը, իսկ մնացածը յետ է եկել: Ջրաքերդի շրջանում ներկայումս կան 112 պատրաստի մոսինները, որից միայն 41ը անփայտ է, 49 հատ բերդան, մի մասն անպատրաստ. մոսինի ծայրը՝ 30·000, բերդանի՝ 32·000, գազի(?) մոսինի առանց պլխարկի՝ 15·000, 27 ձի՝ որ ծառայելու է շբջիկների, վերատեսուչների եւ դաշնակցական տասն զինուորների տեղական պէտքերի համար. 40 ձեռք տանճ. զինուորական համազգեստ: Տարուայ ընթացքում գնուած են 18·000 մոսինի ծայրեր: Ունի կեդր. կոմիտէ, Ղեկավարող Մարմին եւ 121 դաշնակցական խմբեր. մինչեւ Քիւրը իւրաքանչիւր խմբի հաշուելով 15 հոգի՝ մօտ 2000 հոգի յեղափոխական անհատներ կը լինեն զանազան խաւերից. վաճառականներից՝ 13 խումբ, 5–30 ռ. ամսավճարով. կայ նաեւ կարմիր Խաչի կոմիտէ, որն ունի 13 խումբ: Ուր ամսուայ ընթացքում 25·000 ռուբլի մուտք է ունեցել: Քաղաքի եւ կ. Խաչի մուտքը միայն եղել է 10·461 ռուբլի: Քաղաքում կայ նաեւ Գրասիրաց Ընկերութիւն, որը Դաշնակցութեան կրթական ֆունկցիան է կատարում. ունի 28 դպրոց: Ժողովրդի մասնաւոր դատերը կարգի դնելու համար քաղաքում գոյութիւն ունի Դատաստանական Մարմին: Շրջանում կայ 4 կոմիտէ: 1) Ա.— 12 խմբով, կ. Խաչի կազմով. ունի երկու գիւղ. 2) Կ.— 28 խումբ, կ. Խաչ եւ 8 գիւղ. 3) Ս.— 23 խումբ եւ 2 գիւղ. 4) Օ.— 13 խումբ եւ 11 գիւղ: 4 կոմիտէների մուտքը եղել է՝ 5000 ռուբլի: Գիւղերում կան նաեւ գիւղական զինուորական խմբեր, գիւղերի չահերը պաշտպանելու համար:*

Այդ շրջանում հինգ ահաբեկութեան դէպքեր են եղել: Մուտքը ընդհանուր գծերով հետեւեալն է.— 8 ամսուայ ընթացքում 31·600, որից գիւղերը տուել են 16·000, կոմիտէները՝ 5000, կ. Խաչը եւ քաղաքը՝ 10·600: Տախս ռազմամթերքի՝ 6500, մարտական եւ մարզական պէտքերի՝ 5000, երկրից եկած գործիչների՝ 450, տեղական՝ 3300, զէնքի գնման, պահպանութեան եւ փոխադրութեան ծախս՝ 2084 ռ., դիւանական՝ 117, տպագրական՝ 272, կորուստ՝ 176, կարմիր Խաչի ծախսը՝ 1700 ռ., ուրիշ մարմիններին փոխադրած՝ 10·000 ռ., կանխիկ փող՝ 13·000: Կառարուել է նաեւ վիճակագրութիւն՝ քէ որքան զէնք կայ ժողովրդի ձեռքին.— Շարայի շրջանում՝ 121 դափաղլու, 203 ատրճանակ, 233 դաշոյն, 26 սուր, 5 չախմախլու, մի մոսին, մի այնլու: Ճամբորդի շրջանում՝ 50(?) գիւղում 16 բերդան, 37 դափաղլու, 70 ատրճանակ, 3 այնլու, 8 չախմախլու: Կալուածական խնդրի առթիւ բանտարկուել եւ որոշ ժամանակից արձակուել են՝ 300 հոգի, 7 շրջիկ, Թումանի խմբից 20 հոգի, որոնցից 13ը ազատուել են. միւսները դեռ բանտումն են: Աքսորուել են 53 հոգի:

ՄՐԳԱՍՏԱՆ (ԵՐԵՒԱՆ).— *կազմակերպուել է երկու խումբ, — երկաթի եւ 102 հոգուց կազմած արշաւախումբ. զբաղուել են նաեւ ռազմամթերքի փոխադրութեամբ, ունեն քաղաքում «Գիր» կոչուած ընկերութիւն, որն ունի քաղաքում եւ գաւառում 12 մեծ եւ փոքր գրադարաններ, պահում է 16 դպրոց 800 աշակերտներով: Ունեցել են 6 ահաբեկութեան դէպքեր: Այդ շրջանում տեղի է ունեցել երեք տեղերում կառավարչական էկզեկուցիա(2):*

Աքսորուել են կալուածական խնդիրների պատճառով՝ Ղ.ից 10 հոգի, բանտարկուել են 13 հոգի, աքսորուել են 28 հոգի. Ն.Բ.ից 10 հոգի, Գ.ից 2 հոգի: Ունեն քաղաքում մի կեդրոնական կոմիտէ 7 հոգուց բաղկացած: Խմբերը 7–30 հոգուց են կազմած: Այդ շրջանում կայ 27 կոմիտէ, 150 ենթակոմիտէ, 2398 խմբերով, կազմակերպուած գիւղերի Քիւը հասնում է մինչեւ 272ի: Մուտքը եղել է մօտաւորապէս 60·000 ռուբլի, որից 50·000ը գիւղերից է, իսկ 10·000ը՝ քաղաքից: Տախս եղել է 40–45·000: Կանխիկ փող կայ ներկայումս՝ 13·000 ռուբլի:

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ (ՊԱՔՈՒ).— *Ոսկանապատն ունի 185 խումբ, մօտ 5000 անդամներով. զուտ ամսավճարից դոյանում է՝ ամսական 3000 ռուբլի. վիճակախաղից արդիւնք ստացուել է՝ 2000 ռուբլի: Մանրամասն հաշիւ չունենալու պատճառով, ներկայացուցիչն անկարող եղաւ հաշիւ ներկայացնել ժողովին:*

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ II ԿՈՄԻՏԷ.— *Ներկայացուցիչը զեկուցեց հետեւեալը.— կոմիտէն ընտրուած է Մայիսից. ունի 80 խումբ. մուտք ունեցել է 10·000 ռուբլի, 4500 ռ. պատահական աղբիւրներից, իսկ մնացածը՝ զուտ ամսավճարից: Այդ շրջանը բաժանուում է 5 ռայոնի, որոնք ունեն իրանց ենթակոմիտէները: 30 խմբերի համար ունեն 2 շրջիկ: Այդ շրջանում կազմակերպուել է «Սահակ–Մեսրոպեան Գրասիրաց Ընկերութիւն»ը, որը պահում է գաւառներում դպրոցներ, ունի գրադարաններ: Կայ նաեւ գրագիտութիւն տարածող ընկերութիւն, որը պահում է 800 աշակերտներ, 35 ուսուցչով. ունեն կարմիր Խաչի Ընկ., 7 խմբով. ունեն կազմակերպած նաեւ «Անյաղթ» անունով զինուորական խումբ՝ յատկապէս երկիր ուղարկելու համար: Երկու ահաբեկութեան դէպքեր են ունեցել. մէկը ինքնագլուխ, իսկ միւսը կոմիտէի որոշմամբ:*

ՔԱՐ (ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ).— *Գլխաւորապէս օգնել է հարեւան կոմիտէներին արշաւախմբեր եւ ռազմամթերք պատրաստելու գործում. զբաղուել է նաեւ փոխադրութեամբ: Պատրաստել է Ջալալի խումբը, որը քաղաքական անյայտ հանգամանքների չնորհիւ երկիր չի մտել: Ունի տեղական զինուորական 4 խմբեր. քաղաքում մի կեդրոնական կոմիտէ՝ 3 անդամից կազմած(3). կայ նաեւ Ղեկավարող Մարմին՝ 161 խմբով: Ունին երեք կոմիտէ, — Շահմուտ, Թումբ եւ Անտառ:*

Թումբը 60ից աւելի կազմակերպած գիւղեր ունի, իսկ ընդհանուր չրջանի գիւղերը, որոնք դուրս են երեք կոմիտէների չրջանից, հասնում է մինչեւ 110ի. բաժանուած են 3 ռայոնի: Ունին նաեւ կարմիր Խաչի Ընկերութիւն, 8 կանանց. խմբերով: Մուտք եղել է 27·421 ռ., խմբերի ամսավճարներից՝ 9691 ռ., երեկոյթներից եւ այլ աղբիւրներից՝ մօտ 2000 ռուբլի, ենթակոմիտէներից և կոմիտէներից՝ 10·782 ռ.: Տախս ռազմամթերքի գնման համար՝ 20·305, ենթակոմիտէների ծախսը՝ 1344· ընդամէնը ծախս կարելի է հաշուել 21·600· կանխիկ կայ 5770 ռ.: Բիւրոյի գիտութեամբ մեր մէջոցով բարձրաւանդակ է փոխադրուած 3300 ռ.: Վերջին ամիսներում աքսորուել են 10 հոգի: Ահաբեկութեան 4 դէպքեր են եղել:

ԹԼԱՍ (ՀԻՒՍ. ԿՈՎԿԱՍ).— *Ունի մի կոմիտէ, 8 ենթակոմիտէ զանազան վայրերում: Խմբերի Քիւը հասնում է 31ի. ունի նաեւ 10 հոգուց կազմած զինուորական խումբ: Մինչեւ հիմա գնուած է 36·242 ծայրեր, որի մեծ մասը փոխադրուած է Մրգաստան, Մեծ Քաղաք եւ Ոսկանապատ. վատնգուել է 1300 հատ. կայ ներկայումս 3780 ծայր. ունեն նաեւ մի մոսին, 22 բերդան, մի նագանի ատրճանակ, 3 բերդան, 3 բրաունիք, 2 դաշոյն: Ունին երկու գաղտնի դպրոց եւ գրադարան: Մուտք ունեցել են 12·000 ռուբլի:*

ՄԵԾ ՔԱՂԱՔ (ԹԻՖԼԻՍ).— *Այստեղ հազիւ մի երկու ամիս է, որ կազմակերպութիւն է մտել, այնպէս որ մի առանձին աչքի ընկնող գործունէութիւն չի ցոյց տուել: Ունի մի կեդրոնական կոմիտէ՝ 30 խմբերով: Քաղաքում կայ նաեւ 300 հոգուց կազմած զինուորական խումբ, մի հմուտ մարզիչի ղեկավարութեամբ: Ունի պրոպագանդիստներ պատրաստելու մի չէօլա(4), ուր 8–10 միշնակարգ կրթութեան տէր մարդկանց դասախօսւում է կարեւոր նիւթերի մասին: Ունեն կարմիր Խաչի Ընկ.: Մուտք ունեցել է 4231 ռ. 53 կոպ.: Տախս ռազմամթերքի՝ 2790 ռ. 57 կ., զէնքի փոխադրութեան՝ 155 ռ. 83 կ., մարտական–մարզական՝ 83 ռ. 67 կ., տեղական՝ 574 ռ. 55 կ., դիւանական՝ 5 ռ. 10 կ., տպագրական՝ 58 ռ. 10 կ., կարմիր Խաչի ծախս՝ 173 ռ., երկրի գործիչներին՝ 64 ռ., զանազան մարմիններին փոխադրած՝ 2116 ռ. 41 կ., փոխարերնարար տրուած՝ 325 ռ. 33 կ.: Կանխիկ՝ 882 ռ. 37 կ.:*

ՆԱԽԱՀԱՆԴԻՍՏ (ՊԱԹՈՒՄ).— *Զբաղուել են գլխաւորապէս տեղափոխման խնդրով. ունեն 12 խոն (ռուսահայ եւ տաճկահայ) զինուորական խմբեր, մօտ 300 հոգուց կազմած: Ներկայումս ունեն մօտ 30·000 փամփուշտ նորի եւ 10 հրացան: Ունի մի կեդրոնական կոմիտէ եւ զանազան կէտերում 8 կոմիտէ եւ 5 ենթակոմիտէներ. ունի 70 խումբ, որոնցից ոմանք բաւական բազմամարդ՝ 60–70 հոգի: Այս տարուայ մուտքը*

հասնում է մինչեւ 70·000 ռ.: Ունի մի գաղտնի ուսումնարան 30 աշակերտներով:

ԱՊԱՌԱԺ (ՇՈՒՇԻ).— Ունի ներկայումս 24 խումբ եւ կարմիր Խաչի Ընկերութիւն՝ 6 խմբերով. նաեւ ուրիշ նուիրատու անդամներ: Իւրաքանչիւր խումբ տալիս է 2 զինուոր: Գաւառներում ունեն մօտ 240 խումբ: Այս շրջանն ունի 4 ենթակոմիտէներ. ձեռք են բերած մօտ 40 բերդան: Մի տարուայ ընթացքում տուել են 53 երեկոյթ: Քաղաքում վաճառականներից ստացուում է ամսական՝ 300 ռուբլի եւ 2 գաւառներից՝ 300–340, Զ.ից մինչեւ 500(5): Ընդհանուր մուտքը մօտաւորապէս կարելի է հաշուել տարեկան 9000 ռ.: Զ.ում ինքնագլուխ 6 ահաբեկութեան դէպքեր են եղել:

ՎՐԷԺ (ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ).— Զբաղուած է եղել փոխադրութեամբ եւ զինակիր խմբեր վաստպուրական փոխադրելով: Անցել են 4 խմբեր.— 1) Ցովհաննէսի առաջնորդութեամբ 6 հոգուց կազմած մի խումբ(6), որոնք դէպքի են բռնուում, սպանուում է խմբապետը եւ մի զինուորը, հինգը տեղ են հասնում. 2) Դումանի խումբը՝ 18 հոգի, սահմանի մօտ տաճիկ զինուորների հետ կռուի են բռնուում(7), սպաննուում են 2 զինուոր մերոնցից (մէկը վալադ), եւ անյաջողութեան հանդիպելով, ետ են դառնում: 3) Վարդանի ղեկավարութեամբ երրորդ խումբը(8) տանում է 1800 փամփուշտ. ապահով տեղ են հասնում: 4) Փոխիկի խումբը՝ ձիաւոր 15 հոգուց կազմած: Այս աշնան փոխադրուած է 30·000 փամփուշտ, 22–23 հազարը նորի, մնացածը հին. մնում է ճանապարհի վրայ հին փամփուշտ 14·000 հատ. իսկ Ա.ի 12·000 և 20 խնձոր: Քաղաքում մոսինի 7 հրացան է գնուած, 15 բերդան, փամփուշտ նորի՝ 38·000: Ներկայումս կայ մօտաւորապէս 50–60 զէնք: Ունեն կեդրոնական կոմիտէ եւ 11 խումբ: Ներկայացուցչի մօտ պատրաստի ելեւմտի հաշիւ չունենալու պատճառով, անկարող եղաւ ներկայացնել ժողովին:

ՏԱԿՏԻԿԱՑԻ ԽՆԴԻՐԸ.— Երկրում ապագայ դործունէութեան, տակտիկայի խնդրի վերաբերմամբ բաւական երկար վիճաբանութիւններ եղան, ապա առաջարկուած երեք բանաձեւերից ետ ձայնով անցաւ հետեւեալ բանաձեւը.— «Ընդունելով ռազմամթերքի եւ մասնագէտ ուժերի երկիր մուծելու անհրաժեշտութիւնը, ժողովը յարմար է գտնում այդ ուժը կեդրոնացնել Լեռնապարում(9), ի նկատի ունենալով, որ վերջինս ամենահաւանականօրէն ապագայ կռուի բազան(10) կարող է լինել. սակայն նախ քան կռուի ձեւը որոշելը, անպայման ձեռնարկել յիշեալ վայրի լուրջ ուսումնասիրութեանը ձեռնհաս մասնագէտների ձեռքով»: Ժողովը նաեւ միաձայն ընդունեց Ոսկանապատի առաջարկը հետեւեալ ձեւակերպութեամբ.— «Հրաւիրել յայտնի ռազմագէտներ, պարտիզանական կռիւների մասնագէտ անհատներ: Նոյնիսկ օտարազգի, փորձուած ընկերներ եւ այդ բոլորից կազմել մի զինուորական չտար — դնելով նրանց տրամադրութեան տակ 20·000 ռ. իբրեւ ծախսի եւ Լեռնապարի փոխադրական գծերի ուսումնասիրութեան համար, — որ նրանք կազմեն ապագայ տակտիկային վերաբերեալ գործողութիւնների մանրամասն ծրագիրը եւ ստանձնեն ղեկավարութիւնը»:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ.— Հաշուետուութիւնն ընդհանրապէս անկանոն է կատարուում. այդ կողմից աւելի աչքի են ընկնում առանձնապէս Ոսկանապատի, Քարի եւ Նաւահանգստի կոմիտէները: Ժողովը որոշեց յանդիմանութիւն կարդալ նրանց և յանձնարարեց Բիւրոյին եւ կեդր. Կոմիտէներին, որպէսզի մինչեւ ամսիս վերջը բոլոր հաշիւները ներկայացնեն Բիւրոյին՝ Ընդհրդին ներկայացնելու համար: Ներքին կազմակերպութեան մասին քեր եւ դէմ կարծիքներից յետոյ վերջնական եզրակացութեան չյանգելով, ժողովը թէեւ դերադասելով համայնական կազմակերպութիւնը, բայց այդ խնդիրը դեռ եւս հասունացած (չը-գտնելով) եւ վաղաժամ՝ այդ մասին դրական կարծիք կամ որոշում արձակելը, որոշեց առայժմ եղած բոլոր կազմակերպութիւնները յարմարեցնել Ընդհ. ժողովի կանոններին:

Հարց էին բարձրացրել մի քանի կոմիտէներ կեդրոնական իրաւունք ստանալու մասին. ի միջի այլոց եւ Ժլատը, որի առթիւ առաջարկուած երեք բանաձեւերից անցաւ միաձայն երրորդը, այդ է՝ «Ժլատ»ի առաջարկը իրանց պատճառաբանութեամբ ներկայացնել Ընդհրդին, թողնելով նրանց բարի հայեցողութեան. իսկ մինչեւ այդ Ժլատը թողնել կոմիտէի իրաւունքների սահմանում:

ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉ.— կազմուել է հետեւեալ վայրերում, — Ոսկանապատ, Ջրաբերդ, Քար, Մրգաստան, Մեծ–Քաղաք եւ Ապառաժ. չուտով կազմուելու են Նաւահանգիստ եւ Ժլատ քաղաքներում: Այս խնդրի շուրջը բաւական երկար քեր ու դէմ կարծիքներ եղան եւ վերջ ի վերջոյ ժողովը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.—

1) կարմիր Խաչը օգնում է միայն վնասուած զաղթականական գործիչներին եւ նոցա ընտանիքներին, իսկ տաճկահայ ժողովրդին տառապանքների ժամանակ ամէն կերպով.— դատաստանական, դրամական, բժշկական եւն.:

2) կարմիր Խաչի կազմը պիտի լինի խմբական. խմբերն ընտրում են տեղական վարչութիւնը. այդ վարչութիւնը գործում է տեղական կոմիտէի ղեկավարութեամբ: կեդր. կոմիտէի հետ կարմիր Խաչի վարչութիւնը յարաբերութիւն է պահպանում անմիջապէս, երբ տեղում կեդր. կոմիտէ կայ, իսկ հակառակ դէպքում՝ տեղական կոմիտէի կամ ենթակոմիտէի միջոցով:

3) Օգնութեան կազմակերպութիւնը եւ նրա բաշխումը կարմիր Խաչի վարչութիւնը կատարում է կեդր. կոմիտէի առաջարկութեամբ կամ նրա համաձայնութեամբ:

4) կարմիր Խաչի բոլոր վարչութիւնները իրանց մուտքի 10%ը ամէն ամիս ուղարկում են Բիւրոյին՝ կեդր. կոմիտէի միջոցով:

Ծանօթ.— Ամիսը մի անգամ կարմիր Խաչի վարչութիւնները հաշիւ պէտք է ներկայացնեն Բիւրոյին (կեդր. կոմ.ի միջոցով), որպէսզի վերջինս իրազեկ լինի կատարուած օգնութիւնների մասին եւ քան այնմ հնարաւորութիւն ունենայ տնօրինելու իրան հասցրած դումարները:

կարմիր Խաչի մանրամասն ծրագիրը արդէն մշակուած պատրաստ է:

ԲԻՒՐՈՅԻ ՀԱՇՈՒԵՏՈՒԹԻՒՆԸ.— 1904 թ. Յունուարի 1ից մինչեւ 1905 թ.(11) Յունուարի 1ը ընդհանուր մուտք եղել է 82·783 ռ. 47 կ., որից զանազան Մարմիններից՝ 72·949 ռ. 41 կ., իսկ 1903 թ.ից(11) մնացորդ՝ 11·412 ռ.: 1904 թուի ընթացքում իր ոյսինից մուտք է ունեցել՝ 5422 ռ. 6 կ.: Ծախս ռազմամթերքի, մարտական–մարզական՝ 30·170 ռ. 35 կ., տեղական՝ 8686 ռ. 1 կ., դիւանական՝ 263 ռ. 28 կ., տպագրական՝ 1827 ռ. 20 կ., կարմիր Խաչի ծախս՝ 3247 ռ., ինքնապաշտպանութեան ծախս՝ 1871 ռ. 71 կ., երկրի գործիչներին՝ 932 ռ., փոխադրուած զանազան Մարմիններին՝ 16·304 ռ. 5 կ., փոխարինաբար ուրուած Մարմիններին՝ 828 ռ. 10 կ.: Գտնուած կանխիկ դրամ՝ 25·653 ռ. 18 կ.: Ընդհանուր ելք կարելի է հաշուել՝ 64·130 ռ. 29 կ.:

ԸՆԾՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ.— Վերընտրուեց նախկին Բիւրոն: Գովկասի Գատասխ. կեդր. Կոմիտէի համար բաւարար քուով թեկնածուներ չունենալով, Բիւրոյին առաջարկուեց եօթն թեկնածուներից կազմել վերոյիշեալ մարմինը. լիազօրութիւն տրուեց նաեւ դրանց հրաւիրել յարմար անձնաւորութիւններ, կազմը լրացնելու համար:

Ապա ժողովը անցաւ ԹԱԽՍԵՐԻ ԿՆՆՈՒԹԵԱՆԸ.— Շրջանային ժողովը առաջարկում է Ընդհրդին գովկասեան Շրջանի ամբողջ մուտքի 30%ը յատկացնել գովկասեան գործին, որից 10%ը թողնել տեղական կազմակերպութեան ծախսերի համար Ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն, 10%ը գովկասի Գատ. կեդր. Կոմ.ի տրամադրութեան տակ, 10%ը կեդր. Կոմիտէներին՝ գովկասեան գործի համար:

ՀՆՉԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ.— Ժողովը երկար վիճաբանութիւններից յետոյ ցանկութիւն յայտնեց ուսումնասիրութիւնը Հնչակեանների գործունէութեան վերաբերմամբ՝ կատարել գաղտնապահութեան ամենածայրայեղ միջոցները գործ դնելով, նոյնիսկ մեր Մարմիններին յանձնարարելով՝ որ այդ գաղտնի ուսումնասիրութիւնը կատարուի միմիայն կեդր. Կոմիտէների անդամների միջոցով, այն էլ կողմնակի ճանապարհներով, երբ վերոյիշեալներից չկրնդներ կը լինեն իրանց շրջանի կոմիտէների եւ ենթակոմիտէների վայրերը. կայացրեց նաեւ որոշում, — «այն բոլոր անհատները, որոնք մեր կեդր. Կոմիտէների հայեցողութեամբ դաշնակցական կը ճանաչուեն, կազմակերպութիւնը պատրաստ է այդպիսիներին պաշտպանել հնչակեանների դէմ, բոլոր խաղաղ միջոցները գործ դնելուց յետոյ միայն դիմելով ծայրայեղ միջոցներին»:

Ընդունեց նաեւ իբրեւ սկզբունք՝ գործ դնել նրանց դէմ լայն ծաւալով պրոպագանդ եւ հասարակական միջնորդ դատարաններ, իսկ բարդութիւնների եւ ընդհարումների դէպքում նաեւ խիստ միջոցներ, բայց որովհետեւ կրքերի գրգռուած ժամանակ մեր Մարմինները կարող են սուր միջոցների դիմել, ուստի միաձայն ընդունուեց երկու հաւելուած կեդր. Կոմիտէների խորհրդակցութեամբ գործել համաձայն հետեւեալ ոճրման.— «Բոլոր խաղաղ միջոցները սպառելուց յետոյ, եթէ ծայրայեղ միջոցների կարիք զգացուի, կեդր. Կոմիտէն պարտաւոր է ժողովի հրաւիրել երկու կեդր. Կոմիտէների ներկայացուցիչներին, որոնք հարցը բազմակողմանի քննելով, տեղական կեդր. Կոմիտէի լիակատար կազմի հետ միասին կարող են վճիռ արձակել ձայների մեծամասնութեամբ, տեղական կազմին տալով մի ձայն, որ դրսի երկու ձայների հետ միասին անում է 3 ձայն»:

Ժողովը նաեւ միաձայն հաւանութեամբ արդիւնում է մեր բոլոր դաշնակցական Մարմիններին որեւէ դրամական եւ ռազմական օժանդակութիւն ցոյց տալ այլ եւ այլ Մարմիններին, առանց Բիւրոյի եւ գովկասի Գատ. կեդր. Կոմ.ի նախօրօք համաձայնութեամբ:

ԱՀԱԲԵԿՈՒԹԻՒՆ.— Գաղաքական տեռորների եւ ընդհանրապէս պետական պաշտօնեաների ահաբեկման իրաւունքը վերապահուած է միայն եւ միայն գովկասի Գատ. կեդր. Կոմիտէին, իսկ մասնիչներին եւ լրտեսներին պատժելու եւ նոյնիսկ տեռորի ենթարկելու իրաւունքը թողնուեց կեդր. Կոմիտէներին, համաձայն Ընդհ. ժողովի որոշման, տալով ապաւութիւն իրանց որոշումների մէջ՝ որ ըստ յանգամանքի ծանրութեան եւ օրակի պատիժներ գործ դնեն վերոյիշեալների դէմ:

ԲՌՆԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ ԴՐԱՄ ՀԱՒԱՔԵԼԸ.— Շրջանային ժողովը որոշեց միանգամայն արդիլել մեր

Մարմիններին այսուհետեւ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով սահպող միջոցներով դրամ ժողովելը, վերապահելով այդ իրաւունքը Ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրուած յատուկ սահպողական միջոցներով դրամ ժողովող «հաւատածաղիկ» Մարմնին(12)*, խնդրելով՝ որ վերոյիշեալ Մարմինը իր դիմումներին մասին իմացում տայ համապատասխան չրջանի կեդր. կոմիտէի անդամներից մէկին, քիւրեմացութիւնների եւ հակաութիւնների տեղիք չտալու համար:*

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀՆԴԻՒՐ.— *Այս խնդրի վերաբերմամբ մի քանի նիստերից յետոյ Շրջանային ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ որոշեց.— Կովկասեան գործի վերաբերեալ հիմնական սկզբունքի հարցերը թողնելով անփոփոխ, ինչպէս ընդհանուր Ծրագրումն է, մինչեւ Ընդհ. ժողովը, (իրաւունք տալ) Բիւրոյին եւ Կովկասի Գատ. Մարմնին մշակել մի շարք գործնական միջոցներ, որպէս մօտաւոր պահանջներ, ղեկավարուելով Դաշնակցութեան ընդհ. Ծրագրով: Վերոյիշեալը վերաբերում էր տնտեսական ծրագրին: Գալով կովկասեան ծրագրի քաղաքական մասին, ժողովը միաձայն ընդունեց Կովկասեան Ֆեդերացիա*(13)* ռամկավարական հիմունքներով: Ժողովը որոշեց ընդդէմ մի ձայն՝ Կովկասեան Ֆեդերացիա, կանգնած ազատ Ռուսաստանի հետ. իսկ այն հարցն, թէ Ֆեդերացիան պէտք է լինի ազգայի՞ն թէ տեղական, յանձնուեց մշակելու Բիւրոյին եւ Կովկասի Գատ. Մարմնին, որոնք խնդիրը մշակելուց յետոյ, պիտի ուղարկեն կեդր. կոմիտէներին, քննութեան ենթարկելու համար:*

Անցնելով Կովկասեան գործունէութեան միջոցներին՝ ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ ընդունեց այն համաձայնութիւնը, որ կայացուել է արտասահմանում Ռուսաստանի 9 յեղափոխական կուսակցութիւնների մէջ: Համաձայնութեան նպատակը եղել է
1) *Տապալել ռուսաց միապետութեան ռեժիմը*(14)*.*
2) *Տալ ազգերին ինքնորոշման իրաւունք:*

Ժողովը, անցնելով տնտեսական կուսի միջոցներին, որոշեց.—

1) *Ամէն կերպ մաքառել ռուս գաղթականութեան հոսանքի դէմ դէպի մեր երկիրը:*

2) *Հարկերի վերաբերմամբ՝ ժողովը մերժեց անուղղակի հարկերի սիստեմը եւ որոշեց պահանջել աճող եկամտային հարկի սիստեմը:*

3) *Դիւրութիւններ տալ գիւղացիներին հողերը սեփականացնելու եւ ճնշում գործ դնել կալուածատէրերի վրայ, եթէ նրանք այդ բանում արգելք հանդիսանան:*

4) *Գիւղական բանկերը*(15) *չատացնել, վաչխառուների դէմ մաքառելու համար:*

5) *Կօօպերատիւ*(16) *միջոցները կամ ձեռնարկութիւնները խրախուսել ժողովրդի մէջ:*

6) *Պահանջել կառավարութիւնից, որ վերացնի ամէն մի արտօնութիւն*(17)*. բոլոր քաղաքացիները հաւասար (պիտի) լինեն օրէնքի առաջ: Աւելի մանրամասնութիւնները թողնուեց մշակելու Բիւրոյին և Կովկասի Գատ. կեդր. Կոմիտէին:*

Որոշուեց ինքնապաշտպանութեան կոմիտէն այսուհետեւ անուանել Հ. Յ. Դ. Կովկասի Գատաստանատու կեդրոնական կոմիտէ(18)*:*

Որոշուեց նաեւ, որ մինչեւ Ընդհանուր ժողովի կայանալը, Բիւրոն եւ Կովկասի Գատ. կեդր. Կոմիտէն սոցիալ-քաղաքական հարցերի մասին օբեկտիւ(19) *կերպով գրած բրոշիւրներ*(20) *հրատարակեն, որոնցով հասարակութիւնը կարողանայ ծանօթանալ վերոյիշեալ խնդիրների հետ:*

---

(1) Կուսակցական տեղանուններուն համար, տեսնել ի մասնաւորի էջ 109 (Արմաշագրութիւն Գ. Ընդհ. ժողովի): Նոր Նի՝ Թլատը (Հին. Կովկաս), Ապառանը (Շուշի, Ղարաբաղ), Այգեստանը (Գանձակ), Նալբանդը (Նոր Նախիջեւան) եւ նկեղեցին (Մոսկուա): Մեծ Քաղաքը Թիֆլիսն է: Տեղեկագրին մէջ, կուսակցական տեղանուններուն բով, փակագծի մէջ տրուած իսկական անուանները մենք աւելցուցած ենք:

(2) Կրնայ նշանակել գործադրում, կատարում, կամ՝ սպառնութիւն: Ըստած է հաւանօրէն՝ կառավարական պաշտօնեաներու դէմ ի գործ դրուած ահաբեկութեանց մասին:

(3) Թուանշանը դժուար ընթեռնելի է, — կրնայ նաեւ ըլլալ «9 անդամից կազմած»:

(4) Ռուսերէն բառ, — դպրոց:

(5) Գլխագիր գրուած տառը յստակ չէ. կրնայ նաեւ ըլլալ Զ.ից կամ Ա.ից:

(6) Կ'ակնարկուի վանքի Ֆլէեան ցովհաննէսին (Զով ազա), պատգամատր Գ. Ընդհ. ժողովին, որ սպանուեցաւ վերադարձի ճամբուն վրայ:

(7) Կ'ակնարկուի Ռազիի կռուին (տեսնել Ռուբէնի յուշերը, Ա. հատոր (ա. տպագրութիւն), էջ 190–240):

(8) Վարդան Շահպազ, որ ցոյցէն վասպուրական կը դառնար Գ. Ընդհ. ժողովէն ետք:

(9) Վանայ Ծովու հարաւային շրջանը (Ռշտուենաց լեռներ), ուր սկսած էր գործել վանայ Իշխանը եւ ուր շաւտով պիտի գործէր Ռուբէնը:

(10) Խարիսխը, պատսպարդանը:

(11) Բնագրին մէջ՝ կը կարդանք 1804, 1805, 1803, եւն., բայց նախալը քացայայտ է:

(12) Գ. Ընդհ. ժողովին կողմէ ընտրուած ցուցական Մարմինը, Քրիստափորի գլխաւորութեամբ:

(13) Համադաշնակցութիւն:

(14) Վարչաձեւ, վարչակարգ:

(15) Դրամատուները:

(16) Համագործակցական:

(17) Ըսել կ'ուզուի՝ «ամէն մի առանձնաշնորհում»:

(18) Փակագծի մէջ տրուած է նաեւ ռուսերէն համապատասխան անուանը (դժուար ընթեռնելի):

(19) Առարկայական:

(20) Գրակներ, գրքոյկներ:

3բ.— ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 1904 Թ.

Ա. ՆԻՍՏ

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՐՑ. — ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ. — ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԿ ՖԵԴԵՐԱՑԻԱ. — ՏՉՆՏԵՍԱԿԱՆ-ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ. — ՄՕՏԱՒՈՐ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐ:

Ժողովը չարունակելով զբաղուել Կովկասեան խնդրով, լսեց Նաւահանգստի կարծիքը այդ մասին, որ հետեւեալն էր — պործունէութեան մէջ գլխաւոր տեղ տալ ազգայնական հարցին, նպատակ դնելով պահպանել ազգայնական ինքնուրոյնութիւն և առանձնայատկութիւններ: Զգտել ստեղծելու Կովկասում քաղաքական-կուլտուրական(1) *այնպիսի պայմաններ, որոնց մէջ մեր ազգայնութիւնը չխեղդուի: Իսկ ռուս միապետութեան ռեժիմը տապալելու գործում Դաշնակցութիւնը օժանդակ դեր պիտի կատարէ միայն:*

Մեծ-Քաղաքի ներկայացուցիչը զեկուցանելով իրանց Կ. Կոմիտէի կարծիքը այդ մասին, յայտարարեց, որ իրանք չատ երկար կանգ են առել այդ հարցի վրայ եւ երկար վիճաբանութիւններ ունենալով՝ այնուհետեւ մի որոշ եզրակացութեան չեն կարողացել գալ հետեւեալ պատճառներով: Կովկասը եւ Տաճկաստանը այժմ իրանց կուլտուրական(1)*, տնտեսական եւ քաղաքական պայմաններով ներկայացնում են տարբեր երկրներ, հետեւաբար տարբեր էլ ծրագրներ պիտի կազմել. օրինակ, եթէ Կովկասի համար առանձին կազմէինք, պէտք էր հիմք ընդունել սոցիալիզմը*(2)*: Սակայն մէկ կուսակցութիւնը չի կարող երկու տարբեր ծրագիրներով առաջնորդուել: Իսկ եթէ կազմենք երկու տարբեր ծրագիրներ և ըստ այդ էլ պատակտուենք երկու կուսակցութեան, այն դէպքում Դաշնակցութիւնը չատ կը թուլանայ, կը կորցնէ այն մեծ ոյժը որ ունի նա այժմ ժողովրդի մէջ, տաճկահայկական դատի հողի վրայ. իսկ դա ամենեւին ցանկալի չէ, որովհետեւ դրանով մենք ծանր հարուած կը տանք Տաճկահայաստանի ազատութեան հարցին: Մինչեւ այժմ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը համարուել է ազգային ազատագրական մի գործ. դրա համար է, որ նրա դրօշի տակ անխտիր թէ՛ բանուոր, թէ՛ բուրժուազիա*(3)*, թէ՛ վիւղացի, թէ՛ կալուածատէր, թէ՛ հոգեւորական համախմբուել են:*

Նախագահը կրկին կարդաց Ընդհ. ժողովի Բրատրից մի քանի կտորներ եւ ցոյց տուեց, որ երբ Կովկասեան ծրագրի հիմքը վերցնենք սոցիալիզմը(2)*, դրանով նորութիւն կամ հակասութիւն մտցրած չենք լինի մեր Բրագրի մէջ, որովհետեւ նրա մէջ արդէն կայ սոցիալիզմի գաղափարը եւ ծրագրի բացատրութիւնը, յառաջաբանի մէջ, սոցիալիզմի ոգով եւ հիմունքներով է տրուած. բացի այդ, քանի քանի անգամներ «Դրօշակի» խմբագրութիւնը հեռագրներ է ուղարկել սոցիալիստների կոնֆերանսներին*(4) *ողջունելով սոցիալիզմի յաղողութիւնը, որպէս սոցիալիստ*(5) *կուսակցութիւն: Հարցը միայն նրանումն է, որ Բրագրի ճակատին պարզ կերպով չէ դրուած սոցիալիզմ խօսքը եւ այժմ մէկ խնդիր կարող է լինել, — պարզ դրո՞ւմ ծրագրի ճակատին այդ խօսքը թէ թողնել այնպէս, ինչպէս կայ: Գալով այն հարցին, թէ կազմելով Կովկասի համար առանձին ծրագիր եւ ձեռնարկելով գործունէութիւն այստեղ, մենք կը թուլացնենք Տաճկահայաստանի գործունէութիւնը, պէտք է ասել, որ իրականութիւնը այդ չապացուցեց. ընդհակառակն, երբ տեղական գործունէութիւնը սկսեցինք, ժողովուրդը աւելի մօտեցաւ մեզ եւ նոր նպաստներն ու աջակցութիւնը աւելի լայն ծաւալ ստացան: Տաճկահայաստանին մեր անելիք օգնութիւնը լինելու է այն, ինչ որ եղել է մինչեւ այժմ, այն է՝ փող, զէնք եւ մարդ ուղարկել. սակայն դրանից դուրս չատ բաներ կան անելու Կովկասում, որ տեղական բնաւորութիւն ունեն: Զէնքի ու փողի ոյժն էլ այն չափերով չի զլացուել(?), ինչպէս կարծուում է, որովհետեւ հազիւ թէ երկու տեղի զէնքի եւ փողի գործադրութեան պահանջը այնպէս զուգորդուի միաժամանակ, որ մէկն ու մէկը տուժի:*

Մեծ-Քաղաք, Քար, Նաւահանգիստ, Մրգաստան առարկում էին, թէ Բրագրի առաջաբանի սոցիալիստական ոգին եւ բացատրութիւնը չի կարող ծրագրի հիմնակէտ համարուել, որովհետեւ որպէս հիմնակէտ, նա պէտք է աւելի պարզ չեչտուած լինէր եւ ժողովուրդն էլ մինչեւ այժմ սոցիալիզմ չէ ենթադրել Դաշնակցութեան մէջ, այլ Դաշնակցութեան նայել է որպէս մի գործնական, ազգային ազատագրական կուսակցութեան վրայ եւ դրա համար է, որ նա խորչելով Հնչակեաններից՝ աւելի յարել է Դաշնակցութեան: Իսկ տնտեսական դիլեմաները(6) *նա սպասում է քաղաքական ազատագրութիւնից յետոյ դնել եւ լուծել:*

Ոմանք պնդում էին, որ չի կարելի Բրագրի տնտեսական հիմունքները այդպէս մութ եւ վիճելի դրութեան մէջ պահել. պէտք է պարզել եւ պարզ կերպով յայտարարել տնտեսական որոշ դաւանանք եւ ըստ այնմ մշակել որոշ ծրագիր: Կա՛մ պիտի ընդունել առցիալիզմը եւ պարզապէս յայտարարել, կա՛մ մերժել ու առաջարկել առաջիկայ Ընդհանուր ժողովին, որ դուրս ձգէ Բրագրից:

Նախագահը ժողովի ուշադրութիւնն էր հրաւիրում այն հանգամանքի վրայ, որ եթէ Դաշնակցութիւնը այսքան զօրեղացել է, ոչ թէ չնորհիւ նրան է, որ ունեցել է հոյակապ տեսական ծրագրերներ օգում կախուած, այլ չնորհիւ այն հանգամանքի՝ որ նա կանգնելով գործնական հողի վրայ, իւր ծրագիրը քաղել է իրական կեանքի պահանջներից: Դաշնակցութիւնը

դլխաւորապէս մի քաղաքական կուսակցութիւն է, որի նպատակն է ռամկավարական հիմունքներով Ֆեդերացիա(7) թէ՛ Տաճկահայաստանում, թէ՛ Կովկասում: Տնտեսականի նկատմամբ ինչքան էլ մենք տեսական դատողութիւններ յայտարարենք, այնուամենայնիւ գործնականապէս մենք, ինչպէս եւ բոլոր սոցիալիստական կուսակցութիւնները, չատ հեռու չենք գնալու քան մի շարք մօտաւոր պահանջները՝ որպէս մօտաւոր նպատակ: Սակայն, այդ կոնկրետ(8) պահանջները մշակելիս, մենք պէտք է ունենանք մի ղեկավարող հայեցակէտ, եւ ահա սոցիալիզմով մենք ուզում ենք միայն բնորոշել այն հայեցակէտը, որով պիտի առաջնորդուենք մեր մօտաւոր պահանջները դնելիս կամ կեանքում հանդիպած խնդիրները լուծելիս. ուստի առաջարկում է առանց երկար ծանրանալու քէորիայի(9) եւ «սոցիալիզմ» վերնագրի պարզութեան կամ անորոշութեան վրայ, Բողոքել ընդհանուր Ծրագիրը այնպէս, ինչպէս որ կայ եւ անցնել մի շարք, թէ՛ քաղաքական եւ թէ տնտեսական ծրագրի համար, գործնական հարցերի մշակութեան, Ընդհ. Ժողովի Ծրագրի սահմաններում:

ՋՐԱՒԵՐԴ.— Զգաստանալով քաղաքական կուռ խնդիրներով, մենք չենք կարող անտես անել այն բազմաթիւ տնտեսական հարցերը, որ օր աւուր դնում է մեր առջեւ կեանքը: Մեր գործունէութեան ընթացքում մենք միշտ ընդհարուում ենք տնտեսական հարցերի հետ, որոնք մեղնից լուծումն են պահանջում եւ որոնք լուծելիս (թէկուզ ի մէջի այլոց) մենք պէտք է մի որեւէ տեսակէտով ղեկավարուենք: Օրինակ տեսնում ենք, որ գիւղի կալուածատէրը կամ կապալառուն հարստահարում է գիւղացուն, գիւղային գալիս կազմակերպութեան է զանգատուում եւ նրանից է ապասում իր պայմանների թեթեւացումը. արհեստաւորը հարստահարուելով իր վարձողից՝ կազմակերպութեան պաշտպանութեան է դիմում, նոյնպէս կազմակերպութեան պաշտպանութեան է դիմում գիւղային իր վաշխառուների, վատ պաշտօնեաների եւ այլ հարստահարիչների դէմ: Այդպիսի դէպքեր բազմաթիւ են բոլոր գաւառներում. ինչպէ՞ս վարուել. անուշադրութեան մատնելով յարուցանում ենք մեր դէմ գիւղացիների, արհեստաւորների դժգոհութիւնը, որովհետեւ դրանք Դաշնակցութեան մասին այն կարծիքն ունեն, որ նա պաշտպան է ճնշուող ռամիկ ժողովրդի չահերին. իսկ բաւարարութիւն տալով՝ յարուցանում ենք հակառակ կողմի դժգոհութիւնը, որոնց նպատակները եւ աշակցութիւնը նոյնպէս կարեւոր են մեզ՝ մեր քաղաքական կուռ համար. հետեւաբար, քանի որ այժմ դասակարգային պարզ կռիւ յայտարարելով մենք պիտի զրկուենք մեր զգալի մասից եւ մեր դէմ յարուցանենք նրան, մինչդեռ Տաճկահայաստանի հասունացած հարցի լուծումը պահանջում է ուժերի համախմբումը եւ միահամուռ գործունէութիւնը, ուստի լաւ է առ այժմ առնորոշ թողնել այդ խնդիրը, խնդրի նկատմամբ առաջնորդուելով եղած ընդհանուր Ծրագրով:

(10).— Կարծում էր, որ Զրբ. ներկայացուցչի բերած դէպքերը ամէնուրեք տեղի են ունենում եւ եթէ ամէն տեղ չեն լսուում բողոքներ ու տրտունջներ, դրա պատճառը գիտակցութեան պակասութիւնն է. ահա այդ գիտակցութիւնը պէտք է զարթեցնել եւ զարգացնել սոցիալիստական հողի վրայ:

Նախագահ.— Տնտեսական խնդիրները պէտք է երկուսի բաժանել՝ ա) զուտ տնտեսական եւ բ) քաղաքական աստառ ունեցող: Զուտ տնտեսականի մէջ ընդհարուում են դասակարգերի չահերը, իսկ քաղաքական բնաւորութիւն ունեցողների մէջ՝ ընդհարուում են տեղացիների չահերը պետութեան քաղաքական դիտումների հետ: Վերջին դէպքում, որպէս քաղաքական կուռում, մենք կարող ենք միանալ հարեւան ազգութիւնների եւ նոյնիսկ կապիտալիստների հետ՝ ընդդէմ կառավարութեան քաղաքականութեան: Իսկ առաջին դէպքի համար դարձեալ կրկնում է՝ մշակել մի շարք գործնական միջոցներ, որոնցով դիւրացուէ բանուորութեան դրութիւնը լաւանայ եւ նրանք ազատ մնալով այլ եւ այլ հարստահարութիւններից, կարողանան զարգանալ մասաւորապէս եւ տնտեսապէս:

Բ. ՆԻՍ

Թլատի ներկայացուցիչը կարծելով, որ դեմոկրատիական(11) ծրագրի իրագործումը ինքն ըստ ինքեան մի նախադուռն է տնտեսական սոցիալիստական ծրագրի, առաջարկում էր մի կողմ թողնել տնտեսական ծրագիրը եւ բաւականանալ միայն քաղաքական ծրագրով եւ առաջ տանել գործը: Գ. Գ. Նախ. Նաւ.(12) եւ այլ առարկում էին, թէ քանի որ մենք անխուսափելի կերպով հանդիպում ենք կեանքում այդ հարցերին, չենք կարող երես դարձնել ու աչքներս փակել պատասխանելով, թէ դա մեր գործը չէ, մենք դրանով չենք հետաքրքրուում. այդպիսով մեզնից կը հեռացնենք ժողովուրդը եւ եթէ մենք ժողովուրդի չահերի պաշտպանի հաւանականութիւն(13) ունենք պէտք է ուշադրութեան առնենք այդ խնդիրները եւ որոշ դեկավարող հայեցակէտ ունենանք. իսկ այդ հայեցակէտից ամենասրդարը եւ ուղղամիտը սոցիալիստականն է:

Որովհետեւ դեմոկրատիկ(11) սկզբունքի իրագործումը ինքն ըստ ինքեան բաւական է սոցիալիստական սկզբունքների իրագործման, ուստի մի կողմ թողնելով տնտեսական սոցիալիստական ծրագիրը՝ բաւականանանք ստ այժմ քաղաքական ծրագրով, իսկ տնտեսական ծրագիրը թողնենք հետու ապագային:

Ոսկանապատի ներկայացուցիչը առաջարկում էր՝ ընդունելով որպէս քաղաքական ծրագիր ֆեդերատիւ-դեմոկրատիկ սկզբունքը, դնել որպէս տնտեսական նպատակ՝ սոցիալիստ դեմոկրատների minimumը(14)

իրրեւ մեր maximumը(15) եւ բաւականանալ դրանով:

— Մի քանի նիստերում չարունակելով վիճաբանութիւնները՝ Ժողովը վերջապէս եկաւ այն եզրակացութեան, որ Կովկասեան ծրագիրը եւ մանաւանդ նրա տնտեսական մասը նոր լինելով, բաւականաչափ չէ մշակուած գաւառներում, որպէսզի կարելի լինէր մի վերջնական եզրակացութեան գալ. նա դեռ խակ է եւ չատ պարզաբանութիւնների եւ ծեծուելու կարիք ունի: Ուստի, քանի որ դա այնպիսի ծանրակչիռ հարց է, որի այսպէս կամ այնպէս լուծումը կարող է զգալի ազդեցութիւն ունենալ Դաշնակցութեան բախտի վրայ, չչտապել, այլ յետաձգել դրա վերջնական լուծումը հետագայ .....(16) Ժողովին, որպէսզի այդ ժամանակաչրջանում գաւառները ուսումնասիրեն, զգաստանան այդ հարցով եւ նրանց ներկայացուցիչները գան արդէն որոշ տրամադրութեամբ եւ որոշ հայեացքներով ու կարողանան հանդիստ խղճով ձայն տալ այս կամ այն կողմին: Իսկ մինչ այդ, Ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ որոշեց՝ Կովկասեան գործի վերաբերեալ, Թողնելով հիմնական սկզբունքային հարցերը անփոփոխ ինչպէս Ընդհանուր Ծրագրումն է՝ մինչեւ Ընդհ. Ժողովը, (պարտականութիւն) յանձնել Բիւրոյին եւ Կովկասի Գատ. Մարմնին՝ մշակել մի շարք գործնական միջոցներ որպէս մօտաւոր պահանջներ, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ծրագրով:

Անցնելով Կովկասեան ծրագրի քաղաքական մասին, Ժողովը միաձայն ընդունեց Կովկասեան Ֆեդերացիա(7) ռամկավարական հիմունքներով: Այնուհետեւ հարց դրուեց 1) թէ արդեօք Ֆեդերացիա ազգային թէ տեղական եւ 2) Ֆեդերացիա անկա՞խ թէ Ռուսաստանի հետ կապուած:

Երկրորդ կէտի վերաբերմամբ չատ երկար վիճաբանութիւններ տեղի չունեցան եւ բոլորը, բացառութեամբ Թլատի, ընդունեցին Ֆեդերացիա՝ ազատ Ռուսաստանի հետ կապուած: Իսկ առաջին կէտի վերաբերմամբ, այսինքն ազգային եւ տեղական Ֆեդերացիայի մասին չատ քիչ ու դէմ կարծիքներ յայտնուեցան, որոնցից յետոյ հետեւեալ եզրակացութեան եկան, թէ քանի որ Ֆեդերացիայի սկզբունքը իւր մանրամասնութիւններով չի արծարծուել Կ. Կոմիտէներում եւ ներկայացուցիչները չունեն դրա համար մշակուած պատրաստի մի եզրակացութիւն, ուստի այդ հարցն եւս յետաձգել հետագայ Ռայոնական Ժողովներին, սակայն յանձնել Բիւրոյին եւ Կովկասի Գատ. Մարմնին՝ մշակել այդ հարցի մանրամասնութիւնները եւ ուղարկել Կ. Կոմիտէներին ի քննութիւն, որպէսզի հետագայ Ժողովին ներկայացուցիչները գան որոշ եզրակացութիւններով:

Անցնելով Կովկասեան գործունէութեան միջոցներին՝ նախագահը հաղորդեց Ժողովին այն համաձայնութեան մասին, որ կայացել է արտաստահմանում Ռուսաստանի բոլոր յեղափոխական կազմակերպութիւններին, ի թիւս նոցա եւ Դաշնակցութեան մէջ: Ըստ այդ համաձայնութեան, առաջին նպատակը պիտի լինի ռուսական միապետութիւնը տապալել, տալով ազգերին ինքնորոշման ազատ իրաւունք: Այդ առթիւ Ոսկանապատի ներկայացուցիչը յայտնեց, որ եթէ մենք համաձայնութիւն կայացնելով նրանց հետ խոստանանք ակտիւ(17) գործունէութիւն եւ ոչ օժանդակութիւն, այն ժամանակ մենք կարող ենք չատ հեղուել Տաճկահայաստանի հարցից, մեր ոյժերի մեծագոյն մասը կը տարուի այդ հարցով ի վնաս տաճկահայկական գործի:

Նախագահ.— Մենք կարեւոր ուշադրութիւն դարձնելով տաճկահայկական խնդրին, միեւնոյն ժամանակ չենք կարող անուշադրութեան տալ Կովկասը, քանի որ այստեղ եւս արդէն բաւական հրատապ է դառել խնդիրը եւ չափազանց զգալի՝ ճնշումները: Ուստի պէտք է երկուսի վրայ էլ ուշք դարձնենք ըստ կարելոյ պահանջի, մանաւանդ որ այստեղի կուռի համար մեզ հարկաւոր կը լինի տեսնել եւ չատ այնպիսի պատրաստութիւններ, որ պէտք չեն լինելու Տաճկահայաստանի կուռի համար: Բացի այդ, հենց նոյն տաճկահայկական հարցի յայտը լուծման համար էլ նպատակաւոր է ռուս միապետական ռեժիմի թուլանալը եւ տապալումը:

Վերջ ի վերջոյ ձայների մեծամասնութիւնը ընդունեց այն համաձայնութիւնը, որ կայացրուել է արտաստահմանում յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ:

Անցնելով տնտեսական կուռի միջոցներին, Ժողովը կանգ առաւ այն խոշոր չարիքի վրայ, որ է ռուս գաղթականութեան ուժեղ հոսանքը դէպի Կովկաս՝ կառավարութեան հովանաւորութեամբ: Բոլորը միաբերան վկայում էին, որ Կովկասի հողերը հազիւ հազ բաւականութիւն տան տեղացի ազգաբնակութեան, եթէ հաւասարութեամբ եւ արդարութեամբ բաժանուեն, մինչդեռ կառավարութիւնը տեղացիներին թողնում է հողազուրկ կամ սակաւահող, իսկ ռուս գաղթականներին բերում է եւ առատ հողեր բաժանում. դա ամենամեծ անարդարութիւնն է, որի դէմ կուռելը կովկասցիների ամենաարդար իրաւունքն է: Գաղթականներին Կովկասում բնակեցնելիս երկու տեսակ դէպք է պատահում. ա) կառավարութիւնը խլում է տեղացիների հողեր, որոնցով նրանք օգտուելիս են եղել տարիներից ի վեր այս կամ այն պայմանով եւ տալիս է գաղթականներին. բ) Ազատ հողերը, որ խնդրում են սակաւահող տեղացիք՝ օգտուելու համար, կառավարութիւնը մերժում է եւ պահում է յատկապէս գաղթականներ բնակեցնելու համար: Այս ծանրակչիռ հարցը նոյնիսկ պետական չրջանների մտածմունքի նիւթ է եւ նոյնիսկ այնտեղ կան արդարամիտ մարդիկ, որոնք պնդում են, թէ պէտք է նախ գոհացում տալ տեղացիներին, ապա եթէ աւելանան հողերը, տալ եւ ռուս գաղթականնե-

րին: Ժողովը անհրաժեշտ գտաւ այս չարիքի դէմ ամէն կերպ մաքառիլ: 2) Հարկերի վերաբերմամբ, Ժողովը մերժեց անուղղակի հարկերի սխտեմը(18) եւ որոշեց պահանջել աճող եկամտային հարկի սխտեմը. որոշեց նաեւ՝ 3) դիւրութիւններ տալ գիւղացիներին հողերը գնել ի սեփականութիւն եւ ճնշում գործ դնել կալուածատէրերի վրայ եթէ նրանք արգելք հանդիսանան: 4) Տեղական բանկերը(19) չատացնել վաչխառուների դէմ մաքառելու համար: 5) Կօօպերատիւ(20) ձեռնարկութիւնները խրախուսել Ժողովրդի մէջ: 6) Ցանկանիլ կառավարութիւնից, որ վերացրի ամենայն մի արտօնութիւն(21) եւ բոլոր քաղաքացիները հաւասար լինեն օրէնքի առաջ: Աւելի մանրամասնութիւնները կը մշակեն բիւրոն եւ Կովկասի Գատ. Մարմինը:

Որոշուեց Ինքնապաշտպանութեան կեդրոնական կոմիտէն այսուհետեւ անուանել Հ. Ց. Դ. Կովկասի Գատախանատու կեդր. կոմիտէ («Քաւքազսկի Օդվըպ-Քէքվէչննըյ ՃենՔրաչնըյ Քամիթեթ Արմեանս. Ռեվոլուց. Փարթիի Դ.»): Երեք ձայն ընդդէմ հինգի ցանկութիւն յայտնեցին որ Բիւրոն եւ Կովկասի Գատ. կեդր. կոմիտէն միացուին: Միաձայն որոշուեցաւ, որ Կովկասի Գատ. Կ. կոմիտէի մէջ մի ազատ անդամ լինի:

Որոշուեցաւ, որ մինչեւ առաջիկայ Ընդհ. Ժողով կայանալը Բիւրոն եւ Կովկասի Գատ. Կ. կոմիտէն ստացեալ–քաղաքական հարցերի մասին բրոշիւրներ, օրենսդրական կերպով գրած(22), հրատարակեն, որոնցով Ժողովուրդը կարողանան ծանօթացնել այդ հարցերի հետ: Այդ հրատարակութիւնների մէջ...(23):

Գ. ՆԻՍՏ, 12 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ

ԵՐԿՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ (ՏԱԿՏԻԿԱ)

Նախագահը Ժողովը բացեց, նկարագրելով համառօտ կերպով Երկրի այս տարուայ գործունէութիւնը եւ քաղաքական այն հանգամանքները, որոնք անհրաժեշտ են դարձնում որեւէ փոփոխութիւն մտցնել մեր տակտիկայի մէջ: Նախ քան բուն խնդրին անցնելը, նախագահը առաջարկեց Կ. կոմիտէների առաջարկները այդ հարցի վերաբերմամբ դնել Ժողովի առաջ եւ ապա դասաւորելով, անցնիլ վիճաբանութեան: ՈՍԿԱՆԱԳԱՏԸ առաջարկում է իրրեւ ընդհանուր սկզբունք՝ Դաշնակցութեան ամբողջ բարոյական եւ նիւթական ոյժը մի որոշ ժամանակաշրջանում (2–3 տարի) կեդրոնացնել միմիայն մի խոշոր ձեռնարկի վրայ, մի չօշափելի եւ խոշոր գործ ստեղծելու համար (կեդրոնացում գործի — հակառակ մինչեւ այժմ ընդունուած կեդրոնացման վայրի), եւ իրրեւ կոնկրետ(8) առաջարկ դնում է Սպայի ծրագիրը(24), որոշ փոփոխութիւնների ենթարկուած, առաջարկելով միաժամանակ ընտրել մասնագէտ եւ փորձուած ընկերներից մի մասնախումբ, յատկապէս այդ ծրագիրը ուսումնասիրելու համար, դնելով նրանց տրամադրութեան տակ մինչեւ 10·000 ռուբլի: Իսկ այն վայրերում, որտեղ որ արդէն ձեռնարկած են որեւէ գործ, տալ նիւթական ոյժ այնքան՝ որ կարողանան մնալ միայն:

Մեծ ԿԱՂԱՔԸ նախ բողոքեց Ալեւել. Բիւրոյի դէմ, որ մինչեւ այժմս երկրի գործունէութեան մասին իրանց գիտակ չեն պահել եւ այդ իսկ պատճառով, չունենալով երկրի դրութեան մասին որեւէ տեղեկութիւն, անձեռնհաս են համարում իրանց՝ տակտիկայի մասին որեւէ բան ասել:

ՋՐԱԲԵՐԴ ԵՒ ԿԱՐ.– Չունենալով ճիշդ տեղեկութիւններ երկրի տեղագրութեան եւ այժմեան դրութեան, անձեռնհաս են համարում տակտիկայի վերաբերմամբ մի դրական բան ասել, դրա համար առաջարկում են այդ գործը յանձնել Շտաբին (առանձին առաջարկ) Ընդհ. Ժողովի ընդդծած սահմաններում, ուսումնասիրել եւ գործի ծրագիր կազմել. իսկ մինչ այդ ռազմական ոյժ ներմուծել Շ. իբրեւ յարմար վայր կեդրոնացման(25):

ՄՐԳՈՒՄՏԱՆԸ առաջարկում է առանձին ուշք դարձընել Ընդհ. Ժողովի այն որոշումների վրայ, որոնք մինչեւ այժմ չեն գործադրուել, այսինքն տեռորիստական գործողութիւնները երկրում՝ Թուրք պաշտօնեաների դէմ, խմորային(26) ցոյցեր ծովափնեայ քաղաքներում եւ ռազմամթերքի տեղափոխութիւն երկիր, դէմաւորապէս Շ., իբրեւ մէկը յարմար վայրերից, — պարտիզանական կուիւներ երկրի զանազան վայրերում՝ յեղափոխական ոգին վառ պահելու համար. անհրաժեշտ են համարում Գարոյրի(27) վերադարձը երկիր:

Թէեւ վիճաբանութիւնից յետոյ, վերոյիշեալ առաջարկները նախագահը բաժանեց հետեւեալ երեք տեսակի.— 1) Գործունէութեան կեդրոնացում մի ձեռնարկի վրայ. 2) Ջուտ յուզական գործունէութիւն ծովափնեայ քաղաքներում՝ եւրոպական չհերը վնասելու նպատակով եւ 3) Հին տակտիկը — կեդրոնացում երկրում եւ ծովային ցոյց իբր արձագանգ:

Ոսկանապատի առաջարկութիւնը դնողները պնդում էին, որ մեր 15 տարուայ յեղափոխական գործունէութիւնը մինչեւ այժմ մի բանի է միայն յանգել, — վառ պահելու յեղափոխական ոգին տաճկահայ Ժողովրդի մէջ եւ ոգեւորելու դրսի ուժերին: Այժմս բաւ պէտք է համարել այդ եւ անցնել ուղղակի ազատագրութեան բուն գործին. դա վեհ նպատակ է եւ մեծ ձեռնարկ է պահանջում. մեր ուժերը այնքան քիչ են, որ մենք անկարող ենք զանազան ձեռնարկների վրայ գործ դնելով մի վեհ գործ ստեղծել(28). անհրաժեշտ է մեր բոլոր ուժը թափել մի ձեռնարկի վրայ միայն՝ դրական արդիւնքի հասնելու համար: Մեր յեղափոխական անցեալը ցոյց է տալիս, որ փոքր ի շատ յաջողութիւն

ենք գտնում այն ժամանակ, երբ ուժերս մի ձեռնարկի վրայ ենք գործադրում (Բանկ Օտոման, Ղանասոր): Մի որեւէ ձեռնարկի յաջող իրագործումը ունի նաեւ ոգեւորող, գործը կենդանացնող նշանակութիւն: Քանի որ մինչեւ օրս Դաշնակցութիւնը սխտեմով է գործել, անհրաժեշտ է այդ սխտեմը փոխել, նոր ոգի մտցնել գործի մէջ, դրա համար ի նկատի ունենալով վերոյիշեալը եւ այլ հանգամանքներ, առաջարկում են ընդունել Սպայի ծրագիրը որոշ փոփոխութեամբ, այսինքն . . . . . Շ . . . . . եւրոպական միջամտութիւնը առաջ բերել(29): Ի հարկ է, սա չէ կարող մշտական տակտիկան լինել, այլ մի որոշ ժամանակաշրջանի (3–4 տարի) դործ: Վերոյիշեալ առաջարկ ձեռնարկը ուսումնասիրելու, գործի տեխնիկական բոլոր պայմանները քննելու եւ այդ ձեռնարկը ի կատար ածելու համար, պէտք է ընտրել մի մասնախումբ (չտար) նոր մասնագէտ եւ հին փորձուած ուժերից, որոնց տրամադրութեան տակ պէտք է դնել մի որոշ դումար, անմիջապէս ուսումնասիրութեան դործին ձեռնամուխ լինելու համար:

Վերոյիշեալ առաջարկութեան հակառակորդները, չխթելով հանդերձ, որ մեր երկիրը անհրաժեշտ է պատերազմական տեսակէտից դուռ մասնագէտների ձեռքով ուսումնասիրել (ո՛չ միայն Սպայի ծրագիրը, այլ եւ Մեծ–Հայքի բոլոր այն վայրերը, որտեղ կռուի համար անհրաժեշտ կը համարուի) ուրեմն ե՛ւ չտոքի(30) ընտրութեանը եւ փող յատկացնելուն համամիտ լինելով, մերժում են մեր բոլոր ուժերի կեդրոնացումը մի ձեռնարկի վրայ այն առարկութեամբ, որ մեր թշնամու հետ համեմատած՝ մենք անհամեմատ թոյլ լինելով, անկարող պիտի լիննենք այնքան ոյժ ստեղծել, որ ճակատ առ ճակատ թշնամու դէմ դնենք: Մենք թոյլ լինելով՝ ճկուն պէտք է լիննենք եւ թշնամուն հարուածելու մի քանի կէտեր ընտրենք եւ քանի որ մեր դատի լուծումը մեծ մասամբ կախուած է եւ դիպլոմատիայից(31), պէտք է միշտ պատրաստ գործ ունենանք օգտուելու դիպլոմատիայի տրամադրութիւնից. այն ինչ՝ եթէ մեր բոլոր ուժերը մի ձեռնարկի վրայ կեդրոնացնենք, միւս կէտերը պիտի թողնենք: Եւ քանի որ յիշեալ առաջարկը չունի պատճառաբանուած հիմքեր եւ լուրջ ուսումնասիրութիւն, եւ մեր հին գործիչների փորձառութիւնը չի տալիս առողջ արգումենտներ(32) այդպիսի մի խոշոր ձեռնարկի յաջող իրագործման, մեծ ռիսկ(33) կը լինի կազմակերպութեան կողմից իր բոլոր նիւթական եւ բարոյական ուժերը թափել մի ձեռնարկի վրայ, որը 50% չանս(34) չունի յաջող իրագործման, դա կարող է մեծ ռէակցիա(35) առաջ բերել եւ մահացու հարուած տալ գործին. այն ինչ միւս դէպքում, եթէ մի տեղ գործը անյաջող գնայ, մի ուրիշ տեղում յոյս կ'ունենայ:

Բոլոր Ժողովականները չէին ուսումնասիրութեան անհրաժեշտութիւնը, գտնելով որ մինչեւ այժմս մեր երկիրը կուռ տեսակէտից չէ ուսումնասիրուած եւ մեր բոլոր ձեռնարկների վիճման գլխաւոր պատճառներից մէկն է (այդ). դրա համար պէտք է ընտրել մի մասնախումբ, տալով նրանց հարկաւոր նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն՝ այդ գործը յաջողութեամբ գլուխ բերելու համար:

Բիւրոյի ներկայացուցիչը յայտնեց, որ թէեւ այդ ուսումնասիրութեան անհրաժեշտութիւնը վաղուց զգալի է, բայց չէ գործադրուել երկրի դժուխային պայմանների եւ մարդիկ չլինելու պատճառով և յայտնեց, որ այդ նպատակով ձեռնարկութիւնը մի օտար պիտնականի հետ պայմանաւորուել է արդէն եւ չուտով գուցէ ձեռնարկի: Բայց մինչ այդ, մենք յայտնելու ենք մեր կարծիքը երկրի գործունէութեան մասին առաջիկայ տարուայ համար, աչքի առաջ ունենալով մեր անցեալ գործունէութիւնը եւ առաջարկեց անցնիլ երկրորդ առաջարկութեան — .....(36) գործունէութեան: Այս առաջարկը դնողները չեչտում էին, որ մեր դատի լուծումը կախուած լիննելով եւրոպական քաղաքականութիւնից, պէտք է այնպիսի ձեռնարկներ անել, որոնք վնասէին եւրոպացոց անմիջական չահերը եւ գտնում էին որ միայն այդ ճանապարհով հնարաւոր է մեր դատը յաջողութեամբ տանել: Սրան հակառակորդները պնդում էին, որ նախ՝ այդ ձեռնարկները չեն վնասի եւրոպական չահերին, որովհետեւ տաճիկ կառավարութիւնից իրանց բոլոր վնասները կը առնան եւ երկրորդ, դա անկախ Երկրի գործունէութիւ-

20 / XII ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ

Բիւրոյի տուած մանրամասն տեղեկութիւններից՝ Ժողովը ծանօթանալով երկրի ուժերի կեդրոնացման ու մինչեւ օրս ունեցած գործողութիւնների հետեւանքի հետ, անցաւ ապագայում ունենալիք տակտիկայի ուսումնասիրութեանը:

Գաղամատուրներից (Սա.) առաջարկում էր նախկին կեդրոնացման վայրը Քողնել եւ ուժերը կեդրոնացնել Շ.(25) չեչտելով սահմանակից Վրէժից տրբանքների տեղափոխութեան համեմատական դիւրու-

քիւնը, տեղի անատուպատ եւ լեռնոտ դիրքը, համ-
դիէ քիւրտերից հեռու լինելը եւ ռազմական տեսակէ-
տից երկրի ընկերների տուած կարեւորութիւնը:

Մրգաստանի պատգամաւորը կասկածում է վեր-
յիշեալ լեռնավայրի կեդրոնացման յարմարութեան եւ
երկրի ընկերների տուած ցուցմունքների — իբրեւ ոչ
մասնագէտների —, եւ առհասարակ մեր անգործնա-
պահութեան մասին:

Ոսկանապատի պատգամաւորը ծանրանալով այն
հանգամանքների վրայ, որ Ժողովականներից ոչ ոք
մօտիկ ծանօթութիւնը չունի առաջարկուած վայրին,
որ չի կարելի հիմնուել երկրից եկած մի երկու ընկեր-
ների կարծիքների ու տուած տեղեկութիւնների վրայ,
որ տեղացիները հմուտ չեն ղեկավարութեան, որ Երկ-
րի ընկերների առաջարկած վայրը չի համապատասխա-
նում նպատակայարմար կեդրոնատեղին, որ գործողու-
թիւնների դադարեցումն էլ կարող է Ժողովրդին ուկա-
յիայի(35) ենթարկել եւայլն, առաջարկում է վարձով
հրաւիրել նոյնիսկ օտարազգի հմուտ ու ռազմական
տեսակէտից մասնագէտ զինուորականներ, ուսումնա-
սիրելու երկիրը եւ յատկապէս առաջարկուած վայրը,
տեղափոխութեան գործերը ու առհասարակ ռազմա-
մթերքի գնման տեսակն ու քանակը, եւ կազմել ապա-
գայում ունենալիք գործողութիւնների մանրամասն
ծրագիրը — տակտիկան —, եւ մինչեւ այդ մասնա-
գէտների գործի կանգնելը՝ չարունակել ռազմամթերք-
ների գնումը, մինչեւ որ ունեցած միջոցներով (հնա-
րաւոր լինի) տեղափոխութիւնը երկիր, առաջարկուած
վայրի մօտակայ չրջաններում. նաեւ ուղարկել երկիր,
ուսումնասիրութեան համար, վերոյիշեալ մասնագէտ-
ներին հետ միասին՝ եւ մեր հին փորձուած ընկերներից
մի քանիսին:

Մեծ Քաղաքի պատգամաւորը մասնացոյց անելով
երկրից եկած հակասական տեղեկութիւնները եւ մեր
անծանօթ լինելը երկրին, ու մինչեւ օրս ունեցած
կեդրոնացման անյարմարութիւնը, եւ տեղափոխութեան
գործերի անյարմարութիւնը, եւ չցանկանալով տաճ-
կահայ Ժողովրդի վիճակի ու ճակատագրի հետ խա-
ղալ, անխորհուրդ է համարում կեդրոնացման միջո-
ցով որեւէ գործ անել, քէկուզ իբրեւ արձագանգ Լեռ-
նավայրի եւ Վիչապի գործողութիւններին, այլ առա-
ջարկում է ոյժ տալ միմիայն վերոյիշեալ կէտերի
գործողութիւններին, ու ռազմամթերք ներմուծել Մեծ
Հայք՝ լոկ Ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան համար:

Մրգաստանի պատգամաւորը հիմնուելով Ժող-
ովականների անձեռնհասութեան վրայ, մինչեւ օրս ու-
նեցած կեդրոնացման տակտիկայի եւ ապագայի հա-
մար առաջարկուած վայրերի առհասարակ ունենալիք
գործողութիւնների մասին՝ առաջարկում է հեռու մը-
նալ տակտիկայի վերաբերեալ պատասխանատու խը-
դիրների մասին խօսելուց, այլ չարունակել ռազմա-
մթերքի եւ մասնաւորապէս ծայրերի տեղափոխութիւ-
նը, ուսումնասիրել ամառուայ Ռայոնական Ժողովին
առաջարկուած Սպայի ծրագիրը եւ Ոսկանապատի ա-
ռաջարկած մասնագէտների խմբին յանձնել տակտիկա-
յին վերաբերեալ բոլոր խնդիրները:

Ջրաբերդի պատգամաւորը ծանրանալով կէանքի
դառն իրականութեան վրայ, որ հասարակութիւնը չէ
տալիս ձեռնհաս մասնագէտներ, մէս կողմից ապա-
ցուցեց որ մեր յեղափոխութեան զարգացումը առաջ է
գնում իր բնական ընթացքով, որ մեր յեղափոխու-
թիւնը ունեցել է երկու պատմական չրջաններ, որ ինչ-
պէս պատմութիւնը թռիչքներ չի անում՝ նոյնպէս եւ
մեր յեղափոխութիւնը հետզհետէ զարգանալով ունե-
ցել է առաջին եւ երկրորդ չրջաններ. այժմ ոտք է դը-
նում երրորդ չրջանը, որի ժամանակ կարեւոր են ա-
ւելի մեծ չափով պատրաստուածներ ու անհամեմա-
տելի ձեռնհաս մասնագէտ-ղեկավարներ, քան ունեցել
ենք նախկին երկու չրջաններում, որի համար եւ կա-
րեւոր է համարում մասնագէտներ հրաւիրել ու գործը
նրանց յանձնելը. մէս կողմից նա չեշտում է ե'ւ այն
հանգամանքը, որ մեր դատը կախում ունի ե'ւ եւրո-
պական դիպլոմատիայից(31), ուստի անհրաժեշտ է
համարում մեծ Հայքի մի յարմարագոյն վայրի կեդ-
րոնացումը, որպէսզի վերջինս, Լեռնավայրի հետ
միասին, յարմար մոմենտից(37) օգտուելով կուռ
դրօշը պարզեն քաղաքական նպաստող հանգամանքների
ժամանակ, իսկ առ այժմ զբաղուել ռազմամթերքի
ներմուծումով՝ առաջարկուած վայրի չրջնակից տե-
ղերում՝ մինչեւ մասնագէտների գործի սկսելը:

Նախագահը (Բ.ի ներկայացուցիչ) վերջինիս լրա-
ցնելու համար աւելացնում է, որ Դաշնակցութիւնը իր
բոլոր գործողութիւնների համար ունեցել է քննադա-
տողներ, որոնք չատ օգտակար են եղել, սակայն երբ
Ժողովականների քննադատութիւնը չափից անցնում է
լքման կարող է հասնել, այլ Բիւրոն համաձայն
Ընդհ. Ժողովի ընդունած կեդրոնացման ուղղութեա-
նը, եւ աչքի առաջ ունենալով որ մեր գործերը կար-
պադրողները ու երկրի ներկայացուցիչները անբարե-
խիղճ մարդիկ չեն, հետեւողական լինելով Ընդհ. Ժո-
ղովի որոշումներին ու ղեկավարուելով երկրի ներկա-
յացուցիչների ցուցմունքներով, առաջ է տարել կեդրո-
նացման ուղղութիւնը եւ ինչպէս ցոյց են տալիս մեր
յեղափոխական գործողութիւնները, որ առաջ են գնա-
ցել կեանքի պահանջների համեմատ(38):

Մեծ Քաղաքի պատգամաւոր.— Եւրոպական դիպ-
լոմատիայի օժանդակութիւնը որ առաջ գնում էր
օդտակար, այժմ նոյնիսկ վնասակար է համարում եւ
երկրի դրութիւնը աննորմալ(39) համարելով՝ առա-
ջարկում է Տաճկահայերին թողնել որ նրանք մտածեն
ու ստեղծեն ղեկավարներ իրանց ազատութեան հա-
մար, եւ գործողութիւնների ինքնիշխոյիլ(40) առաջ
գնալը եւ տեղացի ուժերի չառաջնորդելու պատճառը
համարելով Կովկասահայերիս՝ առաջարկում է թողնել

ղեկավարութիւնը Տաճկահայերին, իսկ (մեզ) վերա-
պահելով նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւնը:

Ոսկանապատի պատգամաւորը պնդում է, որ յե-
ղափոխութեան ամենամեծ ցանկութիւնն է եղել եր-
կրից ուժեր ստեղծելը, որը եւ յաջողուել է բացառու-
թեամբ հմուտ ղեկավարների, եւ որի համար առա-
ջարկում է հմուտ մասնագէտներին հրաւիրել. հիմնը-
ւելով իրականութեան վրայ՝ Ժողովրդի լքումը բացա-
սում է աչքի առաջ ունենալով կազմակերպութեան
լայն ծաւալ ստանալը. առաջարկում է հետեւեալը, —
որովհետեւ անձեռնհաս ենք մի որեւէ վայրի գերա-
կչռութիւն տալու, 1) նախ աշխատենք ռազմամթերքը
տեղափոխել Շ.ի չրջանը, 2) ոչ-զինուորական մաս-
նագէտ (ղրկենք) մեր այնտեղի ընկերներին գործակ-
ցելու, 3) այժմեանից ամէն միջոց գործ առնենք մեր
անելիքները անպայման գաղտնի պահելու եւ 4) բըռ-
նենք առ այժմ պահպանողական ուղղութիւնը մինչեւ
մասնագէտների գործելը:

Թլատի պատգամաւորը մեր գործողութիւնների
անյաջողութեան պատճառը համարում է անժամանակ
սկսելը եւ եւրոպական դիպլոմատիայի վրայ յոյս դնե-
լը. առաջարկում է մեծ քանակութեամբ երկիր ներ-
մուծել ռազմամթերք եւ քաղաքական յարմար մոմեն-
տին(37), փոխանակ եւրոպայի՝ Եպտնիային(41) դի-
մել:

Բիւրոյի անդամ Ս. բացատրում է Թլատի պատ-
գամաւորին՝ Բարձրաւանդակի կուռ պատճառը, որ
տաճիկ կառավարութեան յարձակումն է եղել, եւ եւ-
րոպական դիպլոմատիային(31) դիմելը (78ից սկսած
հայկական հարցը միջազգային բնաւորութիւն է կրել):

Ժողովը երկար քննադատութիւնից եւ վիճաբա-
նութիւնից յետոյ յանգեց հետեւեալ բանաձեւերին, ո-
րոնք ձեւակերպուեցին՝

1) Ի նկատի ունենալով որ Երկիրը գտնուում է
բոլորովին տարբեր քաղաքական եւ տնտեսական պայ-
մանների տակ, որ կովկասը համարեա Թէ կորուած է
երկրից եւ բոլորովին անծանօթ՝ նրա պայմանների ու
դրութեան հետ, որ մասնաւորապէս Սասունի վիճա-
կի բիւրոյի ցոյց տուած պատճառները ներկայում եւս չեն
վերացուած և հաւանականութիւն չկայ, որ այդ պատ-
ճառները մօտիկ ապագայում կը վերանան, — հրա-
ժարուել կեդրոնացման եւ առհասարակ որեւէ խոշոր
ձեռնարկութիւններից Մեծ Հայքում եւ բաւականանալ
ժողովրդին զէնք մատակարարելով՝ ինքնապաշտպա-
նութեան համար: Ստացաւ + 1:

2) Լեռնավայրերից ոչ մէկում կեդրոնացում չա-
նել, այլ ամբողջ ժողովուրդը զինել ընդհանուր ապըս-
տամբութեան համար: Ստացաւ + 1:

3) Ընդունելով ռազմամթերք ու մասնագէտ ուժեր
երկիր մուծելու անհրաժեշտութիւնը, Ժողովը յորմոր
է գտնում այդ ուժերը կեդրոնացնել Լեռնավայրում,
ի նկատի ունենալով որ վերջինս ամենահաւանականօ-
րէն ապագայ կուռ բազան(42) կարող է լինել. ապա-
կայն նախ քան ծաւալը եւ ժամանակը որոշելը՝
անպատճառ ձեռնարկել վայրի լուրջ ուսումնասիրու-
թեանը ձեռնհաս մասնագէտների ձեռքով: — Անցաւ
7 ձայնով:

Ժողովը ցանկութիւն է յայտնում որ Լեռնավայրը
եւս լուրջ պատրաստութեան միայն մարտի նշան տայ:

Ժողովը միաձայն ընդունեց Ոսկանապատի պատ-
գամաւորի առաջարկը հետեւեալ ձեւակերպութեամբ,
— հրաւիրել յայտնի ռազմագէտներ, պարտիզանա-
կան(43) կուիւների մասնագէտ անհատներ, նոյնիսկ
օտարազգի, եւ նոցանից մեր փորձուած ընկերների
հետ կազմել մի զինուորական չտաբ, դնելով նրանց
տրամադրութեան տակ 20·000 ռուբլի իրենց ծախսերի
եւ ընտրուելիք Լեռնապարի (կամ ուրիշ վայրի) ու
փոխադրութեան գծերի ուսումնասիրութեան համար,
— առաջարկելով որ նոքա կազմեն եւ ապագայ տակ-
տիկայի վերաբերեալ գործողութիւնների ծրագիրը եւ
առանձնեն ղեկավարութիւնը:

Հ. Ց. Դ. «Թլատ» կոմիտէի ներկայացուցչի ա-
ռանձին կարծիք.—

«Հ. Ց. Դ. Կովկասեան Շրջանային Ժողովը 16/XII
– 904 թ. նիստում մերժեց «Թլատ» կոմիտէի թախան-
ձանքը՝ նրան կոմիտէին կեդրոնականի իրաւունք տալու
վերաբերմամբ եւ որոշեց ներկայացնել այդ խնդիրը,
իւր բոլոր մանրամասնութիւններով, «Նորկրդի» Ժո-
ղովի բարի հայեցողութեան, առաջարկելով ինձ միեւ-
նոյն ժամանակ յայտնել իմ կարծիքը նոյն որոշումին
կցելու համար: Օգտուելով այդ հանգամանքից՝ հա-
մարձակուում եմ ներկայացնել Նորկրդի Ժողովին յո-
գուտ իմ արծարծած հարցի այն բոլոր պատճառաբա-
նութիւնները, որոնց հիման վրայ սակայն ես գտնում
եմ անհրաժեշտ յարգել «Թլատ» կոմիտէի խնդիրը:

Այն առարկութիւնները, որոնցով առաջնորդուում
էր Շրջնային Ժողովը «Թլատ» կոմիտէի խնդիրը մեր-
ժելիս՝ հետեւեալներն էին.—

ա) «Թլատ» կոմիտէն բաւարարութիւն չէ տալիս
այն ցնդին եւ մի քանի նուազագոյն պահանջներին,
որոնք նախատեսուած են 1904 թ. Ընդհանուր Ժողովի
որոշումների Թուում, այն է՝ 50 զինավարժ մարդիկ
եւ երեք ինտելիգենտ(44) ուժեր տարեկան:

բ) Ձկայ ոչ մի անհրաժեշտութիւն տալու կեդր.
կոմիտէի իրաւունքները «Թլատ»ի կոմիտէին, քանի որ
նա առանց կեդր. կոմիտէ դառնալու էլ կարող է եւ
պէտք է ձգտի լայնացնել, ընդարձակել իւր գործու-
նէութեան ասպարէզը, մանաւանդ երբ նա առանց այդ
էլ օգտուում է մի քանի արտօնութիւններից՝ համեմ-
մատած միւս կոմիտէների հետ:

գ) Թէ բաւարարութիւն տուի «Թլատ» կոմիտէի
պահանջներին, այն ժամանակ տարբական արդարու-
թիւնը պահանջում է կեդրոնական իրաւունքներ տալ

եւ միւս չատ կոմիտէներին, որոնք ցենզի տեսակէտից դասուում են նոյն եւ դուցէ աւելի բաւարար դրութեան մէջ, քան «Ժլատ»ի կոմիտէն:

դ) Որ կեդրոնական կոմիտէների չատացնելը կովկասում կը չատացնի Ընդհ. Ժողովում կովկասեան ներկայացուցիչների ձայները՝ ի վնաս տաճկահայկական հարցի, որովհետեւ կովկասցիք չատ ձայն ունենալով կարող են Ընդհ. Ժողովում խեղդել երկրից եկողների ձայնը՝ յօգուտ կովկասեան գործունէութեան:

ե) Որ Արեւելեան Բիւրոն ինքն եկաւ այն կարծիքին, որ անհրաժեշտ է ստեղծել Անդրկովկասից դուրս մի կեդր. կոմիտէ, բայց չգտաւ Հիւսիսային կովկասում մի յարմար վայր կեդրոնացման համար:

զ) Որ «Դրօշակ»ի էջերում «Ժլատ» կոմիտէին իրբեւ կեդրոնական կոմիտէ յայտարարելը (դրամական հաշիւների բաժանմունքում), նոյնպէս Արեւել. Բիւրոյի պատուիրակի նոյն իմաստով յայտարարութիւնը, որը նա արել էր (պաշտօնապէս) «Ժլատ»ի 4 Դեկտեմբերի Շրջանային Ժողովում, հասարակ թիւրիմացութիւն է, եւ որ Բիւրոն երբէք չի ճանաչել «Ժլատ» կոմիտէն իրբեւ կեդրոնական կոմիտէ եւ ոչ ոքի չի յանձնել անել այդպիսի յայտարարութիւն:

Հիմնուելով վերոյիշեալ բոլոր առարկութիւնների վրայ՝ կովկասեան Շրջանային Ժողովը մերժեց բաւարարութիւն տալ «Ժլատ» կոմիտէի այդ պահանջին եւ միայն համաձայնուեց այդ խնդիրը իւր բոլոր մանրամասնութիւններով յանձնել Յորհրդի Ժողովի բարի հայեցողութեանը:

Իբր պատասխան այս բոլորի, ես «Ժլատ» կոմ.ի ներկայացուցիչ՝ ասել եմ եւ կրկնում եմ.—

ա) Նախ, չնայելով, որ «Ժլատ» կոմիտէն կարող է եւ պէտք է ձգտի առանց կեդր. կոմիտէի անուան լայնացնել իւր գործունէութեան ասպարէզը, սակայն նրա գործունէութեան յաջողութիւնը միանգամայն պայմանաւորուած է նրա աւելի անկախութեամբ եւ աւելի լայն իրաւունքներից օգտուելուց. որ եթէ յաջող գործունէութիւնը տալիս է մի որեւիցէ յեղափոխական մարմնին որոշ եւ լայն իրաւունքներ, բայց և այն լայն ու ազատ իրաւունքները առալ են բերում ինքնաբերաբար մեծ յաջողութիւն եւ ծաւալութիւն. իսկ այն հանգամանքը, որ «Ժլատ» կոմիտէն օգտուում է որեւէն մի քանի արտօնեալ իրաւունքներից՝ համեմատած ուրիշ կոմիտէների հետ, միայն ապացուցանում է, որ Արեւել. Բիւրոն զգացել եւ գիտակցել է Ժլատում մի յեղափոխական կեդրոն ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը:

բ) Երկրորդ՝ եթէ կան այնպիսի կոմիտէներ, որոնք իրանց գործունէութեամբ բաւարարութիւն են տալիս կանոնագրութեամբ պահանջուած ցենզին՝ դրանք ամենայն իրաւամբ կարող են իրանք իրանց յայտարարել կեդրոնական կոմիտէ, առանց սպասելու Շրջանային Ժողովի ճանաչելուն: Այդ իրաւունքը տալիս է իւրաքանչիւր կոմիտէին՝ նոյն կանոնագրութիւնը Ընդհ. Ժողովի:

Ընդհակառակը՝ մի որեւիցէ կոմիտէ Անդրկովկասում, որը ցանկանում է ձեռք բերել կեդր. կոմիտէի իրաւունքները, (բայց որ) իւր գործունէութեամբ լրացում եւ բաւարարութիւն չի տալիս ցենզի պահանջներին, — չկայ ոչ մի անհրաժեշտութիւն այդպիսիներին տալ կեդրոնական կոմիտէի իրաւունքներ, որովհետեւ Անդրկովկասի կոմիտէները գանուում են կեդր. կոմիտէներից ոչ հեռու, մինչդեռ «Ժլատ»ը կտրուած է ամբողջ Անդրկովկասից: Արծարծելով խնդիրը, «Ժլատ» կոմիտէն բոլորովին չէր ուզում կանգնել կանոնագրութեան հողի վրայ, նա միայն մատնացոյց էր անում այդ քայլի բնական անհրաժեշտութիւնը եւ ապացուցանում էր, որ ներկայ կախումը Բիւրոյից եւ Ոսկանապատի կեդր. կոմիտէից՝ դժուարացնում եւ նոյնիսկ անհնարին է դարձնում նրա առաջադիմութիւնը:

գ) Երրորդ՝ Ժլատի շրջանը չատ լայնատարած է եւ հեռու թէ՛ Մեծ Քաղաքից եւ թէ Ոսկանապատից. այդ իսկ հանգամանքը ներկայ պայմաններում պահանջում է մեծ կորուստ թէ՛ ժամանակի եւ թէ դրամական, եւ տալիս է այդ քաղաքների հետ յարաբերութեանը պարտականութեան եւ դանդաղութեան բնաւորութիւն. որ յիշեալ երկու քաղաքների Մարմինները առանց այն էլ ծանրաբեռնուած են իրանց գործերով և չունեն նոյնիսկ ֆիզիքապէս ոչ մի հնարաւորութիւն «Ժլատ»ի պահանջները ճշդութեամբ եւ անթերի կատարելու, ինչպէս այդ երեւաց անցեալ տարուայ դառն փորձերից. եւ որ վերջապէս նրանք կոմպետենտ(45) չեն կարող լինել մի վայրի գործերում, որի տեղական պայմանների հետ կա՛մ բոլորովին ծանօթ չեն եւ կամ չատ քիչ են ծանօթ:

դ) Չորրորդ՝ որ եթէ նոյնիսկ կովկասում կեդր. կոմիտէների թիւը չատացնելը կարող է կովկասեան ներկայացուցիչների ձայների թիւը եւ հետեւապէս ուժը չատացնել Ընդհ. Ժողովում, բայց այդ գերակըշռութիւնը չէ կարող միայն «Ժլատ»ի մի աւելորդ ձայնը տալը. որ յամենայն դէպս այդ գերակշռութեան ապառնը չէ կարելի առնել սահմանափակումներով, որը առաջարկում է Բիւրոն հպատակեցնելով Դաշնակցութեան կանոնագրութեան միտքը նրա տառին. որ մինչեւ անգամ, նրա տառացի հասկացողութեամբ, չէ կարելի արգիլել, որովհետեւ Դաշնակցութեան կանոնագրութիւնը երկու ձայնի իրաւունք է տալիս այն բոլոր կեդր. կոմիտէներին, որոնք պահանջածից երկու անգամ աւելի ոյժ են արտադրում, բայց չեն ուզում երկուսի բաժանուել:

Որ Տաճկահայաստանի ձայնի խեղդուելու երկիւղը ի զուր է, որովհետեւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իւր գլխաւոր եւ նոյնիսկ բացառիկ ուշադրութիւնը դարձրել է եւ դարձնում է հենց տաճկահայութեան դատի վրայ, որ նա չատ լաւ է հասկացել եւ հասկանում հարցի այդ մասի կարեւորութիւնը եւ նրա որոշումը այդ տեսակէտից փոփոխութեան ոչ մի տեղ ունի (46) չի ցոյց տալիս:

ե) Վերջապէս ինքը Բիւրոն խոստովանում է, որ Հիւսիսային կովկասում անհրաժեշտ է մի կեդր. կոմիտէ ունենալ. ինչ վերաբերում է տեղի յարմարութեան, ճիշդ է, որ «Ժլատ»ը կեդրոնացման վայրի բոլոր նպատակայարմար պայմանները չի ներկայացնում. բայց չպէտք է մոռանալ, որ ինչ էլ որ արուած է Հիւսիսային կովկասում, արուած է հենց «Ժլատ»ի չնորհիւ, որ ամբողջ այդ վայրում ամենաուժեղ կէտը հենց «Ժլատ»ն է եւ հենց դրա համար էլ նա միայն պէտքական է այդ կեդրոնացման համար. եթէ միաժամանակից յետոյ, Հիւսիսային Կովկասի մի որեւիցէ ուրիշ կէտը աւելի առաջադէմ է «Ժլատ»ից, այդ տեսակէտից եւ կեդրոնացման աւելի յարմար վայր ներկայացնի, ոչ ոք չի խանգարի տեղափոխել կեդրոնը «Ժլատ»ից այդ վայրը: Ջէ՞ որ նոյն մտքով առաջարկութիւններ կան հենց Բիւրոյի վերաբերմամբ:

զ) Ինչ վերաբերում է ցենզին, ես արդէն յայտարարել եմ, որ ես արծարծում եմ այդ խնդիրը ոչ թէ հիմնուելով իրաւունքի վրայ, այլ միայն ստիպուած լինելով անհրաժեշտութիւնից. իսկ եթէ կանգնենք իրաւունքի հողի վրայ, բնականաբար հարց է առալ դալիս, — արդեօք չա՞տ կան կեդրոնական կոմիտէներ, որոնք իրանց ոյժով համապատասխանում են ցենզի բոլոր պահանջներին. ուրեմն եւ ինչո՞ւ դիմող չլինել այն կեդրոնական կոմիտէներին, որոնք ըստ կանոնագրութեան այդ կոչումը եւ իրաւունքը չպիտի ունենան:

Հիմնուելով բոլոր վերը գրածներիս վրայ՝ Դաշնակցութեան Յորհրդի առանձին ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում հետեւեալների վրայ.—

ա) Ժլատի բացառիկ եւ առանձնայատուկ պայմանների վրայ.

բ) Այդ վայրի նիւթական կարեւորութեան վրայ.

գ) Այն հանգամանքի վրայ, որ այդ վայրը ներկայացնում է ամենայարմար տեղ ռազմամթերք և զէնք ձեռք բերելու համար.

դ) Այն հանգամանքի վրայ, որ այդ վայրի հայ ազգաբնակութիւնը կանգնած է այլասերման եւ ուրիշ տարրերի հետ ձուլման հիմքի վրայ եւ որ անհրաժեշտ են չուտափոյթ եւ կտրական մի կողմներ այդ չարիքի առաջն առնելու համար. մի բան, որը կարելի է անել միայն մեր առաջարկած միջոցով.—

Յոնարհաբար խնդրում եմ, որ Յորհրդի Ժողովը բեկանի

ա) Շրջանային Ժողովի վերոյիշեալ որոշումը.

բ) ճանաչէ Ժլատի կոմիտէի խնդիրը օրինաւոր եւ համապատասխանող Հ. Յ. Դ. չահերին եւ

գ) Տայ Ժլատի կոմիտէին կեդր. կոմիտէի կոչումը, նրա բոլոր իրաւունքներով եւ արտօնութիւններով:

Հ. Յ. Դ. ԺԼԱՏԻ ԿՈՄԻՏԷԻ
ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑԻՉ».

Մեծ Քաղաք
Դեկտ. 24, 1904 թ.

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 13Ի ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ներկայ էին համարեա բոլոր ներկայացուցիչները: Ժողովը վճռում է զբաղուել կարմիր Յաչի խընդրով: Նախազահի առաջարկութեամբ ներկայացուցիչներից իւրաքանչիւրը պատմում է իւր շրջանում եղած կարմիր Յաչի մասին, որից երեւում է, որ «կարմիր Յաչ»ի ճիւղեր գոյութիւն ունեն հետեւեալ վայրերում.— Ոսկանապատ, Ջրաբերդ, Քար, Մրգաստան, Մեծ Քաղաք եւ Ապառաժ. չուտով կազմուելու են՝ Նաւահանգստում եւ Ժլատում:

Այդ պատմութիւններից պարզուում է, որ չնայելով «կարմիր Յաչ»ը ամէն տեղ համարուում է Դաշնակցութեան ճիւղ, սակայն մի ընդհանուր մշակուած ծրագիր չունի եւ այդ պատճառով չի նկատուում գործունէութեան միւրնականութիւն: Շրջանային Ժողովը վճռում է մշակել մի ընդհանուր ծրագիր «կարմիր Յաչ»ի բոլոր մասնաճիւղերի համար: Նախազահն առաջարկում է Ժողովին կարծիք յայտնել հետեւեալ սկզբունքի հարցերի մասին.—

ա) Ինչպէ՞ս պէտք է կազմել «կարմիր Յաչ»ը.

բ) «կարմիր Յաչ»ը ո՞ւմ միջոցով պէտք է Ժողովի տեղեկութիւններ վնասուածների եւ օգնութեան կարօտութիւն ունեցողների մասին:

Այս մասին Շրջանային Ժողովը լսելով բոլոր քէր եւ դէմ կարծիքները՝ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեանը.—

Ա) «կարմիր Յաչ»ը օգնում է միմիայն վնասուած դաշնակցական գործիչներին, նոցա ընտանիքներին, եւ տաճկահայ Ժողովրդին տառապանքների ժամանակ ամէն կերպով — դատաստանական, դրամական, բժշկական եւայլն, եւայլն:

Բ) «կարմիր Յաչ»ի կազմը պէտք է լինի խմբական. խմբերը ընտրում են տեղական վարչութիւն. այդ վարչութիւնը գործում է տեղական կեդր. կոմիտէի ղեկավարութեամբ: կեդր. կոմիտէի հետ կարմիր Յաչի վարչութիւնը յարաբերութիւն է պահպանում ամէն միջոցով, եթէ տեղում կեդր. կոմիտէ կայ, իսկ հակառակ դէպքում՝ տեղական կոմիտէի կամ ներկայացուցիչի միջոցով:

Գ) Օգնութեան կազմակերպութիւնը և նորա բաշխումը «կարմիր Յաչ»ի վարչութիւնը կատարում է

կեդր. կոմիտէի առաջարկութեամբ կամ նրա համաձայնութեամբ:

Դ) Հարմիր Խաչի բոլոր վարչութիւնները իրանց մուտքի 10%ը ամէն ամիս ուղարկում են Բիւրոյին՝ կեդր. կոմիտէի միջոցով:

ՄԱՆՕԹ.— Ամիսը մի անգամ Հարմիր Խաչի վարչութիւնները հաշիւ պէտք է ներկայացնեն Բիւրոյին (կեդր. կոմիտէի միջոցով), որպէսզի վերջինս իրազեկ լինի կատարուած օգնութիւնների մասին եւ ըստ այնմ հնարաւորութիւն ունենայ տնօրինել իրան հասցրած գումարները:

Ընդունելով այդ սկզբունքի հարցերը, Շրջանային Ժողովը ընտրում է երեք հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով, որին յանձնարարում է մշակել կարմիր Խաչի համար մանրամասն ծրագիր եւ ներկայացնել Ժողովի քննութեան: Դրանից յետոյ սկսւում է Բիւրոյի հաշուետուութիւնը, որի ժամանակ նախագահ է ընտրուում ոչ Բիւրոյի անդամ մի ընկեր:

Հաշիւներից պարզուում է հետեւեալը.— 1904 թ. Յունուարի 1ից մինչեւ սոյն թուի Դեկտեմբեր 1ը, այսինքն 11 ամսում Բիւրոն ունեցել է հետեւեալ մուտքը՝

	ռուբ.	կոպ.
Ջանազան կոմիտէներից	62·749	41
Անդամավճարներից	506	10
Աւետիսից	118	—
Վիճակախաղ եւ նուէրներ	15·724	96
Ընդամէնը մուտքի եղել է՝	79·098	47(47)

Նոյն ժամանակի ընթացքում հետեւեալ ծախսերն են եղել՝

Թղթամաքերք, նոր ծայրեր	40·350	հատ(48)
Նոր կոթեր	163	»
Հին կոթեր	180	»
Աւրճանակներ	8	»
Իւղ	18	»
Աւրճանակի ծայրեր	1000	»
Կոթի մասեր (զատուր եւ մասեր)	130	»

ընդամէնը՝ 29·900 ռուբլի:

Բացի Ոսկանապատ ծախսուած 5000ից, տեղափոխուած է Երկիր եւ Եւրոպա 14·797 ռուբլի, որից Եւրոպա՝ միայն 2175 ռ.: Հետագրի եւ այլ ծախսեր՝ 772 ռ. 93 կ., գործիչների ճանապարհածախս՝ 2982 ռ. 50 կ., անցագրի եւ ապրուստի՝ 3713 ռ. 53 կ., պրոպագանտիստների 42 հոգու.....(49), 15 զինուորի՝ 800 ռ., հաւաքոյթների (3 հատ)՝ 574 ռ. 70 կ., տպարանական ծախս՝ 1580 ռ., օժանդակութիւն 6 հոգու՝ 430 ռ., նպաստ ընկերներին՝ 825 ռ., ինքնապաշտպանութեան՝ 1504 ռ., իրաւաբանների՝ 1070 ռ., բանտարկուած ընկերների՝ 180 ռ.: Ընդամէնը 11 ամսում ծախս եղել է 61·051 ռ. 21 կ.: Մնում է կասսում(50)՝ առ 14 Դեկտեմբերի 1904 թ.՝ 18·047 ռ. 26 կ.:

Այս հաշիւները յանձնուեցին քննիչ յանձնաժողովին քննութեան:

Բիւրոն ունի երկու ազատ անդամ համաձայն նախկին Շրջանային Ժողովի ցանկութեան: Անդամներից մէկը մեկ ամիս է, որ ստանձնել է գործը, իսկ միւսը վաղուց է, եւ նա չրջել է ամբողջ կովկասը, բացի Թուսաստանից:

Այս տարուայ ընթացքում Բիւրոն առաջ է բերել Մեծ Ռազաքում՝ յեղափոխական կազմակերպութիւն եւ կեդրոնական կոմիտէ:

Ուղարկել է չրջիկներ հետեւեալ վայրերը՝ Նաւահանգիստ՝ 4 մարդ, Ջրաբերդ՝ 2 մարդ, Հիւսիսային կովկասի չրջան՝ 3 մարդ, Թիւրք՝ 2 մարդ, Ռար՝ 1 մարդ, որը յետ է վերադարձել: Արտասահման ուղարկուած է զինուորական մասնագիտութիւն սովորելու համար 2 մարդ, համաձայն Ընդհանուր Ժողովի որոշման. երկիր ուղարկել է մի ընկեր, մեկը՝ Վրկժատան եւ մի մարդ էլ Կռուածաղիկ(51):

Այս տարի կատարել է երեք ահաբեկութիւն, բոլորն էլ յաջող (երկու լրտես եւ մի պաշտօնեայ):

Մեծ կարիք է զգացուում մասնագէտ զինագործների. այդ պահանջը գտնելով չատ յարգելի՝ Շրջանային Ժողովը ցանկալի է համարում պատրաստել մասնագէտ զինագործներ:

Շրջանային Ժողովն առաջարկեց Բիւրոյին ունենալ մի ընկեր քարտուղար, որովհետեւ գրագրութեան գործը այնքա՛ն չատ է, որ այն անդամը, որ զբաղուած է դրանով միանգամայն անկարող է բաւականութիւն տալ բոլոր կարիքներին: Շրջանային Ժողովը յանձնարարում է Բիւրոյին հրաւիրել մի ազատ ընկեր՝ որին կարելի լինի վստահել բոլոր գրագրութիւնը:

Այնուհետեւ հարց է յարուցուում պրոպագանտիստների(49) պահանջը լրացնելու. գաւառներից ամէն կողմից պրոպագանտիստներ են պահանջում եւ Բիւրոն անկարող է այդ կարիքներին բաւականութիւն տալ: Շրջանային Ժողովը այդ հարցը գտնում է չատ կարեւոր, ուստի եւ լինում են մի քանի առաջարկութիւններ:

Առաջարկուում է կազմել ընդհանուր ծրագիր եւ յանձնել այդ ծրագիրները ձեռնհաս մարդկանց մշակութեան. կարելի է յանձնել նաեւ ուսանողութեան, որը աւելի յարմարութիւն ունի գաղափարական հարցեր մշակելու. մշակուած հարցերը ստանալով՝ կարելի է ցրել կոմիտէներին, որպէսզի չրջիկները դրանցով ղեկավարուեն: Բիւրոյի անդամներից մէկն ասում է, որ այդ ուղղութեամբ քայլերն արդէն արել են. ուսանողական վերջին համագումարում անցել է մի որոշում, որով եւ ուսանողութիւնը պարտաւորուում է պրոպագանտիստներ ուղարկել Կովկաս:

2րդ կոմիտէի ներկայացուցիչը յայտնում է, որ իրանք արդէն օգտուել են ուսանողներից՝ կազմելով բանուորների համար դասախօսութիւններ:

Պրոպագանտան(52) լաւ առալ տանելու համար ցանկալի էր ունենալ հայ յեղափոխութեան պատմութիւնը, որից կարողանային մեր չրջիկները օգտուել պրոպագանտի ժամանակ:

Ժողովում պարզուում է, որ գաւառներում պրոպագանտիստների պակասութեան պատճառներից մէկն էլ այն է, որ չատ չնչին վարձատրութիւն են առալորակում նոցա, ուստի ցանկալի է համարուում պրոպագանտիստների վերաբերմամբ չատ էլ ժլատ չլինել:

Բիւրոյի ներկայացուցչին առաջարկում է ներկայի պահանջը մասամբ լրացնելու համար կազմակերպել Մեծ Ռազաքում կամ մի այլ տեղ պարբերական դասախօսութիւններ՝ մի քանի հարցերի մասին, մեր գաւառական պրոպագանտիստների համար, որտեղ 10–15 օրուայ ընթացքում նոցա կ'աւանդուի մի քանի կարեւոր առարկաներ. իսկ ապագայի համար նա անհրաժեշտ է համարում լուրջ ուշադրութիւն դարձնել մեր ուսանողութեան վրայ, աշխատելով կապել նրան մեր իրականութեան հետ. այն ուսանողութեան, որի մեծամասնութիւնը կարող է հակուել Սոցիալ Դեմոկրատիայի կողմը: Այդ նպատակին հասնելու համար կարեւոր է, որ մենք ուշադրութիւն դարձնենք բարձր դասարանի աշակերտների վրայ. դեռ ուսումնարաններում նոցա մտցնենք մեր կազմակերպութեան մէջ, որպէսզի նոքա ծանօթանալով մայր երկրի պահանջների հետ՝ ուսանող ժամանակն էլ յենակէտ ունենալով այդ կարիքները՝ չբաժանուեն մեր իրականութիւնից: Ժամանակը ուշ լինելով՝ փակուում է Ժողովը:

19/XII ՆԻՍ

ԱՀԱԲԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԲՌՆԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ ԴՐԱՄ ՀԱՒԱՔԵԼ

Ժողովը լսելով ահաբեկումների առթիւ ընտրուած յատուկ յանձնաժողովի զեկուցումը քաղաքական եւ սովորական (մատնիչ, լրտես) տեռորների մասին, կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեանը, որ քաղաքական տեռորը իրրեւ բողոքի եւ զայրոյթի սուր արտայայտութիւն կատարուելու ծայրայեղ ճնշումների եւ վնասակար ուղղութեան դէմ, նպատակ պիտի ունենայ սարսափ ազդել կառավարութեան եւ առհասարակ նրա պաշտօնեաների վրայ, միաժամանակ բարձրացնելով ժողովուրդի յուսահատ եւ լքեալ տրամադրութիւնը, — ահաբեկման ենթարկելով միմիայն ազդեցիկ ու նշանաւոր պաշտօնեաներին, որոնք աչքի կ'ընկնեն իրենց առանձնակի գործ դրած եռանդով ի վնաս ժողովրդեան: Ահաբեկման որոշման իրաւունքը վերապահուած է միմիայն Կովկասեան Գատաստան. կեդր. կոմիտէին, իսկ մասնիչներին ու լրտեսներին պատժելու եւ նոյն իսկ տեռորի ենթարկելու իրաւունքը թողնուեց կեդր. կոմիտէներին, համաձայն Ընդհ. Ժողովի որոշումներ, տալով ազատութիւն իրենց որոշումների մէջ, որ ըստ յանցանքի ծանրութեան ու որակի՝ պատիժներ գործ դնեն վերոյիշեալների դէմ:

Ցանձնաժողովի զեկուցումից եւ Ժողովականների ցուցմունքից պարզուեց, որ չնորհիւ յեղափոխութեան անունից հասարակութեան մէջ տարածուած ահ ու սարսափի, մեր Մարմինները իրենց չրջաններում օգտուելով վերոյիշեալ տրամադրութիւնից նպաստներ են հաւաքել երբեմն նոյնիսկ սպառնալիքի դիմելով, ուստի Շրջանային Ժողովը որոշեց միանգամայն արգիլել մեր Մարմիններին այսուհետեւ ուղղակի եւ կամ անուղղակի կերպով ստիպողական միջոցներով դրամ հաւաքելը, վերապահելով այդ իրաւունքը Ընդհ. Ժողովի կողմից ընտրուած յատուկ, ստիպողական միջոցներով դրամ ժողովող Մարմնին(53), խնդրելով որ վերոյիշեալ Մարմինը իր դիմումների մասին իմացում տայ համապատասխան չրջանի կեդր. կոմիտէի անդամներից մէկին, Բիւրիմացութիւնների ու հակաստութիւնների տեղիք չտալու համար:

22/XII ՆԻՍ, ԵՐԿՈՑԵԱՆ

Ժողովը զբաղուեց ընտրութիւնների հարցով. ոմանք առաջարկում էին Բիւրոն եւ Կովկասեան Գատաստանատուն կեդր. կոմիտէն փոխադրել Ոսկանապատ, (ուր) երկու Մարմնի համար եւս մարդիկ կան, սակայն Ժողովականների մեծամասնութեան ցանկութեամբ՝ Ոսկանապատը հետեւ համարուելով գաւառական կեդրոններից, կարեւոր համարուեց թէ՛ Աբեւելեան Բիւրոն եւ թէ Կովկասեան Գատաստ. կեդր. կոմիտէն թողնել Մեծ Ռազաքում եւ ուժեր հրաւիրել դրսից, եթէ Մեծ Ռազաքում չլրացուի կազմը: Ժողովը, համաձայն Ընդհանուր Ժողովի որոշման՝ յարմար համարեց բացի Բիւրոյի երկու ազատ անդամներից, ազատ անդամներ ունենալ եւս Կովկասի Գատ. կեդր. կոմ.ի համար, ուստի վերընտրեց նախկին Բիւրոյի կազմը, եւ Կովկասի Գատ. կեդր. կոմիտէի ընտրութեան համար բաւարար թուով թեկնածուներ չունենալով՝ առաջարկուեց Բիւրոյին հօրն թեկնածուներից կազմել վերոյիշեալ Մարմինը, եւ եթէ յիշեալ հօրից հնարաւոր չլինի՝ հինգ հոգուց բաղկացած Կովկասեան Գատաս. կեդր. կոմիտէ կազմել. տրուեց Բիւրոյին լիազօրութիւն՝ ըստ իր հայեցողութեան դրսից եւս հրաւիրել ձեռնհաս անհատներ Կովկասի Գատ. կեդր. կոմիտէի կազմը լրացնելու:

Ապա Ժողովն անցնելով տեղական ծախսերի քննութեան ու Կովկասեան Գատաստան. Մարմնի տրամադրութեան տակ դնելիք գումարի գործադրութեա-

նը, երկար վիճաբանութիւններից ու չրջաններից առաջարկուած տեղական ծախսերի (պրոպագանտիստներ, չրջիկներ, ազատ անդամ, զինուոր, եւայլն) բիւդճէների քննադատութիւնից յետոյ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեանը.— Ի նկատի ունենալով, որ ծրագրում մտնելու է կովկասեան ակտիւ(17) գործունէութիւն, կազմակերպութեան ունեցած լայն ծաւալը եւ պրոպագանտի(52) միջոցով նրանց աւելի դիտակցական հիմքերի վրայ դնելու կարիքը եւ ժողովրդի ամենանեղական կարիքները (ինքնապաշտպանական, դասակարգային եւայլն), ժողովն առաջարկում է Յորհրդին՝ կովկասեան Շրջանի ամբողջ մուտքի 30%ը յատկացնել կովկասեան գործունէութեան համար, որից 10%ը Թողնել տեղական ծախսերի համար, համաձայն Ընդհ. ժողովի որոշման, 10%ը Թողնել Կովկասի Պատասխանատու Մարմնի տրամադրութեան տակ եւ 10%ը՝ կ.կ.ների տեղական ինքնապաշտպանութեան համար: Վրէժի պատգամաւորը ամբողջ 30% էր պահանջում իր տեղական ծախսերի համար, յենուելով իր չրջանի աղքատութեան, որի պատճառով եւ քիչ մուտք է գոյանում, մինչդեռ ծախսերը բազմազան են:

20/XII ՆԻՍ

ՀՆԶԱԿԵԱՆՆԵՐԻ ՀՆԴԻՐԸ.— Հնչակեանների եւ մեր Մարմինների մէջ յաճախ տեղի ունեցած ընդհարումներից առաջ եկած անախորժ դէպքերի ուսումնասիրութեան առթիւ ընտրուած յանձնաժողովը տուեց իր զեկուցումը. պատճառաբանելով՝ որովհետեւ հիմնովին ծանօթ չեն նրանց կազմակերպութեան, ուժի, ծաւալի ու առհասարակ գործունէութեան հետ, ուստի անհրաժեշտ են համարում, որ մեր Մարմինները մանրամասն քննութեան եւ ուսումնասիրութեան ենթարկեն Հնչակեաններին, եւ այդ առթիւ առաջարկում էր յանձնաժողովը մի շարք հարցեր, որոնք պէտք է լուսաբանէին նրանց ուժը, քանակն ու որակը եւ առհասարակ նրանց բոնած ընթացքը իւրաքանչիւր չրջանում, առանձին–առանձին Բիւրոյի միջոցով հասցնել Յորհրդին՝ մինչեւ եկող Ցունուարը:

Ժողովականներից ոմանք անյարմար եւ նոյնիսկ վտանգաւոր էին համարում այդպիսի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը, որպէսզի տեղիք չտրուի Հնչակեաններին աւելի զբաղուելու Դաշնակցութեան դէմ եւ վերոյիշեալներին եւս փոխադարձաբար զբաղուելու Դաշնակցութեան ուժերի ուսումնասիրութեամբ, որով Թերեւս կառավարութեան նպաստած լինէին մեր ուժերի քանակի մասին դիտակից անելու, չնորհիւ մեր ամենաթոյլ կողմի — անզգաստնապահութեան: Ուստի ժողովը երկար վիճաբանութիւններից յետոյ ցանկութիւն յայտնեց ուսումնասիրութիւնը կատարել գաղտնապահութեան ամենածայրայեղ միջոցները ի գործ դնելով, նոյնիսկ մեր կոմիտէներից (գաղտնի), յանձնարարելով, որ այդ գաղտնի ուսումնասիրութիւնը կատարուի միմիայն կեդր. Կոմիտէների անդամների ձեռամբ, այն էլ կողմնակի ճանապարհներով, երբ վերոյիշեալներից չրջողներ կը լինեն իրենց չրջանի կոմիտէների, ենթակոմիտէների վայրերը:

Ապա ժողովականներից իւրաքանչիւրը մի առ մի տեղեկացրին իրանց չրջաններում տեղի ունեցած այն դէպքերի մասին, երբ Հնչակեանները անտեղի դիմումներ են արել Դաշնակցութեան պատկանող անհատներին, երբեմն յարգելով վերջիններիս ցոյց տըւած նուիրատուութիւնը եւ կամ դաշնակցական լինելու յայտարարութիւնը հեռացել են, եւ երբեմն էլ ապօրինաբար պնդել են իրանց պահանջների վրայ եւ ստիպողաբար իրանց պայմանների բաւարարութիւն տուել, իսկ երբեմն էլ լոկ սպառնալիքով են բաւականացել, երբ տեսել են դաշնակցականների պաշտպանութիւնը: Տուած տեղեկութիւններից երեւաց, որ զանցառութեան դէպքեր եղել են եւ Դաշնակցութեան կազմից, որոնք անմիջապէս ուղղել են իրանց սխալը, երբ պարզուել է քիւրիմացութիւնը: Պարզուեց նաեւ, որ երբեմն չէզոքներից եւս եղել են Դաշնակցութեան անունը չահագործողներ:

Երկար վիճաբանութիւններից յետոյ ժողովը աչքի առաջ ունենալով, որ Հնչակեանները ներկայումս համարեա ամէն տեղ ունեն կազմակերպութիւններ, որ նրանք ունեն նաեւ նիւթական ու մարտական ոյժ, որ նրանք իրանց յեղափոխական կուսակցութիւն են համարում, Թէեւ ոչ–յեղափոխական բարձրութեան վրայ կանգնած, որ անպայման նրանց չարքերում եւս կան մաքուր տարրեր, ժողովը ցանկութիւն յայտնեց ամենաուժեղ պրոպագանտայի եւ միմիայն դատարանների միջոցով ամէն տեղ աչխատել նրանց արարքները հասարակութեան առաջ դնել, եւ ի պաչտպանութիւն դաշնակցականների որոշեց հետեւեալը.— Այն բոլոր անհատները, որոնք մեր կեդր. Կոմիտէների համեմատութեամբ դաշնակցական կը ճանաչուեն՝ կազմակերպութիւնը պարտաւոր է այդպիսիներին պաչտպանել Հնչակեանների դէմ, բոլոր խաղաղ միջոցները գործ դնելուց յետոյ միայն դիմելով ծայրայեղ միջոցներին:

Ապա պատգամաւորները չարունակեցին իրանց զեկուցումները Հնչակեանների գործած սխրագործութիւնների եւ վիրաւորանքների մասին, որից պարզուեց հետեւեալը.— Հնչակեան խմբերին պատկանող անհատներ երբեմն Թոյլ են տուել, անձնական հաչիւներից դրդուած, դաշնակցականների դէմ գէնք գործ դնել. Հնչակեան զինուորները երբեմն մասնաճիւղերի (որոշմամբ) եւ երբեմն էլ անկախ մասնաճիւղերի որոչումներից՝ զինուած յարձակումներ են գործել դաշնակցական զինուորների, նոյնիսկ Մարմնի անդամների վրայ ու վերջ դրել նրանց կեանքին: Շատ անգամ էլ Դաշնակցութեան պատկանող անհատներից դաւադրութեամբ են վերջ լուծել. երբեմն նոյնիսկ բարբարոսաբար, Հնչակեան զինուորները, սրախողխող են արել հայ հասարակութեան զանազան անդամներին: Քրտնաջան սովորութեան յատուկ՝ փախցրել են հայ օրիորդներ, արատաւորել կանանց պատիւը, չատ անգամ գողութեան են դիմել, ոչ մի միջոց չեն խնայել դաշնակցականներին ամէն կերպ վնասելու համար: Նրանք իրանց չարքերը խտացրել են Դաչնակցութեան պատժից փախած եւ արտաքսուած անհատներով, եւայլն:

Ժողովը երկար վիճաբանութիւններից յետոյ՝ ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ արտաքին աչխարհի եւ հասարակութեան վրայ վատ կ'ազդէ եղբայրասպան միջոցների դիմելը, որ Թուրքիկների միջոցով նրանց արած սխրագործութիւնները ու ապատնութիւնները (հրապարակելը), նրանց կրքերն աւելի սիրտ գրգռեն Դաչնակցութեան դէմ, մի հանգամանք, որ կարող է նրանց ատրի տալ առաւել եւս ատոր միջոցների դիմելու՝ ընդունեց իբրեւ սկզբունք գործ դնել նրանց դէմ լայն ծաւալով պրոպագանտան ու հասարակական միջնորդ դատարանները, իսկ բարդութիւնների եւ ընդհարումների դէպքում՝ նաեւ խիստ միջոցներ: Բայց որովհետեւ կրքերի գրգռուած ժամանակ մեր Մարմինները կարող են սուր միջոցների դիմել, ուստի միաձայն ընդունուեց երկու հարեւան կեդր. Կոմիտէների խորհրդակցութեամբ գործել հետեւեալ հետեւեալ որոչումի.— Բոլոր խաղաղ միջոցները սպառելուց յետոյ՝ եթէ ծայրայեղ միջոցների դիմելու կարիք զգացուի, կեդր. Կոմիտէն պարտաւոր է ժողովի հրաւիրել երկու կեդր. Կոմիտէների ներկայացուցիչներին, որոնք հարցը բազմակողմանի քննելով տեղական լիակատար կազմի հետ միասին, կարող են վճիռ արձակել ձայների մեծամասնութեամբ, տեղական կազմին տալով մի ձայնի իրաւունք միայն, որ երկու դրսի ներկայացուցիչների հետ միասին կ'տան երեք ձայն:

Որովհետեւ մեր Մարմինների մի քանի չրջաններում այս կամ այն կերպ օժանդակութեան փորձեր են եղել զանազան յեղափոխական մարմինների, որն էական նչանակութիւն ունի Դաշնակցութեան արտաքին գործունէութեան համար, ուստի ժողովը միաձայն հաւանութեամբ արգիլում է մեր բոլոր դաշնակցական Մարմիններին՝ որեւէ դրամական եւ ռազմական օժանդակութիւն ցոյց տալը այլ եւ այլ մարմիններին, առանց Բիւրոյի կամ Կովկասեան Գատ. կեդր. Կոմիտէի նախօրօք համաձայնութեան:

---

(1) Մշակութային:
(2) Ընկերվարութիւնը:
(3) Գաղիեան դասակարգը:
(4) Խորհրդաժողովներում, համաժողովներում:
(5) Ընկերվարական:

(6) Երկուութիւնները՝ հակասութեամբ իմաստավորութիւնը:
(7) Համաձայնակցութիւն:
(8) Ազարկայական, չոշափելի:
(9) Տեսութիւն:
(10) Կրճատուած անուն մը, անքնթեռնելի:
(11) Ժողովրդավարական, ռամկավարական:
(12) Հաւանօրէն՝ Նախագահի ու Նաւահանգստի ներկայացուցիչը:
(13) Հաւանօրէն սխալ գրուած. պէտք է ըլլայ՝ յատկութիւն:
(14) Նաւագոյն (պահանջները):
(15) Առաւելագոյն (պահանջները):
(16) Մէկ բառի միջոց՝ բաց ձգուած:
(17) Աշխոյժ, գործօն:
(18) Դրութիւնը:
(19) Դրամատուներ:
(20) Համագործակցական:
(21) Պէտք է ըսուած ըլլայ առանձնաշնորհումի իմաստով: Տեսնել Յա.ի 17րդ բացատրութիւնը:
(22) «Բիւրոն եւ կ. Գ. կ.ը ընկերային հաղորդական հարցերի մասին առարկայականօրէն գրուած պրակներ (գրքոյկներ) հրատարակեց»:
(23) Տող մը՝ պարապ ձգուած:
(24) Անորոշ: Արդ՞օք գինուորական վարժարանի ծրագիրն է: Բոլոր պարագաներուն, յեղափոխական որոշ ծրագրի մը ծածկանունն է անկասկած:
(25) Շ·, — Շամ, Շամիր, — վստպուրական:
(26) Ուժանակային:
(27) Գարայր, — Անդրանիկի յեղափոխական ծածկանունը:
(28) Տուած Թեմ անփոփոխ.— արդ՞օք պէտք է ըլլայ «յայս դիւլով»:
(29) Տուած Թեմ անփոփոխ:
(30) Սպայակոյտ, գինուորական դեկավար մարմին:
(31) Դիւանագիտութիւն:
(32) Փաստարկութիւններ, պատճառաբանութիւններ:
(33) Վտանգ:
(34) Հաւանականութիւն:
(35) Հակազդեցութիւն:
(36) Մէկ բառի միջոց՝ բաց ձգուած:
(37) Գահ:
(38) Անշեղօրէն կը կիրարկեմ, ինչպէս միշտ, փաստարկութեան ամփոփական եւ հարազատ վերարտադրութեամբ սկզբունքը, նոյնիսկ երբ հայերէնը այնքան անաւետ է, իրրեւ շարադասական կառոյց թէ բառամթերք, որքան ներկայ արձանագրութեան մէջ:
(39) Անթնականում:
(40) Դանդաղութեամբ, կեղծանութեամբ պակասով:
(41) Ճափոնի:
(42) Խարիսխը, կեդրոնավայրը:
(43) Հրոսակային, ոչ–կանոնաւոր զօրքի յատուկ:
(44) Մտաւորական:
(45) Ջեռնիա:
(46) Զգուում:
(47) Յա չրջաթերական գրութեամբ տրուած մասերի հաչիւը — 82783 ռուբլի եւ 47 կոպեկ — 12 ամսուան համար էր (1–1–904էն՝ 1–1–905): Տարբերութիւնը հասկնալի է:
(48) Թիւը կարելի է ճաւ կարդալ «710850 հաս»:
(49) Գարոզիչներու: «Հոգու բաւէն հոգ մէկ բառի միջոց ձգուած է:
(50) Դրամարկղի մէջ:
(51) Գարակական Ընդդատական եւ Գալիս:
(52) Գարոզչութիւնը:
(53) Ցուցական Մարմինը:

3գ.— ՀԱՑ ԲԱՆՈՒՈՐՆԵՐԻՆ

Կէս-շրջաթերթաձեւ մըն է, տպագրուած օրաթերթի 17x34 սմ. չափի թուղթի մը վրայ:

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէն միանգամայն համակրելով բանուորական ամէն մի շարժման, նոյնպիսի համակրութեամբ վերաբերուում է նաեւ ներկայ տեղական գործադուլին: Ուստի նա վերցնում է իրա վերայ այդ բանուորական դատի կազմակերպումը եւ պաշտպանելու է բանուորական անհետեւական չահերը ամէն միջոցներով, նպատակ ունենալով նրա դատի դրական վճռմանը:

Իսկ իւր բանուորներին առաջարկում է, իբրեւ յաջողութեան կարեւորագոյն պայման, լինել համերաշխ բոլոր բանուորների հետ՝ առանց ազգութեան եւ կուսակցութեան խորութեան:

Բանուոր դատակարգի անունով մինչեւ այժմ այլ կուսակցութեանց կողմից դրուած պահանջների հետ ընդհանրապէս համաձայն լինելով՝ աւելացնում է կուսակցութեանս ոգուն յատուկ պահանջներ:

Այսպիսով բանուորութիւնը պահանջելու է.

1. 8 ժամեայ աշխատանք:

2. Գայմանաժամից դուրս աշխատանքի վերացումն:

3. Եռահերթ վախտ անընդհատ աշխատութիւնների համար:

4. Սովորական դիշերային աշխատանքների վերացումն:

5. Տօների նախընթաց օրը աշխատանքը դադարեցնել ժամը 2ին:

6. Շաբաթուայ մէջ մէկ օր ազատ:

7. Կապալով եւ կապալառուների միջոցով վերցրած աշխատանքները վերացնել:

8. Իւրաքանչիւր դարբին աշխատում է մի քուրայի վրայ եւ իւրաքանչիւր սօկար մի դաղդայի վրայ(1):

9. Վարձատրութեան աւելացումը առնուազն 25 առկոսով:

10. Աշակերտի օրավարձը լինելու է առնուազն 70 կոպէկ:

11. Արհեստաւորը վեցօրեայ աշխատանքի համար առանձնալու է եօթ օրուայ վարձ:

12. Աշխատութեան համար դուրս ուղարկուած բանուորը առանձնալու է մէկ ու կէս օրավարձ:

13. Բանուորները հիւանդութեան ժամանակամիջոցում առանձնալու են լրիւ վարձատրութիւն:

14. Բոլոր բանուորները անպայման բժշկուելու են նաւթարդիւնաբերողների խորհրդի հաշուով:

15. Մահացած կամ վնասուած բանուորը կամ նրա ընտանիքը առանձնալու է վարձատրութիւն նոյն չափով, ինչքան նա առանձնում էր առաջ:

16. Աչքի առաջ ունենալով պետութեան կողմից ձեռնարկելիք բանուորական ապահովագրութիւնը՝ պահանջել, որ այդ անպայման լինի արդիւնաբերողների հաշուից:

17. Ամէն տեսակ տուգանքների անպայման վերացումը:

18. Արդիւնաբերողների եւ բանուորների մէջ ծագած վէճերի քննութիւնը յանձնել միջնորդ դատարանին՝ կազմուած երկու կողմի ներկայացուցիչներից, իսկ արձակուած վճիռները պարտաւորեցուցիչ համարել երկու կողմի համար էլ:

19. Բանուորի արձակումը կարող է տեղի ունենալ միմիայն միջնորդ դատարանի որոշմամբ:

20. Խիստ վայելուչ վերաբերմունք դէպի բանուորները: Մեր պատասխանատուութեան ենթարկել այն անհատներին, որոնք կը վիրաւորեն բանուորի անձնական կամ ազգային պատիւը:

21. Բանուորներ վարձելու եւ արձակելու ժամանակ ազգային խորութեան միանգամայն վերացումը:

22. Առողջապահիկ եւ յարմար բնակարաններ՝ տալով վառելիք, լուսաւորութիւն եւ ջուր:

23. Ջրի եւ բնակարաններին մօտ բաղանիք:

24. Բաւարար քանակութեամբ առողջապահիկ կառքեր՝ վիրաւորներ եւ հիւանդներ տեղափոխելու համար:

25. Արհեստանոցները դնել լիովին առողջապահիկ պայմանների մէջ:

26. Ջրի եւ պարտաւորեցուցիչ ուսումն բանուորների եւ արհեստաւորների երեխաների համար. տեղացիների համար՝ դասատուութիւնը մայրենի լեզուով:

27. Իւրաքանչիւր Փիրմա պարտաւոր է ունենալ դրադարան, ընթերցարան բանուորների համար, նաեւ ճաշարաններ:

28. Բանուորը առանձալու է լրիւ վարձատրութիւն անգործ մնացած դէպքում, եթէ այդ առաջ է եկել իրանից անկախ պատճառներից, նաեւ գործադուլների ամբողջ ժամանակամիջոցում:

Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿ.

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆ. ԿԵՆՏ. ԿՈՄԻՏԷ

Բաքու, 19 Դեկտեմբերի

---

(1) Կու տան անվանել: «Գայմանաժամ» եւ «եռահերթ» բառերում ևս, փակագծի մէջ, տրկցուած է համապատասխան ռուսերէն բառը:

3գ.— ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ

22x28 սմ. թուղթի 5 էջերու վրայ, ձեռագիր, խմբատիպ:

Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐԻՆ

Ընկերնե՛ր,

Ռուսաստանում գործող կուսակցութիւնների II խորհրդաժողովի մասին ընդհանուր ծանօթութիւն տրուած է «Դրօշակ»ի 5րդ համարում, ուր եւ բերուած են նրա կողմից ընդունուած քաղաքական եւ սոցիալական(1) պահանջների ծանուցումները: Յատուկ կը հրատարակուեն ընդհանրութեան գիտութեան համար եւս մի քանի շրջաբերականներ եւ որոշումներ: Բայց որովհետեւ կան կէտեր, որոնց մասին չի կարելի հրապարակօրէն մանրամասն խօսել, ներկայ զաղտնի շրջաբերական–նամակով զալիս ենք դրանց վրայ առանձնապէս կանգ առնելու:

Միջկուսակցային Բիւրօ

Դեռ Գարիզում կայացած I Խորհրդաժողովում, որին մասնակցում էին Ռուսաստանի բոլոր յեղափոխական եւ ընդդիմադիր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները (բացի Սոցիալ Դեմոկրատներից), որոշուած էր ունենալ մի Բիւրօ, որ կապ պիտի պահպանէր բոլոր դաշնակից կուսակցութիւնների միջեւ, եւ գիտակ պահելով իւրաքանչիւրին գործի ընդհանուր ընթացքի մասին, պիտի նպաստէր համերաշխ գործակցութեան:

Բիւրոն պիտի կազմուած լինէր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից եւ գտնուէր Ռուսաստանի N. քաղաքում: Այդ մտադրութիւնը չիրագործուեցաւ այլ եւ այլ պատճառներով, որոնցից գլխաւորն այն էր, որ կուսակցութիւնները դեռ իրար լաւ չէին ճանաչում եւ համերաշխ գործակցութեան պահանջը այնքան հասունացած չէր երեւում, որպէսզի դրա համար յատուկ մարմին պահուէր որեւէ տեղ:

Երկրորդ խորհրդաժողովում միջկուսակցային Բիւրոյի խնդիրը նորից դրուեցաւ, այս անգամ աւելի գործնական հողի վրայ: Բիւրոն մնայուն մարմին չէ՝ մի վայրում ժողովուած, ինչպէս առաջ էր ենթադրուում: Ամէն մի կուսակցութիւն իւր անդամների միջից ընտրում է մի ներկայացուցիչ, որի անունը եւ հասցէն յայտնում է Բիւրոյի սեկրետարիատին(2):

Սեկրետարիատը կազմում են Բիւրոյի այն անդամները, որոնք գտնուում են X քաղաքում: Նա վարում է ընթացիկ գործերը: Ամէն մի կարեւոր խնդրի համար գրաւոր դիմում է լինում Բիւրոյի բոլոր անդամներին: Անհրաժեշտ դէպքերում որոշուած է հրաւիրել բիւրոյական ժողովներ:

Օժանդակ Կոմիտէ

Աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ վերջերս եւրոպական հասարակութեան որոշ խաւերի մէջ տրամադրութիւն կայ գործնականապէս նպաստելու Ռուսաստանի յեղափոխական շարժման, Բիւրոյին յանձնարարուած է կազմակերպել մի օժանդակ Կոմիտէ, որի մէջ պիտի մտնեն նոյնպէս յայտնի դիրք ունեցող եւ հասարակութեան վստահութիւնը վայելող Ֆրանսիացի գործիչներ: Կոմիտէն նպատակ պիտի ունենայ հանդանակութիւն բանալով դրամական նպաստ հայթայթել կռուող կուսակցութիւններին, ցարիզմի զոհերին կամ նրանց ընտանիքներին: Նա պիտի աշխատի նաեւ աջակցել գէնք եւ ռազմամթերք ձեռք բերելու գործի մէջ: Երբ Կոմիտէն կազմակերպուի, դրա մասին կը յայտարարուի մի յարմար ձեւով:

Մարտական Կոմիտէ

Այս մարմնի առաջարկը արուած է Գապոնի(3) կողմից, որի կարծիքով միապետութիւնը խորտակելու համար անհրաժեշտ է բոլոր կուսակցութիւնների ուժերը համախմբել եւ նրանց մէկ ուղղութիւն տալ: Այդ ուղղութիւն տուողը, նրա ծրագրով, պէտք է լինի Մարտական Կոմիտէն:

Խորհրդաժողովը կանխաժամ գտնելով այդ տեսակ մի կենտրոնական մարմնի հաստատութիւնը, բաւականացաւ միայն նրանով, որ ընդունի Գապոնի առաջարկը սկզբունքով: Առայժմ դաշնակից կուսակցութիւնները պէտք է ձգտեն համերաշխ գործակցութիւն հաստատելու այն վայրերում, ուր իրար հետ նրանք չըփուում են: Մարտական Կոմիտէի կազմակերպման պէտք է դիմեն այն ժամանակ միայն, երբ դրա անհրաժեշտութիւնը գալացուի գործնական կեանքում:

Գալով ուժերի կենտրոնացման, համերաշխ գործակցութեան եւ փոխադարձ օգնութեան խնդիրներին, պէտք է ասել, որ դրանց մասին խօսուել էր առաջ էլ, եւ աւելի հանդիսաւորէն, մի այլ ժողովի մէջ, որ կազմուել էր ներկայ խորհրդաժողովի հրաւէրները ուղարկելուց առաջ: Այդ մանակի խորհրդակցութեան մասնակցում էին, բացի Գապոնից, ռուս Սոցիալիստ Յեղափոխականների, Լեհ Սոցիալիստ Կուսակցութեան եւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները:

Գապոնը եւ Ռուս. Սոց. Յեղափոխականները այն կարծիքի էին, որ բոլոր կուսակցութիւնները իրենց ուժերը պէտք է կենտրոնացնեն՝ բռնապետութեան զօրեղ հարուածներ տալու համար: Կեդրոնացած ուժերը դեկավարելու համար էր, որ Գապոնը առաջարկում էր կազմել Մարտական Կոմիտէ: Լեհ ներկայացուցիչը ուժերի կեդրոնացումը համարեց աննպատակայարմար՝ լեհական պայմանների տեսակէտից: Նրա համոզմամբ ամէն մի կուսակցութիւն իւր վայրում կռուելով պիտի ջլատի բռնապետութեան ուժերը եւ դրանով նը-

պատի յեղափոխական գործին: Մեր ներկայացուցիչները յայտարարեցին, որ Դաշնակցութիւնը խոշոր չարժումների չի դիմի հովկասում, մինչեւ որ Ռուսաստանի այլ վայրերում հիմնական պատրաստութիւններ տեսնուած չլինեն: Նա առանձին կարեւորութիւն է տալիս բուն Ռուսաստանի կուսակցութիւններին, որոնք գործում են կենտրոնում: «Կենտրոնական կուռին» Դաշնակցութիւնը պատրաստ է ամէն կերպ աջակցել: Չի կարող սակայն խոստանալ օգնել մարդկանցով, որովհետեւ մեր կուռողները իրենց ընդհանրապէս անզօր կը զգան մի անսովոր միջավայրում: Իրրեւ մի կուսակցութիւն, որ որոշ փորձառութիւն ունի զէնք եւ այլ ռազմամթերք ձեռք բերելու գործի մէջ, նա ամէն կերպ կ'աջակցէ միւսներին՝ իւր ունեցած կապերով: Մեր այս վերապահումը պարզելու համար առաջ բերուեցան հետեւեալ հանգամանքները. 1) Դաշնակցութիւնը, իւր գլխաւոր գործունէութիւնը կենտրոնացած պահելով Տաճկահայաստանում, կովկասին կարող է յատկացնել իւր ուժերի համեմատաբար փոքրիկ մասը: 2) Կովկասում իր դէմ նա ունի մի կատաղի թշնամի, մահմեդական ազգաբնակութեան կոյր տարրերը, որոնց դէմ ստիպուած է լուրջ պատրաստութիւններ տեսնել ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից: 3) Կովկասեան Ֆատասխանատու կենտրոնական կոմիտէն, Դաշնակցութեան ապակեդրոնացման սիստեմի հիման վրայ, չպիտի կարողանայ անպայման ենթարկուել Մարտական կոմիտէի հրահանգներին, եթէ դա գլուխ գալու լինի: Վերջինիս հրահանգները մեր կոմիտէն պիտի ընդունի իբր առաջարկ:

Հարկ ենք համարում արձանագրել նաեւ մի հանգամանք, որ կայացաւ դաշնակից կուսակցութիւնների միջեւ, — ամէնքը պատուոյ խօսք տուին ցած չդնել զէնքերը, մինչեւ բոլոր կուսակցութիւններն էլ չհասնեն իրենց գլխաւոր նպատակին: Այս խնդիրը դրուած էր Կովկասեան մեր Ռայոնական Ժողովում, ուր որոշուել էր պահանջել մեզ հետ համաձայնութիւն կայացնող կուսակցութիւններից՝ մեզ մենակ չձգել, եթէ իրենք այս կամ այն ձեւով բաւականութիւն ստանան ապագայում: Այն ժամանակ երկիւղ կար մեր ընկերների մէջ, որ կառավարութիւնը կարող է կարեւոր զիջումներ անելով միայն ներքին, ռուսական նահանգներում, թուլացնել նրանց ընդդիմադիր ուժը եւ այդպիսով կտրել նրանց ընդհանուր յեղափոխական չարժումից: Իսկ Ժորհրդաժողովում Գապոնը վախ յայտնեց, որ չլինի թէ Լեհաստանը, Ֆինլանդիան եւ Կովկասը, իրենց յեղափոխական աւելի մեծ պատրաստականութեան չնորհիւ, ձեռք ձգեն որոշ արտօնութիւններ եւ Թողնեն բո՛ւն Ռուսաստանի ճակատագրին: Գապոնի առաջարկին՝ համերաշխութեան դատը պահպանել մինչեւ վերջը, միացան Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներն էլ եւ նա ընդունուեցաւ բոլորի կողմից խանդավառութեամբ:

Վերջացնելով մեր տեղեկագիրը, հարկ ենք համարում աւելացնել նաեւ, որ դաշնակից կուսակցութիւնները յոյս ունեն մօտիկ ապագայում իրենց գործնական աշխատանքով միացնել Ռուսաստանում գործող բոլոր յեղափոխական տարրերը: Այն հանգամանքը, որ սոցիալ դեմոկրատ կազմակերպութիւնները բացակայ էին խորհրդաժողովից, չպէտք է կորի մեր յոյսը ընդհանուր համերաշխ գործակցութեան գաղափարի իրականանալուց: Առանց նպատակ ունենալու կանգ առնել նրանց չմանակցելու պատճառների վրայ, կ'ասենք միայն այն, որ այս պարագայում քիչ դեր չխաղացին ռուս Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութեան մէջ ծագած ներքին երկպառակութիւնները եւ կուսակցութեան բաժանումը երկու մասերի՝ «Մեծամասնութեան» եւ «Փոքրամասնութեան»(4), որոնցից իւրաքանչիւրը իրեն է համարում օրինականը: Բացի այդ, չպէտք է մոռանալ, որ առաջին խորհրդաժողովին նրանք բոլորովին չէին եկել, իսկ երկրորդին՝ նրանց մեծ մասը գոնէ առաջին նիստին մասնակցեց: Սա արդէն մի քայլ առաջ է սոցիալ դեմոկրատական կազմակերպութիւնների հետ: Ժորհրդաժողովը որոշած լինելով համերաշխ կապ հաստատել եւ բացակայ կազմակերպութիւնների հետ, յոյս կայ, որ ներկայումս համախմբուած ուժերը կազմեն այն կորիզը, որի չուրջը պիտի հաւաքուի հետզհետէ ցարիզմի դէմ կռուող ընդհանուր յեղափոխական բանակը:

Հ. Յ. Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ
(կնիք)

10 Յուն. 1905 թ.

---

(1) Ընկերային, հասարակական:
(2) Գործուղարաւթիւն:
(3) Ցայտնի ռուս յեղափոխական հասարայ:
(4) Ռուս սոցիալ-դեմոկրատ հզօր կուսակցութեան վերջնական պառակտումով, շատով պիտի յառաջացնային պոլշեւիկ (մեծամասնական) եւ մենշեւիկ (փոքրամասնական) առանձին կուսակցութիւնները:

4.— Հ.Յ.Դ. ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

Ինչպէս գիտենք, Դ. Ընդհ. Ժողովի որոշմամբ, Դաշնակցութեան Խորհուրդը, կազմուած Բիւրոներու եւ Գաւառախառնատու կեդր. Կոմիտէներու ներկայացուցիչներէն, կը փոխարինէր Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմինը, բացառիկ իրաւասութիւններով ու լիազօրութիւններով (տեսնել էջ 124):

1905ին գումարուած Խորհուրդի նիստերուն մասին ցոյցերէ զատ ոչինչ կը գտնենք ազդացեալ Սիմոն Վրացեանի թուղթերուն մէջ: Կու տանք ցոյցութեամբ, հետեւեալ կարգով.—

4ա.— Առաջին թուղթի մը վրայ, մէկ էջնոց գրութիւն մը՝ «Հ. Յ. Դ. Խորհուրդ» վերնագրով: Կ'ակնարկուի 1905 Փետրուարի վերջը գումարուած նիստերու եւ կը տրուի հինգ ներկաներու ա-

ցուն միայն (Ռոստոմ, Մհեր — Օհանջանեան —, Մռայլ — ? —, Անդրանիկ — Սասնոյ հերոսը — ի. Վահրամ — Լեռնավայրի Վահրամը՝ Յ. Գալփայեան —):

4բ.— Յաջորդական վեց էջեր գրաւող բաղադրիչներ՝ Խորհուրդի արձանագրութիւններէն, 1905 թ. Խորհուրդը Խորագրով: Այստեղ սակայն կը խօսուի 1905 Ապրիլի մասին, եւ ներկաները աւելի բազմաթիւ են: Առաջինէն աւելի բան ամիսով մը բաժնուած ենթ ենտարջութ մը արդեօք, թէ պարզապէս թուականներու շեղում: Դժուար է ճշդելը: Գրիչի ձեռով առանձին հրատարակուած կովկասեան Նախագծի յառաջաբանը («Կովկասահայ Խնդիր») կը կրէ Յունիս 1905 թուականը: Արդ, կովկասեան Նախագիծը իր վերջնական ձեւին մէջ պատրաստուած 1905ի Հ. Յ. Դ. Խորհուրդն էր, որու ներկաները կրնան ուրեմն տեւած ըլլալ մինչեւ 1905 Մայիս (կամ, ամենէն ուշը, մինչեւ Յունիս):

4գ.— Ս. Վրացեանի նոթերէն ետք, կու տանք «Կովկասեան Գործունէութեան Նախագիծ»ը՝ ամբողջութեամբ, առնելով 1906ին ծրքեու տպուած (երկրորդ տպագրութիւն) պաշտօնական գրքոյկէն:

4դ.— Վերջացնելու համար այս բաժինը, կու տանք նաեւ Խրբկու Բիւրոներու 20 Օգոստոս 1905ի հատուկ շրջաբերականը, որ Մարմիններուն կը հաղորդէ Խորհուրդի որոշումը՝ 1905ի վերջը Ընդհանուր Ժողով գումարելու մասին: Գայմանները թերութիւնով, Խորհուրդի այդ որոշումը պիտի չիրականացնար, եւ Հ. Յ. Դ. 4րդ. Ընդհ. Ժողովը պիտի գումարուէր 3րդ. Ընդհ. Ժողովի նախատեսած թուականէն (1906 Դեկտեմբեր) աւելի' նւս ուշ, 1907ի Փետրուար–Մարտ–Ապրիլ ամիսներուն, Վիեննա:

4ա.— Հ. Յ. Դ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ

3րդ. Ընդհ. Ժողովը որոշել էր Խորհուրդը գումարել 1904 թ. Դեկտեմբերին, բայց որովհետեւ հերքի էր դրուած Կովկասեան Ծրագրի մշակման խնդիրը, եւ (նկատի ունենալով) այդ առթիւ Կովկասի կեանքին ծանօթ մի չարք պատասխանատու ընկերների ներկայութեան անհրաժեշտութիւնը, Արեւելեան Բիւրոն խնդրել էր Արեւմ. Բիւրոյին Խորհուրդը գումարել Կովկասում: Այդ առթիւ երկրի ընկերների մէջ սկսուեցին բանակցութիւններ, որոնք ձգձգուեցին, եւ Խորհուրդը կարելի եղաւ գումարել միայն 1905 թ. Փետրուարի վերջին, Ժընեւում: Ներկայ էին.—

Արեւմտեան Բիւրօ՝ Ռոստոմ,
Արեւելեան Բիւրօ՝ Մհեր (1),
Կովկ. Ինքնապաշտպ. Կոմիտէ՝ Մռայլ,
Սասունի Հրշեան՝ Անդրանիկ,
Լեռնավայրի Գաւ. Կ.Կ.ից՝ Վահրամ(2):

Խորհուրդը խմբագրեց եւ ցրուեց երեք վայրերի կարծիքն առնելու համար մի չարք հարցեր, որոնց մէջ առաջին տեղը՝ կովկասեան գործունէութեան հարցը.

«Ի նկատի ունենալով երրորդ Ընդհ. Ժ.ից յետոյ Ռուսաստանի մէջ տեղի ունեցած քաղաքական–յեղափոխական զօրեղ չարժումները, բռնակալութեան թուլանալը, բոլոր հպատակ ազգերի քաղաքական ընդհանուր պահանջների առաջ գալը, Դաշնակցութեան եւ այլ յեղափոխական մարմինների համերաշխ գործունէութեան փորձերը եւ կովկասի ձայնի անհրաժեշտութիւնը համառուսական չարժման մէջ, անհրաժեշտ կը համարենք նախ քան մի որոշման յանգելը, հարցնել եւ ձե՛ր կարծիքը հետեւեալ հարցերի մասին.—

1.— Արդեօ՞ք Դաշնակցութիւնը կովկասի մէջ պէտք է մնայ զուտ ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ, ինչպէս կը տրամադրուին Ընդհանուր Ժողովի որոշումները, թէ՞ նա պէտք է այնտեղ եւս հանդիսանայ որպէս մի յեղափոխական կուսակցութիւն, որ յեղափոխական միջոցներով պիտի հետապնդէ որոշ քաղաքական իդէալներ:

2.— Եթէ այո, համաձա՞յն էք արդեօք հետեւեալ բանաձեւին.

ա.— Դաշնակցութեան նպատակն է ձեռք բերել կովկասում ռամկավարական դաշնակցութիւն (fédération démocratique), կապուած Ռուսաստանի հետ՝ կովկասի Դաշնակցութիւնը ապահովող օրէնքներով.

բ.— Տնտեսականի վերաբերմամբ՝ սոցիալիզմը(3) ընդունել որպէս ղեկավարող սկզբունք եւ բանուորութիւնը ու գիւղացիութիւնը կազմակերպել նոյն ուղղութեամբ»:

Խորհուրդը զբաղեցնող հարցերն էին հայ–քրքական ընդհարումները, Վանի, Փոքր Հայքի գործերը եւայլն:

Կազմուեց յատուկ Մարմին՝ կովկասին ղէնք մատակարարելու համար, — Հայկունի, Մռայլ, Սաքօ(4), Ֆեդիքա եւ Ցակոբ, — որի տրամադրութեան տակ դրուեց, չրջանառութեան համար, 20·000 ռուբլի:

---

(1) Բժիշկ Համօ Օհանջանեան:
(2) Յարաբերութիւն Գալփայեան (տեսնել Ա. հատոր, յաւելուածներու, էջ 294):
(3) Ընկերվարութիւնը:
(4) Երբորդ տարբ՝ անորոշ. կրնայ ենթ ըլլալ Սաֆօ:

4բ.— 1905 Թ. ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

1905 թ. Ապրիլին, Ժընեւում, Խորհուրդի գումարում.

Մասնակցում էին՝ Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներէն, Վիշապի (Գոլիա), Բաթմաչեանդակի (Սասուն), Կովկասի Գաւառախ. (Ինքնապաշտպանութեան) Մարմնի ներկայացուցիչներ եւ Լեռնավայրի (Գիւղիկիա) ներկայացուցիչը՝ կիսապաշտօնական.

Ռոստոմ, Համօ (Մհեր) Օհանջանեան (Կովկ. Ինքնապ. Մարմին), Սաֆօ (Ցուցական Մարմին), Լորիս (Թաշիճեան?), Անդրանիկ (Բաթմաչեանդակ), Վարանդեան, Սարգիս, Ղարիբ (Արեւել. Բիւրօ), Վահրամ (Լեռնավայր), Ակնունի(1):

Օրակարգի գլխաւոր հարցերն էին «Տաճկահայաստանի տակտիկը», «Կովկասեան նախագիծը» եւ մի չարք այլ հարցեր:

Քննութեան առնուեց տաճկահայկական նախորդ գործելակերպը, — արշաւախումբեր, պինտառ խում-

բեր, սահմանից անցնելու դժուարութիւնը, ընդհարումներ, մարդկային, նիւթական եւ բարոյական մեծ զոհեր· անյաջողութիւնները ճնշիչ տպաւորութիւն են անում ժողովուրդի վրայ: Միւս կողմից, ընդհարումներն ու ապստամբութիւնները Եւրոպայի միջամտութիւն առաջ չեն բերում: Սասունը ապստամբեց, արիւն հոսեց, բայց Եւրոպան տեղից չշարժուեց:

Այսպիսի պայմաններում հին տակտիկը խիստ քննադատութեան է ենթարկուում (Սաֆօ, Լորիս, Ղարիբ, Համօ, Վարանդեան):

Պաշտպանում են Ռոստոմը, Անդրանիկը, Սարգիսը, որոնք առաջարկում են վասպուրականը դարձնել կենտրոնացման վայր:

Ռոստոմը գտնում է, որ պէտք է վասպուրականում պատրաստուել ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ, յարձակում չանել եւ սպասել պատեհութիւններին: Հնարաւոր է Թուրք-բուլղարական պատերազմ կամ նման մի դէպք· ա՛յն ժամանակ միայն ոտքի ելնել: Պաշտպանում է պայքուչիկ նիւթերով գործունէութիւնը· «ուժ տալու ենք խնճորների պատրաստութեան, ուժանակային գործունէութեան»:

Սաֆոն կարծում է, որ պէտք է հանպիստ թողնել Մեծ Հայքը· պէտք է մեր ուժերը տանել Կիլիկիա եւ ուժ տալ այս չրջանին, տեւական կուռ առաջ բերել: Ուժ տալ նաեւ ցուցական գործունէութեան: Միաժամանակ «դաշնակից փնտռելու ենք Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ, կրօնական դաշնակցութիւն կապելու ենք եւրոպական եւ ամերիկեան եկեղեցիներու հետ... մեր երկիրը կը լեցուի եւրոպական եւ ամերիկեան միսիոնարներով եւ մեր գործունէութիւնը կը դիւրանայ»(2):

Սարգիսը վրդովուում է Սաֆոյի այս «կրօնական դաշնակցութիւնից»· «քարոյական սնանկութիւն է ժողովրդի մը համար, որ իր ամենանուիրական զգացումները կը ծախէ»:

Համօն Կիլիկիայի կարեւորութեան համաձայն է, բայց Կիլիկիան չի լուծի Հայկական Հարցը: Կիլիկիայում ապստամբութիւն ծագած դէպքում Հայաստանի որեւէ մասում պէտք է չարժում առաջ բերել: Իսկ դիւանագիտական ոյժ՝ անկախ Կիլիկիայից:

Ուստի՝ ամէն կերպ ոյժ տալ Վասպուրականի եւ Մոկսի, Շատախի, Կարկառի պատրաստութեան գործին, աշխատել այնտեղ ստեղծել դիմադրական ոյժ, անկախ Կիլիկիայից:

Ղարհուրդը լսելով այս ամէնը եւ կարդալով ընդհանուր տակտիկի վերաբերեալ էլլէնի, Սիմոնի(3), Վրէժի Կ. Կոմիտէի, Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի ընկերների վերաբեր կարծիքները՝ որոշեց·—

Ա.— «Ի նկատի ունենալով, որ եւրոպական ազդու միջամտութիւններ առաջ բերելու եւ Հայկ. Հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ է երկարատեւ ուժեղ դիմադրութիւն, իսկ այդպիսի դիմադրութիւն հնարաւոր է մի միայն լուրջ պատրաստութիւնից յետոյ,

Ղարհուրդը որոշեց՝

Ոյժ տալով ամէն տեսակ կանխաժամ եւ վտանգող որեւէ ընդհարումի, զգուշաւոր, լիակատար եւ իրական պատրաստութեամբ հայ կուռող ազգաբնակչութեան զգալի մասը զէնքով դիմադրելու կարողութեան մէջ դնելէ յետոյ, ընդհանուր չարժում առաջ բերել վասպուրականում եւ Լեռնավայրում:

Ամէն կերպ աշխատել յիշեալ երկու վայրերու չարժումը համաձայնեցնել իրար հետ:

Բ.— Ի նկատի ունենալով Վիշապի ձեռնարկի ահագին կարեւորութիւնը(4) եւ այն վտանգը նրա յաղողութեան դէմ, որ կարող է առաջ բերել Ոսկեհանդումի (Իզմիր) առաջ գալիք ցոյցը,

Ղարհուրդը որոշում է՝

Ոսկեհանքի ձեռնարկութիւնը կատարել անպատճառ Վիշապի ձեռնարկից յետոյ եւ յատկապէս այն դէպքում, երբ առաջինից սպասուած հետեւանքները յօգուտ մեր Դատի ի դերեւ ելնեն՝ չնորհիւ եւրոպական պետութիւնների անտարբերութեան:

Այս որոշման մասին Ցուցական Մարմնի միջոցով յայտնել ի գիտութիւն Ոսկեհանքի գործադիր հոմիտէին:

Թուրքիոյ եւ որեւէ ուրիշ պետութեան մէջեւ պատերազմի դէպքում փութացնել չարժումը Լեռնավայրում՝ Հայկական Հարցը առաջ մղելու համար, նախապէս համաձայնութիւն կայացնելով երկու Բիւրոների եւ նոյն վայրերի Պատասխանատու Մարմինների հետ»:

Համոն առանձին կարծիք է մտցնում, որ «Դաշնակցութեան բոլոր ուժերը և միջոցները գործածուեն» եւրոպական չահերի դէմ, «աչխատելով այնպիսի մի դրութիւն առաջ բերել, որ Եւրոպան այլեւս հնարաւորութիւն չունենայ տնտեսապէս եւ քաղաքականապէս օգտուել Տաճկաստանից մինչեւ այն ժամանակ, երբ Հայկական Հարցը կը ստանայ իր լուծումը»:

Սաֆոն, «իբրեւ Ցուցական Մարմնի ներկայացուցիչ», բողոքում է «Ոսկեհանքի եւ Վիշապի ձեռնարկների յաջորդականութեան վերաբերմամբ» եւ գտնում է, որ այս հարցը Ղարհուրդի իրաւասութեան մէջ չէ:

Գ.— 1.— Նկատելով, որ Սեբաստիոյ նահանգը աչխարհագրական եւ տեղագրական տեսակէտից, ճանապարհների եւ լեռների առաւելութեամբ առանձին չարժարութիւններ է ներկայացնում ռազմական ձեռնարկների համար,

2.— Որ այդ նահանգը Հայկական վեց նահանգներից մէկն է եւ ամենից աւելի մօտ է գտնուում Եւրոպային, հետեւապէս այնտեղի անցքերը աւելի հեչտութեամբ կը դառնան քաղաքական աչխարհի սեփականութիւն,

3.— Որ ծովափնեայ դիրքը և ծովային չարաբերութիւնների հեչտութիւնը աւելի հնարաւոր է դարձնում ընդհանրապէս կապ պահպանելը եւ մանաւանդ անհրաժեշտ անձանց եւ մթերքներու ներմուծումը,

4.— Որ այդ նահանգում կան զուտ հայաբնակ վայրեր, որոնք անմասն չեն մնացել յեղափոխական պատերազմից, եւ համեմատաբար ազատ մնալով յայտնի հարստահարութիւններից եւ կոտորածներից՝ այժմ էլ յուսատու տրամադրութիւն ունեն,

5.— Որ այնտեղ հայաբնակ վայրերի չուրջը չկան այն բարբարոս քրտական ցեղերը, որոնք այն տառապանքն վտանգաւոր են հանդիսանում հայ երկրի միւս վայրերի յեղափոխական գործին,

6.— Որ, վերջապէս, ապագայ որեւէ չարժման ժամանակ որեւէ կէտում ցանկալի է, որ հայաբնակ որոշ վայրեր եւս արձագանգ տան թշնամու ուժերը չլսելու եւ աւելի մեծ տպաւորութիւն թողնելու համար քաղաքական աչխարհում,

Ղարհուրդը որոշում է՝

Սեբաստիոյ նահանգը համարելով որպէս ապագայ չարժման վայր, առանձին ուչադրութիւն դարձնել նրա վրայ եւ ուղարկել մէկ կամ մի քանի ձեռնհաս ընկերներ՝ յեղափոխական տեսակէտից ուսումնասիրելու, ինչպէս եւ անհրաժեչտ կազմակերպութիւններ առաջ բերելու յարմարաւոր տեղերում:

Մակեդոնացիների հետ միացած ձեռնարկ

Նկատելով, որ Մակեդոնական Հարցը արդէն զարկ է ստացել՝ չնորհիւ մակեդոնացոց չարժումների, իսկ ընդհանրապէս մեր Հարցը աւելի նուազ հմայք ունի, նկատելով, որ միացած ձեռնարկը կարող է մեր Հարցը նսեմացնել, եւայլն, Ղարհուրդը որոշեց մերժել մակեդոնացոց հետ միացած ձեռնարկ:

Կովկասահայ խնդիր

Ընդունելեց Ռոստոմի կազմած հետեւեալ բանաձեւը, որոշ յաւելումներով·

«Նկատելով,

1.— Որ վերջին Ընդհ. ժողովից յետոյ Ռուսաստանի եւ մանաւանդ Կովկասի յեղափոխական չարժումները ստացել են անսպասելի լայն ծաւալ,

2.— Որ բռնապետութիւնը արտաքին քչնամու եւ յեղափոխական ու ընդդիմադիր տարրերի հետեւանքի տակ զգալապէս թուլացել է,

3.— Որ համայն Ռուսաստանի քաղաքական փոփոխութիւնների սկզբում Կովկասը պէտք է բարձրացնէ իր ձայնը,

4.— Որ ներկայ պատմական րոպէի առիթողականութիւնը թոյլ չէ տալիս սպասել նոր Ընդհ. ժողովին Կովկասի գործունէութեան ծրագիրը մչակելու և հաստատելու համար,

5.— Որ, բացի այդ, կովկասեան գործունէութեան որոշակի ծրագիրը անհրաժեշտ է կուռ ներկայ պայմաններում, համաձայնութեան գալու համար միւս գործող կուսակցութիւնների հետ,

Որհուրդը որոշեց՝

ա.— Կովկասեան չարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան չրջանէն անցնել բուն յեղափոխական գործունէութեան, մշակել ծրագիր՝ համաձայն Կովկասեան Թայոնական ժողովում արտայայտուած տրամադրութեան, ուղարկել դաշնակցական կովկասեան մարմիններին՝ ժամանակաւորապէս ղեկավարուելու այդ ծրագրով, Քողնելով նրա վերջնական հաստատումը առաջիկայ Ընդհանուր ժողովին:

բ.— Հրատարակելով ներկայ նախագիծը՝ առաջարկում ենք դաշնակցական բոլոր մարմիններին եւ ընկերներին ուղարկել մեզ իրենց դիտողութիւնները, որպէսզի Ընդհանուր ժողովը՝ վերջնական վաւերացում տալու համար, ունենայ իր ձեռքի տակ բոլոր տեսակէտների արտայայտութիւնը(5)»:

Տեղորիներու մասին

Որհուրդը նկատելով՝

1.— Որ կատարուած տեղորիների չարքին մէջ կան այնպիսիները, որոնք բաւականաչափ չեն հիմնաւորուած,

2.— Տեղի են ունեցել մեծ չեղումներ Ընդհ. ժողովի տեղորի մասին ընդունած օրէնքներէն,

Կը յանձնարարէ Նախ՝

Ճշդութեամբ գործադրել Ընդհանուր ժողովի այս մասին տուած որոշումները, եւ երկրորդ՝

Բիւրոներու եւ Գատաստանատու Մարմիններու միջոցով խիստ քննութեան եւ պատասխանատուութեան ենթարկել չեղումներ կատարող Մարմիններին:

«Դրամ» կոմիտէ

Որհուրդը որոշեց դադարեցնել «Դրամ» կոմիտէի կողմէ նոր դիմումները, մաքրել հին հաշիւները՝ առանց ծայրայեղ միջոցների դիմելու(6):

Ջանագան

— *Արտօնել Ամբագրութեան եւ Բիւրոյին՝ «Դրօշակ»ը դարձնել երկշաբաթեայ: Ջեռնարկել մի հանդէսի հրատարակութեան՝ եռամսեայ: Այժ տալ բրոշիւրների հրատարակութեան յեղափոխական եւ սոցիալական բովանդակութեամբ՝ պատասխանելու այն մեծ պահանջին, որ կայ ժողովուրդի մէջ:*

— *Մերժել Ղարիբի հրաժարականը եւ իր ապրուստի մասին կանգնել Ընդհ. ժողովի Բիւրոյի պրոպագանդիստ անդամներու թոշակի մասին տուած որոշումներու վրայ:*

— *Նկատի ունենալով կովկասի դէպքերու արտակարգ բնաւորութիւնը, Որհուրդիս մշակած նախագիծի վաւերացման կարեւորութիւնը եւ Տաճկահայաստանի վերաբերեալ հաւանական փոփոխութիւնը՝ Որհուրդը որոշեց արտակարգ Ընդհ. ժողով հրաւիրել 1905 տարուայ վերջին:*

— *Որհուրդը ծանօթանալով Գալչանեան Կ. Կոմիտէի անդամ պ. Վարդոյի վերաբերմամբ նոյն Կոմիտէի կազմած տեղեկութիւններին՝ որոշեց.*

Գտնելով Գալչանեան Կեդր. Կոմիտէի եզրակացութիւնը կատարելապէս արդարացի՝ յայտնել պ. Վարդոյին, որ նա ոչ մի իրաւունք չունի իր մօտ պահել Դաշնակցութեան պատկանող գումարը եւ պահանջել նրանից՝ անմիջապէս հասցնել Արեւմտեան Բիւրոյին:

— *Որհուրդը յանձնարարեց Արեւմտ. Բիւրոյին մղում տալ Ծորդանանեանի կոտակի հարցին:*

— *Յանձնարարել Արեւմտեան Բիւրոյին՝ խմբագրել եւ հրատարակել Ընդհ. ժողովի արձանագրութիւնները:*

— *Վլադիկաւկազի կոմիտէն վերածել Կ. Կոմիտէի(7):*

— *Վասպուրականի Գատ. Մարմին կազմելու հարցը յետաձգել յաջորդ Ընդհ. ժողովին:*

Վանի Կ. Կոմիտէն լրացնել՝ Սարդիս (Գրիգոր Վարդանեան), Սամսոն եւ Սարդիս Տէր Ծովհաննէսեան, որոնք Կոմսի հետ տեղում պիտի լրացնեն Կ. Կ.ի կազմը:

Բիւրոն(8) իր կազմից 2 անդամ անց է կացնում Կովկասի Գատաստ. Մարմնի մէջ եւ փոխադարձ պատասխանատուութեամբ վարում Կովկասի դործը:

Խորհուրդի կազմած նախահաշիւը 1905 թուականի համար, — ռուբլիով

	պատրաստ կայ	սպասելի	գումար
Ջրաբերդ	13·214,23	25·000	38·214,23
Քար	6·014,41	23·000	29·014,41
Մրգաստան	28·181,35	40·000	68·186,35
Մեծ Քաղաք	882·57	10·000	10·882,57
Նաւահանգիստ	7·765,78	30·000	37·765,78
Ոսկանապատ	15·000 —	30·000	45·000 —
Արեւել. Բիւրօ	25·653,18	2·159	27·813 —
Արեւմտ. Բիւրօ	5·000 —	5·000	5·000 —
Այգեստան	82,45	5·000	5·082,45
Ժլատ	15·000 —	15·000	30·000 —
Նալբանդ	73,67	5·000	5·073,67
Եկեղեցի	1·347,89	10·000	11·347,89
Հիւսիսակերտ	—	3·000	3·000 —
Ապառաժ	3·619,52	10·000	13·619,52
Վրէժ	—	5·000	5·000 —
Գալչան	—	6·000	6·000 —
Ամերիկա	40·000 —	40·000	40·000 —
Եգիպտոս	4·000 —	4·000	4·000 —
Գումար(9)	116·840,05	263·159,95	385·000

Ելք	
Վասպուրական	80·000
Շամի Մարմին	20·000
Լեռնավայր	75·000
Ծուցական (Մարմին)	30·000
Կովկասի գէնք	25·000
Ինքն. Գատ. Մարմին	20·000
Կովկ. Տեղական	40·000
Արեւել. Բիւրօ	10·000
Արեւմտ. Բիւրօ	22·000
Կարմիր Խաչ	15·000
Բանտարկեալներ	10·000
Թղթակից — ուսումնասիրող	10·000
Գատ. կուիս Սեբաստիա, Երզնկա եւ Շ. Գաբահիսար	3·000
Ջնախատեսուած	25·000
Գումար	385·000

(1) Սափոն կամ կարմրաթշիկը Գ. Ընդհ. ժողովին Ոսկանապատի — Գոմու — ձեռնկայացուցիչ Մարտիրոս Մարգարեանցն է, որ ճոյն ժողովին ընտրուած էր Ծուցական Մարմնի անդամ: Վաքիրը Ա. Ահարոնեանցն է, Սարգիսը՝ հաւաքօրէն Բարսեղեանը (Շամիլ, Վանայ Սարգիս): Մնացեալները ծանօթ անուններ են, բացի թերեւս Լորիսէն՝ որու անուան տակ, փակագծի մէջ, գրուած է Թացինեան կամ Թայինեան. այլապէս՝ կրնանք տարուել ենթադրելու՝ որ ենթական բժ. Լորիս Մելիքեանցն է, Դաշնակցութեան Արտասահմանեան Փրոփականտի ծանօթ գործիչը:

(2) Տեսնել Սափոյի «կրօնական դաշնակցութեան» առաջարկը Ժրդ. Ընդհ. ժողովին (էջ 171–173):

(3) Քրիստափորի եւ Ս. Ջաւարեանցի:

(4) Կ'ակնարկուի Սուլթանի մահափորձին:

(5) Բառացիօրէն ճոյնն է՝ ինչ որ տրուած է «Նախագիծ Կովկասեան գործունէութեան» գրքոյկի երկրորդ էջը գրուող «Կովկասեայ խնդիր» յառաջաբանով: Միակ տարբերութիւնը՝ գրքոյկի մէջ ա. որոշման վերջին տողը կ'ըսէ, — «... ձրա վերջնական *մշակումը* եւ հաստատումը...»:

(6) Բաղդատել Ժրդ. Ընդհ. ժողովի «Փոքրաթիւէն անչատ բոլի հանգանակութիւն» արձանագրութեան հետ (էջ 132):

(7) Տեսնել այս մասին «Ժլատ» (Հիւս. Կովկաս) Կոմիտէի դիմումը Խորհուրդին՝ 1904 Դեկտեմբերի Կովկասեան Ռայոնական ժողովի արձանագրութեան մէջ:

(8) Գիտէ է ըլլայ, անշուշտ, Աթէնքեան Բիւրոն:

(9) Թիւերը տուած են ճշգրութեամբ, առնելով Ս. վ.ի ցուցակէն: Բացայայտ սխալ կայ, ի մասնաւորի, ա. սիւնակի (պատրաստ) գումարին մէջ, որ պէտք է ըլլայ 165·835,05, եթէ վերջ տրուած թիւերը ձիշդ են: Բ. սիւնակի (սպասելի) գումարը պէտք է ըլլայ 268·159: Վերջապէս, Արեւմտեան Բիւրոյի, Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի համար, երրորդ սիւնակին մէջ տրուած թիւը գումարը չէ առաջին երկու սիւնակներու թիւերուն: Եթէ այդ երեք սեանակներուն դիմաց ա. սիւնակի թիւերը գեղչենք (յիշգումար՝ 49·000 ռուբլի) 165·835,05էն, կ'ունենանք մօտաւորապէս Ս. վ.ի ա. սիւնակին համար տուած գումարը՝ 116·835,05 ռուբլի: Այդ պարագային ճաւ, ա. եւ բ. սիւնակներու ընդհ. գումարը կ'ըլլէ մօտաւորապէս 268·159+116·835=384·994 ռուբլի, այսինքն շուրջ 385·000 ռուբլի, ինչ որ կը համապատասխանէ մուտքի եւ ելքի ընդհանուր արժէքին, մինչ Ս. վ.ի տուած թիւերը գումարելով կ'ունենանք՝ 116·840·05+268·159,95=380·000 միայն:

49.— ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

Ամբողջութեամբ կու տանք 1906ին ժընեւ հրատարակուած պրակը (բ. տպագրութիւն). Չափ՝ 13,3x19,6 սմ., տպագրեալ 15½ էջ. կողի թուղթը՝ կանաչ: Կազմն ու ա. էջը կը կրեն Հ. Ճ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ վերտառութիւնը. կեդրոնը, գիծանշաձի տակ՝ ՆԱԽԱԳԻԾ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ. վարը՝ ժնեւի՝ Տպարան Հ. Ճ. Դաշնակցութեան, եւ տչիճ՝ ժընեւով, 1906:

ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՑ ԽՆԴԻՐ

Հ. Ճ. Դաշնակցութեան Գ.րդ Ընդհանուր ժողովը՝ կայացած 1904 թ. սկզբին, ընդունելով մեր կազմակերպութեան մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը կովկասեան յեղափոխական կռուի մէջ, որոշեց այդ վարել առաջիկայ ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ:

Ներկայ 1905 թ. գումարուած Հ. Ճ. Դ. Որհուրդը, նկատելով,

1) Որ վերջին Ընդհանուր ժողովից յետոյ Ռուսաստանի եւ մասնաւորապէս Կովկասի յեղափոխական շարժումները ստացել են անսպասելի լայն ծաւալ,

2) Որ բռնապետութիւնը արտաքին թշնամու եւ յեղափոխական ու ընդդիմադիր տարրերի հարուածների տակ զգալապէս թուլացել է,

3) Որ համայն Ռուսաստանի բազմաթիւ փոփոխութիւնների սկզբում Կովկասը պէտք է բարձրացնէ իր ձայնը,

4) Որ ներկայ պատմական րոպէի ստիպողականութիւնը թոյլ չէ տալիս սպասել նոր ընդհանուր ժողովին՝ Կովկասեան գործունէութեան ծրագիրը մշակելու եւ հաստատելու համար,

5) Որ, բացի այդ, Կովկասեան գործունէութեան որոշակի ծրագիրը անհրաժեշտ է կռուի ներկայ պայմաններում, համաձայնութեան գալու համար միւս գործող կուսակցութիւնների հետ,

Որոշեց՝

Կովկասեան շարժման հարցում *ինքնապաշտպանութեան* շրջանից անցնել բուն *յեղափոխական* գործունէութեան, մշակել ծրագիր՝ համաձայն Կովկասեան Ռայոնական ժողովում արտայայտուած տրամադրութեան, ուղարկել կովկասեան դաշնակցական մարմիններին, ժամանակաւորապէս ղեկավարուելու այդ ծրագրով, ժողովելով նրա վերջնական մշակումը եւ հաստատումը առաջիկայ Ընդհանուր ժողովին:

Հրատարակելով ներկայ նախագիծը, առաջարկում ենք դաշնակցական մարմիններին եւ ընկերներին ուղարկել մեզ իրենց դիտողութիւնները, որպէսզի Ընդհանուր ժողովը՝ վերջնական վաւերացում տալու համար, ունենայ իր ձեռքի տակ բոլոր տեսակէտների արտայայտութիւնը:

Հ. Ճ. Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Ժընեւ, 1905

ՆԱԽԱԳԻԾ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ

Կովկասեան հայութեան եւ միապետական կառավարութեան միջեւ սկսուած կռիւը մի բնական, անխուսափելի հետեւանք է հայ տարրի առաջադիմութեան եւ այն վայրենի հալածանքների, որ ցարիզմը երկար տարիներից ի վեր մղում է հայ ժողովրդի, իբրեւ ուրոյն, կուլտուրական մի(1) համայնքի դէմ:

Հալածողական այդ քաղաքականութիւնը ամենացայտուն յատկանիշն է այժմեան ռուսական բռնապետութեան — «ռուսացման» անուան տակ նա ճարակում է կայսրութեան բոլոր Ծայրերը, նաեւ Կովկասը:

Կովկասեան բազմաթիւ ցեղերի չարքում հայ տարրին յատկացուած է մի բացառիկ վիճակ, — նա ամենից աւելի է ենթակայ դիւրատիչ ոեժիմի յարձակումներին. եւ այդ այն պատճառով, որ հայութիւնը՝ տնտեսական եւ ընդհանուր կուլտուրական ասպարէզում ցոյց տուած իր թռիչքներով ու մրցման ուժով՝ վաղուց ի վեր դիտուում է իբրեւ առանձնապէս վտանգաւոր տարր ցարիզմի տիրապետութեան համար Կովկասում:

Քան տարուց ի վեր ոչակցիայի(2) աւերիչ հողմը անզուսպ կատաղութեամբ փչում է մեր դժբախտ երկրի վրայ, հարուածելով ժողովրդի ամենանուիրական ստացուածքներին, ոչնչացնելով ազգային-հասարակական հիմնարկութիւնները, թունաւորելով մտաւոր ու հոգեկան մթնոլորտը, ցամաքացնելով ժողովրդական աշխատանքի բոլոր աղբիւրները:

Եւ հարուածները մնում էին անպատիժ: Կովկասահայ երիտասարդութիւնը, զբաղուած թիւրքահայոց դատով՝ հնարաւորութիւն չունէր որեւէ ձեւով հակազդելու այդ բացառիկ օրէնքներին:

Հայ եկեղեցական գոյքերի յափշտակումը, իբրեւ ուժեղ, ցնցող չարժառիթ, եկաւ խախտելու այդ ձեռնպահութիւնը: Ըմբոստութեան ոգին, տասնեակ տարիների ընթացքում խտացած, կենտրոնացած յեղափոխական գիտակից չրջաններում՝ արտայայտուեց ժողովրդական զինուած ու անզէն չարժումների ձեւով, 1903 թուի աշնան:

Կեանքը միանգամից փոթորկուեց: Յեղափոխական կազմակերպութիւնը այնուհետեւ ձեռնարկեց լուրջ, սիստեմատիկ աշխատանքի: Հայկական չարժումը Կովկասի մէջ՝ կարճ ժամանակամիջոցում դարձաւ մի չօչափելի ֆակտոր(3) ամբողջ կայսրութեան ազատագրութեան գործում: Նա այսօր ունի իր զոհերն ու հերոսները, ունի իր յուզիչ մարտիրոսութիւնը: Նա առաջ է գնում անդիմադրելի կերպով, ստանում է յարատեւ, քրոնիկական կերպարանք եւ դառնում է միշտ աւելի ու աւելի չարձակողական: Բռնկուելով մի այնպիսի ժամանակ, երբ չկար պատերազմ, երբ Գլուխի երկաթէ ձեռքով՝ բռնակալութեան մեքենան հասել էր իր վերջին ծայր կատարելագործման, երբ լայնատարած կայսրութեան մէջ գերեզմանական անդորրութիւն էր, մերթ ընդ մերթ ընդհատուած ուսանողական ու բանուորական խաղաղ ցոյցերով կամ տեռորական մասնակի փորձերով՝ նա այժմ խրախուսուում է ազատագրական այն վիթխարի հոսանքից, որ այսօր բռնել է ամբողջ Ռուսաստանը, ամբողջ Լեհաստանը, Ֆինլանդիան, Կովկասը եւ որ մօտալուտ յաղթանակի խրոխտ գիտակցութեամբ՝ նախագծում է արդէն վաղուան հոյակապ համակարգական չէնքը:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որ ստանձնել է հայկական չարժման գլխաւոր պատասխանատուութիւնը, մտնում է սերտ յարաբերութեան մէջ Ռուսաստանում ու Կովկասում գործող յեղափոխական սոցիալիստական կազմակերպութիւնների հետ՝ համերաչխ ուժերով մղելու ընդհանուր ազատագրական գործը եւ իր քաղաքական ու սոցիալական(4) դաւանանքի հետ՝ առաջադրում է իր գործունէութեան նախագիծը:

Յեղափոխական կռուի մէջոցով՝ նա ձգտում է դաշնակցական (ֆէդերատիւ) համակարգական մի կազմակերպութեան — ամբողջ Անդրկովկասի համար — ամենալայն տեղական ինքնավարութեամբ: Լինելով բացարձակ հակառակորդ ամէն տեսակ առանձնաշնորհումների, ազգայնական ամէն տեսակ գերիչխանութեան ու ճնշումների, Դաշնակցութիւնը համոզուած է, որ միմիայն այդպիսի համակարգական կազմակերպութեան մէջ՝ կովկասեան այլատարբ, այլակրօն եւ այլաբարբառ ժողովուրդները կարող են ապահովուած տեսնել իրենց ուրոյն, ազատ ու անարգել առաջադիմութիւնն ու բարգաւաճումը:

Սակայն այդ քաղաքական պահանջի իրագործումը մեր նպատակի մի մասն է միայն: Մեծ, անզնահատելի վաստակ լինելով հասարակական ընդհանուր առաջադիմութեան տեսակէտից՝ նա չէ կարող, այնուամենայնիւ, սպառել Դաշնակցութեան բովանդակ ծրագիրը: Կայ տնտեսական անհաւասարութեան ոյժը, որ քաղաքական ազատ ոեժիմի տակ եւս չպիտի թոյլ տայ աշխատաւոր մարդուն՝ վայելելու իր աշխատանքի բովանդակ արդիւնքը:

Գաղտնական էվոլիւցիայի(5) եղրակացութիւնն է այդ:

Կար ժամանակ, երբ մարդկութեան առաջադէմ տարրերը հաւատում էին, որ քաղաքական բռնապետութեան լուծը խորտակուելով՝ կը տիրէր մարդկանց մէջ կատարեալ ազատութիւն, հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն: Իրերի ընթացքը դառն հիասթափութիւն բերեց այդպէս մտածողներին:

Քաղաքականապէս ազատուած երկրներում եւս սորկութեան ոեժիմը յարատեւեց, — եւ տնտեսական անհաւասարութեան ոյժն էր դրա պատճառը: Միապետական ֆէոդալիզմին(6) ընկաւ, բայց նրա տեղ բարձրացաւ մի այլ դասակարգ, փողատէր դասակարգը — բուրժուազիան: Կեղեքման մեքենաշորհը վայրենի, բիրտ ուժից անցաւ աւելի քաղաքակիրթ ուժին — կապիտալին(7):

Եւ առաջ եկան արեւմտեան հասարակութիւնների մէջ երկու բանակներ — բուրժուազիա եւ պրոլետարիատ (գործաւոր դասակարգ) — որոնք, թէեւ միացած ազգի, հայրենիքի ընդհանուր չահերով, բայց միեւնոյն ժամանակ տոգորուած էին տնտեսական չահերի հակառակութեամբ: Մինը նրանցից՝ տէր արդիւնադործութեան միջոցների — հողի, դրամի, մեքենաների, միւսը՝ զուրկ սեփականութիւնից: Հակամարտութիւնը երկու դասակարգերի միջեւ միշտ աւելի եւ աւելի բորբոքուեց, չնորհիւ օր աւուր առաջադիմող արդիւնագործութեան:

Դա մի նոր չրջան էր քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, որ կոչուում է կապիտալիստական(8): Կապիտալը, դրամագլուխը միշտ աւելի եւ աւելի աճում է — մանաւանդ քաղաքային, արդիւնագործական աշխարհում — համեմատաբար փոքրաթիւ արտօնեալների ձեռքում, որոնք չեն նուելով իրենց ծագման, նիւթական ուժի եւ պետութեան գործօն հովանաւորութեան վրայ՝ ձգտում են յաւերժացնել իրենց դիրքը, իբրեւ իշխող ու կեղեքող դասակարգի:

Կապիտալիստական արդիւնագործութիւնը, մեծ զարկ տալով քաղաքակրթութեան ընդհանուր առաջադիմութեան, միեւնոյն ժամանակ իր ստուերային կողմերով — արդիւնաբերութեան անկանոնութեամբ, պարբերական ճգնաժամերով, անաչխատութեան մշտական երեւոյթով, բանուորական ուժերի հրէշային չահագործումով եւայլն, եւայլն — այդ բոլոր բացասական յատկութիւններով անդրադառնում է աչխատաւոր դասի նիւթական եւ ֆիզիքական, մտաւոր ու բարոյական կացութեան վրայ: Արդիւնագործական կեանքի առաջադացութեան հետ չէչտուում է ամէն տեղ, քաղաքների ու գիւղերի մէջ, աչխատաւոր դասի քայքայումն ու թշուառութիւնը: Եւ այդպիսով ստեղծըւում է վիճակների մի ցայտուն հակապատկեր, մի կողմից՝ մասսային(9) քաղց ու մերկութիւն, միւս կողմից՝ առասպելական հարստութիւններ, պերճանք ու վայելքներ: Այսպէս է ներկայումս քաղաքակիրթ աչխարհի ընդհանուր պատկերը:

Այդ վիճակը չէր կարող հարստահարուած բանուորական մասսաների մէջ չարտադրել դժգոհութեան փրկարար հոսանքը: Նա ծնունդ առաւ եւ արդէն իսկ վերջին դարու երեսնական թուականներից արտայայտուեց խոշոր յուզումներով ու կռիւներով:

Սկսուեց մի նոր տեսակի քաղաքացիական չարժում, — սոցիալական շարժում: Նա անդրադարձաւ ժամանակի մտածող գլուխների մէջ: Ասպարէզ եկան ազնիւ, մարդասէր դէմքեր, որոնք փորձեցին դարմանել հասարակական վտանգաւոր կացութիւնը, կոչ անելով — ապաղրէն, ի հարկէ — հարուստ, ազդեցիկ

անհատների մարդասիրական զգացումներին: Սոցիալական խնդրի խաղաղ, անպայքար լուծումն էր առաջարկուում, — անհնարին բան: Սոցիալիզմը իր ուտոպիական չրջանի մէջն էր(10):

Այնուհետեւ մին միւսիետեւից երեան եկան տընտեսագէտներ ու սոցիոլոգներ(11), որոնք լցուած առաքինութեամբ դէպի տնտեսական անարդար կարգերը՝ յետ մղելու խաղաղ ճանապարհը եւ չատագովեցին կուռ սկզբունքը, որով միմիայն կարելի էր լուծել կապիտալի ու աչխատանքի դարաւոր հակառակութեան վիթխարի հարցը: Նրանք յարձակուեցին հասարակութեան հիմքերի վրայ, դատապարտեցին մասնաւոր սեփականութեան հաստատութիւնը, մահացու հարուած տուին կապիտալիստական տնտեսութեան սիստեմին: Նրանք ցոյց տուին, թէ ինչպէս կապիտալիզմը իր սլաստական առաքելութիւնը չողոքութեամբ կատարելով՝ այժմ իր կատարեալ սնանկութիւնն է յայտարարում. նա արգելք է լինում քաղաքակրթուած հասարակութիւնների նորմալ, բնականոն առաջադիմութեանը, նա սորկացնում է ամբողջ դասակարգեր, այլասերում է ամբողջ սերունդներ՝ նեռելով նրանց բընաւորութեան սղոսկը:

Եւ ահա մի չարք տնտեսագէտների, սոցիոլոգների ու փիլիսոփաների երկարամեայ ուղղակի եւ անուղղակի աչխատանքը, միացած տնտեսական էվոլիւցիայի օրէնքների հետ՝ առաջ բերին ու կազմակերպեցին այն մեծ չարժումը, որ յայտնի է աչխարհին Սոցիալիզմ անունով: Նա հռչակուեց որպէս հակադրութիւն կապիտալիզմի եւ նրա հետ կապուած բոլոր չարիքների: Նա զարդացաւ անսովոր արագութեամբ, նուաճեց բընաւորութեան մէջ խրուած բանուորական ու պիւրժուական մասսաները, թափանցեց երկրագնդի բոլոր անկիւնները, ուր մտել է կապիտալը իր կեղեքումներով ու աւերումներով:

Սոցիալիստական չարժումը իր էութեամբ միջազգային է: Բոլոր երկրների աչխատաւոր տարրերը, իբրեւ դառն ճակատագրի եղբայրակիցներ, միանում են, ձեռք ձեռքի տալիս եւ գիտակ իրենց բարձր առաքելութեան, վստահ յաղթանակի վրայ՝ դիմում են կազմակերպուած պայքարի ճանապարհով դէպի մի սոցիալական կազմակերպութիւն, ուր չպիտի լինին կեղեքողներ ու կեղեքուողներ, իշխաններ ու հպատակներ, ուր արդիւնաբերութեան միջոցները, դրամագլուխը պիտի լինին համայնական, ուր աչխատանքը, քաղաքակրթութիւնը եւ նիւթական վայելքները հասասարապէս բաժին պիտի լինին իւրաքանչիւրին:

Այդ ուղղութեամբ է դնում հասարակական էվոլիւցիան արեւմտեան աչխարհում: Տեսնենք, թէ ի՞նչ է ներկայացնում մեր իրականութիւնը:

*
**

Ինդուստրիալիզմի(12), խոշոր-արդիւնաբերական

հոսանքի ալիքները հասան նաեւ Անդրկովկասին։ Ներանք կամաց-կամաց փոփոխեցին հինաւուրց տնտեսութեան ձեւերը, ուր դասակարգային բաժանումներն ու անհաւասարութիւնը հազիւ նշմարելի էին, ուր պարսից տիրապետութեան արհաւրալի յիշողութիւնները գրեթէ խպատ մոռացնել էին տալիս մանր-մունր տզրուկներ — աղաների ու վաչխառուների — կեղեքումները։

Հայ առեւտրական տարրը, որ նախնի վիճակում եւս քաղաքակրթութեան տարածողն էր թէ՛ մեր եւ թէ հարեւան երկրների մէջ՝ զգալի զարկ տուեց ամբողջ կովկասեան արդիւնաբերութեան։ Եւրոպական ու ռուսական կապիտալիստներն եւս չհագեցուցին կովկասի բնական հարստութիւններով եւ համեմատաբար կարճ մի ջոցում երկիրը դարձալ ընդարձակ ու արգասաւոր չհաղորդման վայր։

Մեքենայական խոշոր ինդուստրիայի(13) ներմուծումը, ինչպէս եւրոպայում ու Ռուսաստանում, այնպէս եւ մեզ մօտ ունենում է իր անխուսափելի հետեւանքները՝ արհեստների անկում եւ գաղթը դէպի արդիւնաբերական վայրերը։

Որքան աւելի է ծաւալուում արդիւնաբերութիւնը, այնքան աւելի է ընդարձակուում պանդխտութեան հոսանքը, որը առանձնապէս ուժեղանում է ներկայումս չնորհիւ գիւղերի սակաւահողութեան։ Այդ վերջինը միշտ աւելի եւ աւելի չեչտուում է մանաւանդ պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացիների չբաժնում՝ չնորհիւ «ռուսացման» հովերով տարուած կառավարութեան ռեժիմին, որը պահում է ազատ հողերը ռուս գաղթականների համար եւ նոյնիսկ յաճախ խլում է տեղացու աննչան հողաբաժնից։

Հայ չինականը իր մի քիչ հողով եւ նահապետական մշակման ձեւերով՝ քարշ է տալիս մի կիսաքաղց, յուսահատ գոյութիւն։ Աւելացրէք դրան՝ հարկերի ծանրութիւնը, կալուածատէր աղաների ու վաչխառուների չարաճճուն կեղեքումները եւ այն ժամանակ դիւրին կը լինի ըմբռնել հայ միջին գիւղացու աննախանձելի տնտեսական վիճակը, նրա մշտնջենական մըղումը դէպի արդիւնաբերական կենտրոնները, ուր վաստակը համեմատաբար առատ է, թէեւ աշխատանքը՝ տաժանելի։ Այդ նոյն երեւոյթը, ընդհանուր առմամբ, տեղի ունի նաեւ կովկասեան ուրիշ ազգութիւնների մէջ։

Արդիւնաբերութեան առաջխաղացութեան հետ ծնունդ է առնում Անդրկովկասում եւրոպական մտքով փողատէր դասակարգ՝ բուրժուազիա, որը իւրացնում է կապիտալիստական չհագորդման բոլոր ճեւերը եւ որը պիտի աւելի եւս ուժեղանայ վաղուայ կարգերի մէջ, երբ կը վերանան միապետութեան կողմից առեւտրի ու արդիւնաբերութեան դէմ հանուած բազմաթիւ խոչընդոտները։

Ծնունդ է առնում մեծ քաղաքներում եւ այդ բուրժուազիայի անբաժան ատուերը — պրոլետարիատը(14), որը թէեւ, մեծ մասամբ կազմուած լինելով մանր սեփականատէր գիւղացիներից, հատարելապէս չէ համապատասխանում բառի եւրոպական իմաստին — այնուամենայնիւ իր նիւթական, մտաւոր, կուլտուրական վիճակով շատ աւելի թշուառ է, քան արեւմտեան որեւէ երկրի պրոլետարիատը։ Դրա հետ միասին աշխատող ժողովրդի մեծ զանգուածը մնում է տակաւին գաւառների մէջ, կապուած իր հողին ու խղճուկ տընտեսութեան, ներքակայ այլեւայլ հարստահարիչների կամայականութիւններին, նոյնպէս տգէտ, նոյնպէս տանջուած եւ իրաւազուրկ։ Նրա մի զգալի տոկոսը, զրկուած արդէն աչխատանքի անհրաժեշտ սեփական միջոցներից, հարկադրուած է ունեցող դրացիների տրամադրութեան տակ դնել իր ու իր ընտանիքի աշխատող ձեռները եւ իր բաժին կտոր հողը, եթէ նա դեռ մնացել է։

Մեր հայկական կեանքում՝ անտագոնիզմը(15) հարստահարող և հարստահարուող տարրերի միջեւ մինչեւ օրս հրապարակ չէր գալիս զգալի չափերով եւ չէր էլ կարող գալ։ Ցարիզմը՝ ընդհանուր հայութեան դէմ ուղղած իր արշաւանքով՝ միմիայն համերաչխութեան ոգին է արծարծում հայ ազգաբնակութեան բոլոր խաւերի մէջ, եւ զարգացնելով ընդհանուր ազգային կապը՝ առժամապէս նեմացնում է դասակարգայինը։

Սակայն կռիւը սկսուած է արդէն նաեւ դասակարգային հողի վրայ, — եւ բնական հակառակութիւնը հայ աչխատաւոր ընդհանրութեան ու չհագործող փոքրամասնութեան միջեւ՝ հետզհետէ պիտի սաստկանայ թէ՛ քաղաքներում եւ թէ գաւառներում, եւ նա կը հասնի իր լիակատար զարգացման չրջանին, երբ միապետական ռեժիմը տապալուելով՝ բուրժուազիան, խոշոր սեփականատէր տարրը, իր ձեռքը կ'առնէ կառավարութեան դեկը, եւ ազատ, անկաչկանդ թռիչք կը հաղորդէ արդիւնաբերութեան ու կապիտալիստական չհագործման։

Տնտեսական անհաւասարութեան այդ ուժի դէմ եւս Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը, հաւատարիմ իր աւանդական ուղուն, իրրեւ էապէս ժողովրդական կուսակցութիւն, պիտի մաքառէ բոլոր պատշաճ միջոցներով։ Քաղաքական եւ տնտեսական խնդիրներում՝ նա աչխատաւոր ընդհանրութեան տեսակէտի ու չահերի պաչտպան կը կանգնէ եւ միաժամանակ կը դաստիարակէ նրան սոցիալիստական իդէալների ոգով, կը պատրաստէ նրան քաղաքական եւ սոցիալական մեծ պայքարի համար։

Գիւղական աչխարհում Դաշնակցութիւնը դիմում է իր պրոպագանդով ազգաբնակութեան այն խաւերին, որոնք իրենց տնտեսական դրութեամբ մատչելի են կազմակերպութեան դաւանած գաղափարներին։ Կռիւ մղելով կալուածատէրերի եւ վաչխառուների դէմ՝ նա պիտի կազմակերպէ իր դրօչակի տակ հողազուրկ

եւ սակաւահող գիւղացիներին, պիտի ձգտէ ըստ կարելւոյն բարձրացնել նրանց նիւթական ու հոգեկան վիճակը եւ մերկացնելով մասնաւոր տնտեսութեան բոլոր աննպաստ, բացասական կողմերը, պիտի աչխատէ ժողովրդականացնել հատկապէս տնտեսութեան ձեւերը, պատուաստել գիւղական կեանքին արդիւնաբերող ու սպառող ընկերակցութիւնների արգասաւոր սկզբունքը, որը ճանապարհ է հարթում դէպի սպասող մեծ, համայնական, սոցիալիստական կազմակերպութիւնը։

Մեկնելով նախընթաց հիմնական հայեացքներից և աչքի առջեւ ունենալով այն կարեւոր հանգամանքը, որ հայ տարրերի հետ միասին Անդրկովկասի մուս ժողովուրդներն էլ զտնուում են քաղաքական եւ տնտեսական համանման պայմաններում եւ որ հետեւաբար, անդրկովկասեան բոլոր աչխատաւորների հիմնական ձգտումները պէտք է մէկ լինեն, Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը առաջադրում է հետեւեալ պահանջները։

ԿԱՂԱՔԱԿԱՆ

1) Դաշնակցական ռամկավար հանրապետութիւն Անդրկովկասի համար, հիմնուած ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի եւ գաղտնի ձայնատուութեան վրայ։

2) Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերի եւ կրօնական համայնքների, որոնք մտնում են Դաշնակցութեան մէջ։ Ոչնչացումն դասակարգային բոլոր առանձնաչնորհումների։

3) Անդրկովկասը կազմում է ազատ Ռուսաստանի անբաժան, դաշնակից մասը, կապուած Ռուսաստանի հետ ընդհանուր պետական ինքնապաչտպանութեան, դրամական սիստեմի ու ընդհանուր քաղաքականութեան խնդիրներում։ Նա ուղարկում է վերոյիչեալ սկզբունքներով ընտրուած իր ներկայացուցիչները Ռուսաստանի ընդհանուր պարլամենտին(16)։

4) Անդրկովկասը անկախ է իր բոլոր ներքին խնդիրներում՝ վարչական, տնտեսական եւլն.։

5) Անդրկովկասեան Դաշնակցութիւնը ունի իր կենտրոնական պարլամենտը Թիֆլիսում։ Ինակչութեան իւրաքանչիւր 25·000 ընտրում է մէկ պատգամաւոր։ Իւրաքանչիւր անդրկովկասցի, որ անցել է 20 տարին, առանց սեռի խտրութեան, իրաւունք ունի ընտրելու։

6) Գաւառախանատու մինիստրական մարմինը վարում է, համաձայն պարլամենտի որոշումների, երկրի վարչական, տնտեսական եւ կուլտուրական բոլոմնդակ քաղաքականութիւնը։

7) Անհատը եւ բնակարանը անձեռնմխելի են։

8) Մամուլի, խօսքի, խղճի, գումարումների, բանուորական սինդիկատների(17) եւ գործադուլների կատարեալ ազատութիւն։

9) Ընդհանուր, պարտադիր եւ ձրի սկզբնական կրթութիւն մայրենի լեզուով, կատարելապէս համապատասխան իւրաքանչիւր ազգի կարիքներին եւ զարգացման։ Միջնակարգ դպրոցները — մայրենի լեզուով. մնացած գլխաւոր տեղական լեզուները՝ իրրեւ անհրաժեշտ առարկաներ։ Ռուսերէնը, իրրեւ ընհանուր պետական լեզու՝ պարտադիր է։

10) Անդրկովկասեան ռամկավար Դաշնակցութիւնը չէ ճանաչում պետական եկեղեցի։ Կրօնը անհատական խղճի գործ է։

11) Անդրկովկասը բաժանուում է գաւառների, որոնք վայելում են ամենալայն տեղական ինքնավարութիւն։ Գաւառների սահմանները գծագրելիս՝ ի նկատի պիտի առնել ազգաբնակութեան ցեղագրական եւ կուլտուրական կազմը (ըստ կարելւոյն միաճոյլ համախմբումներ կազմելու համար)։

12) Գաւառների մէջ առանձին համայնքները նոյնպէս վայելում են ինքնավարութիւն՝ զուտ համայնական խնդիրներում։ Ազգաբնակութեան կողմից վերը յիչած սկզբունքով ընտրուած Գաւառական Խորհուրդը իր օրգաններով վարում է գաւառի ներքին գործերը։ Նոյնը՝ համայնքի մէջ։

13) Համայնական եւ գաւառական բոլոր պաչտօնեաների համար պարտադիր է՝ տեղական երկու գլխաւոր լեզուներն իմանալը, իսկ Անդրկով. Դաշնակցութեան ընդհանուր պաչտօնեաների համար՝ երեք գլխաւոր լեզուները։

14) Բոլոր պաչտօնեաները ընտրուում են ժողովրդի կողմից, վերը յիչած ընտրողական սկզբունքով։

15) Գաւառի եւ Անդր. Դաշնակցութեան բարձրագոյն դատարանները անկախ են եւ անփոփոխելի։ Նրանց ընտրութեան սկզբունքները որոշում է Անդրկովկասի Սահմանադիր Ժողովը։ Դաշնակցական ընհանուր դատարանի մէջ երեք գլխաւոր լեզուները պարտաւորական են։

16) Անդրկովկասի ինքնապաչտպանութեան սխտեմը ժողովրդական միլիցիան է, ընհանուր զինաւորումը։ Ամէն մի առողջ քաղաքացի պարտաւոր է որոշ ժամանակով ծառայել իրրեւ միլիցիական։ Անդրկովկասի միլիցիան ծառայում է Անդրկովկասի սահմաններում։ Նա ենթարկուում է Ռուսաստանի ընդհանուր հրամանատարութեանը եւ գործադրուում է միմիայն այն դէպքում, երբ ընդհանուր պետութեան կամ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան ազատութեանն ու ամբողջութեանը վտանգ է սպառնում։

17) Անդրկովկասեան սահմանադրութիւնը մասամբ կամ ամբողջութեամբ փոփոխելու որոշումը կարող է կայացնել Անդրկովկասի ինքնավար ժողովուրդը, ընդհանուր քուէարկութեամբ եւ ձայների 2/3ի աւելութեամբ։ Սահմանադրութիւնը փոփոխելու առաջարկը կարող են անել եւ որոշ թիւ քաղաքացիներ։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

1) *Հողերի աստիճանական համայնացում:*

2) *Վերացում անուղղակի հարկերի: Մտցնել պրոգրէսիւ(18) տուրք եկամտի ու ժառանգութեան վերայ և բոլորովին ազատել դրանից՝ որոշ չափից պակաս մանր եկամուտները:*

3) *Սահմանել օրէնքով ութժամեայ աշխատանքի օր բանուորների համար:*

4) *Սահմանել նուազագոյն օրավարձ՝ այլեւայլ զբաղմունքների համար՝ քաղաքում եւ գիւղում:*

5) *Պետական ապահովագրութիւն դժբախտ պատահարներից, հիւանդութիւնից, ծերութիւնից եւ անաշխատութիւնից՝ պետութեան ու գործատէրերի հաշուով:*

6) *Ազատութիւն տեղափոխութեան եւ արհեստներ:*

7) *Աշխատանքի բորսաներ(19), որոնք պիտի մասնակցեն բանուորական օրէնդրութեան մշակմանը:*

8) *Աշխատանքի օրէնդրական հովանաւորութիւն, համաձայն գիտական առողջապահութեան պահանջներին:*

9) *Վերացում գիշերային աշխատանքի, բացի այն գործառնութիւններից, որոնց տեխնիկական բնոյթը թոյլ չի տալիս ընդհատումներ: Անպայման վերացնել գիշերային աշխատանքը կանանց եւ անչափահասների համար:*

10) *Արգիլել երեխաների աշխատանքը մինչեւ 15 տարեկան հասակը, իսկ 15ից մինչեւ 18 տարեկան հասակում սահմանափակել վեց ժամով:*

11) *Բանուորական վերատեսչութեան ընտրութիւն:*

12) *Կիրակնօրեայ լիակատար հանգստութիւն:*

---

(1) Մշակոյթով օժտուած:
(2) Ճետադիմութիւն:
(3) Ագռակ:
(4) Ընկերային:
(5) Բնաշրջման, հալածանք:
(6) Աւատապետութիւնը:
(7) Դրամագլուխ:
(8) Դրամատիրական:
(9) Ջանգուածներու (ժողովրդական):
(10) Ընկերվարութիւնը իր ցնորական, երազատեսական շրջանի մէջ էր:
(11) Ընկերաբանները:
(12) Ճարտարարուեստական դրութիւն:
(13) Ճարտարարուեստ, արդիւնաբերութիւն:
(14) Ընչազուրկ դասակարգը:
(15) Հակառակութիւնը, բշամութիւնը:
(16) Երիտասարդները:
(17) Արհեստակցական կազմակերպութիւններ:
(18) Ճառագայթական, աստիճանաբար աճող:
(19) Սակարաններ(?):

4դ.— ԲԻՒՐՈՆԵՐՈՒ 1905 ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՇՐՋԱՐԵՐԱԿԱՆԸ

Տպագրուած 16x23 սմ. թուղթի վրայ, բարակ շրջանակի մէջ: Վերը, կեդրոնը՝ զինաշապը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Մարմիններուն

Ընկերնե՛ր,

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր Ժողովի որոշմամբ առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը պիտի գումարուէր 1906 տարուան Դեկտեմբերին: Սակայն «Դաշնակցութեան Մօրհուրդը» նկատի ունենալով Տաճկահայաստանի մէջ ակնկալուած ապագայ դէպքերէ վերջ տակտիքի հաւանական փոփոխութիւնը, կովկասեան անցքերու արտակարգ բնաւորութիւնը եւ «Մօրհուրդի» մշակած Կովկասեան նախագծի վաւերացման կարեւորութիւնը՝ որոշեց Ընդհանուր Ժողով հրաւիրել ներկայ տարուան վերջը:

Հաղորդելով «Մօրհուրդի» ներկայ որոշումը Արեւելեան եւ Արեւմտեան շրջաններու Մարմիններուն՝ կ'առաջարկենք, կազմակերպական կանոններու 101 յօդուածի տրամադրութեան համաձայն, չուտով ուղարկել Արեւմտեան Բիւրոյին այն հարցերու ցանկը, որ կը փափաքիք Ժողովին քննութեան ենթարկել:

Կը խնդրենք ըստ կարելւոյն չուտ ձեռնարկել նախապատրաստական գործին, որպէսզի Արեւմտեան Բիւրոն հնարաւորութիւն ունենայ ժամանակին հաւաքել, կազմել հարցերու ամփոփ ցանկը եւ ուղարկել Դաշնակցական մարմիններուն խնդիրներու օրակարգը:

Ընկերական բարեւներով՝
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

20 Օգ. 1905 թ.

5.— 1905 ՆՈԵՄԲԵՐԻ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՌԱԶՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Արեւելեան Բիւրոյի շրջանի ձախադէպ ռեակցիոն ժողովէն տասնըմէկ ամիսներ եւ երեք շաբաթ ետքը կազմուեցաւ նոր եւ ոչ պակաս ռեակցիոն այս ժողովը հասկնալի կերպով իբրեւ հիմնական օրակարգ կ'ունենայ փետրուարէն ի վեր ծայր տուած հայ-թաթարական կռիւները, իջեցնել ետ, անշուշտ, Դաշնակցութեան գործունէութիւնը համառուսական ծիրին մէջ:

Համաձայն ժողովի ստեղծագրութիւններէն Սիմոն վրացեանի կատարած բացուածք-արտագրութիւններուն, զոր կու տանք ամբողջութեամբ, ժողովին մասնակցած են խմբապետ Համազասպը՝ Ակներեցի ներքոյ, Գուսանը (բանաստեղծ Ալ. Խահակեան), Իշխան Ցովսէփ Արզութեանը, Ցարութիւն Շահրիկեանը, Արմէն-Գարոն, Համօ Օհանջանեանը, Նիկոլ Թոփճեանը, Գաբիզեան Խժակը, Ցովհ. Գալուզեանին, Հայր Աբրահամը (Ալեսիէ Մահակեան), Աբրահամ Գիւլխանձատեանը, Ալ. Ահարոնեանը (Ղարիբ) եւ ուրիշներ: Մէկ խօսքով՝ ամբողջ հայ մը մտաւորական եւ մարտական դեկավարներու: Ոմանք ժողովէն մեկնած են յանկարծակի կերպով՝ Անդրկովկասի այս կամ այն շրջանին մէջ կռիւները վերսկսած ըլլալով: Ժողովը վերջնական կերպով գրուած է Դեկտեմբեր 1ին, հայ-թրքական ընդհարումները ծայր տուած ըլլալով Թիֆլիսի մէջ եւս:

Ս. վրացեանի թուղթերուն մէջ, կովկասեան ժողովներու մասին իր ոճերուն կցուած, կը գտնենք տասը էջնոց այլ գրութիւն մը՝ «Ուղեցոյց կովկասի եւ Ռուսաստանի գործունէութեան համար»: Վրացեանի ձեռագրով, առաջին էջի վերի մասին մէջ կը գտնենք երկու մակագրութիւններ, — աջին՝ «Գատանէ — Ս. Զաւարեանի գրածը», եւ ձախին՝ «Արտագրեց Սաքոն»: Ըստ երեւոյթին, 1905 Նոյեմբերին Ս. Զաւարեանը տակաւին վերադարձած չէր Միջերկրականեան ուսումնասիրական երկարատեւ շրջապտոյտէն (Կիլիկիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Իւպ.), բայց Թիֆլիսի մէջ կը գտնուէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր Ժողովի մասնակցողներու կարգին: Ան այս գրութիւնը, որու վերջաբանը, մասնաւորաբար, պատիւ կը բերէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ իբրեւ արտայայտիչը անոր բարոյական ամբարիշտ դիմագծութեան, կրնայ գրկած ըլլալ Խորհուրդի ժողովին, կամ 1904 Դեկտեմբերի թէ 1905 Նոյեմբերի կովկասեան ռեակցիոն ժողովներէն մէկուն. կրնայ նաեւ անմիջապէս ներկայացուցած ըլլալ 1906 Մարտ-Ապրիլի կովկասեան ժողովին, որու մասնակցութեան արձանագրութիւնները պիտի տանք յաջորդ բաժնին մէջ եւ որուն Զաւարեան կը մասնակցէր:

Ժողովի արձանագրութեանց հետեւեալները (5ա) եւ Ս. Զաւարեանի գրութիւնը (5բ) կու տանք յաջորդաբար:

5ա.— 1905ի Հ. Յ. Դ. ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՌԱԶՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

(1905 թ. Նոյեմբ. 13, Թիֆլիս)

Ժողովը բացուեց Նոյ. 13ին: Հրաւիրուած 15 պատգամաւորներից ներկայ էին 12ը:

Ժողովները տեղի էին ունենում հայ-քրքական բնդհարումների ադեցութեան տակ: Հենց սկզբի օրը Գանձակի ներկայացուցիչը բնդմիջում է ժողովը՝ յայտնելով, որ իրենց շրջանում 2 գիւղ շրջապատուած է թուրքերով եւ խնդրում է ժողովի օգնութիւնը: Որոշուեց, որ ժամանակաւորապէս շրջանը կատարէ եւ զինուորական ոյժը կազմակերպէ Ա.ն(1), իսկ ապագայի համար վրէժստանից կանչել հեռագրով Սեպուհին:

Ի նկատի ունենալով ինքնապաշտպանութեան անմիջական կարեւորութիւնը, հենց սկզբից դրուեց դրամի խնդիրը: Շրջաններից տրուած տեղեկութիւններից երեւաց, որ 1905ին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մուտք է ունեցել 500·000—600·000 ռ., որից զէնք է դնուել 200·000 ռ., առանց հաշուելու ճանապարհածախսն ու կորուստը՝ մօտ 40%: Կուսակցութիւնը կովկասում ունի մօտաւորապէս 1·800 մարդ եւ բերդան, 640 մաուզերի տարբանակ, մօտ 100·000 ծայր, — ինչ որ չափազանց անբաւարար է:

Շրջանի ընկերները յայտնեցին զէնքի եւ դրամի պահանջի քանակը.

Ապառած (Շուշի, Ղարաքաղ)՝ *խմբապետ Համազասպ.— կարիք կայ 600·000 ծայրի, 5000 հրացանի եւ 50·000 ռ. դրամի՝ ընթացիկ ծախսերի համար:*

Ֆար (Ալեքսանդրապոլ)՝ *ընկ. Գուսանը.— Ֆարը մի տեսակ միջնորդ է Հ. Յ. Դ. միւս մարմինների եւ զէնք վաճառողների միջեւ. վերջին տարին գնել են մօտ 500 հրացան. անհրաժեշտ է, որ իրենց ձեռքի տակ լինի մշտական ֆոնդ՝ 20·000 ռ., զէնք գնելու համար: Եւ մի ձեռնարկութեան համար հարկաւոր է 50·000 ռ.:*

Ոսկանապատի (Ֆարս) *ներկայացուցիչը պնդում է.— Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար հարկաւոր է ճարել առնուազն 2 միլիոն ռ., թէ չէ կը խայտառակուենք:*

Որոշուում է նախ ծանօթանալ շրջանների վիճակին: Ֆարցուեց հետեւեալը.

Մրգաստան (Երեւան) (*պատգամաւոր չկայ*).— *Նախիջեւանում կոտորածներից առաջ կազմակերպութիւն համարեա չկար. միայն քաղաքում կար: Ամբողջ գաւառում հազիւ 50 կտոր զէնք լինէր: Հայերը, որ բնակչութեան 35–40% էին, խմբուած չէին եւ կարող էին միայն պաշտպանուել, բայց ոչ յարձակուել: Շուրջն էլ նոյն վիճակում էր. 6–7 հայ գիւղեր շրջապատուած էին 50–60 թուրք գիւղերով: Հայկական գիւղերը այստեղ լաւ դիրք ունէին եւ կարող էին պաշտպանուել:*

Այնպատ պայմաններում էր եւ Սուրմալուն, ուր թուրք-քիւրտ բնակչութիւնը աւելի էր, քան հայերը. բայց հայերը աւելի լաւ են զինուած եւ ինքնազգացումը բարձր է:

Կողբը, Վաղարշապատը, Սարդարապատը ապահով են:

Այգեստան (Գանձակ).— *Այնտեղ, ուր թուրքերն իրենց ուժեղ են զգում, յարձակուում են. Թոյլ տեղերը հաշուութեան մասին են խօսում:*

Ապառած.— *Թուրք բէկերն են յարձակումների դրդիչը. օրինակ, Ախչէնի 23 հայ գիւղերից 13ը բէկական են: Այժմ բէկերին գումար են արել եւ տուրք չեն վճարում: Բէկերը զրդռում են թուրքերին հայերի դէմ: Ուր հայերը յարձակուել եւ ջարդել են, թուրքերը հաշուութեան են դիմում, իսկ ուր հայերին Թոյլ են տեսել՝ յարձակուել են: Գաղաքում դրութիւնը անտանելի է. թուրքերը սպառնական դիրք ունեն. դաւառում համեմատաբար տանելի է:*

Այգեստան.— *Թէեւ ցարդ ընդհարում չի եղել, բայց դրութիւնը շատ լարուած է եւ ամէն րոպէ ըսպասում է բախում: Թուրքերը տենդագին պատրաստուում են եւ առ այժմ համերաշխութիւնից են հաւանում: Այդեստանում չարժման գլուխ են կանգնած բէկերն ու վաճառականները: Ամառը եկել էին հաշիքներ*

Ազայեւը եւ Թոփչիբաշեւը՝ համիւլամական քարոզներ անելու։

Ոսկանապատի ներկայացուցիչը յայտնում է, որ փետրուարեան ընդհարումը պատրաստուած էր ռուսական ձեռքով եւ Թուրքերի համար էլ անակնկալ էր։ Ճետոյ միայն չարժումները ստացան համիւլամական բնոյթ։ Այստեղ էլ Թուրքերի գործելակերպը նոյնն է ինչ որ գաւառներում. զօրաւոր տեղը յարձակուել, Թոյլ տեղը՝ հաշտութիւն քարոզել։ Արդիւնաբերական շրջաններում հայ չէ մնացել։ Թուրքերը երազում են միացած տեսնել ապագայ Սահմանադրական Ռուսաստանում 30 միլիոն Թրքուհիւնը, որ յետոյ զինքը դարձնեն ռուսի դէմ։ Հայ–Թրքական ընդհարումների մէջ ռուս տարրը բացարձակապէս Թշնամի է հայերին. միւս օտարազգիներն էլ կարծես ուրախանում են հայերի տուժելով։

Ճաստատում են մի շարք ճառեր, որոնց բոլորի իմաստն այն է, որ հայ–Թրքական ընդհարումների գլխաւոր պատճառներն են.

1) Կառավարութեան պրովոկացիան(2) յանուն ընդհանուր պետական շահերի. հայերին որպէս յեղափոխական ժողովուրդ ընդունելով՝ նրանց Թափը կոտրելու համար ռուս կառավարութիւնը աչքաթող հանել Թուրք խուժանին։ Այսպիսի կրիտիկական մոմենտում(3), Ռուսաստանի ընդհանուր յեղափոխութեան, մանաւանդ կովկասեան յեղափոխութեան ոյժը Թուլացնելու համար Թուրք–հայկական խռովութիւնները մի լաւ միջոց են։

2) Համիւլամիզմը, որ ծնունդ է առել Եըլդըզից եւ կովկասում դեկավարւում է մի քանի ազդեցիկ մարդկանցով։

3) Թուրք խուժանի Թալանի ախորժակը։

4) Ուշադրութեան առնուել եւ Թուրքերի քաղաքականութիւնը — որտեղ ուժեղ են՝ յարձակուել, իսկ որտեղ իրենք Թոյլ են՝ համերաշխութեան մասին խօսել։

Երկար վիճաբանութեան նիւթ եղաւ տակտիկայի հարցը հայ–Թրքական ընդհարումների խնդրում, արդեօք հայերը ի դէմս Հ. Ց. Դաշնակցութեան Թուրքերի վերաբերմամբ ի՞նչ դիրք պիտի բռնեն։ Ժողովականների մի մասը — Համազասպ, Գուսան, Շահրիկեան, Գարօ եւայլն — համոզուած են, որ Թուրքերը պատրաստութիւնից յետոյ յարձակուելու են հայերի վրայ, ուստի պէտք է կանխել եւ նախայարձակ լինել, եւ չՊողնել՝ որ ամառը սար բարձրանան։ Ուրիշներ — Իշխան, Համօ եւայլն — հակառակն են պնդում. պէտք է դիմել հաշտութեան, խաղաղութեան, Թոյլ տալ քոչը(4)։ Վիճաբանութիւնները ամփոփուեցին հետեւեալ 3 կէտով.—

1.— Նախայարձակ չլինել եւ պատրաստուել հակահարուած տալու ու յարձակուելու, եթէ Թուրքերն են սկսում.

2.— Նախայարձակ լինենք, երբ նկատենք, որ նրանք են յարձակուում.

3.— Հայերին համախմբել և կոմպակտ մասսա(5) կազմել։

Վերջին պահանջը սուր կերպով դրեց Գուսանը.— «Աչքի առաջ ունենալով, որ մենք ցրուած ենք եւ ապրում ենք Թուրքերի հետ խառն, որ Թուրքերը դամոկլեան սրի պէս մեր գլխի վերեւը կանգնած են՝ պատրաստ ամէն րոպէ ցած ընկնելու, որ ցրուած ու խառն ապրելը ամենից չատ է փոխադարձ դժգոհութեան առիԹներ տալիս, մենք պէտք է դիմենք համախմբման գաղափարին, պէտք է մեր մէջ ցրուած Թուրքերին դուրս քշենք, գուցէ եւ նրանց հետ փոխադարձ համաձայնութեամբ՝ գիւղեր փոխանակելով, եւ այդպիսով՝ մի հայկական կոմպակտ մասսա(5) ստեղծել, որը կարողանայ մշակել ու պահպանել իր սեփական կուլտուրան(6)»։

Այս գաղափարը պաշտպանում են Շահրիկեանը, Գարոն։ Սաստիկ դէմ է Իշխանը։

Դրուում է 2 բանաձեւ՝ Իշխանի, որ բոլորովին դէմ է նախայարձակման, եւ Քայաղունեանի, որ ընդունում է։ Երկու բանաձեւերից մշակուում եւ ընդունուում է հետեւեալ բանաձեւը.

ա) Ընդունում ենք, որ մեր իղձը հաշտութիւն է եւ ոչ կռիւ Թուրքերի հետ։ Ընդունում ենք, որ այս կռուի պատճառներից մէկն էլ ռուս կառավարութեան պրովոկացիան(2) է։ Ընդունում ենք, որ մենք կռուի ենք բռնուել յակամայից եւ պէտք է աշխատենք, որքան կարելի է չուտ, վերջ դնել նրան։ Ընդունում ենք, որ իսկական եւ հաստատ հաշտութիւնը չի կարող կայանալ, մինչեւ Թուրքերը չհամոզուեն, Թէ իրենց դէմ մի ոյժ ունեն, որն ընդունակ է ինքնապաշտպանութեան եւ որ յարձակման դէպքում՝ պատրաստ է խրատել պատժել յարձակուողին։ Ընդունում ենք, որ այդ պայմանները ստեղծելու համար մեզ անհրաժեշտ է միշտ կռուի եւ ընդդիմութեան պատրաստ լինել։ Բայց պատրաստ լինելով ընդդիմադրութեան՝ մենք երբեք նախայարձակ չպէտք է լինենք այն տեղերում, ուր Թուրք տարրը Թոյլ է կամ իր բռնած դիրքով մեզ վրտանգ չի սպառնում։ Միանգամայն մերժելով նախայարձակման տակտիկան՝ ընդունում ենք, որ այն տեղերում եւ դէպքերում, ուր մեզ պարՊէ ի պարզ վտանգ է սպառնում Թուրքերի բռնած դիրքից, դիրք՝ որ աւօր–վայր կարող է բացարձակ յարձակման վերածուել, այդ տեղերում եւ այդ դէպքերում ոչ միայն ընդունում ենք նախայարձակման ինիցիատիւը(7), այլ եւ պարտաւորական ենք համարում։

բ) Ամենախիստ պրոպագանդ անել աշխատաւոր Թուրք դասակարգի մէջ, բարձրացնելու նրա գիտութիւնը, հասկացնելով՝ որ երկու ազգերի աշխատաւոր մասսաների(8) շահերը կատարելապէս համապատասխան են իրար»։

Իշխանը մտցնում է արձանագրութեան մէջ իր բողոքը, որ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը իր ծրագրի մէջ մտցնում է յարձակողական տակտիկան։

Ապա հարց է տրուում, Թէ ո՞վ պէտք է որոշէ նախայարձակման մոմենտը(9)։ Վիճաբանութիւնից յետոյ միաձայն որոշուում է.

«Կենտրոնական կոմիտէները եւ կենտրոնականի իրաւունք վայելող կոմիտէները հրաւիրում են իրենց ռայոնի(10) կոմիտէներին եւ աշխատաւորական մարմիններին եւ խորհրդակցելով նրանց հետ՝ նրանց համաձայնութեամբ բաժանում են իրենց ամբողջ ռայոնը զինուորական չրջանների եւ իրաւունք են տալիս այս կամ այն մարմնին նախայարձակ լինելու Ռայոնական ժողովի ընդունած պայմաններում։ Նախայարձակ լինելու մոմենտի(9) որոշումը իրաւասու մարմինները վճռում են գաղտնի քուէարկութեամբ՝ ժողովականների ձայների 2/3ի մեծամասնութեամբ»։

Ճաւելում.—

«Ապառաժի եւ Այգեստանի կոմիտէներին ժամանակաւորապէս զինուորական գործում կենտր. կոմիտէի իրաւունք տալ»։

Ապա քննութեան է առնուում զինուորական ուժերի կազմակերպման եւ պահպանման հարցը կովկասում, — զօրք Թէ միլիցիա(11)։ Շրջանների զեկուցումներից երեւաց, որ Հ. Ց. Դաշնակցութեան ձեռքի տակ կովկասում կայ երեք տեսակ զինուորական ոյժ.

ա) Ջորf, — կազմուած ամբողջովին զինուորական գործին նուիրուած անհատներից։ Ապրում են կազմակերպութեան հաշուով, ստանում են հազուստ, զէնք, ձի եւ այլ զինուորական եւ կենսական պիտոյքներ։ Կազմակերպութեան վրայ ամէն զինուոր նայում է 10–20 ռ. ամիսը՝ նայած տեղին ու պայմաններին։ Կան հետեւակ եւ ձիաւոր զինուորներ։ Հետեւակը կըռւող ոյժ է, դիւղերը պահպանող, հետախոյզ եւայլն, ձիաւորը՝ սահմանապահ, աւազակներ բռնող, թալանը յետ խլող, յարձակումների դիմադրող, յարձակուող, սուրհանդակ, նաեւ հետախոյզ եւայլն։

բ) Միլիցիա(11) , — կազմուած տեղական ուժերից՝ երիտասարդներից, ռուսաց ծառայութեան մէջ գտնուած զինուորներից։ Սրանք ունեն սեփական զէնք, չունեւորները՝ կազմակերպական զէնքով։ Կազմակերպութիւնից ծախս չեն ստանում, ապրում են իրենց գիւղերում Հ. Ց. Դաշնակցութեան տրամադրութեան տակ, որի հրահանգով, իրենց ընտրած խմբապետների կամ տանապետների ղեկավարութեան տակ, դուրս են գալիս ժողովրդին պաշտպանելու կամ միւս ուժերին օգնութեան հասնելու համար։ Միլիցիան ծառայութիւն չէ ժողովրդի համար, ինչպէս զօրքը. միլիցիան բարոյապէս աւելի բարձր է, քան զօրքը, բայց եւ այնքան չարժուն եւ ռազմունակ չէ, ինչպէս զօրքը, որ չարունակ զէնքի տակ է։ Միլիցիան կատարում է նոյն գործը, բայց իր գիւղի սահմաններում։

գ) Գահեստ.— Գիւղերում կան զինուորագրուած երիտասարդներ, որոնք դեռ զինուոր չեն։ Նրանց հաշուում են պահեստում եւ երբ զօրքն ու միլիցիան պակաս են, պահեստը գործածուում է որպէս օգնական և լրացուցիչ ոյժ։

Սրանցից զատ, կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ կան եւ գիւղացիներից կազմուած կամաւոր կռուողներ, որոնք ո՛չ զինուոր են համարում իրենց, ոչ միլիցիա, բայց անհրաժեշտ դէպքում դուրս են գալիս կռուելու։

Միաձայն որոշուեց, կարճ վիճաբանութիւնից յետոյ.—

«Ռայոնական ժողովը ինքնապաշտպանութեան համար որոշեց.

1) Իբրեւ սխտեմ(12) ընդունել միլիցիան, որի կազմակերպութեանը դիմել անմիջապէս պարտաւորեցուցիչ կերպով ամէն տեղ։

2) Պատրաստի ազատ զինուորներ ունենալ, կարիք զգացուղ դէպքերում՝ պահանջի minimumի(13) չափով»։

Ապա ընդունուեց հետեւեալ բանաձեւը.

«1) Պատերազմական դրութեան ժամանակ Դաշնակցութեան իւրաքանչիւր Մարմնին կից կազմուած է համանուն զինուորական մարմին (Բիւրոյին կից՝ Զինուորական Բիւրօ, կենտր. կոմ.ին՝ կենտրոնական Զինուորական Մարմին եւայլն)։

2) Զինուորական Բիւրոյին է վերապահուում զէնքի եւ զինուորական ուժի կանոնաւոր բաշխումը եւ ընդհանուր տակտիկայի հարցը՝ Ռայոնական Ժողովի որոշումների սահմաններում։

3) Զինուորական Բիւրոյին են ենթարկուում Զինուորական Մարմինները։

4) Որոշումները լինելու են վարչական մարմինների հետ համաձայնութեան գալով»։

Նոյեմբեր 20ից Այգեստանի եւ Ապառաժի պատգամաւորները բացակայ են. չատ մեկնեցին իրենց տեղերը՝ սկսուած հայ–Թրքական ընդհարումների պատճառով։

Ռուս զօրքի հակահայ ընթացքի համար որոշուեց.

«Ընկատելով, որ չատ անգամ զօրքերը՝ միացած Թուրք եւ ռուս խուլիգանների(14) հետ՝ կոտորում են խաղաղ հայ բնակչութիւնը եւ կողոպտում նրանց ունեցուածքը, Ռայոնական Ժողովը որոշեց՝ այդպիսի դէպքերում սկզբունքով ընդունել նաեւ կռիւը զօրքերի դէմ, եթէ տեղական մարմինները կը գտնեն նպատակայարմար ու կարեւոր»։

Եկեղեցական կալուածների խլելուց յետոյ, երբ հարց ծագեց Ռուսաստանում աշխոյժ գործունէութիւն ունենալու, Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէն վերածուեց Պատասխանատու Մարմնի, որին յանձնուեց ժամանակաւոր կերպով կովկասեան գործի ղեկավարութիւնը մինչեւ Ռայոնական Ժողով։ Այնուհետեւ դէպ–

քերն այնպէս ընթացան, որ Դաշնակցութիւնը իր բոլոր մարմիններով մասնակցեց կովկասեան հակակառավարական պայքարին, որով պատասխանատու մարմինը դարձաւ ատելորդ:

Ուստի Հայոնական Ժողովը որոշեց (Կովկասի) պատասխանատու մարմինը լուծել:

Բանաձեւ տեռորի մասին

«1) Ընդունում է տեռորը՝ պաշտօնական եւ ոչ-պաշտօնական անհատների դէմ, որոնք մեզ համար անհպատ դեր են կատարում Թուրք-Հայկական ընդհարումների խնդրում:

2) Տեռորի կարող են ենթարկուել բոլոր պաշտօնեաները՝ առանց պաշտօնների եւ աստիճանի խտրութեան:

3) Տեռորը կատարուում է «Հայկական Ահաբեկիչ Մարմին» անուան տակ:

4) Զրխտաւին եւ նրանից ցածր պաշտօնային տեռորի կարող է ենթարկել միմիայն տեղական կենտրոնական կոմիտէն:

5) . . . . . 6) . . . . . 7) . . . . . աւելի բարձր՝ տեղեկանալ Բիւրոյից:

Փոթորիկ

«1) Ներկայ պատերազմական ժամանակամիջոցում բացառիկ միջոցներով հանգանակութիւն անելու համար ժամանակաւորապէս վերականգնուում է «Փոթորիկը»:

2) «Փոթորիկը» վերակազմելը յանձնուում է նախկին «Փոթորիկին»:

3) «Փոթորիկից դուրս Հ. Յ. Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններին խստիւ արգիլուում է որեւէ ձեւով եւ անունով՝ հանգանակութեան համար բռնի միջոցների դիմել, բայց «Փոթորիկն» իր դիմումների մասին վաղօրօք յայտնում է, ի գիտութիւն, տեղական մարմիններին:

4) Այս արգիլման հակառակ գործող թէ՛ մարմինները, թէ՛ անհատները պատժի են ենթարկուում «Փոթորիկի» կողմից, ըստ վերջինիս հայեցողութեան:

5) Կովկասի եւ Ռուսաստանի բոլոր կենտր. կոմիտէները պարտաւոր են «Փոթորիկի» պահանջած ամէն տեսակ աջակցութիւնն ու դիւրութիւնը ընծայել:

6) «Փոթորիկի» դիմումներն ուղղուած պէտք է լինեն որոշ դասակարգի չափազանց սահմանափակ չքջանի եւ ամէն միջոց պէտք է գործ դրուի ծայրայեղ միջոցներից խուսափելու համար:

7) «Փոթորիկի» ձեռք բերած գումարները յանձնուելու են «Փոնդ»ի մարմնին, միմիայն ընդհանուր գինման եւ ինքնապաշտպանութեան գործին յատկացնելու համար:

8) «Փոթորիկն» իր գործունէութեան համարատուութիւնը ներկայացնում է Հայոնական Ժողովին՝ իրեն ընտրող մարմնի միջոցով՝ առնուազն տարին մէկ անգամ»:

Պետերբուրգից մի խումբ բուրժուաներ եւ մտաւորականներ դիմել էին Ռսկանապատի Կ.Կ.ին՝ խնդրելով մի ներկայացուցիչ ուղարկել իրենց ժողովին, ուր պիտի քննուեն ազգային կարեւոր հարցեր: Կ.Կ.ը ուղարկում է Քաջազնունուն: Լինում են մի շարք ժողովներ, ուր որոշուում է հիմնել ԿԷս-յեղափոխական կուսակցութիւն՝ պարփակելով իր մէջ հայկական ազգային, մշակութային, տնտեսական ու քաղաքական բոլոր պահանջները: Որոշուում է զանազան քաղաքներից, 2 ամիս յետոյ, ներկայացուցիչներ հրաւիրել եւ ծրագիրը մշակել, իսկ առ այժմ, ի նկատի ունենալով հայ ազգի տապնապալի վիճակը, կազմել մի խոշոր Ֆոնդ(15), որի մի մասով հայերէն եւ ռուսերէն պրոպագանդի(16) թերթեր հիմնել, իսկ մեծ մասը՝ 80–90% (չուրջ երկու միլիոն ռուբլի) տրամադրել Դաշնակցութեան, իբրեւ «ամենամատաղի եւ ճեռնհաս մարմնի», պայմանով, որ այդ գումարով զէնք առնուի ինքնապաշտպանութեան համար, եւ «Դաշնակցութիւնը պարտաւորուի առ այժմ կանգնեցնել ազրեսիւ(17) յեղափոխական գործունէութիւնը՝ մինչեւ հանգամանքների փոխուելը, հայ-թրքական յարաբերութիւնների հաշտ կերպարանք ստանալը եւ Ռուսաստանում նոր կառավարութիւն հաստատուելը»:

Այս առթիւ բուռն եւ երկար վիճաբանութիւններ եղան Ռայոն. Ժողովում. աստիճ յարձակումներ հայ բուրժուազիայի(18) վրայ: Երկար խօսում է դասակարգային համագործակցութեան եւ պայքարի մասին. մանաւանդ անհաշտ է Համոն:

Որոշուում է «ընդունել մի խումբ կազմակերպուած հարուստների առաջարկած աջակցութիւնը ինքնապաշտպանութեան գործի համար, առանց որեւէ պայմանի յեղափոխական կուսի կամ ինքնապաշտպանութեան տակտիկայի վերաբերմամբ»:

(Ի հարկէ, ոչ մի հետեւանքի էլ չստացուեց այս առաջարկութիւնից. Ս.Վ.)

Նոյեմբեր 15ի նիստում Արեւելեան Բիւրոն յայտնեց, որ Պետերբուրգից հեռագրով Դաշնակցութեան մի ներկայացուցիչ են հրաւիրում՝ մասնակցելու Ռուսաստանում ապրող ազգերի յեղափոխական կուսակցութեանց համագումարին, Նոյեմբեր 19ին: Այս առթիւ քննութեան է առնուում «Մեր տակտիկը Ռուսաստանում»: Խօսում են շատ երկար ճառեր՝ մի քանի նիստ. (խօսք են առնում) համարեա բոլոր ներկաները — Խաժակ, Շահրիկեան, Իշխան, Թոփչեան, Գարօ, Համօ, Աբրահամ, Քաջազնունի, Գուսան, Մանուկեան, Ղարիբ, Հայր Աբրահամ եւայլն:

Թէ՛ Մարմինների ներկայացուցիչները եւ թէ ամհատ ընկերները՝ ամէնքն էլ չեչտում են Ռուսաստանի գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը, ոմանք աւելի վճռական, ուրիշներ պակաս, բայց ոչ հակառակ արտայայտուող: Մանաւորապէս բուռն կերպով պաշտպանում է Համոն:

Բնական կերպով առաջ է գալիս Տաճկահայկական ինդիրը, որը Ժողովին բաժանում է երկու բանակի: Ոմանք վախ են յայտնում, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կովկասեան գործունէութիւնից կը տուժէ Թրքահայ Դատը եւ խորհուրդ են տալիս զգոյշ լինել, չատ առաջ չնետուել եւ յեղափոխութեան միանալ, երբ այլեւս անվիճելի լինի ցարական ռեժիմի(19) անկումը: Դրա դէմ ընդվզում է Համոն.— «Ներկայ մոմենտում ոչակցիան(20) չի կարող յաղթել. զօրքը, ժողովուրդն իր ամենամեծ խաւերով, չինովնիկներն(21) իսկ, գիւղացիութիւնը ոտքի են կանգնել»: «Մենք չենք կարող առ այժմ, մեր պայմաններում, կովկասեան Ֆեդերացիան(22) իրագործել: Պէտք է կանգնենք ընդհանուր ռուսական օբէնգիր ժողովի վրայ եւ Ֆեդերացիայի(22) սկզբունքներն ընդունել տանք այդ ժողովում: Ինչպէ՞ս գործենք: Ես խօսում եմ իբր մարդ եւ ոչ իբր ռուս քաղաքացի կամ հայ: Ես ասում եմ՝ մեր հայրենիքում կան տեղեր, ուր յեղափոխութեան մասին չի կարող խօսք լինել: Մեր աւելի ուժեղ թշնամին թուրքն է, քան ռուսը: Մենք կարող ենք կռիւը կառավարութեան դէմ տեղափոխել աւելի յարմար տեղ՝ Թիֆլիս, Նոյնիսկ Պետերբուրգ, բայց թուրքականը՝ հեչտ չէ: Պէտք է այնպիսի կառավարութիւն ստեղծենք, որ թուրքական վտանգից ապահով լինենք»:

Համոն համոզուած է, որ երկու-երեք չաբաթից յետոյ, պատմական ժամանակի անխուսափելի օրէնքով, առաջ կը գայ նոր, յեղափոխական կառավարութիւն: «Փաստերն այդպէս են ասում»:

Համոյին ուժգնօրէն հակաճառում է Շահրիկեանը.— «Շատ առաջ չպէտք է ընկնել. կայ թուրքական վախ. ռուս կուսակցութիւնները քոյլ են: Թող առաջ ռուսները չարժուեն, յետոյ մենք»:

Ի վերջոյ ամէնքը համաձայն են մասնակցութեան: Նպատակը, — դեմոկրատիկ, Ֆեդերատիւ(23) Ռուսաստան, սոցիալիզմ(24) եւայլն: Շատերը առարկում են Ֆեդերացիայի(22) դէմ:

Գարօ.— «Ֆեդերացիան նպատակ ընդունողները՝ վրացիները, լեհերը, մալորոսները, Ֆիններն իրենց որոշ, առանձին տերիտորիան(25) ունեն եւ յոյս ունեն, որ Ֆեդերացիայի մէջ ամէն ազգ իր տերիտորիայի վրայ անկախութիւն կը վայելէ: Դրա փոխարէն մենք առաջարկում ենք Ռուսաստանում աւտոնոմ(26) Կովկաս եւ Կովկասում՝ Ֆեդերացիա: Բայց Կովկասի 57 գաւառներից միայն հինգի մէջ մենք մեծամասնութիւն ենք կազմում: Հենց այս հանգամանքի չնորհիւ ո՛չ աւտոնոմիա(27), ո՛չ Ֆեդերացիա մեզ օգուտ չեն բերի, այլ միայն առաջ կը բերեն ազգային կռիւներ»:

Համօ.— «Կարելի է ընդունել կովկասեան Ֆեդերացիան իբրեւ հեռաւոր նպատակ, իսկ անմիջական պահանջ՝ Կովկասի աւտոնոմիան(27): Կարծիք կայ ընկերների մէջ, որ Կովկասի աւտոնոմիան կարող է հայերիս համար վտանգաւոր լինել. դա սխալ է, որովհետեւ նախ՝ մահմեդականներն Անդրկովկասում անկուլտուրական(28) ժողովուրդ են եւ յետոյ՝ թուով միայն 2½ միլիոն են: Բացի դրանից՝ Թուրք-Հայկական ընդհարումները ցոյց տուին, որ սիւննիների եւ չիաների մէջ թշնամութիւնը աւելի մեծ է, քան քրիստոնեաների եւ մահմեդականների: Ապագայում դասակարգային ինքնագիտակցութիւնն էլ աւելի կը թուլացնէ ազգային-չովինիստական(29) ձգտումները: Մահմեդական գիւղացիութիւնը կը բաժանուի բեկերից: Վրացիների մէջ արդէն պարզ կերպով կայ այդ բաժանումը, եւ մեր աչքի առաջ տեսնում ենք դասակարգային կռիւները վրացի գիւղացիների եւ ազնուականների միջեւ: Ուրեմն, ապագայում ազգային ինտոռնիզմը(30) աւելի եւս տեղի կը տայ դասակարգային անտագոնիզմին: Տերիտորիայի(25) խնդրին կարելի է առ այժմ նշանակութիւն չտալ: Կարելի է Անդրկովկասեան այնպիսի մասերի բաժանել, որ ոչ մի խումբ կազմուած միեւնոյն ազգին պատկանող ազգաբնակներից՝ չկորչի, օրինակ, աւէն մի 25·000 հոգուն մի պատգամաւոր ընտրելու իրաւունք տալ: Դրանով խառն ազգաբնակութիւն ունեցող տեղերն անգամ, ցրուած ազգայնական խմբերն իրենց չհարերը պաշտպանող ներկայացուցիչ կ'ունենան ընդհանուր Կովկասեան Սէյմում»:

Շահրիկեան.— «Ֆեդերացիան եւ սոցիալիզմը մեր անմիջական պահանջը չպէտք է լինեն, որովհետեւ Անդրկովկասում եւ ոչ մի ժողովուրդ այդ բանին չէ պատրաստուած: Մեզ համար Ֆեդերացիան անիրագործելի է, քանի որ թուրքերն անհատապէս են կուլտուրապէս(31): Կովկասը՝ Ռուսաստանի անբաժան մասը, նրա նահանգներից մէկը՝ լայն կուլտուրական իրաւունքներով»:

Թոփճեան, ընդհակառակը, ընդունում է «Ֆեդերատիւ Ռուսաստան»՝ աւտոնոմ Կովկասով: Կովկասն էլ իր հերթին՝ ազգերի Ֆեդերացիան»:

Քաջազնունի.— «Որպէս հեռաւոր իդէալ ինձ համալ էլ ցանկալի է Ֆեդերացիան, բայց կովկասեան պարլամենտի(32) հաւաքման օրը կը լինի եւ ընդհանուր կովկասեան պատերազմ յայտարարելու օրը: Որպէս իրաւականօրէն մնասակար՝ մեզ համար չպէտք է ցանկալի լինի ո՛չ Ֆեդերացիան, ո՛չ աւտոնոմիան: Մեզ հարկաւոր է լայն տեղական ինքնավարութիւն եւ մանր զեմստուոյական(33) միութիւն»:

Ղարիբ.— Կողմնակից է Ֆեդերացիային, որպէս սոցիալիզմն իրագործելու ամենանպաստաւոր պետական-քաղաքական կազմ: Ապացոյց՝ նաեւ Բելգիայի խոս-

քերն այդ մասին...: «Դժուար թէ Թուրքերն էլ այդպէս անկուլտուրական(28) մնան, ինչպէս ներկայումս, այնպէս որ նրանց մէջ էլ առաջ կը գայ դատակարգային շահերի գիտակցութիւն եւ մերձեցման յանւեւելակ հաւանականութիւններ կը ասյ հայ աշխատաւորների հետ»:

Խաժակ.— «Ամբողջ Կովկասը հանքային երկիր է: Հենց այդ պատճառով էլ ֆեդերատիւ աւտոնոմ Կովկաս պէտք է պահանջենք, որպէսզի Թուրաստանի ներքին՝ երկրագործական նահանջների քայլերով չյաղթահարվինք... Զեմստւօ(33) պահանջողները ըստ իս, ֆեդերացիայի դէմ չեն, որովհետեւ զեմստւօ առաւել Օբլնադիր Ժողով՝ հաւասար է ֆեդերացիային: Նոյն պէս եւ ներքին լայն ինքնավարութիւն+Օբլնադիր Ժողով՝ հաւասարում է ֆեդերացիային»:

Սաստիկ վէճեր են լինում Տաճկահայ Հարցի, ֆեդերացիայի եւ սոցիալիզմի շուրջ: Ի վերջոյ ընդունւում է հետեւեալ բանաձեւը.

«Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը ընդունում է Անդրկովկասի համար ֆեդերատիւ կազմ, իբրեւ քաղաքական նպատակ, իսկ իբրեւ անմիջական պահանջ՝ Անդրկովկասի աւտոնոմիա(27)՝ հիմնուած ռազմակավարական սկզբունքների վրայ եւ կապուած Թուրաստանի հետ՝ ֆեդերատիւ ձեւով»:

Ապա տակտիկայի վերաբերեալ ընդունուեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը լինելով սոցիալիստական(34) կուսակցութիւն՝ իր վերջնական նպատակին հասնելու համար ձգտում է ռամկավար ֆեդերատիւ կառավարութեան թէ՛ Թուրաստանի եւ թէ Ծայրագաւառների համար: Կովկասեան ներքին ֆեդերացիայի մանրամասնութիւնները պիտի որոշէ Կովկասի համար հրաւիրուած յատուկ Սահմանադիր Ժողովը՝ անպայման ընդունելով Կովկասը անբաժան մասն Թուրաստանի:

Իսկ ներկայումս, աչքի առաջ ունենալով չբոլորող պայմանները, Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը պահանջում է ընտրողական հինգ սկզբունքներով համա–ռուսական Սահմանադիր Ժողով, որը պէտք է մշակի հիմնական օրէնքներ՝ ամբողջ Թուրաստանի համար:

Դրա հետ միասին, ցանկանալով օր առաջ իրականացած տեսնել խօսքի, մամուլի, ժողովների լիակատար ազատութիւնը, անձի եւ բնակարանի անձեռնմխելիութիւնը եւ ռամկավարական սկզբունքների գործադրութիւնը՝ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը չի դիմադրի Գեհական Դումայի ընտրութիւններին, եթէ միայն այդ ընտրութիւնները կատարուեն ընդհանուր, հաւասար, գաղտնի եւ ուղղակի ձայնատուութեամբ: Այդ դէպքում՝ Դաշնակցութիւնը իր պատգամաւորներին կը յանձնարարի Գեհական Դուման դարձնել Սահմանադիր Ժողով». (9 ձայնով՝ մէկի դէմ):

Ընտրուում է մի պատգամաւոր՝ մանակցելու Գեներուրգի, Ծայրագաւառների եւ ազգերի համագումարին:

Բուռն վիճաբանութիւններ են լինում եւ «մեր յեղափոխական գործունէութիւնն ի՞նչ ձեւով պէտք է լինի» նիւթի մասին: Ոմանք պահանջում են վճռական գործնէլակերպ.— Համօ՝ «երբ լսենք, որ այս ինչ կամ այն ինչ տեղը դուրս է եկել յեղափոխական կառավարութիւն, մենք պէտք է պատրաստ լինենք մեր տեղերում եւս յայտարարել ժամանակաւոր յեղափոխական կառավարութիւն՝ զօրքերի հետ միասին»: Ուրիշներ դէմ են առաջ ընկնելու եւ յախուռն քայլերի. Շահրիկեան՝ «ինձ համար հարց է, թէ արդեօք զօրքի մեծագոյն մասը ո՞ր կողմը կը լինի. հի՞ն կառավարութեան, թէ՞ նոր՝ ժամանակաւոր յեղափոխական կառավարութեան: Արդեօք մի վիճակ չէ՞ առեղծուի, որի ժամանակ մենք ոտքի տակ կ'երթանք»:

Որոշուում է.

«Նայ. Ժողովը հարկաւոր է համարում առաջարկել իր բոլոր մարմիններին՝ հիմնականից պատրաստուել, որպէսզի յարմար դէպքում կարողանան յայտարարել ժամանակաւոր յեղափոխական կառավարութիւն: Իսկ այն տեղերում, ուր կան ուրիշ յեղափոխական կուսակցութիւններ, այդ հողի վրայ միանան վերջիններին»: Աւելցուած է՝ «Այս որոշումը կ'ունենայ միայն բարոյական նշանակութիւն եւ ոչ իրականն»:

Նախավերջին ցնստ, Նոյեմբեր 22

Բացի Այգեստանի եւ Ապառաժի պատգամաւորներից, հեռացել են եւ Զրաբերդի ու Նաւահանգիստի պատգամաւորները հայ–թրքական ընդհարումների հետ կապուած գործերով: Քննուում է «Ազգային Բիւրօ»ի խնդիրը:

Ռուս կառավարութեան պետիցիա(35) ներկայացնելու համար ամէն քաղաքներից եւ հայաբնակ տեղերից հրաւիրուել էր մի «Ազգային Ժողով», մշակելու համար պետիցիան: Պատգամաւոր էին եւ մեր ընկերներից ոմանք: Ցրուելիս՝ Ժողովը ընտրել է «Բիւրօ», որին յանձնարարել է անել մի քանի ազգային–կուլտուրական ձեռնարկներ: Բիւրոյի անդամ են ընտրուել Հ. Ց. Դ. Մարմինների մի քանի անդամներ: Վերջերս այդ Բիւրոյի անունից հայ մամուլի մէջ լոյս է տեսել մի յայտարարութիւն, որով ազգային ներկայացուցիչներին համագումարի են հրաւիրում, ի մէջի այլոց, նաեւ «նոր քաղաքական կուսակցութիւն» կազմելու համար: Յայտարարութեան տակ դրուած է եղել եւ մեր ընկերների անունները, որպէս Ազգ. Բիւրոյի անդամներ: Հայր Աբրահամը, իբրեւ անդամ Ազգ. Բիւրոյի, յայտնեց Ռայոնական Ժողովում, որ ինքը ամենեւին տեղեկութիւն չի ունեցել Բիւրոյի քաղաքական կուսակցութիւն կազմելու վճռի մասին, որ ինքը դէմ է դրան եւ այդ մասին կը յայտարարէ Քերթերում:

Այս առթիւ Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց.—

«Ունենալով, որ «Ազգային» կոչուած «Բիւրոն» ազգային–կուլտուրական նպատակներով է եղել կազմուած, իսկ այժմ իրեն նպատակ է դրել նաեւ մի նոր «քաղաքական» կուսակցութիւն կազմելու հարցը՝ առաջարկել մեր այն ընկերներին, որոնց անունը յայտարարուում է «Բիւրոյի» անդամների թուում, դուրս գալ յիշեալ «Բիւրոյի» կազմից եւ մամուլի մէջ դրա մասին յայտարարել, որովհետեւ մի որոշ քաղաքական կուսակցութեան՝ Դաշնակցութեան պատկանելով հանդերձ՝ նրանք չեն կարող միաժամանակ նաեւ քաղաքական այլ կուսակցութեան կազմակերպողներ հանդիսանալ»:

Ռայոնական Ժողովը քննութեան առաւ նաեւ Ազգ. Բիւրոյի հրաւէրը՝ համագումարի եւ քաղաքական կուսակցութիւն կազմելու մասին: Ընդհանուր առմամբ արտայայտութիւնները եղան դէմ. մեծամասնութիւնը պնդում էր, թէ պէտք է բոյկոտ(36) յայտարարել համապատասխան ընտրութիւնների դէմ եւ Քոյլ չտալ, որ կայանայ: Բանաձեւի քուէարկութիւնը Ժողովից յետոյ նիստին:

Ցաջորդ՝ վերջին նիստը, Դեկտ. 1ին, եղաւ չատ կարճատեւ: Նոր էր բացուել, երբ լուր հասաւ, թէ Թիֆլիսում, Թուրքերի Քաղում, սկսուել են հայ–Թուրքական ընդհարումները: Ժողովականները անմիջապէս ցրուեցին քաղաքի զանազան մասերը՝ որոշ յանձնարարականներով ինքնապաշտպանութեան վերաբերեալ: Դրսի պատգամաւորները պատրաստուեցին մեկնել իրենց վայրերը: Ժողովը մնաց կիսատ, եւ չքննուած հարցերը յետաձգուեցին հետեւեալ Ռայոնական Ժողովին:

---

(1) Գետ է քլլայ Ալեքսանը (Բալասեան) կամ Աբբասեանը (Փիլիպոսեանց), — տեսնել Մ. Վարանեան, «Հ. Ց. Դ. Պատմութիւն», էջ 418:

(2) Ցանած գրգռութիւնները:

(3) Ձգնաժամային պահուն:

(4) Որոշ հողամասի լեռ բարձրանալու կամ ընդհանրապէս՝ պարբերաբար տեղափոխուելու գարնանային:

(5) Միակտուր զանգուած:

(6) Մշակոյթը:

(7) Նախանձոտութիւնը:

(8) Զանգուածներու, բազմութեանց:

(9) Գահ, վայրկեան:

(10) Շրջանի:

(11) Տեսակ մը՝ բազմային ապահովագրութիւն կամ ապահովագիծուրթներ:

(12) Դրութիւն:

(13) Նուազագոյնի:

(14) Սրինգաձեւ, աւազակաբարոյ մարգկանց:

(15) Դրամագլուխ. որոշ ցպատակի սահմանուած նիմնադրամ:

(16) Ֆարոզչութիւն:

(17) Ցարձակագոյնս:

(18) Ֆաղիցի դասակարգ:

(19) Վարչակարգ:

(20) Հակազդեցութիւնը (հակայեղափոխութիւնը իմաստով):

(21) Պաշտօնեաները:

(22) Համաձայնակցութիւն:

(23) Ժողովրդավար–դաշնակցական:

(24) Ընկերվարութիւն:

(25) Հոգամասը, երկիրը:

(26) Ինքնավար:

(27) Ինքնավարութիւն:

(28) Մշակոյթէ, զարգացումէ զուրկ:

(29) Ծայրայեղ, այլամերժ ազգայնական:

(30) Հակառակութիւն, թշնամութիւն:

(31) Մշակութապէս, զարգացման աստիճանով:

(32) Խորհրդարան:

(33) Զեմստւօ, առւսերէն բառ, — տեղական կամ գաւառական վարչութիւն, ինքնավարութիւն:

(34) Ընկերվարական: Հետաքրքրական է 4րդ Ընդհ. Ժողովէն շուրջ տարիներէն առաջ Դաշնակցութեան պաշտօնապէս տրուած այս ածականը, որուն առաջին անգամ քլլայալ է որ կը հանդիպիմ ժողովներու տեսեցագրութեանց մէջ (գէթ՝ պաշտօնական բառեաձուի մէջ):

(35) Ցուշագիր, բռնադագիր:

(36) Գոյքոթ, — արգելք, չմասնակցելու որոշում՝ որեւէ ընտրութեան, աշխատաճի կամ գործի դիմաւորմամբ:

5բ.— ՈՒԿԵՑՈՑՑ ԿՈՎԿԱՍԻ ԵՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ղեկավարուելով Հ. Ց. Դաշնակցութեան նպատակով, հիմնական սկզբունքներով ու յեղափոխական կեանքի առաջ բերած աւանդութիւններով: Ընդունելով որ ամէն մի քաղաքական կուսակցութիւն առողջ եւ կենսունակ է միայն այն ժամանակ, երբ իր իդէալը (թէկուզ վերջնին փոքրագոյն մասերով) մարմնացնում է կեանքի մէջ հենց այսօրուանից իր առօրեայ գործունէութեան ընթացքում, —

Կովկասում ու Ռուսաստանում գործելիս Դաշնակցութիւնը նպատակ է դնելու եւ իրականացնելու է հետեւեալ հանուանացած պահանջները.

Ա.

Երբեք աչքից չվրդնել տաճկահայերի դրութիւնը, որ՝ համեմատած այլ վայրերում ապրող հայերի վիճակի հետ, անհերքելիօրէն շատ աւելի ծանր եւ նոյնիսկ անտանելի է: Ինչպէս անցեալ տարուայ ընթացքում հայութեան բոլոր զգայուն տարրերու ուշադրութիւնը կենտրոնացած է եղել այս պատմականօրէն եւ քաղաքականօրէն հասունացած հարցի վերայ, նոյնպէս եւ ներկայումս համայն հայութեան պարտքն է համարելու ձեռք բերել Տաճկահայաստանում այնպիսի բարեփոխութիւններ, որոնք ապահովեն հայի կեանքը, գոյքը, աշխատանքը, նրա լեզուի, քաղաքացիական իրաւունքների կատարեալ հաւասարութիւնը Թուրքերու հետ, եւ եւրոպական հսկողութեան տակ. տան երաշ–

խաւորութիւնը հայի մարդկային եւ ազգային առաջադիմութեան:

Մեր այս ազգային պատմական նպատակին հասնելու համար, կովկասի եւ Թուրքաստանի բոլոր Դաշնակցական Մարմինները պարտ են՝

1) *Տարածել տեղեկութիւններ տաճկահայերի արդի կացութեան եւ նրանց պահանջներու մասին. պրոպագանդ ընել Թուրքիայի այժմեան ռեժիմի դէմ. հաստատել բարեկամական յարաբերութիւններ այն ոչ-հայերու հետ՝ որոնք կարող են մեզ դառնալ դաշնակիցներ Թուրքիայում:*

2) *Ցատկացնել իրենց դրամական հաւտյիներու մեծագոյն մասը տաճկահայերի ինքնապաշտպանութեան, զինման, նրանց դատի պաշտպանութեան: Կատարել զէնքի գնումներ, փոխադրել վերջիններս հարկ եղած վայրերը: Թուրահայերից պատրաստել զինուորներ, որոնք — զինուելով, վարժուելով ու պաշտպանելով իրենց կեցած վայրն ու հարեւանները աւազակներից եւ այլ տեսակ քշնամիների (դէմ) — հարկ եղած դէպքում գնալու են Տաճկահայաստան, կամ մասնակցելու են նրա դատի համար կազմակերպուած այլ եւ այլ ձեռնարկներուն (Տես № 3 զինւ. խմբերու ծրագիրը)(1):*

3) *Օգնել Թուրքաց բարբարոսութիւններից հեռացած փախստականներուն ու գաղթականներուն, գտնելով նրանց համար աշխատանք, հաստնելով բարոյական սփոփանք: Լայնացնել կովկասում ապաստանած տաճկահայերի գիտակցութիւնը, վարժեցնել զէնքի եւ այլ պաշտպանուելու միջոցների գործածութեան եւ այդպիսով կազմակերպել այն ազգային փրկութեան զինուորական բանակը, որ միակը կարող է պաշտպանել հայ ժողովուրդը նորանոր կոտորածներից, որը միայն կարող է խորտակել Թուրքիայի ուժը:*

Բ.

Պաշտպանել ու զարգացնել մեր ազգային առանձնայատկութիւնները — լեզուն, գրականութիւնը, վերարուեստը եւայլն — որոնք չեն վնասում մեր հարեւաններուն, հետաքրքիր են մարդկութեան՝ բազմակողմանիութեան տեսակէտից եւ քանդ ու սուրբ են մեզ համար: Ապահովել հայ ազգաբնակութեան բարեկեցութիւնը, մաքառել ու պատնէշներ կանգնեցնել կառավարութեան այն բացասական միջոցներու դէմ՝ որոնց չնորհիւ հայն զրկուում է ռուսների վայելած առանձնաշնորհումներից, եւ բացի ընդհանուր մարդկային ու քաղաքացիական ճնշումներից՝ նա ենթակայ է նորանոր ճնշումներու իբրեւ հայ, իբրեւ փոքրամասնութիւն կազմող տարր:

Աւտոր համար.

1) *Ամէն հայ մի ուրիշ հայու հետ յարաբերութիւն ունենալիս գործ է ածելու հայոց լեզուն: Զգուշացողը սորվելու է հայոց գիրը, իսկ գիտցողը տարածելու է վերջինս, ինչպէս եւ հայ գրականութիւնը, թէ՛ անձնականապէս եւ թէ դասատուութեան, գրադարաններու, ընթերցարաններու, դպրոցներու, երեկոյթներու եւ այլ եւ այլ միջոցներով:*

2) *Պահպանելու եւ զարգացնելու է տեղական-ժողովրդական, ազգային կամ պատմական գոյն ունեցող սովորութիւնները, ճարտարապետութիւնը, տարազը:*

3) *Հաստատելու է զանազան գոյնի տնտեսական ու արդիւնաբերական հիմնարկութիւններ ռուս տարրին չնորհուած արտօնութիւններուն դէմ մաքառելու, հային աշխատանք եւ հաց գտնելու եւ ազգային հաստատակամութիւնը պահպանելու համար:*

4) *Ցատուկ ուշադրութիւն է դարձնելու հայ մտնուկ սերունդի եւ ուսանողութեան մտաւոր ու բարոյական զարգացման վերայ՝ մեր արդի ազգային պայմանների եւ մանկավարժութեան պահանջների համեմատ (տես Գ., ուղեցոյց աշակ.-ուսանողական խաւերի համար):*

Գ.— Ուղեցոյց հայ ուսանողական-աշակերտական խաւերու համար

Աշակերտական-ուսանողական խաւերում, ինչպէս եւ այլ կրթական գոյն ունեցող շրջաններում (որոնց նպատակն է լայնացնել մարդուս գիտակցութիւնը եւ պատրաստել գաղափարական մարդուն եւ հայ յեղափոխականին վայել յատկութիւններով օժտուած ընկերներ), առաջնորդուելու է հետեւեալ հիմքերով.

1) *Զարգացումը տանել քայլ առ քայլ, մօտիկից հեռուն, տարրականից դէպի բարդը. բնական-քուանական, դրական, անհերքելի ճշմարտութիւններից՝ անցնել դէպի աւելի դժուար ըմբռնելի եւ ոչ հաստատուն պատահականը, քաղաքական-փիլիսոփայականը. եզրակացութիւնները ընել ճիշդ, քննադատութեան դիմացող փաստերի հիման վրայ, վերցուած մանաւանդ հայ ժողովուրդի կեանքից: Լայնացնելով դէպի ընտանիքը, ընկերը ունեցած սէրը, հասցնել դա մինչեւ հայրենի երկիրը, ազգը, մարդկութիւնը: Այցելելով հայկական վայրերը, ապրելով հայ աշխատաւոր ազգաբնակութեան հետ եւ տեսնելով, չօշափելով, ուսումնասիրելով նրա պէտքերը միայն, կազմել ծրագիրը ու աշխատել նրա վիճակի բարելաւման համար: Մեզ չրջապատող պայմանները բռնելով իբրեւ hիմք, նոյնպէս դիմել այլ երկրների եւ ուրիշ ազգերի տուած խրատական դասերին:*

2) *Ձոյս տալ լոկ վերացական ըմբռնումներից, քարոզներից, փայլուն բայց օդային ծրագիրներից: Ձօսքը առանց գործի մեռեալ է եւ համոզումներն ու սկզբունքները արժէք ունեն եւ հաստատուն կարող են մնալ միայն այն ժամանակ, երբ մարմնացուում են կեանքի մէջ: Ընկերասէր լինելու համար, ոչ այնքան քարոզելու է «ընկերասիրութիւն», ինչքան մէջտ եւ բոլոր միջոցներով օգնելու է աւելի քոյլ եւ կարօտ ընկերներին. հայրենասէր լինելու է ոչ այնքան «մի՛ թէ Հայաստան» պոռալով, ինչքան ճանաչելով այդ հայրենիքի սարերն ու դաշտերը, պիտնալով նրա անցեալն ու ներկան, ապրելով հայ ժողովրդի հետ, ուրախանալով նրա առաջադիմութեամբ, ցաւելով նրա թշուառութիւններով. աշխուժութեան ու մարդկութեան չահերն է պաշտպանելու՝ անձամբ լինելով ազնիւ, օգնելով ու ծառայելով այդ մարդկութեան այն փոքրիկ մասին՝ որը ամենէն չատ կարօտ է օգնութեան, որի մէջ մարդ ապրում է...*

3) *Զարգացնել անհատի պիտակցութիւնը, քննադատական ընդունակութիւնները, անհատականութիւնը ամենալայն եւ ամենաազատ կերպով: Զգաչուել այդ քննադատութիւնից առաջ եկող ըստ երեւոյթին «ամբանակի» հետեւանքների. հայրենիքի եւ մարդկութեան լայն չահերի տեսակէտից աւելի լաւ է ունենալ զարգացած, ուղղամիտ եւ ազնիւ «հակառակորդ», քան թէ անկամք, երկդիմի ու թուլամորթ «հետեւորդ»:*

4) *Գիտական, հասարակական եւ բարոյական հարցեր քննելիս ճշմարտութիւնը պարզելու է ազատ քննադատութեամբ ու համոզումով, եւ ոչ թէ քուէարկութեամբ ու ձայների թուով:*

Եթէ ճիշդ է որ կուռի մէջ կարգապահութիւնն ու խմբապետին հնազանդութիւնը հանդիսանում է յաղթութեան պայմաններից մին, իսկ տօրթայ գործնական կեանքում «ամբոխի ձայնը» չատ անգամ լինում է «Աստուծոյ ձայն», ոչ պակաս ակներեւ է՝ որ անհատ հերոսներն ու մարգարէները են, ըմբոստ ու անձնուէր փոքրամասնութիւնն է, որ, փոթորկելով հասարակական լճացած միջավայրը, վառած են, առաջ են տարած ճշմարտութեան, Արդարութեան եւ Ազատութեան չարը...

Ամէնուրեք եւ մանաւանդ հայերի ապրած վայրերում պահանջել եւ ուժով ձեռք բերել խղճի-խօսքի ազատութիւն, անհատի եւ ազգութիւններու կատարեալ հաւասարութիւն, ապակենտրոնական-դաշնակցական(2) վարչական կարգեր, որոնք միայն կարող են թուլացնել ազգային ու դասակարգային կռիւները, որոնք միայն ընդունակ են թոյլերն ու փոքրամասնութիւնը ապահովել ուժեղների ու մեծամասնութեան ճնշումից:

Ուստի ցոյցերի, տեւորների, կուռի եւ այլ միջոցներով՝

1) *Ոչնչացնելու է ազնուականների, հոգեւորականների, ռուսադաւանների, քրիստոնեաների վայելած յատուկ արտօնութիւնները, կամ տարածելու է այդ իրաւունքները ազգաբնակութեանց բոլոր խաւերի վերայ:*

2) *Տարրական, միջնակարգ եւ այլ կրթական հիմնարկութիւններում՝ դասատուութիւնը կատարելու է երեխայի մայրենի լեզուով:*

3) *Ոչնչացնելու է ռուս տարրին ուղղակի կամ անուղղակի կերպով տրուած առանձնաշնորհումները, դադրեցնելով ռուս գաղթականները դէպի Կովկաս եւ վերջինիս ազատ հողերը յատկացնելով հողազուրկ կամ հողպակաս տեղացիներին:*

4) *Ցատն ազգաբնակութիւն ունեցող վայրերում — չէլեան, նահանգ, գաւառ, համայնք — վարչական, դատաստանական եւ այլ հասարակական հիմնարկութիւններում գործածական եւ հաւասար(ապէս) պաշտօնական է համարելու այն բոլոր լեզուները, որոնցով խօսող ազգաբնակութիւնը կազմում է ժողովուրդի գոնէ 1/5 մասը: Վարչական եւ այլ հիմնարկութիւններում ծառայողների թիւը լինելու է չրջանի այլ եւ այլ ազգութեանց թուի համեմատ:*

5) *Սահմանափակելու է կեդրոնական վարչութեան իրաւունքները, ուժեղացնելովատոր փոխարէն աւելի փոքր տեղական մարմինների իրաւասութիւնները: Վերջիններիս եւ մանաւանդ միապաղաղ ազգութիւններից կազմուած համայնքներին է վերապահելու լուսաւորութեան, արդարադատութեան, կրօնական պէտքերու, հաղորդակցութեան, առողջապահութեան, տէրունական գոյքերի հսկողութիւնն ու դեկավարութիւնը:*

Դ.

Ոչ միայն քարոզելով ու օրէնդրութեան փոփոխութիւնով, այլ եւ առօրեայ անձնական կեանքի մէջ եւ օրինակով պաշտպանելու է աշխատաւոր դասակարգի եւ մանաւանդ նրա զրկուած մասերի չահերը, մաքառելու է «պատահականութեան» առաջ բերած անարդարութիւններին դէմ: Համայնական կարգերու, ընկերական ձեռնարկներու պահպանութեամբ, զարգացումով եւ նոյնիսկ պատուաստումով՝ մեղմացնելու է մրցման պայքարի դերը եւ քայլ առ քայլ մօտենալու է հաւասարութեան ու եղբայրական կարգերու իրականացման:

Գիւղական ազգաբնակութեան մէջ

1) *Համայնական-քաղաքական գործերի աւելի նպատակայարմար դեկավարութեան համար, գիւղը կազմող այլ եւ այլ քաղերից, ցեղերից, կուսակցութիւններից ընտրելու է խորհուրդ (երեք անձ ոչ պակաս), որը մշակելով համայնքին վերաբերեալ այլ եւ այլ կարիքները եւ ներկայացնելով զայն ի հաստատութիւն համայնական ժողովին՝ կ'իրականացնի այդ առաջարկները:*

Համայնական Խորհուրդին է վերապահուում, ի միջի այլոց՝ գնել համայնքի համար նոր հողեր, կառուցանել ջրանցքներ ու աղբիւրներ, բանալ ճանապարհներ, համայնական դրադարաններ, բազնիքներ,

կրթական–կրօնական հիմնարկութիւններ, աչքաթող գիւղերում հաստատել համայնական կամ ընկերական խանութներ, գինու պահեստներ, պանրի եւ իւղի գործարաններ, գնել եւ չհագործել համայնքին օգտակար՝ հնձելու, հատիկները ու բամպակը մաքրելու մեքենաներ. միացած հարեւաններու հետ կամ միայնակ՝ հաստատել գիւղական դրամարկղ–բանկներ, հրաւիրել բժիշկ, բանալ դեղատուն եւ առ հասարակ իրականացնել այլ եւ այլ անհետեւական ձեռնարկներ, որոնք կարող են օգտակար նկատուիլ համայնքի բարեկեցութեան համար:

2) Ազնուական, բէկական եւ այլ կալուածատիրական գիւղերում — օրինական քէֆ բոնի միջոցներով — համայնքի եւ հողագործներու անփականութիւն է դարձընելու բոլոր հողերը՝ որոնցից օգուտուում են աչխատաւորները: Հողագործութեամբ պարապող այսօրուայ հողատէրերին, հանելու է բաժին հասարակութեան միւս անդամներու հաւասար, իրենց ընտանիքի անդամներու թուի համեմատ:

3) Պաշտպանելու է համայնական հողատիրութեան սկզբունքները, մտցնելու է հողաբաժանման մէջ կանոնաւորութիւն, հողաբաժանութիւնը կատարելու է ջանի (նաֆարի) համեմատ(3):

Այն հողերը, որոնց բարելաւման համար գործ է դրուած անհատական–ընտանեկան մեծ աչխատանք (տները, այգինները եւայլն), հողաբաժանման դէպքում թողնելու է աչխատանք թափող ընտանիքի ձեռքում, կամ վճարելու է թափած աչխատանքի արժէքը:

Բանջարանոցները, լրուղ կամ գիւղին կից մեծ արժէք ունեցող հողերը կարող են բաժանուել աւելի ուշ–ուշ, քան թէ հեռու գտնուած վայրերի հողերը, մանաւանդ խոտհարքները:

Անտառները, արօտները, հանքերը, լրերը, ճանապարհները բաժանման ենթակայ չեն եւ մնում ու բռնիփոխուում են համայնքի հսկողութեան տակ:

կալուածատիրական գիւղերում, ուր 1866 եւ 1870 թուականներից վարելահողի բաժինները յատկացուած են ոչ թէ համայնքին այլ մանաւանդ ընտանիքների, համայնքի իրաւասութիւնը պահպանուելու է արօտների, անտառների եւ այլ կարգի մշակուած հողերի վերայ, եթէ ցանկութիւն չհայ համայնքի տրամադրութեան տակ դնել բոլոր հողերը:

4) Տուրքերն ու գիւղական ծախքերը վճարել հարըստութեան բոլոր ճիւղերի արժէքի համեմատ (հող, չինութիւն, անտառ, առեւտուր կամ վաճառականական դրամ), դուրս ձգելով հարկաւ պարտքերը:

Տուրքից ազատ համարել հողագործի անկախ գոյութեան համար անհրաժեշտ աչխատանքի միջոցների նուազագոյն մի մաս (հողագործի մի լուխտ եզը, մի կով, մի աննակը, մի քանի ամսուայ պաչարը), կամ ընդհանրապէս՝ կարողութեան առաջին 200–300 ռուբլին...

Տուրքից ազատ համարել նոյնպէս այն ստակութիւ ընտանիքները, որոնց անդամը զինուոր է, կամ գտնուում է Տաճկահայաստանում իբրեւ կամաւոր, եւ որոնք այդպիսով պրկուում են զինուոր–կամաւորի աչխատանքից:

5) Ամէն տարուայ վերջ, իսկ բացառիկ պարագաներում նոյնիսկ տարուայ ընթացքում, կատարել յատուկ հանդանակութիւն (գլխաւորապէս յաջողութիւն ունեցած ընտանիքների մէջ), օգնութեան գնալու համար այն քոյլ ու չքաւոր համայնքի անդամներին ու հարեւաններին, որոնք տուժած են բնութեան կամ պատահականութեան հարուածներից (հիւանդութիւններից, հրդեհներից եւայլն...):

Գաղափարի բանուորութեան խաւերում

Դաչնակցական բանուորական մարմինները, Ա. Բ. Գ. կէտերում նչանակուած պահանջներու իրականացման նպաստելու հետ միասին, համերաչխ միւս բանուորական տարրերու հետ ձգտելու են՝

1) Քարձրացնել իրենց աչխատանքի վարձատրութեան չափը եւ իջեցնել աչխատանքի ժամանակամիջոցը:

2) Բարելաւել իրենց աչխատանքի վայրի առողջապահական եւ կենցաղավարական պայմանները:

3) Մարդկային եւ ազգային գիտակցութեան հետ միասին, ձգտել իրենց մասնագիտական առաջադիմութեան:

4) Կազմակերպել սպառողական եւ արդիւնաբերական հաստատութիւններ ընկերական հողի վրայ:

5) Հիւանդութեան, անգործութեան, գործազուրկների, դէպքերի համար ունենալ ընկերական դրամարկղ:

6) Իրրեւ արտադրող ապրանքների ստեղծագործներից մին՝ նպաստակ դնել մասնակից դառնալ գործարանի զուտ արդիւնքին, համապատասխան բանուորների «աչխատանք–կապիտալ»ի արժէքի(*), արդիւնաբերութեանը մասնակցող միւս տեսակ կապիտալներուն կից (հող, չինքեր, մեքենաներ, առեւտուր դրամ) եւ հետեւաբար ունենալ ներկայացուցիչներ գործարանի վարչութեան մէջ:

***

Այս բազմակողմանի նպատակին հասնելու համար՝

1) *Անհրաժեշտ է, որ նրա իրականացման ծառայեն ոչ միայն այս կամ այն լրաւատուութիւն ունեցող Դաչնակցական Մարմինները, որոշ վայրում եւ ստիմանափակ օժանդակութեամբ, այլ եւ ամէն մի դաչնակցական անհատ իսկ, ուր որ ալ գտնուի եւ իր ուժի սահմանի կարողութեամբ: Անհատի ցոյց տուած անձնուիրութեան, զոհաբերութեան եւ կարողութեան չափից է կախուած լինելու նրա անդամակցութիւնը փոքր թէ մեծ պատասխանատուութիւն ունեցող Մարմիններում:*

2) *Անհրաժեշտ է, որ ամէն մի դաչնակցական տորուած ըլլայ ազնիւ մարդուն յատուկ եւ յեղափոխականին վայել բարոյական–հասարակական յատկութիւններով: Հետեւաբար այս կամ այն կերպով ստուգուած անհատները չեն կարող համարուել Դաչնակցութեան անդամ:*

3) *Անհրաժեշտ է, որ ամէն մի դաչնակցական իր առօրեայ կեանքի մէջ մօտենայ իր դրած իդէալին կազմում է մեր Ծրագրի հիմքը(4):*

Հետեւաբար՝

Ա) Ամէն մի դաչնակցական իր կենաց հացը հայրենիքում է իր ազնիւ աչխատանքով(*):

Բ) Գործին ամբողջովին նուիրուած գործիչներն ու զինուորներն իսկ իրենց առօրեայ կեանքի ապրուստի մէջ ընելու են նիւթական զոհաբերութիւն, ամէն մէկը իր դուրսը գտնուած ատեն ունեցած աչխատանքի համեմատ(5):

Գ) Ամէն մի դաչնակցական զինուոր ու գործիչ աչխատելու է (քէկուզ այդ աչխատանքը չգնահատուի ու չվարձատրուի), քաջ դիտակցելով, որ «համեմատած» համարուած աչխատանքն իսկ չա՛տ աւելի պատուաբեր է քան «մաքուր»... պարապութիւնը:

(*) *Այդ հիման վրայ Դաչնակցութեան անդամ չեն կարող լինել առեսով ապրողները, վաչխառուները, խոշոր կալուածների ու հողատէրերը եւ առհասարակ այն բոլոր անհատները՝ որոնց ապրուստ մեծագոյն մասը առացուում է ոչ անձնական աչխատանքից:*

(1) Կ'ակնարկուի թերեւս պատրաստուած այլ ծրագրի մը, կամ ակնարկուած բաժինը մէկդի ձգուած է արտագրութեան տոկոսով:

(2) Գործածուած է «դաշնակցայինի» (փեդերատիւ) իմաստով:

(3) Մեզի համար անհասկնալի: Կ'ակնարկուի հաւանօրէն քան քնոսիքի քուին համեմատական բաշխումի մը:

(4) Բացայայտօրէն՝ պակաս մաս մը կայ այս ծախադասութեան մէջ, հաւանաբար մոռցուած՝ արտագրութեան միջոցին:

(5) Իր «Հ. Ց. Դաշնակցութեան Պատմութեան» մէջ, Միխայէլ Վարանդեան արդար հպարտութեամբ կը մէջբերէ հատուած մը Սիմոն Զաւարեանի կողմէ Սոփիայի (Յրդ) Ընդհ. ժողովին ներկայացուած «մէկ երկար բանաձեւ, որ «կարգապահական» խրթգիծ տակ կը պահուի կատակցութեան արշիվներուն: Կու տայ ատոր՝ ան ի բացատրութիւն ներկայ գրութեան հետ եւ ան ի ամբողջացում դաշնակցական Զաւարեանական–բարոյական տիպարի պատկերացումին.—

«ՆԿԱՏԵԼՈՎ ՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՇԱՀԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՆԴԻՍԱՆՈՒՄ Է ՄԵՐ ՆՊԱՏԱԿԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԷՏԵՐԻՑ ՄԷԿԸ, ԻՍԿ ԱՆԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՆՈՒՄ Է ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԱՆԲԱՐՈՓԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՊՐՈՒՍՏԻ ԹՇՆԱՄԻ, ԲԱՑՈՒ ԴՈՒՌ ՄԻԱՁՈՑՆԵՐԻ ԴԻՄԵԼՈՒԻՑ, ՈՐ ԳԾՈՒՄ Է ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐԿԸ, ՅՈՂՈՎԸ ԱՐՈՂՇԵՑ՝ ա) ՈՐ ԱՄԷՆ ՄԻ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՕԺԱՆՈՒԱԾ ԼԻՆԵԼՈՒ Է ԱԶՆԻՒ ՄԱՐԴԻՆ ՎԱՃԵԼ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒ ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՑԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ, բ) ՈՐ ԱՄԷՆ ՄԻ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ, ՈՒՐ ՈՐ ԷԼ ՆԱ ԳՏՆՈՒԻ, ՏԱՐԱԾԵԼՈՒԻ Է ԻՐ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ՀԱՐՈՑՈՎ ԵՒ ՄԱՆԱՒԱՆԱՑ ԿՈՆԿՐԵՏ ԳՈՐԾԵՐՈՎ, գ) ՈՐ ԱՄԷՆ ՄԻ ՋՈՒՈՒՐ, ԿԱՄ ԱՑԼ ԿԱՐԳԻ ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ, ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ԿԱՄ ԵՐԿՐՈՒՄ, ԵՐԲ ՆԱ ԱՄԲՈՂՋՈՎԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ ՉԷ, ԻՐ ԱՊՐՈՒՍՏԸ ԱՊԱՀՈՎԵԼՈՒ Է ԻՐ ԱԶՆԻՒ ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՎ»···:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ I

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Կովկասեան Մարմինների 1904–1906 թուականների գործունէութեան, հայ–բարքական կռիւներուն եւ ի մասնաւորի Գամուի շրջանի աչխատանքներուն ու դէրքին մասին բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ կրնայ գտնել Աբրահամ Գիւլխանդանեան՝ «Հայրենիք» ամսագրի զանազան թիւերուն մէջ հրատարակութեան տուած իր յօդուածաշարքերով: Հետեւեալ ընդարձակ յիչատակը կրնայ օգտակար լրացում մը ըլլալ այդ յօդուածներուն՝ ատոր «Բազում դէրք մեր ազատագրական շարժման մէջ» (Ռ. տարի թիւ 3Է՝ միջնեւ Գ. տարի թիւ 5), «Հայ–թաթարական ընդհարումները Բազում մէջ» (Ժ. տարի թիւ 8Է՝ միջնեւ ԺԳ. տարի թիւ 1), «Բազում երկրորդ ընդհարումները» (ԺԳ. տարի, թիւ 4Է միջնեւ թիւ 8), «Հայ–թաթարական կռիւները Անդրկովկասում» (ԺԳ. տարի, թիւ 10Է միջնեւ թիւ 12), «Բազում մը գործիչները» (ԺԳ. տարի, թիւ 3), «Ցեղափոխական դէմքեր» (ԺԳ. տարի, թիւ 5 եւ 6, ապա նաեւ ԺԵ. տարի՝ թիւ 1Է 3) եւ այլ յօդուածաշարքերէն:

Աբրահամ Գիւլխանդանեան գործերէն առնելով, կու տանք հետեւեալ կարգ մը փաստաթուղթերը, որոնք կը վերաբերին Դաշնակցութեան տուեալ ժամանակաշրջանի՝ ի մասնաւորի 1905 եւ 1906 տարիներու կովկասեան գործունէութեան:

Ա.— ԵԿԵԼԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՒ Հ.Ց.Դ. ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

Յաջորդաբար կու տանք Ա. Գ.ի բացատրական–ներածականը եւ կեդրոնական Կոմիտէի շրջաբերականը («Բազուի երկրորդ ընդհարումները», Հայրենիք ամս., ԺԳ. տարի թիւ 8 — Յուլիս 1935, էջ 132–134):

1905 *Թուի օգոստոսի 1ին կայսերական յատուկ հրամանով վերադարձուեցին հայերից խլուած կալուածները:*

Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը, որ երկու տարի առաջ եկեղեցական կալուածները գրաւելու ժամանակ հերոսական պայքար մղեց ցարական կառավարութեան դէմ, այսօր տեսնում էր իր պայքարի պտուղները: Մի մեծ գիշում էր, որ բռնակալական ծառատաճանը անում էր պայքարող հայ ժողովրդին...

Ջնայելով որ հայութիւնը Աղբիւրվիկեան բոլոր վայրերում արիւն էր թափում եւ զրկուած էր թաթարական վոհմակների դէմ անդադար պայքարելով, այնուամենայնիւ կալուածների վերադարձի հրովարտակը ընդունուեց նմանը չտեսնուած ցնծութեամբ բոլոր հայերի կողմից անխտիր:

Հայ հոգեւորականութիւնը եւ բուրժուական մտաւորականութիւնը, որ արդէն մեծ յոյսեր էին կապել նոր փոխարքայի հետ, անչուշտ որոշ ներշնչումներ առանալով Վորոնցով–Դաշկովի պալատից, այդ յաղթանակը վերագրեցին նոր փոխարքայի քաղաքականութեան, նրա պետական հասունութեան եւ հոտառութեան: Նրանք իրենց տեսակէտները աշխատում էին տարածել նաեւ հայութեան այլ խաւերի մէջ՝ ներչնչելով այն միտքը, թէ հայութիւնը այլեւս ոչ մի պահանջ չունի եւ չի էլ կարող ունենալ Ռուսաստանում:

Հայոց կաթողիկոսը, որ մի ժամանակ յեղափոխականի համբաւ ունէր, այդ ծերունի երիտասարդը, որին երկու տարի առաջ նոյն ցարի զինուորները սուինների ներով արգիլում էին էջմիածնի վանքը մտնելը, այժմ յատուկ կոնդակով կարգադրում էր հայ եկեղեցիներում գոհաբանական մաղթանքներ կատարել կայսեր արեւչատութեան համար եւ չնորհակալական հեռագրեր ղրկել ցարին եւ փոխարքային՝ յայտնելու երախտագիտութեան զգացումներ: Եղան մինչեւ անգամ որոշ դիրք ունեցող հայ անհատներ, որոնք չմոռացան ամենաքծնող հեռագրեր հասցնել փոխարքային եղած մեծ «շնորհի» համար:

Բոլորովին այլ կերպ էր հանգամում կացութիւնը Դաշնակցութիւնը:

Դեռ եւս մի քանի օր առաջ միայն պայքել էին ռումբեր կովկասի քաղաքներում եւ Եըլդըզի մէջ՝ կարմիր սուլթանի դէմ:

Թէ՛ բանաւոր եւ թէ՛ գրաւոր կերպով Դաշնակցութիւնը դուրս եկաւ հրապարակ՝ հայ ժողովրդին բացատրելու որ եղած զիջումը ոչ թէ հետեւանք է փոխարքայի հեռատես և իմաստուն քաղաքականութեան, այլ միայն հայ ժողովրդի անդուլ պայքարին:

Բագուի կենտրոնական Կոմիտէն, որ կանգնած էր այդ պայքարի առաջաւոր դիրքերում, բնականաբար չէր կարող լռել:

կարեւոր ենք համարում առաջ բերել Բագուի Հ. Ց. Դ.ական Կ. Կոմիտէի այդ առթիւ բաց Թողած Թուդիկը, որ իրական արտայայտութիւնն էր այն ժամանակուան Դաշնակցութեան հոգեբանութեան.—

Հայ ժողովուրդ,

Հեռագիրը հաղորդեց, որ բարձրագոյն հրամանով վերադարձուում են եկեղեցուց յափշտակուած կալուածները. նոյն բարձրագոյն հրամանով վերաբացուած են հայ–ծխական ուսումնարանները, 1874 թուին հաստատուած ծրագրով:

Ի՞նչ պատահեց: «Թագաւոր–կայսրը բարեհաճեց զիջանել հայոց կաթողիկոսի աղերսանքներին եւ կովկասեան փոխարքայի միջնորդութեանը», — տեղեկացնում է մեզ հեռագիրը: Տարիներ առաջ Թագաւոր կայսրը բարեհաճեց փակել հայոց ուսումնարանները, եւ որովհետեւ չատ ուսումնարաններում երեխաները, խմբուած դասատների մէջ, չէին ցանկանում դուրս գալ, Թագաւոր–կայսրը բարեհաճեց հրամայել իր կազակներին պոկ տալ երեխաներին նատարաններից, նագայկաներով վռնտել ուսումնարաններից: Երկու տարի առաջ Թագաւոր–կայսրը բարեհաճեց դրաւել հայ եկեղեցու դարաւոր սեփականութիւնը. եւ որովհետեւ հայերը փակեցին կայսերական պաշտօնեաների առաջ եկեղեցու դռները, Թագաւոր–կայսրը բարեհաճեց հրամայել կոզակներին զնդակահարել այդ մարդկանց: Այս նոյն Թագաւոր–կայսրը բարեհաճում է վերաբանալ ուսումնարանները եւ վերադարձնել եկեղեցական սեփականութիւնը:

Սա ի՞նչ տարօրինակ, ապշեցնող բարեհաճութիւններ են: «Հայոց կաթողիկոսը աղերսեց, կոմս Վորոնցով Դաշկովը միջնորդեց եւ ահա Թագաւոր–կայսրը բարեհաճեց», — բացատրում են մեզ:

Բայց մի՞թէ հայոց կաթողիկոսը չէր աղերսում սրանից տասնեւհինգ տարի առաջ, երբ հազարաւոր երեխաներ Թագաւոր–կայսեր «բարեհաճութեամբ» ուսումնարաններից փողոց չպրտուեցին, եւ ինչո՞ւ այն ժամանակ կովկասեան կառավարչապետը միջնորդ չէր հանդիսացաւ կաթողիկոսի աղերսանքների եւ կայսերական բարեհաճութեան միջեւ. կամ ինչո՞ւ Թագաւոր–կայսեր այն օրուայ «բարեհաճումը» այնքան անբարեհամ եղաւ: Հրա՞չք կատարուեց արդեօք: Արդեօք Թագաւոր–կայսեր բարձրագոյն սիրտը յանկարծ գթով եւ սիրո՞վ վառուեց հայ ազգի համար, կամ կաթողիկոսի աղերսանքները այսօր մի դիւթական ո՞յժ ստացան, որ առաջ չունէին. Թէ կայսերական ծառայութեան մէջ ծերացած Կոմս Վորոնցով–Դաշկովը յանկարծ իրաւունքի եւ արդարութեան ասպետի վերափոխուեց:

Ոչ, կատարուեց մի այլ բան, — ժողովուրդը բողոքեց: Բողոք — այդ մի բառի մէջ պէտք է որոնել գաղտնիքը:

Հայ ժողովուրդը ցոյց տուեց, որ նա ընդունակ է դիտակցել — ոչ միայն դիտակցել, այլ եւ ցանկանալ — ոչ միայն ցանկանալ, այլ եւ պահանջել: Եւ հրաչքը ինքնըստինքեան կատարուեց. կաթողիկոսի աղերսանքները յանկարծ մի անսովոր ոյժ ստացան, պաշտօնական միջամտութիւնը անհրաժեշտ դարձաւ, իսկ բարձրագոյն «բարեհաճումը» վայրկենապէս փոխեց իր կերպարանքը:

Երբ տարիներ առաջ Թագաւոր–կայսրը, «բարեհաճեց» դնել իր «խնամակալ» Թաթը մեր ուսումնարանների վրայ, նա գտաւ այնտեղ միմիայն երեխաներ — տղայք եւ աղջիկներ, որոնց միակ զէնքը արտասուքն էր: Բայց տարիներ անցան, երեխաները մեծացան, տղամարդիկ դարձան: Ուսումնարանների բակերում սերմանած երեխաների մաքուր արտասուքները եկեղեցիների գաւիթներում արձագանգներ դարձան, մանկական աղիողորմ լացուկոծը այրական զայրոյթի փոխուեց:

— Ինչպէ՞ս մեզ, աղերսում էին այն ժամանակ երեխաները, ուսումնարաններում իրենց նստարանները գրկած:

— Մի՛ք յանդգնել մօտենալ, ապտակներին այժմ տղամարդիկ, եկեղեցիների չէմքերը բռնած: — Մի՛ խլէք, լսիւս էին այն ժամանակ երեխաները: — Ձե՛նք տայ, գոչեցին այժմ տղամարդիկ եւ այդ տուրք «չենք տայ»ն իրենց արիւնով դրոշմեցին:

Սա է պարզ իրողութիւնը: Եւ այսօր մենք ոտնում ենք մեր առաջին յաղթանակը: Ո՞ւմ ենք պարտական մենք, ո՞ւմ պիտի բերենք մեր շնորհակալութիւնը, ո՞ւմ պիտի ուղղենք մեր երախտագիտութեան զգացմունքները:

Ցե՛ղ, հայ ժողովուրդ, եւ միայն Ցեղ: Դու էիր, որ պաշտպան կանգնեցիր Ցո նուիրական իրաւունքներին, Դու քաջութիւն ունեցար չհնազանդուել դահիճ կայսեր բարձրագոյն «բարեհաճման», Դու Ցո արիւնով բողոքեցիր բռնութեան դէմ եւ տարար յաղթութիւնը:

Հ. Ց. Դ. IV ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Բագու

Բ.— 1905 ՑՈՒՆԻՍԻ ԳԱՐԻ (ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ) ԺՈՂՈՎԸ

Կը հաղորդէ Ա. Գ-ի «Հայ–թաթարական Հարցերը Անդրկովկասում» յօդուածաշարքէն (Հայրենիք ամս., ԺԳ. տարի թիւ 10 — Օգոստոս 1935 —, էջ 134–135):

Դաշնակցութեան մէջ եւս աստիճանաբար զարգանում էին երկու միմեանց հակառակ հոսանքներ: Առաջինը, որ սկզբից տիրապետող էր, ցանկանում էր ամէն գնով խաղաղութիւնը պահպանել եւ թաթարների յարձակման դէպքում միայն պաշտպանուել: Երկրորդը, որ սկզբները չափազանց Թոյլ էր եւ ժամանակի ընթացքում միայն ուժեղացաւ, կանգնած էր այն տեսակէտի վրայ, որ նախայարձակ պէտք է լինել թաթարների վրայ և ճնշել նրանց, որպէսզի նրանք այլեւս փորձեր չանեն յարձակուելու իրենց հարեւան հայերի վրայ:

Դեռ եւս 1905 թ. Ապրիլ–Մայիս ամիսներին Բագուի Ջինուորական Մարմինը այդ ուղղութեամբ որոշ տակտիկական հարցեր էր դրել Հ. Ց. Դ. Բիւրոյի առաջ: Դժբախտաբար, այդ գրութիւնները, ինչպէս եւ առաջարկների մանրամասները չկան այժմ. Դաշնակցութեան Կենտրոնական Գիւանի մէջ այդ մասին կայ միայն Ֆարի Կ. Կոմիտէի (Ալեքսանդրապոլի) Բյուրոնական ժողովի արձանագրութիւնից մի հատուած, որից մօտաւորապէս կարելի է գաղափար կազմել բանավէճի առաջարկների մասին:

1905 թ. Ցունիս 21ին Ֆարի մէջ տեղի է ունենում մի ժողով, որին մասնակցում էին Հ. Ց. Դ. Բիւրոյի, Մեծ–Ցաղաքի, Ապատաժի, Ֆարի եւ Ջրաբերդի Մարմինների ներկայացուցիչները, բացակայ էին Բագուն, Երեւանը եւ Գանձակը:

Այդ ժողովում է, որ քննուում է Բագուի առաջարկը: Որովհետեւ այդ ժողովում եղած արտայայտութիւնները չափազանց բնորոշ են այն ժամանակուան Դաշնակցութեան մէջ տիրող տրամադրութիւնների համար, այդ պատճառով առաջ եմ բերում ժողովի արձանագրութիւնը որոշ յապաւումներով:

«Օրակարգի ճիւթն է՝ Բագուի առաջարկը:

«ՄԵՆ ՓԱՂԱՔ.— Դաւառներում մենք չպէտք է նախայարձակ լինենք: Մի չրջան չունենք, ուր վստահութեամբ ասէինք, Թէ յաղթութիւնը մեր կողմը կը լինի: Ամէն տեղ Թաթարը լաւ է զինուած եւ Ցուով աւելի չատ է: Կը սկսուի ամէնուրեք կռիւ, եւ Աղբրբկովկասը կը դառնայ արիւնի ծով: Ես հակառակ եմ նախայարձակ լինելուն որեւէ տեղ:

«ԱՂԱՄԱԺ.— Նախքան Ոսկանապատի (Բագուի) առաջարկի քննութիւնը, մենք պէտք է լաւ ծանօթանանք նրա հիմքերի եւ պատճառաբանութիւնների հետ:

«ԲԻՒՐՕ.— Նրանց դլխաւոր հիմքը այն է, Թէ փոքր խմբերով չենք կարող պաշտպանուել:

«ԱՂԱՄԱԺ.— Թաթարը վերջ ի վերջոյ պիտի դառնայ դեմոկրատ եւ իրրեւ հպատակ ազգ (Ռուսաստանի) հայի հետ միասին պիտի կռուի ընդհանուր Թշնամու դէմ (միապետութեան): Մենք չպէտք է նախայարձակ լինելով խորացնէինք այն անդունդը, որ բացուած է հայի եւ Թաթարի միջեւ: Երկրորդ՝ մենք կուլտուրական ազդ ենք. երրորդ՝ կառավարութիւնը ինքը կը ակսի յարձակուել մեր վրայ: Ռուսը (կառավարութիւնը) այժմ հրմուում է՝ յեղափոխական տարրերը խեղդելով: Նա համխլամուիլիզմից չի վախում, որովհետեւ իր ժամանակին նա այդ կը զսպէ: Համաձայն չլինելով նախայարձակ լինելու մտքին, ես առաջարկում եմ, որ Բագուում, ուր Թաթարների լրբութիւնը ծայրայեղութեան է հասնում եւ ուր նա միշտ առիթներ է որոնում մեզ հետ կռուելու, կենտրոնացնենք մարտական ուժեր եւ մի մեծ հարուածով կոտրենք Թաթարների ամբարտաւանութիւնը, որովհետեւ Բագուն է տուն տալիս կովկասեան բոլոր Թաթարներին:

«ՋՐԱԲԵՐԴ.— Նախայարձակ լինելը կարող է լաւ եւ վատ հետեւանքներ ունենալ: Եթէ մի որեւէ տեղ մենք յարձակուենք եւ ջարդուենք, Թաթարները կարող են մեւս վայրերում, ուր իրենք լաւ են զինուած

եւ մեծամասնութիւն են կազմում, ելնել հայերի դէմ եւ ընդհանուր կռիւ կազմակերպել:

«ԲԻՒՐՕ.— Նախայարձակ լինելը կարող է մեծ կոտորած առաջացնել Թուրքիայի և Պարսկաստանի փոքրաթիւ հայերի մէջ: Մեր կուլտուրական կեանքը տասնեակ տարիներով յետ կը մնայ: Մեր նպատակը պէտք է լինի հանգցնել կրակը եւ ոչ թէ այս ու այն կողմը կոտորած առաջացնել: Անարատ վայրերում մենք պէտք է ամէն կերպ պահպանենք խաղաղութիւնը ու մեծամասնակ պատրաստութիւն տեսնենք ինքնապաշտպանութեան համար: Ցարձակուելով, մենք երեք թշնամու հետ պիտի գործ ունենանք՝ ռուսը, թաթարը և մասամբ վրաց ժողովուրդը: Ես հակառակ եմ բազում առաջարկին: Դա մեր կողմից անխոհեմութիւն կը լինի:

«ԱՑԱՌԱՖ.— Բազուն Կովկասի սիրտն է, կապուած է բոլոր վայրերի հետ սերտ կերպով: Մենք ոչ մի կարիք չունենք բազում ուժեր կենտրոնացնելու: Մարտիկները միշտ կը գտնուին այնտեղ: Սակայն, այնպէս պէտք է անել, որ նրանք յաղթող հանդիսանան: Ապա թէ ոչ՝ նաւթի արդիւնաբերութիւնը կ'անցնի թաթարների ձեռքը եւ Կովկասի հայերը կը զրկուին հակադիր հարստութիւնից: Եզրակացութիւն. մենք նախայարձակ չենք լինի: Բայց եթէ ուժի տան, մենք պիտի անխնայ կոտորենք, վրէժխնդիր լինենք մեզի տասը: Այս է լինելու մեր ընդհանուր սկզբունքը»:

Այս ժողովի տրամադրութիւնից պարզ էր, որ երբեք մենք նախայարձակ չպիտի լինէինք: Սակայն, մի քանի ամիս անց, դրութիւնը սկսուում է ուրիշ ձեւ ծանրանալ, եւ այն վայրերը, ուր կռիւներ չէին եղել, նոյնպէս կռիւների թատերաբեմ դարձան:

Գ.— 1906 ՓԵՏՐՈՒԱՐԻ(?) ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Նայե, «Հայ-թաթարական կռիւները Անդրկովկասում» յօդուածաշարքին, գրեթէ ամբողջութեամբ կու տանք Հայքին ամսագրի ԾԳ· տարուան 11բդ· համարին մէջ գտած մասը (էջ 129–133), որ կը վերաբերի Հ· Ց· Դ· զինուորական վարիչներու խորհրդակցութեան մը, ամենայն հաւանականութեամբ տեղի ունեցած 1906 Փետրուարին, Թիֆլիս: Հետամտբրքական է բազդատել զինուորական վարիչներու որոշումները — թեկամեթար ուելի մարտական եւ անգիջող — 1906 Մարտ–Ապրիլի Կովկասեան Դաշնակցական ժողովին մէջ տեղ գտած տեսակէտներուն եւ եզրակացութիւններուն հետ: Դաշնակցական այդ ժողովի արձանագրութիւնը պիտի ներկայ հատորի յաջորդ գլուխը:

Հ· Ց· Դ· զինուորական գործերի վարիչները անհրաժեշտ գտան մի խորհրդակցութիւն ունենալ վերջնահատման ենթարկելու համար մեր մինչեւ այդ ունեցած զինուորական գործելակերպը:

Այդ խորհրդակցութեան պիտի մասնակցէին չորս կարեւոր շրջանների զինուորական գործերի վարիչները՝ ա) Դումանը՝ Երեւանի շրջանից, բ) Վարդանը՝ Շուշուց, գ) Արմէն–Գաբօն Ախալցխան Բիւրոյի եւ Թիֆլիսի շրջանից եւ դ) ես՝ Գանձակի և Բագուի կողմից:

Մեր նպատակն էր այդ խորհրդակցութիւնը յարմարեցնել 1905 Յունիսեան ամսին կայանալիք Կովկասի Հ· Ց· Դ· Ռայոնական ժողովին, որովհետեւ ենթադրում էինք, թէ մեր խորհրդակցութեան նիւթ կարող էին լինել այնպիսի առաջարկներ, որոնք անհրաժեշտ պիտի լինէին ներկայացնելու Ռայոնական ժողովին: Բայց ղեկավարները չկարողացան թողնել իրենց շրջանները եւ որոշուեց այդ խորհրդակցութիւնը անել ձմեռը, երբ կռիւները համեմատաբար պակաս կը լինէին: Ջնայելով որ այդ մտահոգութիւններով յետաձգուեց խորհրդակցութիւնը, այնուամենայնիւ Վարդանը կրկին չկարողացաւ մասնակցել խորհրդակցութեանը, որ տեղի ունեցաւ երեքիս մէջ:

Այդ խորհրդակցութեան ճիշդ ժամանակը անկարող եմ յիշել, որովհետեւ ոչ մի գրաւոր նիւթ չգտայ Դաշնակցութեան կենտրոնական Դիւանի մէջ: Սակայն, Շուշուայ պահեստում մի նամակ էր բռնուել, գրուած ընկեր Արտէմ Տէր Մարտիրոսեանի(*) ձեռքով: Այդ նամակը Արտէմը գրում էր Վարդանին Թիֆլիսից, թէ չուտով կայանալու է այստեղ զինուորական ժողովը («Դաշնակցութեան դատական գործ», երես 3793):

Ելնելով այդ նամակի թուականից, ժողովը տեղի ունեցած պէտք է լինի 1906 թ. Փետրուարի մէջ:

Մեր ժողովի առջեւ դրուած էին հետեւեալ խնդիրները.—

Ա.— Ի՞նչ պէտք է լինի մեր կռուի տաքտիկան այսուհետեւ.

Բ.— Ռազմամթերքի բաշխման կանոնաւորում.

Գ.— Տեղացիների մասնակցութիւնը ինքնապաշտպանութեան գործին:

ՏԱՓՏԻԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Քննելով բոլոր վայրերում տեղի ունեցած հայ–թաթարական կռիւները, մենք գտնում էինք, թէ մի տարի տեւող կռիւները ամբողջապէս քայքայել են Անդրկովկասի հայկական եւ թաթարական գաւառները, թէ մեր մէջ կանգ է առել ամէն մի կուլտուրական աշխատանք, թէ հայ մտաւորականների, մանաւանդ մեր ընկերների բոլոր արտադրող եւ ընդունակ ուժերը զբաղուած են միայն կռիւներով եւ թէ այսպիսով միանգամայն կանգ է առել հայ կեանքի յառաջդիմութեան թափը:

Դրա հետ միասին մենք գտնում էինք, թէ հակառակ մեր բոլոր դրած խազազասիրական ցանկութիւններին եւ ջանքերին՝ թաթարները չեն մտածում վայր դնել իրենց զէնքերը եւ ոչ մի նշան չկայ, թէ երբ եւ իցէ պիտի վերջանան այս կռիւները, թէ դժբախտաբար անյուսալի է եւ աւելորդ է սպասել, որ թաթարները ինքնաբերաբար խաղաղուելն կամ պիտակցին թէ ինչ պատասխանատուութիւններ են կատարում՝ դառնալով ստոր գործիքներ ցարական զանազան պաշտօնեաների ձեռքին:

Մեզ համար միանգամայն պարզ էր, որ որքան ռուսական կառավարութիւնը չարունակէ գաղտնի կամ յայտնի կերպով քայքայերել թաթարներին, այնքան այդ կռիւները պիտի չարունակուին: Այն վայրերում, ուր թաթարները իրենց ուժեղ են զգում, պիտի յարձակուին մեզ վրայ, մանաւանդ որ թաթարական որոշ տարրեր իրական շահ ունէին այդ կռիւների մէջ, սպասելով քայլերի եւ կողոպուտի տենչանքով, իսկ հասկանալի հովերով տարուած թաթարների համար այս կռիւները մի միջոց էին իրենց պաղպտիրները մարմնացնելու թաթար ժողովրդի մէջ:

Ահա այդ, ըստ երեւոյթին, միմեանց հակառակ ուժերը միացել էին իրար՝ հայ ժողովրդի հաշուին եւ, բնականաբար, պիտի նոյն ձեւով չարունակէին իրենց կռիւները:

Մենք տեսնում էինք, որ ռուսական կառավարութիւնը եւ նրա զանազան պաշտօնեաները, փոխարքայից սկսած մինչեւ յետին ոստիկանը, ինչպէս եւ զօրքի զեկավարները, ոչ միայն չէին ջանկանում խաղաղեցնել երկիրը, այլ դրդռում էին թաթարներին՝ աչքաթող անելով որ նրանք մինչեւ վերջը ղէնքը վար չդնեն:

Թաթար ժողովրդի զեկավարութիւնը գտնում էր համիւլամական տարրերի ձեռքին, որոնք իրենց ազդեցութիւնը յարատեւ զարձնելու միակ միջոցը համարում էին այդ ազգամիջեան կռիւները եւ կարծում էին որքան այդ կռիւները չարունակուեն, այնքան իրենց ազդեցութիւնը պիտի ուժեղանայ թաթարական զանգուածների վրայ:

Ջնայելով հայերի եւ թաթարների միջեւ գոյութիւն ունէին զանազան խաղաղասիրական յանձնաժողովներ, բայց այդ յանձնաժողովները ոչ մի կերպ չկարողացան իրական խաղաղութիւն ստեղծել եւ այսուհետեւս եւս անկարող պիտի լինին մի որեւէ դրական գործ կատարել:

Այս բոլոր չարիքների առաջն առնելու եւ կռիւներին վերջ տալու նպատակով մենք միակ միջոցը համարում էինք այն, որ թաթարները պիտի սանձահարուեն եւ երկիւղ ունենան մեզնից, որպէսզի նոյնպես չհամարձակուեն յարձակուել հայերի վրայ, այլ ամէն անգամ հաշուի առնեն հայ ժողովրդի դիմադրական ոյժը· այս դրութիւնը թաթարներին պիտի ստիպէր սպրել հայերի հետ իրրեւ արի եւ խաղաղ հարեւաններ, ինչպէս այդ եղել է անցեալում:

Մեր համոզմամբ այդ բոլորը հնարաւոր էր միայն այն ժամանակ, երբ մենք փոխէինք մեր մինչեւ այժմ գործադրած կռուի եղանակը: Մինչեւ այժմ մեր կռուի ձեւը այնպէս էր, որ մենք միշտ մնացել էինք պաշտպանողական դրութեան մէջ, որով թաթարներին հնարաւորութիւն էինք տալիս լաւ պատրաստուել եւ յարձակուել հայերի վրայ: Բացի այդ բոլորից, այդ ձեւի պայքարը թաթարներին բերել էր այն եզրակացութեան, որ հայերը երբեք չեն համարձակուել նախայարձակ լինել եւ նոքա իրենք են, որ կարող են իրենց ձեռքին պահել կռուի նախաձեռնութիւնը, որով միշտ հնարաւորութիւն պիտի ունենային իրենց ուժերը այն ձեւով դասաւորել եւ չարժման մէջ դնել, որ մի վայրում հայերին պարտութեան մատնելուց յետոյ անցնեն միւս չրջանները:

Մենք դիտակցում էինք, որ այլեւս ժամանակն է, որ հայերը կարեւորութիւն չտան այն հարցին, թէ իրենց հաւնգիստ եւ բոլորովին խաղաղ են եւ թաթարներն են, որ միշտ յարձակուում են հայերի վրայ, — ինչպէս այդ արուում էր ամէն անգամ, երբ հայերը ուզում էին իրենց դատը պաշտպանած լինել կառավարութեան առջեւ կամ ժամուլի մէջ: Մենք այլեւս կարիք չէինք զգում դիմելու այդպիսի արդարացումների: Ո՞ւմ առաջ պիտի արդարանայինք· այն ստոր պաշտօնեութե՞ն, որը իմիսն էր կազմակերպում այդ կռիւները: Այդ բոլորը մեզ ստիպում էր փոխել մեր կռուի տաքտիկը, եւ խլելով թաթարների ձեռքից նախաձեռնութեան իրաւունքը, պէտք եղած ժամանակը ոչ միայն պաշտպանուել, այլ եւ յարձակում գործել թաթարների վրայ: Մենք միաձայնութեամբ որոշեցինք պաշտպանողական տաքտիկայից անցնել յարձակողականի: Բայց որպէսզի այս որոշումը չդառնայ մի վրէժխնդրութիւն, որոշուեց ձեռք չտալ այն չրջանների թաթարներին, որոնք քիչ կամ շատ լինելու պատճառով փորձ չեն արել յարձակուելու հայերի վրայ· բացի այդ, որոշուեց հնար եղած բոլոր միջոցներով բացատրել թաթարներին, թէ որպիսի աղիտաբեր հետեւանքներ ունեն այս կռիւները ոչ միայն հայերի, այլ եւ թաթարների եւ ընդհանրապէս Անդրկովկասի բոլոր ժողովրդների համար:

Որոշուեց նախայարձակ լինել եւ ջնջել այն բոլոր որջերը, լինեն դրանք մեծ կամ փոքր, որոնք աւազակային կենտրոններ էին: Բացի այդ, անհրաժեշտ համարուեց վերացնել խոչընդոտ հանդիսացող այն թաթարական դիւղերը, որոնք խանգարում էին Գանձակից Շուշի, Շուշուց՝ Գորիս եւ Նոր Բայազիտից՝ Գորիս հաղորդակցութեան:

ՓՈՁԻ ԱՐԴԵԼԻՔԸ

Թաթարներին նեղելու կարեւոր միջոցներից մէկը համարուում էր փոչի արգելքը: Անդրկովկասի թաթարների մի խոշոր հատուածը պարապում էր խաչնարածութեամբ:

(*) Արտէմ Տէր Մարտիրոսեանը Շուշուայ եռանդուն ընկերներից էր եւ զբաղուած էր Շուշուայ շրջանի համար զէնք հայթայթելու գործով: Սպաննուեց Շուշուայ ջրկիրդ կռիւների ժամանակ:

Բաւական է յիշել, որ միմիայն Գանձակի եւ Երեւանի նահանգների աւելի քան 3·500·000 ընտանի անասունների մեծագոյն մասը պատկանում էր Քաթարնեւրին, որոնց հակայական հօտերը վաղ գարնանից, կըտրելով հայկական ստորալանջերը, բարձրանում էին հայկական Զանգեզուրի եւ Նոր Բայազէտի շրջանի արօտավայրերը եւ ուշ աշնան վերադառնում էին դէպի դաշտ: Քաթար քոչուորների մեծ մասը ձմեռում էր Իրեւանի անասունների հետ նոյն գետի հովիտներում՝ պատմական Փայտակարանում, ուր կլիման անհամեմատ մեղմ էր, յաջորդ գարնան նորից բարձրանալու համար հայկական խոտաւէտ ստրահարքերը:

Դարեր շարունակ այս երթեւեկը մի կատարեալ պատուհաս է եղել այն շրջանի ազգաբնակութեան համար, որտեղից անցնում է քոչը: Ամիսներ տեւող այդ վերելքի եւ վայրէջքի շնորհիւ ոչ միայն փճանում եւ ոռնոկոխ էին լինում հազարաւոր բերրի արուեր, այլ եւ յաճախ վերջանում էին արիւնալի ընդհարումներով եւ սպանութիւններով: Ճիշդ է, ռուսական տիրապետութեան ժամանակ փորձեր եղան աւելի կանոնաւորելու քաթարական այդ քոչերը եւ ամէն անգամ յատուկ ոստիկանական ուժեր (էլ աղասիներ) էին տրամադրում ուղեկցելու քոչին, բայց այդ միջոցները անկարող եղան վերջ տալ այն վնասներին, որոնց ամէն տարի գարնան եւ աշնան ենթարկուում էին հայ գիւղացիները: Եւ քոչի խնդիրը միշտ էլ մնաց մի կատարեալ պատուհաս հայ գիւղացու համար, որը կարող էր վերջանալ միմիայն այն ժամանակ, երբ քաթար խաշնարածը կը դառնար նստակեաց եւ ամէն տարի հարիւրաւոր կիլոմետրներ չէր կորի պարբառացնելու համար իր անասունները հայկական արօտներով եւ ի վնաս հայ գիւղացու անասունների: Զանգեզուրի եւ Նոր Բայազէտի արօտավայրերը պատկանում էին ոչ թէ այդ շրջանների հայ գիւղացիութեան, այլ հարիւրաւոր կիլոմետրներ հեռու ընկած Մուղանի անապատի թաթարքամային կամ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի թաթարին...

Քոչի խնդիրը Անդրկովկասի միջնեզային յարաբերութիւնների ամենածանր խնդիրներից մէկն էր, իսկ ռուսաց կառավարութիւնը չէր կարողանում կամ չէր կամենում վերջնականապէս լուծել այդ խնդիրը եւ քոչի հարցը միշտ դամոկլեան սուրի պէս, իբրեւ մի պատուհաս, կախուած էր հայ գիւղացու գլխին:

1905 թուին, չնայելով տեղի ունեցող հայ-թաթարական արիւնալի ընդհարումներին, թաթար խաշնարածներից շատերը, ըստ ընկալեալ սովորութեան, նորից բարձրացան հայկական ստրալանջերը եւ հայ գիւղացին, շատ վայրերում, յանուն միջեզային բարեկամութեան, ոչ միայն արգելք չհանդիսացաւ, այլ եւ շատ վայրերում նպաստեց քոչի յաջող վերելքին եւ վարէջքին...

Զինուորական խորհուրդը գտնում էր, որ թաթարների ամենախոցելի կէտերից մէկը քոչի խնդիրն էր, որին ամենայարմար կերպով արգելք պիտի հանդիսանալ: Դրանով ոչ միայն կարելի պիտի լինէր նեղել թաթարներին, այլ եւ ընդմիշտ ազատագրել հայ գիւղացու սեփականութիւնը կազմող հարիւր հազարաւոր հեկտար տարածութիւն ունեցող արօտատեղեր:

Որովհետեւ դժուար չէր արգիլել քոչի բարձրացումը, այդ իսկ պատճառով որոշուեց ամէն կերպ արգելի հանդիսանալ քոչի վերելքին եւ թոյլ չտալ որ թաթարները իրենց ամառանոցների հետ անցնեն հայկական արօտատեղերը:

Մեր այս որոշումները գուտ մեր անձնական ցանկութիւնների արդիւնք չէին, այլ այդպէս էին մտածում, կարելի է ասել, գրեթէ մեր բոլոր ընկերները, իրենց թէ՛ բանաւոր եւ թէ՛ գրաւոր արտայայտութիւնների ժամանակ:

ՈՒԺԵՐԻ ԴԱՍԱԽՈՐՈՒՄ

Ուժերի դասաւորման տեսակէտից բաւարար էինք համարում այն բոլոր ուժերը, որոնք արդէն անցել էին գաւառները. բայց որպէսզի ուժերի պակաս երբ եւ իցէ չզգացուի, որոշուեց կարգադրել որ Բաթումի, Թիֆլիսի եւ Բագուի աւելորդ ուժերը ուղարկուեն գաւառները:

Քիչ չէր պատահում, որ մի շրջանի մարտիկները, երբեմն ձանձրացած կամ այլ պատճառներով, թողնում էին իրենց շրջանը եւ ամիսներ յետոյ նորից երեւում: Ինքնութիւնից պարզուում էր, որ այդ ժամանակամիջոցում մարտիկ մը կարողացել էր օրինակ, Գանձակից անցնել Երեւան, Երեւանից Զանգեզուր, Զանգեզուրից Շուշի եւայլն եւ եղել էր համարեա թէ բոլոր խմբապետների մօտ: Այդպիսի շրջագայողները, եթէ հաւանում էին իրենց հանդիպած խմբապետին, մնում էին մօտը, եթէ ոչ մի կամ երկու շաբաթից յետոյ անցնում էին միւս շրջանը եւ այսպէս շրջագայելով նորից վերադառնում էին իրենց նախկին տեղը: Քիչ չէր պատահում, որ զանազան խմբապետներ կամ մինչեւ իսկ փոքրիկ տասնապետներ զանազան վայրերից իրենց մօտ էին հրաւիրում այս կամ այն մարտիկին եւ մի շրջանի մարտիկը թողնում էր իր շրջանը եւ անցնում միւս վայրը: Այդպիսիները յաճախ տանում էին իրենց մօտ եղած ատրճանակները, որովհետեւ անկարելի էր այդ ժամանակներում առանց զէնքի բաց թողնել այս կամ այն մարտիկին: Իսկ այդ ձեւով զէնքերի հաշուապահութիւնը խանգարուում էր եւ առիթ էր գառնում երկար գրագրութիւնների: Բացի այդ բոլորից, մարտիկները սովորում էին թափառաշրջիկ կեանքի եւ որոշ ծախս էին նստում կուսակցութեան անուսին:

Այդ բոլոր երեւոյթներին վերջ տալու համար որոշուեց խստիւ արգիլել այդ ձեւի շրջագայութիւնները· իսկ փոխադրուել ցանկացողներին, պաշտօնական նամակներով ուղարկել այն վայրը, ուր նրանք պիտի անցնէին: Առանց այդպիսի յանձնարարութեան, ոչ մի շրջան իրաւունք չունէր ընդունելու այդ մարտիկներին:

ՋԻՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Բագուի փետրուարեան դէպքերից յետոյ, երբ գաւառներում եւս լարուեցին հայերի եւ թաթարների յարաբերութիւնները, անակնկալի եկած Թէ՛ հայ ժողովուրդը եւ Թէ՛ մեր մարմինները ամէն կերպ աշխատում էին զէնք ձեռք բերել: Գործը դեռ նոր էր եւ ամէն մի շրջան առանց կարեւորութիւն տալու միւս շրջանների կարիքին, իր շրջանն էր միայն գինում: Թէպէտ նորակազմ կենտրոնական Զինական Մարմինը աշխատեց որոշ բարեփոխութիւններ մտցնել, բայց նրան չէր յաջողուել ամբողջապէս կանոնաւորել այդ գործը եւ այն շրջանները, որոնք կամ երկաթուղու գծի մօտ էին կամ դրամ ու գործիչ ընկերներ շատ ունէին, միշտ էլ կարողանում էին, համեմատաբար, մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք ունենալ: Այդ կողմից ամենից շատ տուժում էր մանաւանդ Զանգեզուրի շրջանը, որ կտրուած էր բոլոր կողմերից: Ռազմամթերքի քանակութիւնն այդ շրջանում բաւական քիչ էր լինում: Իսկ ընդհակառակը Շուշու շրջանը, չնորհիւ այն հանգամանքի որ Թէ՛ Բագուում, Թէ՛ Թիֆլիսում և Թէ՛ առհասարակ Ռուսաստանի քաղաքներում մեծ քանակութեամբ զարաթաղցիներ կային, կարողանում էր որոշուած չափից աւելի ռազմամթերք ձեռք բերել եւ պահել իրեն մօտ, առանց միւս շրջանների մասին հոգալու: Այդ եւ այլ տեսակի անպատեհութիւնների առաջն առնելու համար վերջնական որոշումներ տուեցինք կանոնաւորելու համար բաշխման գործը:

Որոշուեց որ Բաթումի, Թիֆլիսի եւ Բագուի գծերը չարունակեն օգտագործուել առաջուան պէս: Բացուած գծով ստացուած ռազմամթերքը ամբողջապէս յատկացնել Գանձակի նահանգին եւ հասցնել Գանձակ կայարանը: Թիֆլիսի ու Բաթումի գծերով ստացուած ռազմամթերքի երեք չորրորդը ուղարկել Երեւանի նահանգը, իսկ մնացած մէկ քառորդի մի մասը հասցնել անմիջապէս Ղազախ, միւս մասը Գանձակ: Գանձակում կենտրոնացած զէնքն ու ռազմամթերքը բաժանուում էր այսպէս.— Գանձակի շրջանը պահում էր իր մօտ իր ստացած զէնքերի եւ ռազմամթերքի միայն մի երրորդը, մնացած երկու երրորդը ուղարկում էր Շուշի, որ իր հերթին միջոցների պիտի դիմէր իր ստացած ռազմամթերքի որոշ մասը հասցնելու Զանգեզուր: Որովհետեւ հնարաւորութիւն կար զանազան մանաւանդ զինագործարաններին պատուէր տալ և օրինական ճանապարհով ստանալ որոշ դէպքերում հրացաններ ու փամփուշտներ, և որովհետեւ Գանձակի փորձը արդէն ցոյց էր տուել, որ այդ որոշ դէպքերում հրացանների փամփուշտները կարելի է յարմարեցնել բերդան հրացաններին, որոշուեց նորից պատուիրել երկու միլիոն որոշ դէպքերում հրացանների փամփուշտներ եւ յարմարեցնել դրանց բերդան հրացաններին: Այդ նպատակով Գանձակից զատ ուրիշ տեղեր եւս պիտի բացուէին զաղտնի արհեստանոցներ, ինչպէս կազմակերպուած էր Գանձակում:

ՑԵՂԱՑԻՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՆ

Նկատի ունենալով, որ գաւառները անդադար պահանջ էին դնում, իսկ իրենց չնչին ալակցութիւնը չատ անգամ զլանում էին, եւ որովհետեւ դրամական ալակցութիւնը համարեա ամբողջապէս ծանրացել էր Ռուսաստանի, Հիւսիսային Կովկասի, Թիֆլիսի եւ մանաւանդ Բագուի հայութեան վրայ եւ այս շրջանների հայերը արդէն սկսել էին դժգոհանալ եւ առաջուան պէս առատութեամբ չէին ալակցում ինքնապաշտպանութեան գործին, որոշուեց, որ գաւառների հայ ազդարարութիւնը, ինչպէս եւ մեր կազմակերպութիւնները աշխատեն դրամական հանգանակութիւններ կատարել իրենց շրջաններից եւ ստացուած գումարները յատկացնեն զէնքի, նոյն այդ շրջանների համար:

Սրանք էին ահա Զինուորական ժողովի որոշումները, որոնք նոր կրօով եւ թափ ներշնչեցին, ինչպէս եւ հնարաւորութիւն տուին մարտական խմբերին աւելի ազատ շարժուելու եւ յարմար ու կարեւոր ժամանակները յարձակուելու թաթարական որջերի վրայ:

ԳԱՒԵԼՈՒԱԾ II

Արեւելեան Բիւրոյի հետեւեալ շրջաբերականը, տպուած 16x34 սմ. երկար թուղթի վրայ, թուական չի կրէր:

Կը վերաբերի «Զէմստվոյի, իքմնավարութեան հարցին (ֆազմային, համայնքային իքմնավարութիւններ): 1905–1906ի կովկասեան Դաշնական ժողովները յանախ են զբաղուած այդ հարցով: Շրջաբերականը պէտք է հրապարակուած ըլլայ այդ տեսիներուն:

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Արեւել. Բիւրոն եւ Մեծ Ք.-ի կ. կ. իրենց վերջին միացեալ նիստում խորհրդակցութեան նիւթ դարձրին զէմստվոյի խնդիրը եւ երկարատեւ ուսումնասիրութիւնից յետոյ եկան հետեւեալ եզրակացութեան:

Նախ եւ առաջ Դաշնակցութիւնը որպէս քաղաքական կուսակցութիւն՝ ունենալով իր քաղաքական աւելի արմատական պահանջները ու աւելի բարձր իդէալները՝ ոչ մի կերպ չէ կարող ողջունել կառավարութեան կողմից կովկասեան ժողովրդին զիջած այդ փոքրիկ, աննշմարելի չնորհը:

Մեր կազմակերպութիւնը որոշակի եւ դրականապէս արտայայտել է իր ծրագրի մէջ այն, ինչ նա ուզում է առանալ զէնքի ուժով բռնակալ Ռուսաստանից:

Նրա ուղածը զէմստվոյի պէս ողորմելի եւ խղճուկ հիմնարկութիւնը չէ, մի հիմնարկութիւն, որի լաւագոյն ձեւն անգամ ամբողջովին ներքարկուում է նահանգապետի իշխանութեանը: Նա իրրեւ ժողովրդի մեծագոյն մասի քաղաքական բարձր իդէալների ներկայացուցիչը՝ չէ կարող որեւէ մասնակցութիւն ունենալ զէմստվոյի չնչին եւ խարուսիկ վերանորոգութիւնների հարցերում: Սակայն որովհետեւ հայ հասարակութիւնը կամայ թէ ակամայ պիտի մասնակցի գաւառներում կայանալիք խորհրդակցութիւններին՝ ուստի կը կամենայինք որոշ ցուցմունքներ տալ նրան զէմստվոյին հիմնարկութիւնը հնարաւոր եղածին չափ մօտեցնելու համար ժողովրդական պէտքերին ու պահանջներին:

Ամենից առաջ պէտք է աշխատել ամբողջ ժողովրդին՝ ունեւոր թէ չունեւոր, դիւղացի թէ բանուոր մասնակից անել զէմստվոյի գործին: Ամէն մի անհատ, անկախ իր պարապմունքից, իւր կայքի քանակութիւնից, ընդունում է իր վրայ իրերի ընդհանուր տնտեսական եւ քաղաքական կեանքի այս կամ այն ազդեցութիւնը: Հասարակական ամէն մի երեւոյթ իր արձագանգներն ունի հասարակութեան բոլոր խաւերում, բոլոր վայրերում: Եւ որովհետեւ չկայ մինը, որ ուղղակի թէ անուղղակի կերպով չհագրգռուած չլինի հասարակական ամէն կարգի խնդիրներում՝ ուրեմն եւ չպէտք է գտնուի մէկը, որ զուրկ լինի ներկայացուցիչ ընտրելու իրաւունքից: Արտայայտութեան տեսակէտը, որին պէտք է ենթարկուի ամէն մի օրէնք — հարկադրում է մեզ ընդունել եւ առաջարկել ընդհանուր ձայնատուութեան սկզբունքը: Ուրիշ խօսքով վերացնել ամէն տեսակ ցենզի գործադրութիւն: Եւ որպէսզի այս ընդհանուր ձայնատուութեան մէջ մեծամասնութիւնը անկարող լինի ճնշել փոքրամասնութեան՝ պիտի մացնել մանր համայնական միութիւնների սկզբունքը, այսինքն պիտի աշխատել որքան կարելի է հասարակութիւնը փոքր մասերի բաժանել՝ իւրաքանչիւրին տալով իր ուրոյն կանոնագրութիւնը եւ կառավարուելու իրաւունքը:

Ռուսաստանում մինչեւ այժմ գոյութիւն ունեցող զէմստվային հիմնարկութիւնները գտնուելով ոստիկանական իշխանութեան ներքոյ եւ ամէն կերպ կախում ունենալով կառավարութիւնից՝ չէին կարողանում մանաւանդ անգամ առաջ տանել ժողովրդական ապահովութեան գործը. ուստի ամէն կերպ պէտք է աշխատել, որ զէմստվոները որեւէ կախում չունենան ազգմինոտրատիւ (վարչական) մարմիններից:

Վերջիններիս միջամտութիւնը զէմստվային հիմնարկութիւնների մէջ՝ իրրեւ միանգամայն վնասակար միջամտութիւն՝ անպայման կերպով պէտք է ժխտել եւ դրա փոխարէն պիտի պահանջել զէմստվային հիմնարկութիւնների համար պետական օրէնսդրական իրաւունք: Իւրաքանչիւր զէմստվային համայնք պիտի իրաւունք ունենայ իր տեղի համար օրէնքներ մշակել եւ այն գործադրել: Առանց այս նախապայմանների զէմստվոն կը լինի մի մեռած հիմնարկութիւն, մի ծանր բեռ ժողովրդի արիւնոտ ու յոդնած քիւրնէքին, մի աւելորդ մահակութիւն իրա հազարաւոր մահակութիւնների չարքում:

Այս բոլորին պիտի կցել նաեւ այնպիսի պահանջներ՝ որոնք թէեւ զուտ զէմստվային չեն, բայց որոնց ներկայութիւնը անհրաժեշտ է զէմստվային գործունէութեանը արդիւնաւէտ դարձնելու համար: Պիտի անպայման կերպով առաջ տանել խօսքի, մտքի եւ ամէն տեսակ ժողովների ազատութեան պահանջները, որպէսզի ամէն մի անհատ կարողանայ ազատօրէն իր կարծիքը արտայայտել զէմստվոյին ենթարկուած բոլոր խնդիրների մասին:

Ամփոփենք մեր պահանջը:

1) Ընդհանուր եւ հաւասար ձայնատուութիւն:
2) Ամէն տեսակ ցենզի վերացում:
3) Մանր հողային միութիւններ (Մելքեա զեմսքիա էդինիցըյ):
4) Զէմստվային հիմնարկութիւնների կատարեալ անկախութիւն:
5) Օրէնսդրական իրաւունքներ:
6) Խօսքի, մտքի եւ ժողովների ազատութիւն:

Հ. Յ. Դ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ III

Սիմոն Վրացեանի թուղթերուն մէջ ես կը գտնեմ կարգ մը չահեկան նոթեր՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1905 թուականի գործունէութեան մասին: Կու տամ նոյնութեամբ, արեւելեերէն տրագ կերպով բառուած ամփոփումներու ձեւին տակ:

Ա.— *Վարդանի եւ Սաքոյի զեկուցումէ՝ Վիեննայի Ընդհ. ժողովին*: կը վերաբերի հայ-թաթարական կռիւներու բռնկումէն ետք ժողովուրդի գինման եւ իմքնապաշտպանութեան գործին:

Բ.— *Արեւմտ. Բիւրոյի տեղեկագրէ* (1905ի *գործունէութիւն*): Ընդհանուր եւ ամփոփ պատկեր մը Պոլսոյ, Եգկրի, Կիլիկիոյ եւ Կովկասի մէջ դաշնակցական Մարմիններու գործունէութեան՝ 1905 տարուան ընթացքին:

Գ.— *Սուլթանի մահափորձը եւ Իզմիրը* (խորագիրը մեզմէ է).— Ռուստամի դիտողութիւնները՝ Ոսկեհատի ընկերութեան, որոնք ըստ երեւոյթին անհամբեր էին եւ հակամէտ՝ նկատի չունենալու Յդդ. Ընդհ. ժողովի եւ 1905ի Նորհուրդի յստակ որոշումները:

Դ.— *Պոլսոյ մահափորձը* մեծապէս շահեկան է այն երկար մէջբերումներով, զորս Ս. Վ. կ'ընէ Արեւմտեան Բիւրոյի մէկ նամակէն, ուր կը տրուին մանրամասն տեղեկութիւններ նըլտզի դժոխային մեքենային, եւ մահափորձի ձախողութեան հանգամանքներուն մասին:

Ստորեւ՝ Ս. Վ.ի նոթերը:

Ա.— ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՒ ՍԱՔՈՅԻ ՉԵԿՈՒՑՈՒՄԻՑ ՎԻԵՆՆԱՑԻ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ

Մինչեւ հայ-թաթարական ընդհարումները Դաշնակցութիւնը ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձրել կովկասի հայութեան զինման եւ ինքնապաշտպանութեան գործի վրայ: Առանձին ատրք էլ չկար այդ բանի համար, քանի որ ռուս իշխանութեան ներկայութիւնը որոշ ապահովութիւն էր ժողովրդի համար: Առաջին անգամ հայ-թրքական ընդհարումները մէջտեղ դրին կովկասեան ինքնապաշտպանութեան խնդիրը եւս, յատկապէս 1905 թ. Փետրուարի Բագուի արիւնահեղութիւններից եւ Նախիջեւանի մայիսեան կոտորածներից յետոյ: (Դաշնակցութիւնը) անմիջապէս գաւառները ուղարկեց իր ձեռքի տակ եղած փորձուած ուժերը, ժողովրդին կազմակերպելու եւ զինելու համար:

Ժողովուրդը դժուարութեամբ էր ընդառաջ գնում կազմակերպութեան կոչերին. չէր հաւատում, թէ թուրքերի կողմից լուրջ վտանգ է սպառնում: Եւ պէտք էր լինում դանդաղ միջոցների դիմելու, համոզելու կամ ստիպելու համար գիւղացիներին, որ զէնք ձեռք բերեն: Դաշնակցական գործիչները ծախել էին տալիս կովը, խալիչան, որ զէնք առնեն: Բայց հետզհետէ զարգացող դէպքերը համոզեցին ժողովրդին, թէ սպառնացող վտանգը չատ մեծ է. եւ սկսուեց զինուելու ուժեղ հոսանք:

Կուսակցութիւնն աչխատում էր, որ 1) իւրաքանչիւր դիւղացի իր սեփական զէնքն ունենայ. ունեւորները մէկից աւելի զէնք գնեն զինուորների տրամադրութեան տակ դնելու համար. չքաւորները ազատ էին զէնք գնելու պարտականութիւնից, կամ պարտաւոր էին գնել ատրճանակ կամ փամփուչտ՝ ժողովրդական զէնքերի համար:

2) Գիւղացիների ընդհանուր հանգանակութեան միջոցով զէնք եւ ռազմամթերք գնուի իրրեւ ամբողջ գիւղի համայնական սեփականութիւն. դրանք կոչուում էին «ժողովրդական զէնքեր», որոնք տրուում էին գիւղի չքաւոր քաղ գինուորներին: Այս զէնքերի մէջ էին մտնում եւ հարուստների գնած աւելորդ զէնքերը:

3) Դիւրութիւններ ստեղծուին ժողովրդի համար՝ հեչտութեամբ զէնք ձեռք բերել կարողանալու կուսակցական մարդկանց կամ մաքսանենդների միջոցով: Մաքսանենդները ենթակայ էին Դաշնակցութեան հրոկոդութեան, որպէսզի ժողովրդին չչահագործեն՝ վաստրակ զէնքեր քանդ վաճառելով: Նման չահագործումներ չատ էին պատահում, եւ կուսակցութիւնը խիստ պատժում էր յանցաւորներին:

Զէնքի գները առաջնակարգ չափերի համար, որովհետեւ հայ ու թուրք Ռուսաստանի զանազան քաղաքներն ընկած՝ իւրար հետ մրցում էին զէնքեր գնելով: Կռիւների ժամանակ մօսինը արժէր 300 ռուբլի, բերդանը՝ 150 ռ., փամփուչտը՝ 20–50 կոպէկ: Բայց եւ այնպէս թէ՛ ժողովուրդը եւ թէ կուսակցութիւնը կանգ չէին առնում ոչ մի արգելքի առջեւ:

Կռիւներից յետոյ՝ ինքնապաշտպանութեան գործը յանձնուեց իրեն՝ ժողովրդին: (Այս հարցի մասին չատ վէճեր եղան Վիեննայում):

Բ.— ԱՐԵՒՄՏ. ԲԻՒՐՈՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻՑ (1905Ի ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ)

Երրորդ Ընդհանուր Ժողովը որոշել էր կատարել Սուլթանի մահափորձը: «Այդ ծրագրին կցուած էր Ոսկեհատի ծրագիրը, որը պիտի լինէր առաջինին մի տեսակ լրացուցիչ եւ նպատակ պիտի ունենար՝ ալեկոծելով մեծ, վաճառաշահ, կոսմոպոլիտ քաղաքի անդորրութիւնը, նոյնիսկ եւրոպական չահերին հարուածելով, — պետութիւնների վճռական միջամտութիւնը հրաւիրել այն դէպքում, երբ Վիլայեթի ձեռնարկը անօգուտ լինէր այդպիսի միջամտութեան հրաւիրելու եւ միայն տեղի տար կոտորածներին»:

Վիլայեթի անյայտ ձեռնարկից յետոյ Ոսկեհատում էլ խստութիւններ եղան: «Համարեա բոլոր պայթուցիկ նիւթերը բռնուած են այնտեղ եւ բազմաթիւ անդամներ հայեր տակաւին պահուում են բանտերում»:

«Այդ աղէտի հետեւանքներից մինը եղաւ մեր դժբաղդ Գեորգի (Սերէմճեան) կախաղան հանուելը»:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Ֆրանս. կառավարութեան միջոցով փոխադրեց Տարօն 35·000 ֆր., որ Գէորգ Զաւարեի եւ ընկերների ձեռքով բաշխուեց կարօտեալներին:

Զաւրեանի մխիթարեան, Վենետիկում, մի քանի տասնեակ հազար ռուբլիով եւ Գոլտի ռուսաց դեսպանի հովանաւորութեամբ երկու ամիս բժշկեց եւ նպաստներ բաժանեց Տարօնի կարօտեալներին: Այս միսիոնը բարձրացրեց ժողովրդի տրամադրութիւնը, որ ընկած էր: Թուրքերի պահպանիով Զաւրեանը հեռացաւ՝ այցելելով Էջմիածին, Բիւրեղ, Մուշ:

Վասպուրականում՝ ոչ մի կարեւոր գործ: Ապրում է Կովկասի խառնակ վիճակը:

Լեռնավայրում՝ ո՛չ մի աչքի ընկնող գործ: Չկայ Գաւառախ. Մարմին. Աղտաբերը եւ Կարբիճը հրաժարուել են մտնել: Սիմոնն ու Վարդանը միայն այնտեղ եղան: Վարդանը մեկնեց այն համոզումով, որ միայն տեղացին կարող է յաջողութիւն ունենալ: Վարդանը դուրս էր եկել ձեռնհաս քրքահայ գործիչ գտնելու համար, բայց կովկասի դէպքերը նրան հարկադրեցին գնալ՝ վարել Շուշու ինքնապաշտպանութիւնը:

Բագուի փետրուարեան ինքնապաշտպանութիւնը

կազմակերպեց եւ վարեց Դումանը: Երեւան՝ Դուման, Շուչի՝ Վարդան, Ջանգեզուր՝ Մուրատ, Ղարաբաղում էր եւ Համազասպը:

Դաշնակցութեան Քեզադրանքով եւ միջոցներով՝ կաթողիկոսը դիմումներ արաւ Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին. միայն Ֆրանսիայի եւ Ամերիկայի նախագահները սիրալիր ընդունելութիւն ցուցին:

Հ. Ց. Դ. Արեւմտ. Բիւրոյի նախաձեռնութեամբ հայասէրները փարիզում ունեցան ժողով նախկին նախարար Բէրթլոյի մասնակցութեամբ: Որոշուեց դիմել Ամերիկայի նախագահին՝ Ռուզվելթին, որ նա հայկական խնդիրը յարուցանէ Լահէյի համաժողովում:

Գ.— ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՄԱՀԱՓՈՐՁԸ ԵՒ ԻՋՄԻՐԸ

Գոլոսի Սուլթանի մահափորձի հետ՝ Իզմիրում էլ պատրաստուում էին ցուցական գործողութիւններ: Գոլոսում հարուածը պիտի ուղղուէր Քուրք կառավարութեան, Իզմիրում՝ եւրոպական հիւպատոսներին. բանկերը եւ այլ եւրոպական հաստատութիւնները օդը պիտի հանուէին:

Բայց գործերը այնտեղ լաւ չէին գնում: Բացթողութիւն, անտեղի, չոայլ ծախսեր, անկարգապահութիւն: Ուզում են փորձ կատարել անկախ ներկրի չարժումներից, մինչդեռ Ընդհ. Ժողովի որոշումն էր «պատրաստուել եւ ներկրի չարժումներին արձագանգել»: Այս առթիւ 1905 Յուլիս 26ին Ռոստոմը գրում է Յոկհհանք՝ Արեւմտ. Բիւրոյի կողմից.

«Ընդհ. Ժողովի որոշումը ձեզ ոչ մի իրաւունք չի տալիս բռնելու այն ընթացքը, որին դուք յամառաբար դառնում էք ամէն անգամ: Ի զուր էք պնդում ձեր տեղական պայմանների ստիպողականութեան վրայ: Ամէն մի յեղափոխական մարմնի համար ստիպողական կարող են լինել միմիայն գործի ընդհանուր շահերը եւ ոչ թէ այլ եւ այլ տեղական պայմաններ: Մարմինը հենց նրա համար է Մարմին, որ տեղական պայմանները յարմարեցնի եւ ծառայեցնի գործի ընդհանուր պահանջներին եւ ոչ թէ ենթարկուի նրանց:

Ինչ տեսակէտից էլ նայելու լինենք խնդրին՝ ընկերական, թէ իրաւաբանական, դուք անպայման պէտք է ենթարկուիք «Որհրդի» որոշումներին, ձեր պայմանները նրան յարմարեցնելով, քէ չէ ձեր տատանուող տրամադրութիւնը աւելի եւս կը խանդի գործի կանոնաւոր ընթացքը: Մի՛ չփոթուէք, մի՛ կորցնէք ձեր պատասխանատուութիւնը: Մի՞թէ կարծում էք, որ եղել են կամ կարող են լինել դաւադրական գործողութիւններ, որոնց պատրաստութեան չրջանը ապահովուած լինի պատահարներից: Կամ քի՞չ են վտանգուել գործեր, բոլորովին պատրաստ, ապահովով յարմար րոպէի»:

(Ոսկեհանգիք պնդում էին, որ գործը անեն անմիջապէս Վիշապից — Գոլոից — յետոյ):

Դ.— ԳՈԼՍՈՑ ՄԱՀԱՓՈՐՁԸ

Գոլոի մահափորձի առթիւ, 1905 Յուլ. 17ին Ռոստոմը Արեւմտ. Բիւրոյի կողմից գրում է Վիշապ.

«Քանի ժամը աւելի է մօտենում, այնքան աւելի ենք անհանգստանում նժոյգի հետեւանքների մասին: Անպղտութիւնը մեզ կը սպանի: Չի՞ կարելի արդեօք, իբր պահեստ, ունենալ մէկին՝ խնճոյով, որը անպղտութեան դէպքում, վրայ հասնի: Տեղի ունեցած իրադարձութիւնից բոլորը պլուխները կը կորցնեն, եւ նա կարող կը լինի իր գործը կատարել անարգելք, նոյնիսկ ամենահասարակ խնճոյով»:

Դէպքից յետոյ Արեւմտ. Բիւրոն մի երկար նամակ է գրում, յայտնի չէ թէ ում, բայց չի ուղարկում: Քաղում ենք մէջից.—

*«Պայթումը եղել է չատ զօրեղ. ճեղքուել է մզկիթի աչտարակը, կոտրատուել են մօտակայ տների (300 400 մետրի վրայ դտնուող) լուսամուտների ապակիները. սպանուած են 24 եւ վիրաւորուած ծանր 60 հոգի, 30 կառք օդն են բարձրացել եւ ոչնչացել. սպանուածն են 55 մի. վերջին տեղեկութիւններին նայելով՝ սպանուած եւ վիրաւոր մարդկանց թիւը — բացառապէս տաճիկ զինուորներ, պաշտօնեաներ — 200ի է հասնում: Նրանց մէջն են երկու փաշաներ, մէկ ազիւտանդ Սուլթանի եւ Սուլթանի որդիներից դաստիարակ Բեհրէդը. միայն մի օտար՝ գերմանուհի է սպանուած: Բայց Սուլթանը մնացել է դժբախտաբար ողջ, չնորհիւ այն հանգամանքի, որ կէս րոպէ ուշացել է մզկիթում. խօսքի է բռնուել պալատականներից մէկի հետ եւ այդպիսով հազիւ դուրս է եկել մզկիթի սանդուխքների առաջին աստիճանի վրայ, երբ պայթումը տեղի է ունեցել մօտաւորապէս 35 մետրի վրայ. այն ինչ եթէ այդ խօսքի բռնուելու պատահականութիւնը չլինէր, պիտի դտնուէր պայթումի վայրկեանին 25 մետրի վրայ և այդ դէպքում աւելի հաւանականութիւն կը ստանար նրա ընկնելը: Ամենայն դէպս, մի չարք նշաններից երեւում է, որ 120 քիլօ նիւթը ամբողջովին չէ պայթել չնորհիւ երկաթեայ արկղի քուլութեանը: Եթէ արկը աւելի ամուր լինէր չինուած եւ հաստ երկաթեայ, այն ժամանակ ամբողջը կը պայթէր եւ այդ դէպքում անպայման սոսկալի կը լինէր կոտորածը: Երկաթէ արկղի ծանրութիւնը եղել է 55 քիլօ. կրկնակի պատերի մէջ լեցուած է եղել 16 քիլօ ծանրութեան երկաթի կտորներ (վինտի պլուխներ). նիւթը՝ 124 քիլօ, կապսիւլներ՝ 430 հատ=1200 կրամ պայթող նիւթ: Բոնկեցնողը եղել է էլեկտրական երկու կապսիւլները, երկու տարբեր տեղից վայրկեանաչափով սարքուած: Երկու մարդ են եղել կառքում. զսպանակը սեղմելուց յետոյ՝ 1 րոպէ 30 վայրկեան են ունեցել ժամանակ, որից յետոյ պայթումը պէտք է առաջ գար, եւ այդ հաշիւը ճիշդ կատարուել է: Երկու ընկերները օգտուելով այդ 1 ր. 30 վ.ից, հեռացել են կառքից եւ ապահով տուն հասել: Երրորդը մնացել է կառքի վրայ եւ օդը բարձրացել: Այդ վերջինը (տաճիկ) ոչնչից խաբար չէ եղել ի հարկէ: Մի ենթադրութիւն կայ, որ կապսիւլների չատութիւնը թերեւս նոյնպէս կարելի է նկատել իբրեւ բացասական գործօն, քանի որ արկղը կարող էր ժամանակից առաջ պայթել հենց չնորհիւ 430 կապսիւլի ահագին ճնշման: Իսկ թէ ինչո՞ւ է եղել երկաթեայ արկղը այդքան թոյլ, դրա մասին երկար կը լինի գրել: Դրութիւնը եղել է այնպէս, որ երկու արկղ «բրակ» անելուց վերջը, վերջ ի վերջոյ ստիպուած են եղել գործը երկար չձգձգելու համար եւ այդպիսով զանազան պատահարների չենթարկուելու համար, հաչուել արկղի պահանների հետ, յոյս դրած նիւթի ուժի վրայ: Ընկերները բոլորն էլ ազատ են: Ջայնը լսուել է 1 կիլոմետրի վրայ Ստամբոլում: Ընկերներից չորսը դուրս են եկել գործից վերջը, նոյն օրը երեկոյեան, հաւատացած թէ սպանուածների մէջ է անպատճառ Սուլթանը: Շնորհիւ տիրող չփոթութեան եւ կառավարութեան գլուխը կորցրած լինելուն, նրանց յաջողուել է անարգել դուրս գալ: Միայն Սոֆիայում նրանք լսել են դժբախտութեան լուրը՝ Սուլթանի կենդանի լինելը»:

⁂

Գոլոի մահափորձից անմիջապէս յետոյ, Գոլոի ընկերները յայտարիր են յանձնում դեսպաններին՝ յայտնելով՝ թէ այդ իրենց գործն է եւ պահանջելով բարւոյնորոգումներ: Այնուամենայնիւ երկար ժամանակ թէ՛ կառավարութիւնը եւ թէ ուրիշներ չէին հաւատար, որ դա հայերի գործն է, այլ ենթադրում էին՝ որ արարներն են կամ մահեդոնացիք, կամ նոյնիսկ բուլղարներ ու յոյներ, կամ երիտասարդ Թուրքեր:

Արեւմտ. Բիւրոն էլ սկզբում հակառակ էր, որ իմացուի թէ հայերն են. չէր ուզում, որ մի անյայտող գործ վերագրուի Դաշնակցութեան: Աւելի լաւ էր համարում՝ թողնել երիտասարդ Թուրքերի կամ պալատական ինտրիգների վրայ եւ այդպիսով Թուրքիոյ մէջ պատակտում ձգել: Այս Ռոստոմի ծրագիրն էր. Սաֆոն հակառակն էր պնդում: Բայց, վերջ ի վերջոյ, մնաց հայերի վրայ:

Հիմնական սխալը նրանում էր, որ պայքիւնը կազմակերպուած էր մեքենայով, մինչդեռ ուժգեղով կարելի էր աւելի չեչտակի հարուած տալ: Ինչպէս վճռուած էր ողբացեալ Քրիստափորի ժամանակ եւ ինչպէս Ռոստոմն էլ էր խորհուրդ տալիս ու պնդում, պէտք էր յանձն առնել գոհ: Սաֆոն պատասխանում էր. ինչպէ՞ս վստահել այդպիսի մի գործ մարդու ջղերին, մանաւանդ Ռուբինայի, որը պահանջում էր, որ իրեն յանձնուի ուժգեղ պայթեցումը. մեքենան աւելի ամուր էր եւ աւելի վստահելի: Բայց մեքենան էլ չէր կարող պատասխանութեան առաջն առնել:

1905 Օգ. 1ին Արեւմտ. Բիւրոն (Ռոստոմ) գրում է Արեւել. Բիւրոյին, պայքիւնի առթիւ. «Ընդհանուր մամուլը հարկ եղած ուշադրութիւնը չդարձրեց, մանաւանդ Ֆրանսիականը. գերմանացիք աւելի գրեցին»:

Է.— Հ. Յ. Դ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ

1906 ՄԱՐՏ—ԱՊՐԻԼԻ ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Ըսած ենք ասկէ առաջ՝ որ Հ· Յ· Դաշնակցութեան Կովկասեան Ռայոնական ժողովներէն մէկ քանին, ենթադրած հարցերու հիմնական կարեւորութեամբ, երկրի գիմման ու գործունէութեան կապակցութեամբ իրենց տուած կարգ մը շատ կարեւոր որոշումներով, ու յաճախ՝ մասնակցողներու տիրական անհատականութեան շնորհիւ, փաստօրէն ունեցած են Ընդհանուր ժողովի արժէք եւ տարողութիւն: Այդպիսի ժողովներ էին 1895ի (տեսնել էջ 18–21), 1896–97ի (էջ 29–34) եւ 1897–98ի (էջ 36–44) Ռայոնական ժողովները, ինչպէս նաեւ 1904 Դեկտեմբերի Կովկասեան Ռայոնական ժողովը, որու արձանագրութիւնը տուինք նախորդ բաժնին մէջ (էջ 205–233):

Ե՛ւ ժողովականներու անձնական հեղինակութեամբ, ե՛ւ ենթարկուած հարցերու կարեւորութեամբ, նախորդներէն ետ չի մնար նաեւ 1906 թուականի Արեւելեան շրջանի Ռայոնական ժողովը, — տեղի ունեցած Մեծ–Քաղաքի մէջ (Թիֆլիս)՝ Մարտ 28էն մինչեւ Ապրիլ 8, — որու մանրամասն ատենագրութիւնները կու տանք ներկայ բաժնին մէջ:

Ատենագրութիւնները, ձեռագիր եւ խմորատիպ, կը գրաւեն 22,5x36 սմ· չափի մեծադիր 172 էջեր: Պահպանուած է բաւական լաւ վիճակով: Կարգ մը էջեր համեմատաբար գունատած են կամ ժանգի երանգներով ծածկուած, սակայն կը մնան լիովին ընթեռնելի: Ձեռագիրը մաքուր է (սեւագրութիւն չէ)· խմորատիպի մեքենը՝ մանիշակագոյն: Էջերը թուագրուած են (1էն 172): Մեր կողմէ մեքենագրուած պատճէնը գրաւած է ընթացիկ չափի 130 էջեր:

Ժողովին ներկայ են ամբողջ փաղանգը Դաշնակցութեան անուանի առաջնորդներուն եւ կարեւոր դէմքեր՝ մարտական ղեկավարներէն, — Սիմոն Զաւարեան, Ռոստոմ, Արմէն Գարօ, Ցովնան Դաւթեան, Ցովհ· Եուսուփեան (Մելիք), բժ· Համօ Օհանջանեան, Աւետիս Ահարոնեան (Ղարիբ), Գարեգին Խաժակ, Աւետիք Սահակեան, Եղիշէ Թոփչեան, Աբրահամ Գիւլխանդանեան, Միխայէլ Վարանդեան, Մարտիրոս (Սաֆօ), Սեբաստացի Մուրատ, Վանայ Սարգիս (Բարսեղեան), խմբապետ Համազասպ, Ստեփան Տէր Մկրտչեան, Կոմս եւ ուրիշներ:

Օրակարգի գլխաւոր հարցերն են·

ա) Դաշնակցութեան վերաբերմունքը դէպի Պետական Դուման, — «պոյկոթ»ի հարցը:

բ) Հայ–թաթարական ընդհարումները·— Կը շեշտուի վերջնական դադարեցման անհրաժեշտութիւնը, կը ճշդուին ոճրագործներու պատուհասման պայմանները ու չափը, մանրամասն ենթադրութեան կ'ենթարկուի թուրք ֆոչուորներու շարժումները արտօնելու կամ արգիլելու հարցը, կը ճշդուին հայերու եւ թուրքերու կրած վնասները՝ ընդհարումներուն հետեւանքով, եւ կը ենթադրուին փոխադարձ հատուցումներու, ինչպէս նաեւ ընդհանրապէս՝ Կովկասի մէջ հայ–թրքական յետագայ յարաբերութիւններու խնդիրները:

գ) Տաճկահայաստանի կացութիւնը, երկրի գործունէութեան եղանակները եւ կովկասահայութեան ունենալիք դերը՝ այդ գործունէութեան մէջ: Մանրամասն ենթադրութեան կ'ենթարկուի տաճկահայ եւ ռուսահայ դատերու փոխ–յարաբերութեանց (միացման կամ անջատման) հարցը, եւ այդ առթիւ տեղի կ'ունենան բուռն վիճաբանութիւններ:

դ) Դաշնակցութեան կովկասեան գործունէութիւնը·— Տեղի կ'ունենան լուրջ ենթադատութիւններ՝ կովկասեան Նախագծի կապակցութեամբ, վիճաբանութիւններ՝ «ընկերվարակա՞ն թէ ազգային» խնդրին շուրջ, և, ի վերջոյ, վերստին իրարու կը բախին Թուրքիոյ եւ Կովկասի հայութեանց դատերու անջատման, կամ միատեղ՝ իբրեւ համահայկական դատ հետապընդման տեսակէտները: Մարմինները ընդհանուր առմամբ, ինչպէս նաեւ Զաւարեան, Ռոստոմ, Խաժակ, Թոփչեան, Մարգիս եւ Կոմս՝ չերմ պաշտպան են միութեան տեսակէտին:

Ժամանակաշրջանի մտայնութեան ու յաճախ իրերամերժ տեսակէտներու արտայայտութեան դաշտ մը՝ 1906ի Ռայոնական այս ժողովը: Ըլլա՛յ աջակողմեան (Միհրանականութիւն), ըլլա՛յ ձախակողմեան ծայրայեղ թեհումները այդ օրերուն սկսած էին արտայայտուիլ կովկասեան մեր շարքերուն մէջ, ու պէտք պիտի ըլլար սպասել տարի մը եւս՝ որպէսզի Վիեննայի 4րդ· Ընդհ· ժողովը տար իր վերջնական ու անառարկելի վճիռները:

ե) Հողային (ագրարային) եւ բանուորական հարցերը: Ընկերային խնդիրները՝ ընդհանրապէս, — աշխատաւոր դասակարգի ապահովութիւն եւ պաշտպանութիւն, պայքար՝ վաշխառուներու եւ կեղեքիչներու դէմ, եւն·:

զ) Դաշնակցական կազմակերպական կառոյցը՝ կովկասի մէջ, նուազագոյն պահանջները (մարմիններու եւ ընկերներու պարտաւորութեանց եւ իրաւունքի սահմանները) եւ գտնուի հարցը:

է) Թիֆլիսի «Ճառաջ»ը կը յայտարարուի Կովկասեան մարմիններու պաշտօնական օրգան:

ը) Ընտրութիւն Արեւելեան Բիւրոյի: Կ'ընտրուին Անտօն (Սիմոն Զաւարեան), Ռոստոմ, Համօ Օհանջանեան, բժ· Յ· Տէր Դաւթեան, Աւետիք Սահակեան (Հայր Աբրահամ), Ցով· (արդեօ՞ք Ցովնան Դաւթեանը) եւ Ստեփան Տէր Մկրտչեան:

Արձանագրութիւնը կու տանք ամբողջութեամբ, կատարելով ուղղագրական կարգ մը փոփոխութիւններ միայն: Ջենք դպած անգամ լեզուին, որ փաստօրէն խօսակցական է եւ յաճախ՝ բարբառային շատ խոցելի: Փակագծի մէջ առած ենք կրճատուած կարգ մը անուններու կամ բառերու մեր կողմէ կատարուած լրացումները, ինչպէս նաեւ, երբեմն, դժուար հասկնալի բառի մը բացատրութեան փորձ՝ անորոշութեան պարագային հարցման նշանով: Կարեւոր թիւով ծանօթագրութիւններ կը նպաստեն ժողովականներու ծանօթացման կամ իմաստի ամբողջական ընկալման:

Որոշումներու պաշտօնական բանաձեւումները կու տանք առանձին տառերով (հայաստանեան): Անոնց ամբողջութիւնը հրատարակուած է առանձին, օրուան դաշնակցական մամուլին մէջ (թղթածրարին մէջ պահուած են կտրօններ, ամենայն հաւանականութեամբ Հ· Յ· Դ· Թիֆլիսի պաշտօնաթերթ «Ճառաջ»էն), ՀԱՅ ՅԵՂ· ԴԱՇՆԱԿ· ԲԱՑՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ խորագրով, եւ հետեւեալ շարքով·— Գետական Դուման — Դատավարութիւն — Գատժի խնդիրը — Հայ–թուրքական ընդհարումներուն մասին — Վնասներուն փոխադարձ հատուցումը — Խաղաղութիւն հաստատելու միջոցներ — Տաճկա–հայկական հարցը — Ագրարային հարցը — Բանուորական հարց — Յեղափոխական հարց:

Հ· Յ·

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՆԻՍՏ, 28/III ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ

1906 թ. Մարտի 28ին կայացաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ռայոնական ժողովի առաջին նիստը:

Բիւրոյի ներկայացուցիչը՝ բանալով ժողովը, տեղեկացրեց ժողովին այն որոշումների մասին, որոնք անցել էին նախապատրաստական ժողովում. ժողովին ներկայ էին հետեւեալ ներկայացուցիչները.— Արեւել. Բիւրոյի, Մեծ-Քաղաքի, Նաւահանգստի, Ռսկանապատի, Մրգաստանի, Քարի, Ջրաբերդի, Ապառաժի, Ձլատի, Նալբանդի, Այգեստանի, Ե՛ղեգնու եւ Ջիֆոնի(1): Նախապատրաստական ժողովում դրուած էր մի խոշոր հարց, այն է՝ արդեօք վճռողական ձայն տալ միայն ներկայացուցիչների՞ն, քէ՞ նաեւ դաշնակցական հին գործիչներին: Այդ հարցը նախապատրաստական ժողովը թողեց առկախ եւ յետաձգուեց աւելի բազմամարդ ժողովին: Քանի որ դաշնակցական ընկերներից չատերը ցանկանում են ներկայ լինել Ռայոնական նիստերին, աւելի մօտէն ծանօթանալու յեղափոխական գործի դրութեան հետ, առաջարկուում է վճռել՝ արդեօք կարելի՞ է թոյլ տալ ներկայ լինելու, որո՞նց եւ ի՞նչ պայմանով: Ապառաժի եւ Քարի ներկայացուցիչները պնդում են, որ պէտք է առ հասարակ սահմանափակել ներկայ եղողների թիւը, նախ քանի որ տեխնիքական յարմարութիւնները թոյլ չեն տալիս բազմամարդ ժողովներ անել, եւ երկրորդ՝ որ իրանք մի չատ յանդիմանուում են իրենց ներկայացրած ընկերներից այն բանում, որ ժողովների վճիռների վրայ աւելի մեծ ազդեցութիւն են ունենում կողմնակի մարդիկ, քան Մարմինների ներկայացուցիչները:

Այգեստանի ներ(կայացուցիչ)(2).— Տեխնիքական յարմարութիւնների համար մենք չենք կարող զրկել մեր ընկերներին ներկայ լինելուց:

Ար.— Գ.(3).— կենտրոնական կոմիտէն իր վրայ է վերցնում տեխնիքական բոլոր յարմարութիւնները:

Վճռուեց թոյլ տալ ներկայ լինելու ցանկացող ընկերներին՝ կ. կ.ի հրաւէրով, միայն ներկայ լինելու պայմանով, առանց որեւէ ձայնի:

Գալով դաշնակցական հին գործիչների ձայն տալու հարցին, Հ. Ո.(4) առաջարկում է վճռողական ձայն տալ այդպիսի ընկերներին, քանի որ (նրանց մէջ) կան գործիչներ, որոնք տասնեակ տարիներ աշխատել են կազմակերպութեան մէջ. մանաւանդ որ կան այնպիսի խոշոր սկզբունքային հարցեր, որոնք Դաշն(ակցութեան) համար կ'ունենան վճռողական նշանակութիւն:

Ա. – Գ.(3).— Քանի որ գործիչներ բառը չատ աոաձգական հասկացողութիւն է, մենք դրանով առիթ կը տանք զանազան թիւրիմացութիւնների. հարկաւոր է միայն ձայն տալ գաղտամասորներին:

Հարցը դրուում է քուէարկութեան: Եւ քանի որ քուէարկութեամբ հարցը չի վճռուում, մնում է բաց: Ի տեղեկութիւն ժողովին Հ.ն(4) յայտնում է, որ ժողովները (տեղի կ'ունենան) առաւօտեան ժամը 10–2, եւ երեկոյեան 7–10: Մեծամասնութեան ցանկութեամբ երեկոյեան ժողովները նշանակուում են 6–10: Նախագահը իրաւունք ունի փակելու խօսողների ցուցակը եւ ոչ ոք չպէտք է բողոքէ դրա դէմ: Վճռուեց ուշացող անդամների մասին յայտնել իրենց ներկայացրած Մարմիններին:

Վարժ.(5).— Առաջարկում է հարցերը նախ քան ժողովների բերելը, յանձնել մի բիւրոյի կամ մասնաժողովի՝ մշակելու, առորդաժամնումներ մտցնելու եւ բանաձեւր մշակելու համար: Այդ առաջարկը ընդունուեց միաձայն. ընտրուեցին Մասնաժողովի անդամներ՝ Վարժ., Հ.Ո. և Անտոն(6): Առաջարկուում է նախագահ ընտրել: Ընտրուեց Հ. Ո.(4):

Հ. Ո.(4).— Առաջին հարցը, որ դրուած է օրակարգի մէջ, դա մեր վերաբերմունքն է դէպի Պետական Դուման: Նախկին Ռայոնական ժողովը որոշել է պահանջել Սահմանադիր ժողով, իսկ եթէ յեղափոխական ոյժերի համաչափութիւնը չի թոյլ տայ այդ պահանջը իրականացնելու, այդ դէպքում մասնակցել Պետական Դումային, միայն եթէ վերջինս կազմուած լինի քառանդամ ընտրողական սկզբունքի վրայ: Իսկ քանի որ ներկայ դումայուելիքը Պետական Դուման այդ սկզբունքով չի կազմուում, ուրեմն մենք չպէտք է մասնակցենք: Սակայն նախկին Ռայոնական ժողովը չէր որոշել թէ մեր ոչ-մասնակցութիւնը կամ բոյկոտը(7) ի՞նչ ձեւով պէտք է արտայայտուի: Ահա այդ վերջին հարցն է, որ դրուած է մեր ժողովի քննութեան:

Ա. – Գ.(3).— Յայտնում է որ Մեծ-Քաղաքի Շըրջանային ժողովը որոշել է բոյկոտի ենթարկել, բայց ոչ զինուորական ուժով, այլ պրոպագանդայով(7):

Քարի ներկ(այացուցիչ)(2).— Կառավարութիւնը այժմեանից ամէն կերպ աշխատում է իր թեկնածուներին անցկացնել եւ թերեւս նրան յաջողուի այդ. աւելի լաւ է բոլորովին չմասնակցել և բոյկոտի ենթարկել:

Վարժ.(5).— Մեզանում երեք տեսակի տրամադրութիւն կայ, —

1. Ցանզարել ընտրութիւնները վերջին աստիճանում. 2. Ձեռնպահ մնալ եւ 3. Բոյկոտ սկզբից եւեթ: Ընդունուեց վերջին բանաձեւը, քանի որ մենք չենք հաւատում, որ վերջին աստիճանում մենք հնարաւորութիւն եւ մարդիկ կ'ունենանք այնտեղ՝ խանգարելու պատչամաւոր ընտրող ժողովը:

Հ. Ո.— Արդեօք եթէ մենք սկզբից եւեթ բոյկոտ

յայտարարենք եւ ժողովուրդը մեզ չհետեւի, կազմակերպութեան վարկը չի՞ ընկնի:

Վարժ.— Եղել են դէպքեր, երբ մեզ չեն լսել, այնուամենայնիւ մեր վարկը չի ընկել. մանաւանդ որ մենք բոյկոտ կը յայտարարենք ոչ թէ չբլաթեականներով, այլ բացատրելով եւ լայն պրոպագանդայով:

Սարգիս(8).— Բոյկոտը աւելի ազդեցիկ կը լինի, եթէ մենք թողնենք մինչեւ վերջին աստիճանը, մինչեւ նահանգական քաղաքը գայ եւ այնտեղ ազդել, թէկուզ ուժի միջոցով, խանգարել ընտրութիւնը: Միւս ներկայացուցիչներն եւս բացատրելով իրենց չբլաններին պայմանները գալիս են այն եզրակացութեան, որ պէտք է բոյկոտի ենթարկել:

Հ. Ո.— Բոլորի տրամադրութիւնը, որքան երեւում է, հակուած է դէպի բոյկոտ. այժմ հարց է առաջ գալիս, արդեօք ակտիւ թէ՞ պասիւ(9) բոյկոտ անել:

Քարի ներկ(այացուցիչ).— Գաւառների տրամադրութիւնը աւելի պասիւ է. եթէ կազմակերպութիւնը ակտիւ բոյկոտ յայտարարէ, այն ժամանակ ժողովուրդը կարող է կանգնել կազմակերպութեան դէմ:

Վարժ.— Ձիշդ է, մենք յեղափոխական ժողովուրդ չունենք, յեղափոխական դործ չենք ունեցել եւ ժողովուրդը վախենում է կառավարութիւնից, բայց եւ այնպէս մեր յաղողութիւնը մեծ չափով կախուած է մեր կազմերի եւ պրոպագանդիստների տակտիկայից: Ակտիւ բոյկոտ յարմար է միայն քաղաքներում, որտեղ մենք ունենք ուժեղ բազա(7):

Նալբանդի ներկ(այացուցիչ).— Աւելի նպատակայարմար է պասիւ բոյկոտ:

Երկար վիճաբանութիւններից յետոյ ժողովը ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.—

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ռայոնական Ժողովը, քննելով Պետական Դումայի ընտրութիւններին վերաբերեալ հարցը եւ ի նկատի ունենալով որ՝

1. նախկին Ռայոնական Ժողովը որոշել էր «Մասնակցել Պետական Դումային միայն եթէ նա կազմուած լինի քառանդամ ընտրողական սկզբունքի վրայ»,

2. որ կառավարութեան ընթացքը այդ որոշումից յետոյ փոխուել է ճիշդ դէպի վատը. դէպի բռնութիւնների, դէպի անիրաւութիւնների դաժան քաղաքականութիւնը եւ ժողովուրդի ամենատարրական իրաւունքների ճնշումը,

3. որ այդ Դուման բոլորովին համապատասխան չլինելով ժողովրդական ներկայացուցչութեան գաղափարին, ընտրուելով փինուորական եւ բռնակալական խստութիւնների ամենադաժան հարուածների տակ, կարող է ծառայել միայն բիւրոկրատիայի շահերին, նպաստելով նրա փոխառութեան եւ այլ նպատակներին,

4. եւ ի նկատի ունենալով ընկերների բերած կարծիքները իրենց ներկայացրած շրջանների տրամադրութեան մասին, վճռուեց հենց սկզբից եւեթ բոյկոտի ենթարկել լայն պրոպագանդայով, գիտակցութեան հրաւիրել ժողովուրդը եւ ընդհանրապէս բոլոր յեղափոխական պահանջների թոյլ տուած հնարաւոր միջոցներով՝ խանգարել բոլոր աստիճաններում: Մի քանի Մարմիններն, որոնք առաջարկել են ժողովրդին՝ մասնակցել առաջին աստիճաններում, կարող են պատճառ բռնել նորանոր փաստերով կառավարութեան բռնած դիրքի նկատմամբ եւայլն: Ընտրել մի մասնաժողով, Ռայոնական Ժողովի անունից կապմելու մի շարք իրար հետեւող թռուցիկներ եւ պրոպագանդայի ինստրուկցիաներ(7) մշակել ու ուղարկել բոլոր Մարմիններին: Ամէն մի դաշնակցական ընկերը պարտաւոր է իր գործունէութիւնը յարմարեցնել այս բանաձեւին»:

Ժամանակի պատճառով, ժողովը յետաձգելով օրակարգի 2րդ կէտը, անցնում է 3րդ կէտին, այն է՝ դատավարութիւնը, ծեծը եւ այլ պատիժները վերացնելու քննութեան:

Թմբուկի(10) ներկ(այացուցիչ).— Դատավարութիւնը պէտք է վերացնել, որովհետեւ դա մեր ուժերից վեր բան է, չունենք օրէնսդրքեր, փաստաբաններ, հասարակական տովորութիւններն ծանօթ մարդիկ. ծագում են զանազան թիւրիմացութիւններ, եւ ծեծի եւ այլ անվայել պատիժների պատճառ դառնում: Անհրաժեշտ է ընդունել միայն զուտ յեղափոխական եւ ընկերական դատարաններ:

Հ. Ո.(4).— Ճիչեցնում է նախկին Ռայոնական Ժողովի վճիռը.— Քողնել դատավարութեան վերցնելու հարցը կենտրոնական Կոմիտէներին:

Վարժ.(5).— Ջրաբերդի այդ առթիւ կայացրած մի ժողովում աչքի էր ընկնում այն հանգամանքը, որ դատավարութիւնը պաշտպանում էին ոչ իսկական յեղափոխականներ, այլ հարուստ վաչխառուների չահերը պաշտպանող մարդիկ, որոնք միաժամանակ վարիչ մարմինների անդամներ էին: Դրանից առաջ դարձեալ եղել է մի ժողով, բայց դատավարութեան վերացնելու հարցը չի անցել, որովհետեւ կազմի անդամներ եղել են բուրժուաներ եւ վաչխառուներ: Մեր չբլանը դատավարութեան դէմ է եւ առաջարկում է բոլորովին վերացնել:

Ձլատի ներ(կայացուցիչ).— Մեր չբլանային ժողովում էլ քննուեց այդ հարցը եւ վճռուեց այն մտքով, որ վերցնել միայն կազմակերպչական դատեր, այլապէս մենք միանգամայն չեզուում ենք յեղափոխական գործունէութիւնից:

Թմբուկի(10) ներ(կայացուցիչ).— Մեր ժողովուրդը ինքը սիրում է դատավարութիւնը, եւ ասում է՝ թէ, եթէ դատավարութիւն չլինի, հապա ի՞նչ յեղափոխական կազմակերպութիւն է: Ցաւալուն այն է, որ նա տաղտուկ է զանազան օբլակատների ձեռքին: Բայց դժբախտաբար մենք չկարողացանք տալ մի իսկական դատավարութիւն, որ ուզում էր եւ ժողովուրդը: Մենք իրրեւ կազմակերպութիւն հրաժարուում ենք դա-

տավարութիւնները(ից) եւ միչտ առաջարկում ենք ընտրել միջնորդ դատաւորներ, քչկուզ մեր միջից:

Գանձակի ներ(կայացուցիչ).— *Աչքի առաջ ունենալով դատավարութեան բացատական կողմերը, մենք ժամանակաւորապէս դադարեցրել ենք դատավարութիւնը եւ աչխատում ենք գիւղական դատաւորների ընտրութեան ժամանակ անցկացնել մեր մարդոց:*

Կարի ներ(կայացուցիչ).— *Դատավարութիւնը հակայեղափոխական գործ չի կարելի համարել, բայց մեր դժբախտութիւնը նրանումն է, որ չենք կարողանում այդ գործը լաւ հիմքերի վրայ դնել: Դա է գլխաւոր պատճառը, որ ստիպում է մեզ վերացնել դատավարութիւնը: Քաղաքներում եւ գիւղերում, հարկաւոր է միանգամայն վերացնել, եւ միայն ներգործական դեր խաղալ գիւղական պետական դատաւորների ընտրութեան (մէջ) եւ հսկել նրանց գործունէութեան եւ հարկաւոր դէպքում դատի ենթարկել:*

Ապառաժի ներ(կայացուցիչ).— *Մեզ մօտ դատավարութիւնը այնքան էլ վատ հիմքերի վրայ չէ դրուած, ինչպէս օրինակ Ջրաբերդի շրջանում: Գործը երբ լաւ մարդոց ձեռքն է, միչտ էլ լաւ է գնում, հարկաւոր է միայն այդ գործը յանձնել ընդունակ եւ բարեխիղճ մարդոց:*

Հ(ամօ) Օ(հանջանեան).— *երկու կողմերն էլ դատավարութեան մասին խօսելով ծայրայեղութեան մէջ են ընկնում: Դատավարութիւնը եղել է իբրեւ մի բռնկոտ կառավարութեան դէմ եւ իր այդ պատմական միսիան կատարել է՝ չէզոքացնելով կառավարութեան նշանակութիւնը: Սկզբներում ամէն յեղափոխական դատավարութիւն առաջ է գնացել չատ լաւ, իսկ ժամանակի ընթացքում այդ գործը անցել է ժողովրդի ոտքուկ մասի ձեռքը, որը եւ չհագործել է այդ խնդանութիւնը: Դրան ապացոյց՝ Ջրաբերդի եւ Ապառաժի ներկայացուցիչների ցուցմունքների տարբերութիւնը: Առաջինում վաղուց արդէն մոցրած է դատավարութիւն եւ անբաւական են, իսկ երկրորդում՝ մոցրած է նոր եւ լաւ հիմքերի վրայ է դրած:*

Ղոլիչէ(11).— *Շատերը առաջարկում են դատավարութիւնը թողնել ժամանակաւորապէս գիւղերում, փոքր կամ մեծ չափերով: Եթէ մենք համաձայնենք այդպիսի մի կոմպրոմիսի, այդ դէպքում ժամանակի ընթացքում կ'ընդունի այնպիսի չափեր, որ կը զերազանցէ ներկայից: Դատավարութիւնը հարկաւոր է միանգամ ընդմիչտ վերացնել:*

Սմբատ(12).— *Բացատական կողմերը մի կողմ թողնելով, ուշադրութիւն եմ դարձնում մի կարեւոր կէտի վրայ. այն է՝ որ Դաշնակցութիւնը իրրեւ մի ուժեղ կուսակցութիւն յանձն է առնում ի կատար ածել այն բոլոր վճիռները բռնի միջոցով, քանի որ նա չի կարող այլ կերպ վարուել: Դաշնակցութիւնը պէտք է հրաժարուի ամէն մի դատավարութիւնից՝ իրրեւ մի գործադիր մարմին, եւ թողնի գործը միջնորդ դատարաններին:*

Վերջ ի վերջոյ ընդունուեց հետեւեալ բանաձեւը.—

«Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան 1906 թ. Ռայոնական Ժողովը, քննելով դատավարութեան վերաբերեալ հարցը, եւ աչքի առաջ ունենալով անցեալի դառն փորձերը, գիտակից յեղափոխական ուժերի սակաւութիւնը եւ ապագայի անհրաժեշտ կարեւոր գործունէութիւնը, ծրագրային եւ յեղափոխական սկզբունքների բացատրութեան եւ պրոպագանդայի նպատակով, որոշեց՝

1. Բոլոր Շրջաններում միանգամայն վերջ դնել Հ. Յ. Դ. Մարմինների դատավարութեանը:

2. Արծարծել միջնորդ դատարանների սկզբունքը կազմակերպութիւնից անկախ:

3. Ներգործական դեր խաղալ գիւղական պետական դատաւորների ընտրութեան գործում, պաշտպանելով բուն ժողովրդի շահերին նուիրուած անձերի թեկնածութիւնը:

եւ 4. Դաշնակցական Կենտրոնական Մարմինները կարող են միջամտել միայն խոշոր հասարակական հարցերի եւ յեղափոխական գործերի հետ անմիջական կապ ունեցող խնդիրներում:

Ա. Ժողովը փակուեց դիշերուայ ժամը 11·30ին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԻՍՏ, 29/III ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ.

Նախագահ ընտրուեց՝ Անտոն(6):

Քննութեան էր դրուած օրակարգի 2րդ. հարցը այն է՝ «Մեր տակտիկան հայ-Թրքական ընդհարումների վերաբերմամբ ներկայ պայմաններում, քոչի(13) հարցը, ոճրագործների պատժի եւ փոխադարձ հատուցման հարցը»:

Գանձակի ներ(կայացուցիչ).— *Առ հասարակ քոչի(13) ժամանակ հայ ազգաբնակութիւնը ահագին վնասներ է կրում, խլում են նրա տուարը, արտերը փճացնում եւայլն: Այս տարի, մանաւանդ, լարուած յարաբերութիւնների չնորհիւ վնասները անպայման զարհուրելի կը լինեն: Քանի որ կառավարութիւնն էլ ամէն կերպ կ'աչակցի քոչի բարձրանալուն, Թուրքերը կ'օգտուեն այդ հովանաւորութիւնից՝ վնասելու հայերին: Թուրքերը այժմեանից կազմակերպում են աւազակային խմբեր, ինչպէս օրինակ Դալի Ալիի խումբը (մօտ 300 մոսիններով) զինուած, Նազիի խումբը (մօտ 70՝ նոյնպէս մոսիններ), որոնք պէտք է պահուեն անտառներում եւ յարձակումներ գործեն հայերի վրայ: Այդ հրոսակային խմբերն էլ պէտք է մաքրեն քոչուորների ճանապարհը: Առանց այդ հրոսակախմբերի՝ Թուրքերը չեն համարձակուի քոչ բարձրանալ: Ուստի մեր Շրջանային Ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ վճռեց թողնել քոչ բարձրանալու, միայն Թէ ապահովութեան համար կազմել նոյնպիսի հրոսակախմբեր՝ նրանց հրոսակախմբերին հետեւելու համար, առանց խաղաղ ազգաբնակութեանը ձեռք տալու:*

Սարգիս(8).— *Քանի որ այս րոպէիս Թէ' Թուրքերի եւ Թէ մեր տրամադրութիւնը հակուած է դէպի խաղաղութիւն, մենք պէտք է աչխատենք ընդհարումների, քչկուզ տարաձայնութիւնների առիթ չտալ: Այդ տեսակէտից մեր Շրջանային Ժողովը վճռեց չխանգարել քոչին, մանաւանդ որ կառավարութիւնը ամէն կերպ պէտք է նպաստէ այդ հարցում Թուրքերին: Սպանութիւնների եւ ամէն մի անարդարութեան եւ աւազակութեան դէպքում Թուրքերի կողմից՝ չպատասխանել նոյն եղանակով, այլ դիմել կառավարութեան: Բայց եթէ դրանից յետոյ էլ կրկնուեն այդպիսի դէպքեր, այն ժամանակ միայն պատասխանել Թուրքերին՝ ամէն տեսակ միջոցներով: Քոչի(13) ո'չ բարձրանալու եւ ոչ էլ իջնելու ժամանակ Թուրքերը չեն համարձակուի յարձակում գործել, միայն Թէ լեռներում եղած ժամանակ կարող են ասպատակութիւններ անել. այդ պատճառով հարկաւոր է միայն վտանգաւոր վայրերում ուժեղացնել մեր խմբերը:*

Մուրատ(14).— *Զանգեզուրի պայմաններն գոնէ այնպէս են, որ մենք չենք կարող խանգարել քոչը, այլ պէտք է զօրացնենք մեր զինուորական ուժերը՝ պաշտպանութեան համար:*

Աճոռն(6).— *Ես առաջարկում եմ այդ հարցի մասին խօսելիս չսահմանափակուել քոչի հարցով միայն, այլ խօսել աւելի լայն սահմաններում՝ հայ-Թուրքական ընդհարումների պատճառների եւ այդ ընդհարումներին վերջ տալու միջոցների մասին:*

Վարժ(ապետ).— *Մեզ մօտ քննութեան առնուեց այդ հարցը եւ եկանք այն եզրակացութեան, որ այդ ընդհարումներին, իրրեւ մի վնասակար երեւոյթի, պէտք է անպայման վերջ տալ: Այդ ընդհարումների պատճառները չատ խորն են: Բացի համիսլամականութիւնից, կառավարութեան պրովոկացիայից(7), կայ եւ մի ուրիշ պատճառ.— այն է՝ Թուրք մասսայի տըմտեսական ճնշուած դրութիւնը, եւ դժգոհութիւնը, որը նրանց իդէոլոգների(15) չնորհիւ սխալմամբ ուղղուել է մեր դէմ: Մինչդեռ նրանց եւ մեր աչխատաւոր եւ ճնշուած մասսաների համերաչխութիւնը հնարաւոր է, օրինակ՝ հողային հարցում: Եղել են դէպքեր, երբ Թուրքերը միացել են մեզ հետ Թուրք բէկերի դէմ: Այնպէս որ որքան հարկաւոր է զէնք ունենալ, նոյնքան էլ հարկաւոր է պրոպագանդ անել: Զինուորական ուժով մենք միայն ժամանակաւորապէս կարող ենք ճնշել Թուրքերին, որոնք մի 5 տարուց յետոյ կարող են նորից ուժեղանալ եւ մեզ չարդել:*

Գանձակի ներ(կայացուցիչ).— *Մենք չենք բացատում, որ պէտք է միանալ Թուրք աչխատաւոր մասսայի հետ. միայն Թէ նրանց դեկավարները ձգտում են մեզ ուղղակի դուրս մղել որոչ նահանջներից, ինչպէս օրինակ Գանձակի նահանգից, որ նրանք համարուեն զուտ Թուրքական (Պետերբուրգի համագումարի եզրակացութիւնը). ուստի մենք այժ պէտք է ունենանք մեեւնոյն ժամանակ դէմ դնելու այդպիսի ոտնձգութիւններին:*

Արշակ(?).— *Բոլորիս համար ցանկալի է վերջ տալ այդ ընդհարումներին, որոնք չնայելով մեր ունեցած յաջողութիւններին, ահագին վնաս են հասցնում մեզ: Ես կ'ուզէի միայն ուչադրութիւն դարձնել այն մասնակի բացատական կողմերի վրայ, ինչպէս են Թալանի տեսնչը, եւ օտար զինուորների վատ ազդեցութիւնը: Դրանք հիմնական չեն, բայց հարկաւոր է դրանց դէմ էլ միջոցներ ձեռք առնել: Եթէ Թուրք ժողովրդի 90%ը դեկավարուել է Թալանի տեսնչով, մենք էլ պակաս ետ չենք մնում այդ բանում: Մեր մէջ էլ Թալանի տեսնչը կարող է տարաձայնութիւնների պատճառ դառնալ եւ խանգարել խաղաղութիւնը:*

Մելիք(16).— *Պէտք է աչքի առաջ ունենալ նաեւ ժողովրդի հոգեբանութիւնը. Թուրք ժողովրդի վրայ չի կարելի վստահել, նրանց վրայ չի կարելի ազդել ազիտացիայով(17), եւ գոնէ հրաժարուում եմ այդ բանից: Ի հարկէ ժամանակի ընթացքում մենք հնարաւորութիւն կ'ունենանք այդ ճանապարհով էլ ազդելու, բայց ներկայումս այդպէս դատել չենք կարող: Այս րոպէիս, Թէ մեր եւ Թէ' Թուրքերի մօտ պրոլետարիատը(18) բուրժուազիայի հետ ձեռք ձեռքի տուած է դընում: Իրր Թէ Թուրք ամբոխը անբաւական է բէկերից, — ես դրան չեմ հաւատում: Թուրք մասսան պատմութեան ամբողջ ընթացքում աչխատել է պաչտպանել եւ մեռցնել կուլտուրապէս աւելի բարձր ժողովուրդներին, — դա նրա մխսիան(19) է եղել: Այժմ էլ նա իր դերի մէջն է: Մենք պէտք է զինուենք անվերջ. ամէն կերպ ցոյց տալ Թուրք ամբոխին, որ մենք ոչ միայն համարձակուում ենք զէնք առնել ձեռքերս, այլ եւ յաջողութեամբ գործածել: Ջէնքի (չ)դիմել ինչ որ անկախ, ազատ Հայաստանի համար, ինչպէս չատերը կարծում են եւ մեզադրում մեզ, այլ այն կուլտուրական եւ յեղափոխական գործի համար, որը չեչտեցին մեր ընկերները: Թալանը, ճիշդ է, եղե'լ է, բայց ոչ իրրեւ նպատակ, այլ մի անցողական բան: Այդ տեսակէտից նայելով, մենք պէտք է աչխատենք անվնաս դարձնել քոչը: Կառավարութիւնը ձգտում է Թուլացնել ոմբակոծութիւններով այն տեղերը՝ որոնք ձըգտում են քոչի ճանապարհի վրայ: Այսպիսի դրութեան մէջ մեզ մնում է երկուսից մէկը, — կամ կռիւ յայտարարել կառավարութեան, կամ կայսեր պատկերով դուրս գալ զօրքի առաջ: Երկրորդի մասին խօսք անդամ չի կարող լինել, առաջինն էլ անելու մենք հնարաւորութիւն չունենք: Մնում է միայն Թողնել քոչը, անվնաս դարձնելով նրան՝ մեր դիւղերի համար:*

Սարգիս(8).— *Բացի այն պատճառներից, որոնք Թուեցին մեր ընկերները, կայ եւ ուրիշ պատճառ, որ ստեղծել եւ այդպիսի Թափ է տուել հայ-Թուրքական ընդհարումներին: Թուրքերի մէջ սկսուել է մի նոր չրջան.— դա նրանց վերածնութեան չրջանն է: Հոր-*

դայական կեանքը նրանց մօտ փոխաբերեալ է նոր-ստակեաց կեանքով, որի չնորհիւ առաջ է գալիս մի ազգային կեանք ստեղծելու ձգտում: Դա է չարժման խնդական նպատակը.— միայն Ք. Թուրք իդէոլոգները(15) այդ չարժումը դրել են սխալ հողի վրայ եւ ուղղել մեր դէմ: Փոխանակ կովկասում կազմելու մի առանձին խմբակցութիւն՝ այլազգիների հետ համերաշխութեամբ ապրելով, նրանք ձգտում են միանալ Տաճկաստանի հետ: Բայց չարժումը ինքնըստինքեան առաջադիմական գոյն է կրում: Միայն Ք. սխալ հողի վրայ դրուած լինելով, մենք ստիպուած ենք ընդդիմադրել նրանց զէնքի ուժով: Ես չեմ բացատրում պրոպագանդայի անհրաժեշտութիւնը, մանաւանդ որ այդպիսի տրամադրութիւն նկատուում է եւ նրանց մէջ:

Հ(ամօ) Օ(հանջանեան).— Ես կ'առաջարկեմ մերժողներ, առանց պատճառաբանութեան. հարկաւոր է վերջապէս դադարեցնել ընդհարումները, միայն ոչ այն միջոցով, որով մինչեւ հիմա ենք աշխատել դադարեցնել: Այդ միջոցները իրենց միասին(19) վերջացրին.— նրանք սարսափեցրին Թուրք ամբոխին: Հարկաւոր է պրոպագանդ անել, այն էլ ոչ Ք. խօսքով, այլ գործով. յեղափոխական ակտերով,— ազգրաչյին եւ բանուորական չարժումներ առաջ բերելով, Ք.կուզ խառն ազգայնային խմբեր կազմելով:

Վարժ(ապետ).— Ես կ'ուզէի մի հանգամանքի վրայ էլ ուշադրութիւն դրաւել,— այն է՝ որ մենք ճակատագրական սոխուած ենք գործ ունենալ 3 պետութիւնների Թուրք ամբոխի հետ: Երբ մենք ամբողջ 15 տարիներ խօսում, մտածում եւ գործում էինք, քիւրտի եւ Թուրքի դէմ, չատ բնական է, որ մենք դրսեում կասկածներ յարուցեցինք Թուրք ամբոխին մէջ, մի կասկած, որը փոխուել է զինուած յարձակումների, չնորհիւ պրովոկացիայի(20) եւ այլ ազդիչների: Հարկաւոր է պրոպագանդ եւ այն էլ ոչ Ք. խօսքով, այլ գործով:

Անտոն.— Անկասկած է, որ մենք իրար կոտորելով չենք կարող չարիքի առաջն առնել: Մեզ ամբողջ դարեր կոտորել են ուելի վատ պատմական պայմաններում, բայց Ք. մեզ չեն կարողացել ի սպառ ջնջել: Այդ պատճառով մենք պէտք է հրաժարուենք այդ փոխադարձ ջնջման միջոցից: Շատերը առարկում են Ք. մենք անտեսապէս ուելի բարձր ենք կանգնած քան Թուրքերը եւ մենք կարող ենք ուելի երկար դիմանալ: Դա էլ սխալ է, որքան ուելի բարձր ենք տնտեսապէս, այնքան ուելի չատ ենք վնասուում: Պրոլետարիատը(18), որ ոչինչ չունի, նա կուռի դէպքում ոչինչ չի կորցնում: Գալով այդ ընդհարումների պատճառներին, մենք պէտք է մատնացոյց անենք այնպիսի պատճառների վրայ, որոնք մենք կարող ենք վերացնել: Իսկ օրինակ կրօնական տարբերութիւն, իրրեւ մի պատճառ՝ մենք ոչ մի կերպ չենք կարող վերացնել: Նրանց կուլտուրական յետամնացութիւնը մինչեւ հիմա հնարաւոր չէր դարձնում պրոպագանդը,— մինչեւ հիմա, բայց ոչ այժմ: Այժմ նրանք դառնում են նատակեաց եւ երկրագործ ժողովուրդ, ուելի են բարձրանում կուլտուրապէս եւ ուելի արագ քայլերով քան նրանցից բարձր կանգնած ժողովուրդները: Այդ բանը աչքի առաջ ունենալով ես կարծում եմ, որ հնարաւոր է միացեալ խաղաղ յեղափոխական գործունէութիւն: Բայց եւ այնպէս ես չեմ բացատում, որ պէտք է պատրաստ լինենք հարկաւոր դէպքում դիմադրել ամէն մի յարձակման:

ԵՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ, 29/III ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ

1906 Թիւ Մարտի 29ի երեկոյեան 8·30ին կայացաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ռայոնական ժողովի 3րդ նիստը, նախագահութեամբ ընկ. Անտոնի:

Քննութեան էր դրուած քոչի(19) հարցը:

Անտոն.— Ի՞նչ գործնական միջոցներով կարելի է վերջ դնել հայ-Թուրքական ընդհարումներին: Բայց նախքան այս հարցը քննութեան առնել, մի որոշում կայացնենք քոչի մասին:

Գանձակի որոշումն է՝ «խանգարել քոչը, միայն ոչ բացարձակ դիմադրութեամբ, այլ այնպիսի գործողութիւններով, որոնցից չուժեն հայ գիւղերը»:

Մրգաստանի որոշումն է՝ «Քոչը արգիլել անհնարին է, հայերը ամէն կերպ պէտք է աշխատեն ընդհարումների ատիթ չտալ: Քոչի ճանապարհին, վտանգաւոր տեղերում եւ քոչի կենտրոններում պատրաստել յեղափոխական բազաներ»:

Անտոն.— Քոչի հարցի վերաբերմամբ երեւանի եւ Գանձակի որոշումները միեւնոյնը լինելով, ես միանդամայն նպատակայարմար եմ գտնում,— ինչպէս երեւում է ընդհանուր տրամադրութիւնն էլ այն է,— խոյս տալ ընդհարումներից եւ ամէն կերպ աջակցել խաղաղութեանը:

Իլիկօ(?).— Այս դրութեան մէջ չենք կարող դիմանալ, պէտք է հաշուել ինչ գնով էլ որ լինի: Թուրքերի քոչը արգիլելու մասին խօսք չի կարող լինել, քանի որ դա նրանց համար կեանքի եւ մահուան խնդիր է, մանաւանդ ի նկատի պիտի առնել եւ կառավարութեան բռնած դիրքը այդ հարցում: Թուրքերը բաժանուում են երկու մասի,— բէկեր, խաներ եւ խաչնարածներ: Պէտք է ասել, որ այդ երկրորդ մասը միշտ բարեկամաբար է վերաբերուել դէպի հայերը, և եթէ նոքա յարձակում են դործել մեր վրայ, այդ էլ չնորհիւ իրենց բէկերի: Օրինակ՝ Ղազարի դէպքը մի պարզ ապացոյց է. մինչեւ վերջին ժամանակները նոքա հաշտ էին հայերի հետ, եւ քանիցս անգամ զգուշացրել էին հայերին, բայց երբ նրանց մօտ էլ երեւացին այդ գործող բէկերը, մանաւանդ մէկը, որ Վարսկաստանից էր եկել, այն ժամանակ միայն, նրանց ազդեցութեան տակ, նոքա էլ մասնակցեցին: Հետեւապէս, ինչպէս տեսանում էք, մեր միակ թշնամին եղել են այդ բէկերը, որոնց դէմ պէտք է կռուել եւ ոչ խաղաղ քոչեկիչների: Եթէ մենք քոչը արգիլենք, դրանով մենք մեր դէմ կանգնեցրած կը լինենք մի ահեղի ոյժ, որի դէմ ոչ մի հնարաւորութիւն չպիտի ունենանք կռուելու: Հետեւապէս պիտի Թողնենք որ քոչը անցնի: Իսկ ընդհարման առաջն առնելու համար պիտի այդ խաղաղ և խաչնարած ժողովրդին առաջնորդող աւազակներին ոչնչացնել: Պէտք է ոչնչացնել այն աւազակներին, որոնց աջակցութիւն է ցոյց տալիս ատամնիխատացիան(21) եւ որի կողմից աւազակներին բաժանել են 2 մասի, ձիաւոր եւ հետեւակի, նշանակելով առանձին հարկեր ամէն մէկի վրայ: Քոչի վերաբերմամբ ես առաջարկում եմ կազմել մի յանձնաժողով, հետեւեալ ծրագիրը մշակելու եւ իրագործելու.—

1· Ռուսիականութիւնից հեռացնել Թուրք եւ հայ պաշտօնեաներին, որոնց հետ է կաշառել· Քող լինեն չէզոք ազգից, օրինակ ռուս· 2· կազմել մի յանձնաժողով, բաղկացած 3 հայից եւ 3 Թուրքից, որոնք քոչի հետ պիտի գնան եւ զգուշացնեն որ ընդհարումներ սեղի չունենան, իսկ եթէ պատահին, այդ դէպքում որոշեն վնասը: Այդ բոլորը պէտք է կատարել որքան կարելի է չուտ, որովհետեւ քոչը արդէն Ապրիլին պիտի սկսուի:

Անտոն.— Ի՞նչ դիրք պէտք է բռնէ Դաշնակցութիւնը այդ դէպքում:

Իլիկօ.— Նախ Դաշնակցութիւնը պէտք է որոշէ Ք ո՞վ է իր թշնամին եւ ապա նրան հալածէ, եւ ոչ Ք խաղաղ բնակիչներին:

Ապառաժ.— Ձգիտ կարծել, որ եթէ մենք առիթ չտանք, Թուրքերը խաղաղ կը մնան, ո՛չ· եւ ի՛նչ Ք քոչը վնասակար չէ: Հարցը հետեւեալն է, Ք ի՞նչ միջոցներով պիտի կարողանանք զսպել այդ վտանգաւոր տարրին: Զանգեզուրի աշխարհագրական դիրքը տարբեր լինելով քան Գանձակինը, նոքա այնտեղ ուրիշ կերպ կը վարուեն: Եւ եթէ բարձրանալու ժամանակ նոքա վնաս չտան, գոնէ իջնելու ժամանակ նոքա իրենց յետեւը կը Թողնեն ձիաւոր խմբեր, որ մեծ աւերած կարող են անել: Մեր բոլոր ջանքը պիտի լինի այդ խմբերի առաջն առնել, բայց ինչպէ՞ս: Արդեօք ամէն գիւղում բազանե՞ր ստեղծենք, բայց չէ՞ որ մ'քերք չունենք: Ճանկալի է որ այս ուղղութեամբ խօսուի Ք ինչ գործնական միջոցներով (կարելի է) նրանց առաջն առնել:

Անտոն.— Ապառաժի ընկերոջ հարցերին պատասխանել ուելորդ է, քանի որ մենք եկանք այն որոշման որ ոչ մի դէպքում քոչը արգիլել չենք կարող, բայց պէտք է որոշենք այնպիսի միջոցներ, որով այդ ընդհարումները սահմանափակենք, եւ աշխատենք ոչ մի ընդհարման ատիթ չտալ: Այն տակտիկան որ որոշել են երեւանի եւ Գանձակի ընկերները, այս դէպքում միանդամայն նպատակայարմար է:

Ջրաբերդի ընկեր.— Մ'թէ հնարաւորութիւն կա՞յ, որ եթէ Թուրքերը իրենց վերադարձին ընդհարում առաջ բերեն, մենք էլ նրանց հարուածենք:

Հ(ամօ) Օ(հանջանեան) — Արեւել· Բիւրօ.— եթէ Ապառաժի ընկերոջ ասածից դուրս է գալիս, որ միայն քոչի վերադարձին կարող է վտանգ լինել, այդ դէպքում պիտի աշխատել քոչը խանգարել, մի բան որ անհնարին է· իսկ վերադարձի վերաբերմամբ մենք կարող ենք պատրաստուել, մանաւանդ որ մինչեւ 5 ամիս մենք բաւական ժամանակ ունենք, եւ եթէ կառավարութիւնը իր տակտիկան փոխէ, մենք կ'աշխատենք այն պիտղերում, որտեղով պիտի վերադառնան, զօրքեր դնել եւ այդպիսով կ'ապահովենք այդ գիւղերի դրութիւնը:

Իլիկօ(?).— Թուրքերը քոչում են երեք տեղեակ: Նոքա, որոնք քոչում են միայն՝ անցնում մօտ 200 վերստ, դրանց մի մասը վերադառնում է ամառուայ սկզբին հունձ անելու· յետոյ նորից վերադառնում են, իսկ հովիւները ամենից վերջն են վերադառնում ոչխարների հետ: Թուրքերը, ճիշդ է, զինուած են լինում, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս այստեղ են մտածում: Գալով բէկերի ազդեցութեանը, ես կ'ասեմ որ նոքա միանգամայն կորցրել են իրենց ազդեցութիւնը, բայց միայն ժողովուրդը վախենում է, մանաւանդ որ բէկերը կատարելով զանազան չինովնիկների, պրիստաւների պաշտօն, դորանով էլ նոքա վախեցնում են: Գալով քոչի ժամանակ ընդհարումների առաջն առնելուն, առաջարկում եմ մի Թուրքիկ խումբ կազմել, որ հալածէ այն աւազակներին, որոնք դալիս են քոչուորների յետեւից, քանի որ դոքա մեծ ամբոխ չեն:

Արշակ.— Արդեօք կարելի՞ է Զանգեզուրի դաշտում քոչը արգիլել:

Ապառաժի ընկ(եր).— Մենք ոչ մի հնարաւորութիւն չունենք քոչը արգիլելու, բայց ոչ մի դէպքում չպիտի լաստաես լինել· ուստի անհրաժեշտ է միշտ պատրաստ լինել, քանի որ Թուրքերը լաւ զինուած լինելով եւ մեծ խմբերով արշաւելով՝ ոչ մի հնարաւորութիւն չպիտի ունենանք առաջն առնելու:

Մրգաստանի ընկ(եր).— Մրգաստանի նահանգում քոչը արգիլել անկարող ենք, հետեւապէս պիտի Թոյլ տալ որ բարձրանան, իսկ մի քանի տեղեր պէտք է բազաներ ունենանք ինքնապաշտպանութեան համար: Արդէն այդ բազաները կազմակերպելու համար Մրգաստանում գործի են ձեռնարկած, եւ պիտի ուժեղացնել այդ կէտերը որ պաշտպանեն հայ գիւղերը:

Անտոն.— Հարցը քոչի մասին, պիտի սպառուած համարել: Զանգեզուրի գաւառում կարող է պատահել որ մի քանի խմբեր կազմուին: Ի՞նչ պիտի անենք, ի հարկէ պիտի պատրաստուենք եւ գալիք չարիքի առաջն առնենք, այնպէս ինչպէս արել են Մրգաստանի ընկերները: Ուրիշ ոչ մի ելք չենք կարող գտնել քան միայն լաւ ուժով պատրաստուել: Առաջարկում եմ Մրգաստանի, Գանձակի եւ Ապառաժի ընկերներին՝ որ նոքա

առանձին ձեւակերպեն այդ որոշումները քոչի վերաբերմամբ. մանաւանդ առանձին ուշադրութիւն դարձընել Զանգեզուրի գաւառին: Անցենք հետեւեալ հերթական հարցին, այն է՝ ոճրագործների պատժի մասին:

Մրգաստանի ընկ(եր).— *Ոճրագործ ասելով հասկանում ենք թուրք ոճրագործներին եւ պաշտօնեայ ոճրագործներին: Առաջինների վերաբերմամբ չարժէ առանձին ուշադրութիւն դարձնել եւ պիտի աշխատենք մոռացութեան տալ, եթէ միայն խաղաղութիւն լինի: Իսկ եթէ ընդհարումները նորից սկսուեն, այդ դէպքում այդ ոճրագործներին պիտի ահաբեկել եւ տեռորի ենթարկել: Գալով չինովնիկներին, մենք եկանք այն եզրակացութեան՝ որ եթէ նորից ընդհարումներ սկսուեն, այն ժամանակ այդ ոճրագործ չինովնիկներին (պէտք է) տեռորի ենթարկել:*

Զրաքերդի ընկ(եր).— *Նոյնանման մի որոշում եղել է եւ կարսում, միայն թէ՝ եթէ այն տխրահռչակ աւազակներն այսուհետեւ էլ կը չարունակեն իրենց գործունէութիւնը, այդպիսիներին հենց այժմեանից ոչնչացնել:*

Ստեփան(22).— *Գանձակում էլ կան այնպիսի յայտնի ոճրագործներ, որոնց պատժելը շատ ցանկալի է, բայց կարծում եմ, որ դրանով կարող ենք տեղիք տալ նոր ընդհարումների: Բայց կարելի է՝ երբ նոքա իրենց ոյտնից դուրս են. այդպիսի հեռու տեղում ըսպանելը չի գրգռի մասսային: Իսկ եթէ ընդհարումներ պատահեն, այն ժամանակ այդ գլխաւոր ոճրագործներին հենց տեղն ու տեղը սպաննել: Իսկ կառավարութեան ոճրագործներին որոշել ենք յարմար առիթ գըտնել եւ պատժել. իսկ որպէսզի այսպիսի պայմաններում, որպիսին է զինուորական դրութիւնը, առիթ չըտանք նոր ընդհարումների, նրանց վերաբերմամբ էլ տեռորը կատարել իրենց պաշտօնէութեան տեղերից դուրս:*

Նալբանդ.— *Անպատճառ պատժել, ոչ միայն անցեալ չինովնիկներին, այլ եւ ներկայ, եւ իրագործման մոմենտը ու տեղը թողնել տեղական մարմինների որոշման:*

Իլիկօ.— *Պէտք է ոճրագործներին բաժանել երկու մասի, որոնց որ կարելի է տանել (հանդուրժել), եւ որոնց որ իսկոյն պէտք է պատժել:*

Ընկ(եր) Աբրահամ(23).— *Միանալով Մրգաստանի եւ Գանձակի որոշումների հետ, ես կարծում եմ որ այն պաշտօնեաները, որոնք այժմ պաշտօն չունեն, նրանց չպատժել:*

Ապառաժի ընկ(եր).— *Դրանով մենք այն համոզմունքը կը մտցնենք նրանց մէջ, որ նրանք կարող են ամէն տեսակ ոճիրներ գործել եւ ապա պաշտօնաթող լինելով հանգիստ ապրել. ուստի որպէսզի նրանց մէջ այդ համոզմունքը չմնայ, պէտք է նրանց եւս պատժել:*

Թմբուկի ներ(կայացուցիչ).— *Պէտք է անպատճառ պատժել այդ պաշտօնեաներին, լինեն նոքա գործի մէջ թէ ո՛չ, միեւնոյնն է:*

Մեծ-Գադաֆի ներ(կայացուցիչ).— *Սկզբունքով, ցանկալի է, որ ոճրագործը պատժուի, հետեւապէս ոչ մի խորութիւն չպէտք է դնել թէ՛ անցեալի եւ թէ ներկայի: Եթէ նա վտանգ է ապառնում եւ նրան սպաննելը առիթ չի տայ նոր ընդհարումների, անպայման սպանել: Միայն ուշադրութիւն դարձնել՝ թուրքերից սպանել այնպիսիներին, որոնք թէ թուրքերին են ճնշում թէ հայերին. դորանով մենք մեր յեղափոխական բարքութեան վրայ կը լինենք կանգնած, ցոյց տալով որ մենք չովինիստներ (24) չենք եւ որ ճնշուածների շարը բարձր է մեզ համար բոլորի շահից: Պէտք է բացառապէս այսպիսի ոճրագործների սպանել, իսկ կառավարութեան պաշտօնեաների վերաբերմամբ՝ որքան հնարաւոր է եւ որպիսի պայմաններում ուզում է լինի, լինի զինուորական դրութիւն թէ ո՛չ, այլ միմիայն պէտք է ի նկատ առնել տեղը եւ մոմենտը:*

Ս.-Պա.-ն(?).— *Մեծ-Գադաֆի ընկերոջ տեսակէտը շատ վտանգաւոր է. ցանկալի է պատժել հայ-թուրքական ընդհարումները կազմակերպող եւ ղեկավարող անհատներին, լինեն դոքա թուրք թէ ռուս պաշտօնեաներ, ի նկատի ունենալով տեղը եւ մոմենտը:*

Մեծ-Գադաֆի ներ(կայացուցիչ).— *Եթէ մենք չենոմինիկներին տեռորի ենթարկենք, արդեօք մենք դրանով կառավարութեան դէմ կռիւ չե՞նք յայտարարում: Արդեօք այնքան ոյժ ունե՞նք որ մի այդպիսի քայլ անենք: Իսկ գալով թուրք ոճրագործների սպանման, արդեօք մենք դորանով նոր առիթ չե՞նք տայ ընդհարման: Հետեւապէս ոչ մի պայմանում նոցա տեռորի չենթարկել:*

Սմբատ(?).— *Ոճրագործների շարքում են դաշնակցութիւն Աղայեւ եւ ընկ., որոնք կազմակերպող եւ ղեկավարող էին հայ-թուրքական ընդհարումների, հետեւապէս նրանց էլ պիտի սպանել, ինչ հետեւանք ուզում է ունենայ:*

Անտոն.— *Աղայեւ եւ այլք թուրքերի համար համարեա նոյն դերն են կատարում, ինչ որ մի ժամանակ Գր. Արծրունին մեր մէջ. նոքա ոչ մի ոճիր չեն կատարում քարոզելով իրենց սկզբունքները: Հայ-թուրքական ընդհարումների հարցում, պէտք է տարբերել թուրքերի կազմակերպելն ու կռիւը կատարող քսոմնեալի ոճիրներից խօսքի(?) հողի վրայ: Երբ նրանք կըռւում են իրենց դէմ ունենալով կռուողներ, դա զազրելի չէ, բայց երբ նոքա ի չարն են գործ դնում եւ յարձակում, կոտորում անզէններին, կատարում վայրագութիւններ, դա ոճիր է: Մեր ընկերների ասածների մէջ, նկատելի է մի բան,— որտեղ ընդհարումներ չեն եղած, օրինակ Նալբանդում, այնտեղ աւելի տրամադիր են տեռորի, քան թէ այնտեղ՝ որտեղ կռիւ է եղած: Ընկերների տրամադրութիւնն այն է, որ պիտի կարելոյն չափ սահմանափակել տեռորը. բոլորովին մերժել պատիժ թուրքերի վերաբերմամբ՝ անկարող ենք, քանի որ նրանց մէջ կան եզակի ոճրագործներ, որոնց անպատիժ մնալը կը լինի ամենամեծ խրախուսանք եւ անարդարութիւն: Գիտի կարելոյն չափ սահմանափակել, ի նկատի առնելով խաղաղութեան շահը: Իսկ պաշտօնեաների վերաբերմամբ տեռորը կատարել, ի նկատի ունենալով տեղը եւ մոմենտը: Երկու դէպքում էլ ընտրելու է այն տեսակ անձնաւորութիւններ, որոնցից դժգոհ են մասամբ ե՛ւ թուրքերը, ինչպէս եւ հասարակութեան լաւագոյն խաւերը:*

Մրգաստանի ընկ(եր).— *Առաջարկում եմ նոր բանաձեւ, քանի որ խաղաղութիւն է առ այժմ, թուրք ոճրագործների վերաբերմամբ տեռոր չկատարել. իսկ ինչ վերաբերում է չինովնիկներին, լինեն ռուս, թուրք կամ հայ, տեռորը անպայման կատարել: Եթէ ընդհարումները նորից սկսուեն, թուրք ոճրագործների վերաբերմամբ տեռորը անպայման կատարել:*

Ընկ. Անտոնի եւ ընկ. Մրգաստանի ներկ(այացուցչի) բանաձեւերը տեռորի վերաբերմամբ դրուեցին քուէարկութեան եւ անցաւ վերջինիս բանաձեւը 6 ձայնով, այն յաւելուածով, որ տեռորին աշխատեն ենթակայ դարձնել գլխաւորապէս այն տեսակ անձնաւորութիւնների, որոնց դէմ դժգոհութիւն կայ ե՛ւ թուրքերի մէջ, կամ դոնէ աշխատաւոր հասարակութեան խաւերում:

Ընդունուած բանաձեւը տեռորի մասին.—

«Ի նկատի առնելով որ ներկայումս խաղաղ է դրութիւնը (25), Հայ Յեղ(ափոխական) Դաշնակցութեան Ռայոնական Ժողովը որոշեց՝ առ այժմ թուրք ոճրագործների նկատմամբ տեռոր չկատարել. իսկ ինչ վերաբերում է պաշտօնեաներին, լինեն ռուս, թուրք կամ հայ, անպայման տեռորի ենթարկել: Բայց եթէ ընդհարումները նորից սկսուեն, թուրք ոճրագործներին եւս անպատճառ ենթարկել տեռորի, ընտրելով գլխաւորապէս այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնց դէմ դժգոհութիւններ կան նաեւ թուրք ժողովրդի աշխատաւոր խաւերում»:

IVՐԴ ՆԻՍՏ, 30/III ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

1906 *Թ. Մարտի 30ին բացուեց Հ. Յ. Դ. Ռայոնական Ժողովի IV նիստը, ժամը 10-30ին առաւօտեան: Կարդացուեց II Ժողովի արձանագրութիւնը:*

Նախագահում էր Հ(ամո)ն:

Անտոն.— *Կարդում է իւր կազմած բանաձեւը Հայ-թուրքական ընդհարումների վերաբերեալ, որը ընդունուում է միաձայն(ութեամբ): «Համոզուած լինելով որ հայ-թուրքական ընդհարումների ամենաշօշափելի եւ ամենամօտ պատճառները եղած են միապետական վարչութեան պրովոկացիան ու աններելի անգործութիւնը, կուլտուրապէս ցած թուրք տարրի վայրենի հակումներն ու թալանի տենչը, ֆէոտալ-ձրիակեր բէկերի ցանկութիւնը՝ պահպանելու իրենց նսեմացող վարկը.*

Գիտակցելով՝ ա. որ յիշեալ ընդհարումները վայրենացնում ու տնտեսապէս քայքայում են երկու կողմերն էլ, բ. որ ընդհարումները հանդիսանում են ամենամեծ խոչընդոտ, երկու կողմերի համար էլ հասունացած հասարակական եւ տնտեսական հարցերի լուծման ինչպէս եւ երկու կողմերի գիտակից տարրերի մասնակցութեան ընդհանուր ռուսական ապատագրական շարժման, գ. որ հարեւան ազգերի կուլտուրան կամ վարգացումը. Կովկասում կարող է դրական հետեւանքներ ունենալ միմիայն դրացի ազգերի համերաշխ գործակցութեամբ, ու կատարեալ հաւասարութեան իրաւունքների պայմանով, ապահովուած ռամկավար-դաշնակցական սկզբունքը ու փոքրամասնութեան իրաւունքները ապահովող կարգերով, — Ռայոնական Ժողովը որոշում է՝ բոլոր հնարաւոր միջոցներով աջակցել խաղաղութեան հաստատուելուն եւ ոչ մի դէպքում առիթ չտալ ընդհարումների: Դիմադրելով թուրքերի բոլոր յարձակումներին, անհատական սպանութիւնների դէպքում թուրքերի կողմից՝ չպատասխանել եւ սպասել կառավարութեան ու թուրք բանիմաց դասի բռնած դիրքին: Փոխադարձաբար անցնել նախկին տակտիկային (յարձակողական-պաշտպանողական) այն դէպքում միայն, երբ կառավարութիւնը կամ թուրքերի բանիմաց մասը չպատժեն յանցաւորներին: Սրա հետ միասին շարունակել ինքնապաշտպանութեան համար ձեռք առնուած անհրաժեշտ պատրաստութիւնները, դարձնելով առանձին ուշադրութիւն Ապառաժի Ըրջանի վրայ: Կազմակերպել թուղթակից խմբեր Դալի Ալիի նման աւազակային խմբերի գործունէութեան առաջն առնելու համար»:

Հ(ամո) Ո(հանջանեան).— *Առաջարկում եմ անցնել հերթական հարցերի քննութեան, այն է՝ վնասների փոխադարձ հատուցման խնդրին:*

Գանձակի ներ(կայացուցիչ).— *Գանձակը ահագին վնասներ կրեց այդ ընդհարումների ժամանակ թուրքերից, բայց հայերն էլ փոխադարձաբար վնաս հասցրին թուրքերին: Հայերի կրած վնասը Գանձակում կը լինի մօտ 2,50 մլ(իոն), իսկ թուրքերի վնասը կը լինի մօտ 1 մլ(իոն), այնպէս որ Գանձակ քաղաքի մէջ հայերը նիւթապէս աւելի են վնասուած, նոյնպէս եւ գաւառում, քան թուրքերը. օրինակ, 400 տուն ունեցող հարուստ Բաղա գիւղի վնասը հաշուուած է մօտ 2 մլ.: Գեաուրբէդում նոյնպէս հայերը մեծ վնաս են կրել, բայց ընդհանուր կարծիքը այն է, որ վնասների հատուցումը չպահանջեն, քանի որ կառավարութիւնը կը միջամտի եւ հայերից էլ կ'առնի թուրքերի կրած վնասը, որովհետեւ թուրքերը կառավարութեանը աւելի են ցոյց տալիս իրենց կրած վնասը քաղաքում, քան թէ կայ իսկապէս: Եւ եթէ վնասները պահանջեն, այդ դէպքում տուժելու է աւելի արհեստաւոր դասը;*

խակ փողերը առանալուց կ'օգտուեն հարուստները: Կասկածելի է (Հարց է ?), որ եթէ հարուստները այդ փողերը առանան, արդեօք կազմակերպութիւնը չի՞ կարող (կարո՞ղ է) մի քանի տարի եւ հաւասար կերպով հատուցանել(7). այդ դէպքում ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ, քանի որ նոքա հեշտութեամբ կը ծածկեն: Եւ քանի որ մասամբ աւելի կը տուժէ, ուստի ընդհանուր կարծիքը այն է, որ վնասների հատուցումն չպահանջուի. իսկ ինչ վերաբերում է գաւառին, այնտեղ պիտի պահանջել քանի որ հայերը ոչ մի վնաս չեն տուել, իսկ թուրքերը տուել են ահագին վնասներ:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Սեւ քաղաքը ընդունել է վնասների հատուցումը, իսկ կենտրոնական կամքին կարծում է, որ դա յեղափոխական գործ չէ, ուստի որոշումը թողել է ժողովին: Առարկում եմ Գանձակի ներկայացուցչին, նոքա աւելի գործնական աչքով են նայում խնդրին, քան թէ սկզբունքով: Հատուցման խնդիրը լինելով ոչ-յեղափոխական գործ, ոչ մի դէպքում չպիտի պահանջինք եւ մինչեւ անգամ մեզ անվայել է, մե՛ղ, դրանով պարապել:

Զրաբերդի ներ(կայացուցիչ).— Միանալով Ոսկանապատի կարծիքի հետ, ըստ իս վնասների հատուցման խնդիրը մի քանի տեսակ կարելի է քննել.— 1· Եթէ վնասները պահանջինք, որպիսի՞ հետեւանք կ'ունենանք· պէտք է մտանանիչ անել եւ կառավարութեան վերաբերմունքը: Արդեօք ի՞նչ չափ կարելի է իրականացնել: Անցեալի վերաբերմամբ, եթէ հնարաւոր է՝ այդ հատուցումը պահանջել կառավարութիւնից եւ ո՛չ թէ փոխադարձաբար հատուցանել: Թող կառավարութիւնը նպաստէ: Իսկ ինչ վերաբերում է փոխադարձ հատուցման, այդ դէպքում մենք մի դրդիչ կը տանք ժողովրդի կազմակերպուելուն: Ջենք կարող յոյս դնել կոմիթեաների(26) վրայ, քանի որ նրանք անընդունակ լինելով Թողնում են հատուցման իրականացումը ոստիկանութեան, եւ հետեւանքը այն է լինում, որ ոստիկանութիւնը սուտ զեկուցում է տալիս եւ պահանջում է այնպիսի հատուցում վնասի, որ իրապէս չի եղել: Հետեւապէս այդ միջոցով առաջ կը գան հազար եւ մի տեսակ կեղծիքներ, եւ ամէն կը տանք որ այդ ժողովուրդը նորից բարոյապէս ընկնի փոխանակ (նրան) բարձրացնելու: Իսկ ինչ վերաբերում է թուրքերին, մենք մի լաւ դրդիչ ֆակտոր(27) կը տանք նրանց որ կազմակերպուեն: Իսկ տնտեսութիւնը վերականգնելու համար, մենք ամէն միջոցով պիտի (պահանջենք?) կառավարութիւնից, որ նա օժանդակ գումարներ տայ, իսկ եթէ կառավարութիւնը չտայ, այդ դէպքում հասարակական ուժերով կարելի է վերականգնել ժողովրդի տնտեսութիւնը:

Նալբանդ.— Քանի որ վնասների հատուցման ժամանակ միշտ օգտուողը հարուստը կը լինի, իսկ աղքատը պիտի տուժէ, եւ միանգամայն հակառակ եմ վնասների հատուցման:

Մրգաստան.— Առարկելով Այգեստանի ընկերին, եւ միանգամայն անհրաժեշտ եմ դտնում վնասների հատուցումը եւ նա կ'իրականանայ այնպէս, ինչպէս եղել է Նախիջեւանում: Նախիջեւանում կազմուել է մի խառն կոմիթա, որը որոշել է երկու կողմերի վնասները, եւ պէտք է ասել որ հասարակութիւնը գոհ է կոմիթայի գործունէութիւնից: Հայերի վնասները հաշուած է մօտ 2–3 մլ(իոն), իսկ թուրքերինը՝ 200 հազար: Եւ այս դէպքում կառավարութիւնը ինքն է ժանդակում, տալով 50 հազար ռուբլի «Փրատոք վոզքափիթալըդ»ից(28) եւ խոստացել է տալ կրկին 100 հազար ռուբ. եւ եթէ այդպէս լինի այդ չրջանը կլրող է վերականգնել իր քայքայուած տնտեսութիւնը: Ժողովրդի տնտեսութեան վերականգնման տեսակէտից մեր կարծիքն այն է, որ անհրաժեշտ է վնասների հատուցումն. մանաւանդ որ հայերը ամէն տեղ նիւթապէս աւելի են տուժել քան թուրքերը: Գալով թէ վերնասների հատուցման ժամանակ կարող են օգտուել միայն հարուստները եւ չքաւորը կը տուժի, դա սխալ ենթադրութիւն է եւ իրականութեան մէջ այդպիսի բան չկայ: Աւել թէ դա յեղափոխական գործ չէ, նոյնպէս սխալ է· մենք պէտք է ուշադրութիւն դարձնենք աշխատաւոր դասի տնտեսականութեան անձեռնմխելիութեանը: Հենց այս դէպքում կազմակերպութիւնը պիտի միջամտէ եւ մեր կարծիքով պիտի այդ վնասները առնել, միայն թէ չդիտենք ի՞նչ միջոցներով կարելի է առնել:

Թլատ.— Ես կարծում եմ, որ պիտի ուշադրութիւն դարձնենք այն հարցերի վրայ, որոնք զուտ յեղափոխական գոյն ունեն. հենց վնասների հատուցման խընդրումն էլ այդ տեսակէտով պիտի առաջնորդուենք: Առում ենք թէ ո՞վ է չատ տուժել, հա՞յը թէ թուրքը, հիմնուելով ազդային հողի վրայ: Բայց պէտք է որոշել, արդեօք հայ եւ թուրք բանուորութի՞ւնն է չատ տուժել, թէ՞ բուրժուազիան եւ ըստ այնմ էլ դատել: Ընդհանրապէս թուրք գիւղացիութիւնը աւելի է վնասուել, քան թէ հայ գիւղացիութիւնը: Մինչդեռ քաղաքում բուրժուազիան է տուժողը: Հետեւապէս գիւղացիութիւնը աւելի է տուժել, քան հարուստները եւ եթէ վնասները առնենք, մենք պիտի առնենք գիւղացիութիւնից, ուրեմն նորից նա պիտի տուժէ եւ ամէն կը տանք նոր ընդհարումների: Իմ կարծիքով մեր գործը չէ դրանով զբաղուելը, մանաւանդ որ իրականութեան մէջ անիրագործելի է:

Անտոն(6).— Մենք չենք կարող կանգ առնել թէ արդեօք այդ վնասների հատուցումը յեղափոխութե՞ան գործն է թէ ոչ. սա ուղղակի մի թալան է եղել: Դասակարգային տեսակէտից էլ չենք կարող նայել այդ խնդրին, ամբողջ երկիրը տուժել է, ամբողջ ազգաբնակութիւնը տուժել է, լինի հարուստ թէ աղքատ, ամբողջի հարստութիւնն է կորել, հետեւապէս բոլորն էլ տուժել են: Եթէ մենք մինչեւ այժմ 1% մասն էինք

տալիս այս աղքատութեան օրով, մենք 2% կը տանք: Եթէ մենք հաշուելու լինենք երկու կողմերի վնասները, կը տեսնենք որ հայերը ընդհանրապէս ունեցել են 15–20 մլ(իոն) վնաս, մինչդեռ թուրքերը 7–8 մլ(իոն)· իսկ եթէ բացուն չհաշուենք, այն ժամանակ կը տեսնենք որ հայերը ունեցել են 14–15 մլ(իոն) վնաս, իսկ թուրքերը 7–8 մլ(իոն): Ինչպէս տեսնում էք հայերինը ճիշդ կրկնապատիկ է եղել· գիւղերումն էլ նոյնն է եղել, հայերի վնասը աւելի է քան թուրքերինը· օր(ինակ)՝ վերցնենք Ղազախի Գաւառը, ուր հայերը ունեցել են մօտ 350 հազ(ար) ռուբ. (վնաս?): Մեր ընկերները պարծենում են թէ բազմաթիւ թուրք գիւղեր են փճացրել, բայց եթէ հաշուելու լինենք ընտանիքների թուով, կը տեսնենք որ մենք նորից աւելի ենք տուժել: Նկատելի է մի բան, որ հարուստները ամէն տեղ ամենաթունդ կերպով հակառակ են եղել վերնասների հատուցման, ինչո՞ւ, որովհետեւ այստեղ տուժում են միայն աղքատները: Բէկերն էլ են հակառակ հատուցման, որովհետեւ հատուցումից նրանք էլ պիտի տուժեն: Գալով բաժանումներին, թէ աղքատները այս դէպքում էլ կը տուժեն, սխալ է· նոյնիսկ արդարութեան տեսակէտից այն է լաւ՝ որ մի քանիսը տուժեն, քան թէ մենք ձեռքներս լուանանք եւ հեռանանք: Եթէ ծոյլ տանք, որ թալանը մարսուի, այն ժամանակ ժողովուրդը աւելի կ'անբարոյականայ, քան եթէ հատուցումն պահանջենք: Ընդհանուր խաղաղացման տեսակէտից էլ անպայման ամենամեծ միջոցն է վնասների հատուցումն, որով թալանի ախորժակն էլ կտրած կը լինենք: Ազգային տեսակէտից էլ, որովհետեւ մենք ենք աւելի տուժողը, հետեւապէս մենք պէտք է աւելի պահանջենք: Գալով դասակարգերի երկպառակմանը, կ'ասեմ, որ երբ Բորչալուի պատահում վնասները պահանջեցին, այն(տեղի) թուրք գիւղացիութիւնը մի սոսկալի բողոք բարձրացրեց բէկերի դէմ, եւ եթէ վնասների պահանջը կատարուի եւ ուրիշ տեղերում, այդպիսով մենք երկպառակութիւն կը ձգենք նրանց մէջ: Եւ այս միջոցով մենք կը նպաստենք թուրքերի գիտակցութեանը, որով աշխատաւորը կը բաժանուի աւազակներից եւ կը միանայ մեզ հետ: Եթէ այժմ չպահանջենք վնասների հատուցումն, այն ժամանակ, ապագայում էլ քիչ տեղ չենք կարող պահանջել վնասները բէկերից: Իսկ հատուցման պահանջը կը լինի մի միջոց, որով խրատած կր լինենք այդ աւազակներին: Գալով իրականացման՝ կան յանձնաժողովներ, ուր պիտի վերահասու լինենք եւ նոյնիսկ ընտրուենք եւ մենք կարող ենք այսպիսով ճնշումն կործ դնել: Վերջապէս մենք կարող ենք տնտեսել եւ ըստ այնմ էլ պահանջել, կամ տեղական յանձնաժողովները մի ընդհանուր գծերով կարող են որոշել վնասները: Գալով բաժանման իրականացման, կ'ասեմ՝ նախ տէրութիւնը իրրեւ պրովոկատոր(29) պիտի մի մասը ինք վճարէ, մի մասը թալանչիներից պէտք է առնել, իսկ միւս կէսն էլ կարելի է ապագայ տուրքերի վրայ բաժանել, կամ վնասների միւս մասը կարելի է դնել այն ապստամբութեանց վրայ, որք չեն մասնակցել· չէ՞ որ դա մի ազգային չարիք է: Օր(ինակ)՝ հայերի կողմից Ալեքսանդրապոլը, իսկ թուրքերի կողմից Լէնքորանը եւայլն: Վերջապէս տէրութիւնից պահանջել որ մի 10 տարով որոշ հարկը (հարկեր?) վերացնէ: Միջոցները կան եւ պէտք է միայն չուտափոյթ անել, վայնասուններ բարձրացնելով պահանջել որ ժողովուրդը սոված է եւ պահանջում է հատուցումն: Տէրութիւնը կ'աշխատի որ չիրականանայ, մինչ մենք ընդհակառակը պիտի աշխատենք որ իրականանայ, մանաւանդ որ կառավարութեան նպատակն է մեզ տրտնջապէս քայքայել:

Քար.— Վնասների հատուցման խնդրում մենք ոչ մի որոշում չենք կայացրել:

Նաւահանգիստ.— Արդեօք ինչո՞ւ Ոսկանապատը սկզբունքով ընդունել է Տաճկաստանի եւ Կովկասի դատը, եւ չէ ուզում սկզբունքով ընդունել մի այնպիսի հարց, որպիսին է վնասների հատուցումը, պատճառաբանելով թէ՝ դա անիրագործելի է: Սկզբունքով, իմ կարծիքով, պիտի անպատճառ պահանջել, որպէսզի կարողանանք զսպել բէկերին եւ ես միանգամայն միանում եմ ընկ. Անտոնին:

Զրաբերդ.— Ամէն մի յեղափոխութիւն ունի իր սխտեմը, եւ եթէ մենք որոշել ենք որ բոլոր հասարակական գործերի մէջ պիտի միջամտենք, դա ուրիշ հարց է: Ինձ թուում է թէ՝ երկրի հարստութիւնը չի աւելանայ, եթէ հայը թուրքին տայ եւ ընդհակառակը: Հատուցման դէպքում դիտենք թէ ինչեր են լինում· օրինակ, եթէ տուրքերի ձեւով էլ պահանջեն, այս դէպքում էլ տուժողը նորից կը լինի աշխատաւորը եւ ոչ թէ հարուստը: Գալով այն բանին, թէ օր(ինակ) Լեւեցկին արդար կերպով է բաժանում, եւ ոչ մի դէպքում չեմ հաւատում կառավարութեան արդարադատութեանը: Այդպիսի օրինակներ չատ ունենք, օր(ինակ)՝ Ղարսում է պատահել: Հետեւապէս եթէ վերնասների պահանջենք, մենք նորից աշխատաւորներից պիտի պահանջենք, որովհետեւ թալանողից ոչինչ չենք կարող առանալ: Այն հարցին՝ թէ վնասների հատուցումն պահանջելով մենք երկպառակութիւն կը ձգենք Թուրքերի մէջ, եւ միանգամայն համաձայն չեմ: Եւ քանի որ մենք ոյժ չունինք հասարակական բոլոր գործերով զբաղուելու, հետեւապէս չենք կարող այդ վերնասների խնդիրն էլ ընդունել իրրեւ մի յեղափոխական գործ:

Ոսկանապատը պատասխանելով Նաւահանգստին, առարկում է՝ քանի որ վնասների հատուցման գործը իրականացնելու համար մենք պիտի կառավարութեան (կառավարութիւնից ?) խնդրենք, իսկ մի յեղափոխական կուսակցութիւն պետիցիա(30) կամ խնդիր չի ներկայացնում, այլ պահանջում է· հետեւապէս մենք

միանգամայն սկզբունքով պիտի հակառակ լինենք:

Անտոն·— Վնասների հատուցման մասին խօսելիս, միանգամայն մոռանում են կառավարութեան դիրքը: Երբ նրա շահերին նպաստաւոր է, նա կ'ընդունէ· իսկ հակառակ դէպքում, նա միանգամայն կ'ընդդիմանայ: Այն հարցը (տեսակէտը), թէ վնասների հատուցման պահանջով մենք երկպառակութիւն կը ձգենք եւ տեղիք կը տանք նոր ընդհարման, սխալ է, քանի որ կառավարութիւնը ձեռքերը ծալած չի նստել, այլ իր բոլոր ոյժը կը քաշէ գիւղացիութեան վրայ ու հայերից կ'առնէ կը տայ թուրքերին:

Մեծ–Բաղաֆ·— Ճանկալի չէ որ վնասները ատացուն, որովհետեւ գիւղացիութիւնը ոչ մի դէպքում հետաքրքրութիւն չունի վճարելու. աւելի լաւ է պահանջներ դնել կառավարութեանը:

Հ(ամօ) Օ(հանջանեան)·— Խնդիրը բաժանւում է երկու մասի· առաջին մասը կարծում է, որ կարող ենք վնասները պահանջել եւ ապագայում կողոպտուի տեղից ազատուած կը լինենք եւ պարզած թուրք դիւղացիութեան գիտակցութիւնը: Երկրորդ մասը պնդում է, որ չպիտի պահանջենք, որպէսզի առիթ չտանք նոր ընդհարման եւ անքաւականութիւնների: Կայ եւ մի երրորդ կարծիք, որ վնասների հատուցման պահանջը յեղափոխական գործ չէ:

Անտոն·— Բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնները իրենց խոհել են համաբուժ տեղծել կուսակցական տիկտատուրա: Մենք էլ մեր դրօշը, կուսակցական տեսակէտը կը դնենք այդ գործերի մէջ. ես չեմ ասում թէ ուղղակի կերպով, օր· դպրոցական գործով զբաղուենք, այլ պէտք է անկողմնակի (?) կերպով զբաղուենք: Նոյնիսկ Եւրոպայում, երբ խնդիր է լինում հասարակական խոշոր հարցերի մասին, ամբողջ Եւր(ոպայի) Ս· Դ· կուսակցութիւնը(31) իր պատասխանութիւնն է ցոյց տալիս· օր(ինակ)՝ ինչպէս Դրէյֆուսի գործ(ի մէջ), յանուն արդարութեան, չնայած որ յեղափոխական գործ չէր: Մեր երկրի յառաջդիմութեան տեսակէտից, մենք դատապարտած կը լինենք, եթէ չմասնակցենք այս գործին: Պէտք է մասնակցել, որովհետեւ գոյութեան խնդիր է· այս ընդհարումներին վերջ դնելը մեր գոյութեան կռիւն է: Հետեւապէս պիտի մասնակցենք ուղղութիւն տալով ու ճնշումն գործ դնելով եւ ո՛չ մի դէպքում դատապարտած չենք լինի մեր սկզբունքին: Իսկ ինչ վերաբերում է քալանչիներին, չենք կարող գնալ գուցէ մի կամ երկու դէպքում, բայց ընդհանրապէս պիտենք թէ որո՛նք են քալանչիները, ո՛ր դիւղերն են մասնակցել քալանին: Ճիշդ է, տուժող կը լինի, բայց դա չի նշանակում թէ մենք դատապարտած կը լինենք մեր սկզբունքին: Բոլոր հասարակական երեւոյթները պատճառ են լինում խոշոր հասարակական ընդհարումների, նոյնը եւ քաղաքների համար, — այս ընդհարումները չատ մեծ նեցուկ են նրանց համար եւ մի մեծ արդիացում է, մանաւանդ որ եթէ վնասների հատուցումը պահանջենք մենք դորանով իւղ ածած կը լինենք կրակի վրայ եւ կ'ապահովենք մեր ապագան(?): Կան ընդհանուր շահեր, ուր տէրութեան հետ կարող ենք ձեռք ձեռքի տուած լինել: Տէրութեան շահերը համամիտ են(?) երբ միայն միասնութիւնը պաշտպանելու համար է: Եւ քանի որ միայն մի որոշ դասակարգ է կորցնում այդ խնդրում, հետեւապէս նա զիջում է անում: Տէրութիւնը ինքն է ուզում բէկական խնդրին վերջ դնել· հենց համապատասխան ժամանակ, փոխարքան ի'նքը չեչտեց, թէ բէկերն էլ անպատճառ պիտի վճարեն վնասները, եւ մինչեւ անգամ տեղ-տեղ նա անկեղծ է, եւ չի կարելի ասել, թէ տէրութիւնը հակառակ կը լինի վնասների հատուցմանը: Ի հարկէ բաժան-բաժան անելով, ինչպէս վերեւ չեչտեցի, այդ վնասները, որոշ չափով կարելի է իրականացնել: Իսկ ինչ վերաբերում է միլոցներին, ահաւասիկ մենք պիտի այդ յանձնաժողովների միջոցով նպաստենք եւ կարելոյն չափ աղմուկ բարձրացնենք, եւ այդպիսով կարող ենք մենք մի որոշ չափով իրականացնել: Խօսելով պրոպագանդայի մասին, մենք արդէն որոշել ենք գործնական հողի վրայ անել· հենց այս դէպքում էլ, վնասների հատուցման խնդրում, մի լաւ փորձ է՝ ուր աշխատաւորները կը միանան առանց խորութեան ընդդէմ քալանիչների:

Ոսկանապատ·— Քանի որ նախկին յանձնաժողովների մէջ մենք կողմնակի կերպով մասնակցել ենք եւ պտել ենք կատարեալ ֆիասկո, պէտք է վերջապէս ընդունել այս կամ այն ուղղութիւնը, եւ զուր չէ որ ուրիշները մեզ յանդիմանում են, ասելով որ՝ մենք յեղափոխական կուսակցութիւն չենք: Իսկ ինչ վերաբերում է ազնուականութեանը, թէ կառավ(արութիւնը) որպէսի' դիրք կը բռնէ նրանց վերաբերմամբ, դա դեռ հարց է: Նա այստեղի հարցումն էլ նոյնպէս կ'անի, ինչպէս եւ Ռուսաստանում, յամենայն դէպս կառավ(արութիւնը) ազնուականութեան շահերը միշտ կը պաշտպանէ: Նոյնը եւ այս հատուցման հարցում· նա աւելի շատ դիւղացիութիւնից կը վերցնէ, քան ազնուականութիւնից: Գործնական պրոպագանդայի մասին, իմ կարծիքով, պէտք է մի փոքրիկ շարժում առաջ բերել, թէկուզ հենց էջմիածնապատկան կալուածքներում, ցոյց տալով որ մենք խորութիւն չենք դնում, եւ այդպիսով դիտակցութեան կը բերենք դիւղացիութիւնը: Իսկ եթէ թուրք դիւղացիներից պահանջենք վնասները, մենք նորից կռուին կը տանք ազգային բնաւորութիւն: Այս հարցի մասին իմ կարծիքով, մենք պիտի միայն ոյժ տանք գործնական պրոպագանդային· իսկ ինչ վերաբերում է վնասների հատուցման՝ թողնենք ժողովրդին:

Զրաթեռդ·— Կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի զանազան ազգաբնակութիւններ տարբեր լինելով, նա նոյն աչքով չի նայի եւ թուրք ազնուականների վրայ, որպէս (ինչպէս) ռուս կամ լեհ ազնուականներին է նայում: Ուշադրութիւն դարձրէք եւ այն բանին՝ որ չնայած թուրք ազնուականութիւնը տեղծել է կառավարութիւնը, բայց մինչեւ այժմ ոչ մի արտօնութիւն չի տուել: Նա տեսնում է մի բացարձակ անտագնիզմ նրանց եւ իր շահերի մէջ· հենց այդպէս էլ դրանք մինչեւ այժմ եղել են կառավարութեան ձեռքին իրրեւ մի գործիք: Կառավ(արութիւնը) աշխատում է որ նոքա չկազմակերպուեն, հետեւապէս նոյն վերաբերմունքը չի կարող ցոյց տալ դէպի թուրք ազնուականները, որպիսին տալիս է ռուս կամ լեհ ազնուականին: Իսկ գալով հատուցման խնդրին, ես միանգամայն հակառակ եմ, որովհետեւ գործնականում չպիտի կարողանանք պահել (պաշտպանել ?) աշխատաւոր դասակարգի շահերը: Քանի որ մենք գիտակից յեղափոխական ուժեր չատ քիչ ունենք, ի՞նչպէս կարող ենք վստահանալ մեր ուժերի վրայ: Հետեւապէս ոչ մի դէպքում չենք կարող մոռանալ մեր կուսակցութեան տիկտատուրայի մասին:

ՆԻՍՏ V, 30/III ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ

Նիստը բացուեց Մարտի 30ին, երեկոյեան 7 ժամ 15 րոպէին: Նախագահ ընտրուեց ընկ· Գարեգին Խաժակ, բայց փոխադարձ հատուցման հարցը վերջացած չլինելով, նախընթաց նիստ նախագահ ընկ· Հ(ամօ) Օ(հանջանեան) չարուենակեց նախագահել մինչեւ վերոյիշեալ հարցի լուծում առանալը:

Ընկ· Հ(ամօ) Օ(հանջանեան)·— Առաջարկում եմ կարդալ ընկ· Աբրահամի(23) բանաձեւը եւ քուէարկել:

Ոսկանապատ·— Առաջ որոշենք՝ արդեօք Դաշնակցութիւնը պէ՞տք է մասնակցէ այդ խնդրում, թէ ո՛չ, սպա անցնենք բանաձեւին:

Մուրատ(14)·— Դիցուք մենք վճռեցինք փոխադարձ հատուցման հարցը չընդունել, իսկ եթէ կառավարութիւնը ձեռնարկէ հատաքելու, մենք կարո՞ղ ենք խանգարել:

Աբրահամ(23)·— Կարող ենք:

Թմբուկի ընկեր·— Պէտք է մասնակցել եւ միաժամանակ աշխատել կառավարութեան ներկայացուցիչներին ինչպէս էլ լինի մեր կողմը թեքել եւ յօդուտ մեր շահերի ծառայեցնել:

Ալ· – Պ·(32)·— Որովհետեւ հատուցման հարցը չատ ու չատ վայրերի հետ(?) կապուած է որոշ կապերով, ուստի թողնել այդ խնդրի լուծումը լիբերալներին, իսկ կազ(մակերպութիւն)ը թող ձեռնպահ մնայ:

Սմբատ(?)·— Կառավ(արութիւնը) հատուցման հարցին մօտենում է միայն այն նպատակով, որ իր կորցրած վարկը ժողովրդի աչքում բարձրացնէ· ուստի մասնակցել կը նշանակէ խորխորատի մէջ ընկնել:

Գարեգին Խաժակ·— Կառավարութիւնը հատուցման խնդրին մօտենում է այն նպատակով, որ կարողանայ ոչնչացնել դիմադրող ուժերը, ուստի պէտք է ձեռնպահ մնալ:

Անտոն·— Ձեռնպահ մնալով ոչ մի գործ առաջ չէ գնացել· չի էլ գնայ: Մեզ կոտրեցին՝ լուեցինք, մեզ անպատուեցին՝ լուեցինք, այժմ էլ աղքատացրին՝ դարձա՞լ լուենք: Եթէ լուենք, ազգային պատիւը խայտառակած կը լինենք· պէտք է ցոյց տալ, որ ամէն մի ազգ իրաւունք ունի պահպանելու իր պատիւը, գոյքը եւ այդ մենք արած կը լինենք՝ պահանջելով վնասների հատուցումը: Եթէ չենք ուզում կառավարութեան միջոցով առնալ, աչքի առաջ ունենալով որ վերջինը զազանային միջոցների կարող է դիմել, այն ժամանակ կը պահանջենք ինքներս: Պէտք է ասել որ վերջնական խաղաղութեան կարելի է հասնել միայն այն ժամանակ, երբ կը ատացուի վնասների հատուցումը:

Փուէարկութեան ենթարկուեց(ին) ընկ· Անտոնի եւ Աբրահամի հետեւեալ բանաձեւերը.—

Ընկ· Անտոնի(6) բանաձեւը.— «Ի նկատի ունենալով, որ վնասների փոխադարձ հատուցումը հանդիսանում է ամենաիօրագոյն միջոցը ընդհարումներին վերջ դնելու համար, ինչպէս եւ առաջն առնելու երկու կողմերի անբարոյականացման, Ռայոնական Ժողովը ցանկալի է համարում կուսակցութեան կողմնակի միջամտութիւնը՝ տուժած գիւղացի եւ աշխատաւոր դասակարգի կրիտիկական վիճակին նպաստելու համար: Այս հարցի հետ կապուած գործնական միջոցների մշակումն ու առաջ մղելը (Ռայոն. Ժողովը) թողնում է Կենտրոնական Կոմիտէներին»:

Աբրահամի բանաձեւը.— «Ի նկատի առնելով որ փոխադարձ հատուցման վնասներ հատաքող լինելու է ոստիկանութիւնը, որի ժամանակ պէտք է տուժէ կրկնակի եւ եռակի մեր աշխատաւոր ժողովուրդը, համարել փոխադարձ հատուցումը վնասակար մեր ժողովրդի չահերին եւ աշխատել ըստ կարելոյն որ դա չիրականանայ»:

Ընդունուեց առաջին բանաձեւը 6 ձայնով, ընդդէմ 4ի, իսկ 1 ձայն մնաց ձեռնպահ:

Նախագահ Գարեգին Խաժակ.— Այժմ անցնենք ընդհարումներին վերջ տալու միջոցների խնդրին:

Արեւ(ելեան) Բիւրօ.— Որովհետեւ մեր օրակարգի Յրդ կէտում կայ թուրք դիւղացիութեանը կիսաճորտական դրութիւնից ազատուելու (ազատելու?) միջոցների հարցը, ուստի առաջարկում եմ այդ հարցի քննութիւնը թողնել հետագայ ժողովին:

Անտոն·— Իրրեւ միջոց ընդհարումների(ին) վերջ տալու, առաջարկում եմ թուրք բանիմաց երիտասարդութեան մարսելի դարձնել մեր ծրագիրը, եւ գալ համաձայնութեան՝ ապակենտրոնացման սկզբունքի հիման վրայ:

Ոսկանապատ.— Ընկ· Անտոնի առաջարկութիւնը իրականացնելու համար պէտք է մօտենալ Թուրք Ճեղ(ափոխու)թեան՝ Իթթիհատին, որոնք կազմում են

Թուրք ինտելիգենցիան(33)։ *Պէտք է աշխատել նրանց հետ միասին գործել (Թերթ հրատարակել, միասին պրոպագանդ անել եւայլն)։*

Բահր(?).— *Ինֆռինֆաքի ներկայացուցիչների հետ գործ ունենալ չի կարելի, որովհետեւ նրանք աւազակներ են։*

Վարժապետ.— *Թուրք ինտելիգենցիան ինտելիգենցիա*(33) *չէ. նրանց ինտելիգենցիայի պատկերացումը Աղայեան է. ուստի պէտք է մտնել յարաբերութեան մէջ ժողովրդի՛ հետ։*

Եղիշէ(11) (*Մեծ-Քաղաք*).— *Թուրք յեղ*(*ափոխական*)*ներին անուանել յեղափոխականներ՝ շատ դժուար է (ապացոյց՝ Բագուում բայ Քողուած հայերէն, Թուրքերէն և ռուսերէն Թռուցիկը). իսկ երիտասարդութեան մէջ կան այնպիսիները, որոնք բաւականին բարձր են եւ կարելի է նրանց հետ գործ ունենալ։ Վերջինների հետ պէտք է սկսել ոչ թէ պաշտօնական կերպով, այլ պրոպագանդայով։*

Ոսկանապատ.— *Թուրք յեղ*(*ափոխական*) *կազմակերպութիւնների մէջ կան մարդիկ, որոնք կարող են լինել օգտակար*(34)*, ուստի պէտք է սկսել բանակցութիւններ դոցա հետ, բայ չքողնելով ձեռքից զգուշութիւնները։*

Սմբատ.— *Այդ կուսակցութիւնների այժմեան անդամները առաջնաւորները չեն, այլ նոր երիտասարդութիւնը, որոնք հաւատ են ներշնչում եւ որոնց հետ կարելի է յարաբերութեան մէջ մտնել, միասին աշխատել՝ աշխատաւոր դասի մէջ համերաշխութիւն մտցնել*(34)։

Մրգաստանի ընկ(*եր*).— *Պէտք է աշխատել Միութեան ուղղութեամբ գործել, բարձրացնել Թուրք ժողովրդի կրթութիւնը եւ բարելաւել նոցա տնտեսական դրութիւնը։ Այդ նպատակին հասնելու համար պէտք է դիմել լեռնական մահմեդական տարրերի աջակցութեան։*

Ցո. – Դ.(35).— *Թուրք կուսակցութիւնները ընդունում են ամէն տեսակ զաղափարի մարդիկ, ուստի դոցա վրայ յոյս դնել չի կարելի։*

Աբրահամ(23).— *Արհամարհել Թուրք յեղ*(*ափոխական*) *կուսակցութիւններին եւ կազմակերպել Թուրքերին մեր դրօշի տակ, ընդհանուր ֆեսերացիայի սկզբունքով։ Նպատակին հասնելու համար դիմել լեռնական մահմեդականների աջակցութեան։*

Արեւ. Բիւրօ.— *Միանում եմ Աբրահամի հետ, միայն այն նկատողութեամբ, որ սասծները չքողնել լոկ խօսքեր, այլ իրագործել։*

Ալ. – Գ.(?).— *Մոմենտը պատմական լինելով, պէտք է չահագործել բոլոր միջոցները. միանգամից մտնել ժողովրդի խաւերը՝ շատ դժուար է, այլ պէտք է միջնորդներով հասնել նպատակին։ Պէտք է համոզուած լինել որ Թուրք ժողովուրդն էլ այնքան է ցանկանում համերաշխութիւն, որքան եւ մենք եւ ապա սկսել գործել. համերաշխութեան համար*(33)։ *Թուրքերի մէջ սկսուել է վերածնութիւն եւ սաղմերը երկուսն են, — բուրժուա ֆէոտալականներ*(36) *եւ սոցիալիստական կուսակցութիւններ։ Առաջինը միանգամայն վնասակար է եւ մեզանից շատ հեռու. մեզ աւելի մօտ պէտք է համարել վերջինը եւ պէտք է մտցնել նրա մէջ սոցիալական սկզբունքներ՝ հենց տակտիկայի տեսակէտից, եւ դրա համար ամենալաւ չէջանը, դա Բաքուն է։*

Վարժապետ.— *ԵԹԷ ուզում ենք սոցիալական սկզբունքներ առաջ տանել, պէտք է օտար ազգերի հետ միասին գործել եւ հենց այժմեանից սկսել։*

Գար(*եգին*) *Խ*(*աժակ*).— *Թուրքերին այդքան կծու վերաբերուելով պէտք է մի փոքր էլ դէպի մեր չովինիստութիւնը կծու վերաբերուել, եւ մեղմացնել վերջինը՝ պրոպագանդայի միջոցով։*

Անտոն.— *Մեր ծրագիրը երկու կողմ ունի, տնտեսական եւ քաղաքական։ Պէտք է աշխատել գալ համաձայնութեան Թուրքերի հետ, Թէ՛ տնտեսական եւ Թէ քաղաքական հարցերում։*

VI-ՐԴ ՆԻՍՏ, 31/III ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

Ժողովը շարունակեց քննադատել (քննել) նախընթաց նիստում չլուծուած հայ-Թուրքական ընդհարումներին վերջ դնելու հարցը։ կարդացուեցին երկու բանաձեւեր, Եղիչէի(11) *եւ Աբրահամի*(23)*. երկուսով էլ առաջարկուում է հնարաւորութեան չափ սերտ յարաբերութիւնների մէջ մտնել Թուրքերի հետ, գործել նրանց հետ միասին քաղաքական եւ տնտեսական հողի վրայ, կազմակերպել նրանց բանուորութիւնը եւ գիւղացիութիւնը, նոյնիսկ մեր դրօշակի տակ։ Եղիչէն առաջարկում է անել այդ Թուրք յեղ*(*ափոխական*) *կուսակցութիւնների եւ արժանաւոր ինտելիգենտ անհատների աջակցութեամբ, նրանց հետ ձեռք ձեռքի տուած, իսկ Աբրահամը չէ ընդունում այդ, համարելով Թուրք ինտելիգենցիան ու յեղ(ափոխական) կուսակցութիւնները դեռ չհասունցած այդպիսի գործունէութեան համար, ոչ արժանի իրենց կոչման. նա առաջարկում է անմիջական յարաբերութիւններ սկսել Թուրք բանուորութեան ու գիւղացիութեան հետ, եւ կազմակերպել նրանց մեր դրօշակի տակ։*

Արեւ. Բիւրօ.— *Թուրքերի հետ այդպիսի բազմակողմանի սերտ յարաբերութիւնների մէջ մտնելու համար՝ հարցը դեռ բոլորովին նոր հարց է. հասունցած չէ թուաւ։ Նախքան քաղաքական ծրագիրներ առաջ բերելը, պէտք է տնտեսական ծրագրով մտնել Թուրքերի մէջ ու աշխատել համերաշխութեան գաղափարը իրագործել տնտեսական հողի վրայ, որի յաջողութիւնը աւելի հաւանական է։*

Անտոն.— *Պէտք է միաժամանակ սկսել գործել Թէ՛ տնտեսական եւ Թէ քաղաքական հողի վրայ, օգտուելով այդպիսի գործունէութիւնից՝ յաջող հետեւանքների հասնելու համար, բոլոր նպատաւոր պայմանների՝ Թէ՛ կազմակերպութիւնների եւ Թէ անհատների աջակցութեամբ. որտեղ նրանք անընդունակ կը գտնուեն աջակցել մեզ, կամ չեն ցանկանալ այդ, այդպիսի տեղերում պէտք է ուղղակի մտնել Թուրք աշխատաւոր տարրերի խաւերը՝ քաղաքական եւ տնտեսական պրոպագանդայի համար։*

Ոսկանապատ, Մարտիրոս(37).— *Առանց Թուրք ինտելիգենտ ուժերի հետ աշխատակցելու, առանց նրանց աջակցութեան, անկարելի է Թուրք բանուորութեան խաւերը մտնել. եԹէ մտնենք էլ, արդիւնաւէտ յաջողութիւն ձեռք բերել չենք կարող, այդ բանը կը պահանջի մեզանից երկար տարիների յամառ աշխատանք։ ԵԹԷ մենք ցանկանում ենք չուտ հասնել մեր նպատակին, պէտք է գործենք Թուրք ինտելիգենտ մարդու տարրերի հետ ձեռք ձեռքի տուած։*

Արսէն(38).— *Զեմ հաւատում Թուրքերին, նրանց Թէ՛ ինտելիգենտները եւ Թէ հասարակ դասի մարդիկը, այժմ ինձ ոչ մի հաւատ չեն ներշնչում։ Նրանց յեղ(ափոխական) կոչուող կազմակերպութիւնները, որոնց մէջ կան Աչուրովի ու Բաֆիրէչովի պէս մարդիկ, անկեղծ չեն ու բռնկուած են չովինիզմով։ կան Թուրքերի մէջ չատ երիտասարդ, նոր ձուլուող, դեռ պատանի համարեա, սոցիալ-դեմոկրատներ, որոնք ինձ որոշ չափով յոյս են ներշնչում. նրանք ապագայ ունեն. ըմբռնում են իրենց կոչման պատասխանատուութիւնը. անկեղծութիւնը նկատուում է նրանց մէջ. նուիրուած են ժողովրդի չահերին։ Տարաբախտաբար դրանք դեռ հասունացած չեն, իսկ միւսների հետ անկարելի է քաղաքական հողի վրայ գործել։ Պէտք է աշխատել միմիայն տնտեսական ծրագրով մօտենալ Թուրք աշխատաւոր տարրին*(34)։

Սարգիս.— *կան տեղեր, որտեղ կարող ենք հենց այժմեանից արդիւնաւէտ կերպով գործել Թուրքերի հետ. այդ այն տեղերն են, որտեղ Թուրքերը փոքրամասնութիւն են կազմում։ Գործենք, որտեղ հնարաւոր է, ցոյց տանք իսկական անկեղծ սրտցաւութիւն ղէպի Թուրք աշխատաւոր ամբոխը. եԹէ քաղաքներում էլ հնարաւորութիւն գտնուի, գործենք Թուրքերի հետ միասին, գործենք առանց տատանուելու։*

Գիզո(?).— *Պէտք է ամենալայն պրոպագանդա մղել Թուրք ժողովրդի բոլոր խաւերում, ներկայ մոմենտում խաղաղեցնելու նպատակով, յետոյ համերաշխ գործունէութեան՝ Թէ՛ քաղաքական եւ Թէ տնտեսական հողի վրայ։*

Զրաքերդ.— *Պրոպագանդան բուն ժողովրդի մէջ պէտք է մղուի։ Նա գուցէ մեզ հասկանայ, մեր եռեւեռպայ։ Խուրք բուրժուազիայի եւ մասամբ ինտելիգենցիայի*(33) *հետ անհնարին է մեզ գործել. պէտք է Թուրք բուրժուազիան, որին մեծ մասամբ պատկանում են ինտելիգենտները, բաժանել ժողովրդից։*

Անտոն.— *Անհնարին է բաժանել Թուրք ինտելիգենցիան ժողովրդից։ Ելնելով ի սպառ մեր յարաբերութիւնը ինտելիգենցիայի հետ, մենք գործնական նպատակների չենք հասնի Թուրք ժողովրդի խաւերում, նրա ինտելիգենցիայից առանձին գործելով։ Թուրքերի հետ ւրդծելով, մենք պէտք է հետեւենք դաշնակցութեան ու հաւասարութեան սկզբունքին, այդ սկզբունքը պէտք է ընդունուի իբրեւ միակ ելք ներկայ վիճակից։ Մենք բնաւ չենք ձգտելու գերիշխանութեան Թուրքերի վրայ։ Ես առաջարկում են ժողովին ընդունել հետեւեալ բանաձեւը, իբրեւ եզրափակում մեր վիճաբանութիւնների։*

«Ի նկատի ունենալով Կովկասի ընդհանուր կուլտուրական շահերը, ինչպէս եւ բարեացակամ դրացիութեան պահանջները, որոնք կարող են ապահովուած լինել միմիայն Կովկասի բոլոր ազգերի համաձայնութեամբ եւ համերաշխ գործակցութեամբ, ի նկատի ունենալով՝ որ աշխատաւոր դասակարգի շահերը կարող են ապահովուել միմիայն այն ժամանակ, երբ բոլոր աշխատաւորները, առանց խտրութեան կրօնի ու ցեղի, կը լինեն համամիտ միմեանց հետ, — Ռայոնական Ժողովը յանձնարարում է Դաշնակ(ցութեան) բոլոր Մարմիններին ու դաշնակցական ընկերներին՝ յարաբերութեան մէջ մտնել բանիմաց ու վստահելի Թուրք անհատների ու խմբակների հետ, համաձայնութեան գալ համակովկասեան քաղաքական այն մասսայական պահանջների կէտերի նկատմամբ, որոնք յիշուած են մեր նախագծի(39) մէջ։ Թուրք աշխատաւոր շրջանների նկատմամբ հետեւել գործնական ուղղութեան, բացատրել բոլոր աշխատաւորների շահերի ընդհանուր լինելը, անել որոշ դրական քայլեր ձեռք ձեռքի տուած՝ տնտեսական հողի վրայ, համապատասխան նախագծի(39) ... կէտերի»։

Անտոնի բանաձեւը ընդունուեց միաձայն։

Զրաքերդ.— *Այդ բանաձեւի իմաստով գործելու համար, հարկաւոր է ընտրել մի յանձնաժողով բոլոր կեդրոնական կոմիտէների կողմից՝ մշակելու համար մի գործնական ծրագիր։*

Ժողովը անցաւ Տաճկահայկական հարցի քննութեան։ Նախ քան այդ հարցի քննութեան ձեռնամուխ լինելը, ժողովականները հարց բարձրացրին տաճկահայ ընկերներին ձայն տալու մասին։ Ծայնուեցին կարծիքներ, — ընդդէմ՝ Նալբանդը, Ոսկանապատը եւ Սմբատը, յօգուտ՝ Համոն, Աբրահամը եւ Սարգիսը։ Ժողովը որոշեց ձայնի իրաւունք տալ Կովկասից դուրս գտնուող կենտ. կոմ.երի ներկայացուցիչներին. այն է՝ Մշու Դաշտի, Վասպուրականի, Գարսկաստանի, Լեռնաբերդի, Շամի և Կիլիկիայի(40)։ *Վերջինիս ներկայացուցիչը ներկայացուցիչ է նաեւ Նաւահանգստի, ունի այդպիսով 2 ձայն։ Ժողովը որոշեց, որ ապագայում 2 ձայնի իրաւունք ոչ ոքի չտրուի։*

Այնուհետեւ ժողովը անցաւ Տաճկահայ հարցի քննութեան։

Արեւ(ելեան) Բիւրօ.— *Ռայոնական ժողովը իրաւունք չունի տակտիկա որոշել Տաճկահայաստանում գործելու համար. այդ իրաւունքը պատկանում է Ընդհանուր ժողովին: Ռայոնական ժողովը կարող է միայն կարծիք յայտնել տակտիկայի մասին: Տեսականապէս Ռայոնական ժողովը կարող է որոշել՝ Քէ ի՞նչ մասնակցութիւն պէտք է ունենայ Կովկասը Ընդհանուր ժողովի որոշած տակտիկայի իրագործման մէջ:*

Ամ.ն(?).— *Պէտք է իրարից զատել կովկասահայերի եւ տաճկահայերի դատը ու առանձնակի վարել: Գործունէութիւնը Տաճկահայաստանում պէտք է տեղական ուժերին թողնել: Կովկասահայերը պէտք է նիւթականով նպաստեն. կարող են նոյնիսկ աւելացնել այն նպաստը, որը տրուում է այժմ. Կովկասահայ մասսան չպէտք է մղել դէպի Տաճկահայաստան: Կովկասահայերից կարող են զբաղուել տաճկահայ գործով խէօլոգները(15), որոնք ամբողջովին նուիրուած են տաճկահայ գործին: Նուիրուելով ամբողջովին ազգայնական գաղափարին, մենք բուրժուական ոգով ենք առաջ ընթանում: Տաճկահայ գործը կենսական նշանակութիւն չունի կովկասահայերի համար, մենք գնում ենք այնտեղ իբրեւ սիրողներ:*

Թլատ.— *Մեր ընկերներ այն կարծիքին են, որ տաճկահայ գործին պէտք է նիւթապէս նպաստել, հնարաւորութեան չափ մեծ ծաւալով, իսկ տակտիկայի իրականացումը Տաճկահայաստանում՝ Թողնել տեղական ուժերին(41):*

Ոսկանեանպատ.— *Մեւ–քաղաքի ընկերները Ամ.ի կարծիքին են, նրանք գտնում են, որ գործը այսուհետեւ աւելի յարող տանելու համար հարկաւոր է յատուկ Տաճկահայ Մարմին(41): Ոսկանեանպատի կէնտրոն. Կոմիտէն այս կարծիքին է: Պէտք է երկրի մասերը կազմակերպել ամենալայն չափերով, ժողովրդին զինել, ակտիւ ձեռնարկութիւնից ձեռնպահ մնալ, նիւթապէս (դրամով, զէնքով եւ մարդկնցով) նպաստել ամենալայն չափերով, գործունէութիւնը այդ ձեւով վերակազմել, պատրաստել Թուրքահայերից խմբապետներ ու մասնագէտներ: Անել այդ՝ առանց ի նկատի առնելու կովկասի հանգամանքները:*

Մրգաստան.— *Տաճկահայ դատին յատկացնել նշանաւոր (կարեւոր) դրամական ու այլ միջոցներ: Քանի որ Արեւ(ելեան) Բիւրոն չափից դուրս ծանրաբեռնուած է տեղական գործերով, նրանցից ստեղծել մի յատուկ Ցանձնախումբ՝ տաճկահայ դատը վարելու համար: Կազմակերպել Մարմիններ եւ ուժեր երկրում: Դիպլոմատիական ոյժ տալ:*

Թմբուկ.— *Նպաստել նիւթապէս, ուղարկել մասնագէտներ, երկրում մշակել ուժեր՝ գործի համար: Խմբեր չանցկացնել. տաճկահայ գործից չխնայել առհասարակ ոչ մի նիւթական օժանդակութիւն:*

Նալբանդ.— *Նիւթապէս նպաստել մեծ ծաւալով, զէնք աշխատել հայթայթել երկրում. դրսից էլ ներս մուծել, երբ երկրում դժուար կը լինի ձեռք բերելը: Տեղական ռազմական ուժերը առատացնել՝ զինելով ժողովուրդը:*

Այգեստան.— *Տաճկահայ դատը պէտք է ընդունել իբրեւ ընդհանուր հայկական դատ, այդ պատճառով պէտք է նպաստել նրան ամէն կերպ ու ամենալայն չափերով, պէտք է ուղարկել դրամ, զէնք, պրոպագանդիստներ ու մասնագէտներ: Հնար եղած դէպքում զէնք ձեռք բերել երկրում, զինել ժողովուրդը. այժմեան պայմաններում ակտիւ յեղ(ափոխական) քայլեր չանել: Հարկը պահանջած դէպքում՝ ցոյցեր կազմակերպել Պոլսում ու Զմիւռնիայում. ընդհանուր ղեկավարութեան համար երկրի ներսում ունենալ մեր առաջնակարգ կազմակերպող ուժերից մինը, եւրոպական պրոպագանդը չթուլացնել. եթէ նիւթական միջոցները ներսն՝ ուժեղացնել նոյնիսկ:*

Քար.— *Ընդունում ենք Մրգաստանի ծրագիրը, համաձայն ենք նրանց:*

Մեծ–Գաղաք.— *Հարցերը չեն քննուել, կարծիքները որոշակի յայտնի չեն:*

Նաւահանգիստ.— *Մեծ մասը Թուրքահայեր են Նաւահանգստի մեր ընկերները, ուստի ամենահասկանդուն պաշտպաններ են Թուրքահայ դատի:*

Արեւ(ելեան) Բիւրօ.— *Տաճկահայ դատը պէտք է չարունակել ամենահասկանդուն կերպով, նա մի առանձին տեղական դատ չէ, այլ ընդհանուր Հայկական Դատ:*

Զրաթերդ.— *Ընդունում ենք Մրզաստանի բանաձեւի մի մասը. տաճկահայ դատը առաջ մղելու համար պէտք է ստեղծել առանձին Ցանձնախումբ՝ Բիւրոյին կից, ու գործի ղեկավարութիւնը ամբողջովին յանձնել այդ Մարմնին: Զրաթերդը որոշել է տակտիկայով չզբաղուել. այդ պէտք է Թողնել առանձին Մարմնին ու տեղական ղեկավարող օրգաններին(41):*

Անտոն.— *Այդ սխալ կարծիք է, տաճկահայ դատը հանուր Հայկական Դատ է, այլ ոչ տեղական: Այդ դատը առաջ պէտք է մղեն Դաշ(նակցութեան) բոլոր Մարմինները՝ միահամուռ ուժերով, նրանց ուղղակի կամ կողմնակի մասնակցութեամբ: Տակտիկան պէտք է որոշուի Մարմինների փոխադարձ համաձայնութեամբ: Գործել պէտք է ամենալայն չափերով:*

Կոմս.— *Տեղական, բուն երկրի ընկերների կարծիքները միմիայն էական նշանակութիւն ունենալ գործի համար՝ չեն կարող. աւելի գնահատելի են փորձուած, յեղափոխական պատրաստուածութիւն ունեցող ընկերների կարծիքները. պէտք է լայն տեսակէտից նայել գործին, այնպէս՝ ինչպէս նայում է ընկեր Անտոնը:*

Պարսկաս(տան).— *Ընկեր Կոմսի կարծիքին է:*

Մուրատը կարծիք չէ յայտնում:

Զրաթերդ.— *Տեղի ունեցած վիճաբանութիւններից ու ընկերների կարծիքները լսելուց, ես այն տպաւորութիւնն եմ ստացել, որ մենք տակտիկա որոշել չենք կարող:*

Ցովհաննէս(?).— *Այս ժողովը տակտիկա որոշել չի կարող, ցանկալի լիազօրութիւն ու ձեռնհասութիւն այդ բանի համար չունի:*

Արեւ(ելեան) Բիւրօ.— *Ռայոնական ժողովը կարող է զբաղուել տակտիկայով. Մարմինները գտնում են, որ նա կարող է ձեւակերպել ապագայ տակտիկան, որի անկեղծ կախուած է Ընդհանուր ժողովից:*

Ալ(եքսանդր) Գ(ապոյեան).— *Ռայոնական ժողովի կարծիքը տակտիկայի մասին կարեւոր է իմանալ մեզ. բայց բաւական չէ իմանալ միմիայն Ռայոնական ժողովի կարծիքը, պէտք է իմանալ բոլոր աշքի ընկնող Մարմինների կարծիքը, հարկաւոր է իմանալ նոյն իսկ հասարակական խաւերի կարծիքը:*

Նախագահն առաջարկում է քննել մանրամասնութիւնն հետեւեալ հարցերը, իրբեւ առորոշումներ տաճկահայ դատի.

ա. Մեր վերաբերմունքը տաճկահայ դատին.

բ. Այդ վերաբերմունքից բխած տակտիկան.

գ. Ի՞նչ պէտք է անենք այդ ուղղութեամբ.

Անտոն առաջարկում է քննել՝

Մեր վերաբերմունքը տաճկահայ դատին ու այն միջոցները, որոնցով կարող ենք առաջ մղել այդ դատը՝ Ռուսաստանի ներկայ բացառիկ հանգամանքներում:

Ընդունուեց վերջինը:

VIIՐԴ ՆԻՍՏ, 31/III ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ

Սմբատ(?).— *Նախ քան քննութիւնը ցանկալի է, որ տաճկահայ ընկերները մանրամասն տեղեկութիւններ տան երկրի արդի դրութեան մասին:*

Սարգիս.— *Պէտք է քննել հարցը առանց ի նկատի առնելու ներկայ պայմանները երկրում. հարցը քննելուց, պարզաբանելուց, որոշ հայեցակէտ ընդունելուց յետոյ միայն կարելի է ի նկատի առնել ներկայ պայմանները: Կան այնպիսիները, որոնք ներկայ պայմաններում առ հասարակ չեն ընդունում տաճկահայ դատը, իբրեւ ընդհանուր Հայկական Դատ:*

Գարեգին Խաժակ.— *Խօսք չէ կարող լինել այն մասին, թէ արդեօք պէ՞տք է տանել տաճկահայ դատով ըմբոստութիւն, թէ ոչ. այն ընկերը որ այդ դատը ուրանում է, նա դաշնակցական չէ, նա չպէտք է նստի այս ժողովում. նա, այդ դատը, մեզ ծնող մայրն է. նրան մոռանալը յանցանք է:*

Ոսկանեանպատի ընկերը խնդրում է որ տաճկահայ ընկերները տեղեկութիւն տան երկրի դրութեան մասին:

Յով(ճա)նը հարկաւոր չի գտնում այդ. Երկրի արդի դրութիւնը բոլորիս յայտնի է:

Ռոստամ.— *Մինչ(եւ) հայ–թուրքական ընդհարումները Տաճկահայաստանի մասին կայացած են յայտնի որոշումներ, յատկացուած է եղել այլ որոշումների համար որոշ դումարներ. որոշումները չեն իրագործուել չնորհիւ (պատճառաւ) թուրք–հայկական ընդհարումների, որոնք վերջին տարուայ ընթացքում կլանեցին Դաշնակցութեան համարեա բոլոր միջոցները: Դաշնակցութեան միջոցները այսուհետեւ նշանաւոր (կարեւոր) չափով պէտք է նուիրուեն այդ որոշումների իրագործման, նրանք չեն կարող փոխուել. նրանք պէտք է ի կատար ածուեն: Ներկայ ժողովը կարող է քննել միայն այն՝ Թէ ինչպէ՞ս պէտք է կատար ածուեն այդ որոշումները՝ ներկայ պայմաններում: Նրանք ընդունուած են ժողովի (Ընդհանուր) կողմից. ի կատար պէտք է ածուեն մինչեւ ապագայ Ընդհանուր ժողովը, որը միայն կարող է փոխել նրանց:*

Ամիր(?).— *Այս ժողովում պէտք է քննել Թէ՝ մենք անմիջապէ՞ս պէտք է առաջ տանենք տաճկահայ դատը, Թէ օժանդակենք միայն նրա առաջ մղուելուն:*

Անտոն.— *Այս ժողովը պէտք է վերաքննէ միմիայն մեր գործունէութիւնը: Տաճկահայ հարցը նոր հարց չէ. այն դրուած է վաղուց, տասնեակ տարիներ է ինչ նա դրուած է ամբողջ հայութեան առաջ. նա մեծ, առաջնակարգ պատմական դատ է: Մեր ժողովուրդը ձգտում ունի ինքնուրոյն կեանքի, նա պատրաստ է ամէն տեսակ զոհողութիւններ անել իր այդ մեծ իդէալին հասնելու համար: Քանի որ ինքնուրոյն կեանքի պայմաններ ստեղծելը դիւրին է Տաճկահայաստանում, ուստի համայն հայութիւնը իր մեծ իդէալի իրագործումը այնտեղ է փնտռում: Այնտեղ փոփոխութիւն առաջ չէ եկել, այստեղ եւս առաւել: Մենք ոչ մի բառարարութիւն չենք ստացել, մեր գլխաւոր դատը մընում է տաճկահայ Դատը եւ մենք պէտք է միահամուռ ոյժերով առաջ մղենք այն՝ ինչպէս էլ լինեն մեր արդի կացութեան պայմանները: Դասակարգային չհաշիւը չպէտք է խոչընդոտ լինեն այդ մեծ գործին. կը լինեն մարդիկ, որոնք կը զբաղուեն դասակարգային հաշիւով ու պայքարներով, այդ մեզ չի խանգարի մեր մեծ Դատը առաջ մղել, եթէ մեր ուժերի ու միջոցների մեծ մասը նուիրած լինենք նրան:*

Զրաթերդ.— *Դատը չպէտք է մղել այնպէս, ինչպէս մղուում է. ես գտնում եմ, որ մեր դատը պէտք է առաջ մղել ոչ առանձին, այլ տաճկահայ (Տաճկաստանի?) բոլոր ազգերի հետ, նրանց ընդհանուր դատի հետ միասին, Թեւ Թեւի տուած: Տաճկական պրոլետարիատը աւելի ստուար է, քան մերը: Եթէ մենք մղենք մեր դատը նրա դատի հետ միասին, այն ժամանակ անկասկած յաղթութիւն կ'ունենանք:*

Գարեգին Խաժակ.— *Մեր դատը պէտք է ընդունենք իբրեւ առանձին բուն Հայկական Դատ. մեր նպատակը պէտք է մնայ նոյնը: Փոխել կարելի է միայն*

տակտիկան, — ընդունում եմ որ պէտք է հնարաւորութեան չափ տանկական ազգերի հետ համերաշխ գործել: Մենք Ռուսաստանում կարող ենք բաւարար մեր կեանքը, առանձին, իսկ ինքնուրոյն կեանքի ձգտել Տաճկահայաստանում: Պէտք է երկիր ուղարկել մասնագէտներ, պրոպագանդիստներ, պէտք է զօրեղացնել երկրի ներքին կազմակերպութիւնը, որին յանձնել պէտք է գործի ղեկավարութիւնը: Ինչպէս ընդունուած է այդ Մակեդոնիայում, դրսի ոյժերը կարող են միայն օժանդակող լինել:

Աբսէն(?).— Բուրժուա ինտելիգենցիան յանուն տանկահայ դատի մտնում է ժողովրդի խաւերը ու կեղեքում նրան: Մարմինների կազմը մեծ մասամբ բաղկացած է բուրժուա դասակարգի մարդկանցից. այդ պատճառով մեր դատը աւելի վնասել է մեզ, քան օգնել: Մեր կազմակերպութիւնը դարձել է բուրժուա ինտելիգենտների կազմակերպութիւն: Մեր կազմակերպութիւնը պէտք է լինի մաքուր յեղափոխական: Ես չեմ ընդունում ակտիւ գործունէութիւն Տաճկահայաստանում յանուն տանկահայ դատի(?):

Ոսկանապատ.— Մեզ մինչեւ այժմ ոչինչ չէ յաջողուել դեռ, էական գործ երկրում չենք կատարել դեռ: Ժողովուրդը անհեթեթ հասկացողութիւն է կազմել մեր չարժման մասին, կարծելով թէ մենք ձգտած ենք հայոց թագաւորութիւն եւ թագաւոր ունենալու: Մեր կազմակերպութիւնը ժողովրդականութիւն ունի, բայց ժողովուրդը չի ըմբռնում նրա ծրագիրն ու նպատակները: Եթէ Դաշ(նակցութեան) գործունէութիւնը դրուի դասակարգային հողի վրայ, այդ մեծ յառաջդիմութիւն կը լինի մեր գործի համար: Պէտք է տանկահայ գործի համար առանձին գանձարան հիմնուի, իսկ ռուսահայ գործի համար՝ առանձին: Տեղական Մարմիններին կից պէտք է հիմնուեն առանձին մասնաժողովներ, որոնք պարտաւոր են յատկապէս զբաղուել տանկահայ դատով: Մեր կազմակերպութիւնը պէտք է համակովկասեան դաշնակցութեան մէջ լինի ու գործի Կովկասում դասակարգային հողի վրայ, պաշտպանելով աշխատաւոր ու կեղեքուող մասսաների դասակարգային շահերը:

Ռոստոմ.— Կովկասը իսկապէս մինչեւ օրս աջակցել է տանկահայ դատին. բուն դերը տարել է ի'նքը Երկիրը, Տանկահայաստանը. այսուհետեւ էլ գործը գլխաւորապէս պէտք է առաջ տանեն տանկահայերը, մենք եղել ենք ու մնալու ենք իսկապէս օժանդակողներ. Քէեւ ձգտել ու ձգտում ենք մենք՝ ռուսահայերս դէպի Տանկահայաստան այն յոյսով, որ այնտեղ մի անկիւն ունենանք, որտեղ կարողանանք ազատ օգտուել մարդկային իրաւունքներից: Այդ սեփական անկիւնը եղել է ու է' հեռաւոր ապագայ: Մեր գործին ու կոչման չափ արժանի ծառայելու համար, պէտք է ոյժ տալ մեր կազմակերպութեան, զատել նրան ոչ-յեղ(ափոխական) տարրերից, մաքուր, համոզուած յեղափոխականների կազմակերպութիւն դարձնել Դաշնակցութիւնը: Այժմեան ինքնապաշտպանութեան խմբերի մէջ մտել են ամէն դասակարգի մարդիկ, որոնք իրենց յեղ(ափոխական) են համարում: Այդ երեւոյթը կը վերանայ, երբ մենք կարիք չենք ունենայ այլեւս ինքնապաշտպանութեան կովկասում:

Սմբատ.— Վանի ու չրջակայ ուրիշ երկու վիլայէթում մեծամասնութիւն կազմում են ոչ-հայերը, — ասելի չատ են քրտերը: Ամենահայաչատ գաւառներում հայերի թիւը հազիւ է հասնում 60%ի: Հայերը ամբողջ Տանկահայաստանում մեծամասնութիւն չեն կազմում: Ազգաբնակութիւնը պարապում է գլխաւորապէս անասնապահութեամբ ու երկրագործութեամբ: Առաջինով պարապում են մեծ մասամբ քիւրտերը, իսկ երկրորդով՝ հայերը եւ տանկիները: Քաղաքներում գոյութիւն ունի առեւտուր. պահում է հայերի ձեռքին, բայց խղճուկ է, զարգացած չէ: Աչքի ընկնող արդիւնաբերութիւն չկայ. եւրոպական կապիտալը այնտեղ գոյութիւն չունի, գործարաններ, յարմար ճանապարհներ չկան: Քաղաքներում հայերը անտարբեր են դէպի Հայկական Հարցը, նրանց համար այդ հարցը համապատասխան գոյութիւն չունի: Գիւղերում այլ է, բայց գիւղացիները իրենց յոյսը դնում են ոչ թէ իրենց վրայ, այլ Աստուծոյ: Իւրաքանչիւր տեղ կան մի քանի հոգի հետաքրքրուողներ, ակտիւ գործիչները չատ քիչ են.— միմիայն դիպլոմատիան(42) կարող է փըրկել, նա կարող է բարեփոխումներ մտցնել, նրան պէտք է ապաւինենք: Երբ է այդ լինելու՝ դուշակել անկարելի է, մենք այդ չդիտենք: Այդպիսի պայմաններում ժողովուրդը պէտք է պահպանի մի կերպ իր գոյութիւնն, որ վերջապէս ռեֆորմները(43) մտցուեն, գան նրան փրկեն: Նա պէտք է իր ուշքն ու միտքը դարձնէ իր ինքնապաշտպանութեան վրայ, պահպանի մի կերպ ֆիզիքական գոյութիւնը:

Զայներ.— Սխա՛լ է, սխա՛լ...

Աբրահամ.— Բոլորն էլ ընդունում են, որ բոլորն էլ պէտք է մասնակցեն տանկահայ դատի առաջ մղման. ես ամենից չատ եմ համոզուած, որ բոլոր հայերն էլ պէտք է մասնակցեն: Առաջ մենք կարծում էինք, թէ մի քանի խիզախ ձեռնարկներով կը լուծենք հարցը.— արինք, բայց ցանկալի հետեւանքների չհասանք: Արինք տակտիկային սխալներ, տասը տարում հազիւ 200 հրացան հասցրինք Սասուն, ու կռիւ սկսեցինք մի բանակի հետ, որին Ռուսաստանն անգամ 77 թուին դժուարութեամբ յաղթեց: Միամտաբար յոյսեր էինք դրել Եւրոպայի վրայ, որ կերակրում է մեզ խօսքերով միմիայն. ես չեմ հաւատում Եւրոպային, նրա միջամտութիւնը ինձ անհաւանական է թուում: Մի երկրում ապստամբական չարժումն յաղողցնելու համար, պէտք է ամբողջ ժողովուրդը մասնակցի ներքան, դրա համար՝ ամբողջ ժողովուրդը զինուած լինի: Ամբողջ ժողովուրդը զինելու հնարաւորութիւն

մենք երբէք չենք ունենայ: Ես այն կարծիքին եմ, որ մենք այսուհետեւ ոչ մի դրական քայլ չպէտք է անենք երկրում, զէնք եւ հայդուկներ, մի հատ հրացան նոյն իսկ չպէտք է անցկացնենք Երկիր: Մենք պէտք է աշխատենք որ ռուսները գնան նուաճեն Փոքր-Ասիան, նախկին հայեցակէտը պէտք է թողնենք: Մենք պէտք է պրոպագանդայի միջոցով համոզենք ռուս ժողովրդին, որ նրա ապագայ յաղողութիւնների վայրը Փոքր-Ասիան է. այդ պրոպագանդայի համար պէտք է յատուկ լրագիր հրատարակել Պետերբուրգում: Վերանորոգուած ազատ Ռուսաստանում հայութիւնը կարող է առաջդիմել, զարգանալ ու ստեղծել իր համար երջանիկ վիճակ:

ՆԻՍՏ VIII, 1/IV, ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

Ղարիբ(44).— Հայկական Հարցը այնքան տարիներ մեր ամենալուրջ մտահոգումների եւ զբաղումների առարկան եղած է: Ինչքան էլ մենք այդ հարցը անվիճելի համարենք, ինձ համար փաստ է, որ այդ հարցի հիմնաւորութեան վերաբերող լուրջ, խոշոր հարցեր են ծագել մեր ընկերների մի մասի մէջ: Մենք երէկ այն եզրակացութեան եկանք՝ որ պէտք է այդ հարցը մնայ Հայ Ցեղ(ափոխութեան համար) կենսական հարց: Բայց այնուամենայնիւ մենք պիտի ծանրանանք այդ հարցի չուրջը, յայտնենք մեր բոլոր կասկածները, անկեղծօրէն նայենք այդ հարցի վրայ, քննենք եւ ըստ այնմ որոշ եզրակացութիւնների յանգենք: Ուրանալ անկարելի է՝ որ քաղաքական հանգամանքները փոփոխուել են, որ այն միջոցները, այն ձեւերը որ գործադրուում էին մինչեւ այժմ, անպէտքացել, հնացել են: Պէտք է այլ ձեւեր, այլ տակտիկա մտցնել: Ուրախալի է որ այդ հարցը էապէս վիճելի չէ համարուում, այնուամենայնիւ լուրջ պէտք է ծանրանանք դորա վրայ: Անտոնը երէկ ասաց, որ թէ Երկրում եւ թէ այստեղ փոփոխութիւններ չեն եղել, իսկ Մարտիրոսը (Ոսկանապատ) թիւր հասկանալով, նկատեց որ այդպէս չէ: Ինձ թուում է թէ Մարտիրոսը սխալ է հասկացել Անտոնին: Անտոնի խօսքը զգալիօրէական հոսանքի մասին չէր: Նա խօսում էր հայի ազգայնականութեան տեսակէտից: Եւ այդ տեսակէտից իսկապէս փոփոխութիւն չէ եղել, չկայ: Ի՞նչ է այդ իտէալը, — մենք ծածկում ենք, վախկոտութեան հետեւանքն է. մենք քողարկում ենք. այո՛, ինձ համար ամէն մի քաղաքական հասարակական հոսանք, բացի մատերիալիստական բովանդակութիւնից, ունի եւ աւելի վեհ բան՝ իտէա: Սոցիալիզմը միայն ատամոքսի հետ չէ կապուում: Մենք այժմ զոհեր ենք տալիս եւ դրա պատճառը՝ մեր յեղափոխական երեւնալու տենչը, մեր վախկոտութիւնը, ռուսական հովերով տարուիլը: Թուրք-հայկական դատը ընդհանուր տեղեր գրաւելու հարց չէ եւ որպէսզի նա այդպիսի տեղեր բռնէր, պէտք է լինէր մարդասիրական գործ. բայց նա մարդասիրական գործ չէ լոկ, չէ եղել եւ չպիտի լինի: Դա ազգային հարց է, հայ ժողովուրդը բնազդով զգացել է այդ եւ հետեւում է: Մարտիրոսը ասում է թէ մասսան անպատրաստ լինելով, Հայկական Դատ ասելով հասկանում է հայկական թագաւորութիւն, թէ՝ մենք ենք սխալեցրել: Բայց հայ ժողովուրդը չի' սխալուում, նա թագաւոր է ասում, որովհետեւ առանց թագաւորի չի հասկանար ազատ, ինքնուրոյն կեանք: Եթէ ուղիղ հասկացայ Մարտիրոսին, հայ ժողովուրդը միչտ ձգտել է առանձնայատուկ ինքնուրոյնութեան, ձգտել է այնպիսի պայմանների, որտեղ ազատ կ'արտայայտուէին (պիտի արտայայտուէին) նրա ընդունակութիւնները, կուլտուրան. նա իր արեան գնով պաշտպանել է իր ցեղային ինքնուրոյնութիւնը: Իսկապէս այդ տեսակէտից դրութիւնը չէ փոխուել այստեղ, սահմանադրական կարգերը բաւական չեն: Այսպէս մենք պիտի չարունակենք զբաղուել այդ խնդրով, որովհետեւ Թուրքիայում չի ապրում մարդկային մի խումբ, այլ ապրում է մի մասսա, որի մօտ պահուում է հայկական պատմական կուլտուրան: Ազգ: Ես չեմ հասկանում բուրժուայի մտքով, այլ մի մասսա, որը ստեղծել է մի (իր) ուրոյն պատկերը: Հայ ժողովրդի մասերը՝ ուր եւ լինեն՝ պէտք է փրկեն այդ կուլտուրան: Այդ կուլտուրան փրկելու համար մեզ զուր են անուանում պանարմենիստ. մենք պանարմենիստ կը լինէինք եթէ ունենալով մի տեղ, ուր կարելի էր ապաւինել, միւս մասերն էլ համեմատական բարելաւութեան մէջ լինելով, մենք ձգտէինք միացնել այդ մասերը: Եթէ մտածող եւրոպացիները համակիր են մեզ, ա'յս աչքի առաջ ունեն, ոչ թէ պանարմենիզմը, այլ այն՝ որ այդ ցեղը իր գոյութիւնը պահելով կարող է օգտակար լինել: Եւր(ոպայի) սոցիալիստական կազմակերպութիւնների մէջ Հայկական Հարցը արդարացի հարց է: Երէկ այստեղ եղած առարկութիւնները ինձ չիչեցրին Մարոկոյի խնդրի վերաբերմամբ ժօրէսի արտասանած ճառը, որի դէմ ոչ մի սոցիալիստ չառարկեց: Նա ասաց՝ որքան բանուորը լինի յեղափոխական, այնքան նա կը ձգտի իր ցեղի ազատագրութեան: Եւ ինչպէ՞ս կարող է ազատութիւն լինել անհատի, երբ ազգը ստրկութեան մէջ է: Մի բունէք այն բառերից որտեղ ասուած է «բանուորները հայրենիք չունեն». ո՛չ, ունեն: Բէբէլը ասում է, — «մի ստրուկ ցեղ, որ տանում է բանութեան լուծը, չի կարող յեղափոխութեան յարել մինչեւ չազատուի այդ ստրկական չղթաներից: Նա չի կարող անհատական ազատութեան մասին մտածել»: Ցեղային ազատութիւնը նոյնիսկ անհրաժեշտ է համամարդկային ընտանիք ստեղծելու տեսակէտից: Ասում եմ, եթէ այլ իտէոլոգները հնարաւոր են գտնում, մեզ մօտ ինչո՞ւ անհնարին է համարուում, ինչո՞ւ դասակարգային պայքարը պէտք է խոչընդոտ հանդիսանայ,

ինչո՞ւ պէտք է մեր ցեղի մի մասը քողնենք սարկուքեան մէջ: Մենք ռուսական սոցիալիզմի ազդեցութեան տակ ենք, ինձ թուում է սոցիալիզմն էլ Ռուսաստան մտնելով՝ որոշ փոփոխութեան է ենթարկուել, նիհիլիզմը(45) ազդել է սոցիալիզմի վրայ եւ մենք էլ ազդուում ենք դրանից: Այլ կերպ ես բացատրել անկարող եմ, որ այստեղ ժխտում են ազգային գաղափարը, (գաղափար՝) որին ոչ մի եւր(ոպացի) սոցիալիստ չի առարկում: Այժմ ինչպէ՞ս անենք որ այդ ազատագրութիւնը հնարաւոր լինի, առանց մեծամեծ զոհերի կարողանանք գլուխ բերել.— ահա՛ խնդիրը, որ պէտք է զբաղեցնէ մեզ: Նրան ժօռնեսթական կարելի է տարբեր ձեւերով: Սմբատի դասախօսութեան մէջ էրբեւէ հետաքրքիր հայեացք մնաց այն՝ որ Հայկական Հարցը դիպլոմատիկական(42) հարց է.— համաձայն եմ դրա հետ: Աբրահամը՝ քէ մենք դաշնակից չենք ունեցել, մինակ ինչպէ՞ս կարող ենք տանել: Սմբատի ասածը պատասխանն է դրան: Մենք չէինք էլ մտածում մինակ, մենք հենց ուզում էինք եւր(ոպական) դիպլոմատիայի միջոցաւ: Մենք աչքատել ենք տեւողական պեռուսացիայի(?) մէջ պահել Թուրքիան, որպէսզի Եւրոպան վնասուի ու միջամտէ: Ես միշտ այդ հայեացքին կը մնամ, որ եթէ մենք չարունակենք աղմըկել, նա պիտի միջամտէ: Թուրքերի հետ գործակցութեա՞ն մասին, — ո՞վ է դրա դէմ: Նոյնիսկ քէրտերի հետ. նրանց մէջ մտել ենք յարաբերութեան համար: Իմ կարծիքով նոքա չեն սխալուում դէմ լինելով, որովհետեւ նրանք զգում են՝ (քէ) տալով հայ ժողովրդին ազատ կացութիւն, իրենք չպէտք է կարողանան մրցել, ինչպէս այդ լինում է այսպիսի (ներկայ) պայմաններում: Հիմա նոր հովեր են նկատուում Թուրքերի մէջ, այդ էլ կը փոթթենք:— Ինքս պէտք է ասեմ որ չափազանց սկեպտիկ եմ, չեմ հաւատում. իմ եւր(ոպացի) երիտասարդ Թուրքերի հետ ունեցած տեսակցութիւնը ողբալի էր: Դանք կովկաս: Որքան էլ այստեղի Թուրքական չարժմանը տանք ժնեւեական պլատֆորմա(46), կը մնայ նախ պրովոկացիան եւ ապա՝ Թուրքերի յետամնացութիւնը: Նրանք կարող են մինչեւ կուլտուրա ստանալը մեծ չարիք լինել մեզ համար: Մինչեւ անգամ հայ-Թուրքական համագումարում դպրոց էին ուզում. ո՞վ էր տրգիլում այդ ցեղին իրենց երկրում դպրոցներ ունենալ.— կան ուրիշ պատճառներ: Թէօրիա եթէ տանք կը լինի, բայց չատ ուշ(?): Ինձ համար պարզ է, որ Թուրք ժողովրդի ներկայ կացութիւնը անբարերար հող է, որի վրայ մենք կարողանայինք տնկել յեղ(ափոխութեան) ծառը, ուստի կրկին մնում է որ հայը լինի աւանգարդ(47), Հայ Դատը մնայ ինքնուրոյն: Մենք յոյս չունենք դէպի Թուրքերը: Ես համոզուած եմ, որ Թրքահայկական դատը պիտի մնայ հայկական ինքնավարութեան դատ. այո՛, մենք չպէտք է հրաժարուենք դրա ինքնուրոյնութիւնից: Մենք պէտք է աչակցենք այն բոլոր չարժումներին՝ որոնք կը լինեն Թուրքիայում, սակայն միշտ մենք պէտք է աչխատենք որ որեւէ վնաս չհասնի մեր Դատի ինքնուրոյնութեանը: Ընկ. Սմբատը բերում է այն առարկութիւնը՝ Քէ հայերը քիչ են. հենց այդ առարկութիւնը ոչ մի ուշադրութեան արժանի չէ: Թուրք կառավարութիւնն էլ ասում է, Քէ քիչ են. մի՞Քէ 800·000ին պէտք է Թողուլ որ ոչնչանան: Անգլիական կապոյտ գիրքն ասում է, որ եթէ հայկական նահանջների սահմանները վերածենք նախկին ձեւին, հայը մեծամասնութիւն կը կազմէ: Դա նշանակութիւն չունի. այնտեղ կան շատ հայեր եւ նրանց դատը մեզ համար սուրբ է: Քէ Կովկասի հայը մասնակցութիւն չէ ունեցել, սխալ է: Մենք խոէոլոգներ(ս) ժողովրդի կողմից շատ բան ենք ասում(?): Ո՞վ կարող է ասել Քէ հայերը Կովկասում մասսայական մասնակցութիւն չեն ունեցել: Դեռ 80ական Քուսականներին, երբ Դաշնակցութիւնը գոյութիւն չունէր, երբ պրոպագանդ չէր կար, ես յիշում եմ մի ոմն Սեններբրիմ, որ կամաւորներ վերցրած գնում էր: Եթէ իրօք ապստամբութիւն ժայքի, կարծում էք որ այստեղի ժողովուրդը մասսայական մասնակցութիւն չի՞ ունենայ: Ես պնդում եմ որ ռուսահայերը մինչեւ այժմ տուել են իրենց կարողութիւնից եւ պիտի տան: Դա չպիտի լինի տանգական հայկական հարց, այլ ընդհանուր Հայկական Հարց: Ձեւակերպութիւնը այստեղ դժուար է անել, հարկաւոր է մի յանձնաժողով կազմել, որ ծրագիր մշակէ, բերէ եւ տայ մեզ քննելու:

Մեծ-Ռադամ(ի ներկայացուցիչ).— Երէկուայ վիճաբանութիւնների ժամանակ Թրքահայկական դատը քննելիս, չեշտում էին դասակարգային տեսակէտ պահպանելու մասին եւ պալիս էին այն եզրակացութեան, որ Դաշնակցութիւնը ընդունելով աշխատաւորների շահերի պաշտպանութիւնը այստեղ, երկու տեղում էլ ոչինչ չի կարողանայ անել: Թէ դասակարգային տեսակէտը ընդունելով՝ մենք չպէտք է մասնակցենք Թրքահայկական դատին, պէտք է տանք միայն փող եւայլն. պուչ ես խոստ եմ ասում, բայց տենդենցը(48) այդ էր: Ես կարծում եմ դասակարգային հոսանքը մի այնպիսի տարերային բնոյթ ունի որ ոչ մի պատնէշի առաջ չի կանգնի: Երբ Դաշնակցութիւնը սկսել է իր գործունէութիւնը այստեղ, այդ տեսակէտը խիստ նկատելի չէ եղել: Այժմ եթէ կայ դասակարգային հոսանք, դա չի նշանակում Քէ պէտք է բացասել ազգայինը: Բացասումը հետեւանք է Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցութեան: Մենք կանգնելով դասակարգային տեսակէտի վրայ, ոչ մի վնաս չեմ դնում պաշտպանելու ազգային դատը: Ոչ մի խէոլոգ կարող չէ դադարեցնել (ազգային դատը): Դեռ 90ական Քուսականներին՝ Ռուսաստանում սկսուում է մարքսիստական Քէորիա ընդունողների հոսանքը: Սորուկ է լինում առաջինը(?), բայց նա յետ է մնում, իսկ դասակարգային հոսանքը առաջ է գնում: Եթէ հենց վերցնելու լինենք դասակարգերի չահերի տեսակէտից, պէտք է պաշտպանենք ազգային հարցը: Կուլտուրան կը բարձրանայ երբ բանուորը իր մայրենի լեզուով կարդալ է կարդալ եւ հասկանալ, երբ նրա ազգային առանձնայատկութիւնները ազատութիւն ունենան: Դաշնակցութիւնն այդ տեսակէտից պէտք է վերցնէ ազգային դատի պաշտպանութիւնը: Աւետիսն(44) յիշեց եւրոպական սոցիալիստներին. տարօրինա՛կ բան, եւրոպացիները աւելի լաւ վերաբերմունք են ցոյց տալիս, քան մեր ընկերներից նրանք՝ որոնք ասում են պէտք է օժանդակել, ակտիւ չլինել:— Դա դիտել է նշանակում: Մենք Ռուսաստանում կանգնելով դասակարգային տեսակէտի վրայ — դա չի նշանակում Քէ չպէտք է մասնակցել ազգային դատին: Մեր կուլտուրան մէկ է. ստեղծել այնտեղ ազատ կարդեր, առաջ տանել կուլտուրան, այդ կ'ազդէ այստեղի վրայ. իսկ այստեղինը՝ այնտեղինի վրայ: Պրոլետարիատի տեսակէտն ընդունելով, դարձեալ պիտի պաշտպանենք (Հայ Դատը): Մենք այնտեղ Քաղաւորութիւն չենք ուզում, ժողովրդի հոգեբանութիւնը, տրամադրութիւնն (է), որ Անդրանիկին համեմատում է Քաղաւորի հետ: Ընկերները այդ մասին զգոյշ Քող լինեն, որովհետեւ մեր հակառակորդները չահագործում են այդ: Թագաւորութեան մասին հարց չկայ, մենք ուզում ենք ռամկավար սկզբունքներով ինքնավարութիւն. այդ ձեռք բերելու համար մենք պէտք է աչակցենք ճիշդ այնպէս, ինչպէս տարբեր երկիրների պրոլետարները՝ իրար: Գարտաւոր ենք, որովհետեւ այնտեղի դատը տնտեսական հողի վրայ դրուած մի դատ է եւ ոչ չովինիստական: Աւտում են, որ մենք Քրքահայկական դատն ընդունելով, մոռանում ենք այստեղինը: Ինչո՞ւմն է կայացել սկզբից մեր մասնակցութիւնը, հենց եղել է այնպէս՝ ինչպէս ներկայումս մենք ընդունում ենք, որ պիտի լինի: Մենք ասում ենք օժանդակել դրամով ու ֆիզիքապէս: Եթէ մենք խմբեր ենք ուղարկել, դա չի նշանակում, որ ռուսահայը ակտիւ մասնակցութիւն է ունեցել: 10–20 խումբ, այն էլ մեծամասնութիւնը Թուրքահայեր են եղել: Դա ի՞նչ է: Նոյնիսկ սոցիալ-դեմոկրատները այդպէս բոյերներին օգնում էին: Սա պասսիւ է եւ ոչ ակտիւ: Մենք չէինք կարող դրսից նստած այդ մեծ գործը առաջ տանել: Մենք ժամեռնում ենք բուրժուական հայեացքին, որ եթէ կովկասահայերը չլինէին, Դաշնակցութիւնը չլիներ, դատը չէր լինի: Այդպէս չէ: Տեղական ուժերն են եղել, Քող փոքր չափերով լինեն, բայց որ երկրում մասսայական են եղել: Թուրքահայերի դատը ունի իր պատճառները, որ նրան կենսունակութիւն են տալիս: Եւ եթէ այստեղ ու այնտեղ կայ գործ, մենք չենք կարող տեսակի փոփոխութիւն մտցնել, որ եղել է ճնշուածների պաշտպանութիւն. այլ պէտք է մենք սրանից յետոյ ուժերի համաչափութիւն մտցնենք, տակտիկայի մէջ փոփոխութիւն կարող է մտնել: Երկու խոշոր փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել Թուրքիայում.— ա. Եւրոպական կապիտալը խոշոր չափերով մուտք է գործել Թուրքիա եւ բ. Թուրք մասսայի տնտեսական դրութիւնը փոխուել է. նա արթնացել է: Դիպլոմատիայի վրայ կանգ չեմ առնում, դա խաղ է, կարող է փոխուել: Ղարիբը սխալուում է, Քէ Թուրքերի վրայ յոյս դնել չի կարելի: Ես զարմանում եմ որ կարելի է. նա կարծեում գործադուլ է անում, էրզրումում օր(ինակ՝) Թուրքերը ասել են հայերին, Քէ մենք այժմ հասկացանք Քէ դուք ինչու էիք կռուում. մենք պէտք է ժօռնեանք Թուրք ժողովրդին, պէտք է քարոզենք համերաչխութիւն, մինչեւ այժմ մեր յարարերութիւնը եղել է բուրժուա ժէօն-Թուրքերի հետ: Ընկերը հարցնում է Քէ Հայկական Հարցը առանձի՞ն պէտք է տանել, Քէ միասին. մենք տեսնում ենք, որ պէտք է տանել Հարցը եւ հետեւաբար պարզ է որ իւրաքանչիւր մասսա իր ինքնուրոյն առանձնայատկութիւնները ունի. ի հարկէ մենք պէտք է պաշտպանենք ընդհանուր բարեփոխութիւնները, բայց պիտի աւելացնենք նաեւ մի պլիւս: Եթէ Թուրքիայում լինի մի կազմակերպութիւն, հայերը դարձեալ պիտի լինեն առանձին կազմակերպութիւն, որպէսզի պաշտպանեն դասակարգային ու կուլտուրական ազգային առանձնայատկութիւնները: Ուրեմն մենք եղել ենք օժանդակող եւ ոչ ակտիւ մասնակցող, տեսակէտի փոփոխութիւն չի կարող լինել, պէտք է մշակել միայն տակտիկան: Միանում եմ Ղարիբի առաջարկին՝ կազմել յանձնաժողով տանգահայերից եւ ռուսահայերից, 3–7 հոգի. Քող նրանք մշակեն եւ ներկայացնեն Ընդհանուր ժողովին:

Գարեգին Խաժակ.— Համահայկական Դատ կայ, կայ Հայկական Դատ, ասում են,— ես դրան դէմ եմ: Ես կ'ասեմ, կայ ռուսահայկական դատ եւ կայ տանգահայկական դատ: Այնտեղ ազատագրական է, այստեղ՝ դասակարգային: Մի ընդհանուր կէտ որ կայ, դա ազգային կուլտուրան է. առանց պանարմենիստական միտումների, ստեղծել այնպիսի դրութիւն, որտեղ ժողովուրդը ազատ արտայայտէ իր կուլտուրան, ընդունակութիւնը: Այստեղ ընդունելով դասակարգային կռիւ, մնում է ազգային կուլտուրայի խնդիրը. պէտք է եւ ուշադրութիւն դարձնել այն կողմ. ընդհանուր կէտն է կուլտուրան: Եթէ զուտ մարքսիստական տեսակէտով նայենք, այնքան կը հետաքրքրուենք որքան Զելանդիայի վիճակով.— բայց այդպէս չի կարելի ասել, այստեղ ազգային է: Դիպլոմատիան միշտ էքսոգրաֆիայի(49) վրայ է ուշք դարձնում.— Ղարիբը սխալուում է, անվերջ կարելի է վիճել, մանաւանդ մեծամասնութիւնս դիլետանտներ(50) ենք: Թողնում եմ Թէօրետիքականը(51) եւ անցնում գործնականին: Այստեղ ասում են կովկասահայերը պասսիւ են եղել. սխալ է չափազանց: Մենք ոչ միայն ակտիւ ենք եղել, այլ եւ խեղդել ենք տեղացիների ձայնը, նրանք նոյնիսկ բողոքում էին: Մենք ունեցել ենք շատ զօրեղ ակտիւ

մասնակցութիւն. ներսի ձայնը միշտ խեղդուել է: Վճիռներ կայացնողը միշտ եղել են ռուսահայերը: Ես պնդում եմ՝ կենսունակ Մարմինը պէտք է լինի այնտեղ: Ակտիւ գործունէութիւն կովկասահայերն են արել, գործադրել են տանկահայերը. այստեղից գնացողը գործիչ է կոչուել: Նիւթական ոյժ այստեղ լինելով, ձայնի ոյժն էլ այստեղ է եղել.— չես անի, չեմ տայ: Պէտք է փոխել տակտիկան. տեսակէտը փոխելը դուրս է Դաշնակցութեան սահմանից: Պէտք է ծանրութեան կենտրոնը փոխել, ներս տանել(41): Մենք մասակարարող պէտք է լինենք, որպէսզի երկրի պահանջի իսկական արդիւնք լինի: Եթէ քննադատողների վրայ յարձակուում ենք, դա չի նշանակում ճչմարտութիւն չկայ: Մենք պէտք է փոխենք տակտիկան. կովկասը կը (պէտք է) զրկուի հրամայող լինելուց եւ ներսից կը լինի: Այժմ՝ քէ ինչպէ՞ս կարող էք աշխատաւորների պաշտպան լինելով, կարեւոր միջոցները մատակարարել: Ես կ'ասեմ, — եթէ աշխատաւոր դասակարգը չի կարող այնքան միջոց մատակարարել, այն ժամանակ տեսորխտական միջոցներով փող հաւաքող մի Մարմին կը ստեղծենք.— սա մի պրակտիկական առաջարկ:

Ադ(եfսանդր) Պ(ապովեան).— Խնդիրն այն չէ, քէ կո՞յ արդեօք տանկահայերի դատ՝ քէ ոչ, դրա մասին ոչ ոք չի վիճում: Քանի գոյութիւն ունեն տանկական պայմանները, քանի կեանքի, գոյքի եւ պատուի անապահովութիւնը կը մնայ պետական սիստեմ՝ տանկական գծոխքի, միշտ էլ պատմական անհրաժեշտութիւն կը լինի յեղափոխել կեանքի պայմանները եւ ստեղծել մի իրաւակարգ, որ ապահովի մարդու տարրական իրաւունքները: Այսպիսով տանկահայկական դատը պատմականօրէն անհրաժեշտ եւ արդար դատ է, որի գոյութիւնը այստեղ ոչ ոք մտադիր չէ կասկածի ենթարկել, եւ որը կարեւորութիւն (կարիք) չունի որեւէ պատճառաբանութեան: Խնդիրը նրանումն է քէ այդ հարցը գոյութիւն ունի՞ կովկասեան դաշնակցականների համար եւ եթէ ունի՝ ի՞նչ ծաւալով: Մինչեւ այժմ տանկահայկական խնդիրը ծանօթ է եղել մեզ այն իտէոլոգիայով, որի արտայայտիչներն եղել են անլեզալ գրականութեան մէջ Դրօշակը, իսկ այստեղ Ռուսաստանում՝ Ա.հ.ը (Ղարիբ)(44): Այդ իտէոլոգիան նոյնքան պարզ է, որքան պարզ է Տանկահայաստանի իրականութիւնը: Այնտեղ՝ երկրում, բռնաբարուած մարդկային իրաւունքներ եւ յեղափոխական բողոքներ, այստեղ՝ գրականութեան մէջ՝ լացող եւ բողոքող բանաստեղծութիւն եւ քամինների փաստեր արձանագրող հրապարակախօսութիւն: Գալով այն միջոցներին, որով պէտք է ազատուի մեր ժողովուրդը բռնապետական լծից, դրանց մասին էլ մեզ ցոյց են տուել միայն մի միջոց.— դիպլոմատիա(42), որի միջամտութիւնը առաջ բերելու համար չէհտել են յեղափոխական բռնկումների եւ եթէ հնարաւոր է ընդհանուր ապստամբութեան անհրաժեշտութիւնը: Ահա այս մտաւորական ու բարոյական մթնոլորտում կովկասահայերը կլանուած են եղել երկրի դատով եւ դժբախտաբար վկայ են եղել անընդհատ անյաղողութիւնների, որոնք չմօտեցնելով խնդիրը իր լուծման, միեւնոյն ժամանակ վատթարացրել են մեր ժողովրդի վիճակը: Այս երեւոյթը բնականաբար առաջ պիտի բերէր ոչ միայն ընդհանուր լքումն, այլեւ՝ մինչեւ հիմա եղած գործունէութեան քէ՛ ծրագրի, քէ՛ տակտիկայի (փոփոխութեան) անհրաժեշտութիւնը: Այդ վերաքննութեան անհրաժեշտութիւնը, բնականաբար պիտի ըզգացուէր մանաւանդ կովկասահայ դաշնակցականների համար, որովհետեւ անկասկած է որ անյաղողութիւնների պատասխանատուութեան ամենախոշորագոյն մասը ընկնում է նրանց վրայ, քանի որ նրանք են գլխաւորապէս ղեկավարել այդ չարժումը, նրանք են տոն տուել: Իսկ եթէ հաւատանք նոյնիսկ մեր չարքերում լսուող կարծիքներին, նոյնիսկ նրանք են առաջ բերել այդ խնդիրը: Այսպիսով առաջ է գալիս պարզ ի պարզոյ մեր հասարակական–յեղափոխական խղճի հարցը: Վերաքննութեան խնդիրը հասունացաւ մանաւանդ չըննորհիւ այն պատմական նոր ֆազիսի(52), որի մէջ մըտաւ Ռուսաստանը եւ մանաւորապէս կովկասահայերի կեանքը: Մենք մինչեւ այժմ ղեկավարում էինք տանկահայկական ծանրակշիռ խնդիրը՝ մնալով en masse(53) սոսկ դիլետանտներ(50), ապրելով իսկապէս յեղափոխական անհատների, զնահատելի հերոսների հովանու տակ. իսկ այժմ երբ յեղափոխական ալիքը ծաւալեց մեր աչքերի առաջ ամբողջ Ռուսաստանում, երբ հայ–Թուրքական ընդհարումները ամբողջ մի տարի դառն իրականութիւն դարձրին այն երեւակայութիւնները, որ ունէինք սահմանից այն կողմը ապրող մեր եղբայրների կեանքի մասին, այժմ, երբ եւ մեր ժողովրդին տեսանք իրական գործի մէջ, — այժմ այս փորձերից յետոյ բնականաբար աւելի բարձրացել է երեւոյթները քննելու մեր կրիտէրիան(54), մենք աւելի խստապահանջ ենք դարձել դէպի մեզ: Եւ այդ է պատճառը որ 904 Թուի Ընդհանուր ժողովից սկսած ամէն մի Ռայոնական ժողովում՝ քանի գնում այնքան աւելի որոշակի է չեշտուում այն միտքը, որ դնալ այնպէս, ինչպէս մինչեւ հիմա գնացել ենք, անկարելի է: Պէտք է յանուն ռուսահայերի եւ քէ տանկահայերի չահերի՝ վերաքննենք մեր դիրքը: Այդ է պատճառը, որ ասում ենք, քէ փաստօրէն դիլետանտներ(50) մնալով եւ տանկահայերի խնդիրը դարձնելով եթէ ոչ մխակը, գոնէ ամենագլխաւորը, մենք մի կողմ ենք թողնում այստեղ մեր ունենալիք սոցիալիստական գործունէութիւնը: Տանկահայ խնդրի պատրուակով մեր կազմակերպութեան չարքերը լցնում են եւ կը լցնեն բուրժուական տարրերը, որոնք հայ–Թուրքական համազումարում արտասանած իրենց ճառերում մի անգամ էլ անկեղծութիւն ցոյց տուին, որ կ'աշխատեն

մօտ լինել Դաշնակցութեան, նրա գործունէութիւն փոխելու(?) Տանկաստան եւ այսպիսով հեռացնելու իրենից սոցիալիզմի ուրուականը: Այդ պատրուակաւորութեամբ կը խանգարեն եւ զոհան հարցը, մեր չարքերում դնուած մանր–բուրժուական եւ այլ ոչ–սոցիալիստական տարրերը, որոնք արդէն փորձեր են անում գաւառներում(?): Տանկահայերի աստիճանաբար վտանգուող դրութիւնը եւ մեր բռնած դիրքի վերաքննութեան անհրաժեշտութիւնը ստիպում է մեր ընկերներից չատերին այս կամ այն կոնկրէտ բացատական առաջարկութիւնն անել: Դուք լսեցիք, որ մէկն առաջարկեց դադարեցնել զէնքի փոխադրութիւնը, որի պատճառով կարող են ամբողջ դիւղեր աւերուել, — իմ կարծիքով նրա մէջ խօսում է մի յեղափոխական, որ լաւ գիտակցելով հանդերձ զէնքի կարեւորութիւնը, այնուամենայնիւ անհրաժեշտ է համարում ականջ դնել այն ներքին ձայնին, որ հնչեցնում է նրա մէջ Ռուսաստանի .....ների(55) սիստեմը եւ մանաւանդ չարաբաստիկ սոլտատսկիյ(?) բազարը: Մօտիկ անցեալի դառն փորձերը, որ ունեցանք Ռուսաստանում, համոզուած եմ՝ մեզանից ամէն մէկին կը ստիպեն մի մի այդպիսի կոնկրէտ առաջարկութիւններ անել եւ տանկահայերի դատի վերաբերմամբ, մի դատ, որի մասին մինչեւ այժմ այնքան հեղինակաւոր էր դատում ամէն մի դաշնակցական: Բայց խնդիրը վերաբերում է ոչ քէ կոնկրէտ առաջարկութիւններին, այլ ամբողջ սիստեմին եւ վերաքննութիւն պիտի կատարուի ոչ քէ մեր այստեղի փորձերի անալոգիայով, այլ հենց երկրի իրականութեան փաստային եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութեան (վրայ): Ասում են դիպլոմատիան պիտի լուծի այդ խնդիրը. ես դիպլոմատ չեմ եւ չեմ ուզում չգիտցած բանիս մասին խօսել, միայն հարցնում եմ, ինչո՞ւ մինչեւ այժմ չմիջամտեց եւ ի՞նչ պայմաններում նա կը միջամտի. արդէն չարլոնական է այն միտքը, քէ կը միջամտի Եւրոպան միայն իր չահերի համար. որո՞նք են այդ չահերը այն երկրում, որ իր բնական տնտեսութեամբ մի չնչին չուկայ է ներկայացնում եւ այն էլ միայն Ռուսաստանի համար: Ի՞նչ է լինելու Ռուսաստանի դերը տանկահայկական խընդրում: Եթէ փրկութիւնը միայն Ռուսաստանի առաջխաղացութեան մէջ է, մի միտք, որ անհատական չի թուում մեզանից չատերին, այդ դէպքում ի՞նչ դիրք պիտի բռնէ սոցիալիստական Դաշնակցութիւնը, որ միեւնոյնն է՝ երբեք հաշտուելու չէ քէկուզ ազատ Ռուսաստանի կառավարութեան հետ, որ լինելու է քէեւ սահմանադրական, բայց բուրժուական: Մեզ ասում են, որ տանկահայերի ազատագրութիւնը ապահովելու համար, անհրաժեշտ է եւ հարեւան ժողովուրդների գործակցութիւնը եւ մատնացոյց են անում այն, որ Դաշնակցութիւնը իր 15 տարուայ գործունէութեան ընթացքում քէ՛ իր ծրագրի եւ քէ ընդունած տակտիկայի հիման վրայ քարոզել է երկրի բոլոր ժողովուրդների համերաշխութիւնը: Մի րոպէ անգամ չեմ կասկածում, բայց հարցնում եմ ինչո՞ւ դժբախտ անհրաժեշտութիւն ունենք մեր ուժերի մի մասը սպառելու քրտերի հետ ընդհարման գործում: Պրոպագանդայի պակասութի՞ւնն է պատճառը, քէ այն հանգամանքը, որ հարեւան ցեղերը չնորհիւ իրենց տնտեսական իրաւական դրութեան, չեն կարող դաշնակցել մեզ եւ հետեւաբար անհրաժեշտ է որ մի անգամ ընդմիշտ հրաժարուենք իլիւզիաներից(56) եւ յեղափոխական ձեռնարկների պատրաստուելիս եւ հասարակական ոյժերը չափելիս այդ խոչոր մինուսն էլ նկատի ունենանք իրրեւ փաստ: Գուցէ այստեղ էլ դեր է կատարում այն դժբախտ տրագիզմը, որի մէջ ընկել ենք եւ այստեղ, վրացիների վերաբերմամբ, որոնցից ընտրել ենք մեզ դաշնակից հենց այն տարրերը, որոնց հետ ունենալով ծրագրային նոյնութիւն, ամէն օր ստիպուած ենք սպասելու հիասթափութեան նորանոր առնախկնալների: Ընկ. Անտոնը երէկ ակնարկեց ի միջի այլոց եւ այն, որ երիտասարդ Թուրքերը այժմ աստիճանաբար վերածուում են կարեւոր ընդդիմադիր ուժի, որին մեր ընկերները լուրջ ուշադրութիւն են դարձնում իրրեւ դաշնակիցների խմբի: Ընկ. Անտոնը բացատրեց, որ արդէն կարողացել են մեր ընկերները երիտասարդ Թուրքերի հետ փոխադարձաբար հասկանալ միմեանց եւ գոնէ բարոյապէս կապուել, եւ քէ դժուարութիւն է առաջ գալիս միայն ֆեդերացիայի պատճառով, քանի որ նրանք ցենդրալիստներ լինելով՝ պահանջում են ամբողջ երկրի Սահմանադրութիւն, իսկ մենք ապակենդրոնացում՝ ֆեդերատիւ սկզբունքներով: Եթէ իրաւ երիտասարդ Թուրքերը կարեւոր ընդդիմադիր ոյժ են եւ դժուարութիւնը միայն ֆեդերացիայի մէջն է, ապա ուրեմն ես գոնէ անհատականապէս կ'առաջարկէի հրաժարուել դրանից եւ միանալ երիտասարդ Թուրքերին, որովհետեւ մեր ժողովրդին օդի չափ անհրաժեշտ է սահմանադրութիւնը, իսկ տիրապետելուն սովոր ու տպչտ, արտօնեալ վիճակ ունեցող Թուրք ժողովրդից պահանջել, որ նա միանայ մեզ հետ ֆեդերատիվ սկըզբունքով, անիրագործելի է եւ ոչ անհրաժեշտ: Սրանք բոլորը հարցեր են որոնք ես դնում եմ առանց լուծելու, որովհետեւ կրկնում եմ, ես չեմ ուզում չուսումնասիրած եւ ինձ անծանօթ խնդիրների մասին վճռական կարծիքներ յայտնել: Միայն կ'ասեմ, որ անհրաժեշտ է հնար եղածին չափ ծանօթանալ ոչ միայն մեր յեղափոխական ընկերների կարծիքների հետ, որոնք իրրեւ խիստ անհատական տեմպերամենտների(57) արտայայտութիւն, չատախ սուբեկտիւ(58) են լինում, եւ որոնք չատ չատախ չեն արդարացել իրականութեան մէջ, այլ եւ կարեւոր է իմանալ եւ մեր ժողովրդի կարծիքը, մանաւանդ որ չունենալով դասակարգային խոշոր տարբերութիւններ եւ ատնչուելով միեւնոյն չաւով, այդ կարծիքը ճիշդ է (որ) կը լինի ժողովրդի ձայն: Պէտք է կազմակերպել այդ կարծիքը, լինի նա

ընդհանուր մտմուլի, մասնաւոր ուսումնասիրութիւնների, քէ նոյնիսկ մի հայկական համագումարի մէջոցով: Իսկ դրա հետ միասին պէտք է կովկասահայ Դաշնակցութիւնը զգաստ իր քաղաքական եւ տնտեսական պայմանների առաջ մղած սոցիալիստական – դասակարգային խնդրով: Սոցիալիստական աշխատանքը կը բարձրացնէ աշխատաւոր մասսաների գիտակցութիւնը, նրանց յեղափոխական տեմպերամենտը եւ, քէեւ մենք կը զրկուինք տանկահայ դատի պատրուակով Դաշնակցութեան չարքերում մնացող ոչ–սոցիալիստական տարրերից, բայց դրա փոխարէն մեզ մօտ կը մնան իրենց տանկահայ եղբօր դատին աւելի ակտիւ եռանդով նուիրուած բանուորութիւնն ու գիւղացիութիւնը:

Ռոստոմ.— Մոլոր թիւրիմացութիւններ են Ալ(եքսանդր) Պ(ապովեան)ի ամէն մի միտքը: Բոլոր մեր անցեալ ժողովներում նկատուել են երկու հոսանքներ, — մէկը դրանից միշտ պէսպիսիստ(59) է եղել, իսկ միւսը կողմնակից, յօդուտ: Այն կարծիքները որ այստեղ յայտնում են՝ նորութիւններ չեն: Օր.՝ Օփօհանը (Օքոյեան?) առաջ ասում էր, որ ընդհանուր ապստամբութիւն անհնարին է, պէտք է տեւորիստական լինի. ասում են պէնք չպէտք է փոխադրել. — նշանակում է չեն հաւատում այն կերպին, որ մենք ընդունել ենք: Ասում են ժողովրդի կամքը պէտք է հարցնել.— բայց մասսան միշտ հակայեղափոխական է: Մենք պէտք է հարցնենք յեղափոխական մասսային: Դիպլոմատիա, որ ասում են, դա չպիտի լինի ժօրէսներ, Բէբէլներ, այլ պէտք է լինեն հենց մեր թշնամիները, գուցէ ինքՎլ(ադիմիր)ը: Սմբատն ասում է՝ եւրոպական կապիտալը մուտք չէ գործելու, մուտք չէ գործել, որովհետեւ չկայ հանգիստ, չկայ ապահովութիւն, կարգ. բայց նա կը մտնի՛: Բացի դրանից նա նախադուռ է, նա միակ ճանապարհն է Ռուսաստանի համար, դէպի Միջերկրական ծով: Ռուսաստանը այժմս, եապոնական պատերազմից յետոյ, չունի ոչ մի ծով, որ ձմեռը սառած չլինի: Ռուսաստանը պէտք է առաջ մղուի, նրան պէտք է դիմադրեն.— մենք պէտք է օգտուենք հակերի այդ հակադրութիւնից:

Ասում են փոփոխութիւն չի եղել.— սխալ է: Ներկայումս մեր ձեռք բերած ոյժը Տաճկաստանում այն չէ, ինչ եղել է առաջ: Եթէ մենք մեր յեղափոխական ընթացքով չկարողացանք թուրքերին դաշնակից դարձընել, բայց մենք կ'ունենանք հենց նրանց մէջ յեղափոխական ոյժ, որից պիտի օգտուենք: Երիտասարդ Թուրքերը իրենք են ասում, որ իրենք իրենց ամբողջ չարժման մէջ պարտական են մեզ: Գեռոյ Թէ կովկասահայերի գործունէութիւնը Տաճկահայաստանում ակտի՞ւ է Թէ պասիւ.— ես կ'ասեմ՝ ակտիւ Թէ պասիւ, եղե՛լ է. ես եկել եմ այն եզրակացութեան, որ ներկայիս դեր կատարել են տաճկահայերը: Ձիշդ է, այդ չարժման մէջ տարուած է եղել մեր ամբողջ ինտելիգենցիան.— եւ դա է (որ) ասում են մասսայական: Կովկասը կարող է արտադրել ոյժեր, որոնք տաճիկների մէջ կը մղեն պրոպագանդան: Մենք անհրաժեշտութիւն չենք զտնում, որ կովկասահայերը գնան, բայց եւ այնպէս Դաշնակցութիւնը պէտք է տայ ռազմական ղեկավարներ: Իրողութիւնը ցոյց տուեց, որ այստեղի կռուի ժամանակ ղեկավարները տաճկահայեր էին, ուստի հարկաւոր է տալ միայն պրոպագանդայի մարդիկ: Ասում են բուրժուաներ են մտել. բուրժուաներ առաջ էլ կային, բայց ոչ մեր չարքերում, այլ լոկ իբրեւ օժանդակողներ, այժմ էլ նոյնն է. եթէ վերջերս նրանք մտան, դրա պատճառը ինքնապաշտպանութեան հարցն էր: Մենք, ի հարկէ չենք ասել՝ որ դրանք պէտք է մնան, մենք նրանց առաջ կը դնենք մեր ծրագիրը եւ այդպիսով կը կատարուի գործը առանց արգելքի: Ասում են քիչ տոկոս ենք կազմում. — բայց դա նշանակութիւն կ'ունենար, եթէ մենք մեր գործունէութիւնը դրած լինէինք ազգայնական հողի վրայ: Բայց մենք այդպէս չենք դնում: Մենք մեր գործունէութիւնը դնում ենք 6 վիլայէթներում բոլոր ազգութիւնների համար: Մենք ձգտում ենք (գործի մէջ) քաշել ոչ միայն թուրքերին, այլ եւ քիւրտերին:

Ստեփան.— Այստեղ խնդիր են դնում Թէ մեր չարքերում բուրժուաներ կան, ասում ենք՝ կը զտնենք: Այստեղ, ես կ'ասեմ՝ մեր սխալը մեր ընդհանուր գործունէութեան սխալ սիստեմի վրայ է: Ամէն մի ժողովուրդ իր քաղաքական խէթէլներով պիտի հասու նանայ այն չափով, ինչ չափով հասունացած են նրա տնտեսական պայմանները: Երբ մի ժողովրդի, ցեղի դոյութեանը վտանգ է սպառնում, այդ դէպքում քաղաքականը առաջին տեղն է բռնում, այդպիսին չարունակ դիմում է զինուած ապստամբութեան: Մեր դատը հայ ժողովրդի ֆիզիքական դոյութեան դատն է. ուստի եւ մենք պիտի պարզենք այդ դրօշակը: Ամէն մի կուսակցութիւն պիտի ունենայ որոշ պլատֆորմ(46) և չարքեր, մեր չարքերը պիտի լինեն բանուորները եւ արհեստաւորները: Մասսան մասնակցել է, սխալ է Թէ նա չէ մասնակցել, բայց Թէ ի՛նչ ձեւով է մասնակցել, դա այլ բան է: Մենք ապրել ենք այդ դատով, բայց գործել չենք. չենք գործել, որովհետեւ յեղափոխականներ չենք եղել. սովորաբար մեր գործը ծանրացած է եղել փոքր բուրժուաների վրայ: Մենք ժողովուրդը հպատակեցրել ենք, չենք պատուաստել մաքուր յեղափոխական իդէալներ. Տաճկաստանում չկայ յեղափոխական դիտակցութիւն ժողովրդի մէջ: Եթէ չենք ուզում տոպմատիկ լինել, ապա պէտք է ամէն ինչ անալիզի ենթարկենք: Արել ենք զանազան ցոյցեր, բայց դրանց մէջ որոշ սիստեմ չէ եղել: Մենք չենք ունեցել մի ելակէտ՝ որով չափէինք մեր գործունէութիւնը: Մենք ուշադրութիւն ենք դարձրել միայն փողի վրայ եւ տուել ենք քոռ աշուղներ:

Ասում են՝ 6 վիլայէթների անջատման խնդրում, երիտասարդ Թուրքեր հակառակ են. ես կ'ասեմ, ոչ միայն դրա, այլեւ այստեղի Թուրք ինտելիգենցիան նոյն կարծիքին է: Նրանք ուզեցել են մի խոշոր պետութիւն ունենալ, եւ այդ վիլայէթների հարցին նայում են իբր իրենց ցանկութիւնը կատար–կատար անող երեւոյթի վրայ: Ասում են՝ Թուրք ժողովուրդը մի ցեղ է, որը չի կարելի վերածնել. — դա ի հարկէ սխալ է: Մենք պիտի Թողնք ամէն ինչ, պիտի ակնենք տնտեսական կռիւ, պրոպագանդ մղենք. Թէեւ չկայ այնտեղ պրոլետարիատ, բայց կայ մասսա, որը ունի իր տնտեսական կռիւը, եթէ մենք այդպէս անենք, բաժանում առաջ չի գայ: Եթէ ամբողջական կռիւ անելու լինենք, նա առաջ կը գայ, եւ բաժանման խնդիրը կ'արծարծուի:

Կոմս.— Այստեղ արտայայտեցին մի շարք ճչմարտութիւններ, բայց աւելի չատ սխալ հիմքերի վրայ դրած հայեացքներ եւ տեսակէտներ, դրանց մասին երկար կը լինէր խօսել: Ի հարկէ Դաշնակցութիւնը կը զտուի ինքնըստինքեան, երբ հալածանքը սկսուի. նա գուցէ եւ բաժանուի, երբ խնդիրը հասունանայ: Բայց ես կ'անցնեմ իրականութեան. բանական ժամանակ չէ որ Թողել եմ երկիրը, այնպէս որ կը խօսեմ իրականութիւնը, որը Թէպէտ դառն, անհաճոյ կը լինի, սակայն այնուամենայնիւ իրականութիւն է:

Դաշնակցութեան գործունէութիւնը երկրում արտայայտուել է մի քանի ֆակտորների(27) մէջ. ես տեխնիկայի մասին չեմ խօսի, այլ կը խօսեմ պաշարի մասին: Դաշնակցութիւնը առաջին անգամ այնտեղ ձեւակերպեց միտքը, դաղափարը: Դաշնակցութեան դերն է եղել ըմբոստներին ի մի հաւաքել, կազմակերպել, դնել մի որոշ հողի վրայ: Նա հանեց կայծերը մոխրի տակից: Դաշնակցութեան օրօրոցը եղել է Տաճկաստանը, եւ այստեղից մղուել են այնտեղ, որովհետեւ արիւնոտ երկիրը ողեւորում, կապում է հայերին — ռուսահային: Այո, սա եւս չունենալով իր սեփական գործը, միշտ ձգտել է լեռներից այն կողմ, տաճկահայկական արնոտ երկիրը: Դաշնակցութեան ծրագրի եւ իրականութեան մէջ տարբերութիւն կայ: Ծրագրի մէջ ունենք քաղաքական, տնտեսական, ժօտաւոր եւ հեռաւոր նպատակներ: Շնորհիւ իրականութեան մենք չեղուել ենք նրանից: Ես կանգ կ'առնեմ չեղուած իրականութեան վրայ: Մեր նպատակներին հասնելու համար վարել ենք պրոպագանդա, ասկայն չատ նեղ չափերով: Մենք մեր քաղաքական նպատակների մասին չենք կարողացել խօսել, մի բան չենք ասել: Մեր գործունէութիւնը երկրում բաժանուած է եղել մի քանիսի, տեւոր, պարտիզանական կռիւ, ցոյցեր եւ կենտրոնացումներ: Տեւորներ կատարել ենք օտար պաշտօնեաների դէմ, մեր մատնիչների դէմ, սրբանք իրենց կողմից առաջացրել են բէպրէսիաներ եւ մենք ստիպուած ենք եղել մեղմացնել, Թողնել, — այդպիսով մենք չենք կարողացել վերացնել չարքը: Պարտիզանական կռիւներ մենք ունեցել ենք մեր առաջին տարիներում. նրանք ունեցան իրենց լաւ եւ վատ հետեւանքները, նրանք վերջը աննպատակ համարուեցին եւ դուրս ձգուեցին: Ցոյցեր զաւառներում չենք կազմակերպել, արել ենք միայն այն վայրերում, որտեղ եղել են եւրոպական չահեր: Գլխաւորապէս ուշադրութիւն է դարձուել կենտրոնացումների վրայ. կենտրոնացումներ եղել են աչխարհագրական եւ այլ պայմաններով յարմար վայրերում, ասկայն հետեւել խառնիճնեների(?), — սա էլ անհնարին է դարձել: Այս բոլորը կատարուել են ռուսահայերի ղեկավարութեամբ գլխաւորապէս: Մենք չգիտէինք Թէ արդեօք երկրում կա՞ն տարրեր, որոնք ղեկավար կարողանային հանդիսանալ: Դաշնակցութեան մասին ժողովուրդը մեծ կարծիք ունի, գետոյ օրից նա եղել է հզօր կազմակերպութիւն: Միւս կազմակերպութիւնները եղել են խօսքի կազմակերպութիւններ միայն — իսկ Դաշնակցութիւնը դիմել է գործին: Այդ հաւատան է պատճառ, որ նրանք Դաշնակցութիւնից չատ են պահանջում, քան սա կարող է տալ: Նրանք ունեն քաղաքական խէթէլ, սակայն նրանք Թագաւորութիւն չեն ուզում: Թագաւորութիւն ունենալ նրանք համարեա են երազ, որին չի կարելի հասնել, — նրանք ուզում են միայն իրենց դրութեան բարելաւումը: Նա (երկրի ժողովուրդը) այդ բանին հասնելու համար իր յոյսը տածում էր Ռուսաստանին. յետոյ երբ Ռուսաստանը Թոյլ, եսասէր երեւաց, նա իր յոյսը դրեց իրեն, կովկասահայի եւ ապա դիպլոմատիայի վրայ: Նա հակառակ է այս կամ այն վայրերի բռնկումներին: Նա յանդիմանում է, որ բռնկումները էք յառաջացնում, իսկ յետոյ Թողնում էք իրեն մենակ: Զինեցէք, կը մնանք մի տեղ, միասին կը կռուենք, տարբական իրաւունքներ ձեռք (կը) բերենք: Նա զգուշուկ պահանջում է բացարձակ ապստամբութիւն: Այո, նրանք մեզ մեղադրում են, Թէ զէնք ունենալով ձեզ պաշտպանում էք եւ մեզ Թողնում (վան եւ Սասուն): Ցեղափոխական տեմպերամենտը Թոյլ է մեր ժողովրդի մէջ: Տեսականի մէջ համաձայնում է, իսկ իրականութեան մէջ սարսափում ու ընկճուում է: Սակայն իրականութիւնը ժողովուրդը չի կարող աչքամաչկել. նրա մէջ կան յեղափոխական տարրեր, որոնց վրայ մենք պիտի հիմնենք մեր գործը, — դա նոր սերունդն է, երիտասարդութիւնը, որի մէջ վատ է ըմբոստութեան ոգին, նա սպառնում է բոցեր դառնալ: Կոտորածները տարան երիտասարդութիւնը, իսկ այժմ դրանց ծիլերը՝ երիտասարդ սերունդը կանգնած է առաջնորդելու: Կազմակերպութիւնները մտել են այն օրից, երբ առաջին գործիչն է մտել: Ես կազմակերպութիւնների պատմութիւնից չեմ խօսի. — ասում են կազմակերպութիւնները ծիլ չեն տալիս, այո, չեն տալիս, որովհետեւ դրանք կապուած են լինում գործիչի հետ, որովհետեւ դրանից իւրաքանչիւրը անհատական, իր սեփ-

տեմով է կազմակերպում: Օր(ինակ՝) Վազգէնը(60) ընդունում էր պարտիզանական կռիւ, իսկ Գիւտակը՝ խաղաղ(61): Այնտեղ մենք միապաղաղ պրոպագանդայով չենք կարողանում պարապել, որովհետեւ այնտեղ մեր առաջ դրուած է ինքնապաշտպանութեան հարցը: Ընկերները դատապարտում(?) են, որ մեր մէջ մտնում են ամէն տեսակի էլէմէնտներ, — դա բնական է, նոյնը եւ այնտեղ: Ի՞նչ է եղել կովկասահայերի մասնակցութիւնը. — մի մասը պնդում է ակտիւ, միւս մասը՝ պասսիւ, երկու կարծիքն էլ ինձ թուում է՝ ծայրայեղ (են): Ակտիւ է եղել, որովհետեւ ռուսահայի սիրտը, հոգին ամբողջովին եղել է այնտեղ, հետեւապէս եւ պէտք արտայայտուէր: Ակտիւ գործադիր՝ պարզ է, չէր էլ կարող լինել: Ինչ վերաբերում է տակտիկային, իսկապէս դժուարանում եմ ասել, տակտիկա չէ եղել, եղեր են փորձեր, հիմնուած բիւրոկրատիայի խաղերի վրայ: Այլ կերպեր էլ կարող են լինել: Դիպլոմատիան մեր գործում մեծ դեր է խաղացել. մեր մէջ թոյլ է եղել դիւանագիտութիւնը, զուցէ հնարաւորութիւն չենք ունեցել, սակայն իրողութիւն է որ տակտիկան եղել չէ եւ մեր ամբողջ գործունէութիւնը, եթէ քննենք կը տեսնենք, որ մի միայն ունեցել ենք փորձեր դէպի դիպլոմատիական աշխարհը: Մեր տակտիկան յարմարեցրած է եղել օրուայ պահանջին: Ես կը խօսիմ միայն Վասպուրականի մասին, զուցէ 6 վիլայէթներից երկուքի մէջ չունենանք զուտ յեղափոխական գործունէութիւն: Մեր գործունէութիւնը եղել է որոշ վայրերում, մնացածները աչքաթող են արուել: Ներկայումս ժողովրդի տրամադրութիւնը վատ է, նա չգիտէ ընկճուել: Ժողովուրդը պահում է իր հերոսին, զուցէ այն հերոսին, որ իր արեան պատճառն է եղել: Յեղափոխական միտքը հասունացած է եւ չի ընկճուի, չնայած քաղաքական ու տնտեսական ճնշումներին: Վերջերս, երբ Կռան-Ալի բէկ հաւաքում էր ժողովրդից զէնքերը, թէեւ ժողովուրդը տալիս էր, բայց եւ այնպէս չորը ծախում՝ նորն էր առնում: Երբ Սասունը քայքայեցին, նա իջաւ դաշտ, սակայն չուտով նա նորից խնդիրներ տուեց, որ թաւի վերին կատարներում: Յեղափոխական ոգին Խլաթում, Մուշում, Սասունում չատ բարձր էր: Կազմակերպութիւնները այնտեղ ներկայումս դարձել են ժողովրդական: Սասունի ապստամբութիւնը զգացրեց, որ ով չի կազմակերպուում, չի զինուում, նա կ'ոչնչանայ: Նա (ժողովուրդը) ոգի առաւ: Միանում է մեզ հետ, թէեւ Սասունը ընկճուած է: Միտքը հասունացած է, պէտք են ոյժեր, կազմակերպողներ՝ գործը առաջ տանելու համար: Հարկահաւաքներ երբ մտնում են, նրանք զայրացած ուզում են յարձակուել նրանց վրայ. սակայն եթէ նրանք գիտնան, որ կովկասահայերը տարուելով իրենց նեղ մասերիալիստական չահերով, չպէտք է մտածեն իրենց մասին, նրանք կը յուսահատուեն. դրանց թեւը, դէբանց չոքը(?) կը կոտրուի:

Տակտիկան այնքան դժուար հարց է, որ այժմեանից որոշել անհնարին է, նա պէտք է յարմարեցուի ժամանակին: Մենք յոռետես ենք, բայց դուք պէտք է դիտենաք թէ ինչպիսի՛ թոյլ պատրաստակամութիւն ունեցողներ են եղել երկիր մտնողները: Այնպիսի յարմար եղան, որ երկիրը իրանից գործողներ չի կարող տալ: Վասպուրականում եղան 300–400 զոհեր, դրանից յետոյ եկաւ րէակցիան՝ քնեց: Այժմ առաջ է գալիս նորահաս երիտասարդութիւնը: Մենք պէտք է տանք գործիչներ, պէտք է հիմնենք մեր գործը ժողովրդի վրայ: Հնարաւոր տակտիկան գտնում ենք ժողովրդի դիմման, պրոպագանդայի եւ օտար տարրերի հետ համերաշխ գործելու մէջ: Ժամանակները փոխուել են, առաջ յեղ(ափոխական) Թուրքերին աջակցում էին Եւրոպա, նրանք գնալով անբարոյականանում էին. իսկ այժմ նրանց աջակցում են ներքին նահանգները, սրանք տանում են պրոպագանդը: Ասում են մենակ ենք գործել, գործակցութեան փորձեր չեն եղել. դրա մասին չեմ խօսի, որովհետեւ բոլորն էլ գիտեն, որ եղել են:

Մի քանի խօսք հարեւան ազգերի մասին:

Քիւրտերը մի հորդայական ժողովուրդ են և կապուած են ցեղապետների հետ: Ցեղապետների մէջ հակառակողական տրամադրութիւն կայ: Նրանք հաւատում են, որ մենք մեր թաւալորութիւնը պիտի ձեռք բերենք: Հայ ժողովրդին նայում են իբրեւ rayայի, սակայն դէպի յեղափոխականները մեծ ակնածութեամբ են վերաբերուում: Տաճիկները, երբ մըտնում են քիւրտերի մէջ հարկ հաւաքելու, դիմում են նոյն միջոցներին, ինչ որ գործ են դնում հայերի վերաբերմամբ: Եթէ նրանք չեն միանում, դրա պատճառն այն է, որ ցեղական կռիւներ են պատահում, որ թոյլ չեն տալիս բոլորին միանալու ընդդէմ մէկի: Մենք պէտք է աշխատենք մօտեցնել նրանց: Ցեղապետների վրայ ես յոյս եմ տածում, նրանց մէջ համակրութիւն դտել ենք: Նրանցից մի քանիսը ցոյց են տալիս գործակցութիւն ուղղակի եւ անուղղակի ճանապարհներով: Քիւրտերի համակրութիւնը այն ժամանակ կարող ենք գրաւել, երբ մենք ցոյց կը տանք մեր ոյժը: Ասորիները, ապրելով մի ապահով տեղ եւ լինելով կուլտուրապէս բարձր, ըմբռստ են եւ կռիւ են մղում կառավարութեան դէմ: Տրամադրութիւն են ցոյց տալիս մեզ հետ միանալու: Հարկաւոր է մղել պրոպագանդա:

Մոմէնտներից պէտք է օգտուենք: Ընկ. Ռոստոմը լաւ նկատեց, որ պետութիւնները ունեն նաեւ աչխարհակալական միտումներ, դրանից պէտք է օգտուել. պէտք է լինել գիտակ: Մեր ցուցական եւ ապստամբական գործողութիւնները պէտք է միատեղ եւ միաժամանակ անել: Ռուսահայ ընկերները անպայման մասնակցութիւն պէտք է ունենան. ձայն, ոչ միայն գործակցութիւն: Մենք պահանջում ենք այն՝ ինչ որ հնարաւոր է, — ուժեղ անձնաւորութիւններ՝ կազմակերպելու համար: Այստեղի չարժումները ոչ ոք չի կարող ժխտել: Հարկաւոր է այդպիսի ուժեղ օժանդակութիւն, որպէսզի երբ Մարտիրոսի (Ոսկանապատ) ասած բաժանումը գայ, երկիրը պատրաստ լինի:

IXՐԴ ՆԻՍՏ, 2/IV ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

Նախագահում է Արշակ(?):

Արշակ.— Ժողովը բացուած է: Ձայնը Սարգսին է:

Սարգիս.— Թէպէտ հարցը տնտեսական խընդիրն է վերաբերում, բայց առ հասարակ խօսում են կազմի մասին. ասում են, որ նրա մէջ բուրժուական էլէմէնտներ(62) կան: Իմ կարծիքով, նրանք խնդրի էութեան մէջ չեն մտնում եւ չփոթում են ժամանակաւորը ընդհանուրի հետ: Մեր կազմակերպութիւնը սկզբից եւեթ զեկավարել են զուտ սոցիալիստ տարրեր. օր(ինակ՝) Խրիստո(63), Սիմոն եւայլն: Նրանք են տոն տուել ամբողջ Դաշնակցութեանը եւ գործել չանուն ճնշուածների: Թրքահայաստանի իրականութիւնն է պատճառ՝ որ նրանք սոցիալիստօրէն չեն գործել: Դաշնակցութեան մէջ երկու կազմակերպութիւն կայ, — յեղափոխական եւ ինքնապաշտպանական. վերջինիս թիւրիմացութեամբ Դաշնակցութիւն անունն են տալիս: Դրանց միացումը ընդհանուր ազգային տագնապի պատճառներով է. տագնապի բացակայութեան ժամանակ՝ բուրժուական տարրերը առաջ են գալիս եւ ընդհակառակը ոչ–յեղափոխական տարրերը հեռանում են իրաւական(?) կարդերի ժամանակ: Ուրիշ կերպ էլ լինել չէր կարող. — օրգանական առելութիւն կայ այդ երկու տարրերի մէջ. եւ միանում են դրանք միմիայն բացառիկ պայմաններում: Պնդում են որ կովկասեան մասսան չի կարող մասնակցել տաճկահայկական խնդրում. ճիշդ է, ինձ համար դոնէ ոչ մի կասկած չկայ, — ուզենար, չուզենար՝ չէր կարող մասնակցել: Կովկասեան ներքին խնդիրները քանի գնում ուժեղանում եւ այրող են դառնում, մենք ապագայ Ռուսաստանի բոլոր խնդիրներում՝ պիտի ակտիւ դեր կատարենք, ուրիշ կերպ լինել չի կարող: Կովկասի գործունէութիւնը Տաճկահայաստանում ակտիւ չէ. բայց դրա փոխարէն մենք յեղ(ափոխական) տարր ենք դառել այստեղ: Կովկասի ժողովուրդը օգտուել է տաճկահայ դատից. նա ցոյց տուեց եկեղեցական կալուածների յափշտակման ժամանակ, նա էր որ արեց այն մասսայական ցոյցերը եւ անհատական տեռորները, եւ այն էլ այնքա՛ն օգտակար: Օգուտը չատ մեծ էր, պնդում եմ, հակառակ դէպքում՝ չէինք կարողանայ մինչեւ անդամ պաշտպանուել հայ–Թուրքական ընդհարումների ժամանակ, մենք չէինք ունենայ այն զինուորները ու խմբապետները, որոնք այնքան խոշոր դեր կատարեցին ընդհարումների ժամանակ: Եւ որովհետեւ կովկասեան մասսան չի կարող ակտիւ դեր կատարել տաճկահայկական խնդրում, ասում են, ուրեմն պէտք է բաժանումն առաջ գայ: Սխալ է, արդեօք կովկասեան բանուորութեան չահերը վնասուո՞ւմ են տաճկահայկական խնդրի պատճառով: Եթէ նրան սոցիալիստօրէն կազմակերպենք, չէ՞նք կարող նրա հոգեբանութեան գոնէ մի մասնիկը պահել արեան աշխարհի ճնշուած հայրենակիցների համար: Ընկերներ, մենք չենք կարող պերմանական սոցիալիստ բանուորի նման զգուշի մաուերիալիստներ(64) ստեղծել, որոնց բացի սեփական կաշուից ուրիշ ոչինչ չի հետաքրքրում: Մեր բանուորը–աչխատաւորը պիտի դիտենայ ե՛ւ ճնշուածին ձայնակցել, ամենաուժեղ թափով: Հայկական տարրը պէտք է օրինակ լինի բոլորի համար: Թէեւ մենք կըռուում ենք երկու ֆրոնտում, մի տեղ դասակարգային, միւսում՝ քաղաքական, մարտական, բայց այդ երկուսը կ'ունենան իրենց փոխադարձ ցանկալի ազդեցութիւնը: Խօսում են պատակտման, ֆրակցիայի մասին. պատակտում առաջ բերելը չդժուար բան չէ, ամէն մարդ էլ կարող է, ուզում էք ես մի քանի օրում մի ֆրակցիա առաջ բերեմ: Ամենայիմար խօսքին անդամ լինում են մարդիկ, որ հետեւում են: Բայց կո՞ն հիմնական կէտեր ֆրակցիա առաջ բերելու. — չկան: Մենք աչխատում ենք մի այնպիսի սերունդ ստեղծել, որը բացի իր նեղ կաշուի չահերից, դիտենայ եւ ըմբռնել ընդհանուրը, — պէտք է լայն համամարդկային տեսակէտից կրթենք ժողովուրդը: Մենք բոլորս էլ մտածում ենք սոցիալիստներին (սոցիալիստօրէն?). սկզբունքային տեսակէտներս միեւնոյն է: Եթէ մեր մէջ կան ընդհարումներ, դա մեր տեմպերամենտների(57) մէջ է: Պէտք է բաժանել .....(65) ընդունակութիւնների.— տեղական եւ դրսի գործ: Պէտք է ունենանք այնպիսի Մարմիններ, որոնց մի մասը երկրումն է, միւսը Կովկասում: Երկրորդները պէտք է նպաստեն առաջիններին: Այդպիսիները պէտք է հոգով կապուած լինեն երկրի հետ: Իսկ մի ուրիշ Մարմին Կովկասում՝ Կովկասի համար:

Ասում են՝ երկրում մեր տակտիկան պէտք է լինի ինքնապաշտպանողական. դա հակայեղափոխական կարծիք է, — ի՞նչպէս զինել եւ չկռուել: Թայան, երբ զինուեց, կը յեղափոխականանայ, կ'ապստամբի, — դա պարզ է: Գալով Աբրահամին, որ ասում էր. «Մեր գոյութիւնը պահպանում ենք, որ ասենք Ռուսաստանին՝ արի տիրիր մեզ», — դա աւելի քան հակայեղափոխական միտք է, ամօթ է: Ընկերնե՛ր, չէ՞ որ մենք ահագին առաջադիմութիւն ենք արել տաճկահայկական խնդրում: Հիմա երկրում զէնք չեն ծախում, չեն փճացնում, այլ իրենք են գնում, հիմա սուրուկը յեղափոխականացել է, գիտակցական տարր է դառել, ուրեմն մեր օգուտը չատ հսկայական է: Դիպլոմատիայի մէջ նոյնպէս չատ յաջողութիւններ ենք արել, — յիշեցէք 97 թուականի(?) Զէյթունի դէպքերը, 904ի Սասնոյ դէպքերը. առաջինում՝ դէպքերից

վեց ամիս անցնում է նոր են ուշադրութիւն դարձնում, իսկ վերջինում՝ դեռ ապստամբութիւն չհասած անգլիական եւ ֆրանսական կոնսուլներին կարգադրում է իսկոյն գնալ Սասուն եւ դէպքերի հետ տեղն ու տեղը ծանօթանալ: Բացի դորանից, չէ՞ որ եւրոպական հաստատական կարծիքը յօդուտ մեզ՝ հայկական քայլեր է արել: Ընկերնե՛ր, 98 թուականից է որոշուել Սասուն դէնք մտցնել. 3–4 տարի, ուշացիա է եղել: Ընդամէնը 1 տարի ենք միայն աշխատել, եւ դորա համար է որ գործը վիժել է:

Եզրակացութիւնն այս է.—

1. Տաճկահայկական դատը չարունակել նոյն ուժեղ թափով:
2. Տակտիկայի մէջ ուժեղ սխալներ չեն եղել, — չարունակել նոյնը, գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձնելով երկրի վրայ, իսկ իբր արձագանգ՝ նաւահանդստային կենտրոններում ցոյցեր եւայլն:
3. Կովկասի եւ Երկրի ժողովների մէջ հակասութիւն չկայ, — այստեղ էլ կը տարուի, այնտեղ էլ:

Ինչ վերաբերում է այն երկուայ առարկութեանը, որ մենք մեր մասնակցութեամբ տակտիկայի խնդրում, ճնշում ենք մեր ձայներով՝ Երկրի ձայներին, դա սխալ է: Միշտ տակտիկան որոշել են իրենք:

Ոսկանեպատի ներկ(այցուցիչ).— Այստեղ մի տեսակ դժգոհութեամբ են լսում Դաշնակցութեան հացկէին կայած քննադատութիւնը. բայց հարկաւոր է այդ վերաբերմունքը ջողնել եւ լսել բոլոր քննադատութիւնները ամենալայն չափով:

Ճիշդ է, որ մեր այստեղի գործունէութիւնը պաշտօնապէս սկսուեց Ռուինի 12ի օրէնքից յետոյ. բայց դեռ 1898 թուին, երբ Մարգարեթիւնը փոխուեց եւ Դրօշակում սկսեցին հրատարակել «Կովկասեան խապրիկները», դա արդէն ցոյց էր տալիս, որ դաշնակցական չրջաններում մի փոփոխութիւն էր առալ սկսել, Ռուսաստանում գործելու տեսակէտից, — եւ ես մեր ակիու գործունէութիւնը Ռուսաստանում համարում եմ 1898 թուից: «Կովկասեան խապրիկները» արդէն սկսեցին մաքեր պատրաստել դրա համար, եւ եթէ եկեղեցական կալուածքների գրաւումը մենք դիմաւորեցինք այդպիսի բուռն ցոյցերով, պատճառը Ընդհանուր Դաշնակցութեան երկարատեւ յեղ(ափոխական) գործունէութիւնն էր, իսկ մասնաւորապէս «Կովկասեան խապրիկների» ազդեցութիւնը: Սա իմ անհատական կարծիքն է:

Յեղափոխական կուսակցութիւնը իր ծրագիրը եւ տակտիկը յարմարեցնում է այն երկրի քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական պայմաններին, որտեղ նա գործում է:

Թուրքիայում տնտեսութիւնը չատ վայրերում եւ գլխաւորապէս հայկական նահանգներում, դեռ գոնը-ւում է այն չրջանում, որ կոչուում է բնական տնտեսութիւն: Ազգաբնակութեան մի խոշոր տոկոսը դեռ պատուում է հորդոյական վիճակում: Դասակարգային դիֆֆերենցիացիա(66) դեռ չէ կատարուել: Այդ պատճառով մենք մերժեցինք Թրքահայկական դատը դասակարգային հողի վրայ դնել. նա ընդունեց ընդհանուր ազգային ազատագրութեան դոյն:

Մենք սկսեցինք կռուել եւ այստեղ եւս գործունէութեան նախագիծ մշակեցինք, բայց մենք նկատեցինք որ պայմանները այստեղ նոյնը չեն: Այստեղ որոշ վայրերում ինդուստրիան(67) հասել է զարգացման ամենաբարձր աստիճանին՝ եւրոպական մտքով: Որոշ կերպով աչքի են ընկնում հայ բանուոր դասակարգ եւ խոշոր կալուածատիրութիւնից կախուած գիւղացիութիւն: Մենք ընդունեցինք որ այստեղ թէեւ ընդգրկելու է ե՛ւ ազգային ընդհանուր չահերի պաշտպանութիւնը, բայց սոցիալական հարցերը բռնելու են կարեւորագոյն տեղերից մինը: Մենք որոշեցինք առանձնել հայ բանուորութեան եւ գիւղացիութեան տնտեսական կռուի ղեկավարութիւնը, ընդդէմ դրամատիրութեան եւ կալուածատիրութեան: Ուրեմն տարբեր տնտեսական սոցիալական պայմանների չնորհիւ՝ մենք կռիւը դրինք տարբեր սկզբունքների վրայ: Այնտեղ՝ համազգային, այստեղ դասակարգային: Եւ առացուեցին երկու տարբեր ծրագիրներ: Բանուորութիւնը կազմակերպելով՝ մենք չենք կարող այլեւս բուրժուազիայից դրամական օժանդակութիւն առանալ կռուի համար: Իսկ մեզ հարկաւոր է նրա դրամական աջակցութիւնը տաճկահայկական դատի համար: Ո-մանք ասում են, որ տեռորով բուրժուազիայից փող կը վերցնենք. ոմանք էլ ասում են, որ նրանց կ'ասենք թէ ձեզնից առած փողը տաճկահայկական հարցի համար ենք ծառայեցնելու: Ուրեմն մենք ունենալու ենք տարբեր կասսաներ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի գործունէութեան համար: Այդ տարբեր կասսաների՝ եկամուտների ազբիւրը տարբեր է, իսկ փող հաւաքելու ձեւերը՝ նոյնպէս տարբեր, — մի դէպքում կամաւոր տուրք, միւս դէպքում՝ տեռոր:

Տեսնում էք, որ հենց միայն փողի գործում նոյն իսկ, մենք ստիպուած ենք այդ երկու դատը բաժանել իրարից:

Այսպէս, կը գայ մի օր, որ մենք կովկասեան կռիւ կը տանենք պարլամենտական ճանապարհով, իսկ Թուրքիայում, այդ նոյն րոպէին, ստիպուած կը լինենք զինուած ապստամբութիւն հրատարակել (հռչակել):

Ուրեմն կռուի տակտիկան եւս տարբեր է այստեղ եւ այնտեղ:

Մեր ընկերներից ոմանք առաջարկում են Արեւելեան Բիւրոյին կից, մի յատուկ Մարմին ունենալ, որ միայն տաճկահայկական դատով զբաղուի, — մարդիկ որ այդ առաջարկը անում են, հենց մեր Թուրքահայ ընկերներից, չեն նկատում, որ դրանով արդէն ստեղծում են սաղմը, որով Թրքահայկական Մարմինները զատուում են: Նրանք անդիտակցաբար կուսակցութիւնը դնում են անլսատան ճանապարհի վրայ:

Ուրեմն, ինչպէս տեսնում էք, մեր գործում ստեղծուել է մի տուալիզմ: Տարբեր պետութիւնների մէջ մենք գործում ենք, տարբեր քաղաքական, տնտեսական եւ սոցիալական պայմաններում, տարբեր սկըզբունքների վրայ դրուած ծրագրով, տարբեր տակտիկայով, տարբեր զանձարաններով եւ տարբեր Մարմիններով. պարզ է որ իրերի բնական ընթացքով դործը բաժանուում է երկու մասի: Բայց ես դեռ հասուցած չեմ գտնում բաժանման հարցը, եւ չեմ առաջարկում այժմեանից եւեթ այդ անել: Ես տեսնում եմ ապագայի հեռանկարը այդ ուղղութեամբ, իսկ այժմ մատնանիշ անում այդ հանգամանքը:

Մեզ ասում են, որ մենք հակայեղափոխականներ ենք, եւ Թոյլ չեն տալիս ոչ մի քննադատութիւն: Դա փուած հակացողութիւն է, դա նոյն դոգմատիկութիւնն է(68), որով սոցիալ–դեմոկրատիան նեղսրտօրէն մերժում է ամէն մի քննադատութիւն եւ իր չարքից հեռացնում է քննադատներին, իբրեւ հերետիկոսների, նրանց հակայեղափոխական հռչակելով:

Կոմս.— Իմ խօսքս քեզ չէր վերաբերում, ես հակառակ չեմ քննադատութեան:

Ոսկանեպատի ներ(կայացուցիչ).— Ասում են, որ մենք ենթարկուած ենք Ռուսաստանի սոց. – դեմոկրատներին: Դա ինձ համար միեւնոյնն է, — սոցիալ – դեմոկրատից ազդուած, քէ բուրժուայից ազդուած լինեմ՝ իմ խօսքերը — եթէ նրանք ճշմարտութիւն են — դա է կարեւորը:

Ղարիբ.— Իմ խօսքերս քեզ չէին վերաբերում:

Ոսկանեպատի ներ(կայացուցիչ).— Զգիտեմ ինչու յիշուեց Մարքսի խօսքը՝ «բանուորը հայրենիք չունի», եւ ընկ. Ղարիբը աշխատում է ապացուցել ընդհակառակը: Ինձ գոնէ այդ հարկաւոր չէր ապացուցել, ես վաղուց համոզուած եմ: Բայց ասացէք խնդրեմ. — ինչո՞ւ պիտի մի նուխեցի, մի չամախեցի, մի չաքալթալցի բանուորի հայրենիքը Վանը եւ Բիթլիսը համարուի: Մենք ուզում ենք հայրենիքը կապել ամբողջ ազգի բնական տերրիտորիայի հետ եւ դրա համար Թիւրիմացութիւնների մէջ ենք ընկնում: Ճիւրիխի գերմանացին երբէք Բերլինը իր հայրենիքը չի համարում: Իսկ Ամերիկայի գերմանացին հպարտ է իր հայրենիքով եւ բոլորովին չի երազում Պրուսիայի մասին:

Թրքահայկական դատը ինձ համար ոչ թէ ազգային պատուի դատ է, այլ հայ ազատագրութեան եւ հայ ժողովրդի աչխատաւոր դասակարգերի մեծ մասի հարստահարուած աչխատանքի դատ: Նրան պարտաւոր են օգնել բոլոր աչխատաւորները, բոլոր ազատութեան կողմնակիցները: Իսկ մենք՝ կովկասեան հայերս եւ դաշնակցականներս՝ պարզ է, որ աւելի գործօն աչակցութիւն պէտք է ունենանք այդ դատին, նաեւ այն պատճառով, որ մենք հայեր ենք եւ կապուած ենք նրանց հետ ցեղական եւ այլ կապերով:

Ասացին, որ կովկասեան բանուորութեան հոգու մի մասնիկը զբաղեցնենք տաճկահայկական հարցով. իսկ ես ասում եմ, ոչ թէ մի մասնիկը, այլ ամբողջպէս նա պիտի համակրի այդ դատին, որովհետեւ դա նոյն հարատահարուած աչխատանքի դատն է:

Կովկասեան մարմինները պարտաւոր են իրենց գործօն աչակցութիւնը ցոյց տալ դրամով, զէնքով եւ ընկերներով: Մենք պիտի զինենք Երկրի ժողովուրդը, որ նա ինքնապաչտպանութեան համար եւ պէտք եղած դէպքում նաեւ յարձակողական քայլերի համար պատրաստ լինի: Շուտով կը դադարին Կովկասում հայ-Թուրքական ընդհարումները: Մենք մեր զէնքերի հըսկայական պաչարից կարող ենք ստուար բաժին հանել Թրքահայերին:

Ասաք եղաւ վարանդայի մասին, եւ ես ա՛յն ժամանակ ուզում էի ասել, որ ինչո՞ւ չընդդիմադրեցին մերոնք կոզակների վայրագութիւններին, ինչո՞ւ չկրակեցին նրանց վրայ: Վախենում ենք, որ գիւղեր կ'աւերուեն, հա՞. ապա ի՞նչպէս Թուրքիայում մենք չարժումներ ենք անում առանց այդ հաչիւների: Ասում ենք՝ կոզակը անգիտակից գործիք է կառավարութեան ձեռքին, պէտք է պատժել դէպքի հեղինակներին: Կոզակը ոչ թէ անգիտակից գործիք է, այլ նա իրրեւ մի դաս, ունի իր հաչիւները՝ լրյալ լինելու համար, եւ այդ է պատճառը, որ բռնակալութեան միակ ուժեղ նեցուկը ամբողջ Ռուսաստանում միայն կոզակներն են մնացել: Եւ նրանց աղաղակող վայրագութիւնները հնչում են ամէն կողմից: Մենք պարտաւոր ենք Թոյլ չտալ որ անպատիժ կերպով չարունակուեն նոյն բարբարոսութիւնները: Մենք պիտի խիենք, որպէսզի համոզենք մարդկանց, որ մենք կռուում ենք նաեւ կառավարութեան դէմ, մանաւանդ որ դա մի սխտեմ է եւ նոյն դէպքերը կատարուելու են եւ ուրիչ հայաբնակ վայրերում: Միակ չջախչախուած յեղ(ափոխական) կուսակցութիւնը Ռուսաստանում Դաշնակցութիւնն է մնացել, եւ մենք պարտաւոր ենք օր առաջ սանձ դնել կառավարութեան ոտնձգութիւններին:

Ամփոփում եմ ասածս: — Ժամանակ է որ Թուրքահայերը գիտակցեն, որ այսուհետեւ մենք չենք կարող նախկին ձեւով միայն Բրքահայկական հարցով զբաղուել: Կուսակցութեան զարգացումը տանում է դէպի Դաշնակցութեան բաժանումը երկու մասի, տարբեր ծրագիրներով (գոնէ մօտաւոր). յեղ(ափոխական) տարբեր տակտիկայով եւ մարմիններով: Դա ինձ չէ յուսահատեցնում. մենք պարտաւոր ենք չարունակել մեր գործօն աչակցութիւնը Թուրքահայերին, իբր աչխատաւոր մասսաների, որոնք իրենց ազգային եւ աշխատական ազատագրութեան համար են կռուում. պէտք զինե՛լ Երկիրը ինքնապաչտպանութեան եւ յարձա-

կողական գործողութիւնների համար: Իսկ Թուրքահայկական չարժման ներկայ տակտիկայի մշակութեան հարցում, ես անձնհնաս եմ համարում Յայոնական ժողովը, եւ առաջարկում եմ Քողնել դումարուելիք Ժորհրդին:

Հ(ամօ) Օ(հանջանեան).— *Շատ են խօսել, ես ճառ չեմ ասի... ես մի քանի Թէզիսներ կ'ասեմ միայն:*

— *Դաշնակցութիւնը կուսակցութիւն է, ժողովուրդ չէ: Դաշնակցութիւնը աչխատաւոր ժողովրդի շահերն է պաշտպանում: Դաշնակցութիւնը այժմս Տաճկաստանում քաղաքական կուիւ է մղում, այնպէս՝ ինչպէս սոցիալ-դեմոկրատները Ռուսաստանում: Քաղաքական կարգերի փոխուելուց յետոյ Տաճկաստանում Դաշնակցութեան կուիը կը դառնայ նոյնպէս դասակարգային: Աչխատաւոր ժողովուրդը այստեղ կարող է ազգային շահերի համար չկռուել, որովհետեւ այլեւս ազգային ճնշումներ չեն լինելու, իսկ այնտեղ կռուել· բայց աչխատաւոր մասսայի համար ազգային գոյութեան հարցը այնքան կարեւոր է, որքան եւ նրա դասակարգային շահերը՝ եթէ ոչ աւելի: Ռուբժուաները օժանդակելու են, որովհետեւ նրանք էլ մասամբ ճնշուած են, այնպէս՝ ինչպէս ամէն մի հայ ճնշուած է ոչ իբրեւ հայ(?)· նրանց պէտք է իբրեւ օժանդակիչների վրայ նայել: Մի քանի խօսք ասեմ Տաճկահայաստանի ներկայ տակտիկայի մասին, — մի յայտնի էպոխա (ժամանակաշրջան ?) անցել է ոչ միայն դիպլոմատիայի այլ եւ ներքին (ինչպէս է էրզրումի Քուրքական չարժումը): Մի քանի տարի յետոյ արդէն ընդհանուր Օսմանեան Վետութեան հարց կարելի է դնել, որովհետեւ իրենք Թուրքերն եւս սկսում են զգալ: Հիմակուանից պէտք է ամենաեռանդուն պրոպագանդա մղել նրանց մէջ եւ յետոյ կազմակերպել Դաշնակցութեան դրօշի տակ:*

Նախագահ.— *Հարցը սպառուած է:*

Ժողովականները.— *Այո՛, այո՛:*

Արսէն(?).— *Որպէսզի հասկանանք մեր կուսակցութիւնը, պէտք է մի հայեացք գցենք ընդհանուր պատմութեան վրայ: Խօսում է ֆրանսական յեղափոխութեան մասին — բուրժուազիան միացած բանուորութեան հետ եւ յեղափոխութիւնից յետոյ՝ բաժանուած: Ժողովականները բողոքում են, որ նա բրոշիւրային տեղեկութիւններ է տալիս, առարկելով որ բոլորը գիտեն այդ ամէնը:*

Արսէն.— (շարունակում է)· *Երբ Սուլթանը ջախջախեց մեզ, բուրժուաները յետ կացան, որովհետեւ ռեակցիայի տարիներում չհագուրդնելու ոչինչ չկար: Հիմա բուրժուա ինտելիգենտների Քիւը մեզանում հակայական է: Ասում են սոցիալիստ ենք եւ միեւնոյն ժամանակ ազգայնական, — սայթաքման քարը հենց դա է: Ասում են մենք ազգայնական ենք եւ ունենք ինչ որ ազգային խռէալներ:*

Ժողովականները.— *Ոչ ոք այդպէս չի ասում, ամփոփեցէք ում դէմ էք խօսում:*

Արսէն.— *Մենք կարող ենք տաճկահայկական դատին օգնել, ինչպէս մինչեւ հիմա օգնել ենք, միայն տեսակէտն է վլխաւորը: Մեր միջոցը օժանդակութիւն է: Այստեղի կազմակերպութիւնները պէտք է առանձին լինեն, ներքնապէս աւտոնոմ(69): Ուրեմն աւտոնոմ կազմեր Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի:*

Իւսուֆ(16).— *Ընկերնե՛ր, հիւանդ եմ, կարճ կը խօսեմ: Զարաբաստիկ 98 Թուականի Ընդհանուր Ժողովից յետոյ հեռացայ ես. հենց այն ժամանակ ասում էի, որ տաճկահայ տակտիկան պէտք է որոշեն միայն եւ միայն տաճկահայ գործիչները, եւ իմ առաջարկս չանցաւ: Այդ գործին պիտի մասնակցեն գիտակից եւ հասուն գործիչներ եւ ոչ Քէ դիլետանտներ(50)· հակառակ դէպքում կը վիժի, ինչպէս եղաւ: Գործի դեկը անպայման եղել է ռուսահայերի ձեռքը, նրանք են տոն տուել, նրանք են հրամայել, տիկտատուրա է եղել, Քեւս հրամայողները իրենք երկրում չեն եղել: 94 Թուականին Գոլտում էի, փող չունէի, փող ուզեցի՝ չուղարկեցին: Մարդ էի ուզում, մարդ չէին ուղարկում· մինակ կազմակերպեցի: Մի գիտակից եւ կարող ընկեր չունէի: Գեռոյից յետոյ մի կանոնաւոր մարդ չի գնացել երկիր· ռուսահայերը տաճկահայ խնդրում ոչ միայն ակտիւ դեր են կատարել, այլ եւ չատ ու չատ դէպքերում չեն հարցրել երկրի կարծիքը: Տրապիզոնի Զէքի փաչային տեռորի ենթարկելու համար, առանց հարցնելու տեղական մարմնին, այստեղից մարդ են ուղարկում տեռորը կատարելու համար: Տրապիզոնի մարմինը ապագայ բարդութիւնների առաջն առնելու համար, սպառնում է սպանել տալ եկած տեռորիստին: Տաճկահայ գործը եղել է սիրողների ձեռքում: Անկամման հարցը նոր չէ· 98 Թուականից կայ այդ հարցը: Ես յիշում եմ ինչպէս, երբ Խմբագրութիւնը կազմելու հարցի մասին երեք չաբաթ խօսեցին, իրական գործը, ինչպիսին էր Գատասխանատու Մարմիններ կազմելը, մէկ օր միայն տեւեց: Այն էլ Ընդհանուր Ժողովից ընտրուած մարդոց չընդունեցին Խմբագրութեան մէջ, այլ այնպիսիներին, որոնք ոչ մի յեղափոխական անցեալ չունէին:*

Վարիքը բողոքում է, որ ճառախօսը խնդիրը մասնաւորում է: Այո՛, դուք եւս նոյն մարդկանց չարքումն էք:

Ժողովականները բողոքում են այդ տեսակ խօսակցութեան դէմ:

Իւսուֆ.— *Այո՛, տաճկահայկական եւ Ռուսաստանի խնդիրներից մէկն ու մէկը անպայման կը տուժէ: Տաճկահայկական դատում պիտի մասնակցին միայն եւ միայն նրանք, որոնք հաւատում են նրան: Ես էլի կրկնում եմ, մինչեւ հիմա ոչ մի կանոնաւոր յեղափոխական չի վնացել այնտեղ: Բաժանումը անպայման տեղի կ'ունենայ, եթէ դրութիւնը այսպէս չարունակուի: Ջէ՞ որ Ինքնապաչտպանութեան կոմիտէն չը-կարողացաւ դիմանալ եւ խառնուեց միւս կոմիտէների հետ: Տաճկահայկական դատը պահանջում է որ նրանում մասնակցեն բոլոր հայերը, իսկ այստեղի կուիը զուտ դասակարգային է, եւ եթէ այդ երկուսը միացնենք, այդ դէպքում ո՛չ այստեղ եւ ոչ այնտեղ գործ կը կարողանանք անել, կը վնասուեն երկուքն էլ: Նրանք, որոնք չեն ուզում տաճկ(ահայ) խնդրով զբաղուել այնպէս, ինչպէս հարկաւոր է, պէտք է բաժանուեն· այստեղի դասակարգային կուիը կը վնասի այնտեղի կուին: Տաճկահայկական խնդիրը պէտք է մղել բոլորովին առանձին կազմով, որովհետեւ այդ կըռւում անհրաժեշտ է ամբողջ ազգի համակրութիւնը: Բուրժուաները անհրաժեշտ են տաճկահայ գործում:*

Ստեփան (Գաճակ).— *Ընկերները ասում են՝ դասակարգային կուիւ այստեղ եւ ազգային՝ այնտեղ: Ասում են, որ պէտք է Դաշնակցութիւնը բաժանուի երկուսի: Իմ կարծիքով Դաշնակցութիւնն մի պետութիւն է, որը իր տիրապետութիւնը տարածում է ամբողջ հայութեան վրայ եւ դրա համար նրա ձեռնարկութիւնների մէջ բոլորը պիտի մասնակցեն: Եթէ մենք այստեղ դասակարգային կուիւ մղենք, այդ դէպքում բուրժուազիան մեզ ոչինչ չի տայ — բուրժուազիան հայրենիք չունի — նա մեզ փող չի տայ, պէտք է տեռորի դիմենք ամբողջ հայ ազգի դատի համար, այն է՝ Տաճկա(հայա)ստանի դատի համար: Որպէս գործնական միջոց տակտիկայի մէջ՝ երկի առաջարկեցին միանալ երիտասարդ Թուրքերի հետ· ես կ'ասեմ տակտիկայի վերաբերմամբ մեր չրջանի կարծիքը: «Պէտք է զինել տաճկահայ ժողովուրդը եւ հետու մնալ ակտիւ գործունէութիւնից, որովհետեւ տաճկական պետութիւնը խրախուսուած Ռուսաստանի օրինակից աւելի հրէչային միջոցների կը դիմէ, քան դիմել է մինչեւ հիմա: Եւրոպայում պրոպագանդան չարունակել, եւ մասնաւորապէս չհեռու այդ Անգլիայում, չնորհիւ նրա որ (քանի որ) այնտեղ ազատամիտները ջարդեցին(?) ուներնոխտականներին: Աչխատենք որ առաջ գայ անգլիական միջամտութիւն»: Ընկեր Մարտիրոսը (Ոսկանապատ) լաւ խօսեց որ ոչինչ չարինք վարանդայում: Ես համաձայն եմ նրա հետ եւ առաջարկում եմ որ Յայոնական ժողովը քննի այդ հարցը, որովհետեւ դա ընդհանուրին է վերաբերում տակտիկայի տեսակէտից:*

Գիգուշ(?).— *Երեք օր էր խօսում ենք, բայց բոլորն էլ կանգ են առնում սխալ տեսակէտի վրայ: Տաճկաստանն առանձին են վերցնում, Ռուսաստանն առանձին: Հարցը սրանումն է Քէ մե՞նք պիտի վարենք, Քէ իրենք:*

Եթէ Ռուսաստանի հարցը ընդունած չլինէինք, հարցը չատ պարզ էր, մնում էր միայն տակտիկան որոշել: Մեր մասան անդէտակից է եւ երբեք սոցիալիստ չէ եղել, Քէեւ այդ պէտք են միւսները: Պէտք է հրաժարուել կամ Ռուսաստանից կամ Տաճկաստանից, հակառակ դէպքում առաջ եկած տուալիզմը կը վնասէ ե'ւ առաջինին ե'ւ վերջինին:

Մեծ-Գաղամ.— *Ասում են որ մեր յեղ(ափոխական) գործում բուրժուազիան դեր է կատարել· եթէ նայէք մեր յեղ(ափոխական) պատմութեանը, կը տեսնէք որ 91 Թուականից սկսած մինչեւ հիմա կազմի հիմը եղել է մասսան, իսկ եթէ բուրժուազիան մասնակցել է, ուրիչ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետեւ իրականութիւնը եւ բացառիկ պայմանները են, որ այդպիսի երեւոյթներ են առաջ բերել: Ինչը Բէբելն է ասում, որ երբ հայրենիքին վտանգ կլը սպառնայ, ինչը առաջինը կը լինի որ դուրս կը գայ հայրենիքի անկախութիւնը պաչտպանելու:*

Կուկունեանից անմիջապէս յետոյ, էկզէկուչիաներ արուեցին այն տեղերում, որտեղ ենթադրուում էր որ նպաստել են Կուկունեանին· բայց չնայած այդ վատ օրերին, ժողովուրդը չարունակում էր գործել: Բուրժուական էլէմէնտները հեռանում էին: Ես չեմ հասկանում, եթէ դուք բաժանման մասին էք խօսում եւ ուզում էք, որ տաճկահայկական դատը եւս տարուի, ուրեմն մասսային այստեղով միայն զբաղեցնելով, այնտեղի դատը Թողնում էք բուրժուաներին տանելու· բայց բուրժուազիան ո՞ր աչխարհում է յեղափոխական եղել: Դաշնակցութիւնը Քէ՛ այստեղ եւ Քէ այնտեղ պէտք է հիմնուած լինի աչխատաւոր մասսայի վրայ, ինչպէս մինչեւ այժմ եղել է: Ասում են, դիլետանտներին է մնացել տաճկահայկական գործը· իմ կարծիքով, դիլետանտներ ամէն մի գործի մէջ էլ կան, դրանից խուսափել այնքան էլ հեշտ չէ: Բուրժուազիայի մասին 97 Թուականին Բագուի պատգամաւորները բերել էին մի պայման, չընդունուեց:

Զայցեր.— *Ընդունուեց այնպէս, ինչպէս ցանկանում էին Բագուի բուրժուաները:*

Եղիշէ(11).— *Ոչ, չընդունուե՛ց: Այն ժամանակ ես էի քարտուղարը եւ չատ լաւ յիշում եմ:*

Զրաքերդ (Ստեփան).— *Մենք բուրժուաների Քելաղրութեամբ մանիֆէստացիաներ(70) ենք կազմել, պատժել ենք այն ուժը գյողին, որը բողոքող էր հանդիսացել բուրժուաների կծու վարմունքի դէմ:*

Եղիշէ (Մեծ-Գաղամ).— *Եթէ կարեւոր նշանակութիւն էք տալիս տաճկահայկական դատին, չպէտք է բաժանման հարց դնել. ես հիմնաւորապէս հակառակ եմ անջատմանը, հենց նոյն աչխատաւոր մասսաների չահերի տեսակէտից:*

Կարօ(?).— *Մեզանից ամէն մէկը մի առանձին կարծիք ունի Դաշնակցութեան մասին: Իմ կարծիքն այս է· 15 տարուայ ընթացքում Դաշնակցութիւնը տրւել է հայ ժողովուրդին արժանապատուութիւն եւ ինքնապաչտպանութիւն: Առաջ, այդ ժողովրդի դեկը Քոչնած վարդապետների ձեռքին էր, այժմ յեղափոխական ինտելիգենտիայի, Քէեւ մենք որոշ դրական հետեւանքների դեռ չենք հասել· հայը դեռ արեւի տակ ապ-*

բելու իրաւունք չունի Տաճկաստանում, եւ դրա համար Դաշնակցութիւնը պիտի լինի հայ ազգային մի կուսակցութիւն, որը պէտք է գործէ միմիայն ազգի գոյութեան համար: Դասակարգային կռիւ կարելի չէ, որովհետեւ դրանով մեր կուսակցութեան ոյժերը կը ջլատուեն: Կովկասը մի այնպիսի երկիր է, որտեղ ազգայնական կրքերը նոր են զարթնում, որովհետեւ մենք չենք կարողանայ առաջ գալ եւ պաշտպանուել իբրեւ մի ամբողջութիւն: Փոխադարձ օգնութիւնը մինչ այս Տաճկահայաստանի հետ· այստեղացիք ոգեւորուում են, երբ տեսնում են տաճկահայ զինուորներ՝ պաշտպանելիս այստեղի հայութեան շահերը: Այնտեղ նոյնպէս ոգեւորուում են ռուսաստանցի գործիչներով: Մենք այստեղ դասակարգային կռիւ չենք կարող մղել: Օր(ինակ)՝ մի թուրք բէկի դէմ գնալու դէպքում, ազգայնական կռիւ առաջ կը գայ, որովհետեւ թուրքերը կուլտուրապէս մեզանից ցած են: Ճիշդ է որ մեր մէջ բուրժուաներ են մտել, բայց ոչ մի բուրժուազիա չէք գտնի, որ մերի նման յեղափոխականների ձեռքում գտնուած լինի:

Անտոն.— Կարդում է Նաւահանգստի չրլանային ժողովի կարծիքը, որով առաջարկուում է՝ 1· Ոչ մի դանք չհնազել երկրում կազմակերպելու մարտական խմբեր, գլխաւորապէս տաճկահ(այերի) միջոցով: 2· Նպաստել ժողովրդի զինման, պատրաստել մասնաղէտներ, ուղարկել վարժ կազմակերպողներ, հաւաքել երկրում ռազմական եւ տեղ–տեղ ուտեստի պաշար: Շարունակել եւր(ոպական) պրոպագանդը: Մինչեւ Թուրք–հայկական ընդհարումների վերջանալը կովկասում, ներսը ակտիւ ձեռնարկներ չանել, իսկ յետոյ ձգտել կազմակերպելու խոշոր ձեռնարկներ, մտցնելով մեծ ոյժ դրսից: (Տես Նաւահանգստի Չրլանային ժողովի արձանագրութիւնը):

Սմբատը եւ մեւս ընկերները հակառակ են թուրքահայերի դատին առանձնակարգ տեղ տալուն, ընկնում են մի շարք սխալների մէջ: Նախ ազգաբնակութեան թուի մասին: Թուրք–հայկական նահանգներում հայերը կազմում են ամբողջ ազգաբնակութեան մօտ 1/3ը, սակայն ի նկատի ունենալով մեւս ազգութիւնների ստորաբաժանումները (այն՝ որ թուրքերը բաժանուած են այլ եւ այլ կրօնական հատուածների, քրտերը՝ ալիէքների եւայլն), 1/3րդ թիւ կազմող հայերը երկրին տալիս են իրենց տիպը: Բացի այդ, ընդհանուր ազգային գոյութեան տեսակէտից աչքից թողնելու չէ երբէք՝ որ ամբողջ Թուրքիայի 18 միլիոն ազգաբնակութիւնից հայութիւնը հաշուուում է 2–3 միլիոնով, այսինքն՝ 1/6րդ, 1/9րդ մասը: Թուրքիայի վարչական կենտրոններում (Պոլիս), ինչպէս եւ մեւս քաղաքներում, որ ղեկ են հանդիսանում ամբողջ երկրի համար, հայերը կազմում են խոշոր տոկոս: Ամբողջ ազգաբնակութեան մէկ չորրորդը, մէկ հինգերորդը: Դա է պատճառը, որ յոյների հետ միասին Թուրքիայի մեծ տուրը ղեկը հայերը ունեցել են իրենց ձեռքին: Բոլորովին այլ դրութիւն է Ռուսաստանում, ուր հայերը հազիւ կազմում են տէրութեան ամբողջ ազգաբնակութեան մէկ հարիւրերորդը: Բացի այդ, այս տեսակ հարցեր լուծելիս, ի նկատի է ունենալու ոչ այնքան քանակը, որքան որակը, ոչ այնքան թիւը, որքան ամէն մի ազգութեան ունեցած կշիռը, տնտեսական համարական գործերում: Եւ եթէ մենք անցնենք այդ հողի վրայ, կը տեսնենք որ հայը Թուրքիայում բարձր է միւս բոլոր ազգերից· քէ՛ Պոլսում եւ քէ այլ քաղաքներում հայերը կազմում են արհեստաւոր, մանաւանդ ստեղծագործող տարր· այն ժամանակ երբ քաղաքների թուրքերը պաշտօնեաներ, ձրիակերներ են, յոյները, իտալացիք՝ վաճառականներ, օղալաճառներ, հայերը կազմում են աչխատաւորների խումբը: Ամբողջ առաջաւոր Ասիայում հայերը եղել են կուլտուրայի, առաջդիմութեան դրօշակիրները, մնում են այդ դերում մինչեւ օրս էլ, մնալու են ե՛ւ ապագայում: Եւրոպացիք, դիպլոմատները, հասկանում են դա չատ լաւ կերպով եւ հենց այդ պատճառով է որ մեզ տալիս են այդքան նշանակութիւն: Սակայն կայ եւ մի այլ հանգամանք: Թիֆլիսում մենք կազմում ենք ամբողջ ազգաբնակութեան 40–50 առ հարիւրը, իսկ վրացիները 20 առ հարիւրը· եւ չնայած նրան, որ մենք Թիֆլիսում վրացիներից 2 անգամ բազմաթիւ ենք, երբ հարցը գալիս է ազգային շահերին Թիֆլիսի վերաբերմամբ, մենք բոլորս զգում ենք, որ վրացիները այդ հարցում աւելի մեծ ձայն ունեն, բոլորս էլ զգում ենք որ Թիֆլիսը նրանց նախկին մայրաքաղաքն է եւ որ հետեւապէս նրանք մի քիչ աւելի իրաւունք ունեն, քան թէ դա տալիս է իրենց ազգայնութեան(?) թիւը: Նոյնն է եւ Տաճկահայաստանի վերաբերմամբ: Ես եփրատի ափին Հոռմկլայ մի նախկին հայկական ամրոցում էի, որտեղ գտնուում է Ներսէս Շնորհալու եկեղեցին: Մեզ առաջնորդող դիւղացիք, թէ՛ հայ, թէ՛ քիւրտեր զգում էին, որ հայերն են, որ աւելի բարոյական իրաւունք ունին այդ վայրում, քան եկուորները: Գեաւուր–Դաղի մահմետականները ճնշուած են զգում իրենց, որով չափ հենց Գեաւուր–Դաղ անունից: Տեսնելով հայկական աւերակները, գործածելով հայկական անուններ, բոլորն էլ զգում են, որ դա հայերի հայրենիքն է, զգում են նրանք իրենց օտար լինելը եւ միշտ բնականօրէն ընկճուում են: Այս մի նոր կշիռ է ի նպաստ հայերի: Ասում են Հայաստանի տնտեսական սակաւ նշանակութեան մասին, չեշտում են, որ արտահանութիւնը կենտրոնացած է նաւահանգստային քաղաքներում եւայլն: Բայց նշանակո՞ւմ է արդեօք դա քէ հետաքրքրում չէ Հայաստանը, կամ քիչ է զբաղեցնում դիպլոմատիային· — երբե՛ք: Հայերով բնակուած երկրի աշխարհագրական դիրքն այնպէս է, որ ով որ այդ երկրին տիրէ, նա կը գրաւէ եւ Պարսից ծոցին, առաջաւոր Ասիային եւ Միջագետքին ու Միջերկրական ծովին: Հայաստանի ամբողջ պատութիւնը ցոյց է տալիս, որ չնորհիւ իր դիրքի նա կուռացած–ղիկ (է հանդիսացել) հարեւան խոշոր պետութիւնների մէջ՝ Իրանի, Միջագետքի, Փոքր–Ասիայի· համարեա քէ երբեք նրան չի կարողացել տիրել ոչ մի հզոր պետութիւն, եւ քէ պարսից ու հռովմայեցւոց, պարսից ու բիւզանդացւոց, արաբների եւ բիւզանդացւոց, թուրքերի եւ պարսիկների սահմանները անցել են Հայաստանի կիրճերով(?): Այլ կերպ անկարելի էր· քէեւ ամէն մինը տենչում էր տիրել Հայաստանի բարձունքներին, բայց եւ ամէն մինը իր ապահովութիւնից հարկադրուած՝ չէր կարող թոյլ տալ, որպէսզի առաջաւոր Ասիայի այդ միջնաբերդին տիրէ որեւէ մէկը, որ բնականօրէն եւ անխուսափելիօրէն կը դառնայ սէր բոլոր հարեւան երկիրների: Հայաստանի ռազմական դիրքը ամենից չատ նման է Շլեցարիայի դիրքին, որին յաջողուել է չէզոքութիւն պահպանել: Մենք եւս օգտուելով առաջաւոր Ասիայում դեր կատարող խոշոր քաղաքական ուժերի՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի, Գերմանիայի եւայլն մրցակցութիւնից, որ ուժեղանում է զուտ տնտեսական–վաճառականական փակտորով, քանի որ Քինաստանից յետոյ Թուրքիան միակ բաց չուկան է Եւրոպայի համար, ձգտելու ենք հաստատել տալ այնտեղ միջազգային հսկողութիւն, որ կը տանի չէզոքութեան ու հայ ժողովրդի ապահովութեան: Մեր ամբողջ քնակութեան թիւը, ինչպէս տեսնում էք, առանձին նշանակութիւն չունի այստեղ: Հայերը եթէ մինչեւ անգամ 1 առ 10 մասը կազմեն, այնուամենայնիւ դա նշանակութիւն չունի մեզ համար, քանի որ հայկական միջնաբերդի հարցը ամենամեծ քաղաքական խընդիրն է եղել անցեալում, նոյնն էլ կը մնայ ապագայում: Ահա այդ բոլոր պատճառներից դրդուած ես կարծում եմ, որ հայի ազգային ապագան Թուրքահայաստանում է եւ Դաշնակցութեան ընդհանուր ուղղութիւնը չէ եղել սխալ: Իսկ ցոյց տուէք ինձ մի կուսակցութիւն, որ այսքան կարճ ժամանակամիջոցում, այսքան սակաւ ուժերով, այսպիսի աննպաստ պայմաններում, աւելի դրական հետեւանքների հասած լինէր, քան թէ մենք: Մենք տուել ենք չատ զոհեր, բայց եւ մտցրել ենք մեր նպատակին: Միթէ՞ եւ միւս ազգերը տուած են աւելի սակաւ զոհեր· յիշեցէ՛ք Թուրնաստանը, կրետէն, որ հարիւր տարուայ ընթացքում 7 անգամ ապստամբուեց եւ որի ազգաբնակութեան թիւը կէս դարձաւ: Աւացէք խնդրեմ, եթէ մենք տուած չլինէինք 40–50 հազար զոհեր եւ 200 հազար կրուստ զաղթական, կարծում էք զինուորական տեսակէտից աւելի՞ ուժեղ կը լինէինք, քան թէ հիմա ենք: Այժմ թէեւ 200·000ով թուով պակասել ենք, բայց զինուորական տեսակէտից անհամեմատ աւելի ուժեղ ենք: Սկզբում մեզ դժուար էր կազմակերպել Արաբոյի նման փոքրիկ խմբակներ իսկ, հասարակ ցոյցեր: Ժամանակը մեզ մարզեց, առաջ եկան Օտոմանեան բանակներ, վաներ ու Խանասորի արշաւանքներ· իսկ վերջին մեր ձեռնարկները — Պոլսոյ եւ Սասնոյ — քէեւ անյաջողութիւններ են, բայց կիսով չափ հաւասար են յաղթութեան: Եթէ Պոլսոյ ուժերի մի փոքրիկ սխալը — մի վայրկեան առաջ, կամ յետ — չլինէր, եթէ Սասնոյ փամփուշտների թիւը աւել լինէր՝ 40–50·000, մենք ահագին դրական հետեւանքների հասած կը լինէինք:

Կրկնում եմ, Թուրքիան իրա դիրքով եւ բնական հարստութիւններով ամենամեծ ապագայ ունեցող երկիրներից է, եւ Եւրոպան չատ լաւ է հասկանում այդ· Հայաստանը ունի առաջնակարգ զինուորական դիրք եւ նրան Ռուսաստանին թոյլ չեն տայ տիրելու: Երբ այժմ Ռուսաստանը ոչ մի չատանելի ծով չունի, նա այսպէս կամ այնպէս, պիտի ձգտէ Միջերկրական ծովին: Եւրոպայի չահերին, ինչպէս ասեցի, դէմ է այդ եւ դրա համար մեծ պետութիւնները չահագրգռուած են Հայաստանում ռեֆորմների(48) իրագործման մէջ:

Գնչմանեան, երկաթուղին լինելուց յետոյ, կարգ ու կանոնի կոդմնակից կը լինի: Տաճկահայկական դատը, ինչպէս անցեալում, պէտք է տանել ամենաուժեղ կերպով: Այս տեսակ խոշոր հարցերին նայելու է չատ լայն աչքով: Արդեօք մեր նպատակը միայն ժողովրդի տնտեսական բարեկո՞ւմն է, սոցիալի՞զմն է: Կարծում եմ ոչ, — սոցիալիզմը մէկոց է· հայ ժողովրդի, մարդկութեան անհահման զարգացման նպատակը՝ մարդկանց Աստուածացնելն է: Առանց ազգայնական կեանքի մարդս չի կարող լայն չափով զարգանալ· մի քանի ազգեր պետութիւն չունեն, բայց ինքնուրոյնութեան խնդիրը բոլոր ազգերում կայ, եւ նրանք պատրաստ պիտի լինին եւ պատրաստ են ազգային հասարակութեան համար ամենազօրեղ զոհաբերութիւն անել:

Հաւասարութիւն՝ որ կեանքի հիմքն է կազմում, բարոյական ամենամեծ սկզբունքը: Մեր ժողովուրդը պատմական անարեւյոյղ պայմաններից ցեխոտուել է, խարեբայ, ստրուկ է դառել· պէտք է դրանից մաքրել նրան· իսկ հայ ժողովուրդը մաքրելու, բարձրացնելու համար, նրա առաջ դնելու է մի այնպիսի նպատակ, որը կարողանար ուրքի կանգնեցնել նրա մեծ մասը: Այդպիսի նպատակ կարող է լինել միայն ազգային կատարեալ հաւասարութեան եւ Թրքահայաստանի հարցը: Նեղ դասակարգային, բանուորական հարցը կը բռնէ միշտ երկրորդական տեղ: Աւստրիայից, Գերմանիայից մենք չատ ենք 40–50 տարով, Անգլիայից, Բելգիայից՝ 100 տարով: Դա բաւական չէ, Ռուսաստանը իր արդիւնաբերական զարգացմամբ չի կարող երբեք Եւրոպայի աստիճանին հասնել, չնորհիւ Ռուսաստանի չուկաներ չունենալուն: Արդիւնաբերութիւնը չի զարգանայ Անգլիայի եւ Ֆրանսայի չափ, ուրեմն մեր տեսակէտները Անգլիայի չափ պրոլետարական երբեք չեն կարող լինել: Եթէ Անգլիան եւ Բելգիան չեն կարողանում յենուել միմիայն դասակարգային հիմքերի վրայ, ապա մենք ինչպէ՞ս կարող ենք

այդ անել: Բացի այդ, մեր տնտեսական պայմանները տարբեր են. զուտ Եւրոպայի տեսակէտով կանգնել նոյնիսկ բանուորական հարցի նկատմամբ՝ չենք կրնար: Մեր բանուորների 99 առ հարիւրը հող ունեցող գիւղացիներ են, նրանք անցնում են բարձր աստիճաններ, հարկադրուած մրցում են պաբսիկ համալրիներ հետ, չեն ընդուն(ու)ում օտարների գործարաններում, պետական ձեռնարկներում: Հայ ամբողջ աշխատաւոր ժողովրդի չահերը ընդհանուր են բացի մի քանի հազար ձրիակերներից եւ կապիտալիստներից: Բայց այդ բոլորը չի նշանակում, որ կազմակերպութիւնը պիտի լինի մի քաղաքանասրաց, ուր ամէն մի մարդ մտնի ու դուրս գայ. Դ(աշնակցութիւնը) կանգնած է լինելու աշխատաւորների չահերի պաշտպանութեան հողի վրայ:

Պաշտպանելով հին ուղղութիւնը ես չեմ ուզում ասել, որ սխալներ չենք արած: Ամէն մի դաշն(ակցական) Ընդհանուր ժողով որոշ չափ(ով) քննութեան է ենթարկել մեր ծրագիրը եւ ասելի է ուղղել նա (նրան): Մենք, օրինակ, սկզբում չատ էինք չեչտում նեղ ազգայնական, քաղաքական նպատակի վրայ. 1901ի Ընդհանուր ժողովը(71) չտկեց դա, ընդունելով որ մենք սեպարատիստներ(72) չենք: Ուժերի քչութեան պատճառով մենք անկարող էինք աչխատել Թուրաստանում. հիմա հակառակն է եւ յանցանք կը լինէր մեր կողմից՝ մնալ ձեռնպահ: Վերջապէս Թուրաստանի ներկայ յեղ(ափոխական) շրջանում մենք չենք մնալու չէզոք, — դա կը լինէր գաղափարական ինքնասպանութիւն: Ուրեմն իմ կարծիքով չարունակելու է Քրքահայերի դատը աւելի լուրջ կերպով, իսկ Թուրաստանում զգազուել՝ հասունացած եւ այրուող հասարակական-քաղաքական հարցերի լուծմամբ:

XՐԴ ՆԻՍՏ, 2/IV ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ

Նախագահ Հ(ամօ) Օ(հանջանեան).— *Հարցը պէտք է լուծուած համարել: Ինդրում եմ ներկայացնել բանաձեւեր: Ներկայացուում են երեք բանաձեւեր.*

1. Հ(ամօ) Օ(հանջանեան)ի բանաձեւը.—

«Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ռայոնական Ժողովը իր չորս նիստերում մանրամասն քննելով տաճկահայկական հարցը, երկար վիճաբանութիւններից յետոյ եկաւ այն եզրակացութեան որ՝

ա. Հ. Յ. Դ(աշնակցութիւնը) իր ամբողջ էութեամբ ու գործունէութեամբ հայ աշխատաւոր ժողովրդի կուսակցութիւն է եղել եւ այդպիսին էլ պէտք է լինի այսուհետեւ.

բ. Իբրեւ այդպիսին նա իր նպատակն է դրել պաշտպանել հայ աշխատաւոր մասսաների շահերը ամէն տեղ, թէ՛ Թուրքիայում եւ թէ Ռուսաստանում:

գ. Հայ աշխատաւոր ժողովրդի շահերը գերապանցօրէն պահանջում են ապահովել հայի ազգային եւ քաղաքական գոյութիւնը Թուրքիայում, ուստի այսուհետեւ էլ թրքահայկական դատը պէտք է լինի Դաշնակցութեան ամենագլխաւոր հարցերից մէկը(73):

Այդ բոլորը աչքի առաջ ունենալով, Ռայոնական Ժողովը գտնում է, որ Դաշնակցութիւնը իբրեւ մի եւ անբաժան կուսակցութիւն պէտք է շարունակէ վարել տաճկահայկական ձայնը(74) իր ծրագրի ու կանոնագրութեան համեմատ: Այդ նպատակով նա պէտք է աշխատի միշտ արձագանգ տալ Երկրի պահանջներին, ներմուծելով ըստ կարելւոյն մեծ չափով դրամ, ռազմամթերք եւ ինտելիգենտ ու վինուորական կազմակերպող ոյժեր, նպատակայարմար ձեւ տալով ներքին եւ արտաքին պրոպագանդային, իսկ ակտիւ ձեռնարկութիւնների հարցը լուծել ժամանակի պայմանների եւ յեղափոխական պահանջների համեմատ, գերակշռող նշանակութիւն տալով բուն Երկրի յեղափոխական տարրերի տրամադրութեան եւ տեղական ակտիւ գործիչների կարծիքին»:

2. Անտոնի բանաձեւը.—

«Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ռայոնական Ժողովը Թուրքահայերի դատը համարում է հայութեան ամենախոշոր հասունացած հարց եւ որոշում է Դաշնակցութեան գործունէութեան մէջ նրան տալ նոյն առաջնակարգ տեղը, ինչ որ անցեալում: Թուրքիայի գործունէութեան ընթացքում յենուել ազգային հասարակութեան եւ դաշնակցական կազմի ու բոլոր աչխատաւորների ու ճնշուածների համերաչխ գործունէութեան վրայ: Մօտակայ տակտիկայի մչակումը, ինչպէս եւ ուժերի բաչխման գործը Թողնել գումարուելիք Խորհրդին:

Կովկասեան գործունէութեան մէջ, իբրեւ յեղափոխական եւ հայ-սոցիալիստական կուսակցութիւն կանգնած լինելով աչխատաւորների եւ ճնշուածների պաշտպանութեան հողի վրայ, Դաշնակցութիւնը կատարելու է իր կուսակցական պարտականութիւնները հանդէպ խոշոր արդիւնարերութեան առաջ բերած փոփոխութիւնների եւ Ռուսաստանի ներկայ բացառիկ արթնացման չրջանի պահանջների»:

3. Մարտիրոսի(37) բանաձեւը.—

«Նկատելով որ ա. Թուրքահայկական դատը հայութեան ազգային ազատագրութեան եւ Թուրքահայ աչխատաւոր ժողովրդի կեղեքուղ աչխատանքի դատն է, եւ բ. Կովկասեան փոխուած իրականութիւնը եւ կովկասահայ աչխատաւոր դասակարգի կազմակերպութիւնը եւ կռիւը, պահանջում են կովկասեան դաչնակցական Մարմինների ուժերի լարումը, — Հայ Յեղ(ափոխական) Դաչն(ակցութեան) Ռայոնական Ժողովը որոչեց՝

1. Դաշնակցութեան կովկասեան Մարմինները չարունակում են իրենց գործօն աչակցութիւնը Թուրքահայ դատին՝ դրամով, ռազմամթերքով եւ ընկերներով,

2. կովկասում հաստատել մի յատուկ Մարմին, որ կովկասեան գործերից բոլորովին ազատ լինելով՝ ամբողջապէս զբաղուում է Թրքահայկական գործով,

եւ 3. Թրքահայկական դատի տակտիկան վերապահում է Խորհրդին»:

Առաջին բանաձեւը ստացաւ 10 ձայն+և 7 ձայն —:
Երկրորդ բանաձեւը ստացաւ 7 ձայն+և 11 » —:
Երրորդ բանաձեւը ստացաւ 5 ձայն+և 13 » —:

Ժողովականների մի քանիսի ցանկութեամբ առաջին բանաձեւը ղրկուեց երկրորդ անգամ քուէարկութեան: Հետեւանքը եղաւ՝ 9 ձայն + 8 ձայն — եւ 1 ձեռնպահ:

XIՐԴ ՆԻՍՏ, 3/IV ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

Նախագահ.— Հ(ամօ) Օ(հանջանեան):

Տեղեկութիւններ Շրջաններից

Բալախանում տեղեկութիւններ: Խօսում է Բալախանու պրոպագանդիստը: Բանուորներ կազմակերպուեցին Ճունուարից, տարուեց պրոպագանդ եւ այժմ մօտ 1·000 հոգի բանուոր կազմակերպուած են: Բանուորական գործը մեզանում բաժանուում է 2 մասի՝ քաղաքական եւ տնտեսական: Քաղաքականը վերապահուած է կոմիտէին, իսկ տնտեսականը՝ բանուորներին: Կազմուած է բանուորական ներկայացուցչական խորհուրդը, որ վարում է բանուորական գործը, գործադուլներ եւայլն: Գործադուլ եւ նման հարցեր, նախ գործադուլային կոմիսիան է որոչում, ապա յանձնուում է կոմիտէին: Աւտոնոմիան (բանուորական) օգտակար է բանուորների վիտակցութիւնը զարթնեցնելու համար: Պէտք է ասել, որ դաշն(ակցական) բանուորները չատ անվստահից են եւ մենք ընկերներին կլիասւոր պահանջ ենք դնում, որ այդ ուղղութեամբ միջոցներ ձեռք առնուեն: Մի բան եւս՝ դասակարգային կռուի մասին.— պրոպագանդը վրդովում է դաշն(ակցական) կամաւորներին, ինչպէս՝ գործակատարները, պրասենեկային ծառայողներն են(?): Դրանց ազդեցութիւնը վերացնելու համար, ուսուցիչների մի կազմ ստեղծելու պահանջ է դրուած այժմ. դրանք պէտք է լինեն միեւնոյն ժամանակ պրոպագանդիստներ: Երեք ֆիրմաներ արդէն համաձայնել են եւ յատկացրել են որոչ գումար: Ինչ վերաբերում է հայ Ս. Դ.ների(31), նրանք բանուորներին պիտակցութեան բերելու համար մեծ զոհողութիւններ են անում եւ դա է որ հանդիսանում է ամենանպատակայարմար միջոց մեր դէմ պայքարելու: Կրկնում եմ, Բալախանում, ինչպէս եւ միւս տեղերում, մեծ պահանջ է զգացուում կարող ուժերի: Զգացուում է քննքի անհրաժեչտութիւն՝ նախապէտ ժողովրդականացնելու համար: Հարցնում էք ընդամէնը քանի՞ հայ բանուոր կայ Բալախանում, — կայ մօտ 2·200 հոգի, որոնցից 1·000ը արդէն կազմակերպուած են: Սոց. Դ(եմոկրատ)իան մեծ ազդեցութիւն ունի բանուորների վրայ, մի բնորոչ փաստ՝ որ նրանք Ս. Դ.ներին(31) ասում են Քէ մենք միչտ ձերն ենք եղել ու ձեզ լսել, Թող մեզ պաչտպանեն, իսկ յետոյ ձերն ենք ու ձերը(?): Օպոստոսեան դէպքերից յետոյ Դաշնակցութիւնը մեծ պաչտպանութիւն է ցոյց տուել բանուորներին. օր.՝ Մանթաչեանին 150 բանուորի ընդունել տալը: Պէտք է ասել, որ կապիտալիստները Դաչն(ակցութեան) պահանջները կատարում են մի տեսակ բարոյական ընկճման տակ: Մի հանդամանք եւս, կազմակերպութեան մէջ կան մարդիկ, որոնք բանուորական հարցի վրայ ի միջի այլոց են նայում: Անհրաժեչտ է որ բանուորներից ապիտատներ պատրաստելու ուղղութեամբ միջոցներ ձեռք առնուեն:

Ստեփան.— Ենթակոմիտէներ գոյութիւն ունե՞ն և յետոյ բանուորները չե՞ն բողոքում, որ իրենցից կազմի մէջ չկայ:

Բալախ. պրոպ(ագանդիստ).— Ձկան, պէտք է նկատել, որ կենտրոնացումը բանուորական գործի համար աւելի լաւ է: Կազմի մէջ կան երեք բանուոր:

Եղիշէ.— Հայ Ս. Դ.ները(31) ունե՞ն հայ բանուորներ կազմակերպուած:

Բալախ. պրոպ.— Ոչ, ռուս Ս. Դ.ները յատուկ երկու պրոպագանդիստ ունեն, իսկ Դաշնակցութիւնը՝ մէկ. նրանք այժմ բանուորներին ասում են՝ դուք մեզ լսէք, իսկ փողը տուէք Դաշնակցութեան:

Կոմս.— Թուրք բանուորութիւնը կազմակերպո՞ւմ է, թէ ոչ:

Բալախ. պրոպ.— Ձի նկատուում:

Ոսկանապատի ներկ(այացուցիչ).— Այդ հարցի մասին ասեմ, ժողով ուէինք պետ. Դումայի առթիւ: Երկու Թուրք կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներն էլ այնտեղ էին: Հումմէքի ներկայացուցիչը ասում էր, որ ունին կազմակերպուած 2·000 հոգի (միայն սեւ աչխատանքի), իսկ Իթթիֆաղը չէր հաւատում այդ Թուին, ասելով՝ 5–600 հոգի կարող է լինել, — այդ ես պնդում եմ: Իթթիֆաղը մասսա չունի, ինտելիգենտներ չատ են: Պետ. Դումայի վերաբերմամբ նրանք պահանջում էին, որ հայ եւ Թուրք բանուոր միասին բոյկոտ անեն: Նրանց բանուորները չիաս են (համչէրի): Կօալիցիայի հարցում ռուս. Ս. Դ.ների(31) ներկայացուցիչը ասում էր՝ կարելի է միանալ, բայց Քէ նայած ո՛ւմ հետ: Նրանք մեր կազմակերպութիւնը ընդունում են ոչ-յեղափոխական: Մեզ նրանք հայ-Թուրքական ընդհարումներում տեսնում են զուտ նացիոնալիստական, նոյնը եւ հայ Ս. Դ.ները: Այսպէս ե՛ւ Սեւ Քաղաքում:

Սեւ Քաղաքի պրոպ(ագանդիստ).— Բանուորները սկսեցին կազմակերպուել հայ-Թուրք ընդհարումների

ժամանակ. բաւական գործարաններ այժմ դաշնակցական են: Սեւ Քաղաքում հաշուում է 500 հոգի, իսկ Բալախանում չոսկէյուս(?) 150 հոգի — 650 հոգի մօտ: Գրպագանդայի եւ բանուորների գիտակցութեան մասին նոյնն եմ չեշտում, ինչ որ ընկերս: Ս. Դեմ(ոկրատ)ան յաղողութիւն գտնում է: Մեր բանուորների մեծ մասը չգիտեն էլ թէ նախագիծ ունենք: Հայ Ս. Դեմ(ոկրատ)ան Սեւ Քաղաքում եւ Բալախանում մօտ 50 հոգի հայ բանուոր ունի: Ռուս. Ս. Դեմ(ոկրատ)ան չունի: Տանկահայկական դատով նրանք հետաքրքրւում են իրրեւ էպոսի(75) հետ, էութիւնը չեն ըմբռնում:

Արեւ(ելեան) Բիւրոյի ներկ(այացուցիչ).— Ութեմն եւ Բաղուի բանուորութիւնը գիտակցութեան եկել է, եւ այդ ուղղութեամբ առաջ պէտք է տանել, որպէսզի չհետանան:

Նաւահանգիստ (Արտաշէս)(76).— 3·180 բանուոր կայ, դրանցից 1·000ը գործակատարներ եւ խոզէիններ են: Բանուորութեան մեծամասնութիւնը տանկահայեր են: 850 հոգի ռուսահայ կայ դրանց մէջ միայն: Գրպագանդիստ չկայ: Զինուորները խոչընդոտ են հանդիսանում նախագծի ուղղութեամբ գործունէութեան: Գրպագանդը ազգային է: Հնչակեաններից մեր կողմն են անցել 150 հոգի: Դէպի նախագիծը քշնամաբար են վերաբերւում ոչ միայն եւ ոչ բոլոր տանկահայերը: Ս. Դեմ(ոկրատ)իայի մէջ հայեր չկան: Հնչակեաններ՝ մօտ 50 հոգի են: Բանուորների մի մասը (մեր) դրոշներ են, արձարանի բանուորներ եւայլն:

Շարաֆ(?).— Սոխումի եւ Սոչու չրջանում կայ մօտ 30·000 հայ դիւղացիութիւն գաղթական, այժմ էլ այդ գաղթականութիւնը չարունակւում է: զբաղւում են ծխախոտի արդիւնաբերութեամբ: Աչխատում են 15–16 ժամ օրական, այն էլ 4 տարեկան երախայից սկսած մինչեւ 80 տարեկան ծերը: Վերցնում են ընդհանրապէս 4–5 տեսետին հող, 50 ռուբլի արենդ(?) են տալիս: Բաթումը ընդհանրապէս անտառուտ տեղերում լաւ է ոյժ ունենում: Գիւղացուն ուրեմն մնում է մաքրել անտառը: Մի խօսքով իւրաքանչիւր տեսետինը նստում է 250 ռուբլի: Ճետոյ պէտք է յիշեմ, որ միեւնոյն հողի վրայ թութունը (ծխախոտը) միայն 4 տարի կարելի է ցանել եւ այդ է պատճառը, որ նրանք չարունակ տեղափոխւում են: 1 տեսետինից ստացւում է 30 փութ. այնտեղի թութունը Սամսոն եւ Տրապիզոն թութուն է, լաւ տեսակի, այժմ մրցում է նոյնիսկ ամերիկեան թութունի հետ: Ամենալաւը ծախւում է 20 ռուբլով: Եթէ 1 տեսետինը հաշուենք 450 ռուբլի, դուրս գալով աչխատաւոր մարդոց վարձը, ճանապարհածախսը եւ այլ ծախսեր, կը մնայ ոչ աւելի (քան) 200 ռուբլի տարեկան: Փոլիքաներում ռուս աչխատաւոր ձեռքերը աւելի լաւ պայմանների մէջ են, 1 ռուբ. 50 կոպէկից էլ աւելի են ստանում: Հարուստներ չըկան, անհատներ որ 150 ատ հարիւրով փող են տալիս: կայ 18 ֆաբրիկա միայն Սոխումում, որոնք տալիս են օրինակ 200 ռուբլի կանխավճար, եւ փոխանակ, որ թութունը պիտի առնէին 20 ռուբլուց, այժմ առնում են 17 ռուբլով, ուրեմն 4 ամսուայ մէջ 200 ռուբլու համար ստանում են մօտ 90 ռուբ. տոկոս: Ինչպէ՞ս բարելաւել դրութիւնը, կալուածատէրերի դէմ գնալը դժուար էր, — այն ժամանակ տեղափոխելու հարցը հերթական էր. որպէսզի ֆաբր(իկա)ների ներկայացուցիչներից ազատուեն, առաջարկեցի մի ամբար հիմնել, հաւաքել թութունը այդտեղ եւ ծախել միաժամանակ: Ա(ռաջ)ին տարին ի հարկէ ֆաբրիկանտները բոյկոտ կ'անեն: Սոխումի չրջանում 52 խումբ կայ կազմակերպուած, որ տալիս են 6–700 ռուբլի տարեկան, դոքա պիւղացիներն են: Սրանց դրութեամբ մենք՝ ասում եմ, չենք հետաքրքրուել, պրոպագանդիստներ չեն եղել, եղել են Տանկաստանից տիրացուներ–չրջիկներ, որ պիւղացիների կանխավճարների մի մասը գինուրներով վերցրել են: Ես առաջարկել եմ Նաւահանգստի կ-ին, — գիտէի որ 50·000 ռուբլի ունեն, — 10·000 ռուբ. եթէ տալին 2/3 տոկոսով, և եթէ մենք վերադարձնէինք, մեզ կը մնար 3–4·000 ռուբլի, բայց դիտնալով կազմի հակա–յեղափոխականութիւնը, ես չառաջարկեցի: Սկսեցի փոնտեր գիւղերում կազմակերպել՝ որ օգնէի, բայց իմ ընկերները սկսեցին իմ դէմ գնալ, խանգարել: Գիտէ է ասեմ, որ 30–35 խումբ հնչակեաններ կային, բայց հենց որ կազմակերպեցի տնտեսական հողի վրայ, բոլորը անցան մեր կողմը: Այժմ հնչակեանները պարապում են աղջիկ վախցնելու գործով: Այս չրջանի հայ գաղթականութիւնը կապուած է Թ. Հ.ոմ(77), սակայն ես բացատրում եմ հող չունենալու պատճառով: կալուածատէրերի դէմ առ այժմս չատ վտանգաւոր է խոսք միջոցների դիմել:

Ջրաբերդի ներկ(այացուցիչ).— բանուորական կասսան գոյութիւն ունի՞, թէ ոչ. եւ եթէ ունի, որքա՞ն չրջանառութիւն ունի:

Արտաշէս, Նաւահանգստի.— կա՛յ: 3·000 ռուբլի է ընդհանուր գումարը:

Ջրաբերդի ներկ(այացուցիչ).— եթէ չեմ սխալուում Բռուցիկ է Թողնուել, թէ մենք ոուս կառավարութեան դէմ ոչինչ գործ չունենք: Ճի՞շդ է:

Արտաշէս, Նաւահանգստի.— եղել է, դրա դէմ բողոքուել է, բայց անուշադիր են Թողնել. դա քիւրիմացութիւն է եղել, թէպէտ Թողնուել է ամբողջ կազմի կողմից:

Մեծ–Ղազախի ներկ(այացուցիչ).— Մեր չրջանում (աչխատանքը) պատակարգային հողի վրայ սկսուած է վերջերս: Շրջանում գիւղական հարց կայ: եղել են դիմումներ: Ինչ վերաբերում է պրոպագանդային՝ սիստեմատիկ չէ եղել, հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել:

Արքուն(?).— Ճպտոնի չրջանում կազմակերպութեան աչակցութեամբ եղել է գործադուլ երեք հայ գիւղերի կողմից՝ Օրալի, Սուզէլի եւ Ճակի (սա՝ Թուրքախառն) կալուածատէրը ինտելիգենտ Աղա Ստ. Մալխասովի դէմ, որ յաղողութեամբ է վերջացել: Գործադուլին մասնակցել են Ճակի Թուրքերը:

Թմրուկի ներկ(այացուցիչ).— Վրացական չարժումների ազդեցութեան տակ մեր չրջանում էլ սկսուեց յուզում գիւղացիների մէջ, բայց կոմիտէն միջամտեց եւ չթողեց ծայրայեղութիւնների հասնելու, համաձայնեցրեց: Հողերը հնգեցապատական, Թուրք բէկերի եւ հայ պալտիների(?) սեփականութիւն են: Ապրանքային չարժման պարարտ հող կայ: Մենք դէմ ենք պրոպ չարժման «էրԹրըթ» ձեւին(?): Մենք ուզում ենք սիստեմատիկ կոիւ մղել վաչխատաւական միջոցների դէմ:

Լօռի.— Լօռուայ չրջանում որոչ յաղողութիւններ են տեղի ունեցել հողային խնդրում. առաջ դիւղացիք տալիս էին 5–6, իսկ այժմ՝ 4 ռուբլի:

Արեւ(ելեան) Բիւրոյի ներկ(այացուցիչ).— Մեծ–Ղազախի չրջանում եղել են գործնական քայլեր. եւ հարկաւոր է, ընդհանուր, սիստեմատիկ դրութեան մէջ դնել այդ չարժումը:

Ախտոն.— Գիտէ է բաժանել ոուս չարժման ազդեցութիւնը եւ Դաշնակցութեան կատարած դերը: Եղել են տեղեր, որտեղ գիւղացիները նոյն կերպ են վարուել, ինչպէս Գուրիայում, բայց դաշն(ակցական) կազմակերպութիւնը դէմ է գնացել, մեղմացրել:

Մեծ–Ղազախ.— Մեծ–Ղազաքը, որպէս արդիւնաբերական կենտրոն, չատ աննչան է, այստեղ բանուորների Թիւը հազիւ հասնի մի քանի հազարի, բացի երկաթուղային բանուորներից: 700 բանուոր կը լինեն մեր կազմակերպութեան մէջ: 2 պրոպագանդիստ ունինք, որ տանում են պրոպագանդ դասակարգային դիտ(ակցութեան) տեսակէտից. բայց դա քիչ է, մեր բանուորները չեւտամնաց են: Միւս խմբերում հասնում է 400 հոգու: Հայ–Թուրքական ընդհարումները երկու նչանակութիւն ունեցան, — նախ՝ որ նրանց գիտակցութիւնը բթացաւ, միւս կողմից՝ նրանք իրենք եկան կազմակերպուելու: Եղել են գործադուլների մի քանի դէպքեր, որոնք յաղող են անցել: 700 բանուորների մեծ մասը ռուսահայեր են:

Մաճաս.— Արդէն գոեղը սկսուած է: Վրացի Ս. Դ.ների(31) տենդենցիոզ(78) լինելը, բանուորներին միաւեսակ աչքով չնայելը, դրդեցին հայերին՝ Թողնել Ս. Դ(եմոկրատ)իան եւ մեղ յարել:

Ոսկաճապատի ներկ(այացուցիչ).— կանայք, բանուորուհիները ի՞նչպէս են կազմակերպուում:

Ծեղ(?).— Առանձին, օրինակ Առեւլախանովի գործարանում՝ 70 հոգի:

Ախտոն.— Ջնայելով որ հայերը սակաւահողութեան մէջ ամենաառաջին տեղն են բռնում, բայց երկաթուղ(ային) ծառայողների մէջ միայն 10 առ հարիւր են կազմում. այստեղ բանուորների մէջ էլ ազգային կռիւն է որ արտայայտուում է: Նոյնը կը լինէր, եթէ Բալուում հայ գործարանատէրեր չլինէին: Նոյնը Բաթումում, — վրաց Ս. Դ(եմոկրատ)իան Թողնում է չնորհիւ այն բանին, որ հայ Մանթաչեանի գործարանը:

Արշակ.— Երկաթուղային ծառայողների վերաբերմամբ Ախտոնի եզրակացութիւնը արդիւնք չէ կազմակերպութիւնների, այլ կառավարութեան քաղաքականութեան:

Ռոստոմ.— Շուշում իսկական բանուորութիւն չկայ, այնտեղ արհեստաւորներ են: Այժմ այնտեղ զուում են, դարձնում են արհեստակցական: Շրջանում կան բաւական գործարաններ — այդ գործարաններում օրական մինչեւ 10 կոպէկ օրավարձ կայ, աչխատեցնում են նոյնիսկ 4 տարեկան երախաներին: Գիտէ է ասել սակայն, որ այդ գործարանները պահպանուում են չնորհիւ այդպիսի օրավարձի: Օրավարձ բարձրացնելը նչանակում է փակել գործարանները, իսկ փակել գործարանը՝ քաղցածացնել բանուորներին: Գալով գիւղացիութեան՝ Դաշնակցութիւնը այդտեղ մեծ գործ է կատարել. ի հարկէ պարզ ձեւով չէ դրուած եղել, սակայն ոչ էլ ըստ Ախտոնի ազդեցութիւն է եղել, այդ կատարուել է կոմիտէական դատարանների միջոցաւ: Սրան դիմում են նոյնիսկ Թուրքերը, մանաւանդ վրանդայում. այստեղ Դաշն(ակցութիւնը) մի յատուկ չրջիկ է պահել Թուրքերի համար: Կոմիտէական դատարանը կուռել է աւատական իչխանութեան դէմ եւ մեղադրանքները Թուրք բէկերի բերանում բնորոչ են, որովհետեւ զգում են որ դրա ազդեցութեան տակ իրենց մէջ էլ ստեղծուել կարող է նման կազմակերպութիւն: Հետրոչ է մանաւանդ այն՝ որ Թուրք բէկերը դիմել են հայ վաճառականներին, Թէ Թերթ մի տաք կարդալու մեր գիւղացիներին: Գիւղացիները ազդեցիկ դործոդութիւն են ունեցել կալուածատէրերի դէմ, Ջիրրայիլում (Թուրք), Ալչէնում (Թուրք) եւ Վարանդայում (հայ): Այս տեղերում հայ կալուածատէրերը քիչ են, Թուրքերը գերակչռում են: Թուրքերի դէմ մեր տարրը կորուկ վարուեց Նազէնում. այստեղ չատ խոսք էր: Հայ կալուածատէրեր գիշող են լինում, նրանք հրաժարուում էին 1/10ից:

Գիտէ է նկատել, որ ագրարային(19) չարժում բնական է, որ մեզանում աւելի ուչ պէտք է սկսուէր, քան Թէ Գուրիայում: Մեզանում տալիս են 1/10, իսկ Գուրիայում՝ 1/4: Հայ բէկերի ճնչումը Թոյլ է: Դուժիում եղել է չարժում, բայց յետոյ երեւաց որ դա կուլակների կողմից է կազմակերպուած եղել եւ ոչ գիւղացիների, կուլակների՝ իրր ճնչուածների կոմիտէական դատարաններից: Մեր չրջանում կազմակերպուած են ամբողջովին եւ ոչ խմբերով: Մեսաքսագործարաններում աչխատանքները լինում են մեքենայի միջոցաւ եւ յետոյ արդէն ձեռքի աչխատանք:

Մեծ–Ղազախի ներկ(այացուցիչ).— Կարո՞ղ էր

պատահել, որ հայ–Թուրքական ընդհարումներ չլինէին եւ հայ գիւղացիները խմբական յարձակումներ գործէին, եւ յետոյ եղե՞լ է որ բէկերին ապանած լինեն, իսկ գիւղացիներին ոչ:

Ռոստոմ.— Անպայման կը լինէր, եւ կարելի է՝ լինէր Թուրք գիւղացիների հետ միաբան — դա կոմիտէական դատարանի հետեւանքն էր: Այսչնուամ չէր կարող լինել, որովհետեւ բոլորը բէկեր են, բայց ուրիշ տեղ եղել է, օր.՝ Առալճաղորում ոչինչ չեն արել:

Գանձակի ներ(կայացուցիչ).— Ջաղացում գիւղացի բանուորների Թիւը այժմ հասնում է 1·000ի: Բանուորներ գալիս էին եւ Դաղստանի չրջանից, բայց այս տարի չեկան: Գաւառի բանուորների Թիւը կրկնակի է, դրանք աչխատում են մեծ այգիներում: Կոտորածների ժամանակ Թուրքերը այդ այգիների վրայ յարձակուեցին, այժմ այդտեղ իսկ հայ բանուորները չկան: 1·000–2·000 հոգի Մայիսի 20ից մինչեւ Յունիս 20ը գնում էին (Թուրքերի հետ միասին) չունց(?) տափարակը Թուրքերի համար աչխատելու, այս տարի հաւանական է՝ ոչ ոք չգնայ: Ջաղաքում մնոր արհեստաւորներ են: Դրանց մէջ գործադուլներ եղան: Վերջերս ուզում էին բոլորը գործադուլ անել, որպէսզի բաղարը տեղափոխուէր, բայց այժմ այդ բանը Թողնուած է: Գէորգեանի բամպակի գործարանը ընդհարումների ժամանակ հայերը Թողին եւ Թուրքերը ստիպմամբ մտան իրենք, այժմ այրուած է: ԵրկաԹուղու գաղտյում (պահեստ ?) առաջ բաւական Թուով կային, բայց այժմ քիչ են. դրանք կազմակերպուած չեն, բայց այժմ կազմակերպելու ենք: Շրջանում էլ բոլորը դաչնակցական են: Հիմա մեր ջանքերով քաղաքին կից, բանուորներին բնակեցնելու համար հիմնուում է մի գիւղ՝ Կոլունապատ, տեղը բաւական ընդարձակ է: Այժմ կազմակերպութիւնը ինքնապաչտպանական հողի վրայ է դրուած գաւառում, հայ–Թուրքական ընդհարումների պատճառով: Թուրք կալուածատէրեր աւելի չատ կան, քան հայ: Հայ կալուածատէրերը գաւառի արեւմտեան մասումն են: Հայ եւ Թուրք գիւղացիների յարաբերութիւնը սրուած չէ: Թուրք կալուածատէրերի հողի վրայ հայեր չկան, բայց վերցնում են կապալով: Ջամամեռովի հողերի վրայ Թուրքերը չարժում սկսեցին: Հողի պակասութիւն է զգացուում, արօտավայրերի նչանաւոր (մեծ) մասը տրուած է ռուս դաղթականներին, մի մասն էլ Թուրքերին ծառայում: Աչցեաւ տարի հայ եւ Թուրք գիւղացիները պէտք է միացեալ բողոք ներկայացնէին, բայց բէկերը խորհուրդ չէին տուել Թուրքերին եւ արդանք հրաժարուեցին ստորագրելուց: Ռուս դաղթականներին դիմադրելու դէպքում՝ նրանք խոստացան օգնել հայերին (Դալի Ալին էլ): Կոմիտէն դէմ է պետական անտառներ կոտորելուն:

Մրգաստան.— Սկսում ենք այժմ պրոֆեսիոնալ խմբեր կազմել. գործակատարները մեծ տակոս են կազմում, այժմ արդէն զտում ենք: Գաւառը կազմակերպուած է հին ձեւով: Այժմ որոչուած է գիւղ(երը) ամբողջովին ինքնապաչտպանութեան տեսակէտից կազմակերպել, իսկ առանձին ուչադրութիւն դարձնել երիտասարդների վրայ: Հողերը երկու տեսակ են, պետական եւ բէկական, 1·500 տես. քիչ. 1/7(?). բէկերի մեծ մասը Թուրքեր են: 402 կալուածատէրերից 10–12 հոգի միայն հայեր են: Ապրար չարժման մասին եղել է խորհրդածութիւն (խորհրդակցութիւն ?). որոչուեց Թողնել մանպատներին: Բէկերը իրենց արդիւնքը ստանալու համար տալիս են կապալով, մի քանի տեղ կարդադրուած է որ կապալառուներ իրաւունք չունենան կապալով վերցնելու, բէկը չի կարող հաւաքել, կը մնայ գիւղացիներին: Գիւղացիները բաժանուած են հարուստի եւ աղքատի: Կան գիւղեր, որտեղ 20 տարուց աւել է՝ հողաբաժանում չի եղել, այժմ պէտք է ստիպենք որ հողաբաժանում անպայման անեն: Արքունական հողերի վերաբերմամբ էլ նոյնն է արուած, նոյնիսկ բոնի մէջոցաւ, որուն հետեւում է Դաչնակցութիւնը ապապայ համայնական տեսակէտից. իսկ եթէ անհատական վերցնելու լինենք, մքնացնում է(?): Հետաքրքիրը այն է, որ այժմ բոլոր գիւղերից խընդիրներ են գալիս այդ առթիւ, մի մասը Թողնուած է անուչադիր, իսկ միւսը աչնան պէտք է անենք: Մեքանչապործարանները կային, այժմ գործադրեցուած են. մեքանչապործարանները պատկանում էին Ապուլիսի չրջանին: Վանքական (վանքապատկան) հողերի մասին ուսումնասիրութիւն չէ եղած:

Քարի ներկ(այացուցիչ).— Արհեստաւորները կազմակերպուած են արհեստակցական–համքարական սկզբունքով. նրանք՝ արհեստաւորնե՛րը առաջ բերին: Տեղական կ(ոմիտէն) նկատելով, որ նեղ կերպարանք է ստանում, քանդեց. այժմ խմբական է: Հողաբաժանումը մեծ պահանջ է. 50–60 տարի է՝ չէ եղել:

Ջրաբերդի ներկ(այացուցիչ).— Առանձնակի ուչադրութիւն է հարկաւոր դարձնել արհեստաւորական չրջանների վրայ. երկու տեսակի արհեստաւորութիւն կայ, — մէկը մրցում է արդիւնաբերութեան հետ, միւսը՝ ոչ. դերձակներ, կօչկակարներ եւայլն: Արհեստաւորները կազմակերպուեցին, բայց դուրս դէմ բողոքեցին իրենց աչակերտները. այժմ մենք աչակերտներին, խալֆաներին կազմակերպում ենք իրենց վարպետների դէմ, իսկ վարպետներին զանազան այլ ճնչող հիմնարկութիւնների դէմ: Աչակերտները եւ խալֆաները Թերահաւատութեամբ են վերաբերուում, օր.՝ որմնադիրների եւ այլ դէպքեր: Կազմակերպութիւնը գիւղացիների վերաբերմամբ մի գործ կատարեց: Բայրան փաչա եւ Դրոյի Քաղ(?). այդտեղ գիւղացիներ կան՝ բնիկներ, վերաբնակներ եւ գաղթականներ, որոնք քաղաքից էին վերցնում կապալով հողեր: Գաղթականները դժուարանում էին վերցնել, հարուստները այդպիսով չհագործում էին: Կազմակերպութիւնը

այդ գործը իր վրայ վերցրեց ընդդէմ մեծ կապալառուների, ի հարկէ ոչ–գինուորական ուժով: Այդպիսով գիւղացիները այս տարի չահում են 11 հազար ռուբլի: Թուրքերը, բնիկները ստացան նոյնպէս համաձայն դունչի(?): Մեծ դեր խաղացին այդ գործը գլուխ բերելում մի քանի հասունացած գիւղացիներ: Սա լաւ պրոպագանդայի միջոց ծառայեց:

Մի ուրիչ հողի վերաբերմամբ, որ պատկանում էր պետութեան, այդ հողի վրայ կային եւ գերմանացիներ, մենք անպատճառ ուզում էինք մեր ձեռքը վերցնել. յաչողուեց մասնաւոր կապալառուներին հեռացնել՝ 2 մալական, 1 գերմանացի եւ 1 հայ: 917 ռուբլով մնաց մալականներին, որոնք ստիպուած եղան գիջել մեզ: Միայն 100ական ռուբլի վերցրին իրենց խեղճերի համար: Նրանց մեզ օգնելու պատճառը մեր առաջուայ նրանց օգնելն էր: Երբ նրանց եզները ծախում էր կառավարութիւնը, մենք բոյկոտ արինք, սա գործունակութիւն առաչացրեց գերմանացոց մէջ: Հողաբաժանման համար մեծ չափով խնդիրներ են դրուում: Մենք առաջարկում ենք համայնական բերքը բաժանելու պայմանով(?): Գաղթականութիւնը մեծ բեռ է տեղացիների համար, — հող չունեն, կռիւներ, բողոքներ: Հարկաւոր է տեղական հողերը ձեռք բերել ինչ միջոցով էլ որ լինի, մօտ 27·000 տեսակի հող է: Գործարանական բանուորութիւն չկայ:

XIIՐԴ ՆԻՍՏ, 3/IV ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ

Նախագահ Հ(ամօ) Օ(հանջանեան).— Նախքան օրակարգին անցնելը նախագահն յայտնում է ժողովին, որ նիստին ներկայ է Ճայոնի խմբապետների ներկայացուցիչը, որը խնդրում է լսել խմբապետների բողոքը՝ Արեւելեան Բիւրոյի, Մեծ–Թաղաքի կենտրոնական կոմիտէի եւ Շրջանային ժողովի դէմ, որոնք լուծել են Ճայոնի Մարմինը, նրանց հակայեղափոխական գործունէութեան պատճառով: Ժողովը որոչեց մտցնել օրակարգի մէջ՝ ընդհանրապէս կազմակերպական հարցը, որին նուիրել վերջին նիստը եւ այնտեղ լսել Ճայոնի ներկայացուցչի բողոքը, եւ այնտեղ էլ վճռել Թէ Ռայոնական ժողովը ուղո՞ւմ է արդեօք քննել այդ բողոքը՝ Թէ ոչ:

Այնուհետեւ նախագահը անցնում է հերթական ապրարային(79) խնդրին եւ առաջարկում է ժողովին նախ եւ առաջ որոչել Թէ ի՛նչ ուղղութեամբ պիտի խօսել դրա մասին: Միայն գործնակա՞ն, Թէ միեւնոյն ժամանակ սկզբունքային տեսակէտից:

Մենճ(?).— Ապրարային հարցի վերաբերմամբ անհրաժեչտ է մշակել ընդհանուր տեսակէտ եւ ոչ Թէ քննել գործնական խնդիրներ, մանաւանդ որ Ռայոնական ժողովի մշակած տեսակէտը կը ծառայի իբրեւ հիմք Ստորդրին եւ Ընդհանուր ժողովին, որոնց վճիռները էական նչանակութիւն կ'ունենան ծրագրի համար:

Մեծ–Թաղաքի ներ(կայացուցիչ).— Տեսակէտը որոշակի չէ տուած է նախագծի մէջ(39). եթէ ընկերներից ոմանք ունին տարակուսանքներ ծրագրի այս կամ այն տեսակէտի նկատմամբ՝ նրանք ի հարկէ կարող են խօսել: Բայց հարցը պիտի դնել գործնական հողի վրայ, եւ խնդրեմ պարզաբանութիւնը եւ վիճաբանութիւնը կանոնաւորելու համար հարցը պիտի, իմ կարծիքով, հետեւեալ մասերի ստորաբաժանել.— բանուորական, արհեստաւորական եւ գիւղացիական: Հարցն այսպէս դնելով, մենք մօտենում ենք խնդրի գործնական լուծման եւ միեւնոյն ժամանակ ընդհանուր տեսակէտի վերաբերմամբ տարակուսանքներ ունեցող ընկերներին չենք զրկում հնարաւորութիւնից՝ յայտնելու իրենց կարծիքները:

Միխայէլ Վարաքեան.— Նախագծի(35) վերաբերմամբ մենք իրաւունք չունենք որեւէ փոփոխութիւն ընդունելու: Մարմինների զեկուցումները ապրարային հարցի վերաբերմամբ Ռայոնական ժողովին պիտի ծառայեն նրան քննելու եւ որոչելու Թէ նախագծի ընդհանուր վճիռները ի՞նչ կոնկրէտ ձեւեր պիտի ընդունեն գործնական կեանքում: Այս տեսակէտից ես Թերի եմ համարում Մարմինների ուղարկած տեղեկութիւնները, որոնք չեն ցոյց տալիս Թէ ի՛նչ անտեսական տարաբաժանումներ արդէն գոյութիւն ունեն մեր գիւղացիների մէջ:

Ռոստոմ.— Այս հարցը պիտի դնել ընդհանուր ձեւով. պիտի Թոյլ տալ եւ սկզբունքների՛ քննութիւն, քանի որ նախկին Ռայոնական ժողովը ծրագրի այդ իսկական կէտ ընդունել էր ձայների մեծամասնութեամբ, իսկ այդ ձեւով ընդունուած տեսակէտը, բնական է որ կարող էր մէկ տարուայ ընթացքում փոփոխութեան ենթարկուել:

Մեծ–Թաղաքի ներկ(այացուցիչ).— Կրկնում եմ, որ հարցը պիտի դնել գործնական հողի վրայ եւ այս հանդամանքը Թէ՛ հարցը կը մօտեցնէ իր լուծման եւ Թէ բաւարարութիւն կը տայ այն ընկերներին, որոնք ուզում են խօսել եւ սկզբունքի տեսակէտից:

Ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ, առանց երկուքի, ընդունում է հարցի գործնական քննութիւնը:

Աւ. Ս.–ի(80).— Գաւառները բողոքում են ծրագրի դէմ, պէտք է լսենք այդ բողոքները եւ քննութեան առնենք նրանց. առաջարկում եմ ընկերներին լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ, Թէ ինչպէ՛ս են վերաբերում գաւառներում մեր նախագծին:

Ղարիբ(44).— Դժգոհութիւն հնչց կուսակցութեան մէջ էլ գոյութիւն ունի եւ մենք չենք կարող հաչուի չառնել այդ դժգոհութիւնները:

Այնուհետեւ պատգամաւորները տալիս են լրացուցիչ տեղեկութիւններ իրենց չրջանների տրամադրութեան մասին:

Քարի ներկ(այացուցիչ).— *Ժողովուրդը դժգոհ է, որովհետեւ չի ուզում. նախ՝ ցարիզմի դէմ կռուել, երկրորդ՝ սոցիալիստ լինել եւ երրորդ՝ հնչակեան դառնալ, որովհետեւ սոցիալիզմի հետ ժողովուրդը կապում է հնչակեան գաղափարը: Գալով կուսակցութեան անդամներին, նրանցից 120 հոգի բնթակոմիտէների հետ միասին բողոքում են ծրագրի դէմ. նախագիծը ընդունում են միայն 15 հոգի եւ տեղական կոմիտէն: Նախագծի դէմ է եւ Կ. Կ.ի մի մասը: Դժգոհները մասամբ բուրժուական տարրեր են, բայց մեծամասնութիւնը դժգոհ է, որովհետեւ համոզուած է որ մենք չենք կարող կռուել ցարիզմի դէմ եւ որ եկեղեցական կալուածքները ու դպրոցները վերադարձնելուց յետոյ մեզ մնում է միայն Թուրքահայերի դառը:*

Ռոստոմ.— *Քարի չէլնանի բողոքը գլխաւորապէս Կ. Կ.ի դէմ է եւ ոչ նախագծի(39):*

Բանաստեղծ(81).— *Կ. Կ.ի դէմ են իրրեւ նախագծի կուսակիցների դէմ: Ես համոզմունքով սոցիալիստ չեմ, բայց Դաշն(ակցութեան) պրեստիժի(82) համար ես իմ ձայնս տուի: Հասարակութեան մէջ մի հոսանք կայ, որ ձգտում է տապալել Կ. Կ.ի կազմը, որպէսզի դրանով տապալեն նախագիծը:*

Նախագահ.— *Մեծ-Քաղաքից ուղարկուած երկու պրոպագանդիստները ժողովրդի տրամադրութեան մասին հակառակ կարծիք էին յայտնում, նրանք նոյնիսկ հիացած էին:*

Վարժապետ.— *Ջրաբերդում նախագծի դէմ եղած հակառակութիւնը սկզբում պայմանաւորուում էր իմ անձնաւորութեամբ. երբ հարցը դրուեց սկզբունքի հողի վրայ, սկզբում նկատելի էին երկու հակասող հոսանքներ, բայց այժմ բոլորն էլ սոցիալիստական են:*

Քարի ներկ(այացուցիչ).— *Ջրաբերդի ներկայացուցչի կողմից դա չափազանցութիւն է, որովհետեւ այնտեղի բողոքները նախագծի դէմ հասնում էին մինչեւ Քարը:*

Մրգաստան.— *Այնտեղ միայն հիմա(?) նախագծի դէմ դժգոհութիւն չէ եղել: Տեղական եւ Կ. Կ.ի անդամները նախագծի կողմնակիցներ են: Ցաղոդութիւնը որոշ չափով պիտի վերագրել մեր պրոպագանդիստների տակտիկային, որոնք առանց անհրկապէս արտասանելու սոցիալիզմի խօսքը, իրապէս մղել են սոցիալիստական պրոպագանդ:*

Բանաստեղծ(81).— *Մրզաստանի լուրթիւնը արդիւնքն է ոչ թէ համոզմունքների, այլ պրոպագանդի բացակայութեան: Ամբողջ ժողովուրդը եւ նոյնիսկ տեղական Մարմինը, անցեալ Նոյեմբեր ամսին, երբ ես այնտեղ էի, զգալիօրէն իսկ չունէին նախագծի(39) մասին:*

Ծլատ.— *Կազմակերպուած աշակերտութիւնը գործակիցներ են Մոզդոկի չրջանում: Այդ վերջիններում աշխատող մշակները, չնորհիւ պրոպագանդի, նախագծի կուսակից են: Կ. Կ.ն սոցիալիստական է:*

Նալբանդ.— *Թէպէտ եւ Նալբանդի չրջանը խոշոր արդիւնաբերական կարեւոր վայրերից մէկն է, բայց եւ այնպէս այնտեղ մենք չունենք «հայ բանուորութիւն», ինչպէս եւ արհեստաւորների դասակարգ. կան տեղ-տեղ գործարաններում եւ ուրիշ ծառայութիւնների մէջ հայ բանուորներ, բայց դրա պատահական մարդիկ են եւ չատ չնչին թուով: Դրա փոխարէն հայ պիւրոցիական մասսա, որ անխոտն բնակչութիւն կազմելով կարող է յաղող կազմակերպման հնարաւորութիւն տալ յատկապէս յենուելով հողային խնդրոյ վրայ. այս առթիւ պիտի նկատել, որ առ հասարակ այս երկու տարուայ ընթացքում, ինչպէս քաղաքներում, այնպէս եւ չրջանի մնացեալ մասերում դիտակցութեան արթնացումը ցանկալի չափով տեղի չէ ունեցել: Այս ուղղութեամբ միայն այս տարուայ սկզբից արուել են որոշ քայլեր եւ հրաւիրուած են յատուկ չրջիկներ:*

Թմբուկ.— *Նախկին կազմը նախագծի հակառակորդ էր: Ներկայ կազմը ինքը ընդունում է, բայց դեռ ժամանակ չէ եղել մասսաների մէջ պրոպագանդ մղելու:*

Նաւահանգիստ.— *Կ. Կ.ն ոչ մի տեղեկութիւն չունի նախագծի(39) մասին: Ելքայում չեն ընդունում նախագիծը, որովհետեւ անգիտակից են:*

Աճտոճ.— *Նաւահանգստում ծանօթ չեն ոչ միայն նախագծին, այլ եւ հիմնական ծրագրին: Եթէ ստացային, զարձեալ դժուարութիւններ անխուսափելի են, որովհետեւ նրանք քիչ են յարմարուում մեր երկրի պայմաններին:*

Մեծ-Քաղաք.— *Նկատելի է որ Թուրքահայերը ընդհանուր առմամբ դէմ են նախագծին, որովհետեւ վախենում են, որ դա ամբողջովին կը խլի Դաշնակցութեան ուշադրութիւնը եւ կը հեռացնի նրան Թրքահայկական գործից:*

Ոսկանապատ.— *Թէ՛ Մարմինը եւ թէ անդամները բոլորն էլ նախագծի կողմնակիցներ են: Նկատելի է այն, որ նախագիծը ընդունելով մենք ոչ միայն ստուգացնում ենք աշակերտութիւնը եւ ուսանողութեան չարքերը, այլ մինչեւ անգամ տատանուողները դառնում են դէպի մեզ:*

Ապառաժ.— *Շրջանը կլանուած է եղել ընդհրումներով: Մարմինները Շուշում եւ Գանձակում նախագծի կողմնակիցներ են, բայց զբաղուած լինելով հնարաւորութիւն չեն ունեցել պրոպագանդ մղելու:*

Աւ(ետիք) Սահ(ակեան).— *Գաւառների տրամադրութեան մասին այստեղ խօսուածները անհամապատասխան են իրականութեան: Մրզաստանում, օր(ինակ), պրոպագանդիստների ստացած տպաւորութիւնը չափազանց ծանր է: Օրդուբաթում ժողովուրդը նոյն իսկ ուրախ է հայ-թուրքական ընդհարումների (համար). նրանց կարծիքով, եթէ այդ ընդհարումները չլինէին, Դաշնակցութիւնը պիտի նետուէր յեղ(ափոխական) կռուի առպարէզը եւ նրանց կրակի մատնէր: Ալէքսանդրապոլում բացարձակ ասում են, որ չարիքը վերացնելու համար հարկաւոր է մէկ-մէկ բռնել ստոյիալիստներին եւ դլուխները կտրել: Մեծ-Քաղաքի Կ. Կ.ի հրատարակած Թուրքիկը միւս կուսակցութիւնների հետ միասին՝ դժգոհութիւն առաջ բերեց: Ժողովուրդը մեզ ճանաչում է իրրեւ մի համազգային կուսակցութիւն, որ պաշտպանում է ազգային չահերը թէ՛ Ռուսաստանում եւ թէ Տաճկաստանում: Նոյնը մօտաւորապէս կարելի է ասել եւ՛ Մարմինների վերաբերմամբ: Կան դիւտակից անհատներ, բայց en masse(53) մեր կազմերը նախագծի հետ այսօր էլ ծանօթ չեն: Մեր կազմերի մի քանիսը թէեւ տեսականապէս ըմբռնել են ծրադիրը, բայց նրա գործնական կողմը մեր կեանքին համապատասխանելու չափ պարզ չէ եւ նոյն իսկ վիճելի: Օր(ինակ) թէ որքա՛ն իրագործելի է մեզ մօտ ֆեռերացիան, որքա՛ն սոցիալիզմը. — այս խնդիրները նրանց մօտ մութ են, հետեւաբար մենք պէտք է ծանրանանք գործնականի վրայ:*

Այնուհետեւ ժողովը անցնում է դիւղացիական հարցի քննութեան:

Ջրաբերդ.— *Ջրաբերդը ապրար պրոգրամ(83) է մշակել: Ըստ այդ պրոգրամի՝ հողերը պէտք է պետականացնել, կարգաւորել հարկային սիստեմը, տասնորդ բնական բերքերից վերածել դրամականի, որ թէ՛ կը պարզէ հողագործի եւ հողատիրոջ յարաբերութիւնը եւ թէ կը հեշտացնէ յեղափոխական գործը: Տասնորդը ստեղծել է մեզ մօտ այսպէս կոչուած Սուբաչիների ինստիտուտը, որոնք իրենց քմահաճոյքով եւ կաշառակերութեամբ հարստահարում են հողագործին: Հաւաքած տուրքերը երկար ժամանակով մնում են հաւաքուած, մինչեւ որ կաշառքով կարողանան Սուբաչուն ստիպել, որ պայ ժամանակին յանձնի հողատիրոջը, որպէսզի բերքը չփտի եւ ստիպուած չլինեն մէկը երկուսով վճարել: Պէտք է միեւնոյն ժամանակ աշխատել վերացնել բոլոր միջնորդ էլէմենտները(62) եւ հողագործին և հողատիրոջը կանգնեցնել դէմ առ դէմ:*

Ցովնան(35) ու Շխ-ն-ը(84).— *Հարցապնդումներով իրենց տարակուսանքն են յայտնում, թէ ինչո՞ւ պէտք է հողը նախ պետականացնել, յետոյ համայնացնել, երբ կարելի է ուղղակի համայնականացնել. երբ պետութիւնը իր ձեռքին առնէ հողերը՝ կարող է ծառայեցնել ռուսացման նպատակին, տալով նրանց ուրուսդաղթականների:*

Աւ(ետիք) Ս(ահակեան).— *Պէտք է ապրարային հարցը բաժանել մի քանի մասերի. նախ այն հարցերը, որոնց լուծումը կախուած է անմիջապէս մեզնից եւ երկրորդ՝ որոնք կապուած են արտաքին պայմանների հետ: Այնուհետեւ պիտի վերցնել հետեւեալ կատեգորիաները՝ եկեղեցական հողերը, միւլքապատկան եւ պետական հողերը: Առանձնապէս հասունացած է մահնաւանդ միւլքապատկան գիւղացիների հարցը, որոնք 30ից տալով 4ը, տարիների ընթացքում արդէն յետ են դնել իրենց հողերը եւ որոնց համար ապրարային հարցը միանգամայն մատչելի կը լինի: Նոյնպէս պիտի քննենք թէ ի՛նչ միջոցներով կարող ենք աւելացնել հողի չափը սակաւահող գիւղացիներին, լինեն նրանք կալուածատիրական թէ արքունական:*

Ռոստոմ.— *Մենք պիտի ձգտենք յեղափոխական ճանապարհով համայնացնել հողը. բայց կան եւ լրջալ միջոցներ, որոնք մենք չպիտի արհամարհենք: Եկեղեցական հողերը մենք կարող ենք եւ պէ՛տք է համայնացնել: Հեշտ է նոյնպէս փոխադարձ համաձայնութեան գալ եւ հայ կալուածատէրերի հետ, որոնք վերջին դէպքերի տպաւորութեան տակ մի տեսակ բարեացակամ տրամադրութիւն են ցոյց տալիս դէպի պիւրոցիները: Բէկական հողերի վերաբերմամբ մենք պէտք է դիմենք այլ սիստեմի, քանի որ բէկերից շատերը փախել են հայերով բնակուած իրենց կալուածներից եւ ուրախ կը լինեն եթէ կալուածների փոխարէն ոտանային դրամական վարձատրութիւն եւ յարաբերութիւնները կտրէին: Կարծում եմ, որ օր(ինակ) Ֆաչէնի բէկերը, որոնք փախել են եւ չեն կարողանում վերադառնալ, ուրախութեամբ կը ծախէին իրենց հողերը եւ այդ դէպքում մենք պիտի օգտուենք եւ գիւղական բանկով: Ցեղ(ափոխական) ակռերը ապրար չարժման մէջ կ'ունենան պետական նշանակութիւն եւ մենք պէտք է այդ դէպքում ներդաշնակենք մեր գործունէութիւնը համառուսական յեղ(ափոխական) կուսակցութիւնների հետ: Բայց առ այժմ մենք հնարաւորութիւն ունենք վերեւ յիշած միջոցներով որոշ չափով լուծել բէկական հողատիրական հարցը: Պէտք է չրջաբերականով հարցնել, թէ ո՞ր համայնքը որքան հող ունի եւ ո՞ր հողի վրայ աչք ունի: Դա կը ծառայի իբրեւ նիւթ եւ փոխարքայի կից դումարուած ապրարային կոմիսիայի համար: Ձիշդ է, որ յեղ(ափոխական) միջոց չէ, բայց ի նկատ ունենալով օրուայ կարիքը, մենք պէտք է հաշտարարենք եւ այդ միջոցը: Ես առհասարակ համաձայն եմ Ղարսի առաջարկած սեկցիաների սիստեմին, որտեղ կը լինի եւ հողային սեկցիա: Գալով համայնական աշխատանքին, պէտք է ասել որ հայ-թուրքական ընդհարումները մի քանի հայ գիւղերի համար վտանգաւոր դարձնելով անհատական դաշտային աշխատանքը, պատճառ դարձան այն երեւոյթին, որ այժմ մի քանի տեղեր գիւղացիք միասին են դուրս գալիս եւ համայնականօրէն են տանում դաշտային աշխատանքը: Համայնական աշխատանքի փորձեր պէտք է անել մանաւանդ նոր հիմնուող գիւղերում, առանձնապէս Գանձակի գաւառում, որտեղ ունեն դուխոբորների(?) նման համայնական ձեւերով տնտեսութիւն վարող հարեւաններ:*

Գարօ.— *Հողային հարցը մեր ապագայ գործունէութեան կենտրոնական մասն է լինելու եւ պահանջում է լուրջ վերաբերմունք. ներկայ Ռայոնական ժո-*

ղովը նրան չի կարող լուծել: Անհրաժեշտ է կազմակերպել հարցի ուսումնասիրութիւնը. քանի որ խնդիրը ոչ միայն յեղ(ափոխական)–գործնական է, այլ եւ գիտական, եւ յարգող Ռայտնական ժողովին պիտի ներկայացնել ուսումնասիրուած զեկուցում: Ներկայումս կարող ենք խօսել, բայց ոչ վճիռներ կայացնել:

Նախագահ.— Նախ լսենք մեր կոմպետենտ(85) ընկերների կարծիքները եւ յետոյ միայն խօսենք, թէ մեր ունեցած տեղեկութիւնները բաւակա՞ն են արդեօք վճիռներ կայացնելու համար:

Մրգաստան.— Հողային հարցը Ռուսաստանում ոչ մի տեղ այնքան լաւ չէ լուծուած, ինչպէս մեզ մօտ: Հենց այն հանգամանքը, որ մեզ մօտ հնարաւոր է հարց դնել թէ գիւղացու համար ո՞րն է դերադասելին, կալուածատիրակա՞ն թէ արքունական պայմանները, մի բան որ Ռուսաստանում անպայման եւ դրականապէս վճռուած է յօգուտ արքունականի, ցոյց է տալիս որ մեզ մօտ կալուածատիրական դիւզացիութեան վիճակը այնքան անտանելի չէ, որ կարողանար ռուսական խոշոր ագրար չարժման համար յարմար հող լինել: Հողերի համայնացման մասին Մրգաստանի չրջանում խօսք կար, եւ իրականութեան մօտէն ծանօթ ընկերները այնքան էլ կարեւորութիւն չէին տալիս այդ հարցին ներկայ ռեժիմում, քանի որ հարկերը, միեւնոյնն է, գնալու են նոյն կառավարութեան գանձարանը: Միլքատարները երեւանի նահանգում ունին ոչ աւելի քան 10–15·000 տես. հող եւ այն էլ բաժանած չափազանց մանր հողաբաժինների եւ ընկած անջրդի վայրերում: Այսպիսի պայմաններում դժուար է ագրարային չարժում առաջ բերել, կը լինեն մասնակի բարեփոխումներ. օր.՝ տասանորդի չվճարելը, մասնակի բռնկումներ, բայց ոչ լայն եւ խոր ագրարային չարժում: Ցամենայն դէպս անհրաժեշտ է չուտով հրատարակել ագրարային հարցի ուսումնասիրութեան համար հարցերի ցանկը:

Թմրուկ.— Մեր չրջանի պայմանները չափազանց ծանր են: Կալուածատէրեր վերցնում են նոյնիսկ գիւղացոց ½–ը. ընդհանրապէս տուրքերը հսկայական չափերու են բարձրանում, չնորհիւ հողի սակաւութեան: Գիւղացին հեչտութեամբ կը հասկանայ որ 60 տարուայ ընթացքում վճարել է կալուածատիրոջ հողի թերեւս կրկնապատիկը, բայց եւ այնպէս մենք դժուարանում ենք նրան կանգնեցնել հողը սեփականացնելու ճանապարհին, որ կարող է նրան արեան մատնել: Մենք գերադասեցինք քայլ առ քայլ թեթեւացնել գիւղացու վիճակը: Մենք միջամտում ենք նրա եւ կալուածատիրոջ վէճերին եւ աչխատում խնդիր լուծել յօգուտ գիւղացու: Գարնանից աչխատում ենք տուրքը հասցնել 9–ից 1–ի: Նախ քան հարցի լուծումն՝ հարկաւոր է նրա ուսումնասիրութիւնը:

Ա(ետիք) Ս(ահակեան).— կարեւոր չէ ուսումնասիրութիւնը, որովհետեւ առանձին նշանակութիւն չունի, թէ ո՞րքան միլքատարներ կան, օր.՝ երեւանում եւ Գանձակում, ո՞րքան են նրանց հողերը, 30,000 թէ 50,000· կարեւորն այն է՝ միլքատարական գիւղացիների կէս ճորտական դրութիւնը վնասակար եւ անորմալ է, եւ պէտք է վերացնել այդ դրութիւնը, բայց ի՞նչպէս. կարո՞ղ ենք արդեօք անել այդ յեղա(փոխական) ճանապարհով եւ ասել բէկերին, թէ այլեւս չենք վճարելու 10 առ հարիւրը մի հողի համար, որի վրայ աչխատում ենք մենք եւ որի վարձապիղը իրեւ տուրք վաղուց արդէն վճարել ենք: Կը լինի ի հարկէ կառավարութեան միջամտութիւն եւ դա էլ անչուշտ աչքի առաջ պէտք է ունենանք: Նախիջեւանում, օր(ինակ), այս տարի չեն տալիս տուրքերը, պատճառ բերելով ջարդերը եւ տնտեսութեան քայքայումը, բայց ի՞նչ անել միւս տարին, երբ ջարդերի պատճառաբանութիւնը կը վերանայ: Տա՞ն գիւղացիք տասանորդը եւ եթէ ոչ, ի՞նչ յեղափոխական միջոցներով: Ահա՛ այն հարցը, որ առանց ուսումնասիրութեան էլ պիտի լուծենք:

XIIIՐԴ ՆԻՍՏ, 4/IV ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

Նախագահում է Ոսկանապատի ընկ. Մարտիր(ոսը):

Անցնում են ագրարային հարցի քննութեան: Նախագահը յիչեցնում է ընկ. Աւետիքի բերած առորակումները, որոնք են՝ 1. միլքատարական 2. բէկական եւ 3. պետական հողերը, ու միջոցներ՝ լեգալ եւ անլեգալ:

Ջրաբերդի ներ(կայացուցիչ).— Ես ցանկանում եմ նկատել Աւ(ետիք) Ս(ահակեան)ին, որ անհնարին է սեփականացնել հողը, պատճառաբանելով, որ 60 տարուայ ընթացքում վճարուած է այդ հողերի գինը. նոյնն էր Գուրիայում: Եթէ մենք յայտարարենք հողը սեփականութիւն եւ գործնական որեւէ լուծման չենք հասել(?):

Անտոն.— Ես ցաւում եմ, որ առանձին հետաքրքրութիւն չէ նկատուում դէպի այդ հարցը. դա մեր պլխաւոր հարցն է: Անցեալ անգամ տուած տեղեկութիւններից հաւաքած իմ ստատիստիկան(86) ցոյց տուեց, որ այդ հսկայական պիւրացիութիւնը ամենավատթար դրութեան մէջ է եւ եթէ մենք պաչտպան ենք աչխատաւորների չահերի, մեր գլխաւոր հարցը ագրարային(79) հարցը պիտի լինի: Ըստ իսկ եթէ կիւրողացու Դ(աչնակցութիւն)ը կանոնաւոր կերպով գոհացում տալ մի չարք հասունացած խնդիրների, մենք կ'ընդգրկենք ամբողջ հայութիւնը: Իմ կարծիքով Բիւրոն եւ ընկերները պատրաստ բան կ'ունենան. ես կ'ուզենայի առաջ մեր զեկավար Մարմինների կարծիքը իմանալ:

Մրգաստան.— Ես համաձայն եմ(?) ընկ. Անտոնի հետ. (սխալ կը լինի) եթէ կանգնենք մեր փիլիսոփայական հայեացքի վրայ: Ներկայումս պէտք է կանգ առնել միայն գործնական միջոցների վրայ, իսկ խնդրի տեսական լուծումը թողնել գումարուելիք Ռայտնակային:

Նախագահ.— Ես ընկ. Անտոնի կարծիքը այսպէս եմ հասկանում, որ «ճառաչը» պէտք է իր կարծիքը յայտնէր այդ հարցի առթիւ:

Գարեգին Խաժակ.— Երբ ընկ. Հ(ամօ) նախագահ էր, ես նկատեցի որ նախագծում պակասութիւններ կան, որոնք պէտք է պարզել. կան հարցեր, օր.՝ համայնացումն, որ մուր են. պէտք է պարզել, թէ ի՞նչպէս է Դ(աչնակցութիւն)ը հասկանում այդ. «ճառաչ» չի կարող առանց այդ պարզաբանութիւնների իր կարծիքը յայտնել:

Արեւել(եան) Բիւրո.— Ես անցեալ օր, իմ նախապահութեան միջոցին, ցանկանում էի հարցը քննել ընդհանուր առմամբ մեր ուղղութեան տեսակէտից, իսկ Անտոնը հակառակ էր. ես պտում եմ այսօրուայ առաջարկը հակասական եւ խնդրում եմ ժողովը չարունակել:

Ժողովը 10 ձայնով ցանկանում է զբաղուել միմիայն հարցի գործնական լուծմամբ:

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— Ընդբաղրութեան մէջ չեմ եղել. բայց կարող եմ Բիւրոյի կարծիքը յայտնել.— մենք ըստ էս–էռների(81) այն կարծիքի ենք՝ որ հողը սեփականութիւն լինել չէ կարող եւ յաւելեալ արժէք չպէտք է լինի, իսկ մանրամասնութիւններ բերել անհնարին է, որովհետեւ կովկասը դեռ չէ ուսումնասիրուած այդ տեսակէտից:

Նախագահ.— Տուած տեղեկութիւններից եկայ այն եզրակացութեան, որ մեր ընկերները մտադիր են այդ հարցը վերանորոգչական կերպով վերլսնել, ինչպէս արել են մի քանի տեղ: Իմ կարծիքով պէտք է դուրս մղել սեփականութեան գաղափարը գիւղացիութեան միջից. գալով գործնականին՝ պէտք է նկատեմ, որ հարկաւոր է չչդոչացնել կապալառուներին եւ տեղը դնել համայնքը. վերջինս հողը պիտի վերցնէ համայնական ձեւով եւ օգտուի այն կերպ: կալուածատիրական հողերի նկատմամբ պէտք է դիմել յեղ(ափոխական) միջոցների, կալուածատէրերից հողեր խլելու համար: Այժմեան ռեժիմը խիստ պաչտպան կը հանդիսանայ դրանց: Այստեղ հրաժարուում էին որեւէ կորուկ միջոցից, պատճառաբանելով որ մեր գիւղացոց դրութիւնը լաւ է այդ հողերի վրայ և չարժէ այդպիսի զոհաբերութիւններ անել: Ես կ'ասեմ, բացի օգուտներից, այստեղ կայ մի ուրիչ բան, — մեր պրէստիժի, գիւղացիութեան գիտակցութեան եւ Թուրքերի համերաչխութեան տեսակէտից՝ անհրաժեշտ է այդ բոլորը: Գետական հողերի վերաբերմամբ մերոնք հրաժարուեցին յեղ(ափոխական) միջոցներից եւ որոչեցին կազմակերպել դիմումներ, իսկ ընդհանուր իմ տեսակէտով մտանում են Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներկայացուցչին: Ամփոփելով ասածներս՝ գալիս եմ հետեւեալ եզրակացութեան.—

1. *Պրոպագանդայի միջոցաւ գիտակցութիւն մրցընել գիւղացիութեան մէջ.*
2. *Դիմել ակտիւ յեղ(ափոխական) միջոցների՝ հողերը համայնացնելու համար:*

Ջրաբերդի ներկ(այացուցիչ).— Ես կ'ուզենայի մի քանի առարկութիւններ անել Անտոնին: Մենք քննելով այդ հարցերը կարծես մտնում ենք իրրեւ երկրաչափներ: Կան մի չարք մոմենտներ, — օր(ինակ՝) մարդը իր հոգեբանութեամբ, իրր սեփականատէր եւ հողագործ. հողը իր բնոյթով, եւ ապա փոխադարձ յարաբերութիւնը: Երկրորդ՝ հողի վրայ աչխատողների փոխադարձ յարաբերութիւնը եւայլն... ուստի լաւ է անցնել գործնական կատեգորիաների ալքման եւ օժանդ կազմող անհրաժեշտ բարեփոխութիւններին, մինչ(եւ) այդ եւ նման հիմնական խնդիրների տեսականօրէն լուծումը: Իրրեւ գործնական բարեփոխութիւններից մէկը, առաջարկում եմ տասանորդը փոխանակ բրնական բերքով վճարելու, վճարել փողով, իմ անցեալ օրուայ բերած պատճառաբանութեան հիման վրայ:

Ռոստոմ.— Մեր գործունէութիւնը պիտի լինի երկու տեսակ միջոցներով, — յեղափոխական եւ լօյալ: Մենք իրրեւ յեղափոխականներ, ի հարկէ պէտք է դիմենք յեղ(ափոխական) միջոցների բայց ներկայ պայմաններում պէտք է մտածել լօյալ միջոցների մասին եւ դրա չուրջը խօսել:

Արքուն.— Ինձ թուում է, որ մենք երբ խօսում ենք գիւղական հարցի այս կամ այն գործնական միջոցների մասին, պէտք է նախ եւ առաջ ի նկատ առնենք այն իրականութիւնը, որի մէջ ապրում է մեր գիւղացին եւ այդ իրականութիւնից, այդ կեանքից բխող հետեւողական պահանջներին բաւարարութիւն տանք միայն: Ինդիրը, այսպէս, նրանում չէ թէ ի՛նչը լաւ է գիւղացու համար, այլ այն՝ թէ ի՛նչը հիմնական պահանջ, հետեւանք է նրա կեանքի, ի՛նչը հակառակ չէ նրա կեանքի իսկական պրոլրեսին(88): Մենք պէտք է աչխատենք ըմբռնել այդ եւ միայն աչխատենք ուղղութիւն, զարկ տալ նրա յառաչխացման: Այսպէս մեր գիւղացին 50–60 տարով հողաբաժանում չէ պահանջում, նա ջերմ կողմնակից է — որքան ինձ յայտնի է որոչ վայրերում — հողային սեփականացման, եւ մենք այստեղ դնում ենք համայնացում: Որքա՞ն, հարց է, սա համապատասխան է պրոգրեսին, եւ յետադիմական քայլ չէ՞ արդեօք: Պատասխանելուց, այս կամ այն կերպ, ձեռնպահ եմ մնում եւ չեչտում՝ որ հարկաւոր է լուրջ կերպով ծանօթ լինել իրականութեան:

Վահան.— Ես ուզում էի նկատել Ջրաբերդին իր առաջարկած գործնական միջոցների համար: Այսպիսի պայմաններում, երբ անտեսութիւնը բնակ է եւ երթեւեկութիւնը գիւղերից դէպի քաղաք՝ վատնգաւած և

առ հասարակ աննպաստ, վնասակար է բերքի տասանորդը փողի վերածել. մենք այդպիսով գիւղացիութեան մատնած կը լինենք այն վիճակին, ինչ որ է Տաճկահայաստանում 40ական թուականներին, բնական բերքից տասանորդ վերցնող քիւրտ Դէք–Բէկերի(?) անկումից յետոյ, տիրապետող փողային սիստեմի չնորհիւ: Աւելի լաւ է գիւղացին իր տեղում վճարէ բնական բերքով, քան թէ հազար ու մի չարչարանքներով անպատմելի եռակի ծախսերով արտահանի եւ փողով վճարէ: Ես վախենում եմ որ գիւղացին, հնարաւորութիւն չունենալով արտահանել, ստիպուած լինի վճարել ոչ թէ ցորենով, որը այդպիսի պայմաններում չեն վերցնի, այլ այնպիսի անհրաժեշտ բաներով, որը աւելի շուտ փող է դառնում, քան ցորենը, օր(ինակ)՝ տան կարասիքը, խալիչայ, արծաթեղէն եւայլն:

Զրաքեռդ.— *Վահանը չի լսել երէկուայ իմ բերած պատճառաբանութիւնը, — մենք փողի վերածելով, յեղափոխական միջոցներով կազմակերպում ենք նաեւ չուկայ. մենք պէտք է արդիւնենք վաչխառուներին եւ այլ մեծ քանակութեամբ ցորեն գնողներին:*

Գարօ.— *Գանում եմ որ լուրջ տեղեկութիւններից յետոյ (պէտք է) անցնենք գործի: Մեր ընկերը ճիշդ է նկատում, որ փողային սիստեմը վնասակար է:*

Ալ(եքսանդր) Գ(ապովեան).— *Ես միանում եմ Գարոյին, — քանի որ պէտք է լինի Ռայոնական ժողով, լուրջ քննութիւններից յետոյ անցնենք այս հարցին. իսկ այն պալեատիւ(89) փոփոխութիւնները, որ անում է Դաշ(նակցութիւն)ը, թո՛ղ անի ժողովրդի միջոցով: Մրգատուներում արած յաղող փորձը վաչխառուների դէմ, գինուորների միջոցով, լաւ է, բայց այդ չպէտք է սիստեմ դարձնել:*

Ստեփան Տ. Մ.(22).— *Եթէ ամէն բան թողնենք ժողովրդի կամքին, ինչպէս ասում են, ոչինչ չի դուրս գայ: Գալով հողատիրութեան, ես պէտք է ասեմ, որ մեր չրջանի գիւղացու կեանքը, դիմում է դէպի համայնացումը: Երբ գիւղը համայնացնում է հողը, դիմում է սեփականութեան, բաժանման սկզբունքով 5 եւ 10 տարով: Նկատուած է այն, որ որտեղ չատ է մնում հողը գիւղացու ձեռքում, լաւ է մշակում: Ինչ է մնում միջոցներին, յեղափոխական միջոցներին դիմելու հնարաւորութիւն չկայ, իսկ միւս կողմից՝ հողի կարեքը ահագին է, պէտք է միջոցներ գտնել. եթէ հնար լինէր քուրքերի արօտատեղիներից օգտուելու, լաւ կը լինէր: Պէտք է միջոցներ ձեռք առնել պետական մարդկանց սխալ հողաբաժանման դէմ, որը արուում է ի նպաստ ռուս պաղթականների: Ինչ մնում է կալուածատիրական հողերին, եթէ հնար չկայ յեղափոխական միջոցներով վերցնելու, պէտք է գնել: Միակ բանը՝ մեր անելիքը պէտք է լինի մատչելի տոկոսով գնել կալուածատիրական հողերը, համայնական հիմքերի վրայ:*

Գարեգին Խաժակ.— *Ստեփանի առաջարկները մեր գործը չէ, այդ ամէն մի կուլտուրական մարդու գործն է: Ես տեսնում եմ, որ ծագած հարցերի մասին չեն խօսում. ինձ թուում է թէ խնդիրը նրա մէջն է թէ պէ՞տք է ազրարային(19) չարժում սկսել: Ինչ մնում է տասանորդի փոլային սիստեմին՝ Շուշում, Գանձակում հնարաւոր է. իսկ այնտեղ ուր հող չկայ, այդ վնասակար է:*

Ա.Ճտոճ.— *Ես կ'ուզէի Արեւ(ելեան) Բ(իւրօ)ի ներկ(այացուցիչ)ին նկատել, որ անցեալ Ռայոնական ժողովը ընդունել է համայնացումը եւ մինչեւ այսօր ղեկավարող Մարմինները չեն պարզաբանել այդ խընդիրները: Խնդիրը հասունացած է եւ ապահովուած մեզ մօտ՝ չնորհիւ յեղափոխական չարժման, այդ հարցերը լուծելու համար պէտք է պրոպագանդ անել. պրոպագանդի վայրը «Ճառագէն է, ինչո՞ւ նա լռութիւն է պահպանել: Ահա ինչն է նկատելի: Քանի որ անցեալ ժողովին չեմ եղել ես, ցանկանում եմ ծանօթանալու: Գալով մթերքով եւ փողով տասանորդ վճարելու մասին, կ'ասեմ, որ այդ կախուած է տնտեսական զարգացման աստիճանից: Տաճկահայաստանի վերաբերմամբ քններով ասածները՝ Մարքսը նկատել է իրրեւ տնտեսական զարգացմամբ յետ ընկած երկրի: Այստեղ լաւատեսութիւնը մեր գիւղացու կեանքի (նկատմամբ) ծայրայեղութեան է հասնում. ասում են՝ նա լաւ է ապրում, որովհետեւ արդիւնքի ¼ն է վճարում, — դա սխալ է, եթէ աչքի առաջ ունենանք տնտեսական պայմանները եւ տասանորդի յարաբերութիւնը: Եթէ այդ եւ նմանօրինակ կուլտուրական եւ այլ յարաբերութիւններ աչքի առաջ ունենանք, կը տեսնենք որ մեր գիւղացու դրութիւնը աւելի վատ է քան թէ մի ուրիշ տեղ. ագրարային չարժումը այնքան հասունացած է մեզ մօտ, որքան Վրաստանում եւայլն: Կալուածատիրական հողերի նկատմամբ կարելի է ասել, որ դրանք պտնուում են մեծ մասամբ քուրքերի ձեռքին, ուրեմն եթէ մենք սկսենք որեւէ չարժում, անկասկած է որ Քուրքերը մեզ հետ կը գան: Այստեղ է որ պիտի կայանայ մեր եւ նրանց համերաշխութիւնը: Եզրակացութիւն՝ կազմակերպել, քուրքերի հետ միանալ, հրաժարուել տուրք վճարելուց:*

Մրգաստան.— *Կալուածատիրական հողերի վերաբերմամբ ես համաձայն եմ Ա.Ճտոճի հետ: Քուրքերի հետ մենք կարող ենք կռիւ մղել տասանորդի դէմ: Եթէ ես ասում էի հարցը չէ հասունացել, այն տեսակէտից՝ որ դա մեծ չարիք է դարձել, որ վերջին պայմանները նեմացրել են հողի սեփականութեան գաղափարը: Շատ տեղ գիւղացին հրաւիրուում է գնալ իր հողի վրայ ապրել, ապահովութեան համար:*

Ռոստամ.— *Մորհրդի ժողովին մենք հրաժարուում էինք համայնացումից, վախենալով ազդային կռիւներից, բայց քանի որ այդ կռիւը եղաւ, մենք կարող ենք վերածել դրան դասակարգային կռուի, ուղղելով մեր հարուածները քուրք կալուածատէրերին: Վանական հողերը պէտք է թողնել գիւղացիների սեփականութեան տակ, կոնտրոլ նշանակելով: Կալուածատիրական հողերից, որոնք հայերին են, պէտք է պահպանել ներկայ փոխադարձ յարաբերութիւնը. փաստեր կան որ խոշոր զիջողութիւններ են արել սրանք գիւղացիներին: Թուրք կալուածատէրերին, այնտեղից, որտեղից յաջողուած է նրանց քշել, պէտք է թոյլ չտալ վերադառնալ: Գալով պետական հողերին, որը նկատուում է երեւանեան չրջանում, նախ դիմումներով, ապա յեղափոխական միջոցներով պէտք է գնալ եւ վարել:*

Արեւ(ելեան) Բ(իւրօ)ի ներկ(այացուցիչ).— *Ամենից առաջ մենք մեր չարժումը պէտք է կապենք Ռուսաստանի ագրարային չարժման հետ. այն ժամանակ նա ընդհանուր բնաւորութիւն կ'ընդունի եւ պետական լուծում կը ստանայ: Միանակի կերպով այս այն կտոր հողերը խլելը նշանակութիւն չունի:*

Ա.(ետիք) Ս(ահակեան).— *Երբ սկսում ենք քննել այդ խնդիրները, խորհրդատների մէջն ենք ընկնում. իմ կարծիքով մենք իրրեւ գործնական կուսակցութիւն պէտք է աշխատենք դոհացում տալ ծագած անհրաժեշտ պահանջներին: Գալով հողերին՝ կ'ասեմ, որ բացի վանական հողերից, որը իրրեւ մեր տնային գործ պէտք է թողնենք մի կողմ առ այժմ, մնացած հողերը պէտք է անցնեն գիւղացու ձեռքը. այդ պէտք է անել յեղափոխական միջոցներով: Ես հակառակ եմ խնդրագրների, որոնք ոչ մի արդիւնք չեն ունենայ: Գալով միջոցներին, պէտք է ուժեղ պրոպագանդ անել, մեր չարժումը կապել համառուսական չարժման հետ:*

Մեծ–Ղազար.— *Տեսականի մասին չեմ խօսում, համարելով այդ հարցը արդէն չեչտուած՝ նախապէս: Այստեղ խօսում են քուրք բէկերի եւ խաների հողերը իւրացնելու մասին, այդ միանպամայն վտանգաւոր է, որովհետեւ վերջին դէպքի չնորհիւ ռայան եւ խանը միացել են եւ չա՛տ հաւանական է որ մենք այդ քայլով նպաստենք հայ–քուրքական ընդհարումներին: Աչքի առաջ ունենալով այդ՝ ես կարծում եմ, որ Դաշնակցութիւնը երկու նպատակ պէտք է ունենայ, հեռաւոր եւ մօտաւոր: Քուրք խաների, բէկերի եւ պետական հողերի համայնացումը պէտք է համարուի հեռաւոր, իսկ համայնական եւ վանքապատկան հողերի արդար բաժանումն՝ մօտաւոր: Մօտաւոր նպատակը կարելի է իրագործել հենց այսօր, իսկ հեռաւորը պէտք է թողնել որոշ ժամանակից յետոյ, երբ համոզուած կը լինենք, որ սկսուած չարժումը տարերային չի լինի, այլ դիտակցական. պէտք է տանել ուժեղ պրոպագանդ, եւ որ գլխաւորն է՝ միաւոակ:*

Իսահակ(եան).— *Այստեղ չարունակ խօսուում է հողերը խլելու մասին. հարցը նրա մէջն է, թէ խլելուց յետոյ ի՞նչ պէտք է անենք: Եթէ պէտք է տուրքի մասնաւոր սեփականատէրերին՝ ես համաձայն չեմ. պէտք է պարտաւորիչ լինի, որ հողերը պէտք է յատկացուին համայնքին, որից առաջացած արդիւնքը նոյնպէս պէտք է յատկացուի համայնքին:*

Ժողովը փակուեց ժամը 4ին:

XIVՐԴ ՆԻՍՏ, 4/IV ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ

(Շարունակութիւն)

Նախագահ.— *Տալով անցած ժողովի վիճաբանութեան ընդհանուր պատկերը, առաջարկում է բանաձեւեր տալ խնդրի գործնական լուծման համար:*

Երկար վիճաբանութեան առարկայ դարձաւ այն հարցը, թէ արդեօք պէ՞տք է բանաձեւների մէջ մտնի, որ այդ խնդիրը պէտք է ուսումնասիրենք, թէ ոչ: Մեծամասնութիւնը կողմնակից էր ուսումնասիրելուն: Այնուհետեւ խօսուեց կատարուելիք բռնութիւնների մասին դիւղերում. մեծամասնութեան ցանկութիւնն էր, որ մշակուած բանաձեւերի իրագործումը վերապահուի միայն կենտրոնական կոմիտէներին, որոնք առաջնորդուեն իրենց բարոյական ազդեցութեամբ: Այդ ցանկութիւնը ձեւակերպուեց հետեւեալ ձեւով:

Ի նկատի ունենալով, որ մի կողմից հողաբաժանութիւնը մի կնճռոտ եւ դժուար գործ է եւ միւս կողմից Դաշնակցութեան Մարմինները, ընդհանրապէս վերցրած, ձգտում են, ինչպէս այդ ցոյց տուեց դատավարութիւնը, իշխել եւ բռնանալ ժողովրդի վրայ, ժողովը ցանկութիւն յայտնեց առանձնապէս չեչտել, բարդութիւնների առաջն առնելու համար, որ հողաբաժիններին միջամտելու իրաւունքը վերապահուում է կենտրոնական կոմիտէներին, որոնք մասնակցում են այս գործին իրենց բարոյական հեղինակութեամբ եւ ո՛չ բռնի զինուորական ուժով:

Կարճ վիճաբանութիւնից յետոյ, իրրեւ նախաբան մեր բոլոր բանաձեւերին, ագրարային հարցի վերաբերմամբ ընդունուեց հետեւեալը.— Ռայոնական ժողովը, ելակէտ ընդունելով սոցիալիզմի սկզբունքը եւ ձգտելով աստիճանական համայնացման միջոցով հողերից օգտուելու հնարաւորութիւն տալ այն մարդկանց, որոնք աշխատում են հողի վրայ առանց շահագործելու ուրիշի բանուորական աշխատանքը, միեւնոյն ժամանակ ի նկատի ունենալով շրջապատող քաղաքական, տնտեսական պայմանները, որոշեց՝ 1. Համերաշխութեամբ հարեւան վրացի եւ թուրք գիւղացիութեան հետ, ակտիւ կռիւ մղել կալուածատիրութեան դէմ, հողային բաժինները, անտառները, արօտատեղիները գիւղական համայնքների ձեռքը տալու համար, համաձայնեցնելով մեր կռիւը կովկասեան ուրիշ վայրերի եւ համառուսական ագրարային շարժման հետ: Մասնաւորապէս ամէն ջանք գործ դնել պահպանելու համար այն արդիւնքները, որ արդէն ձեռք ենք բերել մի քանի վայրերում, հանդէպ թուրք բէկերի եւ հայ կալուածատէրերի:

2. Պետական հողերի վրայ հիմնուած գիւղերում, անտառներն ու արօտները պահել համայնքների վարչութեան ձեռքում:

3. Վարելահողերը ենթարկել պարբերական բաժանումների՝ ըստ նաֆարի (գլխի համեմատ) եւ ըստ հողերի յատկութեան ու արժէքի (թափուած աշխատանքի համեմատ):

XVՐԴ ՆԻՍՏ, 5/IV ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

Հերթական հարցն է՝ եկեղեցապատկան եւ վանքապատկան հողերը:

Ոսկանապատ.— *Այդ կալուածների հետ պէտք է վարուենք այնպէս, ինչպէս որոշել ենք վարուել մնացածների հետ:*

Ուսանող.— *Մենք նախագծով ընդունել ենք եկեղեցու եւ դպրոցների բաժանումն. մենք պէտք է մեր նախագծին չհակասականք:*

Անտոն.— *Իմ կարծիքով, համաբելով այդ կալուածները մեր ազգային սեփականութիւն, պէտք է ենթարկել ազգային համայնացման:*

Ոսկանապատ.— *Ի՞նչպէս պէտք է վարուել այն հողերի հետ, որոնց վրայ ապրում են Թուրքերը — մեր վանքապատկան հողերի —: Իմ կարծիքով նպատակայարմար է Թողնել իրենց՝ Թուրքերին:*

Զրաքերդ.— *Այն հողերը, որոնց վրայ Թուրքեր են ապրում, կարելի է գոյացած արդիւնքը գործադրել(?) նրանց կուլտուրական պահանջների համար:*

Ռոստոմ.— *Եկեղեցական կալուածները պէտք է դնել համայնքների տրամադրութեան տակ, այսօրուանից պէտք է կոնտրոլ նշանակել եկամուտի վրայ, որը մինչեւ այժմ ի չար է գործադրուել: Միւս կողմից պէտք է այնպէս անել որ պետութիւնը չկարողանայ դրաւել այդ կալուածները. այդ կարող է լինել: Իսկ եթէ դարձնենք համայնքների սեփականութիւն, կարող է ազատուել:*

Արշակ.— *Իսկ այն հողերը որոնք դեռ չեն չահագործուել ո՛չ Թուրքերի եւ ոչ էլ հայերի կողմից, պէտք է ազգային սեփականութիւն համարել:*

Ա(ետիֆ) Ս(ահակեա)ճ.— *Ես առայժմ կը ցանկայի որ այդ կալուածները ճանաչուեն իրբեւ մեր ազգային սեփականութիւն. դա մեր ընտանի գործն է, հեշտ կարող ենք վերջացնել. յետոյ, այն հողերը որոնց վրայ ապրում են գիւղացիները՝ համայնացնել. իսկ ազատ հողերում տեղաւորել անհող գիւղացիներին:*

Մրգաստան.— *Ես համակարծիք եմ Մարտիրոսին եւ միւսներին. իսկ առ այժմ այդ կալուածները դեկավարելու գործը պէտք է Թողնել ժողովրդական ներկայացուցչութեան, որը կարող է քեֆեւացնել ժողովուրդի անտանելի դրութիւնը:*

Անտոն.— *Թուրքեր մեր կալուածների վրայ քիչ են: Կարելի է Թողնել իրենց: Այստեղ առաջարկում են այդ կալուածները համայնացնել. հարց է միանդամայն, ումի՞ց էք վերցնում եւ ո՞ւմն էք տալիս. ժողովրդից խլում էք՝ համայնքին տալիս, մենք հակառակ ենք գնում համայնական էվոլիւցիային. իմ կարծիքով այդ հողերը պէտք է լինեն ժողովրդական–ազգային սեփականութիւն, իսկ ըէնտայի(90) մի մասը պէտք է գործադրուի հողը չհագագործող գիւղացիութեան կուլտուրական պահանջներին, իսկ միւս մասը՝ ընդհանուր ժողովրդին:*

Այնուհետեւ վիճաբանութիւն եղաւ իրաւաբանական այն իրաւունքների մասին, որոնց հիման վրայ պէտք է կատարուի խաղաղ իրաւական համայնացումը: Երկար վիճաբանութիւնից յետոյ եկեղեցական եւ վանքապատկան հողերի վերաբերմամբ ընդունուեց հետեւեալ բանաձեւը.—

Համաբելով վանական կալուածները իբրեւ համայն ազգային համայնացուած սեփականութիւն, որ կառավարուելու են ժողովրդի ընտրեալների ձեռքով եւ ծառայելու՝ ընդհանուր կրթական եւ այլ կուլտուրական շահերի ապահովութեան համար, որոշուում է անհրաժեշտ հողաբաժիններով հիմնապէս ապահովել աշխատող համայնքների վիճակը (առանց ազգի խտրութեան) եւ վերջիններիս դարձնել մասնակից գոտ արդիւնքի (րէնտայի)՝ տեղական կուլտուրական պահանջների համար:

Ընդմիջումից յետոյ Ժողովը չարունակում է. զբաղմունքի առարկան է տէրունական արօտներից եւ անտառներից հողաբաժինները աւելացնելու հարցը:

Անտոն.— *Մեր գիւղացիութեան մեծ մասը ապրում է այդպիսի հողերի վրայ, որոշ պայմանների չբնորհիւ, գլխաւորապէս լեռնային մասերում: Տնտեսութեան բնոյթը մնացել է նոյնը, ժողովուրդը գնալով չատացել է, որի հետեւանքն է եղել ներկայ դրութիւնը. դրան նպաստել է ռուս կառավարութեան գաղթականական քաղաքականութիւնը: Մենք կարող ենք գործել այնպէս, որ մեր ժողովրդի հողային պակասը լրացուի տէրունական հողերից:*

Ա(ետիֆ) Ս(ահակեա)ճ.— *Ես ուզում եմ նկատել, որ այս բոլորը չատ լուրջ խնդիրներ են. ես գիտեմ, որ մեր գիւղացիութիւնը անպատրաստ է, պէտք է հետեւանքների մասին լուրջ մտածել, պրոպագանդի եւ ուժի խնդիր է: Զգեւորուենք Թուրքերով: Սրանք իրբեւ նոմատ(91) ժողովուրդ, հողին այն նշանակութիւնը չեն տալիս, ինչպէս մենք Թուում է:*

Այնուհետեւ խօսք եղաւ վարձատրութեան մասին, որը մերժուեց: Վիճաբանութիւնից յետոյ ընդունուեց հետեւեալ բանաձեւը.—

Գիտակցելով հայ գիւղացիութեան հողի ծայրայեղ պակասութիւնը եւ կատարուող տնտեսական քայքայումը, ինչպէս եւ այն, որ չօշափելի փոփոխութիւն նրա տնտեսական կացութեան մէջ կարելի է անել միայն նրա հողաբաժինների աւելացումով, որոշուում է պրոպագանդ մղել եւ գործ ածել բոլոր հնարաւոր միջոցները, որպէսզի համերաշխօրէն միւս ազգութիւնների հետ՝ տէրունական, ուղելի(?) եւ մասնաւոր կալուածատէրերի վարելահողերից, անտառներից եւ արօտներից աւելացուեն գիւղական համայնքների հողաբաժինները՝ հաւասարեցնելով վերջիններս ռուս գիւղացիների ունեցած բաժիններին(92):

XVIՐԴ ՆԻՍՏ, 6/IV ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

Նախագահ.— *Ստեփան Գանձակեցին գնում է, որ հողային հարցը սպառած լինելով, զբաղուելու է բանուորական խնդրով:*

Ընկ. Արշակ.— *Նկատում է, որ հողային հարցը սպառուած չէ եւ քննուելու է մասնաւոր հողերի վրայ ապրող գիւղացիների վիճակը:*

Ընկ. Ագտոն.— *Մանր սեփականատէր գիւղացիների հարցը հակասութեան մէջ է մեր ընդունած ընդհանուր բանաձեւի նախաբանի հետ: Վերջինս չեչտում է ընդհանուր համայնացման վրայ եւ գտնում է, որ սրա պատճառով երեւանեան դաչտում կարող են լուրջ դժուարութիւններ ծագել. պէտք է ներդաշնակութիւն մտցնել մեր նախաբանի եւ մանր հողատէրերի չահերի մէջ:*

Մրգաստան եւ Ոսկանապատ *ժամանակի սղութեան եւ հարցի անմշակ լինելու պատճառով, առաջարկում են յետաձգել առկախ հողային հարցերը մինչեւ յաջորդ Ռայոնական Ժողովը:*

Ընկ. Արշակը *մխանում է այս առաջարկութեանը, աւելացնելով, որ հարցի մշակումը յանձնելու է ձեռքհաս ընկերների:*

Ընկ. Ագտոնը *առաջարկում է մանր հողատէրերին վերաբերեալ հարցը առկախ համարել:*

Ընկ. Արշակը *կարծում է, որ մանր հողատէրեր համարելու է նաեւ այն գիւղացիներին, որոնց համայնքներում հողաբաժանումը չի կատարուել երկար տարիների ընթացքում:*

Մրգաստանի ընկ(երը) *կարծում է, որ մանր հողատէրեր պէտք է համարել միմիայն նոցա, որոնք գնել են հող. իսկ նոքա, որոնք եղել են համայնքի անդամ, պէտք է ենթարկուեն համայնական գիւղացիութեան վերաբերեալ որոշման, քէկուզ երկար տարիների ընթացքում հողաբաժանումն եղած չլինի:*

Որոշուում է, մանր հողատէրերի վերաբերեալ հարցի լուծումը յետաձգել մինչեւ յաջորդ Ռայոնական Ժողովը, առաջարկելով մեր ընկերներից նրանց, որոնք ձեռնհաս են այս խնդրում, ներկայացնել Ժողովին մի մշակուած զեկուցում:

Ընկ. Համազասպը(93) *առաջարկում է Ռայոնական Ժողովի քննութեան՝ մեր կազմակերպութեան անդամների պատասխանատուութեան խնդիրը:*

Որոշուում է այս խնդիրը մտցնել օրակարգի մէջ:

Ընկ. Ռոստոմը *առաջարկում է Բիւրոյին կից ունենալ մի յանձնաժողով, որը զբաղուի ազգաբայինն խնդրով. այս յանձնաժողովը կ'ունենայ գաւառներում անկցիաներ, ուղղութիւն կը տայ այս խնդրով զբաղուող գաւառական դաչն(ակցական) մարմիններին եւ անհատ ընկերներին:*

Այս առաջարկը ընդունուում է միաձայն:

Ընկ. Ռոստոմը *աւելացնում է, որ դիւղական չբբջանններում մեր նախնական քայլերը պէտք է սկսել կօօպերատիւ ձեռնարկութիւններ կազմակերպելով:*

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— *Այն բոլոր ձեռնարկութիւնները, որոնք տանում են դէպի համայնացումն, պէտք է մեր աչակցութեան եւ ուշադրութեան առարկան լինեն:*

Որոշուեց ընդունել Ռոստոմի առաջարկութիւնը՝ կօօպերատիւ ձեռնարկութիւնների անհրաժեշտ կազմակերպութեան մասին գիւղերում:

Ժողովը անցնում է բանուորական խնդրին:

Ոսկանապատի ընկ(եր).— *Խօսում է պրոլետարների եւ կիսապրոլետարների — գործաւոր բանուորների, արհեստաւորների աչակերտների — կազմակերպութեան մասին: Հայ բանուորներին, նրա կարծիքով, պէտք է համախմբել իրբեւ պրոֆէսիոնալ(94) միութիւններ, միացնելով նոյն տեսակ դաչնակցական պրոֆէսիոնալ միութիւնների հետ: Կովկասի դաչնակցական պրոֆէսիոնալ միութիւնները պէտք է միացած լինեն Կովկասի այլազգի նոյն տեսակ պրոֆէսիոնալ(94) միութիւնների հետ, որոնք իրենց կողմից այնուհետեւ կը կապուեն Ռուսաստանի նոյն տեսակ միութիւնների հետ: Նոյն սիստեմը պէտք է ընդունել նաեւ բանուորական միութիւնների նկատմամբ: Թէ՛ բանուորական եւ թէ արհեստաւորների միութիւնները պէտք է ունենան ուղղութիւն տուող կենտրոնական մարմին: Որովհետեւ բանուորական եւ արհեստաւորների միութիւնները անկարող են անջատ ու անկախ գործել գիւղացիութեան միութիւններից, — ուստի նրանց միմիանց հետ պէտք է կապել չահերի համերաշխութեամբ: Առաջարկում եմ, բանուորների համար կազմել առանձին կաստա, — որը բաղկացած կը լինի բանուորների կամաւոր տուրքերից: Բացուում որոշուեց յանկացնել այդ կաստային 3 առ հարիւր, որից 1 բաժին յանկացնել ընդհանուր դաչնակցական ձեռնարկութիւններին, իսկ 2 բաժինը իրենց պրոֆէսիոնալ(94) չահերի պաչպանութեան գործին: Ընդհանուր դաչնակցական ձեռնարկութիւններ են համարուում Քրքահայոց դէմ պաչտպանութիւնը, օրդանի հրատարակութիւնը եւ այլն:*

Բանուորական կաստան ծառայում է անդամների փոխադարձ օգնութեան, գործադուլի եւ աչխատազրկութեան դէպքում, բանուորների ճանապարհածախսի եւ այն բոլոր դէպքերում, երբ միութեանը պատ-

կանելուն իրեւ հետեւանք՝ բանուորը վնասուում է։

Արհեստաւորներից անդամ կարելի է համարել միայն քարգարներին(?), աշակերտներին, քանի որ միւս կարգի արհեստաւորները քիւրմացութեամբ են մեր մէջ։ Հետեւապէս սրանք կազմակերպուելու են. նոյն կերպով դա իրագործուած է արդէն տեղ-տեղ գաւառներում, — Ախլցխա, Ալէքսանդրապոլ եւայլն, ուր Դ(աշնակցութիւն)ը պահպանել է միշտ աղքատ բանուորներին։

Ոսկանապատի ընկ(երոջ) կարծիքով՝ պէտք է հաստատել միութիւնները, քէ՛ գիւղացիների եւ քէ բանուորների, եւ պահպանել նրանց մէջ համերաշխութեան կապ. այդ մարմինները ունենալու են իրենց յատուկ կասսաները, եւ այս ոչ միայն չի հակասում մեր ծրագրին, այլ բխում է նրանից։ Կասսաներից ամէն մի միութիւն իրեն կամքով որոշ տոկոս կը յատկացնի ընդհանուր դաշնակցական գործերին։

Ընկ. վարժապետը բաթումին վերաբերեալ տեղեկութիւններ է տալիս։ Նրա կարծիքով պէտք է համախմբել ոչ միայն միատեսակ բանուորներին ըստ գործի տեխնիկայի, այլ բոլոր աշխատաւորներին, որոնք միեւնոյն արդիւնաբերական ճիւղին են պատկանում, — օր(ինակ) նաւթարդիւնաբերող — քանի որ այդ առանձին տեսակի ասուած բանուորներ ըստ էութեան թէեւ չատ են տարբերուում, — օր(ինակ)՝ բանուր տարատեսակը(?) եւ Նաւահանգստի բեռնակիր մշակը, որ նոյն ճիւղի վրայ է, — բայց այս երկուսի մէջ կայ օրգանական կապ։ Գործնական եւ տեխնիքական տեսակէտից անիրագործելի եւ չատ դժուար են մասնակի գործադուլները, եւ ընդհակառակն աւելի դիւրին է եւ արդիւնաւէտ՝ երբ գործադուլ են անում միաժամանակ, միեւնոյն գործարանների և արդիւնաբերական ճիւղին պատկանող բոլոր աշխատաւորները. աւելի եւս կապ կայ գործարանների բանուորների չահերի մէջ եւ նոյն քաղաքում ապրող միւս կարգի բանուորների, եւ նոյնիսկ միմիանց հետ չահերով կապուած այլ եւ այլ քաղաքների բոլոր բանուորների մէջ, — երբ ընդհանուր քէկուզ կարճ գործադուլով աւելի բան կարելի է անել, քան չատ աւելի երկար, բայց մասնակի գործադուլով։

Կարեւորը տեխնիքական եւ ճեւական տարբերութիւնը չէ, այլ չահերի համերաշխութիւնը։ Վարժապետի կարծիքով երեկոյեներից եւ այլ միջոցներից օգտուելու չէ(?)։ Այդ ուղղութիւնը միանում է դիտակցութեան, ինչպէս եղած է դաշնակցական այլ եւ այլ խաւերում, ուր բարեգործական ուղղութիւնը՝ թուլացրել է զոհաբերութեան դիտակցութիւնը։ Բանուորը դիտակցելու է, որ իր մասնակցութիւնը բանուորական ընկերութիւնների մէջ, բարեգործութիւն չէ, այլ զոհաբերութիւն, անհրաժեշտ պահանջ՝ ընդհանուր նպատակի համար։ Ուստի պէտք է ա. պրոֆէսիոնալ(94) միտքը լաւ հասկանալ, բ. պէտք է կանգնել միայն զուտ բանուորական չահերի հողի վրայ։

Ընկ. Վահանը Ոսկանապատի ներ(կայացուցչ)ի բերած խիստ բաժանումները մի քիչ արհեստական է պատում, քանի որ մի կարգի բանուորը չատ դիւրութեամբ անցնում է միւս կարգին։ Պէտք է կանգնել միեւնոյն գործարանում աչխատող բոլոր բանուորների համագործարանային հողի վրայ։

Ընկ. Սմբատը կարծում է որ սխալ է պրոֆէսիոնալ հողի վրայ կանգնելը. քանի որ մենք նոր ենք ուզում ընդհանուր պրոլետարների գիտակցութիւնը զարթեցնել, աւելի նպատակայարմար է աչխատել պրոլետարական ընդհանուր քաղաքական–տնտեսական հողի վրայ։ Այդպէս է հարցը առաջ գնացել քէ՛ Ռուսաստանում եւ քէ Եւրոպայում, ուր պրոֆէսիոնալ(94) չարժումը բռնում է երկրորդ տեղը։ Թէեւ ամէն տեղ էլ բանուորական չարժումը իր վերջնական կէտում յանգել է զուտ պրոֆէսիոնալ տնտեսական տեսակէտի վրայ։ Սկզբում բանուորական կուսակցութեան գլխաւոր նպատակներից մէկն է եղել համախմբել եւ կազմակերպել ամբողջ պրոֆէսիային պատկանող բանուորներին։ Տեխնիքական տեսակէտից իսկ պրոֆէսիոնալ կազմակերպութիւն աւելի դիւրաւոր է առաջ բերել, քան ընդհ. բանուորական չարժում։ Լաւ կը լինի նպատակ դնել գոնէ բանուորութեան մի մասին տալ լայն քաղաքական դիտակցութիւն ու հասունութիւն, որից յետոյ ինքնըստինքեան առաջ կը գայ պրոֆէսիոնալ գիտակցութիւն. առ այժմ պէտք է աչխատել բանուորների քաղաքական հասունութեան համար գլխաւորապէս, քանի որ պրոֆէսիոնալ բաժանումներն իսկ դժուար են մեր դէպ. եւս չզարգացած եւ քաղաքականապէս տհաս բանուորական դասակարգի համար։ Ուրեմն մեր նպատակն է դնել բանուորների կազմակերպութիւնը գործարանների եւ չրջանների սահմաններում, ունենալով ոչ այնքան նեղ պրոֆէսիոնալ(94), ինչքան ընդհանուր-քաղաքական նպատակներ։ Մանրամասնութիւնները կարող են պարզուել միմիայն մեր կազմակերպութեան ճեւի եւ սխեմի փոփոխութեամբ։ Կասսաները լինելու են ընդհանուր, հիմնուած բանուորական դասակարգային չահերի պաչտպանութեան հողի վրայ։ Այդ կասսաները ընդհանուր միջոցների բաժանումը կատարելու է այլ եւ այլ կարիքների պահանջների համեմատ։ Միեւնոյն ճիւղին միայն պատկանող բանուորների կասսաներ կազմելը նպատակայարմար չէ։

Վարժապետ.— Քանի որ մենք զուտ տեղային եւ զուտ պրոլետարական հողի վրայ չենք կանգնած, առանց որոշ սխեմի ընդունելը մենք կը լինենք անկազմակերպուած կազմակերպութիւն։ Եթէ բանուորական կասսան չլինի զուտ, այլ մտնէ ընդհանուր կասսայի մէջ, միջոցների բաչխումը կը դնուի կ. Մարմինների ձեռքերում, եւ բանուորական չահերը կը տուժեն աջ ու ձախ, ինչպէս դա լինում էր անցեալում Նաւահանգիստ։ Բանուորների ազատութիւնը կարող է իրագործուել միմիայն բանուորների ձեռքով, — հետեւապէս բանուորական կասսաները լինելու են առանձին եւ այդ միջոցները գործադրուելու են յատուկ վարչական մարմինների ձեռքով։

Ռոստոմը հետեւցնելու է, որ մենք ունենալու ենք զուտ բանուորական, զուտ գիւղացիական, զուտ քուրքահայերի եւ այլ կասսաներ. դա անյարմար է։

Ոսկանապատի ներկ(այացուցիչը) պաչտպանում է պրոֆ(էսիոնալ) ուղղութիւնը. գրաչարների պայմաններն ու չահերը տարբեր են ղերձակների չահերից ու պայմաններից, բանուորներին բաժանելու է երկու կարգի, ա. կործարանական, որ կազմակերպուում են առանձնապէս եւ ոչ գործարանական։ Գործարանական բանուորները բաժանուած են այլ եւ այլ մասնագիտութիւնների. նրանց մէջ կան խոչոր տարբերութիւններ, կայ այլ եւ այլ ճիւղերի չահերի պաչտպանութիւն, այդ ճիւղերի պաչտպանութեան համար հարկաւոր են մասնագէտներ։ Պրոֆէսիոնալ(94) միութիւնները չեն խանգարում քաղաքական ընդհանուր դիտակցութեան եւ ընդհանուր բանուորական չահերի դիտակցութեան զարգացման եւս։ Զեզ Գերմանիայի եւ Անգլիայի օրինակները, — ուր պրոֆէսիոնալ ընկերութիւնները խաղացել եւ խաղում են խոչոր դերայս մտքին չեն հակասում։

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչը) նկատում է, որ ռուսական ներկայ բանուորական չարժումը եւ յեղափոխութիւնը հակասում է դրան(?)։

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ)ը չարունակում է, որ ընդհանուր բանուորական ու քաղաքական նպատակների դիտակցութիւնը կարելի է լուրջ կերպով զարգացնել միայն այդ հողի վրայ։ Ցատուկ բանուորական կասսան անհրաժեշտ է, այլ կերպ բանուորական կազմակերպութիւնները չեն զարգանայ և կը քամահրին։ Կասսաները հարկաւոր են ոչ միայն փոխադրած օգնութեան համար, այլեւ ընդհանուր բանուորական–քաղաքական կռիւը առաջ մղելու։ Միութիւնները հանդիսանում են ամենահզօր միջոցը քաղաքական դիտակցութեան հասնելու համար։ Բանուորական մարմինների մղելիք կռիւը բաժանելու է երկու մասի, քաղաքական եւ տնտեսական։

Ստեփան.— Այնուամենայնիւ ի նկատի ունենալով տեղական բացառիկ ազգային պայմանները, հայի ընդհանուր դառը եւ տեղական զինման հարցը, գուցէ դա ճեռնտու չլինի, եւ մենք ստիպուած լինենք աւելի կարեւորութիւն տալ քաղաքական կռիւը առաջ մղելու տեսակէտից (տեսակէտին ?). սխալ է թողնել բանուորներին որպէսզի նրանք որոչեն իրենց տալիք % չափը, քանի որ բանուորների դիտակցութիւնը դեռ եւս բարձր չէ։ Ընդհանուր կասսայի ստորաբաժանումները անհրաժեշտ են. կարելի է դրան հասնել՝ ընդհանուր բանուորական մարմինների եկամտի ½ը յատկացնելով Դ(աշնակցութեա)ն ընդհանուր քաղաքական նպատակներին հասնելու համար։

Անտռե(6), Ոսկանապատի ներկայացուցչի բերած օրինակին, որ զանազան պրոֆէսիոնալ միութիւնների մէջ երբեմն ծագում են հակասութիւններ, տալիս է մեծ նչանակութիւն։ Դա աւելի ընդհանուր երեւոյթ է, քան թէ կարծում է։ Կայ մերժում ոչ միայն հասարակ բանուորների եւ արհեստաւորների, արհեստաւորների եւ գործակատարների, գործակատարների եւ կառավարիչների մէջ, այլեւ արդիւնաբերութեան խոչոր ճիւղերի, հողագործութեան ու արդիւնաբերութեան։ Կովկասում ընդհանրապէս եւ նաւթահանքերում մասնաւորապէս՝ կռիւը ունի նաեւ ազգային գոյն, սակայն դասակարգային անտագոնիզմի հետ միասին կայ եւ այդ տարբեր ու հակառակ կողմերի համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը եւ տեղ-տեղ նոյնիսկ ներդաշնակութիւնը։ Մեր տեղական մարմինների պարտականութիւնը կայանալու է նրանում, որ նրանք պէտք է ձգտեն համաձայնեցնել աչխատաւոր դասակարգի այլ եւ այլ մասերի չահերը քէ՛ այդ նեղ դասակարգային չահերի պաչտպանութեան համար եւ քէ ներդաշնակութեան համար ընդհանուրի մէջ. բաւական է համաձայնուել, որպէսզի ընդհանուր բանուորական կասսայից յատկացուի որոչ % (50%), որը բացառիկ պարագաներում կարող է փոփոխութեան ենթարկուել, իսկ մնացածը մտցնել Դաշնակցութեան ընդհանուր կասսան։

Ռոստոմը գտնում է, որ դա հնարաւոր է Բաթում, ուր հաստատուել է արդէն գործարանատէրերի եւ բանուորների յարաբերութիւնների որոչ նորմա, ուր այս կամ այն գործարանը կէղեքումների տեսակէտից առանձնայատկութիւններ չի ներկայացնում, ուր բնականաբար քիչ են մասնակի գործադուլները առանձին գործարաններում։ Իսկ քանի որ մեզանում գործարանները տարբերուում են զգալի կերպով, ըստ ոլոյոնների եւ նոյնիսկ միեւնոյն ոլոյոնում(95), ուստի աւելի նպատակայարմար է մեզանում դնել հարցը հասագործարանային հողի վրայ. ընդհանուր պրոլետարական հողի վրայ կանգնելը ճեռնտու չէ։

Յովճաը(35) նկատում է, որ տարբեր է Դ(աշնակցութեան) կասսան, որից որոչ տոկոս յատկացուում է տեղական կարիքներին, տարբեր է զուտ բանուորական կասսան, որը որոչ տոկոս յատկացնում է ընդհանուր կարիքներին։ Վերջին տեսակէտը նպատակայարմար չի կարելի համարել։

Գիգուշ.— Եթէ չորոչուի %ը, ընդհանուր բանուորական մարմինների կարիքները կը կլանեն 95%ը միջոցների. դա բնական հետեւանք է բնական զարգացման, հետեւապէս աւելի լաւ է հենց հիմակուանից բաժանել կասսաները։

Ընկ. Սմբատ աւելի նպատակայարմար է գտնում ազատութիւն տալ տեղական մարմիններին որոչելու

այն %ը, որը նրանք կարող են յատկացնել ընդհանուր կարիքների համար:

Գարը յիշեցնում է, որ իրենց գործակատարների մարմինը վաղուց ի վեր յատկացնում է որոշ % ընդհանուր կարիքների համար, եւ դա չի խանգարում մեր կասսային: Նոյնը կարելի է ընդունել եւ բանուորական մարմինների համար:

Ռոստոմը նկատում է, որ բան(ուորական) եւ գիւղ(ացիական) մարմինները լինելու են մեր կազմակերպութեան հիմքը, եւ իրրեւ դաշն(ակցական) մարմիններ, նոքա ըստ մեր հին կանոնների՝ պարտաւոր են, պահելով որոշ % իրենց սեփական կարիքների համար, մնացորդը մտցնել Դաշն(ակցութեան) ընդհանուր կասսայի մէջ: Բանուորական միութիւնները կազմ(ակերպութեան) հիմքի մէջ լինելով, չպիտի նկատել իրրեւ այնպիսի մարմիններ, ինչպես աշակերտ(ական) դաշն(ակցական) կազմակերպութիւնները են եւայլն: Առանձնացնել բան(ուորական) կասսաները՝ ցանկալի չէ սկզբունքի տեսակէտից:

Մրգաստան.— Մեր կողմը ժամանակի ընթացքում փախուստ է, փոխուստ են եւ մարմինների փոխադարձ յարաբերութիւնները: Թողնելով % որոշումը տեղական մարմիններին, կը ստեղծուի անիչխանութիւն, եւ կազմակերպութեան ընդհանուր գործունէութիւնը կը տուժի: Միւս կողմից, առաջ են գալիս նոր բան(ուորական), գիւղ(ացիական), կազմ(ակերպական) եւ ուրիշ հարցեր. 10–20%ով անկարելի է բաւարարութիւն տալ այդ կազմակերպութիւնների կենսական պահանջներին: Բանուորական կասսաների համար նշանակելու է որոշ % և այլ տեղական կարիքների համար՝ որոշ %. ընդհանուր կարիքների համար %ի չափը որոշելու է, ի նկատի ունենալով մեր առաջուայ կազմած պիւտճէի նախագիծը:

Վարժապետը (Զրաբերդ) յիշեցնում է, որ ընդհանուր մասսայական գործադուլները ունենում են քայքայիչ ազդեցութիւն մեր տնտեսական կեանքում: Միեւնոյն գիւղի բանուորը ունենալու է յատուկ կասսա եւ գնալու է համերաշխօրէն բանուորական միւս ճիւղերի հետ: Մինչեւ օրս գոյութիւն ունեցող բան(ուորական) կասսաները առաջ չեն բերած բաժանումներ:

Աւ(ետիք) Ս(ահակեան)ը գտնում է որ հարցերի լուծման դժուարութիւնը առաջ է գալիս նրանից, որ մենք որոշած չենք մեր գործունէութիւնը: Մենք խոստում ենք աւելի ճեւի մասին քան թէ էութեան: Աչխատաւոր մասսան ունի բազմազան անելիքներ եւ բազմազան կարիքներ, թէ՛ գիւղական խաւերում, թէ՛ բանուորական, թէ՛ Կովկասում եւ թէ Թուրքիայում: Մենք դիտենալու ենք թէ ի՛նչ ենք անելու, որպէսզի կարելի լինէր որոշել պահանջուած ծախսերի քանակը: Տեղական գործը չատ առաձգական է, եւ փոքր կեանքի մէջ չատ մեծանում է — ինչպէս դա տեղի ունէ Ներկայումս, երբ ոչ մի տեղից, ոչ մի դրամական օգնութիւն չի ստացուում եւ ընդհակառակը, ամէն տեղերից պահանջուում է: Մենք ունենալու ենք ընդհանուր կասսա եւ որոշ բիւդջէ, այլեւայլ գործերի համար, թէ՛ բանուորական թէ՛ գիւղ(ացիական) եւ այլ, եւ ոչ մի մարմին այդ դէպքում չի տուժի: Այդպէս ընդունած էր եւ վերջին ժողովը, որը նայած տեղին եւ ժամանակին՝ յատկացրել էր այս կամ այն վայրին որոշ դրամ: Եթէ բան(ուորական) եւ այլ մարմիններին տանք կատարեալ ազատութիւն, ընդհանուր կասսայում մենք ոչինչ չենք ունենայ: Բացի այդ մենք մոռանում ենք, որ այլ եւ այլ մարմինների գործունէութեան մէջ (թէ՛ տնտեսական եւ թէ քաղաքական) լինելու է որոշ ներդաշնակութիւն: Տեղական կատարեալ անկախութիւնը կը հասցնէ հակասութիւնների, ինչպէս դա եղաւ վերջերս, — Բագուի Թուրքիկը խոստում է հանրապետութեան մասին, մոռնալով ֆեդերալիզմի պահանջը — մի բան որ հակասում է նախագծին եւ մեր ընդհանուր ուղղութեան:

Ոսկանապատի Վահան.— Այդ ուղղութեամբ գնալով մենք անկարող ենք պահպանել բանուորական մարմինները: Վերջիններս ստիպուած կը լինեն վճարել որոշ դումար՝ նուազագոյն պահանջների համեմատ Դաշնակցութեան մէջ մնալու համար, եւ ունենալ առանձին կասսաներ իրենց յատուկ պէտքերի համար, — մի բան որ ցանկալի չէ:

Ցովնանը նկատում է, որ եթէ ամէն ևս մտածէ միայն իր մասնակի չահերի մասին, կը մոռացուին ընդհանուր կազմակերպութեան չահերը: Դաշ(նակցութիւն)ը է եւ մնալու է մի մարմին, մի կուսակցութիւն: Ընդհանուր միջոցները բաժանելու է ըստ առաջ եկող պահանջների:

Ի(ոստոմ)ը նկատում է, որ Ոսկանապատն իր արուարձաններով ամենածաղկած ժամանակ տուել է 16·000 ռուբ., իսկ այդպիսի գումարներով, առանց մի ընդհանուր կասսայի օգնութեան, բանուորական դրութիւնը բարելաւել դժուար է:

Գարեգին Խաժակ.— Ըստ ծրագրի տեղական ծախքերը հոգալուց յետոյ, մնացածը յատկացնելու է ընդհ. կարիքների համար: Ընդհ. ծախքերի բաժանումը (%ով թէ այլ կերպ) անկարելի է: Բանուորական մարմինների վրայ, նրա կարծիքով զիջող աչքով է նայելու եւ նրանց տալու է ազատութիւն՝ նպաստելու ընդհ. կարիքներին, ինչ չափով որ իրենք կարող են:

Շրջ.(?) Ստեփան.— Կասսաների բաժանումը անհրաժեշտ եւ օգտակար է թէ՛ բանուորական խաւերի եւ թէ ընդհ. Հայկական Դատի չահի տեսակէտից. մանաւանդ որ բան(ուորական) չահերին չեն կարող ծառայել միւս դասակարգերից վերցրած գումարները որ մտնում են ընդհանուր Դաշնակցութեան կասսայի մէջ. այդ տեսակ նպաստը կ'անբարոյականացնէ նոյն իսկ բանուորական խաւերը: Բանուորներին Թողնելու է որոշել այն մասը, որ այդ տեսակ մարմիններ կարող են յատկացնել ընդհ. կարիքներին համար. աւելի նպատակայարմար է նոյնիսկ որ ընդհ. կովկասեան կասսան ունենայ բիւդջէի բաժանում, — ընդհանուր քաղաքական կուռի համար եւ բանուորական տնտեսական կուռի:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Եկամուտների կենտրոնացումը փակում է բան(ուրական) չարժման բնական զարգացումը. բանուորութիւնը ստիպուած կը լինի այդ դէպքում իր նպատակին հասնելու համար դիմել զանազան ծուռ ու մուռ միջոցների:

Ջրաբերդի ներ(կայացուցիչ).— Թուրքահայկական հաշիւը ցոյց է տալիս, որ բանուորական կասսան անջատ իր 3%ային տուրքով ապահոված կը լինի նորմալ բանուորական կռիւը: Միւս կողմից յոռետես լինելով (եմ) մեր կենտր. կ(ոմիտէն)ների սխոտմատիկի(?) նկատմամբ դէպի բան(ուրական) կռիւը եւ համոզուած՝ որ վերջինը կ'ընկնի անորմալ ընթացքի մէջ, քանի որ գումարը այնքան չուտ չի կարող տեղի ունենալ եւ մեր որոշումները առ ժամանակ կը մնան Քղթի վրայ: Բանուորական կասսայի բաժանումը յատուկ բան(ուրական) վարչութեան ղեկավարութեամբ միայն կ'ապահովէ դասակարգային գիտակցութեան զարգացումը:

Թլատը առաջարկում է առանձին բանուորական ֆոնտ, որովհետեւ մեր մէջ կան ընկերներ, որոնք դէմ են բան(ուրական) չահերի պաշտպանութեան, լուրջ նշանակութիւն չեն տալիս բանուորական խնդրին:

Անտօն.— Այն առաջարկութիւնը, որով կամենում են տեղական մարմինների տրամադրութեան տակ դնել այնքան, որքան հարկաւոր է տեղական պահանջների համար, կարող է ցամաքեցնել մեր ընդհանուր պահանջների համար անհրաժեշտ միջոցները: Բիւդջէով մենք անկարող ենք որոշել այս կամ այն պահանջներին կամ ձեռնարկներին բաւարարութիւն տալու անհրաժեշտութիւնը: Գարեգին Խաժակի առաջարկութիւնը՝ որ անհրաժեշտ է բանուորական գործին յատկացնել իրենցից ստացած տուրքերը, աննպատակայարմար է. մենք ստիպուած կը լինենք առանձին կասսա հիմնել ե՛ւ գիւղացիական եւ արհեստական չրջանների համար. բացի այդ, այդ ուղղութիւնը չի կարող նպաստել բարոյական կապերի հաստատութեան՝ Դաշն(ակցութեան) այլ եւ այլ խաւերի մէջ: Ընկ. Անտոնը առաջարկում է փոխել նախկին որոշումներով հաստատուած նորմաները (10%, 20%), որոնք դրուած էին տեղական մարմինների տրամադրութեան տակ եւ որ չեն կարող բաւարարութիւն տալ ներկայիս լայնատարած պահանջներին:

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ)ը գըտնում է, որ նոքա որոնք առանձնապէս ծանրանում են դասակարգային կռուի վրայ, նեղ են նայում խնդրի վրայ: Դաշ(նակցութիւն)ը նպաստակ է դնում աչխատաւոր հասարակութեան խաւերի չահերի պաշտպանութիւնը: Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներկայացուցիչը գըտնում է որ հարկաւոր է որոշել այն մաքսիմումը, որ կարելի է ծախսել տեղական պրոֆէսիոնալ կարիքների համար: Սա չէ նշանակում որ այս մաքսիմումը ամբողջապէս ծախսի. ինչպէս եւ չպէտք է եզրակացնել, որ եթէ բանուորական չահերը պահանջեն աւելի խոշոր գումարներ, այդ օժանդակութիւնը նա չպէտք է առանայ Դաշն(ակցութեան) ընդհանուր կարիքների համար յատկացուած գումարներից:

Գարեգինը առաջարկում է անորոշութիւններին տեղիք չտալու համար կովկասեան գանձարանը զատել Թուրքահայերին յատկացուած կասսայից:

Մրգաստանի ներ(կայացուցիչ)ը կարծում է որ պատկամաւոր մասին խօսողները Թիւրիմացութեան մէջ են ընկնում: Եթէ մենք պահանջում ենք ընդհ. կազմակերպական կասս, այդ անում ենք ընդհանրութիւն, ամբողջութիւն պահպանելու համար, մեր կազմակերպութեան մէջ: Մրգաստանի ներկ(այացուցիչ)ը առաջարկում է տեղական միջոցներից որոշ % յատկացնել տեղական գործերին իսկ, մնացածը յատկացնել ընդհանուր կարիքների համար: Այս որոշումը կը գործադրուի միայն Ընդհ. Ժողովը, որ պէտք է նախահաշիւ հաստատէ ամէն մի ձեռնարկութեան (բանուորական կամ գիւղացիական) եւ այլ կարիքների համար:

Մեծ–Քազաքի ներ(կայացուցիչ).— Ամէն մի խումբ, լինի դա բանուորական, պրոֆէսիոնալ, թէ կարմիր Խաչի, պէտք է ունենայ իր սեփական կասսան: Իրեն, խմբին պէտք է վերապահել որոշելու՝ թէ որքա՞ն % է յատկացնում նա ընդհանուր գործին, իսկ եթէ մենք ձգտենք ճնշելու պրոֆ. խմբերի ազատութիւնը, դա կարող է հակառակ հետեւանքների բերել:

Մի քանի այլ երկրորդական նկատողութիւններից յետոյ, ընդունուում է ընկեր Անտոնի բանաձեւը՝ հետեւեալ կերպով խմբագր(ուած.—

— «Գտնելով որ դաշնակցական բանուորական, արհեստաւորների, գիւղացիական միութիւնները կարող են կարգանալ այն ժամանակ, երբ կ'ունենան իրենց յատուկ մարմիններն ու կասսաները,

Ի նկատի ունենալով այն սերտ կապը, որ կայ դաշնակցական այլ եւ այլ մարմինների գործունէութեան մէջ, թէ՛ փոխադարձ օգնութեան եւ թէ նրանց ներդաշնակ գործակցութեան անհրաժեշտութեան տեսակէտից,

Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Ռայոնական Ժողովը որոշում է, որ տեղական դաշնակցական Մարմինները (թէ՛ Կոմիտէներ եւ թէ Կենտր. Կոմիտէներ) տեղական գործունէութեան համար կարող են ծախսել իրենց ընդհանուր եկամտից ոչ աւելի քան կէսը, մնացած մասը յատկացնելով Դաշնակցութեան միւսը՝ աւելի ընդհանուր բնոյթ ունեցող կարիքների համար»:

XVIIՐԴ ՆԻՍՏ, 6/IV ԵՐԵԿՈՑԵԱՆ

Նախագահում է Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ) Հ(ամօ) Օ(հանջանեան):

Որոշուում է վաչխաուների դէմ կռուելու գործը թողնել տեղական մարմիններին:

Դրուում է ներագոյն պահանջների հարցը:

Նախագահ Համօ Օհանջանեան.— Առաջարկում եմ յայտնել մարմինների կարծիքները:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Մեր բանաձեւն է.— «Դաշնակցական համարուում է նա, ով ընդունում է Դաշնակցութեան ծրագիրն ու տակտիկը եւ իր քաղաքական պարտականութիւնները կատարում է Դաշնակցութեան ծրագրի պահանջների համեմատ»:

Այդպիսիներին է վերապահուում ընտրելու եւ ընտրելու իրաւունքը· իսկ այն անհատները, որոնք ծրագիրն ընդունելով հանդերձ չեն ենթարկուում կեանքում նրա պահանջներին եւ ծրագրին համակրելով միայն նիւթական օգնութիւն են հասցնում, բոլոր այդպիսիները համարուում են օժանդակողներ եւ ձայնատուութեան եւ ընտրուելու չեն մասնակցում:

Մրգաստան.— Իւրաքանչիւր անհատ երբ ընդունում է Դաշն(ակցութեան) ծրագրի հիմունքները եւ նոյն ծրագրի պահանջին համաձայն ընտրուում է խմբի անդամ, իրաւունք ունի ընտրուելու անխտիր ամէն մի դաշն(ակցական) մարմնի մէջ:

Ռոստոմ.— Ճիշդ է որ կազմակերպութիւնը ներկայացնում է բաթելոնեան խառնակութիւն, բայց այժմ վաղաժամ է դեռ այս հարցը արմատական կերպով վճռելու համար, հակառակ պարագայում եղածների ¾/ը կը կորցնենք: Դաշ(նակցական) խմբերի մէջ մտնողները անդամ են, բայց ընտրուելու համար պէտք է ի նկատի առնել այդպիսիների ակտիւ գործունէութեան պատրաստակամութիւնը եւ ընդունակութիւնը:

Զրաբերդի ներ(կայացուցիչ).— Կոմիտէի անդամ լինելու համար նախապէս գիտակցական դաշնակցական որոշ անցեալ ունենայ: Անհրաժեշտ է բազային պատկանել, Դաշ(նակցութեան) սկզբունքի դաւանութիւնը, յեղափոխութեան չիտակութիւնը· իսկ բազային դուրս գտնուածների համար, իբրեւ անվատահելիների՝ պահանջն խիստ է դրուում:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Մեր Սեւ-Քաղաքի կոմիտէն լուծեան է մատնել այդ հարցը, իսկ ենթակոմիտէն ասում է՝ ակտիւի համար լինել խիստ, իսկ օժանդակողի համար մեղմ:

Թլատի ներ(կայացուցիչ).— Բանաձեւ չէ բերուած, բայց այսպիսի մի որոշում եղաւ, — ով չի ընդունում նախագիծը եւ ծրագիրը եւ տակտիկը, նա չի համարուում դաշնակցական:

Քարի ներ(կայացուցիչ).— Թէպէտ բանաձեւ չեմ բերել, բայց մեզանում հասարակութեան մէջ երկուքի են բաժանուած՝ հին եւ նոր դաշնակցականներ:

Գանձակ.— Նրանք որոնք պարտաւորեցուցիչ են համարում ծրագիրը՝ նրանք ակտիւ, իսկ որոնք ոչ՝ օժանդակող:

Հ(ամօ) Օ(հանջանեան), Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— Այժմս անցենք ըստ էութեան: Մինչ այժմ նրանք են եղել դաշն(ակցական)՝ որ տուել են որոշ տուրք· (օրինակ՝) ամբողջ գիւղեր, գիւղը ամբողջովին դաշնակցական: Այսպէս՝ Կարսի, Ալէքսանդրապոլի չրջանում, Երեւանի չրջանում, Թէպէտ խմբային է եղել, բայց ցենզ չլինելու պատճառով դարձեալ նոյնն է առաջացել: Իսկապէս առաջացել է հայ ժողովուրդ: Ղարսում Աղաբաբեանի ծրագիրը յիշում էք, որ մտածում էր կազմել հայկական պարլամենտ, — դա ունէր իր առաւելութիւնները ու պակասութիւնները:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Շնորհիւ այն հանգամանքի որ մենք մինչեւ այժմ քաղաքական կռուի չենք մասնակցել, այլ եղել ենք ինքնապաշտպանական կալուածական խնդրում եւայլն, կռուակցութիւնը լուծուել է ժողովրդի մէջ: Սակայն, որպէսզի կարելի (լինի) չարունակել, ունենգութիւններ եղել են նոյնիսկ կառավ(արութեան) կողմից բուրժուաներին իրենց ձեռք վերցնելու կ(ոմիտէ)ի կազմ եւ ղեկավարելու(?):

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— Ժողովականները առաջարկում են խօսել մանրամասն այդ դէպքի մասին:

Քարի ներ(կայացուցիչ).— Ես ասեմ, — կրճմ Գիւրէյն է ասել Ալէքսանդրապոլի քաղաքագլխին Թէ դուք էք մեղաւոր, մտէք կազմի մէջ եւ ղեկավարէք: Նա յետոյ սկսեց աշխատել այդ ուղղութեամբ, բայց միջոցներ ձեռք առնուեցին:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Մենք որ գործնականի մասին մտցրել ենք(?), չատ անհրաժեշտ է որ Դաշնակցութեան որոշումներով անպատճառ ղեկավարուէ(?): Նրանք որոնք ընդունում են Դաշ(նակցութեան) ծրագիրը եւ տակտիկը, նրանք նոր ցենզի այլեւս կարիք չունեն· որ նա անցեալ ունենայ, սխալ է· կարող է մէկը անցեալ չունենայ, բայց իր համոզմունքների համար ընտրուէ, իսկ միւս անցեալ ունեցողը՝ ոչ: Հաւասարապէս պէտք է ընտրուեն: Տուրք էինք մենք ղրել, այսինքն ղրամական ցենզը նշանակուել է ցենզ կուսակցական, — ի հարկէ սխալ (է): Հարուստ խաւերը որոնք որոշ էտապ մեզ հետ կը գան (տաճկահայկական հարց), ղրանք այժմ մեզ հետ են, վաղը կը հեռանան: Նրանք որոնք ծրագիրն են ընդունում եւ տակտիկը՝ իսկական (դաշնակցականներ պէտք է նկատուեն), իսկ նրանք որոնք ղրամական օժանդակութիւն են տալիս միայն՝ օժանդակողներ:

Գարեգին Խաժակ.— Նրանք որոնք ծրագիրը ընդունում են եւ ենթարկուում են դաշնակցական տակտիկային:

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— Այստեղ ղրուած է արդէն այդ:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Դնենք Ոսկանապատի բանաձեւը:

Մրգաստան.— Այժմս ուրեմն պէտք է քայքայենք կազմակերպութիւնները· մեր գիւղերում հիմա ինչ որ ասենք նրանք չեն ընդդիմանայ, կը համաձայնուեն· ի հարկէ կը լինեն անհատ բուրժուա բացառութիւններ· բայց եթէ մենք դրանց դուրս գցեցինք հնչակեանները կը մտնեն եւ այստեղ առաջ կը գայ յիմար դրութիւն: Մի գիւղում դաշն(ակցականներ) եւ հնչ(ակեաններ) (որ գոնուեն), անպատճառ կռիւ (կը լինի), մարդ ուղղակի կը զգուի:

Արշակ.— Նա ով ընդունում է ծրագիրը եւ իր քաղաքացիական պարտականութիւնը կատարում է համաձայն ծրագրի եւ տակտիկայի, նա կարող է ընտրուել· բայց ո՞վ պէտք է ընտրէ: Մի չարք ֆորմուլաներ(96) կրել հեշտ է, բայց սպասեցէք: Դուք ասում էք Թէ (որոշ վայրերում) նոյնիսկ կ(ոմիտ)էն ոչ-սոցիալիստ է: Դուք գործնականը ցոյց տուէք:

Ռոստոմ.— Մենք նախ պէտք է ֆունկցիաները(97) որոշենք· երբ որոշենք, գոնւմը ինքնըստինքեան առաջ կը գայ: Ինդիրը նրանումն է, որ այժմս կան հայ-քուրքական ընդհարումները: Դաշն(ակցութեան) կազմի մէջ կան ներկայումս մարդիկ, որոնք այդ ցենզը չեն տալիս..., ծրագրով էլ բոլորովին չեն հետաքրքրուում, բայց չատ անհրաժեշտ են: Գանձակում այսպէս դրուեց, — եթէ մենք ֆունկցիաները(97) բաժանենք, զինուորներին տանք առանձին ինքնուրոյնութիւն, առաջ կը գայ գոնւմը: Այն դիւղերը, որտեղ ամբողջովին դաչ(նակցական) են, այնտեղ պիտի առաջ բերել նոր հիմունքների վրայ(?): ենթադրենք մի դիւղ կազմակերպուած է ինքնապաշտպանական, ընտրել է(?) մի քանի բջիջ, կառավարիչներ: Զուլըն-Թացաբար կազմակերպենք նոր հիմունքների վրայ եւ ասում եմ՝ կը գոնւեն կարճ ժամանակում:

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— Ուրեմն այդ դէպքում պէտք է միւսն էլ մնայ:

Ռոստոմ.— Այո, կը մնայ, բայց այստեղ մեր դէմ չեն գայ հնչակեաններ· բացի դրանից եւ դէմ կը գընանք մի ուրիշ տարրի՝ կառավարչականի: Այս էր պատճառը որ մենք գտանք որ պէտք է բաժանել սեկցիաների: Պէտք է օգտուել Դաշ(նակցութեան) հեղինակութեամբ (հեղինակութիւնից ?):

Գարեգին Խաժակ.— Ռոստոմն ասաց, որ պէտք է օգտուել Դաշ(նակցութեան) հեղինակութիւնից եւ կազմակերպութեան մէջ մի կազմակերպութիւն ստեղծել:

Ռոստոմ.— Սահմ(անադրականները) եւ Ռամկ(ավար)ներն էլ գոնւմ են· արդէն կայ ծերակոյտ, դա նրանց բաժինն է:

Արշակ.— Քաղաքներում ի՞նչպէս պիտի անենք:

Ռոստոմ.— Քաղաքներում առանձին վտանգ չկայ, արդէն կազմալուծուում են հները եւ կազմակերպուում են նորերը, այնպէս որ մենք կ'ունենանք դաշնակցական բազան:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— երբ մենք մի նոր քայլ մտածում էինք անել, առաջ էին բերում հայ-քուրքական ընդհարումները: Այժմս էլ գոնւմ խընդրում Մրզաստանի ներ(կայացուցիչը) հնչակեաններին է առաջ բերում եւ զարմանալի է որ Գարեգին Խաժակն էլ համաձայնում է եւ առաջարկում է կոնգլոմերատը(98) պահել, քանի կան հայ-քուրքական ընդհարումներ, քանի կայ տաճկահայկական դատ: Հնչակեանները մի րոպէ ընդունենք այդպէս դաւանան, այն ժամանակ մենք կը կռուենք իբրեւ վաչխաուների կազմակերպութեան հետ:

Մրգաստանի ներ(կայացուցիչ).— Բայց ամբողջ գիւղն է մնում:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Մենք կազմակերպում ենք սակաւահողերին, ուրեմն կը մնան վաչխաուները: Ռոստոմն ասում է այն գինուորների մասին, որոնք իրենց կեանքն են զոհում· բայց եթէ Ռոստոմը խօսում է ամէն մի գինուորի մասին, որ գէնք վերցրել է ինքնապաշտպանական գործի համար, որ կատարեալ անպիտանից են, ես ասում եմ նրանց պէտք է ազատել: Թերեւս կարելի լինէր Թոյլ տալ գինուորից գինուորների մասին, որ գնում են Տաճկահայաստան: Այդ ուղղութեամբ բազում մենք որոշում ենք առել: Մի ուրիշ բան՝ կարող են ծրագրի մանրամասնութիւնները չհասկանալ, բայց ընդհանուր ոգին ըմբռնել, նրանց մաքրութիւնից պէտք է օգտուել եւ կրթել: Մի բան ես մոռացայ, մեզանում կան մարդիկ որ բանուոր(ական) խնդրին վատ են վերաբերուում: Բայց պէտք է ասել որ նրանց մէջ կայ սոցիալիստական տեսակէտը, միայն փաստած: Այնպէս որ ընկերների մէջ էական սկզբունքային տարբերութիւն ունեցողներ քիչ կան: Գործունէութիւնը կեանքի մէջ՝ կրթութիւնում(99) կը լինի գոնւման, որ մենք չխաբուենք:

Թլատ.— Իսկ նրանք, որոնք տաճկահայկական դատի համար միայն մտնում են:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Մենք նրանց չենք ընդունում, պէտք է այստեղի նախագիծն էլ ընդունեն, եթէ ոչ՝ գնան Տաճկաստան:

Միհայէլ Յ·(100).— Դիսցիպլինայի մասին, այստեղ Թուում է որ ձեւակերպումը սխալ է դրուած: Եթէ հին ծրագրի մասին է խօսքը, այդ ծրագրի հողի վրայ մենք դիմադրութեան չենք կարող հանդիպել, բայց եթէ նախագծի մասին էք ասում, այն ժամանակ ինձ Թուում է, որ այդ նախագիծը կուսակցական չէ, պէտք է Ընդհանուր Ժողովը վաւերացնէ:

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— Սա նոյնացման հարց է, ինչպէս եւ տակտիկան, սա կարծիք է Ռայոնական Ժողովի· կարող է իր չրջանի համար պարտաւորեցուցիչ լինել:

Միքայէլ(100).— *Ես առաջարկում եմ առանձին խորհրդակցութեան առարկայ դարձնել։*

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— *Այժմ քննենք, յետոյ խօսենք այդ տեսակէտից։*

Ջրաբերդի ներ(կայացուցիչ).— *Նախ պէտք է քննենք պատճառները այդ կոնգլոմերատի(98) առաջանալուն։ Մենք տաճկահայկական դատում որոշ յետ(ափոխական) գործ ենք կատարել. նա ով կարող է եղել՝ ընտրուել է։ Սա պատճառներից մէկն է։ Այժմ էլ այդպիսի մի բան են առաջարկում՝ անկեղծների բաժանել, ասում է Ռոստոմը, եւ կարծում է թէ կը փրկէ այդ, կը զտէ։ Առանձին սեկցիա կազմել զինուորներից, ըստ ես չատ սխալ կը լինէր։ Զօրքը կը լինի ի հարկէ, բայց արագացնելու համար հարկաւոր է որոշ միջոցներ ձեռք առնել։ Ասաք մեր ընկերների մասին է, կենտր. կոմիտէների անդամների եւս։ Հարկաւոր է հենց այժմեանից հեռացնել։*

Մեծ–Քաղաքի ներ(կայացուցիչ).— *Ես կարծում եմ ժողովի որոշումները նշանակութիւն ունեն այն չափով, ինչ չափով նրանք կ'իրականանան կեանքում։ Ջրաբերդի ներ(կայացուցիչ)ը չէ՞ւում է՝ թէ ինչ պատճառներից է եղել որ Դաշն(ակցութեան) մէջ մտել են ոչ–յեղ(ափոխական) տարրեր։ Հենց այդ պատճառներն է որ պէտք է աչքի առաջ ունենալ։ Երեւակայենք մի գիւղ, ուր չորս նակուսում են մի քանի ամիս հայ–թուրքական ընդհարումները, հիմա այդտեղ զինուորներին զէնք բաժանել չե՞նք կարող։*

Ոսկանապատի ընկեր.— *Ձայն չենք տայ։*

Մեծ–Քաղաքի ներ(կայացուցիչ).— *Կռուի ժամանակ ձայնի խնդիր չի կարող լինել, եթէ լինում է հոտոտութիւն ունեցող մի վաչխատու, որի ձայնը պէտք է կշիռ ունենայ՝ կը տան։ Բացառիկ պայմանները, բացառիկ դրութիւն են առաջացրել, պէտք է հեռանանք էլ աչքի առաջ ունենալ. կարող ենք ընդունել՝ եւ կը կազմալուծուենք, յետոյ նորից գործեր(?)։ Մենք ասում ենք՝ գիւղը դաշ(նակցական) է, կոմիտէի մեղքն է որ տուել է տարերային կերպարանք։ Դուք վաչխատու էք ասում. նրան դուք ցոյց էք տալիս ծրագիրը, յետոյ պէտք է հակել որ այդ նպատակի ու տակտի մէջ չչեղուի եւ մենք իրաւունք չունենք նրանց մերժելու։ Սեկցիաների բաժանուելուն ես հակառակ եմ։ Ես ասում եմ, հարկաւոր է պրոպագանդ եւ զտումը ինքնըստինքեան առաջ կը գայ։ Բուժումս է մտնում, մի քողնէք։ Ուրեմն Դաշն(ակցութեան) անդամ կարող է համարուել նա՝ ով ընդունում է ծրագիրը եւ նախագիծը եւ ենթարկուում է տակտիկային։ Եւ ես չեմտում եմ Միքայէլի դէմ, զտում առաջ կը գա՛յ։*

Միքայէլ(100).— *Ես զտման մասին եմ ասում. արդեօք իրաւունք ունե՞նք առանց Յորհրդի, այդ հողի վրայ դնել։*

Աւ(ետիք) Ս(ահակեան)ց.— *Նուազագոյն պահանջները ինչպէ՞ս են մասսայում իրագործուում, ինչպէ՞ս են գիւղացուն բացատրում։*

Մեծ–Քաղաքի ներ(կայացուցիչ).— *Գործո՛վ. երբ ես հողագործանում եմ առաջարկում, վաչխատուները կը տեսնեն՝ որ իրենք հեռանալու են։*

Աւ(ետիք) Ս(ահակեան)ց.— *Վաղը ընտրութիւններ են լինում, ինչպէ՞ս ես ձայն տալիս։*

Մեծ–Քաղաքի ներ(կայացուցիչ).— *Ես ասացի որ պիտի խմբական կազմակերպութիւն լինի։*

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— *Ես որ հարցը դրի ասացի, որ այն երեւոյթը՝ որ Դաշ–(նակցութեան) մէջ ժողովուրդը ամբողջական մտել է, ունի իր առաւելութիւնները։ Երբ մենք կալուածական ինքնապաշտպանական գործում յաղթութիւն ունեցանք, դրա պատճառը հենց այդ էր։ Ահա մենք պիտի պահենք այդ առաւելութիւնները։ Մեր ծրագրում ցոյց է տրուած բաւ։ Ես կարծում եմ, որ այդ բաւային մենք խիստ չպէտք է դնենք պահանջները, եթէ նոյնիսկ անպիտան են, պէտք է ընդունենք, որովհետեւ նա ըստ էութեան մերն է. իսկ մենք պէտք է խիստ պահանջներ դնենք մնացած տարրերին՝ ինտելիգենցիային։ Ուրեմն ժողովրդի վերաբերմամբ մենք չպէտք է դնենք այն պահանջները։ Պէտք է վաչխատուները, ի հարկէ, դուրս մղել։ Այսպէս պէտք է անենք որ մըտնանք ժողովրդական, հակառակ դէպքում մենք կը լինենք սեկցիա։ Դա է որ զանազանում է մեզ Ս. Դ.–ից(31)։ Բոլոտը յայտ տարուեց կալուածքների ժամանակ, ասում եմ՝ դրանից էր որ եղաւ։*

Ռոստոմ.— *Երբ մի կուսակցութիւն կազմուում է զուտ զաղափարական հողի վրայ, դնում է իր բազան։ Դաշ(նակցութիւնը) տարօրինակ կերպով է կազմուել։ Դաշ(նակցութիւնը) 90ական թուականին երբ առաջ եկաւ՝ նա մի դաշ(նակցութիւն) էր, այնտեղ ընդունուեցին ամէն տեսակի տարրեր։ Բայց մի տարուց յետոյ զտումը ինքնըստինքեան առաջ եկաւ։ Ցեղ(ափոխական) ճանապարհը ինքը զտեց։ Մեր պահանջները ի՞նչ էին, — որոշ զոհողութիւն, համարձակութիւն, ուրիշ ոչինչ։ Գատաստիանատու դերերը ընկան այն անձնաւորութիւնների վրայ, որոնք աւելի զոհող էին։ Այժմ մենք զտումը (եթէ) կատարենք այնպէս ինչպէս Ջրաբերդի ներ(կայացուցիչ)ը ասում է՝ չդիտեմ ինչ կը մնայ։ Ես ասում եմ, մեր նուազագոյն պահանջները դնում ենք Մեծ Քաղաքի ներ(կայացուցչ)ի առածի պէս. մենք այս էինք ասում որ լինի Դաշն(ակցութիւն), միայն մեզ չհանգարտեն(?)։ Գործնական ճանապարհ՝ ես ասում եմ սեկցիաների բաժանումը։ Այս րոպէիս ինքնապաշտպանութեան գործը, որ ծանրացել է մեզ վրայ, պէտք է ի նկատի առնենք։ Սրանք անկախ չեն լինելու։ Սեկցիաների է բաժանուած Դաշն(ակցութիւն)ը եւ այժմս, — կազմակերպչական, զինուորական եւ պրոպագանդայի, որոնք իրենց ներկայացուցիչներով կապուած են։ Ինքնապաշտպանութիւնը զուտ մեր գործը չպիտի լինի։ Դաշնակցական կազմակերպութեան պարտականութիւնն է դա դարձնել ժողովրդական միլիցիա, կրթել, կազմակերպել եւ բաց թողնել։ Շուրջում մենք փորձ արինք բաժանել, բայց դժբախտաբար յաղողութիւն չունեցաւ. բայց չպէտք է յուսահատուենք։*

Միքայէլ(100).— *Ֆունկցիաների(97) բաժանելը ի՞նչպէս եւ ծոյլ տալիս։ Այդ բաժանուած մասերը կարող են այն տեսակ բան ծոյլ տալ, որ դէմ լինի ծրագրին։*

Ռոստոմ.— *Նա ընդհանուր համաձայնութեամբ է լինելու։*

Ցովնան(35).— *Մեծ–Քաղաքի ներ(կայացուցչ)ի առաջարկութիւնը ամէն մի յեղ(ափոխական) կազմակերպութեան մէջ կայ. բայց ինչո՞ւ Դաշն(ակցութեան) մէջ այդպէս չէ։ Գարգ է, պէտք է գտել։ Դանք գործնականին։ Սկսենք կենտր. կ(ոմիտէներ)ից. կը տեսնենք որ այդտեղ կայ մի ստուար թիւ որ պէտք է դուրս մղել, ենթակոմիտէներից՝ աւելի, խմբերից, աւելի եւս. բան չի մնայ։ Միակ բանը, ինձ թուում է, որ կարող ենք առաջ բերել, աչքի առաջ ունենալով ենթնապաշտպանական գործը, որից մենք չպէտք է ձեռք վերցնենք, — վաչխատուներին մենք պէտք է ւանենք, իսկ միւս մասսան պէտք է կրթենք։*

Աւ(ետիք) Ս(ահակեան)ց.— *Ճենգի հարցը երկար պատմութիւն ունի մեր կազմակերպութեան մէջ. 10 տարի առաջ դրուած է եղել, բայց մենք չենք կարողացել առաջ տանել, եղել են այլ եւ այլ պատճառներ։ Միւս պատճառն այն է որ մեր ժողովուրդը յեղ(ափոխական) չէ։ Ես այս կ'ասեմ, — մխանգամայն ձայն կը տայի եթէ վերեւից մինչեւ ներքեւ միապաղաղ չարքեր ունենայինք, բայց այդ չկայ եւ ես անկարելի եմ դնում այդ պահանջը ընդհանուր դարձնել. այժմ մեզ հետ է ժողովուրդը, որովհետեւ զարկող հանգամանքներ կան, բայց եթէ ասում ես՝ պիտի վերեւից ներքեւ տանենք, ժողովուրդը մեզ հետ չի լինի։ — բայց մեր գործը պիտի լինի ժողովրդի գործը։ Թէպէտ բերբերացած կը լիննենք, ես չեմ կարողանում համաձայնել այն բանի հետ, որ Դաշ(նակցութիւնը) ներկայացնէ այնպիսի կազմակերպութիւն, ինչպիսին հայ Սոցիալ Դեմոկրատիան է. հետեւապէս քանի որ մասսան դիտակցական չէ, չէ կապուած մեզ հետ ծրագրով, այդ պահանջը աննպատակայարմար կը լինի դնել, եւ ես կարծում եմ, բաւական է մեզ։ Պրոպագանդայի բացակայութիւնն է պատճառ, որ մութ անձնաւորութիւններ են մտնում. այժմս պէտք է ամէն կերպ աշխատենք կազմի մէջ մտցնել յեղ(ափոխական) անցեալ ունեցողներին։ Այս տեսակ պահանջ դնելը նշանակում է պատակտում առաջ բերել, դրանից կ'օգտուեն հնչակեանները, սոց(իալ) դեմ(ոկրատ)երը։ Ռոստոմի առաջարկը հարցը չի վճռում։ Խոլթիւնը այս է, ձայն չունենան. բայց Ռոստոմի առաջարկով՝ առանձին սեկցիա կազմել, ուրեմն ձայն ունենան։ Ցետոյ՝ ինձ վախեցնում է մխիթարիզմը զաւառներում. տեսէք թէ ինչ է կատարուում, — զինուորականները ամէն տեղ իշխում են եւ այդ բաժանումը կը վնասէ։ Ոսկանապատի ներ(կայացուցչ)ի դրած պահանջը նեղ չրջանների համար ընդունելի է ընտրութիւնների մէջողով, իսկ մասսաների վերաբերմամբ՝ անհնար։*

Գարի ներ(կայացուցիչ).— *Ի՞նչ կ'անէք եթէ ժողովուրդը յայտնում է(?) որ նախագծի կողմը եղողներին չենք ընդունում։*

Աւ(ետիք) Ս(ահակեան).— *Նախագիծ չպէտք է դնել, պէտք է կապել ծրագրին։*

Գարեգին Խաժակ.— *Աւ(ետիք) Ս(ահակեան)ն ինչպէս ասում է՝ գնացել է Գար, մասնակցել է ընտրութիւններին եւ զօռով ընտրել է տուել իր ուզածներին։ Ես կարծում եմ հարցը աւելի խորն է, 15–16 տարի ժամանակ մենք եղել ենք օրգանիզացիա(101) եւ այդ տեսակէտից մենք տարել ենք մեր գործը, պրոպագանդ չենք արել, որովհետեւ ո՞ւմ պէտք է անէինք։ Մենք աշխատել ենք հարուստներին մտցնել փողի համար, այն ժամանակ հարկաւոր էր կռուելու ոգին բարձրացնել. բայց այժմ մենք մեզ կուսակցութիւն ենք յայտարարում, եւ մենք պիտի ունենանք երկու նպատակ, — բիւրեղացում եւ ապա՝ մեր բազայի ատյարանը։ Այժմ մեր ձեռքում է ամբողջ կոնգլոմերատը(98). դրան պէտք է մօտենանք անդամահատելով, միայն տակտով, զգուշութեամբ, եթէ խիստ լիննենք՝ կը քայքայուենք։ Այժմ դատակարգային հողի վրայ ենք կանգնում, պէտք է քարոզենք, մի քանի ակտեր կատարենք, հետը եւ զտումը։ Ասաքի պրոպագանդը պէտք է ուղղենք մեր բազաներին, իսկ մխաներին հեռացնենք յեղ(ափոխական) ակտերով։ Պէտք է կոնգլոմերատը պահենք, մղենք պրոպագանդ թէ՛ բանաւոր եւ թէ փաստացի։ Ես համաձայն եմ Ոսկանապատի բանաձեւին, միայն խիստ չդործածել որպէսզի Տաճկահայաստանի համար եղող բազան չփախչի։*

Մրգաստանի ներ(կայացուցիչ).— *Առաջ պահանջուում էր յեղ(ափոխական) լինել, իսկ այժմ եւ այն՝ որ պէտք է տեսակէտ ունենալ։ Այն մասսան, որ մերն է, պէտք է մնայ։ Ջայքայման վտանգ չեմ տեսնում, հարկաւոր է դուրս ներքեւից։*

Ջրաբերդի ներ(կայացուցիչ).— *Ես կ'ուզենայի որ անհատ հակայեղափոխականների դէմ զտման խիստ միջոցներ ձեռք առնուեն։ Ընտրութիւններին խիստ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել։ Սեկցիական բաժանումը անպայման ունի իր առաւելութիւնները։ Դա անպայման նպաստում է զտման։ Ես կ'ուզէի, որ այդ սեկցիաների բաժանումով՝ զինուորական սեկցիան կենտրոնացուէր։*

Աւ(ետիք) Ս(ահակեան)ց.— *Ալէքսանդրապոլի ընտրութիւններում ոչ մի բռնութիւն չէ եղել։*

Ագնոն.— *Սկզբից զտման խնդիր է եղել՝ որ ներս՛նք լինեն իսկական, որոնք առաջին պահանջին կը*

դնային երկիր: Ընկերները որ վախենում են, թէ եթէ զաման հարցը մոցուի մեր չրջաններում կը պակասեն՝ սխալուում են: Գիւղացիութիւնը՝ 90 առ հարիւր, բանուորները, արհեստաւորները, նոյնիսկ փոքր վաճառականները կը մնան: Այնպէս որ զոտումը չի վնասի: Ժողովուրդը նշանակութիւն կ'ունենար, եթէ կարող լինէր կառավարել: (Գերմ. Սոց(իալիստները) 3 միլիոն ձայն ունեն): (Պէտք է) որ մենք ղեկը պահենք գիտակից մարդոց ձեռքը: դրա պատճառներից մէկը այն է, որ ծրագրում որոշ չէ ասուած, ասուած է՝ «համաձայն իր արած զոհաբերութիւններին»: Պակաս է. պահանջները որոշակի դարձնենք: Ընդունենք մի այն տեսակ բանաձեւ, ուզէ փոխենք՝ սեկցիաներ էլ կը նպաստեն(?): Պէտք է դնել՝ «նա, ով ձրիակեր է, նա չի կարող լինել դաշնակցական»: Մտցնել «չարաշահուորուած եւ բարոյական բարձրութեան վրայ կանգնած». (ոչ միայն) ծրագիրը ընդունեն, այլ եւ ակտիւ մասնակցութիւն ունենան. իսկ մնացածները պէտք է կոչուեն օժանդակող:

Ա(ետիֆ) Ս(ահակեա)ն.— Այստեղ մի տրամադրութիւն է նկատուում, ուզում են ամէն բան կերպարանափոխել: Անտոնը ասում է 95 առ հարիւր գիւղացիութիւն մեր կողմն է, սխալուում է: Դեռ հարց է եթէ ծրագիրները եթէ դրուեն, Ս. Դ.-երի՞ (Սոցիալ Դեմոկրատների ?) կը յաջողի՞ թէ մեզ:

Արշակ.— Ջոռումը պէտք է սկսել ներքեւից: Ա-նորոշ տերմիններ(102) չպէտք է մոցնել: Քանի որոշ է մեր բազան, եթէ այստեղից պրոպագանդ սկսենք, բիւրեղացումը ինքնըստինքեան առաջ կը գայ: Պէտք է հիմքով դեղինֆիկցիա(103) անել, իսկ ճնշում բարձր մարմինների վրայ՝ դա դժգոհութիւն առաջ կը բերէ:

Առաջարկուում են բանաձեւեր:

XVIIIՐԴ ՆԻՍՏ, 7/IV ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

Ժողովի սկզբում նախագահը առաջարկեց բանաձեւեր տալ նուագագոյն պահանջների համար: Առաջարկուեցին երեք բանաձեւեր — ընկ. Մարտիրոսի, Անտոնի եւ Եղիշէի:

Ընդունուեց ընկեր Եղիշէի բանաձեւը:

«Դաշնակցութեան անդամ կարող են լինել այն անհատները, որոնք ընդունելով Դաշնակցութեան ծրագիրն ու տակտիկան (104) եւ ղեկավարուելով նրանցով՝ աշխատում են իրականացնել այդ ծրագիրը իրենց կեանքում, այսինքն վճարում են իրենց հասոյթից 2ից 5 առ հարիւր, պրոպագանդ են մղում, վինուորութիւն են անում, մասնակցում են կօօպերատիւ, պրոֆեսիոնալ (94) եւ այլ դաշնակցական միութիւնների մէջ: Իսկ այն անհատները, որոնք ծրագիրը ընդունելով հանդերձ, կեանքում չեն ղեկավարուում նրա պահանջներով եւ միայն նիւթական օժանդակութիւն են հասցնում, համարուում են օժանդակողներ եւ համակրողներ եւ ձայնատուութեան ու ընտրուելու իրաւունք չունին:

Ռայոնական Ժողովը յիշեցնում է Մարմիններին, որ այն դաշնակցական անհատները որոնք արատաւորուում են իրենց վատ վարքի համար, այն է՝ զողութեան, խաբեբայութեան, պեղծուՄների եւ մանաւանդ՝ կազմակերպութեան դրամները շռայլ ծախսելու մէջ, անպայման պատժուում են եւ հեռացուում են Դաշնակցութեան շարքերից (105):

Այդ բանաձեւը ընդունելուց յետոյ քննութեան է դրուում պրոպագանդայի հարցը:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— *Քանի որ պրոպ(ագանդայի) հարցը բարդ է եւ երկար ժամանակ է պահանջում, ցանկալի է առանց ընդհատումների քննել այդ հարցը: Առաջարկում եմ Թողնել երեկոյեան նիստին:*

Սկսում են զեկուցումները:

Թմբուկ.— *Մեզ մօտ պրոպագանդան չատ Թոյլ է առաջ տարուել: Որ պրոպագանդան ամէն տեղ յաջողութեամբ տարուի, անհրաժեշտ է կազմել մի մանրամասն մարմին, որ կազմէր մի սիստեմատիկ ծրագիր դասախօսութիւնների համար, որից զուրկ են այժմ մեր պրոպագանդիստ ընկերները: Եթէ այդ ծրագիրը կազմուի եւ ցրուի, պրոպագանդան յաջող կ'երթայ, և մենք կ'ունենանք դիտակից չարքեր: Մեր պրոպագանդան պետք է ուսումնարանների չուրջը, աչխատել ենք հասկացնել ժողովրդի լուսաւորութեան անհրաժեշտութիւնը: Խօսուել է կառավարութեան քաղաքականութեան եւ մեր հարեւան ազգերի մասին: Ուշադրութիւն է դարձրած եւ վաչխառուների վրայ:*

Ընկ. Կարօ (Քար).— *Մեզ մօտ պրոպագանդան ազգային հողի վրայ է տարուել: Թխտել ենք դասակարգային կռիւը: Նախապիծը կազմուելուց յետոյ մեր դիրքը փոխուել է: Մենք ունեցել ենք պրոպագանդիստ ուսանողներ, որոնք նախագծով են առաջնորդուել իրենց պրոպագանդայի դործում: Այդպիսի պրոպագանդ առաջ է բերել յուզում, բացուել է մի վիհ մեր եւ ժողովրդի մէջ: Մեզ հարկաւոր են երկու պրոպագանդիստներ: Պրոպ(ագանդիստների) դպրոցը պէտք է չարունակել:*

Ընկ. Ստ. (Զրաքերդ).— *Մեզանում էլ նոյնն է, ինչ Քարում: Մեզանում կազմակերպուած են համայնքները, ամէն մի գիւղում մի ենթակոմիտէ ունենք, 10 գիւղի վրայ մի կոմիտէ: Ցեղ(ափոխական) դիտակցութիւնը բացակայում է: Պէտք է հիմնել մի չաբաթաթերթ:*

Ոսկանապատ.— *Մեզ մօտ պրոպ(ագանդան) երկու ուղղութեամբ է կատարուում: Գաւառում զինուորական ոյժեր են, հետեւաբար պրոպ(ագանդան) չատ Թոյլ է, համարեա Թէ բացակայում է: Բազուն ունի պրոպագանդիստներ, բայի դրանցից կան եւ աչակերտներ, որոնք կարող են եւ ցանկանում են պրոպ(ագանդ)այով զբաղուել: Մեր կարծիքով (կան կենտրոններ) եթէ մեր Թէորետիկ ընկերները չրջեն մեր գաւառական կենտրոնները եւ այնտեղ կարդան մի չարք դասախօսութիւններ, մէկ կատարած(?) կը լինի: Պէտք է հիմնել տեղն ու տեղը կուրսեր, որոնք օգնութեան կը գան մեր պրոպագանդիստ ընկերներին եւ կը լուսաբանեն չատ մուԲ հարցեր:*

Մեր պրոպականդիստներին պէտք է տալ մի ուղեցոյց: Թող կազմուի մի ժողով բանուորական վայրերից եկած մեր ընկերներից եւ Թէորետիկներից եւ դա կազմի մի կոնսպէկտ: Դա չափազանց կարեւոր բան է:

Ընկ. Աբրահամ.— *Բազուն հնարաւորութիւն չէ ունեցել զբաղուել գաւառով. այդ հնարաւոր էլ չէ նրա համար: Ընկերները կլանուում են եւ հազիւ բաւարարութիւն են տալիս տեղական պահանջներին. Բազուի չրջանը պէտք է բաժանել: Այլ կերպ՝ գաւառի գործը միչտ կը կաղայ:*

Ընկ. Ստեփան (Բալախանի).— *Բաժանման հարցը վերջին Շրջանային ժողովին էր դրուած, բայց չանցաւ: Երբեք նաւթադաչտը եւ գաւառը չեն կարող միասին գնալ. նաւթադաչտը մշտական մի կաթսայ է, նա ունի միանդամայն տարբեր պահանջներ: Բաժանումը անհրաժեշտ է:*

Ընկ. Ստեփան (Այգեստանցի).— *Մեզ մօտ պրոպ(ագանդ)ան ինքնապաչտպանութեան չուրջն է եղել: Գաւառ չրջել են կոմիտէի անդամները եւ Բիւրոյի անդամը: Մինչ(եւ) հայ-Թուրքական ընդհ(արումները)՝ պրոպ(ագանդ)ան տարուել է Ռուսաստանի ազատագրական գործի չուրջ: Քարոզուել է համերաչխութիւն Թուրքերի հետ: Դասակարգային հողի վրայ պրոպագանդան չի արուած. չատ քիչ չափերով արուած է քաղաքում: Պրոպագանդիստների կարիք կայ: Անհրաժեշտ է հրատարակել մի Թերթ եւ բրոչիւրներ: Ուչադրութիւն պէտք է դարձնենք մեր դպրոցների վրայ, անհրաժեշտ է որ մեր ազդեցութեան տակ լինեն դպրոցները: Ուսուցիչները, եթէ լինեն մեր ընկերներից, կարող են պրոպագանդիստների դեր կատարել:*

Ընկեր Սարգիս.— *Երեւանում 8 չրջիկ են եղել, չրջել են զինուորներով, կատարել են դատավարութիւն, ծեծ: կազմակերպութիւնը մեծ ծաւալ է ստացել: Գաւառում ժողովուրդը տեռորիզացիայի է ենթարկուել: Վախեցնելը միչտ է ծառայել կազմակերպութեան համար: Երբ գաւառ գնացին մեր երիտասարդ ընկ(երները) եւ սկսեցին յեղափոխական դասակարգային պրոպագանդ, դիւղացիք ապչում զարմանում էին: Նրանց համար դա նոր բան էր: Ժողովուրդը սկզբում փախչում էր, կարծելով որ փող պիտի հաւաքենք եւ ծեծենք, բայց յետոյ գալիս էին եւ հետաքրքրութեամբ լսում: Երեւանում կազմուել է պրոպագանդայի համար մի յատուկ սեկցիա, որի մէջ կայ կենտր. կոմ(իտէի) ներկայացուցիչը: Պրակըտ-*

ւում էին մի չարք դասախօսութիւններ: Ջոկողուածքին, որովհետեւ պատրաստ մարդիկ չկային: Դպրոցները ոչինչ չեն տայ: Արհեստական բան է, մոքի թափանցում եւ գիտակցութեան արթնացում է հարկաւոր, պէտք է հեղեղել գրականութեամբ գաւառը: Գիտակցութիւն զարթեցնելու միակ միջոցն է դա: Քաղաքում պրոպագանդան աւելի լաւ հիմքերի վրայ է դրուած, լոյս են տեսել Թուրքիկներ, քաղաքական պահանջների լուսաբանութեամբ:

Թլատ.— *Մենք եղել ենք չհագործող մի կուսակցութիւն: Մասսայից առել ենք այն՝ ինչ հնարաւոր է եղել: Բայց ոչինչ չենք տուել: Մեր գործը եղել է Զիֆոնը, այդ էլ կատարել են եկուոր ընկերներ, տեղացիք մասնակցութիւն չեն ունեցել: Ռուսաց յեղ(ափոխական) չարժումը արթնացրեց եւ տեղական ժողովուրդը. նա եւս սկսեց հասկանալ, Թէ ինչ է կատարուում իր չուրջը: Շրջանային ժողովը որոշել է ունենալ երկու պրոպագանդիստ ընկերներ, գրադարաններ: Մեր պրոպագանդիստները պէտք է իմանան եւ ռուսերէնը: Սպասում էինք որ «Ճառալ»ը կը պարզէ ֆիզիոնոմիան(105), նա էլ ոչինչ չտուեց: Պէտք է պարզել մեր ֆիզիոնոմիան:*

Ընկ. Համազասպ(93).— *Շուչում կազմակերպութիւններ երեւան են եկել 1903 Թ. եկեղեցական կալուածքների դէպքից յետոյ: Պրոպագանդիստ ընկեր չենք ունեցել: Անհրաժեշտ են փորձուած ոյժեր, որոնց ձեռքի տակ գործեն երիտասարդները: Գրականութիւնը անհրաժեշտ է:*

Ընկեր Արտէմ լրացնում է ընկ. Համազասպի ասածները:

Ընկ. Ռոստոմ.— *Հայ-Թուրքական ընդհարումները խեղդել են պրոպագանդայի գործը եւ առաջ քաշել զինուորական ոյժեր, կոմիտէները դաղարում էին նիստեր ունենալ(ուց): Հենց այդ պատճառով էլ սեկցիաներ առաջ եկան: Այժմ պրոպագանդայի գործը լաւ հիմքերի վրայ է դրուած:*

Նալբանդ.— *Նալբանդում կան տեղական եւ եկուոր տարրեր. տեղացիները եկուորների վրայ նայում են իբրեւ պահապանների վրայ: Ջարդերի ժամանակ այսպէս էլ եղաւ, եկուորներից 350 զինուած մարդ դուրս եկաւ: Մեզ մօտ բանուորներ չկան: Լինում են չաբաթական ժողովներ, այժմ ունենք չորս դասախօս. պէտք է ուչադրութիւն դարձնել գրականութեան վրայ: Մենք մտադիր էինք Թերթ հրատարակել, արդէն ուր հարկն էր դիմում արուած է:*

Ընկ. Եղիշէ(11).— *Պրոպ(ագանդիստ) չենք ունեցել, ունեցել ենք չրջիկներ: Զինուորական գործով զբաղուած ենք եղել: Եղել են դէպքեր երբ կոմիտէները անչամ արել են հակայեղափոխական քայլեր, — ծեծ, պատիժներ եւայլն: Այժմ սկսուել է պրոպ(ագանդա) դասակարգային հողի վրայ: Պրոպագանդիստներից ցենզ է հարկաւոր պահանջել: Պրոպագանդիստ-*

Նները տարբեր սիստեմով են առաջնորդուում: Անհրաժեշտ է նմանութիւն մտցնել: Գրականութիւնը անհրաժեշտ է, անյետաձգելի պահանջ է:

Ընկ· Մուրատ(14).— *Այստեղ ճգնում են սեւացընել մեր անցեալ գործունէութիւնը: Ազգային պիտակցութիւնը որ մենք զարթեցրել ենք ժողովրդի մէջ, տուել է իր օգուտները: Ժողովուրդը կուռել է պաշտօնէութեան դէմ, աւազակների դէմ եւայլն:*

Ընկ· Վահան.— *Ես միանում եմ ընկեր Մուրատին եւ պնդում եմ որ մեր գործունէութիւնը տուել է իր* աշկարայ(107) *օգուտները:*

Ընկ· Ստեփան (Բալախանի).— *Մենք զանազան քաղաքներում ունենք համախորհուրդ ընկերներ, որոնք իրենց պրոպագանդայում առաջնորդուում են նախագծով: Անհրաժեշտ է դրանց պարբերաբար համախմբել եւ լուսաբանել մութ հարցերը: Ես կ'առաջարկէի Ճունխին գումարել առանձին համագումար:*

Ընկ· Հ(ամօ) Օ(հանջանեան).— *Մենք պրոպագանդայով չենք զբաղուել, ասում են բոլորը, դա չափազանցութիւն է: Մենք եղել ենք գործնական կուսակցութիւն: Պրոպ(ագանդային) նշանակութիւն չենք տուել: Ջենքի գործը կլանում է մեր քէորեական ոյժերն անգամ, մենք ունենք զէնքի բիւղէչ, պէտք է ունենանք նաեւ պրոպ(ագանդայի) բիւղէչ: Պէտք է հիմնել մի կենտրոնական մարմին, որ զբաղուելու է միայն պրոպագանդի գործով: Բոլոր կուսակցութիւնները այդ ունեն, պէտք է այդ գործին յատկացնել մի խոշոր գումար: Բացի «Ճառալչից» պէտք է ունենալ տեղական քերքեր, անհրաժեշտ է հրատարակել մի դիսկուսսիոն(108) քերք:*

Ընկ· Միշա.— *Կենտրոնական կոմիտէն ուղարկել է գաւառ 40 չբլիկ: Դասախօսութիւններ եղել են: Ուշադրութիւն չի դարձուում աշակերտութեան վրայ: Պէտք է ուշադրութեան առնել Ներսիսեան դպրոցը, որը պէտք է տայ մեզ ուսուցիչներ: Շրջիկներին պէտք է ապահովել:*

Ընկ· Միքայէլ(100).— *Ողորմելի վիճակի մէջ ենք գտնուում: Օրուայ այրող հոգիները անհնարին են դարձնում պրոպագանդայով զբաղուել: Որքան էլ անհապաղ լինեն կեանքի պայմանները, աչխատելու ենք վերջ տալ այդ ողորմելի, անկերպարան վիճակին: Պէտք է ոյժ տալ գրականութեան, հիմնել պրոպագանդայի համար դպրոցներ: Թերքը պէտք է ուժեղացնել:*

Ընկ· Ստեփան (Զրաքերդ).— *Միանում եմ հաւմոյն առաջարկին, — Ռայոնական ժողովի որոշումները քաղքի վրայ են մնում, կենտր· կոմ(իտէների) անդամներն անգամ չեն կարդում որոշումները: Որ պրոպագանդան լաւ հիմքերի վրայ չէ դրուած, դա ունի իր պատճառները: Մեր պրոպագանդիստները լաւ պրոպագանդիստներ չեն, հետեւաբար եւ բարոյական բնաւորութիւն(?) չեն առանում: Պատահել է դէպքեր՝ որ ենթակոմիտէներ դուրս են անում իրենց չուզած մարդուն: Մեր գաւառները պարզ է, այդ էլ երկրորդ պատուհասը(?): Երրորդը՝ պաշտօնականութիւնը մեր մէջ:*

Ընկ· Կարօ.— *Իմ կարծիքով պէտք է ուշադրութիւն դարձնել գրագիտութեան վրայ: Դպրոցները պէտք է աչխատել մեր ձեռք ձգել: Հենց օգտուել էջմիածնի համաժողովից եւ անցկացնել մեր ծրագիրը:*

Ընկ· Ստ· Տ(էր Մկրտչ)եան.— *Պէտք է նպաստել ժողովրդի լուսաւորութեան գործին, պարտադիր դարձնել գրագիտութիւնը: Պէտք է աչխատել միջոցներ հայթայթել ժողովրդի լուսաւորութեան գործի համար: Այդ նպատակով կարելի է դիմել Մանթաչեանին եւ ամէն մի բուրժուայի: Պէտք է միլիամտել էջմիածնի համաժողովին: Կռուել պէտք է կղերական ոգու դէմ, դուրս վանել նրան մեր դպրոցներից: Առաջարկել մեր ծրագիրը եւ ընդունել տալ: Պէտք է ուշադրութիւն դարձնել մայրենի լեզուի տարածման վրայ:*

Ընկ· Խաժակ.— *Մի գործնական միջոց առաջարկեմ: Ամառը հրաւիրել դասատից ուսուցիչներին եւ երկու ամսեայ կուրսեր հիմնել դրանց համար, այդ չատ անհրաժեշտ է:*

Ընկ· Ցոնան.— *Ուսումնարաններում պէտք է տեղաւորել մեր ընկերներին: Հոգաբարձուների ընտրութեան պէտք է մասնակցել· դա կ'ունենայ քաղաքական կրթիչ նշանակութիւն:*

Ընկ· Մարտիրոս(37).— *Դպրոցական գործի մէջ մենք չպէտք է խառնուենք· կը հիմնենք դիկտատուրա, որը միանգամայն վնասակար է: Դպրոցները չի կարելի կուսակցական դարձնել, դա հակամանկավարժական քայլ կը լինի, որ եւ կը խանդարէ մանուկ սերնդի կրթութեան գործին: Դպրոցները պէտք է կառավարուեն ժողովրդի կողմից քաոանդամ ֆորմուլայի սիստեմով ընտրուած մի մարմնից: Հոգեւորականութիւնը չպէտք է տիրապետող հանդիսանայ, այլ նա պէտք է ենթարկուի ժողովրդական կամքին:*

Ընկ· Աբրահամ(23).— *Եթէ մենք դատավարութիւնից հրաժարուում ենք, այդ անում ենք ոչ թէ վատ լինելու պատճառով, այլ մարդ չունենալու պատճառով: Ուսումնարանների գործի մէջ պէտք է խառնուենք, այդ կարո՛ղ ենք անել: Կ'առաջարկէի կազմել մի նախագիծ եւ ներկայացնել էջմիածնի համաժողովին, որին թէկուզ եւ բռնի ուժով ընդունել տալ մեր նախագիծը:*

Ժողովը փակուեց ժամը 3ին: Բանաձեւեր առաջարկելը մնաց յաջորդ ժողովին:

XIXԲԴ ՆԻՍՏ, ԵՐԵԿՈՑԵԱՆ ԺԱՄԸ 7ԻՆ

Վիճաբանութիւնները պտտում են պրոպ(ագանդ)այի չուրջը:

Ոսկանապատը *յարմար է գտնում, որ Մեծ–Քաղաքի Քէորեական(109) ընկերները այցելեն գաւառական քաղաքները, եւ որոշ ժամանակամիջոցում պարապելով դիւղական բանիմաց երիտասարդների որոշ թուի հետ, պրոպագանդիստներ պատրաստեն չրջանի համար:*

Ընկ· Լիպ·(110).— *Նոյնպէս անհրաժեշտ է գրստնում այդ խնդիրը եւ աւելացնում է որ Քէեւ այդ խնդրում էլ ապակենտրոնացման սիստեմով պիտի առաջնորդուել, բայց եւ այնպէս գերադասելի է որ բոլոր այդպիսի ճիւղերը գլխաւորուին մի ղլխաւոր Մարմնի ցուցմունքներով, որը պիտի լինի Բիւրոն կամ նրա անդամներից մէկը:*

Ընկ· Մրգաստան.— *Թող Բիւրոն մի մարմին կազմէ Քմբագրութեան կից*(111), *որը մի միայն պրոպագանդայով զբաղուէ· այդ մարմինը բաղկացած կը լինի երեք անդամներից, առ նուազն:*

Նախագահը.— *Զեւակերպում է այսպէս·—*

«Այդ Մարմինը հրաւիրում է Բիւրոն, այլեւ կազմում է ընդհանուր ուղեցոյց, պրոպագանդիստներ է ուղարկում զանազան կողմեր ըստ պահանջի, եւայլն»:

Ռոստամ.— *Իմ կարծիքով, քանի որ մենք առայժմ զուտ դաշնակցական հայեցակէտ չունենք, յարմար կը լինէր նախ մի ընդհանուր հայեցակէտ մշակել եւ ապա սկսել կազմեր հաստատել զանազան կէտերում՝ պրոպագանդային դասընթացքներ հիմնելու տեսակէտից, որպէսզի մի ընդհանուր սիստեմով առաջ տարուէր այդ գործը: Այդ փունկցիան սկզբից եւ եթ չի կարող անկախ գործել, այլ անհրաժեշտ է կապել Քերքի Քմբագրութեան հետ*(111): *Անհրաժեշտ է նոյնպէս թուղթի դասախօսութիւններ կազմել:*

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— *Ռ(ոստոմ)ի վերջին առաջարկը այնքան էլ նպատակայարմար չէ· հարցը նրանում է որ թուղթի դասախօսութիւններով չի կարելի մի որոշ աչխարհայեցակէտ պատուաստել, այլ պէտք է մի քանի սիստեմատիկ դասախօսութիւններով որոշ գաղափար, որոշ համոզմունք առաջացնել մեր պատրաստուող պրոպագանդիստների մէջ:*

Ե(ղիշէ) Թ(ոփճեան).— *Ռ(ոստոմ)ի առաջարկը գործնական չէ· նա ասում է որ պրոպ(ագանդ)այի եւ Քմբագրութեան մարմինները միասին լինեն· ես կարծում եմ՝ գործի օգտակարութեան տեսակէտից անկախ մի մարմին լինի նա, կարիք եղած դէպքում զանազան մարմինների խորհրդակցութեան դիմի, բայց իր գործունէութեան մէջ անկախ լինի: Մենք գանգատուում ենք որ պատրաստի պրոպագանդիստներ չունենք: Բայց մենք այդ ուղղութեամբ գործնական քայլեր չենք արել· այդ մարմնի տրամադրութեան տակ պէտք է լինի որոշ բիւղէչ: (Անհրաժեշտ է) ամէն մի մարմին մանագիտական դարձնել: Միանում եմ Սարգսի (Մրզ· ներկ·) առաջարկին, որ Քմբագրութեան կից մի մարմին լինի երեք հոգուց բաղկացած, եւ միաժամանակ ամէն մի կենտր· կոմիտէի կից մի–մի պրոպագանդային մարմին:*

Ընկ· Լիպ(արիտը) *նոյն միտքն է արծարծում, որ պէտք է Քմբագրութիւնը զատ լինի եւ պրոպ(ագանդ)ային մարմինը զատ· այդ մարմինը միշտ կենտրոնում պիտի լինի եւ մարդիկ պատրաստէ գաւառների համար:*

Զրաբ(երդի) ներ(կայացուցիչ).— *Աչխատանքի բաժանումը այն առաւելութիւնն ունի, որ պատասխանատուութեան հարցն է մէջտեղ գալիս· ոչ միայն ունենանք առանձին մարմիններ, այլ եւ այդ մարմինների մէջ էլ պէտք է մտցնել պարտականութիւնների ներքին բաժանում եւ պատասխանատուութիւն:*

Համօ.— *Ես կողմնակից եմ որ պրոպագանդի մարմինը կապուած լինի Քմբագրութեան հետ: Եթէ մարմինը բաղկացած լինի ոչ թէ 3–4 հոգուց, այլ վեց եւ աւել անդամներից եւ դրանք հերթով գաւառները գընան, դրանով Քմբագրութիւնը աւելի կը ծանեանայ կեանքին եւ թերեւս աւելի բաւականութիւն տայ բոլոր մարմիններին, քան տուել է մինչեւ այժմ· մշտական անդամներից երկուսը հերթով կը լինեն գաւառներում, իսկ մնացած չորսը այնքան ժամանակ կ'ունենան, որ կը կարողանան և պրոպ(ագանդ)այով պարապել· այդ բոլորը միասին կը տանեն Դաշնակցութեան պրոպագանդայի գործը եւ պատասխանատու կը լինի Քմբագրութեան կազմը:*

Ոսկ(անապատի) ներ(կայացուցիչ).— *Ես բոլորովին համաձայն չեմ Հ(ամօ) Օ(հանջանեան)ի հետ, այլ միանում եմ Թ(ոփճեան)ի եւ Լիպ(արիտ)ի կարծիքներին, — երկու մարմինները պէտք է սերտ կապեր ունենան անպայման, բայց պէտք է զատ–զատ լինեն:*

Ե(ղիշէ) Թ(ոփճեան).— *Կեանքը ճանաչելու համար հարկաւոր չէ անպատճառ որ մարդ գաւառ գնայ· Քմբագրութիւնն աւելի միջոցներ ունի կեանքի մէջ կատարուած բոլոր երեւոյթներին ծանօթանալու, իր ըստացած բաղմատեսակ քղթակցութիւններով· միայն անհրաժեշտ է որ իւրաքանչիւր բաժնի ղեկավար մասնագէտ լինի եւ տեւողական· մի մարդ չի կարող թէ՛ պրոպագանդայով զբաղուել եւ թէ Քմբագրութեան մէջ լինել, երկու կողմն էլ կը տուժեն· մենք չարունակ կրկնում ենք որ գոնէ Մարմինները, աչխատանքի բաժանում մտցնենք եւ այնուամենայնիւ ցանկանում ենք բոլոր փունկցիաները*(97) *ի մի կենտրոնացնել:*

Մրգաստանի ներ(կայացուցիչը) *միանում է այն ձայներին, որոնք կողմնակից են Քմբագրութեան կից պրոպագանդայի մարմին կազմելուն, որը միմիայն պրոպագանդայի գործով զբաղուի:*

Լիպ(արիտ).— *Եթէ երկու մարմին միացած լինէր, այն ժամանակ մենք ժուրնալիստ չենք ունենայ:*

Հ(ամօ) Օ(հանջանեան).— *Ես քերքի վրայ նայում եմ այլ կերպ, քան Լիպ(արիտ)ը եւ Թ(ոփճեան)ը· նրանք քերքի գոյութիւնը հասկանում են այնպէս՝ որ նա պէտք է մրցէ Մշակի եւ այլ քերքերի հետ: Ոչ, այդպէս չէ, մեր քերքը պէտք է բաւարարութիւն տայ*

մեր աշխատաւոր մասսային եւ այդ ուղղութեամբ էլ պիտի տարուի: Քանի որ մեր Քերքը Դաշնակցութեան օրգանը պիտի լինի, այն ժամանակ մեզ հարկաւոր չեն զուտ ժուռնալիստներ, այլ յեղափոխական մարդիկ, որոնք կարողանային արտայայտել իրենց միտքը, Քերքի միջոցով, եւ հող պատրաստէին մեր մասսաների մէջ: Ամբողջ պրոպագանդի գործը պիտի լինի Ամբագրութեան ձեռքում, որոնք պարբերաբար դասառներ պիտի դուրս գան, առ նուազն երկու ամսով:

Բժ. Թադ(էոսեան ?).— *Պրոպագանդայի համար հարկաւոր է յատուկ սենեակ ունենալ. այդպիսի մի մարմին հնարաւորութիւն կ'ունենայ անմիջապէս արձագանգ տալ գաւառի պահանջներին, պրոպագանդայի տեսակէտից:*

Աճառն.— *Ձի կարելի պրոպագանդի խնդրին մասին ընդհանուր որոշում տալ առանց Քերքի մասին խօսելու: Ըստ իս հարցը լուծում կը ստանայ այն ժամանակ, երբ Քերքի մասին կը խօսենք եւ որոշում կը կայացնենք: Եթէ մենք այնքան ոյժեր ունենայինք, որ կարողանայինք մեր բոլոր պահանջներին բաւարարութիւն տալ, այն ժամանակ չատ հեշտ կը լինէր խնդրին լուծում տալը, բայց այդպէս չէ դժբախտաբար:*

Միհայէլ(100).— *Ամբագրութիւնը պէտք է անկախ լինի. ցանկալի է ի հարկէ որ նրա անդամները այցելեն գաւառները. իմ պահանջները աւելի են Քերքից: Այն ձեւով՝ ինչ ձեւով Համոն է առաջարկում հրատարակել Քերքը, ինձ թուում է, թէ ոչ մի, այլ մի քանի Քերքեր պիտի հրատարակուեն որպէսզի բաւարարութիւն տրուի մեր բոլոր ընթերցողներին: Մեր Քերքը չի կարող սահմանափակուել այդպիսի նեղ սահմաններով: Նա պէտք է մրցէ բոլոր մեւս Քերքերի հետ, եւ բարձր լինի բոլորից: Մենք պէտք է մեր բոլոր ոյժերը լարենք ամէն օր նորանոր Քարմ յօդուածներով Քերքը հետաքրքիր դարձնելու:*

Աւ(ետիք) Ս(ահակեան).— *Ես կը ցանկայի որ պրոպագանդի սենեկեան լինէր Բիւրոյի մէջ:*

Նախագահ.— *Հարցը ուրեմն դնենք քուէարկութեան:*

Աճառն.— *Նորից չեշտում եմ, որ առանց Քերքի մասին խօսելու, չի կարելի անցնել պրոպագանդի գործը որոշելուն:*

Փոդովը *որոշում է հարցը քուէարկութեան ենթարկել: Ենթ ձայնով առաջարկւում է՝ «Պրոպագանդայի գործը տանելու եւ ղեկավարելու համար, լինի մի մարմին իր ստորաբաժանումներով — Քերք, բրոշիւրներ եւ բան(ուորական) պրոպագանդա», — որը չի անցնում: Նոյնպէս ենթ ձայնով ընդունւում է զուտ-զուտ մարմինների անհրաժեշտութիւնը: Ձայների հաւասարութեան պատճառով, հարցը բաց է մնում:*

Ոսկանեանպատի ներ(կայացուցիչ).— *Եթէ հարցը դրուէր այսպէս, որ Բիւրոն է պատասխանատու թէ՛ Քերքի եւ թէ պրոպագանդի գործին, այն ժամանակ կարելի էր քուէել, որ Բիւրոն իր հայեցողութեամբ կազմէր այդ մարմինը:*

Ռոստոմ.— *Ինձ թուում է թէ այն մարդիկ, որոնք զուտ-զուտ մարմինների կողմնակից են, ուզում են անպիտանալ իրականութիւնը: Անկախ մարմինները կարող են տարբեր ուղղութիւններով տանել իրենց գործը, ո՞վ պէտք է դրանց ղեկավարէ:*

Նախագահը յետաձգելով պրոպագանդի հարցը ձայների հաւասարութեան պատճառով, անցնում է Քերքի հարցին:

Ոսկանեանպատի ներ(կայացուցիչ).— *«Ցառաջ»ը երբ հիմնուեց, ես եւ ընկերս որոշ բան էինք սպասում նրանից. ես գոնէ սպասում էի որ նա պրոպագանդ կը սկսի Դաշն(ակցութեան) Ծրագրի եւ մանաւանդ նախագծի ոգով. «Ցառաջ»ը միանգամայն լռութիւն էր պահում այդ տեսակէտից: Ընկերները պատճառաբանում են որ նրանք ծրագրի, ֆեդերացիայի մասին յօդուածներ չեն գրել, վախենալով Քերքի փակումից, բայց նոյնպէս չեն տպուել այնպիսի յօդուածներ, որոնք կարելի էր տպել, օր.՝ ագրարային, տնտեսական եւն.: Ես գտնում եմ որ Քերքը չէ կատարել իր դերը: «Ցառաջ»ը պատուել է երկու գլխաւոր հարցի չուրջ. Քուրք-հայկական խնդիրը եւ պետական Դուման: «Ցառաջ»ը տնտեսական, գիտական եւ փիլիսոփայական յօդուածներ չէ տուել. մենք համարում ենք մեզ աշխատաւոր դասերի պաշտպան, բայց այդ տեսակէտից «Ցառաջ»ը չատ քիչ բան է արել, եւ այդ ուղղութեամբ յօդուածները տպագրուել են միչտ 4րդ երեսում, մինչդեռ առաջին երեսում պիտի լինէին: «Ցառաջ»ի Քըղքակցութիւնների մեծամասնութիւնը գրուում էր չովինիստական ոգով Քուրքերի մասին, այնպիսի ասացուածքներ էին տպագրուում, որ նոյնիսկ հակասում է մեր սկզբունքներին, որ յանկնութիւն ունենք աչքատուր դասակարգի պաշտպան անուանել մեզ: Երկու ուղղութիւն է ունեցել Քերքը, մէկը մշտական (? — արդեօ՞ք «Մշակ»ական) ոգով Քղքակցութիւններ եւ լուրեր ղրելը, մեւս կողմից Դաշնակցութեան շահերը պաշտպանելու յանկնութիւն ունենալով(?): Ամբագրութիւնը երբեմն այնպիսի ուժեղ յօդուածներ է տպել, որ զարմացել ենք թէ ինչո՛ւ չեն փակում Քերքը, բայց նոյն Ամբագրութիւնը կրճատում է նոյնանման յօդուածները, երբ գրողը գաւառացի է եղել:*

Մենք ցանկանում ենք որ «Ցառաջ»ը գիտականփիլիսոփայական եւ տնտեսական բովանդակութեամբ յօդուածներ տայ չբաթական մի անգամ: Գաւառներում տեղական Քերքեր հրատարակելու համար ոյժերը չատ քիչ են եւ յարմարութիւններ չունենք: Այդ նկատի առնելով, ցանկալի էր որ Դաշնակցութիւնը կովկասում ունենար իր անկեալ Քերքը, որը բաւարարութիւն տար Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններին եւ որը զուտ յեղափոխական հարցերին արձագանգ տար:

Մեծ Քաղաք, եղիշէ.— Ես կը տամ մի զեկուցում Քերքի սկզբնաւորութեան եւ հետեւանքի մասին, որպէսզի պարզ լինի խնդիրը ձեզ համար:

Թերքի սկիզբը դրուեց լրատուներից եւ հենց այդ լրատուներից պարզուեց Դաշնակցութեան Փիլիոնոմիան(106): Մենք սկզբում այնպիսի կարծիք ունէինք, որ ամէն տեղից մեր Մարմինները կը հեղեղեն մեզ Քղքակցութիւններով, լուրերով, որ որեւէ Քերք մտքովն անգամ չի անցնի մեզ հետ մրցել. բայց յետսախորհութեան մէջ ընկանք. իմ ձեռքով անցել է ոչկուսակցական «Արշալոյս»ի բոլոր նիւթը, որը երկու անգամ աւելի էր լինում «Ցառաջ»ի Քղքակցութիւններից: Մեր Մարմինները մեզ Քղքակցութիւններ չեն ուղարկում: Աչխատակիցները ոչ մի աշակցութիւն չեն ցոյց տալիս, երբեմն Քերքի ¾ը մի մարդու ղրչի տակից է դուրս եկել: Գալով ուղղութեան, Դաշնակցութիւնը ոչ մի որոշ ղեկավարող սկզբունք չէ ունեցել էչ՝ նախագծի եւ Քէ այլ սկզբունքային խնդիրների վերաբերմամբ. եղել են նախադասութիւններ, որոշ կէտեր, որը նոյնիսկ կազմողների կողմից միանման կարծիքներով չեն ընդունուել: Ֆեդերացիայի մասին չէ գրուել, Ամբագրութիւնից անկախ պատճառներով: Ոսկանեանպատի ընկերոջ ասած չովինիզմը չէ եղել Քերքի մէջ, այլ իրողութիւն է գրուել, մենք չենք կարող փաստերը աղաւաղել յանուն ազգերի համերաչխութեան: Սկզբունքային անորոչութիւնը պատճառ է եղել որ զանազան հարցերի մասին չէ գրուել: Նոյնիսկ պետական Դումայի վերաբերմամբ կարծիք յայտնելը չնորհիւ (պատճառաւ) կազմակերպութեան չաբաթներով յետաձգուում էր, որովհետեւ մենք ղեկավարող սկզբունք չունէինք:

Լիպ(արիտ).— *Մեր կազմակերպութիւնը փիլիսոփայական աչխարհայեացք չէ ունեցել, որի հիման վրայ էլ մարդ դժուարանում է յօդուածներ ղրել:*

Այգեստանի ներ(կայացուցիչ).— *Այն յարձակման, որին ենթակայ է Քերքը, արժանի չէ, քանի որ նա գոյութիւն ունի ընդամէնը մի երեք ամիս: Աչքի առաջ ունենալով որ Քերքի ընթերցողների 40–50 առ հարիւրը գաւառացիներն են, պէտք է աշխատել մատչելի դարձնել ժողովրդական մասսաներին, պէտք է աչխատել գաւառական կեանքից պատկերներ դրել, որ հետաքրքրեն եւ կրթիչ նչանակութիւն ունենան գաւառի համար. հարկաւոր է յարաբերութիւն եւ միջոցներ տալ գաւառական Քղքակիցներին, որպէսզի լուրերը խմոյն հետապրով հաղորդեն:*

Փլատի ներ(կայացուցիչը), *կրկնելով նոյն յարձակումները ինչ որ Ոսկանեանպատի ներ(կայացուցիչն) էր արել, աւելացնում է, որ Մեծ-Քաղաքի ներ(կայացուցիչ) եղիչէն ասում էր, Քէ Դաշնակցութեան ուղղութեան մասին չէ գրուել, վախենալով որ կառավարութիւնը կը փակէ Քերքը եւ կարտերը բաց կը լինեն. ուրեմն այն ժամանակ չդիմե՛նք որեւէ յեղ(ափոխական) գործունէութեան, մեր կարտերը բաց չանենք համար. մենք չունենք այն Քերքը որ կարողանայինք ասել՝ ահա՛ մեր պատկերը. «Ցառաջ»ը ոչինչ չէ տուել մեզ. ես կ'առաջարկէի ունենալ ոչ-լեգալ Քերք, որը ղեկավարուէր կուսակցական ուղղութեամբ:*

Արեւ(ելեան) Բ(իւրոյ)ի ներ(կայացուցիչ).— *Ուզում եմ չեշտել որ Քերքը պէտք է դարձնել պրոպագանդայի միջոց. մինչեւ հիմա այդ ուղղութեամբ Քղքակցութիւնները չեն տպուել, առարկելով որ ոճը հասարակ է եւայլն: Մենք պէտք է ունենանք մեր բառն, որը աւելի կարիք ունի մատչելի ձեւի ու ոճի: Անհրաժեշտ է վիճաբանական չաբաթաքերք ունենալ, որտեղ կը լուսաբանուէին զանազան հարցեր:*

Ջրաբ(երդի) ներ(կայացուցիչ).— *Եթէ Քերքը պիտի ծառայէ պրոպագանդայի համար, այն ժամանակ միանգամայն անպէտք է այժմեան Քերքը, իսկ եթէ Քերքի ձեւը փոխենք, այն ժամանակ կը զրկուենք հասարակական կարծիք վաստկելու աղբիւրից: Մենք չարունակ մեծամտօրէն(?) կրկնել ենք Քէ ոյժեր չունենք. գաւառներից չարունակ պահանջել են Քերքեր հիմնել, որ գուցէ այդպիսով կարողանայինք ոյժեր ստեղծել: Որպէսզի այսուհետեւ բոլոր Քերքերին պատասխանատու մարմին լինի, դրա համար էլ պնդում եմ, որ Քերքի Ամբագրութիւնը զատ լինի, պրոպագանդայի մարմինը՝ զատ:*

Միհայէլ(100).— *Ես մտադիր չեմ ներքողներ կարդալ «Ցառաջ»ին, բայց պէտք է նկատել որ ընկերների յարձակումների մէջ կար մի խոչոր չափազանցութիւն: Երբ մեր իրականութեան մէջ արիւն է հոսում, գիւղեր են աւերուում, մեզնից պահանջում են որ փիլիսոփայութեան եւ գիտութեան մասին գրուէր. մենք որքան կարողացանք ծանօթանալ, ընդհակառակը «Ցառաջ»ը բոլոր չրջաններում լաւ ընդունելութիւն է գտել. բացի դրանից պէտք է ի նկատի ունենանք որ ընդամէնը 50–60 համար է լոյս տեսել, ուրեմն այդքան խոտապահանջ չի կարելի լինել:*

Աճառն.— *Մանրամասնութիւնների մէջ չեմ մրցնում. ես կ'առաջարկէի որ մեր գաւառական Քղքակիցներն էլ վարձատրուէին այն չափով, ինչ չափով Ամբագրութեան անդամները, ի հարկէ ստորաբաժանումներով: Մինչեւ այժմ «Ցառաջ»ը չի տուել բաւական խնդիրների մասին այն՝ ինչ որ պիտի տար: Ասում ենք՝ պաշտպանել է ազգային խնդիրը, բայց դա անում են եւ մեւս Քերքերը: «Ցառաջ»ը չի եղել Դաշնակցութեան բերան, այլ ձեւակերպուած «Մշակ»: «Ցառաջ»ը չարունակ իր յարձակողական յօդուածներով Քէ՛ երիտասարդ Քուրքերի, Քէ՛ վրացիների եւ Քէ կովկասեան Քուրքերի դէմ, փոխանակ ղուր ածելու կրակի վրայ, կարծես ուզում էր իւղ ածել, եւ Քէ այսպէս չարունակելու լինի, մենք Քերքեւ նոր-նոր ընդհարումների դուռ բանանք նաեւ վրացիների հետ: Նոյնը կ'ասեմ Քուրք-հայկական պատգամաւորութեան*

վերաբերմամբ պրուած յօդուածների նկատմամբ, — սկզբում խստախոհանի ճառը ոգեւորութեամբ ողջունում էր, յետոյ ընկերների ճնշումների տակ, սկսուում է հակառակ կարծիք յայտնել:

Ըստ իս Թերթը՝ իրրեւ օրգան Դաշնակցութեան, ոչ թէ միայն հայելի պիտի լինէր, այլեւ ուղեցոյց: Մենք ասում ենք՝ որոշ աշխարհայեացք չունենք. եւ ո՞վ պիտը է այդ աշխարհայեացքը ստեղծէր, ուղեցոյց լինէր, եթէ ոչ՝ Թերթը:

Այն առարկութիւնները, որ իբր թէ մեր քաղաքական դաւանանքի մասին չի գրուել, որովհետեւ վախեցել են փակուելուց, դա լոկ պատճառաբանութիւն է, ուրիշ Թերթեր գրել են այդ ուղղութեամբ եւ չեն փակուել:

Մեր նպատակը չէ Թերթ ունենալ Թերթի՝ համար, այլ Թերթ՝ (որ) պիտը է արտայայտէր մեր դաւանանքը, եւ փակուելից պիտի չվախենայինք:

Թերթը չէ ունեցել այն բազմակողմանիութիւնը, որին ապաւում էինք: Եթէ մեր ներկայ ուժերով չենք կարողանում մի Թերթ ղեկավարել, հետեւապէս չենք կարող մի քանի օրգաններ ղեկավարել, որի առաջարկը դնում են ընկերներից մի քանիսը:

Առարկում էին թէ գաւառներից Թղթակցութիւններ չեն ստանում. դա ո՞ւմ մեղքն է, եթէ ոչ նոյն Յմբագրութեան, որը պիտը է նախօրօք կազմէր (Թղթակիցներ ?), հաստատէր գաւառներում. ամէնից շատ Թերթը կազում է բազմակողմանիութեան տեսակէտից:

Թերթը կազմակերպութեան կենտրոնը եւ բերանն է. իսկ ո՞վ պիտի կազմէ Դաշնակցութեան կենտրոնը, եթէ ոչ ամենահաւատացած յեղ(ափոխական) ոյժերը: Նրա ղեկը կամ պիտը է յանձնել Բիւրոյին, եթէ վերջինս ընտրուած է այդ ֆունկցիայի համար, կամ հայոնական ժողովը ընտրելու է մի յատուկ Մարմին, եւ կամ կենտրոնական կոմիտէները մի-մի ներկայացուցիչներ կ'ընտրեն՝ Թերթը ղեկավարելու:

Ռոստոմ.— Թերթի մէջ փիլիսոփայական եւ գիտական խնդիրներ չեն կարող գրուել, այլ պիտը է զուտ պրոպագանդայի գործ ղեկավարէ եւ լրատուի դերում լինի: Մենք պիտը է ունենանք մի (ուրիշ) այնպիսի օրգան, որտեղ կարողանայինք լրիւ գիտական-փիլիսոփայական յօդուածներ գրել: Երբ «Ճառագ»ը սկսեց լոյս տեսնել, կարծես խմբագրական կազմը օտարացաւ կազմակերպութիւնից: Մեր խմբագիրները պիտը է ամենասերտ կերպով կապուած լինեն կազմակերպութեան առօրեայ գործերին:

Մեծ Հայքի ներ(կայացուցիչ) Եղիշէ.— Այստեղ ընկերները իրենց միակողմանի եւ չափազանց ծայրայեղ եզրակացութիւններով այնպիսի կարծիքներ են առաջ բերում, որ կարելի է եզրակացնել թէ «Ճառագ»ը մի աւելորդ Թերթ է, որ պիտը է վաղուանից եւ ևթ փակել, քանի որ նա անպէտք է: Դաշնակցութեան բազան (մասնան) բոլորովին ուրիշ կարծիք ունի «Ճառագ»ի մասին, քան այստեղի ընկերները: Ասացին որ Թերթը ընդունելութիւն չգտաւ, այդպէս ասել՝ կը նշանակէ ծանօթ չլինել իրականութեան: Ընդհակառակը ամենայն օր գաւառներից չարունակ Թղթակցութիւններ են ստացուում, որտեղ «Ճառագ»ին չպալատելի» մակդիրներով են բնորոշում:

Անտոնը այնպիսի խօսքեր ասաց, որ կարծես մենք ոճրագործներ ենք, որ ցանկացել ենք ընդհարումներ առաջ բերել. մենք չենք սոփեստութեան դիմել, Թերթի ղեկավարող սկզբունքը ճշմարտութիւնն է, եւ մենք խօսել ենք ըստ էութեան. մենք չովինիստութիւն(24) չենք արել, երբ երեւան ենք հանել ճշմարտութիւնը: Անտոնը ասաց, որ ոչ թէ անորոշութիւնն է եղել (պատճառը) որ նախագծային հարցերի մասին չէ դրուել, այլ անձնահաստութիւնը. — մենք հանճարներ չե՛նք, բայց կ'ասենք որ եթէ հենց մեր այս Ռայոնական ժողովի վրայ մի ակնարկ ձգենք, կը տեսնենք աւելի քան անորոշութիւն. զանազան կեներ. կոմիտէների տարբեր գործողութիւնները գալիս են ապացուցանելու ասածները:

Անտոնի ասածներից կարելի է եզրակացնել, որ Թերթն է մեղաւոր, որ գաւառներից կապեր չեն եղել, — բայց դա կազմակերպութեան ընդհանուր թերութիւնն է, որը տարիներից ի վեր գոյութիւն ունի: Յմբագրութեան հասցէին այն արտայայտութիւնները, որ իբր թէ խմբագիրները ձգտել են փառքի, աւելի քան անհրմն եւ անարդար է. — որ մեր մէջ փառասիրութիւն չէ եղել, ապացոյց այն՝ որ յօդուածների տակ երկար ժամանակ ստորագրութիւն չէր լինում:

Ռոստոմը դուրս բերեց որ Յմբագրութիւնը զատուած է եղել, դա եւս անհիմն է: Ես եղել եմ եւ խմբագիր եւ մասնակցել եմ կազմակերպական գործերին ոչ պակաս քան միւսները, նոյնիսկ աւելի շատ քան միւսները:

Պահանջում են որ գիտական-փիլիսոփայական յօդուածներ տպենք, բայց հաւատացա՛ծ եղէք որ եթէ մեր գաւառներում արիւնահեղութիւններ կատարուած ժամանակ, մենք զանազան գիտական-փիլիսոփայական յօդուածներ տպենք, մեր ընթերցողների 9-10ը անէծքի կ'արժանացնէ մեզ:

8/IV, ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ԺԱՄԸ 10ԻՆ

Քննուում է դարձեալ պրոպագանդայի մարմիններ կազմելու հարցը:

Ղարիբը հետեւում է Յմբագրութեան մարմնի անկախութեան անհրաժեշտութիւնը միւս մարմիններից, թուելով դրա առաւելութիւնները:

Ռոստոմը անհրաժեշտ է գտնում պրոպագանդայի բոլոր մարմինների գործակցութիւնը՝ աշխատանքի բաժանումով:

Մրգաստանի ներ(կայացուցիչը) միանում է Ռոստոմի առաջարկին:

Ոսկանապատի ներ(կայացուցիչ).— Մեզանում եթէ մինչեւ այժմ եղել են մարմիններ, որոնք հակել եւ դործադրել են Դաշնակ(ցութեան) Ընդհ. ժողովի որոշումները, ինձ թուում է որ նոր ընդունելիք պրոպագանդայի մարմինը այդ ուղղութեամբ աւելի մեծ դեր ունի կատարելու: Աչխատանքի բաժանումը պիտը է ընդունենք անպայման իբրեւ սկզբունք, Թող ընտրուի մի մարմին, որը բաժնուած կը լինի զանազան սեկցիաներից:

Ցով(նան) Դ(ւթեան).— Ես առաջարկում եմ ընտրել մի մարմին, որը ուղղութիւն կը տայ եւ կը ղեկավարէ թէ՛ Թերթը, թէ պրոպագանդայի գործը. ներկայ պայմաններում իմ կարծիքով չի կարելի Թերթի կամ պրոպ(ագանդայ)ի ղեկավարութիւնը յանձնել երկու կամ երեք անձնաւորութիւնների:

Աւ(ետիք) Ս(ահակեան).— Այս վիճաբանութիւնը առաջ է գալիս նրանից, որ Թերթը, իբր թէ, կանգնած չէ եղել իր բարձրութեան վրայ: Եթէ ժողովը գոհ լիներ Թերթից, այս դժգոհութիւնն էլ չէր լինի: Այդ հայեացքը սխալ է, ուրիշ կերպ պիտը է նայել խնդրին. մեր գործունէութեան 15 տարուայ ընթացքում, ո՞րտեղ է ամբողջովին իր հայեցակէտը յայտնել մեր կազմակերպութիւնը, որը պահանջուում է մեր երկու ամիս զոյութիւն ունեցող Թերթից: Եթէ սկսում ենք մեղադրանքներ Թափել, դա պիտը է կազմակերպութեան ուղղել, որ ահա մօտ երկու տարի է ոչ մի յեղ(ափոխական) ակտ չէ կատարել(112). ուրեմն քաղաքական պայմանները կազմակերպութեանը կաչկանդել են եւ հետեւապէս Թերթը մեղաւոր չէ դրանում, եւ այն բոլոր ճառերը, ուղղուած Թերթի դէմ, միանգամայն անհիմն են: Եթէ պայմանները կը փոխուեն, աւելի բարեյաջող կը լինեն, մենք կ'ընթանանք այդ ճանապարհով(?):

Անտոնը ասում է, որ Թերթում փոխանակ ազգերի համերաշխութիւն քարոզելու, ընդհակառակը բանակոխիներով եւ յարձակումներով զրպռել ենք նրանց. ես կ'ասեմ որ դորանում էլ կազմակերպութիւնն է մեղաւոր, որը միշտ ուրիշ ազգութիւնների զանազան խոստումներ էր տալիս միասին գործակցելու համար, բայց գործնական ոչինչ չէր անում առիթը ներկայացած դէպքում. կեանքն է քելադրել այդ վերաբերութիւնը. ջերմ կողմնակից լինելով (հանդերձ) համերաշխութեան, երբ մի ամբողջ տարի Թափուող հայի արիւնը ոչ մի համակրական խօսքի չարժանացաւ վրացի Թերթերի կողմից, եթէ մենք այդ օրերում համերաշխութիւն քարոզէինք, դա կեղծիք եւ ջնջութիւն կը լինէր:

Անչուշտ հարկաւոր է պակասութիւնների մասին խօսել, աչխատել վերացնել պակասութիւնները. եթէ ներկայ կազմը անընդունակ էք գտնում, ընտրեցէք նորը, որը կը կարողանայ բաւարարութիւն տալ կազմակերպութեան: Եթէ մենք գործերը Թողնենք նոյն դրութեան մէջ, ինչ դրութեան մէջ նա կայ այժմ, հետեւապէս միշտ կը կաղայ, — պիտը է աչխատենք որ աչխատանքի բաժանում լինի: Ծանրանալ Թերթի խմբագրութեան վրայ, թէ պաչտօնապէս իր վրայ վերցնէ պրոպագանդայի գործը, անկարելի է:

Մրգաստանի ներ(կայացուցիչը) չեչտում է Թերթի առաւելութիւնները, նկատելով որ ընկերները խօսելով բացասական կողմերի մասին, չեն խօսում և նրա դրական կողմերի մասին: Թերթը տարբերուել է մեր միւս Թերթերից իր ուժեղ չեչտով: Թերթը իր քաղաքական դաւանանքների մասին չի արտայայտել այն չափով, ինչ չափով պիտի լինէր: Ինչքան էլ ուզենանք փիլիսոփայական և գիտական դաւանանքները լուսաբանել, դա «Ճառագ»ի մէջ անկարելի է, այլ հարկաւոր է մի ուրիշ օրգան, որ կարող լինէր այդ անել, — մենք պիտը է անպայման մի չաբաթաթերթ ունենանք, որտեղ կը պարզուի մեր դաչնակցական դաւանանքը:

Անտոն.— Մեր մեղադրանքը ուղղուած է այն ուղղութեամբ, որ մեր Ռայոնական ժողովում որոշուած ուղղութեան՝ Թերթը չի կարողացել արտայայտիչ լինել, Բիւրոյի տարաժամութեան պատճառով. երբ հրատարակուում էր Դաչնակցութեան բերանը, Բիւրոն նախապէս հող պիտի պատրաստէր մեր հրատապ խնդիրները պարզաբանելու: Մեր կազմակերպութիւնը ոչ մի մանակցութիւն չէ ունեցել յեղ(ափոխական) գործում(112), եւ զրկուել է բոլոր կուսակցութիւններէ համակրանքից: Իւրաքանչիւր պատասխանատուութեան հարց մոցնելով հանդերձ, անհրաժեչտ է խորհրդակցութեան պարտականութիւնը եւ գործելու համերաչխութեան հարցը(?):

Թերթը առաջ գալով Բիւրոյի դերը փոխում է. Թերթը մի կազմակերպութեան ձեռքում աւելի մեծ է, քան մի կենտրոնական կոմիտէ, — այդ պիտը է ի նկատի ունենալ:

Գար(եգին) Խ(աժակ).— Ինչո՞ւ հարց էինք տալիս, թէ Թերթում ինչո՛ւ համար չենք գրել այնպիսի հարցերի մասին, որոնց մասին մի քանի տասնեակ դասախօսութիւններ ենք կարդացել եւ պատրաստի յօդուածներ ունենք. դա Յմբագրութիւնից անկախ կերպով է կատարուել եւ պատասխանատուութիւնը ամբողջովին կազմակերպութեան վրայ է ընկնում (Բիւրոյի), քանի որ նա Յմբագրութեան ուսն ու ձեռքը միշտ կապած է պահել զանազան նկատումներով:

Ղարիբ.— Քննութիւնը յարգելի բան է, եթէ արդարացի է: այն սկզբնական պայմաններում, որու մէջ ենք եղել մենք, ուրիշ կերպ տանել անկարելի էր. եթէ այժմ էլ Թերթը լինէր նոյն սկզբնական պայմաններում, դարձեալ կը տանէինք նոյն ձեւով, ինչ ձեւով տարուել է մինչեւ այժմ:

Մեծ-Հայքի ներ(կայացուցիչը) առաջարկում է

տեսական հարցերի մասին ունենալ մի ամասդիր՝ բրօշիւրային մասով:

Հ(ամօ) Օ(հանջանեան) կարդում է «Ծառայ»ի երեք ամսուայ եւ մուտքի մասին, որից եզրակացուում է տարեկան քսան հազար ռուբլու դէֆիցիտ(113): *Որոշուում է ընդունել դէֆիցիտի(113) խնդիրը, եւ յատկացնել դիակուսիոն(108) քերթի եւ բրօշիւրների եւ բանասուր պրոպագանդայի մարմնի տրամադրութեան՝ տարեկան տաս հազար ռուբլի:*

---

11 ձայնով ընդդէմ 7ի, որոշուում է թողնել Բիւրոյին Պրոպագանդայի Մարմնի ընտրութիւնը, որը իր հայեցողութեամբ դերերը պիտի բաժանէ:

14 ձայնով ընդդէմ 3ի, որոշուում է որ այդ ընտրուելիք Մարմինը մէկ պիտի լինի իր ընդհանուր կազմով, ստորաբաժանումներով եւ աշխատանքի բաժանման տեսակէտից(?):

Համաբեա միաձայն որոշուում է որ այդ Մարմինը ունենայ երկու սեկցիա, — մէկը խմբագրական, միւսը՝ բրօշիւրային, բանասուր պրոպագանդի եւ դիակուսիոն(108) օրդանի, որոնք կ'ունենան իրենց ներքին աւտոնոմիան(69):

կազմի ընտրութիւնը թողնուում է Բիւրոյին:

Ռայոնական ժողովը միաձայն ընդունում է ընկեր Համօ Օհանջանեանի առաջարկը, որ «Ծառայը Դաշնակ(ցութեան) կովկասի մարմինների օրգանն է. նա պիտի գործունէութեան ընթացքում ղեկավարուի մեր նախագծի ոգով, ժողովրդականացնէ նրա մէջ եղած քաղաքական եւ անտեսական դաւանանքները, կրթէ ժողովուրդը այդ ուղղութեամբ եւ լուսաբանէ կեանքի բոլոր երեւոյթները այդ ոգով»:

Անցնում են Բիւրոյի ընտրութեան:

Ձայների պարզ առաւելութեամբ ընտրուում են հետեւեալ անձնաւորութիւնները, — Անտոն, Բ.Տ.Դ., Հ. Օ., Ռոս., Ա. Ս., Ծով. եւ Ս. Տ. Մկր.(114):

Ռայոնական ժողովը լսելով «Ճագոնի» կոմիտէի վերաբերմամբ Շրջանային ժողովի արձանագրութիւնը եւ այդ առիթով խմբակեանների անունից դիմումը, ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.— «Ընդունելով Շրջանային ժողովի իրաւասութիւնը Ճագոնի կոմիտէին վերաբերեալ հարցի նկատմամբ, եւ համաձայնելով այդ ժողովը վերջին ինստանցիա(115) նմանօրինակ հարցերի վերաբերմամբ, Ռայոնական ժողովը հաստատում է Ճագոնի կոմիտէի լուծման մասին կայացած վճիռը եւ յանձնարարում է Մեծ–Քաղաքի կենտր. կոմիտէին՝ միջոցներ ձեռք առնել Ճագոնում դաշն(ակցական) նոր կազմ ընտրելու համար:

---

(1) Կուսակցական տեղաուռւցիներուն համար, տեսնել ի մասնաւորի էջ 109 եւ 210: Զիփոնը «Զինուորական փոխտ» է, դաշնակցական խումբերու համար զէնքի հայթայթման պարտականութեամբ ստեղծուած մարմինը:

(2) Փակագծի մէջ առած նեմ անուններու կամ բառերու մեր կողմէ կատարուած լրացումները, կամ իմաստի ամբողջացման թէ բացատրութեան համար (երբեմն՝ հարցման նշանով) մեր կողմէ աւելցուած բառերը: Անձնանուններու կամ բառերու անորոշութեան պարագային՝ գոհացած նեմ միայն հարցման նշանով:

(3) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Արմէն–Գարօ:

(4) Համօ Օհանջանեան, որ ժողովին մէջ կը ներկայացնէր Արեւելեան Բիւրոն:

(5) Վարժապետ: Ըստ երեւոյթին՝ Զրաբէրդի (Կարսի) ներկայացուցիչն է: Արդէօ՞ք Նորհատեանը:

(6) Սիմոն Զաւարեան (վերադարձած էր արդէն կիլիկիոյ եւ միջերկրականեան երկիրներու իր ճնճական երկար պտոյտէն):

(7) Կը գոհանանք՝ տալով օտար կարգ մը բառերու իմաստը միայն: Ինչպէս այսօր՝ Հայաստանի մէջ, նոյնպէս եւ անցեալին՝ կովկասի մէջ, այնքա՜ն գործածական էին օտար բառերը (ւո՛յս իմեն ցակօր Գարոնեանի գերեզմանին), որ ռուսերէն կամ փրանսերէն չգիտցող մը համար արեւելահայ ընթացիկ լեզուն երբեմն ուղղակի անհասկնալի կը դառնար: Եթէ ուզէինք տալ այս առեղագրութեանց մէջ գործածուած օտար բոլոր բառերուն բացատրութիւնը, ծանօթագրութիւնները մօտաւորապէս նոյնքան երկար պիտի ըլլային, որքան գրութիւնը ի՛նքը:

(8) Բարսեղեանը (Շամիլ), որ շուտով պիտի դառնար Վանայ Սարգիսը:

(9) Ներգործակա՞ն թէ կրաւորական, — «յարձակողակա՞ն, գործո՞ղ թէ խաղաղ, հանդարտի իմաստով:

(10) Ախալքալաքի շրջանը:

(11) Նզիշէ Թոփչեան:

(12) Արդէօ՞ք Սմբատ Օհանեան, որ նոյնպէս Զաւարեանի ծանկանուններէն մէկն է, ինչպէս Անտոնը: Կրնայ եւ ըլլալ Սմբատ Խաչատրեանը (Բորիս):

(13) Հօտը կամ նախիրը պարբերաբար արօտավայրեր բարձրացընելու կամ ընդհանրապէս՝ պարբերաբար ու խմբովին տեղափոխելու գործողութիւնը, յատուկ ի մասնաւորի խաշնարած ժողովուրդներու:

(14) Սեբաստացի Մուրատ:

(15) Գաղափարաբանական գաղափարախօսներ:

(16) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Ծովհ. Նուսուփեանը: Աւելի հետ՝ յիշատակուած է Իւսուֆ:

(17) Ֆարոզչութեամբ կամ ընդյատակեայ աշխատանքով:

(18) Ընչազուրկ դասակարգը:

(19) Առաքելութիւնը:

(20) Գրգռութեանց:

(21) Վարչութիւնը, իշխանութիւնը:

(22) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Ստեփան Տէր Մկրտչեանը, որ Ռայոնական ժողովին կողմէ պիտի ընտրուէր Արեւելեան Բիւրոյի անդամ:

(23) Աբրահամ Գիւլխանդանեանը:

(24) Ազգայնապաշտներ, ծայրայեղ ազգայնականներ:

(25) Որոշումներու հրատարակուած տպագրութեան մէջ այս մասը որոշ փոփոխութեամբ ներքագրուած է ու դարձած՝ «ի նկատի առնելով որ ներկայումս անհրաժեշտ է վերականգնել խաղաղութիւնը,···»:

(26) Ցանգնախումբերու:

(27) Ազդակ, առիթ:

(28) Ռուսերէն գրուած:

(29) Գրգռիչ, թշնամութիւն արթնցող:

(30) Հանրմուէ, հաւաքական գրաւոր պահանջ:

(31) Սոցիալ–Դեմոկրատ:

(32) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Ալեքսանդր Պապովեանը:

(33) Մտաւորականութիւնը, մտաւորական դասը:

(34) Ցաւ ի սիրտ, չենք կրնար չնշել՝ որ, 1906ին, կովկասահայ մեր ընկերներէն շատեր տակաւին թուրքը չէին ճանչցած, հակառակ հայ–թաթարական կռիւներուն:

(35) Ցովնան Դաւթեան:

(36) Աւտոպետականներ:

(37) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Մարտիրոս Մարգարեանը, Ցուլական Մարմնի Սափոն:

(38) *Արմէն, Ա.–ն*, պարագայաթաթ ենթ. *Ամէր* անունով ճշտակուած ժողովականը, ամենայն հաւանականութեամբ, Արամէն Ամիրխանեան է (յետագայ պոլշեւիկ ծանօթ դէկավարը), որ շուտով պիտի միանար սոցիալ դեմոկրատներուն:

(39) Կ'ակնարկուի կովկասեան նախագծին:

(40) Հակնկալի են տակաւին Մուշը, Վասպուրականը, Լեռնաբերդը (արդէօ՞ք Լեռնապար), որոնք վարչականօրէն կ'իյնային, 2րդ եւ 3րդ Ընդհ. ժողովներու գծած սահմաններով, Արեւելեան Բիւրոյի իշխանութեան սահմաններուն մէջ, եւ կրնային — յեղափոխութեան շրջանին ընդունելի էր — ժողովին վայրը գտնուող ու իրենց շրջանին ծանօթ անձեր ներկայացուցիչ նշանակած ըլլալ: Սակայն կիլիկիոյ մասնակցութիւնը (մանաւանդ ձայնի իրաւունքով) Արեւելեան շրջանի Ռայոնական ժողովին՝ կը թուի տարօրինակ: Ամենէն հաւանականը այն է՝ որ Բիւրոները այդ իրաւունքը տուած ըլլան Սիմոն Զաւարեանին, որ 3րդ Ընդհ. ժողովին անդամ էր ընտրուած Լեռնավայրի Գատախմանատու Մարմնին, ճկատի ունենալով անոր անճնական հեղինակութիւնը եւ ունենալիք օգտակարութիւնը՝ այսպիսի կարեւոր ժողովի մը մէջ:

(41) Տաճկահայաստանի յեղափոխական գործին ամբողջական դեկավարութիւնը Արեւմտեան և Արեւելեան Բիւրոներէն առնելու և տեղւոյն վրայ գործող յատուկ Մարմնի մը վստահելու սկզբնական այս մտածման բնական հետեւանքը պէտք է ճկատել 4րդ Ընդհ. ժողովին մէջ կազմութիւնը Երկրի Գատախմանատու Մարմնին (Ռ. եւ Դ. Ընդհ. ժողովներուն միջեւ, 1898–1907 տարիներուն, Երկրին մէջ փաստօրէն գոյութիւն ունէր միայն մէկ Գատախմանատու Մարմին՝ Բարձրաւանդակի Գատ. կեդրոնական կոմիտէն):

(42) Դիւանագիտութիւնը:

(43) Բարեռնորոգումները:

(44) Աւետիս Ահարոնեանը:

(45) Ոչնչապաշտութիւն: Մարդկային ամէն արժէք ուրանալու, տեղը ոչինչ կառուցելու պայմանաւ՝ ամէն ինչ ջանդելու, ամէացքելու ձգտումը եւ ընկերաբանական համապատասխան վարդապետութիւնը:

(46) Գատուանդան, յենարան. ենթ՝ առաջադրանքներու բանաձեւուած ամբողջութիւն:

(47) Առաջնոր, մշակոյթի եւ զարգացման առաջին դիրքերուն վրայ:

(48) Ձգտումը, միտք բանին:

(49) Ազգագրութիւն, ցեղագրութիւն:

(50) Սիրողներ, — յեղափոխութեան ո՛չ գործնական մասնակիցներ, այլ իբրեւ արուեստագէտ մտաղողներ:

(51) Տնտեսան:

(52) Փուլի, ժամանակաշրջանի:

(53) Ֆրանսերէն գրուած, — ամբողջ ռանգուածով, ռանգուածային կերպով:

(54) Զափսիշը:

(55) Ռուսերէն գրուած բառ մը. անընթեռնելի:

(56) Ցնորքներէ, իմիճախաբէութիւնէ:

(57) Խառնուածքներու:

(58) Եկեղեցական:

(59) Ցոռետես:

(60) Տէրոյեանը:

(61) Վարդգէս Սերէնկիւլեանը:

(62) Տարբեր:

(63) Քրիստափորը:

(64) Նիւթապաշտներ:

(65) Մէկ բառի տեղ բաց ձգուած:

(66) Տարբերացում, զանազանութեան ստեղծում, բաժանում:

(67) Ձարտարարուեստը, արդիւնաբերութիւնը:

(68) Վարդապետականութիւն, կուսակցական ներմտութեան իմաստով:

(69) Իմիճիշխան, իմիճավար:

(70) Ցոյցեր:

(71) Արդէօ՞ք 1904ի· կրնայ անուշադրութեան սխալ մը ըլլալ բարտուղարութեան կողմէ: Կամ պէտք է ենթադրել՝ որ կ'ակնարկուի ոչ թէ Ընդհ. ժողովի մը, այլ Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմնի Փիլիպէի ժողովին: կրնայ ենթ ակնարկուիլ ցոյն բուականին (1901) տեղի ունեցած կովկասեան Ռայոնական ժողովի մը, որուն մասին փաստաթուղթեր ցարդ չունինք:

(72) Անջատողականներ:

(73) Հրատարակուած որոշումներուն մէջ՝ դարձած է «···մենագլխաւոր գործերից մէկը»:

(74) Հրատարակուած որոշումներուն մէջ՝ «ձայնը» վերածուած է «դատը»:

(75) Դիւցազնավէպ:

(76) Արդէօ՞ք Մալխասը (Արտաշէս Ցովսէփեան):

(77) Հաւանաբար՝ Թրմահայաստանով:

(78) Զգտումնաւոր, ոչ անաչառ:

(79) Հոգային, գիւղացիական:

(80) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Աւետիք Սահակեան (Հայր Աբրահամ):

(81) Արդէօ՞ք Աւ. Խահակեանը:

(82) Վարկ, հեղինակութիւն:

(83) Հոգային ծրագիր, յայտագիր:

(84) Արդէօ՞ք Սիմոն Շնթեանը:

(85) Ջեռնհաս, ստակ:

(86) Վիճակագրութիւն:

(87) Սոցիալիստ հեղուգնոներ, — քննկերվարական յեղափոխականներ:

(88) Զարգացման, յառաջդիմութեան:

(89) Սփռիչ, ամոխիչ, բարեկարգիչ՝ ոչ–ամբողջական, մասնակի իմաստով:

(90) Հոգային եկամուտի:

(91) Վաչկատուն, թափառաշրջիկ:

(92) «Ռուս» բառը առնեզգրութեան մէջ չկայ· աւելցուած է տպագրուած «Որոշումներ»ուն մէջ:

(93) Ասկերանի հերոսը, — Համազասպ Սրուանձտեանց:

(94) Նոյն ասպարէզին պատկանողներու վերաբերեալ, — արհեստակցական:

(95) Շրջան:

(96) Բանաձեւեր, տարազներ:

(97) Դերերը, պաշտօնները:

(98) Շեղակայա, շեղակուտակ, — այլազան տարրերու կուտակումի իմաստով:

(99) Ջափանիշ:
(100) Միխայէլ Յովհաննիսեան, — Միխ. վարժապետեան է:
(101) կազմակերպութիւն:
(102) Եզրեր:
(103) Հականեխում, մարբազտումի իմաստով:
(104) Տպուած եւ հրատարակուած «Որոշումներ»ուն մէջ, այստեղ փակագծի մէջ աւելցուած է հետեւեալը, — «այս պահանջները չեն վերաբերում աշխատաւոր մասսաների միութիւններին, որոնց իրրեւ մեր յենակէտը՝ Դաշնակցութիւնը պիտի բնէ գիտակցութեան»:
(105) Այստեղ վերջ կը գտնէ հրատարակուած «Որոշումներ»ը:
(106) Դիմագիծը, յատուկ ուշգրութեան իմաստով:
(107) Բացայայտ:
(108) կարծիքներու արտայայտութեան եւ բախումի, բանավէճի յատկացուած (բեմը):
(109) Ցեխաթաղ:
(110) Ընկ. Լիպարիտ (?). հաւանօրէն Լիպարիտ Նազարեանցը:
(111) Կ'ակնարկուի Թիֆլիսի «Ցառաջ»ի խմբագրութեան:
(112) Կ'ակնարկուի Դաշնակցութեան մասնակցութեան՝ համառուսական յեղափոխական շարժման:
(113) Բաց:
(114) Սիմոն Զաւարեան, Բժ. Յ. Էէր Դաւթեան, Համօ Օհանջանեան, Ռոստոմ, Աւետիք Սահակեան (Հայր Աբրահամ), Յովնան Դաւթեան (?) եւ Ստեփան Էէր Միքայէլեան:
(115) Ատեան:
(116) Ընկ. կոմս. իր «Յուշերս»ու Ա. հատորին մէջ կը խօսի 1906ի կովկասեան Ֆայոնական ժողովին մասին (էջ 412–417), ժամանակին մէջ զայն սխալմամբ գետնելով «համրան սկիզբ»: Շատերուն կը գտնեմ տալ հետեւեալ մէջերումը, որմէ կրնամ եզրակացնել՝ թէ Արշակը ամենայն հաւանականութեամբ Ա. Թադէոսեանն է, եւ Սմբատը՝ Ս. Խաչատրեանը (Լեռնավայրի երբեմնի Գատասխանատու Մարմնի Բարիսը): Ինչ կը վերաբերի Արեւելեան Բիւրոյի անդամներուն, հաւանօրէն խառնուած են անունները յաջորդական երկու Բիւրոներու մաս կազմած անձերու (գործէ դադրած եւ ընթացիկ), ինչի 1906ի Ֆայոն. ժողովէն առաջ Զաւարեան անդամ էր տակաւին Լեռնավայրի Գատասխանատու Մարմնին, եւ միեւնոյն Ֆայոն. ժողովէն ընտրուած Բիւրոյին մէջ Տիգրան Արշակ Թադէոսեանները չկային:

Ստորեւ՝ մէջերումը ընկ. կոմսի «Յուշերէն» (Ա. հատոր, էջ 413–414).—

«Բիւրոյի անդամները այդ ատեն, որքան կը յիշեմ, հետեւեալներն էին՝ Զաւարեան, բժ. Տէր Դաւթեան, Աւետիք Սահակեան (Հայր Աբրահամ), բժ. Համօ Օհանջանեան, բժ. Տիգրան Թադէոսեան, զեւզատեան Աբշալ Թադէոսեան եւ Ստեփան Տէր Միքայէլեան: Այդ օրերուն էր, որ զուգադիպեց Կովկասեան Գատասխանատու ժողովը: Որքան կը յիշեմ, եկած էին Բագուէն՝ Սաֆեան, Շահրիկեանը, Գրիւլեանզատեանը եւ Լիւտա Ամաթգեանը, Թիֆլիսէն՝ Գարօ Փաստրմաճեանը, Թոփչեանը, Ալիքա Գազովեանը (Գազովեան ?), բժ. Համօ Օհանջանեանը, Ռուբէն Արզումեանը, Լիպարիտ Նազարեանցը, Ռոստոմը, Նիկոլ Մատինեանը, քոյրը՝ Նատալիան, Ահարոնեանը, Մմբատ Խաչատուրեանը, Յ. Իւսուֆեանը, Ն. Ադամեանը, Սարգիս Մանասը, Մարտիրոս Յարութիւնեանը, Գ. Ալոյեանը: Կարսէն՝ Նորհատեանը, Սեւ Կարսն եւ Երուանդ Համամջեանը, Ղարադաղէն՝ Մարգար Ժամհարեանը եւ ուրիշ քանի մը ընկերներ, որոնց անունները չեմ յիշեր, Ալէքսանդրապոլէն՝ Գ. Խաժակը, Խաչվանքեանը, Աւետիք Իսահակեանը, Գարակատանէն՝ Եփրեմը (ապագայ Եփրեմ Խանը) եւ ասոնմէ առաջ Թավմա Յիկոլեանը, Եքմալեաններէն, կարծեմ ուսանողուհիներէն՝ Ս. Կարճիկեանը, Աւետիք Շահխաթունեան: Ներկայիներէն Մարտաը, Սիպտէն: Շատ լուրջ, անցնելով հարուստ եւ փորձառու ընկերներու հաւաքոյթ մըն էր. ժամանակը արդէն այդ կը պահանջէր: Մեծ փոթորիկը էին նետուողը»:

Ը.— ՑԱՐԱԿԱՆ ԼՐՏԵՍԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆ՝

«ՕԽՐԱՆԱ»ՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԵՐԸ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս հատորի ներածական բաժնի 4րդ. ծանօթագրութեան մէջ յայտնած ենք արդէն՝ որ, 1969ին, Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի որոշումով, ընկ. Անտրէ Ամուրեան, շուրջ երկու ամսուան թծախնդիր աշխատանքով, մանրակրկիտ կերպով աչքէ անցուցած է Փալիփորնիոյ Հուվըր Հիմնարկութեան սեփականութիւնը կազմող՝ ցարական լրտեսական սպասարկութեան (Օխրանայի) փարիզեան կեդրոնի արխիւները, եւ ռուսերէնէ հայերէնի թարգմանած՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, հայ յեղափոխական այլ կազմակերպութիւններու, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի յեղափոխական զանազան կուսակցութեանց վերաբերեալ լրտեսական տեղեկատուութիւնները ու զեկուցագրերը: Ամբողջութիւնը, ընկ. Ա. Ամուրեանի ներածականով ու բացատրական ծանօթագրութիւններով, կը կազմէ պատկառելի աշխատանք մը՝ որմէ պատառիկներ զանազան առիթներով հրատարակուեցան ԱԶԴԱԿ ՇԱԲԱԹՕՐԵԱԿ — ԴՐՕՇԱկի մէջ:

Յատկանշական է — եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար միանգամայն պատուաբեր — այն երեւոյթը՝ որ մեր կազմակերպութեան, անոր ժողովներուն, դեկավար մարմիններուն եւ անհատ գործիչներուն մասին հատորներ լեցնելու չափ առատ տեղեկանք ամբարած ամենազօր Օխրանան փաստօրէն «մարդ» ունեցած չէ Դաշնակցութենէն ներս, եթէ չհաշուենք պարագայական եւ բոլորովին երկրորդական մակարդակի (ոչ անպայման շարքային) մէկ–երկու լրտեսներ: Օխրանայի տեղեկութիւնները՝ Դաշնակցութեան մասին կը կրեն, շատ յաճախ, դուրսէ դուրս առնուած անհատական տպաւորութիւններու կամ «երկրորդ բերնէ» ճաղուած հատուկտոր լուրերու բնոյթ. ատկէ՝ այն քազմաթիւ սխալները ու խմայխոտ մեկնաբանութիւնները, որոնց կը հանդիպի ցարական լրտեսական տեղեկագրերը կարդացող՝ Դաշնակցութեան պատմութեան լաւատեղեակ ընթերցողը: Կան անշուշտ, նաեւ, ճշգրիտ տեղեկութիւններ, ի մասնաւորի նամակներ եւ տեսնուագրութիւններ՝ որոնք, իրենց ընկերացող տրամաբանական իսկ վկայութեամբ, պատահական խուզարկութեանց կամ փոստային գաղտնի գրաքննութեան առիթով ձեռք բերուած ճիւթեր են: Ռուս յեղափոխական զանազան կուսակցութիւններուն մէջ ղեկավար դիրքեր գրաւած տասնեակներով գործակալներ հաշուող Օխրանան (ամենէն ճշգաւորներէն՝ յիշենք տըխրահռչակ Ազեֆը, Ռոման Մալինովսկին, Գրիշա Գերտրովը, Զագորսկայան, Ժիտոմիրսկին, հաւանօրէն՝ Գապոն Բահանան և Ստալինը ի'նքը), Դաշնակցութեան մասին ստիպուած կ'ըլլար արձանագրելու, ի միջի այլոց, հետեւեալ տողերը, ատով իսկ ներքափանցումի իր անզօրութիւնը հաստատելով.—

«Բացի բնական օլէնքների խստութիւնից եւ ընթացս վճռական ու արագ գործադրութիւնից, կարգապահութիւնը պահելու համար կայ նաեւ մի այլ միջոց, — հիանալիօրէն մշակուած եւ ամրօրէն կեանքի մէջ մուծուած ԳԱՂՏՆԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆՆ է (*ընդգծումը մեզմէ*) կուսակցութեան բոլոր անդամների, ինչպէս և փոխադարձ հսկակշիռը:

Իւրաքանչիւր «դաշնակ»ի առաջին պարտականութիւնն է լիակատար գաղտնապահութիւն ինչպէս արտաքին, նոյնպէս եւ ներքին, եւ վարիչին տեղեակ պահելը նկատած բոլոր բաների մասին: Խախտումի եւ չգործադրելու պարագային՝ տեռոր»: (Տես «Հայ յեղափոխական Դաշնակցութիւն», Օխրանայի ընդհանուր ակնարկը, յաջորդող էջերուն մէջ):

Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին Օխրանայի այդ ակնարկը, որ իր ծաւալով ամենէն պատկառելիներէն մէկն է Ռուսաստանի յեղափոխական կուսակցութեանց մասին ցարական լրտեսական արխիւներուն մէջ գտնուող նմանօրինակ «ակնարկ»ներու շարքի մը, կու տանք ամբողջութեամբ, իբրեւ վկայութիւն մը՝ մեր կուսակցութեան ոչ–բարեկամ, զայն հալածող պետական հիմնարկութեան մը կողմէ: Վկայութիւն մը, ուրեմն, որ իր բնոյթով իսկ մեր կուսակցութեան ի նպաստ կողմնեակալ որեւէ կարծիք չի կրնար պարունակել. հակառա'կը տրամաբանական սլիտի ըլլար: Կու տանք ընկ. Ա. Ամուրեանի թարգմանութեամբ եւ, պարագայարար, իր ծանօթագրութիւններով: Ընթերցողին կը թողուինք ուղղումը կարգ մը բացայայտ սխալներու կամ չափազանցութիւններու, ինչպէս, օրինակ, Ֆ.

Ընդհ· ժողովի իբրեւ վայր Վիեննան նշուած ըլլալը, կամ Դաշնակցութեան կազմած··· 100·000նոց բանակը (Խո՛ղն Օխրանա, — Մերմաւոր Արեւելքի հաղաբական դրուածքը ընդհանրապէս — եւ Հայաստանի սահմանները մասնաւորաբար — այս ձե՛ւը կ'ունենային ներկայիս, եթէ Դաշնակցութիւնը իր տրամադրութեան տակ միայն հառասուն, յիսո՛ւն հազարնոց բանակ մը ունեցած ըլլար···)։

Ակնարկը պատրաստուած է, ըստ երեւոյթին, Դաշնակցութեան դատավարութեան օրերուն կամ անոր նախօրեակին։ Անոր մէկ մասը կը վերաբերի 1907–1908 տարիներուն· կու տանիմ սակայն ամբողջութիւնը՝ գրութիւնը կտրատումի չենթարկելու համար։ Ակնարկէն ետք կու տանիմ նաեւ ամենէն շահեկանները Օխրանայի այն փաստաթուղթերուն եւ տեղեկանիմներուն, որոնք կը վերաբերին Դաշնակցութեան կամ դաշնակցականներու՝ մինչեւ 1906 ներառեալ, ինչպէս՝ Ռոստոմի եւ Վալխովսկիի ճամակները անիշխանական Դեկանոզին եւ այլ թուղթեր։ Շատ աւելի հետաքրքրական են 1907–1917 թուականներու փաստաթուղթերը, անոնք մանաւանդ՝ որ կը վերաբերին Դաշնակցութեան 7րդ· եւ 8րդ· Ընդհանուր ժողովներուն։ Այդ գրութիւնները կը վերապահենք Նիւթերու յառաջիկայ հատորներուն, ուր տեղ պիտի գտնեն համապատասխան տարիներու արխիւային նիւթերը։

Հ· Տ·

Օխ 1·— ԱԿՆԱՐԿ ԿՈՎԿԱՍԵՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱՑ

I

ՀԱՑ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հայերի 500 տարիներ Քիւրքերի տիրապետութեան տակ գտնուելը նրանց մէջ ստեղծեց ղժկոհների զանգուած, ճնշուած՝ Թուրքական լուծի տակ, եւ ձգտող՝ այս կամ այն միջոցով ազատուել Թուրքերի իշխանութիւնից։

Այս նպատակով, հայերը սկսեցին բոլոր պետութիւնների մէջ պրոպագանդ մղել Քրքահայերի ազատագրման անհրաժեշտութեան մասին եւ հայկական պետութեան ստեղծման մասին՝ բուլղարների օրինակով։ Այդու, տեսնելով որ սոցիալիստական գաղափարները այդ ժամանակ սկսած են օգտուել մեծ յաջողութեամբ ոչ միայն Եւրոպայում, այլեւ Ռուսաստանում եւ, նրանց դրօշի տակ տեղի է ունենում քայքայումը գոյութիւն ունեցող պետական իշխանութեան, հայ երիտասարդութիւնը, բնականաբար, հակուեց այն ժամանակները Եւրոպայում գործող յեղափոխական կուսակցութիւններին։

Ռուսաստանում հայերը դաստիարակուում էին «Նարոդնայա Վոլիա»(*) (ժողովրդական Ազատութիւն) կուսակցութեան ոգով, որի հետեւանքով, նրա ղողավոլեցները, որպէս նախահայրերը արդի սոցիալիստ – յեղափոխականների, իրենց ուսմունքի էութեամբ, մօտենում էին հայերի տրամադրութեան աւելի քան սոցիալ – դեմոկրատները, որոնց համաշխարհաքաղաքացիութեան (կոսմոպոլիտիզմ) ուսմունքի ցնորամտութիւնը ուղիղ էր գնահատած հայ յեղափոխական չարժման ղեկավարների կողմից, որոնք հասկացել էին, որ հայ ժողովրդական զանգուածները, դաստիարակուած իրենց հոգեւորականների կողմից վերին աստիճանի պահպանողական եւ նեղ ազգայնական ոգիով, երբեք չպիտի գնային միջազգայնականութեան (ինտերնացիոնալիզմ) ուղիով։ Հայերը, վերլուծելով ժամանակակից յեղափոխական ուսմունքներն ու կազմակերպութիւնները, փոխ առան այս վերջիններից նիւթեր՝ պրոպագանդայի համար, այն մղելու ձեւերի եւ տակտիկայի եղանակներ, որոնք աւելի համապատասխան էին հայ ժողովրդի հոգեբանութեան։

Միջոցներ ձեռք բերելով եւ զանգուածը նախապատրաստելով ըմբռնելու ազատագրական գաղափարները, հայ յեղափոխականները սկսեցին արագ կազմակերպուել առանձին խումբերի մէջ, չարժմանը ամենէն աւելի նուիրուած անձերից, որոնք իրենց յանձնել էին ազատագրական չարժման վերջնական նպատակներին, պրոպագանդ տանելու Թուրքիոյ դէմ զինուած ապստամբութեան նախապատրաստութեան համար, (քանի) առանց ապստամբութեան ազատագրութեան չէր հասել ոչ մի ժողովուրդ եւ ոչ մի յեղափոխութիւն։

Այս քարոզչութիւնը յաջողութիւն ունեցաւ եւ սկսեցին արագ կերպով ծնուել յեղափոխական խումբեր, միանալով 1890ին Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեան մէջ, իրեն կոչելով «Դաշնակցութիւն», իրեն նչանաբան ընտրելով՝ «Մահ կամ Ազատութիւն»։

1892 թուին Ժընեւ քաղաքում կայացաւ «Դաշնակցութեան» ներկայացուցիչների առաջին համագումարը, որին մասնակցութիւն բերին 32 պատգամաւորներ։

Կուսակցութեան այդ առաջին համագումարում մչակուեց ծրագիրը, որը, բնութագրելով հայերի վիճակը Թուրքիայում, մատնացոյց արաւ որ՝ «այս քաղորին կարող է վերջ տալ միայն բռնի յեղափոխութիւնը եւ մենք դիմում ենք նրան»։

Իր վերջնական նպատակն էր համարում այս կուսակցութիւնը, սկզբում, Թրքահայաստանում ստեղծել ազատ իշխանութեամբ դեմոկրատական հանրապետութիւն, նրանից բխող կեանքի յատուկ ձեւերով։ Այդ նպատակին հասնելու միջոցները պիտի լինէին՝ 1) զինեալ ապստամբութիւն Թրքահայաստանում, նախապատրաստուած՝ ա) յեղափոխական պրոպագանդայով ոչ միայն հայերի մէջ, այլեւ ուրիշ ճնշուած ժողովուրդների, որոնք ապրում են Թուրքիայում, բ) կազմակերպուածութեամբ եւ հայերի զինումով, գ) տեռորով եւ դ) կառավարական հաստատութիւնները աւերելով եւ կողոպտելով։

Կուսակցութեան ներքին կազմակերպութիւնը պարզ էր՝ ինքնավար կոմիտէներ եւ Բիւրօ։ Կարգապահութիւն էր հաստատուած՝ խիստ։ Ընդհանուր ժողովի ծրագիրն ու որոշումները փոխել՝ ոչ ոք չէր համարձակուի։

Գաղափարական ղեկավարն ու արտայայտիչը կուսակցութեան օրգան «Դրօշակն» է, ժընեւ հրատարակուող։

Այս կերպ, պրոպագանդի գործը եւ կուսակցութեան կազմակերպութիւնը, ուղղուած բացառապէս Թուրքիոյ դէմ, չարունակուեց ու տեւեց, առանց էական փոփոխութիւնների, մինչեւ 1897 թիւը, երբ կուսակցութեան մէջ, նրա ուժեղացման եւ կազմակերպական մատերիալի կուտակման հետեւանքով, պահանջ յառեց 2րդ Ընդհանուր Համագումարի, որը տեղի ունեցաւ 1898 Թուի Ապրիլ 5ին։

Այս համագումարի մէջ վերաքննութեան ենթարկուած կուսակցութեան ծրագիրը մնաց առանց փոփոխութիւնների եւ գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձուեց կուսակցութեան կանոնագրի մանրամասն մչակման վրայ։ Տեռորի հարցի կապակցութեամբ հանուեց մի բանաձեւ, որ ճշդորոշում էր, Թէ նրա Թոյլ գործադրութիւնը վնասում է յեղափոխական պրեստիժին եւ որ այդ պատճառով պէտք է նրա աւելի լայն զարգացումը։

Տեղական կազմակերպութիւնների վրայ պարտականութիւն է դրուած Թուրքիոյ մէջ բնակուող յոյների, մակեդոնացիների եւ երիտասարդ Թուրքերի հետ մտերմութիւն հաստատել եւ նրանց առնել իրենց գեկավարութեան տակ։ Ներմուծուած է, ապակեդրա-

նացման հետ, վարի մարմինների համար քողածածուկ խիստ կենտրոնացում։ Կենտրոնական կոմիտէին, Բիւրոյին եւ Շրջանային ժողովներին իրաւունք է տրուած մչակել կանոնադիրներ եւ հրահանգներ իւրաքանչիւր մարմնի եւ կազմակերպութիւնների սեկցիաների համար։ Ձշդօրէն որոշուած են կազմը, իրաւունքները եւ պարտականութիւնները տեղական կենտրոնական կոմիտէների։ Հիմնուած է Արեւմտեան Բիւրօ, որոշուած են շրջանները, գործունէութիւնը Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոների եւ նչանակուած են «մխութեան» եկամուտների (տուրքեր) աղբիւրները։

Վերոյիշեալից երեւում է, որ հայերի տարածուած կարծիքը, որ «Դաշնակցութիւնը» հիմնուած է միայն պաշտպանելու համար Քրքահայ հարցը «ամենահամեստ» ծրագրով, որ կայանում է Բեռլինի պայմանագրի Թրքահայաստանում 61րդ յօդուածի իրագործման մէջ, բնաւ չի համապատասխանում իրականութեան։

1897 թուից, «Դաշնակցութիւն» կուսակցութիւնը յեղափոխական պայքարի ճամբի վրայ մտաւ ռուս կառավարութեան հետ, բայց մինչեւ 1903 թիւը այդ պայքարը տարուում էր խուլ կերպով, խնամքով դիմակաւորուելով հայերի արտաքին օրինապահութեամբ եւ պլխաւորապէս արտայայտուում էր նրա մէջ, որ «Կովկասեան կոմիտէները» նոյնպէս, ինչպէս եւ Վարակատանի զաղութների կոմիտէները, կայանում էին իբրեւ օժանդակ կազմակերպութիւններ, որոնք Քրքահայերի ազատագրական չարժմանը հայթայթում էին դրամներ, մարդիկ եւ զէնք։

Իր ազդեցութիւնը ուժեղացնելու համար, «Դաշնակցութիւնը իր ձեռքն առաւ ժողովրդական կրթութեան գործը եւ այդ նպատակով քաղաքներում եւ գաւառներում հիմնեց գաղտնի դպրոցներ, ուր ուսուցիչները դասաւանդութիւն անում էին հայոց լեզուով, և շատ տեղերում մոցրեց ձրի ուսում, որի ծախքերը պիտի հոգար համայնքը։

Սկսելով 1902ից, Դաշնակցութեան գործունէութիւնը բացայայտ կերպով յեղափոխականում է։ Մի շարք գաւառներում «դաշնակ»ները հետեւողականօրէն իւրացնում են կառավարական գործունէութեան տարբեր տեսակները։ Այսպէս, օրինակ՝ կուսակցութիւնը հիմնել էր իր դատարանը եւ սեփականացրել էր գերագոյն դատաւորի դերը, քննելով դիւղացիների միջեւ ծագած բոլոր վէճերը եւ լուծելով գանոնք։ Կուսակցութեան ազդեցութեամբ, դատաւորները յաճախ ընտրուում էին տեղական մարմիններից եւ գործում էին կուսակցութեան հսկողութեան տակ։

1903 թուին, հայկական եկեղեցական ստացուածքների գրաւումը կառավարական վարչութեան կողմից, օգտագործուեց Դաշնակցութեան կողմից որպէս յարմար պահ, բացայայտ կերպով դուրս գալու ռուս կառավարութեան դէմ եւ իր յեղափոխական գործունէութիւնը վարելու Կովկասի հայե-

(*) «Նարոդնայա Վոլիա» թարգմանւում է երկու կերպ՝ ա) «Ժողովրդական կամք» եւ բ) «Ժողովրդական ազատութիւն»· վերջինս աւելի ճիշդ է, չարժման առընչութեամբ, ուստի այդպէս եմ թարգմանում։ Ա· ԱՓՈՒՐԵԱՆ

րի մէջ, յենուելով այն բանի վրայ, որ այդ գործողութիւնը, որ կատարուած էր վարչական կարգով, հնարաւորութիւն էր ընձեռում մեղադրելու ռուս կառավարութիւնը քամահանջքի մէջ եւ զրկում էր հայերին նիւթական միջոցներից, Թուրքիոյ դէմ յեղափոխական պայքար մղելու եւ Ռուսաստանում նախապատրաստական յեղափոխական աշխատանք տանելու Թուրքիոյ դէմ:

Այդէն իսկ ամրապնդուած կուսակցութեան կարող օգտագործումը այս պատրուակի՝ յանդեց այն բանին, որ հայ պանդուռնը խուժեց Դաշնակցութեան մէջ եւ ամէն հայ իր պարտականութիւնը սեպեց այս կամ այն կերպ օգնութեան հասնել կուսակցութեան՝ ռուս կառավարութեան դէմ իր պայքարում:

Այդ շրջանը (1903–1905 թուեր) Դաշնակցութեան կովկասի գործունէութեան, այսպէս կոչուած «ինքնապաշտպանութեան շրջան», սկսուում է մի շարք զանգուածային ցոյցերով, զինեալ ապստամբութիւններով, կառավարական հաստատութիւնները բոյկոտի ենթարկելով եւ ընդհանրապէս խռովարար գործերի շարքով որոնք բոլորին յայտնի են:

Եկեղեցական կալուածների գրաւումը պետական վարչութեան կողմից եւ հայկական դպրոցների փակելը, դիպաւ ժողովրդի (հայ) բարոյական զգացմունքներին եւ օգնեց «դաշնակներին» ներգրաւելու նրան յեղափոխական շարժման մէջ: Ստացուածքների գրաւման վերաբերող կառավարական ներկայացուցիչների դէմ կատարուած տեռորիստական գործողութիւնների մասնակցում էին անուղղակի, եթէ ոչ դրամով, ապա՝ համակրութեամբ համարեա՛ բոլոր Կովկասի եւ Ռուսաստանի հայերը:

Յեղափոխական հայկական միութեան Դաշնակցութիւնը, իր ժամանակին կազմակերպուած՝ Թուրքիոյ հայերի ազատագրման համար Թրքական իշխանութիւնից, եւ Ռուսաստանում ներկայանալով միայն որպէս դրամահաւաք, զէնքեր գնող եւ կամաւորներ կազմակերպող՝ Թուրքիա ուղարկելու համար, եկեղեցական կալուածների գրաւումից յետոյ ստացաւ բարենպաստ հող իր ազատագրական գաղափարների պրոպագանդի համար նաեւ ռուս կառավարութեան դէմ: Իմքիօրէն Հայաստան ստեղծելու գաղափարը, նրա կազմի մէջ մտցնելով ընդհանրապէս բոլոր հայերին, միանգամից նշանակալից տարածում ունեցաւ Կովկասում: Ըստ վարչութեան ունեցած տեղեկութիւնների, հայ բնակչութեամբ որեւէ տեղ չկար որ չունենար «դաշնակցական» կոմիտէ:

Այս դէպքերի ազդեցութեան տակ, 1904 թուի սկիզբը, Վիեննա քաղաքում կանչուեց արտակարգ 3րդ Ընդհանուր ժողովը Դաշնակցութեան, որի մէջ բանաձեւ անցաւ որ Դաշնակցութիւնը անհրաժեշտ-բար յեղափոխական պայքարին պիտի մասնակցի Կովկասում, սակայն առաջարկելով, որ նման պայքարը տարուի ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ, ինչպէս դինեալ յարձակումների դէմ մահմեդականների, նոյնպէս եւ ռուս կառավարութեան, որ իբր թէ հովանաւորում էր հայ-թաթարական պատերազմը:

Յաջորդ, 1905 թուին, ի տես Ռուսաստանում ուժեղացող յեղափոխական շարժման, Դաշնակցութիւնը արդէն անհրաժեշտ դատեց կազմելու յատուկ ծրագիր, համապատասխանութեան համար Կովկասի այլ յեղափոխական եւ սոցիալիստական կուսակցութիւնների հետ. այս նպատակով, «Կուսակցութեան Մօրհուրդ»ը 1905 թուի Մայիսին կազմեց «նախագիծ», որը եւ դարձաւ «խարխոխ Դաշնակցութեան գործունէութեան՝ Կովկասում»:

Այս նախագծի առթիւ, «Մօրհուրդ»ը հանեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Կովկասի չարժման հարցում անցնել ինքնապաշտպանութեան սահմաններից դէպի իսկական յեղափոխական գործունէութիւն, մշակել նախագիծը համաձայն այն կարծիքների որ արտայայտուած են Կովկասեան Շրջանային ժողովում եւ ուղարկել այդ նախագիծը Կովկասի դաշնակցական մարմիններին, ժամանակաւորապէս նրանով ղեկավարուելու, մշակումը եւ հաստատումը թողնելով ապագայ Ընդհանուր ժողովին»:

Այս նախագծի համաձայն, Հայ Յեղափոխական Միութիւնը պարտաւոր է, յեղափոխական պայքարի միջոցով, ձգտել Անդրկովկասում ստեղծելու ֆեդերատիւ – դեմոկրատական հանրապետութիւն, հիմնուած՝ ընդհանուր, հաւասար եւ պաղտնի քուէարկութեան վրայ, ըստ որում «Անդրկովկասը կազմում է անբաժան դաշնակցային մասը «ազատ Ռուսաստանի, կապուած նրա հետ ընդհանուր քաղաքականութեան, ֆինանսական սիստեմի եւ ընդհանուր պետական ինքնապաշտպանութեան հարցերում: Անդրկովկասը ուղարկում է, վերոյիշեալ սկզբունքներով, իր ընտրեալ ներկայացուցիչները Ռուսաստանի ընդհանուր խորհրդարանը»:

Ինքնավարութեան համար, Անդրկովկասեան Միութիւնը իր կենտրոնական պարլամենտը կ'ունենայ Թիֆլիզում, պաշտօնեաները պիտի ընտրուեն ժողովրդի կողմից, իսկ ինքնապաշտպանութեան համար պիտի ծառայի ժողովրդական միլիցիան:

Տնտեսական պահանջները, նախագծի կողմից դրուած, ոչնչով չեն տարբերուում Ռուսաստանի այլ յեղափոխական կուսակցութիւնների կողմից ներկայացուածներից:

Այս համապատասխարից յետոյ, կուսակցութիւնը, արտայայտելով եռանդ գործունէութիւն, կ'լ աւելի զարգացրեց իր կազմակերպութիւնը: Նոր կազմակերպուած սեկցիաներում մուտք գործեցին կանոնագիրները. այդ հաստատուածներն (սեկցիա) էին՝ արհեստակցական, գիւղական, զինուորական, ինքնապաշտպա-

նութեան, տեռորիստական, սպառնական եւ տեխնիկական: Հաստատուած է խիստ հաշուետուութիւն: կարգապահութիւնը դարձաւ աւելի դաժան. խստացաւ գաղտնապահութիւնը եւ յայտարարուեց տեռոր ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչների դէմ:

Հայկական պրակտիկութիւնը ինչպէս Ռուսաստանում, նոյնպէս եւ արտասահմանում ընդունեց ծայրայեղ յեղափոխական ուղղութիւն եւ ռուս կառավարութեան դէմ թունաւորելու բնոյթ: Կովկասեան Շրջանային ժողովին տրուեց լիակատար ինքնավարութիւն, նկատի առնելով ծնունդը եւ արդէն արտայայտութիւնը Ռուսաստանի խռովայոյզ դէպքերի, որոնք կապուած էին ռուս-ճափոնական պատերազմի հետ:

1905–1906 տարիները Կովկասում եղան խիստ փոթորկոտ եւ նչուեցին արեան վտակներով, որ արդիւնքն էր հայերի եւ թաթարների միջեւ եղած դարաւոր ատելութեան: Այդ պայքարի մէջ Դաշնակցութիւնը ցոյց տուաւ իր կարողութիւնը, հակադրելով անկազմակերպ թաթարական հորդաներին լաւվին մարզուած, ուղիղ կազմակերպուած եւ խիստ կարգապահութեան մէջ դաստիարակուած չոկատներ: Հայ-թաթարական ջարդը օգտագործուեց Դաշնակցութեան կողմից որպէս նոր, հզօր ապիտացիոն մատերիալ յեղափոխականացնելու համար ոչ միայն Կովկասի հայ բնակչութիւնը, այլեւ ուրիշ ժողովուրդներ որ ապրում են այդ երկրում, ռուս կառավարութիւնը մեղադրելով պատահածի առթիւ:

Դաշնակցութեան այդ չրջանի յեղափոխական եւ լոյթից, կուսակցական տեռորից ոչնչացան չատ անձեր, որոնք վարչական պաշտօններ ունէին, այսինքն՝ զօրավար Ալիխանով, Բագուի նահանգապետ կնեազ (իշխան) Նակաչիձէ, Ելիզաւետպոլի (Գանձակ) փոխնահանգապետ Անտրէեւ եւ չատ ուրիշներ:

Բացի այդ, այդ չարժուձեւերով հայերը մասամբ հասան եւ մի ուրիշ նպատակի, այսինքն՝ կովկասեան հողերում սահմանազատում թաթարներից, եւ ազատագրում այն հողերի որ գրաւել էին վերջիններս, այդ հողերի վրայ բնակեցնելու եւ խտացնելու այն դաղթականներին, որոնք գաղթում էին Թուրքիայից, մասամբ նաեւ Պարսկաստանից:

Սակայն, սրա հետ միասին, անհրաժեշտ է նչել մի դէպք 1905ին, կուսակցութեան կեանքի մէջ, որը նրան էական վնաս հասցրեց: Այդ դէպքը կայանում է Բարթրագոյն հրամանի մէջ, վերադարձնելու Հայ-Գրիգորեան եկեղեցուն իր ստացուածքները եւ Թոյլտուութիւն հայ հոգեւորականութեան բանալու իր դպրոցները: Այս Բարթրագոյն Ոդորմածութիւնը խլեց կուսակցութիւնից այն բուրժուական տարրը, որը բնաւ հակամէտ չէր դէպի յեղափոխութիւնը, սակայն, համոզուելով Դաշնակցութիւն կուսակցութեան անդամներից հակուել էր վերջինին միայն այն բանի համար, որ կալուածների գրաւման եւ դպրոցների փակման մէջ տեսնում էր մի եղեռնափորձ իր եկեղեցու, ազգային ինքնութեան եւ հայերի բռնի ռուսացման նըպատակով:

Միաժամանակ, դէպքերի ազդեցութեան տակ (Ռուսաստանում պատահած), կուսակցութեան մէջ հերձուած առաջացաւ: Սկիզբները իրրեւ Բրքահայերի ազգային ազատագրման նպատակով ծնունդ առած, Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը, իր ներսում ունենալով սոցիալիստական տարրեր, ունէր նաեւ ոչնուազ բուրժուական (գաղթական) տարրեր, որոնք ներչնչուած էին բացառապէս ազատագրութեան գաղափարով եւ միանգամայն խորթ էին սոցիալիզմին: Կովկասում սոցիալիստական բանուորական չարժման ազդեցութեան տակ եւ հայ մտաւորականութեան մէջ սոցիալիստական գաղափարների տարածման հետեւանքով, այս հզօր կազմակերպութիւնը վերջին տարիները արագ հոլովոյթով գնաց սոցիալիստ-յեղափոխականների աշխարհահայեացքի կողմը եւ աւելի ու աւելի, տեսականօրէն ու գործնականօրէն, սկսեց մօտենալ Սոցիալիստ – Յեղափոխական կուսակցութեան:

Հայ-թաթարական 1905–6 թուերի ջարդերը, որոնց ընթացքում Դաշնակցութիւնը առիթ ունեցաւ իր վրայ վերցնելու հայ ազգայնութիւնը պահպանողի դերը, խիստ բարդացրեց Դաշնակցութիւն կուսակցութեան սոցիալիստական գաղափարներով տոգորուելու պրոցէսը: Սոցիալիստական տենդենցիաների կուսակցութեան մէջ թափանցելը ստեղծեց ներքին բաժանում եւ վերջացաւ «Երիտասարդ դաշնակցականներ»ի խմբի ստեղծումով, որ ամբողջովին ընկած էր սոցիալիստ – յեղափոխականների ազդեցութեան տակ, մինչդեռ ամբողջ կուսակցութեան մէջ էին:

«Երիտ. դաշնակցականները» ժխտում էին մէկ կուսակցութեան մէջ միացնելու հնարաւորութիւնը Թրքահայերի ազգային ազատագրութեան պայքարի խնդրի եւ դասակարգային պայքարի ու սոցիալիզմի, աչխատաւոր ժողովրդի ազատագրութեան խնդրի:

Դաշնակցութեան 4րդ համագումարում ընդունուեց մի ծրագիր, իր ընդհանուր գծերով միանգամայն համընկնող սոցիալիստ – յեղափոխականների ծրագրին: Այսուամենայնիւ, կուսակցութեան մէջ չարունակուող հակառակութիւնները վերջիվերջոյ յանգեցին հերձուածի: «Երիտասարդ դաշնակցականներ»ի խումբը բաժանուեց եւ ի վերջոյ (1908 թուին) ձուլուեց Սոցիալիստ – Յեղափոխականների կուսակցութեան հետ:

1905 թուի Հոկտեմբեր 17ի Բարթրագոյն Մանիֆեստից յետոյ, Ռուսաստանում ծնունդ տուին երկու կուսակցութիւններ՝ Սահմանադրա – Դեմոկրատական (Կադետ)(*) եւ Հոկտեմբերականներ:

(*) Կադետ — բաղկացած է կոնստիտուցիոն դեմոկրատ բառերի կրճատումից՝ Կ–դետ: Ա. Ա.

կադետական · կուսակցութեան հրապարակած, յատկապէս նրա ձախ թեւի, ծրագիրը, քիչ տարբերուելով Սոցիալ – Դեմոկրատականից, արձագանգ գըտաւ եւ Դաշնակցութեան մէկ մասի մէջ եւ ընդհանրապէս հայ բնակչութեան: Սրան նպաստեց այն պարագան, որ կադետական ծրագիրը, պահանջելով աւտոնոմիա Ռուսաստանի առանձին ժողովուրդների համար, լիովին համապատասխանում էր Դաշնակցութեան չափաւոր տարրի ազգային ձգտումներին, որոնք կուսակցութեան մէջ էին մնել միայն վերը յիշուած պատճառներով: Սրա հետեւանքը եղաւ այն, որ կուսակցութիւնը բաժանուեց երկու մասի՝ ձախ թեւ՝ «Եբիւտասարդ դաշնակցականներ» եւ աջ՝ «Մշակականներ» (հայ կադետներ), նման անուն որդեգրելով իր օրդանից՝ «Մշակ» թերթից:

Այսպիսով 1906 թուին (հայ–թաթարական կոտորածից յետոյ) Դաշնակցութեան մէջ գոյացաւ երկու կուսակցութիւն, — մէկը, որի կազմի մէջ մտնում էր մեծամասնութիւնը նախկին կուսակցութեան, պահանջում էր փոփոխութիւն նրա ծրագրի եւ պնդում էր որ հայերի համար անհրաժեշտ է յարել Ռուսիոյ յեղափոխական չարժման, նպատակ ունենալով անմիջական իրագործումը զինեալ ապստամբութեան, որը այն ժամանակ բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնների կողմից համարուում էր հնարաւոր, կայսրութեան մէջ յեղափոխական չարժման ընդհանուր դրութիւնից ելնելով, եւ միւս մասը՝ բաղկացած կուսակցութեան անդամների փոքրամասնութիւնից որ աւելի հեռատես էր, զինեալ ապստամբութիւնը համարելով վաղաժամ եւ հաւատացած, որ նման ընթացքը կը տանի միայն դէպի կուսակցութեան քայքայում եւ բռնութիւնների՝ Ռուսաստանի հայ բնակչութեան նկատմամբ այն ժամանակ, երբ Ռուսիոյ սահմաններում ապաստան էին գտնում հայեր, որոնք փախչում էին Թուրք իշխանութիւնների հալածանքներից, որը չէր համակրում այդ տեսակէտին եւ պնդում էր անհրաժեշտաբար կանգնելու բացառապէս հին ծրագրի վրայ եւ չխառնուել ռուս պետութեան քաղաքական կեանքին, նպատակ ունենալով այս նպատակով(?) ձեռք բերել կուսակցութեան մէջ իշխանութիւնը:

Այս տարաձայնութիւնը հիմք ծառայեց Վիեննայում գումարել 1907ի սկիզբը 4րդ համագումարը, ուր, ձայների մեծամասնութեամբ ընդունուեց ոչ մեծ փոփոխութիւններով Սոցիալիստ – Յեղափոխական կուսակցութեան ծրագիրը եւ որոշում կայացաւ անմիջապէս ամենէն եռանդուն մասնակցութիւնը բերել յեղափոխական չարժման մէջ, որ տեղի ունէր կայսրութեան սահմաններում:

Այս համագումարի հաստատած ծրագրից երեւում է, որ նրա գլխաւոր խնդիրն է՝ տապալել պետական կառոյցը ինչպէս Ռուսաստանի, նոյնպէս եւ Թուրքիոյ մէջ, եւ փոփոխել հիմնական օրէնքները ունած վարչական ձեւը եւ դրա հետ կապուած հասարակական կազմակերպութիւնը:

Եզրափակելով վերոյիշեալները, Դաշնակցութեան գործունէութիւնը կովկասում կարելի է ենթարաժանել երեք չրջանների.— Առաջին չրջան, որ ընդգրկում է կուսակցութեան ծագումից մինչեւ 1903 թիւր, արտայայտուում է, սկիզբները, մինչեւ 1897 թիւը, Թըրքահայերին օգնութեան մէջ, իսկ 1897ից սկսած, կառավարութեան կողմից հայերի նկատմամբ գործադրըւած ճնշումների ազդեցութեան տակ, Դաշնակցութեան մէջ սկսուեց միտք յղանալ կովկասում գործօն յեղափոխական ելոյթի, բայց, ընդհանուր կերպով, առաջին չրջանում իր կովկասեան գործունէութեան, Դաշնակցութիւնը ունէր անտարբեր, մինչեւ իսկ թշնամական վերաբերմունք հայ ժողովրդի մասնակցութեան մասին, ռուսական չարժումների մէջ:

Երկրորդ չրջանը Դաշնակցութեան կովկասեան գործունէութեան՝ 1903ից մինչեւ 1905 տարիներն են: — Այս չրջանը սկսուում է ըմբոստութեամբ ռուս կառավարութեան դէմ, որը թէեւ տեղի էր ունենում «հայկական ինքնապաշտպանութեան» դրօշի տակ, բայց յամենայն դէպս իր արտայայտութիւնների մէջ ունէր վերին աստիճանի յեղափոխական բնոյթ: Ժողովրդական ցոյցեր, զինեալ բախում զօրքերի հետ, լիակատար բոյկոտ կառավարական հաստատութիւնների դէմ, ահաբեկում կառավարական պաշտօնեանեբի, ահա՛ այն կարմիր ակտերը, որոնք, սերտօրէն իրարու հետ կապուած, կազմում էին բարդ եւ եռուն պրոցես, որի մէջ փոքր առ փոքր արտայայտուում էր յեղափոխական գիտակցութիւնը կովկասա–հայկական զանգուածների:

Երրորդ չրջանը սկսուում է նրանով, որ «Դաշնակցութեան Մորհուրդը» մշակեց եւ հրատարակեց կովկասեան գործունէութեան «Նախագիծ» եւ հրամայեց Ռուսաստանի իր մարմիններին, մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը, ժամանակաւորապէս ղեկավարուել այդ «Նախագծով»:

Կովկասեան գործունէութեան տեսակէտից, այդ «Նախագծի» հրատարակումը մեծ գործ էր հանդիսանում:

Դաշնակցութեան գործունէութիւնը երկրորդ չրջանում, չնայած արտայայտուում էր յեղափոխականօրէն, սակայն տարուում էր «հայկական ինքնապաշտպանութեան» երեւոյթի տակ, այնպէս որ de jure կուսակցութիւնը մնում էր հին կէտի վրայ, այսինքն՝ «Դաշնակցութեան գործունէութեան գլխաւոր խնդիրը ներկայանում էր քրքական հարցը եւ Ռուսաստանում Դաշնակցութիւնը հող չունէր յեղափոխական եռանդ ստանալու»: «Նախագիծը» հրատարակուեց քէ չէ, Դաշնակցութիւնը մի կողմ նետեց այդ տեսակէտը եւ հրապարակաւ յայտարարեց, որ ինքը սկսում է գործել յեղափոխական պայքար կովկասում, բռնատիրական կառավարութեան դէմ»:

1907 թուի փետրուար ամսին Վիեննայում կայացաւ կուսակցութեան 4րդ Ընդհանուր Ժողովը, որի որոշումները Դաշնակցութեան կովկասի գործունէութեան (մասին) ուղղակի հետեւանքներն էին «Նախագծի»:

Եթէ մինչեւ IVրդ Ընդհանուր Ժողովը Դաշնակցութեան մէջ գոյութիւն ունէին առանձին անհատներ եւ խումբեր, որոնք «Մորհուրդը» իրաւազօր չէին համարում «Նախագիծ» հրատարակելու եւ այդ հիման վրայ հրաժարուում էին ենթարկուել նրա հրահանգներին, ապա Ընդհանուր Ժողովից յետոյ նման տատանում արդէն նկատելի չէր, եւ այժմ Դաշնակցութիւնը Ռուսաստանում եւ կովկասում իր գործունէութիւնը տանում է բացառապէս յեղափոխական ուղղութեամբ, հանելու համար իր վերջնական նպատակին՝ տապալում գոյութիւն ունեցող պետական հասարակական կառոյցի եւ հիմնում հայկական դեմոկրատական հանրապետութեան, ֆեդերատիւ՝ Ռուսաստանի հետ, եւ այդ նպատակին հասնելու համար դիմել ամէն միջոցի, մինչեւ տեռորը ներառեալ:

ՆԵՐԿԱՑ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ համեմատենք Ա., Բ. և Գ. համագումարների ծրագիրները, 1905–1906 թուերի «Կովկասի Շրջանային Ժողով»ի «Նախագծերը», վերջապէս որոշումները 1907 թուի վերջին համագումարի եւ 1908 թուի ծրագիրը, ապա կը տեսնենք, որ հիմնական ծրագիրը՝ «Հայերի ազատագրում եւ կազմակերպում հայկական ինքնօրէն հանրապետութեան», ոչնչով չէ փոխուած: Նա կերպարանափոխուել է միայն իր մասերի մէջ, ընդհանուր քաղաքական պայմանների կապակցութեամբ եւ դրա հետ միասին, կուսակցութեան ուժեղացումով, սմբողջ ժամանակը զարգանում էր, լրացուում եւ դառնում աւելի ծայրայեղ:

Մինիմում (նուազագոյն) ծրագրի հիմքը, — դաշնակցային, անպայման միայն Ռուսական Հանրապետութեան հետ, Հայկական Հանրապետութիւն, հիմնուած հինդպոչանիի(*) վրայ, սակայն նացիոնալիզմի պահպանութեամբ: Մինչեւ այժմ բոլոր յեղափոխականների մօտ 4 պոչ կար. հայերը աւելի հեռուն գնացին: Ծրագրի չարունակութեան քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ հայ–յեղափոխականները չնայած յայտարարել էին, որ իրենք համերաչխ են Սոցիալիստ – Յեղափոխականների ծրագրի հետ, սակայն իրականում մինչեւ իսկ նրանցից անցել են եւ անհատի (ինդիվիդում) լիակատար ինքնօրինութեան պահանջման մէջ արտայայտում են մի ոգի, որ յատուկ է անարխիստ – կոմունիստներին:

Այլեւս ծրագրի քննութեամբ չզբաղուելով, անցնենք համապատասխանների մշակած եւ արդէն դրսեւորուած եղանակներին, որոնցով հայերը յոյս ունին հասնել դրուած նպատակին, որին նրանք յամառութեամբ դիմում են եւ որին արդէն համարեա մի հասել են: Այդ միջոցներն են՝ կազմակերպութիւն եւ կարգապահութիւն, պրոպագանդ, տակտիկա (գործելակերպ), միութիւններ, քաղաքականութիւն եւ զինեալ ապըստամբութիւն:

Քննելով այս տարրերից իւրաքանչիւրը, մենք անպատեհութիւն ենք տեսնում նրանց, որ Դաշնակցութիւնը ինքնին ներկայացնում է ինչ որ պետութիւն պետութեան մէջ, լիովին ձեւակերպուած եւ գործառնող եւ մինչեւ իսկ վերջերս իր յեղափոխութիւնն ապրող:

Ո՛չ մէկ յեղափոխական կուսակցութիւն (բացառութեամբ դեռ ոչ–լրիւ քօղազերծուած «Միջազգային Հրէական Միութեան») չունի այն բարդ կազմակերպութիւնը, ինչպէս հայկական Դաշնակցութիւնը: Նայելով ուրուագծին, մենք տեսնում ենք պետական մեխանիզմի կմախք՝ հանրապետական ձեւի: Եւ պետական այդ կմախքը, ինչպէս պիտի տեսնենք հետագայ քննութիւնից, ի դէմս իր աշխատողների ներկայացնում է ոչ այլ ինչ եթէ ոչ պաշտօնեաների կազմը հայկական պետութեան, ներքոյ կերպով հետապնդող իր պետական խնդիրներին, մշակուած ծրագրի համաձայն:

Կմախքի բաղկացուցիչ մասերն են կազմում՝ խումբը (բջիջ կամ չրջանակ), կազմուած 7–10 գիտակից «դաշնակ»ներից: Իւրաքանչիւր անդամի պարտականութիւնն է, կուսակցական լրիւ գաղտնապահութեամբ (գաղտնի պահել իրեն եղած յանձնարարութիւնները ոչ միայն կողմնակի, այլեւ կազմակերպութեան անդամներից), ամէն կերպ մղել իր կուսակցական քարոզչութիւնը ժողովրդի մէջ եւ ամէն բանի մասին զեկուցել վարիչին:

Յաջորդ աստիճանը, խումբի ղեկավարներից ընտրուած՝ ենթակոմիտէն է, որ դասախարակում է «խմբականներին»(*) եւ ղեկավարում նրանց կոմիտէի ցուցմունքներով. վարում է դրամների գանձումը եւ հաչուետուութիւնը, ամէնը յանձնելով կոմիտէին: Վերջինս, վարելով ենթակոմիտէներին եւ խմբականներին, օժտուած է մեծ լիազօրութիւններով, որովհետեւ դատ է վարում ինչպէս կազմակերպութեան, նոյնպէս եւ հայերի մէջ, ղեկավարում է իր հակոզու-

(*) Մաղրական արտայայտութիւն է, ակնարկում է ընդունելութիւնների հինդ պայմաններին — ուղղակի, գաղտնի, հաւասար եւայլն: Ա. Ա.

(*) Խումբի անդամներին: Ա. Ա.

քեան տակ գտնուող կարմիր Խաչի կազմակերպութիւնը եւ վիճակագրական տուեալներ է հաւաքում իր չրջանի հայ բնակչութեան մասին. դրամ ծախսելու խնդրում ղեկավարուում է կենտրոնական կոմիտէի յուշմունքներով, որին եւ ամսողջովին ենթարկուում է:

Ցաջորդ եւ ամենէն կարեւոր աստիճանը՝ «կենտրոնական կոմիտէն» է:

Ըստ 3րդ. համագումարի զեկուցագրի, 21 կոմիտէներ կային. նրանցից իւրաքանչիւրը բացի №ից, կրում է այն քաղաքի անունը ուր գտնուում է, բայց, դաղտնապահութեան նպատակներով, քաղաքները կըրում են պայմանական անուններ:

Կենտրոնական կոմիտէները Ռուսաստանում գտնուում են հսկողութեան տակ բայց ո՛չ ենթակայ բարձր հաստատութեան՝ «Արեւելեան Բիւրո»յի, որ գտնուում է Թիֆլիզում: Մնացածներին հսկում է նման հաստատութիւն՝ «Արեւմտեան Բիւրոն», որ գտնուում է Ժընեւում: Մնացած կոմիտէների գտնուած վայրերն են՝ Եգիպտոսում 1, Մակեդոնիայում 1, Բուլղարիայում 1, յետոյ Վիեննայում, Փարիզում, Լոնդոնում, Բոստոնում եւ Նիւ Եորքում:

Ամէն կենտրոնական կոմիտէ արդէն ունի ինքնավարութիւն, ի հարկէ դուրս չգալով ղեկավարող ծրագրի սահմաններից եւ ներկայացնում է որպէս ամբողջութիւնը մեր բոլոր նահանգային հաստատութիւնների, դաստարանի հետ միատեղ, լիազօր իշխանութեամբ մինչեւ մահապատիժը ներառեալ: Նրան կից հրատարակուում է կուսակցութեան թերթիկը:

Կենտրոնական կոմիտէների խմբակցութեան ղեկավարում է «Գատաստանատու Մարմինը» 5–6 անձերից, որը իր իրաւունքներով նման է մեր գեներալ-նահանգապետների իրաւասութեան: Ղեկավարելով իր չրջանի հայ բնակչութեանը, «Գատաստանատու Մարմին»ը վարում է ե՛ւ տեղական արտաքին յարաբերութիւնները ե՛ւ անմիջականօրէն կապուած է, նոտած վայրին, «Արեւելեան» և կամ «Արեւմտեան Բիւրո»յին, որոնք մի տեսակ պատասխանատու նախարարութիւններ են, որ տանում են յատկապէս իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնները՝ հաւաքել եւ հակակշռի են-թարկել, դրութեան համաձայն, բոլոր հաշուետուութիւնները, ինչպէս եւ ելեւմտական, նոյնպէս եւ վիճակագրական ու քաղաքական, կատարում են նաեւ դատախազական հսկիչի դեր բոլոր մարմինների (կուսակցական) նկատմամբ եւ վարում է մամուլը (վերջնես ընծայուած է, ի հարկէ, խօսքի լիակատար ազատութիւն, սակայն խստօրէն կուսակցական ոգիով, հակառակ դէպքում հեղինակը համարուում է դաւաճան եւ տրուում է կուսակցական դատի): Բացի դրանից, Բիւրոն, վերից ու վարից ստացուած բոլոր նիւթերի հիման վրայ, մշակում է հրահանգներ եւ կանոնագիրներ, կուսակցական հաստատութիւնների ներքին եւ արտաքին ապատարկութիւնների համաձայն:

Տեղական հաստատութիւններից ամենէն լայն լիազօրութիւններով են օգտուում «Շրջանային ժողով»ները, բայց Բիւրոն նրանց չի ենթարկուում, այլ ղեկավարութեան համար ընդունում է ժողովների մշակած միջոցառումները տուեալ երկրամասի (չրջան) համար: Վերջապէս մնում են սերտօրէն կապուած եւ միմեանց լրացնող հաստատութիւններ, որոնք կանգնած են ամբողջ կուսակցութեան գլուխը՝ 1) «Ընդհանուր ժողով», որը գումարուում է բաւական հազուագիւտ դէպքում եւ վայելում է ամբողջ ծաւալով, բոլոր տեսակէտներով, իշխանութիւն եւ 2) «Միութեան Խորհուրդ»:

Թիչատակուած 9 մարմինները ներկայանում են միայն հիմնականները եւ չեն սպառում, ինքնին, կառոյցը ամբողջ կազմակերպութեան. բացի դրանցից կան նաեւ լրացուցիչ (մարմիններ), յատուկ նպատակով, որոնք ըստ իրենց կարեւորութեան աստիճանի, համաձայն կուսակցութեան հայեացքների, գտնուում են կախման մէջ կամ ղեկավարութեան տակ այս կամ այն հիմնական մարմնի: Լրացուցիչ մարմիններին են պատկանում՝ «Արհեստակցական եւ դիւղացիական միութիւնները», «Կարմիր Խաչ»ի կազմակերպութիւնները, «Աչակերտական կազմակերպութիւնը», «Միջկուսակցական մարմին»ը, «Հետազօտութեան մարմին»ը, «Միամուլի կազմակերպութիւն»ը, «Մշակութային – Կրթական Ընկերութիւն»ը, «Փոթորիկ»ը(*), «Օժանդակ անդամներ»ը, «Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէ»ները, «Կազմակերպութիւն Դէլի»(?) (Ապահովութեան բաժանմունք), «Տեռորիստական Գործօն Կոմիտէ», «Ահաբեկիչ կազմակերպութիւն» եւ երկու «Ուսանողական կազմակերպութիւններ»:

Դաշնակցութիւն կուսակցութեան հաստատութիւնների այս կարճ ակնարկից յետոյ տեսնում ենք, որ նա ունի իր ճիւղերը՝ օրէնդրական, կրթական, վարչա-դատական, գերագոյն դատարանով եւ գործադիր ֆունկցիաներով, կրօնական եւ արտաքին գործերի, ոստիկանութեան, ելեւմտական սիստեմ եւ քաղաքագոր (միլիցիա), այսինքն զինուորական ոյժ:

Թուում է, թէ ներքին պետական վարչական մըտքով ամէն բան կազմակերպուած է, սակայն Դաշնակցութիւնը, հետապնդելով վերջնականումը «Մեծ ու ազատ Հայաստանի» եւ դրան հասնելու համար միջոցներից մէկը համարելով զինեալ ապստամբութիւնը, չի հաշուում որ ժողովրդական քաղաքագոր (միլիցիա) կարելի է հասնել անկախութեան, ուստի եւ փորձ կատարեց հիմնել սեփական կանոնաւոր բանակ, հակառակ բոլոր ընդհանուր յեղափոխական ծրագիրների:

(*) Ճաճաթ փոթորիկ բառը դրում են ոմանք՝ «փոթորիկ», եւ գնում եմ չիտակ ձեւը՝ «փոթորիկ»: Ա. Ա.

Զինուորներից բանակ կազմելու սկիզբը դրուած է 16 տարի սրանից առաջ, 1892 թուի Առաջին Համագումարին: Զինուորագրութիւնը եւ զինումը կուսակցութեան միջոցներով, ընթանում էին անընդհատ, սակայն գործը գտնուում էր այնպիսի անձերի ձեռքը, որ մեծ մասամբ անփորձ էին, որի հետեւանքով, ինչպէս որ ցոյց տուին հետագայ դէպքերը, այդ բանակը երեւց իբրեւ ոչ–բարձր որակի, քաղաքական բարեյուսութեան եւ կարգապահութեան մտքով: Ռուսաստանում պայթած յեղափոխական արտայայտութիւնների ժամանակ, Դաշնակցութիւնը առանձնապէս ոչ ընտրովի զինուորներից բանակ կազմելով քիչը հաւարեց մինչեւ 100·000 մարդու: Այսու, յեղափոխական ծրագրի դրոյթների համաձայն, որ որոշում էր քէչ իւրաքանչիւր զինուոր պիտի ստանայ, դրօշի տակ անցած ժամանակ, որոշ ոռճիկ, այսինքն ամիսը 30 ռուբլի, բանակը պահելու համար ծախսուեց 10 միլիոն ռուբլի: Զինուորների զէնքերը լիովին արդիական են, դոյութիւն ունին կուսակցական զինապահեստներ, կենտրոնականը՝ Երեւանում: Զինուորները ոռճիկ ըստանում են միմիայն արշաւանքի կամ պատերազմի ընթացքում:

Համագումարից ոչ շատ առաջ Բուլղարիայում հիմնուեց զինուորական դպրոց, որից 1907 թուին չըրջանաւարտել են 53 սպաներ: Այդ դպրոցում անցնում են հետեւեալ առարկաները՝ հետախուզութիւն, զինուորական հետախուզութիւն, վիրահատութիւն, ռազմավարութիւն, վարչութիւն, գործելակերպ (տակտիկա), դաշտային–զինուորական ծառայութիւն, զօրաբաժնային ծառայութիւն, ինդանօթագութիւն, սանտային ծառայութիւն, զինուորական պատմութիւն, աչխարհագրութիւն, Հայոց պատմութիւն, յեղափոխութիւն, զինուորական կազմակերպութիւն, պայթուցիկ նիւթերի պատրաստում, մանկավարժութիւն, հրթագութիւն, երկրաչափութիւն, ծպտում (գրիմ) եւ զինուորական կարգապահութիւն:

Բացի դրանից, սպայական կազմ մասամբ պատրաստուում է նաեւ Ամերիկայի զինուորական դպրոցներում: Կուսակցութեան զինեալ ուժերի դլուխ կանգնած է «Գլխաւոր Զինուորական Խորհուրդը 7 անձերից բաղկացած, գլխաւորապէս սպաներից, որոնք արդէն մասնակցել են կանոնաւոր բանակների կռիւներին: «Գլխաւոր Խորհուրդ»ին կից կայ «Ընդհանուր Սպայակոյտ»ը 5 անձերից: Վարչութեան ամբլի ցածր աստիճանը «զինուորական խորհուրդ»ներն են, կենտրոնական կոմիտէների չրջաններում: Վերջինները կազմուած են «հարիւրեակներ»ի հրամանատարների ժողովից: Հարիւրեակը՝ ինքնավար տակտիկական եւ տնտեսական միաւոր է: Հարիւրեակի գլուխ կանգնած է հարիւրապետը, նրան կից՝ յիսնապետների խորհուրդը· այնուհետեւ կը գան՝ յիսնապետ եւ տասնապետ. վերջինս վարում է եւ ուսուցանում 10 զինուորների, որոնք, իրենց հերթին, զինուորագրուում են կամաւորներից որ անցել են «խումբ»ի դպրոց:

Բանակում, բացի հետեւակազօրից, կայ հեծեալների մասը, հրետանի եւ փորոդներ (sapeur):

Զինուորական կազմակերպութիւնը ոչ ոքի, բացի «Միութեան Խորհուրդ»ից, չի ենթարկուում եւ կարող է ելոյթ ունենալ միայն «Շրջանային ժողովի» աբտակարգ որոշումով, քաղաքական բարդութիւնների դէպքում: Կենտրոնական կոմիտէի խնդրանքով, ինքնապաչտպանները, այսինքն իրենց, բնակիչների զինուորները, տեղական «զինուորական խորհուրդ»ի թոյլտուութեամբ, կարող են ուղարկուել դեկավարելու համար քաղաքագօրի (միլիցիա) զինուորական գործողութիւնները: Այս կերպ, ներկայիս, զինուորների բանակը դոյութիւն ունի միայն Հայաստանը ազատագրելու ապստամբութեան դէպքի համար: Միլիցիան էլ, կամ՝ ինքնապաչտպանութիւնը ծառայում է իբրեւ նրա պահեստին կամ՝ ժողովրդական զինուորութիւնը(?):

Կանոնագիրների եւ հրահանգների բնորոչ յատկանիչն է նրանց կարճութիւնը եւ յստակութիւնը, խոկ նրանց կեանքի մէջ իրագործելու եւ գործադրելու համար փոխադարձ հակակչիռ հաստատութիւնների կողմից: Ո՛չ միայն չգործադրելը, այլեւ քահանճ եւ կամ անփոյթ գործադրութիւնը օրէնքի եւ մինչեւ իսկ հրամանի, խստօրէն եւ անխուսափելիօրէն կը պատժուի: Գատական կամ քրէական օրէնքները չատ կարճ ու պարզ են՝ — յանդիմանութիւն, վտարում կուսակցութիւնից, բանտարկութիւն (մահանում եւ կամ գեներալ-յարկում) եւ մահապատիժ:

Զինուորների նկատմամբ գործադրուում է նաեւ մարմնական պատիժ մարգով, ճիպոտով եւ կամ գաւազանով՝ մինչեւ 25 հարուած:

Բացի քրէական օրէնքների խստութիւնից եւ նրանց վճռական ու արագ գործադրութիւնից, կարգապահութիւնը պահելու համար կայ նաեւ մի այլ միջոց, — հիանալիօրէն մշակուած եւ ամբօրէն կեանքի մէջ մուծուած գաղտնապահութիւնն է կուսակցութեան բոլոր անդամների, ինչպէս եւ փոխադարձ հակակչիռը:

Իւրաքանչիւր «դաշնակ»ի առաջին պարտականութիւնն է լիակատար գաղտնապահութիւն ինչպէս արտաքին, նոյնպէս եւ ներքին, եւ վարքին տեղեակ պահելը բոլոր նկատած բաների մասին: Ծախսումի եւ չգործադրելու պարագային՝ տեսար:

Ամրապնդելու համար անձի նոյն գաղտնապահութիւնը եւ կարգապահութիւնը, կազմակերպութեան գործօն անդամ գրուողը գրաւոր երդում է տալիս եւ, բացի այդ, արձանագրուում է առանձին ցանկի մէջ:

Կանոնագիրները եւ հրահանգները հրատարակում են կենտրոնական Բիւրոները:

Իր նպատակին հասնելու համար, Դաշնակցութիւնը մշակել է իր քաղաքականութիւնը եւ նրա հետ սերտօրէն կապուած գործելակերպը (տակտիկան)։ Վերջինս, ընդհանուր կացութիւնից կախուած, յաճախ կերպարանափոխուում է, մերթ բացայայտ գործելով, մերթ՝ գաղտնի։

Ներկայիս, վերջին բացայայտ ելոյթից յետոյ, կուսակցութիւնը նորէն անցաւ գաղտնիացման ներքին կանոնների մէջ, սակայն պրոպագանդի առընչութեամբ, յատկապէս մամուլի օժանդակութեամբ, գործում է միանդամայն բացարձակ, ամենէն լայն չափերով։ Սրա հետ մէկտեղ, վերին աստիճանի խստացուած է կարգապահութիւնը եւ բռնութիւնները Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ կառավարական պաշտօնեաների դէմ, ինչ որ արտայայտուեց արդէն շատ սպանութիւններով։

Կուսակցական մամուլը ենթարկուած է խիստ դրաքննութեան։

Գետնի մեքենան, բանակն ու սպառազինումը պահելու համար, պրոպագանդ մղելու եւ ընդհանրապէս կուսակցական նպատակներին հասնելու համար՝ պէտք է դրամ, եւ, այդու, Դաշնակցութիւնն ունի իր ելեւմտական սիստեմը։

Ամենէն առաջ, ամէն ոք որ կազմակերպութեան մէջ է մտնում, նոյնպէս եւ օժանդակ անդամը, վճարում է ոչ նուազ իր աշխատավարձի եւ կամ եկամուտի 2 տոկոսը։ Այլեւ ֆոնդի մէջ են մուծուում դասախօսութիւններից, ներկայացումներից, վիճակախաղից, բարեգործական երեկոներից, վաճառքից (բազար) եկամուտները, այլեւ այն զոհաբերութիւնը, ըստ որի ամբողջ հայ բնակչութեան վրայ դրուած է 2 տոկոսի տուրք այն գործերի (դատական) համար, որ տանում է կազմակերպութիւնը, դատարանների(*) քաչքչուկից եւ կաշառումներից խուսափելով։ Այդ դատարանները հիմնել է կուսակցութիւնը, ի փոխարէն պետական դատարանների, ի պաշտպանութիւն հայերի՝ ինչպէս մահմեդականներից, նոյնպէս եւ ամէն տեսակի ճնշումներից, չհագործումներից եւ կողոպտուններից։

Բնակչութեան նկատմամբ վերաբերմունքները փոխուած են, քաղաքական կացութեան համաձայն, արտաքուստ հաշտարար իմաստով, իսկ քարոզչութիւնը տարուած է նախկին քաղաքականութեան ոգիով որ բնորոշուում է մշտական եղուխտականութեամբ (ճիզուիտ)։ Քաղաքականութեան եղուխտիզմը արտայայտուում է նրանով, որ ամբողջ պրոպագանդը հայերի համար տարուում է ազգային գունաւորումով, իսկ ուրիշ ազգութիւնների համար՝ ընդհանուր սոցիալիստականով, այսինքն՝ համաչխարհաքաղաքական (կոսմոպոլիտիզմ), անցկացնելով գլխաւոր պետական եւ բարոյական սկզբունքների խորտակման գաղափարով, այսինքն՝ հաւատքի, ցարի եւ հայրենիքի, իսկ դրա հետ նաեւ՝ ընտանիքի։

Այս միեւնոյն եղուխտիզմը ընդհանրապէս նկատուում է Դաշնակցութեան բոլոր գործողութիւնների մէջ։

Այսպէս, օրինակ, 1908 Յուն Դեկտեմբերին, Թիֆլիզում, «ահաբեկիչ մարմնի» անդամների ձերբակալութիւնից յետոյ («Պատասխանատու Մարմնի» եւ «Արեւելեան Բիւրոյի» մի քանի ականաւոր անդամների), «Արեւելեան Բիւրո»ն մի կոչ հրատարակեց, որի մէջ Բիւրոն կոչ անելով հայ բնակչութեան՝ կառավարութեան դէմ յեղափոխական պայքար մղելու, մատնացոյց էր անում կառավարութեան ձեռք առած մի չարք րոպի միջոցներ հայերի նկատմամբ, միջոցներ որոնք արտայայտուում էին զանգուածային ձերբակալութիւններով և աքսորով հայ մտաւորականութեան, հայ բնակչութեան բացատրելով որ (այդ) գործողութիւններով կառավարութիւնը մտադիր է վերադառնալ նախկին քաղաքականութեան, այսինքն բռնի ռուսացում հայերի՝ դպրոցները փակելու, եկեղեցական կալուածները գրաւելու եւ կաթողիկոսի իրաւունքները սահմանափակելու միջոցով։ Նման 1903 Յուն դէպքերին, երբ Դաշնակցութեան ղեկավարները խեղաթիւրուած ձեւով բացատրեցին ժողովրդին այն օրէնքը, ըստ որի հայ եկեղեցիների ստացուածքներն անցնում էին պետական գանձի ղեկավարութեան տակ, Դաշնակցութիւնը օգտագործեց այդ քայլը որպէս հզօր ատիք՝ հայութեան տեւելութիւնը չարժելու համար ամէն ինչի դէմ որ ռուսական էր, այնպէս էլ ներկայ պարագային, հաւատարիմ մնալով իր պրովոկացիոնական քաղաքականութեան, Դաշնակցութիւնը մտադիր է իր կուսակցականների ձերբակալութիւնը վերածել համահայկական հարցի, այդ ձերբակալութիւնների դրդապատճառներին տալով ստոյգ մեկնութիւն եւ նրանք բացատրելով որպէս ամբողջ հայ ժողովրդի ինքնատպութեան, նրա մշակոյթի զարգացման եւ հաւատքի դէմ սպառնալիք։

Ստորագրած են՝
Ոստիկանական Բաժնի
Յատուկ Բաժանմունքի վարիչ՝
Գնդապետ ԿԼԻՄՈՎԻՉ

IVրդ Բաժնի վարիչ՝
Փոխ-գնդապետ ԲԵԿԼԵՄԻՇԵՒ

Սեպտեմբեր 1, 1909 Քիւ

(*) *Քուռ-պետական դատարանների քաչքչուկի եւ կաշառակերութեան մասին է։ Ա. Ա.*

Օե 2·— ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՆԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԴԵԿԱՆՈԶԻՆ(*)

Ոստիկանական Բաժնի վարիչ.
Յունիս 21, 1905 Թ., № 7684.

Յատուկ Յանձնարարութիւնների պաշտօնեայ՝ Գ. Լ. Ա. Ռատաեւին.

Այսու Ձերդ Գերազնցութեան եմ ուղարկում, մխանգամայն դաղանի, ի տեղեկութիւն եւ ի նկատառում, լրտեսական ճամբով, ստացուած երկու նամակների պատճէնը, ժընեւից գրուած, անհայտական Դեկանոզի անուան, որոնցից մէկը այս Յունիս 6է, Ռոստոմի ստորագրութեամբ, իսկ միւսը այս Յունիսի 11 Թուակիր, տարագիր Վ. Վալխովսկու ստորագրութեամբ։

Ի տեղի փոխ-վարիչի
(ստորագրութիւնը անընթեռնելի է)

Սիրելի ընկեր,

Ընկեր Գաբունեայի(**) մասին կարող եմ հաղորդել հետեւեալը։ Ձգանաչելով Բուլղարիան (այնտեղ մենք գործում ենք համարեա՛ ազատ), նա իրեն ծայրայեղօրէն զգոյշ էր պահում։ Նրա չար բախտից, ոստիկանը մօտենում եւ հարցնում է Քէ ո՞վ է։ իսկ նա վերցնում ու ասում է՝ հայ է եւ գնում է կոստանդնուպոլիս։ Անմիջապէս նկատում են ինչ որ աննորմալ է, քանի որ հայերի մուտքը Գոլիս անհնարին բան է Թուրք։ Այդու՝ նա իր վրայ աւելի մեծ կասկած հրաւիրեց։ Այժմ ո՛ւր է նա, ոչինչ չեն գրում։ Ափսոս որ նախօրօք չեկաւ մեզ մօտ, ժընեւ։ Ես իրեն կը բացատրէի Քէ ինչպէս պահէր իրեն։ Գիտի ասել, որ բուլղարական կառավարութիւնը չատ բարեացակամ է վերաբերուում դէպի մեզ։ Վառնայի մէջ ձերբակալուած էին մեր ընկերներից չորս հոգի՝ ռումբերով, նրանց կ՚արձակէին, եթէ այդ մասին մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները տեղեակ չլինէին. չնայած նրանց անցկացրին Սերբիա, սակայն մանաւոր կերպով հասկացրին, որ նրանք այնտեղից կարող են վերադառնալ ուրիշ անունների տակ։ Ընկերները այդպէս էլ արին։ Ցետոյ, դժբախտ մի դէպք Սոֆիայում պատահեց, ուր զոհուեցին մեր ընկերներից երկուսը, եւ կառավարութեան այլ տեսակի վերաբերումի պարագային մեծ գործ (դատ) կը բացուէր, մինչդեռ ոչ ոքի չանհանգստացրին (փորձին ներկայ էին մինչեւ 12 անձեր) եւ ոստիկանութիւնը եկաւ խուզարկելու Մեքսայէլեանի սենեակը այն ժամանակ, երբ բոլոր թղթերը դուրս էին տարուած այնտեղից։ Ընկեր Գաբունեան պէտք է իրեն պահէր միանգամայն ազատ։ Զարմանում եմ Քէ ինչո՞ւ են նրանից անցագիր պահանջել։ Այդ բանը համարեա՛ երբեք չի պատահում այնտեղ։

Մի քանի խօսք մեր գործերի մասին։

Մեր դրութիւնը կովկասում, ինչպէս որ մասամբ քեզ յայտնի է, դառնում է տագնապալի։

Վարչութիւնը բացայայտօրէն դրգռում է թաթարների հայերի դէմ։ Այդ դեռ քիչ է։ Ըստ վերջին տեղեկութիւնների, կովալեւ եւ Գլոբով պինում են թիֆլիզի մուսուլմաններին եւ ռուս բանուորներին։ Նման պարագաներում ինքնապաշտպանման գործը պիտի կազմակերպուի ոչ միայն հայերով, այլ ընդհանուր ճնշուերովը հայերի, վրացիների եւ ռուս բանուորների մի մասի։ Այդ կը լինի լաւագոյն ապացոյցը յեղափոխական կազմակերպութիւնների համերաշխութեան։ Շտապեցէք գրել այս մասին ձեր կովկասեան ընկերներին։ Զնայած տեղի վրայ արդէն իսկ համաձայնութիւն կայացած է այս հողի վրայ, բայց պէտք է աշխատել, որ համերաշխ գործունէութիւններ յստակօրէն կատարուեն այն բոլոր չէջաններում, որոնք բռնակուած են հայերով եւ վրացիներով։

Քաղաքների մէջ մերոնք լաւ են զինուած եւ պատրաստուած։ Երեւանում արդէն ուժեղ հակահարուած տուին։ մահմեդականների կորուստներն այնտեղ նշանակալից կերպով գերազանց են մերինէն։ Միայն գիւղերի մէջ մեր գործը լաւ չէ։ ամէն մի պիւղ չի կարող առանձինն դէմ կենալ Թուրք եւ քիւրդ զինուած խուժանին։ Մենք կազմակերպեցինք Թուրքիկ խումբ 80 անձերից, վիւղերը պաշտպանելու համար։ Նրա առաջին քայլերը յաջող էին։ մի քանի տեղերում նրան յաջողուեց ցրել Թաթար ամբոխները եւ յետ վերցնել կողոպտուած ապրանքները, բայց նրա հետագայ քայլերը անդամալուծուեցին վարչութեան(*) հակառակ գործունէութեամբ եւ զօրքով որ դրուեցաւ «Հանգըստութիւնը պահպանելու» համար։ Բագուի մէջ պատրաստուում է նոր յարձակում, այնտեղ այժմ ընդհանուր խուզարկութիւն է տեղի ունենում հայերի տներում եւ արհեստանոցներում, նոյնիսկ խուզարկում են անցորդներին։ Արդէն ղրաւել են 20 հրացաններ, փամփուշտներ եւ ատրճանակներ։ Ռումբերի արհեստանոցը վիժեց։ Յարձակումը կրկնուում է այն ժամանակ, երբ վարչութիւնը համոզուում է որ հայերի մօտ զէնքը քիչ է։ Բացի այդ, վախենում ենք զօրքի բացայայտ միջամտութիւնից, ինչպէս որ եղաւ Թուրքիայում։ Մէկ խօսքով՝ աղէտի մէջ ենք։ Մէկ բան միայն ուրախացնում է մեզ, այդ՝ առոյգ տրամադրութիւնն է մեր տեղական ընկերների, որոնք վստահ են իրենց ուժերի վրայ։ Ցոյս ունինք այս եւս անցկացընել։

(**) *Գաբունեան այլազգի յեղափոխական էր, թերեւս վրացի անէչխանական։ Ա. Ա.*

(*) *Ցարական պետական վարչութեան մասին է։ Ա. Ա.*

Ընկեր Գալապռին պէտք է որ արդէն քեզ յայտնած լինի արդիւնքները մեր խորհրդակցութեան. ի՞նչ ես մտածում բոլոր կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւն հրաւիրելու մասին: Ի՞նչ է արուած կոմիտէ կազմակերպելու համար:

Կարող է պատահել որ ես չուտով Փարիզ գամ:

Ցտեսութիւն՝ քո ՌՈՍՏՈՄ

Կցում եմ բազուկ կոմիտէի կոչը, նակաչիձէի ժահապատժի մասին: Ափսոս որ նա չէ առաքուած նաեւ մեր կողմից:

1905 թ. Յունիս 6· Գէորգի Դեկանոզին, Փարիզ 18, Rue des Fossés Saint Jacques.

Օրս 3·— ՎԱԼԽՈՎՍԿԻԻ ՆԱՄԱԿԸ ԴԵԿԱՆՈԶԻՆ

11 Յունիս 1905, Ժընեւ

Միջկուսակցական Բիւրոյի
Քարտուղարութիւն·

Վրացական Սոցիալիստ – Ֆեդերալիստ – Յեղափոխականների կուսակցութեան
Ներկայացուցիչ ընկեր Դեկանոզին·

Յարգելի ընկեր,

Ինչպէս Ձեզ յայտնի է, Ժընեւի Միջկուսակցական կոնֆերանսը իր մէջ այլոց որոշել է աշխատել Փարիզում կազմել օտարերկրացիների կոմիտէ, որ վայելում է հանրութեան վստահութիւնը (կարող է նաեւ Միջկուսակցական Բիւրոյի ներկայացուցիչների խառնուրդով), յոգուտ չարժման, որը գլխաւորում է Միջկուսակցական Բիւրոն, նուէրներ հաւաքել(?):

Այս նկատումով, քարտուղարութիւնս դիմում է ձեզ, որպէս Բիւրոյի անդամի, խնդրելով որ Սոցիալիստ–Յեղափոխականների և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (Ֆեդերացիա) ներկայացուցիչների հետ, որ պտնուում են Փարիզում, քննէք այս հարցը: Կարհրդակցէք նաեւ Բիւրոյի մէջ մտնող այլ կազմակերպութիւնների հետ, եթէ նրանց ներկայացուցիչներից կան Փարիզում, (եթէ) ինչ աւելի գործնական ձեւով այդ նախաձեռնութիւնը կարելի է գլուխ բերել եւ եզրակացութիւնը, որ կը հանէք կարհրդակցութեան ընթացքում, հաղորդել քարտուղարութեանս: Այսու, քարտուղարութիւնը ձեր ուշադրութիւնն է հրաւիրում այն բանի վրայ, որ Փարիզում գոյութիւն ունի Comité des Organisations Socialistes de Russie, *որը մինչեւ այժմ գործել է գերազանցօրէն, նաեւ յոգուտ չարժման նուէրների հաւաքումով եւ բաշխումով:*

Անհրաժեշտ է կազմել նոր կոմիտէ (եթէ հին հաստատութիւններից ոչ մէկը դրա համար պէտքական չէ) այնպէս, որ ոչ մէկ բանով չվնասուի Comité des Organisations Socialistes de Paris*ն(?) և հանրութեան մէջ չվրդովէ չառաջացնել նոր կոմիտէ ստեղծելու տարբերը հինները կան:*

Ընկերական ողջոյն՝
Յ. ՎԱԼԽՈՎՍԿԻ

(F. Valkhovsky, 15, La Roseraie, Genève)

Օրս 4·— ԹԻՖԼԻՍԻՆ ՆԱՄԱԿ՝ ՊԵՐԼԻՆ

Ոստիկանական բաժնի
Քաղաքական Մասի վարիչ·
Սեպտ· 24, 1905 թ· № 12340·

Գաղտնի Խորհրդական
պարոն Ա· Մ· Հարթինգին

Ձեզբ Ձերդ Գերապանցութեան եմ ուղարկում, ժամեզամայն պաղտնի, ի տեղեկութիւն եւ ի նկատառում, լրտեսական ճամբով առացուած մի նամակի պատճէնը· Նամակի առարկութիւնը անընդհատնելի է, ուղարկուած է Թիֆլիզից, այս Սեպտեմբեր 2ին, ուսանող Գարամուչեանի անուան, Բեռլին:

Ի տեղի փոխ–վարիչի՝
(առարկութիւնը անընդհատնելի է)

Լրտեսական ճամբով առացուած անընդհատնելի առարկութեամբ նամակից մէկընթերումներ: Նամակը գրուած է Թիֆլիզից, Սեպտ· 2, 1905 թ., ուսանող Գարամուչեանին, Բեռլին, Կուրֆյուրստէներ Շտրասէ 10, դրսի մօտ:

Ա· Ա·

Տրամադրութիւնս մռայլ է: Կրծքիս մէջ ճչում է մի կատաղութիւն, ուզում եմ կազակների արիւն հոսեցնել դեռեւով, այդ «բարձրեր»ին ողջ–ողջ այրել:

Օգոստոս 20ին, 400 հոգինոց մի ամբոխ ներս խուժեց քաղաքային Դուման, ուր սկսուած էր ներկայ ղէպքերի քննութիւնը, այսինքն՝ հացադուլի կարդը, Ցեստական Դուման եւայլն:

Ցանուն դեներալ – նահանգապետի Գրիստաւի(*) պահանջի վրայ՝ դատարկել սրահը, ձայներ հնչեցին՝ «կորչի՛ դեներալ–նահանգապետը»:

Գրիստաւին հրեցին: Նիստը շարունակուում էր, բազաւորի կիսարձանի գլխին գլխարկ խոթեցին: Այդ պահուն ներս խուժեցին կազակները, հրամայելով ցրուել: կազակները կրակ բաց արին ամբոխի խիտ շարքի վրայ, ուր կային նաեւ կանայք: Զայներ հնչե-

(*) Գրիստաւ, ցարական ոստիկանապետ: Ա· Ա·

ցին՝ «կանգնէք, ընկերնե՛ր», սակայն ամբոխը խուժեց դէպի ելքի դռները: Փողոցում կազակները փախչողներին դէմ էին ելնում գնդակներով, սրերով եւ հրացանների կոթերով: Սպանուածները երեք սայլ լեցրին: Բոլորը բորբոքուած են զայրոյթով եւ վրէժով: Բազմաթիւ ձերբակալուածներ կան: Նշանակուած է ընդհանուր քաղաքական դործադուլ: Գիտի խաղան ռումբերը, վաղ կը լինի կազակների համար, ոչ էլ ժամանակաւոր դեներալ–նահանգապետը լաւ բանի պիտի հանդիպի:

Ռուբէնը Գանձակում հրամայում է հայ յեղափոխականների ջոկատին, եւ պահպանում է ամենէն վըտանգաւոր կէտը:

Գիզոն այստեղ է, հրաչքով ազատուեց:

Կոչ է հրատարակուած, փառաբանելով զինեալ ապըստամբութիւնը:

Անէ՛ծք վհատութեան:

Օրս 5·— ԸՆԿ· ԿՆՕ–ԳՆՈՒՆԻԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԻՔԱՑԵԼ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆԻՆ, ԺԸՆԵՒ

Մարտ 30, 1905 թ·

(Ամփոփած եմ)

1) Դաղտնի դրականութիւն փոխադրելու համար վարչատա (Լեհաստան) են ուղարկել մի ուսանող, պայմանների ուսումնասիրելու համար· գրում է, որ Լեհաստանից դաղտնի դրականութիւն կարելի է ուղարկել փուքը (40 փաունտ) 20–25 ռուբլիով: Ուսանողը մտերմութիւն է հաստատել Բապտիստների (Մկրտչական) հետ, որոնք խոստացել են օգնել: Ուսանող Գօդոսեանը չուտով ժընեւ կ'անցնի եւ մանրամասն կը պատմի:

2) Գարսկաստանի վրայով ամիսներ է տեւում անլեղալ դրականութիւն ստանալը, մինչդեռ Լեհաստանի վրայով արագ կը լինի:

3) Ուսանողը պիտի ծանօթանայ նաեւ լեհական չարժման հետ:

4) Ուղարկում ենք յանձնախումբի բանաձեւը՝ «Յեղափոխութիւն»:

5) «Եկեղեցական կոմիտէ»ն իր խորը ցաւակցութիւնն է յայտնում «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, գաղափարական յեղափոխական Քրիստափոր Միքայէլեանի մահուան առթիւ:

«ԵԿԵՂԵՑԻ ԿԱՂԱՔ»(*)

30/III/1905

(*) Ինչպէս երեւում է Մոսկուայի կոմիտէի ծածկանունն է: Ա· Ա·

Օրս 6·— ԸՆԿ· Մ· ՎԱՐԱՆԴԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ոստիկանական Բաժնի վարիչ
6 Նոյեմբեր 1904 թ., № 12921

Ցատուկ Յանձնարարութիւնների
պաշտօնեայ՝ Լ· Ա· Ռատաեւին·

Անցեալ Հոկտեմբերի 8/22ին յայտնել էինք № 282ով, որ Փարիզում Սեպտեմբերի վերջերը յեղափոխական կուսակցութիւնների ունեցած համագումարում(*) Հ· Յ· Դաշնակցութեան կողմից մասնակցել է «Դրօշակ»ի խմբագիր ոմն Վարանդեան:

Այսու յայտնում եմ որ վերը յիշուած Վարանդեանը, ըստ երեւոյթին, Գրիգոր Գեորգեան Վարդանեանն է (նոյն ինքը՝ Վարդանեանց), որի անունը դերուած էր հետախուզական չրջաբերականի մէջ Մայիս 1, 1904ին, № 5500 թիւով:

Օրս 7·— ԸՆԿ· Ա· ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

11 Մայիս 1905 թ., № 5913

Ցատուկ Յայտարարութիւնների
պաշտօնեայ՝ Լ· Ա· Ռատաեւին·

Թիֆլիզի «Օխրանա»յի բաժնի վարիչի տեղեկութիւնների համաձայն, Թիֆլիզի Հայ Յեղափոխական «Դրօշակեաններ»ի կազմակերպութիւնը՝ «Մեխակեան»(?)(**) խմբագիր է նշանակել Սոֆիայում լոյս տեսնող հայ յեղափոխական «Դրօշակ» թերթի սպանուած խմբագիր Քրիստափոր Միքայէլեանի տեղ, Աւետիս Ահարոնեանին, գրագէտ եւ աշխատակից «Մուրճ» ամսագրի, որը, հաւանաբար, Մայիսին Թիֆլիզից Սոֆիա կը մեկնի:

Այս մասին յայտնելով Ձերդ Գերապանցութեան, կ'աւելցնեմ որ Ահարոնեանը, բացի այդ, Թիֆլիզի Հայ Յեղափոխական Ընկերակցութեան՝ Դաշնակցութեան Բիւրոյի անդամ է եւ իր պարտականութիւնն է նաեւ կոչեր կազմել եւ հրատարակել գաղտնի գրականութիւն:

Ոստիկանական Բաժնի վարիչ

(*) Ռուսաստանի յեղափոխական կուսակցութիւնները աշխատում էին արտասահմանում ստեղծել համագործակցութիւն եւ մշակել ընդհանուր գործունէութեան ծրագիր· Դաշնակցութիւնը եւս մասնակցում էր: Ա· Ա·

(**) Անպայման այս բառը ազատագրած է, «Մեխակեան» – նիմաստ բառ է կամ՝ անուն:

Ստուգելի պէտք է լինի՝ «Մեծ քազաք»: Ա· Ա·

Օն 8.— ԸՆԿ. ԳԵՐԱՍԻՄ ԲԱԼԱՑԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Միանգամայն գաղտնի

Ներքին գործոց նախարարութիւն.
Ոստիկանական բաժին
Ընտ Ցատուկ բաժնի
8 Նոյեմբեր 1907 թ., № 140105

Արտասահմանեան գործակալութեան
վարիչին.

Թիֆլիզի Նահանգային ժանդարմական վարչութեան վարիչի կատարած խուզարկութեան ընթացքին՝ Շուչի քաղաքում, մեչանին Գերասիմ Բալայեանի բնակարանում (Բալայեան խուզարկութիւնից մի օր առաջ անյայտացած էր) գրպգրութիւնների մէջ գտնուած է հետեւեալ թերթիկը՝ «Հնչակի կենտրոնի հասցէն.— Mr. M. Bellard. Rue Campagne 7, Paris: Քարտուղար Վ. Արշակունի: Նախագահ Գ. Բազրատունի»:

Տեղեկացնելով այս մասին, Ոստիկանութեան վարչութիւնը խնդրում է Ձերդ Բարձրութիւնից անմիջապէս տեղեկութիւն տալ այս հասցէին:

Ի տեղի փոխ-վարիչի՝
ՎԻՍԻԼԻՈՎ

Ց Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքի Բ. հատորի առաջին տպագրութենէն (1973) ասդին, Հ. Ց. Դաշնակցութեան կեդրոնական դիւանի արխիւային մեր պրպտումները երեւան հանած են կարեւոր թիւով անտիպ փաստաթուղթեր, որոնք կը վերաբերին Դաշնակցութեան սկզբնական 10-15 տարիներու գործունէութեան:

ՆԻՒԹԵՐու Բ. հատորի ներկայ՝ երկրորդ տպագրութեան առթիւ, իբրեւ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ, հրատարակութեան կու տանք ամենէն շահեկանները այդ փաստաթուղթերէն — տեղեկագիրներ, ատենագրութիւններ, շրջաբերականներ եւն. — որոնք անմիջական աղերս ունին հատորին մէջ յիշատակուած ժողովներուն եւ անոնց մասնակցած մարմիններու աշխատանքին հետ:

Ներկայ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾի նիւթերը դասաւորած ենք չորս բաժիններու մէջ՝—

Ա.- Հ. Ց. Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Յաջորդաբար կու տանք տեղեկագիրները՝ 1) Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ կոմիտէներու (միացեալ) — 2) Կիլիկիոյ գործին նուիրուած ընկերներու (Հրաչ, Մար եւ Պոնտացի) — 3) Ոսկեհանքի (Իսմիրի) Կեդր. Կոմիտէի: Անոնք բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ կը պարունակեն համապատասխան շրջաններու 1896 - 98 տարիներու գործունէութեան մասին եւ, ատով իսկ, մեծապէս շահեկան են Հ. Ց. Դաշնակցութեան պատմութեան համար:

Ներկայ հատորի դասաւորութեամբ, այս երեք տեղեկագիրներու տրամաբանական տեղը պէտք է ըլլար՝ էջ 78էն 80, Նիկոսիոյ կոմիտէի տեղեկագիր-նամակէն անմիջապէս առաջ կամ ետք, «Հ. Ց. Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԱՅԼ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ» բաժնին մէջ:

Բ.- «ԿԱՄՔ»Ի ԺՈՂՈՎԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՆԻՒԹԵՐ

Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի (տե՛ս այդ մասին Երկրորդ Ընդհ. Ժողովի որոշումը, եջ 64) լիագումար միակ ժողովը տեղի ունեցած է 1901 Ապրիլին, Ֆիլիպէ (Պուլկարիա): Այդ ժողովն է որ, կարեւոր այլ որոշումներու կարգին, կուսակցութեան նիւթապէս շատ նեղ վիճակին դիմաց՝ տուած է բոնի հանգանակութեան ձեռնարկելու վճիռը («Փոթորիկ»ի գործը):

«Կամք»ի ժողովին առընչութեամբ, ներկայ հատորին մէջ տեղ գտած էին արդէն Կարէնի (Արամ Յակոբեան) վկայութիւնները (տե՛ս էջ 94 - 98) եւ Արեւմտեան Բիւրոյի շրջաբերականը՝ ժողովին որոշումները հաղորդող (էջ 98 - 99): Յաւելուածին մէջ յաջորդաբար կու տանք՝ 1) Մարթինի (Մուրատեան) տեղեկագիր - նամակը (15 Նոյ. 1900 թուակիր) — 2) Ամերիկայէն՝ Արշակ Վռամեանի նամակը, օրակարգի հարցերուն մասին իր տեսակէտները պարզող (25 Մարտ 1901 թ.) — 3) «Կամք»ի ժողովին ատենագրութիւնը, զոր կու տանք ամբողջութեամբ, հակառակ անոր՝ որ որոշումներու կարեւոր մէկ մասին թուումը կրկնութիւն կը կազմէ Արեւմտեան Բիւրոյի վերոյիշեալ շրջաբերականին հետ (էջ 98 - 99) — 4) Պոլսոյ Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի տնտունով հանգանակութեան ձեռնարկող ներկայացուցիչներուն տրուած լիապօրագրի պատճէնը — 5) «Փոթորիկ» ահաբեկիչ խումբի անունով պատրաստուած (տպագիր) երկու ապդարարագրեր:

Գ.- 1904ի ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ներկայ հատորին մէջ, էջ 201 - 202, կարգ մը տեղեկութիւններ տուած ենք 1904 թուականին Թիֆլիսի մէջ գումարուած արեւելեան շրջաններու յաջորդական երեք

Ռայոնական ժողովներու մասին (Ապրիլ - Մայիս, Ցուլիս եւ Սեպտեմբեր ամիսներուն), այդ տեղեկութիւնները առնելով ողբացեալ Սիմոն Վրացեանի կողմէ Արխիւէն քաղուած նոթերէ: Արդ կրցած ենք գտնել այդ երեք ժողովներու արձանագրութեանց արխիւային բնագիրները, կորս հրատարակութեան կու տանք ժամանակագրական միեւնոյն կարգով՝ ներկայ յաւելուածին մէջ:

1904 Դեկտեմբերին, նոյնպէս Թիֆլիսի մէջ, գումարուած է Ռայոնական չորրորդ ժողով մը (տեսնել այս մասին մեր ներածական ծանօթագրութիւնը՝ էջ 200), որուն մանրամասն արձանագրութիւնները տուած ենք արդէն (էջ 205 - 223):

Հոս յայտնենք, որ ներկայիս մեր տրամադրութեան տակ ունինք նաեւ 1905ի Հ. Ց. Դաշնակցութեան Խորհուրդի նիստերու արձանագրութեանց բնագիրը: Բաղդատութիւնը ցոյց տուաւ սակայն, որ մեր արդէն իսկ հրատարակած բաժինը, որ կը ներկայացնէ Սիմոն Վրացեանի կատարած քաղուածքները (տե՛ս էջ 227 - 231), վճիռներու շարքին մէջ կարգ մը անկարեւոր տեղափոխութիւններ մէկդի դրած՝ հարապատ է արխիւային բնագրին: Ուստի անիմաստ նկատեցինք յաւելուածին մէջ անգամ մը եւս տալ 1905 Ապրիլ - Մայիսի Խորհուրդի արձանագրութիւնը:

Դ.- ԲԻՒՐՈՆԵՐՈՒ ՀՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

ՆԻՒԹԵՐու Ա. եւ Բ. հատորներուն մէջ տրուած են կարգ մը կարեւոր շրջաբերականներ Բիւրոներէն եւ պատասխանատու այլ մարմիններէ (Պոլսոյ եւ Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէներ եւն.): Ներկայ հատորին մէջ, տեսնել յատկապէս՝ էջ 24 - 26, 34 - 36, 47 - 48, 98 - 99, 101 - 103, 105 - 106, 202 - 203, 204 - 205, 224, 225 - 226, 236, 247 - 249, 253 -254:

Ներկայ յաւելուածի այս վերջին մասին մէջ տեղ կու տանք ընդհանուր - կազմակերպական բնոյթ կրող ութ այլ շրջաբերականներու, ժամանակագրական կարգով, 1899 - 1905 տարիներէն: Առաջին երկուքը (Արեւմտեան Բիւրօ) կը վերաբերին Լահէյի խաղաղութեան (փինաթափութեան) համաժողովին առթիւ (Մայիս 1899) Հայկական Հարցը արծարծելու կոչուած նախաձեռնութիւններու: Երրորդը 1899ի վերջերը գրուած Արեւելեան Բիւրոյի շրջաբերական մըն է, որ Երկրի կացութեան մասին տեղեկութիւններ կու տայ եւ նոր նախաձեռնութիւններու անհրաժեշտութիւնը կը նշէ: Չորրորդն ու հինգերորդը (Արեւմտեան Բիւրօ) իբրեւ նիւթ ունին PRO ARMENIAն եւ Երկրէն անոր ստոյգ տեղեկութիւններ հասցընելու կարեւորութիւնը: 6րդ շրջաբերականը (Արեւմտեան Բիւրօ), գրուած հաւանօրէն 1901ի վերջերը, մարմիններուն ամփոփ կերպով կը պարզէ կազմակերպութեան վիճակն ու գործունէութիւնը՝ շրջանէ շրջան: Եօթներորդը կը վերաբերի Դաշնակցութեան Խորհուրդի մօտալուտ գումարման: Վերջինը՝ Արեւմտեան Բիւրոյէն «Գաղտնի նամակ Հ. Ց. Դ. Կենտրոնական Կոմիտէներին» (5 Ցուլիս 1905), մանրամասնութիւններ կու տայ Երեւանի շրջանի հայ - թաթարական ընդհարումներուն մասին:

Հ. S.

Ա.— Հ. Ց. Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

1) Հ· Ց· Դ· ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀ· ԺՈՂՈՎԻՆ — ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՑ ԵՒ ԳԱՀԻՐԷԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Հազիւ երկու–երեք ամիսէ ի վեր կազմուած, բնականն է, որ չպիտի կարողանանք որեւէ հաշիւ ներկայացնել կամ բացատրութիւններ տալ մեր գործունէութեան վրայ: Բայց Ընդհանուր ժողովի գումարումէն օգուտ քաղելով, կ'ուզենք անգամ մը անդրադառնալ մեր դրութեան վրայ, ակնարկ մը ձգել ատհասարակ ընդհանուր յեղափոխական գործունէութեան վրայ եւ մանաւորապէս Եգիպտոսի եւ իր շրջանակներուն, որոշելու՝ Քէ ո՞ւր էինք, ո՞ւր ենք այսօր եւ ո՞ւր պիտի դնէ մեզի ներկայի դոյութեան չարունակութիւնը վաղը: Պիտի աշխատինք ցուցնել ամփոփ կերպով Եգիպտոսի անցեալ գործունէութիւնը ու ներկան եւ ապագայի մէկ քանի կէտերը պիտի աշխատինք պարզել:

Լեռնավայրի հարցը(1) կապուած ըլլալով միանգամայն Եգիպտոսի հետ, կարելի եղածին չափ պիտի աշխատինք, մեր ներկայի ուժերուն եւ ապագայի հանգամանքներուն վրայ հիմնուելով, ճշդել այն դիրքը, որ պիտի կարողանայ բռնել ան՝ այս կարեւոր հարցի լուծումին մէջ: Աւելորդ չպիտի համարենք նաեւ պատկերացնել այն գաղափարի նոր հոսանքները, որ վերջին տարուան մէջ յառաջ եկած են ժողովրդի ամէն կարգի խաւերուն մէջ, ատհասարակ սկսելով ամբոխէն մինչեւ զարգացած դասակարգը. մանաւորապէս կ'ուզենք ծանրանալ մխրճման հարցին վրայ, որ ժամանակին մտքերը զբաղեցնող ամենէն տաք խնդիրներէն մէկն է: Դաշնակցութիւնը, հակառակ 14 ամիսէ ի վեր չարունակուող գործունէութեան, այսօր չէ յաջողած տակաւին իր հիմերը զօրաւոր ժայռերու վրայ դնել· ատպի վրայ չինուած չէնք մըն է ան Եգիպտոսի մէջ: Այս իրողութիւնը, որ առիթ պիտի ունենանք դրական եւ որոշ փաստերով ապացուցանել, իր պատճառները ունի անշուշտ, որով չէ կարելի փնտռել գործիչներու բարի տրամադրութեան պակասին կամ խակ կազմակերպութեան մէջ, այլ Եգիպտոսի բնիկ հայ տարրը տարբերութեան բնականէն չատ քիչ մշակելի հող կը ներկայացնէր Դաշնակցութեան: Հնչակեանները մեզմէ չատ առաջ ոտք դնելով այս երկրին մէջ, գրաւած եւ իրենց տրամադրութեան տակ դրած էին այն ուժերը, որ երկիրը կը ներկայացնէր եւ չատ քիչ բան ձգած էին դուրս· իսկ Դաշնակցութիւնը ամենէն աւելի օգտուած է զազրելի հանգամանքէն, որ 96ի դէպքերէն վերջը Երբեմնի ռեժիմը մղեց եգիպտոս· դաշնակցական համակիրներու չրջանակը այդ հոսանքին մէջ գտնուող անհատներով է որ ընդարձակուեցաւ, որոնք երկրէն դեռ նոր եկած, ամէն բան իրենց աչքովը տեսած, բնական է որ ոյժ պիտի տային այս չարժումին: Այս ակընթացութիւնը, թէեւ տկար, բայց իր մէջ բարոյական ոյժ մը կը ներկայացնէր· նիւթականը այն ժամանակ անշուշտ չատ մեծ բան մը պիտի չըլլար· բայց մեծ յոյս կար, թէ երթալով այդ կազմակերպութիւնը մեծ ծաւալ եւ մեծ ուժ պիտի տար, եթէ դժբախտաբար վերջին տարուան մէջ արգելքներու մեծ չղթայում մը թումբեր չկանգնէր առջեւը: Թէ ի՞նչ բնութիւն ունին ասոնք, ի՞նչ պատճառներէ առաջ եկած են, պիտի խօսի՛նք վերջը:

*Այս համառօտ բացատրութիւնը տալէ ետքը, եթէ անցնինք դրական փաստերուն ներկայ Եգիպտոսի ուժին տկարութիւնը ապացուցանելու համար, չատ հեռու կարելի պիտի ըլլայ համոզում դոյացնել: Երբ Եգիպտոսի Կեդրոնական Կոմիտէի գործունէութեան ընդհանուր հաշիւը աչքէ անցընենք անգամ մը, պիտի տեսնենք թէ 14 ամսուայ միջոցին հաւաքուած դրամը չատ նիհար թիւ մը կը կազմէ: Իսկ ծախքերուն մէջ, ամենէն աւելի տեղական մանր մունր ծախքերն են, որ տեղ կը բռնեն· եւ յետոյ երբ ատկէ մէկուկէս ամիս առաջ Եգիպտոսի Կեդրոնական Կոմիտէն լուծուեցաւ, հաշիւներու քննութենէն տեսնուեցաւ, որ 15–20 ոսկիի պարտք մը կը ծանրանար Դաշնակցութեան վրայ: Այս տեսակ ժամանակ մըն է, որ մեզի կը յանձնուի այս տեղի գործունէութեան դեկը եւ մենք բաներ նորէն չկնելու, կարգադրելու ստիպուած ենք— պզտիկ բայց յատկանշական օրինակ մը պիտի բաւէ մեր ըսածները

ուելի չեշտելու. ամէն ամիս ու կէս առաջ, Նիւրոսի կոմիտէն եգիպտոսի կոմիտէին հեռագրով 40 ոսկի ուղած էր. այդ պահանջը պէտք էր գոհացնել, այս բանը կը զգային կամ գոնէ զգալ կը ձեւացնէին անդամները. բայց հակառակ իրենց կարծեցեալ չնչաքրուն, աչխատութիւններուն, չկրցան 1 ոսկի իսկ ղրկել. ահաւասիկ կեանք մը, որ մահէ չատ քիչ տարբերութիւն ունէր:

Իսկ երբ այս պզտիկ ակնարկէն ետքը եգիպտոսի վրայ բնկած մեծ պատասխանատուութիւնները քննենք ապագային առջեւ, Լեռնավայրի հարցի մասին ուելի յոռետես պիտի դառնանք: Ոսկեհանքի, եգիպտոսի, Նիւրոսի, Ամերիկայի կոմիտէներուն գործունէութիւնը չօշափելով Լեռնավայրի հարցը(2), կ'ուզենք բաղդատական հաչիւ մը ներկայացնել անոնց ներկայ րոպէիս ներկայացուցած ուժերուն եւ իրենց ցուցուցած տրամադրութիւններուն մէջ. քէպէտ մեր ձեռնհասութեան իրաւունքէն դուրս համարենք այս գործը, բայց մենք, նկատելով որ յիշուած տեղերու կոմիտէները իրենց ցուցուցած տրամադրութիւններու միջոցին կապուած են իրարու եւ Լեռնավայրի հարցին, ուրեմն եւ այդ հարցը լուսաբանելու համար՝ պէտք կը զգանք այս բանը ընել. իրականութիւնները ինչ որ ալ ըլլան, գէշ քէ լաւ, պէտք չէ լռել. միշտ ուժերը մեծ, կեղծ դոյներով ներկայացնել չենք ուզեր, երբ իրապէս այնպէս չեն. յեղափոխական գործի մէջ պէտք չէ խոհրացոյցով դիտել դէպքերը, քանի որ ինքնախաբէութեան կ'առաջնորդէ այդ մեզի: Երբ այդ 40 ոսկիի հարցը բացուեցաւ, եւ եգիպտոսի կեդրոնական կոմիտէն իր բացարձակ անկարողութիւնը յայտնեց, դիմուեցաւ Ոսկեհանքին. նա ալ տուաւ այն պատասխանը, որ տրուած էր եգիպտոսը, միայն տարտամ յոյսեր ուելցնելով իր պատասխանին վրայ՝ ապագայի համար: Գալով Ամերիկային, առանց ուրիշ փաստերու դիմելու կը բաւականանանք Մելիքի վերջերս ստացուած մէկ նամակէն հետեւեալ տողերը դնել հոս, որոնք չատ չուտ պիտի ապացուցանեն Ամերիկայի ուժին տկարութիւնը, եթէ չըսենք ոչնչութիւնը: — «Ձափազանց[ած] չեմ ըլլար, եթէ ըսեմ թէ Դաշնակցութիւնը պէտք է Փիլատոսի պէս ձեռքերը լուայ եւ դուրս ելլայ Ամերիկայէն... Ապագայի համար ոչ մէկ յոյս, ոչ մէկ նշոյլ: Գալով Նիւրոսին՝ եւ ո՛չ մէկ նիւթական ուժ կը ներկայացնէ անիկա, չունի եւ չի կրնար ունենալ. օտար երկիր մըն է, որ իր դիրքին համար միայն կարեւորութիւն ունի եւ միչտ դրամը դրսէն կը ապասէ: Այս խոզոթիւնները երբ դէնք հարցի մեծութեան քով, հակադրութիւնը (contraste) չատ ջախջախիչ պիտի ըլլայ. մէկ կողմէն ահագին գործ մը, երկրի մը ճակատագիրը, ամբողջ Լեռնավայր մը եւ միւս կողմէն խոշոր գերօ մը՝ ներկայացուած ներկայ եգիպտոսով, Ոսկեհանքով եւ Ամերիկայով: 40 ոսկիի հարցը մեզի հասկցուց թէ Լեռնավայրի հարցը եգիպտոսի, Ամերիկայի, Ոսկեհանքի հետ կապելը աւելորդ էր, երբ ամենափափուկ պարագայի մէջ, ինչպէս էր վերջինը, անոնք չկրնան կրնային իրենց նիւթականով ուժ տալ Նիւրոսի գործիչներուն(3):

Լեռնավայրի հարցը մեզի համար ամէնէն աւելի մեծ նչանակութիւն մը ունենալով, կ'ուզենք քիչ մը ծանրանալ անոր վրայ: Նիւրոսի մեր ընկերներու մէկ տեղեկագիրը, որը նաեւ ներկայացուած է Ընդհանուր Ժողովին, ուշադրութեամբ քննելէ [հետ] եւ բաղդատելով անոնց կարծիքները մերիններուն հետ, կը տեսնանք թէ չատ մեծ տարբերութիւն կայ մեր ու անոնց դաղափարներուն մէջ: Ամէն բանէ առաջ սակայն, ըսենք թէ սկիզբէն ի վեր Լեռնավայրի գործիչները (հետուէն թէ մօտէն) չափազանց լաւատեսութիւն մը ունեցած են եւ այս լաւատեսութիւնն է որ անծանօթ լինելով երկրին մինչեւ հիմա վիժած գործեր առաջ բերած է: Քաջքերութիւնի Լեռնավայրի հողին վրայ ոտք դրած վայրկեանին ձերբակալումը, Փափազի եւ Ալէքզի հարցը, երկարներու խնդրին ցաւալի ելքը(3) եւ մանաւանդ այն ծրագիրը կազմելը՝ որուն համեմատ մեր ընկերները կը խորհէին եւ նոյնիսկ որոշած էին երկիր մտցնել զինուած խումբ մը(3), առանց ներսը գէթ պզտիկ ուժ մը ունենալու, լոկ յոյսերնին երեւակայական անձնասիրութեանց վրայ դնելով: Մենք դատապարտելի կը գտնանք այս որոշումը, առաւել որ երկիրը ուսումնասիրելու խնդիր եւ նպատակ կար մէջտեղը, որը ոչ թէ խմբով (այն ալ զինուած) կը կատարուի, այլ անհատներով, եւ բացի սրանկից զինուած խմբի մը մուտքը Լեռնավայր ներկայ պարագաներու մէջ պիտի բաւէր ամբողջ երկիրը տակն ու վրայ ընելու ու կառավարութիւնը մղելու ամենաստիպիկ խստութեան, քանի որ այդ տեսակ ուժի մը գոյութիւնը երկրին մէջ ուչ կամ կանուխ երեւան պիտի ելլար: Լեռնավայրը արդէն նախապէս պատրաստուած է, ապստամբական զաղափարները արմատացած են որոչ աստիճանի անոր ժողովրդին մէջ. ունեցած է եւ իր կազմակերպութիւնները՝ կուսակցութիւններու կազմութենէն չատ առաջ. իր բախտներով, ապստամբութիւններով Լեռնավայրը ապացուցած է, թէ ինքը ապստամբ ժողովրդի մը բոլոր ուժերը ունի, բացի լուրջ ու հեռատես, նորագոյն պարագաներուն համապատասխանող յեղափոխական կազմակերպութենէն եւ դրամի — նիւթական օգնութենէ, որոնց համար եւ ան դիմած է կուսակցութիւններու աջակցութեան: Ի հարկէ Լեռնավայրի ժողովուրդը համոզմունքով յեղափոխական եւ հայրենիքի ազատութեան համար ամէն ինչ զոհելու պատրաստ դարձընելն է որ կը մնայ կուսակցութիւններու հեռատես գործունէութեան վրայ:

Ի՞նչ է Լեռնավայրի ժողովրդին ներկայի վիճակը թէ՛ նիւթական եւ թէ բարոյական տեսակէտներով: Հնչակեաններու վերջին յախուռն գործունէութիւնը եւ անպատրաստի մղուած կռիւը(4) չատ կոտրած է յեղափոխական վարկը այդ ժողովրդին առջեւ: Անցեալի այն մեծ յուսախաբութիւնը, որուն ենթարկուեցաւ հնչակեաններու մեծաղղորդ եւ անամէջ խոստումներէն ետքը, չատ վատ ազդեց իր վրայ եւ դէշ զաղափար կազմեց առհասարակ բոլոր գործիչներուն վրայ, ո՛ր կուսակցութեան որ ալ պատկանին ատոնք: Վերջերս լեռնավայրցիներ կը յայտարարէին հոս թէ ժողովուրդը նոյնիսկ կառավարութեան կը մատնէ այն գործիչը, որ յանդգնի այս պահուս երկիր մտնալ, եւ այս անոր համար, որ անցեալի պէս չ'ուզեր խաբուիլ, զգուշութեամբ կը վերաբերուի կուսակցական գործիչներու նկատմամբ, վախնալով որ երկիր մտնող գործիչները նախապէս ոչ լուրջ պատրաստութիւններ տեսած են, ոչ զէնքի ու նիւթական ուժի բաւականաչափ տէր են. վատահ չէ ան, որ երկիր մտնողը նախապէս խորհած է իր սկսած գործի մեծութեանը վրայ եւ երկիր կը մղուի այդ առանց իր հետ ուժ մը ներս մտցնելու: Եւ մենք որ մեր Լեռնավայրի չքնաին ուժի տկարութիւնը գիտենք, իրաւունք կու տանք այդ ժողովրդին՝ այս գէշ զաղափարը կազմած ըլլալու գործիչներու նկատմամբ: Մեր ներկայի ուժերով բան մը կարելի չէ ընել հոն. նոյնիսկ մեր ընկերներէն եթէ մէկ քանիսը ներս մըտնալ յաջողին, ի՞նչ պիտի կարողանան ընել, երբ դուրսը ուժ չկայ իրենց նպաստելու. չատ հաւանական է որ պիտի դիմեն տեղական ուժերուն եւ անոնք ալ պիտի պատասխանեն այնպէս, ինչպէս պատասխանած են Աղասիին՝ վերջին ապստամբութեան ժամանակ, երբ սա դրամի հանգանակութեան համար դիմումներ կ'ընէր. ապրինքն՝ «Հանի՛ դուն քու գրպանդէդ 50 ոսկի եւ մենք անոր տասնապատիկը պիտի տանք»: Զգենք որ Աղասին այդ 50 ոսկու կէսը մինչեւ անգամ չկրցաւ ցուցնել եւ իր դիմացիններու հաւատը բոլորովին կորնցուց: Քննենք միանգամայն քաղաքական նպատակութեան հարցը, համոզուելու համար թէ ի՛նչ աստիճան կարելութիւն կրնայ ունենալ ան: Արդեօ՞ք մինչեւ հիմա քաղաքականութիւնը նպատակուր տրամադրութիւն մը ցուցուցած է կամ աւելի լաւ է ըսել՝ պղտոնական համակրութենէն եւ խօսքի չրջանէ դուրս ելած է Լեռնավայրի մասին, Նախորդէն Գ.ի գործօն, բայց ցաւալի պարագաներու բերումով անյայտող միջամտութենէն ետքը. փաստերը մեզի ո՛չ կը պատասխանեն այս մասին: Եթէ քաղաքականութիւնը նպատակուր ըլլար մեզի այդ կէտին վրայ, դաչտային Լեռնավայրը չէր ջարդուեր: Ուրֆա, Այնթապ, Գէրգճիք, Մարաշ եւ իրենց չքնաին գիւղերը ջարդուեցան: Ատանա եթէ չջարդուեցաւ, պատճառը այդ նպատակուրութեան մէջ չգտնք է փնտռել. Մերսինի առջեւ խարխափ ամերիկեան զբաղատուրի հրամանատարին ու ամերիկեան հիւպատոսին պատահական բայց ազդու ազատելիքներն էին պատճառը այդ արդելքին. այդ հրամանատարն էր, որ այդ երկու քաղաքներու մասին ջարդի հաւանականութիւնները իմացուցին պէտ, անմիջապէս երկաթուղով չտապեց Ատանա եւ իր խիտ սպառնալիքները ըրաւ կուսակալին ու յաջողեցաւ: Սամսոնը իր չքնաականերով եւ Տիարպեքիրը չջարդուեցան (վերջինը Գաղ. հիւպատոսին բողոքներուն չնորհիւ). արդեօք կարելի՞ է ըսել թէ անոնց մասին նպատակուր տրամադրութիւն կայ. եւ յետոյ այն կէտերը, որոնք չջարդուեցան, չպի՞տի ջարդուէին արդեօք եթէ անոնց դիրքը ամուր եւ մէջը գտնուող ժողովուրդը կատղող չըլլար: Նոյնիսկ եթէ քաղաքական նպատակուրութիւն մը կար, ինչո՞ւ դեսպանները ձգեցին որ վերջին դաչնադրութիւնը, որ Թուրք կառավարութեան եւ հայերու մէջ կնքուած էր իրենց երաչխաւորութեան տակ, բռնաբարուի Թուրքերու կողմէ: Ամենայարմար ժամանակը գործօն միջամտութեան՝ ներկայացած էր վերջին ապստամբութեամբ. բան մը չըրին սակայն քաղաքագէտները:

Անցնինք երկրին բնական դիրքին եւ ազգաբնակութեան թիւին: Լեռնավայրի մէջ, հայ ազգաբնակչութիւնը չատ պզտիկ թիւ մը կը կազմէ Թուրք, քիւրտ, չերքէզ տարրերու քով, եւ անոնց մէկ ոտքի ելլալը բաւական պիտի ըլլայ Լեռնավայրի դաչտային հայ տարրը փճացնելու ամենափոքր ժամանակի մը մէջ: Այս դրութեան մէջ կը գտնուին Մերսին, Ատանա, Սիս, Այնթապ, Գէրգճիք, Մարաշ, վերջապէս ամբողջ դաչտային Լեռնավայրը, որոնք եւ ոչ մէկ միջոցով կրնան լուրջ ապստամբական գործի ձեռք զարնել եւ արդէն ալ չեն փափաքեր հեչտութեամբ: Ուրեմն, կը մնան միւս այն կարեւոր կէտերը, մասնաւորապէս Զ[էյթունի] եւ Հ[աճընի], որոնք ուրիչ երկու–երեք կէտերու հետ միացած կը կազմեն լեռնային Լեռնավայրը եւ ի բնականէ չատ ամուր դիրք եւ կռուող ժողովուրդ ունին: Ատոնք են այդ երկրի սիրտը եւ ատոնք են որ ապագային պիտի ապստամբին:

Նոր ապստամբութեան մը ժամանակ ի՞նչ պիտի ընեն Լեռնավայրի Թուրք ազգաբնակութիւնը եւ Թուրք կառավարութիւնը: Տակաւին մեծ ջարդերը չսկսած Լեռնավայրի Թուրք ժողովուրդը միչտ վախ մը կը զգայ եւրոպական միջամտութենէ մը եւ նոյնիսկ ջարդած միջոցին միչտ վախով կը վերաբերուէր դէպի ապագան, ջարդին հետեւանքներուն վրայ կ'անդրադառնար: Ընդհան Թուրքեր, որ ուզեցին ջարդը դադրեցնել, ոչ թէ մարդասիրութեան զաղափարէ տոգորուած կամ ուրիչ նկատառումներով, այլ պարզապէս անոր համար, որ միչտ կը վախնային եւրոպական գործօն միջամտութենէ մը. հիմա սակայն Թուրք ժողովուրդը իր այս վախէն մերկացած, էտհեմ փաչայի յաղթանակներէն ազդուած՝ կրկին ուժ մը կը զգայ իր մէջ եւ ապստամբութեան մը ձայնը զանկա պիտի դնէ զազանութեան կէտին վրայ, որ նախկինը պիտի գերազանցէ եւ ամ-

բողջ հայ ժողովուրդը պիտի ուղէ խեղդել անոր արբշնեն մէջ։ Գալով կառավարութեան բռնելիք դիրքին, մենք սա համոզումը ունինք, անցեալի վրայ հիմնուած, որ անոր որոշ ձգտումը պիտի ըլլայ փճացնել Լեռնավայրի հայ տարրը։ Սասունը իրեն համար մեծ ցաւ մըն էր։ Մեծ Հայաստանի մէջ ջարդեց, Լեռնավայրն ալ պէտք էր այդ օրին հասցնել։ Արդէն վերջին ապըստամբութեան ժամանակ(4) Էնհեմ փաշա բացարձակ հրաման ուղարկած էր Գոլէնի՝ մնայնել ներս եւ ջարդելէ վերջ միայն դուրս ելլալ։ Անշուշտ կառավարութիւնը իր որոշումը փոխած չէ այն օրէն ի վեր երբ չյաջողեցաւ հասնիլ իր նպատակին։ Ուրեմն, եզրակացնելով, սա հետեւութեանը կը հասնինք, որ Լեռնավայրը նախատեսելով այն ծանր պարագաները, որ պիտի ծագին իր ապստամբութենէն, մեծ հաւատք չունենալով քաղաքականութեան հզօր միջամտութեան վրայ եւ միանգամայն իր այրուող երկար տարիներու մէջ միշտ տըկարանալովը (առանց երբեք ընդհատելու[?]), չպիտի ուզէ ապստամբել, եթէ չզգայ իր մէջ կարեւոր ուժ մը դրսէն կամ ներսէն գոյացած, երկարատեւ ապստամբութիւն մը կարողանալ առաջ բերելու համար։ Ապագայ ապստամբութիւնը չի կրնար վաղանցուկ բան մը ըլլալ, իսկական «մահ կամ ազատութիւն» խօսքը այն ժամանակ պիտի հնչէ։ կա՛մ պէտք է ոչնչանայ Լեռնավայրը, կա՛մ իր ազատութիւնը վաստկի։

Ժամանակաւոր հաշտութիւն մը ապստամբական պղտիկ չրջանէ մը վերջը՝ անկարելի է այս անգամ։ Հետեւաբար Լեռնավայրը մեծ ուժերու պէտք ունի։ Դաշնակցութիւնը իր ուժերուն մեծագոյն մասը պէտք է յատկացնէ Լեռնավայրի՝ լուրջ գործ մը պահանջելու իրաւունք ունենալու համար, որ մեր կարծիքով նպաստաւոր պարագաներու մէջ առնուազն վեց ամիսէն ոչ պակաս դիմադրութիւն կրնայ ըլլալ։ Այս հարցը չատ կարեւոր ըլլալով, մենք կ'առաջարկենք Ընդհանուր Ժողովէդ վերջը Ռայոնական ժողով մը կազմել այս կողմը՝ գծելու ապագայ տակտիկան, որ չատ փորձառութիւն եւ հետաքննութիւն կը պահանջէ։

Սրագրի փոփոխում։— *Ապակեդրոն սկզբունքին գործադրութեան վրայ կ'ուզենք մեր կարծիքը յայտնել։ ընդունելով հանդերձ, որ ապակեդրոնացումը առնենէն աւելի կը յարմարի յեղափոխական մարմիններու, սակայն պէտք է խոստովանինք, որ մեր մէջ այդ ունեցաւ իր վատ կողմերը, որոնց առաջքը պէտք է առնել անպատճառ, խոչընդոտներ չունենալու համար մեր առջեւ։ Շատ անգամ կը պատահի, որ ապակեդրոնացումի սկզբունքին կոթնած կոմիտէները կը տեւեն անկախօրէն այն տեսակ գործեր, որոնք կը վնասեն ուրիշ կոմիտէներու հետաքրքրութիւնները, կամ ժամանակ նպատակներուն։ Թուրք կառավարութիւնը, կոմիտէներու ամբողջութիւնը մէկ մարմին նկատելով, երբ Երկրին մէկ կողմը որեւէ ցոյց կամ չարժում մը պատահի, ան կը ապաւէ անոր չարունակութեան ուրիչ տեղերու մէջ։ Գոլոի մէջ եղած ցոյց մը կառավարութեանը կը թելադրէ խստութիւններ գործադրելու նոյնիսկ Վանի, Բաղէշի [մէջ] կամ ուրիշ տեղեր, եւ եթէ ենթադրենք վայրկեան մը որ Գոլիսը առանց ուրիչի բան հարցնելու ցոյց մը ընէ, արդեօք չի՞ վնասեր ուրիշ տեղերու կոմիտէներուն։ Վատնայի չրջաբերականը մեր աչքին առջեւն է միշտ, ինչպէս նաեւ անոր նման դէպքեր։ Այս տեսակ անկանոնութիւններու առաջն առնելու համար կ'առաջարկենք բացարձակ ապակեդրոնացումը մեղմացընել եւ իսկական ապակեդրոնացման գործադրութիւնը կանոնաւորել։ Կոմիտէներուն ձգելով իրենց դրամական, խմբական, կազմակերպական հարցերու լուծումը, մենք կ'առաջարկենք զանոնք կապել իրարու՝ որոշ չրջաններու բաժանելով, եւ կամ կապել ուրիչ մարմնի մը, որ կոմիտէներու գործունէութեան ընդհանուր գծերուն տեղեակ ըլլալով (այսինքն զանոնք հաւաքելով իր մէջ), կարողանայ պէտք եղած ժամանակ զանազան կոմիտէներուն կարծիքներ տալ կամ անոնց կարծիքները լուսաբանել։ Այս մարմինը, անշուշտ հաստատուած լաւ չրջանի մը մէջ, դիւրութիւններ ունենայ քաղաքականութեան հետեւելու եւ կարելի եղածին չափ որոշելու այն րոպէները, որոնք չարմար կու գան պայթումներու կամ ապստամբութիւններու։ Բնական է, որ մենք չենք կրնար եւրոպական քաղաքականութիւնը մեր ուշած ուղղութեան մէջ դնել, քանի որ այդ Սալզպըրիներու հետաքրքրութիւնը մինչեւ անգամ չկրցաւ ընել, բայց գոնէ պէտք է աշխատինք անոր պատահական ձգտումներէն եւ կամ չարակից պատրազանէ օգտուիլ։ Եւ այս մարմնին գոյութիւնը այն տեսակէտով նաեւ պէտք մը կը կազմէ, որ Երկրի մէջ մանաւանդ խորերը գտնուողները չատ պէտք ունին քաղաքական լուրերու՝ գործի րոպէները ճշդելու համար։ Վերջապէս, պէտքը կը զգանք մարմնի մը, որ ոչ իրրեւ դեկավարող, այլ իրրեւ խորհրդական ուժ անհրաժեշտ է։*

Թէեւ Դաշնակցութեան ընդհանուր ուժերուն վրայ չունինք ամփոփ գաղափար, բայց ծանօթ ըլլալով անոր մէկ կարեւոր մասին, մենք կ'առաջարկենք ուժերը կիզդրոնացնել մէկ–երկու կէտերու վրայ միայն, ամբողջ ուժերը հոն քաշել եւ, կարելի եղածին չափ զգուշանալով մանր ցոյցերէ, ձգտիլ լուրջ գործերու։

Դաշնակցութեան ծրագրի մէջ գտնուած մէկ քանի մուր կէտերը կը խնդրենք որ լուսաբանուին, թիւրիմացութիւններու տեղի չտալու համար։ Պէտք է կազմել ներքին կանոնագիր մը, որոշելու համար կոմիտէներու (տեղական եւ կեդրոնական), ներկայացուցիչներու (երկիր քէ արտասահման), խումբերու իրաւասութեան սահմանները, փոխադարձ վերաբերմունքը, որովհետեւ մինչեւ հիմա չատ անգամներ տեսնուած է, որ կոմիտէներ զիրար կը հակասեն, ներկայացուցիչներ՝ որ կոմիտէ գտնուած տեղը անկախօրէն կը գործեն։

Կը փափաքէինք որ Ընդհանուր ժողովէդ վերջնականապէս որոչէ քէ Եգիպտոսը ո՛ր ոլորտի մէջ կը գըտնըւի. մեզի համար նպատակայարմար եւ ցանկալի է որ Լեռնավայրի չրջանին մէջ [ըլլայ] (Գահիրէի, Աղեքսանդրիոյ եւ Կիպրոսի հետ), քանի որ Եգիպտոսը, Կիպրոսին եռքը, ամենէն յարմար կէտերէն մէկն է, իր դիրքին պատճառով, ապագայ գործունէութեան Լեռնավայրի մասին(5)։ Որոշել միանգամայն կազմութիւնը կեդրոնական կոմիտէի մը այս չրջանին համար, որ կարողանայ հաւաքել իր մէջ այդ չրջանի գործունէութեան ընդհանուր տեղեկութիւնները եւ կապ մը ըլլայ կոմիտէներուն միջեւ։

Ժողովրդի տրամադրութիւնները։— *Հնչակեաններու վերջին պատահարներէն եռքը, ժողովուրդին մէջ գաղափարի նոր հոսանքներ սկսած են։ Հրապարակուած աղտոտութիւնները, հրապարակային մերկացումները, չրջաբերականներու տարածին դուրս ելած գաչտահոտութիւնները չատ վատ ազդած են ժողովուրդին վրայ։ Քրքական չարդերու վնասը աւելի զօրեղացաւ։ ոչ միայն Հնչակեան կուսակցութիւնը չատ բան կորընցուց իր բարոյական եւ նիւթական ուժերէն, այլեւ ընդհանուր յեղափոխութիւնը մեծ տագնապ մը կ'անցընէ այսօր։ Մեր ժողովուրդը, չկարենալով տէր ըլլալ գիտակցական ուղին, անկարող է լաւը վատէն որոշել, եւ չատ անգամ այս պատճառով ամբողջը մէկ կուրով կը լուայ։ Թերահաւատութիւն մըն է ծագած ժողովրդին մէջ իր կրած ազդեցութիւններէն, եւ ամենաանկեղծներու նկատմամբ իսկ երբեմն կասկածանքով կը վերաբերուի ան։ Դաղափարի եւ կուսակցական անհրաժեշտ կռիւները, որոնք չատ մը տեղեր փոխուեցան փողոցային ազտոտ կռիւներու, չատ վատ ազդեցին իր վրայ, — եւ տարիներու ընթացքին մէկ չինուած չէնքէն քարեր սկսան թափիլ։ Ասոր նման դէպքեր էին պատճառ այն արդելքներուն, որոնց հանդիպեցաւ Եգիպտոսի նախկին ներկայացուցիչը 7–8 ամիսներ առաջ, հոս հանդամանալուքեան մը ձեռնարկած միջոցին։ Այս հոսանքին զօրանալուն ոչ սակաւ նեպաստեց միութեան հարցը, որու վրայ քիչ մը վերը պիտի անդրադառնանք։*

Ցաւալի է որ հրապարակէ քաշուղներու թիւը երթալով կ'աւելնայ, չէզոքները կը չատնան, բայց եթէ մխիթարութիւն մը ունինք այս մասին, այն ալ սա է, թէ այդ չէզոքները ոչ թէ յեղափոխութենէն յուսահատած են, այլ յեղափոխական ներկայ կազմակերպութիւններէն։ Այսօր այն գաղափարը՝ թէ յեղափոխութիւնը մեզ պիտի փրկէ, ալ մինչեւ ժողովրդին ծուծը անցած է։ Զօրաւոր ուժ մը, կենդանութիւն նախատեսող ուղղութիւն մը՝ զանոնք ամբողջ պիտի ցնցէ նորէն եւ պիտի իլկնցնէ կռիւի դաշտը։ Մեր քիչ մը վերը ըսածներուն յատկանշական ապացոյցը կը կազմէ նաեւ այն պարագան, որ վերջերս զանազան տեղեր, մանաւանդ Ամերիկա, ժողովրդին դրամը ամենէն աւելի առ վերջին ժամանակներս սկսած է բարեգործական հաստատութիւններու, աղքատախնամի, որբանոցներու, մտաւորականներու զանձանակներու մէջ իյնալ, քան թէ յեղափոխութեան, որ զգալի է անուշտ ամենուրեք։

Վերջացնելով մեր տեղեկագիրը, կը յայտնենք թէ ժողովուրդը չատ բան կը սպասէ Ընդհանուր ժողովէդ, մեծ յոյսեր դրած է անոր վրայ եւ մենք, որ Եգիպտոսի անցեալին ու ներկային վրայ խօսած էինք, յոյս ունինք թէ ապագայ Եգիպտոսը պիտի կարողանայ ուղեղնալ իրեն արժանի բարձրութիւնը եւ ասկից իրաւունք կ'ունենանք ըսելու մեր երեք ամառայ գործունէութիւնը անգամ մը անցնելի եռքը, որ յուսատու է։

Միութիւն։— *Հայ ժողովուրդը ոչ մի ժամանակ յեղափոխութեան այնչափ սրամտադրուած եւ պատրաստուած չէր, որչափ որ ընդունակ է այժմ։ Արդ, ո՞վ պէտք է լաւ ճանչնայ հայ ժողովրդի ներկայ իսկական պահանջները եւ օգտուիլ գիտնայ այդ նպաստաւոր առիթներէն։ Միւս կողմանէ, հանգամանքները խիստ փափուկ [են]· որեւէ սխալ քայլ մը Հայ Յեղափոխութիւնը ծանր պատասխանատուութեան [առակ] կրնայ ձգել· ուստի պէտք է աշխատիլ ձեռք բերելու գործի մեծութեան եւ պահանջներու համապատասխան զօրեղ եւ լայն միջոցներ, որու ամենագլխաւորներէն մին պէտք է համարել ըլաստուած հայ յեղափոխական ուժերու միացման խնդիրը։ Թէպէտ եւ միութեան հարցը միչտ յուզուած է, բայց դժբախտաբար իրականացումը կարելի չէ եղած. իսկ այժմ ամէն ժամանակէ աւելի անհրաժեշտ ու կարեւոր կը նկատենք միութեան հարցի վերջնական լուծումը։ Ուստի, չատ նպատակ կը հետամտենք, որպէսզի միութեան վերաբերմամբ առաջին եւ գործնական քայլը Դաշնակցութիւնը առնէ։ Եւ այդ առթիւ, եգիպտոսի դաշնակցական կոմիտէները հետեւեալ առաջարկները կը ներկայացնեն Ընդհանուր ժողովիդ, իբր դրական եւ նպատակայարմար միջոց.*

ա.— Դաշնակցութիւնը իւր կողմանէ լիազօրութիւն տայ մի քանի հմուտ եւ կարող անձանց՝ հրաւէր կարդալու պաշտօնապէս բոլոր յեղափոխական մարմիններուն, յայտնի եւ կարեւոր յեղափոխականներուն եւ նաեւ չէզոք բայց վստահութեան արժանի եւ յայտնի անձնաւորութեանց եւ կազմել ընդհանուր խառն ժողով մը եւ այդ խառն ժողովի որոշումները լիներն վճռական։

բ.— Դաշնակցութիւնը առանց նկատողութեան առնելու այս կամ այն կուսակց[ութեան] հարցը, բոլորովին իր ծրագիրը եւ գործնական ուղղութիւնը հանդամանքներու համեմատ, ի պահանջել հարկին գոհ

[նոյն]իսկ կուսակցութեան անունը եւ առանձնայ ընդհանուր Հայ Յեղափոխութեան համապատասխանող դրոշմը եւ գոյնը կրող կերպարանք, որը շատ շատերու յամառութեան [վերջ կու տայ] եւ Դաշնակցութիւնը ուրիշները իրեն քաշել եւ կլանելու համոզումը կը ընդունի ամէնու մէջէն: Դաշնակցութիւնը պէտք է Հայ Յեղափոխութեան առանցքը եւ ընդհանուր միութիւնը ներկայացնէ, ստեղծելով լայն պահանջներու եւ իր վիճակի համապատասխան եւ նպատակայարմար ուղղութիւն մը, որով կարենայ ընդել ամէն Հայու մէջէն կուսակցական նեղ ոգին եւ կարենայ քաշել Հայ յեղափոխականները մեծամասնութիւնը անխտիր՝ այդ փափաքներու ուղղութեան տակ: Ահա, այն առեն Դաշնակցութիւնը, վերին աստիճանի զոհողութիւն եւ մեծութիւն ցոյց տուած լինելով, անառարակելի պիտի կարենայ դրաւել եւ միացնել բոլոր ազնիւ եւ մաքուր յեղափոխական եւ ժողովրդական տարրերը: Ի նկատի պէտք է առնել նաեւ, որ Հ. Ց. Դաշնակցութեան յեղափոխութեան դեմ չարժման ակիզբները պատրաստած ծրագիրը կարօտ է որոշ փոփոխութիւններու եւ թարկուելու, որովհետեւ այն ժամանակուայ եւ այժմեան ընդհանուր հայութիւնը չրլապատող քաղաքական եւ ներքին հանգամանքներուն մէջ մեծ տարբերութիւն կայ. եւ յուսով ենք որ այժմեան Հայկական Հարցի, Հայու կացութեան եւ յեղափոխութեան եւ անցեալ մեր ունեցած փորձի պահանջներուն յարմարեցուած ընդհանուր ծրագիր մը եւ ներքին կազմակերպական կանոնագիր մը պիտի դիւրացնեն եւ լուծեն մէկ անգամ ընդմիշտ մութեան հարցը:

Գահիրէի կոմիտէի ներկայացուցիչ՝
ԳԱՐՈՑ
Աղեքսանդրիոյ կոմիտէ (կնիք)

Իրեւ ներկայացուցիչ այս վերոյիշեալ կոմիտէներու՝ ընտրուած են Գարոն եւ Վահագը(6):

---

(1) Կիլիկիան իբրեւ ուժերու կեդրոնացման վայր եւ ապագայ ապստամբավայր կազմակերպելու Հ. Ց. Դաշնակցութեան ծրագիրը, որուն համար երկրորդ Ընդհանուր ժողովը պիտի քննէր յառաջիկայ Գատաստանատուն Մարմինն:

(2) «Դրօշակի» ամսագրութեան (Արեւմտեան Բիւրօ) կարգադրութեամբ, եգիպտոսի, կիպրոսի եւ իմմիրի (Ամերիկայի) կոմիտէները պարտականութիւն ունէին գործնապէս սատարելու կիլիկիա գործիչներ եւ ուժեր մտցնելու գործին: Իսկ Ամերիկայի կազմակերպութիւնը յաճախ առած էր ֆիւրապէս օգտակար ըլլալ այդ աշխատանքներուն:

(3) Այդ գործով ալ 1896ի սկիզբները կիպրոս հաւաքուէր էին Արմէն Գարօ, Աշոտ Մարքիճ, Մար, Գրիգոր Ներսէսեան եւ ուրիշներ: Ջէյթունի ապստամբութիւնը սակայն ամիսներ առաջ դադրեցուցեր էր կիլիկիա ձերբազատման նոր գործի մը: 1897ի մարտը եւ աշնան, դարձեալ կիպրոս հաւաքուած կը գտնուի Մար, Վահագն Տաթեւեան, Հրաչ, Մխօ-Շահէն եւ ուրիշներ, բայց կիլիկիա ձերբազատման ծրագիրը ամբողջ մը իւս կը վիժի՝ զէնքերու կաթուած ֆանտուքիւն մը ամերիկեան մամուլին իշխանութեանց կողմէ երեւան հանուելուն հետեւանքով: Ջանացան ակնարկութիւնները կը վերաբերին այս վերջին ծրագրին եւ ոչ նոր ձախողութեան:

(4) Կ'ակնարկուի Ջէյթունի 1895-96ի ապստամբութեան, որուն մասնակցած էին հնչակեան կարգ մը մարտական գործակատարներ (Ազատ, Հրաչեայ Մարաղ եւն.):

(5) Իրօք, երկրորդ Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, եգիպտոսը պիտի շարունակէր նկատուիլ Լեռնավայրի գործին օժանդակ շրջան: Տարիներ շարունակ, Աղեքսանդրիան պիտի ըլլար ծառայողը կիլիկիոյ գատաստանատուն Մարմնին:

(6) Երկրորդ Ընդհանուր ժողովին, Արմէն Գարոն եղաւ եգիպտոսի շրջանը ներկայացնողը: Վահապ (Արշակ Վռամեան) գործոյ ներկայացուցիչն էր:

2) ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐՈՒ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ

Նախ եւ առաջ արտայայտելով մեր չրլանի հայ տարրի եւ մեր հետացմունքն ու չնորհակալութիւնը մեր քաջ ֆէտայիներէն Դուշմանայ ձորում վարած ճակատամարտի(1) եւ խորին վիշտն ու յարգանքը թէ՛ նոյն կռուի եւ թէ Ծաղկի(2) վերջին ցոյցի մէջ հերոսաբար ընկած մեր անմոռաց ընկերներուն նահատակութեան առթիւ, որոնով ուզում ենք բացատրել մեր հայեացքները ընդհանրապէս մեր գործունէութեան եւ մասնաւորապէս նրա Լեռնավայրում բռնելիք դիրքի վերաբերմամբ, որի խնդրով զբաղուելու յատուկ միսիայով եկած ենք այստեղ եւ չանքեր կը թափենք մօտ ժամանակներումս ներս մտնել երկիր եւ անձամբ տեսնել այն բոլորը, ինչ որ մինչեւ այժմ կարողացանք քաղել թէ՛ կողմնակի ծանօթներից ու թէ երկրէն վերադարձած մերայինների բերած տեղեկութիւններից, որոնց վրայ եւ հիմնուած այժմ պարզում ենք մեր կարծիքները, հրաւիրելով պատկանելի ժողովիդ խորին ուշադրութիւնը նրանց վրայ:

Խօսելով մեր գործունէութեան մասին ընդհանրապէս, աչքի առաջ ունենալով անցեալ Ընդ. ժողովից(3) յետոյ կատարած մեր գործերը — այն է՝ Վրէժատուներ(4) արշաւանքն ու Ծաղկի ցոյցը(2) — ցանկալի է, որ Վրէժատուներ օրինակի պէս արշաւանքներ կրկնուէին, թէպէտ մենք այն հաստատ համոզմանն ենք, որ այդ ձեւի գործունէութիւնը, մեր ժողովրդի յեղափոխական ոգու բարձրանալու նկատմամբ իր անուրանալի նշանակութիւնն ունենալով հանդերձ, մեր ազգային դատի նկատմամբ վճռական նշանակութիւն ունենալ չէ կարող: Ուստի եւ որպէսզի մեր ապագայ գործունէութիւնը յիշեալ երկու նկատումների մէջ էլ ունենար իր որոշ նշանակութիւնը, չատ ւսւելի ցանկալի էր, որ ներս մտած խմբերը, արդէն որոշ զոհողութիւններ ա-

նելուց յետոյ, նպատակ դնէին անպատճառ առաջ խաղալ՝ դրաւելով Երկրի այս կամ այն յարմարագոյն կէտը եւ այդ միայն ու միայն այն դէպքում, երբ բաւականաչափ զէնք մտցրած կը լիներնք այնտեղ նախօրօք, որով մերոնց հետ միանալու կարելիութիւն տուած կը լիներնք եւ տեղացի երիտասարդներին, որպիսի դէպքում միայն կարելի է վստահ ասել, թէ մտնողները դէմ հարուածներնք ամիս դիմադրելու ոյժ կ'ունենան:

Գալով Ծաղկի գործունէութեան՝ հայ ժողովրդի եւ յեղափոխականների մեծամասնութեան հետ, մենք եւս համոզուած ենք, որ թէեւ ցոյցերով լուրջ հետեւանքի չենք հասնելու: Ջօրեղ ցնցում առաջ բերելու համար հարկաւոր է մի գործ, որի առաջ նահանջայ 96 թիւը(5): Եւ քանի որ, ըստ մեր ընկերներից չատերի, Ծաղկի գործունէութիւնը հիմնուած է եւրոպական չահերը վտանգելու սկզբունքի վրայ, մեր կարծիքով, Եւրոպայի միջամտութիւնը տեղի կ'ունենայ այն դէպքում, երբ նրա վտանգուած չահերը աւելի խոշոր կ'երեւան նրան, քան թէ նրա զոհողութիւնը միջամտութեան դէպքում. պարզ է որ այնտեղի գործունէութիւնը իր տպաւորիչ փոքրիկով նման մի դրութիւն ստեղծելու դէպքում միայն մեզ ձեռնտու պիտի լինի: Եւրոպական միջամտութիւն տեղի կ'ունենայ եւ այն դէպքում, երբ մեր գործունէութիւնը նրան պիտի ծառայէ իբրեւ պատքառական: Ուստի, որեւէ ծրագրի գործունէութեան միջոցին Ծաղկի մարմինը անպատճառ պիտի ունենայ եւ՛ միջամտութեան եւ՛ Մեծ-Բաղաքի Բիւրոյի(6) համաձայնութիւնը, որոնք միասին խորհրդակցելով, հիմնուած որքան կարելի է ճանճահաս քաղաքագէտների կարծիքների վրայ, բնական է աւելի ճշդութեամբ կը գըտնեն յարմարագոյն մոմենտը. Քո՛ղ որ այդպիսի ծանրակշիռ խնդիրների մասին 1895 թ. Ընդհ. ժողովի(7) որոշմանագրութեան մէջ որոշ կերպով ասուած է, թէ մի որեւէ ոյանի որոշման իրագործմամբ, երբ նա չօշափում է հարեւան մէկ–երկու կամ բոլոր ոյանների շահերը, տեղի պիտի ունենայ անպատճառ համաձայնութիւն առնելուց յետոյ:

Վերջին ժողովի որոշած գործունէութեան վայրերից մէկի, Քարաժօղի(8) խնդրի վերաբերմամբ, մենք դժուարանում ենք որեւէ կարծիք յայտնել, որովհետեւ նա դեռ եւս յեղափոխական ընդհանրութեան համար մի terra incognita(9) է մնացել մինչեւ այժմ, չնայելով որ անցեալ տարուայ ժողովում նրա մասին չատ խօսուեցաւ եւ չնայելով որ «Սեղուհի» կոմիտէի(10) կողմից այստեղ եւս առացուեցաւ մի չրլաբերական, որի մէջ չատ խոստումներ ու յոյսեր են տրւում: Մենք դժուարանում ենք հաստատել այնտեղ ձեռնարկելիք գործի յաջողութեան:

Իսկ գալով միւսի՝ Լեռնավայրի խնդրին, մենք մի քիչ աւելի պիտի խօսենք, որովհետեւ նրա խոստացած ապագայ յաջողութիւնները աւելի հաւատ են ներչընչում մեզ, քան որեւէ այլ տեղ, թէ՛ երկրի բնական դիրքի, թէ՛ հայ տարրի անկախ լինելու տենչանքի, թէ՛ նրա ունեցած պատրաստութեան եւ թէ, որ գլխաւորն է, քաղաքականութեան նպատաստութեան տեսակէտներով: Պարզենք մեր միտքը. դարուս մէջ այդ փոքրաթիւ ժողովրդի մի քանի անգամ բարձրացրած ապստամբութիւնները(11) եւ համարեա բոլորի յաջող վախճանները փաստեր են մեր խօսքերին, իսկ վերջերս այնտեղից այստեղ եկած մերայինների եւ այլ բազմաթիւ փոխըստականների վկայութիւնները հաստատում են, որ մի քանի գլխաւոր կէտերում լաւ պատրաստութիւն կայ, թէպէտ այդ բոլորը միայն յաջող պայմաններում գործադրելու մտքով: Քաղաքականութեան նպատաստութեան տեսակէտը հիմնուած է այն բոլոր կարծիքների վրայ, որոնք յայտնուած են թէ՛ Եւրոպացի եւ թէ Հիւսիսի (Գորչակովի կարծիքը) կողմից այդ փոքրիկ երկրի նկատմամբ: Վերջին ապստամբութեան ժամանակ իսկ հիւպատոսների միջամտութիւնը յօգուտ ապստամբողների եւ դաշտերում հայերին ջարդ տալու ծրագրի անյաջողութեան կենդանի փաստեր են, որ մեր իրաւունքները աւելի այդ երկրի մէջ պաշտպանուին, քան այլուրեք: Շատ քաղաքագէտ անձնաւորութիւններ այն կարծիքն են յայտնել, որ Հիւսիսը(12) չպիտի հաստակէ, եթէ հայերը այդ երկրի մէջ յաջողեն ինքնավարութիւն ձեռք բերել: Բաւական է ասել, որ հնչակեանները այժմ ամէն ինչ թողած՝ միայն այդ երկրի մասին են աշխատում, հաւատացած այն բանում, որ ներկայ քաղաքական կացութեան մէջ այլ տեղերի իրենց ջանքերը ոչինչ չպիտի հասցնեն, եթէ ոչ կոտորածներ եւ ընդհանուր թշուառութեան: Այս ասելով, մենք էլ նրանց պէս այն միտքը չենք ուզում յայտնել, թէ ամբողջ Երկիրը թողնելու է դժբաղդ ճակատագրին իբրեւ խաղալիք եւ միայն ձեռք առնելու է մի փոքրիկ մասը. ոչ, մենք այնչափ յոռետես չենք, բայց սա մի իրողութիւն է, որ պէտք է ապացուցելու, թէ այդ երկրում մեր պրէտենդեդները(13) այնչափ էլ տարօրինակ չեն թւում եւ չպիտի թուան Հիւսիսին, որչափ այդ [պիտի լինէր] նրա սահմանին անմիջապէս կպած մի երկրում:

Ահա այս բոլորն բերելով Ընդհանուր ժողովիդ է տեղեկութիւն, ցանկալի էր որ լուրջ կերպով քննուէր Լեռնավայրի խնդիրը եւ, փոխանակ անցեալ ժողովում կայացրած որոշման համաձայն միայն մի կոմիտէներ պղպղեակավորող ոյժ ուղարկելով բաւականանալու, որոշուէր մեր ամբողջ բարոյական ու նիւթական ոյժերը գէթ կէսը յատկացնել այդ կէտին:

Բոլոր երկրացիների ասելով միայն դրամն է, որ գործ պիտի տեսնի. ժողովուրդը պէտք ունի հացի, ապրանքի եւ վառօդի, միւս բաները — կռուելու պատրաստակամութիւն եւ զէնք (տեղական) — նա ունի. եւ չնայելով այս յաջող հանգամանքին, մենք դարձեալ այն կարծիքի ենք, որ նոր սխառեմի զէնքեր մտցուին երկիր մեծ քանակութեամբ: Երբ մեզ յաջողուի մտնել երկիր (իսկ դրա յաջողութեան մէջ մենք բաւականին

յոյս ունինք, թէեւ խոտուբիւնները ամէն տեղից աւելի այստեղ աչքի են ընկնում) այն ժամանակ աւելի կը պարզուի փոխադրութեան խնդիրը: Ուրախալին այն է, որ համեմատաբար մի լա տեղերի հետ, սա աւելի է պինուած ու երկրի աշխարհագրական դիրքը աւելի քան նպաստաւոր է փոխադրութեան գործում: Ձէ՞ որ մեր ամբողջ երկրում չկայ մի այլ տեղ, որ թէկուզ դրամի օգնութեամբ ձեռք բերուէր այդ ամենակարեւոր իրը մեր գործում:

Մենք արդէն կապեր եւ յարաբերութիւններ ունինք մի քանի կէտերի հետ եւ տեղացիներից չատերն արդէն, որոնց թւում եւ երկու յայտնի ժողովրդի յարգանքը վայելող կղերականներ, որոնք դժբախտաբար այժմ կասկածուած լինելու պատճառով հեռացուած են երկրից, մեզ համակրում են եւ չնայելով այն բանին, որ հնչակեանները («Մարտակոնցները(14)) ոչ մի միջոց չեն խնայում այդ նոր հոսանքի առաջն առնելու համար, այնուամենայնիւ մենք յոյս ունինք չատով համամտնել ձեռք բերել եւ այլ տեղերում:

Արդէն մի քանի կէտերում ունինք մարդիկ երկրացիներից, որոնցից երկուքը ձերբակալուած են եւ չբնայելով ահրող խոտուբիւններին, մէկը մինչեւ իսկ բանտից մեզ հետ յարաբերութիւն է պահպանում:

Դրսի մերայիններից մին Ցունիսին մուտք էր գործել նաւահանգիստներից մէկը, ուր մեզ համի չատ եւ միայն հետացայ վերջերս, երբ կառավարութեան ձեռք առած խոտուբիւնների պատճառով անկարելի էր մնալ, եւ մէկ ամսից աւելի է՝ ինչ այստեղ մեզ մօտ է գտնուում: Ջմռանք աւելցնել, որ սրա հետ համարեա միաժամանակ մտել էր եւ մէկ ուրիշը, Փափազեան մականունով, ուղարկուած լինելով Եգիպտոսից, որը առկոյն չուտով վերադարձել էր այստեղ եւ իր անունների բնաւորութեամբ, տեղի տուաւ ահագին տմոուկների ընկերների մէջ, նրա անփորձութիւնը չափելու համար, բաւական է ասել, որ իր գտած մակոյկովը, որ պէտք է մեր ապրանքը ապահով կերպով հանէր նաւից այստեղ եւ ապա այստեղից մեզ հետ փոխադրէր Երկիր, նոյն ինքն եղաւ մեր ապրանքի մասնողը կասկածութեան, որ խակոյն ապրանքը ձերբակալից չգտնուի վրայ:

Տպած տմոուկների մէջ մեծ դեր խաղաց եւ Լակլակի եղբայրը՝(15) յիշեալ Փափազեանին խրատ պատչառան կանգնելով եւ մնացեալ 4 անդամներին հակառակելով, թէպէտ վերջը ինքն էլ խրատ դղջաց: Այս երկու աի ոչ-ընկերական ընթացքը աչքի առաջ ունենալով, տեղիս կոմիտէն առանձին որոշումով հեռացրեց նրանց, այդ մասին իր ունեցած փաստացի վճռի գրաւոր օրինակներից մէկ-մէկ ուղարկելով Ժընեւ եւ Եգիպտոս: Նկատադրելով այս դէպքը, կ՚ուզենք հրաւիրել ժողովիդ ուշադրութիւնը մեր կազմակերպութեան մէջ տրոշ տեսակէտների բացակայութեան վրայ:

Այս երկու անձնաւորութիւնների էլ, որոնք եկան, գնացին, մէկը երկիր մտաւ, վերադարձաւ, վնասից զատ եւ ոչ մի օգուտ չտուին գործին եւ այդ բոլորը իրենց հետեւանք այն բանի, որ սրանց ուղարկողները — ժընեւցիք,որ ուղարկել էին Լակլակի եղբօրը եւ եգիպտացիք՝ միւսին՝ մի փչացած ինքնահաւանի — առանց նախօրօք ճանչնալու մարդկանց՝ գործի էին ուղարկել, յանձնելով նրանց այնպիսի պատասխանատու միսիա, որպիսին է Լեռնավայրինը: Յայտնի է որ մէկ տեղը ստոժողը ամբողջովին ընդհանուր գործն է, որի պատասխանատուութիւնը ամբողջապէս ծանրանում է ժընեւի եւ Եգիպտոսի վրայ:

Սրանով վերջացնում ենք Լեռնավայրի մասին մեր խօսքը, հրաւիրելով ուշադրութիւն այն ծանրակչիռ խնդրի առթիւ եւ լուրջ վերաբերմունք մարդկանց ու գործիչների ընտրութեան գործում:

Դառնանք միութեան խնդրին(16):

Ընայելով, որ վերջին Ընդհանուր ժողովում որոշուեցաւ, որ այդ առթիւ լուրջ բանակցութիւններ կըսուին ու այդ կարեւոր հարցին մի նպաստաւոր ելք տրուի, բայց եւ այնպէս կարծես թէ մեր կողմից չատ քոյլ վերաբերմունք նկատուեցաւ, որ որչափ ճիչտ լինի, նոյնչափ եւ դատապարտելի է. ճիչտ է, մեր արտասահմանի բիւրոն (Ներքագրութիւնը) գաղտնի չրջաբերականով հրաւորակեց այդ առթիւ Լեռնավայրի մարտականների դիմումը մեզ եւ մերիններին պատասխանը այդ դիմումին (թէպէտ նոյն մարդկանց երկրորդ դիմումը, որ գրուած է քիչ կծու լեզուով, մեզ առանց պատասխանի) եւ ուղարկեց մեր կոմիտէներին, բայց այնուհանդերձ ոչինչ չեղաւ մերիններից կողմից, կարծես սպասելիս լինէինք, որ անպատճառ նրանք դիմեն մեզ, իրագործել տալու մեր ժողովի այդ առթիւ որոշած կէտը: Ճանկալով օր առաջ միացած տեսնել մեր ցրուած յեղափոխական ոյժերը, որանով յայտնում ենք, որ այս անգամ պէտք է պարտաւորեցնել, որ մեր արտասահմանեան Բիւրոն առաջինը դիմէ նրանց եւ հրաւիրէ այդ առթիւ բանակցութիւններ սկսելու. հակառակ սլարագային, երբ այս անգամ էլ նրանք դիմեն եւ նորին խընդիրը առկոխ մնայ, նրանք պիտի իրաւունք համարին մեզ դատապարտելու այդ խնդրի ձգձգման գործում, ինչպէս որ արդէն Արմիսրը «Մարտի մէջ հրապարակ նետուելով ու հայհոյելով մեր մի ժամանակուայ Մաղակի գործիչներին — Մելիքին(17) ու ինչ որ Կիւրճեանի — եւ նրանք արժանի ընկեր անուանելով ծընեւի խմբապետներին, հրաւէր է կարդում հրապարակելու այն դոկումէնտները, որոնք կան մեր Ներքագրութեան մէջ իբրեւ ապացոյց նրա մասնիչ ու լրտես լինելուն, վերջացնելով իր խօսքը նրանով, որ վերջին անգամ հրապարակ եկած միութեան առթիւ գրած բանակցութիւնների եւ Դաշնակցութեան բռնած դիրքի մասին պիտի հրապարակուի «Մարտի յաջորդ համարում: Հասկանալի է, որ պիտի ցոյց տրուի, թէ Դաշնակցութիւնն է արգելք հանդիսանում այդ բանին, ինչպէս որ այսօր

նրանց պրոպագանդայի չնորհիւ չատ տեղ այդ խնդրում մեզ են մեղաւոր նկատում: Աւելորդ չէ դրել նոյնպէս, որ վերջին խոտուբիւնների պատճառով Երկրից այստեղ ապաստանած երկու դիւանաւոր «Մարտականներ(14) (որոնք մեր Ներքագրութեան միութեան առթիւ երկու դիւանաւոր դիմում անող վարչութեան անդամներից են) մեզ հետ երկար խոսակցութիւն ունեցան միութեան խնդրի առթիւ եւ մեծ տրամադրութիւն են ցոյց տալիս միանալու. ի դէպ, մենք յայտնեցինք, որ լիազօրութիւն չունենալով ընդհանուր խնդրի մասին բանակցելու, սակայն երդնում ակզբունքով կարող ենք մասնակից կերպով միանալ — այն է՝ Լեռնավայրի մէջ մեր եւ թշնամ ոյժերը միացնելով գործել — եւ նոյնիսկ հիմնական պայմաններ առաջարկեցինք. պայմանները նրանց խիստ երեւացին, ուստի առկոխ թողնելով խնդիրը, նրանցից մէկը մեկնեց Եգիպտոս, մեր կոմիտէի հետ խոսելու եւ ապա այնտեղից, ինչպէս ինքն էր ասում, պիտի աշխատէ ծընեւ գնալ այդ առթիւ մերոնց հետ խոսելու:

Կազմակերպութեան վերաբերմամբ կայ մի կէտ, որ բաւական քիւրեմացուբիւնների տեղիք է տալիս. մեր ծրագրի մէջ «Ներկայացուցիչ» անունն իսկ բացակայում է, այն ինչ չատ տեղեր ուղարկուած գործիչները այդ անուամբ, բոլորովին նման հնչ. Ներկայացուցչի»ների, ակսում են գործել անկախ, նոյնիսկ եւ այն դէպքում, երբ որեւէ տեղ թէկուզ տեղական կոմիտէ գոյութիւն ունի: Ճանկալի էր, որ այդ մասին մի որոշում տրուէր, որով եւ ընդմիշտ կը վերջանային «Ներկայացուցչի» եւ այդ անունը չկրող որեւէ դաշնակցականի միջեւ ծագած թիւրիմացութիւնները:

Մի կէտ եւս կայ քիչ մութ. այդ այն է, թէ արդեօք կեդրոնական կոմիտէն կարո՞ղ է մի անձնաւորութիւնից կազմուած լինել. մի՞թէ դա դէմ չէ մեր ծրագրի ոգուն («ոչ անհատական ապակենտրոնացում»):

Դրամի գործածութեան խնդրում, ապագային հընչակեանների պէտ կասկածներից ու անուանարկումներից բոլորովին զերծ մնալու համար, չատ աւելի լաւ կը լինէր, եթէ հաչիւ տրուէր հատարկութեան. եւ որպէսզի դրանով չատ գաղտնիքներ հրապարակած չլինէինք, ամենից լաւն է՝ հրաւիրել ծընեւ նեւրոպայի զանազան քաղաքներից երկու-երեք կողմնակի, բայց ազնիւ անձնաւորութիւններ, որոնց խօսքին ամէն տեղ հաւատ կ՚ընծայեն, եւ նրանց ներկայացնել հաչիւները այն դիմումով, որ նրանք ստուգելուց յետոյ թերթերում հրապարակուի կը յայտնեն թէ իրենք մեր հրաւիրանօք ստուգելով Դաշնակցութեան հաչիւները, գտան, որ նրանք խնամքով պահուած եւ նուիրատուութիւնները նպատակին են ի գործ դրուած:

Կ՚ուզենք եւ մի կարծիք նորանոր ազդեցիկ մարդկանց մեր գործի մէջ մտցնելու առթիւ. այդ պատասխ բաւական խոշոր տեղ է բռնում մեր գործում. այն ինչ մէկ-երկու յայտնի մարդիկ, որոնք կապ ունին քաղաքական խնդիրներով զբաղուող անձնաւորութեանց եւ ազդեցիկ թերթերի հետ, կարող են բաւական առաջ մղել մեր խնդիրը, նպաստելով նրան այս-այն ձեւի տակ:

Վերջացնելով մեր դիտողութիւնները, պարտ ենք համարում մեր ընդհանուր դործունէութեան մասին չեչտել մի կէտի վրայ, — այն է, փոխանակ ձգտելու ուժերը ցրուել բազմաթիւ կէտերում, ամէն տեղ էլ գործ չինելու մտքով, գործենք երկու, առ առաւելն երեք կէտերում, թէկուզ դրանց չջողութիւնը ապահովելու համար զոհաբերած լինենք չատ նորանոր առաջարկութիւններ, որոնք անչուչտ տեղի կ՚ունենան ժողովիդ մէջ այս ու այն ներկայացուցչի կողմից:

Լեռնավայրի չրջանի գործիչներ՝

ՍԵՓՈՒՀ(18) ՄՄՐ(19) ՀԱՏԻԿ(20)

11/23 Դեկտ. 1897
Լոռնաքար (Գիւղրոս)

---

(1) Կ՚ակնարկուի սեփական՝ նամաստրի պրչատութիւն:
(2) Կառուածագիրի կամ վիչապի (Գոյաղ). Կ՚ակնարկուի 1897 Օգոստոսին Գոյաղ մէջ կատարուած ոմբային գործադրութիւնը (Գոյաղ Ալի եան.):
(3) Կ՚ակնարկուի 1896-97ի կովկասեան ֆայտնական ժողովին:
(4) Ազգապատկանի շրջան (վերջի ն. կոմիտէատրին):
(5) Կ՚ակնարկուի 1896 Օգոստոսի Գոյաղ նախաձեռնութիւնները (Գամիճ Օբամա եւ Սամսոն):
(6) Մեծ գոպաթը Թիֆլիսն է. Կ՚ակնարկուի Աբեղեան Հիւրոյին:
(7) 1895ի կովկասեան ֆայտնական ժողով:
(8) Տերսիմ եւ հայ-քրտական համերաշխութեան գիպեր:
(9) Լոռիներէն, — «անծանօթ ցամաքամաս»:
(10) Տրզնկայի կոմիտէ:
(11) Կ՚ակնարկուի Զէյթունի ապստամբական շարժումները: Լեռնավայրը — կիլիկեան — առնուած է աշխարհագրական գաղափարի ըմբռնումով, ներառելով Զէյթուն:
(12) Ռուսաստանը:
(13) Օտար բառ, — «մեր յատկութիւնները»՝ ակնարկելով Լեռնավայրի ճկատմամբ մշակուած խիստ ծրագիրները:
(14) Վերակազմեալ հնչակեանները կամ «Մարտ» թերթի հետեւակիցները:
(15) Արշակ Թագէոսեանի եղբայրը՝ Ալեքսանդր (Ալէ), որում 1896ին տրուած էր Լեռնավայրի գործիչ վերաբերեալ առաքելութիւն մը:
(16) Հնչակեանների հետ միութեան կամ համերաշխ գործակցութեան հարցը:
(17) Ցովհաննէս Նազարեանց:
(18) Գամիճի Հրայր (Հայկ Թիւրեանց):
(19) Միխայէլ Տէր Մարտիրոսեան՝ կովկասէն հետ. պարբերաբար կը ստորագրէր Մար-Շիմօն:
(20) Հատիկը կամ Գոնաղիճի հետ Աբեղեան հիւրոյի կազմէ 1897ին կիլիկեան դիւանած գործիչներէն է:

3) ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՈՍԿԵՀԱՆԴԻ ԿՈՄԻՏԷԻ
(1897–98 թուական)

Կոմիտէս կազմուեցաւ 1897 Թուի սկիզբները, ե-գիպտոսէն յատուկ այդ նպատակով եկած պատուիրա-կի ձեռքով։ Եգիպտոսէն եկողին (Մարքին(1)) չուտով օգնութեան հասաւ Գուլկարիայէն Գոլոյ Նախկին խըմ-բապետ Էդուարդը(2)։ Այդ ալ բաւական չհամարելով՝ Եգիպտոսի կեդրոնական կոմիտէն ղրկեց մէկ երրորդն ալ, Շահէնը, որ Օսմանայէն եկած էր Աղեքսանդրիա ժա-մանակաւոր գործի մը համար։ Այս երեք ուժերը խըմ-բած կազմակերպեցին, քաղաքը քիչ մը ուսումնասիրե-ցին եւ ապա միայն հնարաւոր դարձաւ Գուլկարիոյ 97 Թուի գարնան արտասահմանեան ժողովին մասնակցող ուժերէն մէկը — Վահանը(3) — հոս ղրկել, որ վարչ կոմիտէի գործերը եւ վերջնական կերպարանք առայ։ 4–5 ամիս մնալէն ետքը Վահանը կը վտանգուի. անոր հայ ըլլալը, անգործ պտտիլը եւ, մանաւանդ, Դաշնակցու-թեան տեղւոյն ներկայացուցիչ ըլլալը կ'իմանան քանի մը հարուստներ։ Լուրը բերնէ բերան կը պտտի ու կը տարածուի։ Վահան կը հեռանայ Եգիպտոս, հոն կը փո-խարինէ Դաշնակցութեան տեղւոյն ներկայացուցիչ Բա-բայեանին(4) եւ Բաբան(4) կու գայ Ռակհանք։

Կոմիտէին հաստատման այս կարճ նկարագրութի-նէն կ'երեւայ, որ ամբողջովին կազմուած է եկուոր, դրսեցի եւ ոչ տեղացի ուժերէ։ Տարուան մը ամէն ճի-գերը առաջի ապարդիւն անցան՝ որեւէ տեղացի ուժ մացնելու կոմիտէին մէջ։ Ջանքեր եղան նոյնիսկ օժան-դակ մարմին մը կազմելու, գէթ 3–4 անձերէ բաղկաց-եալ, որոնք, տեղացի ըլլալով, հնար ունենային ամէն տեսակ չրջանակներու հետ չփոթելու, լուրեր իմանալու այդ անգամ դեռեւս չյաջողուեցաւ։ Գաղափարը տեղա-կան հայերու օտարացած, յուսահատած ըլլալն է. համա-րեա՛ բոլորը մանր ու խոշոր վաճառականներ են, ըզ-բաղուած միայն իրենց գործով, հայութենէն տեսակ մը օտարացած ու պաղած։ Վախկոտութիւնն ծայրայեղ է. դեռ որտերնին, պոլսեցիներուն պէս, պատռուած չէ։ Դեռ արիւն տեսած չեն։ Աւորը համար՝ կառավարու-թեան սարսափը ծայրայեղ է ամէնուն սրտին մէջ։

Կոմիտէի կազմը.— Ներկայիս Ռակհանքի վարչու-թիւնը կազմուած է հետեւեալ կերպով.—1) Կեդրոնա-կան Կոմիտէ՝ ամբողջ ուժերովը(5) համար, հետը հաշ-ուած դաշտաներն ալ։ Կեդր. Կոմիտէն կը բաղկանայ չորս անձերէ,— Բաբա, Մարքին, Էդուարդ եւ Ջա-քեհ(6), որոնցմէ վերջին երեքը կը կատարեն, հարկ ե-ղած պարագային, նաեւ չրջուն պատուիրակի դեր ոտ-յոնին մէջ։ Դժբախտաբար չորսն ալ եկուոր ուժեր են։ Ջանքեր կ'ըլլան տեղացիներ մէջ առնելու։

2) Խումբեր.— ասոնց Թիւը 9–10 հատ է, իւրաքան-չիւրի մէջ մէկէն հաշուով 6–7 հոգի։ Կոմիտէս, ի նկա-տի ունենալով տեղացիներու մասնակցութեան անհը-մաչ ուելի հեշտ եւ ուելի յաճախ կրնան կատարուիլ, քան տեղացիները։

Ընդհանուր ակնարկ կոմիտէին տափտիճ վերա-բերմամբ.— Ուելորդ չենք համարեր մտնել այն հար-ցերու քննութեան մէջ, որոնք պատճառ եղան Ոսկեհան-քի վրայ դրուած բաւական խոշոր յոյսերու խորտակ-ման։ Թերեւս մեր փորձը դաս մը ըլլայ ուրիշ կէտերու մէջ նոր հաստատուող կոմիտէներուն։ 97ի գարունէն, երբ Վահանի գալով կոմիտէս իր վերջնական կերպա-րանքն առացաւ, անիմաստ ձեռնարկեցինք տեղական ցուցակը կազմելու, որուն վրայ պէտք է տեսակ մը յեղափոխական հարկ նշանակէինք, 1000 ոսկիէն 5 ո-սկի հաշուելով, միանուագ։ Կոմիտէս ամբողջ ուշադ-րութիւնը զբաղեցաւ միայն այդ միանուագ գանձումնե-րու գործով եւ անդամավճարներու ուելի դանդաղ, բայց ուելի կայուն ճամբան բոլորովին աչքաթող ը-րինք. առանց մտածելու, որ եթէ հարուստէ մը բըռ-նութեամբ 100–500–1000 ոսկի միանուագ առնես, գայն չես կարող յեղափոխական գործին հետ... ընդհակա-ռակն՝ մեծաւ մասամբ բռնութեան տակ տուողը տեսակ մը ատելութիւն կը կրէ իր սրտին մէջ դէպի գործն ու իր ներկայացուցիչները. իսկ ամաւամբներու, եռամ-սեայ կամ նոյնիսկ վեցամսեայ վճարումներու եղանակը գործադրելը տեսակ մը մշտական կապ ու համակրու-թիւն կը հաստատէ կոմիտէի եւ հաւաքակութեան ամէն դասերուն միջեւ։

Հարուստներու ցուցակը, անոնց կարողութեան մօ-տաւոր չափը եւ գանձումնելիք Թիւերը կազմելէն ետք, կոմիտէս սկսաւ որոնել ձեռնհաս, յարգուած ու ազդե-ցիկ սիրտ կրող անձեր, որ անոնցմէ կազմէ «Քե-լաղրողներու», յորդորողներու մարմին մը։ Կոմիտէն պիտի դիմումներ ընէր եւ այդ հարուստ ու յարգուած անձերէն կազմուած մարմինը Թելադրէր, որ «վատա-հելի անձեր են, պէտք է տայ» եւայլն։ Նոյնիսկ յոյսեր կը տածէինք, որ այդ նոյն անձերը մօտ ապագային կրնային կոմիտէի անդամ ըլլալ։ Բայց քանի մը սխալ քայլեր իրարու յաջորդեցին եւ սպասածներուս հա-կառնեայ արդիւնքի մը հասանք, նոյնիսկ կորսնցուցինք մեր երկու համակրող լաւ ուժերը։

Կոմիտէի ներկայացուցիչը, խրախուսուելով տեղ-ւոյն մէջ տիրող համեմատաբար ուելի ազատ պայման-ներէն, հրապարակով կը տեսնուի Դաշնակցութեան հետ համակրող երկու ուժերուն հետ, առանց մտա-ծելու, որ վաղը կրնայ բացուիլ իր ի'նչ անձ ըլլալը եւ մխանորը կրնան վտանգուիլ։ Այդ դեռ ոչինչ։ Իսկոյն, քանի մը աչքի ինկող, բաւական առաւտաձեռն անձեր կը ժողովուին եւ կոմիտէիս ներկայացուցիչը կը յայտ-նէր անոնց, որպէսզի «Թելադրող» մարմինը կազմէ։ Այդ ալ ոչինչ։ Անոնց խոհրն կը յայտնուի նորահաստատ կոմիտէի իրական վիճակը, փոխանակ դաղտնի պահե-լու, փոխանակ կոմիտէի ուժն ու կարողութիւնը ուռած ցուցնելու։ Այդ հարուստ ազգանները, որ «կոմիտէն» ը-նելով սորված են միշտ տեսակ մը գերբնական բան ըմ-բռնել, կը յուսախաբուին... Իսկ երբ ներկայացու-ցիչը կը ցուցնէ անոնց հարուստներու ցանկը եւ պա-հանջուելիք դումարները, ազգանները, որ սորված են 5–10 ոսկի տալով «ազգասէր», «մեծ բարերար» անուններէը վայելելու՝ կը սարսափին եւ ետ կը քաշուին։ Ետ քաշ-ուիլը բաւական չէ՝ իրենք կը դառնան նորահաստատ կոմիտէիս ամենախոտ հակառակորդները եւ տեսակ մը խաչակրաց արշաւանք կը սարքեն կոմիտէի դէմ։

Վահան տեսիլատես կը հեռանայ։ Կոմիտէն կը ըզ-գայ իր սխալը եւ իր տակտիքը կը սկսի փոխել։ Մէկ կողմէն ազգանները բերանացի եւ նոյնիսկ գրաւոր («Ա-բեւելեան Մամուլի» մէջ) պրոպագանդ կ'ընեն մեր դէմ, անուանելով զմեզ ազգասէրներ, երեխաներ, անբարոյա-կաններ, մուրացկաններ եւն., միւս կողմէն կոմիտէս ամէն ճիգ կը թափէ բացուած գաղտնիքը նորէն ծած-կելու, իւնկած հեղինակութիւնը նորէն ուժի կանգնեց-նելու։ Այդ նպատակով՝ բերանացի պրոպագանդը կը չափազանցնի կոմիտէին կողմէ։ Դաշնակցութեան վերը յի-շուած երկու հին համակրողները նորէն կամացուկ մը կը մխացուին, Թէեւ ոչ առաջուան եռանդը եւ ոչ ալ կորոմն է մնացեր վրանին։ Մամուլեանի «Մուրացկանու-թիւնը իբր արհեստ» մեր դէմ գրուած յօդուածին կո-միտէս, իբր հայու մը կողմէ՝ պատասխան մը կու տայ — «Բաց նամակ Մամուլեանին» խորագրով, որուն մէջ ամէն ջանք ի գործ կը դրուի ցուցնելու ազգաներուն՝ որ «մենք ալ գիտութիւն ունեցող անձեր ունինք մեր մէջ»։ Ժողովուրդը կը հասկնայ, որ այդ գրութիւնը կոմիտէի կողմէն է։ Կը հրատարակուի № 1 Թուղթիկ Թերթը, որ նորէն խոր տպաւորութիւն կը Թողու բոլորին վրայ, բարձրացնելով կոմիտէի հեղինակութիւնը եւ ուժը։

Կոմիտէս վերջնական կերպարանք առնալէն ետք անմիջապէս ձեռնարկուեցան դիմումները, ըստ նա-խօրօք որոշուած ցանկի։ Սկիզբի քայլերը շատ յաջող կ'երթային, որովհետեւ հարուստները համոզուած էին որ Գոլոյէն 50–60 ուժեր հոս են լեցուեր։ Առանց որեւէ ընդհարման ու աչքի զարնող դժուարութեան՝ գանձե-ւեցաւ մօտ 400 օսմ. ոսկի։ Կոմիտէն ոգեւորուեցաւ եւ աւելի մեծ եռանդ ցուցնել սկսաւ։ Բայց ահա վրայ հասան մեր վերն յիշած անզգոյշ ու սխալ քայլերը. գաղտնիքը բացուեցաւ, հեղինակութիւնը կոտրեցաւ...; Այլեւս դիմումները սկսան դադրիլ արդիւնք տալէն։ Գաղափրականները կ'արհամարհուէին ազգաներէն, կը վտանգուէին եւ նոյնիսկ պարտ մը ծածելու եղաւ մեր մէկ պատուիրակը։ Կոմիտէն փոխեց իր տակտիքը։ Հե-ղինակութիւնը նորէն բարձրացաւ. ահաբեկիչները ա-պարդիւ հանեց, առանց ասկայն էապէս բանի միջոցի դիմելու իրաւունք տալու անոնց, այլ միայն քիչ մը սարսափեցնելու համար։ Դիմումները, որ 1–2 ամիս դադրած էին, կամացուկ մը վերսկսուեցան եւ արդէն սկսած են քիչ մը արդիւնք ցուցնելու։ Բայց այս ամէ-նուն հանդէպ կառավարութիւնը չէր կրնար անտար-

քեր մնալ· նոր–նոր սկսուած են խաղութիւններ, տուներու եւ խանութներու խուզարկութիւններ եւ բանտարկութիւններ: Տեղս գտնուած եկուոր ուժերը, ծանօթ ըլլալով արդէն հրապարակի վրայ, բաւական խոշոր կառոյցի տակ են:

Ի միջի այլոց ըսենք եւ այն, որ տեղական ժողովրդի կարծիքը բացարձակապէս դէմ էր Գոլոյ վերջին ցոյցին · ամէնքը կ'ուզեն զինուած ապստամբութիւն, բայց որեւէ այլ գաւառի մէջ: Մեր կուսակցութեան գործունէութենէն ունեցած այս դժգոհութիւնն ալ մասամբ պատճառ կը դառնայ հարուստներու սառնասրտութեան եւ ստակ չտալուն:

Կոմիտէիս կարծիքն է, որ Ոսկեհանքի ամբողջ շրջանի ամենամեծ նշանակութիւնն է դրամ հասցնելը եւ ոչ կառավարութեան դէմ գործ մը ընելը· իսկ երկրորդ՝ իբրեւ ճանապարհ ապէկ դէպի Ախլոն–Գարահիսար, Գաղատիա, Եղղատ, կեսարիա եւ նոյնիսկ Զիթապատուղ(7):

Այս բանն աչքի առաջ ունենալով, ամէն ջանք պէտք է գործ դնել կոմիտէի գոյութիւնը կառավարութեան ներկայ չհանելու···ի հարկ է՝ որքան որ հնարաւոր է:

Գաւառը — կոմիտէս իր հիմնարկութեան օրէն ի վեր ջանքեր չէ խնայած իր ոլորտին մէջ ենթակոմիտէներ առեղծելու: Դժուարութիւնները ահագին են, որովհետեւ գործով մը այդ կողմերը զացող մարդեր չունինք դեռեւս մեր մէջ: Կերպով մը մեր մէկ անդամը, իբր շրջուն վաճառական, ղրկեցինք ներս: Նա ըրաւ իր առաջին, երկրորդ ու երրորդ շրջանը, սկզբնական հիմքերը դրաւ, մարդեր գտաւ, կապեր հաստատեց ու վերադարձաւ: Իսկ վերջերս կոմիտէս իր հոս վստահուած մէկ անդամը նորէն ղրկեց, իբր շրջուն պատուիրակ:

Շնորհիւ այս ջանքերուն, ոլոյնին մէջ կազմուած են արդէն, քիչ կամ շատ կանոնաւորութեամբ, հետեւեալ ենթակոմիտէները,— ա) Մաճիսա (Հուր–Երկաթ) երկու ենթակոմիտէ, մօտ 40–50 վճարող անդամներով ու 5 հոգիէ կազմուած վարչութեամբ· բ) Տճնիզլի (Ածխահանք)՝ մասնաճիւղ մը, նոյնքան անդամներով· գ) Կաֆ–Ադաճ (Գղնճաքաղաք)՝ մասնաճիւղ մը, նոյնքան անդամներով· դ) Օդէմիշ (Շոգի)՝ վճարողներու խումբ մը· ե) Ազիզիէ (նոյն)· զ) Աֆիոն Գարահիսար (Սեւ Բերդ)՝ կոմիտէ մը, թէեւ դեռ անկանոն: Այս վերջին տեղի հայութիւնը բաւական խոշորկէկ թիւ մը ունի, բայց կանոնաւոր գործիչի մը բացակայութեան պատճառաւ, դեռեւս չէ ինկած կազմակերպութեան խնկական ճամբուն վրայ: Մեր ամենամօտ դրացի կեդրոնական կոմիտէն Գաղատիան է, որուն հետ մշտական եւ կենդանի յարաբերութեան մէջ ենք:

Թէ ոլոյնիս բոլոր խումբերուն, թէ Գաղատիա, կը ղրկենք մշտապէս Բերբեր, ծրագիրներ, Բռուշիկներ եւ նոյնիսկ ուրիշ լրագիրներ: Նամակագրութիւնը կը պահպանուի ճշդապահութեամբ եւ նոյնիսկ կոմիտէս, ղրկելով պատճառ պահանջները, յաճախ եւրոպական Բերբէրէն քաղուած զանազան լուրեր կը հաղորդէ իր նամակներուն մէջ, որ խիստ գոհացում կը պատճառէ գաւառացիներուն:

⁂

Այս է ձեռք կոմիտէիս կարճ գոյութեան ընթացքին մէջ ըրած գործերն ու ջանքերը, եթէ չհաշուենք Փոքր Ասիոյ երկաթուղիի գիծերուն վրայ եղած գաւառացիներն ալ մէկի հետ կապելու համար թափուած ջանքերը:

Ի հարկ է այս տարուան մէջ անհամեմատ աւելի գործ կարելի էր տեսնել, եթէ անհրաժեշտ ուժերն ունենայինք: Մարդու, կրթուած, քիչ մը դրեթէ դիտցող, քիչ մը յեղափոխական գործէն հասկցող մարդու կարտեալ սով է: Մարդու պակասութեան պատճառով մինչեւ օրս չենք կրցած Գարահիսարի կազմակերպութիւնը կանոնաւորել, Գուրան մեզի հետ կապել, Փաղատիոյ կոմիտէին էապէս դաշնակցական գոյն մը տալ՝ քաշելով զանոնք «Մարտականութեան»(8) ծամծմոցներու կոյուղիէն, որուն մէջ ինկեր են անդիտակցօրէն, ինքնաբերաբար, զարդացման ու չիմաց պակասութեան բերումով: Նոյն մարդու սովն է, որ մինչեւ օրս չենք կրցած կեսարիա հասնիլ, ճամբաներ սարքել:

Իսկ տղամարդու սովէն աւելի զգալի է կին ուժերու բացակայութիւնը, մանաւանդ քաղաքին մէջ, ուր քիչ մը զարդացած ու խելացի օրիորդ մը կրնայ ահագին գործ ընել, դէթ միայն դրամական տեսակէտով:

Ինչպէս վերն ալ ըսինք, թէ՛ Ոսկեհանքի եւ թէ ընդհանրապէս Փոքր Ասիոյ բոլոր գաւառներուն վրայ մենք կը նայինք իբր նիւթական մատակարարող կէտերու եւ իբր դէպի նպատակակէտերը տանող ճամբաներու վրայ եւ ո՛չ իբր գործունէութեան էական աստիճաններու: Այս բանն աչքի առաջ ունենալով, կոմիտէս կ'առաջորդէ հետեւեալ կէտերը յարգելի ժողովիդ՝ հոգ տանիլ դէթ 3–4 պիտանի վարիչ նոր ուժեր ներս ղրկել այդ կողմերը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տխուրը եւ ուրախը, ստոր մասնութիւնը եւ հերոսական անձնազոհութիւնը, անմիտ ցուցամոլութիւնը եւ խոհեմ գործունէութիւնը խառնուած են իրար՝ մեր յեղափոխական կարճ կեանքի անցեալին մէջ: Փարիսեցիներու եւ դիմակաւորներու հետ միասին, շատ անկեղծ, բայց պակաս խելքի ու զարգացման տէր անձեր ճնշ ու վնասուն բարձրացուցին մեր անցեալի, «սըխալ անցեալի» մասին: Դիմակաւորներն ու ստորները օգտուեցան մեր անցեալի սխալներէն ամբողջ յեղափոխութեան հայհոյելու, ներկայ գործիչները անուանարկելու համար, որպէսզի «պղտոր ջուրերու մէջ աւելի դիւրաս ձուկ որսան»: Իսկ կարճամիտ, բայց անկեղծ գործիչները խարուեցան դիմակաւորներու վարանուններէն, զղուանքով ու ատելութեամբ սկսան նայիլ մեր երկուսայ անցեալին վրայ, իբր հրէշաւոր յիմարութեանց չարքի մը: Մարգկային յիմարութեան ու խելութեան պատճառած այս երեւոյթին զգալի կերպով ծուլացուց ու կը ծուլացնէ յեղափոխական չարքերը, որովհետեւ չա՛տ մը անկեղծ գործիչներ, իրենց տգիտութեան բերումով, կը քաշուին յեղափոխական ասպարէզէն, իբր դիտակցական, կորստաբեր սխալմանց առաջարկէ մը: Դիմակաւորները հասան իրենց նպատակին փո՛քր չափով մը: Այսօր Եգիպտոսը եւ Պուլկարիան լեցուած են յեղափոխութենէն դասալիք ուժերով:

Բայց «ո՛չ լալ, ո՛չ խնդալ, այլ հասկնալ»: Անցեալը անհրաժեշտ էր թէ՛ իր լաւ, թէ՛ վատ ու սխալ կողմերով: Առանց այդ անցեալին, մենք այսօր մեր ապագան որոշելու վիճակին մէջ դժուար թէ գտնուէինք: Գ՛ուշ էր «Արմենիան», պէ՛տք էր «Հնչակը», պէ՛տք էին քարոզները, ճռճռան ճառերը, հնչակեան ցոյցերը, քոզ փչելը, ամէն բան խոշորացոյցի տակ ներկայացնելը··· պէտք էին քաջերը, ռումբերը··· ամէն, ամէն կատարուած երեւոյթ պէտք էր: Պէտք է նաեւ այսօրուան դիմակաւորներու եւ բայսականա–քնոտ ուժերու վայնասունը, որովհետեւ այդ տեսակ մը չէրկահանգեցուցիչ եւ զգուշութիւն կը թելադրէ արեան պինուորին, թէեւ իր վնասն ալ կ'ունենայ···:

Գէտք էին այդ ամէնը· այո՛: Իսկ այսօր արդէն ծրներ ու բաւական զարգացեր է մեր մէջ ընդհանուր ժողովրդի, ուրեմն եւ յեղափոխական անկեղծ գործիչներու դժգոհութիւնը: Ամէնքը կը բողոքեն անցեալի դէմ չատ կամ քիչ գիտակցութեամբ· ամէնքը նոր տեսակ, աւելի լայն, աւելի վճռական գործունէութիւն մը կ'ուզեն:

Կոմիտէս ալ այս վերջին տեսակ գործիչներու կարծիքին է: Մեր խորին համոզումն է, որ ցոյցերու շրջանն անցեր է արդէն· մեզի պէտք է զինուած կռիւ: Այդ պատճառով կոմիտէս կ'առաջորդէ հետեւեալ կէտերը յարգելի ժողովիդ ուշադրութեանը.

Ա) Զինուած ապստամբութիւն յարուցանելու համար պատրաստութիւն տեսնել Զիթապատուղի(7) (քանի մը կէտեր ալ հետը), Գարաժայրի(9) եւ Լեռնադաշտի(10) մէջ: Մեր գործունէութեան ձգտման կէտը, մեր դոյութեան իրաւունքը կոմիտէս կը տեսնէ միայն այս կէտին, այս ձեւի գործունէութեան մէջ: Թէ՛ բոլոր մեր նիւթական ուժերը, թէ՛ մարդերը պէտք է ձգտինք, հնար եղածին չափ, կեդրոնացնել այդ 3 կէտերուն (գուցէ կան եւ այլ յարմար 1–2 կէտեր ալ) շուրջը, առանց ցրիւ ու ցան ըլլալու, առանց ամէն տեսակ գործերու եւ ծրագիրներու հետեւէն ըլլալու: Ընկերն է հայ յեղափոխականի եւ թիւրը, եւ նիւթականը· եթէ այդ փոքրիկ ուժերը բաժան–բաժան ընենք ահագին տարածութեանց վրայ, այն ատեն երկու նպաստաւէտ եւ ոչ մէկը կրնանք բռնել: Եթէ այդ կէտերուն մէջ առաջացնելիք զինուած ապստամբութիւնը մեզմէ պահանջէ 2–4–10 տարի ժամանակ ու լուրջ պատրաստութիւն, սպասե՛նք, ամէն ճիգերնիս հոն թափենք, մինչեւ որ զգանք, որ կարող ենք ունեցած ուժերովս դէթ 8–10 ամիս պահպանելու դիմանալ: Երբ այս պատրաստութիւնը տեսնենք, այն ատեն միայն քանի մը կէտերը միասին պայթեցնենք, որ նախ՝ թշնամին կեդրոնանալ չկարենայ եւ երկրորդ՝ ապստամբութիւնը քիչ ու շատ ընդհանուր բնաւորութիւն կրէ:

Բ) Հայդուկներ·— Ի հարկէ այդ նպատակին չուտով հասնիլ կարելի չէ, պէտք է նախապատրաստական կռիւ: Աւտր համար ժողովուրդը վարժեցնելու, անոր մէջ կռուի եռանդը վառ պահելու նպատակով ջանալ բազմացնել հայդուկային խումբերը — միայն թէ այնպիսի գործնական ձեւով մը, որ այդ խումբերը ըլլան նաեւ փոխադրող ուժեր վերը յիշուած 3 կէտերուն համար ու միշտ անոնց չուրջը դառնան:

Գ) Զինուած յարձակումներ պատրաստել, ինչպէս Ծանաորի կռիւը, որը սարսափ կ'ազդէ քիւրտերու վրայ, հայու արժէքը — իբր կռուող զինուորի — կը բարձրացնէ օտարներու առաջ եւ չի թողուր ժողովրդին կարծել, որ յեղափոխականութիւնը մեռաւ:

Միայն աչքի առաջ ունենալու է, որ Դաշնակցութեան ամբողջ ուժերն ատով չպրպտուին եւ ամբողջ դրամական միջոցները հոն կուլ չերթան· խոշոր մասը պահելու կամ գործադրելու է յիշուած 3 կէտերուն համար:

Դ) Կռուածպիկը հանդարտ պէտք է թողնել առայժմ, լուռ կազմակերպել, խումբեր, ահաբեկիչներ, կռուողներու խումբեր կազմակերպել, ուժանակ ներս առնել եւ կազմ ու պատրաստ պահել մինչեւ որ դաշտը ապստամբի: Գոլոյ վերջին, չպայթող ռումբերու փորձը այնպիսի բացասական տպաւորութիւն մը ըրաւ ամէնուն վրայ որ ոչ միայն հոս, այլ եւ Եգիպտոս ու այլ տեղեր մեր վայելած համակրութիւնն ու գտած յաջողութիւնը կիսով չափ չխլխլախուեցան: Յանախորթ փառասէր ազդեցութիւնը կուլ գնաց, նահանջեալ ու կոքաւ այդ դժբաղդ ցոյցի ազդեցութեան դիմաց··· Զհանկիւլեանի(11), Գրիգոր Ղլիճեանի եւ ատոնց նման ուրիշ անկեղծ ուժեր, որ Դաշնակցութեան յարելու վերջնական մխտումներ ունէին, պատճառն՝ այդ ցոյցի բացասական ազդեցութեան տակ: «Մարտականներու(8) ձեռքը համարեա՛ միակ էական գէնքը մեր դէմ՝ այդ եղած է:

Ե) Ժողովուրդի համակրութիւնը շահիլ·— Այս կէտի վրայ համարեա՛ երբեք ուշադրութիւն չի դարձուեր մեր մէջ: Ամէնքը կը կարծեն, որ միայն գործով կրնանք ժողովուրդի համակրութիւնը շահիլ: Ո՛չ — երբեմն անգործ մնալով աւելի կը շահինք, քան գործելով հակա–

ռակ ժողովրդի ձգտման ու չահերուն: Ժողովրդի պահանջն է «ցոյցերէն ետ կեցնալ»: Ա՛յդ ժողովրդի համար է մեր աշխատանքը, անոր մէջ ծնող ու աճող կարծիքներուն լսելու պարտ ենք, եթէ ոչ մինակ կը մնանք... Ժողովուրդի պահանջն է այսօր՝ «Միութիւն յեղափոխականաց մէջ»· պարտաւոր ենք լսելու, ձգտելով միայն միութիւնը ոչ թուղթին, այլ ուժի աղբիւր ընելու: Ժողովուրդի համակրութիւնը վայելելու համար պէտք է մենք ջերմ յօդուածներ գրենք միութեան մասին, համակրանօք լի, միայն միշտ ցուցնելով, որ ամէն պատահածի հետ միանալը ձեռնտու չէ, քայքայում եւ ո՛չ ոյժ կը ծնեցնէ: Այս կէտին մէջ կոմիտէս հարկ կը համարէ նկատել, որ «Դրօշակի» Խմբագրութիւնը չկրցաւ ըմբռնել Ժողովուրդի ձգտումը եւ չկրցաւ հակառակորդ դիմակալորներու ու բացասական ուժերու զէնքը խլել ձեռքերնէն եւ նոյն զէնքն անոնց դէմ դարձնել:

Ժողովրդի, մանաւանդ բարձր դասակարգի (հասուստներու) համակրութիւնը չահելու համար, բանի առակ պահանջելու սովորութիւնը դադրեցնելու է· այդ մենք կը զգանք: Բայց դադրեցնելով ալ ստակ ճարել չենք կրնար: Ի՞նչ ընելու է, ի՞նչ դիրք բռնելու է· ըստակի համար մարդ սպանելո՞ւ է, թէ ոչ: Այս հարցը կը դնենք Ընդհ. Ժողովի քննութեան, թողնելով մեր պատասխրակին մանրամասն պարզելու մեր ունեցած դէպքերն ու տատանումները:

Զ) Կանոնագիր.— Ներքին կանոնագրի մը պակասութիւնը խիստ կը զգացուի թէ՛ Թուքթոյ, թէ՛ արտասահմանի կոմիտէներուն մէջ: Թողնել, որ ամէն կոմիտէ իր տեղի համար որոշէ՝ խիստ անյարիր է, որովհետեւ մէկը սար կը տանի, միւսը ձոր: Դէթ անհրաժեշտ է մեր ծրագրի մէջ ունեցի որոշ կերպով սահմանուրել կոմիտէներու իրար հետ ունեցած յարաբերութիւնը, կեդրոնական կոմիտէներու եւ ներքոկոմիտէներունը, կոմիտէներուն եւ բիւրոներունը, Խմբագրութիւնը եւ արտասահմանի կոմիտէներունը եւ այլն:

է) Անհոգութիւն.— Ճաճախ դուրսի կոմիտէները ու ձեռնհաս անդամները չեն աշխատիր բաւարարութիւններ տալ, զանազան դիւրութիւնները ստեղծել Տաճկահայաստանի մէջ եղած գործիչներուն: Կը խնդրենք Ընդհ. Ժողովէն այս կէտի մասին զրել բոլոր մասնաճիւղերուն:

Ը) Կարգապահութեան բացակայութիւնը.— Այս բանը խիստ կը զգացուի մեր մէջ: Թղթակցութեան վերաբերմամբ անհոգութիւն, ուշացած բացատրութեանց, տեղեկութեանց կամ նիւթերու վերաբերմամբ անհոգութիւն. նոյնիսկ Ընդհ. Ժողովի որոշումներու արհամարհում, ինչպէս երեւաց Գոլոզ վերջին ցոյցի առնեն. կատարուեցաւ, առանց մէկու մը խորհուրդ հարցնելու, այն ինչ հարցը խիստ ծանրակչիռ եւ ընդհանուր կուսակցութեան բախտը որոշող քնաւորութիւն ունէր: Կը խնդրուի աւելի պարզօրէն որոշել, թէ ի՞նչ ձեռնարկներ ինքնագլուխ եւ ի՞նչ՝ խորհրդակցութեամբ պէտք է ընել:

Թ) Դաշնակցութեան դրամական ուժերն արդէօք մէկ տե՞ղ մը կը կեդրոնանան, թէ ապակեդրոնացած են. այս հարցը մուքին է ծրագրի մէջ, թէեւ ամենադրծնական խնդիրն է:

Ժ) Աչքի առաջ ունենալով այս կողմերու եւ առհասարակ ներքին դաշտերու մէջ տիրող մտաւոր ուժերու չափազանց պակասութիւնը, կոմիտէս կ'առաջարկէ յարգելի Ժողովիդ ազդու կոչ մը ընել հայ երիտասարդութեան, հրաւիրել զէպի աւելի անձնազոհ դործունէութիւն եւ ո՛չ միայն պղատոնական սէր ու քիչ մ'ալ դրամ.— Ցոյս ունինք, որ ամբողջ Դաշնակցութեան կողմէն տրուած այդպիսի կոչ մը կրնայ դէպ քանի մը տատանեալ նոր ուժեր քաշել դէպի ներս, դէպի արեան դաշտը:

***

Ոսկեհանքի կոմիտէս վճռեց իրը լիազօր պատգամաւոր ղրկել Հ.Ց.Դաշնակցութեան 1898 Թուի Ընդհ. Ժողովին՝ իր մէկ անդամը — Բաբան(4), որուն կը տրուի իրաւունք ներկայացնելու այն տեղեկագիրը, պաշտպանելու հարցերը եւ բերանացի յաւելուածներ ընելու:

1898 Թ. Մարտ 21/2 Ապրիլ, Ոսկեհանք.

ՌԱԲԱ ԶԱՐԵՀ ՄԱՐԹԻՆ ԷԴՈՒԱՐԴ

---

(1) Մարթին Մաւրեանեան (տե՛ս ՆԻՒԹԵՐ, Ա. հատոր, էջ 6-118):

(2) Էդուարդի մասին (Սմբատ Զաւրեանեան, ծանօթ նաեւ Սիսակ ամուրով) տե՛ս մեր «Կարգ մը ցշդռումներ», ՆԻՒԹԵՐ, Ա. հատոր, էջ 290:

(3) Վահան, որ 1897ին սկսեալ պատասխանատուի մէջ գործած է Խզմիր, Աղէքսանդրիա եւ Թրքիոյ, ուրիշ մէկը չէ՝ եթէ ոչ Հ. Ց. Դաշնակցութեան հիմնադիր ժողովներուն մասնակցած Նիկոլ Պատիճեանը:

(4) Բաբա կամ Բաբայեան՝ Գաթիգին Խաժակի է:

(5) Շրջան (կուսակցական):

(6) Զաքիեի մասին նաեւ տե՛ս Ա. հատոր, էջ 291:

(7) Բացայայտ է, որ կ'ակնարկուի Զէյթունին:

(8) «Մարտ» թերթի կողմնակիցներուն, այսինքն Յոր կամ Վրաստանեայ հեղափոխականներուն տրուած անուն:

(9) Տէրսիմ:

(10) Այդ անունով կուսակցական շրջան ծանօթ չէ մեզի: Արգեօ՞ք Հեռավորին (Կիլիկիոյ) կ'ակնարկուի· կամ արգեօ՞ք Բարձրաւանդակին (Սասուն):

(11) Կ'ակնարկուի հեղափոխական Ցաղումին ձագիլեանցի, Գեւոփուի ցոյցի գլխաւոր հերոսը:

Բ.— «ԿԱՄՔ»Ի ԺՈՂՈՎԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՆԻՒԹԵՐ

1) ՄԱՐԹԻՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ «ԿԱՄՔ»Ի ԺՈՂՈՎԻՆ

Հ· Ց· Դ· կամբը ներկայացնող Մարմնի
Համագումար–Ժողովին

15 Նոյեմբեր 1900

Աչքի առաջ ունենալով մեր ներկայ բարդ ու կաշկանդեալ հանգամանքները, եւ որ համաձայնած ժողովդ իրաւունք պիտի ունենայ 98ի Ընդհ. Ժողովի ընդունուած գործունէութեան ծրագրին մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու, յարմար նկատեցի անհապաղ ներկայացնել Ժողովիդ ներկայ տեղեկագիրը:

Այսօր մեր բոլորիս ուշադրութիւնը կեդրոնանալով մասնաւորապէս կիլիկիոյ վրայ, այն ինչ որ 98 Ընդհ. Ժողովին ալ գործունէութեան համար ընդունուած գլխաւոր վայրերէն մին է:

1.— Կիլիկիան իրրեւ յեղափոխական գործունէութեան համար ամենայարմար վայր՝ թէ՛ իր դիրքով եւ թէ բնակիչներու տրամադրութեամբ:

2.— Այդ վայրի մէջ գործ սկսելու համար ցարդ Դաշնակցութեան ըրած փորձերու եւ անոնց անյաջողութեան պատճառները՝ գործիչներու երկրի վիճակին ու պայմաններուն անտեղեակ լինելը ու սխալ ծրագրով ընթանալուն մէջ է: (Այս մասին աւելորդ չենք երբ ակնարկ մը դարձնենք Կիպրոսի եւ Եգիպտոսի կոմիտէներու այնմիսի ատենուան իր գործ դրած միջոցների անյաջողութեանց վրայ, եւ մասնաւորապէս տեղի ունեցած այն միջադէպի վրայ, ուր Կիպրոսի մէջ մեր ընկերների համախմբեալ մշակած ծրագրին խմբովին ներս անցնելու համար· որոնց այդ ծրագիրը չգործադրուելէ զատ խլուած այնքան դրամական ծախքերը ու զէնքերը ի զուրը գացին· միւս կողմէ, մեր միտքը պարզուելով մեր թշնամի կառավարութեան հանդէպ, վերջինս որքան աւելի սաստկացուց արդէն ձեռք առած միջոցները երկրի ու մանաւանդ նաւահանգիստներու մէջ)(1):

3.— Ընդհ. Ժողովէն յետոյ, Եգիպտոսի մէջ Պատասխանատու Մարմնի հետ երկար խօսած ու պայմանաւորած եմ մեր այն ծրագիրը, որ իմ Ոսկեհանք եղած առեն արծարծուած էր մեր եւ կարմիր Բերդի կոմիտէի մէջտեղ, հետեւեալ կերպով·

Նկատելով որ վերջին ապստամբութիւններէն ի վեր, թուրք կառավարութիւնը մեծ խստութիւններ ձեռք առած է կիլիկեան նահանգիսներու մէջ եւ այսպիսով ուղղակի նահանգիսներէն ներս մտնող մեր գործիչներու դէմ ահագին վտանգներ կան, ու միւս կողմէ՝ տեղացի ժողովուրդն ալ հնչակեաններու խաթերնէն քիւններէն չափազանց կասկածոտ եւ զգուշաւոր դարձած, վստահութիւն չի ցուցներ անմիջապէս ներս մտնող գործիչներուն, պէտք է գործունէութեան ծրագիրը փոխել· նահանգիսներին միայն կասկածէ զերծ տեղեկութիւններ մտցնելու աշխատելով, գլխաւոր ոյժը տալ ցամաքային ճանապարհին, ուր հաղորդակցութիւնները անհամեմատ աւելի դիւրին են ու կասկածէ զերծ:

Մեզ համար համոզիչ փաստ պէտք է լինի ցարդ կիպրոսի եւ եգիպտոսի կոմիտէներուն ի գործ դրած միջոցների անյաջողութիւնը, որոնք բացի նամակագրութեան յարաբերութենէ ուրիշ դրական յաջողութիւն մը չունեցան· իսկ այլ միջոցներով նահանգիսներ ներս մտնող մեր ընկերներուն գործի յարաբերութիւնը կարճ եղաւ· ուստի մեզ համար ամենաապահով միջոցը ցամաքային ճանապարհն է:

Ա.— Ոսկեհանքի դիրքը իր չրջականերովը մեծ յարմարութիւն ունի ցամաքային ճանապարհը բանալու, որը խաղ [աղ] վիճակի մէջ պահելով, պէտք է հոն մըտցընել կարող ընկերներ ու դրամական ոյժ(2):

Բ.— Ոսկեհանք–կարմիր Բերդ(3) դիծը երկընցընել մինչեւ Կեսարիա, ու այս վերջինիս մէջ իր չրջականերովը հիմնել հաստատուն ու զօրաւոր կոմիտէներ, որը իր դիրքով չատ մեծ դիւրութիւններ ունի հաղորդակցելու Կիլիկիոյ հետ· միւս կողմէ Կեսարիան իր բազմաթիւ զինավարժ ու աչխոյժ հայ դիւղերով կրնայ մեծ օգնութիւն հասցնել ապագայ Կիլիկիոյ ապստամբութիւններուն միջոցին թէ՛ պաչպանողական եւ թէ յարձակողական ոյժերով:

Գ.— Կեսարիան լինելով առեւտրական կեդրոն զէյթունցիներու, համընցիներու, մարաչցիներու, կիւրինցիներու, հոն իր մէջ երթեւեկողներ անպակաս են չատ ունակ· ուրեմն, երբ մենք կարենանք Կեսարիոյ մէջ հիմնել լաւ կազմակերպութիւն մը, այն ատեն կրնայ չատ չուտ ծաւալ ստանալ վերոյիչեալ տեղերու մէջ եւս· ու այն տեղից տեղացիներու ատաչտով փոխադրել մարդիկ աւելի ներսի խորերը:

Վերջերս բնիկ Կեսարացի ընկերոջմէ մը անձնապէս նամակներ ստանալուս, կը տեղեկանամ որ տեղացի հրեաստաբերութիւնը ինքնաբերաբար խանդավառութեամբ կը կազմակերպուին ու զէնքեր կը չնեն· ինչպէս նաեւ տեղացի վաճառականները օրից օր երթեց ամենայն նկատելով, մեծ տրամադրելի վիճակի մէջ կը գտնուին դէպի յեղափոխական գործը· ուրեմն, ըսել է որ տյնտեղի հողը ինքնին պատրաստ է ու տրամադրելի ոյժեր չատ են հոն· մեզ կը մնայ միայն հոն կարող ձեռքեր մտցնել, որ կարենան տեսչադրած նպատակով գործածել այդ ոյժերը:

Գործը լաւ հողի վրայ դնելու համար, պէտք է ձեռնհաս ընկերներով նախ ամրացնել Ոսկեհանքի ներկայ ամուլ վիճակը, ուրկից պէտք է ճիւղաւորուի ու հասնի մինչեւ հոն՝ կեսարիա. Ոսկեհանքէն մինչեւ կարմիր բերդ յամաքային մի քոյոցներ չատ կան. Ծողոպաէն մինչեւ առաջին տեղը ամէն գարնան հայ մշակներ կուգան այգիներու եւ արօտներու մէջ աշխատելու, ու աշնան առնները նորից յամաքային ճանապարհով եւ առանց անցագրի իրենց տեղերը կը վերադառնան. ասոնք կը հանդիպին նաեւ կարմիր բերդ: Ես հոն՝ Ոսկեհանք եղած միջոցիս այդ մարդկանցից մի խումբ կազմեցի յամաքային կապ հաստատելու համար. այդ մարդիկը իրենց կեանքի ու բոլոր սրբութեան վրայ երդուելով կը վստահեցնեն ամէն ինչ, մարդ ես այլն, լեռնային ճանապարհներով նպաստակադրուած տեղը ապահովապէս հասցնելու. բայց այն առեն մենք սպասողական դիրքի մէջ կը սպասէինք 98ի Ընդհանուր ժողովի որոշումներին: Հիմակ այդպիսի խումբ կազմել նորից կարելի է հոն:

ՄԱՐԹԻՆ

---

(1) Մարքիճ կ'ակնարկէ կիպրոս հաստատուած դաշնակցական գործիչներու (Հրաչ, Մար, Վահագն Տաթեւեան, Մխս–Շահէն Ներ.) 1897ի ծրագրին (տեսնել Ազեքսանդրիոյ Ու Գահիրէի կոմիտէներու տեղեկագիրը երկրորդ Ընդհանուր ժողովին, ծանօթագրութիւն թիւ 3):

(2) «Համիֆ»ի ժողովը ըստ երեւոյթին աճառս առած չէ Մարքիճի տեսակէտը: Հրաչ շուտով պիտի հաստատուէր Ոսկեհանքի (Իզմիր), այնտեղէն դէպի կիլիկիա յարաբերութեան եւ գործափաձգման գիծեր հաստատելու համար: Հոն ալ պիտի ձերբակալուէր 1902 Սեպտեմբերին:

(3) Մեզի աճապաղօք կը մնայ կարմիր–բերդի վայրը: Արեւմ°ի խարբերդը (ծանօթ՝ Աւար–Աւէր եւ Լեռնասար տեղանուններով), թէ՞ պարզապէս Իզմիրի եւ կեսարիոյ միջեւ գտնուող այլ կէտ մը՝ ինչի Մարքիճ կը խօսի «Ոսկեհանք–կարմիր բերդի գիծը մինչեւ կեսարիա երկցնելու» մասին:

2) ԱՐՇԱԿ ՎՐԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ «ՀԱՄԱՔ»Ի ԺՈՂՈՎԻՆ

25 Մարտ 1901

Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող
Մարմնի Առաջին(1) Ժողովին

Ընկերներ,

Սրտանց կը շնորհաւորեմ ձեր գումարումը: Ալ ժամանակն էր արդէն այդ քայլը ընելու:

Եթէ ճիշտ է թէ Դաշնակցութիւնը իր վերջին 2 տարուան գործունէութեան մէջ աչքի զարնող յեղափոխական ձեռնարկ մը չկատարեց, ինչ որ չէր ալ ըսուած, սակայն չատ մը պարագաներ ցոր խորհրդակցութեան մը պէտքը հարկեցուցիչ կ'ընէին: Մեր պատասխանատուական ձեռնարկներու սիրահետեւած դանդաղութիւնը, արտասահմանեան փորփականի նոր փուլը, եւրոպական քաղաքականութեան արդի կացութիւնը՝ հարաւ–ափրիկեան եւ չինական խնդիրներու հետեւանքով, միւս յեղափոխական կուսակցութիւններու կրած փոփոխութիւնները եւայլն, ասոնք ամէնքը մէկէ աւելի պատճառներ էին Ընդհանուր ժողովի գումարումը փութացնելու:

Եւ արդէն 1898ի Ընդհանուր ժողովի որոշումով 1900ի աշնան գումարուելու էր ան. եւ այդ մարմինը(2) միայն ձեռնհասութիւն պիտի ունենար ինչ որ այդ բարդ, պատասխանատու խնդիրները քննելու եւ լուծումի մը տալու ասոնց:

Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմինը չի կրնար ասոր գործը կատարել այսօր. Քո՛ղ որ լրիւ կազմութեամբ չէ որ կը ներկայանայ (բացակայ են Շամիրի եւ Բարձրաւանդակի անդամները), օրինական պատճառն ալ կը պակսի ընդհանուր ժողովի իրաւասութիւնը իւրացնելու. (յոդ. 63)(3):

Ձեր գումարումը երկու տեսակէտով մխայն արդարացնելի կը գտնեմ. Ա) Ընդհանուր ժողովի գումարման պատրաստութիւն տեսնելու. Բ) Ընդհանուր ժողովին ներկայանալի առկախ խնդիրներու լուծում մը կարենալ գտնելու համար. Գ) Մինչեւ այդ ժողովի գումարումը առժամապար տնօրինութիւններ ընելու, գործերու ընթացքը չկասեցնելու համար:

Այդ երեք տեսակէտներով ալ քանի մը թելադրութիւններ ընել թոյլ պիտի տամ ինծի.

Ա) ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1) *Ընդհանուր ժողովը հրաւիրել կարելի եղածին չափ չուտ, եթէ կարելի է յառաջիկայ աշնանը, ամէնէն չուտը:*

2) *Ինչ որ ալ ըլլայ, հրաւէրէն 6 ամիս առաջ չգումարել ժողովը, որպէսզի երկրի բոլոր ձայնատու մարմինները կարենան մասնակցիլ ժողովին, կամ պշակուած տեղեկագիր ղրկել, կամ ժամանակ ունենան իրենց ձայնը ուրիշ ընկերոջ մը տալու:*

3) *Միջոցներ ձեռք առնել որ ոչ միայն պատգամաւորներ գան ներկէն, այլեւ ձեռնհաս գործիչներ, որպէսզի երկրին վիճակն ու սրտմտրութիւնը բարձրաքանդակ պատկերանայ Ընդհանուր ժողովին առջեւ:*

4) *Ձեր ամէնէն գնահատելի աշխատութիւններէն մէկը պիտի ըլլայ պատրաստել հարցարան մը, որ չսահիք բոլոր այն խնդիրները, որոնք անխուսափելի կերպով պիտի ներկայանան յառաջիկայ Ընդհանուր ժողովին առջեւ: Մանրամասնելու է ամէն խնդիր (մեր յեղափոխական ուժերը, քանի՞ կոմիտէ, քանի՞ անդամ, որքա՞ն զէնք.— հայ բնակչութիւնը որքա՞ն մարդ կրնայ հանել կռուի տանի, հրացան բռնելու ընդունակ ուժերժ.— ի՞նչ սրտմտրութիւն ունի թուրք կառավարութիւնը. զինուորական ի՞նչ ուժ ունի իւրաքանչիւր չրջանի մէջ.— մեզի դրացի ցեղերը (քիւրտ, ասորի եւայլն) ի՞նչ դիրք բռնած են մեզի նկատմամբ, ի՞նչ պայմաններու տակ կրնան գործակցիլ, որքա՞ն ուժ ունին.— զէնքի փոխադրութեան դիւրութիւններ կա՞ն, կամ տեղն ու տեղը զէնք դնելու կամ ձեռք ձգելու, եւայլն, եւայլն:)*

Նկատմամբ պատրաստելու է այս հարցարանը. չատ բան կախուած է անկէ: Թէ մեր ներքին ընկերները կը հարկադրուին քիչ մը խորէն ուսումնասիրելու մեր գործը եւ թէ, ատոր չնորհիւ, զինուած կրնան դալ կամ ղրկել իրենց տեղեկագրերը, եւ կարող՝ իրենց պահանջները քալեցնելու: Ես աւելի անհրաժեշտ է այդ հայաստանէն դուրս գտնուող ընկերներու համար, որոնք ամէն պարագայի մէջ, ցաւ է ըսել, մեծամասնութիւն պիտի կազմեն Ընդհանուր ժողովին մէջ:

5) *Ձեր պարտականութիւնն է նմանապէս խորհրդակցիլ ու որոշել բոլոր այն խնդիրներու մասին, որոնք նախատեսուած են կանոնագրութեան յոդ. 68ով, ծանօթ. բ., [եւ յոդ.] 69, 70, 71, 72: (Եգիպտոսին ձայն պիտի տրուի՞ յառաջիկայ Ժողովին, Ամերիկոյ չրջանը պէտք է հրաւիրել անպատճառ, եւայլն, եւայլն):*

Ընդհանուր Ժողովի հրաւէրին մէջ կրկնելու ու բացատրելու է կանոնագրութեան երկու գլխաւոր կէտերը.— 1) յոդ. 75ը՝ պատգամաւոր[ական?] գումարելէ առաջ. Ռայոնական ժողով գումարելու մասին. 2) յոդ. 77ը՝ փոքրամասնութեան կարծիքները բերելու մասին:

Բ) ԱՌԿԱԽ ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

1) *Ց. Շ. (Մխիթար) առիթել որ վերջնական պատասխան մը տայ իր ձեռնարկած քանակցութիւններուն(4): Այդ խնդիրը վերջնապէս լմնցնելու է: «Մարտի վերջին Թիւէն (28) տեսակ արդէն թէ պատուոյ սահմանի խելագատակութիւնը վերստին սկսելու միտք ունին. ուստի փութացնելու է վերջ մը դնել Մխիթարի ձեռնարկին:*

Արդէն ես յոյս մը չունիմ որ արդիւնաւոր հետեւանք մը ունենայ. փորձը ցոյց տուաւ որ «մարտեանների նպատակը գոյութիւնին պահպանելն է որեւէ ազնիւ, մաքուր նպատակ կը պակսի անոնց. լաւագոյն գործը պիտի ըլլար այդ Արշակեանը քանդել: Եւ այդ ալ հնարաւոր է, եթէ պատշաճ ուշադրութիւն դարձընենք հետեւեալ երկրորդ կէտին:

2) *Բանակցութիւններ սկսիլ մխութեան կամ համերաշխութեան մասին Հին Հնչակեաններուն հետ:*

ա) Որքան ալ որ տկար կարծուին ասոնք, բայց գոյութիւն ունին կովկասի մէջ, Կիլիկիոյ մէջ եւ Հայաստանի քանի մը կէտերու մէջ:

բ) Հնչակեան անունը ունին. բարոյական ժառանգութիւն մըն է այդ:

գ) Արտասահմանի, դէթ Ամերիկայի հնչակեանները բաղդատաբար գաղափարական մարդիկ են, յեղափոխական են եւ մաքուր տարրեր են: Ջառնածներն են ասոնք: Այստեղիններուն չատ լաւ յարաբերութեան մէջ են մերիններու հետ եւ առիթի մը կը սպասեն մեզի հետ միասին գործելու:

դ) Մեր միութիւնը եթէ նիւթական բան մը չտալիք, չբերէ մեզի (եւ սակայն կիլիկիոյ համար կրնայ անոնք բաւական ընկերներ տալ մեզի), բարոյական անգին կարեւորութիւն պիտի ունենայ մեզի համար, ժողովուրդին համակրութիւնը պիտի բերէ յեղափոխականներուն: 1898ի հակազդեցութիւնը թուլնալու վրայ է հիմա. ամբոխը կամաց–կամաց կը մօտենայ յեղափ[ոխութեան] գաղափարին. միութիւնը երկու այդ մարմիններու միջեւ մերձեցումը աւելի պիտի բազացնէ:

ե) Հին Հնչակեաններու հետ միութիւնը վերջնական չափազանց հարուածը պիտի տայ «Մարտեաններուն:

Մանօթ.— կը լսեմ արդէն, Հնչակեաններէն լսեցի, թէ Ոսկեհանգստի մէջ բանակցութիւններ սկսուած են եղեր Մելիքի միջոցով: Հոս մեծ յոյսեր կը տածեն այդ միութեան վրայ:

Միութեան պայմաններու վրայ հոս տեղը չէ երկար խօսիլ, եւ թերեւս աւելորդ ալ է, քանի որ Մխիթարի բանակցութիւններու ատեն կարծիքները բաւականի որոշապէս յայտնուեցան: Հնչակեաններուն գալով, ես առաջիկը կարեւոր կը դատեմ, որ Նազարբէկի եւ իր կնոջ հեռացումը պաշտօնապէս յայտարարուի:

3) *«Փրօ Արմենիա»յի բացը գոցելու համար մասնաւոր պիւտճէ մը բանալ: Ամէն միջոցով աշխատելու ենք պահել այդ թերթը, որ պիտի կրնայ չատ մեծ ծառայութիւններ մատուցանել մեր դատին:*

Յարդերու առջեւն առնելէ զատ, մեր յեղափոխականները պաշտպանելու եւ անոր նեցուկ մը դառնալու պէտք է սահմանել ան:

Ատոր համար անհրաժեշտ է որ Փարիզի մէջ մնայուն մարմին մը ունենանք, որպէսզի զանազան Զօպան[եան]ներու չնորհիւ գործին ուղղութիւնը չփոխուի:

Ես կ'առաջարկեմ որ Արեւմտեան Բիւրոյի ընկերներէն մէկը Փարիզ հաստատուի, արդէն հոն գտնուող ուսանող–ընկերներու աջակցութեամբ աշխատելու եւ մինչեւ Ընդհանուր ժողովը պարզելու համար հետեւեալ երկու կէտերը.

1) *Որքա՞ն օգտակար կրնայ ըլլալ Արեւմտեան Բիւրոյի փոխադրութիւնը Փարիզ, «Դրօշակ»ը եւ խմբագիր անդամ մը միայն Թողնելով Ժընեւ:*

2) *Ի՞նչ կարծիքներ կը տիրեն մեր խնդրի մասին Ֆրանսայի պետական չրջանակներու մէջ (անդուլա մեզի համակիր Փ. Արմենիաներու միջոցով) եւ ի՞նչ խորհուրդներ կրնան տալ մեր գործունէութեան մասին յեղափոխութեան համակիր տարրերը (Quillard, Pressensé, Jaurès, Cipriani եւայլն):*

Գ) ԱՌԺԱՄԵԱՑ ՏՆՕՐԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) *Մեր նախապատրաստական գործերը չատ քոյլ կ'երթան, եւ դժուար թէ ատոր յանցանքը մեր դրամատկան միջոցներու սակաւութեան կամ ներքին գործիչ-ընկերներու մահուան վերագրելի է: Գործին հանգամանքէն է: Սակայն, պէտք է խոստովանիլ, որ միւս կողմէն, իրերու կացութիւնը կը վատթարանայ երկրաչափական համեմատութեամբ: Երկար սպասել, երկար պատրաստուիլ հնարաւոր չէ, մարդկային համբերութեան սահմանէն դուրս է, եւ թերեւս չատ խելացի բան ալ չէ:*

Մենք անհրաժեշտաբար պէտք ունինք անակնկալ պարագաներու, անոնցմէ օգտուելու համար: Սուլթանին մահը, ներքին որեւէ ապստամբութիւն մը (մահմետական, արտաքին եւայլն) նպաստաւոր առիթ մը կրնայ ըլլալ մեր ձայնը լսելի ընելու: Վառօդի տակառ մը կամ աւելի ճիշդ ուժանակի ռումբեր պէտք են՝ խուճ ականները ծակելու համար: Մեր ռումբը կրնայ Գոլիա պայթիլ, եւ հոն պայթելու է: Ուստի ես կ'ուզեմ որ Գոլիա պատրաստութեան մեծ ուժ տրուի, որուած վարչականին պատրաստ գտնուելու եւ բան մը, ու խոշոր բան մը ընել կարենալու համար(5):

2) *Պատրաստութեամբ զբաղուած, մենք մոռցանք ֆիւճապաշտպանութեան խնդիրը (կամ աւելի ճիշտ զանց ըրինք): Ես սակայն 1898ի այն տեսութիւնը թէ ջարդերը ալ չեն նորոգուիր ջուրն իննած է հիմա. Սասունի նոր ջարդերն ալ տեսանք: Հետեւաբար, խուճապ լու ենք՝ տեղ մը բան մը ըրած ատեն, մնացած տեղերը ապահովացած մատնել չտանք:*

Մուշի կողմերը կամ վան ի՞նչ կատարուած է ցարդ, որքա՞ն յաջողութեամբ չեմ գիտեր ատուգիտ. ուստի կը հրաժարիմ քելադրութիւն մը ընելէ: Թէեւ հոս հասած լուրերը իրաւունք կուտան ենթադրելու, թէ այդ կողմերու գիւղացին աթաթած է, սկսած է գինուիլ, ինքնապաշտպանութեան ուրիշ միջոցներ խորհիլ, յեղափոխականը փնտուել ու սրբել,— ինչ որ կրնայ իրաւունք տալ կարծելու թէ ջանքերը ապարդիւն եղած չեն: Բայց այդ ամէնը պիտի ճշդուի յառաջիկայ ժողովին եւ դուք նոր կարգադրութեան դժուար թէ կարենաք ձեռնարկել Տարօն-Վասպուրականի չրջանին համար:

Իմ առաջարկս է Տերսիմի խնդիրը ձեռք առնել: Հոս հաւաքուած տեղեկութիւնները (Զմչկածագցիներէ) համոզեցին զիս թէ այդ քիւրտերուն հետ կարելի է հասատուն գործ մը ակռել, որ երկու գլխաւոր օգուտ կըրնայ ունենալ. 1) նուազագոյնը՝ հայերու դաշնակից Տերսիմի մը գոյութիւնը եւ յայտնութիւնը կրնայ արգիլել ջարդերը Մեծ Հայքի արեւմտեան մասերու մէջ եւ իր անդրադարձ կարեւորութիւնը ունենալ նաեւ արեւմտեան մասերուն մէջ. 2) աւաւելագոյնը՝ բացի ռազմավարական չարժումի ատեն գործակցութենէ մը, որ հետաքրքիր խնդիր մըն է, Տերսիմը կրնայ աքանչելի չահեմատան մը, կեդրոնավայր մը, քաջատեղ մը ըլլալ յեղափոխական ամէնէն հակայ գործերու եւ ձեռնարկներու համար:

Տերսիմը քիւրտ ազգոյ մըն է նաեւ կիլիկիոյ գործերուն համար:

Այս նկատումներն էին, որ ստիպեցին զիս Ամերիկայի ընկերներու ուշը հոն դարձնելու, երբ դժգոհութիւններ եւայլն սկսան լսուիլ կիլիկիոյ կեդր. կոմիտէի գործունէութեան դէմ, կամ աւելի ճիշտ Սեպուհի(6) անձնական գործունէութեան դէմ (եկողներէն լսած էին իրենք, թէ որոնք կամ քանի հոգի կը գտնուէին կեդրոնական կոմիտէի անունին տակ):

Տերսիմը ընդունուեցաւ անցեալ Ընդհանուր ժողովին առեն, իբր ուսումնասիրելի վայր մը(7): Եւ այդ հիման վրայ ալ, Ամերիկայի Պատգամաւորական ժողովը ընդունեց նպաստել այդ գործին, մանաւանդ որ այստեղի անդամներու մեծամասնութիւնը այդ չրջանին կը պատկանին (Խարբերդ–Տերսիմ):

Այդ կէտը ընդունելու ուրիշ պատճառ մըն ալ Խարբերդի պարպուելուն առիթն առնելու բաղձանքն է. յեղափոխական կազմակերպութեան զօրանալը այդ կողմերը՝ սիրտ ու հոգի կուտայ այդ գաւառներուն:

Կ'ուզէ ձեռք տալ Ամերիկայի կոմիտէներուն՝ այդ գործը պատրաստելու: Ձեզմէ դրական աջակցութիւն չի պահանջուիր: Ամերիկացիք աւելի մեծ դժուարներ պիտի կրնան տալ, երբ իրենց երկրին եւ իրենց հաւատացած գործին համար է: Խնդիրը կը մնայ բարոյական աջակցութեան մէջ, իրաւական խնդրանքներ չհանելու մէջ (Արեւմտեան Բիւրոյի եւ Սեպուհի վերջին նամակները կը ցուցնէին թէ սխալ հասկցած են խնդիրը. խարբերդ բաւէն առաջ եկած է քիւրմացութիւնը. բնական է որ այդ կէտը պիտի ընդարձակէր, քանի որ այդ չրջանին մանկնէն զօրաւոր կէտն է այդ. Խարբերդի տեղական գործերուն աչքի մը չպիտի տրուի: Տերսիմի համար ալ՝ այն առեն, երբ գործիչը գացած, ուսումնասիրած եւ հաւաստիքներ տուած ըլլայ):

3) *Գալով կիլիկիոյ գործերուն առնչ քիչ մը հարցուած կ'երեւին ինծի հիմա, չնորհիւ այն համաձայնութեան, որ ակռած է տիրել Ոսկեհանքի եւ Աղեքսանդրիոյ միջեւ: Պէտք է վաւերացնել ու վերջնական հանգամանք տալ իրերու բերումով առաջ եկած, բայց 2 տարիէ ի վեր պահանջուած այդ համաձայնութեան: Ոսկեհանքը կարծեմ երկարապատում տեղեկագիրներով ապացուցած էր իր ունեցած միջոցներուն առատութիւնները, ուստի ես զանոնք կ'ընդմիմ կրկնել, չերմապէս յանձնարարելով ձեզի ի նկատ առնել առանձ:*

Անմիջական խնդիր մը ըլլալու է, ըստ իս, Էսո[ւսար]ը ընտրել իբր անդամ Պատասխանատու Մարմնին եւ այդպիսով քոյլ տալ որ Ոսկեհանքն ալ հաւասար չափով աջակցի կիլիկիոյ գործերուն, ու սկսուածները չվճանան ու զարգանան:

Էսո[ւսար]ը իր տոկունութեամբ, իր յեղափոխականի անցեալով, իր հաստատակամ բնաւորութեամբ ամէն կերպով յանձնարարելի է այդ գործին համար(8):

Գալով դրամ հանգանակելու խնդրին սպառնալիքի տակ՝ ինչ որ օրուան խնդիրն է եղած հիմա, մանաւանդ կովկասի մէջ, սկզբունքով հաւան ըլլալով հանդերձ, կը թողում կովկասի արդի վիճակին ծանօթներու ձեռնհասութեանը:

Վտանգներով ու անփոխարինելի կորուստներով չրջապատուած է այդ խնդիրը: Ես կը վախնամ որ կովկաս ունեցածնիս ալ վրայ տանք, երթայ. ընկերները բռնուին, աչքի զարնող ընկերներ վարչական եղանակով կովկասէն վտարուին, եւ բնակչութիւնը ահ ու սարսափի տակ մինչեւ հիմա տուած կոպէկն ալ խնայէ: Ան կ'ըսեմ, քիչ մը մօտէն ճանչնալուս՝ կովկասեան կազմակերպութեան տէրերուն վիճակը:

Արդեօք խաղաղ միջոցները սպառա՞ծ են: Մեր վստահելի եւ ծանօթ ընկերները պատա՞ծ են կովկասի եւ Անդրկովկասի մէջ դրամ հաւաքելու համար: Ես կը կարծեմ որ եթէ Բորիսը, էլլէնը(9) եւ ուրիշներ, ճամբորդութիւն մը ընէին, չատ աւելի նուազ վտանգի կ'ենթարկուէին, քան ինչ որ տեւորները պիտի առաջ բերեն, եւ թերեւս չատ աւելի գումար քաշէն հանեն քան սովորական տարիները ստացուած է: կարծեմ կովկասցիք այդ միջոցները գործ դրած չեն իր ընդարձակ չափովը: Բաւականացած են նամակի կտոր մը դրելով, եւ ամէն բան ձգելով տեղացիներուն վրայ: Բացառութիւն մը եղած է Ոսկեհանպատի նկատմամբ:

Եւ սակայն այդ ճամբորդութիւններն են որ անհրաժեշտ են, ժողովուրդը ոգեւորելու, լուր տալու, տեղեկացնելու անցած–դարձածի մասին, քիւրմացութիւնները եւ սխալները ճշդելու, փարատելու համար: Եթէ հոս, մամուլի ազատ երկրին մէջ, պէտք կայ անձամբ տեսակցութիւններու, ո՛ւր մնաց Կովկասի խուլ անկիւնները, ուր Դիւրշակը տարին մէկ կամ երկու անգամ թերեւս մտնէ, ան ալ ոչ կանոնաւորութեամբ, կարծիք մը կազմել կարենալու համար:

Ես գոնէ այդ վերջին միջոցը կ'առաջարկէի,— վստահելի, կարող ընկերներու իմաթր ցրուել գաւառները: Երբ չկայ քաղաքական գործ մը, խօսքի փրոփականտան տեղը լեցնելու է:

Իսկ եթէ այս դիտողութիւնները տկար սեպուին ժողովիդ մեծամասնութեան համար եւ որոշէք անպատճառ բռնի եւ սպառնալիքով հանգանակութեան ձեռնարկել, կ'առաջարկէի որ·

1) *Որոշ չրջանի մը համար միայն քոյլ տուք առաջին անգամ, փորձի համար:*

2) *Պահանջէք որ խիստ կարգապահ եւ անձնուէր, փորձուած տարրերէ կազմուի գործադիր խմբակը:*

3) *Այդ գործը բոլորովին բաժնել տեղական կոմիտէի իրաւասութենէն:*

4) *Միջոցներ ձեռք առնել որ ո՛րեւէ քղքի կատրով եւայլն չմատնուի Դաշնակցութեան անունը այդ գործին մէջ:*

Ցաջողութիւն ձեր յառաջիկայ գործին:

Համբոյրներով
Ձերդ՝ Վ.Հ.Ա.Ց

---

(1) Առաջինը, բայց միակը եղաւ Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմնի Փիլիպէի ժողովը (1901 Ապրիլ): Հ. Ց. Դաշնակցութեան Երրորդ Ընդհանուր ժողովէն սկսեալ՝ «կամք»ի բնաբանով եւ լիազօրութիւններով գումարուող ժողովները կոչուեցան Դաշնակցութեան Խորհուրդ:

2) «Մարմին» բառով այստեղ Ընդհանուր ժողովը կը հասկըցուի:

(3) Այդպէս ալ պիտի եզրակացնէր «կամք»ի ժողովը. տե՛ս էջ 98ի բիւ 2ր. շրջանէրակացը, գրգ կէտ:

(4) Կ'ակնարկուի Ցովհաննէս Շահնազարի (ծաձօր՝ «Չէկոմ» եւ «Մխիթար» ծածկանուններով) միգեցում՝ միութեան կամ համերաշխ գործակցութեան ի խնդիր վերստին կենդանացնելու խօսակցութիւնները՝ Արեւմտեան Բիւրոյին եւ Հնչակեան կեդր. վարչութեան միջեւ, 1900ին սկսեալ:

(5) Այդ «խոշոր բան»ը պիտի ըլլար Սուլթանի մահափորձի ծրագիրը, որու միտքը 1895–96ին ի վեր կար արդէն դաշնակցական գեկավարներուն մօտ, բայց որուն իրականացումը կախուած պիտի ըլլար, «կամք»ի ժողովէն ետք, Փոքր Ասիոյ գործին ուղեգիծի յայտնութենէն: Գործնական աշխատանքները պիտի սկսէին Երրորդ Ընդհանուր ժողովէն ետք (1904), Ցուցական Մարմնի ենթակառուցուածքի:

(6) Գաճխայի Հրաչի (Հայկ Թիւրեաճեան):

(7) Տե՛ս այս մասին երկրորդ Ընդհանուր ժողովի տեղեկագրութիւնը, ձեռկայ հատոր, էջ 59:

(8) Էտուարդ (Էդուարդ) կամ Սիամկի մականի (Մխրատ Գալյանեան)՝ տե՛ս ՆԻՒԹԵՐու առաջին եւ ձեռկայ հատորները, յատկապէս Ոսկեհանքի 1898–1903 տեղեկագիրը, էջ 147–153:

(9) Մխրատ Խաչատուրեան եւ Գրիստափոր Միքայէլեան:

3) ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄՔԸ ՆԵՐԿԱՑԱՑՆՈՂ ՄԱՐՄՆԻ

Արեւմտեան եւ Արեւելեան Բիւրոներու համաձայնութեամբ, Հ.Ց.Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի ժողովը տեղի ունեցաւ X քաղաքին մէջ(1):

Ժողովը բացուեցաւ 25 Մարտ/7 Ապրիլ 1901ին եւ տեւեցաւ 16 նիստ(2). բոլոր որոշումները կայացան միաձայնութեամբ, առանց քուէարկութեան:

Ներկայ էին Արեւմտեան եւ Արեւելեան Բիւրոներու ներկայացուցիչները(3), Վիշապի Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի երկու անդամները եւ նոյն մարմնի մէջ մտած Արեւմտեան Բիւրոյի անդամը(4) (երկքը մէկ

ձայնով) եւ Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի մի անդամը(5):

Բացակայ էր Բարձրաւանդակի Պատասխանատու կեդր. Կոմիտէի ներկայացուցիչը, քէ՛ նոյն մարմնի անդամներէն երեքին ապահոված եւ վճռագրած լինելուն եւ քէ մնացած մի անդամին երկրէն հեռանալու անյարմարութիւններուն պատճառներով(6); իսկ Շամիրի Պատ. կեդր. Կոմիտէն(7) անկազմ վիճակի մէջ գտնուելով՝ բնականաբար հրաւէր չէր առացած:

Նախքան օրակարգի քննութեան ու վիճաբանութեան սկսուիլը, Ժողովին ներկայ եղող մարմինները բերանացի զեկուցումներ տուին 1898 Յուն Ընդհ. Ժողովէն յետոյ կատարուած գործունէութեան մասին, ու ամփոփ համաքառատութիւններով պարզեցին Դաշնակցութեան եւ առհասարակ Հայ Յեղափոխութեան գործունէութեան ընդհանուր վիճակը:

Ցետոյ կարդացուեցան Ռոկհէնքի, Մովսէսի, Ատար–Ատերի(8) կոմիտէներու եւ Ամերիկայի Պատգամաւորական Ժողովի տեղեկագրերը, Ամերիկա գտնուղ Արեւմտեան Բիւրոյի անդամ Վահապի(9) եւ արտասահմանեան մի քանի ընկերներու գրաւոր կարծիքները:

Համաքառատութիւններն ու տեղեկագրերը ամենէն ուշագրաւ կը նկատէին զրամական միջոցներու անձկութիւնը, որը անցեալի մէջ այդ չափով երեւան եկած չէր երբէք:

Ժողովը ուշադրով համարեց այդ զեկուցումներն ու տեղեկագրերը կցել տեղեկագրութեան, այլ որոշեց պահ տալ Արեւմտեան Բիւրոյին:

1) ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ա.— Հաշուետուութիւն.— Բացի Լեռնավայրի ու Վիշապի Պատ. կեդր. Կոմիտէներու եւ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցած հաշուեմատեաններէն, ոչ մի մարմնի կողմէ տեղեկագիրներ ու վճռագրած կամ չվճռագրած հաշիւներ չէին ուղարկուած: Ժողովը համարելով այս երեւոյթը մանաւանդ վերջին երկու տարիներուն տեղի ունեցած ընդհանուր բէկեցիայի հետեւանքը, որով մեծ մասամբ կոմիտէներ կամ թուլացած են եւ կամ կազմալուծուած, կարեւոր համարեց յիշեցնել բոլոր մարմիններուն՝ որ կրնան մօտ ապագային կազմակերպուիլ եւ Ընդհ. Ժողովին ընդունուած դրութեան համաձայն ներկայացնել իրենց հաշիւները՝ պատկանած Բիւրոներուն:

Բ.— Հանգանակութիւն եւ տեսուր.— Մի կողմէ Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովը ուշի հիմնական, լայն եւ ուժեղ գործունէութիւն էր գծած ու անոր համեմատ մարմիններու բաշխում կատարած՝ որոնք համեմատաբար շատ ուշի ներքնական միջոցներու կը կարօտէին քան անցեալի մէջ, միւս կողմէ քաղաքական եւ այլ դժբախտ հանգամանքներու բերմամբ Ժողովրդական ընդհանուր տրամադրութիւնը պակասած էր հայ յեղափոխական գործին նիւթապէս նպաստելուն մէջ: Ուստի Ժողովը, ընդունելով հանդերձ քէ, մանաւանդ Սարուհանի(10) մէջ, պետական խստութիւններ, ճնշումներ եւ հետեւաբար անձերու անխուսափելի զոհաբերութիւններ կարող են տեղի ունենալ, մի պարագայ որ կրնայ նոյնիսկ կազմակերպութիւնը դէպ մի ժամանակի համար անգործութեան դատապարտել Սարուհանի մէջ, բայց աչքի առաջ ունենալով անցեալի փորձառութիւնը, գործի ու ժամանակի խիստ պահանջները, եկաւ այն եզրակացութեան, որ այլեւս ժամանակն է ընդհանուր եւ կարեւոր մի Ժողովարարութեան դիմելու — ի հարկին չխուսափելով տեսուրի միջոցին դիմելէ — որի արդիւնքը կարենայ բաւականութիւն տալ Ընդհանուր Ժողովի գծած սահմաններով երկրի մէջ ոչ չափով յեղափոխական ձեռնարկներ յաջողցնելու համար, հանգանակութեան հիմք ունենալով Արեւելեան Բիւրոյի կազմած նախահաշուի քանակը(11):

Ի նկատի ունենալով զանազան պայմաններ, որոշուեցաւ Ժողովարարութեան դիմումը եւ տեսուրի կիրառութիւնը կատարել Վիշապի Պատասխանատու կեդրոնական կոմիտէի անունով, եւ ատոր համար կազմել մի առանձին կազմակերպիչ–վարիչ մարմին, Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմինէն որոշուած անձնաւորութիւններէ: Այս վարիչ մարմինը ինք ընտրելու է իր ահաբեկիչ եւն. խմբերը, եւ ինք մշակելու եւ որոշելու է իր գործ դնելիք միջոցներն ու ձեւերը: Ժողովը ուզէր կը յանձնարարէ հնարաւորութեան չափով ահմանափակ պահել տեսուրի գործադրութիւնը եւ կատարել զգուշաւորապէս անոնց վրայ, որոնք յայտնի են իրենց զգացումներով ու կեանքով իբրեւ հասարակութեան կողմէ արհամարհուածներ:

Գ.— Դաշնակցութեան տուրք.— Ժողովը, նկատելով որ, չնայած Ընդհ. Ժողովի վճռին՝ որով կազմակերպութեան բոլոր անդամները կը պարտաւորուին ամսական կամ տարեկան որոշ տուրք վճարել Դաշնակցութեան, չատ մը դաշնակցականներ եւ նոյնիսկ կոմիտէներ չեն կատարեր իրենց այդ պարտականութիւնը, որոշեց յանձնարարել Բիւրոներուն՝ իրենց տրամադրելի միջոցներով գործադրութիւն տալ այդ տուրքին:

Դ.— Օրգանի տուրք.— Որոշուեցաւ առաջարկել երկրէն դուրս գտնուղ կոմիտէներուն, որ իրենց չբաղձանի Պատգ. Ժողովներուն դնեն կազմակերպութեան օրգանի՝ «Դրօշակի» տուրքի հարցը եւ տեղական պայմաններուն համաձայն կարգադրութիւն ընեն այդ մասին:

Իսկ այնպիսիները, որոնք կազմակերպութեան չեն պատկաներ եւ չեն յանձնարարուած որեւէ մարմնի կողմէ, առանցմէ քերքի տուրք առնելու ձեւն ու քանակը որոշուեցաւ թողուլ Արեւմտեան Բիւրոյի հայեցողութեան:

2) ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Ա.— Ժողովականներու մի մասին կողմէ տրամադրութիւն յայտնուելով ցնցուքեան ենթարկել Ընդհ. Ժողովի գծած տակտիկը, Ժողովս, համաձայն Ընդհ. Ժողովի արձանագրութեան 6Յրդ յօդուածին, ներկայիս պատերազմի կամ քաղաքական անակնկալ տագնապի չնախատեսուած բացառիկ պարագաներու մէջ չբեղմնաւորելով, իրաւունք չզգաց փոփոխութիւն մտցնելու Ընդհ. Ժողովի տակտիկի վճիռներուն մէջ:

Միայն քէ, աչքի առաջ ունենալով ներքնական ներկայ անձկութիւնը, որը մինչեւ հիմա ամենագլխաւոր արգելիչ տարրերէն մին եղած է Ընդհ. Ժողովի վճռներու իրագործումին, որոշեց մինչեւ ընդհանուր Ժողովարարութեան վերջաւորութիւնը՝ աշխատիլ գոնէ եղած կապերը պահպանելու:

Բ.— Ամերիկայի Պատգամաւորական Ժողովը որոշած էր զրամական նպատակները յատկացնել Կիլիկիոյ գործին եւ Քարաժայռի(12) ուսումնասիրութեան՝ Ատար–Ատերի(13) կոմիտէին միջոցաւ: Ժողովս, ի նկատի ունենալով որ Քարաժայռը միմիայն ուսումնասիրութեան վայր ընդունուած է՝ իր չբլանի տեղական ներքնական միջոցներով, իսկ Կիլիկիան ունի իր Պատասխանատու Մարմինը, եւ հետեւաբար Ընդհ. Ժողովի գծած կազմակերպական 27րդ յօդուածի համաձայն Ամերիկայի չբլանը իրաւասութիւն չունէր այդպիսի քայլ մը առնելու, որոշեց յանձնարարել Արեւմտեան Բիւրոյին՝ առաջարկել Ամերիկայի կեդր. Կոմիտէին, որ իրենց դրամները ղրկեն գործիքն ունեցող Պատասխանատու կեդրոնական Մարմիններէն մէկուն:

3) ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Ա.— Ընդհանուր Ժողով.— Ժողովը, լսելով Բիւրոներու բացատրութիւնները՝ Ընդհանուր Ժողով չկարեկնել հրաւիրելու մասին, տեսաւ որ այդ պատճառները իսկապէս արգելք են մինչեւ իսկ մօտ ապագային Ընդհ. Ժողով գումարելու, ուստի որոշեց այդ հարցը բաց թողնել, մինչեւ առաջ կու գան աւելի հնարաւոր պայմաններ եւ կամ պահանջ կը դրուի Ընդհ. Ժողովին ձայն ունեցող մարմիններու մեծամասնութեան կողմէ:

Բ.— Կարմիր խաչ.— Որոշուեցաւ յանձնարարել բոլոր մարմիններուն՝ ուր հնարաւորութիւն կայ, առանց վնասելու կազմակերպութեան ընդհանուր մուտքին կամ գուա յեղափոխական հաստատներուն, առանձին Ժողովարարութիւններ ընել եւ անդամավճարներ ահմանել «Հայ Յեղափոխական Կարմիր Խաչ» անուանով, եւ առաջ եկած արդիւնքը, առանց երբեք խառնելու կազմակերպութեան ընդհանուր մուտքին մէջ, յատկացնել հայ յեղափոխական բանտարկեալներու եւ իրենց յեղափոխական գործունէութեամբ աչքառութեան անկարող կամ անգործ մնացած կարօտեալներուն օգնելու, խորութիւն չդնելով կուսակցութիւններու մէջ: Ապագային կը թողուի, երբ յաջողութիւն կը գտնէ կամ հայ կեանքի մէջ արմատ կը ձգէ այս ուղղութեամբ մարմիններ եւ անուններ հաստատելը, անոնց կազմութեան վերաբերմամբ ներքին կանոնագիր կազմել:

Գ.— Մարտական–մարզական խումբեր.— Ի նկատի ունենալով որ մի քանի չբլաններու մէջ այդ ուղղութեամբ յաջող փորձեր եղած են, որոշուեցաւ վերստին յանձնարարել կազմակերպութեան բոլոր մարմիններուն, մանաւանդ երկրի սահմանակից չբլաններուն, ուշի ուշ տալ Ընդհ. Ժողովի այդ վճռին, ի հարկին ընդունակ մարդիկներ նշանակելով:

Դ.— Երկրէն դուրս կոմիտէներ եւ օժանդակութեան խնդիր.— ա) Աչքի առաջ ունենալով որ, հակառակ Ընդհ. Ժողովի վճռին, դեռեւս չատ տեղեր Պատգամաւորական Ժողովներով չէ մշակուած ու սահմանուած կոմիտէներու եւ խմբերու ներքին կանոնագիր, որոշուեցաւ այս մասին եւս տիպողաբար յանձնարարել կեդր. Կոմիտէներուն եւ խնդրել որ հնարաւորութեան չափով խուսափին տեղական բարդ ծախսերէ եւ անպայման որոչ քանակութեամբ օժանդակին կենդանի գործին:

բ) Ի նկատի ունենալով, որ երկրէն դուրս եղած են կոմիտէներ, որ տարիներով ո՛չ մի չօչափելի գործունէութիւն եւ օգուտ չեն ցոյց տուած Դաշնակցութեան եւ, ընդհակառակ՝ երբեմն վնասներ են կազմակերպութեան բարոյական հեղինակութեանը, վճռուեցաւ յանձնարարել Բիւրոներուն եւ կեդր. Կոմիտէներուն՝ առանձին պահանջներ դնել այդ կարգի մարմիններու վրայ:

4) ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա) Լեռնավայրի Պատասխանատու կեդրոնական Կոմիտէի անդամներէն Մարը (14) երկրին մէջ բռնատրկուած եւ Աբրահամը(15) ակիզբէն հրաժարած լինելով, անոնց փոխարէն ընտրուեցան՝

1· Բուլկարացին(16)
2· Մարքինը(17)
3 եւ 4· Արմենակ Լեւոնեան եւ Մ.(18)

Ատոնք կը հրաւիրուին գործի, խորհրդակցութեամբ Արեւմտեան Բիւրոյի, նոյն մարմնի ներկայ անդամի կողմէն այն ժամանակ, երբ կազմակերպութեան ներքնական միջոցները հնարաւորութիւն ցոյց կու տան:

Բ) Բարձրաւանդակի Պատասխանատու Մարմինը կազմողներէն՝ Սերոբը եւ Գուրգէնը նահատակուած եւ

Սաքօն(19) *բանաւոր կուսած լինելով, անոնց փոխարէն ընտրուեցան՝*

1· *Գիւսակը*(20)
2· *Վահան Ման* [ուչլեան] (21)
3· *Մուկիսան Տէր Ղազարեան*
4· *Աբր· Մչ· (Քեհնածուս)*(22)։

Գ) Արեւելեան Բիւրոյի գործունէութիւնը աչքաժողովներու համար, որոշուեցաւ նոր անդամ աւելցնել

Արուէն (*Մնկ·)ին*(23),

եւ վերջին անդամակցութեան հրաւիրել հիւանդութեան պատճառով հրաժարուած

Մելիք (*Ծուս·)ին*(24),

քան տեղական պայմաններու եւ համաձայն Ընդհ· ժողովի վճռին՝ անոնց յատկացնելով Թոշակ, իրենց ժամանակը կարենալ ամբողջովին կամ մասամբ գործին նուիրելու համար։

Դ) Արեւմտեան Բիւրոյի անդամներէն Վահագը կազմակերպական, իսկ Գարոն(25) *անձնական գործերով ծրընեւէն առայժմ հեռանալու ստիպուած լինելով, ընտրուեցան անոնց փոխարինող Քեհնածուներ՝*

1· *Սարգիս*(26)
2· *Մուխան*(27)
3 *եւ* 4· *Մ· եւ Ղարիբ*(28)։

Ե) Հանգանակութեան կազմակերպիչ-վարիչ մարմին(29) *անդամներ ընտրուեցան, իրենց իսկ յօժարակամ առաջարկութիւնով՝*

1· *Էլլէն*(30)
2· *Թոստոմ*
3· *Աշոտ*(31)
4· *Կարէն*(32)։

5) ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ժողովը տեղեկացաւ որ Դաշնակցութիւնը վերջին ժամանակներս զանազան հրաւէրներ ընդուներ է, միութեան կամ համերաշխ գործունէութեան համար, ոչ միայն հայ յեղափոխական անուան տակ ծածկուած կուսակցութիւններէ, մարմիններէ եւ անհատներէ, այլեւ ոչ հայ՝ տաճիկ եւ քիւրտ դժգոհ տարրերէ եւ կուսակցութիւններէ։

Ա) Ժողովը մեծ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ Մակեդոնական Ցեղափոխական Բարձրագոյն Կոմիտէի հետ Վիշապի եւ Արեւմտեան Բիւրոյի միջոցով Դաշնակցութեան կայացուցած համերաշխութիւնը, որը ոչ մեղր մինչեւ գործակցութեան խզ յանգած է։

Բ) Դաշնակցութեան ներկայացուցած բարոյական ուժի պատճառաւ է նաեւ, որ, չնորհիւ Արեւմտեան Բիւրոյի ձեռնարկներուն, Ֆրանսայի մէջ իրենց խօսքով ու գրչով ի նպաստ Հայկական Դատին պրպտագնդ ընող յայտնի անձնաւորութիւններ խմբուած են կազմակերպութեան նիւթական պատասխանատուութեան տակ այս տարուայ սկիզբէն փարիզ հրատարակուիլ սկսած PRO ARMENIA *կիսամսեայ Թերթին չուրջ։ Այս առթիւ ժողովը որոշեց, յանուն Հ· Ց· Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմնի, պաշտօնական կերպով հաղորդակցութիւն յայտնել P· A·ի խմբագրութեան անդամներուն*

Գ) Ժողովը ցաւօք սրտի լսեց որ ի զուր ժամանակ ճառուեցաւ Թեան են յանգած Նոր-Հնչակեան կուսակցութեան հետ միանալու համար «Մխիթար»ի(33) *միջոցաւ վերսկսուած բանակցութիւնները, որովհետեւ Մխիթար ցարդ չէ կարողացած անոնց յարգել տալ կայացուած նախնական պայմանները։ Այսպիսով ժողովին պարզուեցաւ որ Նոր-Հնչակեան կուսակցութիւնը, իր արդի կազմին մէջ, յեղափոխական տեսակէտով կը մնայ նոյն անվստահելի մարմինը, ինչպէս որ էր առաջ։*

Դ) Հաստատելով նախապէս կայացուած որոշումը — մերժել Միութեան հարցէն դուրս որեւէ դատ մասնաւոր անձնաւորութիւններու մասին(34) — *ժողովս սակայն կ'արտօնէ Վիշապի Պատ· Կեդր· Կոմիտէին, եթէ նա ցանկութիւն յայտնէ, ընդունիլ Արփիար Արփիարեանի մասին առաջարկուող դատը, այն պայմանաւ միայն՝ որ տանեանը կազմուի օտարազգի յեղափոխականներէ։*

Ե) Թուրք երիտասարդ կամ դժգոհ տարրերէն վերջերս Տամատ Մահմուտի եւ որդիներուն կողմէ ալ հաստատուած կամ միութեան դիմումներ եղած են, որոնց հետ կատարուած բանակցութիւններու իրրեւ արդիւնք՝ ընդունուած է կազմակերպութեանս առաջարկը,— անոնց կողմէ հրաւէր կարդալ՝ բոլոր տաճկահպատակ դժգոհ տարրերէն եւ յեղափոխական մարմիններէն մի կոնգրէս(35) *կազմելու։*

Այս հրաւէրը Տամատ Մահմուտի որդիներու կողմէն տպագրուած ու ցրուած լինելով, որոշուեցաւ ընդունիլ այդ հրաւէրը եւ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցչի միջոցաւ մասնակցիլ կոնգրէսին, երբ նա տեղի ունենայ։

Կոնգրէսին մէջ ընդհանուր նպատակ ընդունիլ եւ պաշտպանել Տամկատանի մէջ ինքնավար ազգութիւններու Ֆեդերատիւ(36) — *պետական ձեւը։ Նոյնպէս պաշտպանել այդ նպատակին հասնելու համար դժգոհ յեղափոխական ազգերու-մարմիններու գործունէութեան ինքնուրոյնութիւնը, մինչեւ տաճիկ եւ քիւրտ տեղերէն յեղափոխական ակտիվ գործունէութիւնով կազմակերպուած մարմիններու երեսան գալը· մի պայման՝ որմէ յետոյ [միայն] խօսք կարող է լինել միութեան մասին։*

Զ) Վրէժի-Շամիրի(37) *չրջանէն ստացուած եւ ժողովիս մէջ կարդացուած Քղքակցութիւններէն տեղեկանալով, որ Մկ·ի*(38) *քիւրտ ցեղապետներու եւ անոնց հետեւորդներուն հետ բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակուին զանազան գործիչներու կողմէ, որոշուեցաւ յանձնարարել Արեւելեան Բիւրոյին՝ որ միջոցներ ձեռք առնուին այդ կարգի գործունէութեան ծաւալ տալու, առաջարկուած առեւտրական ձեւնարկը իրագործելով։ Նոյնպէս, յանձնարարուեցաւ Արեւմտեան Բիւրոյին, որ չարունակէ իր բանակցութիւնները Պատրիարքի որդի Ապտիւլահամանի հետ, Դաշնակցութեան հետ գործակցութեամբ երկրի մէջ համերաշխութեան հաստատ հիմքեր դնելու համար։*

Է) Որպէսզի Դաշնակցութեան սուղ միջոցներն ու ժամանակը ի զուր չվատնուին, որոշուեցաւ ապահէ յետոյ միութեան կամ համերաշխութեան նոր առաջարկներով զբաղուիլ միայն այն ժամանակ, երբ առաջարկն ու առաջարկողները լուրջ եւ անկեղծ լինելու համոզումը կը ներկայացնեն։

6) ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Ա) Ժողովը, լսելով Գուրկափի մէջ Դաշնակցութեան պատկանած զէնքերու գողութեան (100 *հրացան եւ* 20·000 *փամփուշտ՝* 8·000 *ֆր· արժէքով) խնդրի մանրամասնութիւնները, լիազօրութիւն տուաւ Վիշապի Պատ· Մարմնին՝ վերջնականապէս ճշդելու քուն յանցաւորները եւ պատիժները տնօրինելու։*

Ժողովը գոհունակութեամբ տեղեկացաւ, որ ծախուածներէն 30 *հրացան եւ* 5·000 *փամփուշտ ետ առնուած են։*

Բ) Որոշուեցաւ յանձնարարել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներուն, որ իրենց չրջաններու մէջ եղած կազմակերպութեան ուազմամթերքի եւ բոլոր գոյքերու մանրամասն ցուցակը կազմեն(39)։

3/16 Ապրիլ 1901

Արեւմտեան Բիւրօ · · · · · ՌՈՍՏՈՄ ԷԼԼԷՆ
Արեւելեան Բիւրօ · · · · · ՆԻԹՐԱ
Լեռնավայրի Պատ· Կ· Կոմիտէ · ՍԵՓՈՒՀ
Վիշապի Պատ· Կ· Կոմիտէ · · · ՌՈՍՏՈՄ(40) ԱՇՈՏ ԿԱՐԷՆ

(1) Դաշնակցութեան կազմը Ներկայացնող Մարմնի առաջին (եւ միակ) ժողովը գումարուած է Թիւիկէի մէջ (Գալլկարիա)։

(2) Արամ Յակոբեանի (կարէն) «պատասխանատուութեան առթիւ (տե՛ս ներկայ հատոր, էջ 94–98) ձեռք էինք չփոթը· կամրի ժողովը գումարուած է 1901ին, եւ ո՛չ 1900։ Իսկ 25 Մարտ/7 Ապրիլը կը նշանակէ՝ «25 Մարտ (հին տոմար) / 7 Ապրիլ (նոր տոմար)»։ Արձանագրութեան տակ ապելցուած 3/16 Ապրիլը ժողովի ապարտման թուականը պէտք է ըլլայ (միշտ՝ հին եւ նոր տոմարներով)։

(3) Արեւմտեան Բիւրոն կը ներկայացնէին Ռոստոմ եւ Գրիգոտպիր (էլլէն), Արեւելեան Բիւրոն՝ Ց· Շահրիկեան (Նիթրա)։

(4) Վիշապի (Գոլոսոյ) Պատ· կ· կոմիտէի կազմէ՝ Աշոտ (Ղազիկեան, Սեւ Աշոտ) եւ Կարէն (Արամ Յակոբեան)։ Ապա Ռոստոմ, որ հաստատուած էր Ֆիլիպէ եւ Արեւմտեան Բիւրոյի որոշմամբ մնած էր այդ Պատասխանատու կ· կոմիտէի կազմին մէջ։

(5) Լեռնավայրի (Կիլիկիոյ) Պատ· կ· կոմիտէն կը ներկայացնէր Հրաչը (Սեպուհ)։

(6) Երկրորդ Ընդհանուր ժողովէն ասդին՝ ծանօթացած էին Գուրգէն (Պաղտասար Մալեանց) եւ Ազիւր-Սերոբ (Վարդանեան)։ Բարձրաւանդակի ընտրեալ Պատ· Մարմնի երրորդ անդամը՝ Սեւրաքցի Սաֆօ ձերբակալուած էր եւ կը պահուէր Մշոյ բանտը։ Վարդանը (Խանասորի) հրամցուած էր կանուխէն։ Երկիր կը գտնուէր միայն «հատասար ընկեր–անգամ» նկատուող Դժոխքը (Հրաչայր) (տեսնել էջ 67)։

(7) Վանպարականը, հակառակ Գիսակի (Վարդգէս Սերէնկիւլեան) հոն ըլլալուն՝ իբրեւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ, տակաւին չունէր Պատասխանատու Մարմին։

(8) Միեւնոյն չարքով՝ Իզմիրի, Տրապիզոնի եւ Խարբերդի։

(9) Արշակ Վռամեան, որ Դաշնակցութեան Ամերիկայի ներկայացուցիչն էր 1897էն ի վեր։

(10) Ռուսաստան։

(11) Ի պահանջել հարկին բռնամիջոցներով իրագործուած այս դրամահաւաքն է, որ Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ ծանօթ է «Փոթորիկ»ի գործ անուան տակ։ «Արեւելեան Բիւրոյի կազմած նախահաշուի բանակին համար (մէկ միլիոն ռուբլի)՝ տե՛ս էջ 90։ Երրորդ Ընդհանուր ժողովին (Սոֆիա, 1904), «Փոթորիկ»ի կոչմէ ներկայացուած մուտքը կը հաշուուի 432·500 ֆրանգ կամ, օրուան սակով, չուրջ 163·200 ռուբլի։

(12) Տերսիմ։

(13) Խարբերդի կոմիտէին կուսակցական անունը։

(19) Մար կամ Մար–Շիմօն, բուն անունով՝ Միհրայէլ Տէր Մարտիրոսեան, կիլիկիոյ մէջ մտանուած ու ձերբակալուած էր։ կը պահուէր Մարաշի բանտը։

(15) Ճրթակ Ռշտունի (Յովսէփ Միքայէլեանց) Ուս, Հրաչի եւ Մարի հետ, Երկրորդ Ընդհանուր ժողովին կողմէ քննարկուած էր անդամ Լեռնավայրի (Կիլիկիոյ) Պատ· Մարմնին, բայց հրաժարած էր կանուխէն։

(16) Պետօ (Պետրոս Սերէմճեան),, որ երկրէն վերադարձած էր Գուլկարիա եւ շուտով զոհ պիտի երթար հայ–մահմեդականական յարձակողական միացեալ գործողութեան մը (պիտի ձերբակալուէր թուրքիոյ կողմէ եւ կախուէր Ազրիանապոլսոյ մէջ, Ռոստոմի Օճախի եւ մահմեդական երկու յեղափոխականներու հետ)։

(17) Աշոտ Մարքիճ (Մուրատեան), — տե՛ս Նիթերու ատեանը։

(18) Արմենակ Լեռնեան ուս շուտով պիտի հրաժարէր Լեռնավայրի գործէն եւ ազգներ երկիր՝ ուր կարճ ժամանակի մէջ պիտի դառնար ծանօթ յեղափոխական դէմքավարը՝ Աշոտ–երկար։ Մ–ի ամծամօթ է մեզի։

(19) Սեւրաքցի Սաֆօ, որ Մշոյ բանտը կը գտնուէր չուրջ երկու տարիէ ի վեր։

(20) Վարդգէս Սերէնկիւլեան, որ վան ազգած էր 1900ի սկիզբը։ Պիտի ձերբակալուէր 1902ի վերջերը եւ բանտ մնար մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը։

(21) Վահան Մանուկեան–Տոզրամաճեան («Սասնոյ Վահանը»)

Տրիէր պիտի ամցնէր ձայն տալիք (1901)՝ իբրեւ Բիւրոյի ներկայացուցիչ եւ ամբողջ Հարթարտադրական Գաղ. Մարմնին: Վանաց պիտի ճանապարհուէր 1904ի Սեպտեմբեր օրերուն:

(22) Ստեփան Տէր Զաքարեան եւ «բ-կնճռաձոյ» Աբրահամ Մազութեան երկիր չեմցան:

(23) Արսէնի իմիութիւնը մեզի կը մնայ ամբողջ: «Արսէն» առաքելութիւնը կը գտնեմ երկրորդ Ընդհանուր ժողովի տախտակցութեան մէջ (տե՛ս էջ 70), իսկ հրատիրեալ գործիչներուն մէջ կը հանդիպիմ «Մանուկի» մը (էջ 54)· արդե՞ օ միեւնոյն անձն է: Արսէնը արդե՞օ Արսէն Ամիրխանեան է, մինչեւ 1905–1906 Դաշնակցութեան մէջ ծանօթ եղած Մասու անունով, որ հետագային դարձաւ համայնավար անուանի գործիչ:

(24) Ցովհաննէս Նազարփեան, որու անունն կը հանդիպիմ Արեւելեան Բիւրոյի 1899 Յունուարի ընդլայնուած ժողովի տախտակցութիւնը ստորագրողներու շարքին (տեսնել էջ 93), բայց որ, քանի երեւոյթին, դադրած էր գործնական մասնակցութիւն բերելէ: Այդպէս ալ շարունակած է, հակառակ կամքի ժողովի որոշման, ինչպէս ի յայտ կու գայ երրորդ Ընդհանուր ժողովին ուղղած իր ճամկներէն (տեսնել էջ 182–185):

(25) Արմէն Գաբօ, որ անձնական գործով փախչորուած էր Կովկաս:

(26) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Սարգիս Միմառեանը (Ալամ Աշոտ):

(27) Կը թուի ըլլալ հաչատուր Մալումեանի (է· Ակնունի) կուսակցական ծածկանունը:

(28) Միհայէլ (Վարանդեան) եւ Աւետիս Ահարոնեան:

(29) Այլ անուամբ՝ «Փոթորիկ» կոմիտէն (երբեմն կոչուած նաեւ «Ռիման» կոմիտէ): Կամքի ստեղծագործութեան մէջ յիշատակութիւն չկայ, բայց Արեւելեան Բիւրոյի կազմէ ամբողջ մաս կազմած է նաեւ Նիքբա (Ցարտութիւն Շահրիկեան):

(30) Գրիգորափոր Միհայէլեան, որ պիտի հանգիսանար ոգին ու գլխաւոր դէմքը «Փոթորիկ»ի գործին, քէեւ, ըստ Աբամ Ցակոբեանի վկայութեան, «Գրիգորափոր հակառակ էր Փոթորիկին, բայց ամէն էր կազմութիւնը, ուրիշ ելք չկար, գլուխ ծռեց իրականութեան առջեւ (միտայն էր որոշումը)» (տեսնել էջ 94): Աբամ Ցակոբեան կ'ըսէ նաեւ, որ կամքի ժողովին «որոշուեց խոշոր մահափորձ կատարել, Սուլթան Համիտը անարեկումի ենթարկել, բայց որովհետեւ առնուազն 50·000 ռուբլի ենթադրւում էր դատարկութեան ծախքը, ուստի գործադրութիւնը կապուեց գրամական գործին» (էջ 95)· այս մասին ես յիշատակութիւն չկայ կամքի ժողովի ատենագրութեան մէջ, հետեւեալ պատճառներով:

(31) Գոլսոյ գործիչներէն՝ Սեւ Աշոտը (Սիմիկեան):

(32) Աբամ Ցակոբեան, երկրորդ Ընդհանուր ժողովին կազմէ սենեակ ընտրուած կռուածագիրի (Վիշապի կամ Գոլայ) գաղտախաճատու կ· կոմիտէին:

(33) «Մխիթար» կամ «Չէզոք»՝ Ցովհաննէս Շահնազարի է, վերակազմեալ Հնչակեան կեդրոն· վարչութեան մօտիկ անձ մը, որ 1900ին փորձած էր միջնորդ հանդիսանալ Դաշնակցութեան հետ միութեան կամ համերաշխ գործակցութեան մը բանակցութիւններու:

(34) տեսնել այս մասին՝ «Դրօշակ», ծ· տարի թ· 7 (Սեպտեմբեր 1900), էջ 112:

(35) Համամօղով:

(36) Դաշնակցական:

(37) Ատրպատականի–Վասպուրականի:

(38) Ցովհաննէս Մակուի շրջանի էիւրտ ցեղապետ Մուստաֆա բէկի հետ (տե՛ս էջ 143 եւ 144):

(39) «Կամքի» ժողովի այս որոշումներուն կարեւոր մէկ մասը գրեթէ բառացի վերարտադրուած է այդ ժողովին վերաբերեալ շրջաբերականին մէջ (տե՛ս էջ 98–99):

(40) Ռոստոմ ստորագրած է երկու տեղ, իբրեւ անդամ Արեւմտեան Բիւրոյի եւ Գոլոյ Գաղտախաճատու Մարմնի:

4) ԼԻԱԶՕՐԱԳԻՐ

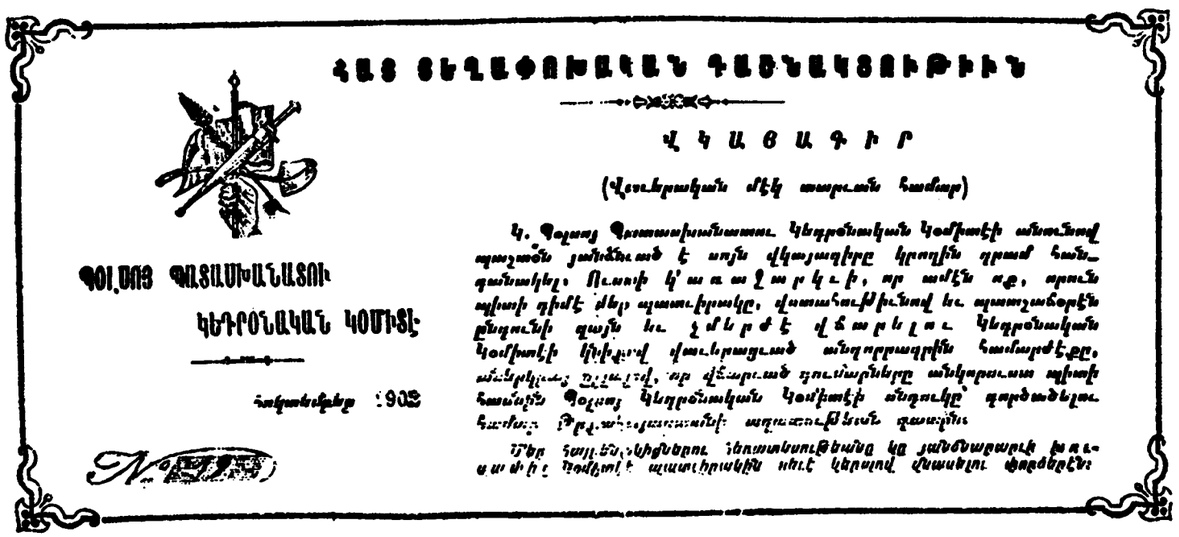

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՎԿԱՅԱԳԻՐ

(Վաւերական մէկ տարուան համար)

ԳՈԼՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Հակառակ ի՛ր ամէն ջանքերուն, որ ամէն ոք, որուն պիտի դիմէ ժեղ պատուիրակը, վստահութիւնով եւ պատշաճօրէն ընդունի զայն եւ չմերժէ վճռորոշ կեդրոնական կոմիտէի կիսիւով վաւերացած անդորրագրին համաձայնքը, անկասկած ըլլալով, որ վճռուած դումարները անկորուստ պիտի հասնին Գոլոյ Կեդրոնական Կոմիտէի անդամը պարտաճանչելու համար: Թրքահպատակութեան ստղուածութեան զասչին

Մեր հայրենակիցներու ներողամտութեանը կը յանձնարարուի խուսափիլ դիմելէ պատիրակին ուղիղ կերպով վնասելու փորձերէն:

5ա) ԱԶԴԱՐԱՐԱԳԻՐ

Ցարգոյ Հայրենակից

Կ· Գոլոյ Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէի որոշմամբ յօգուտ հայկական դատի ընթացիկ պէտքերու Զեզմէ կը պահանջուի ... *րուբլի:*

Այդ գումարը վճարելուն համար Զեզի ժամանակ կը տրուի ընդամէնը ... *: Վճարման համար խումբս Զեզի կը թողու չրջանէն գտնել մարդիկ, որոնք ի սէր Ձեր եւ տարաբաղդ հայկական խնդրուն, յանձն կ'առնուն հասցնել յիշեալ գումարը Կ· Գոլոյ Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէին եւ առանալ անորմէ պատշաճ անդորրագիրը:*

Ներկայ պահանջի մերժման պարագային՝ պիտ դատապարտուիք մահուան պատժի: Նոյն պատժին պիտ ենթարկուիք եւ այն ատեն, երբ փորձիք կատավարչական միջամտութիւնն հրաւիրել եւ խմբիս անդամներուն ոեւէ կերպ վնասել:

«ՓՈԹՈՐԻԿ» ԱՀԱԲԵԿԻՉ ԽՈՒՄԲ

5բ) ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Վերջին օրեր, ժամհարեանին ապանութենէն ետքը, կարգ մը անյայտ խմբակներ, հանգամանքներէն օգտուելով, պատնական նամակներով չատերուն դիմումներ կ'ընեն դրամ կորզելու նպատակաւ:

Պարտք կը համարինք այդ առթիւ յայտարարել ի դիտութիւն հասարակութեան.

ա) Որ այդ խմբակները ոեւէ առնչութիւն չունին Շուշւայ մէջ ժամհարեանի վերայ յարձակում գործած խմբին հետ եւ պիտ ճանաչուին իբր բախտախնդիրներ, որոնց տրուած դրամները երբեք չպիտի նպատակի ծառայեն:

բ) Որ ներքոյ ստորագրեալ «ՓՈԹՈՐԻԿ» ահաբեկչ խումբը, ըստ որոշման Գոլոյ Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէի, իր դիմումները պիտի ատամնանափակ քանի մը յայտնի կրնասներով միայն.

գ) Որ մեր դիմումները կ'ուղեկցուին պատշաճ ապացոյցներով:

դ) Որ մեր իրաւազանչիւր պահանջի գանձման փոխարէն Գաղտախանատու Կոմիտէի կողմէն կը տրուին անդորրագրեր, որոնց կրող անձինք կ'առնուին խմբիս անմիջական պաշտպանութեան ներքոյ եւ կրնան համաձայնօրէն արհամարհել ու մերժել բոլոր բախտախնդիրներու եւ այլ կուսակցութիւններու պահանջներուն, միանգամայն վստահ ըլլալով, որ անոնք կ'ենթարկուին մեր անխնայ եւ անխուսափելի դատապարտութեան:

«ՓՈԹՈՐԻԿ» խմբի անդամներուն ճանաչող, ինչպէս նաեւ պատասխանի կերպով անոնց տեսած կամ անոնց մասին ոեւէ տեղեկութիւն ունեցող ամէն անձնաւորութիւններ (տան տէրեր, խանութպաններ, հարեւաններ, հին ծանօթներ, ոեւէ տեղ պատահած անհատներ եւ այլն եւ այլն) ստատկապէս կը նախազգուշացուին ոստիկանական կամ դատական քննութիւններու առեն մէկտ խուսափիլ ոեւէ ցուցմունքներ տալէն: Հակառակ պարագային իբրեւ ցուցմունք պիտի ենթադրուի եւ պատժուի իբրեւ բացարձակ մատնութիւն:

«ՓՈԹՈՐԻԿ» ԱՀԱԲԵԿԻՉ ԽՈՒՄԲ

Գ.— 1904Ի ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 1904 ՄԱՑԻՍԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ

1904 թ. Մեծ Քաղաքում(1) կայացաւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրոյի Ռայոնական ժողովը: Առաջին նիստին Գ. Բ. յայտնեց, որ Բիւրոն ի նկատի ունենալով, որ այս առաջին Ռայոնական ժողովն է Ընդհանուր ժողովից յետոյ եւ կան քննելու մի քանի ծանրակշիռ եւ նոր հարցեր, կարեւոր համարուեց ոչ միայն կենտրոնական կոմիտէներից ներկայացուցիչներ կանչել ըստ կանոնագրութեան, այլ եւ Քարից(2), Այգեստանից(3), Թլսոից(4), Սեւ Ծովից, եկեղեցուց(5), Ո...ի(6) տեղական կոմիտէից, Բարձունքից, Ա...ից (Քարի չրջան), Ա...ից (Քարի չրջան) եւ Շ...ից (Մեծ Քաղաքի չրջան): Ժողովը համաձայն լինելով Բիւրոյի հայեցակէտին, ոչ միայն վաւերացրեց հրաւիրուածների ձայնատուութեան իրաւունքը ներկայ ժողովին համար, այլ եւ որոշեց հետագայ Ռայոնական ժողովին եւս հրաւիրել, բացի Բիւրոյից եւ կենտրոնական կոմիտէներից, ներկայացուցիչներ ձայնի իրաւունքով, Ա...ից, Ա...ից (Քարի չրջան), Այգեստանից, Շ...ից (Մեծ Քաղաքի չրջան), Ն...ից (Մրգաստանի չրջան), Թլսոից, Ո...ի տեղական կոմիտէներից մի ներկայացուցիչ, Աղբից (Ո...ի չրջան, Կարմիր Ջրի մօտ), ուսանողութիւնից եւ Սպաստանից(*) զաղութից երկու կամ երեք ներկայացուցիչ ըստ հայեցողութեան Բիւրոյի, եթէ ի հարկէ, դրա այդ ժամանակ իրանց գործունէութեամբ ձեռք բերած լինեն Ընդհանուր ժողովի որոշած կոմիտէական ցենզը:

Ներկայ ժողովին մասնակցում էին 12 ձայնատու անդամ եւ մի քանի ընկերներ խորհրդակցական ձայնով: Ձէին եկել Բ..., Շ..., Ա..., եւ Ա...:

Քննութեան հարցերն էին 1) Բարձրաւանդակի(7) ներկայ դրութիւնը եւ մեր բռնելիք դիրքը· 2) Ջր...ի(8) եւ Ո...ի համակրական ցոյցերի քննութիւնը· 3) Դաշնակցութեան ազատ ազգանուններ վարձով· 4) Կովկասեան գործունէութիւն· 5) Տեսորներ· 6) Ընտրութիւն Բիւրոյի եւ Ինքնապաշտպանութեան կոմիտէի· 7) Հաշուետուութիւն եւ հաշուապահութեան սիստեմ· 8) Կովկասում թերթ հրատարակելու խնդիր· 9) Ժողովուրդը զինելու եւ առ հասարակ զէնք ու ռազմամթերք հայթայթելու մասին եւ 10) Եկեղեցական կալուածական խնդիր:

Նախքան վերոյիշեալ հարցերին անցնելը, Պ. Օ. առաջարկեց հրաւիրել էջմիածնից մի հոգեւորական, որը լիովին իրազեկ լինի էջմիածնի իրերի դրութեան եւ ստոյգ տեղեկութիւններ տայ Ժողովին, որպէսզի վերջին կալուածական հարցը(9) քննելիս կարողանայ առաջնորդուել հաստատուն եւ նորագոյն տեղեկութիւններով: Բիւրոյի անդամը յայտնեց, որ բաւականաչափ յայտնի են այդ տեղեկութիւնները եւ նորերս էլ յատուկ մարդ է ուղարկուած դրա համար, այնպէս որ կարիք չկայ հոգեւորական հրաւիրելու: Երկար վիճաբանութիւններից յետոյ վճռուեցաւ չկանչել:

Բարձրաւանդակի հարցին անցնելով՝ ժողովը բաժանուեցաւ երկու կարծիքի· ոմանք կարծում էին, որ եթէ Բարձրաւանդակը ընկճուի դեռ միւս խմբերը չչարժըւած, այն ժամանակ աւելորդ եւ անօգուտ է այլեւս վերջիններիս չարժուիլը, որովհետեւ սրանց նպատակը պիտի լինէր, չփոթեցնելով տաճկի կառավարութիւնը, ջլատել նրա ուժերը եւ թուլացնել Բարձրաւանդակի դէմ ուղղուած հարուածը: Այդ դէպքում այդ ուժերը պիտի խնայել ապագայի համար: Միւսները կարծում էին, որ, եթէ նոյնիսկ ընկճուած էլ լինի Բարձրաւանդակը, որ դեռ յայտնի չէ, այնուամենայնիւ պէտք չէ կանգնեցնել միւս խմբերի չարժումը, որպէսզի կուրը աւելի երկարատեւ լինի, մինչեւ որ դրուս ձայնը, հարկաւոր չափով, զարկի Եւրոպայի ականջին եւ եւրոպական մամուլը հեղեղուի մեր կռուի լուրերով· մեր կըռուի յամառութեամբ, մենք աւելի չանս կը ստանանք պետութիւնների ուշադրութիւնը դրաւելու: Բացի այդ, եթէ Բարձրաւանդակը ընկճուելուց յետոյ [չչարժուենք], մենք ատոր չուր կ'ածենք ժողովուրդի այս լսրուած ու ոգեւորուած յեղափոխական տրամադրութեան վրայ,— տրամադրութիւն, որպիսին չէ եղել երբեք· իսկ արտայայտելով մեր այժմեան աւելի քան երբեւիցէ ունեցած յեղափոխական պատրաստութիւնը եւ ժողովրդի տրամադրութիւնը, մենք ապացոյց կը տանք եւ հաւատ կը ներշնչենք ժողովրդին, որ յեղափոխութիւնը արդէն իւր զարգացման հաստատուն ճանապարհի վրայ է կանգնած եւ քանի գնում, աւելի եւ աւելի ուժգին ճն լինում նրա արտայայտութիւնները: Ժողովի մեծամասնութիւնը չանդնեց երկրորդ կարծիքին եւ որոշեց չարունակել իրագործել Ընդհանուր ժողովի վճիռները ու հաւանութիւն տուեց Ջր...ի(8), Քարի եւ Մրգ...ի(10) գործողութիւններին այդ ուղղութեամբ, միայն չնչտելով այն հանգամանքի վրայ, որ ամէն ինչ պէտք է չատ արագ կատարել:

Որոշուեց նաեւ, որ անցնող կռուող խմբերը պատահականութեան ու դէպքի բերմունքին չթողնեն ընդհարուելը, ձգտելով անպատճառ մի կերպ, առանց նըկատուելու բարձրաւանդակ հասնել· ընդհակառակն, ներկայ պայմաններում, նրանք պէտք է երկիր ոտք դնեն նախագծած յարձակողական ծրագրով, ընտրած լինելով այս կամ այն յարմար կէտերը:

Ի նկատի ունենալով, որ խիստ կարեւոր եւ անհրաժեշտ է բոլոր մեր այդ չարժումների ու բողոքների ձայնը Եւրոպային հասցնել, ժողովը որոշեց անընդհատ թղթակցութիւններ ուղարկել եւրոպական թերթերին: Այդ նպատակով մի խմբագրական յանձնաժողով էր կազմուած Մեծ քաղաքում, մէկին էլ կազմուեցաւ Ո...ում՝ երեք հոգուց բաղկացած: Դէպքերի մասին հեռագիրներ պիտի տրուին Մ. Ֆ...ից, Ո...ից եւ Վարակասանից:

Գործերի մասին որոշուեցաւ այսուհետեւ գնել միմիայն իսկական՝ արգունականը — հին թէ նոր: Խողնելով առայժմ, որ մեր ուղարկուած ընկերը չարունակի գնել, յանձնել միեւնոյն ժամանակ եւ կոմիտէներին՝ նոյնպէս գնել, մանաւանդ հներից: Աչխատել յետ կանչել ուղարկուած ընկերոջ, նախօրօք տեղապահ ուղարկելով:

Ջր...ի համակրական ցոյցերի ձեռնարկութեան մէջ մեղաւոր նկատուեցան տեղական մի քանի դաշնակցականներ, որոնք զեկավարուելով մի սխալ եւ անպատուաբեր «քաղաքականութեամբ», որոշ մասնակցութիւն են ունեցել ցոյցը կազմակերպելու գործում: Ժողովը որոշեց ամենախիստ յանդիմանութիւն կարդալ դրանց:

Ջր...ի կոմիտէն Դաշնակցութեան կատարից 500 ռ. վերցրել, տուել էր մէկին իբրեւ կաշառք կամ վարձատրութիւն՝ տեղական ոստիկանութեան զեղծումնեը իբրեւ հանձնելու համար, ժողովը դատ ստղծելի մի գործ ապօրինի եւ ոչ յեղափոխական եւ պարտաւորեցրեց Ջր...ի կոմիտէին՝ անպատճառ յետ դարձնել տդր գումարը:

Ո...ում կատարուած համակրական ցոյցի համար մեղադրուեց Ո...ի կոմիտէն, որ թոյլ եւ անփոյթ էր գտնուել ու չէր կարողացել օր առաջ իմանալ ցոյց կազմակերպողների մտադրութիւնը եւ առաջն առնել:

Ազատ ագենտների անհրաժեշտութիւնը ընդունուեցաւ սկզբունքով եւ որոշուեց, որ նրանց տրուի որոշ ամսավճար, որի քանակը կ'որոշի տեղական կոմիտէն, նայած անձնասրութեան եւ տեղի պայմաններին:

Ո...ի երեք ընկերների վարմունքին զալով, ժողովը 7 ձայնով ընդդէմ երկուսի համարեց դատապարտելի երբեւ անդիսցիպլին(11) եւ անչխանական գործ: Գտնելով վերջիններիս պատժի արժանի՝ ժողովը, 8 ձայնով ընդդէմ երկուսի, բաւական համարեց այն պատիժը, որ տուել էր նրանց կենտրոնական կոմիտէն մինչեւ Ռայոնական ժողովի կայանալը: Թ...ը իւր կրկնակի ու եռակի անհնազանդութեան համար արժանացաւ ժողովի մեծագոյն յանդիմանութեան:

Կովկասեան գործունէութեան հարցին անցնելով, Նախագահը յայտնեց Ընդհանուր ժողովի որոշումը այդ մասին, որ հետեւեալն է՝ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը իր վրայ է առնում բոլոր տեղերի հայ ժողովուրդի իրաւունքների պաշտպանութիւնը, ի հարկին դիմելով եւ ահաբեկութեան եւ զինուորուած կամ խաղաղ ցոյցի: Դաշնակցական բանուորները ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ կարող են մասնակցել բանուորական ցոյցերին՝ Ինքնապաշտպանութիւն Կոմիտէի որոշմամբ: Դաշնակցութիւնը իւր Կովկասեան գործունէութեան մէջ պէտք է համերաշխ գնայ վրաց «Ժորժ», Ռուսաց սոցիալ-ռեւոլուցիոներների եւ այլ յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ, հիմք ունենալով Ֆեդերատիւ(12) սկզբունքը:

Զրույցների մասին, ժողովը որոշեց առնել այդ յեղափոխական ոգով, զարթեցնելով ժողովրդի մէջ գիտակցութիւն՝ նրա ճնշուած ու կեղեքուած գրութեան, ինչպէս եւ ազգային իրաւունքների բռնաքարութեան: Հարզել կատարեալ համերաշխութիւն Ռուսաստանի բոլոր ազգութիւնների եւ բողոքող տարրերի հետ: Կուլտուրական գործունէութիւնը ընդունել, ոչ որպէս անմիջական պարտականութիւն, այլ ի միջի այլոց:

Ծոյցերի վերաբերմամբ, ժողովն ի նկատի առնելով նրանց կրթիչ նշանակութիւնը՝ ժողովրդի յեղափոխական ոգին բարձրացնելու տեսակէտից, որոշեց պարտաւորիչ դարձնել բոլոր կոմիտէների համար, տարեկան գոնէ մի ցոյց, ամէն տեղ միաժամանակ, որի երթ անելը կ'որոշի Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէն(13) եւ կը յայտարարի ամէնքին· միայն, որովհետեւ այդ ցոյցերը զանազան տեղեր կարող են զանազան հետեւանքներ ունենալ, ուստի իւրաքանչիւր տեղի ցոյցի բնաւորու-

Քիւնը կը Թողնուի որոշելու տեղական կոմիտէներին՝ ըստ տեղական պայմաններուն։ Հարցը անցաւ 10 ձայնով։

Ժողովրդին զինելը անհրաժեշտ գտնելով կուսակցութեան տեսակէտից, ժողովը որոշեց պարտաւորեցնել բոլոր կոմիտէներին՝ ամէն կերպ աջակցել ժողովրդին եւ մանաւանդ կազմակերպութեան մարդկանց՝ հրացան, տրճճանակ, սուր եւլն. ձեռք բերելու։

Ահաբեկումը ընդունուեց որպէս անհրաժեշտութիւն, բայց այն պայմանով, որ դա չատ չմանրանայ եւ յաճախ չկրկնուի, այլ որպէս ծայրագոյն միջոց, կատարուի միայն կենտրոնական Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի որոշմամբ, այնպիսի պաշտօնեաների վրայ, որոնք յայտնի դեր կը խաղան ի վնաս մեր։

Կովկասահայերի ինքնապաշտպանութեան ներքին կանոնադրութիւնը եւ ընդհանուր ծրագիր մշակելը, որը պիտի կազմի Դաշնակցութեան ընդհանուր ծրագրի մի մասը, Թողնուեց Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէին, որը կազմելուց յետոյ պիտի ներկայացնի յետագայ Ռայոնական Ժողովին, ի քննութիւն։

Ընտրութիւնների հարցին գալով, ժողովը երկար խորհրդակցութիւններից յետոյ, ուժերի պակասութեան պատճառով ներկայումս անխրաւորժելի գտաւ Ընդհանուր Ժողովի որոշումը, որ Բիւրոն եւ Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէն մի վայրում լինեն, ուստի վայրերը զատելով, ընտրեց հինգ հոգուց բաղկացած Բիւրօ մի տեղ, իսկ Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի համար ընտրեց 12 հոգի (Քեկնածուներ), որոնց հրաւիրելը յանձնեց Բիւրոյին. դրանցից համաձայնողները կը կազմեն Կոմիտէն։

Բիւրոյի երկու անդամը, ըստ որոշման Ընդհանուր եւ Ռայոնական Ժողովների, պէտք է լինեն ազատ մարդիկ(14)։

Հաշուետուութեան վերաբերմամբ նկատուեց, որ անցեալում մի քանի կոմիտէներ խոտ Քերի են տարել հաշիւները եւ ժողովին զուլիս էլ ոչ ոք կանոնաւոր հաշիւ չէր բերել հետը, բացի Ջր...ի, Ռարի, Ծլատի եւ. Եկեղեցու ներկայացուցիչներից։ Աձընդապահներին յանդիմանութիւն կարդացուեցաւ եւ պահանջուեցաւ, որ չատ չուտով ամէնքը իրանց բոլոր մնացած հաշիւները կանոնաւորած ուղարկեն Բիւրօ։ Ապագայի համար էլ որոշուեցաւ, որ ամէն ամսուայ Քի՛ դրամի, Քի՛ մերքի եւլեմսի հաշիւը օրակարգի ձեւով կազմած ուղարկեն Բիւրօ, ոչ ուշ քան յաջորդ ամսուան 15ին։ Ճանկալի է դրամի եւլեմսի հաշիւը պահել երկու օրինակ եւ զանազան տեղերում, որպէսզի մէկը կորչելիս, միւսը մնայ։ Բիւրոն պէտք է ուղարկի կոմիտէներին Ընդհանուր ժողովում մշակուած հաշուետպահութեան ձեւի բլանկները(15)։

Կովկասում Քերի ունենալու կարեւորութիւնը ժողովը 9 ձայնով ընդդէմ մէկի ընդունեց սկզբունքով եւ որոշեց յանձնարարել Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէին՝ Բիւրոյի հետ միասին ի կատար ածել այդ, հնարաւորութեան սահմաններում։ Թուղթիկների վերաբերմամբ էլ որոշուեց, որ բաց Թողնուին աւելի սիստեմատիկ կերպով եւ լաւ խմբագրուած, Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի եւ Բիւրոյի կողմից։

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայ ժողովրդի մէջ չատ Քոյլ է ռազմական ոգին եւ զէնքի սէրը եւ այն, որ մինչեւ այժմ Դաշնակցութիւնը համեմատաբար քիչ ուշադրութիւն է դարձրել ռազմագիտական արհեստը զարգացնելու վրայ, ժողովը յանձնեց Բիւրոյին եւ բոլոր կոմիտէներին՝ կազմել իրանց կից օժանդակ ռազմական մարմիններ, որոնք յատկապէս զբաղուին ռազմագիտութիւնն եւ զինավարժութիւնն տարածելով մեր մէջ, բազմացնելով զինուորական խմբերի Քիւրը։ Չինայել այդ նպատակի համար նշանակ ծախսեր, պատրաստելու համար ինստրուկտորներ(13), ռազմագէտներ, լաւ զինապրծներ եւ այլն, Թուաստանում կամ արտասահմանում։ Նոյն այդ օժանդակ ռազմական մարմինները պէտք է Բիւրոյի կամ կոմիտէների խորհրդակցութեամբ եւ աջակցութեամբ առաջ տանեն զէնքերը գնելու եւ ժողովուրդին մատակարարելու դործը։

Եկեղեցական կալուածական խնդրի վերաբերմամբ որոշուեց չարունակել դեռ սկսած դրութիւնը, բայց քանի որ այդ հարցով հետաքրքրուած է ոչ միայն Դաշնակցութիւնը, այլ եւ բոլոր չրջանները, ուստի պէտք է երեք մեծ կենտրոններում — այն է՝ Երեւանում, Տփխուսում եւ Բագուում — խառը ժողովներ կազմել բոլոր չրջանի մարդկանցից եւ այդ հարցը դնել նրանց առաջ։

---

(1) Թիֆլիս։ Ռայոնական յաջորդ ժողովի (1904 Յուլիս) առիթագրութիւնից կը հետեւցնեմ, որ այս ժողովը տեղի ունեցած է 1904 Մայիսին։

(2) Ալեխանդրապոլ։

(3) Գանձակ։

(4) Հիւսիսային կովկաս։

(5) Մոսկուա։

(6) Հաւաքօրէն՝ Ոսկեմապատի (Բագուի)։

(7) Սասնոյ։

(8) Հաւաքօրէն՝ Զրաթերդի (Կարսի)։

(9) Հայ եկեղեցական կալուածներու յարձուիս գրաւման խնդիրը։

(10) Հաւաքօրէն՝ Մրգաստանի (Երեւանի)։

(11) Անկարգապահ, հակակարգապահական։

(12) Դաշնակցական։

(13) Մարմին՝ որ կազմուած էր Ընդհ. Ժողովէն առաջ, վարելու համար գործակից հայկական բաղամակաւորական դէմ կովկասեան ժողովուրդի ցուցական-յեղափոխական գործը։ Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, Յեղափոխական Կոմիտէի կ. կոմիտէն դարձած էր կուսակցական մարմին՝ իբրեւ կովկասի Գաւառախմբուած կ. կոմիտէ (տե՛ս էջ 119)։

(14) Այլ գրագրում չունենալու եւ լրիւ տրամադրուած կուսակցական գործիչ։

(15) Ապիւսակները, տախտակները։

2) ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ (1904 ՑՈՒԼԻՍ)

25–26 Յուլիսին Մ. Ռ.ում(1) կայացաւ Արեւելեան Բիւրոյի չրջանի արտակարգ Ռայոնական Ժողով։ Հրաւիրուած եւ ներկայ էին ձայն տալու իրաւունքով պատգամաւորներ՝ 1) Ջրաբերդի, 2) Ռարի, 3) Մրգաստանի, 4) Ոսկեմապատի, 5) Նաւահանգիստի, 6) Արեւել. Բիւրոյի, եւ խորհրդակցական ձայնով՝ 1) Ամերիկայի ընկերը, 2) Վանի ընկերը, 3) ընկ. Գր. Վրէժից, 4) Արեւմտեան Բիւրոյէն ընկեր Ղ.(2)։

Առաջին նիստում Բիւրոյի ներկայացուցիչը բացատրեց, որ ի նկատի ունենալով քաղաքական բարդութիւնների հանգամանքները եւ Սարուստանի(3) բռնած ապատնական դիրքը դէպի մեր դատը Երկրում, հրաւիրուած է ներկայ ժողովը՝ վճռելու Քէ ի՛նչ ընթացք պէտք է տալ մեր գործունէութեան եւ Ընդհանուր Ժողովում ու Ռայոնական Մասխեան Ժողովում ծրագրուած տեղիքը ի՞նչպէս պէտք է չարունակենք։

Կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ պարզուեց, որ Քէպէտ Բարձրաւանդակը(4) ընկճուած է, բայց հարցը, որ կապուած էր Բարձրաւանդակի հետ, դեռ չէ վերջացած, այլ չարունակում է ուշադրութիւնը գրաւել Քէ՛ դիպլոմատիայի եւ Քէ Սուլթանի. ահա Քէ ինչու ժողովը որոշեց (5 ձայնով ընդդէմ 1ի) որ հարկաւոր է սահմանների վրայ չարունակել գործունէութիւնը, որքան էլ այդ գործունէութիւնը անկասկած աւելի քիչ արժողութիւն ունենայ Երկրի ներսում չարժման հետ համեմատած։ Միւս կողմից, ժողովը որոշեց Երկրի ներսը ուղարկել, ինչ ճանապարհով կարելի լինի, ռազմամթերք (մանաւանդ նորի ծայրեր) ու կարող անհատներ։ Ղեկավարելու եւ իրագործելու [համար] այդ որոշումները, ժողովը ընտրեց լիազօր մի զինուորական մասնախումբ՝ երկու Ջրաբերդի ընկերներից (Լ. եւ Ա.) եւ մի Բիւրոյի անդամից, Մրգաստանում լրացնելով այդ Քիւը պ. Թորոսով։ Մասնախումբը գործելու է մինչեւ Դեկտեմբեր, երբ կայանալու է Դաշնակցութեան Ընդհուրդի գումարումը։ Մի ձեռնարկ կը լինի Քէ մի քանի՝ որոշելու է այդ զինուորական մասնախումբը։ Այդ նիստին Ջրաբերդի ընկերը առաջարկեց ժողովին հրաւիրել մի հայ սպայ պ. Լ., որ չատ մօտիկ ծանօթ լինելով յեղափոխական մեր գործունէութեան, ունի մի առաջարկութիւնք ծրագիր՝ զինուորական տեսակէտից չատ կարեւոր։ Ժողովը մեծ ուրախութեամբ ընդունեց այդ առաջարկը, հրաւիրուեց պայ Լ., որը առաջարկեց մի նոր զինուորական ծրագիր, որի հիման վրայ՝ ձեռնարկուելու է լուրջ գործ մեծ ծաւալով (Դաշնակցութիւնը կ'ունենայ մի պատկառելի զօրք, մօտ 7–10·000 հոգուց բաղկացած, նախկին ռուս ծառայութեան մէջ եղած զինուորներից։ պէտք է ունենայ ունեւոր–օֆիցեր(6) մի դպրոց եւ բաւականին Քուով օֆիցերներ(7), որոնք միայն պէտք է ղեկավարեն գործը։ Յաղող ժամանակ, նախապատրաստական չրջանում, պէտք է բոլոր հայ ազգաբնակութիւնը բաժնել որոշ զինուորական կազրներ(8)։ այս վերջինները իւրեանց չուրջը պատերազմի ժամանակ համախմբելու են որոշ քանակութեամբ պահեստի զինուորներ, տարեկան ծախսը լինելու է մօտ 100·000 ռուբլի։ Ժողովը ողջունելով յեղափոխական այդ նոր չրջանը, երբ հայ սպաները մղուելու են ամենայն սիրով յեղափոխական ասպարէզ, որոշեց յանձնել այդ լուրջ ծրագիրը մշակելու [պատասխանատուութիւնը] մի մասնաժողովի, 6 հոգուց բաղկացած, — երեք՝ հայ յեղափոխութեանը նուիրուած սպաներից, երկու՝ հին զինուորական գործերին հմուտ ընկերներից եւ մի Բիւրոյի անդամից։

Մասնաժողովը պէտք է հաւաքուի Հոկտեմբերից ոչ ուշ եւ երկու ամսուայ ընթացքում մանրամասն ծրագիրը մշակի եւ ներկայացնի մի սպայի միջոցով Դաշնակցութեան Ընորհուրդին։ Անդամները պէտք է ընտրի Բիւրոն՝ կ. կոմիտէների օգնութեամբ. Բիւրոն պէտք է հոգայ այդ ժողովի ծախքերը։

Այդ հարցից յետոյ Ռայոնական ժողովը զբաղուեց մի չարք ուրիշ հարցերով.

1.— Վրէժստանի եւ երկրի զանազան վայրերը պահանջում են իմտելիգենտ(9) ոյժեր։ *Որոշուեց որ այդ պահանջները բոլորն էլ արդարացի են եւ ըստ կարելւոյն պէտք է գոհացնել չուտով։ Դիմելու է Եուսուֆին եւ Վարդանին՝ Վրէժի եւ Շամի համար, դիմելու է Ս. Օ.ի։ Գատմաբան Լ. Մինասեանը եւ Տիգրանը արդէն Վրէժից անցած պէտք է լինեն Շամ ու Շատախ։ Իմիջ Գոռոի Համբ [արձումանին] Ոսկեմապատում, եւ ուրիշների։ Ամերիկայի ներկայացուցիչը խոստացաւ մատակարարել կազմակերպութիւնը այդպիսի ոյժերով։ [Նա] պէտք է խորհրդակցի ոյժերի որակի մասին՝ Բիւրոյի հետ։ Յօսուեցաւ եւ որոշուեցաւ, որ Վրէժի համար հարկաւոր է ունենալ բարձր դիրքով մի ձեռնհաս ներկայացուցիչ, որը միշտ ղեկավարի եւ աչխատի բարելաւելու դրութիւնը Վրէժում, եթէ ոչ այնտեղի մեր ազատութիւնը կարող է խանգարուել զանազան ազդեցութիւնների տակ։ Գտնել այդպիսի մարդ։*

2.— Բիւրոն տեղեկութիւններ չի տալիս *զանազան կոմիտէներին՝ գործերի ընթացքի մասին։ Գտնուեց, որ ժամանակի եւ ոյժերի պակասութիւնն է եղել դրա պատճառը։ որոշուեց Բիւրոյի կից ունենալ մի վարձատրութիւն առացող քարտուղար, որը պարտաւոր է 2 չաբաթը մի անգամ բոլոր կ. կոմիտէները գործերին տեղեակ պահել։*

3.— Մեծ Գպարի(1) կոմիտէի թուլութիւնը՝ կո-

Քերբի եւ ծայրերի դնելու գործում։ Պարզուեց, որ ընտրուած է նոր կոմիտէ՝ վեց հոգուց, որը աւելի կանոնաւոր եւ ուժեղ գործունէութիւն պիտի ցոյց տայ։

4.— Բեսվիզոնի[?] հարցը.— *պարզուեց, որ ամէն տեղ պահանջ կայ արագացնել այդ գործը. վճռուեց խնդրել Ինքնապաշտպանութիւն Կ. Կոմիտէից՝ արագացնելու գործը, ներկայացնելով յատուկ ոյժեր դրա համար։*

5.— Բոլոր ցոյցերը զանազան վայրերում պէտք է միակերպութիւն ունենան (*օրինակ՝ Ցուն. 12ի ցոյցերը*(10) *տարբեր են կատարուել Մրզաստանում, Քարում եւայլն*). *որոշուեց խնդրել Ինքնապաշտպանութիւն Կ. Կոմիտէից՝ միակերպութիւն մտցնել եւ ունենալ մի չրջիկ, որը ամբոխ մի անգամ այցելելով զաւառները, տեղեկութիւն տայ Ի. Կ. Կ.ին գաւառական կոմիտէների գործունէութեան եւ ծրագրուած աննկիքների մասին՝ եթէ դրա ծայրագոյն գաղտնիք չեն ներկայացնում։*

6.— Քարի ներկայացուցիչը պահանջում է 3 պրոպագանդիստ.— *Նաւահանգիստին վճռուեց՝ վերջինի պահանջին գոհացում տալ (ուղարկուեց արդէն պ. Կ.)։ Ժողովը որոշեց՝ ուր որ կարելւոր է ուղարկել պրոպագանդիստներ եւ մեծ քաղաքներում պատրաստել մի չարք պրոպագանդիստներ (իրագործւում է Մ. Ք.ում), որովհետեւ ահագին պահանջ է զգացւում։ Որոշուեց որ պրոպագանդիստ–չրջիկները չպէտք է պարապեն փող հանգանակելով, այլ լինեն միմիայն գաղափարի տարածողներ։*

7.— Կազմակերպութեան ներքին գործունէութեան մէջ հարկաւոր է մտցնել միակերպութիւն.— *Որոշուեց յանձն[արար] եղ Բիւրոյին՝ կազմել մի յանձնաժողով 2 հոգուց, որը պէտք է 2 ամսուայ ընթացքում մշակի ծրագիր եւ զրպարտ օրինակելի յեղափոխական գրուածքների ցուցակը կազմելով, գրադարանի համար։*

8.— Տէր Գրիգորի եւ 40 ընտանիքների հարցը, *որոնք ուզում են օրթոտոքսութիւնը ընդունել։ Որոշուեց ա[ռար]ի ենթարկել Տէր Գրիգորին, եւ եթէ հարկաւոր է՝ օրթոտոքս քահանային։ Ինդրել Ինքնապաշտպանութիւն Կ. Կ.ից՝ դուրս թողնել մի թռուցիկ, որով նախազգուշացւում են բոլոր հայերը, թէ ամէն մի հայ, որ ներկայ պայմաններում ընդունում է օրթոտոքսութիւնը (ուղղափառութիւն), ճանաչւում է դաւանանք եւ ենթարկուելու է ամէն տեսակ հալածանքների, իբր մի վտանգիչ ախտ տարածող։*

9.— Թռուցիկների վրայ պէտք է ուշադրութիւն դարձնել. *պէտք է լինի մի խմբագրական մանաւանդ՝ ղով, որը միայն խմբագրելու է թռուցիկները (Ղարիբ, Եղիշէ, Բիւրոյի մի անդամ)։*

10.— Զրաբերդի եւ Մրգաստանի առաջարկութիւնները՝ *ուազգային խմբեր ուղարկել երկրի ներսը կամ սահմանագլխի վրայ գործելու՝ յանձնել զինուորական մասնաժողովին։*

11.— *Ինդրել Արեւմտեան Բիւրոյից՝ ուղարկել շուտով Ընդհանուր ժողովի վերջին ծրագիրը, կամ եթէ նորը պատրաստ չէ՝ գոնէ հինը. մեծ պահանջ կայ ամէն տեղ։*

12.— *Էնվէրկուզիայից վնասուող Իգդիրի ժողովրդի օգնին հանգանակութիւն բանալ ամէն մի կոմիտէի չրջանում։*

13.— *Պարտաւորեցնել բոլոր Կ. Կոմիտէները ունենալ մի ազատ անդամ կուսակցութեան հաշուին ապրող։*

14.— Փողի պահանջ երկրում եւ Շամում.— *Հաստատել։ Բիւրոն արդէն կարգադրել է 10.000 ռ. ուղարկել Ֆրանսական դեսպանի միջոցով Մուշ եւ Սասուն՝ տարապետներին բաժանելու. հանգանակութիւն բանալ նոցա օգնին. գիծը փորձելու համար Քարին յանձնարարուեց ուղարկել Կորուռ 500, իսկ Մրգաստանից Շամ 2000 ռ.։*

15.— Կովկասում մի թերթ ունենալ չուտով.— *արդէն աշխատւում է։*

16.— Հաշուետուութիւն.— *պէտք է կանոնաւոր ամիսը մի անգամ ուղարկել Բիւրոյին, վերջինը կ'ուղարկի նմանագրութեանը։ Հաշիւները կոնտրոլի ենթարկել ըստ կարելւոյն չուտ չուտ։*

17.— *Այն եկեղեցական փողերը որ զանազան մարդկանց ձեռք է ընկել՝ հաւաքել եւ ուղարկել Արեւմտ. Բիւրոյին, անել. բանկը մտցնելու, Հայ Եկեղեցու ազատ ներկայացուցչի տրամադրութեան տակ՝ ապագայ Հայաստանում։*

18.— *Հրատարակել թռուցիկ՝ որով նախազգուշացւում է, որ ամէն մի դաշնակցական որ կատարելով զեղծումներ պատժից փախչելու համար անցնում է հնչակեանների շարքերը, կը պատժուի իբրեւ մի դաշնակցական յանցաւոր։*

19.— *Վրէժի ընկերը առաջարկեց մօտիկ պահել հին գործիչներին, որոնք հեռացել են գործից։ Ժողովը որոշեց որ հին գործիչները միշտ ուրախութեամբ գործի են կանչւում, եթէ միմիայն նոքա որեւէ ձգտում են*

ցոյց տալու իսկապէս գործելու, ոչ թէ խօսելու. ընդհակառակը, նորերի վրայ աւելի մեծ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել եւ գրաւել, որովհետեւ նոքա տեղական չեն գործի պահանջներին եւ կարիքներին, եւ քաշւում են իրենք առաջարկել իրանց՝ գործի համար։

20.— Վրէժի գիծը (թերթեր փոխադրելու) կարող է փճանալ ռուս գրքերի չնորհիւ, որոնք վերջերս մեծ քանակութեամբ են գալիս. գրել Նաւահանգիստ՝ փոխել ռուս գրքերի գիծը։

***

Բիւր.[?] *ստացել ենք Թբլիսից նամակ. ահա նրա ծանուցը բովանդակութիւնը.—*

Ցուլ. 14ին ուղարկուած է նամակ Ոսկանապատ (բովանդակութիւնը մեզ յայտնի չէ)։

№ 7 ուղարկուած է արտ. 500, սատ 200, Թ. 400, Նաւահանգիստ 500 [օրինակ]. խնդրում են գրել ո՛ր գծով եւ ի՛նչքան յարմար է ուղարկել։ Փորձի համար ուղարկել են Մէչեդ՝ Զուխուռի տուած հասցէով՝ 40 օր.։

Զրաբերդից ուզել են մի չարք Քերբերի պատճէններ. եթէ եկող լինի՝ ուղարկել, եթէ ոչ մի քանիքը գաղտնի քանաքով ուղարկել փոստով։

Սասունին դրամ ուղարկելու մասին հետագիր է տրուած Մ. Ք.ից եւ Ոսկանապատից. դա անյարմար է, հարկաւոր է միայն մի տեղից (խնդրում են Ոսկանապատին աչքի առաջ ունենալ)։ Կաթողիկոսի պատգամաւորութիւնը լաւ ընդունելութիւն ունեցաւ Պարիզում. գնացին Լոնտոն. մանրամասն[ութիւն] չկայ։ Աչխատւում է մի եւրոպացի Թղթակից ուղարկել Երկիր եւ Կովկաս. կարծում են որ կը յաջողուի։ Մեր ընդհանրութիւնները եւրոպական Քերբերում ներկայացւում են իբրեւ կոտորածներ («կոտորածներ» վերնագրի տակ). դա ցաւալի է։ Մեր տուած Թուերին, ինչպէս երեւում է, չատ չեն հաւատում։ Քրիստոսը խնդրել է չափազանցնել լուրերը։ Երկրի ներսը առայժմ չէ կարելի ուղարկել։ Ճարժակողական[?] *ձեռնարկներ հարկաւոր են, բայց լաւ է մէկ ձեռնարկ ուժեղ, քան մի քանիքը զանազան կէտերից։ Զգալի հարուած չենք կարող տալ Քշնամուն, իսկ Քշնամին մեր անյաջողութիւններից օգտւում է. յեղափոխութեան վարկին էլ կարող է ընկնել Քշնամու աչքին եւ մեր ժողովրդի աչքին։ Երկրի նամակները հարկաւոր է մշակելուց յետոյ տալ*(11)։

(1) Մեծ Քագամուտ, այսինքն՝ Թիֆլիս։

(2) Սիմոն Վրացեանի կատարած բացատրութիւնէն օգտուելով, ներկայ հատորի առաջին հրատարակութեան մէջ տպուած էինք 1904 Յուլիսի Ռայոնական ժողովի արձանագրութեան կարճ հատուած մը (տե՛ս էջ 201)։ Տեղեկութիւններու յիշատակումը (բացատրով՝ կարս, Ալեքսանդրապոլ, Երեւան, Բագու, Զաքաւմ···) մի՛ զի յատուկ գաղափար չի տար անշուշտ մասնակցող անհատներուն մասին։ «Ընկ. Գր. (Վրէժից)» մեզի անծանօթ է, իսկ «Աբեւմտեան Բիւրոյի ընկեր Ղ.»ն պէտք է Աւետիս Ահարոնեանը ըլլայ (Ղարիբ)։

(3) Ռուսահատանի (կուսակցական ծածկանունը գործածուած է իրրեւ երկրին անուանը)։

(4) Սասունը։

(5) Թարոսը Գալուստ Ալոյեանն է (գործածած է նաեւ Դաւիթ ծածկանունը)։

(6) Ընթասպաներու։

(7) Սպաներ։

(8) Զինուորական շրջանակներու կամ շրջաններու։

(9) Մտաւորական, կամ առհասարակ՝ որոշ զարգացման տէր, ուսեալ, բանիմաց։

(10) Կ'ակնարկուի հայ եկեղեցական կալուածներու եւ հաբեստուբեանց յարհրանիս գրաւման ցարական հրովարտակին (12 Ցուլիս 1903) դէմ ծառացման արտայայտութիւններուն՝ Անդրկովկասի զանազան հաղորդներուն մէջ։

(11) Ձեռագրի ուարտին, էջին տակ, կամ երկու բառեր՝ շատ դժուար ընթեռնելի· արդեօ՞ *էբարեւներով՝ ԲԱՐՍԵՂԵՒՆ»* (Արեւելեան Բիւրոյին համար գործածական ստորագրութիւն մը)։ Ցամենայն դէպս, աստղանիշներով յաջորդած վերջին մասը (թէեւ միեւնոյն կապոյտ մատիտով ու ձեռագրով գրուած) Արեւմտեան Բիւրոյի մէկ ցամակին ամփոփ վերաբերութիւնն է եւ կապ չունի Ռայոնական ժողովի արձանագրութեան հետ։

3) ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ (1904 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ)

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը 1904 թուի Սեպտեմբեր 15ից դումարեց Մեծ Քաղաքում(1) *Կովկասեան Շրջանական*(2) *Արտակարգ ժողով, որն ունեցաւ չորս նիստ։ Զբաղմունքի նիւթերն էին.—*

1) Գահնստակոչի (մոբիլիզացիա) խնդիրը.

2) Գաղթականների խնդիրը.

3) Եկեղեցական եւ դպրոցական դրամների խնդիրը.

4) Մեր դիրքը դէպի Հնչակեանները.

5) Նոր խումբ Երկիր անցկացնելու խնդիրը.

6) Գործադուլների ժամանակ բանուորներին նպաստելու խնդիրը.

7) Դաշնակցութեան կից գրատարածը ընկերութիւններ։

***

1) Գահնստակոչի խնդիրը(3).— *Մօտ ժամանակներս կովկասից դէպի Հեռաւոր Արեւելք են տարուելու պահեստի զինուորների մեծ քանակութիւն, որոնց Բերւում են հայեր։ Արդեօք ի՞նչ դիրք պէտք է բռնի Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը այդ խնդրի վերաբերմամբ. մանաւանդ որ յիշեալ պահեստի զինուորներից չատերը զանազան ձեւերով զիմումներ են արել Դաշնակցութեան*

կոմիտէներին՝ պաշտպանել իրանց եւ միջոցներ ցոյց տալ խուսափելու, չկատարելու պետական այդ հրամանը: Պահեստի զինուորների ընդհանուր տրամադրութիւնն է, ինչպէս պատմեցին դաշնական ներկայացուցիչները, չդնալ Հեռաւոր Արեւելք, բայց թէ ի՛նչպէս խուսափիլ դալիք վտանգից, այստեղ մնում են մոլորուած եւ դիմում անում Դաշնակցութեան: Պրն. Նախագահը այս խնդրի առթիւ չէնչեց հետեւեալը.— Մենք, իբր սոսկ հայեր, պարտաւոր ենք որեւէ դրական միջամտութիւն ցոյց տալ այդ մեր առաջ դրած խոշոր խնդրում: Այն հայը, որ ճիշդ մի տարի առաջ կովկասի համարեա բոլոր կէտերում իր դիմադրութիւնը ցոյց տուեց եկեղեցական կալուածների գրաւման ժամանակ, շատ տեղ նոյնիսկ նահատակուեց, արիւն թափեց, այդ հային երբեք վայել չէ եւ չատ անպատուաբեր է եթէ նա լուռ ու մունջ ոչխարի նման կատարի պետական այդ հրամանը,— դնալ օգնութեան ռուսաց զօրքին Հեռաւոր Արեւելքում: Իսկ իբր յեղափոխականներ,— ասում էր նախագահը,— պարտաւոր ենք ժողովրդի արժանապատուութեան զգացմունքը բարձր պահել եւ ամէն դէպքից օգտուելով բարձրացնել ժողովրդի ապստամբական ոգին: Ուստի մենք պէտք է աշխատենք մեր առաջ դրուած այդ խնդրում դրական միջամտութիւն ցոյց տալ:

Այս խնդրի չուրջ չատ խօսակցութիւններ ու վէճաբանութիւններ եղան: Մտքերի փոխանակումից յետոյ առաջարկուեցին երեք բանաձեւեր.—

ա) Ի նկատի ունենալով խնդրի ծանրակչիռ լինելը՝ չվճռելու բոլորովին, ձեռնպահ մնալ եւ ամէն ինչ թողնել իրերի ընթացքին:

բ) Յորհուրդ տալ բոլոր պահեստի զինուորներին՝ որքան հնարաւոր է փախուստ տալ. միեւնոյն ժամանակ յայտարարելով նրանց, որ Դաշնակցութիւնը չի կարող յարմարութիւններ տալ. միայն խոստանում է դրել իր ընկերներին՝ որքան կարող են աջակցեն փախչողներին:

գ) Երկրորդ բանաձեւը, աւելցրած հետեւեալը, որ պահեստի զինուորներից նրանք, որոնք կը բռնուեն եւ կ'առաջարկուի նրանց գնալ Հեռաւոր Արեւելք՝ հրաժարուեն, ասելով՝ «չենք ուզում գնալ» եւ զէնքերը վայր դնեն:

Այս երեք բանաձեւերից, ձայների մեծամասնութեամբ անցաւ երկրորդ բանաձեւը:

Ջմռռանանք յիշելու, որ այդ խնդրի առթիւ լրացուցիչ տեղեկութիւններ մի նամակով տուել են Չրաքերդի(4) ընկերները.— իրանց շրջանից տարուելու են 1·600 հոգի՝ 1900, 901 եւ 902 թուականների պահեստի զինուորներից, որոնցից մօտ 1·000 հոգի լինելու են բացատրում էին հայերը. նրանց կարծիքով, եթէ դիմադրութիւն ցոյց տրուի կառավարութեանը, նոյն ոգով աջակցելու են իրանց՝ նաեւ տեղացի յոյներն ու մալականները:

Ծիշտ ասելութեան ասժանի է նաեւ այն հանգամանքը, որ այս գործում կարեւոր է համարուած նաեւ վերջաց մասնակցութիւնը, որի առթիւ եւ դիմուած է նրանց յեղափոխական երկու կուսակցութիւններին՝ Ժորժիստներին, որոնք արդէն իրանց պատրաստակամութիւնն են ցոյց տուել մեզ հետ լինելու, եւ սոցիալդեմոկրատներին, որոնք դեռ պատասխան չեն տուած:

2) Գաղթականների խնդիրը(5).— *Գաղթականների մասին Ռուսաց կառավարութիւնն արդէն որոշում է կայացրել ուղարկել նրանց Ռուսաստանի ներքին նահանգները: Շրջանական ժողովն այն կարծիքին էր, որ ամէն կերպ պէտք է աշխատուի չիրագործել այդ կարգադրութիւնը եւ երկար խօսակցութիւններից յետոյ եկաւ հետեւեալ որոշմանը,— Նախ դիմել Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններին՝ ճիշդ թիւ հաղորդելու իրանց շրջանում գտնուած գաղթականների մասին. եւ երկրորդ՝ դիմել Վրէժի(6) մեր ընկերներին, տեղեկութիւններ խնդրելով թէ ո՛րքան հնարաւորութիւն կայ Մակուայի խանութեան մէջ գիւղատեղ ընտրելու եւ կամ առհասարակ Պարսկաստանի որեւէ տեղում հնար կա՛յ նրանց տեղաւորելու:*

3) Եկեղեցական եւ դպրոցական դրամների խնդիրը.— *Անցեալ Շրջանական ժողովում այս խնդրի առնչութեամբ խօսակցութիւն լինելով՝ որոշուել էր,— այն դրամները, եկեղեցապատկան եւ դպրոցապատկան, որոնք այսպէս թէ այնպէս կառավարութեան ձեռքը չեն անցած, այլ ներկայումս գտնուում են մասնաւոր անձանց մօտ, Դաշնակցութիւնը իր վրայ վերցնի այդ դրամների հաւաքումը եւ դնի ի պահ արտասահմանեան ազատ բանկերից մէկում, մինչեւ մեր եկեղեցին նորից ազատ դրութիւն կը ստանայ, որից յետոյ կրկին կը յանձնուի իրեն: Այս որոշման դէմ ներկայ Շրջանական ժողովում առարկութիւններ եղան: Ոմանք ժողովականներից պնդում էին թէ աւելի նպատակայարմար կը լինի, եթէ դրամները հաւաքուեն եւ անմիջապէս գործադրուեն ազգօգուտ հիմնարկութիւնների վրայ, քանի որ այդ դրամները հասարակութեան սեփականութիւնն են կազմում:*

Այս առթիւ երկար վիճաբանութիւններից յետոյ առաջարկուեցին երեք բանաձեւեր.—

ա) Թողնել անցեալ Շրջանական ժողովի որոշումը անփոփոխ:

բ) Ժողովել եւ պահել Դաշնակցութեան դրամարկղում անձեռնմխելի, իսկ գործադրութեան եղանակը թողնել ապագայ Շրջանական ժողովների հայեցութեանը:

գ) Ժողովել դրամները եւ պահել ազատ բանկերից մէկում. ապա յանձնարարել Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններին՝ միջոցների ձեռնարկել իմանալու ժողովրդի կարծիքը այդ դրամները գործադրելու մասին. քան այնմ էլ սկսել գործադրել:

Անցաւ երրորդ բանաձեւը՝ ձայների մեծամասնութեամբ:

4) Մեր դիրքը դէպի Հնչակեաններ.— *Հ. Ց. Դաշնակցութեան վերջին Ընդհ. Ժողովը հետեւեալ որոշումն է կայացրել այդ խնդրի վերաբերմամբ,— Ջմռռանալով հնչակեան խումբը իբր իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած յեղափոխական կուսակիչութիւն. դրանց հետ որեւէ յարաբերութեան մէջ մտնելը Թողնում է տեղական մարմինների հայեցողութեանը(5): — Ներկայ Շրջանական Ժողովը, ի նկատի առնելով Ընդհ. Ժողովի այդ որոշումը՝ վճռեց,— բոլորովին յարաբերութեան մէջ չմտնել հնչակեան մարմինների հետ. բայց որովհետեւ շատ տեղերում Դաշնակցութեան տեղական մարմինները ստիպուած են լինում այս ու այն դէպքի պատճառով հնչակեան տեղական մարմինների հետ բանակցելու, այդպիսի դէպքերի համար յանձնարարում է դաշնակցական մարմիններին՝ նրանց հետ բանակցութեան մէջ մտնելիս լինել աւելի վճռական. այսինքն՝ այնպիսի դէպքում, երբ որեւէ պատիժ կամ վճիռ վերապահուած է կատարելու հնչակեան մարմինին եւ նա դանդաղում է, կամ խուսանում է եւ չի կատարում, այդպիսի դէպքերի համար պէտք է լինել վճռական ու գործադրել վճիռը կամ պատիժը՝ առանց նորից բանակցութեան մէջ մտնելու հնչակեան մարմնի հետ, կամ նորից ժամանակ նշանակելու որ նա գործադրի:*

5) Երկիր ճոր խումբ անցկացնելու խնդիրը.— *Անցեալ Շրջանական ժողովը որոշել էր մի խումբ ուղարկել Երկրի ներսը, հարկաւոր աղմուկը հանելու համար: Ի նկատի ունենալով որ ներկայումս քաղաքական պայմանները փոխուած են, ներկայ Շրջանական ժողովը յարմար համարեց չգործադրել անցեալ Շրջանական ժողովի որոշումը. իսկ դրա տեղ աւելի ուժ տալ գործադրելու անցեալ Շրջանական ժողովի այլ մի որոշումը՝ խմբերով ցոյցեր անել սահմանագլուխներում. բացի այդ, որոշուեց ուժ տալ նաեւ ռազմամթերք եւ այլ հարկաւոր նիւթեր ուղարկելու եւ օգնութեան հասնելու վրէժ-ժառանի (6) գծով Երկրի ներսը՝ մեր ընկերներին:*

6) Գործադուլների ժամանակ բանուորների ընդ-

պաստելու խնդիրը.— *Ինդիր ծագեց թէ արդեօք Դաշնակցութեան տեղական մարմինները իրաւունք ունե՞ն իրենց դրամարկղից օգնութեան հասնելու գործադուլների ժամանակ դաշնակցական խմբերին պատկանող բանուորներին: Որոշուեց՝ նպաստել միայն փոխարէնը, այն էլ միայն մի անգամ, որպէսզի սիստեմատիկ չդառնան նրանց դիմումները: Որոշուեց նաեւ այդպիսի նպաստների համար Դաշնակցութեան կից ունենալ բանուորական դրամարկղ, ինչպէս ունենք կարմիր Յաչի անունով դրամարկղ. մանաւանդ որ վերջին Ընդհանուր Ժողովի որոշմամբ վճռուած է բանուորների չահերը ի նկատի ունենալ եւ մեզ վրայ վերցնել:*

7) Դաշնակցութեան կից գրասիրաց ընկերութիւնները.— *Ջրաքերդի կ. կոմիտէի ներկայացուցիչը խնդիր յարուցեց թէ արդեօք մեր մարմինը իրաւունք չունի՞ օգնութեան հասնելու Գրասիրաց Ընկերութեանը, որը 1·600 ռուբլու կարիք ունի ներկայումս: Շրջանական Ժողովը սկզբունքով մերժեց յիշեալ առաջարկը, եւ մեծամասնութիւնն այն կարծիքին էր՝ թէ կարելի է հիմնել Դաշնակցութեան կից այդպիսի ընկերութիւններ, միայն թէ անկախ Դաշնակցութեան դրամարկղից եւ բոլորովին առանձին միջոցներով:*

---

(1) Թիֆլիս:

(2) «Խայոճականի» հայացումն է. երկու ձեւերն ալ գործածուած են, «Խայոճականը» ըլլալով ասելի ընդհանուր: Նոյն խմբատով (ընդարձակ շրջանի մը մէջ գործող հիւրոյի, գոտեպահանման Մարմիններու, կեդրոնական թէ, պարագայաթար, որոշ կարեւորութիւն ներկայացնող առաձինի կոմիտէներու համար) երբեմն գործածուած է նաեւ «Շրջանային» որակումը, ինչ որ սխալ է, քանի «Շրջանային»ը կը վերաբերի մէկ կեդրոնական կոմիտէութեան շրջանի կոմիտէութեանց եւ կոմիտէներու ներկայացուցիչներու հաւաքին:

(3) Ըստւած է պահեստի զինուորներու զօրակոչի կամ զօրահաւաքի իմաստով:

(4) կարսի:

(5) Կը վերաբերի Սեւ Ծովու եզերքները ժամանակաւոր բնակութիւն հաստատած արեւմտահայ գաղթականութեան:

(6) Գարսկական Նորպատակեան (վրէժ»ը մարմին է, վրէժդատաստանը՝ շրջանը):

Դ.— ԲԻՒՐՈՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

1) ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՑԻ

Հ· Ց· Դ· պաշտօնաթուղթի վրայ· ձեռագիր խմորատիպ

15 Փետրուար 1899

Ընկերնե՛ր,

Նկատելով որ մօտերս տեղի պիտի ունենայ միւռնթափութեան համաժողովը, օգտակար կը կարծենք — ինչպէս խորհուրդ կուտան մեզ նաեւ քանի մը ընկերներ — եթէ այլեւայլ տեղերէ ժողովրդային դիմումներ կատարուին այդ համաժողովին քով՝ հայկական դատին պաշտպանութեան համար:

Թէեւ մտադիր էինք ի սկզբանէ այդ կարգի միտինգներու(1) վերաբերեալ յայտագիր մը ներկայացնել ձեզ, բայց թողուցինք այդ միտքը, նախ՝ անոր համար, որ յեղափոխական կազմակերպութեան ակներեւ նախապատրաստութիւնը(2) չընդունմարուի այդ գործին մէջ եւ միտինգները աւելի ժողովրդային հանդէսանք մը ունենան, եւ երկրորդ՝ որ չափէ աւելի յայտնի է ամէնուն մեր հայրենիքին արդի կացութիւնն ու պահանջները:

Ուստի կը չատանանք միայն առաջարկելով մեր բոլոր կոմիտէներուն, որ ո՛չ մէկ ջանք չխնայեն — նեթէական թէ բարոյական — յատուկ յանձնախումբերու միջոցով հոյակապ միտինգներ կազմակերպելու համար, կարելի եղածին չափ բազմաթիւ կէտերու վրայ:

Միտինգները իրենց որոշումները գրաւոր կը ներկայացնեն, մասնակցողներուն բոլորին ստորագրութիւններովը վաւերացուած, համաժողովի դիւանին, եւ մէկ-մէկ օրինակ ալ միտինգ տեղի ունեցած երկրի կեդրոնական կառավարութեան, խնդրելով որ վերջինս իր պատուիրակին պաշտօն յանձնէ հայկական խնդիրը յուզելու համաժողովին մէջ:

Զափազանց օգտակար պիտի լինէր, եթէ միջոցներ ձեռք առնուին նոյն կարգի միտինգներ կազմակերպելու երկրին տիրող տարբերէն, որոնք իրենց ձայնը բարձրացընէին յանուն հայութեան եւ այդպիսով հանրային կարծիքի ճնշումը գործ դնէին իրենց կառավարութեան վրայ:

Աւելորդ է ըսել, որ հայ միտինգներու կողմէն կատարուելիք դիմումները յատկապէս պիտի չեչտեն այն միտքը՝ թէ վրդովիչ անարդարութիւն եւ նաեւ անգործնական կը լինէր, եթէ համաժողովը, պետութիւններու զինաթափութեան մասին խորհելուատեն, զանց ընէր քաոնալ այն պայմանները, որոնց չնորհիւ այնքան հայ արիւն թափուեցաւ եւ որոնք, եթէ չարունակեն տեւել, անխուսափելի կերպով առաջ պիտի բերեն Թուրքիոյ մէջ նորանոր եւ արիւնահեղ ազէտներ:

Ընկերական բարեւներով

կնիք Հ· Ց· Դ· Արեւմտեան Բիւրոյի

(1) Միջին, — հատ՝ քաղաքապետ բազմամարդ ժողովներ (անգլերէն բառ):

(2) Գետ է բլլայ, հատաւօրէն, նախաձեռնութիւնը:

2) ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՑԻ

Նայե:

29 Մարտ 1899

Ընկերնե՛ր,

Փետրուար 15ի մեր շրջաբերականով արդէն խընդրած էինք ձեզմէ, որ չանաք դումարել տալ ժողովրդական միտինգներ(1) Զինաթափութեան Վեհաժողովին առթիւ, հրաւիրելով պետութիւններու ուշը(2) հայկական խնդրի անյապաղ լուծման անհրաժեշտութեան վրայ:

Որովհետեւ քանի մը նորանոր պարագաներ առիթ կուտան մեզ ենթադրելու որ այդ դիմումները կրնան բաղձալի ազդեցութիւնն ունենալ Վեհաժողովին անդամներուն վրայ, կրկին անգամ կու գանք խնդրել ձեզմէ, որ ոչ մէկ ջանք չխնայէք այդ միտինգներու դումարումը եւ անոնց որոշումները Վեհաժողովին ներկայացնելու գործը յաջողցնելու համար:

Պէտք է փութալ հարկ եղած միջոցները ձեռք առնել, քանի որ Վեհաժողովին գումարման օրն ալ չատ հեռու չէ՝ Մայիս 6/18, Լահէյի մէջ (Հոլլանդա):

Ընկերական բարեւներով՝

կնիք Հ· Ց· Դ· Արեւմտեան Բիւրոյի

(1) Միջին, հատ:

(2) Ուշագրութիւնը:

3) ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՑԻ

Մեր տրամադրութեան տակ գտնուած ձեռագիր օրինակը անթուակիր է, բայց որոշ է որ այս շրջաբերականը գրուած է ոչ աւելի կանուխ, քան 1899ի աշնան (Թաքուլի կախազան բարձրաստիճան տոմ):

Ընկերներ,

Անցեալ տարուայ Ընդհանուր Ժողովից արդէն անցած է մի տարի: Շատ չէ արուած այդ տարուայ ընթացքում, այնուամենայնիւ կատարուածը անհրաժեշտ եւ չօշափելի քայլ է կազմակերպութեան ապագայ ձեռնարկների յաջողութեան համար: Կ···ում(1) գտնուած մեր ընկերները գրում են, որ չուտով այդ չրջանի բոլոր գլխաւոր կէտերը կապուած կը լինեն միմեանց հետ: Այդ չրջանում տեղական պայմանները անհարթելի չեն եւ լուրջ աշխատանքով ու չօշափելի միջոցներով կարելի է հասնել Ժողովում նախագծուած նպատակին:

Վիլայում(2), չնայած անչափ խստութիւններին, տեղական Գատաստանատուն մարմինը կարողանում է դիմանալ, իսկ մօտ ապագայում առաջ կը տանէ իրա նախագծած ծրագիրը: Ծունիսի սկզբներում վատպուրական անցած խումբը (18 հոգուց), երեք ընկեր կորցընելով, այնպիսի դաս տուեց Շարաֆի ցեղին եւ նրա համախոհներին, որ մօտ ապագայում հաւանական [է որ] փետուլիներ այդ գծով կ'անցնեն առանց դիմադրութեան հանդիպելու···: Վերջապէս Տարօնում «Սերոբ փաչան» մնում է իւր քայլերի հետ ազատ, չնայելով ահռելուած գիւղերի, տասնեակ ապստամբած աչքի ընկնող հայերի: Սերովբը ձեռք չընկաւ եւ Սասունում 500 զինուորով կատարուած խուզարկութիւններից յետոյ: Տարբեր տարի, ամսէ ամիս նրա համակրողների ու ընկերների քիւը աւելանում է:

Բացի այդ, կազմակերպութիւնը արմատ է ձգում եւ ուրիշ երկրորդական վայրերում: Հայ չրջաններից դուրս, Դաշնակցութիւնը սկսակցութիւն է գտնում նաեւ մահմեդական տների մէջ: Ցոյսեր ունի ընկերութիւնը Տաճկաստանում գործող այլ տարրերի վրայ [եւս]:

Այս ամէնը, հարկաւ, չատ մխիթարական է, բայց մեզ համար ժամանակ, ի նկատ ունենալով Դաշնակցութեան բարձրացրած առաջնի նախագծած լուրջ նախադիծը, ակներեւ է, որ գործը յաջողցնելու համար անհրաժեշտ է մեր ոյժն ու եռանդը կրկնապատկել, քառապատկել:

Մեր ժողովուրդը համակրած է լուրջ ձեռնարկութիւնների: Դեռ մի քանի տարի առաջ, երբ փոքրիկ բայց տպաւորութիւն թողնող գործերով հարկաւոր էր արթնացնել ամբոխը դաւաւոր քնից, հարկաւոր էր սթրել տալ նրան զէնքը, վարժեցնել զինակրութեան, քաղաքակիրթ ազգերը ուշադրութիւնը դարձնել տաճկահայերի անտանելի վիճակի վրայ, դեռ այն ժամանակ ժողովուրդը պահանջում էր լուրջ ձեռնարկներ, հիմնական պատրաստութեամբ: Վերջին տարիների ընթացքում մեր ազգային դատի պաշտպանութեան գործը տրոշ չափով առաջ գնաց:

Ժողովուրդը արթնացաւ, զէնքը ձեռնհասուեց, կոտորածների ժամանակ չատ պարզ կերպով տպաւորուեց այն ճշմարտութիւնը, թէ ուր կազմակերպութիւնը ուժեղ էր՝ կոտորած չեղաւ (ինչպէս Սասունի չրջանը), իսկ զէնք եղած տեղերը կոտորածները ստացան համեմատաբար նեղ ծաւալ, եւ հայերի հետ միասին զգալի հարուած կրեցին եւ մեր թշնամիները (յիշենք Վասպուրականը, Մալաթիան, Տիգրանակերտը): Դա բաւական չէր:

Զէյթունի քաջամարտ կռիւը, դեսպաններին միջոցաւ կատարուած բանակցութիւնները ու տարուած յաջողութիւնը (ապատնիկների, 5 տարով տուրքից ազատուելը, քրիստոնեայ կառավարիչ նշանակելը, զէնք կրելու իրաւունքը) ակներեւ դարձրին որ ճակատ առ ճակատ տարած կռիւը ոչ միայն բարձրացնում է հայի վարկն ու անունը օտար ազգերի առաջ, այլեւ թշնամիների, նոյնիսկ ֆանատիկոսութեան տեղ առաջ է բերում որոշ պատկառանք դէպի ակներեւ ապստամբած «կեաւուրները»:

Աւելի եւս ազդու՝ Սասնոյ պարտութիւնը եւ կիսապարտուած Զէյթունի յաղթութիւնը ապացուցեց որ միմիայն զէնքով ու լուրջ դիմադրութեամբ կարելի է ձեռք բերել զիջումներ: Բոլորին համար ակներեւ դարձրին որ քանի ուժեղ լինի տարած կռիւը, այնքան զգալի կը լինեն եւ զիջումները: Մեր յաղթանակի չափը համապատասխան է մեր արտադրած ոյժի չափին: Մի՞թէ պարզ չէ, ընկերներ, որ եթէ Զէյթունը 3 ամսուայ փոխարէն դիմադրէր 5, 10 ամիս, այլ կը լինէին 96 թուի ճակատամարտի հետեւանքները եւ քրիստոնեայ կառավարչի տեղ Զէյթունը կ'ունենար հայ կառավարիչ, 5 տարով տուրքից ազատուելու տեղ կ'ազատուէր 10, 20, 100 տարով: Մի՞թէ պարզ չէ, որ պաշար ու պատրաստութիւն ունենալով, Զէյթունի դժուար չէր ձեռք բերել ինքնավարութիւն, կիսանկախութիւն:

Տաճկաստանը փտած է, նա չարունակում է փտել: Ժամանակի ընթացքում, նա կամ պիտի անդամահատուի, քաժանուի, կամ կ'ենթարկուի մեծ պետութիւններէ խառը հովանաւորութեանը: Ինչպէս առաջին, նոյնպէս երկրորդ դէպքում, հայն կ'օգտուի այն չափով, ինչ չափով արտադրած լինի ոյժ· ոյժ՝ զինուորական, բարոյական, կազմակերպական:

Բարոյական ոյժ մենք ունենք: Այդ ոյժը մեր դատի էութեան մէջն է· Նա գրուած է մեր դրօշակի վրայ եւ պարզ ամէնին յայտնի է, որ հայ ժողովրդի կռիւը արդարութեան, հաւասար իրաւունքների համար է: Մեր բարոյական ոյժը արգասաւոր է հազարաւոր կոյսերի պատուով, տասնեակ հազար անմեղ երեխաների արիւնով:

Դա էր, որ ամբողջ մարդկութեանը, բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի դէմքը չարժեց դէպի հայերը, որ անց-

նաև տարուայ ընթացքում ուժեղացաւ եւ հայկական հարցը դարձրեց օրուայ հարց:

Թէպէ այլեւայլ հանգամանքների, քաղաքական բարդութիւնների [հետեւանքով] այդ հարցը չլուծուեց այսօր (օրինակ 96 թուին), կը լուծուի վաղը, միւս օրը...

Այս տեսակէտից, ներկայումս մենք անկասկած աւելի բարեյաջող պայմաններում ենք գտնւում, քան 2–3 տարի առաջ: Որոշ դրական յոյսեր հայերս կարող ենք դնել Կուբայի ազատիչ դեմոկրատիկական Ամերիկայի վրայ: Տաճկաստանի եւ Գերմանիայի կողմից խարուած Ռուսաստանն ու Ֆրանսիան բնականաբար պիտի հակատակէն Գերմանիայի ազդեցութեան ուժեղանալուն եւ դժուար թէ երկրորդ անգամ ան առանձնէ քրիստոնեաների դահճի պաշտօնը...:

Հանոտոն(3) եւ Լաբանով Ռոստովսկին(4) մեռան. հարիւր հազար անմեղների դիակներից՝ նրանք կանգնեցրին իրանց վրայ մի արձան, որին դժուար թէ նախանձուի մի ուրիշը: Ահա ինչու քաղաքական պայմանները, Հայկական Հարցի լուծման համար, այսօր աւելի նպաստաւոր են, քան էին մի քանի տարի առաջ: Բայց Եւրոպայի համակրութեամբ միայն չի վերջանում հարցը. պէտք է երազել, որ Հայկական Հարցը կը լուծէ միմիայն Անգլիայի ու Ամերիկայի համակրութիւնը, Ֆրանսայի ու Ռուսաստանի քաղաքականութեան փոփոխութիւնը: Մեծ է պետութիւնների ու ազգերի համակրութեան նշանակութիւնը, բայց որքանից աւելի մեծ է ոյժի նշանակութիւնը: Ոչ մի ժամանակ եւ ոչ մի դէպքում պետութիւնները չեն ազատել բռնակալութեան ճնշումից մի ազգ, մինչեւ որ ինքը՝ ճնշուածը չի բողոքել, չի կռուել, չի յաղթել. բոլոր ճնշուածները իրանց պայմանները բարեփոխել կամ ազատութիւն են ձեռք բերել միմիայն ուժի շնորհիւ, եւ քանի մեծ է եղել նրանց բարոյական, ֆիզիքական, կազմակերպական ոյժը, այնքան լայն է եղել եւ նրանց ստացածը: 94–96 թուականներին, մենք կրեցինք ֆիզիքական պարտութիւն, բայց ձեռք բերինք մարդկութեան համակրութիւնը, կազմակերպական տոկունութիւն, անհրաժեշտ սիոցիալիզնական(5) ոգի. տարանք բարոյական եւ կազմակերպական յաղթութիւն. այժմ այդ բարոյական ուժին ու կազմակերպական հմտութեանը հարկաւոր է աւելացնել եւ մեծ ֆիզիքական ոյժ. հարկաւոր է կազմակերպել զինուորական խմբեր, հարկաւոր է զէնք, հարկաւոր է դրամ. այս ամէնը մեր այն տեսակ անհրաժեշտութիւններից է, որի համար չպէտք է խնայել ձեռքից եկածը: Զէ՞ որ ցուցական չէրնչնից մենք մտնում ենք լուրջ ձեռնարկութիւնների չրջանը: Մեծ գործերը, որոնց գնում է կազմակերպութիւնը այժմ, մեծ են ոչ միայն իրանց դրական տեսակէտով, այլեւ դժուարութիւններով: Մեծ գործի համար պահանջւում է մեծ ոյժ, մեծ ուժի համար տեւողական աշխատանք: Երբ յաջողուեց մեզ առաջ բերել այդ ֆիզիքական մեծ ոյժը, որած կը լինենք դրական քայլ դէպի մեր նպատակը. մենք հասած կը լինենք մեր նպատակին. սա ճշմարտութիւն է, մի ճշմարտութիւն՝ որ ապացուցուած է բոլոր բռնակալութիւնից ազատուած ազգերի դարաւոր անցեալով, մեր վերջին տարիների փորձով: Այդ ճշմարտութիւնը պիտի իւրացնել տալ մեր ժողովրդին, հայ հասարակութեանը պիտի հասկացնել տալ, որ այժմ մեր բախտը մեր ձեռքն է. նա կախուած է այն ֆիզիքական ոյժից, որը կը կարողանանք մենք դուրս հանել դէպի կռուի դաշտը: Մենք համոզուած ենք, թէ անհրաժեշտ է լրջութեամբ ու մանրամասնութիւններով բացատրել այս ամէնը ժողովրդին,— չխուսափե՛լ, կատարե՛լ այն պարտքը, որը դրուում է նրա վրայ ներկայ պատմական րոպէին: Մեր ինտելեգենցիան(6),— ո՛չ հարկաւ բացմաթիւ, հոգուով մեռած, դիպլոմաւոր կամ կիսակիրթ աֆէրիստները(7) ու այլեւայլ փողերի տակ գրպանները հարատացնողները,— հայ ինտելեգենցիան, որ գոյութեան առաջին օրուանից քարոզել է ազգային զաղափար եւ օգնութիւն թշուառ տաճկահայերին, չի՛ կարող դատանալել իւր ամբողջ անցեալին. չի՛ անել դա եւ հայ հասարակութիւնը եւ հայ հոգեւորականութիւնը, որովհետեւ հայութեան գոյութիւնը պահանջում է, որ տաճկահայերի դրութիւնը բարեփոխուի, որ Տաճկահայաստանում մոցուեն լուրջ ռեֆորմներ(8): Աւելորդ է խօսել հայ ժողովրդի, գիւղացու, բանուորի, կանանց, երիտասարդների մասին. ոչ մէկը չի կարող սուված Քողել իւր ազգութեան դրօշակը պաշտպանողներին. անկարող է մոռանալ տասնեակ հազարների թափուած անմեղ արիւնը. քանի որ այդպէս է, ընկերներ, մի՞թէ ժամանակ չէ սթափուել եւ մեզ: Մի՞թէ դեռ վաղաժամ է արթնացնել հայ ժողովուրդը այն լեթարդիական քնից(9), որի մէջ ձգել են նրան կոտորածները: Սարսափներից անցած կէս(10) տարին չատ բաւական են, որպէսզի ամէն անհատ, ամէն մարմին վերակազմուել կարողանար, մաքրել ու հարթեցնել ներքին մանր-մունր խոչընդոտները: Ագիտացիական, ցուցական չրջանից, մենք մտնում ենք լուրջ ձեռնարկութիւնների չրջանը. մեծ գործերը, որոնց ձգտում է մեր կազմակերպութիւնը մեծ են ոչ միայն իրանց դրական ապագայով, այլեւ դժուարութիւններով. մեծ գործի համար պահանջւում է եւ մեծ տեւողական աշխատանք(11): Ահա [քէ] ինչո՛ւ, ընկերներ, Արեւելեան Բիւրոյի հաւաքական ժողովը օգտակար դատեց. 1) Աւելացրնել Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններին ամենալուրջ ուշադրութիւն դարձնել զինուորական խմբերի կազմակերպութեան վրայ. 2) Ցանուն տաճկահայերի օգնութեան, կատարել միանուագ ժողովրդարարութիւն, դիմելով հայ ժողովրդի բոլոր խաւերին, մեր մօտ ընկերներին եւ համակրողներից սկսած մինչեւ հեռու գտնուածները, մինչեւ Թումման Թերահաւատները: Մեզ թւում է, որ եթէ գոյութիւն ունեցող դատակարգային նեղ չափերի վրայ հիմնուած պետութիւնները, իրանց պէտքերը

հոգալու համար, կարող են ուժով վերցնել իրանց հարստահարների եկամուտի 5–10, նոյնիսկ՝ 20%ը, մի՞թէ մենք, հայերս, մեր բարի կամքով, մեր ազգային գոյութիւնը պահպանելու համար, մեր տալած ու արիւնաքամ քոյրերին ու եղբայրներին մահից ազատելու համար, չենք կարող իրագործել միեւնոյնը: Զէ՞ որ մեզ համեմատաբար չնչին բան է հարկաւոր. Թող ամէն ազնիւ եւ կենդանի հայ վճարէ, չքաւորները իրանց տարեկան աշխատանքի 1%ը, ունեւորները, իրանց եկամուտի 2–3%ը: Եւ մեր ազգի վերածնութիւնը ապահովուած կը լինի: Ամէն տեղ, ժողովրդի բոլոր խաւերում, ժողովարարութիւնը կատարուելու է այդ ուղղութեամբ: Սիրելիք, ակնեցէք նուիրատուութիւնը մեր չրջանից. խստապահանջ գտնուեցէք դէպի ձեզ, իսկ ներողամիտ դէպի նրանց, որոնց սիրտը դեռ նոր է ըմբռնում վստակել ազգային գաղափարով: Անհրաժեշտ տեղեկութիւններ տուէք գործի դրութեան, կազմակերպութեան բռնած ուղղութեան մասին եւ հայ ժողովուրդը չի դատապարտի իւր պատուի ու գոյութեան դրօշակը պաշտպանողներին:

Այդ նուիրական դրօշակի պաշտպանողներից մէկը Օգոստոսի 4ին գոհ բերեց հայրենիքի սեղանի վրայ ոչ թէ իւր եկամտի 1,2,5,10%ը, այլ իւր... մաստոզ կեանքը...: Դա մեր անմոռանալի ընկեր Թաթուլն էր, կրնեցի Արամ Արամեանը(12): 1890 թուին, կարնոյ կ. կ.ի որոշմամբ, իբրեւ հայ ազգի թշնամու՝ նա մահի էր ենթարկած կերեկցեանին եւ, այն օրուանից մտնելով յեղափոխականների չարքը, Թաթուլը հանգստութիւն չունէր: Նա էր, որ հանգուցեալ Աբրոյի հետ կոտրածից յետոյ օգնութիւն հաւաքեց սուլտանի սասունցոց: Նա էր պատրաստում, խրախուսում ապատիպած ամբոխին՝ առանց վախի յայտնել ճշմարտութիւնը Սասուն դնացած քննիչ յանձնաժողովին: Նրա ղեկավարութեամբ անցած խմբերն էին, որ պաշտպանեցին ժողովուրդը կոտորածի ժամանակ, Բաւէնում: 1896ին, Թաթուլը բանտարկուեց. դատավարութեան ժամանակ նա պարզ ասել էր, որ յեղափոխական է եւ ապտնած է ներկեցեանին, յեղափոխական կոմիտէի որոշմամբ. դատարանը այնուամենայնիւ դատեց իբրեւ քրէական յանցաւորի եւ դատապարտեց մահուան: Կախաղանի առաջ կանգնած՝ նախքան իրա ձեռքով Քոկը ձգելը իւր վիզը, նա դիմում է ամբոխին.— «Ինձ կախում են իբրեւ կենդանի սպանողի. բայց այդ պատճառաբանութիւնը մի՛ հաւատաք: Մարդասպանների իսկական պատիժը 15 տարի տաժանակիր աշխատանքն է. իմ մահուան պատճառը յեղափոխականութիւնն է. նա է, որ տասը տարի չպրունակ եա կուտմ եմ բռնակալութեան դէմ. որ նոյնիսկ բանտում եա չէի դադարում անել այն, ինչ պահանջում է անել արդարութիւնը, ինչ պահանջում է Տաճկաստանում ապրող բոլոր ազգերի չահն ու բարօրութիւնը: Սուլթանի բռնակալ պետութիւնը կախաղանով է ուզում խեղդել մեր արդարացի բողոքները, բայց

ապարդիւն: Մեծ է Աստուածային արդարութիւնը. եա մեռնում եմ, բայց իմ տեղ կը գան տասնեակներ, հարիւրներ, դուք բոլո՛րդ կը հետեւէք ինձ: Անմեղ թափած արիւնի մէջ կը խեղդուեն մեր դահիճները, կատարած դաժանութիւններից կը խորտակուի բռնակալութիւնը: Մնաք բարով... Ջոմռանաք, որ միայն ձեզ համար էի ապրում, ձեզ համար եմ եա մեռնում... ընկերներ, ճնշուածներ, նոյնիսկ դուք՝ ինձ թշնամի համարողներ, մնաք բարով»: Անմոռանալի Թաթուլ, անմահ ընկեր, արդեօ՞ք կը ներես դու ընկերներիդ, որ մեռնակ Քողին քեզ կախաղանի առաջ... կը ներե՞ս արդեօք մեզ, բոլորիս, որ կեանքերս տալու տեղ, վիճում ենք կոպէկների մասին... Քող մեռնակ մռնանք, անմոռանալի՛ ընկեր, Քող Քոյլ գտնուենք, բայց դասնանել քո թափած արեան կաթիլներին... չենք կարող... չենք կարող...: Մենք կը չարունակենք գնալ այն ուղիով, որը գծագրեցիր դու եւ տարար մինչեւ կեանքիդ վերջին օրը...:

Կնիք Հ. Յ. Դ. Արեւելեան Բիւրոյի

---

(1) Կիլիկիայում:

(2) Գոլիս (կը գտնծուէիք վիշապ եւ կառուծազիկ ծածկագրերը):

(3) Ցրաճայի արտաքին գործոց նախարար՝ 1894ին 1898: «Մեռաւ այստեղ պէտք է առնել փոխաբերական իմաստով, բանի կապրիէլ Հաճոբօ ապրած է մինչեւ 1944:

(4) Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար 1895–96ին:

(5) Կարգապահական:

(6) Մտաւորականութիւնը:

(7) Շուկային հոգեթաճուրեամբ արկածախնդիր եւ շահամոլ մարդ:

(8) Բարեռորգումներ:

(9) Մահաբեր, բացարձակ անզգայութիւն կամ անտարբերութիւն:

(10) Շրջաբերականները կը բազմազրուէին ընդօրինակութեամբ. արձօ՞ր առաջին օրինակին վրայ «երեմուկէս» կամ «յորսուկէս» տարի» եաած է (1895ին կամ 1896ին մինչեւ 1900) եւ թերթ արտագրուած:

(11) Այս պարբերութիւնը («Ազիտացիական ..... աշխատանքի») գրեթէ բառացի կրկնութիւնն է այլ մէկ պարբերութեան: Արձօ՞ր այս եւս արտագրական չփոթի մը արդիւնքն է:

(22) Ըստ «Դրօշակի» (թիւ 8, Սեպտ. 1899), Թաթուլ նախադաւն բարձրացած է Օգոստոս 9/21ին:

4) ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ

Ձեռագիր, խմբագրեալ:

Ժընեւ, 3/16 Հոկտեմբեր 1900

Ընկերներ,

Նոյեմբեր 1ին սկսած, Դաշնակցութեան նախաձեռնութիւնով եւ ծախսով (որ սակայն ծածուկ պէտք պահուի) Բարիզի մէջ պէտք սկսի լոյս տեսնել հայերու գա-

մին նուիրուած թերթ մը (ամիսը երկու անգամ), Pro Armenia (Հայաստանի համար) անունով, ֆրանսերէն լեզուով: Թերթի խմբագրութեան մասնակից են Ֆրանսայի ամենէն նշանաւոր դէմքերը, ինչպէս՝ Քլեմանսօ, Ժօրէս, Անատոլ Ֆրանս, Փրեսանէ, Քիյոտ, Կահիէ, Ժագլար, Տընիս Քոշէն եւն: Անգլիացիներէն՝ ձէյմս Ռոյս, Իտալիացէն Էնրիքօ Ֆէրրի, Կոստա եւ ուրիշներ:

Թերթին համար հարկաւոր է առատ նիւթ եւ լուրեր, բան երկրի կեդրոններէն եւ ամենաճիշտ աղբիւրներէ քաղուած: Հետեւաբար կը խնդրենք, այս նամակը առանձնաշնորհ, մասնաւոր կարող մարդիկ նշանակէք օրը օրին տեղական կեանքին հետեւելու, ամէն մէկ եղելութիւն ճշդիւ տեղեկագրելու եւ խակոն մեզ ուղարկելու համար:

Հոգ չէ տեղեկագրին գրական արժէքը, մենք հոս կը լրացնենք այդ կէտը, միայն աշխատեցէք պարզ եւ որոշ գրել՝ որ կարդացուի:

Աւելի լայն ուսումնասիրութիւններու համար մասնաւոր ծրագիր յետոյ կ'ուղարկենք, առայժմ կ'առաջարկենք ուղեցոյց ունենալ հետեւեալ կէտերը:

Ազգաբնակութեան թիւը, սովորական զբաղումները, հունձքերու վիճակը, տուրքերու տեսակները եւ հաւաքումը, երթեւեկի պատուիրութիւնը, քաղաքական բանտարկեալներու անունները եւ անոնց վիճակը: Հաբեղտահարութիւններ, սպանութիւններ, բռնաբարութիւններ,— միշտ անուններով, թուականներով եւ տեղագրական ճիշտ յանձնարարութիւններով: Օտար ցեղերու բռնած դիրքը դէպի հայերը եւ դէպի կառավարութիւնը:

Գաւառական քահանաներու կամ Առաջնորդներու Պատրիարքարան ուղարկած տեղեկագիրները ձեռք ձգել: Գաղթականութիւն եւ պանդխտութիւն: Կրօնափոխութիւն՝ կամաւոր եւ ստիպողական: Կառավարութեան ձեռքով հայաբնակ վայրերու մէջ մահմետական տարրեր լեցնելը: Արձանագրել նաեւ անցեալին մէջ կատարուած դէպքերը:

Ինչպէս ըսինք, կը խնդրենք, որ անյապաղ ձեռնարկէք թղթակցութիւններու առաքման: Ի հարկէ, կ'ըմբռնէք դուք ինքներն գործին մեծութիւնը եւ կարեւորութիւնը,— թերթ մը, որ պիտի ուղարկուի աշխարհի բոլոր լրագիրներուն, պետական քաղաքական, գիտական, գրական անձնաւորութեանց եւ այլ մեծամեծ ընկերութեանց մասնակցող բոլոր գործիչներուն:

Արտասահմանի մէջ այժմ մեծ համակրութիւն կայ դէպի Հայկական Հարցը, գրեթէ անխտիր ամէն կուսակցութիւններու մէջ: Այդ թերթի հարուստ բովանդակութիւնը պիտի դիւրացնէ մեզի համակրողներու փրոփականտը յօդուտ մեր դատին:

Ընկերական Բարեւներով՝

ԱՐԵԻՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

5) ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱՐԵԻՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ

Ջեռագիր, խմբագիր:

Ժընեւ, 21 Նոյ·/4 Դեկ· 1900

Ընկերնե՛ր,

Ամէն երեք չաբաթ առաջ դիմեցինք դաշնակցական ձեռնհաս մարմիններուն չրջաբերականով մը, որուն մէջ, աւետելով Ֆրանսերէն լեզուով հրատարակուելիք «Pro Armenia» թերթին լուրը, տիպարաբար կը խնդրէինք տեղեկութիւններ ուղարկել մեզի երկրի հայկական կեանքէն: «Pro Armenia»ի առաջին համարը արդէն լոյս տեսաւ, երկրորդ համարը լոյս պիտի տեսնի մօտաւոր 10ին (Դեկտեմբերի), բայց տակաւին ոչ մէկ տեղէ թղթակցութիւն չենք առացեր:

Երկիւղ կրելով թէ մի գուցէ, բացի ժամանակի սղութենէն, հոս դեր կը խաղայ նաեւ որոշ աստիճանի անհոգութիւն կամ մեր առաջարկութեան սխալ ըմբռնումն ընկերներու կողմէն, մենք ստիպուած ենք կրկնել մեր խնդրանքը ներկայ երկրորդ չրջաբերականով:

Ընկերնե՛ր, առանձին թղթակցութիւններու կարեւորը մեծ է, անկարելի է ատոր երկրորդական նշանակութիւն տալ: Անհրաժեշտ է առանձին ուշադրութիւն դարձնել այդ պահանջի վրայ եւ առաջին չրջաբերականի ծրագրին համաձայն օրաւուր ուղարկել մեզի տեղեկութիւններ, տեղեկութիւններ եւ տեղեկութիւններ:

Այսուհետ պէտք է ի նկատի առնել, որ անհրաժեշտ չէ անպատճառ այդ գործին համար գտնել գրական ընդունակութիւններու տէր կամ լեզուագէտ մարդիկ: Հաղորդեցէք փաստեր եւ գրեցէք մեզի նոյն իսկ ամենաանշէկ ձեւով, միայն թէ գրուածները ըլլան իրողութիւններ. մնացեալը խմբագրութիւնը կը լրացնէ:

Ընկերական Բարեւներով՝

ԱՐԵԻՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

6) ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱՐԵԻՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ

Մեզի հասած ձեռագիր օրինակը ամբուակիր է: Ըստ բովանդակութեան, պէտք է գրուած ըլլայ 1901ի վերջերը կամ 1902ի սկիզբը:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ - ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

Գետոյի եւ Վազդէնի նահատակութիւնից յետոյ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը ժամանակաւորապէս անդամալուծուելով՝ վերստին կենդանացաւ Վասպուրականի չրջանում չրջաբոյր վերջին երկու տարիների: Այդ կենդանութիւնը պարտ ենք գլխաւորապէս մեր ընկերոջ՝ Գիսակի(1) ներկայութեան, որ յոլղաղեցաւ — վերջին տարուայ ընթացքում, մանաւանդ — վերականգնել նախկին կապերը Ատրպատականի հետ, կանոնաւորել գէնքի տեղափոխութեան խնդիրը եւ բարձրացնել կազմակերպութեան հմայքը Վասպուրականի սրտում: Թէ ժամանակից՝ Գիսակին կը միանայ մեր ընկեր Վ· Մ·(2), որ արդէն ճանապարհի վրայ է:

Վասպուրականի–Ատրպատականի չրջանում յեղափոխական գործունէութեան տեսակէտից վերջին տարուայ ամենաուշագրաւ իրողութիւնն է՝ հայ–քրդական համերաչխութեան սկզբնաւորումը, որ հետեւանք է մի կողմից՝ Թիւրք–քրդական հակամարտութեան, միւս կողմից՝ այն հանգամանքի, որ քրդերը մեր պրոպագանդի չնորհիւ սկսել են ըմբռնել մեր չարժման բուն նպատակը եւ դրա հետ միասին դիտակցում են նրանք, որ ֆէդալական կազմակերպութիւնը բաւական ահաւոր ու պատկառելի մի ոյժ է ներկայացնում:

Այնքան արդէն առաջ է գնացել հայ–քրդական մերձեցումը, որ մեր զէնքերի տեղափոխութիւնը յաճախ քրդերի ձեռքով է կատարւում (անձամբ ասկակցում է մի ազդեցիկ չէլե): Սա մի ծանրակչիռ հանգամանք է, որ յետագայում ասելի մեծ ծաւալ առնելով՝ չատ խոշոր ծառայութիւններ կարող է անել յեղափոխական գործին:

Կարեւորագոյն փաստն այն է, որ մեր ընկերները ներկայումս լուրջ բանակցութեան մէջ են Հէյդարանցիների ցեղապետ Մ· Բէյլի(3) հետ, որը բացարձակ թշնամութեան մէջ է Սուլթանի կառավարութեան հետ: Մեր ընկերների վկայութեամբ նա վստահելի է եւ կարող է կապեր հաստատել երկրի չատ ցեղապետների հետ: Մերոնց միջոցով Մ· Բէյլը au courant(4) է պահւում արտասահմանեան քրդական հրատարակութիւններին:

Ատրպատականում Դաշնակցութեան գինագործարանը չարունակում է իր աչխատանքը: Կազմակերպութիւնը այդտեղ, ըստ առաջնոյն, վայելում է բաւական համբաւ ու հեղինակութիւն, չնայած զանազան չինծու լուրերին, որ անգործութեան դատապարտուած մի կարգ հակառակորդներ հրապարակ հանեցին՝ Դաշնակցութիւնը վարկաբեկելու նպատակով: Սահմանադլխի հայ ազգաբնակութիւնը չի պլանում իր աչակցութիւնը մեր գինակիր խմբերին:

ԿՈՎԿԱՍ

Արեւելեան բիւրոն հարկաւոր չանքերը չի խնայում վերակենդանացնելու յեղափոխական գործը, որ ծանր հարուածներ էր կրել ամբողջ Թուրքահայաստանում 1895–96ի ազէտներից յետոյ: Գեղափոխական պրոպագանդը — որ առհասարակ կապուած է այդտեղ բազմատեսակ խոչընդոտների հետ, որոնցից մինն է «Դրօշակ»ի եւ այլ դաշնակցական մամուլի տարածման դժուարութիւնը — յեղափոխական պրոպագանդը վերջին տարուայ մէջ համեմատաբար զգալի յաջողութիւն ունեցաւ ուսանող ու արհեստաւոր երիտասարդութեան մէջ, ուր երեւում է կենդանի չահագրգռութիւն Հայկական Հարցի եւ չարժման վերաբերմամբ:

«Վիշապ–Վռոգավայր»ի(5) չրջանի գործունէութիւնը ծանօթ է ձեզ, այդ մասին չենք դրում: Աչխատանքը այդ կէտերում ընթանում է դանդաղ, բայց, ըստ երեւոյթին՝ հաստատուն քայլերով:

ՄՈՒՇ - ՍԱՍՈՒՆ

Վերջին կէտի վերաբերմամբ Պատասխանատու Մարմինների որոշումը(6) մեռած է առ այժմ անիրագործելի՝ դրամի պակասութեան պատճառով: Չեզ յայտնի է, որ այսօր իսկ այդ վայրերը յեղափոխական տենդագին գործունէութեան թատր են, չնորհիւ Սերոբի քաջարի յետնորդների: Անդրանիկը վրէժխնդիր եղաւ Սերոբի մահուան համար եւ այսօր իր խիզախ ձեռնարկներով լուրջ տպաւորութիւն է պատճառում կառավարութեան եւ բարձրացնում է ժողովրդի յեղափոխական տրամադրութիւնը:

Կովկասը չարաբերութեան մէջ է Մուշ–Սասունի յեղափոխականների հետ եւ զէնք է մատակարարում նրանց:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Մի կողմ թողնելով գաղութները՝ կանգ առնենք միայն Արեւմտեան Բիւրոյի գործունէութեան վրայ չրջապտյ 1901ի: Այդտեղ ամենաչքի ընկնող իրողութիւնը Pro Armenia թերթի հիմնադրութիւնն է՝ Դաշնակցութեան միջոցներով եւ նրա չարունակական աչակցութեամբ:

Թերթը, իրեն աչխատակից ունենալով հեղինակաւոր անձեր, մեծ համակրութիւն է վայելում այսօր Եւրոպայի մէջ· եւ Ֆրանսական պառլամենտի հարցապնդումները (երկրորդը չուտով կը լինի) մենք պարտական ենք նրա պրոպագանդին ու նախաձեռնութեան: Տարուայ մէջտեղում Արեւմտ· Բիւրոյի մէկ անդամը գնաց Բերն եւ Համաչխարհային Յոգեպաշտութեան Բիւրոյին քելտերից էական կէտերը այն յայտարարագրերի, որ ղրկուեցաւ մեծ պետութիւններին եւ որ տպուած է «Դրօշակ»ի մէջ(7): Ապա մի նամակով Բիւրոն դիմեց Բրիւսէլի Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյին, յիշեցնելով նրան Բարլիի Սոցիալիստական Կոնգրէսի վճիռը (նոյնպէս Արեւմտեան Բիւրոյի կողմից ներչնչուած)· Ի՞րա վրայ անմիջապէս Սոց· Բիւրոն հրապարակ նետեց ձեզ

յայտնի կոչը՝ ուղղուած բոլոր երկիրների սոցիալիստ կուսակցութիւններին(8):

Դրանից յետոյ՝ Արեւմտեան Բիւրոյի երկու անդամները Բարիզում տեսակցեցին Ռուանէի, Ջամբալի, Դ'Իտուրնելի եւ ուրիշ նշանաւոր դէմքերի հետ, լուսաւորելու նրանց հայկական խնդրի եւ չարժման էութեան վերաբերմամբ, խօսք առնելով նրանցից՝ այդ խնդիրը ամէն առթիւ յուզելու պարլամենտում: Վերջերս Բիւրոն նամակներ ուղղեց նաեւ զեմոնական աշխարհի մի քանի գործիչներին, ի միջի այլոց եւ Բեռլինի եւ պատասխան առաւ այդ վերջինից՝ թէ Յունուարի վերջերում կամ փետրուարում հայոց հարցը կը յուզուի նաեւ զեմոնական Ռայխստագում:

Բացի այդ բոլոր դիմումներից, որոնք պայմանաւորում էին բոլշեի պահանջներով, Արեւմտեան Բիւրոն վերջին տարուայ մէջ չարունակեց նախորդ տարիների իր գործը՝ կապեր հաստատել ամէն կարգի հեղինակաւոր եւրոպացիների հետ, որոնք հարկ եղած դէպքում պատրաստ են աջակցել մեզ իրենց խորհուրդներով:

---

(1) ՎաթգէՀ Սերէզհիւեան, որ վաղուրեակամ մտած էր 1900ի սկիզբը:

(2) Վահան Մաճունեան, որ նրկիր պիտի ազգէր 1901ի վերջերը, իբրեւ աջակամ Բարձրատեզակի Գատաստանատու Մարմնին:

(3) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Մուստաֆա բէկը (տե՛ս էջ 144):

(4) Բնագրին մէջ՝ փրամնեբէճ· կը նշանակէ՝ տեղեակ, իմացող:

(5) Վիշապ՝ Գոլիս· Լեռնավայր՝ կիլիկիա:

(6) Մարգուժի եւ ռազմամթերքի բաւարար կեդրոնացումէ հոմ՝ ապստամբութեան ձեռնարկել:

(7) Տե՛ս «Դրօշակ», 1901, թիւ 7 եւ յաւելուած թիւ 6ի:

(8) Տե՛ս «Դրօշակ», 1901, յաւելուած թիւ 7ի:

7) ՀԱՑ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻՆ

(Շրջաբերական ցուցակ)

Տպագրուած: Վերը՝ գիմացիկ:

Ընկերներ,

Համաձայն երբոյզ Ընդհանուր Ժողովի որոշման՝ առաջիկայ Դեկտեմբեր ամսին պիտի գումարուի Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը:

Երկրի մարմիններին վաղօրօք արդէն յայտնուած է այդ մասին, որպէսզի նրանք ժամանակ ունենան կազմելու պատրաստութիւնները տեսնելու եւ պատգամաւորներ ուղարկելու, եւ սրանով էլ յայտարարուում է դրան մարմիններին:

Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը կազմուում է Գաղտնի Ընդհանուր կենտրոնական կոմիտէների եւ Բիւրոների ներկայացուցիչներից: Նրա պարտականութիւնները՝ ըստ Ընդհանուր Ժողովի կողմից, հետեւեալներն են՝

ա) Քննութեան ենթարկել Գաղտնի կենտր. կոմիտէների եւ Բիւրոների գործունէութիւնը, Ընդհանուր Ժողովի որոշած ձեռնարկների իրագործման ասպարէզի մէջ:

բ) Ճեղափոխական ուժերի եւ դրամի նպատակայարմար բաշխումը կարգադրել:

գ) Վերակազմել Գաղտնի կենտր. կոմիտէները եւ Բիւրոները:

դ) Դրամական միջոցներ գտնել:

ե) Վարել արտաքին բոլոր յարաբերութիւնները յանուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ ուրիշ կուսակցութիւնների եւ տարրերի հետ:

զ) Գաղտնական անակնկալ տագնապի ժամանակ իր պատասխանատուութեան տակ նոր ձեռնարկ սկսել, առանց հետեւելու նախորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներին:

Հրաւիրելով բոլոր ձեռնհաս մարմիններին պատրաստուել մասնակցելու առաջիկայ Ժողովուրդին, Արեւմտեան Բիւրոն դարձեալ մի անգամ խնդրում է բոլոր կոմիտէներին չուշացնել ուղարկելու՝

1) Ներկայ Թուականի երկու վեցամսեակների հաշուեկշիռը, այն մանրամասնութեամբ, որոնք յիշատակուած են Մայիսի շրջաբերականի մէջ:

2) Տեղեկութիւններ այն ընտազգոյն պահանջների իրագործման մասին, որոնք նախորոշուած են Ընդհանուր Ժողովի կողմից (տես կազմակերպական կանոններ, երես 19–20):

3) Այն հարցերի ու առաջարկները, որ դաշնակցական մարմինները կը կամենային ենթարկել Ժողովուրդի քննութեան եւ այդ՝ ըստ կարելոյն չուշ, օրակարգի մէջ մտցնելու համար:

Ժողովուրդի քննութեան ենթարկուելիք գլխաւոր խնդիրների մասին Արեւմտեան Բիւրոն չուշով, առանձին նամակներով, կը տեղեկացնէ ձեռնհաս մարմիններին, որպէսզի վերջիններս նախնական քննութեան ենթարկեն դրանց եւ այդպիսով հնարաւորութիւն ունենան, պատգամաւորների միջոցով, իրանց կարծիքները հաղորդել Ժողովրդին:

Ժողովրդի տեղը եւ ժամանակը կը հաղորդուի, ամէն հարկաւորն է, առանձին գրութեամբ: Ժողովին չմասնակցող մարմինները իրանց դիմումները կարող են տալ Գաղտնի կենտրոնական կոմիտէների, Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոների միջոցով:

Հ. Յ. Դ.

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1904, Նոյեմբեր 10
Ժընեւ

8) ԳԱՂՏՆԻ ՆԱՄԱԿ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐԻՆ

Ջնազգիր, Խմբագրիչ:

Երեւանի եւ Նախիջեւանի չարժումների վերաբերեալ հարկ ենք համարում հաղորդել ձեզ հետեւեալ տեղեկութիւնները, որոնք առ այժմ գաղտնի պիտի մնան:

Երեւան.— Նախիջեւանի եւ գաւառի դէպքերը ակնյայտնի կերպով պարզեցին, որ ոչ մի հաւատ չէ կարելի ընծայել մահմեդական դեկավարների խաղաղասիրական կոչերին: Այս պատճառով էր, որ երբ Երեւանում եւս քիւրթ երեւելիները մօտեցան հայերին իրենց երդումներով, մերոց համար դա նշան եղաւ, որ այդտեղ էլ պատրաստւում է փոթորիկ: Անմիջապէս կազմւում է զինուորական մարմին լիազօր իրաւունքներով: Քաղաքի մէջ ընտրւում են 26 դիրքեր, նշանակւում են հերթապահներ, սուրհանդակներ, շրջիկ խմբեր եւ այլն: Տեղական Հնչակեաններն գործում են մերոց հետ համերաշխութեամբ: Իւրաքանչիւր զինուոր քիւրթերի յարձակումը սկսուելուն պէս պիտի չտապէր իրեն համար նախօրօք որոշուած դիրքը: Այս նախապատրաստութիւնների չնորհիւ էր, որ հայերը, չհաշուած առաջին օրուայ անակնկալ յարձակման զոհերը(4 սպանուած, 18 վիրաւոր), կարողացան հետեւեալ օրերին մեայն 3 վիրաւոր ունենալով, մեծ չարդ տալ քիւրթերին եւ նրանց թելադրել հաշտութեան պայմանները:

Գաւառները.— Նախիջեւանի գաւառի առաջին յաղողութիւնները բացին ամբողջ նահանգի մահմեդական ազգաբնակութեան ախորժակը: Բայց նահանգի մեծ վայրերում հայերը բոլոր ընդհարումների ժամանակ յաղթող հանդիսացան, չնորհիւ արդէն կազմակերպուած մարմինների եւ նրանց զեկավար փորձառու առաջնորդների: Ահա մի քանի տեղեկութիւններ՝ երեւանեան նահանգի կուռող ուժերի մասին, քաղած վերջին նամակներից.—

Ղրխրուլախի կռիւները վարել է Կ. Ա. անդամ Ք.: Այդ շրջանում ասերուած են 7–8 քիւրթ գիւղեր (ընդամէնը երեւանի շրջակայքում՝ 11 գիւղ): Բարեգիր խումբը ուղարկուած է Ա. կողմերը մաքրելու: Ղ.ի շրջանը կառավարում է Սմբատը. նրա հարեւան վտանգուած շրջանը՝ Գուրգէնը: Դաւալուն իւր սեփական ուժերով է դիմադրում քիւրթերին ու քրդերին: Դ. գնացել է Ասլանի խումբը Քարից եկած սարկաւագի հետ: Ռ.ը յանձնուած է Գօղտոի խմբին: Ս. գաւառում գործում է Առաքել աղայի խումբը: Քարից անցել են վտանգուած վայրերը 4 խումբ 25ական հոգի: Նոյն տեղից մի քանի օրից պիտի անցնէին 100 հոգի: Ապատաժի շրջանից՝ երկու խումբ՝ Թաչիղի եւ Մուրադի առաջնորդութեամբ: Մ. Ք. եւ հարեւան ուրիշ տեղեր նոյնպէս ուղարկել են օգնական խմբեր:

Երեւանեան կենտր. կոմիտէն իւր տրամադրութեան տակ ունեցել է մինչեւ Ապրիլի 30ը՝ 5 մօսին, 985 բերդան, 84 մարտիկի, 393 կրնկա (զամփռղու), ուրեմն ընդամէնը 1467 փամփուշտաւոր հրացան, 575 հին ձեւի, մօտ 4000 ատրճանակ, 175 սուր, 3166 դաշոյն: Այս հաշուի մէջ չեն մտնում Լճափի հին ձեւի հրացանները, սուրերն եւ դաշոյնները, որ մեծ քանակութեամբ են:

Երեւանի նահանգի չարժումները զեկավարում է այժմ Դումանը:

Մեւս նահանգների պատրաստութիւնների մասին կը հաղորդենք իւր ժամանակին, երբ այդ տեղերը դէպքերը ծագելու լինին:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

5 Յունիսի (Ն. ս.)
1905

Ց Ո Ւ Ց Ա Կ

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

ԱՐՈՑԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆ·— Սասուն·
ԱՄՈՒՐ·— ?
ԱՑԳԵՍՏԱՆ·— Գանձակի շրջան·
ԱՂԱՒԱԺ·— Շուշի, Լեռնայինի Ղարաբաղ·
ԱՐԵՒԻ·— Հաւանօրէն՝ երզնկայի շրջան·
ԱՐԵՈՒԱԲԵՐԴ·— Զէյթուն·
ԱԻԱԶ (կամ ՍԵԻ ԲԼՈՒՐ)·— Սեբաստիոյ շրջան
ԱԻԱԶԱՆ·— Սեւ Ծովի ուազան (Խրիմ, Օսէատ, Եբբեմն նաեւ՝ Տրապիզոն, եւն·)·
ԱԻԱՐ–ԱԻԵՐ·— Խարբերդ·

ԲԱԳԻՆ·— Գարսկաստան·
ԲԱԶԷ (կամ ԽՈՐ ՎԻՐԱՓ)·— Ատանայի շրջան·
ԲԱՆՆԱԻ·— Սամսոն եւ շրջակայք·
ԲԱՍՏ·— Սեբաստիա·
ԲԱՐԶՐԱԲԵՐԴ·— Կարին ?
ԲԱՐԶՐԱԻԱՆԴԱԿ·— Սասուն·
ԲԱՐՁՐ ՍԱՐ·— Կեսարիոյ շրջան·
ԲԵՐԴԻԿ (կամ ԶՐԱԲԵՐԴ)·— Կարսի շրջան·

ԳԱՂԹԱՇԵՆ·— Թադէոս Առաբեալի վանքի (Ատրպատական) կամ Մակուի շրջանը·
ԳԱՂԹԱՎԱՑՐ·— Արդեօ՞ք Ամերիկա (անորոշ)·

ԴԱՇՏ·— Ատանա ? Դաշտային Կիլիկիա ?
ԴՈՒՐԱՆ·— Տարօն·

ԵԿԵԼԵՑԻ·— Մոսկուա·
ԵԿՏԱՐ·— Եկատերինոսլաւ (Հիւս· Կովկաս)·

ԹՄԲՈՒԿ·— Ախալքալաք, Ախալցխա·

ԺԼԱՏ·— Հիւսիսային Կովկաս·

ԼԵՌՆԱԳԱՐ·— Վաճայ Ծովու հարաւը, Ռշտունեաց շրջան·
ԼԵՌՆԱՍԱՐ·— Խարբերդ·
ԼԵՌՆԱՎԱՑՐ·— Կիլիկիա·
ԼԻՍ (ՎԻՇԱՓ, ԾԱՂԻԿ, ԿՈՒՄԱԾԱՂԻԿ)·— Գալիս եւ շրջակայք·

ԽԱՆԱՐԱԶ·— ?
ԽՈՐ ՎԻՐԱՓ (կամ ԲԱԶԷ)·— Ատանա·

ԾԱՂԻԿ (ԿՈՒՄԱԾԱՂԻԿ, ԼԻՍ, ՎԻՇԱՓ)·— Գալիս·
ԾՈՎԱՍԱՐ·— Սասուն·
ԾՈՎԱՓ·— Տրապիզոն·
ԾՈՑ·— Հաւանօրէն Գէյրութ·

ԿԱՑԱՆ·— Մարզուանի շրջան·
ԿԱՐԱԻԱՆ·— Իսկենտէրուն (Ալեքսանտրէթ)·
ԿԱՐՄԻՐ ԲԵՐԴ·— ?
ԿՂԶԻ·— Կիպրոս·
ԿՈՐՕՏ·— Մուշ·
ԿՈՒՄԱԾԱՂԻԿ (ԼԻՍ, ՎԻՇԱՓ)·— Գալիս·

ՀԱՍԱՆ ՂԱԼԱ·— Երեւան ?
ՀԻՒՍԻՍԱՑԻՆ ՍԱՐԵՐ կամ ՀԻՒՍԻՍԱԿԵՐՏ·— Սեւ Փեթ-երզուրկ·
ՀՈՎԻՏ·— Այնթապ·
ՀՈՒՐ–ԵՐԿԱՓ·— Մանիսա (Իզմիրի շրջան)·

ՄԱՍԻՍ ԾՈՑ·— Գայզիտ·
ՄԵԾ ՔԱՂԱՔ·— Թիֆլիս·
ՄԻՆԱՐԷՓ·— Սալմաստ·
ՄՐԳԱՍՏԱՆ·— Երեւան եւ շրջակայք·

ՆԱՀԲԱՆԴ·— Նոր Նախիջեւանի շրջան·
ՆԱԻԱՀԱՆԴՈՍՏ·— Գաբուսմի շրջան·
ՆՈՐ ՄՇԵՒՆ·— Ալաշկերտ·
ՆՈՒՇԱՋԱՔ·— ?

ՇԱՀԱՍՏԱՆ·— Գարսկաստան·
ՇԱՄ, ՇԱՄԻՐ կամ ՇԱՄԻՐԱՄ·— Վասպուրական·

ՈՍԿԱՆԱԳԱՏ (կամ ՈՍԿԵՋՈՒՐ)·— Բագուի (Գաճուխ) շրջան·
ՈՍԿԵՀԱՆՔ·— Իզմիրի շրջան·

ՊՈՒՐԱԿ·— Ախլաթի շրջան·

ՋՐԱԲԵՐԴ (կամ ԲԵՐԴԻԿ)·— Կարսի շրջան·

ՍԱԼՆՈՑ ՁՈՐ·— Գիքլիսի (Բաղէշի) շրջան·
ՍԱՀՄԱՆԱԲԵՐԴ·— Մարաշ·
ՍԱՐՈՒՍՏԱՆ·— Ռուսաստան·
ՍԵԳՈՒՀ·— երզնկայի (Տերսիմի ?) շրջան·
ՍԵԻ ԲԼՈՒՐ (կամ ԱԻԱԶ)·— Սեբաստիոյ շրջան·
ՍԵԻ ՔԱՂԱՔ·— Գաճուխ նաւթային շրջանը·

ՎԻՇԱՓ (ԼԻՍ, ԿՈՒՄԱԾԱՂԻԿ)·— Գալոյ շրջան·
ՎԻՇԱԳԱՁՈՐ·— Տիգրանակերտի (Տիարպէքիրի) շրջան·
ՎՐԷԺ (կամ ՎՐԷԺՍՏԱՆ)·— Գարսկական Ատրպատական (Թաւրիզ)·

ՏԱՌԵՒՆՈՑ·— Արձէշ·
ՏԱՔ–ԱՂԲԻՒՐ·— Դիադինի շրջան (արդեօ՞ք Իւչ–Քիլիսէի վանքը)·
ՏԵԼԹԱ·— Ալեքսանդրիա, Եգիպտոս·

ՔԱՐ (կամ ՔԱՐՈՑ)·— Ալեքսանդրապոլ·
ՔԱՐԱԺԱՑՈՐ·— Տերսիմ·

ՅՈՒՑԱԿ
Բ. ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԷՋ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄՔԸ ՆԵՐԿԱՑԱՑՆՈՂ ՄԱՐՄԻՆ։– 6ա, 34ա, 61բ, 63բ, 64ա–բ, 65ա, 68ա, 87ա, 88ա–բ, 92բ, 94ա–բ, 98բ, 105ա, 127բ, 129բ, 136բ, 157բ, 182ա, 185ա, 226բ, 323բ, 341բ, 357ա–բ, 358ա–բ, 361բ, 365բ, 364բ, 365ա, 366բ.

Հ· Յ· Դ· ԽՈՐՀՈՒՐԴ։– 6ա, 34ա, 119բ, 120բ, 124ա, 125ա, 126ա–բ, 129բ, 131բ, 132ա, 136բ, 194ա–բ, 200բ, 201բ, 202բ, 203ա, 205ա–բ, 208բ, 217բ, 219ա, 222ա, 226բ, 227ա–բ, 228բ, 229ա–բ, 230ա–բ, 231բ, 236բ, 256ա, 288ա, 302բ, 328բ, 330բ, 331ա, 333բ, 371ա–բ, 382ա–բ.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ։– 5բ, 6ա–բ, 16բ, 34ա, 44բ, 46բ, 47ա, 52բ, 53ա, 55ա, 63բ, 67բ, 68ա, 72ա, 87ա–բ, 89ա–բ, 90բ, 91ա–բ, 92ա, 94ա–բ, 96ա, 99բ, 106ա, 108բ, 109ա, 112ա, 123ա, 127բ, 128բ, 130ա–բ, 139ա, 146բ, 169 , 173բ, 175բ, 177բ, 182ա, 184բ, 185ա, 193բ, 194ա, 201ա–բ, 205ա–բ, 208բ, 209ա, 210ա–բ, 213ա, 214ա–բ, 215բ, 216բ, 218ա, 219ա, 220ա–բ, 221ա–բ, 223ա, 227ա–բ, 230բ, 231ա, 236բ, 239բ, 240բ, 249բ, 250ա–բ, 253բ, 254բ, 257բ, 259բ, 260ա, 272ա–բ, 274ա–բ, 275ա, 294ա, 295ա, 297ա, 301ա, 302բ, 303ա, 305բ, 307ա, 309ա, 310ա–բ, 311ա–բ, 312ա, 319բ, 321բ, 322բ. 323ա, 327բ, 332ա, 334բ, 349ա, 351բ, 361բ, 364ա, 365ա–բ, 366ա, 368ա, 370ա, 377ա, 378բ, 379բ, 381ա·

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ։– 6բ, 16բ, 34ա, 52բ, 61բ, 62բ, 63բ, 66բ, 67բ, 87ա, 88բ, 90բ, 91ա, 92բ, 94ա–բ, 99բ, 101բ, 103բ, 106ա, 108ա–բ, 109ա–բ, 110ա, 115բ, 116ա, 118բ, 119ա, 121ա, 123ա–բ, 127ա, 128ա–բ, 130ա–բ, 131բ, 132ա, 133բ, 134ա–բ, 135ա, 137ա, 139ա, 148ա, 150ա, 156բ, 157ա, 161ա, 169 , 173բ, 175բ, 179բ, 183բ, 194բ, 200բ, 202ա, 203բ, 205բ, 206ա, 226բ, 227ա–բ, 230ա–բ, 231ա–բ, 236բ, 256ա–բ, 257բ, 323ա, 327բ, 332ա, 348ա, 359բ, 360բ, 361բ, 362ա, 363բ, 364ա–բ, 365ա–բ, 366բ, 372բ, 376բ, 379բ, 380ա–բ, 381բ, 382ա–բ, 383բ·

ԹԱԽՐԻՋԻ ԲԻՒՐՕ։– 16բ, 17բ, 22ա, 36ա·

ԱՄԲԱՓՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿԻ»։– 15բ, 16բ, 32բ, 34ա, 43ա–բ, 46բ, 47բ, 49ա–բ, 50ա–բ, 78ա, 108բ, 130բ, 131բ, 183ա–բ, 215բ, 230ա, 286ա, 288բ, 348ա, 349ա, 356բ, 359բ·

ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆ կ· ԿՈՄԻՏԷ (ՊԱՏ· ՄԱՐՄԻՆ)։– 67բ, 88ա, 89ա, 94ա, 104ա, 109բ, 110ա, 111ա–բ, 112բ, 122ա, 126բ, 133բ, 137բ, 174ա–բ, 323ա, 362ա, 363բ, 366ա, 382ա·

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ կ· ԿՈՄԻՏԷ (ԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՏ· ՄԱՐՄԻՆ)։– 118բ, 119ա, 122ա–բ, 130բ, 193բ, 194ա–բ, 201ա–բ, 206ա, 209ա–բ, 210ա–բ, 213ա, 214ա, 221բ, 222ա, 223ա, 224ա–բ, 230բ, 231ա, 239բ, 370ա–բ, 372ա·

ՅՈՒՑԱԿԱՆ ԿԱՄ ՅՈՒՑԱ–ՏԵՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ (ՊԱՏ· ՄԱՐՄԻՆ)։– 113բ, 122ա, 123բ, 129բ, 130բ, 132բ, 134ա, 210ա–բ, 223ա, 229ա, 231ա, 323ա, 361բ, 370բ·

«ՓՈՔՈՐԻԿ», «ԴՐԱՄ» ԿՈՄԻՏԷ։– 87ա–բ, 88բ, 94բ, 95ա, 96ա, 127բ, 128ա, 129բ, 130ա–բ, 132ա, 240բ, 361բ, 365բ, 366ա–բ, 367ա–բ·

ԼՕՌՆԱՎԱՁՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ կ· ԿՈՄԻՏԷ (ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՊԱՏ· ՄԱՐՄԻՆ)։– 52բ, 67բ, 94ա, 109բ, 112ա–բ, 118բ, 122ա, 123բ, 130ա–բ, 134ա, 135ա, 150ա–բ, 151ա, 153ա, 169, 176ա–բ, 323ա, 360բ, 362ա, 363ա–բ, 365բ·

ՎԻՇԱՊԻ (ԿՈՒՒՎԱԾԱՂԻԿԻ) ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ կ· ԿՈՄԻՏԷ (ՊՈԼՍՈՑ ՊԱՏ· ՄԱՐՄԻՆ)։– 17բ, 24բ, 33ա, 34ա, 64բ, 67բ, 88ա, 96բ, 99ա, 118բ, 122ա, 351ա–բ, 361բ, 364ա–բ, 365ա–բ, 366բ, 367ա, 377ա·

ԿՆՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ ԿԱՄ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԲԻՒՐՕ (ԿՈՎԿԱՍ)։– 239բ, 250ա, 253ա, 333ա, 370բ,

ՇԱՄԻ (ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 17ա–բ, 22բ, 23ա, 34ա, 35ա, 47բ, 48ա–բ, 52բ, 64բ, 68ա, 89ա, 94ա, 111բ, 118բ, 126բ. 134ա, 139բ, 179ա, 230բ·

ՎՐԷԾԻ (ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 16բ, 34ա, 36ա, 54ա, 65ա, 68ա, 74ա, 110ա, 111բ, 118բ, 119բ, 137բ, 139բ, 141ա, 144բ, 145ա, 146բ, 173բ, 176բ, 177ա, 208ա, 228բ, 348բ, 351բ, 365ա·

ՈՍԿԱՆԵՊԱՏԻ (ՊԱՏՈՒ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 89ա, 133բ, 194ա, 195ա, 197ա–բ, 247բ, 249բ·

ՄՐԳԱՍՏԱՆԻ (ԵՐԵՒԱՆ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 195ա, 200բ, 206բ, 383բ·

ՊԱԼԻՒԱՆԵԱՆ կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 65ա, 69ա, 84ա, 94բ, 104բ, 109բ, 110ա, 130ա, 153բ, 154ա–բ, 155ա–բ, 157ա–բ, 158ա, 169, 175ա, 230բ·

ՏԱՐՕՆԻ կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 174ա–բ·

ՋՐԱՒԵՐԴԻ (ԿԱՐՍ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 89ա, 93ա, 206ա–բ·

ՓԱՐԻ (ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 207ա, 249բ·

ՏՈՎԱՓԻ (ՏՐԱԳԻԶՈՆ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 47բ, 48բ, 64բ·

ՄՆԴ–ՓԱՂԱՒԻՒ (ԹԻՖԼԻՍ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 207բ, 211ա, 253բ, 297ա, 299ա, 349ա, 351բ, 371բ·

ՆԱԽԱՀԱՆԳՍՏԻ (ՊԱՔՈՒՄ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 207բ·

ՃԼԱՏԻ (ՀԻՒՍ· ԿՈՎԿԱՍ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 217բ, 218ա–բ, 219ա–բ, 230բ, 231ա·

ՄԻՆԱՐԷԹԻ (ՍԱԼՄԱՍՑ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 42բ, 55բ·

ՈՍԿԵՀԱՆԻ (ԻՋՄԻՒ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 175ա, 176բ·

«ՀՐԱՒԻՐ» ԿՈՄԻՏԷ։– 22ա–բ·

ՐԱՋԷ (ԱՏԱՆԱ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 175բ, 176ա·

ՀՈՎԻՏԻ (ԱՑՆՔԱՑ) կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 175բ·

ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ կ· ԿՈՄԻՏԷ։– 7բ, 49ա, 50ա, 53ա, 166ա–բ, 167ա· 344ա, 363ա·

ՅՈՒՑԱԿ Բ. ՀԱՏՈՐԻ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Աբա–Մելիք։– 26ա·

Աբրահամեան Ճակոբ (Վարդ–Մաճուշակ)։– 147բ, 148ա–բ, 149ա, 153ա·

Ագամեան Ճակոբ։– 95բ·

Ագնփ·– 325բ·

Ագիզոփ·– 149բ, 150ա·

Աթաբէգեան Լեւոն։– 324բ·

Ախպէր·– 138ա, 139բ, 141ա, 142ա–բ, 143ա–բ, 144ա, 147ա·

Ալիխանով։– 329ա·

Ալոյեան Գալուստ (Թորոս, Դարվիշ)։– 138բ, 139բ, 141ա, 142ա–բ, 147ա, 178բ, 179բ, 195ա, 196բ, 201բ, 324բ·

Ակնուցի (Մալումեան Խաչատուր)։– 134բ, 137ա, 227բ·

Ահարոնեան Աւետիս (Ղարիբ)։– 134բ, 227բ, 228ա, 230ա, 231ա, 237ա, 240բ, 241բ, 258բ, 277ա, 279բ, 280ա, 287ա, 288բ, 297բ, 320բ, 321բ, 323ա, 324բ, 337բ·

Ադասէր (Մէվլէվի)։– 108ա–բ, 109ա, 134ա, 135ա, 137ա, 255բ·

Ադրալեան Նիկոլ (Հաճգոյց)։– 8բ, 324բ·

Ադրիւր–Սերոբ (Վարդանեան)։– 26բ, 27ա, 48բ, 67բ, 87ա, 93բ·

Ամուրեան Աճտէ·– 7բ, 325ա–բ, 326ա, 329բ, 332ա·

Այվազեան Կարապետ (Վ· Էսկար)։– 137ա, 147բ, 150բ, 151բ, 153ա, 176բ·

Այվատեան Սահակ Եպիսկոպոս·– 140բ, 142ա·

Անդրանիկ (Գարոյր, Զօր· Անդրանիկ Օզանեան)։– 87ա, 214բ, 223բ, 227ա–բ, 228ա, 279ա·

Աճտճ·– (տես Զաւարեան Սիմոն)·

Աճտէեւ։– 329ա·

Աշըգեան Գասպիպարէ·– 191ա·

Աշոտ–Երկաթ·– տես Լեւոնեան Արմենակ Ս·

Աշոտ–Լեւոն·– 134ա·

Աչըկզէօղեան Ց· (Տոբէ)։– 54ա, 70ա, 88ա, 89ա, 93բ·

Առաքել Վարդապետ·– 197ա·

Արամեան Ատրճեանի Ս·– 29ա, 33բ·

Արաքօ·– 8ա·

Արամեան Ատրճեանի Ս·– 29ա, 133բ·

Արամեան Արամ (Թաթուլ)։– 8ա, 29ա, 133բ·

Արծրունի·– 53բ, 70ա·

Արծրունի Գրիգոր·– 260բ·

Արզուբեան Ցովսէփ (Իշխան)։– 8ա–բ, 34ա, 236բ, 238ա–բ, 239ա, 240բ, 324բ·

Արմէն–Գաբօ·– տես Փաստրմաճեան Գաբիգին·

Արշակ(?)։– 263բ, 265բ, 285ա, 295բ, 304ա, 305ա, 311ա, 314ա, 324ա–բ (տեսնել նաեւ Թադէոսեան Արշակ)·

Արսէն(?)·– 273ա, 276ա, 288ա–բ·

Արվախի (Գասպիկեան Վարդ)·– տես Վարդօ·

Աւետիսեան·– 24բ·

Բաբա, Բաբայեան·– տես Գաբիգին Խաժակ·

Բագրատունի Աշոտ (Եղիկեան ?)·– 108ա, 109ա, 134ա·

Բալայեան Գեղամիմ·– 338

Բալա–ջան (Ծերուկ)·– տես Ստեփաճեանց Ստեփան·

Բալասեան Ալեքսան·– 243ա·

Բայանդուր–Իշխան·– տես Իշխան (Վաճայ)·

Բարսեղեան Սարգիս (Վաճայ Սարգիս, Շամիլ)։– 181ա, 228ա, 231ա, 258բ, 259ա, 261ա, 263ա–բ, 273ա–բ, 275ա, 285ա, 315ա, 322բ·

Բնդէլ (Աւգուստա)·– 277բ, 282ա·

Բոքիս·– տես Խաչատրեան Միքայել·

Գալփաչեան Ց· (Վահրամ)·– 107բ, 108ա, 109ա, 128ա, 134ա, 175բ, 176ա, 227ա–բ·

Գայլ–Վահան (Դրախտ, Տոլմաչեան Միհրան)·– 193ա, 195ա–բ, 198ա·

Գասպճ·– 225բ, 325բ·

Գասպարեան Վրէժ (Տաշրացի)·– 53բ·

Գարակէօզեան Ճակոբ (Ջաւէշ)·– 96ա, 98ա·

Գարեգին Խաժակ (Բաբա, Բաբայեան)·– 53բ, 67բ, 69բ, 88ա, 94ա, 236բ, 240բ, 242ա, 258բ, 259ա, 271ա–բ, 272բ, 275ա–բ, 279բ, 301ա, 302ա, 308բ, 310բ, 311ա, 313բ, 316բ, 321բ, 324բ·

Գարեգին (Լրտես)·– 149ա–բ·

Գէորգ Զաւուշ (Սարիասր)·– 87ա, 204բ, 205բ, 255բ·

Գիսակ (Վարգզէս)·– տես Սէրէգկիւլեան Վարգզէս·

Գիւլխանձաճեան Աբրահամ (Սեւեան)·– 7ա, 8ա–բ, 96բ, 97բ, 194բ, 237ա, 240բ, 243ա, 247բ, 258բ, 266ա, 271ա–բ, 272ա–բ, 273բ, 276բ, 278ա, 285բ, 315ա, 316բ, 322բ, 324բ·

Գնուճի(?)·– 110ա, 337ա·

Գոմսայ Իսօ·– տես Կոբիւճ·

Գուլումճեան Միսաէլ (Առաճգար, Կարիճ)·– 71բ, 76բ, 77ա–բ, 134ա, 135ա, 137ա, 175ա–բ, 255բ·

Գուսան·– տես Խաչատրեան Աւետիք·

Գուրգէն (Մալոյեան Գազտասար)·– 67բ, 70բ, 93բ·

Գօլօշեան Ա·– 205բ·

Գօշ Աճտճ·– 95բ, 108ա–բ, 109ա·

Դաշոյեան Վիրապ·– 147ա·

Դատաստեան Աբրահամ·– 7ա·

Դարմօ·– 23բ, 141ա, 142ա, 143ա–բ, 145ա–բ, 147ա·

Դարվիշ·– տես Ալոյեան Գալուստ (Թորոս)·

Դատբեան Եփրեմ (Եփրեմ Խան)·– 98ա, 324բ·

Դատբեան Ցովհաննէս (Ցոճան)·– 8ա–բ, 134ա, 137ա, 140բ, 256բ, 259բ, 272ա, 275ա, 299ա, 307բ, 308բ, 313ա, 316բ, 321ա, 322ա, 323ա, 324ա·

Դեհկանոզ·– 325բ· 335ա, 336ա·

Դերձակեան Օճիքի·– տես Վահամեան Աբշակ·

Դէլկասէ (Տէլիմասէ)·– 204ա–բ·

Դժոխք (Արմենակ Ղազարեան, Հրայր, Ուրուակեան)·– տես Հրայր–Դժոխք·

Դրախտ·– տես Գայլ–Վահան (Տոլմաչեան Միհրան)·

Եղիկեան կարապետ (Սեւ–Աշոտ)·– 67բ, 70բ, 88ա, 94ա–բ, 95բ, 97ա·

Եուսուֆեան Ցովհաննէս (Միքիբ, Վահանեան Տիգրան)·– 47բ, 49ա, 50ա–բ, 54ա, 70ա, 93բ, 104բ, 110ա, 133ա–բ, 135ա, 137ա, 182ա–բ, 184բ, 185բ, 258բ, 263ա, 288բ, 322բ, 324բ·

Եփրեմ·– տես Լեւոնեան Արմենակ (Աշոտ–Եփրեմ)·

Եփրեմ (Եփրեմ Խան)·– տես Դատբեան Եփրեմ·

Զազռսկայա·– 325բ·

Զաւարեան Սիմոն (Աճտճ, Սմբատ Ohանեան)·– 5բ, 6բ, 7ա, 8ա, 33բ, 34ա, 47ա–բ, 49ա, 51ա–բ, 52ա, 53բ, 67բ, 70ա–բ, 90ա, 93բ, 97բ, 107բ, 108ա, 109բ, 134ա, 135ա, 137ա, 173ա, 177ա, 179բ, 181ա, 194բ, 195ա, 196բ, 228բ, 231ա, 237ա, 247ա, 255բ, 258բ, 259ա–բ, 260բ, 262բ, 263ա, 264ա–բ, 265ա–բ, 266բ, 267ա, 268բ, 269բ, 270ա, 271բ, 272բ, 273ա, 274բ, 275ա–բ, 277ա, 281բ, 285ա, 290ա, 292բ, 295ա–բ, 298բ, 300բ, 301ա, 302բ, 304ա–բ, 305ա, 307բ, 308ա–բ, 313բ, 314ա, 318ա, 319բ, 320բ, 321ա–բ, 322ա–բ, 323ա, 324ա–բ·

Ջաւէն.– տես Գրաքէօղեան Ցակոբ.
Ջաւէնեան Մ.– 195ա–բ, 196բ.
Ջաւէնեան Ֆելիքս.– 108ա–բ, 109ա, 128ա, 196բ, 227բ.
Ջուրեան (Բժիշկ Ջուրինեւ).– 194բ, 255բ.
Ջէհի Փաշա.– 190ա.
Ջօրեան Արիստակէս (Կաթո).– 26ա, 33բ.
Ջօրեան Ռուստամ.– 5բ, 6բ, 7ա–բ, 8ա, 18ա, 21բ, 23բ, 47ա, 49բ, 50ա–բ, 51ա, 52բ, 53բ, 67բ, 70ա, 94ա–բ, 95բ, 96ա, 97ա–բ, 107բ, 134բ, 135ա, 153բ, 154ա–բ, 155բ, 157ա, 186ա, 196բ, 227ա–բ, 228ա, 229բ, 256ա–բ, 257բ, 258բ, 259ա–բ, 275բ, 276ա, 282ա, 284բ, 295բ, 296ա, 297բ, 298ա, 299բ, 301բ, 302բ, 304ա, 305բ, 307բ, 308ա–բ, 310ա, 311ա–բ, 312ա–բ, 313ա, 315բ, 317ա, 318բ, 320ա–բ, 322ա, 324ա–բ, 326բ, 335ա, 336ա.

Էլլէհ (Քրիստափոր).– տես Միքայէլեան Քրիստափոր.
Էմիոյ Վ.– տես Այվազեան Կարապետ.
Էջմուրք, Էջվարդ, Էջվարդ (Սիսակ, Գոյամեան Սմբատ).– 147բ, 148ա–բ, 149բ, 152ա, 153ա.

Ըլճայր.– տես Նալպանեանեան Գէորգ Ս. վարդապետ.

Թադէոսեան Աբշակ.– 7ա, 67բ, 70բ, 98բ, 324ա–բ (տես նաեւ Աբշակ).
Թադէոսեան Բժիշկ.– 318ա.
Թադէոսեան Ցովսէփ (Ուսանող Ցովսէփ).– 53բ, 85բ, 86ա.
Թադէոսեան Սիմոն (Սիմոն Խան).– 108ա, 109ա, 138բ, 139բ, 140բ, 141բ, 142ա, 143բ, 144ա–բ, 145բ, 146ա, 230բ.
Թադէոսեան Տիգրան.– 67բ, 70բ, 89ա, 93բ, 324բ.
Թաբուլ.– տես Աբամեան Աբամ.
Թաղլեան Բժիշկ.– 141բ.
Թաղլեան Լօթիս.– 227բ, 228ա, 231ա.
Թափտալի.– 139բ.
Թիֆլեմեան Բաբգէն.– տես Խան.
Թիֆլեմեան Հայկ, Հրաչ (Սեպուհ, Ֆաթհուս).– 52բ, 53բ, 67բ, 69բ, 79բ, 83բ, 84ա–բ, 94ա–բ, 95բ, 96բ, 98ա, 147բ, 148ա–բ, 149ա–բ, 150ա, 152ա, 153ա.
Թիֆլեմեան Վարդան.– 96ա.
Թոխմախ.– 195ա–բ, 196բ.
Թորգոմ (Թումա Թումեանց).– 104ա, 107բ, 108ա–բ, 109ա, 110ա, 174ա–բ, 193ա, 195ա, 196ա–բ.
Թորոս.– տես Այդեան Գալուստ (Դարվիշ).
Թոփճեան (Թոփչեան) Ցղիշէ.– 236բ, 240բ, 241բ, 258բ, 259ա, 262ա, 272ա–բ, 289բ, 293բ, 314ա, 315բ, 317ա–բ, 319ա, 320ա, 322բ, 324բ.
Թուրքիկ.– 181ա.
Թօհոփեան Խաչիկ ապա.– 95բ.

Ժամհարեան Մարգար.– 324բ.
Ժեմս.– 36ա, 295ա.
Ժիտոմիրսկի.– 325բ.
Ժօրէս Ժան.– 277բ, 282ա.

Իշխան, Իշխան Ցովսէփ.– տես Ազգուբեան Ցովսէփ.
Իշխան Վանայ (Բայանդուր – Իշխան, Գօզանեան Նիկոլ).– 104բ, 110ա, 134ա, 137ա, 177բ, 179բ, 180ա–բ, 210բ.
Իսմիրլեան Մատթէոս Գաբրիէլ (Յարագիր).– 104բ, 186բ, 189ա.
Իլիկօ (?).– 264բ, 265ա–բ, 266ա.
Իսահակեան Աւետիք (Գուսան).– 226բ, 227բ, 228ա–բ, 240բ, 258բ, 308ա, 322բ, 324բ.

Լալայեանց Աւետիք.– 96բ, 98ա.
Լալվար.– տես Սահակեան Աւետիք (Հայր Աբրահամ).
Լեւոնեան Արմենակ Ս. (Աշոտ–Երկաթ).– 107բ, 108ա, 109ա, 128ա, 133բ, 146բ, 148բ, 152ա, 153ա, 173ա, 174ա, 178բ, 181ա, 193ա, 195ա, 196բ, 206բ.
Լոբիս–Մելիքեան (Լոռու Մելիքեան) Ցովհաննէս, Բժիշկ.– 7ա, 108բ, 100բ, 134ա, 158բ, 161ա, 173ա.

Խաժակ (Բաբա).– տես Գարեգին Խաժակ.
Խաչատրեան Սմբատ (Բոբիս).– 52բ, 54ա, 67բ. 96ա, 98ա, 135ա, 137ա, 322բ, 324բ.
Խաչվանեան.– 324բ.
Խայըբսըզ Կարապետ (Լրտես).– 149բ, 150ա.
Խան (Թիֆլեմեան Բաբգէն).– 137ա, 144բ, 145ա, 193ա, 197բ.
Խանազեան Գ.– 138բ, 139բ.
Խարախանեան Ներսէս Վարդապետ.– 104բ, 186բ, 189ա, 192բ.
Խէչօ (Դաշնակցական).– 145բ, 147ա.
Խորէնեան Կ.– 134ա.

Ծերուկ (Բալա–քան).– տես Ստեփանեանց Ստեփան.

Կայծակ–Վաղարշակ (Վաղարշակ Գազանապարեան).– 104ա, 107բ, 108ա, 109ա, 173ա, 174ա–բ, 195ա, 196բ.
Կարէն.– տես Ցակոբեան Աբամ.
Կարին (Նաամեամբ).– տես Գալուստեան Միսաք.
Կարնիկեան Խաչատուր.– 324բ.
Կարմրաքշիկ (Մարգարեան Մարտիրոս).– տես Սափօ.
Կերեկցեան Խաչատուր.– 9բ, 133ա.
Կիլիկեան Բժիշկ.– 104բ. 110ա, 134ա, 175բ, 176ա–բ.
Կիւրեղեան Միքիռել.– 82ա.
Կոմս (Փափազեան Վահան).– 104բ, 110ա, 134ա, 177բ, 179ա–բ, 180բ, 230բ, 258բ, 274բ, 283ա, 287ա, 324ա–բ.
Կորիւն (Գամայ Իսօ).– 204բ, 205բ.
Կուկուզեան Սարգիս.– 7ա–բ, 147ա, 289բ.
Կօզմա.– 80բ, 81ա, 82ա, 84ա.

Համամչեան Եղուանդ (Հայկունի).– 108ա, 109ա, 137ա, 196բ, 324բ.
Համօ–: տես Օհանջանեան Համօ (Միհր, Միհրեան).
Հայկունի Ա. եւ Դ.– 195ա, 227բ.
Հայր–Աբրահամ (տես Աւետիք Սահակեան).
Հանգոյց.– տես Ազգալեան Նիկոլ.
Հանդեամեան Արտաւազդ.– 98ա.
Հասան–Թահսին Փաշա.– 191ա.
Հատիկեան Մկրտիչ.– 96բ.
Հրայր–Դժոխք (Արմենակ Վազգենան, Ուրուակաճ).– 26ա, 29ա, 48բ, 87ա, 107բ, 108ա, 110ա, 133բ, 137ա, 174ա–բ, 195ա, 197ա–բ, 204ա.
Հրաչ (Սեպուհ, Ֆաթհուս).– տես Թիֆլեմեան Հայկ.

Ղազարեան Արմենակ.– տես Հրայր–Դժոխք.
Ղազարեան Գէորգ.– 8բ.
Ղարա–Մելիք (Տէր Գրիգորեան Բաբգէն).– 24ա, 26ա, 33բ, 54ա, 70ա.
Ղարիբ.– տես Աիսրաճեան Աւետիս.
Ղարիբեան (Թադէոսեան ?) Սիմոն.– 173բ, 174ա, 177ա.
Ղուկասեան–Գիշտուճի.– 33բ.

Ճանկուլեան Ցարութիւն (Ճիհանկիւլեան, Ջհանկիւլեան, Ջհանկիւլ).– 68ա, 71բ, 77բ, 78բ.
Ճէլալէտտին (Շէյխ).– 187բ.

Մազմանեան Վահան.– 95բ.
Մալիճովսկի Ռոման.– 325բ.
Մալխաս (տես Ցովսէփեան Արտաշէս).
Մալոյեան Գաղտապար.– տես Գուրգէն.
Մալումեան Խաչատուր.– տես Ակնունի.
Մամիկոնեան Գայեանէ.: 95բ.
Մամիկոնեան Ստեփան.– 95բ.
Մանաս Սարգիս.– 324բ.
Մանասեան.– 240բ.
Մանթաշեւ.– 95ա, 96բ.
Մանուէլեան Վահան (Ցաղթամաճեան).– 95բ, 107բ, 108ա, 110ա, 133բ, 137ա, 143ա, 147ա, 174ա–բ, 178ա, 179բ, 195ա, 196բ, 197բ, 204ա.
Մանավեան Աբամ.– 80ա, 85ա.
Մանուկեան Աբամ (Սերգէյ).– 180բ ?, 181ա, 182ա.
Մատիճեան Նատալիա.– 324բ.
Մատիճեան Նիկոլ.– 324բ.
Մար, Մար–Շիմօն.– տես Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ.
Մարգար Վարժապետ.– 190ա.
Մարգարեան Մարտիրոս (Սափօ, Կարմրաքշիկ).– տես Սափօ.
Մարթին.– տես Մուրատեան Մարթին.
Մարմօ Կալ.– 287ա.
Մահտուտ (Լրտես).– 149ա–բ.
Մելիճ.– տես Ցուսուփեան Ցովհաննէս.
Մելիճ Բարախանեան Ազգրէսա.– 142ա.
Մեծքայեան Օքդ.– 145բ.
Մեհրապեան Սարգիս (Խանասորի Վարդան).– տես Վարդան.
Մերկերեան Մերկեր.– 150ա.
Մեվլեվի.– տես Ադամեր.
Միհրան (Խմբապետ).– 94բ, 97բ, 193 ա, 195ա, 198ա.
Միսաճեան Արտաշէս.– 84ա.
Միքոգլեան Ցովսէփ (Արբակ Ինտուճի).– 54ա, 67բ, 69բ, 98ա.
Միքոգլեան Գասպար.– 191ա.
Միքայէլեան Քրիստափոր (Էլլէհ).– 5բ, 6բ, 7ա, 8ա, 33բ, 51ա, 52բ, 53բ, 67բ, 70ա, 87ա, 94ա–բ, 95ա–բ, 96բ, 97ա–բ, 98ա, 107բ, 108ա, 109ա, 134ա, 173ա, 177ա, 181ա, 210բ, 228բ. 231ա, 257բ, 285ա, 323բ, 335ա, 337բ.
Միհր, Միհրեան.– տես Օհանջանեան Համօ.
Մուսա–Բէկ.– 187բ, 190ա.
Մուրատ Երզնկացի.– 95ա.
Մուրատ Սերաստացի.– 197ա, 256ա, 258բ, 263ա, 271ա, 274բ, 316ա, 322բ, 324բ.
Մուրատեան Մարթին.– 96բ, 98ա, 107բ, 108ա, 109բ, 134ա, 147բ, 150ա, 153ա.

Ցակոբեան Աբամ (Կարէն).– 33բ, 34ա, 53բ, 67բ, 70ա–բ, 71բ, 86ա–բ, 88ա, 94ա, 96բ, 98ա, 105ա, 127ա.
Ցակոբեան Շուշանիկ.– 81ա, 82ա.
Ցարութիւնեանց Մարտիրոս.– 140բ, 143ա–բ, 173բ, 324բ.
Ցոճամ.– տես Դարբեան Ցովճամ.
Ցովհաննիսեան Միքայէլ.– տես Վարդանեան Միքայէլ.
Ցովհաննիսեան Տիգրան.– 52բ.
Ցովսէփեան Շատախցի (Վահան ?).– 54ա, 70ա, 139բ, 140ա.
Ցովսէփեան Արտաշէս (Մալխաս).– 146ա–բ, 147ա, 180բ, 181ա, 294ա–բ, 322բ.
Ցօլամ.– 134ա, 175բ.

Նազարեանց Լիպարիտ.– 317ա–բ, 319ա, 324ա–բ.
Նալպանեանեան Գէորգ Վարդ. վարդապետ (Ըլճայր).– 71ա, 75ա–բ, 143բ, 147ա.
Նախշիվէ.– 329ա.
Նաւասարդեան Վահան.– 7ա, 8ա–բ.
Նէվրուզ.– 96ա, 137ա, 145բ, 147ա, 193ա.
Նիբրա.– տես Շահրիկեան Ցարութիւն.
Նիկոլ–Խուման (Նիկ. Տէր Ցովհաննիսեան).– 8ա, 54ա, 133բ, 138բ, 193ա, 194բ, 196ա, 204բ, 208ա, 250ա, 256ա.
Նորհատեան.– 322բ, 324բ.

Շաբիրեան Մարտին.– 7ա, 8բ.
Շահէն.– 53բ, 71բ, 86ա–բ, 127ա.
Շահխաթունի Աւետիք.– 324բ.
Շահ–Հիսէյն.– 192բ.
Շահպազ Վարդան.– 97բ, 107բ, 108բ, 109բ, 137ա, 143բ, 144բ, 146ա–բ, 147ա, 178բ, 179բ, 208ա, 210բ.
Շահրիկեան Ցարութիւն (Նիբրա).– 34ա, 54ա, 67բ, 90ա, 93բ, 94ա–բ, 236բ, 238ա–բ, 240բ, 241ա–բ, 242բ, 324բ.
Շամիլ.– տես Բարսեղեան Սարգիս (Վանայ Սարգիս).
Շաշօ.– 141բ.
Շատիկեան Գ.– 110ա, 185բ, 186ա.
Շիշմանեան (Տէրսիմի Փեռի).– 8ա, 54ա, 70ա, 88ա, 89բ, 93բ.
Շնեան Սիմոն.– 323բ.

Ուսանող Ցովսէփ.– տես Թադէոսեան Ցովսէփ.

Զիլինկրոֆ.– 149ա.
Զոպանեան Աբշակ.– 161ա.

Գալեօզեան.– 149ա.
Գաղտապարեան Վաղարշակ.– տես Կայծակ–Վաղարշակ.
Գասպարեան Ալեքսանդր.– 271ա, 272ա, 275ա, 280ա, 282ա, 302ա, 323ա, 324բ.
Գատրիկեան Վարդ (Վարդօ, Արվախի).– տես Վարդօ.
Գարգեւ Ս.– 108ա, 109ա, 173ա.
Գարոյր.– տես Ազգրաճիկ.
Գեւոս (Վասպուրականի, Ալեքսանդր Գեւորեան).– 8ա, 23ա, 24բ, 26բ, 27ա, 34ա, 283բ, 288բ.
Գեւոս Գուլկարացի.– տես Սերէմեան Գեւորս.
Գեւորով Գրիշա.– 325բ.
Գիռեան Կարապետ.– 95բ, 104բ, 109ա, 134ա, 137ա, 175ա, 186ա.
Գնկէ Ցակոբ.– 24ա.
Գոյամեան Սմբատ (Սիսակ, Էջվարդ).– տես Էջմուրք, Էջվարդ.
Գոյամի Մատուր (Լրտես).– 149բ, 150ա.
Գրէսաճեան (Քրէսաճեան Ցրաճիսիս տը).– 160ա–բ, 161ա, 204ա, 205ա.
Գօզանեան.– 337ա.
Գօզանեան Նիկոլ.– տես Իշխան Վանայ (Բայանդուր).

Ջալլադ.– 26ա, 27ա, 29ա, 133բ, 196բ, 207ա.
Ջհանկիւլ, Ջհանկիւլեան.– տես Ճանկուլեան (Ճիհանկիւլեան).

Ռահվէր.– 107բ, 108ա–բ, 109ա, 134ա, 173ա.
Ռաշմանեան Տիգրան.– 140բ.
Ռեստոմ.– տես Ջօրեան Ռեստոմ.
Ռուբէն.– տես Տէր Միհրանեան Ռուբէն.

Սահակեան Աւետիք (Լալվար, Հայր–Աբրահամ).– 67բ, 90ա, 93բ, 97բ, 107բ, 108բ, 109ա, 236բ, 240բ, 242բ, 258բ, 259բ, 297բ, 298բ, 299ա, 300ա, 304ա–բ, 308ա, 312ա–բ, 313ա–բ, 314ա, 318ա, 321ա, 322ա, 323բ, 324ա–բ.
Սահակեան Գրիգոր.– 81բ.
Սարաֆով, Սոճյեւ.– 184ա.
Սարգիս (Վանայ).– տես Բարսեղեան Սարգիս (Շամիլ).
Սարհատ.– տես Գէորգ Ջաւուշ.
Սափօ Սեւբարեցի.– 67բ, 70բ, 88ա, 93բ, 133բ, 254բ.

Սափօ (Կարմրաքշիկ, Մարգարեան Մարտիրոս)։— 97բ, 104ա, 107բ, 108ա, 109ա, 134ա, 137ա, 167բ, 171ա, 227բ, 228ա, 229ա, 231ա, 257բ, 258բ, 273ա, 277ա—բ, 285ա, 289ա, 292բ, 300բ, 314ա, 316բ, 323ա, 324բ։
Սեպուհ։— տես Քէօսէեան Նրուանդ։
Սերէմճեան Հայկ։— 144բ։
Սերէմճեան Գեորգոս (Գեւոս, Գուլկարացի)։— 94ա, 95ա, 96բ, 155բ, 255բ։
Սիւ–Աշոտ։— տես Նիկոլեան Կարապետ։
Սկպուռ (Հրաչ, Ֆարհատ)։— տես Թիրեաճեան Հայկ։
Սիւ–կարօ։— 53բ, 54ա, 324բ։
Սէրէգկիւլեան Վարդգէս (Գիսակ)։— 87ա, 88ա, 89բ, 93բ, 127ա, 143 ա, 144բ, 147ա, 177բ, 179բ, 180ա—բ, 204բ, 284ա, 323բ։
Սիսակ։— տես Խուաբ (Գոյաճեան Սմբատ)։
Սիւնի վաճէ։— 70ա։
Սլոմ։— տես Օխիկեան Արմենակ։
Սմբատ (?)։— 262ա, 266բ, 271ա, 272ա, 273բ, 275ա, 276բ, 278ա, 282ա, 290ա, 306բ, 307բ։
Ստեփաննեանց Ստեփան (Բալա–ջան, Տէրտէր)։— 142բ, 147ա, 186?
Սրուանձտեան Համազասպ (Եմբապետ Համազասպ)։— 236բ, 237բ, 238ա, 256ա, 258բ, 305ա, 315բ, 323բ։

Վազգէն (Տէրոյեան Տիգրան)։— 34ա, 36ա, 47բ, 48բ, 284ա, 323բ։
Վալխովսկի։— 326բ, 336ա—բ։
Վահան։— տես Մանուէլեան Վահան։
Վահան Վարագ։— 80բ, 83բ, 84բ։
Վահանեան Տիգրան։— տես Նուռուփեան Ցովհաննէս։
Վահագ։— տես Վռամեան Աբշալ։
Վահրամ։— տես Գալփայեան Ց։
Վարանդեան Միքայէլ (Ցովհաննիսեան Միք։)։— 7ա, 8ա—բ, 50բ, 134բ, 137ա, 194բ, 196բ, 228ա, 243ա, 247ա, 258բ, 297բ, 311բ, 312ա, 313ա, 316ա, 318ա, 319բ, 324ա, 337բ։
Վարդան (Մհերպեան Սարգիս)։— 33բ, 34ա, 54ա, 67բ, 70ա, 93բ, 95բ, 133բ, 134ա, 135ա, 137ա, 196ա, 250ա—բ, 254բ, 255բ, 256ա։
Վարդանեան Գրիգոր։— 230բ։
Վարդանեան Սերոբ։— տես Ադրիւբ–Սերոբ։
Վարդանեան Ստեփան։— 142բ։
Վարդանեան Փիլիպպոս։— 95ա։
Վարդ–Մանուչակ։— տես Աբրահամեան Ցակոբ։
Վարդս (Աբվախի, Վարդ Գասրիկեան)։— 53բ, 70ա, 80ա—բ, 81ա—բ, 82ա—բ, 83ա—բ, 84ա—բ, 85ա, 95բ, 98ա, 106ա, 109ա, 127բ, 153ա, 155բ, 156բ, 157ա, 175ա, 176բ, 185ա, 230բ։
Վարժապետ (?)։— 260բ, 261ա—բ, 263ա, 264ա, 272ա—բ, 306բ, 322բ։
Վռամեան Աբշալ (Վահագ, Դերճակեան Օգնիկ)։— 47ա—բ, 49ա, 50ա—բ, 51ա, 52բ, 53ա—բ, 67բ, 70ա, 77բ, 104ա, 107բ, 108ա, 109բ, 167բ, 173ա։
Վրացեան Սիմոն (Դաւոիճեան)։— 6բ, 7ա—բ, 8ա, 45ա—բ, 88ա, 105ա, 186բ, 195ա, 200բ, 226բ, 227ա, 236բ, 237ա, 254բ։

Տամատեան։— 77բ։
Տագրացի։— տես Գասպարեան Վրէժ։
Տատեան Ցարութիւն Փաշա։— 46բ, 69ա։
Տարագիր։— տես Իզմիրլեան Մատթէոս Գասրիաթ։
Տէր Գրիգորեան Բաբգէն։— տես Ղարա–Մկրիճ։
Տէր Դաւթեան Ցովսէփ (Բժիշկ)։— 259բ, 322ա, 324ա—բ։
Տէր Մարտիրոսեան Արտէմ։— 250բ։
Տէր Մկրտչեան Ստեփան։— 258բ, 259բ, 266ա, 282բ, 289ա, 293բ, 80ա, 96բ, 98ա։
Տէր Միճասեան Ռուբէն։— 5ա, 53բ, 69բ, 108բ, 181ա, 194բ, 210բ։
Տէր Մկրտիչեան Ստեփան։— 258բ, 259բ, 266ա, 282բ, 289ա, 293բ, 302ա, 307ա, 315ա, 316բ, 322ա—բ, 324ա—բ։
Տէր Ցովհաննէսեան Սարգիս։— 230բ։
Տէր Ցովհաննիսեան Նիկողայոս։— տես Նիկոլ–Դուման։
Տէրոյեան Տիգրան։— տես Վազգէն։
Տոբճ։— տես Աչըկգէօզեան Ց։
Տուրքախ։— 195ա—բ, 196բ։

Փաղիճեան Օթդ։— 139բ, 140բ։
Փաշայեան Կարապետ (Բժիշկ)։— 140բ, 144ա, 145բ, 146ա, 186բ։
Փաստրմաճեան Գարեգին (Արմէն–Գարօ)։— 29բ, 52բ, 53բ, 67բ, 236բ, 238ա—բ, 240բ, 241ա, 250բ, 258բ, 260ա—բ, 299բ, 302ա, 322բ, 324բ։
Փափազեան Վահան (Կոմս)։— տես Կոմս։
Փափազեան Վրթաճէս։— 179ա—բ։
Փոխիկ (Եմբապետ)։— 110ա, 138ա, 139բ, 140ա, 142ա—բ, 147ա, 204բ, 208ա։

Քաջազնունի Ցովհաննէս։— 236բ, 238բ, 240բ, 241բ։
Քէօսէեան Նրուանդ (Սեպուհ)։— 147ա, 237ա, 324բ։
Քիւրա Փիէռ։— 107բ, 108բ, 109բ, 204ա—բ, 205ա։
Քրիստափոր։— տես Միքայէլեան Քրիստափոր (Էլլէն)։

Օգանեան Անդրանիկ (Զօրավար)։— տես Անդրանիկ (Գաբոյր)։
Օխիկեան Արմենակ (Սլոմ)։— 142բ, 143բ, 144ա—բ, 145ա—բ, 147ա։
Օհանեան Սմբատ։— տես Զաւարեան Սիմոն (Անտոն)։
Օհանեան Քրիստափոր, Բժիշկ (Մխիթար)։— 53բ, 138բ, 147ա։
Օհանջանեան Համօ, Բժիշկ (Միհր, Միհրեան)։— 227ա—բ, 228ա, 236բ, 240բ, 241ա—բ, 242բ, 258բ, 259բ, 260ա—բ, 261ա—բ, 262ա, 264ա, 265բ, 267ա—բ, 270ա, 271ա, 273բ, 288ա, 292ա, 293ա, 297ա, 310ա—բ, 316ա, 317բ, 322ա—բ, 324ա—բ։
Օհանջանեան Ռուբինա։— 257բ։
Օհանջանեան Սարգիս։— 144ա։
Օհոճեան Տիգրան։— 8ա, 133ա—բ։

Ֆարհատ (Հրաչ, Սեպուհ)։— տես Թիրեաճեան Հայկ։
Ֆլէճեան Ցովհաննէս (Զոլ–ապա)։— 107բ, 108բ, 147ա, 208ա, 210բ։
Ֆրէնգեան Նրուանդ։— 147ա։

ՑՈՒՑԱԿ Բ. ՀԱՅՈՐԻ ՑԱԻԵԼՈՒԱԾԻ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Աբրօ – 383բ։
Ալէֆ – 344բ։
Ալոյեան Գալուստ (Թորոս, Դարվիշ) – 371ա, 373ա, 373բ։
Ակնունի (Մալումեան Խաչատուր) – 364ա, 366ա։
Ահարոնեան Աւետիս (Ղարիբ) – 364ա, 366ա։
Ապասի – 345ա, 348բ։
Ազիւր Սերոբ – 363բ, 377ա, 381բ։
Անդրանիկ (Գարոյր, Զօր։ Անդրանիկ Օզանեան) – 348ա, 381։
Առաթել Ագա – 383բ։
Արամեան Արամ (Թաքուլ) – 377ա, 379ա։
Արմէն Գարօ – տես Փաստրմաճեան Գարեգին
Արսէն (Ամիրեան Արսէն ?) – 304ա։
Արփիարեան Արփիար – 350բ, 364բ։

Բաբա, Բաբայեան – տես Գարեգին Խաժակ
Բաբգէն (?) – 383բ։
Բորիս – տես Խաչատրեան Սմբատ

Գարեգին Խաժակ (Բաբա, Բաբայեան) – 352ա, 356բ։
Գիսակ (Վարդգէս) – տես Սերէմկիւլեան Վարդգէս
Գոբչակով – 349բ։
Գուրգէն (Մալոյեան Գաղտասար) – 363բ, 383բ։

Եզիկեան Կարապետ (Սեւ Աշոտ) – 364ա, 365ա, 366բ։
Եուսուֆ – 371բ։
Եուսուֆեան Ցովհաննէս (Մելիք, Վահանեան Տիգրան) – 344ա, 350բ, 359բ, 364ա, 366ա։

Զարեհ – 352ա, 356բ։
Զօրեան Ռոստամ – 364ա, 365ա, 366ա։

Էլլէն (Քրիստափոր) – տես Միքայէլեան Քրիստափոր
Էտուար, Էդվարդ, Էտվարդ (Սիսակ, Գոյաճեան Սմբատ) – 352ա, 356բ, 360բ, 361բ։

Թաքուլ – տես Արամեան Արամ
Թիրեաճեան Հայկ, Հրաչ (Սեպուհ, Ֆարհատ) – 341ա, 348բ, 351բ, 358ա, 360բ, 361բ, 365ա։

Ժամհարեան Մարգար – 367ա, 367բ։
Ժառէս Ժան – 359բ, 380ա։

Լակլակ – 350ա, 350բ։
Լեւոնեան Արմենակ Ս։ (Աշտ Տրեաք) – 363բ, 365բ։

Խաչատրեան Սմբատ (Բորիս) – 361ա, 361բ։

Կարէն – տես Ցակոբեան Արամ
Կիւրճեան Մելքոն – 350բ։
Կոհիէ – 380ա։
Կոստա – 380ա։

Համբարձումեան Կոստի – 371բ։
Համոթօ Կապրիէլ – 378ա, 379բ։
Հատիկ (Գոնտացի) – 351բ։
Հրաչ (Սեպուհ, Ֆարհատ) – տես Թիրեաճեան Հայկ
Հրաչեայ Մարտ – 348բ։

Ղլրճեան Գրիգոր – 355բ։

Ճաճկիւլեան Ցարութիւն (Ճիհանկիւլեան, Ջհանկիւլեան, Ջհանկիւլ) – 355բ։

Մալումեան Խաչատուր – տես Ակնունի
Մամուրեան – 353բ։
Մանուէլեան Վահան (Տոդրամաճեան) — 364ա, 365բ, 381ա, 382ա։
Մաշուրեան Աբրահամ – 364ա, 366ա։
Մառինեան Նիկոլ (Վահան) – 352ա, 353ա, 353բ։
Մար, Մար Շիմոն – տես Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ
Մարթին – տես Մուրատեան Մարթին
Մելիք – տես Եուսուֆեան Ցովհաննէս
Մինասեան Լ։ – 371բ։
Մինասեան Սարգիս (Աբահ–Աշոտ) – 364ա, 366ա։
Միրզայեան Ցովսէփ (Աբրակ Ռշտունի) – 363բ։
Միհրայեան Քրիստափոր (Էլլէն) – 361ա, 361բ, 364ա, 365ա, 366ա,–բ։
Մխիթար (Ցովհաննէս Շահնազար) – 359բ, 361ա, 361բ, 364բ, 366բ։
Մխօ Շահէն – 348բ, 358ա։
Մուրատ – 383բ։
Մուրատեան Մարթին (Քաջբերունի) – 341բ, 344բ, 348ա, 352ա, 356բ, 357ա, 358ա, 363բ, 365բ։

Ցակոբեան Արամ (Կարէն) – 341բ, 364ա, 366բ։

Նազարբէկ – 359բ, 365ա։
Ներսէսեան Գրիգոր – 348ա։
Նիքբա – տես Շահրիկեան Ցարութիւն
Նիկոլ–Դուման (Նիկողայոս Տէր Ցովհաննիսեան) – 383բ։

Շահէն – 352ա։
Շահրիկեան Ցարութիւն (Նիքբա) – 366ա։

Ջաֆուռ (?) 373ա.
Ջօպանեան Արշակ – 359բ.

Պաթոյր (տես Անդրանիկ)
Պետօ 4ուլկարացի – տես Սերէմճեան Պետրոս
Պոմոտացի (Հատիկ) – 341ա, 351բ.
Պրայմս Ճէյմս – 380ա.
Պօղոս – 383բ.

Ռաստովսկի Լարաճով – 378ա, 379բ.
Ռոստոմ – տես Զօրեան Ռոստոմ
Ռաշիդ – 383բ.

Սաֆօ Սեւֆարեցի – 364ա, 365բ.
Սեպուհ (Հրաչ, Տարիսան) – տես Թիւրեանեան Հայկ
Սերէմճեան Պետրոս (Պետօ, Գուլկարացի) – 368բ, 365բ, 380բ.
Սերէնկիւլեան Վարդգէս (Գիւսակ) – 364ա, 365բ, 381ա, 382ա.
Սմբատ – 383 բ.

Վազգէն (Տէրոյեան Տիգրան) ? – 380բ.
Վանեայ – տես Վասպուրական Արշակ
Վարանդեան Միխայէլ (Ծովհաննէսեան Միխայէլ) – 364ա, 366ա.
Վարդան – 371բ.
Վասպուրական Աբշակ (Վանեայ, Դերձակեան Օննիկ) – 341բ, 348ա–բ, 358ա, 361բ, 362ա, 365բ.
Վրացեան Սիմոն (Գաւգիեեան) – 342ա, 373ա.

Տաթեւեան Վահագն – 348բ, 358ա.
Տամատ Մահմուտ – 364բ.
Տէր Ղազարեան Ստեփան – 361ա.

Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ (Մար, Մար Շիմոն) – 341ա, 348ա, 351բ, 358ա, 363բ, 365բ.
Տըճիս Քաշէճ – 380ա.
Տիգրան – 371բ.

Փաստրմաճեան Գաթիճիճ (Արմէն Գաթօ) – 348ա, 464ա, 366ա.
Փանխոզ – 344բ.
Փափազեան – 350ա.
Փրեսամեան Ծրաճեխ – 359բ, 380ա.

Քալբերեան – տես Մուրատեան Մարքիճ
Քիչան Փիէռ – 359բ, 373բ, 380ա.
Քլիմաճեւ, Ժորժ – 380ա.

Ֆրանս Ամաթոլ – 380ա.
Ֆէրրիէ, Էմիլիւ – 380ա.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

էջ եւ սիւնակ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ 5

Ա.— Հ Ց Դ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐ
ԻՒ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ 7

1.— Հ· Ց· Դ· ազդարարիկ կամ յայտարարութիւնը (մանիֆէստ) 9ա
2.— Յայտարարութիւն 9բ
3.— Հրաւէր Ա· Ընդհ· Ժողովի հայ յեղափոխականներին 10ա
4.— Ծրագիր Հ· Ց· Դաշնակցութեան (1892) 11ա

Բ.— 1895–98 ԱՐԻՒԵԼԵԱՆ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ
ԻՒ ՑԱՐԱԿԻՑ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ 17

1.— 1895ի «Ընդհանուր» Ռայոնական Ժողովը 18ա
2.— Հ· Ց· Դ· Երեւանի Ա· Ռայոն· Ժողովի որոշումները 21բ
3.— Վասպուրականի Կ· Կ·ի Ճամակը Թաւրիզի Բիւրոյին 22բ
4.— Գաղտնի շրջաբերական 24բ
5.— Զինուորական խորհուրդ 26ա
6.— 1896–97ի Հ· Ց· Դ· «Ընդհանուր» Ռայոն· Ժողովը 29բ
7.— Վասպուրականի Կեդր· Կոմիտէի կարծիքները Ընդհ· Ժողովի մասին 34ա
8.— Արձանագրութիւն Հ·Ց·Դ· (Կովկասեան Մարմիններու) 1897–98 տարեկան Շրջանական Ժողովի 36ա

Գ.— Հ· Ց· Դ· ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ 45

Ժողովի նախապատրաստութիւնն ու քննացքը 46ա
Ժողովի կազմը եւ որոշումները 53բ
Նիստերուն ամփոփ եւ կրճատ տեղագրութիւնը 54ա

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ 71

1ա.— Բիւրոյի 1895 տարուան Ա· կիսամեակի հաշուետախտակը 72
1բ.— Ատրպատականի Կ· Կ·ի 1896ի Ա· կիսամեակի հաշուեցոյցը 74
1գ.— Արարատեան Կոմիտէի 1897ի հաշուեցոյցը 74
2ա.— Գէորգ Վ· Վրդ· Նալպանտեանի (Ըննծայր) Ճամակը 75ա
2բ.— Միսաքի (Առաքնար, կարիճ) Ճամակը 76բ
2գ.— Ց· Ճանկիւլեանի Ճամակը 77բ
2դ.— Նիկոսիոյ Կոմիտէի Ճամակը 78բ
3.— Արամ Մանուկեանի (Մանուէլեան ?) բազմագիրը՝ Վարդ–Գատրիկի գործունէութեան մասին 80ա
4ա.— Ց· Թադէոսեանի բազմէն գիրը 85բ
4բ.— Կարէնի եւ Շահէնի բազմէն 86ա

Դ.— 1899–1903 ՏԱՐԻՆԵՐԸ 87

1.— Արեւելեան Բիւրոյի ժողով 89ա
2ա.— Արամ Ցակոբեանի (Կարէն) պատասխանները Ս· Վրացեանի հարցումներուն 94ա
2բ.— Շրջաբերական Հ· Ց· Դ· Կոմիտէներուն 98բ
3ա.— Կոչ Կովկասահայերին 99բ
3բ.— Ազ–ատամարտական հայերուն 101բ

Ե.— Հ· Ց· Դ· ԵՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ 104

1.— Արձանագրութիւն երրորդ Ընդհ· Ժողովի 108ա

2.— Կազմակերպական շրջաբերու տեղեկագրեր 137բ
ա.— Տեղեկագիր Ատրպատականի Կ· Կոմիտէի հնգամեայ գործունէութեան 137բ
բ.— Հնգամեայ տեղեկագիր Ոսկեհատի շրջանին մասին 147բ
գ.— Տեղեկագիր Գալխանեան շրջանի կազմակերպութեան 153բ
դ.— Տեղեկագիր Երզրումեան պրոպագանդի մասին 158բ
ե.— Հիւսիսակերտի Հ· Ց· Դ· Ուսանողութեան տեղեկագիրը 161ա
զ.— Տեղեկագիր Ամերիկայի շրջանի 165բ

3.— Այլ փաստաթուղթեր 167բ
ա.— Հ· Ց· Դ· 1904 տարուան նախահաշիւը 168
բ.— Ցուշագիր Սասնոյ ապստամբութեան առթիւ 170ա
գ.— «Կրօնական Դաշնակցութիւն» 171ա

4.— Լիազօրագրեր եւ Ճամակներ 173բ
Դ·Ը·Ժ·1.— Ատրպատականի Կ· Կ·ի լիազօրագիրը 173բ
Դ·Ը·Ժ·2.— Ատրպատականի Կ· Կ·ի Ճամակը 173բ
Դ·Ը·Ժ·3.— Բարձրաւանդակի Գատ· Մարմնի լիազօրագիր–Ճամակը 174
Դ·Ը·Ժ·4.— Գալխանի Կ· Կ·ի վկայագիրը 175ա
Դ·Ը·Ժ·5.— Երզրումի Հ· Ց· Դ· Ուսանողական Միութեան վկայագիրը 175ա
Դ·Ը·Ժ·6.— Հովիտի Կ· Կ·ի լիազօրագիրը 175բ
Դ·Ը·Ժ·7.— Ատաճայի (Բազէ) Կ· Կ·ի լիազօրագիրը 175բ
Դ·Ը·Ժ·8.— Բժ· Կիլիկեանի երկու Ճամակները 176ա
Դ·Ը·Ժ·9.— Ոսկեհատի Առաջնայ Մարմնի գրութիւնը 176բ
Դ·Ը·Ժ·10.— Վնհռներու Գործադիր Ճանճախուռքի Ճամակը՝ Ատրպատականի Կ· Կոմիտէին 176բ
Դ·Ը·Ժ·11.— Կոմսի Ճամակը՝ վաճէն 177բ
Դ·Ը·Ժ·12.— Իշխանի Ճամակը՝ վաճէն 180ա
Դ·Ը·Ժ·13.— Սերգէյի եւ Մալխասի Ճամակը 180բ
Դ·Ը·Ժ·14.— Մելիքի (Ց· Նուսուֆեան) Ճամակը 182ա
Դ·Ը·Ժ·15.— Մելիքի Ճամակը 182բ
Դ·Ը·Ժ·16.— Մելիքի Ճամակը 184բ
Դ·Ը·Ժ·17.— Գ· Շահիկեանի Ճամակը 185բ
Դ·Ը·Ժ·18.— Կ· Գիռնեանի Ճամակը 186ա
Դ·Ը·Ժ·19.— Նախկին Գատրիարք Իզմիրլեանի Ճամակները 186բ
Դ·Ը·Ժ·20.— Ներսէս Վրդ· Խաթախեանեանի Ճամակը՝ Ընդհ· Ժողովին 189ա

Զ.— 1904–1905 ՏԱՐԻՆԵՐԸ ԻՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ 193

1.— Ալեքսանդրապոլի Ժողովը եւ յարակից փաստաթուղթեր 195ա
1ա.— Ալեքսանդրապոլի Ժողովը 195ա
1բ.— Նամակ Մուշէն 197ա
1գ.— Սասունի կռիւը 197ա
1դ.— Բագրեւանդի կռիւը 197բ

2.— Կովկասեան Մարմիններու 1904 բուռնաքի Ժողովները 200բ
2ա.— 1904 Ապրիլ–Մայիսի Ռայոն· Ժողովը 201ա
2բ.— 1904 Յուլիսի Ռայոն· արտակարգ Ժողովը 201բ

2զ·— 1904 Սեպտեմբերի Ռայոն. արտակարգ ժողովը 202ա
2է·— Արեւմտեան Բիւրոյի շրջաբերականը 202ա
2ը·— Ցաւելուածական շրջաբերական 204ա

3·— Հ. Յ. Դ. Արեւելեան Մարմինները 1904 Դեկտ.ի 4րդ Ռայոնական ժողովը 205բ
3ա·— Զորրորդ Շրջանային ժողովի որոշումները արձանագրութիւնը 206ա
3բ·— Ռայոնական ժողով 1904 բ· 211ա
3գ·— Հայ բանուորներին 224ա
3դ·— Շրջաբերական–ճամակ 225ա

4·— Հ. Յ. Դ. Խորհուրդի ժողովը եւ կովկասեան ճախագիծը 226բ
4ա·— Հ. Յ. Դ. Խորհուրդ 227ա
4բ·— 1905 բ· Խորհուրդը 227բ
4գ·— Կովկասեան ճախագիծը 231բ
4դ·— Բիւրոներու 1905 Օգոստոսի շրջաբերականը 236բ

5·— 1905 Նոյեմբերի Կովկասեան Ռայոնական ժողովը 236բ
5ա·— 1905ի Հ. Յ. Դ. Կովկասեան Ռայոն. ժողովը 237ա
5բ·— Ուղեցոյց Կովկասի եւ Ռուսաստանի գործուղեալներու համար 243բ

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ I
ա·— Եկեղեցական կալուածներու վերադարձը եւ Հ. Յ. Դ. Ոսկեմոպատի կ. կ.ի շրջաբերականը 247բ
բ·— 1905 Յուլիսի Ֆարի ժողովը 249ա
գ·— 1906 Փետրուարի (?) գիւղատրական խորհրդակցութիւնը 250ա

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ II
Շրջաբերական 253բ

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ III
ա·— Վարգաճի եւ Սարոյի գեղացւոյն վիճճայի Ընդհ. ժողովին 254բ

բ·— Արեւմտ. Բիւրոյի տեղեկագրից 255բ
գ·— Սուլթանի մահափորձը եւ Իզմիրը 256ա
դ·— Գոլոսոյ մահափորձը 256բ

Է·— Հ. Յ. Դ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ 1906 ՄԱՐՏ–ԱՊՐԻԼԻ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ 258

Հայ Ցեղ. Դաշնակցութեան Ռայոն. ժողովի արձանագրութիւնները 260ա

Ը·— ՑԱՐԱԿԱՆ ԼՐՏԵՍԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆ՝ «ՕԽՐԱՆԱ»ՅԻ ԱՐԽԻՒՆԵՐԸ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ 325

Օխ 1·— Ակնարկ կովկասեան յեղափոխական կուսակցութիւնների վրայ
I Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութիւն 326ա
Օխ 2·— Ռոստոմի ճամակը ազիշխանական Դեկաճոգին 335ա
Օխ 3·— Վալխովսկիի ճամակը Դեկաճոգին 336ա
Օխ 4·— Թիֆլիսէն ճամակ Գերլին 336բ
Օխ 5·— Ընկ. Կնօ–Գեուլիի ճամակը Միխայէլ Գասպարեանին, Ժընեւ 337ա
Օխ 6·— Ընկ. Մ. Վարանդեանի մասին 337բ
Օխ 7·— Ընկ. Ա. Ահարոնեանի մասին 337բ
Օխ 8·— Ընկ. Գեորգիա Բալայեանի մասին 338

ԻԲՐԵԻ ՎԵՐՋԱԲԱՆ 339

ՅՈՒՑԱԿ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ 341

ՅՈՒՑԱԿ Բ· ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԷՋ ԳԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ 342

ՅՈՒՑԱԿ Բ· ՀԱՏՈՐԻ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ 343

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՑԱՒԵԼՈՒԱԾԻ

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 341

Ա·— Հ. Յ. Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

1·— Հ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդհ. ժողովին — Ազեբսաճդրիայ եւ Գահիրէի տեղեկագիրը 343
2·— Կիլիկիոյ գործիչներու տեղեկագիրը Հ. Յ. Դաշնակցութեան Երկրորդ Ընդհանուր ժողովին 348
3·— Տեղեկագիր Ոսկեհատի կամիտէի (1897–98 թուական) 352

Բ·— ՀԿԱՄԿԻ ԺՈՂՈՎԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՆԻՒԹԵՐ

·1— Մարքին Մուրատեանի տեղեկագիրը Հկամկի ժողովին 357
2·— Աբշակ Վռամեանի ճամակը Հկամկի ժողովին 358
3·— Ատենագրութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի 361
4·— Լիազօրագիր 366
5ա·— Ազդարարագիր 367
5բ·— Ցայտարարութիւն 367

Գ·— 1904ի ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1·— Արձանագրութիւն 1904 Մայիսի Արեւելեան շրջանի Ռայոնական ժողովի 368
2·— Արձանագրութիւն Արեւելեան շրջանի Արտակարգ Ռայոնական ժողովի (1904 Յուլիս) 371
3·— Արձանագրութիւն Արեւելեան շրջանի Արտակարգ Ռայոնական ժողովի (1904 Սեպտեմբեր) 373

Դ·— ԲԻՒՐՈՆՆԵՐՈՒՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

1·— Շրջաբերական Արեւմտեան Բիւրոյի 376
2·— Շրջաբերական Արեւմտեան Բիւրոյի 376
3·— Շրջաբերական Արեւելեան Բիւրոյի 377
4·— Շրջաբերական Արեւմտեան Բիւրոյի 379
5·— Շրջաբերական Արեւմտեան Բիւրոյի 380
6·— Շրջաբերական Արեւմտեան Բիւրոյի 380
7·— Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան Մարմիններին 382
8·— Գաղտնի ճամակ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական կամիտէներին 383

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Ց. ԴԱՀՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Ց. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Բ. ՀԱՏՈՐ

Հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց ՀՐԱՉ ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՀԱՄԱԶԳԱՑԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷՓԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Imprimé au Liban

Imprimerie HAMASKAINE

Կեդրոնատեղի

Librairie HAMASKAINE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — Liban

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ
ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Գրառումէր 654
Գրակ 25
Ստացուած 5-8-1965

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Imprimé au Liban

Imprimerie HAMASKAINE